ل. ن. تولستوي

هاجى مۇراد

تەرجىمە قىلغۇچى: مەھەممەت شاۋۇدۇن
مەسئۇل مۇھەررىرى: خوجائابدۇللا ئوسمان

مىللەتلەر نەشرىياتى

本书根据人民文学出版社1962年12月北京第1版 1979年6月湖北第2次印刷版本翻译出版。

بۇ كىتاپ خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتىنىڭ 1962 - يىل 12 - ئاي بېيجىڭ 1 - نەشرى، 1979 - يىل 6 - ئاي خۇبەي 2 - باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

Л. Н. ТОЛСТОЙ

ХАДЖИ МУРАТ

هاجى مۇرات

ل. ن. تولستوي

تەرجىمە قىلغۇچى: مەھەممەت شاۋۇدۇن

مەسئۇل مۇھەررىر: خوجائابدۇللا ئوسمان

مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى

شىنخۇا كىتاپخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ

مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

1983 - يىل 11 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى

1983 - يىل 11 - ئايدا بېيجىڭدا 1 - قېتىم بېسىلدى

باھاسى: 0.33 يۈەن

كىرىش سوز

تولستوي (1828 — 1910) يېرىم ئەسىردىن كوپرەك داۋام قىلغان ئەدەبىيات پائالىيىتى داۋامىدا، نۇرغۇنلىغان ئىسل ئەسەرلەرنى ياراتقان، لېنىن، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى شۇنچە كوپ زور مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويالىغانلىغى ۋە مۇشۇنداق بەدىي كۈچ-قۇۋۋەتكە ئېرىشەلىگەنلىگى ئۈچۈن دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدا بىرىنچى ئورۇنغا ئىگە بولىدى، دىگەن ئىدى. «ئۇرۇش ۋە تىنچلىق»، «ئاننا كارىننا»، «تىرىلىش» رومانلىرى تولستوينىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە ئەسەرلىرى هىساپلىنىدۇ.

«هاجى مۇرات» تارىخي رومانىدۇر، 19-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدا كاپكازدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر شامىلنىڭ باشچىلىغىدا قوزغىلىپ، چارپادىشاغا قارشى تۇرغان، هاجى مۇرات شامىلنىڭ قول ئاستىدىكى بىر قەهرىمان سەركەردە بولۇپ، شامىل بىلەن كېلىشەلمەسلىگى ئۈچۈن رۇسلارغا ئەل بولغان، كېيىن ئائىلە-سىدىكىلەرنى قوتقۇزماقچى بولۇپ قېچىپ كېتىۋاتقىنىدا، ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن ئەسكەرلەر تەرىپىدىن ئولتۇرۇلگەن.

چار روسىيە هەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن دوزاق ئىدى. رۇس بولمىغان ئاز سانلىق مىللەتلەر پۈتۈنلەي هوقۇقسىز بولۇپ،

لىكلەر؛ ھاجى مۇرات ساددا، تۆز كوڭۇل، سەمىمى ئادەم، رومانىنىڭ بىرنەچچە يېرىدە ئۇنىڭ بالىلارچە كۆلۈمسىرەشى يېزىلىدۇ. ھاجى مۇرات ساختىپەز، ماختانچاق يۇقۇرى تەبىقە ئارىسىدا تۇرغان چېغىدا، ئۇنىڭ بۇنداق ساددا خاراكتېرى تېخمۇ ئوچۇق، گەۋدىلىك كورۇنىدۇ.

تولستوي، بىر تەرەپتىن، چار روسىيىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنى باستۇرغان زوراۋانلىغىغا غەزەپ بىلەن قارشىلىق بىلدۇرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىنىڭ خىيالىنەتكارىغا ھىسداشلىق بىلدۇرىدۇ. بۇ — تولستويىنىڭ دۇنياقارىشىدىكى زىددىيەتلىنىڭ ئىنكاسى. بۇ يەردە ئۇنىڭدا بۇنداق زىددىيەتلىنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ ئىجتىمائى مەنبەسى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىمىز.

تولستوي ئۆز ئەسىرىدە ئەكس ئەتتۇرگەن دەۋر ئاساسەن 1861 ـ يىلدىكى يانچىلارنىڭ ئازاتلىق ھەرىكىتىدىن 1905 ـ يىلدىكى بىرىنچى قېتىملىق ئىنقىلاپنىڭ ھارپىسىغىچە بولغان دەۋر بولۇپ، بۇ دەۋر دېخان بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ ئالاھىدىلىگىگە ئىگە ئىدى. شۇڭا لېنىن: "تولستوي ئاساسەن 1861 ـ يىلدىن 1904 ـ يىلغىچە بولغان دەۋرگە مەنسۇپ دىگەن". لېنىن يەنە: "تولستويىنىڭ ئەسەرلىرىدە ھەم دېخانلار ھەرىكىتىنىڭ كۈچى، ھەم ئۇنىڭ ئاجىزلىغى كورسىتىلگەن، ھەم ئۇنىڭ قۇدرىتى، ھەم ئۇنىڭ چەكلىملىكلىگى كورسىتىلگەن" دىگەن. تولستوي يانچىلىق تۇزۇمنى ۋە چارپادىشانىڭ مۇستەبىتلىك جىنايەتلىرىنى

ھەمىشە دەھشەتلىك زۇلۇمغا ئۇچراپ كەلگەن. تولستوي بۇ روماندا چار روسىيىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنى تالان-تاراج قىلغان ۋە باستۇرغان زوراۋانلىقلىرىنى غەزەپ بىلەن ئەيىپلەپ، خارلانغان تاغلىقلارنىڭ تاجاۋۇزچىلارنى ئىنتايىن قاتتىق ئوچ كۆرىدىغانلىغىنى، ئۇلارنىڭ بۇ رۇس چوشقىلىرىنى ھەرگىزمۇ ئادەم دەپ ھىساپلىمايدىغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. تولستوي بۇ يەردە ئاشۇ بالايى-ئاپەتلەرنى پەيدا قىلغان يۇقۇرى قاتلام ھوكۇمرانلىرىنىڭ ئەپتى-بەشىرىسىنى رەھىمسىزلىك بىلەن سۇرەتلەپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى چارپادىشا نىكولاي ئانومۇسسىز، ئوكتەم، كالۋا، زالىم؛ قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى چېرنىشېۋ چوڭ مۇتەھەم. ئۇ دېكابىرچىلارنى سوتلىغاندا، مال-دۇنياسىنى ئىگەللەۋېلىش غەرىزىدە بىر بىگۇنا كىشىگە زىيانكەشلىك قىلىدۇ؛ تېغلىستىكى ھەربى باشلىق ۋورونتسوۋ ھىلىگەر، ساختىپەز، شوھرەتپەرەس تورە. مۇشۇ يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرىگە ئادەتتىكى خەلق ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ئاددى-ساددا، ۋىجدانلىق ئىبكەنلىگى روشەن سېلىشتۇرما بولىدۇ.

ھاجى مۇرات مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىنىڭ خىيانەتكارى بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ھىسداشلىق قىلغىلى بولمايدىغانلىغى ئېنىق. تولستوي ھاجى مۇراتنى شامىلدىن يۇز ئوروۇپ، رۇسلارغا ئەل بولغانلىغى ئۈچۈن ماختىمايدۇ، كۈچلۈك ئىنتىقام ئېلىش ئىرادىسىگە ئىگە بولغانلىغى ئۈچۈنمۇ ماختىمايدۇ، تولستوينىڭ تەكتلەيدىغىنى ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى بەزى ئالاھىدە-

روسیه جەمیيتىدىكى ھەرقايسى قاتلامنىڭ ھەيۋەتلىك كورۇنۇشىنى ئېچىپ بەرگەن، ئەسەردىكى پىرسۇناژلار يۇقۇرىدا چارپادىشا، توۋەندە ئاددى پۇقرا ۋە ئەسكەر بولۇپ ئاتمىشتىن توۋەن ئەمەس، لېكىن ئاپتور ۋەقەلىكىنىڭ راۋاجىنى ئەركىن-ئازادە بىر تەرەپ قىلغان، ۋەقەلىكىنىڭ قاتلاملىرى ئېنىق، پىرسۇناژلار ناھايىتى جانلىق تەسۋىرلەنگەن، ئاساسىي قەھرىمانلارنىغۇ دېمەي تۇرايلى، ئادەتتىكى قەھرىمانلارمۇ ئوتتۇرىغا چىقىش بىلەنلا كىشىدە ئۇنتۇلماس تەسىر قالدۇرىدۇ. پىرسۇناژلارنىڭ روھىي ھالىتىنىڭ شۇنداق جانلىق سۇرەتلەپ بېرىلىشىمۇ ئەسەرنىڭ بىر چوڭ ئالاھىدىلىگى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

بۇ رومان 1896-يىلى يېزىلىشقا باشلىغان بولۇپ، بۇنىڭغا ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ ئالته يىل ۋاقىت كەتكەن، ئارىلىقتا ئون قېتىم ئۆزگەرتىلگەن. ئاپتور 1910-يىلى ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى يەنە بەزى تۇزىتىشلەرنى كىرگۈزگەن ۋە پىششىقلىغان، ئەسەر ئاپتور ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئېلان قىلىنغان.

خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن

1978-يىل ماي

رەھمسزلىك بىلەن پاش قىلغان، كاپىتالىزىم خەلق ئاممىسىنىڭ بېشىغا كەلتۈرگەن دەرت-ئەلەم ئۇستىدىن غەزەپ بىلەن شىكايەت قىلغان بولسىمۇ، بۇ مۇدھىش رىيالىلىقنى قانداق قىلىپ ئۇزگەرتكىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەنمىگەن، ئۇنىڭ "يامانلىققا زورلۇق كۈچ بىلەن قارشى تۇرماسلىق"، ئەخلاقىي جەھەتتە ئۇز ئۇزىنى تەربىيىلەش دېگەنگە ئوخشاش ئەكسىيەتچىل ئىدىيىسى ئۇرۇقداشلىق شەكىلدىكى گودەكلەرچە دېخانلار نۇقتىسىنەزىرىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. تولستويىنىڭ ھاجى مۇراتنىڭ ئەسلىدىكى ساددا، پاك، بالىلارچە مىجەزىنى ياقتۇرۇپ قېلىشى ئۇنىڭ مۇشۇنداق ئىپتىدائى دېخانلار دېموكراتىيىسى كەيپىياتىدىن كېلىپ چىققان.

بىراق، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، تولستوي ئومۇمىنىڭ ئاخىرىدا يازغان بۇ ئەسىرىدە، ئۇزىنىڭ قارشى چىقماسلىق ئىدىيىسىگە خىلاپ ھالدا، باش قەھرىمانىنىڭ قەيسەرانە ئىرادىسى ۋە ھەيران قالارلىق كۈچىنى ھەم ئۇنىڭ دۇشمەنگە قارشى تۇرۇش ۋاقتىدىكى تىز پۈكمەس باتۇرلۇغىنى ئالاھىدە تەسۋىرلىگەن. بۇنىڭدىن تولستويىنىڭ ئەڭ سەگەك رىيالىست بولغانلىغى ئۇچۇن ئۇزىنىڭ ھىلىقى قارشى چىقماسلىق دەيدىغان ئەكسىيەتچىل ئىدىيىسىگە بەزىدە خىلاپلىق قىلىشقا مەجبۇر بولغانلىغىنى كورگىلى بولىدۇ.

بۇ رومانىنىڭ ھەجمى چوڭ بولمىسىمۇ، لېكىن مەزمۇنى كەڭ. ئەسەر ھاجى مۇراتنىڭ تىراگىدىيىسى ئارقىلىق 50-يىللاردىكى

مەن ئېتىزلىقلارنى ئارىلاپ ئويغە قايتىپ كېتىپ بارىمەن. بۇ دەل يازنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلى ئىدى، ئوت-چوپلەر ئورۇ-لۇپ بولۇپ، قارا بۇغداي يىغۇبلىنىش ئالدىدا تۇراتتى.

ئەتراپتا قىزىل، ئاق، ھالرەڭ ۋە باشقا رەڭگا-رەڭ گۈل-چېچەكلەر ئېچىلىپ كەتكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە خۇشبۇي، يۇمران يوپۇرماقلىق ئۇچ قۇلاق گۈل، مەغرۇر ھەم ئۇزاق ئېچىلىدىغان جۇيخوا گۈل، ئاق ئېچىلىدىغان، ئوتتۇرىسى ئالتۇندەك تاۋلىنىپ تۇرىدىغان، پۇرىغى كىشنى ھوزۇرلاندۇرىدىغان مارگارىتكا①، ھەسەل پۇرايدىغان سېرىق رەڭلىك سۇرىپكا، تىك ئوسكەن، كۆركەمگا ئوخشايدىغان قىزغۇچ ۋە ئاق پانۇس گۈل، يوگۇمەچ غۇلۇق نوقۇت گۈل، سېرىق، قىزىل، ھالرەڭ، چەيزىرەڭ لەيلى، سۇس قىزىل تۈكلۈك ۋە سەل پۇرىغى بار پاقا يوپۇرمىغى، نوۋەر چاغلىرىدا كۈن نۇرىدا تاۋلىنىپ تۇرىدىغان، كېيىن كوك، قىزىل رەڭگە كىرىدىغان

---

① مارگارىتكا — رۇس قىزلىرى مۇھەببەتكە پال سېلىشنى ياخشى كۆرىدىغان كۆزگى چېچەك.

ئۇ گۈلنى ئۈزۈش ئۈچۈن كەتكەن كۆچۈمنى ئېسىمگە ئېلىپ، "هاياتلىقنىڭ كۈچ-قۇدرىتى نىمە دىگەن كارامەت، ئۇ ئۇزۇنى ئاسانلىقچە قۇربان قىلىپ بەرمەسلىك ئۈچۈن نەقەدەر چىڭ قوغدىنىدۇ-هە" دەپ ئويلىدىم.

ئويۇمگە باردىغان يول شۇدىگەر قىلىنغان، يېڭىلا هەيدەلگەن قارا توپىلىق ئېتىزلار ئارىسىدىن ئوتەتتى. مەن پورپاڭ قارا توپىلىق يول بىلەن دوڭگە قاراپ كېتىۋاتىمەن. هەيدەلگەن يەرلەر پومىشكىنىڭ يېرى بولۇپ، ئىنتايىن كەڭرى ئىدى. يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە ۋە ئۇدۇلدىكى تاغدا قارا توپىلىق، تەكشى هەيدەلگەن، تېخى تىرنىلانمىغان شۇدىگەر يەردىن باشقا هېچ نەرسە كۆرۈنمەيتتى. يەر ئىنتايىن ياخشى هەيدەلگەن بولغاچقا، پۇتۇن ئېتىزدا قاپ-قارا توپىدىن باشقا بىرەر تۇپ ئوسۇملۇق، بىرەر تۇپ ئوتمۇ يوق ئىدى. "ئادەم دىگەن بۇزۇشقا نەقەدەر ئۇستا رەهىمسىز مەخلۇق-هە، ئۇزىنىڭ جېنىنى دەپ شۇنچىۋالا جانۋار-جانۋار، ئوسۇملۇكلەرنىڭ بېشىغا چىققىنىنى." مەن مۇشۇلارنى ئويلاپ، قېلىپ قالغان بىرەر جانلىق نەرسە بارمىكىن دەپ، جىمجىت تۇرغان بۇ قاپ-قارا دالىغا كوز يۈگۈرتتۇم. ئالدىمدىكى يولنىڭ ئوڭ ياقىسىدا بىر تۇپ گىيا كۆرۈندى، مەن بۇ يەرگە كېلىپ قارىسام، ئۇ بايا يۇلۇپ تاشلىۋەتكىنىمگە ئوخشايدىغان "تاتارىن" ئىكەن.

بۇ "تاتارىن" ئۇچ شاخلىق بولۇپ، بىر شېخى ئوشتۇلۇپ ئۇزۇلۇپ كېتىپتۇ، نابۇت قىلىنغان بۇ شېخى كېسىلگەن قولدەك

ئەمبەگۈل ھەمدە مەغرۇر، سەل مېغىز پۇرايدىغان، ئاسانلا توزۇپ كېتىدىغان سېرىق يوگەيلەر بار ئىدى.

مەن ھەر خىل گۈللەردىن ئۈزۈۋېلىنغان بىر دەستە گۈلنى تۈتۈپ قايتىپ كېلىۋېتىپ، جىرانلىق ئېچىدە قىپ-قىزىل ئېچىلغان قېرىنقىزنى كورۇپ قالدىم. بىز تەرەپتە ئۇنى "تاتارىن" دەپ ئاتايدۇ. چالغىچىلار چوپ چاپقاندا ئۇنى چاپماسلىقتا تىرىشىدۇ. ئەگەر بىرەر تۇپىنى چېپىپ تاشلىغان بولسا، چالغىچىلار ئۇنىڭ تىكىنى سانچىلىپ كەتمىسۇن دەپ، ئۇنى ئوت-چوپ ئارىسىدىن ئېلىپ تاشلىۋېتىدۇ. مېنىڭ ئۇنى ئۈزۈۋېلىپ، قولۇمدىكى گۈلگە قوشقۇم كەلدى. مەن شۇ ئۇيې بىلەن جىراغا چۈشۈپ، گۈلنىڭ تېلىغا چاپلىشىپ مەززە قىلىۋاتقان قارا ھەرنى ئۈچۈرۈۋېتىپ گۈلنى ئۈزۈشكە كىرىشتىم. بىراق بۇ ماڭا ناھايىتى قىيىن چۈشتى: ئۇنىڭ تىكەنلىرى تەرەپ-تەرەپتىن سانچىلاتتى، مەن قولۇمنى ياغلىق بىلەن ئورۇۋالغان بولسامۇ، ئۇنىڭ تىكەنلىرى ياغلىقتىن ئوتۇپ سانچىلاتتى. ئۇنىڭ چىكىلىغىنى دەيمەن، مەن ئۇنى ئۈزۈپ ئالمەن دەپ بەش مىنۇتتەك ھەپىلەشتىم. ئاخىر گۈلنى ئاران ئۈزدۇم، قارىسام ساپىغى ئوشتۇلۇپ، قوۋزاقلىرى سويۇلۇپ كېتىپتۇ، گۈل ئۈزىمۇ بۇرۇنقىدەك چىرايلىق كورۇنمەيتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ قوپال ۋە بەپ بولغاچقا، ئۇنى نازۇك گۈللەرنىڭ ئارىسىغا قوشۇشنى راۋا كورمىدىم. بىر ئوبدان تۇرغان گۈلنى بىكار ئۈزۈپ نابۇت قىلغىنىمغا پۇشايمان قىلىپ، ئۇنى تاشلىۋەتتىم.

1

بۇ ۋەقە 1851 ـ يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا بولغان.

نويابىر ئېيىنىڭ سوغاق كېچىلىرىنىڭ بىرىدە ھاجى مۇرات چېچەنلەرنىڭ ئاچچىق تېزەك تۈتۈنى قاپلىغان، ئەنسىزلىكتە تۇرغان ماخكېت كەنتىگە ئاتلىق كىرىپ كەلدى.

مەزىنىڭ سوزۇپ ئېيتقان ئەزىنى ئەمدى توختىغان ئىدى، تاغنىڭ تېزەك تۈتۈنى ئارىلاشقان ساپ ھاۋاسىدا، ھەرە كونـ گىدەك زىچ ئويلەرگە تارالغان كاللارنىڭ مورىسى، قويلارنىڭ مەرىسى، بۇنىڭغا قوشۇلۇپ ئەر كىشىلەرنىڭ ۋاقىرىشۋاتقان يوغان ئاۋازلىرى، ئاياق تەرەپتىكى بۇلاق بويىدىن كېلىۋاتقان ئاياللار بىلەن باللارنىڭ قىيا ـ چىيالىرى ئېنىق ئاڭلىناتتى.

ھاجى مۇرات شامىلنىڭ قەھرىمانلىق بىلەن نامى چىقىقان نائىبى ئىدى، ئۇ بىر ياققا بارغاندا ئۇزىنىڭ بەلگىسىنى تاقاپ، ئونلىغان چەۋەندەز مۇرتلىرىنى ئېلىپ يۇرەتتى، ھازىر ئۇ بەشىغا باشلىق، ئۇچىسىغا بۇركا① كىيىۋالغان ئىدى، بۇركا

---

① بۇركا ــ كاپكازلىقلار كىيىدىغان يەڭسىز كىگىز چاپان. ــ تەھرىرـ دىن.

تۇراتتى، قالغان ئىككى شېخىدا بىردىن گۈل بار ئىدى. بۇ گۈللەر ئەسلىدە قىزىل بولسىمۇ، ھازىر قارىيىپ قالغان. بۇ ئىككى تال شاختىك بىر تەلى ئوتتۇرىدىن ئوشتۇلۇپ، ئونىڭ-دىكى گۈل لايغا مىلىنىپ ساڭگىلاپ قالغان. يەنە بىر تەلى لايغا مىلەنگەن بولسىمۇ، يەنىلا تىك تۇراتتى. ھارۋا بېسىۋەتكەن-دىن كېيىن ئۇ يەنە ئۇرە بولۇپ قالغاندەك ئىدى، شۇڭا قىڭغىيىپ تۇراتتى، نېمە بولسا بولسۇن، ئۇ ئۇرە بولالاپتۇ. ئۇنىڭ بىر پارچە گوشى كېسىۋېلىنغان، ئۇچەي-باغرى سۇغۇرۇۋېلىنغان، بىر قولى كېسىپ تاشلانغان، بىر كوزى ئويۇلغان بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئۇرە تۇرۇپ، ئەتراپتىكى قەۋمى-قېرىنداشلىرىنىڭ جېنىغا زامىن بولغانلارغا باش ئەگمىگەندەك تۇراتتى.

"نېمە دېگەن زور كۈچ-قۇۋۋەت! ئادەم ھەممىنى يېڭىپ، مىليونلىغان ئوت-چوپلەرنى قۇرۇتۇۋەتكەن بولسىمۇ، بۇنىڭ باش ئەگمەي تۇرغىنىنى قارىمامدىغان."

مۇشۇلارنى ئويلاپ، بىر زامانلاردا كاپكازدا يۈز بەرگەن بىر ۋەقە ئېسىمگە چۈشتى. مەن ئۇنىڭ بىر قىسمىنى كورگەن، بىر قىسمىنى كورگەنلەردىن ئاڭلىغان، بىر قىسمىنى خىيالەن توقۇدۇم. ئېسىمگە چۈشكەن ۋە خىيالەن توقۇغان بۇ ۋەقە قانداق شەكىللەنگەن بولسا، مەن شۇنداق بايان قىلاي.

بىلەن چۇشۇشكە باشلىدى. بوۋاي چاپىننى كىيگەچ شوتىدىن چۇشۇۋېتىپ، قورۇق باسقان، ئاپتاپتا قارىيىپ كەتكەن ئىنچىكە بوينىنى ئىغاكلىتىپ، بېشىنى چايقايتتى، كومالك ئاغزىنى ئىختىيارسىز پىچىرلىتاتتى. ئۇ يەرگە چۇشكەندىن كېيىن، ئىززەت-ئىكرام بىلەن ھاجى مۇراتنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى ئالدى ۋە ئوڭ تەرەپتىكى ئۇزەكگە سىنى تۇتتى. ئاكغىچە ھاجى مۇراتنىڭ زىرەك-قاۋۇل مۇرىدى دەرھال ئاتتىن چۇشۇپ، بوۋايىنى چەتكە تارتىپ قويۇپ، بۇ ئىشلارنى ئۇزى بىجا كەلتۇردى.

ھاجى مۇرات ئاتتىن چۇشتى-دە، سەل ئاقساپ دەسسەپ، لەمپە ئاستىغا كەلدى. ئۇنىڭ ئالدىدىن ئون بەش-ئون ئالتە ياش-لاردىكى بىر بالا چىقىپ، قوكغۇزنى پاتۇرۇپ قويغاندەك قاپ-قارا كوزلىرىنى تىكىپ، داڭ قېتىپ قاراپ قالدى. بوۋاي بالىغا:

ــ يۇگۇر، مىچىتكە بېرىپ داداڭنى قىچقىرىپ كەل، ــ دىدى-دە، ئۇزى ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىدا بېرىپ، غىچىلدىتىپ ئوينىڭ ئىشىگىنى ئاچتى. ھاجى مۇرات ئويگە كىرگەندە، ئىچكەركى ئويدىن يېشىل ئىشتان، سېرىق كوينەك، ئۇستىدىن قىزىل چاپان كىيگەن ئورۇققىنا بىر جۇۋان يىكەندىز كوتىرىپ چىقتى، جۇۋان:

ــ خوش كېلىپسىز، ــ دەپ تازىم قىلىپ، تورگە يىكەندازنى سېلىپ، مېھمانىنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

ــ بالا-چاقىلىرىڭىزنىڭ ئومرى ئۇزۇن بولسۇن. ــ ھاجى مۇرات بۇركسى بىلەن مىلتىغى ۋە قىلىچىنى بوۋايغا بېرىۋېتىپ،

ئاستىدا ملتىغى تومپىيىپ تۇراتتى، يېنىدا بىرلا مۇرىدى قالغان ئىدى. ئۇ كىشلەرنىڭ كوزىگە چېلىقماسلىق ئۈچۈن، يولدا ئۇچرىغان كىشلەرگە ئوتكۇر قارا كوزلىرى بىلەن زەڭ قويۇپ قارايتتى.

كەنتنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، ھاجى مۇرات مەيدانغا باردىغان چوڭ كوچا بىلەن ماڭماي، سول تەرەپتىكى بىر تار كوچىغا بۇرالدى. ئۇ تار كوچىدىكى 2-ئويگە-تاغنى كولاپ ياسىغان گەمنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئەتراپىغا كوز يۈگۈرتۈپ قويۇپ توختىدى. لەمپە ئاستىدا ھېچكىم كورۈنمەيتتى. ئوگزىدە بولسا يېڭىلا سۇۋالغان موريىنىڭ كەينىدە جۇۋا يېپىنغان بىر ئادەم ياتاتتى. ھاجى مۇرات ئوگزىدە ياتقان ھىلىقى ئادەمنى قامچىسىنىڭ سېپى بىلەن تۈرتۈپ، تامغنى چەكتى. جۇۋا ئاستىدىن بېشىغا تېقىيە، ئۇچىسىغا ياغلىشپ پاقىراپ كەتكەن پاختىلىق يىرتىق چاپان كىيگەن بىر بوۋاي قوپتى. بوۋايىنىڭ كىرپىكسىز كوزلىرى ياشاڭغۇراپ قىزىرىپ كەتكەن ئىدى. ئۇ يۈموق كوزلىرىنى چىمچقىلىتىپ ئاران ئاچتى. ھاجى مۇرات ئادەتتى بويىچە "ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم" دىدى.

-ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام،-دىدى بوۋاي ھاجى مۇراتنى تونۇپ، كومۇچ ئاغزىنى ئېچىپ كۈلۈمسىرەپ. ئۇنىڭ ئورۇق، ئىنچىكە پۇتلىرى دىرىلدەيتتى، ئۇ موريىنىڭ يېنىدىكى ياغاچ پاشنىلىق كەشنى كېيدى. ئاندىن چاپىنىنىڭ كىرلىشىپ تاراقشىپ كەتكەن يېڭىنى ئالدىرىماي سىپىپ، تامغا يولەكلىك شوتا

ئېچىپ، بۇركۈتنى قانداق قىلىپ قوغلاپ چىقىرىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىۋاتىدۇ. بۇركۈتلەر بولسا بۇگۈن بىرسىنى، ئەتە بىرسىنى ئېلىپ كېتىۋاتىدۇ. ئوتكەن ھەپتىدە رۇسلارنىڭ كۇچۇكلىرى مېچىتسكى كەنتىدىكىلەرنىڭ پىچانلىرىغا ئوت قويۇۋەتتى، دەيۇزلەر،—دەپ غەزەپلىنىپ خىرىلدىدى بوۋاي.

ھاجى مۇراتنىڭ مۇرىدى كىردى. ئۇ كۇچلۇك ئاياقلىرى بىلەن چوڭ-چوڭ دەسسەپ، پەگادا ئۇنچۇقماستىن مېڭىپ، ھاجى مۇراتقا ئوخشاش، بۇركا، ملتىق ۋە قىلىچلىرىنى ئېلىپ، ھاجى مۇراتنىڭ قورالىنى ئېسىپ قويغان ھىلىقى مىخقا ئېسىپ قويدى. ئۇنىڭ يېنىدا خەنجىرى بىلەن تاپانچىسىلا قالدى.

—بۇ، كىم بولىدۇ؟—دەپ سورىدى بوۋاي ئۇنى كورستىپ ھاجى مۇراتتىن.

—مېنىڭ مۇرىدىم بولىدۇ، ئىسمى ئېلدار،—دىدى ھاجى مۇرات.

—ياخشى،—دىدى بوۋاي ۋە ئۇنىڭغا ھاجى مۇراتنىڭ يېنىدىكى كىگىزدىن جاي كورسەتتى.

ئېلدار چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ، سوزلەۋاتقان بوۋايغا قوي كوزلىرى بىلەن ئۇن-تىنسز قارىدى. بوۋاي ئوز قېرىنداشلىرىنىڭ ئوتكەن ھەپتە ئىككى رۇس ئەسكەرنى تۇتۇۋېلىپ، بىرسىنى ئولتۇرۇپ، يەنە بىرسىنى ۋېدېنودىكى شامىلغا ئاپىرىپ بەرگەنلىگىنى سوزلەپ بېرىۋاتاتتى. ھاجى مۇرات بۇ سوزلەرگە ئانچە دىققەت قىلىپمۇ كەتمەي، ئىشىك تەرەپكە قاراپ قويۇپ،

جاۋابەن شۇنداق دېدى.

بوۋاي ملتتق بىلەن قىلىچنى ئوي ئىگىسىنىڭ قورالىنىڭ قېشىغا — ئىنچىكە سۇۋاق قىلىنىپ، ئاپپاق ئاقارتىلغان تامدىكى ئىككى چىلاپچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېسىپ قويدى.

هاجى مۇرات يېنىدىكى تاپانچىسىنى تۇزەپ، ئۇستىدىكى چېركەسكىسىنىڭ① تۇگمىسىنى چىگىتىپ قويۇپ، يېكەندازغا كېلىپ ئولتۇردى. بوۋاي ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ، كوزلىرىنى يۇمۇپ، ئىككى قولىنى كوتەردى، هاجى مۇراتمۇ ئىككى قولىنى كوتەردى، ئىككىسى دۇئا قىلدى.

— نىمە خەۋەر بار؟ — دەپ سوردى هاجى مۇرات بوۋايدىن.

— هېچ خەۋەر يوق، — دېدى بوۋاي جاۋاپ بېرىپ نۇرسىز، قىزىرىپ كەتكەن كوزلىرى بىلەن هاجى مۇراتنىڭ چىرايىغا ئەمەس، كوكرىگىگە قاراپ، — مەن هەسەلچىلىك مەيدانىدا تۇرۇۋاتىمەن. بۇگۈن تېخى هىلىلا بالامنى كورگىلى كېلىشىم ئىدى، نىمە خەۋەر بارلىغىنى شۇ بىلىدۇ.

هاجى مۇرات بوۋايىنىڭ ئوزى بىلىدىغان، هاجى مۇرات بىلىشكە تېگىشلىك بولغان هىلىقى ئىشنى دېگۈسى كەلمەيۋاتقانلىغىنى بىلىپ، بېشىنى لىڭشىتىپ كۆلۈپ قويۇپ، قايتا سورىمىدى.

— ئازراقمۇ خۇش خەۋەر يوق، — دەپ گەپ باشلىدى بوۋاي، — خەۋەر بار دېسەك، توشقانلار هە دەپ مەجلىس

---

① كاپكازدىكى ئاز سانلىق مىللەت بولغان چېركەسلەرنىڭ كىيىمى.

—يارايسەن، ئەمدى رۇسلارغا خەت ئەۋەتىش كېرەك. خەتنى مېنىڭ مۇرىدىم ئېلىپ باردۇ، لېكىن ئۇنىڭغا يول باشلىغۇچى كېرەك.

—ئىنىم باتانى ئەۋەتەي، —دېدى سادو ۋە ئوغلىغا قاراپ، —باتانى چاقىرغىن، —دېدى.

بالا بېسىپ قويۇپ بەرگەن پۇرژىنىدەك لىككىدە سەكرەپ ئورنىدىن تۇرۇپ، ئويدىن قول سېلىپ يۇگۇرۇپ چىقىپ كەتتى. ئون مىنۇتتەك ۋاقىت ئوتكەندىن كېيىن، ئۇ يۇزلىرى ئاپتاپتا قارىيىپ كەتكەن، ئاۋاق، پوتلىرى قىسقا، ئوچىسىغا چاكلىرى سوكۇلۇپ، يەڭلىرى يىرتىلىپ كەتكەن سېرىق چېركەسكە كىيىۋالغان، ئوتوكلىرىنىڭ قونچى پۇرلىشىپ كەتكەن بىر چېچەن بىلەن كىرىپ كەلدى. ھاجى مۇرات ئۇنىڭ بىلەن قىسقىچە تېچلىق سوراشقاندىن كېيىن، ئارتۇق گەپ قىلماي مەقسەتنى ئېيتتى:

—مېنىڭ مۇرىدىمنى رۇسلارنىڭ قېشىغا باشلاپ بارالامسەن؟

—بارالايمەن، —دېدى باتا خوشاللىق بىلەن قورۇنماي جاۋاپ بېرىپ، —ھەممە ئىشنىڭ ھوددىسىدىن چىقالايمەن. مەندىن باشقا ھېچقانداق چېچەن يول تاپالمايدۇ. باشقىلار بارىدىغان بولسا، قورۇق ۋەدە بېرىپ، ھېچبىر ئىشنى پۈتتۈرەلمەيدۇ. مەن ھەممىگە يارايمەن.

—ياخشى، —دېدى ھاجى مۇرات، ئاندىن ئۇچ بارمىغىنى كۆرسەتتى، —ئىش ھەققىگە ئۇچ سوم ئالسەن.

تالادىكى تۆشقا زەك قويۇپ قۇلاق سالاتتى. لەمپە ئاستىدىن ئايال تۆشى ئاڭلاندى، ئارقىدىن غىچىلداپ ئىشىك ئېچىلىپ، ئوي ئىگىسى كىردى.

ئوي ئىگىسى سادو قىرىق ياشلاردىكى كوتمەك ساقال، قاڭشالىق ئادەم بولۇپ، كوزلىرى ئانچە چاقناپ تۇرمىسمۇ ھىلىقى بالىنىڭ يەنى ئوغلىنىڭكىدەك قاپ-قارا ئىدى. ئوغلى ئۇنىڭ بىلەن بىللە كىرىپ، ئىشىككە يولىنىپ ئولتۇردى. ئوي ئىگىسى ياغاچ كەشنى پەگاغا سىلىۋېتىپ، ياغاق بولۇپ كەتكەن كونا پاپىغىنى قاپ-قارا چاچلىرى ئوسۇپ پاخپىيىپ كەتكەن گەجگىسىگە سۇرۇپ قويۇپ، ھاجى مۇراتنىڭ ئۇدۇلىدا يۇكۇنۇپ ئولتۇردى.

ئۇمۇ بوۋايغا ئوخشاش ھىلىقىدەك كوزلىرىنى يۇمۇپ، قولىنى كوتىرىپ دۇئا قىلىپ بولغاندىن كېيىن گەپ باشلاپ، شامالنىڭ ھاجى مۇراتنى توسۇپ، ئۇنى يا تىرىك تۇتۇشقا، يا ئولتۇرۇشكە بۇيرۇق بەرگەنلىگىنى، شامالنىڭ چاپارمەنلىرىنىڭ بۇ يەردىن تېخى تۇنۇگۈنلا كەتكەنلىگىنى، پۇقرالار شامالغا قارشىلىق كورسىتىشكە پېتىنالمايۋاتقانلىغىنى، شۇڭا ئاگاھ بولۇش كېرەكلىگىنى ئېيتتى.

ــ مەن ھايات ئىكەنمەن، ئويۇمدىكى مېھمانغا بىرونىڭ چېقىلىشقا ھەددى ئەمەس. ئەمما سىرتتا بولغاندا قانداق بولىدۇ؟ بۇنى ئويلىنىش كېرەك، ــ دىدى سادو.

ھاجى مۇرات ئۇنىڭ سوزىنى زەك قويۇپ تىڭشاپ، بېشىنى لىڭشىتتى ۋە سادو سوزلەپ بولغاندىن كېيىن دىدى:

ـــ هەممىنى ئورۇنلايمەن، ـــ دەپ باتا ئورنىدىن تۇرۇپ، قول قوشتۇرۇپ چىقىپ كەتتى.

ـــ گېخى كەنتىگە يەنە بىر كىشى ئەۋەتىش كېرەك، ـــ دېدى ھاجى مۇرات باتا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ئوي ئىگىسىگە، ـــ گېخىدا ئۇ مۇنداق قىلسۇن، ـــ ئۇ قولىنى مەيدىسىدىكى ئوقدانغا ئاپىرىپ بىر نەمە دېمەكچى ئىدى، ئويگە كىرىپ كېلىۋاتقان ئىككى ئايالنى كورۇپ، دەرھال قولىنى چۈشۈرۇپ توختاپ قالدى.

بۇلارنىڭ بىرسى سادونىڭ ئايلى ـــ ھىلىقى يىكەنداز سالغان جۈۋان ئىدى. يەنە بىرسى قىزىل ئىشتان، يېشىل چاپان كىيگەن، كۆمۈشتىن قىلىنغان بېزەكلىرى مەيدىسىنى يېپىپ تۇرغان ناھايىتى چىرايلىق بىر قىز ئىدى. ئۇ توم، چىڭ ئورۇلگەن بىر تال قارا چېچىنىڭ ئۇچىغا بىر چاشتەكگە تاقۇالغان، ئۇنىڭ قاپ ـ قارا كوزلىرى ئانىسى بىلەن دادىسىنىڭكىگە ئوخشايتتى، ئوماق، مۇلايىم چىرايىدا خوشاللىق جىلۋە قىلاتتى. قىز مېھمانلارغا قارىمىغان بولسىمۇ، مېھمان بارلىغىنى سەزگەنلىگى ئېنىق ئىدى.

سادونىڭ ئايلى يۇمۇلاق شىرە كوتىرىپ كىردى، شىرەگە چاي، سامسا، بوغۇرساق، چەلپەك، خام قايماق، قاتلىما نان ۋە ھەسەل قويۇلغان ئىدى. قىز ئاپتۇ ـ چىلاپچا، لوڭگە ئېلىپ كىردى.

قىزىل پوپۇش كىيگەن ئايالار ئاۋايلاپ مېڭىپ، ئەكەلگەن نەرسىلەرنى مېھمانلارنىڭ ئالدىغا قويۇپ بولغىچە ھاجى مۇرات

باتا چۈشەنگەنلىگىنى بىلدۇرۈپ، بېشىنى لىڭشىتتى، بىراق ئۇ پۇلغا خۇشتار ئەمەسلىگىنى، چىن كۆڭلىدىن ھاجى مۇراتقا خىزمەت قىلىدىغانلىغىنى ئېيتتى. ھاجى مۇراتنىڭ رۇس چوشقىلىرىنى قانداق قىرغانلىغىنى تاغلىقلارنىڭ ھەممىسى بىلەتتى.

ــ ياخشى، ــ دېدى ھاجى مۇرات، ــ ئاغامچىنىڭ ئۇزۇنى ياخشى، سوزنىڭ قىسقىسى.

ــ خوپ، ئەمدى ئېغىز ئاچمايمەن، ــ دېدى باتا.

ــ ئارگۇن دەريا‌سى بۇرۇلىدىغان يەردىكى جىلغىنىڭ ئۇدۇلىدىكى جاڭگالنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر پارچە بوش يەر بار، شۇ يەردە ئىككى دوۋە پىچان بار، بىلەمسەن؟

ــ بىلمەن.

ــ شۇ يەردە مېنى ساقلاپ تۇرغان ئۇچ ئاتلىق كىشى بار، ــ دېدى ھاجى مۇرات.

ــ ھە، ــ دەپ بېشىنى لىڭشىتتى باتا.

ــ سەن خان مەغەمدىن سورا، نېمە ئىش قىلىپ، نېمە دېيىشىنى خان مەغەم بىلىدۇ. سەن ئۇنى رۇسلارنىڭ باشلىغى ۋورونتسوۋ كىنەزنىڭ يېنىغا باشلاپ بار، بولامدۇ؟

ــ بولىدۇ.

ــ باشلاپ بېرىپ، يەنە ياندۇرۇپ كېلىسەن. بولامدۇ؟

ــ بولىدۇ.

ــ بارغاندىن كېيىن جاڭگالغا قايتىپ كېلىسەن. مەن شۇ يەردە بولىمەن.

سۇركىدى.

ــ بىزنىڭ ھەسلىمىز ياخشى، بۇ يىل ھەسەل ناھايىتى كەڭرى، ــ دىدى بوۋاي ئوز ھەسلىگە ھاجى مۇراتنىڭ ئېغىز تەككەنلىگىگە خۇرسەن بولۇپ.

ھاجى مۇرات رەخمەت دىدى ــ دە، داستىخاندىن سۇرۇلدى. ئىلدارنىڭ يەنە يىگۈسى بولسىمۇ، ئۇستازىنىڭ سۇرۇلگەنلىگىنى كورۇپ، ئۇمۇ داستىخاندىن سۇرۇلۇپ، ھاجى مۇراتقا ئاپىتۇۋا بىلەن چىلاپچىنى ئەكەلدى.

سادو ھاجى مۇراتنى مېھمان قىلىمەن دەپ بېشىغا بالا تېپىۋالىدىغانلىغىنى بىلەتتى، چۇنكى شامىل ھاجى مۇرات بىلەن جۇدالاشقاندىن كېيىن، بارلىق چېچەن خەلقىغە جېنىدىن تويىمغان ئادەم ھاجى مۇراتنى يېقىن يولاتمىسۇن دەپ جاكالىغان ئىدى. كەنتتىكىلەر ھاجى مۇراتنىڭ بۇ يەردە ئىكەنلىگىنى بىلىپ قېلىشى، ئۇنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشىمۇ مۇمكىن ئىدى. بىراق، سادو بۇنىڭدىن ئەنسىرىمەيتتى، ئەكسىچە خوشال ئىدى. سادو مۇبادا جېنى كەتسىمۇ، بۇ مېھماننى قوغداشنى ئوز مەجبۇرىيىتىم دەپ بىلەتتى. ئۇ ئوزىنىڭ مۇشۇنداق قىلىشىدىن خۇرسەن ئىدى ھەم پەخىرلىنەتتى.

ــ جېنىم تېنىمدە بولىدىكەن، سەن مېنىڭ ئويۇمدە ئولتۇرغان چېغىڭدا ھېچكىم ساڭا غىڭ قىلالمايدۇ، ــ دىدى ئۇ ھاجى مۇراتقا قايتا ــ قايتىلاپ.

ھاجى مۇرات ئۇنىڭ چاقناپ تۇرغان كوزلىرىگە قاراپ، بۇ

بىلەن سادو جىم ئولتۇرۇشتى. ئېلدار ئايالىلارنىڭ ئاياقلىرىغا قوي كوزلىرىنى تىكىپ، قاققان قوزۇقتەك مىدىرلىماي ئولتۇراتتى. ئايالار ئويدىن چىقىپ، ئۇلارنىڭ يېنىك ئاياق تۈشى بېسىلغاندىن كېيىن ئېلدار ئارام تاپقاندەك بولدى. ھاجى مۇراتنىڭ مەيدىسىدىكى ئوقدانىنىڭ بىرىدىن بىر ئوقنى ئېلىپ، ئوقنىڭ ئاستىدىن چىڭ يوگەلگەن بىر خەتنى چىقىرىپ:

ــ بۇنى ئوغلۇمغا تاپشۇرسۇن، ــ دېدى.

ــ جاۋاۋنى كىمگە ئەكىلىدۇ؟ ــ دەپ سورىدى سادو.

ــ ساڭا، سەن ماڭا يەتكۈزگىن.

ــ ماقۇل، ــ دېدى سادو خەتنى مەيدىسىدىكى ئوقدانغا سېلىپ، ئاندىن كېيىن ئاپتۇۋنى قولىغا ئېلىپ، چىلاپچىنى ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ھاجى مۇرات يەڭلىرىنى تۇرۇپ، قوللىرىنى ئاپتۇۋغا تۇتتى. ئۇ تاپ-تازا قېلىن لوڭگە بىلەن قولىنى ئەرتىۋېتىپ، داستىخانغا كەلدى. ئېلدارمۇ شۇنداق قىلدى. مېھمانلار تاماق يەۋاتقاندا، ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇرغان سادو مېھمانلارنىڭ كەلگىنىگە ئارقا-ئارقىدىن رەخمەت ئېيتتى. بوسۇغىدا ئولتۇرغان بالا ئويناق كوزلىرىنى ھاجى مۇراتتىن ئۈزمەي، دادىسىنىڭ سوزىنى ئىسپاتلىغاندەك كۈلۈمسىرەيتتى.

ھاجى مۇرات بىر كۈندىن بۇيان ھېچ نېمە يېمىگەن بولسىمۇ، نان بىلەن خام قايماقنى ئانچە-مۇنچە ئېغىز تېگىپ، خەنجىرنىڭ ئاستىدىن قەلەمتۇرىچىنى ئېلىپ، نانغا ھەسەل

كېيىن يولدىن چىقىپ، ئوڭغا بۇرالدى، ئۇلار غازاڭلارنى شىلدىرلىتىپ دەسسەپ يېگىرمە قەدەمچە مېڭىپ، سۇنۇپ كەتكەن قاپ-قارا غولى قاراڭغۇدىمۇ كورۇنۇپ تۇرغان بىر تۈپ چىنار-نىڭ يېنىدا توختىدى. بۇ چىنارنىڭ ئەتراپىغا دائىم گۈزەتچى قويۇلاتتى.

ئەسكەرلەر جاڭگاللىقتا كېلىۋاتقاندا دەرەخ شاخلىرى ئۈستىدىن يۇگۇرگەندەك كورۇنگەن يوپ-يورۇق يۇلتۇزلار ئەمدى توختاپ قالغاندەك، قاخشال دەرەخلەر ئارىسىدا جىمىرلايتتى.

ــ ھىلىمۇ ياخشى، قۇرۇق ئىكەن. ــ بەنجاڭ پانوۋ بۇ گەپنى قىلىۋېتىپ مۇرىسىدىن نەيزىلىك مىلتىغىنى ئېلىپ، دەرەخقە تاراقلىقىدە يولەپ قويىدى، ئۈچ ئەسكەرمۇ شۇنداق قىلدى.

ــ ھىلى بار ئىدى، چۈشۈرۈپ قويۇپتىمەن-دە، ــ دېدى پانوۋ ئاچچىقلىنىپ، ــ بىر بولسا ئۇنتۇپ قالدىم، بىر بولسا يولدا چۈشۈرۈپ قويدۇم.

ــ نىمە ئىزدەپ يۈرىسەن؟ ــ دەپ سورىدى ئەسكەرلەرنىڭ بىرى بوم، خۇش خۇي ئاۋاز بىلەن.

ــ غاڭزامنى ئىزدەپ يۈرىمەن. ئۇ ئوقەت نەگە يوقالغاندۇ!

ــ سېپى بارمۇ؟ ــ سورىدى ھىلىقى ئەسكەر بوم ئاۋاز بىلەن.

ــ سېپى، مانا ئەمەسمۇ؟

ــ بىز يەرنى ئويۇپ چەكسەكچۇ؟

ــ ھىم، نەدە چېكەتتۇق؟

گەپلەرنىڭ راستلىغىنى بىلىپ، مەغرۇر قىياپەتتە دېدى:

ــ ساڭا خوشاللىق، ئۇزۇن ئۇمۇر يار بولغاي.

سادو ئۇنىڭچۇقماستىن قوللىرىنى كوكسىگە ئېلىپ، ئۇنىڭ تىلەكلىرىگە مىننەتدارلىق بىلدۈردى.

سادو دەرىزىنىڭ قاپاقلىرىنى ئېتىپ، ئوچاقتا ئوتۇن سېلىپ ئوت ياققاندىن كېيىن، ئىنتايىن خوشال ۋە روھلانغان ھالدا مېھمانخانىدىن چىقىپ، بالاخاسى تۇرىدىغان ئۆيگە كىردى. ئاياللار تېخى ئۇخلىماي، مېھمانخانىدىكى خەۋپلىك مېھمانلار توغرىلىق پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى.

2

شۇ ئاخشىمى ھاجى مۇرات قونغان كەنتتىن ئون بەش چاقىرىم يىراق بولغان ئالدىنقى سەپتىكى ئوزدۈرۈشسكى قورغىنىدىن شاھگىرىن دەرۋازىسىغا قاراپ ئۇچ ئەسكەر بىلەن بىر بەنجاك يولغا چىقتى. ئۇلار شۇ چاغدىكى كاپكاز ئەسكەرلىرىنىڭ پوسۇنىدا كالتە جۇۋا، باشلىرىغا پاپاخ، پۇتلىرىغا قونچى تىزىدىن ئاشىدىغان ئوتۇك كىيگەن، جۇۋىلىرىنى قاتلاپ ئوشنىسگە ئارتىۋالغان ئىدى. قورالىنى مۇرىسگە ئېسىۋالغان بۇ ئەسكەرلەر ئاۋال جاڭگالدىكى يول بىلەن يۇرۇپ، بەش يۇز قەدەمچە ماڭغاندىن

پانوۋ يېتىپ تۇرۇپ، غاڭزىنىڭ سېپىنى يېڭى بىلەن سۈرتتى-دە، تاماكىنى شوراشقا باشلىدى.

تاماكا چېكىپ بولغاندىن كېيىن، ئەسكەرلەر پاراڭغا چۈشتى.

—ئاڭلىساق، لىيەنجاڭ يەنە ئۇمۇمنىڭ پۇلىنى ئاپتۇ. قىمارداز ئۇتتۇرۇۋەتكەن بولسا كېرەك، —دېدى بىر ئەسكەر ئەزىلىك بىلەن سوزلەپ.

—ئۇ قايتۇرىدۇ، —دېدى پانوۋ.

—ئۇنىڭ ياخشى ئەپتىسەرلىگىنى ھەممە كىشى بىلىدۇ، — دېدى ئاۋدېيېۋ جەزمىلەشتۇرۇپ.

—نەرى ياخشى، —دېدى ھىلىقى سوز باشلىغان ئەسكەر ئەلەم بىلەن، —مېنىڭچە، لىيەنمىز ئۇنىڭغا: ئالغان ئىكەنسەن، قانچىلىك ئالدىڭ، بۇنى قاچان قايتۇرىدىغىنىڭنى ئېيت، دېيىشى كېرەك.

—لىيەندىن نېمە دېسە شۇ بولمامدۇ، —دېدى پانوۋ غاڭزىدىن يىراقلاپ.

—دۇرۇست، تەشكىل دېگەن ھەممە ئادەمدىن چوڭ، — دېدى ئاۋدېيېۋ كەسكىن تۇرده.

—سېنى قارا، سۇلۇ سېتىۋېلىش كېرەك، ئەتىياز كىلىۋاتىدۇ، ئۇتۇكلەرنى يامتىش كېرەك، ھەممىسگە پۇل كېتىدۇ. ئۇ پۇلنى ئېلىپ كەتسە،... —دېدى ھىلىقى نارازىلىغى بار ئەسكەر سوزىنى داۋاملاشتۇرۇپ.

—مېنىڭچە، قانداق قىلىش لىيەنىڭ ئىختىيارىدا، —دېدى

ـــ بىز ھازىر ئەپلەيمىز.

كۈزەتتە تۇرغاندا تاماكا چېكىش چەكلىنەتتى. لېكىن بۇ كۈزەتچىلەر كوزەتچىگە ئەمەس، ئالدىنقى سەپتىكى قاراۋۇلغا ئوخشايتتى. تاغلىقلار تۈيدۈرماستىن زەمبىرەكلىرىنى سورەپ كېلىپ، قورغاننى ئوققا تۇتاتتى، ئۇلار ئىلگىرى دائىم دىگۈدەك شۇنداق قىلغان، بۇلار بولسا مانا شۇنىڭدىن مۇداپىە كورۈشكە كەلگەن ئىدى، شۇڭا پانوۋ تاماكا چەكمەسلىككە كوڭلى قويماي، ھىلىقى خۇش خۇي ئەسكەرنىڭ تەكلىۋىگە ماقۇل بولدى. ئۇ ئەسكەر يانچۇغىدىن قەلەمتۇراچ ئېلىپ، يەرنى ئويۇشقا باشلىدى. ئۇ كىچىككىنە بىر ئورەك كولاپ ئۇستىنى تەكشىلىگەندىن كېيىن، غاڭزىنىڭ سېپىنى ئورەككە ئورناتتى، ئاندىن ئورەككە تاماكا سېلىپ، ئۇنى چىڭدىدى، شۇنداق قىلىپ، غاڭزا پۈتتى. سەرەڭگە ياققاندا، يەرگە يۇزىنى قىلىپ ياتقان ھىلىقى ئەسكەرنىڭ كەك يۇزلىرى يورۇپ كەتتى. غاڭزىدىن چىرىسلاپ ئاۋاز چىقىشقا باشلىغاندا، پانوۋنىڭ بۇرنىغا تۇتاشتۇرۇلغان تاماكا ھىدى ئۇرۇلدى.

ـــ پۈتتىمۇ؟ ـــ دىدى ئۇ ئورنىدىن قوپۇۋېتىپ.

ـــ پۈتمەيچۇ.

ـــ يارايسەن، ئاۋدېيىۋ! ۋاي شەيتان. قېنى، مەن بىر كورەيچۇ!

ئاۋدېيىۋ يانچە يېتىپ، ئاغزىدىن پۈقۈرتۇپ ئىس چىقىرىپ تۇرۇپ، ئورنىنى پانوۋغا بەردى.

دىدى ئاۋازى ئىنچىكە چىقىدىغان توتنىچى ئەسكەر ئۇكرا-ئىن تەلەپپۇزىدا.

ئەتراپنى يەنە جىم-جىتلىق باستى. شامالدا شىلدىرلاۋاتقان دەرەخ شاخلىرى ئارىسىدىن يۇلتۇزلار گاھ كورۇنۇپ، گاھ كورۇنمەي قالاتتى.

ــ قانداق ئانتونىچ، ــ دەپ ئۇشتۇمتۇتلا سورىدى خوش كوڭۇل ئاۋدىيېۋ پانوۋتىن، ــ سېنىڭمۇ ئىچىڭ پۇشىدىغان چاغ-لىرىڭ بارمۇ؟

ــ نېمىگە ئىچىم پۇشاتتى؟ ــ دىدى پانوۋ خوشياقماسلىق بىلەن.

ــ بەزىدە شۇنداق ئىچىم پۇشىدۇكى، كوزۇمگە ھىچنىمە كورۇنمەي قالىدۇ.

ــ ھەيىيي، سەنزە! ــ دىدى پانوۋ.

ــ ئىچىم پۇشۇپ، پۇلۇمنىڭ ھەممىسىنى ئىچىپ تۇگەتتىم. ئىچىم پۇشۇھەردى، مېنىڭمۇ مانا ئەمىسە دەپ ئىچىپ، كوڭلۇمنى خوش قىلغۇم كەلدى.

ــ بەزىدە ھاراق ئىچسەڭ تېخىمۇ بولمايدۇ.

ــ بۇ دىگمىڭ راست، بىراق ئامالىڭ قانچە؟

ــ نېمشقا بۇنداق ئىچىڭ پۇشىدۇ؟

ــ مەنما؟ ئويىنى سېغىنىپچۇ.

ــ قانداق؟ ئائىلەڭلار بايما؟

ــ باي دىگۇدەكمۇ ئەمەس، يەيدىغان، ئىچىدىغانلىرىمىز

پانوۋ سوزنى تەكرارلاپ، — بەرمىگەن يېرى يوق، ئالما قايتۇرىدۇ، بۇنداق ئىش بىر قېتىم بولغىنى يوق.

ئۇ چاغلاردا كاپكازدا ھەر بىر ليەن مالىيە ئىشلىرىنى ئۇزلىرى سايلىغان ئادەم ئارقىلىق باشقۇراتتى، دولەت غەزنىسىدىن كىشى بېشىغا ئالتە يېرىم سومدىن پۇل ئېلىپ، يىمەك-ئىچمىگىنى ئوزى قامدايتتى: بەسەي تېرىيتتى، ئوت ئوراتتى، ئات-ھارۋا قىلاتتى، سېمىز ئاتلىرى بىلەن ماختىناتتى. ليەنىك پۇللىرى ساندۇقتا ساقلىنىپ، ئۇنىڭ ئاچقۇچىنى ليەنجاڭ تۇتاتتى، شۇڭا ليەنجاڭ كوپىنچە ساندۇقتىن پۇل ئېلىپ ئىشلىتىپ كېتەتتى. ھازىرمۇ شۇنداق بولغان ئىدى، ئەسكەرلەرنىڭ سوزلىشۇاتقىنىمۇ شۇ ئىش ئىدى. ھىلىقى روھسىز ئەسكەر نىكىتىن ليەنجاڭ ھىساۋاتنى ئېنىق ئېلان قىلىشى كېرەك دېسە، پانوۋ بىلەن ئاۋدېيېۋ بۇنداق قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق دېيىشەتتى.

پانوۋدىن كېيىن نىكىتىنمۇ تاماكا چەكتى، ئاندىن كېيىن جۇۋۇسىنى تېگىگە سېلىپ، دەرەخقە يولىنىپ ئولتۇردى. ئەسكەرلەر جىمىپ قالدى. شامالدا دەرەخلەرنىڭ شىلدىرلىشىدىن باشقا ئاۋاز ئاڭلانمايتتى. بۇ جىم-جىتلىق ئىچىدە تۇرۇپ-تۇرۇپ چىلبۇرىلەرنىڭ ھۇۋلىشى، ئىكراشلىرى، غىڭشىشلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى.

— بۇ شورى قۇربىغۇرلارنىڭ ھۇۋلاشلىرىنى قارا، — دېدى ئاۋدېيېۋ.

— ئۇلار سېنى يۇزى مايماقكەن دەپ مازاق قىلىۋاتىدۇ، —

ئىچىده چوڭ يولدىن ئايال تۇشى ئاڭلاندى. پانوۋ ملتىغنى ئېلىپ، نىكىتىننى پۇتى بىلەن تۇرتتى. نىكىتىن ئورنىدىن قوپۇپ، جۇۋۇسىنى ئالدى. ئۇچىنچى ئەسكەر بوندارېنكومۇ ئورنىدىن قوپتى.

ــ ئاغىنىلار، مەن بىر چۈش كورۇۋاتاتتىم...

ئاۋدېيېۋ شۇنداق دەۋاتقان بوندارېنكونى بىر نوقۇۋدى، ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى جىم بولدى. ئۇتۇكنىڭ ئاۋازىغا ئوخشىمايدىغان يېنىك ئايال تۇشى بارا-بارا يېقىنلاشتى. قاراڭغۇدا يوپۇرماقلار بىلەن شاخلارنىڭ دەسسەلگەن ئاۋازى بارغانسېرى ئېنىق ئاڭلانماقتا ئىدى. ئارقىدىن چېچەنلارنىڭ ئوزىگە خاس تاۋۇش بىلەن سوزلەشكەن ئاۋازى ئاڭلاندى. ئەمدى ئەسكەرلەر ئاۋازنىلا ئاڭلاپ قالماي، دەرەخ ئارىسىدىكى ئوچۇقچىلىقتىن ئىككى كىشىنىڭ قارا كولەڭگىسىنىمۇ كوردى. كولەڭگىنىڭ بىرسى پاكارراق، بىرسى ئىگىزرەك ئىدى. كولەڭگىگىلەر ئەسكەرلەرنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە، پانوۋ ملتىغنى كوتىرىپ، ئىككى ھەمراسى بىلەن چوڭ يولغا چىقىپ.

كىم؟ــ دەپ توۋلىدى.

ــ چېچېن پۇقراسى، ــ دېدى پاكارراغى جاۋاپ بېرىپ. بۇ باتا ئىدى، ــ ملتىقمۇ يوق، قىلىچمۇ يوق، ــ دېدى ئۇ يېنىنى كورسىتىپ، ــ بىز كىنەز بىلەن كورۇشمەكچى.

ھىلىقى ئىگىزرەگى ھەمرىيىنىڭ قېشىدا ئۇنچۇقماي تۇراتتى. ئۇنىڭدىمۇ قورال يوق ئىدى.

بار، كۇنمىز يامان ئەمەس.

شۇنىڭ بىلەن ئاۋدىيىۋ پانوۋغا نەچچە قېتىم ئېيتقان گەپ-لىرىنى يەنە سوزلەشكە باشلىدى.

ــ مەن ئاكامنىڭ ئورنىغا ئەسكەر بولۇپ كەلگەن، ــ دىدى ئاۋدىيىۋ، ــ ئۇ باللىرى بىلەن قوشۇلۇپ بەش جان، مەنچۇ يېڭىلا ئويلەنگەن. ئاپام ماڭا يالۋۇرۇپ كەتتى. مەن ئويلاپ كورۇپ، بارسام باراي، مېنىڭ ياخشىلىغىمنى ئۇنتۇماس دىدىم. مەن خوجايىننىڭ قېشىغا باردىم، خوجايىنىمز ياخشى كىشى ئىدى. ئۇ: ئوغلۇم، بارغىن، دىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاكامنىڭ ئورنىغا ئەسكەر بولۇپ قالدىم.

ــ ھە، بۇ ئىشىڭ ياخشى بوپتىكەن، ــ دىدى پانوۋ.

ــ سەن ئىشەنمەسسەن، ئانتونىچ، ھازىر ئىچىم پۇشۇپ كېتىۋاتىدۇ. مېنى ئاكىسىنىڭ ئورنىغا ئەسكەرلىككە كەلگەن دىگەننى ئاڭلىساملا جۇدۇنۇم ئورلەيدۇ. كىشىلەر: "ئاكاڭ راھەتتە يۇرۇۋاتىدۇ. سەن بۇ يەردە كورگۈلۈكنى كورۇۋاتسەن" دەيدۇ. مەن بۇنى ئويلىغانسېرى ئازاپلىنىمەن. پىشانەمگە پۈتۈلگىنى شۇ بولسا كېرەك.

ئاۋدىيىۋ بىر پەس جىم ئولتۇرغاندىن كېيىن دىدى:

ــ يەنە بىر چەكمەيمزمۇ؟

ــ چەكسەك چېكەيلى، بولە ئەمسە.

لېكىن ئەسكەرلەر چېكىشكە ئۇلگۈرەلمىدى. ئاۋدىيىۋ ئورنىدىن تۇرۇپ غاڭزىنى ئەپلەشتۇرۇپ بولغىچە بوراننىڭ گۈكىرىشى

كەلدى.

ــ قانداق، تاپشۇرۇپ بەردىڭلىمۇ؟ ــ دەپ سوردى پانوۋ.

ــ تاپشۇرۇپ بەردۇق. تۇەنجاڭنىڭ ئويىدىكىلەر تېخى ئۇخلىماپتىكەن، ئۇدۇل شۇ يەرگە ئاپىرىپ قويىدۇق. ھىلىقى تاقىر باشلار شۇنداق ياخشى نىملەر ئىكەن، ــ دىدى ئاۋدېيۇ ــ ئەزبرايى! مەن ئۇلار بىلەن شۇنداق سوزلىشىپ كەتتىم.

ــ سېنىڭ ئۇلار بىلەن سوزلىشىدىغانلىغىڭنى بىلەتتىم، ــ دىدى نىكىتىن نارازى بولۇپ.

ــ راستلا، خۇددى رۇسلارغا ئوخشاش سوزلەيدىكەن، بىرسى ئويلەنگەن ئىكەن، "مارجاڭ بارمۇ؟" دىسەم، "بار" دىدى. "بالاڭ بارمۇ؟" دىسەم، "بار" دىدى، "كوپمۇ دىسەم، "ئىككى" دىدى. شۇنداق ياخشى سوزلىشىپ كەتتۇق، ياخشى يىگىتلەر ئىكەن.

ــ ناھايىتى ياخشى، ــ دىدى نىكىتىن، ــ يالغۇز ئۇچراپ قالساڭ، ئۇچەي ــ باغرىڭنى چۇۋۇۋېتىشى مۇمكىن ئىدى.

ــ تاڭ ئېتىشقا ئاز قالدىغۇ دەيمەن، ــ دىدى پانوۋ.

ــ ھەئە، يۇلتۇزلار ئوچۇپتۇ، ــ دىدى ئاۋدېيۇ ئولتۇرۇۋېتىپ.

ئەسكەرلەر يەنە جىمىپ قالدى.

— ئايغاقچىلار، تۇەنجاڭ بىلەن كورۇشكىلى باردىكەن. — دىدى پانوۋ ھەمراللىرىغا چۈشەندۈرۈپ.

— ۋورونتسوۋ كىنەز بىلەن كورۇشۇش ئىنتايىن زورۇر بولۇپ قالدى، مۇھىم ئىش بار ئىدى، — دىدى باتا.

— بولىدۇ، بولىدۇ، بىز باشلاپ بارايلى، — دىدى پانوۋ، ئاندىن ئاۋدىيېۋغا قاراپ ئېيتتى: — بوندارېنكو بىلەن ئىككىلار باشلاپ بېرىڭلار. نوۋەتچىگە ئوتكۈزۈپ بېرىپ سىلەر قايتىپ كېلىڭلار. ھېزى بولۇڭلار، ئالدىڭلارغا سېلىپ، ھۇشيارلىق بىلەن ئېلىپ مېڭىڭلار. بۇ تاقىر باشلار چاققان كېلىدۇ.

— بۇ نىمە ئىش قىلىدۇ، — دىدى ئاۋدىيېۋ نەيزىلىك مىلتىغى بىلەن نەيزە سانچىش ھەركىتىنى كورسىتىپ، — شۇنداق بىر سانچىسام ھەممىسى جەھەننەمگە ئۇزايدۇ.

— ئولتۇرۇۋەتسەك، ئۇلارنىڭ نىمىسى قالىدۇ، — دىدى بوندارېنكو، — مېڭىشە، كەتتۇق!

ئىككى ئەسكەر بىلەن ئايغاقچىلارنىڭ ئاياق تىۋىشى بېسىلغاندا، پانوۋ بىلەن نىكىتىن ئوز ئورۇنلىرىغا قايتىپ باردى.

— ئۇلار نىمە قىلىپ كېچىدە كېلىپ يۈرىدۇ، — دىدى نىكىتىن.

— ئىشى بولغاچقا-دە، — دىدى پانوۋ، ئاندىن: — سوغ بولۇپ كەتتى، — دەپ جۇۋىسىنى ئېچىپ كىيىپ، دەرەخقە يولىنىپ ئولتۇردى.

ئىككى سائەتتىن كېيىن ئاۋدىيېۋ بىلەن بوندارېنكو قايتىپ

ئۇدۇللىدىكى چاجلىرى ياخىيىغان، چىرايى سولغۇن يىگىت پېتىرىبۇرگ داشۇپىسنى پۈتتۈرگەن باكالاۋىر بولۇپ، ۋوروبتسوۋا خانىم ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئېرىدىن بولغان كىچىك ئوغلىنى ئوقۇتۇشقا تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن ئوقۇتقۇچى ئىدى. بۇلارغا قارشى ئۇيناۋاتقان ئىككى ئەپتىسەرنىڭ كەڭ يۇزلۇك، ئوگى قىزىل كەلگىنى گۇۋۇلاردىيىدىن يوتكەپ كېلىنگەن لىيەنجاڭ پولـ تاراتسكى، تىك ئولتۇرغان، كېلىشكەن، تەمكىن كەلگىنى تۇەننىڭ فۇگۇەنى ئىدى. ئىگىز بويلۇق، قارا قاش، كوزلىرى چوڭ كەلگەن ساھىپجامال ماريىە ۋاسلىيېۋنا پولتاراتسكىنىڭ يېنىدا ئۇنىڭ قەرت ئۇينىشىغا قاراپ ئولتۇراتتى. كەڭ كوينەكلىرى ئۇنىڭ پۇتلىرىغا تېگىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ سوزى، قاراشلىرى، كۇلكىسى، ھەر بىر ھەركىتى ۋە ئۇنىڭدىن كېلىۋاتقان ئەترە پۇراقلىرىدىن پولتاراتسكى مەس بولۇپ، ئېسىنى يوقاتقان ئىدى ۋە شۇ تۇرقىدا ساھىپجامالنىڭ ئوز يېنىدا ئىكەنلىگىدىن باشقا ھىچ نەرسىنى سەزمەيتتى. شۇڭا ئۇ قەرتىنە ئارقا-ئارقىدىن خاتالىشىپ، شىرىنگىنىڭ ئاچچىغىنى كەلتۇرۇپ قويدى.

پولتاراتسكى تۇزنى چۇشكەندە، فۇگۇەن:

—بولمىدى، بۇنداق ئويىنساق قاملاشمايدۇ! يەنە بىر تۇز زايا كەتتى، —دىدى قىزىرىپ.

پولتاراتسكى خۇددى ئەمدى ئويغانغان كىشىدەك، يوغان، قاپ-قارا كوزلىرى بىلەن، نارازى بولۇۋاتقان فۇگۇەنگە ئەجەپلىنىپ قارىدى.

3

گەزەرمىلەر بىلەن ئەسكەر ھوجرىلىرىنىڭ دەرىزىلىرى قاپ-قاراڭغۇ، لېكىن قورغاندىكى ئەڭ ياخشى بىر ئۆينىڭ دەرىزىسى تېخىچە يوپ-يورۇق ئىدى. بۇ ئۆيدە كۆرىنىسكى تۆھىنىڭ تۆھىنجاڭى، باش قوماندانىنىڭ ئوغلى، ياساۋۇل ئەمەلدار سېمىيون مىخايىلوۋىچ ۋورونتسوۋ كىنەز تۇراتتى. ۋورونتسوۋ ئۇزىنىڭ ئايىلى، پېتېربۇرگنىڭ داڭلىق ساھىپجامالىلىرىدىن بىرى بولغان ماريە ۋاسىلىيېۋنا بىلەن بىللە تۇراتتى ۋە كاپىكازدىكى مۇشۇ كىچىككىنە قورغاندا ھىچكىم كورۇپ باقمىغان راھەتتە ياشايتتى. ۋورونتسوۋغا بولۇپمۇ ئايىلىغا بۇ يەردىكى تۇرمۇش ئاددى، تولىمۇ جاپالىق تۇيۇلاتتى. يەرلىكلەر بولسا ئۇلارنىڭ بۇ ھەددىدىن زىيادە ھەشەمەتلىك تۇرمۇشىغا ھەيران قالاتتى.

كېچە سائەت ئون ئىككى، ھەممە يېرىگە گىلەم سېلىنىغان، دەرىزە پەردىلىرى چۈشۈرۈۋېتىلگەن ئازادە مېھمانخانىدا ئوي ئىگىسى مېھمانلار بىلەن توت شام يېقىلغان يۇمۇلاق شىرەدە قەرت ئويناپ ئولتۇراتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى يۇزى سوزۇنچاق، چاچلىرى ئاق سېرىق كەلگەن، ياساۋۇل ئەمەلدارلىق بەلگىسىنى تاقىغان بىرسى ئوي ئىگىسى، تۆھىنجاڭ ۋورونتسوۋ، ئۇنىڭ

قارشى ئويناپدىغانلىغىغا خۇرسەن ئىدى. پولتاراتسكى بولسا قوللىرىنى يېيىپ كۈلۈمسىرەپ قويدى.

كىنەز مېھمانخانىغا قايتىپ كەلگەندە، ئويۇن ئاياقلىشاي دەپ قالغان ئىدى. ئۇ ئىنتايىن خوشال كىرىپ كەلدى.

ــ مېنىڭ سىلەرگە قانداق مەسلىھەت بېرىدىغانلىغىمنى بىلەمسىلەر؟

ــ نىمە؟

ــ بىر رۇمكىدىن شامپانسكى ئىچەيلى.

ــ مەن ھەرقاچان تەييار، ــ دىدى پولتاراتسكى.

ــ ئۇنداق بولسا ئىنتايىن ياخشى، ــ دىدى فۇگۇەن.

ــ ۋاسىلى، ھاراق ئەكەل، ــ دىدى كىنەز.

ــ سىزنى نىمىگە چاقىرىپتۇ؟ ــ دەپ سوردى ماريە ۋاسىلىيېۋنا.

ــ نوۋەتچىدىن باشقا يەنە ئىككى كىشى بار ئىكەن.

ــ كىم، نىمە دەيدۇ؟ ــ دەپ سوردى ماريە ۋاسىلىيېۋنا ئالدىراپ.

ــ دىگىلى بولمايدۇ، ــ دىدى ۋورونتسوۋ مۇرىسىنى قىسىپ.

ــ دىگىلى بولمايدۇ، ــ دەپ ماريە ۋاسىلىيېۋنا تەكرارلىدى ۋە: ــ خوپ، بىلىپ قالارمىز، ــ دىدى.

شامپانسكى كەلتۇرۇلدى، مېھمانلار بىر رۇمكىدىن ئىچىشتى- دە، ئويۇننى تۇگىتىپ، ھىساپلىشىپ، خوشلىشىشقا باشلىدى.

ــ ئەتە سىزنىڭ لىيەنىكىز جاڭگالغا ياغاچ كەسكىلى

ـــ ئۇنى كەچۈرۈڭ، ـــ دېدى مارىيە ۋاسىلىيەۋنا كۈلۈپ تۇرۇپ، ئاندىن پولىتاراتسىكىگە قاراپ. ـــ مەن سىزگە ئېيتمەدىمۇ، ـــ دەپ ئەسكەرتتى.

ـــ سىزنىڭ ئېيتقىنىڭىز زادىلا بۇ ئەمەس، ـــ دېدى پولىتاراتسكى كۈلۈپ.

ـــ نېمىشقا ئۇ ئەمەس؟ ـــ دەپ ئۇمۇ كۈلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ بۇ كۈلكىسى پولىتاراتسكىنى شۇ قەدەر ھاياجانلاندۇرۇپ، شۇ قەدەر خوشال قىلدىكى، ئۇ قىزىرىپ كېتىپ، قەرىتنى ئېلىپلا شىلاشقا باشلىدى.

ـــ سەن شىلمايسەن، ـــ دېدى فۇگۇەن زەردە بىلەن، ئاندىن ئۇ ياقۇت كوزلۇك ئۇزۇك سالغان ئاپپاق قوللىرى بىلەن قەرتنى تېزرەك تارقىتىپ تۈگىتىۋېتىشكە تىرىشقاندەك، ئىتتىك-ئىتتىك تارقىتىشقا باشلىدى.

شۇ ئەسنادا كىنەزنىڭ خىزمەتكارى مېھمانخانىغا كىرىپ كىنەزنى نوۋەتچىنىڭ بىر ئىشقا چاقىرغانلىغىنى ئېيتتى.

ـــ جاناپلار، ئەپۇ قىلىڭلار، ـــ دېدى كىنەز ئىنگلىزچە تەلەپپۇزدا، ـــ مارىيە، سەن مېنىڭ ئورنۇمدا ئويىنىغىن.

ـــ رازىمۇ سىلەر؟ ـــ دەپ سوراپ ئىگىز بويلۇق خانىم لىككىدە ئورنىدىن تۇردى، ئۇنىڭ يېپەك كويىنىگى شىپىرلاپ، چىرايىدا بەختلىك ئاياللارغا خاس كۈلكە ئويناندى.

ـــ مەن ھەرقاچان رازىمەن، ـــ دېدى فۇگۇەن، ئۇ ھازىر پەقەت قەرت ئويناشنى بىلمەيدىغان كىنەز خانىم بىلەن قارىمۇ-

چوڭ بولغان ۋە تەربىيە كورگەن كىشى ھەربىدە نەچچە ئايلاپ بويتاق ياشغاندىن كېيىن ئوزىنىڭ بۇرۇنقى تۇرمۇش مۇھىتىدەك شارائىتتا ياشاۋاتقان ئايالىنى يەنە كېلىپ ماربىيەدەك كىنەز خانىمنى كورگەندە ئاندىن سۇرەلەيتتى.

ئۇ بىر ھەمرىيى بىلەن ياتىدىغان ياتاقتا كېلىپ، ئىشىكنى ئىنتتەردى. لېكىن ئىشىك ئىلىقلىق ئىدى. قەھقەپ باقتى، يەنە ئېچىلمىدى، ئۇ جۇدۇنى ئورلەپ، پۇتى ۋە قىلىچى بىلەن ئىشىكنى تاقىلداتتى. بىر كەمدە ئاياق تىۋىشى ئاڭلىنىپ، خىزمەتچى ــ پولتاراتسكىنىڭ ئوي خىزمەتچىسى ۋاۋىلو ئىلىگەكنى ئالدى.

ــ نىمە دەپ ئىشكنى ئىلىپ قويدۇڭ؟ كالۋا!

ــ ئىلىپ قويمىسام بولامدۇ، ئالكسي ۋلادىمىر...

ــ يەنە مەس بولۇۋالغىنىڭنى. ۋوي شەنى... پولتاراتسكى ۋاۋىلونى ئۇرماقچى بولۇپ، پەيلىدىن ياندى.

ــ خەير، بۇدا ئوتكۇزۇۋېتەي، شام يانىدۇر.

ــ مانا ھازىر.

ۋاۋىلونىڭ ھاراق ئىچكىنى راست ئىدى. ئۇ لاۋازىماتچىغا نام بېرىش زىياپىتىدە ئىچكەن. ئۇ ئويگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئوزىنىڭ ھال ـ كۇنىنى لاۋازىماتچى ئۇۋان ماكايىچنىكىكى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئويغا چومدى. ئۇۋان ماكايىچنىڭ تاپاۋىتى بار، ئويلۇك ـ ئوچاقلىق بولغان، بىر يىلدىن كېيىن ھەربى تۇرمۇشتىن پۇتۇنلەي قۇتۇلۇشى كوزگە كورۇنۇپ تۇراتتى.

بارامدۇ؟①

ــ ھەئە، مېنىڭ لېيەنىم بارىدۇ، قانداق؟

ــ ئۇنداقتا ئەتە كۆرىشىمىز، ــ دېدى كىنەز سەل كۈلۈمسىرەپ.

ــ ناھايىتى ياخشى، ــ دېدى پولتاراتسكى، بىراق ئۇ ۋورونتسوۋنىڭ سوزىنى چۈشەنمىدى، ئۇنىڭ ئەس-يادى ماريىە ۋاسلىيېۋنانىڭ ئاپپاق، يوغان قولىدىن تۇتۇپ خوشلىشىۋېلىشتا ئىدى.

ماريىە ۋاسلىيېۋنا ئادەتتى بويىچە، پولتاراتسكىنىڭ قوللىرىنى قاتتىق سقىپلا قالماستىن، تېخى قاتتىق بىر سىلكىپ قويدى. ئۇ قەرت ئوينىغاندا قەرتنى غىشتىن باشلاپ، خاتالاشقانلىغىنى پولتاراتسكىنىڭ ئېسىگە سېلىپ، مىيىغدا كۈلۈپ قويدى. بۇ كۈلكىسى پولتاراتسكىگە كوكۈلنى مەپتۇن قىلدىغان، يېقىملىق، چوكۇر مەنىلىك بولۇپ تۇيۇلدى.

پولتاراتسكى كوكىلى خوش ھالدا ئويىگە قايتتى. بۇنداق خوشاللىق پەيزىنى ئۇزىگە ئوخشاش ئاقسوكەكلەر ئارىسىدا

---

① شۇ چاغدىكى چار روسىيە ئەسكەرلىرى كاپكازدا شامىل بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا، دۇشمەننىڭ جاڭگالىدىن ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىشىدىن مۇداپىە كورۇش ئۇچۇن "ياغاچ كېشى سىياستى" نى قوللىنىپ، جاڭگاللىقلاردا كەڭ يول ئېچىپ، تەدرىجى ئىلگىرىلىگەن.

تىخونوۋ، ـ سائەت ئالتىدە ئاتلىنىمىز.

ـ ۋاۋىلو، ـ پولتاراتسكى توۋلىدى، ـ ئىسكىدە بولسۇن، مېنى ئەتە سائەت بەشتە ئويغىتىپ قوي.

ـ سىزنى قانداق ئويغىتىمەن، مېنى يەنە دۇمبالارسىز- مىكىن.

ـ ئويغات دىگەندىكىن ئويغات، ئۇقتۇڭمۇ؟

ـ خوپ.

ۋاۋىلو ئوتۇك بىلەن كىيىم ـ كېچەكنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى، پولتاراتسكى كارۋاتتا يېتىپ، خۇش خوي ھالدا بىر تال تاماكا تۇتاشتۇرۇپ، شامنى پۈلەپ ئوچۇرۇۋەتتى. قاراڭغۇدا ماريىە ۋاسىلىيېۋنانىڭ خۇش خوي چىرايى ئۇنىڭ كوز ئالدىدا پەيدا بولدى.

ۋورونتسوۋ ئەر ـ خوتۇن ئىككىسىمۇ شۇ ھامانلا ئۇخلىمىدى. مېھمانلار كەتكەندىن كېيىن، ماريىە ۋاسىلىيېۋنا ئېرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ زەردە بىلەن مۇنداق دىدى:

— Eh bien, vous aller me dire ce que c'est?

— Mais, ma chère…

— Pas de 'ma chère'! C'est un émissaire, n'est-ce pas?

— Quand même je ne puis pas vous le dire.

— Vous ne pouvez pas? Alors c'est moi qui vais

ۋاۋىلوچۇ، ئۇ كېچىگىدىن باشلاپلا يۇقۇرىغا، مۇنداقچە ئېيتقاندا، خوجايىنلارغا خىزمەتكارلىقىغا ئېلىنىغان، ئەمدى بولسا ئۇنىڭ يېشى قىرىقتىن ئاشتى، لېكىن تېخىمۇ ئويلۇك-ئوچاقلىق بولغىنى يوق. تۇتامى يوق بۇ خوجايىن بىلەن ھەر ياقلاردا كۆن ئوتكۈزۈپ كەلدى. تەلىيىگە، خوجايىن ياخشى كىشى بولغاچقا ئانچە كوپ ئۇرۇپ تىللىمايدۇ. لېكىن مۇشۇمۇ تۇرمۇش بولدىمۇ؟ "خوجايىن كاپكازدىن قايتقاندىن كېيىن سېنى ئازات قىلىمەن دەيدۇ، ئازات بولغاندىن كېيىن نەگە باراتتىم... ئىتنىڭ كۈنىنى كۆرىدىغان گەپ." ۋاۋىلو ئەنە شۇلارنى ئويلاپ، قاتتىق ئۇيقۇسى كەلگەندىن كېيىن، بىرسى كىرىپ ئۇنى-مۇنى ئوغرىلاپ چىقىپ كەتمىسۇن دەپ ئىشكىنى ئىلىپ قويۇپ، يېتىپلا ئۇيقۇغا كەتكەن ئىدى.

پولتاراتسكى ئويغا كىردى، بۇ يەردە ئۇنىڭ تىخونوۋ دېگەن بىر خىزمەتدىشى ياتاتتى.

—قانداق، ئۇتتۇرۇۋەتتىڭمۇ نېمە؟—دېدى تىخونوۋ ئويغىنىپ.

—ياق ئون يەتتە سوم ئۇتتۇم، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر بوتۇلكا شامپانسكىنى قۇرۇتتۇق.

—يەنە ماريە ۋاسلىيېۋناغا قاراپ ئولتۇردۇم دېگىنە؟

—دېمىسەڭمۇ، ماريە ۋاسلىيېۋناغا قاراپ ئولتۇردۇم،— دېدى پولتاراتسكى.

—ئورۇندىن تۇرۇش ۋاقتىمىز يېقىنلاپ قالدى،—دېدى

4

شاملنىڭ قوغلاشقا ئەۋەتكەن مۇرتلىرىدىن قېچىپ يۇرۇپ، ئۇچ كۈندىن بۇيان كوز يۇممىغان هاجى مۇرات سادو ئوزىگە تېچ ئۇيقۇ تىلەپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن دەرهال ئۇيقۇغا كەتتى. ئۇ ئوي ئىگىسى قويۇپ بەرگەن ماموق ياستۇقتا قولـ لىرىنى بېشىغا قويۇپ، يېشىمەيلا ياتقان، جەينىگى ياستۇققا پېتىپ كەتكەن ئىدى. ئۇنىڭدىن سەل نېرىراقتا ـ تام تۈۋىدە ئېلدار ياتقان ئىدى. ئۇ پۇت ـ قوللىرىنى كېرىپ، ئوڭدا ياتاتتى، ئۇنىڭ ئاق چېرىكەسكىسى ئۇستىدىن قارا ئوقدان ئېسىۋالغان مەيدىسى ياستۇقتىن قېڭىيىپ چۈشۈپ كەتكەن، يېڭى چۈشۈـ رۈلگەن كوپ ـ كوك بېشىدىن ئىگىز كورۈنەتتى. ئانچە ـ مۇنچە ساقال ـ بۇرۇت چىققان كالپۇكلىرى بىر نەرسە ئىچىۋاتقان كىچىك بالىنىڭكىدەك بىر ئېچىلىپ، بىر يۇمۇلاتتى. ئۇمۇ هاجى مۇراتقا ئوخشاش، يېشىنمەي ياتقان ئىدى، بېلىدە تاپانچا بىلەن خەنـ جىرى بار ئىدى. ئوچاقتىكى ئوتۇن كويۇپ بولغان، ئوچاق بېشىدىكى چىراق پىلىلداپ يېنىپ تۇراتتى.

تۇن يېرىمى بولغاندا، مېهمانخانىنىڭ ئىشىگى غىچىرلاپ ئېچىلدى. هاجى مۇرات دەرهال ئويغىنىپ، تاپانچىسىنى قولىغا

vous le dire!

— Vous?①

— هاجی مۇرات؟ شۇنداقمۇ؟ — دىدى خانىم، ئۇ بىرنەچچە كۈندىن بۇيان هاجی مۇرات بىلەن سوھبەت بولۇۋاتقانلىغىنى ئاڭلىغان ئىدى، شۇڭا ئۇ بۇ يەرگە كەلگەن كىشىنى هاجی مۇرات دەپ ئويلىغان ئىدى.

ۋورونتسوۋ ياق دىيەلمىدى. لېكىن ئۇ كەلگەن كىشىنىڭ هاجی مۇرات ئەمەس، هاجی مۇراتنىڭ ياغاچ كېسىدىغان يەردە ئەتە ئۇزى بىلەن كورۇشىدىغانلىغىنى مەلۇم قىلىپ كەلگەن ئايغاقچى ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ، خوتۇنىنىڭ كوڭلىنى تىندۇردى.

قورغاندا مەنسىز ياشاپ كەلگەن بۇ ياش ئەر-خوتۇن بۇ ئىشقا ئىنتايىن خوشال بولدى. ئۇلار بۇ خەۋەرنى ئاتىسى ئاڭلىسا چېچىگى چاي بولۇپ كېتىدىغانلىغى توغرىلىق سوزلىشىپ، سائەت ئىككى بولغاندا يېتىپ ئۇخلىدى.

---

① فرانسۇزچە: — هە، ئېيتىڭا، نىمە ئىش ئۇ؟

— بىراق، جېنىم...

— نىمە، "جېنىم"! ئۇنىڭ ئايغاقچى ئىكەنلىگى ئوپ-ئوچۇق تۇرمامدۇ؟

— شۇنداق بولسىمۇ، مەن سىزگە ئېيتىپ بېرەلمەيمەن.

— ئېيتىپ بېرەلمەمسىز؟ ئۇنداق بولسا مەن سىزگە ئېيتاي!

— سىز؟

جىمىرلايتتى، قاراڭغۇدا ئويلەرنىڭ ئوگزىلىرى، كەنتتىكى ھەم-مىدىن ئىگىز، پەشتاقلىق مېچىت كورۇنۇپ تۇراتتى. مچىتتىن گودۇڭ-گودۇڭ ئاۋاز ئاڭلىناتتى.

ھاجى مۇرات بىر قولى بىلەن مىلتىغىنى تۇتۇپ، بىر پۇتىنى ئۇزەڭگىگە ئېلىپ، بىر ئىرغىپلا ئاتقا مىنۋالدى.

ــ خۇدايىمغا ئامانەت، ــ دىدى ئۇ ئوي ئىگىسىگە ئوڭ پۇتى-نىمۇ ئۇزەڭگىگە سېپىۋېتىپ، ئاتنى تۇتۇپ تۇرغان بالىنى قامچى-سىنىڭ سېپى بىلەن بوش نوقۇپ قويدى، بالا ئوزىنى چەتكە ئالدى. ئات قانداق مېڭىشنى ئوزى بىلگەندەك، تار كوچىدىن چوڭ يولغا قاراپ چاپتى. ئېلدارنىڭ ئېتىمۇ كەينىدىن ماڭدى. جۇۋا كىيگەن سادو ئىككى قولىنى پۇلاڭلىتىپ، تار كوچىدا ئۇلارنىڭ كەينىدىن بىر دەم ئۇ ياققا، بىر دەم بۇ ياققا يۇگرۇپ كېلەتتى. كوچىنىڭ ئاغزىغا كەلگەندە، يولنى كېسىپ ئوتكەن بىر كولەڭگە كورۇندى، ئارقىدىن يەنە بىرسى پەيدا بولدى.

ــ توختا، سەنلەر كىم؟ جىم تۇرۇش! ــ دەپ توۋلىدى بىرسى، بىرنەچچە ئادەم يولنى توستى.

ھاجى مۇرات توختىماي، يېنىدىن تاپانچىسىنى ئېلىپ، ئۇدۇل شۇلارغا قاراپ ئات سالدى، يولدا تۇرغانلار ئوزىنى چەتكە ئالدى، ھاجى مۇرات ئارقىسىغا قارامۇ قويماي، چوڭ يول بىلەن ئۇچقاندەك يۇرۇپ كەتتى. كەينىدىن ئېلدارمۇ ئىتتىك چاپتى. بۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئىككى پاي ئوق ئېتىلدى، ئوق ھىچقايسىسىغا تەگمەي، ھاۋادا ۋىڭلداپ ئوتۇپ كەتتى. ھاجى مۇرات

ئالدى. سادو ئاستا مېڭىپ كىرىپ كەلدى.

ــ نېمە ئىش، ــ دەپ سوردى ھاجى مۇرات ئۇخلىمىغاندەك سەگەكلىك بىلەن.

ــ ئويلىنىش كېرەك، ــ دېدى سادو ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىدا زوڭزىيىپ ئولتۇرۇپ، ــ سېنىڭ كەلگىنىڭنى بىر ئايال ئوگزىدە تۇرۇپ كورۇپ قېلىپ ئېرىگە ئېيتقان ئىكەن، ھازىر پۇتۇن مەھەللە بىلىپ كېتىپتۇ. ھىلى خوشنامنىڭ خوتۇنى مېنىڭ خوتۇنۇمغا قېرىنداشلارنىڭ سېنى توسماقچى بولۇپ مېچىت يېنىغا توپلىنىۋاتقانلىغىنى ئېيتىپتۇ.

ــ ئۇنداقتا، كېتىش كېرەك، ــ دېدى ھاجى مۇرات.

ــ ئاتنى جابدۇپ قويدۇق، ــ دېدى-دە، سادو ئويدىن چىقىپ كەتتى.

ــ ئىلدار، ــ دېدى ھاجى مۇرات پەس ئاۋاز بىلەن. ئىلدار ئوزىنىڭ ئىسمىنى، مۇھىمى، پىرى-ئۇستازىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، چەبدەسلىك بىلەن لىككىدە ئورنىدىن قوپۇپ، پاپىغىنى تۇزىدى. ھاجى مۇرات قورالىنى ئېسىپ، بۇركىسىنى يېپىندى. ئىلدارمۇ شۇنداق قىلدى. ئىككىيلەن ئاستا ئويدىن چىقىپ، لەمپىنىڭ ئاستىغا كەلدى. ھىلىقى قارا كوز بالا ئاتلارنى ئەكەلدى. كوچىدا ئاتنىڭ تىۋشى ئاڭلىنىشى بىلەن خوشنا ئويىنىڭ ئىشىگىدىن بىرسى بېشىنى چىقاردى. يەنە بىرەيلەن ياغاچ كەشنى تاراقلىتىپ دوڭدىكى مېچىتكە قاراپ يۇگرەپ كەتتى.

ئاي قاراڭغۇسى ئىدى. قاپ-قاراڭغۇ ئاسماندا يۇلتۇزلار

بىر-ئىككى ئېغىز سوز قىلىماقچى بولۇشتى. ھاجى مۇرات بىر پاي ئوق بىلەن جاۋاپ بېرىپ، ئېتىنى چاپتۇرۇپ كەتتى. ئۇ ئېتىنى توختاتماندا، جاڭگالدىكى سۇنىڭ شاقىرىشى، ھۇقۇشنىڭ تۇرۇپ-تۇرۇپ ھۇۋلىشى تېخىمۇ ئېنىق ئاڭلانغاندىن باشقا، قوغلىغۇچىلارنىڭ ئاۋازىمۇ، خورازلارنىڭ چىللىشىمۇ ئاڭلانمىدى. ئالدى تەرەپتە كورۇنگەن جاڭگال ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ئۈنى ساقلاپ تۇرماقچى بولغان جاي ئىدى. ھاجى مۇرات جاڭگالغا يېقىن كېلىپ توختاپ، ئېغىر بىر تىنىۋالغاندىن كېيىن بىر ئىسقىرتتى-دە، ئاندىن ئەتراپقا قۇلاق سالدى. بىر دەمدىن كېيىن جاڭگالدىن ئاشۇنداق ئىسقىرتقان ئاۋاز ئاڭلاندى. ھاجى مۇرات چوڭ يولدىن چىقىپ، جاڭگالغا كىردى. يۈز قەدەمچە ماڭغاندىن كېيىن، جاڭگالىلىقنىڭ ئارىسىدا گۈلخان، گۈلخان چوربىسىدە ئادەملەرنىڭ كولەڭگىسى، گۈلخان يورۇغىدا يېرىمى يورۇپ تۇرغان پۈتى چۈشەپ قويۇلغان ۋە ئىگەرلەنگەن ئات كورۇندى.

گۈلخان يېنىدىكىلەردىن بىرسى ئىتتىك قوپۇپ ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئاتنىڭ تىزگىنىنى قولىغا ئېلىپ، ئۈزەڭگىسىنى تۇتتى. بۇ ھاجى مۇراتنىڭ قول بېرىشكەن ئىنىسى، ئۇنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئاۋارىيە يىگىتى خەنەفى ئىدى.

ــ ئوتنى ئوچۇرۇڭلار، ــ دىدى ھاجى مۇرات ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ.

شۇ تېزلىك بىلەن ئۈچ يۈز قەدەمچە ماڭغاندىن كېيىن، ھاسىرىغان ئېتىنى ئاستىلىتىپ، ئەتراپقا قۇلاق سالدى. ئالدىدىكى سايدا تاغ سۇيى شاقىراپ ئېقىۋاتاتتى. كەينىدىكى كەنتتىن خورازلار-نىڭ چىللىشى ئاڭلىناتتى. بۇ ئاۋازلارنىڭ ئىچىدىن بارغانسېرى يېقىنلىشىۋاتقان ئاتلارنىڭ دۇپۇرلىشى ۋە كىشىلەرنىڭ ۋاڭ-چۇڭى ئاڭلىناتتى. ھاجى مۇرات ئېتىنى دىۋىتىپ، ئوتتۇراھال تېزلىكتە يۇرۇپ كەتتى.

ئارقىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقانلار ھاجى مۇراتقا تېزلا يېتىشە-ۋالدى. بۇ يىگىرمە نەچچە ئاتلىقنىڭ ھەممىسى ھىلىقى كەنتنىڭ ئادەملىرى بولۇپ، ئۇلار ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىنى توسماقچى ئىدى، ياكى ھېچ بولمىغاندا، شاملىنىڭ ئالدىدا تىل قىسىنچىلە-غىنا قالماسلىق ئۈچۈن ئۇنى توسماقچى بولغانىدەك قىلاتتى. ئۇلار يېقىنلىشىپ، قاراڭغۇدا ھەممىسى كورۇنگەنىدە، ھاجى مۇرات ئاتنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ توختاپ، ئادىتى بويىچە سول قولى بىلەن تاپانچا قېپىنى تۇتۇپ، ئوڭ قولى بىلەن تاپانچىنى ئالدى. ئېلدارمۇ شۇنداق قىلدى.

ــ سىلەر نىمە قىلماقچى؟ ــ دەپ توۋلىدى ھاجى مۇرات، ــ مېنى تۇتماقچىما؟ قېنى، تۇتۇڭلار ئەمسە! ــ ئۇ قولىنى كوتەردى. كەلگەنلەر توختاپ جىم تۇرۇشتى.

ھاجى مۇرات تاپانچىنى تۇتقان پېتى جىلغىغا چۈشۈپ كەتتى. قوغلىغۇچىلار يېراقتىن ئەگىشىپ كەلدى. ھاجى مۇرات جىلغە-نىڭ ئۇ قېتىغا ئوتكەندە، قوغلاپ كەلگەنلەر ئۇنىڭغا ۋاقىراپ،

قالغانلىغىنى بايقىدى ۋە ھەمزەلى دائىم خۇرجۇنغا سېلىپ يۇرىدىغان چوگۇننى ئېلىپ بۇركىسنى يېپىنىپ، سۇنىڭ بويىغا تاھارەت ئېلىشقا كەتتى.

ھاجى مۇرات ئايىغىنى سېلىپ تاھارەت ئېلىپ بولغاندىن كېيىن، بۇركىنى جەينىماز قىلىپ، قىبلىگە قاراپ نامازغا ئوقۇشقا باشلىدى. نامازغا ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن بۇرۇنقى ئورنىغا كەلدى، بۇ يەردە بىر خۇرجۇن تۇراتتى. ئۇ بۇركىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، جەينىگى بىلەن تىزىغا تايىنىپ، بېشىنى سېلىپ ئويغا چۆمدى.

ھاجى مۇرات ئۇزىنىڭ تەلىيىگە ئىشىنەتتى. بىرەر ئىشنى باشلىماقچى بولغاندا، ئىشى ئوڭدىن كېلىدىغانلىغىغا ئىشىنەتتى، دىمىسمۇ، ئىشى ھەمىشە ئوڭدىن كېلەتتى. ئاندا-ساندا يۇز بېرىپ قالغان تاسادىپىلىقلارنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئۇنىڭ بوران-چاپقۇنلۇق ھەربى تۇرمۇشى ئەنە شۇنداق ئوتتى. شۇڭا ئۇ ھازىرمۇ بۇرۇنقىدەك ئىشەنچىتە ئىدى. ئۇ ۋورونتسوۋ ئۇزىگە بېرىدىغان قوشۇننى باشلاپ شامىل بىلەن ئېلىشىپ، ئۇنى تۇتقۇن قىلىپ، ئەنتىنى ئېلىشنى، بۇنىڭ ئۈچۈن چارپادىشانىڭ مۇكاپات بېرىدىغانلىغىنى، شۇنداق قىلىپ ئاۋاريىگىلا① ئەمەس، پۈتۈن چېچىنلەرگىمۇ ھوكۇمرانلىق قىلىدىغانلىغىنى ئويلاپ، تۇيمايلا ئۇخلاپ قالدى.

---

① ئاۋاربىيە — 14 - ئەسىردە تاغلىق داغىستاندا ئوتكەن بىر خانلىق.

ئۇلار گۈلخاننى چۈۋۈپ، كويۇۋاتقان چۈچۈلىلارنى دەسسەپ ئۇچۇرۇشكە باشلىدى.

ــ باتا بۇ يەرگە كەلدىمۇ؟ ــ دەپ سوردى هاجى مۇرات يەرگە سېلىپ قويۇلغان بۇركىغا يېقىنلاپ كېلىۋېتىپ.

ــ كەلدى، خان مەغەم بىلەن كەتكىنىگىمۇ خېلى بولدى.

ــ قايسى يول بىلەن كەتتى؟

ــ ماۋۇ يول بىلەن، ــ خەنەفى هاجى مۇرات كەلگەن يولنىڭ قارشى تەرىپىنى كورسىتىپ جاۋاپ بەردى.

ــ ياراپدۇ، ــ دېدى هاجى مۇرات تاپانچىسىنى ئېلىپ ئوق بېسىپ، ــ ئاگاھ بولۇش كېرەك، مېنى قوغلاۋاتقان ئادەم بار. ــ ئۇ بۇ سوزنى هىلىقى ئوتنى دەسسەپ ئوچۇرگەن ئادەمگە ئېيتتى.

بۇ ئادەم هەمزەلى ئىسىملىك چېچەن ئىدى. هەمزەلى بۇركا ئۇستىدىكى ملتىقنى ئېلىپ، ئۇنىدىمەستىن جاڭگالىنىڭ هاجى مۇرات كەلگەن تەرىپىدىكى بوشلۇقىنىڭ چېتىگە باردى. ئېلدار ئاتتىن چۈشۈپ، ئوزىنىڭ ئېتى بىلەن هاجى مۇراتنىڭ ئېتىنى دەرەختە قاڭتۇرۇپ قويدى؛ ئاندىن ئۇمۇ هەمزەلىگە ئوخشاش ملتىقنى ئېلىپ، جاڭگالنىڭ يەنە بىر تەرىپىگە باردى. ئوت ئوچۇرۇلگەن بولسىمۇ، ئەتراپ بۇرۇنقىدەك قاپ-قاراڭغۇ ئەمەس ئىدى. ئاسماندىكى يۇلتۇزلار خىرە-شىرە چاقنايتتى.

هاجى مۇرات يۇلتۇزغا قاراپ، هۇكەرنىڭ تىكلەشكەنلىگىنى كورۇپ، يېرىم كېچىدىن ئاشقانلىغىنى، بامدات نامىزىغا ئاز

هاجی مۇرات ئۇزىنىڭ رۇسلارغا ئەل بولىدىغانلىغى توغرىلىق ۋورونتسوۋنىڭ نىمىلەرنى دېگەنلىگىنى ئىنچىكىلەپ سۇرىدى. خان مەغەم بىلەن باتا ئىككىلىسى كىنەزنىڭ هاجى مۇراتنى مېهمانده‌ك كۈتۈۋېلىپ، كوڭلىدىكىده‌ك ئىش قىلىمەن ده‌پ ۋە‌ده بەرگەنلىگىنى ئېيتتى. هاجى مۇرات يول توغرىلىق سورىدى. خان مەغەم ئۇزىنىڭ يولنى ئوبدان بىلىدىغانلىغىنى، ئۇدۇل شۇ يەرگە باشلاپ بارالايدىغانلىغىنى ئېيتىپ ئىشەنىدۇرگەندىن كېيىن، هاجى مۇرات ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىپ، باتاغا ئۈچ سوم بەردى. ئاندىن خۇرجۇندىن ئۇزىنىڭ ئالتۇن يالاتقان قورالىنى ۋە سەللە ئوراقلىق پاپىغىنى ئالدۇردى، رۇسلارنىڭ ئالدىغا سالاپەتلىكىره‌ك بېرىش ئۈچۈن مۇرىتلىرىغا هەممە نەرسىنى تازىلاشنى بۇيرۇدى. كىشىلەر قورال-ياراق، ئېگەر-جابدۇقلارنى سۇرتۇپ تازىلاپ بولغىچە يۇلتۇزلار ئوچۇپ، يورۇق چۇشۇپ، تاڭ شاملى چىقىشقا باشلىدى.

5

تاڭ قاراڭغۇسىدا، پولتاراتسكىنىڭ باشچىلىغىدىكى ئىككى لىيەن پالتىلىرىنى ئېلىپ، شاهگىرىن قورغىنىدىن ئون چاقىرىم يىراقلىققا چىقتى، ئۇلار بۇ يەرگە تارقىلىپ، تاڭ يورۇش بىلەنلا

ئۇ چۈش كوردى، چۈشىده ئۇ قېرىنداشلىرى بىلەن تەكبىر ئېيتىپ، "ھاجى مۇرات كەلدى!" دەپ توۋلىشىپ، شاملىغا قارشى ئاتاكىغا ئوتۇپ، شاملنى خوتۇنى بىلەن تۇتقۇن قىلدى، ھاجى مۇرات ئۇنىڭ خوتۇنىنىڭ دات-پەريادىنى ئاڭلاپ ئويغىنىپ كەتتى. ئەسلىده چىلبورىلەرنىڭ ھۇۋلىشى، غىڭشىپ ئىڭراشلىرى ئۇنىڭغا "لائىلاھە" دەپ ئوقۇلغان تەكبىر، "ھاجى مۇرات كەلدى!" دىگەن قىقاس-چۇقان، شاملنىڭ خوتۇنىنىڭ يىغا-زارىسى بولۇپ ئاڭلىنىپ، ئۇنى ئويغىتۇۋەتكەن ئىدى. ھاجى مۇرات بېشىنى كوتىرىپ، دەرەخ ئارىسىدىن ئاقىرىشقا باشلىغان شەرق تەرەپكە قاراپ، ئوزىدىن نېرىدا ئولتۇرغان مۇرىدىدىن خان مەغەمنى سورىدى. ھاجى مۇرات خان مەغەمنىڭ تېخىچە كەلمىگەنلىگىنى ئاڭلاپ، بېشىنى سېلىپ ئۇخلاشقا باشلىدى.

ئۇ ئەلچىلىكە بېرىپ قايتقان باتا بىلەن خان مەغەمنىڭ خوشال ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئويغىنىپ كەتتى. خان مەغەم دەرھال ھاجى مۇراتنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ، ئەسكەرلەرنىڭ ئوزىنى قانداق قارشى ئېلىپ كىنەزنىڭ يېنىغا باشلاپ بارغانلىغىنى، كىنەز بىلەن قانداق سوزلەشكەنلىگىنى، كىنەزنىڭ قانداق خوشال بولۇپ، ئەتە ئەتىگەنده مىچىڭ دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىدىكى شالىنسكى ئوتلىغىدا—رۇسلار ياغاچ كېسىدىغان يەرده ئۇچرىشىشقا ماقۇل بولغانلىغىنى ئېيتتى. باتا ئۇنىڭ سوزىنى بولۇپ، ئوزىنىڭ بىلگەنلىرىنى پات-پات قىستۇرۇپ تۇردى.

پولتاراتسكى قانغۇدەك ئۇخلىمىغىنغا قارىماي، ئىنتايىن روھ-لۇق، خوشال، غەم-غۇسسىز ۋە خۇش خۇي ئىدى، ئۇ خەۋپلىك يەردە، ئەسكەرلەر بىلەن خىزمەتداشلىرىنىڭ ئارىسىدا ھەمىشە مۇشۇنداق يۈرەتتى.

ئەپتىسەرلەر يېقىنقى يېڭىلىق — گېنېرال سىلېپتسوۋنىك① ئولۇمى توغرىلىق قىزىق پاراڭلىشىۋاتاتتى. ھەچكىمۇ بۇ ئولۇمنى ھاياتنىڭ ئەڭ مۇھىم پەيتى — ھاياتنىڭ تۈگىشى ۋە ئۇنىڭ كەلگەن يېرىگە قايتىشى دەپ ئەمەس، بەلكى قولىدىكى قەلەمچى بىلەن تاغلىقلارغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى جان-جەھلى بىلەن چاپقان ئەپتىسەرنىڭ مەرتلىگى دەپ قارايتتى.

شۇ چاغلاردا كاپكازدا بولغان ئۇرۇشتا دائىم كىشىلەر تەسەۋۋۇر قىلىپ ۋە تەسۋىرلەپ كەلگەن ئۇنداق قىلىچ بىلەن تەغمۇ-تەغ ئېلىشىشنىڭ ھېچقاچان ۋە ھېچيەردە بولمىغانلىغىنى ھەممەيلەن بولۇپمۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان ئەپتىسەرلەر بىلەتتى ۋە بىلىشكە قادىر ئىدى (ئەگەر بۇ بولغان دېيىلسە، قىلىچ ۋە نەيزە بىلەن قاچقۇنلارنى ئولتۇرۇشلا بولغان). شۇنداق بولسىمۇ، ئەپتىسەرلەر بۇ تەسەۋۋۇردىكى تەغمۇ-تەغ ئېلىشىشنى راست دەپ قارايتتى ۋە بۇنىڭدىن مەغرۇرلىناتتى، شاتلىناتتى، مۇشۇنداق ھېسسىيات

---

① سلېپتسوۋ (1815 — 1851) كازاك جۇنتۇەننىڭ تۇەنجاڭى. كېتسكى تاغلىرى ئارىسىدا شامل بىلەن قىلغان ئۇرۇشتا ئولگەن.

ياغاچ كېسىشكە كىرىشىپ كەتتى. سائەت سەككىزگە يېقىنلاشقاندا، چاراسلاپ كويۇۋاتقان هول شاخلاردىن چىققان قويۇق ئىس ئەتىگەنلىك تۇمان بىلەن ئارىلىشىپ كوتىرىلىشكە باشلىدى. شۇڭغىچە بەش قەدەم نېرىدا بولسىمۇ بىر بىرىنىڭ ئاۋازىنىلا ئاڭلاپ ئوزىنى كورەلمىگەن ياغاچ كەسكۈچىلەر ئەمدى گۇلخانلارنى ۋە كېسىلگەن ياغاچلار بىلەن تولغان جاڭگال يولىنمۇ ئېنىق كورۇشكە باشلىدى. كۈن تۇمان ئارىسىدىن تۇرۇپ نۇرلۇق مەرۋايىتتەك كورۇنۇپ قويۇپ، تۇرۇپ موكۈۋالاتتى. يولدىن سەل چەتتىكى چىمەنلىكتە بىرنەچچە ئەپتسەر دۇمباقنىڭ يېنىدا ئولتۇراتتى. بۇنىڭ ئارىسىدا پولتاراتسكى ۋە ئۇنىڭ ياردەمچى ئەپتسرى تىخونوۋ، ئۇچىنچى لېيەنىنىڭ ئىككى ئەپىتسرى هەم بۇرۇن ئاتلىق گۇۋاردىيە ئەپتسرى بولۇپ، كېيىن بىرسى بىلەن دۇئېلغا چىققانلىغى ئۇچۇن دەربجىسى چۈشۈرۈلگەن، پولتاراتسكىنىڭ پاڑىسكى كورپۇسىدا① بىللە ئوقۇغان ساۋاقدىشى فېرېزى دېگەن بارونمۇ بار ئىدى. دۇمباقنىڭ ئەتراپىدا سوغاق سەيلەرنى ئورىغان قەغەزلەر، تاماكا قالدۇقلىرى، قۇرۇق هاراق بوتۇلكىلىرى چېچىلىپ ياتاتتى. ئەپتسەرلەر ۋوتكا ئېچىپ بولۇپ، ئەمدى تاماق يېگەچ پىۋا ئېچەۋاتاتتى. بىر دۇمباقچى سەككىزىنچى بوتۇلكىنىڭ ئاغزىنى ئاچتى.

---

① بۇ — چار روسىيە دەۋرىدە ئاقسۆڭەكلەر پەرزەنتى ئۇچۇن ئېچىلغان بالىلار هەربىي مەكتىۋى.

ئالدىدىكى جاڭگاللىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوچۇقچىلىقتا ئىدى. شامال جاڭگال تەرەپكە قاراپ چىقماقتا ئىدى. بۇ چاغدا ساينىڭ توۋەن تەرىپىلا ئەمەس، بەلكى ساينىڭ ئۇ قېتىمۇ ئېنىق كورۇنۇپ تۇراتتى.

پولتاراتسكى تارقاق ئەسكەرلەر سېپىگە يېتىپ كەلگەندە، تۇمان كەينىدىن كۇن كورۇندى. ساينىڭ ئۇ قېتىدا، يۇز قەدەمچە نېرىدىكى كىچىككىنە ئورمانلىق يېنىدا بىر نەچچە ئاتلىق كورۇندى. ئۇلار ھاجى مۇراتنى قوغلاپ كەلگەن ۋە ئۇنىڭ رۇسلارغا قانداق ئوتۇشنى پايلاپ يۇرگەن چېچەنلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ بىرى ئەسكەرلەر سېپىگە ئوق ئاتتى. بىر نەچچە ئەسكەر ئۇلارغا قارىتىپ ئوق چىقاردى. چېچەنلەر كەينىگە چېكىنگەندە ئېتىشىش توختىدى. بىراق پولتاراتسكى بىرلەن ئادەمنى باشلاپ يېتىپ كېلىپ، ئېتىشقا بۇيرۇق قىلدى، كوماندا بېرىلىشى بىلەن پۇتۇن سەپ بويىچە ئوقلار كوڭۇللۇك، كۇچلۇك پارتلاپ، ئىس-تۇتەك تارقىلىشقا باشلىدى. ئەسكەرلەر خوشال-لىق بىلەن ملتىقلىرىنى دەرھال ئوقلاپ، ئارقا-ئارقىدىن ئاتتى. چېچەنلەرمۇ بوش كەلمەي، ئالدىغا چىقىپ، ئەسكەرلەرگە ئارقا-ئارقىدىن بىرنەچچە پاي ئوق ئاتتى. بىر ئەسكەرگە ئوق تېگىپ يارىدار بولدى. بۇ ھىلىقى ئىككى چېچېنىنى قورغانغا باشلاپ بارغان ئاۋدېيېۋ ئىدى. دوستلىرى يېنىغا كەلگەندە، ئۇ ئىككى قولى بىلەن قوسىغىدىكى يارىسىنى تۇتۇپ، دۇم يېتىپ تولغىنىۋاتاتتى.

بىلەن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى مەردانە قىياپەتتە، بەزىلىرى بۇنىڭ ئەكسىچە تارتىنچاق قىياپەتتە دۇمباق يېنىدا ئولتۇرۇپ تاماكا چېكىشەتتى، ھاراق ئىچىشەتتى ۋە كۈلۈشەتتى، سلىپتسوۋقا كەلگەن ئولۇمنىڭ قاچانلا بولمىسۇن ئوز باشلىرىغا كېلىدىغانلىغىدىن ئەنسىرەپمۇ كەتمەيتتى. خۇددى ئۇلارنىڭ كۇتكىنىنى ئىسپاتلىغاندەك، ئۇلار تازا قىزىق پاراڭلىشۋاتقاندا، يولنىڭ سول تەرىپىدىن بىردىنلا قۇلاقنى يارغۇدەك كۇچلۇك مىلتىق ئاۋازى ئاڭلىنىپ، ئوق تۇمانلىق ھاۋادا كوكۇلۇك ۋىزىلداپ ئوتۇپ، تارس قىلىپ بىر دەرەخقە تەگدى. ئەسكەرلەرنىڭ بىرنەچچە پاي ئوقى دۇشمەننىڭ ئېتىشلىرىغا كۇچلۇك ۋە ياڭراق جاۋاپ بەردى.

ـــ ئەنە، ـــ دەپ ۋاقىرىۋەتتى پولتاراتسكى خوشاللىق بىلەن، ـــ بۇنىسى تارقاق ئەسكەرلەر سېپىگە كەلگىنى، ۋوي، كوستە ئۇكا، ـــ ئۇ فېرىزىگە دىدى، ـــ سېنىڭ تەلىيىڭ كەلدى، لېيەنىگە بارغىن، بىز ھازىر راسا بىر ھوجۇمغا ئوتەيلى! كارامتىمزنى بىر كورسىتەيلى.

ھىلىقى دەرىجىسى چۇشۇرۇلگەن بارون سەكرەپ قوپتىدە، ئىس-توتەك كوتىرىلگەن تەرەپتىكى لېيەننىڭ يېنىغا ئىنتىلىپ كەتتى. كىشىلەر پولتاراتسكىغا كىچىكىنە كاباردا ئېتىنى ئەكېلىپ بەردى، ئۇ ئېتىغا مىنىپ، ئادەملىرىنى تىزىپ، مىلتىق ئاۋازى چىقىقان تەرەپكە ـــ تارقاق ئەسكەرلەر سېپىگە قاراپ كەتتى. تارقاق ئەسكەرلەر سېپى تاقىر قىيپاش ساينىڭ

ئورنىدىن تۇرماقچى بولۇپ، يەنە يېتىپ قالدى. كىشىلەر جۇۋۇ-لىرىنى سېلىپ، ئاۋدېيىۋنى ياتقۇزدى.

ــ جاناپلىرى، تۇەنجاڭ كەلدى. ــ دېدى بىر پەيجاڭ پولتاراتسكىغا.

ــ ھە، ياخشى، بۇنىڭغا سەن قارا، ــ دېدى پولتاراتسكى ۋە قامچىسىنى بىر سىلكىدى-دە، ئېتىنى چاپتۇرۇپ ۋورونتسوۋ-نىڭ ئالدىغا كەلتتى.

ۋورونتسوۋ ئەنگلىيىنىڭ نەسىللىك جەرەن ئايغىرىغا مىنىپ، تۇەنىڭ فۇگۇەنىنى، كازاكلار بىلەن چېچەن تەرجىمانىنى ئەگەشتۇرۇپ كېلىۋاتاتتى.

ــ بۇ يەردە بىر ئىش بولدىما؟ ــ دەپ سورىدى ئۇ پولتا-راتسكىدىن.

ــ بايا بىر توپ ئادەم كېلىپ، تارقاق ئەسكەرلەر سېپىگە ھۇجۇم قىلدى، ــ دېدى پولتاراتسكى جاۋاپ بېرىپ.

ــ ھە، بۇنى ئۇزەكلار كەلتۇرۇپ چىقارغان.

ــ مەن ئەمەس، كىنەز، ئۇلار ئۇزلىرى شۇنداق قىلدى، ــ دېدى پولتاراتسكى كۇلۇمسىرەپ.

ــ ئاكىلىسام، بىر ئەسكەر ياردار بوپتۇغۇ؟

ــ شۇنداق، بەكمۇ ئەپسۇسلاندۇق. ناھايىتى ئوبدان ئەسكەر ئىدى.

ــ ياردىسى ئېغىرمۇ؟

ــ شۇنداقتەك قىلىدۇ، قوسۇنى يارىلىنىپتۇ.

ـــ ئۇ ملتىغنى ئوقلاي دەپ تۇرۇشىغا تاراقىدا قىلىپ قالدى، ـــ دىدى ئۇنىڭ بىلەن بىللە تۇرغان ئەسكەر، ـــ قارىسام، ملتىغنى تاشلۇۋېتىپتۇ.

ئاۋدىيۇ پولتاراتسكىنىڭ لېنىندىن ئىدى. پولتاراتسكى بىر توپ ئەسكەرنىڭ بىر يەرگە ئولۇشۇۋالغانلىغىنى كورۇپ، ئۇلارنىڭ قېشىغا كەلدى.

ـــ ئۇكا، قانداقراق؟ قەيىرىڭ يارىلاندى؟ ـــ دىدى ئۇ.

ئاۋدىيۇ جاۋاپ بەرمىدى.

ـــ جاناپلىرى، ئۇ، ملتىغنى ئوقلاي دەپ تۇرۇۋىدى، ـــ دىدى ئاۋدىيۇ بىلەن بىللە تۇرغان ھىلىقى ئەسكەر، ـــ تاراقىدا قىلىپ قالدى، قارىسام، ئۇ ملتىغنى تاشلۇۋېتىپتۇ.

پولتاراتسكى "چوك" قىلىپ تامغىنى چەكتى ۋە:

ـــ ئاۋدىيۇ، قانداق، ئاغرىۋاتامدۇ؟ ـــ دىدى.

ـــ ئاغرىشىغۇ ئاغرىمىدى، ئەمما ماڭالمايمەن. جاناپلىرى، ماڭا ئازراق ھاراق بېرىلسە.

ۋوتكا ـــ كاپكازدا ئەسكەرلەر ئىچىدىغان ئىسپىرت ـــ ئېلىپ كېلىندى. پانوۋ جىددى يوسۇندا تەرىنى تۇرۇپ، ئىسپىرتنى قاچىغا قۇيۇپ ئاۋدىيۇنىڭ ئاغزىغا تۇتتى، ئاۋدىيۇ ئىچىشكە باشلىدى، ئەمما شۇ زامات يەنە قولى بىلەن قاچىنى ئىتتىرىپ دىدى:

ـــ ئىچەلمىگۇدەكمەن، ئۇزەڭ ئىچ.

پانوۋ ئىسپىرتنى ئوزى ئىچىپ تۇگىتىۋەتتى. ئاۋدىيۇ

پولتاراتسكىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭغا تاتارچە بىرنەمىلەرنى دېدى. پولتاراتسكى چىرايلىرىنى پۈرۈشتۈرۈپ، قوللىرىنى كېرىپ، ئۇقمايدىغانلىغىنى بىلدۈردى ۋە پىڭكىدە كۈلۈپ قويدى. ھاجى مۇراتمۇ كۈلۈپ قويدى. بۇ بالىلارچە سەمىمى كۈلۈمسىرەش پولتاراتسكىنى ھەيران قالدۇردى. پولتاراتسكى بۇ قورقۇنچلۇق تاغلىقنى مۇنداق دەپ ئويلىمىغان ئىدى. ئۇ ھاجى مۇراتنى تەرى سورۇن، رەھىمسىز، يات بىر كىشى ھىساپلايتتى، ھازىر بولسا ئۇنىڭ ئالدىدا ئىنتايىن ئاددى، شۇنداق سەمىمى كۈلۈمسىرەيدىغان، يات ئەمەس، بەلكى يېقىن دوستىدەك بىر كىشى تۇراتتى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا بىر ئالاھىدىلىك بار ئىدى، ئۇ بولسىمۇ ئۇنىڭ كىشىلەرگە زەڭ قويۇپ مۇلايىمغىنا قارايدىغان ئوتكۇر، يوغان كوزلىرى ئىدى.

ھاجى مۇراتنىڭ توت ھەمرىيى بار ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۇنۇگۈن ئاخشام ۋورونتسوۋنىڭ قېشىغا بارغان خان مەغمۇمۇ بار ئىدى. ئۇ يۇمۇلاق يۈزلۈك، مەكىزى قىزىل، بادام قاپاق، كوزلىرى قاپقارا، چىراي-تۇرقىدىن كۆلكە يېغىپ تۇرىدىغان كىشى ئىدى. يەنە بىرسى پاكىنەك، قوشۇما قاشلىق، چاچلىرى قويۇق كىشى بولۇپ، ئۇ ھاجى مۇراتنىڭ پۈتۈن ئىگىلىك ئىشلىرىغا قارايدىغان تاۋلىن① خەنەفى ئىدى. ئۇ ئىچىگە لىق

---

① تاۋلىن ــ داغىستاننىڭ شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى.

ـــ سىز مېنىڭ نەگە بارىدىغانلىغىمنى بىلەمسىز؟ ـــ دەپ سورىدى ۋورونتسوۋ.

ـــ بىلمەيمەن.

ـــ راستلا بىلمەمسىز؟

ـــ ھەئە.

ـــ ھاجى مۇراتنىڭ يېنىغا بارىمەن، ئۇ ھازىر بىز بىلەن ئۇچرىشىدۇ.

ـــ ئۇنداق ئەمەستۇ؟

ـــ تۇنۇگۈن ئۇنىڭ ئايغاقچىلىرى كەلدى، ـــ دىدى ۋورونتسوۋ كۆلكىسىنى زورمۇ-زور توختىتىپ، ـــ ھازىر ئۇ مېنى شالىنسكى ئوتلىغىدا ساقلاپ تۇرغان بولۇشى ئېھتىمال. سىز ئەسكەرلەرنى شۇ يەرگە چېچىپ تېزىپ، ئاندىن مېنىڭ يېنىمغا كېلىڭ.

ـــ خوپ، ـــ دىدى پولتاراتسكى چاس بېرىپ ۋە ئۇزىنىڭ لىيەنگە قايتتى. ئۇ ئەسكەرلىرىنى ئوڭ تەرەپكە باشلاپ ماڭدى ھەم پەيجاڭغا سول تەرەپتىن بېرىشقا بۇيرۇق بەردى. بۇ ئارىدا، توت ئەسكەر ئاۋدىيۇنى كوتىرىپ، قورغانغا ئېلىپ كەتتى.

پولتاراتسكى ۋورونتسوۋنىڭ قېشىغا باراي دەپ تۇرغاندا، كەينىدىن ئۇزىنى قوغلاپ كېلىۋاتقان بىرنەچچە ئاتلىقنى كوردى. ئۇ توختاپ، ئۇلارنى كۈتتى.

ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئاق يايلىلىق ئات مىنگەن، ئاق چىركەسكە كىيگەن، پاپىغىغا سەللە ئورىغان، ئالتۇن يالتىلغان قورال ئاسقان سۇرلۇك بىر ئادەم كېلىۋاتاتتى. بۇ ھاجى مۇرات ئىدى. ئۇ

ئوغلى، سزنى ئىنتايىن هورمەتلەيمەن، دەيدۇ.

ژورونتسوۋ مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ بېشىنى لىڭشىتتى. هاجى مۇرات هەمرالىرىنى كورستىپ، يەنە بىرنەچچە ئېغىز گەپ قىلدى.

ــ ئۇ، بۇلار مېنىڭ مۇرىتلىرىم، ئۇلارمۇ ماڭا ئوخشاش رۇسلارغا سادىق، دەيدۇ.

ژورونتسوۋ ئۇلارغا بىر قۇر كوز يۇگۈرتۈپ، بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

خۇش خۇي، قارا كوز، بادام قاپاق چېچەن خان مەغەممۇ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى، ئۇ ژورونتسوۋنىڭ قىزىق بىر گەپىنى قىلغان بولسا كېرەك، چۈنكى هىلىقى ئۇزۇن چاچلىق ئاژارىيە هىجىيىپ كۈلۈپ تۇراتتى. قىزىل چاچلىق هەمزەلى قىزىل كوزلىرىنى پاقىرتىپ ژورونتسوۋغا بىر قارىدى-دە، ئاندىن كوزىنى ئوزىنىڭ ئېتىنىڭ قۇلاقلىرىغا يوتكىدى.

ژورونتسوۋ هاجى مۇرات بىلەن ئۇنىڭ هەمرالىرىنى باشلاپ قورغانغا كېتىپ بارغاندا، تارقاق ئەسكەرلەر سېپىدىن يانغانلار توپ-توپ بولۇشۇپ، ئۇلار توغرىلىق قىزىق پاراڭ قىلىشاتتى:

ــ نۇرغۇن ئادەمنى ئولتۇرگەن بۇ كاساپەتنىڭ ئەمدى ئىللىتىپاتقا ئېرىشۋاتقىنىنى، ــ دىدى بىر ئەسكەر.

ــ ئەلۋەتتە شۇنداق بولىدۇ-دە، ئۇ شاملىنىڭ بىرىنچى كامانداىرى ئىدى. هازىر ئېهتىمال...

ــ بۇ نىمىنى بىر چەۋەنداز دىيىشىدۇ.

بىر نەرسە قاچىلانغان خۇرجۇن ئارتىلغان بىر ياياق ئاتنى يېتىلىۋالغان ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى قالغان ئىككىسى كىشىنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى قوزغايتتى: بۇنىڭ بىرسى ئايالىلارنىڭكىدەك بېلى ئىنچىكە، يەلكىسى كەڭ، سېرىق ساقال-بۇرۇتى ئەمدىلا خەت تارتقان، قوي كوزلۇك، كېلىشكەن يىگىت ئىدى، يەنە بىرسى بىر كوزى قارغۇ، قاش-كىرپىگى يوق، قىزىل كوتەمەك ساقاللىق، قاڭشىرى بىلەن يۇزىنى كېسىپ ئوتكەن بىر تارتۇغى بار چېچەن ھەمزەلى ئىدى.

پولتاراتسكى ھاجى مۇراتقا يولدا كېلىۋاتقان ۋورونتسوۋنى كورسەتتى. ھاجى مۇرات ئات چاپتۇرۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئوڭ قولىنى كوكسىگە ئېلىپ، تاتارچە بىر نىمىلەرنى دەپ توختىدى. تەرجىمان چېچەن تەرجىمە قىلدى:

ــ ئۇ، مەن رۇس پادىشاسى ئالىلىرىغا ئوزەمنى تاپشۇردۇم. ئالىلىرى قوبۇل تاپسا، خىزمىتىگە تەييارمەن، خېلى بۇرۇنلا مۇشۇنداق ئارزۇيۇم بار ئىدى، شامىل يول قويمىدى، دەيدۇ.

ۋورونتسوۋ تەرجىماننىڭ سوزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ھاجى مۇراتقا بۇغا تېرىسىدىن پەلەي سالغان قولىنى ئۇزاتتى. ھاجى مۇرات ئۇنىڭ قولىغا قاراپ بىر پەس دېلىغۇل بولۇپ، ئاندىن چىڭ سىقتى ۋە بىر نىمىلەرنى دەپ، بىر تەرجىمانغا، بىر ۋورونتسوۋغا قارىدى.

ــ ئۇ، مەن ھىچكىمنىڭ يېنىغا بېرىشنى خالىمىدىم، پەقەت سىزنى خالاپ بۇ يەرگە كەلدىم، چۇنكى سىز قوماندانىنىڭ

6

رۇسلارنىڭ شاملىدىن كېيىنكى ئاساسلىق، ئەڭ مۇھىم دۇشمىنىنى قولغا چۈشۈرۈۋالغىنىغا ۋوروڤسوۋ ئىنتايىن خوشال بولدى. لېكىن بىر ئىش ئۇنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلاتتى: قائىدە بويىچە بۇ ئىشنى ۋوزدۋژېنسكى رايونىنىڭ قوماندانى گېنېرال مېللېر زاكومېلسكىنىڭ ئالدىدىن ئوتكۈزۈش زورۇر ئىدى. بىراق، ۋوروڤسوۋ بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا مەلۇم قىلمايلا ئۆزى پۈتۈرۈۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن كۆڭۈلسىزلىك تۇغۇلۇشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا ۋوروڤسوۋنىڭ كۆڭلى سەل غەش ئىدى.

ۋوروڤسوۋ ئويىغە كەلگەندىن كېيىن، ھاجى مۇراتنىڭ مۇرتلىرىنى تۇەننىڭ فۇگۇەنىغە تاپشۇرۇپ، ھاجى مۇراتنى ئۆز ئويىغە باشلىدى.

پۇزۇر كېينىگەن ماريە ۋاسىلىيېۋنا ھاجى مۇراتنى مېھمانخانىدا ئۆزىنىڭ ئالتە ياشلاردىكى بۇدرە چاچلىق چىرايلىق ئوغلى بىلەن بىللە ئوچۇق چىراي كۆتۈۋالدى. ھاجى مۇرات قولىنى كوكسىگە ئېلىپ تازىم قىلىپ، تەرجىمان ئارقىلىق مەغرۇرانە سوز قىلىپ، كىنەز ئۇنى ئويىغە تەكلىپ قىلغانلىغى ئۈچۈن كىنەزنى ئۆز دوستۇم دەپ ھېسابلايدىغانلىغىنى، ئۆزى ۋە

ـــقارا، ئاۋۇ مىـــۋاشـــنى، كـــشـــگە ئالـــيپ قاراشـــلىرى خۇددى يىرتقۇچنىڭ ئوزى.

ـــياپىرىم، ئۇ تايغانغىلا ئوخشايدىكەن.

ئۇلار بولۇپمۇ ھىلىقى قىزىل چاچلىق توغـرىلىق كوپ گەپ قىلىشتى.

يولغا يېقىنراق يەردە ياغاچ كېسىۋاتقان ئەسـكەرلەر ئۇلارنى كورگىلى يۇگرەپ چىقىشتى. بىر ئەپىتسەر ئۇلارغا ۋاقىرىۋىدى، ۋوروڼتسوۋ ئۇنى توسۇپ قويدى.

ـــئۇلار كونا دوستلىرىنى كورۇۋالسۇن. سەن ئۇنىڭ كىم-لىگىنى بىلەمسەن؟ـــدەپ سورىدى ۋوروڼتسوۋ ئېنگىلىزچە ئالدىرىماي سوزلەپ، يېقىنراق تۇرغان بىر ئەسكەردىن.

ـــبىلمەيمەن، جاناپلىرى.

ـــھاجى مۇرات دەپ ئاتىلىغان بولغىيدىڭ؟

ـــقانداقمۇ ئاتىلىماي، جاناپلىرى، ئۇنىڭ بىلەن ناھايىتى كوپ ئۇرۇشقان تۇرساق.

ـــشۇنداق، ئۇ بىزگە كوپ زىيان سالغان.

ـــخوش، جاناپلىرى، ـــدىدى ئەسكەر باشلىق بىلەن سوزلەشكىنىگە خوش بولۇپ.

ئوزى توغرىلىق سوز بولۇۋاتقانلىغىنى بىلگەن ھاجى مۇراتنىڭ كوزلىرىدە خوشال كۇلۇمسىرەش ئالامىتى كورۇندى. ۋوروڼتسوۋ قورغانغا قالتىس خوشال قايتىپ كەلدى.

رەنجىتىپ قويماسلىق، ھەم بەكمۇ قىزغىن بولۇپ كەتمەسلىك كېرەك دەپ قارايتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئەندىشىسىمۇ ئارتۇقچە بولۇپ چىقتى. ھاجى مۇرات كىرىسلودا ۋورونتسوۋنىڭ ئوگەي ئوغلى بۇلكىنى تىزىغا ئېلىپ ئولتۇرۇپ، خۇش خۇيلۇق بىلەن سوزلەۋاتقان ماريىە ۋاسلىيېۋنانىڭ سوزلىرىنى تەرجىمان ئار-قىلىق ئاڭلاۋاتاتتى. ماريىە ۋاسلىيېۋنا ئۇنىڭغا: ئەگەر دوس-تىڭىز ماختىغان نەرسىنىڭ ھەممىسىنى دوستىڭىزغا بېرىۋەرسىڭىز، ئۇزاققا قالماي يالىڭاچلىنىپ قالىسىز دەۋاتاتتى...

كىنەز ئويگە كىرگەندە، ھاجى مۇرات ھاڭ-تاڭ بولۇپ ۋە تىرىكىپ قالغان بۇلكىنى تىزىدىن يەرگە چۈشۈرۈپ، ئورنىدىن تۇردى، ئۇنىڭ خۇش خۇي چىرايى شۇ زامات جىددى تۈس ئالدى. ۋورونتسوۋ ئولتۇرغاندىن كېيىن ئۇ ئولتۇردى. ئاندىن ئۇ ماريىە ۋاسلىيېۋنانىڭ سوزىگە جاۋاپ بېرىپ: بىزنىڭ قائىـ دىمىز بويىچە، دوستىنىڭ كوڭلى نىمىنى تارتسا شۇنى بېرىش كېرەك، دىدى.

ــ سېنىڭ ئوغلۇڭ ماڭا دوست، ــ ئۇ يەنە تىزىغا چىقىۋالغان بۇلكىنىڭ بۇدرە چاچلىرىغا قاراپ تۇرۇپ بۇ سوزنى رۇسچە ئېيتتى.

ــ ئۇ قالتىس دىلكەش ئىكەن، سېنىڭ بۇ توپىلاڭچىڭ بۇلـ كىنىڭ ئوزىنىڭ خەنجىرىگە قىزىقسىنىپ قارىغىنىنى كورۇپ، خەنـ جىرىنى ئۇنىڭغا بېرىۋەتتى. ــ ماريىە ۋاسلىيېۋنا بۇ سوزلەرنى ئېرىگە فرانسۇزچە ئېيتتى.

ھەمرالىرىمۇ بۇ ئائىلىدىن قالغان مىننەتدار بولغانلىقىنى بىلدۈردى. ھاجى مۇراتنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى ۋە ئەدەپلىكلىكى ماريە ۋاسىلييېۋناغا يېقىپ قالدى. ئۇ ئاپپاق قولىنى ئۇزاتقاندا، ھاجى مۇراتنىڭ ھوپپىدە قىزىرىپ كېتىشى خانىمنىڭ كۆڭلىگە تېخىمۇ يېقىپ كەتتى. خانىم ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، قەھۋە ئىچەمسىز دەپ سوراپ، خىزمەتچىنى قەھۋىگە بۇيرۇدى. بىراق، قەھۋە ئىچىلىپ كېلىنگەندە ھاجى مۇرات ئىچمەي قويدى. ئۇ رۇسچىنى ئازراق ئۇقسىمۇ سوزلىيەلمەيتتى، ئۇقالمىغاندا، كۆلۈمسىرەپ قوياتتى. ئۇنىڭ بۇ كۆلۈمسىرىشىنى ماريە ۋاسىلىيېۋنامۇ پولتاراتسكىغا ئوخشاشلا ياقتۇرۇپ قالدى. ماريە ۋاسىلىيېۋنانىڭ بۇدرە چاچلىق، كوزلىرى ئويناپ تۇرىدىغان ئوغلى (ئانىسى ئۇنى بۇلكا دەپ ئاتايتتى) ئانىسىنىڭ قېشىدا ھاجى مۇراتقا كوز ئۇزمەي قاراپ تۇراتتى. چۈنكى ئۇمۇ ھاجى مۇراتنىڭ ئاجايىپ باتۇر ئىكەنلىگىنى ئاڭلىغان ئىدى.

ۋورونتسوۋ ھاجى مۇراتنى ئايلىنىڭ قېشىدا قالدۇرۇپ، باشلىقلارغا ھاجى مۇراتنىڭ تەسلىم بولغانلىغىدىن خەۋەر بېرىش ئۈچۈن ئىشخانىغا كەتتى. ئۇ گىروزنايا رايونىدىكى سول تەرەپ ئەسكەر باشلىغى گېنېرال كوزلوۋسكىگە ئەۋەتىدىغان مەلۇماتنى يېزىپ بولغاندىن كېيىن دادىسىغا بىر پارچە خەت يازدى ـ دە، تېزدىن ئويىگە قايتتى، ئۇ بۇنداق قورقۇنچلۇق يات بىر ئادەمنى يېنىدا قالدۇرۇپ كەلگىنىمگە ئايلىم رەنجىپ قالمىغىيدى دەپ ئەنسىرەيتتى ۋە بۇنداق ئادەم بىلەن ئالاقە قىلغاندا ئۇنى

خوشاللىقنىڭ ئورنىنى غەم-قايغۇ ئالامەتلىرى ئالدى.

ۋورونتسوۋ ئۇنى ئوزى ئويلىغاندەكمۇ ياخشى كۆتتى. لېكىن بۇ كۆتۈش ياخشى بولغانسېرى ھاجى مۇراتنىڭ ۋورونتسوۋقا ۋە ئۇنىڭ ئەپتسەرلىرىگە بولغان ئىشەنچى بوشاپ كەتتى. ئۇ، مېنى تۇتۇپ، پۈت-قولۇمنى چەمبەرچەس باغلاپ، سىبىرىيگە پالىۋېتەرمۇ، يا بولمىسا ئولتۇرۇۋېتەرمۇ، دەپ ۋەك ئەنسىرەيتتى. شۇڭا ئۇ ئوزىگە ئاگاھ بولۇپ يۈرەتتى.

ئۇ ئويگە كىرىپ كەلگەن ئىلداردىن مۇرتىلىرىنىڭ نەگە ئورۇنلاشقانلىغىنى، ئاتلارنىڭ نەدىلىگىنى، قوراللارنىڭ يېغۇپ-لىنغان-يېغۇپلىنمىغانلىغىنى سوردى.

ئىلدار ئاتلارنىڭ كىنەزنىڭ ئېغىلىدا ئىكەنلىگىنى، مۇرىتلىرىنىڭ سارايغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىغىنى، قوراللىرىنىڭ يەنىلا ئوزلىرىنىڭ يېنىدا ئىكەنلىگىنى، تەرجىمانىنىڭ تاماقىغا ۋە چايغا تەكلىپ قىلىپ تۇرۇۋاتقانلىغىنى ئېيتتى.

ھاجى مۇرات گۇمانسىراپ بېشىنى چايقىدى-دە، تاھارەت ئېلىپ ناماز ئوقۇشقا كىرىشتى. ناماز ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ئوزىنىڭ كۇمۇش خەنجىرىنى ئالدۇرۇپ، كىيىمىنى كىيىپ، بېلىنى باغلاپ، نىمە ئەھۋال بولۇشىنى كۈتۈپ ئوزۇن ئورۇندۇقتا چازا قۇرۇپ ئولتۇردى.

سائەت توتتىن ئاشقاندا، ئۇنى كىنەزنىڭكىگە تاماقىغا چاقىردى.

ھاجى مۇرات بۇ يەردە پولودىن باشقا ھىچنىمىگە ئېغىز

بۇلكا خەنجەرنى ئوگەي دادىسغا كورسەتتى.

—C'est un objet de prix①—

دىدى مارىيە ۋاسلىيېۋنا.

—Il faudra trouver l' occasion de lui faire cadeau,②

دىدى ۋورونتسوۋ.

هاجى مۇرات يەرگە قاراپ ئولتۇرۇپ بالىنك بۇدرە چاچ-لىرىنى سىپاپ تۇرۇپ:

—ئەزىمەت، ئەزىمەت، —دىدى.

—كارامەت خەنجەر ئىكەن، —دىدى ۋورونتسوۋ بىلەپ ئىتتىكلىتىلگەن خەنجەرنى غىلىپىدىن سۇغۇرۇپ كورۇپ، — ياخشى كوكلىكزگە رەخمەت.

—سەن ئۇنىكدىن سوراپ باق، —دىدى ۋورونتسوۋ تەرجە-مانغا، —ئۇنىكغا ياردەم لازىمىكەن.

تەرجىمان ئورۇپ بەرگەندە، هاجى مۇرات دەرھاللا همچىنمە لازىم ئەمەسلىگىنى، ناماز ئوقۇيدىغان بىر يەر تېپىپ بېرىشنى ئوتۇنىدىغانلىغىنى ئېيتتى. ۋورونتسوۋ خىزمەتچىنى چاقىرىپ، هاجى مۇراتنىك تەلىۋىنى قاندۇرۇشنى تاپىلىدى.

هاجى مۇرات ئوزىگە كورسىتىپ بېرىلگەن ئويدە ئوكچە قالغاندىن كېيىن، ئۇنىك چىرايى دەرھال ئوزگىرىپ، هىلىقى

---

① فرانسوزچە: —بۇ، قىممەتلىك نەرسە.

② فرانسوزچە: —پۇرسەت تېپىپ ئۇنىكغا سوغا قايتۇرۇش كېرەك.

فۇگۇەنى كەلگەنلىگىنى ئېيتتى.

فۇگۇەن گېنېرالنىڭ ھاجى مۇراتنىڭ بۇ ياقتا كەلگىنىنى ئۇقۇپ، بۇ ئىشنىڭ ئۇزىگە ئۇقتۇرۇلمىغانلىغىغا قاتتىق نارازى بولغانلىغىنى، ھاجى مۇراتنى دەرھال بۇ يەرگە ئېلىپ كەلسۇن دەپ بۇيرۇغانلىغىنى يەتكۇزدى. ۋورونتسوۋ گېنېرالنىڭ بۇيرۇغىنى دەرھال ئىجرا قىلدىغانلىغىنى ئېيتتى؛ گېنېرالنىڭ تەلۋىنى تەرجىمان ئارقىلىق ھاجى مۇراتقا ئۇقتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنى مېللېر زاكومېلسكىنىڭ يېنىغا بىللە بېرىشقا تەكلىپ قىلدى.

ماريە ۋاسلىيېۋنا فۇگۇەننىڭ نېمىشقا كەلگەنلىگىنى بىلىپ، ئېرى بىلەن گېنېرال ئوتتۇرىسىدا كۆڭۈلسىزلىك تۇغۇلۇشىنى پەملەپ، ئېرىنىڭ توسقۇنۇغا قارىماي، بۇلار بىلەن بىللە بارماقچى بولدى.

—Vous feriez beaucoup mieux de rester; c' est mon affaire, mais pas la vôtre.

—vous ne pouvez pas m'empêcher d'aller voir madame la générale.①

—باشقا ۋاقىتتا بارسىڭمۇ بولىدۇ.

---

① فرانسۇزچە: — سەن، ئەڭ ياخشىسى، بارما، بۇ مېنىڭ ئىشىم. سېنىڭ ئىشىڭ ئەمەس.

— سەن مېنىڭ گېنېرالنىڭ خانىمىغا سالام بېرىشكە بېرىشىمنى توسالمايسەن.

تەگمىدى. ئۇ پولونىمۇ ماريىە ۋاسلىيېۋنا ئالغان يەردىن ئېلىپ يىدى.

—ئۇ بىزنى زەھەرلەپ ئولتۇرۇپ قويىدۇ دەپ ئەنسىرە-ۋاتامدىكىن، مەن نەدىن ئالسام ئۇمۇ شۇ يەردىن ئېلىۋا-تىدۇ، —دىدى ماريىە ۋاسلىيېۋنا ئېرىگە قاراپ. ئاندىن تەرجە-مان ئارقىلىق ھاجى مۇراتتىن بۇگۈن يەنە قاچانلىقا ناماز ئوقۇيدىغانلىغىنى سورىدى. ھاجى مۇرات بەش بارمىغىنى كوتەردى، يەنە كۈننى كورسەتتى.

—ئۇنداقتا، ئاز قاپتۇ.

ۋورونتسوۋ قوڭغۇراقلىق يانچۇق سائىتىنى ئېلىپ، پۇرۇنسىنى بېسىۋىدى، سائەت جىرىڭلاپ توتتىن چارەك ئوتكەنلىگىنى بىلدۇردى. ھاجى مۇرات بۇنىڭغا ھەيران بولۇپ، يەنە بىر قېتىم جىرىڭلاتقۇزۇپ ئاڭلىدى ۋە سائەتنى تۇتۇپ كوردى.

—Voila l'occasion. Donnez-lui la montre.①—

ماريىە ۋاسلىيېۋنا ئېرىگە شۇنداق دىدى.

ۋورونتسوۋ سائەتنى شۇ زامات ھاجى مۇراتقا بەردى. ھاجى مۇرات قولىنى كوكسىگە ئېلىپ رەخمەت ئېيتىپ، سائەتنى ئالدى. ئۇ بىرنەچچە قېتىم سائەتنى جىرىڭلىتىپ ئاڭلاپ، مەمنۇنىيەت بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى.

تاماقتىن كېيىن بىرسى كىنەزگە مېللېر زاكومېلىسكىنىڭ

---

① فرانسۇزچە: —مانا پۇرسەت كەلدى. سائەتنى ئۇنىڭغا بېرەيلى.

شۇنىڭ بىلەن، بارونىنىڭ ئىچىدە ساقلاپ كەلگەن ئاچچىقى بىردىنلا پارتلاپ چىقتى. ئۇ قوسغىدىكىنىڭ ھەممىسىنى توكۇۋەتتى.

ــ مەن يىگىرمە يەتتە يىلدىن بۇيان پادىشاغا تېخى تۇنۇگۇنكى سويمىلار ئۇرۇق ـ توققانلىرىنىڭ ئابرويىدىن پايدىلىنىپ، ئۇزىگە تېگىشلىك بولمىغان ئىشنى قىلىپ يۈرسۇن دەپ ئىشلەۋاتقىنىم يوق.

ــ جاناپلىرى، بۇنداق ئادالەتسىز گەپنى قىلماسلىغىڭىزنى سورايمەن، ــ دىدى ۋورونتسوۋ ئۇنىڭ سوزىنى بولۇپ.

ــ مەن راست گەپنى قىلۋاتىمەن، مەن يول قويماي-مەن...، ــ گېنېرال تېخىمۇ چېچىلىپ كەتتى.

بۇ چاغدا كوينەكلىرىنى شىپىرلىتىپ ماريە ۋاسىلىيېۋنا، ئۇنىڭ كەينىدىن ئوتتۇرا بويلۇق، سېپايى ئايال ــ گېنېرالنىڭ خانىمى كىرىپ كەلدى.

ــ توۋا، بولدى قىلىڭ بارون، Simon نىڭ① سىز بىلەن پۈت تېپىشىش خىيالىمۇ يوق، ــ دىدى ماريە ۋاسىلىيېۋنا.

ــ خانىم، مەن ئۇنداق دېگىنىم يوق...

ــ بولدىلا، بىز ئەڭ ياخشىسى بۇ گەپلەرنى قويايلى. سىز بىلسىز، تەگسە تېرىق بولىدۇ. مەن دەيمەنكى... ــ خانىم كۆلۈۋەتتى.

---

① سىمون ــ ۋورونتسوۋنىڭ فرانسۇزچە ئىسمى.

ـــ هازىر باريمەن.

ۋورونتسوۋ ئىلاجسىز ماقۇل بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇچەيلەن بىللە باردى.

بۇلار ئويگە كىرگەندە، مېللېر ماريە ۋاسىلىيېۋنانى سوغاق هورمەت بىلەن ئايلىنىڭ يېنىغا باشلاپ قويۇپ، فۇگۇەنگە: هاجى مۇراتنى مېهمانخانىغا باشلاڭلار، مەندىن بۇيرۇق بولمىغىچە ھىچيەرگە چىقارماڭلار، دەپ جېكىدى.

ـــ مەرھەمەت، ـــ دىدى ئۇ ۋورونتسوۋغا ئىشخانىنىڭ ئىشىگىنى ئېچىپ، كىنەز ئالدىدا، ئۆزى كەينىدە كىردى.

ئىشخانىغا كىرگەندىن كېيىن كىنەزنى ئولتۇرۇشقىمۇ تەكلىپ قىلماي، ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا تۇرۇپ سوزلەشكە باشلىدى:

ـــ مەن بۇ يەرنىڭ ھەربى باشلىغى. شۇڭا دۇشمەن بىلەن بولىدىغان كېلىشىمنىڭ ھەممىسى مەن ئارقىلىق بولۇشى كېرەك. سىز ھاجى مۇراتنىڭ تەسلىم بولغانلىغىنى نىمىشقا ماڭا ئۇقتۇرمىدىڭىز؟

ـــ بىر ئايغاقچى كېلىپ ھاجى مۇراتنىڭ ماڭا ئەل بولماقچى ئىكەنلىگىنى ئېيتتى، ـــ دىدى ۋورونتسوۋ. ئاچچىغىدا بوغۇلۇپ تۇرغان گېنېرالنىڭ قوپال مۇئامىلىسى ۋە ئاقىرىپ كەتكەن چىرايىنى كورۇپ، ئۇنىڭمۇ جۇدۇنى تۇتتى.

ـــ ماڭا نىمىشقا ئۇقتۇرمىدىڭىز دەۋاتىمەن؟

ـــ مەن شۇنداق قىلاي دېدىم، بارون، بىراق...

ـــ مەن سىزنىڭ بارونىڭىز ئەمەس، سىزنىڭ باشلىغىڭىز.

قىلىش، تەپسىلى ئەھۋالىنى تىلغىستىكى① باش قوماندان ۋورونتسوۋ② كىنەزگە دوكلات قىلىمەن، دىدى.

7

ياردار بولغان ئاۋدېيېۋ دوختۇرخانىغا ئېلىپ كېلىندى، دوختۇرخانا قورغاندىن چىقىدىغان يەردىكى ئوگزىسى تاختايلىق كىچىك بىر ئويدە ئىدى. كىشىلەر ئاۋدېيېۋنى ئاددىغىنا كېسەل خانىدىكى بىر بوش كارۋاتقا ياتقۇزدى. بۇ ئويدە توت كېسەل بار ئىدى: بىرسى كېزىك بولۇپ، قىزىپ كەتكەنلىگىدىن ئىغىناپ ئىڭراپ ياتاتتى؛ يەنە بىرسى بەزگەك كېشى بولۇپ، يۇزلىرى ئاقىرىپ، كوزلىرىنىڭ چوڭىسى كوكۇرۇپ كەتكەن، ئۇ ئارقا-ئارقىدىن ئەسنەپ، ھىلىلا كېسىلى تۇتۇپ قالىدىغاندەك قىلاتتى؛ قالغان ئىككىسى بۇنىڭدىن ئۇچ ھەپتە بۇرۇنقى ھۇجۇمدا يارىلانغان ئىدى: بۇلارنىڭ بىرىنىڭ يارىسى ئالقىنىدا (بۇ كىشى ھازىر

---

① تىلغىس ــ سوۋېت ئىتتىپاقى گىرۇزىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھازىرقى پايتەختى تىبلىس.

② ۋورونتسوۋ (1782 ــ 1856) 1844 ـ يىلى نىكولاي I نىڭ دەۋرىدە كاپكازدا باش ۋالى ۋە باش قوماندان بولۇپ تۇرغان. ئۇ كاپكازدىكى ئازسانلىق مىللەتلەر بىلەن "پالتا ئارقىلىق" جەڭ

خانمنىڭ يېقىملىق كۈلكىسى بىلەن گېنېرالنىڭ ئاچچىغى بېسىلىپ، لەۋلىرىدە كۈلكە ئالامەتلىرى پەيدا بولدى.

ــ مەن توغرا قىلمىغىنىمغا ئىقرار، ــ دېدى ۋورونتسوۋ، ــ لېكىن...

ــ مەنمۇ بەك ئالدىراڭغۇلۇق قىلىپ قويدۇم، ــ دېدى مېللېر ۋە كىنەزگە قولىنى ئۇزاتتى.

شۇنداق قىلىپ، ئۇلار ئەپلىشىپ قالدى. ئۇلار ھاجى مۇراتنى ۋاقتىنچە مېللېرنىڭ يېنىدا قويۇپ تۇرۇپ، كېيىن سول تەرەپ ئەسكەر باشلىغىغا ئەۋەتىپ بەرمەكچى بولۇشتى.

ھاجى مۇرات يانىدىكى ئويدە ئولتۇراتتى، ئۇ بۇلارنىڭ گەپ-سوزلىرىنى ئۇقمىسىمۇ، زورۇر ئىشلارنى بىلىپ ئولتۇراتتى: ئۇلار ھاجى مۇرات توغرىلىق تالاش-تارتىش قىلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ شامىلىنىڭ قېشىدىن قېچىپ كېلىشى رۇسلار ئۈچۈن ئىنتايىن چوڭ ئىش ئىدى. شۇڭا ئۇ پالۋېتلىمەيدىغان ياكى ئولتۇرۇۋېتلىمەيدىغان بولسىلا، ئۇلاردىن نۇرغۇن نەرسە تەلەپ قىلالايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، مېللېر زاكومېلسكى باشلىق بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ ئۇزىنىڭ قول ئاستىدىكى ۋورونتسوۋ-چىلىكمۇ رولى يوقلۇغىنى، شۇڭا مۇھىم ئورۇندىكىسى مېللېر زاكومېلسكى ئەمەس، يەنىلا ۋورونتسوۋ ئىكەنلىگىنى ئۇ چۈشىنىۋالدى؛ شۇڭلاشقىمۇ مېللېر زاكومېلسكى ھاجى مۇراتنى چاقىرىپ گەپ سورىغاندا، ھاجى مۇرات مەيدىسىنى كېرىپ مەغرۇر تۇرۇپ، تاغدىن قېچىپ كېلىشتىكى مەقسىدىم پادىشاغا خىزمەت

ئوتكەن ئاق تاتۇقنى كورۇپ سوردى:

ــبۇ نىمە؟

ــبۇ كونا يارا، جاناپلىرى، ــدىدى ئاۋدېيۇ ئەندىكىپ.

بۇ ئۇنىڭ تاپقان-تەرگىننى ئىچىپ تۇگەتكەنلىگى ئۇچۇن تارتقان جازاسىنىڭ ئىزنىسى ئىدى.

كىشىلەر ئاۋدېيۇنى ئوڭدا ياتقۇزدى، دوختۇر ئەسۋاپ بىلەن ئۇنىڭ قوسغىنى ئۇزۇن مالتىلاپ يۇرۇپ، ئوقنى تاپقان بولسىمۇ، لېكىن ئالالمىدى. دوختۇر يارىنى دورا سۇركەپ تېڭىپ قويۇپ چىقىپ كەتتى. دوختۇر يارىسىنى مالتىلىغان ۋە تاڭغان چاغدا، ئاۋدېيۇ چىشىنى چىشلەپ، كوزىنى يۇمۇپ جىم ياتتى. دوختۇر چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ كوزىنى ئېچىپ، ھەيرانلىق بىلەن ئەتراپقا كوز يۇگۇرتتى، ئۇ كېسەللەر بىلەن سېستىرالارغا قارىغاندەك قىلسىمۇ، كوزىگە ئۇلار ئەمەس، ئاجايىپ باشقا بىر نەرسىلەر كورۇندى.

ئاۋدېيۇنىڭ پانوۋ، سېرېگىن دېگەن دوستلىرى كەردى. ئاۋدېيۇ داڭ قېتىپ ئالدىغا قارىغان پېتى بايقىدەكلا ياتاتتى. ئۇ گەرچە دوستلىرىغا تىكىلىپ قارىغاندەك قىلسىمۇ، خىلىغىچە ئۇلارنى تونۇمىدى.

ــپېترۇخا، سېنىڭ ئوز ئويۇڭگە دەيدىغان ئىشىڭ بارمۇ؟ــ دەپ سوردى پانوۋ.

ئاۋدېيۇ پانوۋنىڭ يۇزىگە قاراپ ياتقان بولسىمۇ جاۋاپ قايتۇرمىدى.

ئوره تۇراتتى)، يەنە بىرسىنىڭ يارىسى مۇرىسىدە (ئۇ كارۋاتتا ئولتۇراتتى) ئىدى. ھىلىقى كېزىكتىن باشقىلىرى يېڭى ئېلىپ كېلىنگەن بۇ يارىدارنى ئورىۋېلىپ، ئۇنى ئېلىپ كەلگەنلەردىن گەپ سوراشقا باشلىدى.

ــ بەزىدە ئوق پۇرچاقتەك چېچىلىپ كېتىدۇ، بۇنداق چاغدا ھېچ ئىش چىقمايدۇ. لېكىن بۇ قېتىم ئېتىلغىنى ھەممىسى بولۇپ جەمى بەش پاي ئوق، ــ دىدى ئۇنى ئېلىپ كەلگەنلەردىن بىرى.

ــ ھەركىم ئوز پىشانىسىدىكىنى كورىدۇ!

ــ ۋايجان! ــ ئاۋۇ يىگىت كارۋاتقا ياتقۇزۇلغاندا ئاغرىقتا چىدىيالماي قاتتىق ۋاقىرىۋەتتى. ئۇ ياتقاندىن كېيىن ئۇنچۇقماستىن قاپىغىنى تۇرۇۋالدى. ئۇ ھە دەپ پۇتلىرىنى لىڭشىتاتتى، ئىككى قولى بىلەن يارىسىنى تۇتۇپ، بىر نۇقتىغا كوز ئۇزمەي قارايتتى.

دوختۇر كېلىپ ئۇنى دوم ياتقۇزۇپ، ئوق كەينى تەرەپتىن چىقىپ كەتتىمۇ، يوق دەپ قارىدى.

دوختۇر دۇمبىسى ۋە ساغرىسىدىكى بىر بىرىنى كېسىپ

قىلىش پىلانىنى تۇزگەن. "پالتا ئارقىلىق" دېگەنلىك تاغلىقلار مۇداپىەلىنىدىغان، ئوزىنى دالدىغا ئالىدىغان ۋە يوشۇرۇنىدىغان ئورمانلارنى كېسىپ تۇگىتىش دېگەنلىك ئىدى. ئۇ جەنۇبىي چېگرا رايونىدا ئولكە باشلىغى بولغاندا، شۇ يەرگە سۇرگۇن قىلىنغان شائىر پۇشكىنغا زىيانكەشلىك قىلغان، ئۇنىڭ چېقىمچىلىغى بىلەن شائىر يەنە مخايلوۋىسكايا‌غا سۇرگۇن قىلىنغان.

ئولىمەن، ــ دېدى ئاۋدېيىۋ.

شۇ ئەسنادا پولتاراتسكى ياردار قېرىنداشلىرىنى يوقلاپ كەلدى.

ــ ئۇكا، قانداقراق، ياخشى تۇرامسەن، ــ دېدى ئۇ.

ئاۋدېيىۋ كوزىنى يۇمۇپ، بېشىنى چايقىدى. ئۇنىڭ جۇدەڭگۈ چىرايى ئاقىرىپ، سۇرلۇك بولۇپ كەتكەن ئىدى. ئۇ جاۋاپ بەرمەي، پانوۋغا قاراپ يەنە بىر قېتىم دېدى:

ــ ماڭا شام بەر. مەن ئولىمەن.

شامنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇشتى، لېكىن ئۇنىڭ بارماقلىرى ئېگىلمىگەنلىگى ئۈچۈن، شامنى بارماقلىرىنىڭ ئارىسىغا قىستۇرۇپ، قولى بىلەن تۇتۇپ تۇرۇشتى. پولتاراتسكى كەتتى، ئۇ كېتىپ بەش مىنۇتتىن كېيىن، سېستىرا ئۇنىڭ يۈرىگىنى تىڭشاپ كورۇپ، جان ئۇزۇپتۇ، دېدى.

ئاۋدېيىۋنىڭ ئولۇمى توغرىلىق تېغلىسقا يوللانغان مەلۇماتتا مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

23 ـ نويابىر كۈنى كۈرىنسكى تۈەننىڭ ئىككى لىيەنى ياغاچ كېسىش ئۈچۈن قورغاندىن چىقىقان ئىدى. چۈش مەزگىلىدە بىر توپ تاغلىقلار ياغاچ كەسكۈچى ئەسكەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئالدىنقى سەپتىكىلەر چېكىنىشكە باشلىغان ئىدى. دەل شۇ مەزگىلدە ئىككىنچى پەي نەيزە بىلەن ھۇجۇمغا ئوتۇپ، تاغلىقلارنى پارچىلىۋەتتى. ئۇرۇشتا ئىككى ئەسكەر يېنىڭ يارىلاندى، بىرسى ئولدى، تاغلىقلاردىن

ـــمەن سېنىڭ ئوز ئويۇڭگە دەيدىغان ئىشىڭ بارمۇ دەۋاتىمەن، ـــدىدى يەنە پانوۋ ئۇنىڭ مۇزدەك سوغاق، يوغان قوللىرىنى مىدىرلىتىپ.

ئاۋدېيېۋ ئېسىگە كەلگەندەك:

ـــھە، ئانتونىچمۇ سەن! ـــدىدى.

ـــھە، مەن، ئويۇڭگە بىرەر خەت-پەت ئەۋەتەمسەن؟ سېرىگىن يېزىپ بېرىدۇ.

ـــسېرىگىن، ـــدىدى ئاۋدېيېۋ ئاران دېگەندە كوزىنى سېرىگىنگە يوتكەپ، ـــسەن يازامسەن؟... يازساڭ مۇنداق دەپ ياز: سېنىڭ ئوغلوڭ پىترۇخا ئۇزاق ياشىيالمايدىغان بولدى دېگىن. ئاكامغا بەك زوقلىناتتىم. ھازىر ساڭا ئېيتمەن، ھازىر ئېيتمەنكى، مەن ئىنتايىن خوشال. ئۇ بۇ ئالەمنىڭ راھىتىنى كورسۇن. ئۇنى خۇدايىم ساقلىسۇن، مەن ئىنتايىن خوش. شۇنداق دەپ ياز.

ئۇ شۇلارنى دەپ بولۇپ، كوزىنى پانوۋدىن ئۇزمەي خېلىغىچە جىمىپ كەتتى ۋە بىردىنلا:

ـــھەي، غاگزاڭ تېپىلدىمۇ؟ ـــدەپ سورىدى. پانوۋ جاۋاپ بەرمەي بېشىنى لىڭشىتتى.

ـــغاگزا، غاگزاڭ تېپىلدىمۇ دەۋاتىمەن؟ ـــدەپ يېنىشلاپ سورىدى ئاۋدېيېۋ.

ـــتاپتىم، خالىتامدا ئىكەن.

ـــمۇنداق دېگىنە، ھەي، ماڭا شام بەر، مەن ھازىر

باغنى ئورۇپ بەرمەكتە ئىدى.

ئاي پېتىپ، ئاستا-ئاستا تاڭ يورۇدى. خاماندىكىلەر بىرىنچى قاتاردىكى سۇلۇنى سوقۇپ بولغاندا، بوۋايىنىڭ كالتە جۇۋا، پاپاخ كىيىۋالغان چوڭ ئوغلى ئاكىم كەلدى.

ــ سېنىڭ هورۇنلۇق قىلىپ يۈرگىنىڭنى قارا، ــ دېدى بوۋاي ئىشىنى توختىتىپ ئۇنى ئەيىپلەپ، سوقۇچنى تۆتۇپ تۇرۇپ.

ــ ئاتلارغىمۇ قاراش كېرەك-دە.

ــ ئاتلارغا قاراپتىمىش، ــ دېدى بوۋاي مازاق قىلىپ، ــ ئاپاڭ قارايدۇ. سوقۇچنى ئال. سەمرىپ كەتتىڭ، شوپاڭ كۆچۈگى.

ــ ماڭا هاراق بەرسەڭ سەن بېرەمتىڭ؟ ــ دېدى ئوغلى غودۇڭشۇپ.

ــ نېمە؟ ــ دەپ ۋاقىرىدى بوۋاي قاپىغىنى تۇرۇپ، قولىنى ئىشتىن توختىتىپ.

ئوغلى لام-جىم دېمەستىن سوقۇچنى ئالدى. ئەمدى سۇلۇنى توت سوققۇچ سوقماقتا ئىدى: شارت-شۇرت، شۇرت-شۇرت، شارت-شۇرت، شۇرت، شۇرت، شارت قىلغىنى بوۋاينىڭ سالماقلىق سوققۇچىنىڭ ئاۋازى ئىدى.

ــ قارا ئۇنىڭ بوينىغا، سېمىزلىگى خۇددى خوجايىننىڭكىگە ئوخشايدۇ. مەن ئورۇقلاپ ياغاچ بولۇپ قالدىم، ــ دېدى بوۋاي سوقۇشنى بىر قېتىم توختىتىپ، ئۇ رېتمنى بۇزماسلىق ئۈچۈن

بولسا يۇزدىن ئارتۇق ئادەم ياردار بولدى ۋە ئولدى.

8

ۋوزدۋىژنسكى دوختۇرخانىسدا پېترۇخا ئاۋدېيۇ قازا تاپقان كۇنى ئۇنىڭ قېرى ئاتىسى، يەكىگىسى، ئاكىسىنىڭ رەسىدە بولغان قىزى خاماندا سوغاققا قارىماي سۇلۇ تېپىۋاتاتتى. بۇنىڭدىن بىر كۇن بۇرۇن قاتتىق قار ياقماچقا، ئەتىگەنلىگى ھاۋا ئىنتايىن سوغاق بولغان ئىدى. توخۇ ئۇچىنچى قېتىم چىللىغاندا، بوۋاي ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ، قىرو باسقان دەرىزىدىن ئايىنىڭ يورۇغىنى كورۇپ كاكىدىن چۇشتى-دە، ئوتۇگى، جۇۋىسى ھەم تۇمىغىنى كىيىپ، خامانغا كەتتى. بوۋاي ئىككى سائەتتەك ئىشلىگەندىن كېيىن، ئويىگە كېلىپ بالا-چاقىلىرىنى ئويغاتتى. ئايالىلار بىلەن ئۇنىڭ نەۋرىسى كەلگەندە، خامان پاك-پاكىز ئادالانغان، ياغاچ گۇرجەك بىلەن سۇپۇرگە قارغا سانچىپ قويۇلغان ئىدى؛ پاك-پاكىز خامانغا باغلانغان سۇلۇلار باشاقلىرى روپىرو قىلىپ ئىككى قاتار قويۇلغان ئىدى. ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ دان سوققۇچلىرى بىلەن رىتىملىك ئاۋاز چىقىرىپ، سوقۇشقا باشلىدى. بوۋاي ئېغىر سوقۇچ بىلەن سۇلۇنىڭ ساممىنى يەنچىمەكتە، قىز سۇلۇنىڭ باشىغىنى سوقماقتا، كېلىنى

مەن قالدىمۇ دەيمەن، ــ دىدى ئاكىم دادىسىغا گەپ ياندۇرۇپ.

ــ ئۇنى ئوزەكىدىن كور، ــ دىدى ئانىسىمۇ ئاچچىقلىنىپ، ــ پېترۇخا سېنىڭ ئورنۇڭغا بارمىسىمۇ بوپتىكەن.

ــ ھىم، بولدى! ــ دىدى ئوغلى.

ــ بولدى دېگىنىڭنى. ئۇنىڭ ھەممىسىنى ھاراقتا تېگىشىپ تۇگەتتىڭ. يەنە بولدى دەيسىنا.

ــ ياندىكى ھىسپىنىڭ قەدرى يوق دەپتىكەن، ــ دىدى كېلىنى. شۇنىڭ بىلەن ھەممەيلەن سوقۇچنى قويۇپ، ئويگە قايتتى.

ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدىكى يىرىكچىلىككە ئوزاق بولغان، ئۇنى پېترۇخا ئەسكەرلىككە كەتكەندىن كېيىنلا باشلانغان دىسمۇ بولىدۇ. بوۋاي پاختەكنى دەپ قارچۇغىسىدىن ئايرىلىپ قالغانلىغىنى شۇ چاغدىلا بىلگەن ئىدى. راست، قانۇن بويىچە، بالا ـ چاقىلىقىنىڭ ئورنىغا بالا ـ چاقىسىزنىڭ ئەسكەرلىككە بېرىشى لازىملىغىنى بوۋايمۇ بىلەتتى. ئۇ چاغدا ئاكىمنىڭ توت بالىسى بار ئىدى، پېترۇخا بولسا تېخى پەرزەنت كورمىگەن، ئەمما پېترۇخا دادىسىغا ئوخشاش ئىشچان ئىدى: ئۇ چەبدەس، ئەپلىك، غەيرەتلىك، قاۋۇل بولۇپ، ئىش دىسە ئېرىنمەيتتى. ئۇنىڭ قولى بىكار تۇرمايتتى. ئىش قىلىۋاتقانلارنى كورسە، دادىسىغا ئوخشاش، دەرھال قارىشىپ بېرەتتى ــ يا بىر ـ ئىككى سول بۇغداي ئورۇپ بېرەتتى، يا ئۇنى ھارۇغا بېسىپ بېرەتتى، يا بولمىسا ياغاچ كېسىپ، ئوتۇن كەسلەپ بېرەتتى. بوۋاي

سوققۇچنى ھاۋادا ئايلاندۇردى.

يەنە بىر قېتىم ئاياق سېلىشقا توغرا كەلدى. ئاياللار تاماق بىلەن ساماننى يېغىشقا باشلىدى.

ــ سەن ئۇچۇن ئەسكەرلىككە كەتكەن پېترۇخامۇ تازا ئەخمەق. ئەسكەر بولغان بولساڭمۇ ئوڭلىنارمىدىڭكىن، تاڭ، ئۇ ئويدە بولغان بولسا سەندەكتىن بەشىنچى ئىشنى قىلاتتى.

ــ دادا، ئەمدى قويسىڭىزا، ــ دېدى كېلىنى پايخان قىلىنغان ساماننى ئايرىۋېتىپ.

ــ شۇنداق ئەمەسمۇ؟ ئالتىڭلارنى بىكارلا بېقىۋاتىمەن، بىرىڭلارمۇ ئىشقا يارىمايسىلەر. پېترۇخا بولغان بولسا ئىككى كىشىلىك ئىش قىلاتتى، بۇ دېگىنىم...

يۇڭ پايپاق ئۇستىگە چورۇق كىيگەن موماي قارنى غاچىلىدىتىپ دەسسەپ، ئىشىك ئالدىدىكى يالغۇز ئاياق يول بىلەن بۇلارنىڭ قېشىغا كەلدى. بۇ چاغدا ئەرلەر سورۇلغان داننى دوۋىلەۋاتاتتى، ئاياللار سۈپۈرۈۋاتاتتى.

ــ كەنت ئاقساقىلى كېلىپ كەتتى، بايغا خىش توشۇيسىلەر دەيدۇ، ــ دېدى موماي، ــ مەن تاماقتا تۇتۇش قىلاي، سىلەر ئۇ يەرگە بېرىڭلار.

ــ مەيلى. سەن بوز ئاتنى قېتىپ يولغا چىق، ــ دېدى بوۋاي ئاكىمغا، ــ پەخەس بول، يەنە ئوتكەندىكىدەك ھاڭۋاقىتلىق قىلىپ يۈرمە. پېترۇخانىڭ ياخشىلىغى ئېسىڭدە بولسۇن.

ــ ئۇ بار چاغدا ئۇنىڭغىمۇ تىللاپ كۇن بەرمەيتتىڭ. ئەمدى

ئوغلىغا ئەۋەتمەكچى بولدى.

كالتە جۇۋا ئۇستىدىن يېڭى چاپان كىيگەن، پۇتىغا ئاپپاق يۇڭ پايتىما ئورىغان بوۋاي خەتنى ئېلىپ يانچۇغىغا سالدى-دە، خۇداسىغا چوقۇنۇپ، ئالدىدىكى چانىغا ئولتۇرۇپ شەھەرگە ماڭدى. كەينىدىكى چانىغا نەۋرىسى چمقىتى. بوۋاي شەھەرگە كىرىپ، سارايۇەنگە خەتنى ئوقۇتۇپ، بېشىنى لىڭشىتىپ تۇرۇپ زەڭ قويۇپ تىڭشىدى.

پېترۇخانىڭ ئانىسىنىڭ خېتىدە ئامان-ئېسەنلىك سورالغاندىن كېيىن، ئائىلىدىكىلەرنىڭ سالامىلىرى ۋە بىر يانچىنىڭ ئولۇم خەۋىرى، ئاخىردا ئاكىسىنىيە (پېترۇخانىڭ خوتۇنى)نىڭ ئۇلار بىلەن بىللە ئوتۇشنى خالىمايدىغانلىقى، باشقىلارغا چاكار بولۇپ ئىشلەشكە كەتكەنلىگى، ئاكىسىنىيەنى ئىنىساپ-توۋىپىق بىلەن ياشاۋاتقانلىقى، دەپ ئاڭلىغانلىقلىرى يېزىلغان، ئۇنىڭغا يوللانغان بىر سوم پۇل توغرىلىقمۇ گەپ قىستۇرۇلغان، بىچارە مومايىنىڭ يىغلاپ تۇرۇپ ئىبادەتخانا خىزمەتچىسىگە ئوز ئاغزى بىلەن ئېيتىپ بەرگەن مونۇ سوزلىرىمۇ قوشۇپ يېزىلغان ئىدى: "يەنە، ئاندىن جېنىم بالام، قوزام، سەن مېنىڭ پېترۇشېنكام①، سېنى سېغىنىپ تولا يىغلاپ كوز ياشلىرىم قۇرۇپ كەتتى، چىدىغۇچىلىگىم قالمىدى. جېنىم يۇلتۇزۇم، سەن مېنى كىملەرگە قالدۇرۇپ كەتتىڭ..." سوز بۇ يەرگە كەلگەندە مومای هوڭگىرىدىن كېيىن، ئائىلىدىكىلەرنىڭ سالامىلىرى ۋە بىر يانچىنىڭ ئولۇم خەۋىرى، ئاخىردا ئاكىسىنىيە (پېترۇخانىڭ خوتۇنى)نىڭ ئۇلار بىلەن بىللە ئوتۇشنى خالىمايدىغانلىقى، باشقىلارغا چاكار بولۇپ ئىشلەشكە كەتكەنلىگى، ئاكىسىنىيەنى ئىنىساپ-توۋىپىق بىلەن ياشاۋاتقانلىقى، دەپ ئاڭلىغانلىقلىرى يېزىلغان، ئۇنىڭغا يوللانغان بىر سوم پۇل توغرىلىقمۇ گەپ قىستۇرۇلغان، بىچارە مومايىنىڭ يىغلاپ تۇرۇپ ئىبادەتخانا خىزمەتچىسىگە ئوز ئاغزى بىلەن ئېيتىپ بەرگەن مونۇ سوزلىرىمۇ قوشۇپ يېزىلغان ئىدى: "يەنە، ئاندىن جېنىم بالام، قوزام، سەن مېنىڭ پېترۇشېنكام①، سېنى سېغىنىپ تولا يىغلاپ كوز ياشلىرىم قۇرۇپ كەتتى، چىدىغۇچىلىگىم قالمىدى. جېنىم يۇلتۇزۇم، سەن مېنى كىملەرگە قالدۇرۇپ كەتتىڭ..." سوز بۇ يەرگە كەلگەندە مومای هوڭگىرىدىن

---

① پېترۇشېنكا — پېترۇخانىڭ ئەركىلەتمە ئىسمى.

ئۇنى ئايىغۇسى كەلسىمۇ، دەردىنى ئوزى بىلەتتى. ئۇ ئەسكەر-لىككە كەتكەندە، بوۋاي قول-قانىتىدىن ئايرىلغاندەك بولدى. ئەسكەر دىگەن تالالىق قىلىنغان قىز بالىغا ئوخشايدۇ. شۇڭا ئۇنى تولا ئويلاپ، ئوزىنى ئۇپرىتىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. بوۋاي چوڭ ئوغلىغا تۇرتكە بولۇش ئۈچۈنلا بۇگۈنكىدەك ئۇنى بىرە-بىرە تىلغا ئېلىپ قويىاتتى. موماي كىچىك ئوغلىنى ھەمىشە سېغىناتتى. خېلى بۇرۇنلا ئوغلى كېتىپ يانداۇرقى يىللىلا بوۋايغا پېتىرۇخاغا پۇل ئەۋەتىشنى ئېيتقان بولسىمۇ، لېكىن بوۋاي گەپ قىلماي تۇرۇۋېلىپ ئوتكوزۇۋەتكەن ئىدى.

ئاۋدىپىۋلارنىڭ ھال-كۇنى ياخشى ئىدى، بوۋاينىڭ يوشۇرۇن ساقلاپ يۇرگەن پۇللىرىمۇ بار ئىدى، لېكىن ئۇنىڭغا ھەرگىزمۇ قول تەكىزگىلى قويمايتتى. ھازىر موماي ئۇنىڭ كەنجى ئوغلىنى ئېغىزغا ئالغانلىغىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا يېلىنىپ، سۇلۇ ساتقاندىن كېيىن ئوغلىغا بىرەر سوم بولسىمۇ ئەۋەتىشنى ئېيتماقچى بولدى. موماي شۇنداق قىلدى. ياشلار بايىنىڭ ئىشىغا كېتىپ، ئويدە ئىككىسى يالغۇز قالغاندا، موماي ئۇنى سۇلۇنىڭ پۇلىدىن ئوغلىغا بىر سوم ئەۋەتىشكە ئۇناتتى. شۇنداق قىلىپ، كۇنلەرنىڭ بىرىدە، سورۇلۇپ ئادالانغان ئون ئىككى چاغرەك سۇلۇ تاغارغا قاچىلىنىپ، تاغارنىڭ ئاغزى مەھكەم ئېتىلىپ، ئۇچ چانغا بېسىلغاندا، موماي ئىبادەتخانا خىزمەتچىسىگە ئوزى ئېيتىپ بېرىپ يازدۇرغان خەتنى بوۋاينىڭ قولىغا تاپشۇردى. بوۋاي شەھەرگە كىرىپ، خەت بىلەن بىر سومنى قوشۇپ،

ئوزىنىڭ شور پىشانىلىگىنى ئەسلەيتتى ھەم پېترۇشانىڭ① نوزىنىڭ بىچارە خوتۇنىغا ئىچى ئاغرىماي، ئاكسىغا رەھمى كېلىپ، ئۇنى يات كىشىلەرنىڭ قولىغا تەلمۈرتۈپ قويۇپ كەتكەنلىگىگە ئېچىنىپ، پېترۇخاغا خاپا بولاتتى.

لېكىن ئاكسىنىيە، چىن كۆڭلىدىن ئېيتقاندا، پېترۇخانىڭ ئولگەنلىگىگە خوشال بولاتتى. ئۇ، پېترۇخا كەتكەندىن كېيىن، بىر پومىشىكنىڭ غوجىدارى بىلەن يېتىپ قويۇپ يۇرۇپ، ھاممىدار بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇ غوجىدار بىلەن بىللە تۇرسىمۇ ئەمدى ھېچكىم ئۇنى ھاقارەتلىيەلمەيدۇ، غوجىدار ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، ئۇنى ئوز ئەمرىگە ئالىدۇ.

9

روسىيە ئەلچىسىنىڭ ئوغلى ــ ئەنگلىيىدە تەربىيىلەنگەن ۋورونتسوۋ مىخائىل سېمىنوۋىچ ئوز ۋاقتىدا يۇقۇرى دەرىجىلىك روسىيە ئەمەلدارلىرى ئىچىدە كەمدىن ــ كەم ئۇچرايدىغان، ياۋروپادا تەربىيە كورگەن كىشى ئىدى، ئۇ توۋەن دەرىجىلىك لەرگە مۇلايىم، يۇمشاق كۆڭۇل، ناھايىتى ئەدەپلىك كورۇ-

① بۇمۇ پېترۇخانىڭ ئەكىلەتمە ئىسمى.

رەك ئېيتىپ يىغلاپ كەتكەن ۋە: "بوپتۇ، شۇنداق كېتىۋەرسۇن" دىگەن ئىدى.

خەت شۇنداق يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن پېترۇخانىڭ خوتۇنىنىڭ ئويدىن چىقىپ كەتكەنلىگى توغرىسىدىكى خەۋەرنى، ئانىسىنىڭ ئاخىرقى سوزلىرىنى ئاڭلاش، بىر سوم پۇلنى تاپشۇرۇۋېلىش نەسىپ بولمىغان ئىكەن. خەت بىلەن پۇل پېترۇخا "پادىشا، ۋەتەن ھەم دىن يولىدا ئولدى" دىگەن ئۇقتۇرۇش بىلەن قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئولۇمى توغرىلىق لاگېرنىڭ كاتتۇى شۇنداق دەپ يازغان ئىدى.

مومای بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، تاكى ئىش ۋاقتى بولغانغا قەدەر قاتتىق يىغا-زارە قىلدى. ئۇ بىرىنچى يەكشەنبىدىلا ئىبادەتخانىغا بېرىپ، شەيخىلەرگە تەگرىنىڭ قۇلى پېترۇخانى يادلاش ئۇچۇن سەدىقە بەردى.

خوتۇنى ئاكسىنىيەمۇ ئۇزى بىلەن بىر يىللا بىللە بولغان مېھرىۋان ئېرىنىڭ ئولۇم خەۋىرىنى ئاڭلاپ، قاتتىق يىغا-زارە قىلدى. ئۇ ئېرىگە، ئۇزىنىڭ خاراپ بولغان ئومرىگە ئېچىناتتى، قاتتىق يىغلاۋېتىپ، پېتىر مىخايلوۋىچنىڭ سېرىق بۇدرە چاچلىرىنى، ئۇنىڭ سويگۇ-مۇھەببىتىنى، يېتىم قالغان ۋانكا① بىلەن

---

① يۇقۇرىدا پېترۇخانىڭ بالىسى يوق دىيىلگەن، بۇ يەردە ۋانكىنى يېتىم قالدۇرغانلىغى ئېيتىلغان، بۇنىڭغا قارىغاندا، بۇ بالا ئۇ ئەسكەرلىككە كەتكەندىن كېيىن تۇغۇلغان بولسا كېرەك.

كىرىشكە تەييارلىنىۋاتاتتى. ۋورونتسوۋ ئەلچىنى ساقلاتماستىنلا قوبۇل قىلدى، شۇڭا ئۇ تاماقتا كېچىكىپرەك كىردى.

ئۇ مېھمانخانىسىغا كىرگەندە، كىنەز خانىم ئېلىزاۋېتا كىسا-ۋېرىيېۋنانىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ۋە دەرىزە يېنىدا توپ-توپ بولۇپ يىغىلىپ تۇرۇشقان ئوتتۇزچە كىشى ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۇنىڭغا بۇرالدى. ۋورونتسوۋ ئاددىلا قارا ھەربى كىيىم كىيگەن، چۇچىلىق پاگوننىي تاقمىاي، كىچىك پاگوننىلا تاقاپ، بويىنىغا ئاق كىرىست ئاسقان ئىدى. ئۇنىڭ ساقال-بۇرۇتلىرى قىرىلغان تۇلكە يۇزلىرى يېقىملىق كۇلۇمسىرەيتتى، يىغىلىشقان كىشىلەرگە ئۇ كوزلىرىنى قىسىپ قاراپ چىقتى.

ئۇ يىنىك قەدەم بىلەن ئىتتىنىك كىرىپ، كېچىكىپ قالغانلىقىغا خانىملاردىن ئەپۇ سورىدى، ئەرلەر بىلەن سالاملاشتى، قىرىق بەش ياشلىق، زىلۋا بويلۇق، چىرايلىقتىنا كەلگەن گىرۇزىن خانىم مانانا ئۇرېبېلىيانىنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنى شىرەنىڭ يېنىغا ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا قولىنى بەردى. كىنەز خانىم ئېلىزاۋېتا كىساۋېرىيېۋنا يېڭى كەلگەن، بۇرۇتلىرى قىلتىرىقىتەك يىرىك، قىزىل چاچلىق گېنېرالغا قولىنى سوزدى؛ گىرۇزىن كىنەزى كىنەز خانىمنىڭ دوستى شۇئازېل گىراف خانىمغا قولىنى سوزدى. كېيىن دوختۇر ئاندرېيېۋسكى، فۇگۇەنىلەر ۋە باشقىلارنىڭ بەزىلىرى خانىملار بىلەن، بەزىلىرى يالغۇز ھالدا ئالدىنقى ئۇچ جۇپنىڭ كەينىدىن مېڭىشتى. ئۇزۇن كويىنەك، پايپاق ۋە پوپۇچ كىيگەن ئۇي خىزمەتچىلىرى مېھمانلارغا ئورۇندۇقلارنى

نەتتى، ئوزىدىن يوقۇرىلار ئالدىدا بولسا سىپاگەر بولۇپ كورۇنەتتى. ئۇ ئەزەلدىن نەمىنىڭ ھوقۇقسىز ۋە بوي سۇنماس تۇرمۇش ئىكەنلىگىنى بىلمەيتتى. ئۇ يوقۇرى مەنسەپ ۋە ئوردىنلىرى بىلەن ئوزىنى پىشقان ھەربى ئالىم، ھەتتا كىراسنى جېڭىدە ناپالېوننى يەڭگوچى ھىساپلايتتى. 1851-يىلى يەتمىش ياشتىن ئاشقان بولسىمۇ، ئۇ تېخى تېتىك، مەزمۇت ئىدى، ئۇ ئوزىنىڭ ھوقۇقىنى مۇستەھكەملىشى ۋە ئابرويىنى ئاشۇرۇ-شىغا يار-يولەك بولىدىغان نازۇك ۋە ئوتكۇر ئەقىل-پاراسىتىنى تولۇق ساقلاپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ ئوزىنىڭ باي خوتوئنى برانتىس-كايا خانىمنىڭ چوڭ بايلىغىغا ئىگە بولۇپ، ئوئنىڭ ئوستىگە قوماندانلىق ھىساۋىغا كىرىدىغان زور مىقداردىكى كىرىمى بىلەن ھەددىدىن زىيادە بېيىپ كەتكەن ئىدى. ئۇ بۇ بايلىغىنىڭ كوپ قىسمىنى قىرىمنىڭ جەنوبىدىكى دېڭىز بويىغا باغ ۋە ساراي سالدۇرۇشقا سەرپ قىلغان ئىدى.

1851-يىلى 7-دېكابىر كەچقۇرۇنلۇغى ئوئنىڭ تىغلىستىكى سارىيىنىڭ ئالدىغا ئوچ ئات قوشقان مەپە كېلىپ توختىدى. ھاجى مۇراتنىڭ رۇسلارغا ئەل بولغانلىغى توغرىلىق گېنېرال كوزلوۋىسكىدىن خەۋەر ئېلىپ كەلگەن، ھېرىپ-ئېچىپ چاڭ-توزاڭغا مىلەنگەن ئەپتىسەر كوئيوشكەن پوتىلىرىنى سوزۇپ، قاراۋۇللارغىمۇ پەرۋا قىلماستىن ۋورونتسوۋنىڭ سارىيىنىڭ كەڭ پەلەمپىيىگە قەدەم باستى. كىشىلەر ئەلچى كەلگەنلىگىنى خەۋەر قىلغاندا سائەت ئالتە بولغان بولۇپ، بۇ چاغدا ۋورونتسوۋ تاماققا

سورۇندىكى ھەممە كىشى، ھەتتا شىرەنىڭ يىراق بۇرجەكـ
لىرىدە ئۇزلىرىچە ئاۋاز چىقارماي كۆلۈشۈپ ئولتۇرغان ياشلار،
فۇگۇەنلەر ۋە ئەمەلدارلار ئۇنىڭ سوزىنى ئۇن-تىنسىز تىڭشـ
ماقتا ئىدى.

ــ گېنېرال، سىز ھاجى مۇراتنى كورگەنمىدىڭىز؟ ــ كىنەز سوزىنى تۇگەتكەندە، كىنەز خانىم بۇرۇتلىرى قىلتىرىقتەك يىرىك، قىزىل چاچلىق گېنېرالغا بۇرۇلۇپ سورىدى.

ــ بىرنەچچە قېتىم كورگەن، خانىم.

شۇنىڭ بىلەن، بۇ گېنېرال ھاجى مۇراتنىڭ 1843 ــ يىلى تاغلىقلار گېرگېبىلنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، گېنېرال پاسىبىكـ نىڭ قىسمىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلغانلىغىنى؛ ئۇنىڭ تۇەنجاڭ زالوتۇخىنىنى ئولتۇرۇۋېتىشكە تاسلا قالغانلىغىنى ئوز كوزى بىلەن كورگەنلىگىنى سوزلەپ بەردى.

ۋورونتسوۋ خوشاللىق بىلەن كۆلۈمسىرەپ تىڭشاپ ئولتۇراتـ تى، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ گېنېرالنىڭ سوزلىرىدىن ئىنتايىن رازى بولغانلىغى چىقىپ تۇراتتى. ئەمما بىردىنلا ۋورونتسوۋنىڭ ئوڭى ئوچۇپ، چىرايى تۇتۇلدى.

قىزىق سوزلەۋاتقان ھىلىقى گېنېرال ئۇزىنىڭ ھاجى مۇرات بىلەن يەنە بىر قېتىم ئۇچراشقانلىغىنى سوزلەشكە باشلىدى.

ــ بۇ ئاشۇ كىشى بولىدۇ، ــ دەيتتى گېنېرال سوزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ــ جاناپلىرى، ئېسىڭىزدە بولسا كېرەك، شۇ قېتىم ياردەم قىلىنغان جايىدا "سۇخار يۇرۇشى" قىسمى قورشـ

تەييارلاپ قويۇشتى. ئاشپەز كۇموچ داستىكى پۇقۇراپ هور چىقىپ تۇرغان شورپىنى داغدۇغا بىلەن قاچىلارغا ئۇسۇدى.

ۋورونتسوۋ ئۇزۇن شىرەنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇردى. ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا ئوزىنىڭ خوتۇنى بىلەن گېنېرال ئولتۇردى. ئوڭ تەرىپىدە گۇزەل ئوربېلىيانى، سول تەرىپىدە ئوزى كېلىشكەن، قارا چاچلىق، قىزىل يۇزلۇك، پار-پۇر ئۇنىچە-مارجان ئاسقان، ھەمىشە كۇلۇمسىرەپ تۇرىدىغان كىنەز قىزى گىرۇزىنكا ئولتۇراتتى.

— Excellentes, Chère amie,① — دىدى ۋورونتسوۋ كىنەز خانىمنىڭ ئەلچى نىمە خەۋەر ئېلىپ كەپتۇ دىگەن سوئالىغا جاۋاپ بېرىپ، — Simon a eu de la chance.② —

ئۇ ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسگە ئاڭلانغۇدەك قىلىپ، شامىلنىڭ داڭلىق، ئەڭ قەھرىمان يارەمچىسى ھاجى مۇراتنىڭ رۇسلارغا ئەل بولغانلىغى ۋە بۇگۇن-ئەتىنىڭ ئىچىدە تىغلىسقا ئېلىپ كېلىنىدىغانلىغى توغرىسىدىكى ھەيران قالارلىق خەۋەرنى سوز-لەشكە باشلىدى. بۇ خەۋەر ئۇنىڭ ئوزى ئۇچۇن ئانچە يېڭىلىق ئەمەس ئىدى، چۇنكى سوھبەت ئوتكۇزۇلۇۋاتقىنىغا ئۇزۇن بولغان ئىدى.

---

① فرانسۇزچە: — ناھايىتى ياخشى، قەدىرلىك دوستۇم.

② فرانسۇزچە: "سىموننىڭ ئامىتى كەلدى".

نىمە دەۋاتقانلىغىنا دىققەت قىلمىغانىدەك ئولتۇراتتى، بەزىلىرى ھاڭ-تاڭ بولۇشۇپ، كېيىن يەنە نىملەر بولۇشىنى كۆتەتتى، يەنە بەزىلىرى كۈلۈمسىرەپ، بىر بىرىگە قارىشىپ قويياتتى.

پەقەت بۇرۇتلىرى قىلتىرىقتەك گېنېرالا ھېچنىمىنى سەزمەي، ھېكايىسىنى بىمالال سوزلەۋاتاتتى، ئۇ خاتىرجەملىك بىلەن جاۋاپ بەردى.

ــ يارەمگە كەلگەن يەردە، جاناپلىرى.

قىزىق پاراڭغا يول ئېچىلغانلىقتىن، بۇ گېنېرال تەپسىلى سوزلەشكە باشلىدى:

ــ ھاجى مۇرات ئۇستىلىق بىلەن قىسىنى ئىككىگە بولۇپ تاشلىدى. ئەگەر بىزگە يارەمگە كەلمىگەندە، ــ ئۇ "يارەم" سوزىنى بولەكچىلا بىر ئىشتىياق بىلەن تەكرارلىغانىدەك ئېيتتى، ــ ھېچكىم قېچىپ قۇتۇلمىغان بولاتتى. چۈنكى...

مانانا ئوربېلىيانى ئوتتۇرىدىكى بەپلىكنى سېزىپ، تىغلىستىكى ئويىنىز ئازادىمۇ، قانداق دەپ سوراپ ئۇنىڭ سوزىنى بولۇپ تاشلىغانلىقتىن، گېنېرال سوزىنى ئاياقلاشتۇرالمىدى. ئۇ ھاڭ-تاڭ بولۇپ، ھەممەيلەنگە ۋە شىرەنىڭ نېرىقى بېشىدا ئولتۇرۇپ، ئوزىگە دىققەت بىلەن مەنالىق قاراۋاتقان فۇگۇەنىگە كوزى چۈشۈپ، بىردىنلا ئېسىنى تاپتى. ئۇ گىرۇزىن خانىمغا جاۋاپ بەرمەيلا، قوشۇمسىنى تۇرۇپ، گەپ قىلمىدى ۋە ئالدىراپ-سالدىراپ تەخسىدىكى ئىسسىل غىزانى رەڭگى ۋە تەمى

ۋالغان ئىدى.

ــ قەيەردە؟ ــ دەپ سوردى ۋورونتسوۋ ئۇنىڭ سوزىنى بولۇپ، كوزلىرىنى چىمچقلىتىپ.

ئەسلىدە بۇ باتۇر گېنېرال ئېيتقان "ياردەم" شۇ قېتىمقى ئوكۇشسىزلىقتا ئۇچرىغان دارگىن① يۇرۇشىنى كورسىتەتتى؛ شۇ قېتىمقى يۇرۇشتە يېڭى يېتىپ كەلگەن قىسىم ياردەم قىلمىغان بولسا، ھەقىقەتەن، بارلىق ئەسكەرلەر ھەتتا قوماندان ۋورونتسوۋمۇ ئامان قالمىغان بولاتتى. ۋورونتسوۋ قوماندانلىق قىلغان شۇ قېتىمقى دارگىن يۇرۇشىدە رۇسلارغا نۇرغۇن تالاپەت يېتىپ، بىرقانچە زەمبىرەك چىقىم تارتىپ، ئۇياتقا قالغۇدەك ۋەقە بولغانلىغى ھەممگە ئايان ئىدى. شۇڭا كىمكى بۇ قېتىمقى يۇرۇش توغرىلىق ئېغىز ئاچسا، ۋورونتسوۋ پادىشاغا دوكلات قىلغان مەزمۇندا يەنى بۇ يۇرۇشتە رۇس ئەسكەرلىرى شانلىق غەلىبە قازاندى دېيىشى كېرەك ئىدى. "ياردەم" سوزى ئۇنىڭ شانلىق غەلىبە قازانغانلىغىنى ئەمەس، بەلكى نۇرغۇن ئادەمنىڭ بېشىغا چىققان چوڭ خاتالىغىنى كورسىتەتتى. بۇ ئىش ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسگە ئايان ئىدى، شۇڭا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى گېنېرال-

---

① دارگىن يۇرۇشى ۋورونتسوۋ 1845 ــ يىلى يېتەكچىلىك قىلغان يۇرۇش بولۇپ، مەقسەت شامىلنىڭ داغستاندىكى دارگىن قورغىنىنى بىتچىت قىلىش ئىدى، دارگىن ئىشغال قىلىنىپ ۋەيران قىلىنغان، ئەمما بۇ جەڭدە روسىيە ئوتتۇز مىڭدىن ئارتۇق ئادەم چىقىم قىلغان.

قىسىپ، بېشىنى چايقاپ تۇرۇپ.

ــ ياق، ئۇنداق ئەمەس، ــ دېدى ۋورونتسوۋ كۇلۇمسىرەپ، ــ مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، ئۇ ھىلىقى تۇتۇۋالغان خوتۇنىنى ئېسىلزادىلەردەك ھورمەتلەپتۇ، كېيىن قويۇپ بېرىپتۇ.

ــ ھە، ھەق تولەپتۇ.

ــ ئۇغۇ شۇنداق، نىملا بولمىسۇن، مەرتلىك قىپتۇ.

كىنەزنىڭ بۇ سوزلىرى ھاجى مۇرات توغرىلىق كېيىن بولىدىغان گەپلەرگە ئۇلگە كورسىتىپ بەردى. ساراي ئەھلىدىرى ھاجى مۇرات قانچە كوپتۇرۇپ سوزلەنسە ۋورونتسوۋنىڭ شۇنچە خوشال بولىدىغانلىغىنى چۈشەندى.

ــ ئۇ، كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك باتۇر، كارامەت ئادەم ئىكەن جۇمۇ.

ــ دەرۋەقە شۇنداق، ئۇ 1849 ــ يىلى كىپ ــ كۇندۇزدىلا تومۇرخان شوراغا كىرىپ، دۇكان قويماي بۇلاپ قۇرۇتۇپ قويغان.

شىرەنىڭ بىر چېتىدە ئولتۇرغان، شۇ چاغلاردا تومۇرخان شورادا بولغان بىر ئەرمەن ھاجى مۇراتنىڭ بۇ قەھرىمانلىقلىرى توغرىلىق يىپىدىن يىڭنىسىگىچە سوزلەپ بەردى.

شۇنداق قىلىپ، تاماق يېيىلىپ بولغىچە ھاجى مۇرات ئۇسۇتىدە سوز بولدى. ھاجى مۇراتنىڭ باتۇرلۇغى، زىرەكلىگى ۋە مەرتلىگىنى ھەممىسى بەس ــ بەس بىلەن ماختىدى. كىمدۇ بىرسى ئۇنىڭ يىگىرمە ئالتە ئەسىرنى ئولتۇرۇشكە بۇيرۇغانلىغى

بىلەن ھىساپلاشمايلا يېيىشكە كىرىشتى.

بۇ چاغدا ھەممەيلەن ئوڭايسىزلىنىپ قالدى. لېكىن بۇ ئوڭايسىزلىقنى ۋورونتسوۋا خانىمنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان، سارايدا خىزمەت قىلىدىغان تازىمۇ ئەخمەق، ھەددىدىن تاشقىرى خوشامەتچى گىرۇزىن كىنەزى ئۇزگەرتتى. ئۇ ھەمچىمىنى سەزمىگەندەك، ھاجى مۇراتنىڭ مېختۇلىندىكى① ئەخمەتخانىنىڭ خوتۇنىنى ئوغرىلاپ كەتكەنلىگى توغرىلىق ۋاقىراپ سوزلەشكە باشلىدى:

ــ ئۇ، كېچىدە يېزىغا كىرىپ، تۇتىدىغان ئادەملەرنى تۇتۇپ، پۇتۇن ئادەملىرىنى باشلاپ قېچىپ كېتىپتۇ.

ــ ئۇ نىمە ئۈچۈن شۇ خوتۇنىنى تۇتۇۋالىدىكەن؟ ــ دەپ سورىدى كىنەز خانىم.

ــ ئۇنىڭ ئېرى بىلەن ئوچلىشىپ يۈرگەچكە، ئۇنى ئىزدەپ يۈرگەن ئىكەن، لېكىن ئەخمەتخان ئولگىچە ئۇنى بىرەر قېتىم ئۈچرىتالمىغانلىقتىن ئۇنىڭ تۈل قالغان خوتۇنىدىن ئۈچىنى ئاپتۇ.

كىنەز خانىم بۇنى گىرۇزىن كىنەزىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان كونا دوستى شۇئازېل گىراف خانىمغا فرانسۇزچە ئېيتتى.

ــ Quelle horreur!② ــ دىدى كىنەزخانىم كوزلىرىنى

---

① مېخىتۇلىن ــ داغىستان تاغلىقلىرىنىڭ بىر قىسمىدا قۇرۇلغان خانلىق ئىدى.

② فرانسۇزچە: "نىمە دىگەن دەھشەتلىك."

سېزەر، ــ دېدى يەنە بىرسى.

ــ Tout cela est grâee à vous,[1] ــ دېدى مانانا ئوربېلىيانى.

كىنەز ۋورونتسوۋ ئوزىگە قىلىنۇاتقان بۇ خوشامەتچىلىكنى توسۇشقا تىرىشسىمۇ، لېكىن بۇنىڭدىن ھوزۇرلىناتتى. خانىمنى قولتۇقلاپ مېھمانخانىغا كىرىپ كېتىۋاتقىنىدا، ئۇنىڭ كۆڭلى ئىنتايىن خوش ئىدى.

تاماقتىن كېيىن مېھمانخانىدا مېھمانلار قەھۋە ئىچىۋاتقانىدا، كىنەز ھەممەيلەنگە قالتىس يېقىنچىلىق قىلدى، قىلتىرىق بۇرۇتلۇق گېنېرالنىڭ قېشىغا كېلىپ، ئوزىنى ئۇنىڭ خجالەتچىلىكتە قالغانلىغىنى تۇيمىغاندەك قىلىپ كورسىتىشكە تىرىشتى.

كىنەز مېھمانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئايلىنىپ چىقىپ، قەرت ئويناشقا ئولتۇردى. ئۇ قەدىمقى قەرت لومبېرنىلا ئويناياتتى. لومبېر ئويۇنىنى ئۇ گىرۇزىن كىنەزى ۋە لومبېر ئويناشنى كىنەزنىڭ خزمەتچىسىدىن ئۇگەنگەن ئەرمەن گېنېرال ھەم ئوزىنىڭ مەرتىۋىسى بىلەن تونۇلغان دوختۇر ئاندرېيېۋىسكى بىلەن بىللە ئويناتتى.

ۋورونتسوۋ ئۇستىگە ئالىكساندىر I نىڭ سۇرىتى چۇشۇرۇلگەن ئالتۇن تاماكا قۇتىسىنى ئوزىنىڭ يېنىغا قويۇپ، ئەتلەس قەرتىنى

---

① فرانسۇزچە: "بۇلارنىڭ ھەممىسى سىزنىڭ بولغانلىغىڭىز ئۈچۈن-دە."

توغرىلىق سوزلەۋىدى؛ بۇ ئاددىغىنا بىر جۈملە سوز ئۇستىدىمۇ تالاش-تارتىش بولدى.

—نىمە چارە! A la guerre comme â la guerre.①

—ئۇ كاتتا ئادەم.

—ئەگەر ئۇ ياۋروپادا تۇغۇلغان بولسا، ئىككىنچى ناپالېون بولاتتى، —دەپ قويدى ئەخمەق ۋە خوشامەتچى گىرۇزىن كىنەزى. ئۇ ناپالېون ئېغزىغا ئېلىنسا، ناپالېوننى يېڭىشكە قادىر نىشىپ كىرىست بەلگىلىك كۈمۈش ئوردىن ئالغان ۋورونتسوۋنىڭ خوشال بولىدىغانلىغىنى بىلەتتى.

—ناپالېون بولمىغاندىمۇ، چەبدەس ئاتلىق ئەسكەر گېنېرالى بولاتتى، —دىدى ۋورونتسوۋ.

—ناپالېون بولمىسىمۇ مۇرات② بولاتتى.

—شۇڭا ئۇنىڭ ئېتىمۇ ھاجى مۇراتقۇ.

—ھاجى مۇراتتىن ئايرىلغان شامىلمۇ ئەمدى تۇگىشىدۇ، — دىدى بىرسى.

ئۇلار ئەمدى (بۇ "ئەمدى" ۋورونتسوۋ بار چاغدا دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى) بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىغىنى ئوزلىرىمۇ

---

① فرانسۇزچە: "ئۇرۇش ئۇرۇشچە بولىدۇ-دە."

② مۇرات (1767—1815) فرانسىيە مارشالى، ناپالېوننىڭ ئاساسلىق سەركەردىسى.

ئاچتى ھەم كەيپى چاغ ۋاقتىدا قىلىدىغان ئىشنى قىلدى: قېرىلىقتىن تېرىلىرى ساڭگىلاپ كەتكەن ئاپپاق قوللىرى بىلەن بىر چىمدىم فرانسۇز تاماكىسىنى بۇرنىغا تۇتۇپ پۇرىدى.

10

ئەتىسى ھاجى مۇرات ۋورونتسوۋ بىلەن كورۇشكىلى كەلگەندە، كىنەزنىڭ مېھمانخانىسى ئادەم بىلەن تولغان ئىدى، بۇ يەردە خوشلىشىشقا كەلگەن، تولۇق ھەربىچە كىيىنگەن ۋە كوكرىگى ئوردىن بىلەن تولغان تۇنۇگۈنكى قىلتىرىق بۇرۇتلۇق گېنېرالمۇ بار ئىدى؛ تۇەنىنىڭ ئوزۇق-تۇلۇگىدىن كەلسەكەلمەس پايدىلىنىپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن ئەيىپلىنىشى مۇمكىن بولغان بىر تۇەنجاڭمۇ بار ئىدى؛ دوختۇر ئاندىرېيېۋىسكىنىڭ قوغدىشىغا ئېرىشكەن، ھاراق سودىسىنى ئىلكىدە تۇتۇپ كەلگەن، ھازىر يېڭىۋاشتىن توختام تۇزۇشكە كەلگەن باي ئەرمەن سودىگەرمۇ، ئۇرۇشتا قازا تاپقان بىر ئەپتسەرنىڭ نەپىقە بېرىشنى ياكى بالا-چاقىلىرىغا ئوقۇش راسخودى بېرىشنى تەلەپ قىلىپ كەلگەن ۋە قاپقارا كىيىم كىيگەن خوتۇنىمۇ بار ئىدى؛ گىروزىنچە چىرايلىق كىينىگەن، تاشلىنىپ قالغان بىر ئىبادەتخانىنىڭ ۋەخپىسىنى ئوتكۇزۇۋېلىشنى تەلەپ قىلىپ كەلگەن

يىيىپ تارقىتىشقا باشلىغاندا، كىنەزنىڭ ئىتالىيان خىزمەتچىسى دژۇۋانى بىر پارچە خەتنى كۇموش پەتنۇسقا سىلىپ كوتىرىپ كىرىپ كەلدى.

ــ هورمەتلىك جاناپلىرى، يەنە ئەلچى كەلدى.

ۋورونتسوۋ قەرتىنى قويۇپ ئەپۇ سوراپ، خەتنى ئىچىپ ئوقۇشقا باشلىدى.

خەت ئوغلىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ بۇ خەتتە ھاجى مۇراتنىڭ قانداق كەلگەنلىگى ۋە ئۇزىنىڭ مىللىر زاكومىلسكى بىلەن قانداق تەگمىشىپ قالغانلىغىنى يازغان ئىدى. كىنەز خانىم ئۇنىڭ يېنىغا كىلىپ، ئوغلىنىڭ نىمىلەرنى يازغانلىغىنى سوردى.

ــ يەنە ھىلىقى ئىش... Il a eu quelque désagréments arec le commandant de la place. Simon a eu tort.① But all is well what ends well②ــ،

شۇنداق دىدى-دە، ۋورونتسوۋ خەتنى خوتۇنىغا بەردى ۋە ھورمەت بىلەن ساقلاپ تۇرغان ھەمراللىرىغا بۇرۇلۇپ، ئۇلارنى قەرت ئىلىشقا تەكلىپ قىلدى.

ۋورونتسوۋ بىر قېتىم تارقىتىپ بولۇپ، تاماكا قۇتىسىنى

---

① فرانسۇزچە: "ئۇنىڭ بىلەن قورغان قوماندانى ئوتتۇرىسىدا كوچۇلىزلىك يۇز بېرىپتۇ. بۇ سىموندىن ئوتۇپتۇ."

② ئىنگلىزچە: "ياخشىلىقچە پۈتۈشۈپتۇ، ھەممە ئىش جايىدا بوپتۇ."

مېهمانخانىدا ئىتتىك مېڭىۋاتاتتى، ئۇنىڭ بىر پۇتى سەل قىسقىراق بولغاچقا، ماڭغانىدا سەل ئاقسايىتتى. ئۇنىڭ يوغان كوزلىرى مېهمانخانىدا ھەچكىمنى كورمىگەندەك بىخارامەن ئالدىغا قارايتتى.

ھىلىقى كېلىشكەن فۇگۇەن ھاجى مۇرات بىلەن سالاملىشىپ، ئۇنى سەل ئولتۇرۇپ تۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، ئوزى كىنەزگە دوكلات قىلغىلى ماڭدى. ھاجى مۇراتنىڭ ئولتۇرغۇسى كەلمىدى. بىر قولى بىلەن خەنجىرىنى تۇتۇپ، بىر پۇتىنى ئالدىغا چىقىرىپ، بۇ يەردىكىلەرگە مەنسىتمەسلىك نەزىرى بىلەن قاراپ قويۇپ، ئورە تۇردى.

تەرجىمان تارخانوۋ كىنەز ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىغا كېلىپ گەپ سوردى. ھاجى مۇرات خوشياقمىغاندەك قىسقا-قىسقىلا جاۋاپ قايتۇردى. بولمىدىن ساقچى باشلىغى ئۇستىدىن ئەرز قىلىپ كەلگەن قۇمۇق كىنەزى چىقتى، ئۇنىڭ كەينىدىن فۇگۇەن ھاجى مۇراتنى چاقىردى.

ۋورونتسوۋ ھاجى مۇراتنى ئۇستەلنىڭ يېنىدا تۇرۇپ كۇتۇۋالدى. بۇ باش قوماندانىنىڭ قەرىلىقىتىن ئاقارغان يۇزلىرى تۇنۇگۇنكىدەك كۇلۇمسىرىمەيتتى، بەلكى جىددى، سۇرلۇك كورۇنەتتى.

ھاجى مۇرات بۇ ئازادە، كەڭ دەرىزىلىرى يېشىل ياغاچ سالاسۇنلار بىلەن قاپلانغان، تازىمۇ يوغان بىر ئۇستەل قويۇلغان ئويگە كىرىپلا ئاپتاپتا قارىيىپ كەتكەن كىچىك قوللىرىنى

سۇنغان گىروزىن كىنەزى ھەم كاپكازنى ئېلىشنىڭ يېڭى لايىھە ھوججەتلىرىنى كوتىرىپ كەلگەن تەپتىش ئەمەلدارىمۇ بار ئىدى؛ يەنە ئويىگە قايتقاندا، كىنەزنى كوردۇم دەپ ماختىنىشنى ئويلىغان بىر خانمۇ بار ئىدى.

ئوز نوۋىتىنى كۇتۇپ تۇرغان بۇ كىشىلەرنى كېلىشكەن، سېرىق چاچلىق بىر ياش فۇگۇەن نوۋىتى بويىچە كىنەزنىڭ بولمىسىگە كىرگۇزۇپ تۇراتتى.

ھاجى مۇرات سەل ئاقسىغان مەزمۇت قەدەم بىلەن مېھمانخانىغا كىرىپ كەلگەندە، ھەممە كوزلەر ئۇنىڭغا تىكىلدى. ئۇ بۇلۇڭ-بۇلۇڭدىن ئوزىنىڭ ئىسمىنى ئاتاۋاتقان پىچىرلاشلارنى ئاڭلىدى.

ھاجى مۇرات ياقىسىغا كۇمۇش يىپتىن كەشتە تىكىلگەن جىگەررەڭ پەشمىتىنىڭ ئۇستىدىن ئۇزۇن ئاق چېركەسكە كىيگەن ئىدى. ئۇ پۇتىغا قونچى قارا، تاپىنىغچە پەلەيدەك شىپىدە كەلگەن پوپۇش، تاقىر بېشىغا سەللە ئورالغان پاپاخ كىيگەن ئىدى. ئۇ مۇشۇ سەللە ئۇچۇن، ئەخمەتخانىنىڭ چېقىشتۇرۇشى بىلەن گېنېرال كلۇگىنائۇ① تەرىپىدىن قولىغا چۇشكەن، مۇشۇ سەللە تۇپەيلىدىن ئۇ شامىلغا ئەل بولغان ئىدى. ھاجى مۇرات

---

① كلۇگىنائۇ (1791 — 1851) كاپكاز ئارمىيىسىنىڭ گېنېرالى. ئۇ رۇس ئەسكەرلىرىنى باشلاپ داغىستانغا تاجاۋۇز قىلغان، دارگىن يۇرۇشنىڭ ئىشتىراكچىسى.

ئولۇمىنى ئويلاۋاتىدۇ، لېكىن ئۇنى قېرى چاغلىماسلىق، ئۇنىڭ ئىنتايىن ھىلىگەر ئىكەنلىگىنى بىلىش، شۇڭا پەخەس بولۇش لازىم دەۋاتقانلىغى بىلىنىپ تۇراتتى. ۋورونتسوۋمۇ بۇنى سەزدى، لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، ھاجى مۇراتقا ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن كېرەك دەپ سانىغان سوزلىرىنى ئېيتتى.

ــ سەن ئۇنىڭغا ئېيت، ــ دېدى ۋورونتسوۋ تەرجىمانغا (ئۇ ياش ئەپىتسەرلەرگە سەن دەپ سوزلەيتتى)، ــ بىزنىڭ پادىشا-يىمىز رەھىمدىل ھەم قۇدرەتلىك. پادىشا مېنىڭ تىلىۋېلىشىم بىلەن ئۇنى كەچۈرۈپ، پاناھىغا ئالار، دەپ ئويلايمەن. ــ ئۇ ھاجى مۇراتقا قاراپ قويۇپ تەرجىماندىن سورىدى: ــ بۇنى ئېيتتىڭمۇ؟ مەن پادىشا ھەزرەتلىرىنىڭ پەرمانىنى ئالغۇچە، ئۇنى كۈتۈشنى ئۇستۈمگە ئالمەن، ئۇ بۇ يەردە خوشال-خورام ئوتىدۇ، بۇنىمۇ ئېيتىپ قوي.

ھاجى مۇرات يەنە بىر قېتىم قولىنى كوكسىگە ئېلىپ، جاندىلىنىپ سوزلەشكە باشلىدى.

تەرجىمان ئۇنىڭ سوزلىرىنى ئورۇپ بەردى: ــ مەن بۇرۇن 1839 ــ يىلى ئاۋارىيىگە ھوكۇمرانلىق قىلغان ۋاقتىمدا، رۇسلارغا ھالال خىزمەت قىلدىم. ئەپسۇسكى، مېنىڭ دۈشمىنىم ئەخمەتخان ماڭا زىيانكەشلىك قىلىپ، گېنېرال كلۈگىنائۇ ئالدىدا ماڭا قارا چاپلىدى، بولمىسا مەن ھېچقاچان يۇز ئۆرىمىگەن بولاتتىم.

ــ بىلمەن، بىلمەن، ــ دېدى ۋورونتسوۋ (ئۇ بۇنى بىلىسىمۇ، ئالىلقاچان ئۇنىتۇپ كەتكەن ئىدى)، ــ بىلمەن، ــ ئۇ

چىركەسكىسىنىڭ ياقىسى قوشۇلغان جايغا قويۇپ، تارتىنماستىن، ئېھتىرام بىلەن توۋەن قاراپ تۇرۇپ، چىرايلىق قۇمۇق شۇدىسدا ئوچۇق ۋە ئېنىق قىلىپ سوزلىدى:

ــ مەن ئوزەمنى ئۇلۇغ پادىشايىمنىڭ ۋە سىزنىڭ قۇدرەتلىك ھمايىڭىزگە تاپشۇرىمەن. ئاق پادىشاغا سادىقلىق بىلەن ئومۇر بويى خىزمەت قىلىشقا ۋەدە بېرىمەن. مېنىڭ دۇشمىنىم ھەم سىزنىڭ دۇشمىنىڭىز بولغان شامىلغا قارشى جەڭگە يارىدىم تېگىشىنى ئۇمىت قىلىمەن.

ۋورونتسوۋ تەرجىمان ئارقىلىق ئۇنىڭ سوزىنى ئاڭلاپ، ھاجى مۇراتقا قارىدى، ھاجى مۇراتمۇ ۋورونتسوۋنىڭ يۇزىگە تىكىلدى.

ئىككىيلەنىڭ كوزلىرى ئۇچراشقاندا، ئۇلار سوز بىلەن ئىپادىلىگىلى بولمايدىغان، تەرجىمانمۇ ئېيتمىغان نۇرغۇن گەپلەرنى قىلىشقاندەك بولدى. ئۇلار سوز-ئىبارىسىزلا بىر بىرىگە توغرىدىن-توغرا ھەمە ھەقىقەتنى ئېيتىۋاتقاندەك ئىدى: ۋورونتسوۋنىڭ كوزلىرىدىن ھاجى مۇراتنىڭ سوزىنىڭ بىرسىگمۇ ئىشەنمەيدىغانلىغى بىلىنىپ تۇراتتى، ئۇ ھاجى مۇراتنىڭ پۈتۈن رۇسلارنىڭ دۇشمنى ئىكەنلىگىنى، ھازىر ئەل بولغان بولسىمۇ، مەڭگۇ پەيلىدىن يانمايدىغانلىغىنى، ئىلاجسىز مۇشۇنداق قىلىۋاتقانلىغىنى بىلەتتى. ھاجى مۇراتمۇ بۇنى سەزدى، شۇنداق بولسىمۇ ئوزىنىڭ ساداقىتىگە ئىشەندۇرۇشكە تىرىشاتتى. ھاجى مۇراتنىڭ كوزلىرىدىن: بۇ قېرى ئۇرۇش توغرىلىق ئەمەس،

لېزگىن تەرەپكە ئەۋەتسە، ئوزىنىڭ پۇتۇن داغستانىنى قوزغاشقا ھوددە قىلىدىغانلىغىنى، شامىلنىڭ بۇنىڭغا بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىغىنى ئېيتتى.

—بۇ ياخشى، بۇ بولىدۇ، مەن ئويلىنىپ باقاي، — دىدى ۋورونتسوۋ.

تەرجىمان ھاجى مۇراتقا ۋورونتسوۋنىڭ سۆزلىرىنى ئېيتتى. ھاجى مۇرات ئويغا چومدى.

—قومانداڭغا ئېيتقىن، —دىدى ئۇ باشقىدىن ئېغىز ئېچىپ، —مېنىڭ ئائىلەم تېخىچە دۇشمىنىمنىڭ قولىدا؛ ئۇلار تاغدا قالىدىغان بولسا، مىنىڭ پۇت-قولۇم باغلىنىپ قالىدۇ، ساداقىتىمنى كۆرسىتەلمەي قالىمەن. ئەگەر مەن توغرىدىن-توغرا ئۇنىڭغا تەگسەم، ئۇ مېنىڭ خوتۇنۇمنى، ئانامنى ۋە باللىرىمنى ئولتۇرۇۋېتىدۇ. ئەگەر كىنەز ئەسىرلەرگە تېگىشىش يولى بىلەن ئۇلارنى قۇتۇلدۇرۇۋالسا، ئۇ چاغدا مەن يا ئولىمەن، يا شامىلنىڭ يوق قىلىمەن.

—بولىدۇ، بولىدۇ، بىز بۇ ئىشنى ئويلاپ كۆرەيلى، ھازىر ئۇ سەنمۇجاڭنىڭ قېشىغا بېرىپ، ئوزىنىڭ ئەھۋالىنى، پىلانى ۋە ئارزۇسىنى بىر-بىرلەپ ئونىڭغا ئېيتسۇن، —دىدى ۋورونتسوۋ.

ھاجى مۇراتنىڭ ۋورونتسوۋ بىلەن تۇنجى قېتىم كورۇشۇشى ئاشۇنداق ئاياقلاشتى.

شۇ كۈنى ئاخشىمى شەرقچە ياسالغان يېڭى بىر تىياتىرخانىدا ئىتالىيە ئوپېراسى قويۇلۇۋاتاتتى. ۋورونتسوۋ ئوزىنىڭ لوژىسىدا

تام تۇۋده تۇرغان يولەنچۇكسز سافادىن هاجى مۇراتقا ئورۇن كورسىتىپ، ئوزى ئورنىدا ئولتۇردى. بىراق هاجى مۇرات ئولتۇرمىدى. ئۇ مەزمۇت بەستىنى رۇسلاپ، بۇنداق كاتتا ئادەم ئالدىدا ئولتۇرسا بولمايدىغانلىغىنى بىلدۇردى.

ــ مەيلى ئەخمەتخان ياكى شامىل بولسۇن، هەر ئىككىلسىلا مېنىڭ دۇشمىنىم، ــ دىدى ئۇ تەرجىمانغا قاراپ سوزىنى داۋام-لاشتۇرۇپ، ــ كىنەزگە ئېيتقىن، ئەخمەتخان ئولدى، مەن ئۇنىڭدىن ئوچۇمنى ئالالمىدىم، لېكىن شامىل تېخى هايات. ئۇنىڭدىن ئوچۇمنى ئالمىسام، ئولسەمۇ كوزۇم ئوچۇق كېتىدۇ. ــ ئۇ بۇ سوزلەرنى قوشۇمسىنى تۇرۇپ، ئاستى كالپۇ-گىنى چىشلەپ تۇرۇپ ئېيتتى.

ۋورونتسوۋ تەمكىنلىك بىلەن:

ــ شۇنداق، شۇنداق، ــ دىدى ۋە تەرجىمانغا قاراپ ئېيتتى: ــ ئۇ شامىلدىن قانداق قىلىپ ئوچ ئالىدىكەن؟ ئۇنىڭغا ئېيت، ئولتۇرسۇن.

هاجى مۇرات يەنە ئولتۇرمىدى. ئۇ تەرجىمان ئارقىلىق بىرىلگەن سوئالغا ئوزىنىڭ ئەل بولۇشى رۇسلارنىڭ شامىلنى يوقىتىشىغا يارەملىشىش ئۇچۇن ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ جاۋاپ بەردى.

ــ ياخشى، ياخشى، ــ دىدى ۋورونتسوۋ، ــ ئەمدى ئۇ قانداق قىلماقچىكەن؟ ئولتۇر، ئولتۇر...

هاجى مۇرات ئولتۇردى ۋە ئەگەر ئوزىگە ئەسكەر بېرىپ،

كەمپىتلەرنى خانىملارغا سۇناتتى. قوماندانىڭ خوتۇنىمۇ ياشىنىپ قالغانلىغىغا قارىماي يېرىم يالىڭاچ ھالدا خۇش خۇيلۇق بىلەن كۈلۈمسىرەپ، مېھمانلار ئارىسىدا ئۇ ياقتىن بۇ ياققا مېڭىپ يۈرەتتى؛ ئۇ تۇنۇگۈنكى تىياتىردىكىدەكلا تەمكىن قىياپەتتە مېھمانلارغا كوز يۇگۈرتۈپ ئولتۇرغان ھاجى مۇراتقا تەرجىمان ئارقىلىق بىرنەچچە ئېغىز چىرايلىق گەپ قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بىرنەچچە يېرىم يالىڭاچ ئايال كۈلۈشۈپ ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭ ئالدىدا ئۇيالماستىن، كورۇڭۇاتقانلىرىنىڭ ياقىغان-ياقمىغانلىغىنى سوراشتى. ئالتۇن پاگون ۋە چۇچا تاقىغان، بويىنىغا كۈمۈش كىرىست ۋە پوپۇك ئاسقان ۋورونتسوۋ ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇ كورگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى ياقتۇرىدۇ دەپ ئېشىنىپ، باشقىلارغا ئوخشاشلا ھىلىقى سوئالنى سورىدى. ھاجى مۇرات باشقىلارغا جاۋاپ بەرگەندەكلا، ۋورونتسوۋغىمۇ بىزدە ئۇنداق نىمىلەر يوق دەپ جاۋاپ بەردى، ئەمما بۇنداق نىمىلەر ياخشىمۇ، يامانمۇ، بۇ ھەقتە بىرنىمە دىمىدى.

ھاجى مۇرات ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ئىشى توغرىلىق ۋورونتسوۋ بىلەن ھەتتا مەشەدە، تانىسىلا سوزلەشمەكچى بولۇۋىدى، ۋورونتسوۋ ئۇنىڭ سوزىنى ئاڭلىماسقا سېلىپ كېتىپ قالدى. كەيىندىن لورىس مېلىكوۋ بۇ يەردە ئىش توغرىلىق سوزلىشىشكە بولمايدىغانلىغىنى ئېيتتى.

سائەت 11 گە بەلگە بەرگەندە، ھاجى مۇرات مارىيە

ئولتۇراتتى. زالدا سەللە ئورنۇالغان، ئاقساق ھاجى مۇراتنىڭ كىشلەرنى جەلپ قىلغان نۇرغى كورۇندى. ئۇ ئوزىگە قوشۇپ قويۇلغان ۋورونتسوۋنىڭ فۇگۇەنى لورىس مېلىكوۋ① بىلەن بىللە كىرىپ، بىرىنچى رەتتە ئولتۇردى. ھاجى مۇرات شەرق مۇسۇلمانلىرىغا خاس غۇرۇر بىلەن ئوزىنىڭ ھەيران قالغانلىقىنى چاندۇرماي، ۋە چىرايىنىمۇ ئوزگەرتمەي ئولتۇرۇپ، بىرىنچى پەردە تۇگىگەندىن كېيىن ئورنىدىن تۇردى ۋە تاماشىبىنلارغا بىمالال كوز يۇگۇرتۇپ، ھەممىنىڭ دىققىتىنى ئوزىگە تارتىپ، زالدىن چىقىپ كەتتى.

ئەتىسى دۇشەنبە ئىدى، بۇ كۇنى ۋورونتسوۋ ئائىلىسىدە ئادەتتىكىچە بەزمە ئوتكۇزدى. ئازادە زالدا شام چىراقلار چاقنايتتى. سازاندىلەر قىشلىق باغ ئىچىگە يوشۇرۇنغان ھالدا ساز چالاتتى. كوكسى، بويىنى ۋە بىلەكلىرىنى ئوچۇق قالدۇرۇپ كويىنەك كىيگەن چوكانلار بىلەن جۇۋانلار پار-پۇر ھەربى كىيىم كىيگەن ئەرلەرنىڭ قۇچاقلىرىدا ئايلىناتتى. ناھايىتى يوغان بىر بۇفت ئەتراپىدا قىزىل فراك، ئۇزۇن پايپاق ھەم پوپۇش كىيگەن ئوي خىزمەتچىلىرى شاراپ قۇيۇلغان رۇمكىلار ۋە

---

① لورىس مېلىكوۋ (1825 — 1888)، نىكولاي I نىڭ كاپكازدىكى باش ۋالىسىنىڭ فۇگۇەنى، كېيىن خاركوۋ ئولكىسىنىڭ باشلىغى بولغان؛ ئالىكساندىر II نىڭ كېيىنكى دەۋرىدە، دولەتنىڭ ئەملى ئىستىبدادى بولۇپ قالغان. ئالىكساندىر III نىڭ ۋاقتىدا خىزمىتى چۇشۇرۇلگەن.

كوۋنىڭ سوزلىرىگە دىققەت بىلەن قۇلاق سالدى. تاتارچىنى سۇدەك بىلىدىغان لوردس مېلكوۋ گەرچە كىنەز ھاجى مۇراتنىڭ ئوتمۇشىنى بىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئوز ئاغزىدىن پۈتۈن تارىخىنى بىلىشنى خالايدىغانلىغىنى ئېيتتى.

ــ سەن ماڭا سوزلەپ بەر، ــ دىدى لوردس مېلكوۋ، ــ مەن يېزىۋېلىپ رۇسچىغا تەرجىمە قىلىمەن، ئاندىن كېيىن كىنەز ئۇنى پادىشاغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ.

ھاجى مۇرات ئۇنچۇقمىدى (ئۇ ھىچقاچان كىشىنىڭ سوزىنى بولمەيتتى، بەلكى يەنە نىمە دەيدىكىن دەپ كۈتۈپ تۇراتتى)، بىر ئازدىن كېيىن بېشىنى كوتىرىپ، پاپىغىنى كەينىگە سۈردى- دە، ماريە ۋاسىلىيېۋنانى مەپتۇن قىلغان ئالاھىدە، بالىلارچە كۈلۈمسىرىشى بىلەن كۈلۈمسىرىدى، ئۇ ئۇزىنىڭ تارىخىنى پادىشانىڭ ئوقۇيدىغانلىغىنى ئويلاپ، بۇنى ناھايىتى شەرەپ بىلىپ:

ــ بۇ، مۇمكىن، ــ دىدى.

ــ سەن (تاتارلاردا "سىز" دىيىلمەيدۇ) ماڭا باشتىن تارتىپ ھەممىنى تولۇق سوزلەپ بەر، ئالدىراپ كەتمە، ــ لوردس مېلە- كوۋ شۇنداق دەپ يانچۇغىدىن دەپتىرىنى ئالدى.

ــ بۇ، مۇمكىن، بىراق بەك جىق، سوزلىسەم ناھايىتى كوپ. نۇرغۇن ئىشلار بار، ــ دىدى ھاجى مۇرات.

ــ بۇگۈن تۈگىمىسە ئەتە يەنە سوزلە، ــ دىدى لوردس مېلكوۋ.

ۋاسىلىيېۋنا ھەدىيە قىلغان سائەتنى توغرىلىدى-دە، لورىس مېلىكوۋدىن كەتسەم بولامدۇ دەپ سورىدى. لورىس مېلىكوۋ كەتسىڭىز بولىدۇ، لېكىن كەتمىگىنىڭىز تۈزۈك، دىدى. شۇنداق بولسىمۇ ھاجى مۇرات چىقىپ كەتتى ۋە ئۇزۇنىڭ ئىختىيارىغا بېرىلگەن مەپىگە چۈشۈپ، ئۇزۇگە تۈرۈشقا بېرىلگەن ھوجرىغا يېنىپ كەلدى.

11

ھاجى مۇرات تىغلىسقا كېلىپ بەشىنچى كۈنى باش ۋالىنىڭ فۇكۇەنى لورىس مېلىكوۋ باش قوماندانىنىڭ ئەمرى بويىچە ئۈنى ئىزدەپ كەلدى.

—باش قوماندانىغا جان-تېنىم بىلەن خوشال-خورام خىزمەت قىلىشقا تەييارمەن، —دىدى ھاجى مۇرات ئادەتلەنگەن دېپلوماتچە ئىپادە بىلەن ۋە بېشىنى ئېگىپ، قولىنى كوكسىگە ئالدى، ئاندىن لورىس مېلىكوۋنىڭ كوزلىرىگە يېقىملىققىنا قاراپ، —يول كورسەتكىن، —دەپ قوشۇپ قويدى.

لورىس مېلىكوۋ شىرەنىڭ يېنىدا تۇرغان ئۇرۇندۇققا ئولتۇرىدى. ھاجى مۇرات ئۇنىڭ ئۇدۇلىدىكى سافادا ئولتۇرۇپ، ئىككى جەينىگىنى تىزىغا قويۇپ، بېشىنى ساڭگىلىتىپ، لورىس مېلە-

چېپىپ، "مۇسۇلمانلار غازاتقا ئاتلىنىڭلار!" دەپ ۋاقىرىشاتتى. چېچەنلەرنىڭ ھەممىسى مۇرىتلار تەرەپكە ئوتتى ھەم ئاۋارىلارمۇ ئۇلار تەرەپكە ئوتۇشكە باشلىدى. مەن ئۇ چاغلاردا خان سارىيىدا تۇراتتىم. مەن خانىنىڭ تۇققانلىرىغا ئوخشاش، نەمىنى خالىسام شۇنى قىلاتتىم، ئاستا-ئاستا بېيىدىم. ئاتلارغا، قورال-جابدۇقلارغا، پۇلغا ئىگە بولدۇم. بۇخارامان ياشايتتىم، ھەمىشە-دىن غېمىم يوق ئىدى. قازى موللا① ئولتۇرۇلۇپ، غامزات② ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغىچە ئاشۇنداق ئوتتۇم. غامزات خانلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلار غازاتقا قاتناشمىسا، خۇنزاخنى كۆمۈپەيـ-كۇم قىلىۋېتىدىغانلىغىنى ئېيتتى. بۇنى ئوبدانراق ئويلىماي بولمايتتى. خانلار رۇسلاردىن قورقاتتى، غازاتقا قاتنىشىشتىنمۇ قورقاتتى. شۇڭا خانچە مېنى ئوزىنىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى ئۇممەخان بىلەن بىللە رۇسلارنىڭ كاتتىۋاشلىرىدىن غامزاتقا قارشى يارىدەم سوراش ئۈچۈن تېفلىسقا ئەۋەتتى. كاتتىۋاش دېگىنىمىز روزبن بارون ئىدى. ئۇ مېنىمۇ، ئۇممەخانىنىمۇ قوبۇل قىلمىدى. ئۇ ئادەم ئەۋەتىپ، يارىدەم قىلىدىغانلىغىنى ئېيتتىيۇ، ھېچ ئىش قىلمىدى. پەقەت ئۇنىڭ ئەپتىسەرلىرى يېنىمىزغا كېلىپ، ئۇممەخان بىلەن قەرت ئويناندى. ئۇلار ئۇنىڭغا ھاراق ئىچكۈزۈپ،

---

① قازى موللا (1785 — 1832) يەنى ھاجى مۇھەممەت، ئۇ چېچېن، داغىستان رايونلىرىدىكى ئىسلام دىنى ئولىماسى، شامىلنىڭ ئۇستازى.

② غامزات (1789 — 1834) يەنى غامزاتبەگ، قازى موللىنىڭ ۋارىسى.

ـــ باشتىن سوزلەمدىمەن؟

ـــ ھەئە، ئەڭ باشتىن: نەدە تۇغۇلۇپ، نەدە ئوسكەنلىگىنىڭ-
دىن باشلاپ سوزلە.

ھاجى مۇرات بەشىنى ساڭگىلىتىپ بىر ھازا ئولتۇرغاندىن كېيىن، سافانىڭ يېنىدا تۇرغان تاياقنى ئالدى، ئاندىن خەنجەرىنىڭ ئاستىدىن پىل چىشىدىن ساپلىنىپ ئالتۇن بىلەن پەدەزلەنگەن ئۇستۇرىدەك ئوتكۇر كىچىككىنە پىچىغىنى ئېلىپ، تاياقنى يۇنۇپ ئولتۇرۇپ سوزلەشكە كىرىشتى.

ـــ ياز، ـــ دىدى ئۇ سوزىنى باشلاپ، ـــ مەن سېلىمبىستە تۇغۇلدۇم. تاغلىقلارنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ چوڭلۇغى ئېشەكنىڭ بېشىدەك بار كىچىككىنە يېزا ئىدى. بۇ يېزىدىن سەل نېرىغا، ئىككى پاي ئوق يەتكۇدەك بىراقلىقتا جايلاشقان خۇنزاختا① خانلار ئولتۇراقلاشقان ئىدى. ئائىلىمىز ئۇلار بىلەن يېقىن ئوتەتتى. ئاپام ئابۇنۇسايخاننى ئېمىتىپ چوڭ قىلغانلىغى ئۈچۈن بىز ئۇلار بىلەن يېقىنلىشىپ قالغان ئىدۇق. خانىنىڭ ئۇچ بالىسى بار ئىدى: ئابۇنۇسايخان ـــ ئاكام ئوسمان بىلەن، ئۇممەخان مەن بىلەن ئىمىگىداش ئىدى، بۇلاچخان ئەڭ كەنجىسى بولۇپ، شامىل يار ئۇستىدىن تاشلۇۋەتكەن ئاشۇ ئىدى. بۇ كېيىنكى ئىش. مەن ئون بەش ياشقا كىرگەن يىلى ھەرقايسى كەنتلەردە مۇرتلار پەيدا بولدى. ئۇلار ياغاچ خەنجەرلىرى بىلەن تاشلارنى

---

① خۇنزاخ ـــ ئاۋارىيىنىڭ مەركىزىي شەھىرى.

ـــ قانداق قىلدىڭ، قاتناشتىڭمۇ؟

ـــ قاتناشمىدىم، بىراق كوكلۇمگە بىر ئوي كىردۈالدى، ـــ دىدى ـ ده، سوزىنى داۋاملاشتۇردى:

ـــ غامزات خۇنزاخقا كەلگەنده، بىز ئۇنىڭغا بىرنەچچە قېرىنى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا ئېيتىڭلار، بىز غازاتقا قاتنىشىشقا ماقۇل بولدۇق، ئەمما ئۇ قانداق غازات قىلىشنىڭ يولىنى ئۇگىتىشكە بىرگە بىر ئالىم كىشى ئەۋەتسۇن، دىدۇق. غامزات قېرىلارنىڭ بۇرۇتلىرىنى چۇشۇرۇپ، بۇرۇنلىرىنى تېشىپ، بۇرۇنلىرىغا توقاچ ئېسىپ، ئۇلارنى قايتۇرۇۋېتىشكە بۇيرۇق قىلىپتۇ. قېرىلار يېنىپ كېلىپ، غامزات بىزگە غازات قىلىشنى ئۇگىتىشكە ئادەم ئەۋەتمىدىغان بولدى، ئەمما بۇ يەرگە خانچە كىچىك ئوغلىنى ئامانەتكە ئەۋەتسۇن دەيدۇ، دېيىشتى. خانچە بۇنىڭغا ئىشىنىپ، بۇلاچخانىنى غامزاتنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. غامزات بۇلاچخانىنىڭ ناھايىتى ياخشى خېرىدارلىغىنى قىلىپ، كېيىن ئۇنىڭ ئىككى ئاكىسىنىمۇ بۇ يەرگە كەلسۇن دەپ بىزگە كىشى ئەۋەتتى. ئۇ بىزگە: ئاتام خانلارنىڭ ئاتىسىغا قانداق خىزمەت قىلغان بولسا، مەنمۇ بۇلارغا شۇنداق خىزمەت قىلىشنى خالايمەن، دىدى. خانچە باشقا خوجايىن خوتۇنلارغا ئوخشاش ئالجىز، ددۇەكّ، قارام خوتۇن ئىدى. ئۇ ئىككىلا ئوغلىنى ئەۋەتىشتىن قورقۇپ، ئۇممەخاننىلا ئەۋەتتى. مەن ئۇنىڭ بىلەن بىللە باردىم. مۇرىتلار بىر چاقىرىم يەرگە ئالدىمىزغا چىقىپ، بىزنى ئارىغا ئېلىپ ناخشا ئېيتىپ، مىلتىق ئېتىپ، ئات ئويىنتىپ كۈتۈۋالدى. بىز يېتىپ

ئۇنى ياماڭ يەرلەرگە باشلاپ باردى. ئۇ بۇلار بىلەن قەرت ئويناپ، ھەممە نەرسىلىرىنى ئۇلارغا ئۈتتۈرۈپ قويدى. ئۇ ئوكۇزدەك كۈچلۈك، يولۋاستەك باتۇر بولسىمۇ، ئوزى بوش ئىدى. ئەگەر مەن ئۇنى ئېلىپ كەتمىگەن بولسام، ئۇ ئەڭ ئاخىرقى بىر ئېتى بىلەن قورال-ياراقلىرىدىنمۇ قۇرۇق قالغان بولاتتى. تىغلىستىن قايتقاندىن كېيىن، مېنىڭ پىكرىم ئوزگەردى. مەن خانچىنى ھەم ياش خانلارنى غازاتقا قاتنىشىشقا دەۋەت قىلدىم.

—نىمىشقا پىكرىڭ ئوزگەردى؟ رۇسلار ياقماي قالدىمۇ؟— دەپ سورىدى لورىس مېلىكوۋ.

ھاجى مۇرات بىر دەم جىم بولۇپ قېلىپ:

—شۇنداق، ياقمىدى، يەنە بىر ئىش مېنى غازاتقا قاتنىشىشقا مەجبۇر قىلدى،—دىدى كوزلىرىنى يۇمۇپ كەسكىن تۇردە.

—قايسى ئىش؟

—سېلىمىسنىڭ يېنىدا مەن بىلەن خان ئىككىمىز ئۇچ مۇرىتقا ئۇچراپ قالدۇق، ئىككىسى قېچىپ كەتتى، ئۇچىنچىسىنى مەن تاپانچە بىلەن ئېتىپ ئولتۇردۇم. مەن ئۇنىڭ قورالىنى ئېلىش ئۈچۈن قېشىغا بارغىنىمدا، ئۇ تېخى تىرىك ئىكەن. ئۇ ماڭا قاراپ قويۇپ، "سەن مېنى ئېتىپ ئولتۇردۇڭ. بۇ مەن ئۈچۈن ناھايىتى ياخشى بولدى. سەن ياش، قاۋۇل مۇسۇلمان ئىكەنسەن، غازاتقا قاتناش، ئاللانىڭ ئەمرى" دىدى.

ئەۋەتمەسلىكنى ئېيتتىم. لېكىن خوتۇن خەقنىڭ ئەقلى شۇنچە-لىككىن-دە. خانچە ئۇلارغا ئىشىنىپ، چوڭ ئوغلىنىمۇ بېرىشقا بۇيرۇدى. ئابۇنۇسايخان بېرىشنى خالىمىدى. شۇڭا ئانىسى ئوغلىغا: "سەن قورقۇۋاتسەنغۇ دەيمەن" دىدى. ئۇ، خودىدى ھەرىدەك، ئوغلىڭ قەيەرنى چاقسا ئاغرىيدىغانلىغىنى بىلەتتى. ئابۇنۇسايخان سەپرايى ئورلەپ، لام-جىم دىمەستىن، ئېتىنى جابدۇشقا بۇيرۇدى. مەن ئوغلىڭ بىلەن بىللە باردىم. غامزات بىزنى ئۇممەخاننى قارشى ئالغان چاغدىكىدىنمۇ ئارتۇق ھەشەمەت بىلەن قارشى ئالدى. ئۇ بىزنى قارشى ئالغىلى ئىككى چاقىرىمچە يەرگە ئالدىمىزغا چىقتى، ئوغلىڭ كەينىدە ئەلەم كوتىرىشكەن ئاتلىق ئەسكەرلەر بار ئىدى. ئۇلار "لائىلاھە ئىللەللاھۇ"نى ئوقۇپ، مىلتىق ئېتىشىپ، ئات ئويىنىتىشاتتى. بىز لاگىرغا كەلگەندە، غامزات ئابۇنۇسايخاننى چىدىرغا باشلاپ ئەكىرىپ كەتتى، مەن ئات بىلەن قېپقالدىم. تاغنىڭ ئىتىگىدە تۇرسام، غامزاتنىڭ چىدىرىدىن ئوق ئاۋازى چىقتى، مەن يۇگۇرۇپ چىدىرغا كىرسەم، ئۇممەخان قان ئىچىدە يېتىپتۇ، ئابۇنۇسايخان مۇرىتلار بىلەن ئېلىشۇېتىپتۇ، ئوغلىڭ يۇزىنىڭ يېرىمى قىلىچ بىلەن چېپىلىپ، ساڭگىلاپ قاپتۇ. ئۇ بىر قولى بىلەن يۇزىنى تۇتۇپ، يەنە بىر قولى بىلەن يېقىن كەلگەنلەرگە قىلىچ ئۇراتتى. مەن ئوز كوزۇم بىلەن كوردۇم، ئۇ غامزاتنىڭ ئىنىسىنى چېپىپ ئولتۇرۇپ، يەنە بىرسىگە قىلىچ ئۇرۇۋاتقاندا، مورىتلار ئوق چىقىرىپ، ئوڭى يېقتتى.

بېرىشىمىزغا غامزات چېدىرىدىن چىقىپ، ئۇممەخاننىڭ ئېتىنىڭ ئۇزەڭگىسىنىڭ قېشىغا كېلىپ، ئۇنى خانىنى كۈتۈۋالغانىدەك كۈتۈۋالىدى ھەم: "مەن ئائىلەڭلەرگە ھېچقانداق يامانلىق قىلمىدىم، بەلكى قىلىشنىمۇ خالىمايمەن. سىلەردىن ئۇمىت قىلىدىغىنىم، مېنى باپلىماڭلار، كىشىلەرنى غازاتقا دالالەت قىلىشىمغا كاشىلا بولماڭلار. دادام سىلەرگە قانداق خىزمەت قىلغان بولسا، مەنمۇ پۈتۈن ئەسكەرلىرىم بىلەن سىلەرگە خىزمەت قىلىمەن. ماڭا ئۇزەڭلارنىڭ ساربىيدا تۇرۇشقا رۇخسەت قىلىڭلار. مەن سىلەرگە ئېخلاس بىلەن ياردەم قىلىمەن. سىلەر بولساڭلار ئۇزەڭلارنىڭ خالىغان ئىشىڭلارنى قىلىۋېرىسىلەر" دىدى. ئۇممەخان ئىككى ئېغىز گەپنى ئوڭلاپ قىلالمايتتى، شۇڭا نىمە دىيىشنى بىلمەي جىم تۇردى. مەن سوز ئېلىپ، ئەگەر بۇنداق بولسا، غامزات ئۇزى خۇنزاخقا بارسۇن، خانچە ۋە خان ئۇنى ھورمەت بىلەن كۈتۈۋالىدۇ، دىدىم. لېكىن سوزۇم تۈگىمەيلا، بۇ يەردە شامىل بىلەن بىرىنچى قېتىم غىژىلدىشىپ قالدىم. ئۇ شۇ چاغدا ئىمامنىڭ قېشىدا تۇراتتى. "سەندىن سوراۋاتقىنى يوق، خانىدىن سوراۋاتىدۇ" دىدى ئۇ ماڭا. مەن گەپ قىلمەدىم، غامزات ئۇممەخانىنى چېدىرغا باشلاپ كىرىپ كەتتى. ئارقىدىن مېنى چاقىرىپ، ماڭا ئۇزىنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن خۇنزاخقا بېرىشنى ئېيتتى. مەن باردىم. ئەلچىلەر خانچىغا چوڭ ئوغلىنىمۇ غامزاتنىڭ قېشىغا ئەۋەتىشكە دەۋەت قىلدى. مەن بۇنىڭ ئاسلىق بولىدىغانلىغىنى بىلىپ، خانچىغا ئوغلىنى

ـــشۇنداق، ياخشى ئادەم. سائەتمۇ ياخشى. سەن ناماز ئوقۇۋال، مەن ساقلاپ تۇراي. ـــ دېدى لورىس مېلكوۋ.

هاجى مۇرات:

ـــ ياخشى، ـــ دېدى ۋە هوجرىسىغا كىرىپ كەتتى.

لورىس مېلكوۋ ئوزى شۇ يەردە يالغۇز قېلىپ، هاجى مۇراتنىڭ سوزلەپ بەرگەنلىرىنىڭ مۇهىملىرىنى خاتىرىلىۋالدى، ئاندىن تاماكا تۇتاشتۇرۇپ، ئويىنىڭ ئىچىدە ئۇ ياق-بۇ ياققا مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ هوجرىنىڭ ئۇدۇلىدىكى ئويىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئويدىن قىزىق پاراڭ ئاۋازى ئاڭلاندى، بىرسى بىر ئىش توغرىلىق ئىتتىكلا تاتارچە بىر نېمە دەۋاتاتتى. ئۇ بۇلار-نىڭ هاجى مۇراتنىڭ مۇرىتلىرى ئىكەنلىگىنى بىلىپ، ئىشكىنى ئېچىپ كىردى.

ئويىنى تاغلىقلاردا بولىدىغان ئەيلەنگەن تېرىنىڭ ئاچچىق هىدى قاپلىغان ئىدى. چاپىنى ياغلىشىپ كەتكەن، ئالغاي، مىسۋاش هەمزەلى دەرىزىنىڭ ئالدىغا سلىقلىق تۇرغان چاپاندا ئولتۇرۇپ، يۈگەن ئورۇۋاتاتتى. ئۇ بوغۇق ئاۋاز بىلەن نېمىدۇ بىر نەرسە توغرىلىق قىزىق سوزلەۋاتاتتى. لېكىن لورىس مېلە-كوۋ كىرىش بىلەن ئۇ گېپىنى توختىتىپ، كىرگەن كىشىگە ئېتىۋارمۇ قىلىپ كەتمەستىن، ئوز ئىشىنى قىلىۋەردى. ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا تۇرغان خۇش چاقچاق خان مەغەم ئاپپاق چىشلىرىنى چىقىرىپ هىجىيىپ، كىرپىكسىز قارا كوزلىرىنى ئويناتىپ، بىر گەپنى كەينى-كەينىدىن تەكرارلاۋاتاتتى. كېلىشكەن يىگىت

هاجی مۇرات سوزلەشتىن توختىدى، ئۇنىڭ ئاپتاپتا كويۇپ قاربداپ كەتكەن يۇزلىرى قىزىرىپ، كوزلىرىگە قان تولغان ئىدى.

ــ مەن قورقۇپ قاچتىم.

ــ ھە، شۇنداقمۇ؟ مەن سېنى ھېچقاچان ۋە ھېچنىمىدىن قورقمىغان بولسا كېرەك، دەپ ئويلىغان ئىدىم، ــ دىدى لورىس مېلىكوۋ.

ــ شۇنىڭدىن كېيىن ھەرگىز قورقمايدىغان بولدۇم، شۇنىڭدىن بۇيان مەن دائىم ئاشۇ ھاقارەتنى ئويلايمەن، ئۇنى ئويلەسامىلا ھېچنىمىدىن قورقمايمەن.

12

ــ ئەمدى بولدى، ناماز ئوقۇۋالاي، ــ دىدى ھاجى مۇرات، چېركەسكىسنىڭ يانچۇغىدىن ۋورونتسوۋ ھەدىيە قىلغان قوڭغۇراقلىق سائىتىنى ئېلىپ، پەم بىلەن پۇرژىنىسىنى بېسىپ، بېشىنى قىڭغاڭتىپ، بالىلارچە كۈلۈمسىرەپ تىڭشىدى. سائەت ئون ئىككىدىن چارەك ئوتكەننى بىلدۈرۈپ جىرىڭلىدى.

ــ ۋورونتسوۋ ھەدىيە قىلغان سوغا، ــ دىدى ئۇ كۈلۈمسىرەپ، ــ ياخشى ئادەم ئىكەن.

دېيىشچە، ئۇ كەمدە ھەممە كىشى تاماكا چەكمەي، ھاراق-شاراپ ئىچمەي، بەش ۋاخ نامازنى تاشلىماي، ئۇزلىرىگە قىلىنغان تىل-ھاقارەتنى ھەتتا قانلىق قىساسنمۇ كەچۈرۈپ، ئەۋلىيادەك ياشايدىكەنمىش. ئۇ كەملەردە، كىشىلەر تېپىۋالغان نەرسىلەرنى قومۇشقا ئېسىپ، ئىگىسى ئېلىۋالسۇن دەپ يولىنىڭ ياقىسىدا قويۇپ قويىدىكەنمىش. ئۇ چاغدا ئاللاتائالامۇ ھەممە بەندىسىنى بېيىتىپتىكەنمىش، ھازىرقىغا ئوخشىمايدىكەنمىش.

ــ ھازىرمۇ يېزىدا ھاراق ئىچمەيدۇ، تاماكا چەكمەيدىغۇ، ــ دىدى ھەمزەلى.

ــ سېنىڭ شامىلىڭ مومدىن ياسالغان قارا تايغان بۇغا، ــ دىدى خان مەغەم لورىس مېلىكوۋقا قاراپ كوزىنى قىسىپ قويۇپ.

"مومدىن ياسالغان قارا تايغان بۇغا" تاغلىقلارغا كەمستىپ قويۇلغان نام ئىدى.

ــ تاغلىقلارنىڭ ئوزى مومدىن ياسالغان قارا تايغان بۇغا، ــ دىدى ھەمزەلى، ــ لېكىن تاغدا بۇركۇتمۇ بار-دە.

ــ باركاللا! قالتىس گەپ قىلدىڭ، ــ دىدى خان مەغەم ئۇنىڭ جايىدا جاۋاپ بەرگەنلىكىدىن خۇرسەن بولۇپ ئاغزىنى كالچايتىپ كۈلۈپ.

ئۇ لورىس مېلىكوۋنىڭ قولىدىكى كۈمۈچ تاماكا قۇتىسىنى كورۇپ، ئۇنىڭدىن تاماكا سورىدى. لورىس مېلىكوۋ تاماكا چېكىشكە بولمايدىغانلىقىنى ئېيتقاندا، ئۇ بىر كوزىنى قىسىپ،

ئېلدار بولسا يەڭلىرىنى كۆچلۈك بىلەكلىرىگە تۈرۈپ قويۇپ، مىخقا ئېسىپ قويۇلغان ئىگەرنىڭ تاسمىلىرىنى تازىلاۋاتاتتى. ئاساسىي يارەمچى ۋە خىزمەتچى خەنەفى ئويدە يوق ئىدى. ئۇ ئاشخانىدا تاماق ئېتىۋاتاتتى.

ــ نېمە توغرىلىق گەپ تالىشىۋاتىسىلەر؟ ــ دەپ سورىدى لورىس مېلىكوۋ خان مەغەم بىلەن سالاملىشىپ.

ــ ئۇ ھەمىشە شامىلىنى ماختايدۇ، ــ دىدى خان مەغەم لورىس مېلىكوۋقا قولىنى بېرىپ، ــ ئۇ، شامىلنى كاتتا كىشى، ھەم ئالىم، ئەۋلىيا، چەۋەنداز، دەيدۇ.

ــ ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولمىغانىدىن كېيىن نېمىشقا يەنە ئۇنى ماختايدۇ؟

ــ بىللە بولمىسمۇ، ماختاپ تۇرىدۇ، ــ دىدى خان مەغەم چىشلىرىنى چىقىرىپ، كوزلىرىنى ئوينىتىپ ئېتتىك سوزلەپ.

ــ ئۇنداقتا، ئۇ سېنىڭچە ئەۋلىيامۇ؟ ــ دەپ سورىدى لورىس مېلىكوۋ.

ــ ئۇ ئەۋلىيا بولمىغان بولسا خەلق ئۇنىڭغا ئېتىقات قىلمىغان بولاتتى، ــ دىدى ھەمزەلى ئېتتىك سوزلەپ.

ــ ئەۋلىيا شامىل ئەمەس، مەنسۇر، ــ دىدى خان مەغەم، ــ ئۇ ھەقىقى ئەۋلىيا، ئۇ ئىمام بولغان ۋاقتىدا، ھەممە جامائەت باشقىچە ئىدى. ئۇ كەنتلەرنى ئايلىنىدا، خەقلەر ئالدىغا بېرىپ ئۇنىڭ پېشىنى كوزىگە سۈرتۈپ، گۈنايىغا تووا قىلىپ، يامان ئىش قىلماسلىققا قەسەم ئىچكەن ئىكەن. چوڭلارنىڭ

دی؟ــ دەپ سوربدی لورس مېلکوۋ.

ــ باری ـ یوقی ئون ئککی تېپنم بار ئدی، ــ دېدی خان مەغەم چېشلرېنی همگایتپ.

ــ ئۇتتۇرۇپ قویغان بولساڭ قانداق قىلاتتىڭ؟

ــ ماۋۇچۇ. ــ خان مەغەم يېنىدىكى تاپانچىنى كورسەتتى.

ــ نمە، ئۇنى بېرەمتىڭ؟

ــ نېمىشقا بېرەتتىم؟ قاچاتتىم، ئەگەر بىرسى تۇتماقچى بولسا ئېتىپ ئولتۇرەتتىم.

ــ ئاخىر ئۇتتۇڭمۇ؟

ــ ئۇتمامدىغان، ھەممىسىنڭ پۇلىرىنى سۇپۇرۇپ ماڭدىم.

خان مەغەم بىلەن ئېلدارنى لورس مېلکوۋ ئوبدان بىلەتتى. خان مەغەم شوخ ۋە ئويۇنچى ئىدى. ئۇ ھايان قالغان ھاياتىي كۇچىنى نەگە قويۇشنى بىلمەيدىغان، خۇش خۇي، يەڭگىل، ئوزىنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ جېنى بىلەن ئويىنىشىدىغان، ھازىر رۇسلارغا ئەل بولغان بولسىمۇ ئەتىلا شامل تەرەپكە ئوتۇپ كېتىشى كورۇنۇپ تۇرغان كىشى ئىدى. ئېلدارنىمۇ پۇتۇنلەي چۇشەنگىلى بولاتتى: ئۇ ئوزىنىڭ خوجايىنىغا تازا ئىخلاسمەن، ئېغىر ـ بېسىق، كۇچلۇك، چىڭ ئادەم ئىدى. لورس مېلکوۋ يالغۇزلا مسۇاش ھەمزەلىنىڭ مجەزىنى بىلمەيتتى. لورس مېلکوۋ ئۇنىڭدىن شۇنى سەزدىكى، ئۇ شاملغا سادىق بولۇپلا قالماي، يەنە پۇتۇن رۇسلاردىن يىرگىنەتتى، ئۇلارنى كوزگە ئىلمايتتى ۋە يامان كورەتتى، ئۇلاردىن نەپرەتلىنەتتى.

بېشى بىلەن ھاجى مۇراتنىڭ ھوجرىسىنى كورستىپ، كورۇپ قالمىسلا بولىدۇ، دىدى-دە. شۇ ھامان تاماكىنى چېكىپ، ئىسىنى ئېچىگە شوربىماي، قىزىرىپ كەتكەن كالپۇكلىرىنى بىر قىسىملا قىلىپ پۇۋلەشكە باشلىدى.

—بۇ ئىش قاملاشمىدى، —دەپ ھەمزەلى ئويدىن چىقىپ كەتتى. خان مەغەم ئۇنىڭغا كوزىنى قىسىپ قويۇپ تاماكىسىنى چېكىۋېتىپ، لورىس مېلىكوۋتىن قەيەردىن ئوبدانراق شايى پەشمەت ۋە ئاق پاپاخ سېتىۋالغىلى بولىدىغانلىغىنى سورىدى.

—نىمە، سېنىڭ شۇنچىۋالا پۇلۇڭ كوپمۇ؟

—ھە، ئاز-تولا بار، —دىدى خان مەغەم كوزىنى قىسىپ قويۇپ. ئېلدار چىرايلىق، خۇش خۇي يۈزىنى لورىس مېلىكوۋغا بۇراپ:

—ئۇنىڭ پۇللىرىنىڭ نەدىن كەلگەنلىگىنى سوراپ باق، — دىدى.

—ئۇتۇۋالغان، —دىدى خان مەغەم خوشاللىق بىلەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ تۇنۇگۈن تېغلىستا قانداق تاماشا قىلغانلىغىنى ۋە رۇس، ئەرمەنلەرنىڭ توپلىشىپ ئارال تاشلاپ ئۇيناۋاتقان يېرىگە بېرىپ قالغانلىغىنى، يوغان تاۋكادا ئۇچ تىللا ۋە نۇرغۇن تەڭگە تۇرغانلىغىنى، خان مەغەم قانداق ئويناشنى دەرھال چۈشىنىپ، يانچۇغىدىكى مىس تەڭگىلەرنى شاراقلىتىپ تاۋكاغا چۈشۈپ، ھەممىسىگە دو چىققانلىغىنى ئېيتتى.

—ھەممىسىگە دو چىققۇدەك شۇنچىۋالا كوپ پۇلۇڭ بارمە-

تەرىگە ئوخشايتتى. ئۇ ئىلدارغا ئوخشاشلا، خوجايىنىغا غىلىپ قىلماي بوي سۇنىدىغان، ئالدىراپلا يۇرىدىغان پەمىز بىر خىزمەتچى ئىدى.

ئۇ بۇ ئويگە گۈرۈچ ئالغىلى كەرگەن ئىدى، لوربىس مىلىكوۋ ئۇنى توختىتۇپلىپ، ئۇنىڭ قەيەرلىكلىگىنى، قاچاندىن بۇيان ھاجى مۇرات بىلەن بىللە بولۇۋاتقانلىغىنى سوريدى.

ــ بەش يىل بولدى، ــ دەپ جاۋاپ بەردى خەنەفى قوشۇما قاشلىرى ئاستىدىن لوربىس مىلىكوۋقا جىمغىنا قاراپ قويۇپ، ــ مەن ئۇنىڭ بىلەن بىر كەنتتىن. مېنىڭ ئاتام ئۇنىڭ تاغىسىنى ئولتۇرۇپ قويغانلىغى ئۈچۈن ئۇلار مېنى ئولتۇرمەكچى بولغان ئىدى. شۇ پەيتتە مەن ئۇنىڭدىن مېنى ئوزىگە قېرىنداش قىلىۋىلىشنى ئوتۇندۇم.

ــ قېرىنداش قىلىۋىلىش قانداق بولىدۇ؟

ــ مەن ئىككى ئاي چېچمىنى چۈشۈرمىدىم، تىرمىغمىنى ئالمىدىم، ئاندىن ئۇلارنىڭكىگە باردىم. ئۇلار مېنى ئاپىسى پاتىمەنىڭ يېنىغا ئىلىپ باردى. پاتىمە مېنى ئېمىتتى، شۇنىڭ بىلەن مەن ئۇنىڭ قېرىندىشى بولدۇم.

ياندىكى ئويدىن ھاجى مۇراتنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى، ئىلدار خوجايىننىڭ چاقىرىۋاتقانلىغىنى شۇ زامات بىلىپ، قوللىرىنى ئېرتىپ، چوڭ قەدەم بىلەن مېھمانخانىغا كىرىپ كەتتى.

ــ ئۇ، سېنى چاقىرىۋاتىدۇ، ــ دىدى ئۇ قايتىپ چىقىپ، لوربىس مىلىكوۋ خۇش خۇي خان مەغدىمگە يەنە بىر تال تاماكا

شۇڭا لورىس مېلكوۋ ئۇنىڭ نىمە ئۈچۈن رۇسلارغا ئەل بولغانـ
لىغىنى چۈشەنمەيتتى. لورىس مېلىكوۋنىڭ كۆڭلىدە گۇمان
بار ئىدى، بۇ گۇمان مەلۇم يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارـ
دىمۇ بار ئىدى، شۇڭا ئۇ ھاجى مۇراتنىڭ چىن كۆڭلى بىلەن
ئەل بولغانلىغىغا ۋە شامىل بىلەن ئېلىشىمەن دېگەن گېپىگە
ئىشەنمەيتتى، ئۇ رۇسلارنىڭ ئاجىزلىغىنى بىلىۋېلىپ، ئاندىن
تاققا قېچىپ بېرىپ، رۇسلارنىڭ ئاجىز يېرىگە ھۇجۇم قىلماقچى
دەپ ئويلايتتى. ھەمزەلى بولسا ئۇزىنىڭ پوتۇن تۇرقى بىلەن
ئۇنىڭ ھىلىقى پەرىزىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ تۇراتتى. لورىس
مېلكوۋ "بۇلارمۇ، ھاجى مۇراتمۇ ئۇزلىرىنىڭ مۇددىاسىنى
ئۇستىلىق بىلەن يوشۇرىدۇ، ئەمما بۇ ئادەم ئوچمەنلىگىنى
يوشۇرالماي، ئاشكارىلاپ تۇرىدۇ" دەپ ئويلايتتى.

لورىس مېلكوۋ ھەمزەلى بىلەن سوزلىشىشكە باشلىدى. ئۇ
ئۇنىڭدىن زېرىككەنـزېرىكمىگەنلىگىنى سورىدى. ھەمزەلى ئوز
ئىشىنى توختاتمايلا لورىس مېلكوۋغا سىگا كوزىدە قاراپ
قويۇپ، خىقىرىغان ئاۋاز بىلەن بىردىنلا ئۇزۇپـئۇزۇپ
جاۋاپ بەردى:

ـــ ياق، زېرىكمىدىم.

ئۇنىڭ باشقا سوئاللارغا بەرگەن جاۋاۋىمۇ شۇنداق بولدى.
لورىس مېلكوۋ بۇ ئويدىكى چاغدا، ھاجى مۇراتنىڭ توتىنـ
چى مۇرىدى ئاۋارىي خەنەفى كىردى. ئۇ يۇزىدىن تارتىپ
بويۇنلىرىغىچە يۇڭلۇق بولۇپ، يۇڭلۇق مەيدىسى بىر پارچە

تۇرۇشقا دالالەت قىلىدى؛ ئەگەر ئۇنىمسام خۇنزاخىنى تۆپ-تۆز قىلىۋېتىپ، مېنى ئولتۇرىدىغانلىغىنى ئېيتىپ، تېرە تاراق-شىشتتى. مەن ئۇ يەرگە بارمايمەن، ئۇنى ھەم ئوزەمگە يېقىن يولاتمايمەن، دېدىم.

—سەن نىمشقا ئۇنىڭ يېنىغا بارمىدىڭ؟—دەپ سوردى لورىس مېلىكوۋ.

ھاجى مۇرات قوشۇمسىنى تۇرۇپ، بىر پەستىن كېيىن جاۋاپ بەردى:

—بېرىشىم مۇمكىن ئەمەس. شامىلدا ئاكام ئوسمان بىلەن ئابۇنۇسايخاننىڭ قان قەرزى بار. مەن شۇڭا ئۇنىڭ يېنىغا بار-مىدىم. گېنېرال روزېن ماڭا ئەپتسەرلىك مەرتىۋىسىنى ئەۋەت-تى ھەم ئاۋارىيىگە باشلىق بولۇشنى سايە قىلىدى. بۇ ئەسلىدە بىر ئوبدان ئىش ئىدى، لېكىن روزېن ئاۋارىيىگە باشتا قازى قۇمۇخانىنى، مۇھەممەت مىرزىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەخمەت-خاننى بەلگىلىدى. ئەخمەتخان مېنى دۇشمەن كوردى. ئۇ ئوزىنىڭ ئوغلىغا خانلىق قىزى سەلتەنەتنى لايىق كورۇپ ئەلچى كىرگۈز-گەن ئىكەن، قىزنىڭ بەرمسە، ئۇ بۇ ئىشنى مېنىڭدىن كورۇپتۇ. شۇڭا كوڭلىدە غۇم ساقلاپ، مۇرىتلىرىنى ماڭا قەست قىلىشقا كۇشكۇرتتى. مەن ئۇ يەردىن قېچىپ كەتتىم. كېيىن ئۇ مېنى كلۇگىنائۇغا چېقىپتۇ، مەن ئاۋارىيلارغا رۇس ئەسكەرلىرىگە ئوتۇن بەرمەڭلار دەپتىمىشمەن. ئۇ كلۇگىنائۇغا مېنى سەللە يوگەيدۇ دەپتۇ،—ھاجى مۇرات پاپىغىنىڭ ئۇستىگە ئورالغان سەللىنى

بوۋام ئويگه كېلىپ، بۇ گەپلەرنى بىزگە ئېيتتى. شۇنىڭ بىلەن بىز كۆتۈپ تۇرماي، ھېيتىنىڭ بىرىنچى كۈنى مېچىتتىلا ئۇنى جايلاشقا كېلىشتۇق. لېكىن ئاغىنىلەر ئۇنىمىدى. بىز ئاكا-ئۇكا ئىككىمىزلا قالدۇق. بىز ھەر بىرىمىز ئىككىدىن تاپانچا ئېلىپ، تون كىيىپ، مېچىتكە باردۇق. غامزات ئوتتۇز مۇرىدى بىلەن مېچىتكە كىردى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىۋالغان ئىدى. غامزاتنىڭ يېنىدا ئۇ ياقتۇرمىدىغان، خانچىنىڭ بېشىنى ئالغان ئەسەلدار بار ئىدى. ئۇ بىزنى كورۇپىلا تونىنى سېلىڭلار دەپ بۇيرۇق قىلىپ، بىز تەرەپكە كەلدى. مېنىڭ خەنجىرىم قولۇمدا ئىدى، مەن ئۇنى ئولتۇردۇم-دە، غامزاتقا ئېتىلدىم. ئاڭغىچە ئاكام ئوسمان ئۇنى ئاتتى. لېكىن غامزات ئولمىدى، ئۇ خەنجىرىنى ئېلىپ، ئاكام ئوسمانغا ئېتىلدى. شۇ ئاردا مەن ئۇنىڭ بېشىغا خەنجەر تىقتىم. مۇرىتلار ئوتتۇز، بىز ئىككى كىشى ئىدۇق. ئۇلار ئاخىر ئاكام ئوسمانىنى ئولتۇردى، مەن قۇتۇلۇپ، دەرىزىدىن سەكرەپ چۈشۈپ قاچتىم. كىشىلەر غامزاتنىڭ ئولتۇرۇلگىنىنى ئاڭلاپ قوزغىلىپ كەتتى، مۇرىتلار تىكشۈەتتى، قېچىپ كېتەلمىگەنلىرى ئولتۇرۇلدى.

ھاجى مۇرات توختاپ، ئۇلۇغ-كىچىك تىندى-دە، سوزىنى داۋاملاشتۇردى:

—بۇلارنىڭ ھەممىسى ياخشى بولغان ئىدى، كېيىن ھەممىسى بۇزۇلدى. شامىل غامزاتنىڭ ئورنىغا چىقتى. ئۇ ماڭا ئەلچى ئەۋەتىپ، مېنى ئوزى بىلەن بىرلىكتە رۇسلارغا قارشى

ساقايدى، مۇشۇ بىر پۈتۈملا سەل كالتە بولۇپ قالدى.

هاجى مۇرات شۇ پۈتىنى سوزۇپ كورسەتتى.

ــ هىلمۇ ياخشى، ماڭالايمەن. بۇنىڭغىمۇ شۈكرى، ــ دىدى ئۇ، ــ بۇنى ئاڭلىغان خەلق كېلىپ يوقلاپ تۇردى. ساقايغاندىن كېيىن سىلەمىسكە كەتتىم. ئاۋارىلار مېنى يەنە ئوز ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا دالالەت قىلدى. مەنمۇ قوبۇل كوردۇم. ــ هاجى مۇرات ئاخىرقى سوزىنى ئوزىگە ئىشەنگەن هالدا ئېغىر-بېسىقلىق بىلەن مەغرۇرانە ئېيتتى.

هاجى مۇرات ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ، خۇرجۇندىن بىر قاپچۇقنى ئالدى-دە، ئۇنىڭدىن ساغىرىپ كەتكەن ئىككى پارچە خەتنى چىقىرىپ، لورىس مېلىكوۋقا بەردى. بۇ كىلاگمنائۇ گېنېرال ئۇنىڭغا يازغان خەتلەر ئىدى. لورىس مېلىكوۋ ئوقۇپ چىقتى. بىرىنچى خەت مۇنداق يېزىلغان ئىدى:

"جۇنۇپي (پراپورشىك) هاجى مۇرات، سەن مېنىڭ قول ئاستىمدا خىزمەت قىلدىڭ، مەن سېنىڭدىن كوپ رازى ئىدىم. سېنى ۋېجدانلىق ئادەم دەپ هىسابلايتتىم. يېقىندا شاۋجياڭ (گېنېرال مايور) ئەخمەتخان ماڭا سېنىڭ ئاسىلىق قىلغانلىغىڭنى، سەللە ئوراپ يۇرۇشۇڭنىڭ شامىل بىلەن باغلىنىشلىق ئىكەنلىگىنى، خەلقە رۇس ئەمەلدارلىرىنىڭ گېپىگە قۇلاق سالماڭلار دەپ ئۇگەتكەنلىگىنى مەلۇم قىلدى. مەن سېنى قولغا ئېلىپ، ئالدىمغا ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇق بەرگەن ئىدىم، سەن قېچىپ كېتىپسەن. بۇ

كورستىپ تۇرۇپ دېدى، ــ مېنى شاملىغا قول بەرگەن دەپتۇ. لېكىن گېنېرال بۇنىڭغا ئىشەنمىدى، مېنى تۇتۇشقىمۇ بۇيرۇق بەرمىدى. بىراق گېنېرال تىغلىسقا كەتكەندىن كېيىن، ئەخمەتخان ئۇزىنىڭ بىلگىنىنى قىلىپ، بىر لېيەن ئەسكەر باشلاپ كېلىپ مېنى تۇتۇپ، زەمبىرەككە باغلاپ قويدى. مەن ئالتە كېچە-كۈندۈز شۇنداق باغلاقلىق تۇردۇم. 7-كېچىسى مېنى بوشتىپ، تومۇرخان شوراغا ئەۋەتتى. مېنى قىرىق ئەسكەر ملتىق بىلەن يالاپ ماڭدى. مېنىڭ قولۇم باغلاقلىق بولۇپ، قاچسام ئېتىشقا بۇيرۇق بېرىلگەن ئىدى. مەن بۇنى بىلەتتىم. بىز موكسوخقا يېقىن كەلگەندە ئىنتايىن تار بىر يولدىن ئوتتۇق، يولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئەللىك ساژىن① چوڭقۇرلۇقتا كەلگۈدەك يار بار ئىدى. مەن ئەسكەرلەرنىڭ ئوڭ يېنىغا ــ يارنىڭ لېۋى تەرەپكە ئوتتۇم. بىر ئەسكەر مېنى توسماقچى بولۇۋىدى، ئاڭغىچە يارغا سەكرىدىم ۋە ھىلىقى ئەسكەرنىمۇ ئۆزەم بىلەن بىللە ئېلىپ چۈشۈپ كەتتىم. ئەسكەر ئولدى، مەن ھايات قالدىم. بېشىم يېرىلدى، قوۋۇرغىلىرىم، پۇت-قوللىرىم سوندى. ئومىلەپ بېقىۋىدىم، بولمىدى. بېشىم ئايلىنىپ، ئۇخلاپ قاپتىمەن. ئويغىنىپ قارىسام، پۇتۇنلەي قان ئىچىدە يېتىپتىمەن. مېنى كورۇپ قالغان بىر پادىچى كىشىلەرنى قىچقىرىپ كېلىپ، مېنى يېزىغا ئېلىپ كەلدى. بېشىم، قوۋۇرغىلىرىم ھەم پۇتۇم

---

① بىر ساژىن 2.134 مېتىرغا باراۋەر.

دىگەن كاززاپتىن قورقمەن، دىدىم. شۇنىڭ بىلەن گېنېرال ماگا بۇ خەتنى يېزىپتۇ.

هاجى مۇرات مۇشۇ گەپلەرنى قىلۇپتىپ، ساغىرىپ كەتكەن يەنە بىر خەتنى لورىس مېلىكوۋغا بەردى. لورىس مېلىكوۋ ئۇنىمۇ ئوقۇدى:

"خېتىمگە جاۋاپ بېرىپسەن، رەخمەت. سەن بىز تەرەپكە كېلىشتىن قورقمايدىغانلىغىنى، لېكىن بىر كاپىر سېنى خورلىغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنداق قىلالمايدىغانلىغىنى يېزىپسەن؛ مەن ساگا كېپىللىك قىلمەنكى، زۇسلارنىڭ قانۇنى ئادىل، سېنى خورلىغان كىشىنىڭ جازالانغانلىغىنى ئۇز كوزۇڭ بىلەن كورىسەن — مەن بۇ ئىشنى تەكشۈرۈشكە بۇيرۇق بەردىم. هاجى مۇرات، ئاگلا، مەن سېنىڭدىن نارازى بولۇشقا هەقلىق، چۇنكى سەن ماگا ۋە مېنىڭ سادا-قىتىمگە ئىشەنمەيسەن، لېكىن مەن تاغلىقلارنىڭ ئومۇمى مىجەزىدە ئىشەنمەسلىك بارلىغىنى بىلگەچكە، سېنى ئەپۇ قىلىمەن. ئەگەر سېنىڭ ۋىجدانىڭ ساپ بولسا، سەللىنى جېنىڭنى ساقلاش ئۈچۈنلا ئورىغان بولساڭ، ئۇ چاغدا سەن هەقلىق، سەن رۇس هوكۇمىتىگە ۋە ماگا قاراشقا جۇرئەت قىلالايسەن. ساگا ۋەدە بېرىمەنكى، سېنى خورلىغان كىشى چوقۇم جاجىسىنى يەيدۇ. **مال-دۇنيايىڭ ئۇزەڭگە قايتۇرۇلىدۇ.** سەن رۇس قانۇنىنىڭ قانداق ئىكەنلىگىنى كورىسەن ۋە بىلىپ قالىسەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، رۇسلار هەممە

غەلىبە مۇھەممەت، ئامىنە تۇردى،
ئامانگۈل مامۇت

ھاياتتا مۇنداق خەتلەرمۇ يېزىلغان

(ھېكايىلار)

مەسئۇل مۇھەررىرى: مەھەممەتجان ئابلىز

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

هایاتتا مۇنداق خەتلەرمۇ يېزىلغان

مەسئۇل مۇھەررىدى: مەھمەتجان ئابلىز

مەسئۇل كورېكتورى: بەختىيار ئابدۇلھەمىت

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى: 1092 × 787مم 1/32، باسما تاۋىقى: 12.25

1988 - يىل 7 - ئاي 1 - نەشرى

1989 - يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلىشى

تىراژى: 1 — 3700

ISBN7 — 5373 — 0108 — 5/I·30

باھاسى: 1.00 يۈەن

مؤندەرىجە

ئەلىبە مۇھەممەت

هايا تتا مۇنداق خەتلەرمۇ يېزىلغان..... 3
ئۇ مېنىڭ پەرىشتەم..... 55
چۈشىنىش 81
ئازابلانغان يۈرەك 91
كۆز ۋە كەبەسسۇم 116
گۈلئايىم..... 140

ئامىنە تۇردى

ئېزىتقۇ 199
شەكىلسىز سېپىل 222
غوجاھىنىڭ غوجىسى..... 241
نادامەت يالدامىسى..... 255

ئامانگۈل مامۇت

كېچىككەن سۆيگۈ..... 273
قەبرە ئالدىدا 324
كىتاب سېتىۋېلىش..... 331
پۈشايمان ۋە ئازاب..... 336
ئوي سوۋغىسى 355
بىز قاچان بەختلىك بولىمىز..... 358

غه لبه مؤهه ممدت

هایاتتا هونداق خه تله مؤمینلهفان

مایاتتا مۇنداق خەتلەرمۇ يېزىلغان

1

شىر ئەلى، يازغان خېتىڭىزنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. ئولتۇرسا — قويسا گېپىڭىزنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىغان، سىزدەك مۇناسىپ جۈپتىنىڭ بولغىنى بىلەن چەكسىز پەخىرلىنىدىغان پەردىنىڭ توساتتىن سىزدىن يۈز ئۆرۈشى تەسەۋۋۇرۇمغا زادىلا سىغمايدى قالدى. مەن بەكمۇ ئەپسۇسلانغان ھەم ئېچىنغان ھالدا ئۆتەكەن كۈنلەرنى ئەسلەشكە مەجبۇر بولدۇم. سىز بىلمەيسىز، كۆپ قېتىملار ئۆزىڭىزدىكى ھەقىقىي ھېسسىياتىنى يىگىتلەردىن بەكمۇ يوشۇرىدۇ، قەلبىي سۆيگۈ - مۇھەببەتتىن زىلزىلىگە كېلىپ ۋۇجۇدىغا ئىنتىزارلىق ئوتى تۇتاشقان تەقدىردىمۇ ئۇلار ھامان لېۋىنى چىشلەپ، كۆزىنى يەرگە ئاغدۇرۇپ، قورۇنۇپقىنا ئۆزىنى چەتكە تارتىپ تۇرۇشقا ئادەتلەنگەن. جۇملە-

قارا يۇز چىقىپ قالدى. مۇھەببەتنىمنى ئايالغ ئاستى قىلىپ يۇرىكىمگە ئۆچمەس ئازاب ئوتى سالدى. ئۇ مۇھەببەتنى قىلچىمۇ چۈشەنمەيدىغان تەلۇە ئىكەن. ئۇ ۋەدىسىنى، مېنى ئۇنتۇپ، ئۆزىنى ئىپلاسلارچە بۇلغاپتۇ. بىلەمسىز زۆھرە، مەن سۆيگەن، مېنى پاكلىقى ۋە روھى گۈزەللىكى بىلەن لال قىلغان پەرىدە ئاللىقاچان ئۆلۈپتۇ.» دەپ يېزىپسىز، بۇ قۇرلارنى ئوقۇۋېتىپ:

«بۇ قانداقمۇ مۇمكىن بولسۇن» دەپ ئۆز - ئۆزىگە كايىپ ئورنۇمدىن چاچراپ تۇرۇپ كەتتىم. مەيرانلىقتىن نېمە قىلارىمنى بىلەلمەي خەتنى غىجىلىغىنىمچە ئەسلىدىكى ئورنۇمغا بېرىپ، يېلى چىقىپ كەتكەن توپىتەك لاسسىدە ئولتۇرۇپ قالدىم. سىز بىلەن مەن ۋە ئەل ئىشەنگەن پەرىدەنىڭ بۇنداق ئىپلاسلىقلارنى قىلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش نېمىدېگەن قورقۇنچلۇق - ھە؟ مەن ئازابلاندىم، غەزەپلەندىم. ئەگەر ئۇ يېنىمدا بولغان بولسا نېمىلەرنى دېۋەتكەن بولاتتىمكەن - تاڭ. مەن ئۇنىڭغا دەرھال خەت يازدىم. بىرەر مىنۇت كېچىكتۈرۈشكىمۇ تاقىتىم يوق ئىدى. ئەمما يازغان خېتىم خۇددى قۇدۇققا چۈشكەن تاشتەك ساداسىز قالدى. يەنە يازدىم، جاۋاب كەلمىدى. شۇنداقتىمۇ غەزىپىمنى قەلەم ئۇچىغا يىغىپ قايتا - قايتا يېزىۋەردىم، ئاخىر ئۇنىڭدىن خەت كەلدى. خەتتىكى مەزمۇنلارغا پەقەتلا ئىشەنگىم كەلمىدى. ئىچ ئاغرىقى باغرىمنى كۆيدۈردى. مەن پەرىدە-

دىن پەردەمۇ ئالدىڭىزدا ئۆزىنىڭ چوڭقۇر مۇھەببىتىنى ئىپادىلەشكە، سىزنىڭمۇ بارلىق قىزغىنلىقلىرىڭىزنى ئىلغىماي قوبۇل قىلىۋېرىشكە ئاجىز ئىدى. بىر قېتىم شۇ تۇپەيلى سىز پەردەدىن «مېنى ياخشى كۆرمەيدىغان ئوخشىمامسىز؟» دەپ رەنجىپسىز. بىچارە بەكمۇ ئوڭايسىزلانغان ئىكەن. ياتقىمغا كىلىپ بىر ھازا يىغلىغان ئىدى. مەن شۇ چاغدا سىزنىڭ سورىغان سوئالىڭىزنى ئۇنىڭدىن قايتۇرۇپ سورىغان ئىدىم.

— شۇنداقراق بىر يېرى بارمۇ - يە!

— توۋا دېگىنە، ئۇ مەن ئىزلىگەن، مەن ئارمان قىلغان خاراكتېر ئىگىسى، ئۇنى ياخشى كۆرمەسلىك كۆزەل ھاياتنى سۆيمەسلىك. كۆزەل دۇنيانى ئىنتىلمەسلىك بىلەن باراۋەر ئەھمىيەتمۇ؟ — دېگەن ئىدى ئۇ تارامىلاپ ئېقىۋاتقان يېشىنى قول يىغلىقى بىلەن سۈرتۈپ تۇرۇپ چەكسىز سۆيۈنۈش ئىچىدە كۈلۈمسىرەپ.

ئەنە شۇنداق ئۆزگىچىلىككە ئىگە پەردەنىڭ ئاينىپ كېتىشىنى مەن كۆڭلۈمگە سىغدۇرۇپ كېتەلەيتتىممۇ؟

سىز خېتىڭىزدە: «پەردە مەن تەسەۋۋۇر قىلىغاندەك قىز ئەمەسكەن. ھازىر ئۇنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىشتىنمۇ يىرگىنىمەن، ئۇ مېنىڭ ئالدىمدا، مانا يازغان خەتلىرىدە ئۆزىنى ۋاپادار، ساداقەتمەن قىلىپ كۆرسەتكەن، مەنمۇ ھەم شۇنداقلىقىغا ئىشەنگەن ئىكەنمەن، خاتالىشىپتىمەن، ئۇ ئويلىمىغان يەردىن

قەدىمزغا ئىشىنىمەن.

شىر ئەلى، بەخت ھامان ئاق كۆڭۈل كىشىلەرگە يار بولىدۇ. قۇياش پارلاپ كۆتۈرۈلۈۋاتقان ئۇپۇقتا قارايلى، زەر قۇياشقا قارايلى، ئۇ تېخى تۇنۇگۈنلا گويا كائىنات دۇنياسىدىن كۆڭلى قېلىپ ھەممىدىن بىزار بولغاندەك ئۆزىنى تاغ كەينىگە ــ دالدىغا ئالغان ئىدى. بۈگۈن كائىناتقا تۇنۇگۈنكىدىنمۇ گۈزەلرەك تۈس بېرىپ، تېخىمۇ نۇرلانغان ھالدا كۆككە كۆتۈرۈلۈۋاتىدۇ. ئەنە، تاڭ قۇياشى...

زۆھرەدىن

2

زۆھرە، خېتىڭنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. ئالدىمدا بۇندىن بۇرۇن ئەۋەتكەن نەچچە پارچە خېتىڭمۇ تۇرۇپتۇ. بۇلار ھەسرەتلىك ئۇيۇمغا، ئازابلىق ئەسلىمىلىرىمگە، قەھرلىك يىغامغا سەۋەب بولدى. خەتلىرىڭنى باشتىن ــ ئاخىر جاۋابسىز قالدۇرۇشنى ئويلىغان بولساممۇ، بىراق ئەمدى ئۇنداق قىلالمىدىم. چۈنكى سېنىڭ نېمە ئۈچۈن ئارقا ــ ئارقىدىن خەت يېزىۋاتقىنىڭنى چۈشىنىمەن. سەن ئېچىندىڭ ــ خار بولغان مۇھەببەت ئۈچۈن ئېچىندىڭ. سەن نەپرەتلەندىڭ ــ يەردە قالغان ۋەدەم ئۈچۈن نەپرەتلەندىڭ. سەن چىدىمىدىڭ ــ شىر ئەلى بىلەن ئىككىمىزنىڭ مۇھەببىتى بەرپا قىلغان ئۆزەل باغنى كۆزۈڭچىلا جۇت

گه، سىزگه ئوخشاش ئازابلاندىم. شۇ كېچىسى كۆزۈمگه زادىلا ئۇيقا كەلمىدى. ئۇزاقتىن - ئۇزاق يىغلىدىم. ئۇ سىزنى ياخشى كۆرەتتى. دوستلار ئارا سىزنىڭ گېپىڭىز بولسا، ئۇنىڭ كۆزلىرى نۇرلىنىپ، يۈزىنى شەپەق قىزىللىقى قاپلاپ تېخىمگه سىغماي قالاتتى. سىز توغرىلىق سۆزلەپ بېرىش بولسا ئۇنىڭ ئۆچۈن لەززەت ئىدى. ئەجەب - ھە؟ ئۇنىڭغا تەقدىرنىڭ كۆزى تەگكەن چېغى. شىر ئەلى، مەن پەردەنىڭ سىزگه ۋاپاسىزلىق قىلىشىغا، سىزنىڭ غۇرۇرىڭىزنى ئاياغ ئاستى قىلىپ ئۆزىنى بۇلغىشىغا ئۆزۈمنى ئىشەندۈرەلمەي ئازابلانغان ئىدىم. ئىشىنىڭ ھەقىقىتىمۇ پەردەنىڭ ئۇنداق ئەھمىيەتسىزلىكىنى بىلدۈرۈپ تۇرۇپتۇ. ئۇ سىزگه ۋاپاسىزلىق قىلمىدى، پەردىنىڭ ۋۇجۇدى ئۇنداق ھۇجەيرىنىڭ ئېغىرلىقىنى كۆتۈرەلمەيدۇ، ئۇ ھېلىمۇ سىزنى سۆيىدۇ. پەردىنى ئەينەن چۈشىنىش ئۈچۈن، بار ئەھۋالنى تەپسىلىي بىلىشىڭ زۆرۈر. ئۇنىڭ ماڭا يازغان خېتىنى بۇ خېتىمگه قوشۇپ سىزگه ئەۋەتتىم.

ھېنىكچە ئورتاق غايە ۋە ئارزۇ - ئارمان مۇھەببەتنى كۈچ - قۇۋۋەت بىلەن تەمىن ئېتىدىغان پۈتمەس - تۈگىمەس بايلىق، ھەقىقىي مۇھەببەت مەنىسى ئورتاقلىق ۋە بىرلىكلىكتە. ئۇنىڭ مەزمۇنى بەكمۇ مول. سىزنىڭ بۇ نۇقتىلارنى ھەزىمىڭىز ياخشى چۈشىنىدىغانلىقىڭىزغا ۋە يولۇققان مەسىلەرنى پاك روھنى ئاساس قىلغان ھالدا بىر تەرەپ قىلىدىغانلىق

چۈشىنىمەن. سەن ئۇنىڭغا ئادىل باھا بەرمەيۋاتقانـ
سەنغۇ؟ بولمىسا ئۇ سېنى رەنجىتكىدەك ھېچ ئىش
قىلمىغان. سېنى چىن دىلىدىن سۆيىدىغۇ؟» دەپ
يازغىنىڭ ئېسىمدە. ئېسىم دەيمەن بولار، بۇ جۈملىلـ
رىڭ مېنى گويا تىكەندە ئولتۇرۇۋالغاندەك ئورنۇمدىن
چاچراپ تۇرۇپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. راست،
مەن شىر ئەلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمنى تۈيۈۋـ
سىزلا، چورتلا ئۇزۇپ قويدۇم. بۇنىڭ سىرىنى كىم
دەي، كىمگە تولۇقى بىلەن ئېيتاي؟ كېسەل بولۇپ
ياقمىغان ئادەم ئۇستا تۇيۇپ بولالمايدۇ. يىراق -
يېقىننى مېڭىپ كۆرگەن، ئاچچىق - چۈچۈكنى تېتىپ
كۆرگەن بىلىدۇ، دېگەن گەپ بار. يۈرىكىمنىڭ ئەڭ
چوڭقۇر قاتلىمىدىكى زىددىنى، ئۇ پەيدا قىلغان زەرـ
دابىنى كۆرەلەرسەنمۇ زۆھرە؟ سەن بېشىڭدىن نۇرغۇن
ئىسسىق - سوغۇقنى ئۆتكۈزگەن، تۇرمۇشقا، ژىئا للىققا
نىسبەتەن مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە. شۇ تاپتا دېمەي
دېسەم دىلىمنىڭ، دەي دېسەم تىلىمنىڭ كۆيۈۋاتقانـ
لىقىنى چۈشەنسەڭ ئىدىڭ كاشكى؟! ئالدىمدا يېيىلىپ
ياتقان خەتلىرىڭنى يەنە بىر قېتىم ئوقۇپ چىقتىم.
ئۇنىڭدىكى مېنى چوقۇم يېزىشقا ئۇندەۋاتقان سوراق
بەلگىلىرىنى قارىمايمەن. زۆھرە، سەن مېنى راسـ
تىنلا بىر «ئۇجمە كۆڭۈل، ۋاپاسىز» دەپ ئويلاپ
قالدىڭمۇ؟ ئۇنداق دېسەڭ ماڭا ئۇۋال بولۇپ كەتـ
مەسمۇ؟

شۇڭا يازاي، دەردىمنى ساڭا تۆكەي،

ناپلاپ كېتىشىگە چىدىمىدىك. سەن ھەيران قالدىڭ ـ ھەندىن سەن تەسەۋۋۇر قىلىشقان، ماڭا، مېنىڭ ئاراكتېرىمگە پۈتۈنلەي يات، باشقىچە بىر پەرىزەنى كۆرۈپ ھەيران قالدىڭ. ئامال قانچە زۆھرە. جاھانـ دىكى ئىشلار، تەقدىر قاچانمۇ ئىنسانلارنىڭ ئىرادىسىگە باققان؟

خەتلىرىڭنى ئوقۇۋاتقان چېغىمدا ددىسىلەپ ماڭا نەپرەت بىلەن ئالايغان، ئاندىن ئاستا ـ ئاستا سوـ راقلاۋاتقان، ئىلتىجا قىلىۋاتقان، يېلىنىۋاتقان كۆزـ لىرىڭنى كۆرىمەن. دوستلۇق ھۆرمىتىدىن، قەدىنا سىلىق مەجبۇرىيىتىدىن تىزرۇپ مەن ۋە مېنىڭ مۇھەببىتىم ئۈچۈن سەكپارە بولۇۋاتقانلىقىڭنى بىلىمەن. سەن ھەندىن ھېچنېمە توغرىلىق سورىماسلىقىڭ، يېزىشىنى، يازغاندىمۇ بىرمۇ بىر ئىزاھلاپ ئۆتۈشۈمنى تەلەپ قىلماسلىقىڭ كېرەك ئىدى. مېنى نېمانچە قىينايسەنـ كىن ـ تاڭ. «شىر ئەلنىڭ ۋۇجۇدىدىن بۇرۇن ھېس قىلالمىغان بىرەر يېتەرسىز تەرەپنى سەزگەن ئوخشـ ىمامسەن؟ دەرۋەقە مۇھەببەت بەزىدە ئادەمنىڭ كۆـ زىنى خۇنۇكلەشتۈرۈپمۇ قويىدۇ. قارشى تەرەپنىڭ نۇقسانلىرى دەسلەپتە ھەتتا شۇنداق بولۇشقا تېگىشـ لىكتەكمۇ كۆرۈنىدۇ. بىراق ۋاقىت ئۆتكەنسېرى ئا ـ دەم تەرناقتىن كىر ئىزلەيدىغان بولۇپ كېتىدۇ. بەلكىم سەندىمۇ شۇنداقراق ھېسسىيات پەيدا بولـ ىغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئىشنى ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قانداق چۈشەندىكە بولاتتى. بىراق شىر ئەلنى مەن

چاغدىلا. ھېچنەرسىگە جۇرئەت قىلالمايدىغانلىقىمنى چۈشەندىم. شۇ كۈنى قانداق ۋاقىتتا ئۇخلاپ قالغانلىقىمنى بىلمەيمەن.

بىر چاغدا شىر ئەلنىڭ دوختۇرخانىدا جەددىي قۇتۇلدۇرۇش ئۇستىدە ياتقانلىقىنى ئاڭلىدىم. بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ مېنىڭ قولۇمدىن مېھمانلار ئۈچۈن تەييارلىغان نەچچە پىيالە چاي پەتنۇس بىلەن چۈشۈپ كەتتى. مەن ئىشىككە قاراپ ئېتىلدىم. يۇيى توختىماي يۇگۈردۇم، پۈتۈن بەدىنىمدىن تەر تارامىلاپ ئېقىشقا باشلىدى. مەن شۇنچە كۈچە يۇگۈرسەممۇ يولۇم ھېچ ئاۋۇمايۋاتقاندەك، بىر قەدەر ئالدىمغا چاملىسام ئىككى قەدەم كەينىمگە كېتىۋاقاندەك تۇيۇلدى. ئەمما توختىماي بار كۈچۈم بىلەن ئالغا ئىنتىلىپ كېتىۋاتاتتىم. دوختۇرخانىغا يېتىدىغىلگەندە تىن ئالغۇدەك ھالىم قالمىغان ئىدى. مەن ئىشىكتىن ئېتىلىپ كىرىپلا كارىۋاتتا ئۇزۇلۇپ ياتقان ئۇستى ئاق خەسە بىلەن يېپىپ قويۇلغان جەسەتنى كۆردۈم.

«شىر ئەلى» دېدى بىرسى ماڭا ئۇنى كۆرۈپ بىلەن ئىما قىلىپ كۆرسىتىپ.

— ئاھ شىر ئەلى، شىر ئەلى! — مەن بار ئاۋازىم بىلەن سارىلارچە چىرقىرىغان پېيتى بېرىپ ئۇنىڭ ئۇستىگە تاشلاندىم، — ئەمدى سىزسىز قانداق ياشايمەن؟

شۇ چاغ بىرسى مۇرەمدىن ئاستا ئارتتى. چۈ-

شەر ئەلمىنىڭ ئوتلۇق مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىپ يازغان خېتى قولۇمغا تۇنجى تەگكەن كۈنى مەن ئۆمرۈمدە ھېس قىلىپ باقمىغان بىر سېزىم تۇپەيلى ئىزتىراپ چەككەن ئىدىم. يۈرىكىم خۇددى تىرناقتا ئالغان سىمابتەك لىغلىدىماقتا ئىدى. لەۋدە بەخت تەبەسسۇمى، قارىچۇقتا ۋىسال پەيتىدە چاقنايدىغان نۇر، چاناقتا جۇدالىق پەيتىدىكى ياش، بىر قىزغىن ئىنتىلىش، بىر نازلىق تارتىنىش، شادلىق، ھودۇقۇش، بۇ ھېسسىياتلار نەقەدەر ئۆزگىچە شېرىنلىككە ئىگە؟ مەن بۇ ھەقتە تەلەرنى ئۆمرۈم بويى ئونتۇپ كېتەلەرمەنمۇ؟ مەن بۇگۈن ئۆمرۈمدە تۇنجى قېتىم قەلبىم سۆيگەن يىگىت بىلەن ئۇچرىشىش ئۈچۈن چىقىشقا تەييارلىق قىلدىم. قولياغلىقىمنى ئاۋايلاپ دەزمالىدىم، ئەك يارىشىملىق كۆڭلەكنى تاللاپ كىيدىم، ئۆزۈمگە ئەك خۇش پۇراق ئەتىرىدىن سەپتىم. چېچىمنى كۆكۈل قويۇپ تارىدىم، ۋەدىلەشكەن ۋاقىت توشقان ئىدى. مەن ماڭماقچى بولۇپ تەمشەلدىمۇ ئەينەك ئالدىغا كېلىپ قىزىرىپ ھارارەت چىقىرىۋاتقان مەڭزىمنى ئالقانلىرىم ئارىسىغا ئالدىم - دە بىردەملا تەمتىرەپ قالدىم. ياتاقتىن چىقىشقا، ئۇنىڭغا كۆرۈنۈشكە، كۆزۈمنىڭ ئەك چوڭقۇر يەھرلىرىگە سەپسېلىۋاتقان كۆزلىرىنى ئۇچرىتىشقا قۇربىم يەتمەيدىغاندەك بىلىنىدى. مەن سائىتىمگە قارىدىم، ئولتۇردۇم، تۇردۇم، ئىشىككە باردىم، يەنە كەينىمگە يانىدىم... گەچ كىردى، ۋاقىت ئالالمىغاچان ئۆتتى. مەن شۇ

كۈن كۆرمەسەم كۆزۈمگە ئۇيقۇ كىرمەيتتى. ئۇنىڭدىن بىر مىنۇتمۇ ئايرىلماي ھەمراھ بولغۇم، ئۇنىڭغا كۆز ئۈزمەي قاراپ ئولتۇرغۇم كېلەتتى. ئاشۇ كۈنلەردە مەن ئۆزۈمنى تەڭداشسىز بەخت ئىگىسى ھېسابلىدىم. ھايات مەن ئۈچۈن ئاجايىپ كۈزەل، كىشىلىك تۇرمۇش شۇنداق كۆڭۈللۈك بىلىنەتتىكى كۈن بويى ئۆزۈمنى قويىدىغان جاي تاپالمىغاندەك قىلىنىمغا سىغماي كۈلۈپ يۈرەتتىم. بۇ خۇشاللىقنىڭ مەنبەسى مۇھەببەت ئىدى. مەندىكى بۇ مۇھەببەتنى شىر ئەلىنىڭ ماڭا بولغان مۇھەببىتى تۇغقان ئىدى. مەن ئۇنى سېغىنغان چاغلىرىمدا يېگىنىم ئاش بولماي، مۇڭزارلىق ناخشىدىن كەيپ بولغاندەك كۆزلىرىمنى يىراقلارغا تىكىپ قالاتتىم. چۈنكى مېنىڭ كۆز ئېچىپ كۆرگىنىم، يۈز ئېچىپ سۆيگىنىم شۇ ئەمەسمۇ؟

خېتىنكى ئوقۇپ بولۇپ ئازاب ئىچىدە ئۆرتىنىپ ۋاتقان يۈرىكىمنىڭ ئاغرىقىغا بەرداشلىق بېرەلمەي ئۆيدىن چىقتىم. بۇ چاغدا ماگىزىن لاپاسلىرى ئاستىدا دۇگدىيىپ تۇرغان بىر نەچچە يىلەننى ھېسابقا ئالمىغاندا كوچىدا ئادەم يوق دېيەرلىك ئىدى. ئەمما كىشىلەرنى تۆي - ئۆيلىرىگە قاچۇرغان يامغۇر ۋە شىللىنى قوردىغۇدەك سوغۇق گويا نېرۋىلىرىم ئۆلگەندەك ماڭا تەسىر قىلالمايۋاتاتتى. مەن كوچىدا ئۆستەڭ ھاسىل قىلىپ ئېقىۋاتقان سۇنى شالاقشىتىپ كېچىپ، ئالدىرىماي مېڭىپ، ئۇدۇل جەنۇبىي باغچىغا باردىم. يامغۇر دەل - دەرەخ ۋە گۈل - گىياھلار

چۈپ ئويغانسام سەن بېشىمدا تۇرۇپسەن. ئېسىلدىدۇم مەن گەپ قىلالماستىن ساقا ئېسىلىپ ھۆكۈرەپ يىغلاپ كەتتىم. مەن شۇ چاغدا شىر ئەلىدىن راستىنلا ئايرىلىپ قالغاندەك ۋۇجۇدۇمنى قاماللىۋالغان ئەلەمگە، يۇرىكىمنى قاقشىتىۋاتقان ئازابقا چىدىيالماي قالغان ئىدىم. شۇڭا مەن ئۆزۈمنى تۇتۇۋالالماي ئۆزاقتىن - ئۇزاق يىغلىدىم. مېنىڭ بۇ ھەسرەتلىك يىغام شۇ چاغدا سېنىمۇ ھەيران قالدۇرغان ئىدى. بۇنىڭ پەقەت بىر چۈش ئىكەنلىكىنى ئەسكە كەلتۈرۈش كۆڭۈلنى نەقەدەر يېنىكلىتىدۇ - ھە؟ راستىنى ئېيتسام بۇ مەن ئۇچۇن بىر بەختلىك ئويغىنىش ئىدى.

- نېمە بولدۇڭ؟ - دېگەن ئىدىڭ سەن مېنى يىغدىن توختىتىشقا تىرىشىپ مۇزەمدىن يېنىڭ قۇچاقلاپ، - ئۆزۈڭنى بەھۇدە قىينىمىساڭ بولاتتى.

راست ئېيتقان ئىدىڭ. مەن ئۆزۈمنى ئۆزۈم قىينىغان ئىدىم. ئىقرار قىلىشقا مەجبۇرمەنكى، مەندە ئۇنىكسىز ياشاش قۇدرىتى تۇگىگەن ئىكەن. چۇنكى مېنىڭ شىر ئەلىگە بولغان مۇھەببىتىم ئالمىقاچان يۇرىكىم قاتلاملىرىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ بىخ سۈرگەن ئىدى. ئۇنى قانداقمۇ گۇللەپ ياشناشتىن ئىبارەت مۇقەررەرلىكتىن توسقىلى بولسۇن.

شۇندىن كېيىن بۇ چۈشنى ئويلىساملا يۇرىكىمگە قورقۇنچ كىرىپ، ۋۇجۇدۇمنى تىترەك بېسىپ، قولۇم ئىشقا بارمايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇنىسى بىرەر

ئۇ مېنى مەن ئارمان قىلغان ئىنسانىنىڭ مۇھەببىتىگە نائىل قىلىپ قويۇپ، ئارقىدىنلا مەندىكى بارلىق سۆيگۈ سالاھىيىتىنى ئېلىپ تاشلىدى. مېنى ھەتتا ياشاشقىمۇ پېتىنالماس ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. تەقدىرنىڭ سىرى شۇ بولسا - ھە؟ زۆھرە، ياشلىقىنى مەڭگۈ قوغلاپ يەتكىلى بولمىغاندەك مېنىڭ قىزلىق غۇرۇر ئىپتىخارىمۇ مەڭگۈ قوغلاپ يەتكىلى بولمايدىغان مەنزىلگە قاراپ ئۇزاپ كەتتى.

زۆھرە، زىلەيگە قولداش بولغانلىقىم، شۇ كۈنى شەرىئەتنىڭ كېلىمگە زىلكى ئېسىڭدىمۇ؟ جان - جىگە دوستۇمنىڭ ئۆمرىدە پەقەت بىرلا قېتىم بولىدىغان قىزلىق تويىدا ماڭا ئىشەنچ بىلەن يۈكلىگەن قوداشلىق ۋەزىپىسىنى كۆچۈمنىڭ يېتىشىچە، ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ياخشىراق قىلىشىم كېرەك ئىدى شۇڭا دوستۇمغا ھەمراھ بولۇپ ئاخىرغىچە ئولتۇردۇم. بۇنى پەقەت زىلەينىڭ كۆڭلى ئۈچۈنلا قىلدىم دېسەم بولىدۇ. مېھمانلار تارىغاندىن كېيىن ئىككى قىز زىلەينى ھۇجرىسىغىچە ئۇزىتىپ قويۇپ ئەك ئارقىدا قالدۇق.

— يۇرە، بىزنىڭ ئۆيدە قونۇپ قال، — دېدى بىللە قايتقان دوستۇم بىلىكسەدىن تارتىپ.

قونۇپ قالغانمۇ بولاتتىم، بىراق بۇنداق كەچ قېلىشىمنى بىلمىگەچكە ئۆيدىكىلەرگە ئېيتىپ قويمىغانىكەنمەن. ئەگەر قايتىپ بارمىسام ئاپام كىرپىك قاقماي ئولتۇرۇپ تاك ئاتقۇزاتتى. شۇڭا قورقۇپ يۈرىكىم ئاغزىمغا تىقىلىپ تۇرسىمۇ كېتىشكە مەجبۇر بولدۇم.

يۇزىنى يۇيۇپ ياشارتمۇھتىپتۇ. مەن قەدىمىنى بار-
غانچە ئاستىلىتىپ يىراقلارغا نەزەر تاشلىدىم. ئەما
ئادەمدىن پۈتۈنلەي خالى قالغان بۇ باغچا ئاسمىنىنى
بۇلۇت قاپلاپ كەتكەچكە ئانچە يىراقنى كۆرگىلى
بولمايتتى. مەن بۇ پۇرسەتتە باھار كۈنلىرىنىڭ نا-
مازشاملىرىدا شىر ئەلى بىلەن دەرەخلەر ئارىسىدىن
بىر كۆرۈنۈپ، بىر يوقاپ ماراۋاتقان ھىلال ئايىنى
تاماشا قىلغاچ، كۆڭۈلنى مەست قىلغۇچى خۇش
بۇي ھىدتىن ھۇزۇرلىنىپ ئايلانغان يوللارنى ئارىلى-
دىم. تولۇن ئايلىق كېچىدە ئۇنىڭ بىلەن مۇڑىدەپ
ئولتۇرۇپ مەڭگۈلۈك مۇھەببەت ناخشىسىنى ئېيتىشقان
ئورۇندا ئولتۇردۇم. ئۇ ماڭا تۇنجى قېتىم مۇھەببەت
ئىزھار قىلغاندا مېنى دالدىلىغان ئاشۇ بىر تۇپ تې-
رەكنى تېپىپ، شۇ چاغدا نېمە قىلارىمنى بىلەلمەي
قووزىقىنى تاتىلاپ ئويۇۋەتكەن ئورۇنىنى سىلىدىم.
ئىسسىق يېشىم يامغۇر سۈيىگە قوشۇلۇپ ئاقتى. ئاھ!
بۇ مېنىڭ تۇنجى سۆيگۈم، يۈرىكىمدىكى ئەڭ نازۇك
ھېسسىياتلىرىمنىڭ جەۋھىرى ئەمەسمىدى؟
ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى شۇنچىلاشلىرى، خۇشال كۈلكە-
لىرى قۇلاق تۈۋىدە قايتىدىن جاراڭلىغاندەك بولدى.
مەن شۇئان ئەتراپىمغا قاراپ نېمىشقىدۇر ئىزلىدىم.
بىراق يەنە شۇ گۈل - گىياھ، دەل - دەرەخ، ئاسفا-
لت يول ھەم يا پىراقلارغا تاراسلاپ ئۇرۇلۇۋاتقان يام-
غۇر، ئىنس - جىنسسىز قالغان باغ.
ئاھ زۆھرە، تەقدىر مېنى راستىنلا ئالدىدى. چۈنكى

قورقاتتىم. بۇنى ئاز دەپ مىجىتتىنىڭ يېنىمدا بولۇشى ماڭا تېخىمۇ قورقۇنچلۇق بىلىنىدى. كۆڭلىمى تۇيۇش ئالاھىدىلىكى پۈتۈن ئىنسانلارغا ئورتاق بولسا كېرەك.

— بولدى، ئاۋارە بولماي قېپقېلىڭ. — دېدىم ئۇنىڭغا قارىماي ئىلدام كېتىۋېتىپ.

— سىز بىلەن ئوبدانراق مۇڭداشماي تۇرۇپ قېپقالسام قانداق بولىدۇ، — ئۇ گەپلىرىمنى ھېچ پەسەيتمىگە ئالماي ماڭا ئەگىشىپ كېلىۋاتاتتى.

— سىز نېمە دېمەكچى؟

— كۆزىڭىز مال تۇنۇمايدىكەن پەرىدە، 30 ئوغۇلنىڭ بەشى بولغان بىز تۇرۇپ ... زايا كېتىۋاتقان سىز جۇمۇ!

— تىلىڭىزنى تارتىڭ. مەن شىر ئەلنىڭ 30 ئوغۇلنىڭ سەركەردىسى دەپ تاللىۋالغان.

— سىلەرنى بىكارغا ئەخمەق دېمەيدۇ.

مەن ئۇنىڭ بىلەن تالىشىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى سىز ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ مېنى قەستەن گەپكە سېلىۋاتقانلىقىنى بايقاپ قالدىم — دە، ئۇنىڭغا يالت قىلىپ قارىدىم. دەل شۇ چاغدا ئۇمۇ قولىدىكى ئىنتىكىنى شوراپ كېلىۋاتقان تاماكىسىنى يەرگە تاشلىۋېتىپ ئالدىمغا ئۆتتى:

— مەن سىزنى ياخشى كۆرىمەن پەرىدە.

— ئۆتۈپ بېرىڭا.

— گېپىم راست پەرىدە، ئىشىنىڭ، قەلبىمنى چۈشىنىڭ، مېنى بۇنچە قىينىماڭ.

مەن بايىقى دوستۇمدىن ئايرىلىپ نەچچە قەدەم ماڭا-
ماڭمايلا يېنىمدا بىرسى يەردىن ئۇنگەنىدەكلا پەيدا
بولۇپ قالدى. بۇ كىم دېمەمسەن؟ ئۇ ھېلىقى شالاق
مىجەز مىجىت ئىدى. ئۇنى كۆرۈش بىلەنلا پۈتۈن بە-
دىنىم تىكەنلىشىپ كەتتى.

— سىزنى چوقۇم مۇشۇ يولدىن ئۆتىدۇ دەپ ئوي-
لىغان ئىدىم، — دېدى ئۇ ماڭا يانداپ كېلىپ، — ئاپە-
رىپ قويايمۇ؟

— رەھمەت، ئاۋارە بولماڭ. مەن چەتنەپ ئۆ-
تۈپ كەتمەكچى بولدۇم.

— ئىمانچە ئۆزۈت قىلمىسىز، — دېدى ئۇ ماڭا
قەستەن سوقۇلۇپ، — مەن ھەمراھ بولدۇم ئېھتى-
ياجى بولدى، باشقىلار ھەمراھ بولدى ئىمە بولدى، بەرىبىر
ئوخشاش گەپقۇ؟

مەن گەپ قىلماستىن قەدىمىنى تېزلەتتىم.

— جەرەندەك مېڭىشىڭىز بارئىكەن جۇمۇ، — ئۇ ماڭا
يېتىپ كەلدى، — كېچىنىڭ پەيزىنى سۈرۈپ مە-
ڭىشنى بىلمەيدىكەنسىزدە.

— ...

ئۇ يېقىنلاپ كېلىپ بىلىكىمدىن ئۇتماقچى بولۇ-
ۋېدى، مەن جەھلىم بىلەن سىلكىۋەتتىم. ئۇ ئىز بە-
رىپ كېلىۋاتاتتى. بىزنىڭ مەھەللىگە يېتىپ بېرىش
ئۈچۈن ئارىلىقتا 200 مېتىرچە ئۈزۈنلۇقتىكى
بىر ئۈزۈكتىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. بۇ يەر ئۆي-
ئىمارەتسىز بولۇپ، يولنىڭ ئىككى تەرىپى كەڭرى
كەتكەن شېغىللىق ئىدى. ئۇ جايدىن يالغۇز ئۆتۈشتىن

بىراق مەن ئىككى - ئۈچ قەدەم ماڭا - ماڭمايلا ئۇ مېنىڭ ئالدىمغا ئۆتۈپ غۇلىچىنى كىرىپ ھېجايدى. مەن كەينىمگە ئۆرۈلۈپ قاچتىم، ئۇ گويا كەينىمدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان ئەزرائىل، مەن ھاياتىقا قاراپ قېچىۋاتقان ئارزۇ - ئارمان ئىگىسى ئىدىم. مەن گويا جان كويىدا قېچىۋاتقان توشقان، ئۇ گويا يەم كويىدا قوغلاۋاتقان تۈلكە ئىدى. 10 — 20 قەدەم يۈگۈرمەستىنلا يۈگۈرۈككە ئۆگەنمىگەن پەيلىرىم بوشاپ، پۈتۈن باشقۇرالمايلا قالدىم. شۇنداق بولسىمۇ ئۆزۈمنى ئېتىپ كېتىپ باراتتىم. نەپەسىم يېتىشمەي، يۈرىكىم ئاغزىمغا تىقىلىپ، كانىيەم لازا قۇيغاقدەك ئېچىشىپ كەتتى. ۋەقەت تۇتۇرۇق بەرمەسلا شۇ يۈگۈرگەنچە جېنىم چىقىپ كەتسىمۇ مەيلى ئىدى. خورلۇقنىڭ چاقماق ئوتتەك چېقىپ قېنىشىغا ئاستىدا ياشاشقا مەجبۇر بولۇاتقان ئۇنداق ھاياتنىڭ ئەپسۇسلانغۇدەك نېمىسى قالاتتى؟! بىراق ئانچە ئۇزۇنغا بارماي بىرنەچچە قېتىم سەنتۇرۇلدۇم - دە، موللاق ئېتىپ يىقىلىپ چۈشتۈم. مەن قوپۇشقا تەمشىلىۋاتقاندا ئۇ مېنىڭ بېشىمدا قاقاقلاپ كۈلۈپ تۇراتتى.

— قانداق، ئاپئاق قىز، ئۇنداق قىلماڭ دېسەم ئۇنمايسىز، بىكاردىن - بىكار ئۆزىڭىزنىمۇ، مېنىمۇ قىينايسىز.

— يېقىنلاشماڭ، — مەن جەينىكىم بىلەن ئارقامغا داجىپ سۈرۈلۈپ تۇرۇپ دېدىم، — ۋارقىرايمەن.

— ۋارقىرامسىز، جارقىرامسىز ئىختىيار ئۆزىڭىزدە.

— سىزنى ياخشى كۆرۈش مېنىڭ ئۇخلاپ چۈشۈمگە كىرىدىغان ئىش ئەمەس.

— مەن سىزنى مېنى ياخشى كۆرىدىغان، ھەتتا ئارقامدىن يالۋۇرۇپ يۈگۈرۈيدىغان قىلىۋېتىمەن.

— بەۋزە زورقماڭ، بۇ ھەرگىزمۇ قولىڭىزدىن كەلمەيدۇ، — دېدىم مەن غەزەپ بىلەن. چۈنكى مېنىڭ نەزەرىمدە پەقەت مۇھەببەتلا تەبىئىي بويسۇندۇرۇش كۈچىگە ئىگە ئىدى.

— شۇنداقمۇ؟ — ئۇ بىر غەيرىي نورمال ھالەت بىلەن دەلدەڭشىپ ماڭا يېقىنلاشتى، — مەن ھېچقاچان بىر ئەرزىمەس قىز ئالدىدا بۇنداق بويۇن قىسىپ باققان ئەمەس، ئادەتتە چاپىنىمنىڭ پېشىنى قاقساملا توققۇز قىز چۈشەتتى، نېمە دەيدىكىن دېسەم سەكرىشىنى كۆرمەمدىغان، مېنى ئاپام ئوغۇل بالا دەپ تۇغقان، يەنە بىلەن يالۋۇرۇپ ئارقامدىن يۈگۈرۈيدىغان قىلىۋەتمىسەم ھېساب ئەمەس. قىز بالا دېگەننىڭ ھالى قانچىلىكتى؟

مەن ئىزىمدا بىرنەچچە دەقىقە داڭ قېتىپ تۇرۇپ قالدىم. ئاندىن دەرھال سەگەكلەشتىم - دە، ئىتتەك كەينىمگە داجىپ ئۇنىڭغا قارىدىم. ئۇنىڭ ماڭا نەشتەردەك قادىلىپ تۇرغان كۆزلىرىدە يالغۇز ئوتلاپ يۈرگەن قوزىنى كۆرگەن ئاچ بۆرىنىڭ كۆزىدە پەيدا بولىدىغان چاغدىكىدەك ئوت چاقراپ تۇراتتى. مەن ئىشنىڭ يامىنىغا تارتىپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى پەملەپ دەرھال كەينىمگە ئۆرۈلۈپلا ماڭدىم.

پەنى لايغا ئايلاندۇرۇپ چاچلىرىمنى بۇلغىدى. تىرناقلىرىم قايرىلىپ قانىدى. مەن ئېلىشتىم. تۈيۈقسىز چۈشۈپ قالغان قاپقاندىن يۇلقۇنغان شىر كەبى جانجەھلىم بىلەن ئېلىشتىم. بىراق بۇ قاپقان بارغانچە چىڭىپ بېرىۋاتاتتى. مەنمۇ ئېلىشىۋەردىم. ھاۋا قاتتىمدا بىر قەۋەت ئاق نۇر پەيدا بولدى. دېمەك تاڭ ئەلچىسى جاھاننى كەزمەكتە ئىدى. ھېسابلىسام تۆت سائەتتىن ئارتۇق ئېلىشىپتىمەن. بۇ جەريان مېنىڭ ۋۇجۇدۇمدىكى كۈچۈمنى قىرقىپ تاشلىدى. جىسمىمدا بارىنىڭ ھەممىسىنى غەزەپ ۋە نەپرەت ئوقى قىلىپ ئېتىپ تۈگەتتىم. ئاخىر مەندە پەقەت يېرىم ئۆلۈك ھېسابىدىكى كۈچ - مادارسىز تەن قالدى. بىراق ئۇ نىيىتىدىن يانار ئەمەس ئىدى. ئېلىشىش، قېچىش جەريانىدا قۇم تاسقالغان بىر ئازگالغا چۈشۈپ قالغان ئىدىم. بۇ ئۇنىڭ ئۈچۈن ئات ئوينىتىدىغان كۆكۈلدىكىدەك مەيدان ئىدى. مەن تىن ئالغۇدەك ھالىم، مىدىرلىغۇدەك مادارىم قالمىغاندا خۇدا نالىسى بىلەن ھۆكۈمەپ يىغلاپ تۇرۇپ ئۇنىڭغا يالۋۇردۇم.

— ئانىگىزنىڭ، قىز قېرىنداشلىرىڭىزنىڭ ھەققى-ھۇرمىتى ئۈچۈن ماڭا رەھىم قىلىڭ، ئاجىز مەزلۇملار ئۈچۈن قان تۆكسەن يىگىتلەرنى كۆز ئالدىڭىزغا كەلتۈرۈڭ. مەندەك بىر ئەرزىمەس ئىنسان بىلەن ئۆزىڭىزنى بۇلغىماڭ.

— نېمانچە قىلىمسىز؟ — ئۇ ھاسىراپ - ھۆمىدىگەن ھالدا پەرۋاسىزلا جاۋاب بەردى. مېنى قىس-

بىكار ئاۋارە بولمىسىز. قېنى قارىپ بېقىڭا، ئەتىراپىتا ئىنس - جىن كۆرۈنەمدۇ، بىزگە ئارىلىشىدىغان خەق ئاللىقاچان تاتلىق ئۇيقۇغا كەتتى. بۇ ئۆزۈك يولدىن قورقۇپ كېچىسى ئادەم ئۆتمەيدۇ. ۋاقىردىسىڭىز شېغىلىق ئاڭلايدۇ شۇ.

ئۇ سۆزلىگەچ مېنى قامالىۋالدى.

— لۇكچەك، قويۇۋەت، قويۇۋەت دەيمەن،— مەن بار كۈچۈم بىلەن ئۆرە بولۇشقا تىرىشىپ ئۇنى مەيدەسىدىن ئىتتىردىم، چاچلىرىنى يۇلدۇم.

لېكىن ئۇ مېنىڭ قوللىرىمنى ئۆزىدىن ناھايىتى ئاسانلا ئاجرىتىۋالدى.

— لۇكچەك دەمسەن؟ نېمە ئىكەنلىكىمنى ئەمدى كۆرىسەن، — ئۇ كۈچكە كەلدى، بايا تىنچ بەرى سەل بوش تۇرغان قوللىرى چىڭىدى. ئۇ چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ ئەسەبىيلەرچە ئىنجىقلاشقا باشلىدى. ئۇنىڭ بۇ تۇرقى بەئەينى ئولجىغا چاڭگال ئۇزىتىۋاتقان ۋەھشىي ھايۋانغىلا ئوخشايتتى.

— قويۇۋەت مېنى ھايۋان، — مەن ئۇنىڭ يۈزىگە بىرنى تۈكۈردۈم -دەم. ھەربىكەت قىلىشقا باشلىغان قولىنى چىشلىدىم. ئەمما ئۇ ھېچنەرسىنى سەزمەيۋاتقاندەك بېشەرۋالىق بىلەن ئۆز ئىپلاسلىقىغا يول ئاچماقچى بولۇۋاتاتتى. بۇ مەن ئۇچۇن بىر ھايات — ماماتلىق ئېلىشىش ئىدى. ئەگەر يېڭىلسەم مەن ئۇچۇن بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ئۆلۈش بولامدۇ؟ بولدى. ياش ۋە بەدىنىمدىن تەپچىپ چىققان تەر تو-

بۇ ئاۋاز ئاق خالات كىيىپ پانۇسكوپ ئاسقان ھۇشۇكنىك قۇچقاچ بالىلىرىنىك ئۆزىنى ئالداپ ئاچقۇزغان ئاۋازىغا بەكمۇ ئوخشاپ كەتتى.

مېڭەم بىردىنلا پىكىر قىلىش ئىقتىدارىنى يوقاتتى. ئەما كۆرۈۋاتىمەن، ئاڭلاۋاتىمەن، سېزىۋاتىمەن.

كۆرگىنىم: نامەلۇم تەرەپكە ئوقتەك ئېقىپ چۈشۈپ كەتكەن پۇلتۇز. بەرگىدىن ۋاقىتسىز ئۇزۇلگەن ھۇنچە. ئاياغ ئاستىدا دەسسىلىپ چەيلىنىۋاتقان ياپراق. ئۆز ئانىسىدىن ئايرىلىپ يېتىم قالغان كىچىك بالىدەك بوينىنى قىسىپ، مەيۈس ھالدا ئاي كەينىدىن مۇڭلىنىپ قاراپ تۇرغان شىرئەلى.

ئاڭلىغىنىم: ئېپتىخار بېغىشلىغان جۇلالىق پەيلىرى يۇلۇپ تاشلىنىپ، ئەتلىمە گۆش قىلىپ قويۇپ بېرىلگەن توزنىك ھەسرەتلىك نالە قىلىشلىرى، تىلى كېسىۋېتىلگەن بۇلبۇلنىك ئۆزىنى چىمەنگە ئۇرۇشلىرى، شىرئەلىنىك زېمىنگە تىترەك سېلىپ، بۇلۇتلاردىن ھالقىپ ياڭراۋاتقان «پەرىدە، مەڭگۈ بىللە ياشايلى» دېگەن خىتابى.

سەزگىنىم: يۇرىكىم قەسىرىدىن ئۇمىد بىلەن ئورۇن ئالغان ئارزۇ - ئارمان كارۋىنىنىك ئۆزىگە باشقا پانا ئىزلەپ قوزغىلىشى، گۈمبۇرلەۋاتقان تاغ، دەھشەتلىك بوران.

ئاھ خۇدا، ئاسمان بېغىدىن ئۇزۇلۇپ كېتىپ تۆۋەنگە قاراپ ئۇچۇپ كېلىۋاتامدىغاندۇ ياكى يەر يۈزىدىكى دەريا - دېڭىزلار تېشىپ جاھاننى توپان

ماققا ئالغان قاپقان ئەكسىچە تېخىمۇ چىڭىدى.

— مېنى ئىنساپسىز بىلەن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىڭ. ماڭا هايات هارام بولىدۇ. مەن سىز مېنى هالاكەت گىرداۋىغا ئىتتىرىدۇەتكۇدەك نېمە گۇناه قىلغان ئىدىم سىزگە؟

— بولدىلا، ئەمدى نازلانماڭ، — دېدى ئۇ هايا سىزلارچە هېجىيىپ.

جاللاتنىڭ پارقىراپ تۇرغان قانلىق قىلىچىنىڭ ئۆز بوينىنى چەنلەپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن گۇناهسىز تۇتقۇن مەهبۇسنىڭ ئىكرىشى، نازدىنمىدۇ؟ ئارىدىن ئۇمۇسلۇق بىر قىز ئۆچۈن ئېيىتقاندا ئېپىەت — ئۇ مۇسىنى يوقىتىش بىلەن ئۆلۈشنىڭ نېمە پەرقى بولسۇن؟ شۇ تاپتا تېخى ئۆلۈش قەدىر لىكىرەك ئەمەسمۇ؟ ئىنسان ئۆچۈن ئۆلۈمنىڭ قەدرى ئۆتۈلىدىغان چاغلارمۇ بولىدىكەن.

مېنى بارلىقىمدىن جۇدا قىلماقچى بولغان بىر مەخلۇق مۇئەللەقتىن ماڭا قاراپ غارقىراپ ئېتىلىپ چۇشۇۋاتقان ئاشۇ مىنۇتتا مەن ئالەمنى تىترەتكۈدەك هەسرەت بىلەن، يەر يۈزىدە ياشاۋاتقان ئانىلاردىن مەدەت تىلەپ ۋارقىرىغان پېتى پەلەككە قاراپ ئېتىلىدىمۇ ئەمما تۇيۇقسىز ئوق تەگكەن جاندارەك ئىزىمدىلا تىپىرلاپ قالدىم. شۇ چاغدا گويا دەهشەتلىك قاينامغا چۆكۈپ كېتىۋاتقان بىر ئادەمنىڭ ئەڭ ئاداققى پەريادى قۇلىقىمغا كىردى: «مەن ئەمدى قانداق قىلىمەن؟!» بۇ ئۆزۈمنىڭ ئاۋازى ئىدى.

— توي قىلىمىز.

بىز چوڭقۇر ھاۋا ئىچىدە يۇقىرىغا قاراپ تەلمۈرۈۋاتقان ھالەتتە كۆرەلەيمەن. مەن ئۇچۇن ھەممە ئايالاشقان، ھەتتا ئۇلۇمنىڭ قەدرى ئۆتۈلگەن ئىدى. شۇنداق تۇرۇقلۇق ئورنۇمدىن تۇرغان چاغدا ئىككىلەنمەستىن ئۇلۇم يولىغا ماڭماي نېمە ئۇچۇن قالدىم؟

ئىككى يىل بۇرۇن ئەمدىلا 15 ياشقا كىرگەن سەئىلىمنىڭ ماشىنا ۋەقەسىگە ئۇچراپ تۇيۇقسىز قازا قىلىشى ئاپامنىڭ يۈرىكىنى كاۋاپتەك كۆيدۈرۈۋەتتى. ئۇنىڭ بىرەر تالمۇ ئاق ئارىلىمىغان قاپقارا چېچى بىراقلا ئاقاردى. تەمبەل بەستى ئىگىلىپ سىرتىپ كەتتى. باشقىلار باغچىلارغا. رەستىلەرگە ماڭسا ئۇ زاراتقا ھاھلىققا ماڭاتتى. سەئىلىمنىڭ تۇپرىقى بېشىغا قادالغان غۇنچىغا ئۇزاقتىن - ئۇزاق تەلمۈرەتتى - دە، ئاندىن قەبرىنى قۇچاقلاپ يېتىپ قالاتتى. مەن ئەمدى ئۇنىڭ دەردىنىڭ ئوستىگە قىل قونىسىمۇ كۆتۈرەلمەيدىغانلىقىنى بىلەتتىم. ئەگەر مەن ئۇلۇم يولىنى تاللىۋالسام ئۇ چاغدا مېنىڭ قەبرەم بېشىغمۇ غۇنچە قادالسا بىچارە ئاپامنىڭ ماڭا بولغان سۈتىتەك پاك، بۇيۇك ئىشەنچىسى ئالدىدا روھىم قانچىلىك ئۇيىلار؟ شۇڭا مەن ياشاپ قالدىم.

مەن تېخى تۇنۇگۈنلا سەلتەنەت بىلەن دەۋران سۈرگەن باي ئىدىم. كېچە خەزىنەمگە كىرگەن ئوغرى ھەممە بايلىقىمنى قويماي سۈپۈرۈپ ئېلىپ كەتتى. بۇگۈن مانا تام تۆۋىدە بويۇن قىسىپ ئولتۇرغان قەلەندەرگە ئايلاندىم. ئەمدى مەن ئۇچۇن ياشاش بەدىلى تۆلەشكە — ئاخشام ئوغرى ئالغان خەزىنەم تۇپەيلىدىن

بالاسى قاپساپ كەتكەنمىدۇ؟ بۇ ئاكلىنىۋاتقىنى يۈزۈز قوللار پۈتاپ تاشلىغان گۈل - غۇنچىلارنىڭ ئېزىپ شىمىدۇ ياكى كۆگۈل ئازاردىن باش كۆتۈرەلمىگەن يېتىمەنلىك ئانىسىنىڭ قەبرىسى ئالدىدا قىلغان نالە - پەريادىمىدۇ.

مەن ئاستا كۆزۈمنى ئاچتىم. ئەتراپ جىمجىت، كۆرگىنىم قاراڭغۇلۇق. ئاكلىغىنىم چېكەتكىلەرنىڭ ئەلەملىك چىرىلداشلىرى. چەرخىنىڭ ئۇغرى ۋە قوپال چاقى يانجىپ ئۆتۈپ كەتكەن ئېغىر گەۋدەمنى ئاران كۆتۈرۈپ، گويا چالا بوغۇزلاپ قويۇۋېتىلگەن ئادەمدەك سەنتۈرۈلۈپ قەدەم ئالدىم. خۇدا بەزى كۈنلىرىدىن ئۆرگىلەي، بەزى كۈنلىرىدىن چۆرگىلەي!

مەن شۇ كۈندىن باشلاپ پات - پات قىزلارغا ئۇن تىنسىز قاراپ قالىدىغان، ئۇلارغا ھەۋەس قىلىدىغان بولۇپ قالدىم. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئاھاڭىدىكسى ھەرىسىز ئۇرغۇ قىزلىق غۇرۇرىنى كۆيلەپ تۇرىدۇ. مەنمۇ تېخى تۇنۇگۈنلا ئاشۇلارغا ئوخشاش ئېپتىخار بىلەن باش كۆتۈرگەن ئىدىم - ھە؟ ئەمدى ئۇ مەنزىل قايانىدا قالدى؟ ئاھ خۇدا! بۇ سېنىڭ قانداق تەقدىرىڭ؟

مەن بەزى كېچىلىرى بېشىمنى ئىككى قولۇمدا چاڭگالىلاپ، ياستۇقتا ئاغزىمنى يېقىپ ساراڭلارچە ۋارقىراپ كېتىمەن.

تاجى قولىدىن كەتكەن پادىشاھقا تەختىدىن چۈشمەي نېمە ئىلاج؟ مېنىڭمۇ تۇنۇگۈنكى يۈكسەك ئورنۇم ئۆزگەردى، ئەمدى ئۆزۈمنى ئەسەۋۈر قىلغۇ-

تۇگىمەس تەنە. ھەربىر بېقىشى ھېسابسىز سوراق. ھەربىر ئېغىز گېپى چىدىغۇسىز ھاقارەت. ھەتتا كۆڭۈل قويۇشلىرىمۇ ئۆز - ئۆزۈمنى ئەلەم ئوتى بىلەن پۈچىلاشقا بۇيرۇيدىغان شەرتلىك بەلگە بولۇپ قالىدۇ. مەن ھامان ئۇنىڭ پاك يۈرىكى ئاچقان ۋىجدان سوتى مەيدانىدىكى لەنەتلىك جاۋابكار. ئەمدى ئۇنىڭ نۇرلۇق ئوبرازىغا يەنە خۇنۇك سايەمنى چۈشۈرۈشكە كۆڭلۈم ئۇنىمايدۇ. ئۇنداق قىلىشقا ھەم مەددىم ئەمەس. ساپلىقىنى بۇلغاش جىنايەت، پاكلىقنى بۇلغاش خىيانەت. ئۇنىڭ تېگىدىكى مەرمەر تاشلاردىن تارتىپ ئېنىق كۆرۈنگىلى بولىدىغان بۇلاقتەك سۈزۈك قەلبىنى چالغۇتۇپ، لاي - لاتقا بىلەن تىندۇرۇۋېتىشكە، ئانىسىدىن ئەمگەن ئاق سۈتىنىڭ ھىدى كەتمىگەن پاك جىسمىنى نىجاسەت يۇقۇندىلىرى بىلەن بۇلغاشقا نېمە ھەققىم بار ئىدى؟ ئۇنىڭ ساپ مۇھەببەت كۆچى تۇپەيلىدىن قۇياشنىڭ تەپتى كېلىپ تۇرىدىغان ئوتلۇق كۆزلىرى ئەمدى مېنى ئۆرتەپ تاشلىماسمۇ؟ يۈرىكىمنى باھار ۋەسلىگە يەتكۈزگەن مۇھەببەتلىك شۇنچىلاش ئەمدى باغرىمنى قوقاس چۈشكەندەك كۆيدۈرمەسمۇ؟ ئۇ مېنى پاك ۋە ھالاللىقىم بىلەن سۆيگەن ئىدى. بىراق تەقدىر ئۇنىڭ سۆيىدىغانلىرىنى مەندىن ئېلىپ كەتتى. مەنده ھازىر قالغىنى پەقەت پاك روھتىن ئايرىلغان جەسەت سىياقىدىكى تەنلا. بۇنىڭ نېمىمۇ قىممىتى بولسۇن؟ بىر پاك روھ ئىگىسىنى گۈزەل دۇنيادىن ئايرىپ لەھەتتەك كۆڭۈلسىز ماكانغا باشلاپ، روھسىز تەنگە ھەمراھ

غۇرۇرۇم ۋە ئىنسانىي ئىززەت - نەپسىمنى بەدەل بېرىپ، كىشىلەرنىڭ ھېسداشلىق سەدىقىلىرىنىڭ موھتاجلىقىدا ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ نېمىدېگەن دەھشەتلىك ئاقىۋەت - ھە؟ ئەمما مېنىڭ ئەڭ ئازابلىنىدىغىنىم قەلبىم ئالدىدا بېشىم چۈشۈپ، ۋىجدانىم ئالدىدا يۈزۈم تۆكۈلگەنلىكىدىن. مېنىڭ ئىرادەمچە بولغاندا قەلبىم ئېزىمۇدە پەقەت بىرلا كىشىنى سۆيەلىگەن بولاتتى. مېنىڭ يېشىمۇ شۇنىڭ ئۈچۈن يارغانسېرى ئۇلغىيىدۇ.

ھەممە ئۇيقۇغا كەتكەن جىمجىت كېچىلەردە ئىككى قولۇمنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئۇنسىز نالە قىلىمەن. «ئاھ خۇدا، مەن سېنىڭ ئالدىڭدا مېنى بۇنچە يەرگە قاراتقۇدەك نېمە گۇناھ قىلغان؟ ماڭا بېرىدىغان بۇنىڭدىن جاپاسقا جازايىڭ يوقمىدى؟ ئۇلۇمۇ ماڭا بۇنچىلىك ئەس توختىمايتتى. ئامانىتىڭنى كۆلۈپ تۇرۇپ تاپشۇراتىتىم»

«چۈش تەتۈرگە ماڭىدۇ» دېگەن گەپنى سەنمۇ ئاڭلىغانمىدىڭ زۆھرە! راست ئىكەن، ئۇ چۈشۈمدە كېسەلدىن ئۆلگەن ئىدى. مەن ئوگۈمدا ئاغرىماي ئۆلدۇم. ئۇنى چۈشۈمدە يۈزىگە ئاق يېپىلغان ھالدا كۆرگەن ئىدىم. تەقدىر مېنىڭ يۈزۈمنى قارا قىلدى. ئەپسۇسكى. مەن يولۇققان ئېشىلار ھەرگىزمۇ چۈش ئەمەس، مەن مۇشۇ قاپقارا يۈزۈم بىلەن ئۇنىڭغا قانداق قارايمەن؟ چۈنكى مەن ئۇنىڭ ئالدىدا مەڭگۈ يۈيۈپ بولماس جىنايەت ئۆتكۈزدۈم. ئەمدى ئۇنىڭ تۇرقى مەن ئۈچۈن

چۈشمەيدىغان بەڭگىگە، يېنىدىن ھاراق بوتۇلكىسىنى ئايرىمايدىغان پىيانچۇكقا ئايلاندىم. چۈنكى بۇ ئۆلۈم ئالدىدىمۇ ۋاي دېمەي تىك تۇرىدىغان يىگىتنى يىغلىتىۋېتىدىغان خورلۇقتە! يىگىتلىك ئۆمرۈمدە تۇنجى قېتىم كۆزۈمدىن ياش كەتتى. ياق، ياش دېگەن يۈرەكنىڭ زىدە بولغان يېرىدىن تامىدىغان قان! كۆزۈمدىن قان كەتتى.

زۆھرە، مەن پەردىنى سېغىنغاندا گۈلنى پۈرايتتىم. ئەسلىدە ئەنبەردىنمۇ پۈراقلىق گۈل - غۇنچىلار ئەمدى ماڭا ئەمەن پۈرايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇنى ئەسلىگەندە كۆككە باقاتتىم. چۈنكى ئۇ مېنىڭ كۆڭۈل ئاسمىنىمدىكى ئاي، قەلبىمدىكى قۇياش ئىدى. ئۇيۇقسىز ئاي تۇتۇلۇپ، كۈن كۆيدى. قېنى ئەمدى ئايدىكى تەڭداشسىز گۈزەل رۇخسار، قېنى قۇياش چاچىدىغان زەر نۇر؟ مەن سۇبھى ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈشكە باشلىغان گۈزەل ئۇيۇقنى كۆزلەپ كۈلۈپ كېتىۋاتقان بەخت ئىگىسى ئىدىم. ئۇيۇقسىز ئۆزۈمنى سىيادەڭ قارا كېچىدە قارا جاڭگال ئىچىدە كۆردۈم. قاراڭغۇلۇقتا زەررىچە يورۇقلۇقمۇ چولپان يولتۇزدەك چاقناپ كۆزگە تاشلىنىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈنمىكىن ماڭا ھايات لەززىتى بېغىشلىغان ئاشۇ مۇھەببەت — پەردە، بىلەن ئىككىمىزنىڭ مۇھەببىتى كۆڭلۈم ئېكرانىدا تېخىمۇ روشەن كۆرۈنمەكتە. مەن پەردىنى تەبىئەت ئەڭ نازۇك ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلىپ ئۆز قولى بىلەن يېزىپ چىققان بىر پارچە شېئىر — مۇھەببەت

قىلىش گۇناھ ئەمەسمۇ؟ بۇنىڭسىزمۇ مېنىڭ گۇناھلىرىم ئازمىدى؟ ئەمدى ئۇنىڭ بىلەن بىرگە بولۇش ماڭا ئازابلىق ئېچىنىشتىن باشقا ھېچ نەرسە بېغىشلىيالمايدۇ.

ئاھ، جاھاندىكى ئەڭ ئېغىر ئازاب ھېسسىيات ئازابى ئىكەن. بۇ ئازاب ئاخىر مېنى كۆيدۈرۈپ كۈلگە ئايلاندۇرىدىغان ئوخشايدۇ. بىراق شۇندىلا مېنىڭ جەنىم ئاۋۇالقى ئارامىنى تاپىدۇ. مېنى ئۇنتۇپ كېتىكلار زۆھرە، بۇ جاھانغا مەندەك بىر ئىنسانىنىڭ تۇرىلىپ ياشاپ ئۆتكەنلىكىنى ئۇنتۇپ كېتىكلار، مانا بۇ مەن ئۈچۈن ئەڭ ئالىي مۇكاپات.

پەردە

3

زۆھرە، بۇ مېنىڭ ئۆگۈمۇ - چۈشۈمۇ؟ چۈشۈم دەي دېسەم پەردە بىلەن ئىككىمىزنىڭ ئىرىك شېئىر-دەك مۇھەببىتىمىز ئۇنىڭسىز قالدى. ئۆگۈم دەي دېسەم، قانداقمۇ ئىشىنەي، كۆڭلۈمنىڭ قايسى يېرىگە سىغدۇراي؟ سىز خېتىڭىزگە قوشۇپ ئەۋەتكەن پەردەنىڭ سىزگە يازغان خېتىنى ئوقۇپ نەچچە كۈن مەست يولۇاستەك پۈشقۇنۇپ يېتىپ كەتتىم. ماڭالمىغۇدەك بولغان كۈنۈم چىقىپ بولۇشىچە ئىچتىم. شۇ كۈنى كەچتە ئۆيگىمۇ قايتىپ كېلەلمەي كوچىدىلا يېتىپ قاپتىمەن. سىز بىلىسىزغۇ زۆھرە، مەن تاماكا چەكمەيتتىم، ھاراق ئىچمەيتتىم، ھازىر قولىدىن تاماكا

ئىق ئەلەم شارابىنىمۇ قۇيۇپ قويغىنىنى نەدىن بىلەي.
ئاغزىم ئېچىشتى، يۈرىكىم چوغقا ياققاندەك ۋىژىلداپ
كەتتى.

زۆھرە، بەختىمنىڭ ئۆتمۈشتە قالغىنىغا ئىشەنگىم
كەلمەيدۇ. بۇنىڭغا قانداقمۇ ئىشىنىش مۇمكىن؟ ئۇزاق
بولدى، تېتىپ ئىزا يېمىدىم، قېنىپ ئۇخلىمىدىم.
باغرىمنى نېمىدۇر تىلغايدۇ، گېلىمنى نېمىدۇر بوغىدۇ.
مەقسەتسىز، نىشانسىز ھالدا ئۆيدىن چىقىپ، ئادەم
شالاڭ، خىلۋەت يوللاردا ئايلىنىپ يۈرىمەن. سىزدىن
نېمىسىنى يوشۇراي. بەزىدە توپتوغرا ئۇنىڭ ئالدىغا
بېرىپ بىر ئېغىز گەپىمۇ قىلماستىن بوغۇپ قويغۇم
كېلىدۇ. شۇنداق قىلسام ئۇنىڭ قىلچە قارشىلىق قىل-
مايدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن. شۇڭا مەن ئۇنداق قىلال-
مايمەن. بەزىدە ئۇنى ئالدىمغا چاقىرىۋېلىپ يۈزلىرىگە
تۈكۈرۈپ كاچاتلىغىم، ئۇنىڭ ناپاكلىقى بەدىلىگە يۈ-
رىكىمنى پۈچۈلاۋاتقان ھاقارەتلەر بىلەن ئۆزىنى جا-
زالاپ بۇ دەردتىن قۇتۇلغۇم كېلىدۇ. بۇنداق قىل-
سامۇ ئۇ ھېچقانداق قارشى ئېيتماي بىلدۇرمىگەن بو-
لاتتى. ئەكسىچە مېنىڭ دەردىم تېخىمۇ ئېغىرلىشاتتى.

ھېلىمۇ ئېسىمدە زۆھرە، بۇنىدىن ئىككى يىل بۇرۇن بىر
ئاغىنەم ماڭا مۇنداق بىر ئىشنى سۆزلەپ بەرگەن
ئىدى. ئۇنىڭ بىر ئىشخانىدا بىللە ئىشلەيدىغان بەك
ھۆرمەتكە سازاۋەر بىر خىزمەتدىشى بار ئىكەن،
ئاغىنەم ئۇنى شۇ چاغدا: «گۈل بېغىدىكى خىلۋەتتە
چېتىلىپ، كۆزگە ئانچە چېلىقىپ كەتمىگەن بىر خۇش

لىرىكىسى دەپ بىلەتتىم. بۇ شېئىر مەندە ئۆزىدىنمۇ چاساھەتلىك ھېسسىيات، ئۆزىدىنمۇ گۈزەل پىكىر، تېخمۇ يېڭى ۋە چوڭقۇر ئىلھام ئويغىتاتتى. بۇ شېئىر مېنىڭ مەنىۋى ھاياتىمدا كەم بولسا بولمايدىغان ئۇ زۇقۇم ئىدى. مەن پەردە بىلەن تونۇشقان كۈندىن باشلاپ ئۆزۈمنى چۆچەكلەردە ھېكايە قىلىنىدىغان بەخت قۇشى گۆش تەڭلەپ «گاھ - گاھ» لەپ يۇرگەن شۇنچە ئادەمنىڭ بېشىدىن ئايلىنىپ ئەگىپ ئۆتۈپ ئۇتتۇر مېنىڭ بېشىمغا كېلىپ قونغاندەك سەزگەن ئىدىم. راست، مەن پەردىنى مېنىڭ بېشىمغا قونغان بەخت قۇشى دەيتتىم. مەن ئۇنىڭ بىلەن ھەمىنى ــ ئارزۇ - ئارمان، بەخت - سائادەت، چىن مۇھەببەت، شادلىق ... قاتارلىق جاھاندىكى گۈزەل نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى تاپتىم دەپ ئويلايتتىم. كىم گۈزەللىككە ئىنتىلمەيدۇ؟ گۈزەللىك كىمنى مەپتۇن قىلمايدۇ؟ پەردەمۇ مېنى ئەسىر قىلۋالغان ئىدى. مېنىڭ يۇرىكىمنىڭ سوقۇشى ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ قەلبىمدىكى تەكرار چاقىرلىشى ئىدى. كۆزۈمنىڭ قۇۋۋىتى ئۇنى ئىزناشلاشتا، ئۇ ياشاۋاتقان تەرەپكە تۇيماي بېقىشتا ئىدى. كېيىنكى ئۆمرىمىز توغرىسىدىكى خىيالىي جەننەت ھۆزۈرى مېنى بەختتىن مەست قىلغان ئىدى. شۇڭا مەن شىركەپ بولغان ئەزىمەتتەك مەغرۇر دەسسەپ كۆلۈپ يۇرەتتىم. تەقدىر گويا مېنىڭ ئىچىمگە سىغماي تۇرغان خۇشاللىقىمغا ھەسەت قىلغانىدەك ئۆزى بەخت شارابى ئىچۈرگەن رومكىغا لىقمۇ

ۆپلىپ ئېسەدەپ يىغلاپ كېتىپتۇ. ئۇنىڭ بارماقلىرى ئارىسىدىن سىرغىپ چىققان ياش ئېتىكىگە تامچىلاپتۇ. ئاغىنە-منىڭ تىلى قېتىپ قانداق قىلارىنى بىلمەي قولايسىزلىق، ئۇڭايسىزلىق ئىچىدە نېمىدەپ كۆڭۈل ئېيتىشنى بىلەلمەي قاپتۇ.

قىز بىر ھازادىن كېيىن بېشىنى كۆتۈرۈپ مەڭ-زىنى بويلاپ نەچچە تەرەپلەپ ئېقىۋاتقان يېشىنىمۇ سۈرتمەي تۇرۇپ:

— مەن ھازىر بىردەر ئاكامنىڭ يوقلۇقىدىن بەكمۇ ئەپسۇسلىنىدىغان بولۇپ قالدىم، دەپتۇ.

— ئاكىغا نېمە ھاجىتىڭىز چۈشۈپ قالدى؟

— ئاكام بولغان بولسا ھازىرقى پەيتتە چوقۇم مېنى ھىمايە قىلىپ چىقاتتى.

— ئەگەر لازىم بولسا مانا مەن تەييار، خالى-سىڭىز پەيتى كەلگەندە مېنىڭ نامىم بىلەن قوڭدى-نىڭ، — دەپتۇ ئاغىنەم ئۇنىڭ تېخىچە ياش قۇيۇلۇپ تۇرغان كۆزلىرىدىن يېلىنجاپ تۇرغان ھەسرەت ئۇچقۇنلىرىنى كۆرۈپ.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ قىز دەماللىققا مەگدەپ قاپتۇ. ئاغىنەمۇ ئۇڭايسىزلىنىپتۇ. بىراق ئۇنىڭ نىيىتى توغرا بولغاچقا دەرھال ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىپ، — يارەمنىڭ ھەممىسىگىلا مەقسەت يوشۇرۇنغان بولمايدۇ، سىز ماڭا ئىشىنىڭ.

قىزمۇ بۇ خىزمەتدىشىنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان چۈشەنگەچكە ئۇنىڭ بۇ سەممىي قەلبىدىن تەسىر-

پۇراق گۈل — ھەرقانداق ئادەمنى مېھرى بىلەن ئەسىر قىلىپ، ئىززەت — نومۇسى بىلەن لال قىلىدىغان قىز» دەپ تەسۋىرلىگەن ئىدى. چېھرىدىن كۈلكە كەتمەيدىغان بۇ قىز تۈيۇقسىزلا بەكمۇ ئويچان بولۇپ قاپتۇ. ئۇنىڭ بىر ئىچكى ئازاب تۈپەيلى قىينىلىۋاتقانلىقى گەرچە ئۇ ئۇنىدەسسىمۇ كەيپىياتىدىن بەش قولدەك ئايان ئىكەن. بىر كۈنى ئاغىنەم ئۇ قىزنىڭ ئۆزىدىگە كەلگەن تېلېفونىنى ئېلىپ قۇلىقىغا تۇتۇپلا چىرايىنىڭ قاممەك تاتىرىپ كەتكىنىنى، ئارقىدىنلا تۇرۇپكىنى غەزەپ بىلەن جايىغا قويۇپ يۈزىنى ئېتىپ ۋېلىپ بۇقۇلداپ يىغلاپ كەتكىنىنى كۆرۈپتۇ. بۇ ئىش بىرقانچە قېتىم قايتا قايتا كارلىنىپتۇ. ئاغىنەم گەرچە كىشىلەرنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا قوپاللىق بىلەن ئارىلىشىشنىڭ ئەخلاقسىزلىق ئىكەنلىكىنى بىلسىمۇ، ئەمما ئۆزى شۇنچە ھۆرمەت قىلىدىغان بىر قىزنىڭ بۇنداق ئازابلىنىشىنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىپتۇ.

— زادى نېمە بولدى سىزگە، — دەپ سوراپتۇ ئۇ قىزدىن، — كۆزىنى يۇمۇپ يۇرۇۋېرەي دېسە بىر ئىشخاندا ئىشلەپ تۇرغان ئادەم چىدىمايدىكەن.

قىز ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاش بىلەن تەڭ ئەلىمنى ئىچىگە يۇتماقچى بولۇپ لەۋزىنى سەدەپتەك چىشلىرى ئارىسىغا ئېلىپ مەھكەم چىشلەپتۇ. ئاھىنى ئىچىگە ئۇرۇپ قاينىاپ تېشىۋاتقان يىغانىنى زورۇقۇپ يۇتماقچى بوپتۇ. بىراق، بۇلاق قاينىغاندەك ئىچ — ئىچىدىن بوقۇلداپ كېتىپتۇ — دە بىردىنلا يۈزىنى ئېتىپ

هاقارەت. مېنىڭ يۈرىكىم خورلۇقتىن پۈچۈلىنىپ كېتەي دەپ قالدى. بۇ ھېچقاچان ئۇنىتىلمايدىغان ئىشى ئەمەس. قىز سۆزلەۋېتىپ ئۆزىنى تۇتالماي يىغلاپ كېتىپتۇ، — بەزىلەر راستىنلا بۇ گەپكە ئىشىنىپ قالدى، ئۇ ھازىر مېنىڭ كۆكۈمنى سېتىپ خەجلەۋاتىدۇ، — قىز چايان چاققاندەك ئازابلىنىپ ھەسرىتىگە پايلىيالماي قاپتۇ.

ئاغىنەم ھەييار بالا ئىدى. ئۇ قىزنىڭ پەريادىغا چىدىيالماي دەرھال بىر ئويۇن ئويلاپ چىقىپتۇ - دە، شۇ كۈنىلا قويۇپتۇ.

— سەن مەجنۇنمۇ؟ — دەپتۇ ئاغىنەم «رەقىبىنى تېلېفونغا چاقىرتىۋېلىپ ۋارقىراپ تۇرۇپ، — يىگىت دېگەن ھالىڭ شۇمىدى، قىز تاپالمايمۇ ئۆتنە سوراۋاتامسەن، مېنىڭچە بولسا گەپ گەپكە ئالا خورجۇندىن بىرنى ئارتىپ «ھەق دوست» دەپلا چىق. سەككىزىنچە شۇپ قالار. «قۇلىقىڭنى دېگىن تۇتۇپ ئاڭلا، يولۇمدا ئىككىنچى پۇتلىشىدىغان بولساڭ مەندىن رەنجىپ يۈرمە»، ئاغىنەم يەنە بىرمۇنچە گەپلەر بىلەن قارشى تەرەپنىڭ ئاغزىنى ئاچۇرماپتۇ. شۇندىن تارتىپ بۇلۇت تاراپ، ئاسمان يۈزى سۈزۈلۈپ كەتكەندەك ھېلىقى قىزنىڭ چېھرىگە قايتىدىن ئاۋۋالقى تەبەسسۇم قونۇپتۇ.

زۆھرە، ئىككى يىلدىن بېرى مەن پەردەگە تىنمىدىم، پەردەمۇ ماڭا تىنمىدى. بۇ ئۇنىڭ ھېكايىسى ئىدى. مەن ئۇنى كۆڭلۈم قەسىرىگە يىراقتىن تۇرۇپ

له نگه‌ن هالدا ئۇنىڭغا ئۆز بېشىغا كه لگه‌ن دىشۋارچىلىق هه‌قىده سۆزله‌پ بېرىپتۇ. بۇ بىر ياخشى كۆرۈش بىله‌ن بىر ياخشى كۆرمه‌سلىك ئوتتۇرىسىدىكى كۆكۈل سىزلىك ئىكه‌ن.

قىز هېلىقى تېلېفون به‌رگۈچىنى ياخشى كۆرمه‌يدىكه‌ن. ئۇ بۇ ئه‌هۋالنى كه‌ينىگه كىرىۋالغۇچىغا ئوچۇق ئېيتىپتۇ. بىراق قارشى ته‌رەپ قىزنىڭ هېسسىياتى بىله‌ن هېسابلاشماي، ئۇنىڭ چۈشه‌نىدۈرۈشلىرىگه په‌رۋاسىز قىلماستىن ئۆز ئىرادىسىنى زورلاپ تاڭماقچى بوپتۇ. قىز ئۇنى داۋاملىق رەت قىپتۇ. قارشى ته‌رەپ ئۇنى داۋاملىق بىزمىز ئىز قوغلىشىپتۇ. قىز رەنجىگه‌ن هالدا ئاغىنه‌مگه «ئه‌گه‌ر ئاكام بولغان بولسا مىجىتىڭه‌ن بۇ ئه‌بله‌خنىڭ يولىنى ده‌رهالا توختىتىشقا قادىر بولاتتىم ئه‌مه‌سمۇ؟» ده‌پتۇ.

— ئۇنداق قىلىشنىڭ نېمه، هاجىتى، بۇ هه‌يران قالغۇده‌ك، ئاچچىقلانغۇده‌ك ياكى هه‌سره‌تله‌نگۇده‌ك ئىش ئه‌مه‌سكه‌ن. ياخشى كۆرۈش گۇناه ئه‌مه‌سقۇ؟ — ده‌پتۇ ئاغىنه‌م ئه‌هۋالنى چۈشه‌نگه‌ندىن كېيىن جىددىيلىكى په‌سىيىپ.

— ياخشى كۆرەلمىگه‌نلىكىمۇ گۇناه ئه‌مه‌سقۇ، — ده‌پتۇ قىز به‌كمۇ ئازبىلانغان هالدا، لېكىن ئۇ مېنىڭ خاھىشىم بىله‌ن هېسابلاشماي سىرتتا كىشىلەرگه «ئۇ مېنىڭ يۈرگىنىم» دېگه‌ن گه‌پله‌رنى تارقىتىپ يۈرۈپ ئۇ. ئېيتىپ بېقىڭا، بۇ ئاتاقنى ئېلىش سىزچه ئاده‌تتىكى ئىشمۇ؟ بۇ مېنىڭ قىزلىق غۇرۇرۇمغا قىلىنغان

تۇنۇگۈن كەچ ئىچ پۇشقۇمىغا پايلىسماي يەنە كوچىغا چىقتىم. يازنىڭ سالقىن شامالىق كېچىلىرى گويا جەننەتنىڭ بۆشۈكىگە ئوخشايدۇ. ئۇ ئىنسانىنى ئۆزىنىڭ جانغا راھەت سەلكىنى، خۇش بۇي ھىدى، ئىللىقلىقى بىلەن ئەلەيلەپ، تەڭگە راھەت، كۆڭۈلگە ئارام، ۋۇجۇدقا ئىنتىلىش، كەيپ بېغىشلايدۇ. مەن ئاستا قەدەم ئېلىپ كېتىۋېتىپ بىز تۇنجى قېتىم ئۇچراشقان باھار ئاخشىمىنى ئەسلىدىم. ئۇ چاغدا يوپۇرماقلار پوستىدىن ئەمدىلا باش چىقارغان ئىدى. بىز يول يېقىسىدا، قاتار كەتكەن تېرەك بويىدا ئاستا قەدەم تاشلاپ كېتىۋاتاتتۇق. كىشىلەر ئايىغى سەل سېلىككەن، قاراڭغۇلۇق پەردىسى ئەتراپىمىزنى ئوراپ بىزنى دالدىغا ئالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مەن پەردىنى ئۆزۈمگە ــ تۇنجى قېتىم ئۆزۈمگە تارتتىم، بۇ مېنىڭ يېڭى بىر ھايات باشلىشىم ئىدى. مەن ھاياجاندىن تىترەپ كەتتىم. ئۇ بولسا كەينىگە ئىتتىك شوخلۇپ دەرھەكە يۆلەنگەن ھېتى ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى ئېتىۋالدى. مەن كېيىن ئۇنىڭ كۆزلىرىدىكى سىنىمەي تۇرۇۋالغان نەمنى بايقاپ قالدىم. ئەمما بىلمىدىم، ئۇنىڭشۇ چاغدىكى يىغىسى ھاياجاندىنمۇ، ئۈيالغىنىدىنمىدۇ ياكى نېمىگىدۇر قىيمىغانلىقىدىنمىدۇ؟ شۇ كۈنى مەن ئۇنى ئۆزىتىپ ماڭغاندىمۇ، دەرۋازىسى ئالدىدا ئۇنىڭغا خوش ئېيتىپ ئارقىدىن تەلمۈرۈپ قاراپ قالغىنىمدىمۇ ئۇ ماڭا قارىمىدى ھەمدە شۇندىن كېيىنكى بىرنەچچە قېتىملىق تەكلىپ

كۆز نۇرۇم بىلەن چىللاپ يۇرگەن كۈنلەردە ئۇ ئۇنىڭ ئۈچۈن كەيپ بولۇپ، قوشاق ئېيتىپ يىغلاپ يۇرگەن مىجەزىنى ئەنە شۇنداق بىزارلىق بىلەن بايلىغان ئىدى. ئەپسۇسكى «ھايا تىمدىنمۇ قىممەت» دەپ ئاتىلىۋالغان قىزلىق ئېپىپەت - نومۇسىنى شۇنىڭ ئاياغ ئاستىدا دەپسەندە قىلدى. ئېپىپەت - نومۇس ھايات-تىن قىممەت ئىكەنلىۋىنى ئەجەبا پەردىدە ئاشۇ ئەرزىمەس گەن ھايا تىنى قۇغداپ قېلىش ھېسابىغا ئاشۇ قىممەت-لىك نەرسىسىدىن كېچىپتىمۇ؟ پەردە ئەقىدىسى ئالدىدا مەغلۇپ بولدى. ئۇ بىر ئېتىقاد تۈپەيلى كېچىلەپ تۇرۇپ تۇتقان روزىسىنى قورسىقى پۈر قېلىپ ئېچىشى بىلەنلا بۇزۇۋەتكەن چىدىماس بەندە. بەلكى ئۇنىڭ قەلبىنىڭ بىر بۇلۇڭىغا چۈشۈپ قالغان ياۋا ئۇرۇق يىلتىز تارتىپ بىخ سۈرۈپ قالغانىدۇ. بەلكى شۇ تۈپەيلى مەندىن قۇتۇلۇشنىڭ بۇ ئەپچىل چارىسىنى ئويلاپ تاپقانىدۇ. لېكىن ئۇ خېتىدە ئۆزىنى ئىلاجسىز قالغان «ۋاپادار» قىلىپ بېزەپتۇ. ئۇستىگە مەن چوڭلىتا كۆزىتىشىم بىلەنلا ئارتقان بۇ سەلتەنەتلىك نەپىس تونىنى سالغۇسى يوق. ئۇنى ئاللىقاچان نېجاسەت بىلەن بۇلغىۋەتكىنى ئېسىدىن چىقىرىۋەتكەن. زۆھرە، ئۇ ھازىر ھېچنەرسىگە ئەرزىمەيدۇ قالدى. سىز ئېيتىپ بېقىڭ. ئۇنىڭدا ھازىر مېنى ئەگەشتۈرۈپ خىيالى كېلەچەككە يەتكۈزگۈدەك روھ، مېنى لال قىلىۋېلىدەك گۈزەللىك بارمۇ؟ ئۇ ئاللىقاچان ئۆلىدى. مەن ئۆتمۈشتە سۆيگەن پەردە ئاللىقاچان يوقالدى.

ئۇنىڭ مېنى باشلىغىنى نەقەدەر قورقۇنچلۇق، نەقەدەر دەھشەتلىك مەنزىل؟ بۇ ئۇنىڭ جىنايىتى ئەمەسمۇ؟ پەردە جىنايەتچى، پاكلىقىنى يوقاتىش ھېسابىغا مېنىڭ سەلتەنەت بىلەن دەۋران سۈرۈۋاتقان بەختەتەختىنى كۆمۈپ يۈرىكىمنى لەختە ـ لەختە قان قىلغان جىنايەتچى. يىگىتلىك غۇرۇرۇمنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، مېنى قان يىغلاتقان جىنايەتچى! مانا ھازىر ئەتراپ يېشىلچىلىققا پۈركەندى، يوپۇرماقلار ئۆز بەرگىدە ياشناپ تۇرۇۋاتىدۇ. باھار، ياز تېخى كەتمىدى. پەسلى كەلمەي تۇرۇپ يوپۇرماقلارمۇ ئۆز بەرگىدىن ئايرىلمىدى. بىراق، پەردىنىڭ ئۆمرىگە مەزگىلسىز كەلگەن كۆز ياشلىق يوپۇرماقلىرىنى غازاڭ قىلىپ بولدىمۇ؟ ياكى ئۇنىڭ غازاڭ بولغان ياشلىق گۈلى كۆزنى چىللاۋاتامدۇ؟ مەن پەردىدىن نەپرەتلىنىمەن. كىم بىلىدۇ، بىر ئىختىيار ئۇنى ۋەسۋەسىگە سالغاندۇ، شۇ كۈندىكى تاساداپىيلىق ئۇنىڭ ئۆچۈن پۈتۈن بولغانىدۇ، بۇ ئۇنىڭدىن باشقا ھەممە ئادەمگە سىرمۇ؟ بەلكى ئۇ، ئۇنىڭ ئۆچۈن بىھۇدە كەتكەن ئىككى يىللىق ھاياتىنىڭ جاۋابكارلىقى تۇپەيلى ئاغزىدا ھەسرەت ناخشىسىنى ئېيتقىنى بىلەن كۆزلىرى يوشۇرۇن مۇھەببەتتىن مەستتۇر. مانا بۇ مېنىڭ يۈرىكىمنى ئېچىشتۇرۇۋاتقان ئاچچىق سىر. ئاھ، ئۇ مېنى تەگسىز خورلۇق دېڭىزىغا ئىتتىرىدۇەتتى. مەن پەردىدىن نەپرەتلىنىمەن زۆھرە، ئۇنىڭ دەپسەندە بولغان ئېپلاس جەسمىدىن

پەسىنى يەردە قويۇپ ئۇچرىشىشقا چىقماي قويدى
مەن شۇ چاغدا بۇ ئارتۇقچە قىلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭدىن
رەنجىمىگەن، ئەكسىچە بۇ «ئارتۇقچە قىلىق» مۇھەببەت
گۈلخانىمغا ياغ چېچىۋەتكەن. مېنى ئۇنىڭ ئۆ
چۈن ئوت، سۇ ئايرىماي سەكرىيەلەيدىغان باتۇر
ئايلاندۇرغان ئىدى. ئەمدى قېنى مەن سۆيگەن ئاشى
مەنزىلى گۈزەللىك، قېنى مەن كۆرگەن ئاشۇ هايالىق
بېقىش، قېنى مەن قوغلاشقان، مەن موهتاج بولغان
ئاشۇ ساپ روهى؟ مەن ئۇنى سۆيەستىم. ئۇنى بەخت
مەنزىلىنى كۆرسەتكۈچى پەرىشتە دەپ تونۇغان، كەل
گۈسىنى ئۇ كۆرسەتكەن تەرەپتىن ئىزلىگەن ئىدىم
بىراق ئۇنىڭ مېنى باشلاپ كەلگىنى مەن تەسەۋۋۇر
قىلغاندەك گۈزەل، مەن ئىشەنگەندەك پاكلىق نۇرى
چاقناپ تۇرغان زېمىن بولماستىن، بەلكى چىقىشى
يولىنى تاپقىلى بولمايدىغان، تۆت تەرىپىدىن بوران
هۇۋلاپ تۇرغان قاپقاراڭغۇ قۇملۇق بولدى. بۇ يەردە
يە كۆن نۇرى، نە قۇشلارنىڭ نەغمە - ناۋاسى
نە گۈل - گىياھ ئاستىمدىكىسى بىر قەدەم ئالدىمغا
چامدىسام يېتىم قەدەم كەينىمگە سۈرەيدىغان، هەتتا
سەللا بىخۇدلۇق قىلسام مۇللاق ئاتقۇزۇۋېتىدىغان
قۇم - تاش. ئۇستۈمدىكىسى هېچنەرسىنى كۆرۈش
ئىمكانىيىتى بەرمەيدىغان، ئەكسىچە يۈرەكنى سىقىپ
پىغان چىكىشكە زورلايدىغان قاراڭغۇلۇق. مەن ئېزىپ
نەگە كېلىپ قالدىم. پەردە مېنىڭ هايات بولۇمدا
پەيدا بولغان ئېزمىتقۇ شەيتان ئىكەن. قارىغا زۆھرە

بولامدىغاندۇ؟

زۆھرە، لىلا گەپنى قىلسام ئەگەر مېنىڭ قەلبىمدە ئۇنىڭغا نىسبەتەن چوڭقۇر مۇھەببەت بولمىغان بولسا ئۇنىڭ ئۈچۈن بۇنچە ئازابلىنىپ نېمە قىلاتتىم. قىيالماسلىقتىن زارلىنىۋاتىمەن، ئاغرىنىۋاتىمەن، ھەتتا نەپرەت ئوقۇۋاتىمەن. ئاشۇ قىيالماسلىق مېنى نېمە خىيالارغا سالمىدى، نېمىلەرنى دېگۈزمىدى - ھە؟! ئۇنىڭ قەلبىمنىڭ ئەڭ چوڭقۇر يەرلىرىگە موھۇر باسقاندەك ئورناپ كەتكەن ئىسمىنى ئۆچۈرۈۋېتىش مەن ئۈچۈن شۇنچە ئاسانمۇ؟ ئۇنىڭ ئىسمىنى زىكرى قىلىپ ئۆگەنكەن تىلىم قانداقمۇ بىردىنلا ھەرىكەتتىن توختاشقا كۆنسۇن؟ ئۇنى ئۆز ئەكسىدە چاقنىتىپ ئادەتلەنگەن قارىچوقلار قانداقمۇ ئۇنى ئىزلىمەسۇن؟

زۆھرە، سىزدىن يوشۇرۇپ نېمە قىلاي، ئۇمۇ مېنى سۆيگەن، سۆيىدىغانلىقىنى ئەمەلدە ئىپادىلىگەن ئىدى! راست زۆھرە، ئۇنىتۇپ قالمىدىم، قانداقمۇ ئۇنىتۇپ قالاي، بۇ يەلقى يېڭى يىل كېچىسىدىكى ئولتۇرۇش بەكمۇ قىزىغان ئىدى. سورۇنداشلەرنىڭ ھەممىسى مەيداندىن چۈشمەي دېگۈدەك تانسا ئوينىدى. پەردە بىلەن ئىككىمىزمۇ ئوينىدۇق، پەقەت ھەربىر چېكىگە مۇزىكىغا لېنىتا ئالماشتۇرۇش ئارىلىقىدىلا ئۇسسۇزلۇق ئىچكەچ تەرلىرىمىزنى سۈرتۈۋېلىشقا، ئۆزىمىزنى سەل ئوكسۇپ، بىرنەچچە ئېغىز پاراڭلىشىۋېلىشقا ۋاقىت چىقاتتى. مانا شۇ ئارىلىقنىڭ بىرىدە ئۇ بىر دوستى بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. خېلىدىن بېرى

يىرگىنىمەن. ئىپپەت - نومۇسىنى يوقاتقان قىزنىڭ
يەنە نېمىمۇ قىممىتى بولسۇن؟ ئۇ بىر قىزنىڭ تا
مەن يوقىلىشى ئەمەسمۇ؟!

زۆھرە، ھازىر يېگىنىم ئاش، ئىچكىنىم چاي ئ
مەس. كۆزۈمگە ئۇيقا ئېلىنمىغىلى نەچچە كۈنلەر بو
دى. پەقەت ھاراقنى ھەددىدىن زىيادە كۆپ ئىچ
مەست بولۇپ يېتىپ قالغىنىمدىلا بىرەر يېرىم د
غەمسىز ھالدا ئۇخلىۋالىدىغان ئوخشايمەن. مەن جە
ئويلاندىم. ئۇزاق ئويلاندىم. ساق ئولتۇرۇپ شە
گەمنى ئالدىمغا ئېلىپ قويۇپ ئويلاندىم. تازا ئىچ
مەست بولۇپ ئويلاندىم. ناخشا ئېيتىپ ئولتۇرۇپ
ئويلاندىم. يىغلاپ يېتىپ ئويلاندىم.

ئويلا - ئويلا مېنى ئازابلاپ مۇشۇ ھالەتكە چۈ
شۈرگەن، كۆڭلۈم خانىسىدە ئاشۇنچىۋالا غەۋغالارنىڭ
دېگىز دولقۇنىدەك كۆتۈرۈلۈشىگە تۈرتكە بولغان سەۋەب
نى تاپسام، بۇ مۇھەببەت ئىكەن زۆھرە، يەنىلا مۇھەب
بەت ئىكەن. باشتا يازغانلىرىمنىڭ ھەممىسى مېنىڭ
ئۆزۈمنى يوقىتىپ ئەقلىم كېسىلگەن چاغىدا قىلغان
ئەسەبىي خىياللىرىم. ھازىر ئويلىسام مەن بەكمۇ
تاش يۈرەك، بەكمۇ ئادالەتسىز ئىكەنسەن. تەقدىر
ئۇنىڭغا ئادالەتسىزلىك قىلدى، مەنچۇ، مەن تەقدىر
دىنمۇ ئېشىپ چۈشتۈم. بىر دەمدىلا ھەممىنى —
ئۇنىڭ پاكلىقى ۋە ماڭا كۆرسەتكەن بارلىق ئالىيجا
نابلىقلىرىنى ئۇنتۇپ، ئۇنىڭ نامىنى ھاقارەت بىلەن
كۆمۈۋەتتىم. ئىنسان دېگەن زادى شۇنداق

شۇ چاغدىكى ئويىنىشى گويا ئېتىزلىققا چۈشكەن ياغاچ چاقلىق هارۋىنىڭ مېڭىشىدەك قوپال ئىدى. ئۇ بىردەم، بىردەم ئۇنىڭلىغۇغا قاراپ قويۇاتتى. مەجبت بولسا هەدەپ ئۇنى ئۆزىگە يېقىنراق تارتىشقا تىرىشاتتى. مۇزكا ئاخىرلىشىپ بولغۇچە ئۇ مەجبتنىڭ توختىشىنى كۈتەلمەي قولىنى ئاجرىتىپ يېنىغا كېلىپ ئولتۇرۇۋالدى. مەجبتمۇ تاپاندىن كېلىپلا ئولتۇردى.

— قالتىس يېنىڭ ئويناپدىكەنسىز، — دېدى ئۇ خۇشامەت بىلەن پەردىنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىگە قاراپ.

پەردە مەجبتنىڭ گېپىگە قىلچە پەرۋا قىلمىغان هالدا بېشىنى مەن تەرەپكە بۇرۇۋالدى. مەجبت ئورنىدىن سەنتۇرۇلۇپ تۇرۇپ زالغا ئەچىقىپ قويغان ئۇستەلدىكى قەندىنى كۆتۈرۈپ كىردى.

— كەمپۇت يە، — دېدى ئۇ ئاۋۋال ماڭا سۇنۇپ. مەن بىر تال ئالدىم.

— قېنى ئېلىڭ، — مەجبت بىر جۇپ كەمپۇت تالىلاپ پەردىگە تولىمۇ سىمپاتىيىگەرلىك بىلەن تۇتتى.

— رەهمەت سىزگە، هېنىڭ خوشۇم يوق، جۇپىنى ئىز بىلەن يەڭ، — دېدى پەردە ئاچچىق بىلەن كۇلۇپ. مەجبت نېمە قىلارىنى بىلمەي دەلدەڭشىگەن هالدا كۆزىنى سەل قىسىپ پەردىگە قاراپ تۇرۇپ قالدى. پەردە بولسا هېچنەرسە بولمىغاندەك بىسپەرۋا ئولتۇراتتى.

بىر بۇلۇڭغا كىرىۋېلىپ پەردىگە تىكىلىش ۋە رومكا بوشىتىش بىلەن ئولتۇرغان مەجىت ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن سالام قىلدى. ئاندىن سىغدىلىپ ئولتۇرۇپ بېشىنى پەردە تەرەپكە ئېگىپ نېمىلەر توغرىلىقتۇر قىزغىن سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئالقىنىنى مەيدىسىگە قويۇپ كۆزىنى خۇمارلاشتۇرۇپ ئېگىلىشىدىن پەردىگە «قەلبىنى چۈشەندۈرۈۋاتقانلىقى» ئېنىق ئىدى. ئۇ بىردەم پەردىگە تەلمۈرۈپ، ھېجىياتتى. بىردەم جىددىيلىشىپ تۇرۇۋالاتتى. پەردىنىڭ لەۋلىرى بىلىنەر - بىلىنمەس مىدىرلاپ بىر قېتىم كۆتۈرۈلدى. چىرايى بولسا پەرۋاسىزلىق، مەنتىسىتمەسلىك، بىزار بولۇش ئالامەتلىرى بىلەن سالقىنلاشقان ئىدى.

شوخ، يېڭى مۇزىكا يەنە باشلاندى. مەجىت دەرھال ئورنىدىن تۇردى - دە پەردىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ پۈكۈلۈپ سالام قىلدى. شۇ ھامان پەردىنىڭ كۆزلىرى ئۆتكۈر نەيزىدەك ماڭا تىكىلدى. بىلدىم، ئۇ مېنى ئەيىبلىدى: «سەنمۇ ئوغۇل بالىغۇ، ئورنۇڭدىن غاچچىدە تۇرساڭ بولمامدۇ، مېنى مۇشۇنداق نېمىنىڭ قولىغا قويغىنىڭنى بىلمەسسەن؟» دېدى. ئامال بولمىدى، پەردە ھەدەپ ئۆزىنى مەجىتتىن قاچۇراتتى. بېشىنى چەتكە بۇراپ، خۇش ياقماسلىق بىلەن روھسىز ھالدا قالايمىقان دەسسەيتتى. مەن بىلىمەن، پەردە تانسىغا بەكمۇ ئۇستا، ۋالىسقا ئايلانغاندا گويا غىلىتاڭ مۇزدا پىرقىرىغان نۇرىدەك سىلىق ۋە تەكشى پىرقىرايدۇ، بىراق ئۇنىڭ

— بۇ دېگەن تۆمۈر سوددىسى، قۇرۇق ھېسسىياتقا بېرىلىپ باشقا تەرەپلەرنى ئويلاشمىغان بىلەن بولمايدۇ، مېنىڭ قولۇم بەك قىسقا.

پەرىدە ماڭا بىردەم ئۇندىمەستىن قاراپ تۇردى - دە، ئاندىن ئۆكسۈپ يىغلاپ كەتتى.

— مېنى ياراتمىدىڭىز شۇنداقمۇ؟ گەپنى ئوچۇق لا دەڭا، مەن سىزنى بۇنداق تۇتۇرۇقسىز دەپ ئويلىماپتىكەنمەن.

زۆھرە، مەن ئاشۇ پەرىدەنىڭ ماڭا ئوخشاشسىزلىق قىلمىشىغا قانداقمۇ ئىشىنەي؟ ئۇنىڭغا كۆز تەگدى. تەقدىرنىڭ كۆزى تەگدى. تەقدىر ماڭا ئىنسانلار بىغىدىن بىر چىرايلىق غۇنچىنى سوۋغا قىلغان ئىدى. مەن ئۇنى چېكەمگە قىسىشىم بىلەنلا ھەسەت ئىلاھى چىدىيالماي تەقدىر ئىلاھىنى قۇتراتتى. بۇ ئىلاھ تۆزۈت قىلىپ ئولتۇرمايلا قانلىق قولى بىلەن بۇ غۇنچىنى نابۇت قىلىپ ئۆز قۇدرىتىنى يەنە بىر قېتىم نامايان قىلدى.

ئۇنىڭ قەلبىنىڭ ماڭا ئوخشاشسىزلىق قىلىش دېگىدىن خالى ئىكەنلىكىگە كۆڭلۈم گۇۋاھلىق بېرىپ تۇرىدۇ. راستىنلا، بۇ جاھاندا كىشىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ئىشلار ئاز بولغانمىدى؟ شۇڭا مەن بۇ ئىشنى قانداقمۇ ئۇنىڭ سەۋەنلىكى دەپ ئېيتالايمەن. ئاھ بەچارە پەرىدە. زۆھرە، مېنىڭ ئۇنىڭغا بەكمۇ ئىچىم ئاغرىيدۇ.

ئاڭلىسام مىجىت يەنە ئارىغا ئادەم قويۇپ پەرى-

— ئۇنداق دەپ نېمە قىلاتتىڭ، — دېدىم مەن سىرتقا چىققاندىن كېيىن پەرىدىنى جىملەپ.

— ئۇ مەن ئارقىلىق سىزنى مەسخىرە قىلماقچى بولمەسىز، ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىغا يول قويمايمەن. بۇ گەپنى قىلغان پەرىدە ئىدى. ئۇ ئەنە شۇنداق كىچىككىنە ئىشلاردىمۇ ماڭا سۆيۈنگەن، مېنى، ئويلىغان ئىدى. ئۇ مەن ئۈچۈن ھەممىنى قىلالايتتى.

مىجىتىنىڭ ئاتا - ئانىسى يۈزلۈك، يوللۇق ئىدى. ئۇلار ئارقا - ئارقىدىن ئەلچى ماڭغۇزۇپ يۇرۇپ ئاخىر پەرىدىنىڭ ئاتا - ئانىسىنى ماقۇلغا كەلتۈردى. نەچچە مىڭ سوملاپ پۇل خەجلەپ چاي ئىچۈرۈشمەكچى، ھېچكىمگە سىلىپ باقمىغان تويلۇقنى سىلىپ پەرىدىنى ياسىناقچى، ھېچكىم قىلمىغان ھەشەمەت بىلەن داستىخان سىلىپ داغدۇغا پەيدا قىلىپ قىز يۆتكىمەكچى بولۇشتى. 1-2 مىسقاللىق ئالتۇن بىلەيزۈكنى ئالدىن پەرىدىگە ئەۋەتىپ كۆرسىتىشتى. ئالتۇن ھالقا بىلەن ئۈزۈكنىڭ پاسونىتى كىشى قويۇپ سورىتى. مەن پەرىدىگە ئۇنداق نەرسىلەر تۇرماق بىر قۇر كىيىمۇ ئىلىپ بېرەلمەيتتىم. چۈنكى مېنىڭ ماڭاشىم تەجرىبە سايمانلىرىم بىلەن كىتابتىن ئاشمايتتى، پەرىدە بۇنى بىلەتتى. شۇڭا مەن ئىختىيارنى ئۇنىڭ ئۆزىگە قويدۇم.

— شۇنداق قىلىپ ئۆزۈم ئەۋالىغا قاراپ تالالمىدىكەنمەن - دە، دېدى پەرىدە گېپىم تۈگىشىگىلا ماڭا تىكىلىپ قاراپ.

نېمە بار؟

مېنىڭ دەيدىغانلىرىم بەلكىم مۇشۇنىڭ بىلەن پۈتۈنلەي تۈگىمەن بولاتتى، بىراق پېشانىمگە ئۇنداق يېزىلمىغان بولسا كېرەك. تەقدىر خۇددى ئوبدانراق ئويلىشىپ بېقىشىمنى تىلىگەندەك تۇنۇگۈن مۇنداق بىر ئىشقا داخىل قىلىپ قويدى. ئاپتوبۇس بېكىتىدە تۇراتتىم. ئۇدۇلدىكى ماگىزىندىن تۇيۇقسىز قىسا - چىما كۆتۈرۈلدى، يۈگۈرۈپ باردىم، بىر ئايالنىڭ پەريادى ماگىزىننى بىر ئالغان ئىدى. كىشىلەر ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىۋېلىپ تۈشىمۈ تۈشتىن ئەھۋال سوراپ پېتىراپ كېتىپتۇ. ئايال بولسا ئۆزىنىڭ نېمە قىلىپ، نېمە قويۇۋاتقىنىنى بىلەلمىگۈدەك دەرىجىدە جىددىيلەشكەن ئىدىكى، تۇرۇپ ئۆزىنى ئۇياققا ئېتىپ يۈگۈرۈيتتى، تۇرۇپ ئۆزىنى بۇياققا ئېتىپ يۈگۈرۈيتتى. تۇرۇپ ئىزىدا پىرقىرايتتى. ئۆزىنى كاچاتلاپ چاچلىرىنى يۇلاتتى. مەيدىسىگە مۇشتلايتتى. جان تالىشىۋاتقان جاندارەك ئۆزىنى يەرگە تاشلايتتى. سەكرات تارتىۋاتقاندەك خارقىراپ تىپىرلايتتى، يەنە تۇيۇقسىز ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ، ئۆزىمۇ مۆلچەر قىلمىغان بىر تەرەپكە قاراپ ئېتىلاتتى. ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئوراۋالغان كىشىلەرگە باققان كۆزلىرى ئېيتىپ تۇگەتكۈسىز تەشۋىش ۋە قورقۇش، ئىپادىلەش تەس بولغان ئىلتىجا، چەكسىز ھەسرەتنى نامايان قىلىۋاتقان ھال ئېيتىش بىلەن تولغان ئىدىكى كۆرگەن، ئاڭدىمنىڭ قولىدىن كېلىدىغان زەررىچە ياردەم ئۇچۇن باش

ىدەگە كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ ئېرىشىشى تەس بو
غان ئالاھىدە شارائىتلار توغرىسىدا ۋەدە قىلىپ يىل
نىپ - يالۇۋرۇپتۇ. «چاۋدىسىنى چىتقا يېيىۋېتىپ ئا
ددىن نېمە كۆرسەم كۆرىمەن» دەپ تەھدىتىمۇ ساپتۇ
ئەمما پەردە سوغۇق كۈلكە، كەسكىن پوزىتسىيە بى
لەن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى رەت قىپتۇ. ماڭا بۇ ئ
مىجىتنىڭ ئەلچىلىككە قويغان ئادىمى ئۆز ئېغىز
بىلەن ئېيتىپ بەردى.

مىجىت شۇ ئېپلاس ۋاستە ئارقىلىق پەردىنىڭ
بۇرنىدىن تۆگىنى يېتىلمىگەندەك يېتىلمەيلەيمەن، ئار
قامدىن يۈگۈرۈيدىغان قىلىمەن دەپ چۆچۈرىنى خا
سانغان.

ئەمما پەردە ئۇنى ھېچقاچان كۆڭۈل ئۆيىگە
يولاتمىغان، روھىغا ئارىلاشتۇرمىغان. ئۇ جىسمانىي
ئاجىزلىقى تۈپەيلىلا ئۇنىڭدىن يېڭىلدى، بىراق ھەقىقىي
ئاجىز كەلگىنى مىجىت. ئۇ پەردىنىڭ پاك روھىنى
قوچۇپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ روھى بىلەن بىرلەشتۈرۈشكە
قادىر ئەمەس ئىدى. ئۇ ئۆزىدە ھەقىقىي يىگىتكە
خاس بولغان مۇھەببەت ھاسىل قىلىش كۈچىنىڭ
يوقلۇقىنى بىلەتتى. شۇڭا ئۇ نامەردلىك قىلىشقا
مەجبۇر بولدى. بۇ بىر يىگىتكە نىسبەتەن نەقەدەر
چوڭ ئاجىزلىق - ھە؟! بىراق قارا كۆچ قاچان
روھىنىمۇ قوشۇپ ئىگىلەشكە قادىر بولغان؟ پەردىنىڭ
جىسمى بۇلغىنىدى، ئەمما روھى ئاۋۋالقىدەكلا
پاك. جاھاندا پاك روھتىنمۇ ئۈستۈن تۇرىدىغان يەنە

ئۆزىگە تاغدەك ئىشەنچ قىلغان بۇ ئايال قىل سىغقۇدەك بىر ئېھتىمالنىقا ئورۇن قويۇپ ئويلىمىغان بولغىيتتى بەلكى. بولمىسا شۇنچە پۇل بىلەن ماكىزىنغا كىرەتتىمۇ؟

«تەقدىر دېگەن مانا شۇنداق بىر گەپ ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىدىم مەن ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك ھالەتكە كېلىپ يەر قاساۋاتقان ئايالغا قاراپ ئېچىنغان ھالدا. نېمە ئۈچۈندۇر ھېلىقى ئايال تۇيۇقسىز چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ بىر دەقىقە مەڭدەپ تۇرۇپ قالدى ـ دە. ئاندىن خۇددى شۇ تۇرۇشىدا ئالدىدىكى خارابلىشىش. يوقىلىش مۇساپىسىنى كۆرگەندەك. تەقدىرنىڭ شۇ مىنۇتتىن باشلاپ تۆپتىن ئۆزگىرىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتكەندەك ئىزىدا لاسسىدە ئولتۇرۇپ قالدى. ئۇ كۆزلىرىنى ئاستا يۇمدى. تارام ـ تارام ياش پەسكە سىرغىدى. چىرايىدا قان دېدارى قالماي ئاقىرىپ كەتتى. مەن ئىچ ئاغرىقىدا چىداپ تۇرالماي قايتىپ چىقتىم. يوشۇرمايلا ئېيتاي زۆھرە. شۇ مىنۇتتىن باشلاپ پەردىدە خىيالىمغا كىرىۋالدى. ئۇنىڭ پېشكەللىككە ئۇچرىغان مىنۇتلىرىنى قىياسەن كۆز ئالدىمغا كەلتۈردۈم. چۈنكى پەردىدىمۇ ئاشۇ ئايالغا ئوخشاشلا يوقىتىشقا ئۇچرىغان. يوقىتىشنىڭ ھەممىسىلا ئوخشاش ئازابلىق بولىدىغۇ؟! پەردىدىنىڭ ئۆزىنى شەخسىل ئۇستىگە تاشلاپ ياقا يىرتىپ قىلىۋاتقان پەريادى قۇلاق تۇندۇرمەس. ھەسرەت ئەۋجىدە ئۆزىنى يوقاتقان سەكپارە ھالىتى كۆز ئالدىمدا نامايان بولۇشقا

جەلەن يۇگۇرگۈسى كېلەتتى.

ئەتراپتىن غۇلغۇلا كۆتۈرۈلدى، ئالقىلاپ تۇردۇم ھەممىلا ئادەم ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتتى. ھەممىلا ئادەم ئۇنىڭغا ئاسانلىق تىلىدى. ھەممىلا ئادەم ئۇنى مۇشھالغا چۈشۈرگۈچىگە لەنەت ئېيتتى. سورۇنىنىڭ رايىدىن قارىغاندا ئەگەر بۇ ھالىنىڭ سەۋەبكارى قولغا چۈشۈپ قالغۇدەك بولسا چالما - كېسەك بولۇپ كېتىشى چوقۇم ئىدى. سەۋەبىنى بىلگۈنىڭز كېلىدىغاندۇ زۆھرە. سىزنىڭمۇ خۇددى ھېنىڭ ئەتراپىمدىكى كىشىلەرگە ئوخشاش ھېلىقى ئەقىلدىن ئازغۇدەك دەرىجىدە پىغان چېكىۋاتقان ئايالغا ھېسداشلىق قىلىدىغانلىقىڭىزغا، بۇ پىغانىنىڭ سەۋەبكارىغا ئەجەل تىلەيدىغانلىقىڭىزغا ئىشەنچىم كامىل. قىزلىق ھۆسنى ئۆچۈپ ئۇلگۈرمىگەن بىر ياپىياش ئايالنىڭ نىسبەتەن ئوچۇق سورۇندا بۇنداق تەلۈلەرچە ھالەت شەكىللەندۈرۈشىڭ دەمسىز؟ گېپىم ئەگىتتى. مەن سىزگە ئىشىنىڭ سەۋەبىنى دەپ بەرمەكچى ئىدىمغۇ؟ ھېلىقى ياش ئايال ماگىزىندا كاسسىر ئىكەن، ئۇ بىر كۇنلۇك سودىدىن چۈشكەن 10 مىڭ يۈەن پولىنى بانكىغا ئەكىتۈپتۇپ، لازىمەتلىك ئۇچۇن بۇ ماگىزىنغا كىرىپتۇ. بۇ كىرىشىنىڭ بىر چوڭ پېشكەللىكىگە قىلىنغان سەپەر ئىكەنلىكىنى ئۇ نەدىن بىلسۇن، غەپلەت باسقاندەك بىر قاپ سەرەڭگە ئالغىچە بولغان ئارىلىقتا 10 مىڭ يۈەن پۇل سېلىنغان سومكىنى ئوغرىغا ئالدۇرۇپ قويۇپتۇ.

زۆھرە، خېتىڭنى ۋە خېتىڭگە قوشۇپ ئەۋەتكەن شىرئەلىنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ نەچچە كۈن ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ كەتتىم. ياشلىرىم تېخىمچە قۇرۇغىنى يوق. مەن بۇ جاھاندا مەندەك بۇلغانغان قىزغا يەنە ھېسداشلىق قىلىدىغان ئادەمنىڭ چىقىدىغانلىقىنى ئويلىمىغان ئىكەنمەن. سەن خېتىڭدە «سېنىڭ قانداق قىز ئىكەنلىكىڭنى ئەل بىلىدۇ» دەپ يېزىپسەن. ياق زۆھرە، مېنىڭ ئۆتمۈشۈمگە، ئاشۇ كىرىستالدەك پاك ئەخلاقىمغا مەنسۇپ ئىشلار ئەمدى كېچىدە ناھايىتى ئېنىق كۆرگەن. بىراق ئويغانغاندىن كېيىنلا ئۇنتۇلۇپ كېتىدىغان چۈشكە ئايلاندى. ئۇ خىرە ـ شىرە ئەسكە كېلىدۇ، بىراق دېيىشكە ئۇلگۈرمەيلا كېيىنكى قاباھەتلىك چۈشىنىڭ خاتىرىسى ئۇنى كۆمۈپ ئەستىن چىقىرىپ تاشلايدۇ.

زۆھرە، شىر ئەلىنىڭ خېتىنى ئەۋەتمەسلىك بوپتىكەن، ۋىژىلداپ كۆيۈۋاتقان يۈرىكىمگە تۆز سېپىپ نېمىمۇ قىلاتتىڭ. ماڭا ئۇنى ئەسلىتىش راۋامۇ زۆھرە؟ مېنىڭ زارىمنى قوزغاپ، ئازابلىنىشقا قىستىمىساڭ بولاتتى. سەن ئەۋەتكەن تەقدىردىمۇ ئۆز ـ ئۆزۈمنى سوراپ ئوقۇمىسام بوپتىكەن. ئۇنىڭ مېنى كەچۈرمەسلىكى، مېنى باشتىن ـ ئاخىر ھاقارەتلىشى لازىم ئىدى. ئۇ بىر پارچە خەت بىلەن ئەمەس، ئۆمۈر بويى ماڭا لەنەت ئوقۇش بىلەن ئۆتسىمۇ مەن رازى. چۈنـ

باشلىدى. ئەنە يۇرىكىنى ھۇجۇغىنىچە ئىككى پۇكلىنىپ ئولتۇرۇپ قالغان كاسسىر ئايال، ھوشىنى يوقىتىپ يەنىلىپ قالغان پەردىدە، كىچىك بالىدەك ئۇن سېلىپ ھۆكۈرەپ يىغلاۋاتقان كاسسىر ئايال. قولىنى مەھكەم چىشلىگەن ھالدا بۇقۇلداپ ئېنسەدەۋاتقان پەردىدە.

سىز ئېيتىپ بېقىڭا زۆھرە، ھېلىقى ئايال شۇنداق بولۇشنى خالايتتىمۇ؟ بىراق ئۇنىڭ ئىرادىسىگە قارشى ھالدا ئىش شۇنداق بولدى. بۇ ئۇنى يەتكىچە ئازابلايدۇ. ئەگەر بۇنىڭ ئۈچۈن يەنىلا ئۇ ئەيىبلەنسە (ئەلۋەتتە قانۇنىدىن سىرت) ئۇنىڭغا ئۇۋال بولۇپ كەتمەسمۇ؟ ئۇ چاغدا ئادىللىق دېگەن نەدە قالىدۇ؟ ئەمدى گەپنى پەردىگە يۆتكىسەم بۇ ئىككى ئىش ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىق يوقمىدۇ؟ پەردىدە نېمە ئۈچۈن كېيىنمۇ مىجىتنى رەت قىلدى. ئۇنى خۇددى ھېلىقى ئايالغا ئوخشاش ھايات مۇساپىسىدىكى بىر پېشكەللىككە ئۇچرىغۇچى دېگىلى بولماسمۇ؟ شۇنداق ئىكەن، مەن ئۇنى قانداقمۇ قارىلاي؟

زۆھرە، جاھان پۇتۇن ئىللىقلىقنى يوقىتىپ سوۋۇپ كەتتىمۇ ياكى تومۇز ۋاقتى يەتتىمۇ، نېمانداق ئۇرۇپ مۇزلاپ، ئۇرۇپ تەرلەيمەن. كۆز ئالدىمنىڭ دەم قاراڭغۇلىشىپ، دەم يورۇشى نېمىدىن؟

ئاھ، سەۋدا بىلەن تولغان بېشىم. خۇش تېپىلىڭ زۆھرە.

شىر ئەلىدىن

ىلايدۇ. دېمەك ئەتە يېڭىدىنىنى مۇھەببەت ئەمەس بەلكى غۇرۇر. شىر ئەلىنىڭ بۇنداق ھېسسىيات ئازابى ئىچىدە ياشىشى بەختسىزلىك ئەمەسمۇ؟ مېنىڭ بەختسىزلىكە ئېردىشىمنى ھېسابىغا شىر ئەلىگە نىسبەتەن بولىدىغانىنى ئەنە شۇ.

زۆھرە، خۇشاللىق ۋە دىل ئارامىلىقى دېگەن نېمە؟ سەن بۇنى قانداق چۈشىنىسەن؟ مېنىڭچە بىر - بىرىنىڭ قەلبىنى ئازابتىن خالاس قىلىش، بىر-بىرى ئۈچۈن بەختلىك ياشاش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بېرىش، قىسقىسى، بىر - بىرىنىڭ بەختى ئۈچۈن ياشاش ــ مانا بۇ ھەقىقىي سۆيگۈ ئىگىلىرىنىڭ خۇشاللىق ۋە دىل ئارامىلىقى. ئەگەر خۇشاللىق ۋە دىل ئارامىلىقنىڭ بىر ئۆيگە جەم بولغاندىن كېيىنلا ئاندىن ئېرىشكىلى بولىدۇ دېيىلسە بۇ تولىمۇ تار ئويلىغانلىق بولىدۇ. بىر - بىرىنى ياخشى كۆرگەن كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭلا بىر ئۆيدە ياشىشى ناتايىن.

ئىنسان ئۆزىنىڭ ئەخلاقىي - پەزىلىتى بىلەنلا قەدىرلىك. ئەگەر ئۇنىڭدىن ئايرىلىسىچۇ؟ مەسىلەن، ھىجىتكە ئوخشاشلار قارىماققا غالىب. ئۆز ئېپلاسلىقى بىلەن يەڭگۈچى، ئەمما ئۇ شۇ ھايۋانىي قىلمىشى بىلەن مەڭگۈ خاك ــ تۆپراققا تەڭ، مەڭگۈ نەپرەت ۋە لەنەت ئوچىتىدا كۆيمىدۇ.

زۆھرە، كىشىلەر «ئۆتۈپ كەتكەن ئىشلارنى ئۆتۈپ كەتتى، تارىخ بولۇپ قالدى» دېيىشمىدۇ. لېكىن شىر ئەلى بىلەن ئۆتكەن بەختلىك چاغلار مەن ئۈچۈن

كى ئەمدى مەن پەقەت شۇنىڭغىلا لايىق. مەن شىر-
ئەلدىن شۇنى كۆتكەن. ئويلىماپتىمەن، ئۇنىڭ بېشىغا
كەلگەن بۇ ئەلەمنى گويا ئەينەك سۇنۇقلىرىنى يۇتقان-
دەك يۇتۇۋېتىپ تۇرۇپ ماڭا يەنە ئالىيجانابلىق
كۆرسىتىشىنى پەقەتلا ئويلىماپتىمەن. جاھاندا مۇشۇنداق
ئادەمدىن يەنە قانچىسى باردۇ؟

ئاھ زۆھرە، مەن شىرئەلىنى قانچىلىك ياخشى
كۆرىمەن ـ ھە؟! ئۇ مەن تەسەۋۋۇر قىلغان بەخت.
خۇشاللىق ۋە گۈزەللىكنىڭ ئالىمى، ئۇنى سۆيۈش
ھاياتىمنىڭ مەزمۇنى. كۆركى، زۆھرە، مەن ئۇنى شۇ
دەرىجىدە باخشى كۆرگەنلىكىم ئۈچۈن ئۇنىڭ كەچۈ-
رۈم قىلغانلىقىنى قوبۇل قىلىپ ئۇنىڭ بىلەن توي
قىلماقچى ئەمەسمەن. بۇنىڭغا خاھىشىم يول قويمايدۇ.
ھەرگىزمۇ! ئەگەر مەن شىرئەلىنىڭ مېنى كەچۈرگىنى
ئۈچۈنلا ئۇنىڭ بىلەن توي قىلىشنى تاللىۋالغان بولا-
سام بۇ تولىمۇ نەپسانىيەتچىلىك بولاتتى، بۇ قوشۇلۇش
شۇبھىسىزكى مېنى بەختكە ئېرىشتۈرىدۇ. بىراق شىر-
ئەلچۈ؟ ئۇ گەرچە بۇندىن بۇرۇن مېنى ياخشى كۆر-
گەن بولسىمۇ لېكىن بۇندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۆزىنى
بەختلىك ھېس قىلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىنمۇ؟
ياق زۆھرە، ياق! مۇمكىن ئەمەس. ھازىر شىرئەلىنى
مۇھەببىتى يەڭدى. بىراق مەن يولۇققان بۇ بەخت-
سىزلىك ئەتە جەزمەن ئۇنىڭ گېلىغا خۇددى بىر پارچە
سۆڭەكتەك تۇرۇپ قالىدۇ، ئۇ ھەرقانچە قىلىپمۇ ئۇنى
يۇتۇۋېتەلمەيدۇ. بۇ جەزمەن ئۇنىڭ غۇرۇرىنى ئازابـ

ئۇ مېنىڭ پەردىشتەم

1

قولۇم ـ قوشنىلارنىڭ ئۇ ئايالنى يامانلاپ سۆزلەشكەنلىرىنى پات ـ پات ئاڭلاپ قالاتتىم.

ـ كۆڭۈلدىكىدەك قوشنىغا ئېرىشمىسۇ تەس ئىكەن، ـ بوسۇغىسىمزغا تىكەن ئۇنگەندەكلا بىر ئىش بولدىغۇ ـ بۇ.

ـ «تالا مۇشۇكى ئۆيۈ مۇشۇكىنى قوغلاپتۇ» دېگەندەك، تۇنۇگۈن كۆچۈپ كېلىپلا بۇگۈن باللارنى خالىغان يېرىدە ئوينىتاقۇزمايدىكەن. بىزنىڭ كەنجىنى «نېمە جاڭگالدا ئېزىپ قالغاندەك ۋارقىرايسەن» دەپ ئىشىك ئالدىدىن ھەيدەۋېتىپتۇ، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن قورۇسىدا يۈرەكلىك ئويناپالمىسۇنمۇ ئەمدى؟

ـ قايسى كۈنى تازا ئۆتكىدەك بىر گەپ قىلاي دەپ ئاچچىقىم بىلەن چىقىۋېدىم، قارىسام تام قوشنىسى ئەمەتجاننى «ئۇنىڭالغۇنى ئاستا قويمىدىكى» دەپ داپۇرۇس قىلغىلى تۇرۇپتۇ، ئەلپازى بەك يامان. «توۋا» دەپ ياقامنى تۇتقىنىمچە كەينىمگە يانىدىم. ماخشا ـ ساز بىلەن خوشى يوق ئىكەن بۇ

تاریخ ئەمەس. مەن مەكتۇ شۇ كۈنلەرنىڭ ئەسلىمە-
سى بىلەن ياشايمەن. ئۇنىڭ كۈلكىسى مەن ئۈچۈن
خۇشاللىق، ئۇنىڭ بەختى مېنىڭ دىل ئارامىم. مەن
ئۇنى مەكتۇ سۆيىمەن. ئەبەدىي سۆيىمەن. شۇ سۆيۈش-
تۈپەيلى ئۇنىڭ بىلەن توي قىلالمايمەن. ئۇ مېنىڭ
ئارمىنىم، مەۋجۇت ئىلاھىم. ئۇ مېنىڭ قەلبىمدە، تە-
سەۋۋۇرۇمدا مەن بىلەن مەكتۇ بىللە. ئاھ سۆيۈش.

پەرىدە.

قىلىدۇ. رەخمەتۇللا ئەنە شۇنداقلاردىن ئوخشايدۇ. لېكىن راستىنى ئېيتقانىدا، ئۇ ھەرقانداق ئايالنىڭ مەيلىنى تارتالىغۇدەك كىشى ئىدى، قان تېمىپ تۇرىدىغان يۈزىدىن ھەمىشە خۇش تەبەسسۇم ئۆچمەيتتى، ئۆزىنى تولىمۇ رەتلىك ۋە پاكىز تۇتاتتى. ئارقىغا ياندۇرۇپ تارالغان قۇندۇزدەك قارا چېچى، خۇددى بوۋاق بالىنىڭكىدەك پومزەك قولى، قىز كۆرگىلى ماڭغان يىگىتنىڭكىدەك پاكىز قىردۇرۇلغان ئىنكى ئۇنى 40 تىن ئوشۇق كۆرسەتمەيتتى.

ئەما رابىخان پۈتۈنلەي بۇنىڭ ئەكسىچە ئىدى. ئۇنىڭ قارا كۆك رەڭگە كىرگەن چىرايىنى تىلىم - تىلىم قورۇقلا باسقان ئىدى، تومۇرلىرى كۆپۈپ چىققان، قوناق شېبخەدەك ئۇرۇق بويىنى تارتىشىپ تۇراتتى، بۇنى ئاز دەپ ئۇنىڭ چىشىدىن بىرنەچچىسى يوق بولۇپ، چېكە چاچلىرىنى قاپلىغان ئاقلار، دۇمچەيگەن بەستى رابىخاننى رەخمەپتىن كەم دېگەندە ئون ياش چ ئ كۆرسىتەتتى. ئۇنىڭ سوڭغا دەسسەپ كۆن بويى شاقلىدىتىپ سۆرەپ يۈرىدىغان كونا ئايىغى، چېچىنى يۆگەشكىمۇ يەتمەي قالغان، كىرىشىپ ئالقاندەك بولۇپ قالغان ياغلىق تۇرقىنى يېقىمسىز تۇسكە كىرگۈزسە، قوشنىلار بىلەن تىنچلىق - ئامانلىقمۇ سورىماي، ھېچكىمگە پەرۋا قىلماستىن يۇرۇشلىرى ئۇنىڭ ئەسلى كۆرۈمسىز ئەپتىنى تېخىمۇ سوغۇق كۆرسىتەتتى.

مەن بىر تۇرۇپ، رەخمەپكامنىڭ تەقدىرىگە ئىچ

ئالۋاستىنمىك.

ئىشىكى ئالدىدىكى دەرەخكە قولغان قۇشقاچلارنىڭ ھەممۇ چالما ئېتىپ يۇرگىنىچۇ تېخى!

— ئالجىپ قالغان خوتۇن ئوخشىمامدۇ بۇ! ...

بىر كۈنى مەن ئۇ ئايال توغرىسىدىن سورىدىم:

— ئۇ، رەخمۇپنىڭ نېمىسى ئىكەن؟ ...

— ئايالى ئىكەن.

مەن ئايالىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ھەيران بولغىنىمدىن داڭ قېتىپ قالدىم.

— نېمە دەۋاتىسىز. تۇۋا دەڭ، ئۇ ئايال بەلكى رەخمۇپنىڭ تۇغقىنىدۇ؟

— ۋاي خۇدايىم، نېمانداق ئىشەنمەيدىغاندۇ، راست خوتۇنىكەن! — دېدى ئايالىم مەسخىرە ۋە تەنە بىلەن. — تەكشىلىگەن جاھان دېگەن شۇ - دەتەلەيلىنى نەگە بارسەن دېسە سوتا بىلەن دوقۇغا دەپتىكەن. بۇ سەت تۇستىراكاپ قانداق قىلىپ شۇ قاتارلىق ئادەمگە ئىلىشىپ قالغاندۇ دەيمىنا؟ تېخى «رەپىقەم، خانىمىم» دەپ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىكەن ئۇ كىشى، باشقىچىرەك ئايال بولغان بولسا ئايىغىدا ئۆمىلەركەنمۇ دەيمەن. ئىنژېنېرمىش تېخى!

ئەمدى مەندە ئايالىمنىڭ سۆزىنىڭ راستلىقىغا گۇمان قالمىغان ئىدى. ھەي ... ئەرلەر ئارىسىدا شۇنچىلىك بىلىمسىزلىرى باركى، ئۇلار مېۋىلىرى مەيلى باغلاپ پىشقان باغقا كىرىپ توك شاپتۇل ئۇزۇپ چې-

دېدى مويسېپىتراق بىرى ۋە توپنى باشلاپ ماڭدى.

ئىشىك ئېچىلىشى بىلەن تەڭ ئۆي ئىچىدىن راۋابخانىنىڭ مەن ھېچقاچان ئاڭلاپ باقمىغان يېقىملىق ئاۋازى ئاڭلاندى:

— كېلىڭسىلە، مېھمانلار كېلىڭسىلە، قېنى مېھمانخانىغا.

— بۇ خوتۇنىنىڭ ھېيتلىق ئاۋازى ئايرىمكەندە،— دەپ چاقچاق بىلەن قۇلىقىمغا پىچىرلىدى بىرسى.

مەن راۋابخانىنىڭ بىزنى مۇنداق قارشى ئېلىشىنى ئەسلا پەرەز قىلمىغان ئىدىم، چىراي دېگەنمۇ ئۆز يارى شىقى بىلەن يېقىملىق كۆرۈنسە كېرەك. ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان بۇنداق خۇش مۇئامىلە ۋە ئادەم قەدەم بېسىشقىمۇ ئەيمىنگۈدەك دەرىجىدىكى ئۆي تازىلىقى مېنى تولىمۇ ھەيران قالدۇردى. تووا، مۇشۇ راۋابخانىنىڭ تۇتقان ئۆيى — ھە؟! نەپىس بېزەلگەن بۇ ئۆينىڭ بۇلۇڭ — بۇلۇڭلىرىدىن نۇر ۋە ئارام بەخش ئىلىك تۆكۈلۈپ تۇراتتى. دېرىزە يېنىغا قويۇلغان ياپ يېشىل پىكىس كىشىگە باھار لەززىتىنى بېغىشلايتتى. تولا سۆرتۈلگەنلىكتىنمىكىن، ئەينەكتەك سىلىقلىشىپ كەتكەن، چېكىتچىلىكىمۇ داغ قويماي يۇيۇلۇپ كۆكۈل قويۇپ سېرلانغان ھەربىر دانە خىش، گويا جىگەرەڭ مەرمەر تاشتەك يەرنى ئالاھىدە زىننەتلىگەن. قۇياشنىڭ دېرىزە كۆزنەكلىرىدىن ئېتىلىپ كىرىۋاتقان نۇرلىرى پارقىراق ئۆي جاھازلىرى ۋە يەر ئۈستىدە ھېچقانداق داغسىز جۇلالىنىپ تۇراتتى. راستىنى ئېيتقاندا، مەن ئۆمرۈمدە ھېچقاچان بۇنداق ھەشەمەتلىك ئۆينى كۆرمىگەن ئىدىم.

چىنسام، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ ياشلىق چاغلىرى
نادانلىق، تەنتەكلىك ئىچىدە ئۆتكەن بولسا كېرەك
دەپمۇ ئويلاپ قالاتتىم. چۈنكى رەخمەپكامنىڭ ئاشۇ
داق بىر ئايالنىڭ جۈپتى بولۇپ قېلىشى تازىمۇ تاتى
قىسىپ، چوناققا ھالقا ئاسقانىدەك، ئادەمنىڭ ئەقلى
سىغمايدىغانلا بىر ئىش ئىدى. ھەندەك بىر يات ئادە
شۇنچە پۈچۈلىنىۋاتقان يەردە بۇ تەلەيسىزلىككە ر
خمەپ ئاكا قانداقلارچە بەرداشلىق بېرىپ كېلىۋاتىد
كەن - تاڭ؟!

2

ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي قۇربان ھېيت كەلدى
ھەھەللىدىكى ئەرلەر جەم بولۇپ ئۆي - ئۆيگە پە
ئوقۇشنى باشلىۋەتتۇق. بىر چاغدا ئاردىمىزدىن بىرمى
بىز ئۇنتۇلۇپ قېلىشقا تاسلا قالغان رەخمەپنىڭ ئۆيى
نى پەتىلەپ چىقىشقا تەكلىپ بەردى. قولۇم - قوش
نىلار بىلەن ئارىلىشىپ ئۆتۈشنى ئانچە خۇشلاپ كەت
مەيدىغان بۇ ئائىلىنى ھېيتلاشنىڭ بىز ئۈچۈن ئانچە
قىزىقمۇ يوق ئىدى. شۇڭا «قانداق قىلىمىز» دېگەندەك
بىر - بىرىمىزگە ئۇن - تىنسىز كۆز بىقىشىپ قالدۇق
— رابىخاچام تىللاپ قوغلاپ چىقارمىسۇن يە
نە؟ — دېدى ئاردىمىزدىن بىرى كۆزىنى قىسىپ، —
ئۇلۇغ ئايەم كۆنىدە كۆڭلىمىزنى پاراكەندە قىلىۋالمايلى
— يوق گەپنى قويۇڭلار، بۇ دېگەن ھېيت، —

ئامىنى تارتىپ ئۆزۈم ئىشقا كىرىشىپ كەتتىم، بىر چاغ-
دا ئىشىك ئاستا چېكىلىپ ئويلىمىغان يەردىن رەخمە-
موپكام كىرىپ كەلدى. ئۇچىسىغا كىيىۋالغان كەرىشنا-
ۋاي كاستۇم - بۇرۇلكا ئۇنىڭ كېلىشكەن بەستىگە شۇنە-
چە ياراشقان ئىدى.

رابىخاننى كۆزگە ئىلماسلىق سەۋەبىدىنمىكىن، ئۆ-
يىمىزگە تۇنجى قېتىم قەدەم قويۇۋاتقان بۇ مېھمان ئا-
يالىنى ئانچىمۇ پايپېتەك قىلمۇبتەلمىدى، لېكىن مەن
ئالدىراپ قالدىم.

— ئوبدان ۋاقىتتا كىردىلە، رەخمۇپكا، بۇ ئاش-
نى ئۆزۈم ئەتكەن، ئەمما خوتۇن تازا ياراتقاي ئول-
تۇرىدى، ئۆزلىرى تېتىپ بېقىپ لالا بىر نېمە دېسە-
لە، — دېدىم ئۇنىڭ ئالدىغا بىر چىنە ئاشنى قويۇۋېتىپ.

— ئوخشاپتۇ، ئۆزۈم ئەتكەن دېدىڭىزما؟ — دې-
دى ئۇ ئاشتىن بىر قوشۇق ئوتلاپ.

مەن جاۋاب ئورنىغا كۈلۈپلا قويدۇم.

— قولۇم - قوشنىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆيىگە پە-
تىلەپ چىقتىم، — دېدى رەخمۇپكام تولىمۇ قىزغىنلىق
بىلەن سۆز باشلاپ، — باشقا چاغلاردا ئادەم ئالدە-
راشلىق بىلەن پۇرسەت تاپالماي قالىدىكەن، شۇڭا كەچ
بولسىمۇ كىردىشىم.

ناھايىتى ياخشى بوپتۇ، رابىخان ئاچامنى بىلىلە
باشلاپ كىرىدىغان ئىش ئىكەنىدۇق، چاقىرىپ كىرسۇنە-
مۇ - يە؟

— ۋاي ئۇكام، ئۇ يەنە بىرمۇنچە ئىش يىغە-

قاندا، بۇنداق پاكىز ۋە رەتلىك تۇتۇلغان، ماھىرلىق بىلەن سەرەمجانلاشتۇرۇلغان ئۆينى تۇنجى قېتىم كۆرۈشۈم ئىدى. مەنلا ئەمەس ھەممىمىز ئېتراپىمىزغا ئىختىيارسىز قاراپ قالدۇق. ھەرقاچانقىدەك پاكىز كىيىنگەن، چېچىنى يانتۇسىغا تارىۋالغان رەخمەنوپكا، مېھمانلارنى دىۋانغا تەكلىپ قىلغاچ بىز بىلەن قاتارلىشىپ ئولتۇردى. ئۇنىڭ سالاپەتلا كىشىنى ئەيمەندۈرەتتى، رابىخان بولسا گويا قىلىدىغانغا قىلىق تاپالماي قالغان كىچىك بالىدەك پۈت - پۇتىغا تەگمەي شاپاشلاپ، بىزنى داستىخاندىكى تۇرلۇك نازۇ - نېمەتلەرگە تەكلىپ قىلاتتى.

بىر كۈنلۈك پەتە ھارغىنلىقى ھالىمدىن كەتكۈزگەن ئىدى. كەچقۇرۇن ئۆيگە كىردىم - دە، ئۆزۈمنى دىۋانغا تاشلاشقا ئارانلا ئۈلگۈردۈم.

— ئاچچىق - چۈچۈك قىلىپ بىر سۈيۈقنىاش ئەتكەن بولسىڭىزچۇ - ھە؟ — دېدىم مەن تېلېۋىزور كۆرۈپ ئولتۇرغان ئايالىمغا. — قورساقنىڭ يېرىمى ئاچ، يېرىمى توق، تاتلىق - تۇرۇملەر ئاچقان يەرگە بارمايدىكەن.

— ۋاي خۇدايىم، ياتار قورساق كېتەر قورساق دەپتىكەن، بىر ئاخشام چىدىسىڭىزچۇ، — دېدى ئۇ ئېرىنچەكلىك بىلەن.

مەن ئۇنىڭ مەجەزىنى ئوبدان بىلگەچكە قايتا سۆزلەپ ئولتۇرمىدىم. لازا - ئاچچىقسۇلىرى تېتىپ كەلگەن بىر چىنە سۈيۈقنىاشنىڭ خۇمارىدا ئالدىمغا پەشـ

سى سەل تۇرۇلگەندەك بولۇپ بايىقى قىزدللدق ئورنـ
نى ئەمدى ئىلغا قىلغىلى بولمايدىغان بىر مۇرەككەپ
سەزىم ئىپادىسى ئىگىلىدى، كۆزىنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە بول-
غان ئارىلىقتا ئۇنىڭدىكى بايىقى قىزغىنلىقتىن ئەسەرمۇ
قالمىغان ئىدى. ئۇ، يېنىدىن تاماكا چىقىرىپ تۇتاش-
تۇردى - دە، گەپ - سۆزسىز شوراشقا باشلىدى: رە-
خمسوپكامنىڭ بىر نۇقتىدىن كۆز ئۇزمەي باش بارمىقى
بىلەن ئېڭىكىنى تىرىگىنىچە ئۇن - تىنسىز ئولتۇرغان
بۇ ھالىتىنى كۆرۈپ: «دېمەك، ھايات ھېچكىمنى پۈ-
شايمانسىز، دەرد - ئەلەمسىز قويمايدىكەنده، بىچارە-
نىڭ يۈرىكى يېتىپ - ئاشقىچە ھەسرەت بىلەن تولغان
بولسا كېرەك» دەپ ئويلىدىم. شۇڭا ئۇنىڭ كۆڭۈل
غەشلىكىنى يوق قىلىش ئۈچۈن بىر رومكا كۆتۈرۈشكە
تەكلىپ قىلدىم، لېكىن ئۇ دەمالمىقا ئىچمىدى. رومكىغا
تەكىلگىنىچە ھەدەپ تاماكا چەكمەكتە ئىدى. بىر كەم-
دە ئۇ تاماكىنى تاشلىدى ۋە گەپ - سۆزسىزلا ئالدى-
دىكى رومكىنى كۆتۈرۈۋەتتى. مەن ئۇنىڭ كۆڭلى ئۇ-
چۈن ئارقا - ئارقىدىن قويۇۋەردىم.

- بايا نېمە دېدىڭىز، سىگىلىم، - دېدى ئۇ ئۇچىنچى رومكىنى قولىغا ئېلىۋېتىپ ئايالىغا قارىماي تۇرۇپ، - «ئۆزىدىن چىققان ئايالنى ئالسا ساۋاپ بول-غۇدەك» دېدىڭىزما؟ دېمەك بۇ ساۋاپ ماڭا مەكگۇ نېسىپ بولمىغۇدەكتە ... رەخمسوپكامنىڭ ئايالى ئۆزىدىن چىقىپ ئىكەن، دېگۈچىلەرگە چۈشەندۈرۈپ قويۇڭ، باشقا-لارنىڭ ئويلىغىنىنىڭ دەل ئەكسىچە، رابىيە ھەزىدىن

ۋاپتۇ. بۇگۈن تۇڭەتمەسەم بولمايدۇ، كېيىنچە كىرەي
مەن دەپ ئۇنماي قويدى.
ئايالىم گەپكە ئارىلىشىپ:
— ۋاي - ۋۇي نېمە قىلىسىز، بىللە ئەكىرمىگە
دىن كېيىن خىجىل قىلىپ، ئۆزىڭىز چۈشىنىۋالسىڭىز
بولمىدىمۇ، — دېدى ئۇ ماڭا مەنىلىك قىلىپ.
— نېمىنى چۈشىنىۋالىمەن، — مەن گويا ئۇنى
سۆزىنى چۈشەنمىگەندەك قىياپەتكە كىرىۋېلىپ كۆزۈ
نى يۇمۇشلاپ قويدۇم. بۇنىڭ بىلەن قالايمىقان سۆزل
مە دېمەكچى ئىدىم، ئەمما ئايالىم مېنىڭ ئىشارىتىمە
پىسەنت قىلماستىن بېشىنى تولغىدى:
— رەخمەتكە خىجىل بولدىڭىز بىر يېرى
بار — دەپ ئۆزىگە قارىسا شۇنداق قاملاشقان، چىرا
دېسە بار، سۆلەت دېسە جايىدا، رابىخان ئاچام بو
سا... بىچارە ... بىزغۇ ئۇنداق ئويلىمايمىز، ئەم
قولۇم - قوشنىلار «رەخمەتكە ساۋاپنىڭ چوڭىنى ئا
غۇدەك» دەيدۇ.
— نېمىشقا؟ — قىزىقسىپ سورىدى رەخمەتكە
— ئەر كىشى ئۆزىدىن چوڭنى ئالسا ساۋاپ بول
دۇ، دەيدىكەنغۇ.
مەن خىجىللىقتىن نېمە قىلىشىمنى بىلمەي ئوپۇل
توپۇل ھاراق قۇيۇپ رەخمەتكەنىڭ ئالدىغا قويد
ۋە ئۇنىڭغا ھېيىقىش بىلەن زەھەر ئاغدۇردۇم.
ئۇ دەسلەپ خۇددى تاش چاينىۋالغاندەك تۇرۇپ
لا قالدى ۋە ھۇپپىدە قىزاردى، بارا - بارا قوشۇمە

چۈن ۋىسال شادلىقىدىنمۇ ئارتۇق يەنە نېمە بار ئە-
دى؟ ئەمما بىز ئايرىلدۇق. بەختلىك ھايات يولىمىز-
نىڭ تۇنجى قەدىمىنى باسا- باسمايلا ئايرىلدۇق. توي
مۇراسىمىنىڭ يېرىمىدىلا مەن تۇتۇپ كېتىلدىم. رابە-
يەنىڭ شۇ چاغدىكى ھالىتى ھازىرغىچە كۆز ئالدىمدىن
كەتمەيدۇ. ئۇ بېشىغا ئارتىۋالغان ناۋاتىرەڭ رومىلىنى
ئېلىپ تاشلىدى - دە، ماڭا قاراپ ئېتىلدى، ئەمما
ئىككى نەپەر خەلق ئەسكىرى كېلىپ ئۇنى توسۇۋالـ
دى، رابىيە تىپىرلىدى، يالۇۋردى، گويا توي ئەمەس
ئۇلۇم ھازىسى بولغاندەك ناله قىلىپ يىغلىدى. ئۇ
دادىسى بىلەن ئانىسى ئۇنىڭ نىكاھىغا دۇئا بەرگەن
پەيتتىمۇ بۇنداق يىغلىمىغان ئىدى. ئەمما ئۇنىڭ بۇ
قىلغانلىرى مېنى ئۇتقىلى كەلگەنلەرگە تەسىر قىلىش
بۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە، ئۇلارغا بىر تاماشا بولۇپ
بەردى، قوللىرىم چەمبەرچاس باغلانغان ھالدا ماشـ
ىنىغا چىقىرىلدىم. ماتور ئوت ئالدى. رابىيە خەلق ئەسـ
كەرلىرىنىڭ قورشاۋىدىن بۆسۈپ چىقتى - دە، ماشىنـ
نىڭ كەينىدىن يۈگۈردى، قوللىرىنى پۇلاڭلاتتى... ئەمە
ما ئۇ قانداق قىلىپ ماشىنىنىڭ سۈرئىتى بىلەن تەڭ
لىشەلىسۇن! تۇيۇقسىز ئۇ مولالاق ئېتىپ يىقىلىپ چۈش-
تى، ئاپئاق توي كىيىمى توپا بىلەن بۇلغاندى...

ئارىدىن بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار مېنى
كۆرەش قىلىشقا ئەپچىقتى. يىغىن مەيدانى ھەيۋەتـ
لىك تۈس ئالغان، ئەترايىنى چوڭ خەتلىك گېزىت ۋە
شوئارلار قاپلىغان ئىدى.

ئەۋرەپ كەتتى، زال ئىچىنى گودۇڭشىغان ئاۋازلار بىر ئالدى. بەزى بۇلۇڭلاردىن شوئارمۇ كۆتۈرۈلدى. بۇنىڭغا قول كۆتۈرۈپ ئاۋاز قاتقۇچىلارمۇ، رابىيە بىلەن خەلق ئەسكەرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بىر مەيدان ئېلىشىشقا قاراپ نېمىلەرنىدۇر دەپ غۇلغۇلا قىلىشقۇچىلارمۇ بولدى، رابىيە سەھنە ئۈستىدە گويا جېنىدىن تويغان ئادەمدەك ھېچ نەرسىدىن تەپ تارتماي، چۈقان-سېلىشىنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى.

ئەمما رابىيەنىڭ — ئاشۇ ئاجىز، ئايالنىڭ كۆچى نېمىگىمۇ يەتسۇن!؟ بىر نەچچىسى رابىيەنىڭ چېچىدىن تۇتۇپ دارقىرتىپ سۆرىگەن پېتى سەرتقا ئېلىپ ماڭدى. تايياق زەربىدىن ئۇنىڭ ئاغزى - بۇرنى قانغا بويالغان ئىدى، لېكىن ئۇ بار كۈچى بىلەن كەينىگە تەرەجەپ ۋارقىرايتتى.

— ئېپلاسلار، جېنىمنى تەكتىپ قويدۇم، ئۇنىڭغا تېگىشكۈچى بولۇشما!...

يىغىن بۇزۇلدى. ئىسيانچىلار ھەرقانچە قىلىپمۇ قالايمىقانلىشىپ كەتكەن ئاممىنى تەرتىپكە چاقىرالمايى، يىغىننى يېپىشقا مەجبۇر بولۇشتى.

راستىنى ئېيتسام، ئۇ چاغلاردا بېشىمغا چۈشكەن كۈلپەتلەرمىنى ئۇنچىلىك ئازابلىمىغان ئىدى، لېكىن رابىيەنىڭ مېنى قوغداش يولىدا ئۇچرىغان خورلۇقلىرى ئۈچۈن چەكسىز ئازابلاندىم. ئەمما شۇ ئىشتىن كېيىن مېنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئىشەنچىم تېخىمۇ كۈچەيدى، مەن يالغۇز ئەمەسلىكىمنى ھېس قىلدىم. ماڭا ياشاش —

باش تېز بىلەن تەك ئېگىلىپ، ئىھۇدە دىل ئازار
بىدىن يۈرەك ئېرىلغىلى ئاز قالغان ئاشۇ مىنۇتلار دا
ئادەم ھايات-ئۆلۈش كۈچ بىغەمشىلىرىچى بىر ئىللىق تەبەس
سۇمغا، ھېچ بولمىغاندا بىر مۇ ئېغىز سىلىقراق تەسەل
لىگە نەقەدەر موھتاج - ھە!

گەچگە مىدىن ئامبۇردەك قاماللاپ، ئۇستۈمدە ئۆيە
ناۋاتقان مۇشتلار، ئارقا - ئارقىدىن كۈلدۇرماسدەك
ياكى ئاۋاتقان ھاقارەتلىك شوئارلار يۈرىكىمنى ئازابلاپ،
كۆزۈمگە كۆز قاراشقۇلۇق تېقىلمىشقا باشلىغان ئاشۇ
مىنۇتتا، رابىيە جان - جەھلى بىلەن چۈقان سالغان
پېتى زالغا يۈگۈرۈپ كىردى. ئۇ ئارقىرايتتى، قولىنى
شىلتيتتى، غەزەپتىن دەھشەتلىك تۈسكە كىرگەن ئىدى.
ئۇ كەلگەن پېتى سەھنىگە يۈگۈرۈپ چىقتى - دە،
قوللىرىنى قايرىپ ئېگىشتۈرۈپ تۈتۈپ تۇرغان خەلق
ئەسكەرلىرىگە ئېتىلدى.

- قويۇۋېتىش جاللاتلار، قويۇۋېتىش دەيمەن!
نېمە گۇناھى ئۈچۈن بۇنچە قىلىشىسەن!؟ ئۆلتۈرۈپ
يېيىشە مەتلىك، مانا مېنى باغلاش، مېنى سوتلاش، مېنى
يېيىش...

ئۇ بىر تەرەپتىن، ئارقىراپ - جارقىراپ سۆزلە-
سە، يەنە بىر تەرەپتىن، مېنى قۇشتەك قاماللاپ تۇر-
غان تېز ئاقلار ئارىسىدىن بوشاتماقچى بولۇپ، بار كۈ-
چى بىلەن ھېلى ئوڭ يېنىمدىكى، ھېلى سول يېنىمدىكى
كىشىگە ئېتىلاتتى، كىملەرگىدۇر تۇتۇكۇرەتتى، كىملەر-
نىدۇر تەپىشكە ئۇرۇناتتى ... يېغىن مەيدانى بىردىن

غانغان، كۆزلىرى ئولتۇرۇشقان، كۆچ كەلگەنلىكتىنمۇ كىمن، گۈرەن تومۇرلىرى كۆپۈپ كەتكەن بولۇپ، چېكە چاچلىرى ئارىسىدىن مۇنچاق - مۇنچاق تەر تامچىلىرى چېپىلداپ قۇيۇلۇۋاتاتتى. گەۋدىسى گويا ئۆز سالمىنى كۆتۈرەلمەيۋاتقاندەك ئالدىغا سەل ئېگىلگەن ئىدى. ئۇ مېنىك بۇنداق سەھەردە پەيدا بولغانلىقىمنى كۆرۈپ ھاڭ - تاڭ قالدى ۋە دەرھال ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىپ كۈلۈمسىرەشكە تىرىشتى...

ئىككى يىلدىن كېيىن 15 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدىم، جۇدالىقنىك ئېغىر كۈنلىرى باشلانىدى. چۈنكى بۇ 15 كۈن ياكى 15 ئاي ئەمەستە! مەن ئۆزۈمدىن كۆرە رابىيەنىك تەقدىرىگە بەكرەك ئېچىندىم. ئۇنى كۆز يەتكۈسىز جۇدالىق دەشتىگە باشلاپ قويۇشقا نېمە ھەققىم بار ئىدى؟ كاشكى، مەن ئۇنىك ھايات يولىدىكى بىرەر دەقىقىلىق سەپەردىشى بولالىغان بولسام! ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ، ئاخىر ئىنسانىي ۋىجدان مېنى ھايات ۋە مۇھەببەتنىك قاتىلى بولۇپ قالماسلىقىغا ئۇندىدى، شۇڭا مەن رابىيەگە ئايرىلىپ كېتىشنى ئىلتىماس قىلىپ ئارقىدىن خەت يازدىم، لېكىن ئۇ گويا مېنىك خېتىمنى تاپشۇرۇپ ئالمىغاندەك پەرۋاسىز ھالدا مېنى يوقلاشنى داۋاملاشتۇرۇۋەردى. ئۇ ھەر قېتىم كەلگەندە ئۇنىك كۆزلىرىدىن نېمىنىدۇر ئاختۇرۇپ تېپىشقا تىرىشاتتىم، ھەر بىر ھەرىكىتىدىن قانداق شەپە بېرىدىغانلىقىنى ئويلىناتتىم. ئەمما ماڭا تېكىلىپ تۇرغان كۆزلەر ماڭا پە-

ۋاپا ئىگەسى ئۇچۇن ياشاپ قېلىش ئىستىكىنى بېغى
لىدى.

شۇ قېتىملىق كۆرەشتىن كېيىن رابىيە نەمرۇ سول
دى، ئۇ بىرنەچچە چىشىدىن ئايرىلغان ئىدى. مېن
كۆرەش قىلىشقا، سازايى تووۇلتىشقا ئېلىپ چىققا ئىدا
ئۇنىمۇ بىللە قوشۇپ ئېلىپ چىقاتتى، بەزىدە بەزى
كۈن بويى ئايلانىدۇراتتى، رابىيە بولسا نەلەردە
تاپمىدىكىن، يانچۇقىغا يەيدىغان نەرسىلەرنى سېلىۋالا
تى ۋە ئىسيانچىلار دىققەتسىز تۇرغان پەيتىلەردە ب
نەرسىلەرنى ماڭا بېرەتتى.

ئۇزاق ئۆتمەي بەزنى «7 - ماي» كادىرلار مەك
تىپىگە ئېلىپ باردى، مەن كېسەك قۇيۇشقا تەقسىملەن
دىم. ئەتىگەندىن كەچكىچە سۇنىڭ ئىچىدە يۇرۇش كو-
نا بەل ئاغرىقىنىڭ قوزغاپ، ئېگىلمەس قىلىپ قويدى،
شۇنداقتىمۇ چىشىمنى - چىشىمغا بېسىپ ۋەزىپىنى ئادا
قىلىشقا تىرىشاتتىم. بىر كۈنى ئەتىگىنى ياغاچتەك قە-
تىپ قالغان بېلىمنى ئاران رۇسلاپ، ئاخشام چىلاپ
قويغان لاينى قۇيۇش ئۇچۇن مەيدانغا كەلدىم.

كۆزۈم ئاۋۇال تەكشى قۇيۇلغان كېسەكلەرگە،
ئاندىن ئورەكتىن كۆچ بىلەن لاي چىقىرىۋاتقان نامە-
لۇم بىرسىگە چۈشتى، مەن بۇنىڭ نېمە ئىش ئىكەنلى-
نى بىلەلمەي بىر دەقىقە ھەيران قالدىم ۋە ئىستىكا
ئالدىغا ئۆتتۈم، ئالدىمدا بىر كۈمىلاچ لاينى كۆتۈر-
گەن پېتى يۇز - كۆزلىرى قارا تەرگە چۆمگەن رابە-
يە تۇراتتى. ئۇنىڭ يۈز ۋە كېيىملىرى لاي بىلەن بۇل

نى قىلىپ بىر ئاز تۇرغاندىن كېيىن يەنە مەن تەرەپ
كە بۇرۇلدى، — بولمىغۇر خىيالىلارنى قىلماي، سالا-
مەتلىكىڭنى ئاسراڭ، بىز يەنە ئۇزاق يىللار بىللە
ياشايمىز.

مەن ئۇنىڭ ئىسسىق ياش پەردىسى بىلەن قاپلان-
غان، پارقىراپ كەتكەن كۆزلىرىگە قايتا قارىشقا پې-
تىنالمىدىم.

ئۇچ كۈندىن كېيىن ئۇنىڭدىن كەلگەن خەتنى تاپشۇرۇ-
ۋالدىم. خەتنى تولا ئوقۇۋەرگەچكە، ئۇنىڭدىكى ھەربىر
ئىبغىز سۆز ماڭا ياد بولۇپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا سە-
لەرگە ئەينەن ئېيتىپ بېرەي:

«ئايرىلىپ كېتىش توغرىلىق ئارقا-ئارقىدىن
يازغان خەتلىرىڭىز قەلبىمنى ئازابلاپ، تۇنلەرنى ئۇي-
قۇسىز ئۆتكۈزۈشىڭە مەجبۇر قىلغان ئىدى. ئەگەر ھە-
لىقى كۈنى يەنە يۈزۈمگە سالمىغان بولسىڭىز،
مەن بۇ قارارىڭىز ئۈچۈن قانچە ئازابلانسامۇ، جا-
ۋابسىز يۈرۈۋەرگەن بولاتتىم. لېكىن سىز ھېچى ئەمە-
دى بۇ توغرىلىق سۆزلەشكە مەجبۇر قىلىپ قويدىڭىز.

بىزنىڭ مۇھەببىتىمىز مەلۇم تەسىردىن تاساد-
پىي «يالت» قىلىپ تۇتىشىپ كەتكەن، يەنە مەلۇم
تەسىرگە ئۇچرىشى ھامانلا «لاپ» قىلىپ ئۆچۈپ قا-
لىدىغان تۇتۇرۇقسىز سۆيگۈدىن تۇپتىن پەرقلىنىدۇ دەپ
ئويلايمەن، چۈنكى ئۇ بىزدىكى ئورتاق غايە ئۈستىگە
قۇرۇلغان، چىن ئىنسان ئۆز ئەقىدىسى ۋە غايىسى ئۈ-
چۈن ھەممىنى يېڭىدۇ. مەن سىزنى ئاشۇنداق ئىرادە-

قەت تەشنا، ئىنتىزارلىقنىلا بەلگىسىنى، ھەربىر ھەر
رىكەتنى ۋاپا ۋە ساداقەتنىڭ كۈچى بىلەن ئەۋجىگە
چىققان چەكسىز كۆيۈنۈشنىڭ بىشارەتنى بېرەتتى.
ئاخىر مەن رابىيەگە يۈز تۇرانە ئىغىز ئېچىشقا مەجـ
بۇر بولدۇم.

— رابىيە، — دېدىم مەن بىر كۈنى ئۇنىڭ مېنى
يوقلاپ ئېلىپ كەلگەن خىلمۇ خىل سۆزغاتلىرىنى بىر
تەرەپكە سۈرۈپ قويۇپ، — بۇندىن كېيىن بۇنداق
ئاۋارە بولۇپ يۈرمەڭ، مەن سىزگە يۈز كېلەلمەيمەن،
بىز ئايرىلىپ كېتەيلى.

— نېمىشقا؟ — ئۇ گويا ھېچ نەرسىدىن خەۋەر-
سىزدەك بىر قىياپەتتە سورىدى.

— ھەممىنى ئېيتىپ تۇرۇپ يەنە «نېمىشقا» دەپ
سورىماڭ. مەن سىزنىڭ بەختسىز بولۇپ قېلىشىڭىزنى
خالىمايمەن، — بۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقاندا، ئەلۋەتتە
مېنىڭ يۈرىكىم ئېپادىلىگۈسىز ئازابنىڭ دەستىدىن
ئۆرتەنمەكتە ئىدى.

— مۇھەببەتلىك ئادەملەرنى بەختسىز دېگىلى
بولامدىكەن؟ — رابىيە مېنى ئەينەكۇاتقاندەك قاتـ
تىق تىكىلىدى.

— ئۇنداق دېگىلىغۇ بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن
مەن سىزگە سىز كۈتكەن ئاشۇ مۇھەببەتنى بېغىشلاش
ئىمكانىيىتىگە ئېرىشمەي تۇرۇپلا...

— ھەي قارىغا سىزنى؟ — رابىيە ئورنىدىن تۇـ
رۇپ ئىككى قەدەم نېرىغا باردى — دەلماڭا ئارقىسـ

كۆرۈپ سەمرىپ، بىر بۇغداينى كۆرۈپ ئورۇقلايدىغان ئاشۇنداق ئىرادىسىزلەر قاتارىغا قويغان بولسىڭىز - ھە؟ ئىنسانىنى چۈشىنىش كائىناتنى چۈشىنىشتىن تەس دېگەن گەپ راست ئىكەن.

بىز ئۆمۈرلۈكگە ۋەدىلەشكەن ئاشۇ مىنۇتتا ئالدى بىلەن مۇھەببەت ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىمىزنى ئويلاشقان ئىدىمۇقۇ؟ بۇنى مەن بىر - بىرىمىزنىڭ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇش ئۈچۈن ئەتەي قىلغان ساختىپەزلىك ئەمەس، بەلكى جان بىلەن قىلغان ئەھدىمىز دەپ چۈشىنىمەن. تەقدىر بىزنىڭ مۇھەببىتىمىزنى ئىغىر سىناق ئالدىغا قويىدى. قېنى قايسىمىز لايىقە تلىك، ئەمەلىيەت جاۋاب بەرسۇن. ئاخىرىدا مېنىڭ سىزگە ئىلتىماسىم بار، ئۇ بولسىمۇ مۇھەببەت ئەركىنلىكىنى ئۆزۈمگە بېرىڭ، مېنى ئۆزىڭىز خالىغان ئىشلارغا زورلاۋەرمەڭ...»

بۇ ئاددىي خەت ئەمەس، ساداقەتنامە ئىدى. مەن ئۇنى كۆكرىكىمگە تاڭدىم، ۋۇجۇدۇم چاقماق چېقىلغاندەك لەرزىگە كەلدى. رابىيە بىلەن كۆرۈشىدىغان كۈنىنىڭ بالدۇرراق كېلىشىنى كۈتۈپ كىرپىك قاقماي تۈنلەرنى كۈنلەرگە ئۇلىدىم. خەيرىيەت، ئۇ كۈنمۇ ئاخىر يېتىپ كەلدى. مەن ئۇنىڭغا تىكىلدىم، تەلمۈردۈم. چوڭقۇر سېغىنىش تۇيغۇسى نۇرلاندۇرغان، چەكسىز ئېچىنىش ھېسسىياتى ياشلاتقان ماڭا تونۇش بىر جۈپ كۆز گويا مېنىڭ بارلىقىمنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈۋالماقچى بولغاندەك ۋۇجۇدۇمنىڭ قات - قېتىغا تارىماقتا ئىدى. «رابىيە» دەپ پىچىرلىدىم مەن، خېلى

لىك دەپ چۈشىنىسەن. لېكىن ماڭا ئايرىلىش توغرىلى
ئارقا - ئارقىدىن يېزىۋاتقان خەتلىرىمىز مېنى ھاڭ
تاڭ قالدۇردى. ئەجەبا، سىز ئەمدى ھەممىدىن ئۈمـ
ئۈزدىگىمۇ؟ قانىتىمدىن ئايرىلغان ئۇچار قۇشتەك جا
ھەلقۇمدا پالاقلاپ قالدىگىمۇ؟ ئۈمىد ئىنسان ئۈچۈ
قانات ئەمەسمىدى؟ سىز بۇنىڭدىن شۇنچە ئاسان مەھ
رۇم بولغان بولسىڭىز، مەن سىزنى خاتا چۈشىنىپ
ئۆزۈمنىڭ ھاياتىمدىنمۇ قىممەت بولغان مۇھەببىتىمنى
ساددىلىق بىلەن بىر ئىرادىسىزگە بېغىشلاپ قويغان
ئەخمەق قىز بولۇپ قالماسمەنمۇ؟ بىلىمەن، سىز مەن
ئۈچۈن ئازابلىنىۋاتىسىز، ئەما مېنىڭ ئىرادەمگە ئى
شەنمەسلىكىڭىز مېنى قانچىلىك ئازابقا سېلىۋاتقانلىقى
نى ئويلىمىدىڭىز، كىشىلىك ھايات — مۇھەببەت بـ
لەن كۆزەلدۇر. مۇھەببەت — چەكسىز بەخت دېمەك
تۇر. شۇنداق ئەمەس، سىز نېمە ئۈچۈن مېنى بۇ بەخت
تىن بەھرىمەن قىلىشنى خالىمايسىز؟ تۇرمۇشنىڭ شەك
لى ھەر خىل بولغىنىدەك، مۇھەببەتنىڭمۇ بارلىققا كې
لىش، ياشاش شەكلى قېلىپلاشقان ئەمەستۇر. بەزىلەر
قوشۇلۇپ مۇھەببەتكە ئېرىشسە، بەزىلەر ئايرىلىپ مۇ
ھەببەتنى باشلاپدۇ. يەنە بەزىلەرنىڭ مۇھەببىتى يۇ
رەك قېتىدا ئەبەدىي كۆمۈلۈپ ياتىدۇ. مۇھەببەت يو
لى ئوڭۇشلۇق بولىدۇ دەپ كىم ئېيتىپتىكەن؟ ئۇنىڭ با
ھارىمۇ، بوران - چاپقۇنىمۇ بولىدىغۇ. باھارغا ئۇلاشقا
دا يايراپ، ئېچىلىپ، بوران - چاپقۇنغا دۇچ كەلسە،
شۇمشىيىپ، لىڭشىپ قالسا، ئۇنى قانداقمۇ چىن مۇ
ھەببەت دېگىلى بولسۇن؟! سىز مېنى بىر بۇغدايىنى

بولاتتی، دەپ ئويلىناتتىم.

— مەن تۇرمىدىن چىقىپ بىرەر يىل ئۆتكەندىن كېيىن مۇشۇ ئارزۇ بىلەن رابىيەنى بەزىدە خىجىل قىلسام، بەزىدە رەنجىتىپمۇ قويىدۇم. رابىيە بولسا بۇنىڭغا پەقەت ھەسرەتلىك يىغىسى بىلەنلا جاۋاب بەردى.

— بىر كۈنى ناتونۇش بىر ئايال مەن بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىپ ئىدارىغا كەلدى. ئۇ مەن بىلەن سالاملاشقاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ دوختۇر ئىكەنلىكىنى مەلۇم قىلدى ـ دە، تەكەللۇپ كۈتمەستىن كېلىپ سەۋەبىنى تۆپتۈزلا ئېيتتى.

— مەن رابىيەگە بەرگەن ۋەدەمنى بۈزۈپ سىزگە ئۇنىڭ ئەھۋالىنى ئېيتىپ بېرەي: سىز تۇرمىدىكى چاغلاردا رابىيە سىز ئۈچۈن جاۋابكارلىققا تارتىلىدى، قېيىن ـ قىستاققا ئېلىندى، ھەر قېتىم تاياق زەربىسىدىن ھوشسىزلانغىچە سوراق قىلىندى، ئېغىر جىسمانىي ئەمگەككە سېلىندى. بۇ بىر ئايال ئۈچۈن كىچىك زەربىمۇ؟ ئۇ ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتىن رەنجىمەندى، ئېغىر دەرىجىدىكى ئايالار كېسىلىگە گىرىپتار بولدى. چۈشىنىۋىسىز، بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇنىڭ ئۆزىنى ئۆلمەكتىن ئەمەس.

— مەن بۇنداق بولغانلىقىنى زادىلا ئاڭلاپ باقماپتىكەنمەن، — دېدىم مەن ئەندىكىپ.

— رابىيە ماڭا بۇ گەپنى ھەرقانداق شارائىتتا ئاغزىدىن چىقارماسلىقنى تاپىلىغان ئىدى. بىراق ئۇنىڭ يېقىنقى كۈنلەردىن بېرى بالا ئۆزىنى ھەققىدە

قىلچە ھەۋەسكەرلىرىڭ سۆزى قىلىشىمىزغا قۇربىمىز يەتمەيدۇ. يۈرەكتىكى سۆزنى ئېغىزلا ئەمەس، كۆزمۇ سۆزلەيدىكەن، ھەممىنى چۈشەندىم. مەن ئوتنىڭ ئىچىدە كۆيسەم، ئۇ تېشىدا كۆيۈۋاتىتۇ...

تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن رابىيەنىڭ پۈتۈن دىققىتى - ئېتىبارى مېنىڭ سالامەتلىكىمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە قارىتىلدى. غەم - ھۈسسىسىز ئۆتۈۋاتقان ھايات قوينىدا سالامەتلىكىم تېز ياخشىلىنىشقا، روھىي كەيپىياتىم بارغانسېرى نورمالىشىشقا باشلىدى. خىزمىتىمۇ ئەسلىگە كەلدى. يەتكىچە خورلۇق ئىچىدە ئەۋقىران چاغلىرى نابۇت بولغان مەندەك ئادەم ئۈچۈن كەلگەن يەر يېراقتا قېلىپ، بارمىدىغان مەنزىل يېقىنلاپلا قالغاندەك تۇيۇلاتتى. ۋاقىت مەن ئۈچۈن ھېچقاچان ھېس قىلىپ باقمىغان دەرىجىدە قىممەت ئىدى. بۇ نۇقتىدىن قارىغانسېرى ۋاقىتنىڭ تولىمۇ تېز ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلاتتىم. شۇڭا تېخىمۇ ئۆگىنىشكە ئۇلگۈرەلمىگەن ئىلىم - پەن بىلىملىرىنى تولۇقلاشقا ئالدىرايتتىم. ئۇنىڭدىن باشقا، مېنىڭ كىشىلىك تۇرمۇشۇمنىڭ يەنە كەم يەرلىرىمۇ بار ئىدى. ئەڭ قەلبىمنى مەن تېخى پەرزەنت يۈزى كۆرمىگەن ئىدىم. ئوماق بالىلىرىنى يېتىلىشىپ يۈرگەن بەختلىك ئاتا - ئانىلارنى كۆرسەم ئازابلىناتتىم. بۇ دۇنيادىن ھېچ بىر نام - نىشانسىز، ئەۋلادىسىز ئۆتۈش نەقەدەر ئېچىنىشلىق! بىزنىڭمۇ بەختلىك ھاياتىمىزنىڭ نامايانىدىسى بولغان پەرزەنتىمىز بولغان بولسا، قانداق ياخشى

یاپراقلىرىدەك سارغايغان چىرايىغا، چانقىغا ئول تۇرۇشۇپ كەتكەن ھارغىن كۆزلىرىگە تىكىلدىم ۋە پەقەت شۇنلا ئېيتالىدىم: «سىز ئۆز ۋاپادارلىقىڭىزبىلەن مېنى بىر ئۆمۈر قەرزدار قىلدىڭىز، لېكىن مەن بولسام، ئەخمەقلىك قىلىپ، سىزنى يەنە ئازابلاپتىمەن ... مېنى كەچۈرۈڭ!»

رەخمىموپكامنىڭ ياش پەردىسى تارتىلغان كۆزلىرى پارقىراپ كەتتى. ئۇ ئاۋۋال رومكىدىكى ھاراقنى تولۇق ئىچىۋەتتى ـ دە، ئاندىن قولىدىكى تاماكىسىنى قاتتىق شوردى. ئۆي ئىچىنى قاپلىغان تىم ـ تاس جىمجىتلىق ئىچىدە ئاپىسىنىڭ قۇچىقىدا ئولتۇرۇپ ئۇخلاپ قالغان قىزىمنىڭ يېنىك پۇشۇلدىشىلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ـ بىچارە... جەق دەرد تارتىپتىكەن، ـ دېدى ئايالىم خىلىدىن كېيىن، ـ ئەمدى چۈشەندىم، رابىخان ئاچام تۇغمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇشتاق بالىلارنى خوشلىمايدىكەن ـ دە؟

ـ ياق سەكلىم، ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس، سەۋر رابىيەدىن ئورۇنسىز رەنجىمەكلار. ئۇ كىچىك بالىلارنى كۆرسە، ئامراقلىقى كېلىپ ئۆزىنى يوقىتىپ قويىدىغىلى تاسلا قالىدۇ. بىراق ئۇ ... نېمە دېسەم بولار... بۇنىڭ ھەممىسى مەن ئۈچۈن.

ئايالىم بىلەن ئىككىمىز ئىختىيارسىز بىر ـ بىرىمىزگە قاراشتۇق.

ـ شۇنداق، ـ دېدى رەخمىموپكام ئۆز گېپىنى

قىلمۇاتقان نالىسى مېنى بۇ يەرگە ئېلىپ كەلدى. ئۇ «تۇغۇت ئۇستىدە ئۆلۈپ كەتسەممۇ مەيلى» دەپ زار-زار قاقشىماقتا. بىلەمسىز، ئۇ ئۆز ھاياتىنى يەنىلا سىزنىڭ ئارزۇيىڭىزغا تەقدىم قىلماقچى.

مەن شۇ كۈنى ئىشتىن چۈشۈش ۋاقتىنى قانداق توشقازغانلىقىمنى بىلمەيمەن. رابىيە توغرىلىق ئاڭلىغان ھەربىر ئېغىز گەپ گويا ۋىجدانىمغا ئېتىلغان سوراق ئوقىدەك يۈرىكىمنى ئازابلىماقتا ئىدى. مەن يولدا كېتىۋېتىپ گويا ئەقلىدىن ئازغان ئادەمدەك ئۆزۈ-ئۆزۈمگە سوئال قويۋاتتىم: مەن بىر ئىنسانىنىڭ ــ مېنى سۆيگەن، بارلىقىنى ماڭا بېغىشلىغان ئارزۇ - ئارمانىنىڭ قاتىلى ئەمەسمۇ؟ مەن يەنىلا ئۇنىڭ ئەڭ ئاداققى ئۇمىدلىرىنىمۇ ۋەيران قىلماقچىمۇ؟ قېنى مېنىڭ ئەرلىك نومۇس ۋە غۇرۇر بىلەن ئۇستۇمگە ئالغان ۋەزىپەم؟ رابىيە شۇنچە يىللار شۇ قەدەر ئازابلارنى تارتىش ئىستىكى بىلەن مېنى تاللىۋالغانمىدى؟ قانداقمۇ ئۇنتاي، ئۇ شۇ قەدەر ئېغىر ئاشقازان يارىسىغا ھېلىقى كۈنلەردە نورمىلىق گۆش - ياغ بىلەن ئاق ئۇنىنى ماڭا يېگۈزۈپ، ئۆزى قوناق زاغرىسى غاجاپ يۈرۈپ كىرىپتار بولغان، ئۇنىڭ يۈرەك كېسىلى «ئىسيانچىلار» نىڭ قامچىسى مېنىڭ بېشىمدا ئۇنىجى قېتىم قارسىلدىغاندا، دەھشەتلىك بىر چىرقىراش بىلەن ھوشىدىن كېھتىپ باشلانغان ئىكەن. ئۇنى ئاز دەپ...

مەن ئىشتىن كىرىپ، كىتاب ۋە قوليازمىلىرىمنى رەتلەش بىلەن ئاۋارە بولۇپ تۇرغان رابىيەنىڭ كۆز

قويغانلىقىنى ئۆزلىرىمۇ سەزمىدى، راست، ئۇ مېنى ئاسرايدىغان، قوغدايدىغان تىكەن. مەن شۇ تىكەننىڭ ھىمايىسىدىلا ھايات‌مىدىكى ئۇرغۇن نەرسىلەرنى بىھۇدە ئىسراپ بولۇپ كېتىشتىن ساقلاپ قالالىدىم. بۇنداق ئايال بىلەن مەن قانداقمۇ پەخىرلەنمەي، ئۆزۈمنى بەختلىك ھېس قىلماي تۇرالايمەن! — ئۇ سۆزىنى بىردەمگە توختىتىپ چوڭقۇر بىر تىنىۋالدى، — سەل‌ەرگە مۇنداق بىر ئىشنىمۇ ئېيتىپ بېرەي: بىر كۈنى ئۆيگە كىرسەم رابىيە ئەينەك ئالدىدا ئولتۇرۇپ ئاق چاچلىرىنى يۇلۇۋېتىپتۇ.

— نېمە قىلىنىڭىز بۇ؟ — دېدىم مەن ھەيران بولۇپ.

— قېرىپتىمەن، — رابىيە كۆزىگە مۆللىدە ياش ئالدى. مەن ئۇنى ھېچقاچان بۇنداق مەيۈس ھالدا كۆرمىگەن ئىدىم.

— قويۇڭ رابىيە، — دېدىم مەن ۋە ئۇنىڭغا ئېنىقراق سەپسالدىم. راست ئۇ قېرىپتۇ، بىر چاغلاردىكى قۇندۇزدەك قارا دولقۇنلۇق چاچ ئەمدى ئاقارغان، ئېقى ئاق، قىزىلى قىزىل كەلگەن ئالمىدەك سۈزۈك چىرايى سارغىيىپ پۈرلاشقان، ئوت يېنىپ تۇرىدىغان ئاھۇ كۆزلەر نۇرسىزلانغان، ئىلىپتەك قەددى - قامىتى ئەمدى يادەك ئىگىلگەن ئىدى. ئەمما ماڭا ۋاقتسىز ئاقارغان ئۇ چاچلار ئۇنىڭ پاك ۋە ساپ قەلبىنىڭ، يۈزىگە چۈشكەن تال - تال قورۇقلار چەكسىز ئەقىدە يولىدا تارتقان سانا‌قسىز جەبىر - جاپالىرىنىڭ، قاريداپ قو-

ئۆزى تەستىقلاپ، ــ بۇلارنىڭ ھەممىسى پەقەت مېـ
نىڭ تىنچ ئىشلىشىمگە شارائىت يارىتىش ئۈچۈنلا. 15
يىللىق تۇرمە ھاياتى نېرۋىلىرىمنى ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى. ئۇ
ھېنىڭ خاتىرجەملىك ۋە جىمجىتلىققا موھتاج ئىكەنـ
لىكىمنى چۈشىنىدۇ، شۇڭا مەن ئېھتىياجلىق بولغان جىمجىت
شارائىتنى يارىتىش ئۈچۈن قولۇم - قوشنىلار ئالدىدا
يامان بولۇپ قالدى. بۇنى ئۇ ئۆزىمۇ بىلىدۇ، لېكىن
قىلچە تاپا - تەنە قىلمايدۇ. دېدىمغۇ، ئۇ مەن ئۈچـ
ئۈن بارلىقىنى قۇربان قىلغان. ئۇ ھەتتا ھېنىڭ سەۋەـ
بىمدىن خىزمىتىدىنمۇ ھەيدەلدى. قىسقىسى، ئۇ ھاياـ
تىدىكى غايە ــ ئىستىكىنى، شان - شۆھرىتىنى ھېنىڭ
ئىشلىرىم ئۈچۈن تەقدىم قىلدى. بارلىق ۋاقىت ۋە ئوي-
پىكرىنى مەن ئۈچۈن سەرپ قىلدى، لېكىن بۇنىڭ
ئۈچۈن قىلچە ۋايسىمىدى، ھېنى تۇرمىدىن چىققاندىن
كېيىن ئۆزۈم ئىزلىنىۋاتقان ساھەدە بەزى نەتىجىلەرـ
نى قازاندى دېيىشكە توغرا كەلسە، بۇ نەتىجىلەر راـ
بىيەگىمۇ مەنسۇپ. ئۇ پەقەت ھېنىڭ ۋاپادار ئايالىم
بولۇپلا قالماي، يەنە ھېنىڭ ئىلمىي ئەمگەك ئىلھـ
ھېرىش يولۇمدىكى مەدەتكارىم.

مەن قايىللىق بىلەن باش لىڭشىتتىم.

ــ بەزىلەر ھېنىڭ يۇزۇمدىن - يۇزۇمگە، ھەتـ
گۈل بىلەن تەكەن بىر شاختا ياشىغاندەكلا ئىش بوپ
تىكەن، دېيىشتى، ــ دەپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى رەـ
خمىوپكام، ــ ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ خاتا چۈشىنىشـ
لىرىدىن بىز توغرىلىق تولىمۇ توغرا يەكۈن چىقىرىپ

چۈشەنمەش

بەختيار قاتتىق يېپىلغان ئىشىكنى قاراپ تۇرۇپلا قالدى. شۇ تاپتا ئۇنى ئاچچىق ئەلەم ئىسكەنجىگە ئالغان بولۇپ، ئۆزىگە تەسەللى بېرىشكە قادىر ئەمەس ئىدى. ئۇ دەرماتسىز ھالدا ئاستا كېلىپ ئورۇندۇقىغا ئولتۇرۇۋالدى، لېكىن شۇ ھامان ئۇنىڭ مېڭىسىگە قورقۇنچلۇق بىر گۇمان ئەل - پال سايە تاشلاپ ئۆتكەندەك ئەندىكىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى.

«ئۇ راستىنلا ئاپىسىنىڭ ئۆيىگە كېتەرمۇ؟ ئىككى ئېغىز گەپكە شۇنچىلىك يامانلاپ - ھە؟ ئاھ، مېھرىگۈل، نېمانچە يېنىك مىجەز بولۇپ كەتتىڭ؟ دۇرۇس، سىز ئاچچىقلانغاندا مەنمۇ ئۆزۈمنى باسالماي قالدىم، بىراق، ئەگەر مۇھەممى، مەن كېيىنكى كۈنلەردە سىزدىكى تەمكىن، ئوماقلىق ۋە ماڭا بولغان ئامراقلىق بەلگىلىرىنى كۆرەلمىدىم، مەندىن شۇ قەدەر بېزىپ كەتكۈدەك نېمىلەرنى قىلغاندىمەن سىزگە؟...»

بۇ بەختيار ئۇچۇن يېشىش تولىمۇ قىيىن بولغان بىر سوئال ئىدى. ئۇ لېۋىگە قىستۇرۇلغان تاماكىغا ئوت يېقاندىن كېيىن، كارىۋاتقا يانپاشلىدى. ئۇچقۇر خىيال

رۇلۇپ كەتكەن چىرايى ۋاپادارلىق ئوتىدا كۆيۈپ يا
غان يۈرىكىنىڭ گۈۋاھىدەك بىلىندى.

— بۇلار نېمىنىڭ بەلگىسى ئىكەنلىكىنى بىر دە
بىقىمگە، — دېدىم مەن ئۇنىڭ ياشلىرىنى سۈرتۈپ تۇ
رۇپ، — سىزنىڭ گۈزەللىكىڭىز ھېچنەگە كەتكى
يوق، ئۇ قەلبىڭىزگە سىڭىپ كەتتى، سىز مەن ئۈچۈ
ھەقىقىي گۈزەل، تېخىمۇ مېھرىلىك ۋە سۆيۈملۈك بو
لۇپ قالدىڭىز!

مەن شۇنداق دېدىم، بەزىلەر ئۇنى ھەر نېمە دې
يىشتى، سەت ھەم قەبىھ كۆرۈشتى. ئەمما ئۇ نېمە
بولسا مەن ئۈچۈن بولدى. ئۇ بىر ھەقىقىي پەرىزا
ئىكەنسى، مېنىڭ پەرىشتەم، شۇنداق ئەمەسمۇ؟...

رەخمەتجان سوئال نەزەرى بىلەن ماڭا تىكىلدى
مەن ئايالىمغا قارىدىم، بىز نېمە دېيىشىمىزنى بىلمەي
بىر - بىرىمىزگە قارىشىپ قالدۇق.

رەخمەتجان سائىتىگە قارىدى - دە، ئورنىدىن
تۇردى:

— ۋاقتىمۇ بىر يەرگە بېرىپ قاپتۇ، مەن چىقاي، —
دېدى ئۇ كۇلۇمسىرەپ ۋە خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى.

كېچە، كۆزۈمگە ھېچ ئۇيقۇ كېلەر ئەمەس، چې
گىش خىياللار بىلەن تولۇپ كەتكەن بېشىمنى قوللىرىم
ئۇستىگە قويۇپ تورۇسقا تىكىلگىنىمچە خىيال سۈرۈپ
ياتىمەن. كۆز ئالدىمدا بىر دۇنيا.

ئىچكىرىكى ئۆيدىن ئايالىمنىڭ تۇرۇپ - تۇرۇپ
ئۇيان - بۇيانغا ئۆرۈلۈپ ئاھ تارتىشلىرى ئاڭلىنىپ
تۇرىدۇ. نېمە ئۈچۈنكىن، ئۇ يانقان كارىۋات كېچىچە
غىمچىرلاپ چىقتى.

داقتىمۇ ئۇ يەنە ئەيىبلەشسىز، قالماياتتى. ــ شۇنچە كۆچ كىرگىچە نەلەردە يۈردىڭىز، ماكانسىزدەك؟ يالغۇز مەنلا تۇتقان ئۇيمىتى بۇ؟

بەختىيار مۇشۇ ئىشلارغا قاراپ بەزىدە مۇھەببەتىنىڭ جىمرىڭلاپ تۇرىدىغان جانان چىنىسىگە ئاستا ــ ئاستا دەز كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلاتتى. مانا ئەمدى ئۇنىڭ سەۋر قاچىسى چېقىلدى...

بەختىيار ئۆزى ئۈچىدە ئۇياق ــ بۇياققا مېڭىشقا باشلىدى. كۆز ئالدىدا يۇز بېرىۋاتقان بۇ ئىشلار ئۇنىڭغا گويا قورقۇنچلۇق بىر چۈشتەك بىلىنەتتى. ئۇ پەرىشان ھالدا خىيال تورلىرىغا چىرمىشىپ تۇرغاندا تۇيۇقسىز ئىشىك چېكىلدى. ۋە ئارقىدىنلا تام قوشنا نىساخاننىڭ بېشى كۆرۈندى. مېھرىگۈل، ــ دېدى ئۇ ئىشىكتىن بېشىنى تىقىپلا، ــ بايا ئۇخلاپ تەگسۇن دېسەم بىرەدەمدىلا كىرىپ كېتىپسىز، ماۋۇنىڭ بىلەن خۇمارىڭىزنى بىر بېسىڭ.

نىساخان مېھرىگۈل ئورنىدا غەمكىن قاراپ تۇرغان بەختىيارنى كۆرۈپ سورىدى.

ــ مېھرىگۈل قېنى؟

ــ ئۇ... ئۇ...

ــ ئۇرۇشۇپ قالدىڭلارمۇ نېمە؟

ــ ئۇ ياماناپ كەتتى.

ــ نېمە دەيدىغانسىز، بولماپتۇ. پەقەتلا بولماپتۇ. ئۇ تېخى... ھەي... ئۇ تېخى...

نىساخان قولىدىكى بىر تەخسە قىچا، ئارپىدىيان،

يال ئۇنى مۇھەببەت گۈلزارلىقىدا سەيلە قىلدۇرۇشقا باشلىدى.

ئۇلار ساداقەت ئۇچۇن جېنىنى پىدا قىلىشقا تەييار تۇرىدىغان ئاشىق ـ مەشۇقلار جۇملىسىدىن ئىدى. كۇنلەر، ئايلار، يىللار ئۆتۈپ يەنە شۇنداق ئۇنتۇلماس گۈزەل كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئۇلارنىڭ تويى بولدى. تويدىن كېيىنمۇ ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى بالدەك شېرىن ئۆتمەكتە ئىدى. بىراق نېمىشقىدۇر يېقىندىن بۇيان مېھرىگۈلدىكى جىددىي ئۆزگىرىش بەختيارنى ئويغا سېلىپ قويدى. مېھرىگۈلنىڭ ئۇن ـ تىنسىز ئولتۇرۇۋېلىپ، بىر چاغلاردا مۇھەببەت ئۇچقۇنلىرى چاقنىغان قاش ـ كۆزلىرىنى سۈزۈپ ساداسىز ئەيىبلىشى، رەنجىشى ئۇنى شۇنچىلىك تاراپلاشقا باشلىغان ئىدىكى، بىرنەچچە تال تاماكىنى ئۇزۇلدۇرمەي چېكىۋەتكەندىن كېيىن:

ـ مېھرىگۈل سىزگە نېمە بولدى؟ ـ دېيىشكە مەجبۇر بولاتتى.

ـ كارىكىز بولمىسۇن! ـ ئۇ قاپاقلىرىنى تۇرۇپ قولىنى سىلكىپ ئۆزىنى ئېلىپ قاچاتتى.

ـ سىز نېمانداق ئادەمنىڭ كۆزىگە كىرىۋالـ سىز؟ ـ دەيتتى ئۇ بەزىدە ئەتراپىدا پەرۋانىدەك ئايلىنىپ ئىش ـ كۇشلىرىگە قولىمۇ قول يارەملىشىۋاتقان بەختيارغا ئوق قىلىپ، ـ خويمۇ زېرىكتىمغۇ!

بەختيار ئېچىنىش ھەيرانلىقى بىلەن ئۇنىڭغا قاراپ قويۇاتتى ـ دە، ئۆيدىن ئاستا غايىب بولاتتى. شۇنـ

ھەپتىدىن بۇيان ئىسسىقسىز قالغان بەختيارلىق يۈرەكنى تارتىشىپ، پۈت - قولى سىرقىراشقا باشلىدى. تاتلىق - تۇرۇملەرمۇ ھېچ ئاچقان يەرگە باردىغاندەك ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇ ئاخىر مېھرىگۈلنىڭ قاتتىق پوزىتسىيىسى ۋە قوپال مۇئامىلىسىنى كۆڭلىگە ئالمىغاندەك يېلىنىشقا مەجبۇر بولدى.

— ئىچ - باغرىمىز قۇرۇشۇپمۇ كەتتى، سۈيۈق - سەلەك بىرەر نەرسە ئېتىپ ئىچمەيمىزمۇ؟

مېھرىگۈل ئانچە رازى بولمىسىمۇ لېكىن قارشىلىق كۆرسەتمىدى. ئۇزلۇكسىز ئازار يېمەسلىك ئۈچۈن بۇرۇنقىدەك قولىغا - قول بولۇپ مېھرىگۈلگە ياردەملەشىشتىن ئۆزىنى تارتقان بەختيار ئۇستەل ئالدىغا ئولتۇرۇپ قولىغا كىتاب ئالدى، گەرچە شۇ تاپتا ئۆيى ئىچىنى بىر ئالغان تاراق - تۇرۇق، جاراڭ - جۇرۇكلار ئۇنىڭ پىكرىنى بۇزۇپ تەرەپ - تەرەپكە چېچىۋاتقان بولسىمۇ ئۇ تېرىكمەستىن ئەرلىك بېسىقلىقى بىلەن ئامالنىڭ بېرىچە ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشقا تىرىشىۋاتاتتى:

لېكىن ئۆيگە تولغان قويۇق ياغ بۇسىدىن دېمىغى ئېچىشىپ ئىختيارسىز كىتابتىن كۆزىنى ئېلىپ ئارقىسىغا قارىپلا داڭ قېتىپ قالدى. ئوت! ئۇ دەرھال ئېسىنى يىغىپ ئوقتەك ئېتىلىپ باردى. قايسى كۆزى بىلەن كۆرسۇن، قازاندا لاۋۇلداپ ئوت يانماقتا. مېھرىگۈلنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيدۇ. «ئاپەت تېرىغاندەك ئىشىش قىپتىغۇ، ئۆزى بىردەمدە نەگە يوقالدىكىنە؟»

لازا، سامساقلار بىلەن تەييارلانغان ئاچا سەينى ئۇسـ
تەلنىڭ ئۇستىگە قويىدى. ئۇنىڭ ئاچچىق - چۈچۈك، ئىشـ
تاها قوزغاتقۇچى پۇرىقى كىشلەپ بەختيارنىڭ دىمىغىغا
ئۇرۇلۇۋېدى، ئۇنىڭ يۈرىكى شۇ هامان «جىغ» قىلىپ
قالدى. ئۇنىڭ دەسلەپ قوشۇمسىنى بىلىنەر - بىلىنـ
مەس تۇرگەن هالدا نىساخانغا تىكىلىپ قاراپ كۈلۈمـ
سىرەشكە باشلىغانلىقىدىن بىر نەرسىنى سېزىۋالغانلىقى
ۋە سېزىپ يەتكەنلىكىنى چۈشەنگىلى بولاتتى.
— ئۇ، — بەختيار توساتتىن توۋلىۋەتتى. ئۇنىڭ
قەلبى گويا بۇلۇتلۇق تۈمانىنى يېرىپ ئۆتۈپ پارلىغان
قۇياشتەك تەسۋىرلىگۈسىز خۇشاللىققا چۆمگەن ئىدى.
— شۇنداق، ئۇ هازىر... ۋۇي سىز تېخى ئۇقـ
مىدىڭىزمۇ؟
بەختيار چاپىنىنىڭ يېڭىنى ئالمان - تالمان
ساپتى - دە، نىساخانغىمۇ قارىماستىن تالاغا ئېتىلدى.
ئۇنىڭ قەلبى تېزلىكى قېتىم ئۆمرىدە سېزىلىپ باقمىغان
ئالجايىپ هېسسىياتنىڭ تۇرتكىسىدە هايا جانغا چۆمگەن
بولۇپ، قوشنىسىنىڭ «بەختيار، ئىشىكتىن كىرىپلا
قېيىن ئانىڭغا ئۇچ قېتىم تازىم قىلىڭ جۇمۇ، بولـ
مىسا مېھرىگۈلنى قوشۇپ بەرمەيدۇ» دېگەن چاقچاقلىـ
رىنىمۇ ئاڭلىماي قالدى. ئۇ يۈگۈرۈيتتى. چىن قەلبىـ
دىن ياخشى كۆرگەن ئايالىنىڭ خاهىشىغا لايىق بەخت
بېرەلمىگەنلىكىدىن ئازابلىناتتى. نادانلىقى ئۈچۈن ئۆـ
زىگە كايىيەتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن بۈگۈنكى «ماجرا»
نىڭ جەريانى بىر - بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى. بىر

ئارقىسىدىن ئاستا كېلىۋاتقان مېھرىگۈلگە ۋارقىلىدى.
— مېھرىگۈل!
مېھرىگۈل خۇش ياقمىغاندەك ئاستا مېڭىپ كەلدى-
يۇ، ئىشىك ئالدىغا كېلىشى بىلەنلا بىر قولى بىلەن
ئاغزىنى مەھكەم ئېتىكەن پېتى ئىتتىك كەينىگە
ياندى.
— قازانغا ياغ قويۇپ قويۇپ نەگە يوقالدىڭمۇ؟
قاراڭ ئۆيى ئىچى نېمە بولۇپ كەتكەن — ھە؟ ئۆيگە
كىرىڭ، — بەختىيارنىڭ قاتتىق ۋە كەسكىن ئېيتقان
بۇيرۇق ئاھانى جارانلاپ كەتتى، ئىلاجسىز قالغان
مېھرىگۈل كەلگەن جايىدا چېچىلىپ توختاپ، كەينىگە
يېنىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ قاپاقلىرىنى سۈزگىنىچە
ئاجايىپ سەسكىنىش ئالامەتلىرىنى نامايىش قىلىپ
تۇرغان چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ ئۆيگە كىردى — دە،
دۇئانغا ئۆزىنى تاشلاپ بېشىنى چۆمكىتىۋالدى. بۇ ھال
ئەلۋەتتە بەختىيارنىڭ يۈرىكىگە تېغ بولۇپ قادالغان
ئىدى. ئۇ بوسۇغىدا تۇرۇپ «بەختىم» دەيدىغان بۇ
ئائىلىدىن شۇنچە تېز بەزگەن مېھرىگۈلنىڭ قەلبىنى
بۇرۇنراق چۈشەنمىگەنلىكىگە ئەپسۇسلاندى. «بۇ ئەل-
ۋەتتە ئادەم زېرىكتۈرۈشنىڭ چارىسى» — دەپ چۈ-
شەندى بەختىيار — «بۇ تويغۇزۇش، مەلۇم مەقسەتلە-
رىگە يېتەلمەيۋاتقانلىقى ئۈچۈن تويغۇزۇش».
— سەزگە نېمە بولدى مېھرىگۈل، — دېدى
بەختىيار ئاياللىنىڭ بېرىچە ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشقا تىر-
شىپ ئېھتىيات بىلەن مېھرىگۈلنىڭ ئاياغ تەرىپىگە كېب

به‌ختیار بۇنىڭدىن ئارتۇق ئويلاشقا ئۇلگۈرەلمىدى. قازانىنى كۆتۈرۈشى بىلەنلا تېمىرلاپ تولغىنىپ كەتتى. ۋە ئىلاجسىز يەرگە تاشلىۋەتتى. ھەر تەرەپكە ئۇچقۇن چاچراپ ئوت يېيىلدى. نەم يەرگە يېيىلغان ماي پاراسلاپ كۆيۈپ ئۆچتى. بەختيار بىر چېلەك سۇ تەييارلىدى - يۇ، كۆيۈۋاتقان يەرگە ئوستىگە سۇ چېچىشنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى ئېسىگە ئېلىپ بۇ پىكىردىن يانىتايدى. ئەمما ئالدىراپ قالغان ئىدى. ئىككى سەكرەپ كارىۋات يېنىغا كېلىپ ئەتراپىغا كۆز يۈگۈرتتى. ئالدىرىغىنىدىن قولغا ئىلەشكەن يۇڭ ئەدىيالنى تارتىپ كېلىپ ئوت ئوستىگە تاشلىدى، ساپ يۇڭ ماي بىلەن قوشۇلۇپ تېخىمۇ ئۇلغىيىپ كۆيۈشكە باشلىدى. ئۇزۇنچىلا بىر ئاپەتتىن يامراپ كېتىۋاتقانلىقىدىن تاقەتسىزلەنگەن بەختيار ئەدىيال ئوستىدىن شارقىرتىپ بىرنەچچە چېلەك سۇ تۆكۈۋەتتى. چالا كۆيگەن ئەدىيال چېقىلغان قازانىنىڭ كۆيىسىگە مىلىنىپ شالاق - شالاق سۇ ئىچىدە يانات-تى. ئۆي ئىچىنى سېسىق كۆيۈك بۇسى قاپلاپ كەتكەن ئىدى. ئۇ ئاستا ئېسىگە كەلدى ۋە بىر نەرسىنىڭ خۇددى باغرىنى تاتىلاۋاتقاندەك ئاراملا بەرمەيۋاتقانلىقىنى سەزدى. ئىككى قولى ۋاڑىلداپ ئېچىشىپ، مۇناقى ئۆزۈمدەك چىققان ئىدى. ئۇ ئاغرىقتا چىداشلىق بېرەلمەي قولىنى تۆزلۇققا چىلىدى. بەختيار ئەسەبىي سەزگۈلىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئاچچىقىنى كونترول قىلالماي تالاغا يۈگۈرۈپ چىقتى - دە، ئۆينىڭ

راستىلا مېنى چۈشەنمەيدىكەنسىز؟ بوپتۇ. چۈشەنمەسلىكىڭىز قېشىڭىزدا نېمە دەپ تۇرايلى؟ كېتەيلى!

مېھرىگۈل ياپراقتەك تىترەۋاتقان لېۋىنى قاتتىق چىشلىگىنىچە سىرتقا ئۆزىنى ئاتتى.

مېھرىگۈل!

× × ×

— ياغ بۇسى، — دەپ ئويلاپ ئولتۇراتتى مېھرىگۈل ئاپىسىنىڭ ئۆيىدە كۆز ياشلىرىنى توختىتالماي. ئىچ - ئىچىدىن ئۆرتىنىپ مېنى قىزىق قازانغا تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر قىلغان شۇغۇ. لېكىن بەختىيار نېمە ئۈچۈن مېنىڭ «قازانغا قارا ئاپ قويۇڭ» دېگىنىمنى ئاڭلىمىغاندۇ؟ ئۇ كىتاب بىلەن بولۇپ كەتكەن بولسا كېرەك. مەندە نېمە ئامال، مەندە نېمىمۇ ئامال بولسۇن، ئۇ مېنى نېمىشقىمۇ چۈشەنمەيدىغاندۇ؟ لېكىن مەن ئۇنىڭغا ھەممىنى ئېنىق ئېيتىشىم كېرەك ئىدىغۇ.

— شۇ چاغدا ئىشىك ئېچىلدى.

— مېھرىگۈل! — بەختىيار ئىشىكتىن كىرىپلا توۋلىۋەتتى.

— بەختىيار! — ئايرىلغىلى ئۇزاق بولغان ۋاپادار جۈپتىنى تۇيۇقسىز ئۇچرىتىپ قالغانىدەك چەكسىز بەخت تۇيغۇسىدا ۋۇجۇدى زىلزىلىگە كەلگەن مېھرىگۈل يۈگۈرۈپ كېلىپ ئۇنىڭ باغرىغا تاشلاندى، — مېنى كەچۈرۈڭ بەختىيار.

لمپ ئاستا ئولتۇرۇۋېتىپ، — مىجەزىڭىز يوقمۇ؟

مېنى بىردەم ئۆز ئارامىغا قويۇپ كۆزۈمگە كۆرۈنمىگىلا! قوپاللىق بىلەن ئېيتىلغان بۇ سۆزدىن بەختىيار ئۇستىگە بىر قاپاق سوغۇق سۇ قۇيۇلغاندەك سەسكىنىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. «ھەي ئىززەت-قىلغانىنى بىلمەيدىغان»، — دەپ ئويلىدى ئۇ تۇنجى قېتىم ئۆز ئايالى ھەققىدە، — سېنى ياخشى كۆرۈۋ-شمىنىڭ قايسى دەرىجىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مېنى «ئىشتىرىدۇەتسە يەر بولۇپ، تارتىۋالسا ئەر بولىدىغان رېزىنكە مىجەزلەرنىڭ قاتارىدا ساناپ مۇئامىلە قىلمىشىڭغا يول قويمايمەن».

— بىز نېمە ئۈچۈن توي قىلدۇق، مېھرىگۈل؟ ئەلۋەتتە ئۇنىڭ ئازراق قەدرى بولۇشى كېرەكقۇ؟ — ۋۇجۇدىدىكى خورلۇق غەزەپكە ئايلانغان بەختىيار ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ سۆزلىدى، — مېنىڭچە سىز ئارىمىزدىكى مۇھەببەتنى خورلىدىڭىز، ھەتتا ئۇنى بۇزماقچى بولۇۋاتىسىز!

— ئۇھ، خۇدايىم، نېمىلەرنى سۆزلەپ يۈرىدىغانسىز، نېمانچە كۆزۈمگە كىرىۋالىدىغانسىز، كاشكى شۇ تاپتىكى ھالىمنى چۈشىنەلەيدىغان بىرەر كىشى بولسا... — مېھرىگۈل ئەلەملىك ياشلىرىنى تۆكۈپ ئۇن تارتىپ يىغلىۋەتتى.

— مەنچۇ؟ بۇگۈن مەن كۆڭلىڭىزدىكى ئارتۇقچە ئادەم بولۇپ قالدىمۇ؟ — ھە؟ ئەپسۇس مەن سىزنى باشتا ياخشى چۈشەنمىگەن — دە.

ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن مۆلدۈرلەپ ئېقىۋاتقان ياش پۈشايمان يەگەن يۈرىكىنىڭ تەشنالىق بىلەن كەچۈرۈم تەلەپ قىلىۋاتقانلىقىدىن دالالەت بېرەتتى.

— مېھرىگۈل، — دېدى بەختىيار ئۇنىڭ قۇندۇزدەك قارا چاچلىرىنى مېھرىبانلىق بىلەن سىيلاپ تۇرۇپ، — كەچۈرۈش نەدە، سىز مېنى بەختكە ئېرىشتۈردىڭىز. سىزچۇ، مەندەك نادان يولدىشىڭىزنى كەچۈرەمسىز؟ — بەختىيارنىڭ كۆز چانىقىلىرى قىزىرىپ بۇرنى ئېچىشىپ كەتكەن ئىدى. چۈنكى ئۇ مېھرىگۈلنىڭ يېقىندىن بۇيانقى ھالىتى، بولغۇسى ئانىنىڭ تېنىدە كۆرۈلۈۋاتقان پەۋقۇلئاددە جىددىي ئۆزگىرىش ئالامەتلىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن ئىدى.

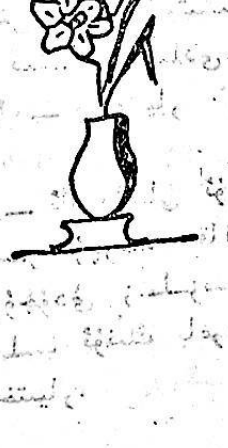

ئازابلانغان يۈرەك

1

بۇرۇن تۆشۈكلىرى كېرىلىپ، ئۆپكىدەك ئېسىلىپ تاتىرىپ كەتكەن ئەكبەر ئىككى پۇتىنى لاخشىگىرەك كەرگەن هالدا قولىنى بېلىگە تىرەپ، غەزەپلىك كۆزلىرىنى ئايگۈلگە نەشتەردەك تىكىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئەسەبىيلەرچە هاقارەتلەشلىرىدىن يۈرىكى مۇجۇلۇپ ئېغىر خورلۇق هەسرىتى چەككەن ئايگۈل قولىدىكى خېمىر يۇقلىرىنى ئۇۋۇلىغاچ قويۇق كىرپىكىنى ئاستا كۆتۈرۈپ، بىر جۈپ مۇلايىم قارا كۆزىگە ياش ئالغان هالدا يولدىشىغا قاراپ تىترەك ئاۋاز بىلەن ئارانلا ئېيتالىدى:

ـ ئەكبەر كەچۈرۈڭ، بۇگۈن ئىدارىدە...

گەپنىڭ ئاخىرى تېخى تۈگىمەي تۇرۇپلا ئەكبەر ئالدىغا بىر قەدەم قىستاپ كەلدى ـ دە، ئايگۈلنىڭ پېشانىسىدىن تۇرتۈپ تۇرۇپ ۋارقىرىدى:

ـ كۆزۈمدىن يوقال! «ئىت ۋاپا، خوتۇن جاپا» دەپ قايسى ئاقىل ئېيتىپتىكىن؟ ئۆزۈمگە ئۆزۈم قىلدىم-غۇ، ئېسىت سەندەك بىغەرەز بىلەن ئۆتكەن كۈنۈم!

كۆزۈمگه كۆرۈنگۈچى بولما!

ئادەم ئۆتكۈر تىغنىڭ زەربىسىگە ئۈچرىغاندا دەسلەپتە ھېچنەرسىنى سەزمىگەندەك ئايگۈلمۇ دەسلەپ قۇلىقىنىڭ قاتتىق غۇڭۇلداۋاتقانلىقىدىن باشقا ھېچنەرسىنى سەزمىگەن ئىدى. لېكىن ئۇ بارا - بارا ھېسسىياتى قاتتىق ئاغرىۋاتقانلىقىنى سەزدى. تۆكۈرۈكىنى يۇتماقچى بولۇۋېدى تۈزلۈق سۈيۇقلۇق كۆڭلىنى ئايلىنىتتى. ئەسسىق قان قۇلىقىدىن ئېقىپ چىقىپ ئاستا يۈزىگە سىرغىدى...

ئايگۈل كويا سېزىمى كاردىن چىققان ئادەمدەك داڭ قېتىپ كاربۇاتنىڭ يېنىدا ئىككى پۇكلىنىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ جىگەر رەڭگىدەك ئىششىپ چىققان قاپقى ۋە تومپايغان ئۇستۇنكى لېۋى نازۇك چىرايىنى ئېچىنىشلىق ھالەتكە كەلتۈرگەن ئىدى. ئۇ ياش قاپلىغان كۆزلىرىنى يەرگە تىككىنىچە لېۋىنى مەھكەم چىشلىۋالدى.

«ئەكبەرنىڭ نەزەرىدە بۇ ئايال كىشى چۈقۇم تارتىشقا تېگىشلىك بولغان جازامۇ ياكى ئۇنىڭ ئۈچۈن قىلغان بىلەن كۆلكە، ئازاب بىلەن خۇشاللىق بەربىرمۇ؟» بۇ سوئال ئايگۈلنى تاياق ئازابىدىن نەچچە ھەسسە تارتۇق قىلىۋاتاتتى. «ئەكبەرنىڭ ئەسلى قىلىپتى ھۇشۇمۇ؟ ئۇ مېنى راستىنلا قوغلاۋاتامدۇ؟ بىر چاغلاردا ئۆزىنى ئوتلۇق ۋەدىلەر بىلەن سۆيگەن كىشى ئەمدى ئۇنى ياۋۇزلۇق بىلەن ئۈرۈشقا پېتىنىۋاتامدۇ-ھە؟! نېمە گۇناھىم ئۈچۈن شۇنچە...» دەپ ئۆز - ئۆزىگە سوئال

ئەكبەر سۆزلەۋېتىپ ئېگىكىنى قاتتىق سىقىمدىدى
قوشنا - قولۇملارنىڭ ئاڭلاپ قېلىشىدىن ئەنسىرە
دۇمۇستىن ئۆلەي دەپ قالغان ئايگۈل ئارقىغا ئىككى
قەدەم داجىپ:

— مانا ھازىرلا... ئاشنى تەييار قىلاي — دېدى
ئۇنىڭ شۇ تاپتىكى مۆلدۈرلەپ تۇرىيان كۆزلىرى، يەنە
لامىسراپ تۇرغان چىرايى، كۆكۈل ئاغرىقىدىن ساقلا
نمىش ئۇچۇن چەكسىز يېلىنىپ - يالۋۇرۇۋاتقانلىقىنى
ئىپادە قىلىپ تۇراتتى. چۇنكى ئۇ يولدىشىنىڭ ئەلپا
زىدىن سەللا دىققەت قىلمىسا يېنىپ كېتىدىغان جە
دەل - ماجرا ئۇچقۇنلىرىنى كۆرگەن ئىدى.

— ... تويدۇم سەندەك لامزەللىدىن، ئىككىنچى كۆ
زۈمگە كۆرۈنگۈچى بولما، چىق!... ئىتنىمۇ «چاغ» دەپ
كېتىدىغۇ!

— ...

ئايگۈلنىڭ لام - جىم دېمەي قورقۇمسىراپ قاراپ
تۇرغىنىنى كۆرۈپ ئەكبەرنىڭ غەزىپى تېخىمۇ ئۆرلە
دى - دە، كۆزى قان قۇيغانىدەك قىزىرىپ ئايگۈلگە
تاشلاندى، ئەندىككەن ئايگۈل ئۆزىنى چەتكە ئالغۇچە
چاقماق چېقىلغانىدەك زەرب بىلەن تەككەن مۇشتتىن
سېھىۋنت يەرگە يېقىلدى.

— ئىشتىن ھېرىپ - ئېچىپ كەلگەندە ئالدىمغا
بىر قاچا ئىسسىق تاماق قويۇشنى بىلمەيسەنغۇ يەنە
ئىدارە - خىزمەت، پالان - پۇستان دەيسىنا... چىق...
ئىدارەڭگە تەگ... خىزمىتىڭنى ئەر قىل... ئىككىنچى

ۇاتقان يامغۇر تامچىلىرى بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان شامالنىڭ ئۇرۇشى بىلەن تاراسلاپ ئايگۈلنىڭ يۈرىكە ئۇرۇلماقتا. ئەمما ئايگۈل ھېچنەرسىنى سەزمىگەن ھالدا كوچا بويلاپ پاتقاق، كېچىپ كېلىۋاتاتتى. گويا ئازابلانغان يۈرىكىنى بوشاتماقچى بولغانىدەك ئىنتتىك ۋە كۈچلۈك نەپەس ئالاتتى. ئۇ ئەمدى ئۆزىنى تۇتۇۋالالمىدى. ئاچچىق كۆز يېشى مەڭزىنى بويلاپ تۆكۈلۈشكە باشلىدى. ئۇ يول بويىدىكى سۇۋادان تېرەككە يۆلەنگىنىچە ھەسرەتلىك خىيالغا چۆكتى...

«ئاھ! شور پېشانەم»... دەپ پىچىرلىدى ئۆز ئۆزىگە ئېغىر خۇرسىنىپ، — تەقدىرنى ۋاپاسىز دەپ يەرياد چەككەنلەر نەقەدەر ھەقلىق - ھە؟! بۇنداق كۈنلەرنىڭ ئۆز بېشىمغا كېلىشىنى ئويلىمىغان ئىدىم-ئەمەن؟ قېنى مېنىڭ قايغۇسىز، خاتىرجەم ئۆتكەن يالپىز چاغلىرىم، قېنى مەن ئارزۇ قىلغان بەختلىك ئائىلە؟

شۇ چاغدا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن ساۋاقدېشى نەجاتنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش ھارپىسىدا ئۇنىڭغا ئارقا-ئارقىدىن يازغان سۆيگۈ خەتلىرى، مەھەللىدىشى نۇرۇدۇننىڭ ئۇنىڭغا بۇمىد بىلەن تىكىلىپ قاراشلىرى، يەڭگى خىزمەتدىشى تۇيغۇننىڭ ئۇنىڭغا قىلغان سەمىمىي ياردىمى ۋە قوللىشى، دوستلىرى تۇنۇشتۇرغان تۇرسۇن، شۆھرەتلەر... ئاتا - ئانىسى جاۋابسىز قايتۇرۇۋەتكەن ئەلچىلەر بىر - بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى...

ئۇ چاغلاردا ياشلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى تىنىمسىز تۇيغۇلار دەريا سىدا ئۇزۇپ يۈرگەن مەغرۇر

قويا تتى.

ئەكبەر بولسا مۇھەببەت ۋە مېھىر - شەپقەت
ئەسەرمۇ قالمىغان، ئەينىلەش ۋە سەسكىنىش ئىچ
غەزەپ ئۇچقۇنلىرىنى چاچراتقان ئۇرغان كۆزلىرىنى ئا
گۈلدىن ئالماي گويا ئولجىغا خېرىس قىلغان شىر
ھۇرپىيىپ تۇراتتى.

ـ چىنقمايسەن ـ ھە!... ـ دېدى ئۇ يەكلىرى
شمايلاپ يەنە.

ئايگۈل ئەمدى چىدىيالمىدى. خورلۇق، نا
ھاقارەتلىنىشلەر ئۇلۇك يۈرىكىنى قان قىلدى! ئۇنا
شۇنچە يالۋۇرۇشلىرى ئەكبەر ئۇچۇن بەربىر بولدى
چەكسىز سەمىمىي ساداقەت بىلەن ياخشى كۆرگ
يولدىشىنىڭ ئۇنى كۆزەر كۆزى بولمىدىمۇ؟
ئايگۈل ئۇ مىنۇتتا ئارتۇقچە ئېغىر - بېسىقلى
ۋە چىداملىقنىڭ بەزىدە كىشى ئۇچۇن ھاقارەت ئېلىپ
كېلىدىغانلىقىنى ئېنىق ھېس قىلدى. شۇڭا ئۇ چىشىنى-
چىشىغا بېسىپ كارۋاتنىڭ يان ياغىچىغا ئېسىلىپ تۇ-
زۇپ قاتتىق تېپىك زەربىسىدىن سىرقىراپ ئاغرىۋاتقان
پېلىنى رۇسلىدى. ھەممە ئەلىمىنى ئىچىگە يۇتۇپ ئىچ-
ئىچىدىن ئېتىلىپ چىقىۋاتقان يىغىسىنى زورغا بېسىپ،
چۈۋۈلۈپ يۇز - كۆزىگە چېچىلىپ تۇرغان چاچلىرىنىمۇ
تۇزەشتۇرمەستىن ئۆيدىن چىقىپ كەتتى.
ئاسمان گۇمبىزىدە يامراپ كېلىۋاتقان قوغۇشۇن
رەڭلىك بۇلۇتلار ئېرىنچەكلىك بىلەن شەرققە ئاستا
سۈرۈلۈپ تولۇن ئاينىڭ يۈزىنى توسۇۋالدى. ئولغىيىپ

بۇ قىلىپ تۇلگۇردى.

توي ئىشىغا كەلگەندە ئايگۈل «يىگىت كۆڭۈلدەك بولسا ئارتۇق قائىدە - يوسۇنسىزلىق نېمە ھاجىتى» دېگەن ۋەدىسىدە تۇرۇپ، تويلۇق تۇچۇن ئەكەلگەنلىك بېشىنى قاتۇرمىدى. خىزمەتكە چىققىلى ئەدلا ئىككى يىل بولغان تۇرۇق - تۇغقانسىز بۇ يىگىت ئايگۈلنىڭ ئىنسانىلىق ئائىلىسىگە يېتىشىپ قالمىغان بولسا تويىنى تۇگەتكىچە نېمە رىيازەتلەرنى چېكەتمىكىن؟

— بىز مال سوۋدىسى قىلمۇاتقىنىمىز يوق، كېيىن بالىلارنىڭ دىلى رەنجىپ قالمىسىلا ئەۋزەلى شۇ، — دېگەن ئىدى ئايگۈلنىڭ ئانىسىمۇ تۇۋزىنىڭ بىردىنبىر ئارزۇسىنى قايتا - قايتا ئەسلەتتى. توي بولۇپ تۇن ئايدىن كېيىن ئەكىبەرنىڭ تويدىن بۇرۇن قاچانلاردۇر قىلغان قەرزلىرىمۇ تۇزۇلۇپ بولدى.

— ئەگەر بۇ قېتىم كاماندىروپكىغا چىقمىغان بولسىڭىز يەنە بىرنەچچە ئاي جاپا تارتساقلا تۇيىمىزنى خېلى قويۇلدۇرۇۋالغان بولاتتۇق، — دېدى ئايگۈل ئەكبەرنىڭ نەرسە - كېرەكلىرىنى سومكىغا جايلاشتۇرغاچ.

ئەكبەر بەش ئايدىن كېيىن كاماندىروپكىدىن قايتىپ كەلگەندە تۇيى ئەچى تونۇغۇسىز بېزەلگەن بولۇپ ھاچقا تۇ ئىشكىتىن كىرىپ ھاڭ - تاڭ بولۇپ تۇرۇپ قالدى. تامدىكى ئوتقاشتەك گەلەم، تۇدۇل تامغا قويۇلغان دىۋان، دېرىزىلەرگە تارتىلغان نەپىس پەر-

تەبىئەتلىك ئايگۈل غايىسىدىكى لايىقىنى ئۆز تاراز-
بويىنچە ئۆلچەپ، باشقىلارنىڭ تەسىھەتلىرىگە پەرۋا
قىلمىغان ئىدى.

«يىگىت دېگەنچۇ مۇنداق بولىدۇ، — دەپ ئۇي-
لايتتى ئۇ، — ئۆزىدىمىك خۇي تەبىئىتى، تەنھەرىكەت-
چەندەك بەستى، سەنئەتچىدەك قەددى - قامىتى، دول-
قۇنسىمان قوڭۇر چاچلىرى، قۇرغۇيىنىڭكىدەك ئۆتكۈر
كۆزلىرى، ئۇيناق قاشلىرى، گارمۇننىڭ تىللىرى ئۇس-
تىدە تالمايدىغان شوق بارماقلىرىدا «بالامسكىن»
كۈيى بىلەن قەلبلارنى مۇھەببەت مىلتىقىدا بەتلەپ،
ئىشتىياق ئوقىدا ئېتىپ بىھوش قىلالىسا ھېساب!»

شۇ تۇپەيلىدىن ئۇنىڭغا ئۇمىد بىلەن تىكىلگەن
كۆزلەر ياشلاندى. قەلبىمىز سوزۇلغان قوللار ھاۋادا
بوش قالدى. ئايگۈل ئاخىر ئۆز غايىسىدىكى كۈتكەن
ئارزۇسىغىمۇ يەتتى. ئۇ بىر قېتىم دوستىمىك تويىدا
توساتتىن ئۇچرىتىپ قالغان ئەكبەرنىڭ ئۇنىڭغا تىكىل-
گەن ئويناق كۆزلىرىگە مەپتۇن بولۇپ نېپىز لەۋلىرىدە
سۆيگۈ تەبەسسۇمى جىلۋىلەندى. پۈتۈن ۋۇجۇدى چاق-
ماق تېزلىكىدە پەيدا بولغان مۇھەببەت ئوتىدا
يانىدى...

ئەمما ئايگۈل يىگىتلىكتىمىك چىن مەنىسى بولغان
ھالاللىق، ئاق كۆڭۈللۈك ۋە ئاتىدارچىلىقنى گويا ئۆز
«شەرتى»گە تۇشقانلارنىڭ ھەممىسىدىن تېپىلمايدى-
غاندەك ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدى. ئۇ ئەكبەر بىلەن
تونۇشۇپ ئىككى ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە تويىنى

قويۇپ، ئەلەردىدۇ يۇرۇپ، غەرق مەست بولۇپ يېرىم كېچىلەردە ئۆيگە كېلەتتى ـ دە، ئايگۈلگە ئورۇنسىز ئازار بېرەتتى.

ـ ئۆيگە كىملەر كېلىپ كەتتى. ئەرلەر قەدەم باستىمۇ ـ يوق؟

ـ نېمە دېگىنىڭىز بۇ ئەكبەر، ـ ئايگۈل ئەلەمدىن پوكاندەك قىزىرىپ كېتەتتى، ـ ئاغزىمغا كەلدى دەپ سۆزلەۋەرمەڭ.

ـ ھىم، ـ ئەكبەر دىمدىنى قېقىپ ئاچچىق تەنە قىلاتتى، ـ خوتۇن كىشى دېگەنگە ئىشەنگىلى بولامدۇ؟

ـ نېمە دەپ ئىشەنگىلى بولمىغۇدەك؟

ـ خوتۇن خەق دېگەنىمچۇ سۇپۇرگىدىن كۈنە لەشكىمۇ ھەقلىق.

ئەكبەرنىڭ ئورۇنسىز سوراقلىرى، قارىغۇ كۈندەشلىك بىلەن تولغان تېتىقسىز سۆزلىرى ئۇنى ئازابلايتتى، ئۇنىڭ قەلبى ئازابتىن پارە ـ پارە بولاتتى. چۈنكى ئۇ ئەكبەرنى كۈنلەرنىڭ بىرىدە مۇشۇنداق قىلىدۇ دەپ ئەسلا ئويلىمىغان ئىدى.

ئۇ تۇغۇت ۋاقتىنىڭ دەل شۇ ئازارلىق مىنۇتلاردا توشۇشىنى ھېچ خىيالىغا كەلتۈرمىگەن ئىدى. يىغىدىن بېشى چىقىلىپ ئاغرىپ كۆزلىرى قىزارغان ئايگۈل بەل ۋە قورسىقىغا چىدىغۇسىز بىر ئاغرىقنىڭ قىلۋاتقان ھۇجۇمىدىن سەنتۈرۈلۈپ پۈكۈلگىنىچە ئۆيدىن چىقىپ ئۇدۇل دوختۇرخانىغا يول ئالدى. پېشانىسىدىن تەر

ھەلەر، ئېگىز - پەس ئىشكاپ ئۈستىگە ماھىرلىق بىلەن تىزىلغان فارفور بۇيۇملار ئۆيگە گۈزەل ھۆسن كۈزگەن ئىدى.

ئەكبەرنىڭ ھەيرانلىق ئاربلاش سوئالىغا ئايگۈل قىسقىچىلا جاۋاب بەردى.

— ئىش قىلىپ تېجىدىم - دە.

ئەكبەرنىڭ چىرايىغا بەرخىل پەرۋاسىز كۈلكە ئولاشتى. چاپانلىرىنى يېشىپ تاشلاپ راھەت بىلەن دىۋانغا سوزۇلدى.

ئاي - كۈنى يېقىنلىشىپ قېلىۋاتقان ئايگۈل بىر كۈنى ھارغىنلىق بىلەن سورىدى:

— سىز قايتىپ كەلگىلىمۇ ئىككى ئاي بولدى. مەن يەڭگىپ تۆت ئايغىچە يەنە قولىڭىزغا ماتاش تەگمىگۈدەك.

— مەقسىتىڭ پۈلدا ئىكەندە، — زەردە بىلەن گۆلەيدى ئەكبەر، — ياقا يۇرتتا يۇرۇپ زېرىكتۈق، زېرىككەندىن كېيىن ئىچمىشتۇق.

كارايىتى چاغلىقلا ئىشلارغا كايىپ يۇرۇشنى ئۆزىگە ئادەت قىلمىغان ئايگۈل ئوشۇقچە ھېچنەرسە دېمىدى.

تويدىن كېيىنكى شېرىن كۈنلەر خۇددى ئېچىلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا توزۇپ كېتىدىغان باھار چېچەكلىرىدەك ناھايىتى تېزلا ئۆتۈپ كەتتى. كۈنلەر ئۆتكەنسېرى ئەكبەرنىڭ مىجەز - خاراكتېرى ئۆزگىرىشكە باشلىدى. ئۇ، ئېغىر ئاياغ بولۇپ قالغان ئايگۈلنى يالغۇز تاشلاپ

قىلغىنىم يوق. خۇداغا شۈكرى، ئاتا ـ ئانام بار، هېچقانداق ئەندىشىدە بولماي كېلىۋېرىڭ، غەزانسۇ مۇشۇ ئۆيدە يەڭ.

ئەكبەر بىردەم ئولتۇردى ۋە نېمىگىدۇر ئالدىراپ چىقىپ كەتكەنچە ئايگۈلنىڭ ئۆيىگە يولىماي قويدى. ئايگۈل گەرچە ئەكبەرنىڭ بۇ ئىشىدىن رەنجىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەكبەرنىڭ ئاتا ـ ئانىسىدىن كىچىك بىر تىم قالغانلىقىنى، ئۆزىدىن باشقا بىرەر يېقىن ئادىمى يوق ئىكەنلىكىنى ئويلاپ ئۇنىڭغا ئىختىيارسىز ئىچ ئاغرىتتى. شۇڭا ئۇ يەڭگىپ 50 كۈن بولغاندا ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ بوۋىقىنى دىۋاندا ئېغىناپ ياتقان ئەكبەرنىڭ قۇچىقىغا سېلىپ بەردى.

ـ مانا سىزگە بىر ئوغۇل مۇكاپات.

پەرزەنت يۈزى كۆرگەن قايسىبىر ئاتا ـ ئانا يوق دۇنياغا كۆز ئاچقان ئۆز پەرزەنتىدىن شادلانمەسۇن؟ ئەمما بۇ ئالىملىدە بولسا بالا جەمەل ـ ماجرانىڭ سەۋەبچىسى بولدى.

ـ نېمە مەقسىتىڭىزسەن ھەي، ـ دەپ دۆشكەللىدى ئەكبەر بىر كۈنى كېچىدە كۆزلىرى يېرىم يۇمۇلغان ھالدا بالىنىڭ ئاستىنى قۇرۇقداۋاتقان ئايگۈلنى، ـ ئۇيقا ھارام بولدىغۇ كىشىگە، بىرسى ئالدىڭغا چاچاق قۇيۇپ چىقمىغاندىكىن ئاپاڭنىڭ ئۆيىدە تۇرۇۋەرسەڭ بولمامتى، ـ ئەكبەر بېشىنى يوتقانغا پۈركەۋېتىپ قوشۇپ قويدى، ـ «ئۆزى كەتكەن يار، ئۆزى كەلگەن يار» دېگەندەك...

ئەكبەرنىڭ ھېچبىر ئايىماستىن ئېيتقان بۇ گېپى

قۇيۇلۇپ نەپىز لەۋلىرى قاتتىق چىشلەشتىن زەخمىلە
دى، تۇغۇت كۈتۈش ئۆيىدە نەچچە سائەتلەپ ئىگىز
دى، ئەمما ئايگۈل ئۇچۇن ھايات - ماماتلىق بۇ م
نۇتلاردا ئەكبەر ئۇنىڭ قېشىدا يوق ئىدى.

— ئەكبەرگە نېمە بوپتۇ، — دېدى ئايگۈلنىڭ
ئانىسى بىر - ئىككى قېتىم كۆرۈنۈپ قويغانچە قا
يولماي يۈرگەن كۆيئوغلىدىن نارازى بولۇپ، — قار
سىنمۇ كۆرسەتمەيدىغۇ؟

— بەلكى خىزمىتى ئالدىراشتۇ، — ئايگۈل چا
دۇرماسلىق ئۈچۈن شۇنداق دەپ قويدى. لېكىن ئاتا
ئانىسى ئالدىدا يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك خىجىل بو
دى. ئۆزى تەنھا قالغاندا بوۋىقىغا ھال ئېيتىپ، ئۇ
لىك مەڭگىگە مەڭگىنىي يېقىپ ئۆپكىدەپ يىغلىۋېتە تتى
ئاردىدىن ھەپتە ئۆتۈپ چۈش ۋاقتى بىلەن ئەكبە
سوزۇلۇپ كىرىپ كەلدى. ئۇ كەپكىسىنى چۆكۈرۈپ كى
يىۋالغان ئىدى.

— ئەكبەر، دىدارىڭىزغا زار قىلىدىغان بولدى
ڭىزغۇ! — دېدى ئايگۈل مەيۈسلەنگەن ھالدا ۋە دە
ھاللا گېپىنى چاقچاققا ئۆرۈدى، — كېيىنچە ئوغلىڭ
سىزنى تونۇمايدىغان بولۇپ قالمىسۇن يەنە.

لېكىن ئەكبەر ئايالىغا ھومايدى:

— چۆنتەكتە پۇل بولمىسا قانداق قىلسەن؟ بۇ
گەپنى ئاڭلاپ ئايگۈل خىجالەت بولدى.

— مۇنداق دەڭا، خاپا بولمايلا، مەن تېخى سىزنى
كەلگىنىڭىزگە چېغى دەپتىمەن. مەن ھېچنەرسىدىن

مارغايغان مۇڭلۇق چىرايىدىن بۇ ئائىلىدىكى ئاۋازسىز قىسىلىشنى چۈشىنىپ يەتكەن قولۇم - قوشنىلار، بۇ تۇغۇپ ياتقان مەزگىلدە بۇ ئۆيدە بولۇپ ئۆتكەن قالايمىقان كېچىلىك ئولتۇرۇشلار توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىشتى. ئايگۈل گەرچە غەزەپلەنگەن بولسىمۇ لېكىن بۇ ئىشلارنى ئەكبەرنىڭ يۈزىگە سېلىشنى لايىق كۆرمىدى. كارىۋات ئاستىغا دۆۋىلىنىپ كەتكەن هاراق بوتۇلكىلىرىنى سېتىپ ئوغلى ئۈچۈن شېكەر ۋە سۈت سېتىۋالدى.

قەزىنىڭ هالىدىن خەۋەر تاپقان ئاتا - ئانا نەۋرىسىنى يېنىغا ئەكەلدۈرۈۋالدى. ئەمما بۇمۇ ئەكبەرنىڭ رازى قىلالمىدى. ئۇ بارغانسېرى تەرسالىق ئاستىدىن كىر ئىزلەيدىغان، ئايگۈلنىڭ گەپ - سۆز، يۈرۈش - تۇرۇش، هەتتا كۈلۈشلىرىدىنمۇ ئۈمۈن تاپىدىغان بولۇپ كېتىۋاتاتتى. هەتتا بىر كۈنى ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قالغان ئايگۈلنىڭ بېشىدا دېۋەيلەپ «ئۆلۈكىنى سېتىپ تاپقىنىڭ ياتقىچە قوپۇپ كىيىملىرىنى دەزمالىلاپ بەرمەپ تۇرۇۋالدى. ئايگۈل لېۋىنى چىشلەپ تۇرۇپ ئۇنىڭ تەلەپلىرىنى ئورۇندىپ بەردى. ئەكبەر چېچىنى مايلاپ، شىمىنى قىرلاپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ئۇ ئۆزىنى ئورۇنغا ئېتىپ كەچكىچە يىغلىدى.

... يامغۇر تېخىمۇ كۈچەيمەكتە. ئەتراپنى گۈگۈم پەردىسى قاپلىغان، ئۇرۇلۇۋاتقان سوغۇق شامال كىشىنى ئەندىكتۈرەتتى.

يول بويىدىكى تېرەككە يۆلەنگىنىچە قىسىر قىلماي

گویا زەھەرلیك تىنغدەك ئايگۈلنىڭ يۈرىكىگە قادالدى
ئۇ بىردىنلا جىددىي تۇس ئېلىپ يەنە ئۆزىنى باسى
ھەزەپلىك سېزىمىنى بىلدۈرمەسكە تىرىشىپ گەپ
قىلىۋىدى.

... كۈنلەر ئۆتۈۋەردى. لېكىن ھەربىر كۈن، ھەر
بىر سائەت ئايگۈل ئۈچۈن يىلدەك بىلىنىپ، كۆڭۈل
سىزلىك، ھەسرەت ئۇنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇيىتتى. ئۆيدىكى
بار - يوقنى بىلەن ئەكبەرنىڭ قىلچىمۇ كارى يوق ئىدى.
ماتاشىنى بولسا ئايگۈلگە كۆرسەتمەستىن يوق قىلاتتى.
ئۆركەش پاقلان بوۋاق بولغان مەزگىلدە ئايگۈل
ھەك سۈتى بىردىنلا تارتىلدى. چۈنكى ئۇ غورىگۈل
قالغان ئىدى. «دەريادا بېلىق ئۈسسۈز دېگەن ماقال
شۇدە، جاھاننىڭ شۇنچە كەڭرىچىلىكىدە» دەپ ئويلاپ
قويياتتى ئۇ بەزىدە، شۇڭا ئۇ، ماتاش تارقاتقان كۈنى
بالىسىغا قوشنىسىنى قارىتىپ قويۇپ ئالدىراپ ئىدارىغا
كەلدى. ئۇ، ماتاش سېلىنىدىغان لېپانىنى ئالدىراپ
ئېچىۋېتىپ پۈت - قولى بىردىنلا بوشىشىپ كەتتى. ئۇ
نىڭ قولىغا پەقەت بىر پارچە ھۆججەت چىقتى. ئۇنىڭ
دا «ئايگۈلنىڭ تۇغۇتىغا ئىشلىتىش ئۈچۈن 300
يۈەن قەرز ئالدىم. ئەكبەر» دېيىلگەن ئىدى.

ئايگۈل يول بويى بىر تېمىن كىرىسىز قالغان
بۇ ئائىلىدە بىرنەچچە ئاينى قانداق قىلىپ ئۆتكۈزۈۋېلىشنىڭ ئامالىنى ئويلاپ ئۆيگە قان-
داق كېلىپ قالغانلىقىنىمۇ سەزمەي قالدى. ھېلىقى
ھۆججەت ئۇنى كائىگەرتىپ قويغان ئىدى. ئايگۈلنىڭ

ها ئەمگۈزار بولۇشقا، بىر تۈمۈر خۇشالىق بېغىشلاشقا ئەھدە قىلغان ئىدى. ئەمما تۇرمۇش ئۇنى نېمىلەرنى ئويلاشقا مەجبۇر قىلدۇاتىدۇ؟ ئاھ، قېنى ئەمدى يۈرەك-تىكى ئاشۇ تاتلىق سەزگۈلەرلا تۇغىدى، ھەممىسى تۇغىدى!

سوغۇق شامال ئايگۈلنىڭ ئىچ - ئىچىگە ئۆتمەكتە، ئۇ گويا مەست ئادەمدەك ئېغىر قەدەملىرىنى ئالدىغا - ئۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئۆيى تەرەپكە تاشلىدى...

2

ئايگۈل ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە قايتىپ كەلگىنىگە بىر يىلدىن ئاشتى.

ئاھ، بىر يىل! قانچىلىك ئىزايى - ئەلەملەر، قانچىلىك دەرد - ھەسرەتلەر بىلەن ئۆتكەن بىر يىل - ھە ئۇ؟!

ئەمدى ئۇنىڭ كۆز قۇيرۇقلىرىنى ئىنچىكە قورۇقلار چىرماپ، ياڭاق سۆڭەكلىرى چىقىپ قالدى. چىرايىدىكى خۇش تەبەسسۇم ۋە قىزىللىق كېتىپ ئۇنىڭ ئورتىنى روھسىزلىق ۋە ئۇنسىز پىغان بەدىلىگە كەلگەن زەپىرەڭلىك ئىگىلىدى. بۇ ئەلۋەتتە ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۇنى ياخشى كۆتەلمىگەنلىكىدىن، ئۇنىڭ كۆڭلى ئاتا - ئانىسىدىن سۇ ئىچىگەنلىكىدىن ئەمەس. بەلكى دەرد - ئەلەم ئۇنى قۇرتتەك ئىچىدىن يەپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ كىشىلەرگە ئازىلاشمايدىغان، كىشىلەردىن

كۆرغان ئايگۆلنىڭ يۈزىدە دۇنيادىكى پۈتكۈل دەرد
ھەسرەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەكس ئېتىۋاتقانىدەك كۆرۈ
لەيتتى. ئۇ بارغانسېرى ئۆزىدە ئەكسىبەرگە نەسىبە قە
لەپرەت سېزىمىنىڭ كۈچىيىۋاتقانلىقىنى سەزدى.
شامال قارا بۇلۇتلارنى سۈرۈپ يامغۇر توختىدى
ئاسمانىنىڭ غەرب تەرىپى سۈزۈلۈپ كەلمەكتە. پايانسىز
كۆكتە جىمىرلاۋاتقان يۇلتۇزلارغا كۆز تىككىنىچە خى
يالغا چۆككەن ئايگۈل ئۆزىگە سۆزلەشكە باشلىدى:
«شامالنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن قارا بۇلۇت
لار ھەيدىلىپ كۆك يۈزى تازىلانىدى. بۇ بىر مۆجىز
گەمەسمۇ؟ تۇرمۇشنىڭ يورۇق، بەختلىك تەرەپلىرىنى
كۆرۈشكە ئىمكان بەرمەيۋاتقان، ئۇنىڭدىن بەھرە ئالـ
دۇرمايۋاتقان قارا بۇلۇتلارنى تازىلاشنىڭ چارىسى
تېپىلماسمۇ؟ بۇنىڭ چارىسى نېمە، ئاجرىشىشمۇ؟»
... بىر چاغلاردا ئۇنىڭ ھېسسىياتقا باي قەلبى
ھەجنۇنتال يا پراقلىرىدەك تىترەپ، پاك سۆيگۈ ئىستـ
كىدىن لەرزىگە كەلگەن، باھار غۇنچىسىدەك نازۇك،
قاش تېشىدەك پاك چاغلىرى ۋە كەرپىك ئىلمايلا سۆيـ
ىنى كۈتۈۋالىدىغان پەيتلىرى بولغان. ئۇ ئەنـە
ئاشۇ بەختلىك مىنۇتلاردا ئۆزىنىڭ پاك مۇھەببەتىگە
تولغان بىغۇبار قەلبىگە ئېرىشىش سالاھىيىتىگە ئىگە يە
گىت بىلەن ۋىسال شادلىقىدا خىيالى مۇڭداشقان. ئۇ
ۋاپا دەريا سىدا ئېقىپ غەرق بولۇشقا رازى ئىدىكى،
جۇدالىق، ۋاپاسىزلىق يولىغا ئاياغ بېسىشىنى خىيالىغا
كەلتۈرۈشكىمۇ جۈرئەت قىلالمايتتى. ئۇ ئۆز ھەمراھـ

زەربنگە تۇچردى. تۇ ھازىر ئانىسىنىڭ ئۆز قېشىدا يولۇشىغا، ئۆزىگە ھال - مۇڭ بولۇپ دەردىنى ئاڭلىتىشىغا نەقەدەر موھتاج ئىدى - ھە؟!

ئادەم كۆكۈلدىكىدەك بىرسىنى تېپىپ پۇخادىن چىققۇدەك بىر دەرد ئېيتىۋالسىمۇ خېلى يېنىكلەپ قالىدۇ! بىر سائەتتىن بېرى ئايگۈل دۇئاندا خامۇش تۇلۇتۇراتتى. تۇ ئانىسىنىڭ «داداڭ قايتىپ كەلگىچە تاماق قىلىغاچ تۇرغىن» دېگەنلىرىنى ئۇنتۇدى. يېنىك پۇشۇلداپ يېتىپ يىغىرامان ئۇخلاۋاتقان ئۆركەشكە ئۇزاق قاراپ تۇلتۇردى. ئۇنىڭ يۈمشاق، جانسىز چاچلىرىنى سىيلاپ مەڭزىدىن سۆيدى. يۈزىگە تامغان ئىسسىق ياشتىن ئەندىكىپ كەتكەن ئۆركەشنى تېپىلدى.

ئۇ خىيال بىلەن بولۇپ ئانىسىنىڭ ئۆيگە كىرگەنلىكىنىمۇ سەزمەي قاپتۇ. خەلىچىخان ئانىنىڭ چىراپى ئۇچكەن، قاپاقلىرى چۈشكەن ئىدى. «دېمەك ئاپامۇ خەۋەر تېپىپتۇ» دە دەپ ئويلىدى ئايگۈل، ئۇ ئۆزىنى تۇتالمىدى.

ئايگۈل ئەتىگەندە گۈش ئالغىلى چىققان ماگىزىندا گۈش ئالغۇچىلار كۆپ بولغانلىقتى ئۈچۈن ئۆچىرەتتىكى ئارقىسىغا بېرىپ تۇردى. شۇ چاغدا ئالدىدا تۇرغان بىرنەچچە ئايالىلار ئايگۈلنى كۆرسىتىپ كۈشۇرلىشىشقا باشلىدى.

- قارىغىلا، ئايگۈل بەكلا ئوبدان قىز ئىدى. ئۆيىمىز ئۆي بولۇپ قالسۇن دەپ شۇنچە ئىغىرچىلىقىنى تارتىسا ئۆزىنى بىلمەي قالدى ئۇ ئەخمەق.

ئۆزىنى قاچۇرۇپ يۈرمەيدىغان بولۇۋالدى. بۇنداق سەۋەبى بار ئىدى: ئۇنداق تۇرمۇشتا ئۇچرىغان بۇ بەختسىزلىكىنى ئاكىلىغان بەزىلەر يوقالاپ كېلىپ كۆڭۈل ئېيتمىشتى. بەزىلىرى بولسا ئۇنداق ئارقىسىدىن غەلىتە سۆز - چۆچەكلەرنى توقۇپ يۈرۈشتى.

ئايگۈل بەزىلەرنىڭ كۆزىدىن ئېچىنىش، خەيرىخاھلىق، ھېسداشلىق ئالامەتلىرىنى كۆرسە - بەزىلەرنىڭكىدىن مەسخىرىلىك سوغۇق كۈلكە ئالامەتلىرىنى بايقاپ قالاتتى. شۇ ۋەجىدىن دەرد ئۈستىگە دەرد قوشۇلۇپ تېخىمۇ ئازابلىناتتى.

لېكىن تۇرمۇش كامالەتكە يەتكەن ئۇستاز. ئۇ تېنىمەي - تەھتىرىمەي، سەۋرچانلىق بىلەن دەرس ئۈتۈپ كىشىنى رېئاللىققا بويسۇنۇشقا، ئالدىغا ئۇچرىغانغا كۆنۈشكە مەجبۇر قىلىدۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىكى بىلەن ئايگۈلنىڭ كۆڭلىمۇ ئاستا - ئاستا تەسەللى تېپىشقا باشلىدى. كىچىككىنە ئۆركەشنىڭ ئانا مېھرىگە قانماي، گويا ئۇنى ئىزلەۋاتقاندەك ئۇياقتا - بۇياقتا تەلمۈرۈپ پىلدىرلاۋاتقان كىچىككىنە قارا كۆزلىرى ئۇنىڭدا ئوغلى ئۇچۇن، ئۇنى قاتارغا قوشۇش ئۇچۇن ياشاش ئىستەكىنى ئويغاتقان ئىدى. شۇڭا ئۇ بىرلا مەقسەت ئۇچۇن، مۇقەددەس ئانىلىق بۇرچىنى ئادا قىلىش ئۇچۇنلا ھەممە ھەسرەتلەرنى ئىچىگە يۇتۇپ ياشاپ كەلمەكتە ئىدى.

3

ئايگۈل بۇگۈن ئويلىمىغان يەردىن يەنە بىر قېتىم

بۇ سوئال ئۇنى ئەتىگەندىن بېرى قىينىماقتا ئىدى. دەرۋەقە ئۇنىڭ ئۆز ھاياتى، بۇندىن كېيىنكى تۇرمۇش ھەققىدە جىددىي ئويلىنىدىغان ۋاقتى كەلدى. قانداق قىلىش كېرەك؟

ئۇنىڭ كاللىسىغا ھېچبىر پىكىر كەلمەيتتى. ھېچكىمى خۇددى تۇمانلىق كۈندەك غۇۋا ئىدى. ئۇ ئېغىر بىر ئۇيقۇ تارتتى - دە ئورنىدىن تۇردى. ئۇنىڭ شۇ تاپتا يەنە يالغۇز قالغۇسى، ھەممە ئىشلار توغرىسىدا ئالدىرىمايلا ئويلاپ چىققۇسى كەلدى. ئۇ كوچىغا چىقتى. كۆزىنىڭ جانغا ئارام سالقىن شامىلى ئايگۈلنىڭ يۈزىگە ئۇرۇلدى. ئالتۈندەك سارغايغان يوپۇرماقلار يېنىككىنە شىلدىرلايتتى. ئەتراپ شۇنچە جىمجىت، شۇنچە گۈزەل ئىدى. يېقىنلا بىر يەردىن كۆتۈرۈلگەن خۇشال كۈلكە ساداسى ئايگۈلنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتتى. ئايگۈل ئىتتىنىك بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىۋىدى — كوچا ئوتتۇرىسىدا بىر جۈپ قىز - يىگىت بىر - بىرىنى قولتۇقلاپ تەكشى قەدەم تاشلاپ كېتىپ باراتتى. ئۇلار شۇنچىلىك خۇش كەيپ ئىدىكى، ئايگۈل بۇ مەنزىرىدىن زوقلانماي تۇرالمىدى. «بەختلىك بىر جۈپلەر» دەپ پىچىرلاپ قويدى ئايگۈل ھەسرەت بىلەن، ئۇنىڭ خىيالى ئىختىيارسىز ئەكبەر بىلەن ئۆمۈرلۈك بولۇشقا ۋەدىلەشكەن ئۇنتۇلماس كۈنلەرگە كەتتى...

— ئېيتقىنا ئايگۈل، ماڭا ۋاپا قىلامسەن؟ — دەپ سورىغان ئىدى ئەكبەر بىر كۈنى ئايگۈلنىڭ كۆزۈن قارا چاچلىرىنى قولىدا ئوينىتىپ ئولتۇرۇپ.

— ئايگۈل ئاڭلىغانمىدۇ؟

— ئاڭلىغاندۇ، قارىمامسىلەر، شۇنچە پەرىشان تۇرامدۇ؟

— يەنە نېمە بوپتۇ؟

— نېمە بولاتتى؟ ھېلىقى ئەكبەر دېگەن بىغەرەز ئايگۈلنى ئانىسىنىڭ ئۆيىگە قوغلۇۋەتكەندىن كېيىن بەرىشى قايغان، پۈتۈن تايغان يەرلەردە يۈرۈپ پەيمانى توشۇپ قاپتىكەنمۇ دەيمەن، خەق بىلەن مۇشتلىشىپ يۈر جانغا زامىن بولغىلى تاسلا قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قولغا ئېلىنىپتۇ.

ئايگۈل بۇ ئاھانەتلىك گەپنى ئاڭلاپ تۇرالماي ئۆچىرەتتىن ئاستا سۈغۇرۇلۇپ چىقتى - دە، ئۇدۇل ئۆيگە قايتىپ كەلدى. يول بويى بۇ خەۋەرنى قايسى ئاغزى بىلەن ئاپىسىغا ئېيتىشنى بىلمەي بىئارام بولدى. ئويلىمىغان يەردىن ئاپىسى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ بولغان ئىكەن.

يىغلاۋەرگەچكە ئايگۈلنىڭ يۈز - كۆزلىرى ئىششىپ قالىغاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇ ئاستا-بېشىنى كۆتۈرۈپ قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىكىكەن ھالدا ئويغا پاتتى، ئۇي ئىچىنى بىردەملىك جىمجىتلىق قاپلىدى.

بۇ ئىشنى ئوبدانراق ئويلىنىشقا توغرا كېلىدۇ، — ئاستا سۆزلىدى ئانا ئارىدىكى جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، — ئەمدى قانداق قىلماقچىسەن؟

ئايگۈل ھەدىگەندەلا جاۋاب قايتۇرمىدى، دېمىسىمۇ

— دېمەك ۋەدەڭ چىڭ ئىكەندە؟

ۋەدە؟ — ئايگۈلنىڭ ئىنچىكە قاشلىرى ھىمىرىلىپ سوئال بىلەن ئەكبەرگە تىكىلدى، — ئەكبەر، ۋەدىدىن ۋاپا كۈتمەي ۋاپا ئىچىدىن چىن ۋەدىنى ئىزدەپ تېپىش كېرەك.

— ئايگۈل... — ئەكبەرنىڭ لەۋلىرى تىترەپ گەپ قىلالماي قالدى، ھاياجاندىن ئۆزىنى توختىتىشقا ئاجىز كەلدى — دە، ئايگۈلنى باغرىغا مەھكەم باستى.

4

چاچ — ساقاللىرى ئۆسۈپ، يۈزى تېخىمۇ تاتىرىپ كەتكەن ئەكبەر تۇرمە سولاقخانىسىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا مەيۈس ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى ئۇمىدسىزلىك قاپلىغان بولۇپ، باش — ئاخىرى يوق چىگىش ئوي — پىكىرلەرنىڭ ئىسكەنجىسىدە قالغان بېشى ئېغرىشىپ پەسكە ساڭگىلاپ كەتكەن ئىدى. ھېلىدىن — ھېلىغا ئۇھ تارتىپ ھەسرەتلىنىپ قويياتتى. شۇ تاپتا ئۇ نېمىلەرنى ئويلاۋاتىدىكىن؟ ئۇ ھەممىنى ئويلىدى. ئويلىغانسېرى تەپسىلىي ئويلىدى، ئادەتتىكى ئەھمىيەتكە كۆنىلىرى ئۇ ئىشقا بېرىلىپ ھەممىنى ئۆنتۇشقا ئۆزىنى زورلايتتى، لېكىن بۇگۈنكىدەك دەم ئېلىش كۈنىدە ئۆتكۈنچىلىك ھېرىپىلىق يېتەتتىكى، ئۇ ئۆزىنى دۇنيادا يەككە — يىگانە سېزەتتى. ئەكبەرنىڭ ئۇلپەتلىرى ئۆز كومپانىيىسىدە ئەكبەردىن ئىبارەت بىرەيلەنمۇ بار بولغانلىقىنى

— ...

— گەپ قىلمايسەنغۇ؟

— ...

ئايگۈل ئۇنىڭغا مەنسىلىك قاراپ قويۇپ ئالدىغا چۈشۈپ تۇرغان چېچىنى كەينىگە يېنىكسىنىپ تاشلاپ شاققىدە ئورنىدىن تۇردى - دە، ئېرىق بويىدىكى بىر تۈپ سۆگە تىكە يېرىم يۆلەنگىنىچە ئۇنىڭ قوۋزاقلىرىنى تاتىلاشقا باشلىدى.

— دېمەك سەن... — ئەكبەر ئالدىراپ ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتتى، — سەندە ئىشەنچ يوق ئىكەندە؟

— مېنى تولا رەنجىتمەڭ ئەكبەر، — ئايگۈل ئاۋازى تىترىگەن هالدا كۆزىنى ئېرىقتا شىرىلداپ ئېقىۋاتقان سۇزۇك سۇغا تىكىپ تۇرۇپ دېدى.

— بۇ نېمە گەپ، مەن سېنى نېمە دەپ رەنجىتتىم؟

— ئىشەنمەسلىكىڭىز بىلەن.

— بۇ ئىشەنمەسلىكتىن چىققان سوئال ئەمەس. — ئەكبەر يېنىك نەپەس ئالدى، — پەقەت سېنىڭ قەلبىڭنى يىلىپ بېقىش ئۈچۈنلا...

— ئىشەنگەن ئادەمدىن بۇنداق ئورۇنسىز سوئاللارنى سوراش هاجەتسىز.

ئەكبەر هايا جانلاندى. قىزنىڭ نازۇ ئاربلاش كۆلكە يېغىپ تۇرغان ئوماق چىرايىغا تىكىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئايگۈلگە بولغان چەكسىز ئامراقلىقىنى نېمە بىلەن ئىپادە قىلىشنى بىلمەيدىغان ئۇنىڭ ھاكىلىيغا چۈشۈپ تۇرغان چېكە چاچلىرىنى ئاستا كەينىگە قايرىپ تۇرۇپ ئېيتتى:

مېڭىسىدىن چاقماق تېزلىكىدە ئۆتۈۋاتقان سوئال ۋە گۇمانلارنىڭ ھەيدىشى بىلەن ھەيرانلىققا تولغان كۆزلىرىنى سىرتقا تىكىپ دەرۋازا تەرەپكە قاراپ ماڭدى. دەرۋازا سىرتىدىكى كىچىك مەيدانىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئېرىق بويىدا پاكىز ۋە رەتلىك كىيىنىدۇرۇلگەن ئۆركەشنى كۆتۈرۈپ ئايگۈل تۇراتتى.

— ھە؟! — ئەكبەر ئايگۈلنى كۆرۈش بىلەنلا داڭ قېتىپ توختاپ قالدى. بىر يىلدىن ئارتۇق تاشلىۋېتىلگەن، مۇھەببىتى ۋە قەلبى دەپسەندە قىلىنغان ئايگۈل ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇپ كەتكەندەك مۇلايىم غىنە كۈلۈمسىرەش بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى.

— ئايگۈل... — ئەكبەر بۇنىڭدىن ئارتۇق گەپ قىلالمىدى. تامىقىغا بىر نەرسە قاپلاشقاندەك نەپىسى بوغۇلدى. — ئايگۈل...

ئەكبەر يەنە بىر قېتىم تەكرارلىدى. لېكىن دېمەكچى بولغانلىرى يۈرىكىدە قېتىپ قالغاندەك سۆزلەشكە قۇربى يەتمىدى.

— ئوغلۇم، دادىڭنى سۆيۈپ قويۇڭ! — كۆز قارىچۇقلىرىغا نېپىز بىر قەۋەت ياش پەردىسى تارتىلغان ئايگۈل قولىدا پىلتىڭلاپ شوخشۇاتقان بالىسىنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ ئېيتتى. ئۇلمىقلاپ كۈلگەن ئىككى دانە سەدەپتەك چىشى پارقىراپ كۆرۈنۈپ قالىدىغان ئۆركەش نېمىلەرنىدۇر دەپ گوڭۇلداۋاتاتتى. ئۇنىڭ قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ تەلپۈنۈشى ئەكبەرنىڭ كۆيدۇرۇپ قەلبىدە تۇنجى قېتىم ئاتىلىق مېھرى

ئاللىقاچان ئۇنتۇپ كەتتىمكىن؟ گۈلدىن ـ گۈلگە شاختىن ـ شاختا قونۇپ ئۆگىنىپ قالغان ھىلىقى «كىپىنەك» قىزلار ئەمدى قايا قىلارغا ئۇچۇپ كەتكەندۇ؟ ئەكبەر ھەممىسى توغرىلىق ئويلىدى: ئايگۈل، ئۆركەش، يار ـ بۇرادەرلەر...

راست، ئۇنىڭ تولىمۇ بەختلىك بۇ ئائىلىسى. مېھرىبان ئايالى، ئوماق ئوغلى بار ئىدى ـ ھە؟ شۇ داق، ئۇ تېخى بۇ ئائىلىنىڭ خوجايىنى ئىدى! ئەكبەر-نىڭ خۇشاللىقى ئۇلار ئۈچۈن بەخت، خاپىلىقى ئۇلار ئۈچۈن قايغۇ ـ ھەسرەت ھېسابلىنىدىغان. ئەمدى ئۇلار نېمە ئۈش قىلىۋاتىدىكىن؟... بەلكىم ئايگۈل سوتقا بېرىپ ئايرىلىشنى تەلەپ قىلىۋاتقاندۇ.

ئەكبەرنىڭ كۆزىگە ياش كەلدى. ئايرىلىش جۇدالىقى، پۈشايمان ئۇنىڭ يۈرىكىنى رەھىمسىزلىك بىلەن تاتىلايتتى. بۇ تۈيغۇلار ئۇنىڭ مېڭىسىدە بىر قايناپ پەيدا قىلىپ ئۇنى غەرق قىلۇەتتى. ئۇ خىيالەن تەپىرلايتتى...

ـ ئەكبەر! ـ تۇرمە نازارەتچىسىنىڭ چاقىرىشى بىلەن ئۇ كۆكۈلسىز ئويلىرىدىن بېشىنى كۆتۈردى ۋە ئورنىدىن تۇردى.

ـ سەن بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىپ بىرەيلەن سىرتتا ساقلاپ تۇرىدۇ.

ئەكبەر تېڭىرقاپ قالدى. «بۇ كىم بولۇشى مۇمكىن ئاخىر؟ ئايگۈلمۇ، ياق! ئۇ بۇ يەرگە ھەرگىز دەسسىمەيدۇ. ئۇنداقتا كىم بولۇشى مۇمكىن؟» ئەكبەر

راست، بىر چاغدا مۇنۇ سۇر چاپانىڭ تۆگىسى ئۇزۇلۇپ چۈشۈپ قېلىۋېدى، ئۇنىڭ ئورنىغا تۆگمە قا- دىلىپتۇ، چىرايلىق دەزمالىنىپتۇ.

ئەكبەرنىڭ لەۋلىرى تىترەپ كەتتى. ئۇنىڭ يۈرە- گى تۆتەپ كۆيۈۋاتقان كۆسەيدەك ئىچ - ئىچىدىن يېنىپ ئېچىشاتتى. پۈشايمان ئۇنىڭ قەلبىنى چىدىغۇسىز ئازابلايتتى. چۈنكى ئۇنىڭ قەلبىدە نادانلىق، ئايگۈل ئالدىدا ئۆتكۈزگەن ئېغىر گۇناھىغا نىسبەتەن نەپرەت- لىنىدىغان، ئېچىنىدىغان بىر ھېس تۇغۇلدى.

كۆرۈشۈش ۋاقتى توشقان ئىدى. ئۇ كېتىۋاتقان ئايگۈلنىڭ ئارقىسىدىن ئۇن-تىنسىز تەلمۈرۈپ قاراپ تۇردى. ئايگۈل ئېرىق بويىدا توختاپ ئاخىرقى قېتىم كەينىگە قايرىلدى. ئەكبەر شۇ چاغدا، پەقەت شۇ چاغ- دىلا ھىجران ۋە جۇدالىقنىڭ چىدىغۇسىز ئازابلىرىنى ئېنىق ھېس قىلدى. ئۇ ئايگۈلنىڭ بىر چاغلاردىكى «ئۆمۈر بويى سىزنى ياخشى كۆرىمەن» دېگەن سۆز- لىرىنى ئەسكە ئالدى.

ئەكبەرنىڭ كۆزلىرى ئىسسىق ياش بىلەن تولدى. ئۆزىنىڭ زادى مۇشۇنداق جازالانمىقى ھەق! ئۇ ئەم- دى ھاياتنىڭ بۇ جازاسىغا ياۋاشلىق بىلەن تەن بە- رىدۇ. ئۇ قانۇنىنىڭ ئەمەس، ئاشۇ ۋاپادار جۈپتىنىڭ ئالدىدىمۇ ئۆز گۇناھىنى بالدۇراق يۈيۈپ، كەچۈرۈم قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىدۇ!

مۇھەببەت ئويغاتتى.

— ئوغلۇم، مېنىڭ جان - جىگىرىم، — دېدى ئۇ ئۆركەشنى مەھكەم قۇچاقلاپ. ئوغلىنىڭ ئىللىق ھىدى ۋە يۇمشاق مەڭزى ئۇنىڭ دىلىنى ئېرىتتى، كۆز-لىرىدىن تارىلاپ ياش قۇيۇلدى.

— تامىقىڭىز سوۋۇپ قالدۇ، بالىنى ماڭا بېرىڭ، — دېدى ئايگۈل مۇلايىم تەلەپپۇزدا.

ئەكبەر ئۆركەشنىڭ مەيدىسىدىن بېشىنى تەسلىكتە كۆتۈردى ۋە تەتۈر قاراپ تۇرۇپ يېشىنى سۈرتۈۋالدى.

— چۆچۈرىگە ئامراق ئىدىڭىز، — دېدى ئايگۈل بىر چىنە ھورى پۇرقىراپ چىقىپ تۇرغان ئاشنى ئەكە-رگە سۇنۇۋېتىپ، — بايىلا ئىشخانىلاردا ئىسسىتىپ چىقتىم.

ئايگۈلنىڭ ئېيتقىنى راست. پىننە - كۆكلەر بىلەن ئۇستى بېزەلگەن، سۈيى خام قېيما، لازا - پەمىدور-لار بىلەن قىزارتىپ تەييارلانغان چۆچۈرە ئەكبەرنىڭ ئېسىگە چۈشسە ئەتكۈزۈپ ئىچمەي كۈنى كەچ بولمايدىغان، لېكىن بۈگۈن بۇ ئاشنى ئەكبەر گويا يىڭنە يۇتۇۋاتقان ئادەمدەك تولىمۇ قىينىلىپ ئىچتى.

— كېيىملىرىڭىزنىمۇ ئېلىپ كەلدىم، — دېدى ئايگۈل يوغان بىر بوپىنى ئەكبەرگە سۇنۇپ.

ئەكبەر بوپىنى ئىككى قوللاپ ئالدى. نېمىشقىدۇر قوللىرى تىترەيتتى. مانا ئۇنىڭ ھەمىشە كېيىپ يۈرۈش-نى ياخشى كۆرىدىغان كۆڭلەكلىرى، چاپان - شىم-لىرى، پېڭىدىن سېتىۋېلىنغان نەچچە قۇر ئىچ كېيىم...

ھدشى تالىپنىڭ ئۆز كۆڭلىنى ئىزھار قىلىپ يېزىپ تۇ-
رىدىغان تەكلىپ خەتلىرى ئۇنىڭ جېنىغا شۇنچىلىك
تەگكەن ئىدىكى، ئۇ سومكىسىدا پارتىسىدا، كىتابلىرى
ئارىسىدا پەيدا بولۇپ قالىدىغان بۇ خەتلەرنى ئوقۇ-
ماي تۇرۇپ ئەخلەت دۆۋىسىگە تاشلىۋېتەتتى. خىز-
مەتكە چىققاندىن كېيىن بولسا، خەۋەرلىشىش بۆلۈمىدە
يىغىلىپ قالغان بۇنداق خەتلەرنى يىغىشتۇرۇپلا
ئېلىپ، يولدىن ئۆتكەچ ئۆستەڭگە تاشلىۋېتىدىغان بول-
دى. ئۇنىڭ قارىشىچە، تالىپنىڭ مۇھەببەت توغرىلىق
ئېغىزلىنىشى خۇددى «قوتۇر ئېشىكىگە ئالتۇن تاقا،
سەگەز چاپانغا مەشۇت ياقا» دېگەندەك ئادەمنىڭ
كۆلكىسىنى قىستايدىغان بىر ئىش ئىدى. تالىپنىڭ
ئۆزىگە مۇھەببەت ئىزھار قىلىۋاتقانلىقىنى باشقىلارنىڭ
بىلىپ قېلىشىدىن نومۇس قىلغان گۈلى ئۇنى بۇ يولـ
دىن قايتۇرۇشنىڭ ھەرخىل چارىلىرىنى ئىزلەپ كۆر-
گەن ئىدى.

— مەن خېلى ۋاقىتقىچە ئاتا - ئانام قېشىدا تۇرۇپ،
ئۇلارنى بېقىشنى ئويلىدىم، — دېدى گۈلى بىر كۈنى
تالىپ يالغۇز ئۇچرىشىپ قېلىپ ئۇنىڭغا بۇ ھەقتە يەنە
مۇ ئوبدانراق ئويلىشىپ بېقىش توغرىسىدا تەكلىپ
بەرگەندە.

— كۆڭلۈمدىكىنى دېدىڭىز، ئۇلار مېنىڭمۇ ئاتا -
ئانام ئەمەسمۇ؟ بىللە ياقايلى، — دېدى تالىپ.

— مېنىڭ تېخى يولۇم ئېچىلمىغان، ئالدىمدا توي
قىلمىغان ھەدەم بار، — دەپ يەنە باھانە كۆرسەتتى گۈ-

كۆز ۋە تەبەسسۇم

1

ئاۋات شەھەر كوچىلىرىدا ھېچكىمنى ئۆزىگە تەلمىلماي، يەرگە دەسسەپ يۈرۈپ دېگەن نازاكەت بىلەن كېتىپ بارغان گۈلى يىگىتلەر ئالدىدىن شۇنچىلىك مەغرۇر قىياپەتتە ئۆتەتتىكى، ئۇنىڭ كۆيىدا يۈرگەن يىگىتلەر ئۇنىڭ «لاپ» ئېتىپ بىر بېقىشىغا ئىنتىزار بولۇپ، ئۇنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ يېڭىچە پىلانلىرىنى تۈزۈشكە كىرىشەتتى. ئەمما يىگىتلەرنىڭ مۇنداق قىزىقىشلىرىغا گۈلنىڭ پەرۋايى پەلەك ئىدى، «ئوھوش، — دەپ ئويلاقتەك ئاغزىنى پۈرۈشتۈرۈپ، ئىنچىكە ئۈزۈن قاشلىرىنى ھىيىرەتتى ئۇ، — خىلىنى تېپىپ جۇۋىلىسۇن!»

يىگىرمە ئۈچ ياشقا ئەندىلا قەدەم قويغان گۈلى ئۆچۈن ئېيتقاندا، بۇ ئۇنىڭ ئۆمرىدە ئەڭ كۆپ تەكرارلىغان جۈملىلىرىنىڭ بىرسى دېسەك ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولماس. ئۇ تېخنىكومدا ئوقۇش ھاياتىنى باشلىغاندىن ئېتىبارەنلا يىگىتلەرنىڭ تەكلىپ - تەلەپلىرىنى كۆپ ئاڭلاپ قىرچىلىپ كەتكەن. بولۇپمۇ، ساۋاقـ

بىر كۈنى گۈلى خىزمەتتىن قايتىپ چوڭ كوچىدا كېتىۋاتقاندا ساۋاقدىشى پەرھات ئۇنى يىراقتىن كۆرۈپ قالدى - دە، ئىتتىك كېلىپ ئالدىنى توستى:

— گۈلى بىز بەش يىللىق ساۋاقداشقۇ؟

— شۇنداق.

— سىز تالىپنى چۈشەنمەيۋاتىسىز. ئۇ تولىمۇ ياخشى يىگىت جۇمۇ!

— ...

— گۈلى، ئۇنىڭ سىزنى قانچىلىك ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى چۈشىنىسىزغۇ؟

— رەنجىمەڭ پەرھات، مەن ئۇنىڭ خىلى ئەمەس.

گۈلى كەمستىش ئالامەتلىرىنى نامايىش قىلىپ تۇرغان چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ، بېشىنى تولغىدى - دە، يولىغا ماڭدى.

— توختاڭا، — پەرھات ئىلگىرىلەپ ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتۈۋالدى، — تالىپتەك ئوتتۇز ئوغۇلنىڭ سەر خىلى سىزگە خىل بولمىسا...

— ئۆتۈنۈپ قالاي، بولدى سۆزلىمەڭ.

گۈلى ئۆزىنى قاچۇرۇپ ماڭماقچى بولدى، ئەمما پەرھات ئۇ كۆتۈرۈۋالغان مېغىزەڭ سومكىسىنى بېغىغا قولىنى ئۆتكۈزۈۋالغاچقا توختاپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

— گۈلى، سىز يەنە ئوبدانراق ئويلىنىپ بېقىڭ، تالىپ ياخشى يىگىت.

— قويۇۋېتىڭ، گۈلى ئاچچىق بىلەن سومكىنى

لى قاپاقلىرىنى سۈزۈپ:

— ھېلىغۇ بىر ھەدىگىز بار ئىكەن، ئون ئاكىلىرى بولسىمۇ كۈتمەن، — دەپ ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن مۇلايىمغىنە كۈلدى تالىپ.

— ئوھوش، ئوشۇق گەپكە نېمە ھاجەت، مەن ئۈمىد كۈتمەك، خەت ئەۋەتسىپ ئاۋارە بولماڭ، يولۇمنى توسماڭ، نېرى تۇرۇڭ!— گۈلى ئاچچىقلاندى - دە، قوللىرىنى سىلكىپ كېتىپ قالدى.

ئۇنىڭ قانچىلىك بويۇن تولغىشىدىن قەتئىينەزەر تالىپنىڭ خەتلىرى گويا شارقىراپ ئېقىۋاتقان بۇلاق سۈيىدەك توختىماستىن كېلىۋەردى. گۈلنىسىڭ دىلى تالىپقا ئوخشاشلارنىڭ خېتىگە ئېرىپ كەتمەيتتى، قىزنىڭ چىرايىدا بىر خىل ئۈمىدسىزلىنى دائىم دېگۈدەك ئەگىيتتى، ئۇ كېلەچىكىگە قاتتىق ئىشىنەتتى. «ئەلۋەتتە ئوتنىسىڭ چېچىكى، سۈنىسىڭ سۈزۈكى ماڭا نېسىپ بولىدۇ، مەندە باشقا قىزلار مەڭگۈ قولغا كەلتۈرەلمەيدىغان دەسمايە — ئايدەك گۈزەل چىراي تۇرسا، بىرەر كېچىك ماشىنىنىڭ خىزمىتىمدە بولۇشى قانچىلىك ئىشتى؟ گۈزەللىكىڭ ئۆزى بەخت - سائادەتنىڭ ئەلچىسى...» دەپ پىچىرلايتتى ئۇ ئۆز - ئۆزىگە. ئۇ كۆز ئالدىدا تالىپ پەيدا بولغان ھامان قاش - قاپاقلىرىنى سۈزەتتى: «چىراي شەكلىغۇ ياماڭ ئەمەس، لېكىن كىشىنى خۇش قىلىشنى بىلمەيدۇ، كىتابتىن بېشىنى كۆتۈرمەيدىغان، ئون ئېغىز گەپكە بىر ئېغىز جاۋاب بېرىدىغان مۇرسەس.»

بىر كۈنى گۈلى خىزمەتتىن قايتىپ چوڭ كوچىدا كېتىۋاتقاندا ساۋاقدىشى پەرھات ئۇنىسى يېراقتىن كۆرۈپ قالدى - دە، ئىتتىك كېلىپ ئالدىنى توستى:

— گۈلى بىز بەش يىللىق ساۋاقداشقۇ؟

— شۇنداق.

— سىز تالىپنى چۈشەنمەيۋاتىسىز. ئۇ تولىمۇ ياخشى يىگىت جۇمۇ!

— ...

— گۈلى، ئۇنىڭ سىزنى قانچىلىك ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى چۈشىنىسىزغۇ؟

— رەنجىمەك پەرھات، مەن ئۇنىڭ خىلى ئەمەس.

گۈلى كەمستىش ئالامەتلىرىنى نامايىش قىلىپ تۇرغان چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ، بېشىنى تولغىدى - دە، يولىغا ماڭدى.

— توختاڭا، — پەرھات ئىلگىرىلەپ ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتۈۋالدى. — تالىپتەك ئوتتۇز ئوغۇلنىڭ سەر خىلى سىزگە خىل بولمىسا...

— ئۆتۈنۈپ قالاي، بولدى سۆزلىمەك.

گۈلى ئۆزىنى قاچۇرۇپ ماڭماقچى بولدى، ئەمما پەرھات ئۇ كۆتۈرۈۋالغان مېغىزەكنى سومكىسىغا بېغىغا قويۇنى ئۆتكۈزۈۋالغاچقا توختاپ قالىشقا مەجبۇر بولدى.

— گۈلى، سىز يەنە ئوبدانراق ئويلىنىپ بېقىڭ، تالىپ ياخشى يىگىت.

— قويۇۋېتىڭ، گۈلى ئاچچىق بىلەن سومكىنى

تارتتى، تولا نومۇسۇمنى كەلتۈرمەي.

— نېمە دەۋاتسەڭ، تالىپتەك ئالتۇنغا بەرگۈسىز يىگىتكە ئېرىشەلىسەڭمۇ بەختىڭىز ئىدى.

گۈلى ئەندى تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى. ھەرقانچە بىلەن سوممكىنى تارتىشۋېدى، پەرھات قويۇۋەتمىدى. گۈلى ئۇنىڭ بىلەن تارتىشىپ ئولتۇرۇشنى ھار كۆردى. سېكۇنت تۇرۇشقا تاقەتى تۇگىگەن ئىدى. شۇڭا يېنىدىن ئايرىمايدىغان چىرايلىق سومكىسىنىڭ مەرىدىن كەچتى - دە، ھېگىپ كەتتى. قولىدا پۇلاڭشىپ قالغان سومكىنى نېمە قىلارىنى ۋە نەگە قويۇشنى بىلمەي، گاڭگىراپ قالغان پەرھات ئۇنىڭ ئارقىسىدىن،

— سومكىڭىزنى تۇتۇڭ!— دەپ ۋارقىراپ قالدى...

2

ياز كۈنلىرىنىڭ بىرى ئىدى. شەھەر ئەتراپىدىكى تاغسىنىكىگە ئويناپ چىققان گۈلى قايتىش ئۈچۈن يېزا ئاپتوبۇس بېكىتىدە ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ئاپتوبۇسنى ساقلاپ تۇراتتى. يېزىنىڭ ساپ ھاۋاسى، كۆمۈشتەك تاۋلىنىپ، ئاسماندا لەيلەپ يۈرگەن بىرقانچە پارچە بۇلۇت، بۇلۇتلار ئاستىدا شۇڭغۇپ ئۇچۇپ يۈرگەن قارلىغاچلار گۈلنىي پۈتۈنلەي ئەسىر قىلىپ بىر خىيالىي دۇنياغا باشلاپ كەتكەن

گۈلىنىڭ كۆزى تۈيۈقسىز ئاپتوبۇس ساقلاۋاتقان يولۇچىلارنىڭ قاتاردا تۇرغان، ئۇچىسىغا قارامتۇل سۇس چاقماقلىق سارجىدىن كاستۇم - بۇرۇلكا كىيىپ، يوينىغا گالىستۇك تاقىۋالغان، پۈتىغا ئەينەكتەك پارقىرىتىلغان قارا شىبلىت كىيگەن، ئەزايىدىن چەيدەسلىك ۋە شوخلۇقنىڭ ئالامەتلىرى چىقىپ تۇرغان، ئېگىز بويلۇق كىيىلىشكەن بىر يىگىتكە كۆزى چۈشۈپ يۈرىكى «جىغ» قىلىپ قالدى. قولىدىكى سومكىسىنى ئويناتىپ غىڭشىپ ناخشا ئېيتقان پېتى يىراقيىراقلارغا نەزەر تاشلاپ تۇرغان قىز بىردىنلا ھۆپپىدە قىزىرىپ، ئۆزىنى قانداق يىغىشتۇرۇۋېلىشنى بىلمەي، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ پېشانىسىگە چۈشۈپ تۇرغان ماڭلاي چاچلىرىنى ئوڭشاپ قويدى، ئاندىن جۈرئەت قىلىپ بېشىنى كۆتۈردى - دە، يىگىتكە يەنە بىر قېتىم قارىدى. يەرلىك ئاھالە بىلەن تۇپتىن پەرقلىق ھالدا تۇرغان بۇ يىگىتنىڭ ئۇچىسىدىكى كىيىم قامەتلىك بەستىگە خوپ ياراشقانلىقى ئۈستىگە، ئاق پىشماق كەلگەن كۆركەم چىرايىنى شۇنچە ئاچقان ئىدى. «ۋاھ، ئۇنىڭ يالتىراق كەڭ پېشانىسىگە قونغان ئورغاقتەك قاشلىرى ئاستىدىكى بۇلاقتەك ئويناپ تۇرغان بىر جۈپ قاپقارا يوغان كۆزى دەل گۈلنىي كۆزىتىپ تۇرمامدۇ؟» گۈلى يىقىلىپ چۈشكىلى تاس قالدى. ئۇ كۆڭلىكىنىڭ ئېتەكلىرىنى ئوڭلىغان بولۇپ كۆزىنى ھەر تەرەپكە ئېلىپ قېچىشقا تىرىشتى. ئەمما بىر ھەۋەس ۋە ئىختىيار ئۇنى يىگىت تەرەپكە قاراشقا

همجبۇر قىلاتتى، ئەنە، يىگىتنىڭ قەدەملىرىمۇ كۆل تەرەپكە قاراپ ئاستا تاشلاندى. ئۇ كۆلنىڭ ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن قىياپىتىگە قاراپ، مېيىغىدا كۆلگىنىچە باش لىڭشىتىتى، گۈلنىمۇ ئەدەپ يۆزدىسىدىن كۈلۈپ قويدى.

— شەھەرگە كىرىدىغان ئوخشىمامسىز؟

گۈلى يىگىتكە يېنىنى قىلىپ تۇرغان چاغدا، قۇلاق تۈۋىدىن دېگۈدەك چىقىۋاتقان بۇ شىۋىرلاشنى ئاڭلىدى.

— ھەئە.

— سىز مۇشۇ يەرلىكمۇ؟

— ياق، تاغامىلارنىڭ ئۆيىگە ئويناپ چىققان ئىدىم.

— مۇنداق دەڭ، قارىسام يېزا قىزلىرىغا زادى ئوخشىمايسىز، ئۆيىڭىز؟

— شەھەردە، قارايا ئاچ كوچىسىدا.

— بەللى يولىمىز بىر ئىكەن، مەنمۇ شۇ كوچىنىڭ بېشىدىكى مېھمانخانىدا تۇرۇۋاتىمەن.

يىگىت قىزنىڭ ئالمىدەك قىزىل مەڭزىگە، نۇرلۇق كۆزلىرىگە تىكىلدى. گۈلى بۇ قاراشلارغا بەرداشلىق بېرەلمەي، كۆزىنى يىگىتتىن ئېلىپ يېراق ئىتىمزلارغا تاغدۇردى. يۈرىكى قاتتىق سوقۇپ تۇرسىمۇ، ئۆزىنى قەستەن پەرۋاسىزلىققا سېلىپ تۇردى. كېيىن ئاستا سوردى:

— ئۆزىڭىز قەيەردىن؟

— ئۇرۇمچىدىن.

گۈلنىڭ كۆزلىرى چاقناپ كەتتى، يىگىت بولسا خاتىرجەم ھالدا ئۇنىڭ بەرگەن ھەربىر جاۋابىدىن بىر خىل رەڭ ئېلىۋاتقان رۇخسارىدىكى ئادەتتىن تاشقىرى گۈزەللىكىنى تاماشا قىلىۋاتاتتى.

— ئۇرۇمچىگە بارغانمىدىڭىز؟

— ياقەي.

— قالتىس شەھەر جۇمۇ ئۇ، بىرىپ ئويناپ كەلسىڭىز بولىمامدۇ؟

— مېنىڭغۇ ئوتتەك بارغىم بار ئىدى، بىراق يالغۇز قىز شەھەر ئاتلاپ ئويناپ يۈرسە كىشىلەر نېمە دەيدۇ؟

— نېمە بولاقچىدى، ھەممە گەپ مەدەنىيەتسىزلىكتىن كېلىپ چىقىدۇ دەڭا. بولمىسا جۇپ بولۇپ بارمامدۇقىيا؟!

— ۋىيەي، گۈلى ئالقانلىرى بىلەن يۈزىنى توسقىنىچە ئىزىدا بىر پىرقىرىدۇەتتى. خۇددى يۇرەك بېغىغا بىر زەخمەك ئۇرۇلغاندەك پۈتۈن ۋۇجۇدى لەززىگە كەلدى. يىگىتنىڭ قاراشلىرىدا ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرغان جانلىنىش ۋە تەشنالىقنى بايقاپ بەختكە چۆمۈپ كۈلۈمسىرىدى.

ئاپتوبۇس كەلدى، ئۇلار بىر ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇشتى.

— ئىسمىڭىز مەن، تەتقىقات ئورنىدا ئىشلەيمەن، — دېدى يىگىت ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ.

گۈلنىڭ خۇشلۇقى ئىچىگە سىغمايلا قالدى: «ۋاي خۇدا، ئەگەر بەختنى يار ئەيلەپ مۇشۇنداق ئىنسانلار بىلەن دوستى قېتىلغىلى نەسىپ قىلساڭ، ئۆلسەم ئارمان قالماس ئىدى كىشىدە» دېگەن خىياللار بەخت ئەتكەن ئىلھام بىلەن ۋارقىراپ ناخشا ئېيتقۇسى، توختىماي ئۇسسۇل ئويناتقۇسى كەلدى.

— تۇرمۇشلۇق بولمىغاندەكلا كۆرۈنمىسەڭ، — دېدى يېڭىت چوڭقۇر ئويغا پاتقان قىزنى ئاستا نوقۇپ، — پەرىزىم خاتا بولمىسا.

— ئالدىراپلا تۇرمۇشلۇق بولدىغان ئەخمەق ئەمەسمەن، — گۈلى بېشىنى كۆتۈرۈپ دادىل جاۋاب بەردى، — ھەممە تەرەپتىن ئويلاشماي بولمايدۇ — دە.

يېڭىت بېشىنى لىڭشىتتى، ئۇ گۈلنىڭ ئەھۋالىنى مەلۇم دەرىجىدە پەملىۋالغان ئىدى. «گۈلى توي قىلمىغان، بوينى باغلانمىغان قىز.»

— شۇنداق، — دېدى يېڭىت قىز تەرەپكە ئېگىلىپ پىچىرلاپ، — بۇ مەسىلىدە ئىككىسىزنىڭ قارىشى ئوپئوخشاش ئىكەن، بۇ دېگەن ئۆمۈر سودىسى، يېنىكلىك بىلەن بىرتەرەپ قىلغىلى بولمايدۇ، شۇڭا مەنمۇ بويتاق يۈرمەمدىم. بولمىسا ئۇرۇمچى دېگەن قىزنىڭ ماكانى، نى - نى سەتەڭلەر: «پەرۋانەلەر بولاي» دەپ پۈتىمىزغا پۈتلىشىپ يۈرىدۇ، لېكىن «كۆزگە سىغقان، كۆڭۈلگە سىغار» دەپتىكەن، نەزەر كۆزىمىز ھېچكىمگە ئاغمايدۇ كەتتىڭ - تاك، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەندەك مۇھىم خىزمەت ئىشلەيدىغان، ئادەمگە

ئىشەنچلىك، ئەخلاقلىق قىز بولمىسا بولمايدۇ، دەڭا.

بۇ چۈشەندۈرۈشلەرنى ئاڭلاپ ئولتۇرغان گۈلنىڭ بەدەنلىرى نېمە ئۈچۈندۇر بوشىشىپ كەتتى. يېڭىتنىڭ نەپەسلىرى يۈزىگە ئۇرۇلغاندا ئۇ ئۆزىدە ئەزەلدىن سېزىلمىگەن باقمىغان تولىمۇ شېرىن، مەست قىلغۇچى بىر ھېسسىياتنىڭ ئاستا - ئاستا ئويغىنىپ بېرىۋاتقانلىقىنى سەزدى. «بىر كۆرۈپ ئاشق بولۇش، دېگەن شۇمكىنا؟ — دەپ ئويلىدى، — ئۇ مەندە ئويغانغان مۇھەببەت تېمكىنا؟»

شۇنداق قىلىپ، شۇ سائەت، شۇ مىنۇتتىن باشلاپ گۈلنىڭ ھېسسىياتىدا زور ئۆزگىرىش يۈز بەردى. ئۇ يېڭىتنىڭ ئۇنى ئۆيىگە ئۇزىتىپ كېتىۋېتىپ قويغان ئەكلىپگە ھېچ ئىككىلىنىشسىزلا رازىلىق بىلدۈردى. شۇ كېچە ئۇ كىرپىك قاقماي تۈننى تاڭغا ئۇلدى.

قىزنىڭ كەيپىياتىدا كۆرۈلگەن ئالاھىدە ئۆزگىرىشنى دەرھال بايقىغان ئاتا - ئانا ئۇنىڭ ئۈچۈن ھەم خۇشال بولدى ھەم ئەنسىرەشتى. بولغۇسى كۈيئۇغلىنى چۈشىنىشنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقىدىن ئۇلار يەنە تۇرلۇك خىياللارنى قىلاتتى. بۇنداق باش - ئاخىرى يوق سوئاللارنىڭ بارىغا گۈلى قىسقىلا قىلىپ «قايغۇرۇش ھاجەتسىز، مەن ئۆز بەختىمنى تاپتىم، ئارمانسىز شۇ ئىدى» دەپلا جاۋاب بەردى. ئۆز پەرزەنتىنىڭ كۆڭلىنى ئىزلىمەيدىغان، ئۇنىڭ بەختىگە كۈلمەيدىغان ئاتا - ئانا بارمۇ؟ گۈلنىڭ زور ئىشەنچ بىلەن ئېيتقان بۇ سۆزلىرى ئۇلارنىمۇ خاتىرجەم قىلدى. مە-

جەزىدىكى بىر خىللىقنى ساقلاپ يۈرىدىغان گۈللىك بىراقلا جېنى ئېچىگە سىغماي، گاھ ئۇياق - بۇياققا چېپىپ، گاھ قاقاقلاپ كۈلىدىغان بولۇپ قالغانلىقتىن «شەخسىي تۇرمۇشىنى كۆڭلىدىكىدەك ئورۇنلاشتۇرۇۋالىدىغان بولدى» دەپ ئىشەنگەن ئاتا - ئانا ئۇنى ئۆز يولىدىن بىرقەدەممۇ توختىتىپ تۇرۇشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىگە كۆزى يېتىپ، قىزنىڭ بەخت - تەلىيىگە ملك قەتىرە شۈكرى قىلىپ، تويىغا رازىلىق بېرىشتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى گۈلى يىگىت بىلەن تونۇشقاندىن باشلاپ ھېسابلىغاندا يىگىرمە كۈنگە بارمىغان ۋاقىت ئىچىدە بولۇۋاتقان ئىشلار ئىدى، بۇ جەريانىدا گۈلى چىن ئەقىدە بىلەن كۆكۈل قويغان كىشىگە بولغان مۇھەببەتنىڭ قۇربانى بولۇشتىن يالتىيىشقا كۆزى قىيمايدىغانلىقىنى سېزىپ يەتتى. شۇڭا ئۇ يىگىتنىڭ ھەرقانداق تەلىپىنى گويا ئۇنىڭ ئىتائەتمەن خىزمەتكارىدەك جان - دىلى بىلەن بىجا كەلتۈرەتتى. «قاچانكى سەن بىرسىنى ياخشى كۆردۈڭ، شۇندىن ئېتىبارەن سەن ئۇنىڭ قۇلى» دەپ بىكارغا ئېيتىلمىغان - دە.

— ئەگەر بۇ يەرگە كېلىپ سىز بىلەن تونۇشۇپ قېلىشىمنى بىلگەن بولسام، تويىڭىزنى پادىشاھ مەلىكىسىدەك ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە تەييارلىق قىلغاچ كېلەر ئىكەنمەن، — دېدى يىگىت قىزنىڭ ئانىسىنىڭ تويغا رازىلىق بەرگىنىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، — خىزمەتكار بىلەن تەييارلىقسىز لا كېلىپ قالغىنىمنى قاراڭ.

— ئۇنداقتا قانداق قىلىمىز؟

— تويغا ھازىرچە ئالدىرىماسلىق، ئۇرۇمچىدە نەچچە تويغا يەتكۈدەك تەييارلىقىم بار، كېيىنچە ئەلجاماشەت ھەيران قالغۇدەك...

— ماقۇل، — قىز ئالدىراپ يىگىتنىڭ گېپىنى ئۈزۈۋەتتى، — ماڭا كېرىكى سىز ۋە سىزنىڭ مۇھەببىتىڭىزلا.

يىگىت خىيال سۈرگەچ گالىستۇكىنى توغرىلاپ قويغاندىن كېيىن قىز تەرەپكە بۇرۇلدى.

— گۈلى، ئۇرۇمچىگە بارىدىغان بولسىڭىز ھەر بىر ئادەمنىڭ ئۇچىسىدا ئۆزگىچە بىر خىل پاسوندىكى كىيىملەرنى كۆرىسىز، رەخ - پەخ دېگەنىڭ تۆرى، چىرايلىقلىقىغا گەپ سىغمايدۇ، ئەگەر سىز شۇنداق كىيىنمەيدىغان بولسىڭىز، كۆرگەنلەر سىزنى «كۆكىتىن-ئۆزۈۋۇالغان چوپانمىكىن» دەپ قالمىسا مانا مەن، — يىگىت گۈلنىڭ چاقناپ كەتكەن كۆزلىرىدىن، تەبەسسۇم يېغان چىرايىدىن سۆزىنىڭ ئۇنىڭغا ئوبدانلا تەسىر كۆرسىتىۋاتقانلىقىنى سېزىپ گېپىنىڭ ئايىغىنى ھېچ ھودۇقماستىن ئېيتىۋەردى، — تويلۇق كىيىم - كېچەكنى مۇشۇ يەردىنلا ئالايلى دېسەم ھېچ يارىتقىم كەلمەيدۇ. سىزنىڭ بۇ ئايدەك جامالىڭىزنى ئۇنداق قامالاشمىغان نەرسىلەرنىڭ ئىچىدە كۆرۈشنى خالىمايمەن. بۇ يەردىكى رەختلەردىن كىيىم تىككۈزگەن تەقدىردىمۇ، ئۇرۇمچىگە بارغاندا ئۇلارنى نومۇسسىڭىز كېلىپ چۆرۈۋېتمىسىز، شۇڭا، ھازىرچە ئۆزىڭىزنىڭكىنى كىيىپ تۇرسىڭىز، ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن، نەچچە قۇر دېگەن

ھەممىز شۇنچە قۇر تىككۈزسەكمىكىن دەيمىنا؟

گۈلى ئۆزىنى گاھ ۋال - ۋۇل نۇر چېچىپ جۇ-لالىنىپ تۇرغان زەر لىباسلار ئىچىدە، گاھ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇپ پىگورىسىنى قورچاقتەك كۆرسىتىدىغان ياۋروپا كىيىملىرى ئىچىدە كۆردى.

— شۇنداق قىلايلى، مەنمۇ بۇ كونا پاسونلارنى ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمەيمەن،— دېۋەتتى ئۇ ئالدىراپلا.

گۈلى يىگىت بىلەن كېلىشكەن مەسىلىلەر توغرىلىق ئاتا - ئانىسىنى قايسى يول بىلەن بولمىسۇن كۆندۈردى. قىزنىڭ مەيلىنى چىقمىش قىلغان ئاتا - ئانىلارمۇ بۇ مەسىلىدە بىرەك تاقىشىپ تۇرۇۋالمىدى. چۈنكى ئۇلار قىزىنىڭ دېگىنىنى قىلىدىغان تەرسا مىجەزىنى ئوبدان بىلەتتى. مۇسۇلمانچىلىقنىڭ قائىدە-يوسۇنى بويىچە چۆگىلاردىن بىرقانچە يىلەننى چاقىرىپ نىكاھ ئوقۇتۇلۇپ قويۇلدى. قىز ئۆز يېنىدىن پۇل خەجلەپ دوستلىرىنى چاقىرىپ ئولتۇرۇش قىلىپ بەر-دى. ھەممىگە، ھەقىقىي توي كېيىن، يىگىت ئۇرۇمچىگە بېرىپ قايتىپ كەلگەندە ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى.

ياز ئۆتۈپ، ئالتۇن پەسىل كۈز كەلدى. بىر كۈنى يىگىت ئىدارىدا ئىنتايىن مۇھىم خىزمەتنى چې-قىپ قېلىپ، جىددىي تېلېگراممىا كەلگەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە باشقا جايلارغا يەنە تەكشۈرۈشكە ماڭىدىغان-لىقى سەۋەبىدىن گۈلىنى ھازىرچە ئۇرۇمچىگە ئېلىپ

بارغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتى. ھىجران ئازابىنىڭ تەھدىتىگە ئۇچراۋاتقان گۈلى يالپراقتەك تىترەپ، سۆيگۈگە قانمىغان تەشنا يۈرىكىنى مۇجۇغىنىچە ئۆزىنى ئۆزىتىپ قويۇشقا مەجبۇر بولدى.

— بېرىپلا خەت يېزىڭ،— دېدى قىز ئۇن سې-لىپ يىغلاپ تاشلاشتىن ئۆزىنى ئاران توتوپ.

— چوقۇم يازىمەن،— دېدى يىگىت جاۋابەن،— بېرىپلا يازىمەن.

گۈلى ئۆزىنىڭ تۇنجى سۆيگۈسىنى تەقدىم قىلغان ئادەمى بىلەن مەغرۇپتىن - مەشرۇققا دەشتى - چۆللەر-نى بېسىپ سەپەر قىلىشقا، ئۇنىڭ بىلەن ئوتتا بىللە كۆيۈپ، سۇدا بىللە ئېقىشقا مىڭ جان بىلەن رازى ئەمەسمىدى؟ ھەقىقىي سۆيگۈنىڭ قىممىتى ئەنە شۇ يەردىغۇ!

گۈلى ئۆزىنى يىغدىن ئاران توختاتتى. ئىششىپ ئېغىرلاشىپ كەتكەن قاپىقىنى ئاستا كۆتۈرۈپ يىگىتكە مۇلايىم باقتى.

— ئادرىسىڭىزنى قالدۇرۇپ كېتىشنى ئۇنتۇماڭ، توغرا ھازىرلا يېزىپ بېرىڭا، سىز يېتىپ بارغىچە ئالە-دىڭىزدا مېنىڭ خېتىمنى بېرىپ بولار.

— دېدىمغۇ، ئادرېسىم تەقىقات ئىدارىسى،— يىگىت چاپىنىنىڭ تۈگمىسىنى ئەتكەچ پەرۋاسىز سۆز-لىدى،— بىزنىڭ ئايرىلىشىمىز ئۇزاق بولمىغاندىكىن، ھازىرچە خەتنى ساڭا مەنلا يېزىپ تۇراي، خىزمەتنى ئاخىرلاشتۇرۇپلا قايتىپ كېلىپ، مەھەللىگە يەنە چوڭ

توي بېرىپ سېنى ئېلىپ كېتىمەن ئەمەسمۇ؟

گۈلى ئۆز ماڭاشىغا ئەكەلدۈرۈپ قويغان ئاپتوبۈس بېلىتىنى يىگىتنىڭ يانچۇقىغا سېلىپ قويدى، تەييار لىغان سوۋغا ـ سالام ۋە يولدا كېرەكلىك خىراجەتلەرنى يوغان سومكىلارغا ئوبدان جايلاشتۇرۇپ بەردى. ئاندىن بىرىكەت دەرۋازىسى ئالدىدا، بارغانچە ئۆزاپ كېتىۋاتقان ئاپتوبۇسقا، ياق، ئۇنىڭ يۈرىكىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ كېتىۋاتقان يىگىتكە تەلمۈرگىنىچە قاراپ، قىيىسىغان هالدا ئۆزىتىپ قالدى. ئۇنىڭ ئىچ ـ باغرىنى بىر يەرگە ئۆرتەپ كېتىۋاتاتتى. ئاپتوبۇس يان يولغا بۇرۇلۇپ كۆزدىن غايىب بولغاندا ئۇ هالسىزلىنىپ تامغا يۆلەنىدى. مانا شۇ مىنۇتتا ئۇ زېرىككەن چاغلىرىدا مۇنداق چىلا غىڭشىپ قويىدىغان قايسى بىر ناخشىدىكى «تونۇشۇش مۇشكۈل ئەمەس، ئايرىلىش بەكمۇ يامان» دېگەن مىسرالارنى هەقىقىي مەنىسى بىلەن تولۇق چۈشەنگەندەك بولدى.

3

گۈلنىڭ باغرى هىجران ئازابىدا قانغا تولاي دېدى، ئەمما دۇنيادا شۇنداق بىر خىل ئازابلار مەۋجۇدكى، بۇ ئازاب قانچە ئۇزاق داۋاملاشسا، ئادەمنى شۇنچە لەززەتلىك سېزىم بىلەن تەمىن ئېتىدۇ ۋە ئازابلىغۇچىغا بولغان مېهرىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ شۇنچە سېغىندۇرىدۇ. يىراق جايدا تۇرۇۋاتقان هەمراهىنىڭ

خىيالى گۈلنىنى بەزىدە شۇنداق ئازابلىسا بەزىدە خۇشاللىقىمۇ ئېلىپ كېلەتتى: ئاخىر ئۇ كىم بىلەن توي قىلماۋالدى؟ چاقىرسا ئېتى، تۇتسا سېپى بار، تەقىي تۇرقى ۋە چىراي شەكلى بىر كۆرگۈچىنى مەھلىيا قىلغۇدەك يىگىت. ئۇرۇمچىدە ـــ تەتقىقات ئورنىدا ئىشلەيدىغان ئىنژېنېر. بۇ گۈلنىڭ پەخرى ئەمەسمۇ؟ ئۇ ئارزۇسىغا يەتتىغۇ. قېنى ئەمدى، گۈلنىڭ كارامىتىنى كۆزى بارلار كۆرۈپ، قۇلقى بارلار ئاڭلاپ قالسۇن. يېقىن كەلگۈسىدە ئۇنى ۋېرىلداپ ماڭىدىغان قارا پىكاپ ئىچىدە كۆرىدۇ تېخى!

هۇجرىسىدا يالغۇز ئولتۇرۇپ زېرىككەن، يولدىشىنى سېغىنغان گۈلنىڭ ئەنە شۇنداق مۇڭلۇق دەقىقىلەرنى هېسابقا ئالمىغاندا، ئۇنىڭ روهىي كەيپىياتىدا بىر بالداق كۆتۈرۈلۈش بولغان ئىدى. دەرۋەقە، مۇهەببەت كىشىگە گۈزەللىك، جۇشقۇن كەيپىيات بېغىشلايدۇ. ئۇ ئەمدى كوچىلاردا هۇر پەردەك ياسىنىپ، ئەتراپىغا تەبەسسۇم بىلەن باققان پېتى شۇنچە ئەركىن ماڭاتتىكى، كىشىلەر توپى ئىچىدە بەزىلەر ئۇنىڭغا هەۋەس بىلەن، بەزىلەر هەسرەت بىلەن، يەنە بەزىلەر هەسەت بىلەن قاراپ قېلىشاتتى.

ـــ تەلەي دېگەن باشقا نەرسە هە، ـــ دەپ تامغاقلىرىنى چاكىلدىتاتتى بەزى قىزلار، ـــ ئەتە ـ ئۆگۈن مانا ئۇ ئۇرۇمچىگە ماڭىدۇ، هەرهالدا بەختى ئېچىلدى.

ـــ ۋاي ـ ۋوي ئۇرۇمچىلىك دېگەن قۇۋۇ كېلەدۇ، ـــ دەيتتى يەنە بەزىلەر، ـــ شۇنداق مەرتىۋىلىك

چوڭ كادىر ئىكەنۇ. ئۇرۇمچىدەك بىر چوڭ شەھەردىن قىز تېپىلمىغاندەك بۇ يەرگە كېلىپ ئۆيلەنگىنى نېسى، كۆرىمزغۇ تېخى ئاخىرىنىڭ يا سايرامدىن يا قاينامدىن چىققىنىنى.

— كاساپەت ئەجەب قولدىن چىقىپ كەتتاڭ دەيتتى بەزى يىگىتلەر،— شۇنچە گۈزەل قىزىمزنى تارتقۇزۇپ قويدۇق...

گۈلى بولسا بۇرۇنقىغا نىسبەتەن تېخىمۇ نازاكەتلىشىپ بارماقتا ئىدى. ئۇنىڭ نازۇك لەۋلىرى ۋە بۇلاقتەك كۆزلىرىدە بىر شادىيانە كۈلكە جەۋلان قىلسا، سۆزۈك چېھرىدىن ئېپتىخارلىنىش، ئىشەنچ بەلگىلىرى كەتمەيتتى.

گۈلى نېمە ئۈچۈن كۈلمىسۇن؟ ھاياتىدا تاسادىپىي پەيدا بولغان بۇ يىگىت ئۇنىڭ رازىلىقى بىلەن مۇھەببەت گۈلزارىغا ھېچ دەخلىسىز قەدەم تاشلاپ كىرىپ، خۇش پۇراق گۈللەردىن خالىغانچە ئۈزۈپ ئېلىشقا تۇرسا! گويا چۆشتەك ئۆتۈپ كەتكەن بۇ كەچ ھېش ئۇنى لەززەت دۇنياسىغا غەرق قىلسىپ، شېرىن خىيالىي ۋىسال بۇشۇكىدە ئەللەيلىتىۋاتسا!...

لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي، بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان مىش - مىش پاراڭلار بۇ كىچىككىنە شەھەردە خۇددى شامال ئۇچۇرغان توزغاقتەك ھەر تەرەپكە يېيىلدى. بەزىلەر ئۇنىڭغا ئىچىنىش بىلەن تىكىلسە، بەزىلەر مەسخىرە ئارىلاش ھېجىياتتى، مەيلى نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، گۈلى ئۆز يىگىتىنى كۈتۈۋەردى.

بىر چۆكۈر ئەقىدە ۋە ھەر دەقىقە يۈرىكىمگە شېرىن ئازاب سېلىپ جېنىمغا ئازام بەرمەيۋاتقان تەلمۈرۈش بىلەن، تاقەتسىزلىنىپ كۈتتى.

لېكىن، خەت - خەۋەرسىز ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ئايلار گۈلىنىڭ تاقىتىنى تاماملاپ بارماقتا ئىدى. يۈرىكىدە مۇھەببەت كۈيى توختاۋسىز جاراڭلاپ، قەلبىدە ۋىسال تەشنالىقى گۈلخاندەك يېنىپ تۇرىدىغان گۈلى ئەمدى كۈتۈۋېرىشكە قۇربى يەتمەيۋاتقاندەك. مۇڭلىنىپ، بارا - بارا سېغىنىش ئىلكىدە نالە قىلىشقا باشلىدى. ھىجران ئازابىدىن پەيدا بولغان زەپىرەڭلىك چىرايىدىكى نۇر ۋە قىزىللىقىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. ئىشەنچ بىلەن ئىگىلىمەي كەلگەن بوينى قىسىلدى.

ۋاقىت دېگەن ئاجايىپ، ھە؟ دۇنيادىكى قايسى بىر ئىش ئۇنىڭ بىلەن باغلىق بولمىغان. تىلىسىماتمۇ ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ئەمدى گۈلىنىڭ يۈرىكىگە دەھشەتلىك قورقۇنچ سېلىپ ئۇنى ئەندىشە ۋە گۇمانىنىڭ چۆكۈر ھاكىلىرىغا ئىتتىرىپ تېپىرلاتقىلى تۇردى. ئۇ ھەر كۈنى سەھەرلىكى ئۇيقۇدىن كۆزىنى ئاچاتتى - دە، كۆكلىنى بېسىپ تۇرغان قانداقتۇر غەشلىكنى ھېس قىلاتتى. ئاندىن قوللىرىنى بېشىنىڭ ئاستىغا قويۇپ، كۆزلىرىنى تورۇسقا تىككىنىچە ئۇزاقتىن - ئۇزاق خىيال سۈرەتتى... كۈتۈش بىلەن ئۆتكەن ئۇزاق ۋاقىت ئۇنىڭ مەغرۇر قەددىنى ئەگدى، چىرايىدىكى كۈلكىنىڭ ئۆچمەس جىلۋىسىنى تارتىۋېتىپ،

ئۇنىڭ ئورنىغا پەردىشانلىق، ئەندىشە تۇسىنى بەردى
تاك شەپقەدەك لالىرەك مەڭزىگە ياش شەبنىمى قور
دى. كۆزدە ئازابلىنىش ـ ھەسرەتلىنىش ئالامىنى
ئەكس ئېتىپ تۇرىدىغان بولدى.

كۆز كېتىپ قىش كەلدى. قىش كېتىپ ئەتىياز
لېكىن يولدىشىدىن خەۋەر يوق. «ھېچ بولمىغاندا ھا
يات‌لىقىنىڭ بەلگىسى بولغان ئىككىلىنىڭ خەت تىنچ
ئاملىلىقتىن دېرەك بەرسىچۇ كاشكى، خىزمىتى ھەرقان
چە ئالدىراش بولسىمۇ، ئۆز ئايالىغا خەت يېزىش
ئۈچۈنمۇ ئازراق ۋاقىت چىقىرىش تامامەن مۇمكىنغۇ؟...»
ئويلىغانسېرى ئىشىنىك تېخىمۇ يېتەلمەي، چىدام
تاقىتى تۈگىگەن گۈلى ئاخىر ئۇرۇمچىگە بېرىپ ئۇنى
ئىزلەپ تېپىش قارارىغا كەلدى. تەيىارلىق قىلىپ،
بىر كۈنى سەھەرلىكى يولغا چىقتى. ئۈچىنچى كۈنى
ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلدى. كۆز ئېچىپ كۆزىمىگەن يافا
يۇرتقا كېلىپ ئادەم ئىزلەش شۇنچە ئاسان ئىشمۇ،
دەيسىز! ئادەم، مەغ ـ مەغ قاتنايدىغان بۇ ئاۋات چوڭ
شەھەردە، كىمنى، تونۇپ، كىسىنى تېپىش مۇمكىن؟ كاش
كى، قايسى تەقىقات ئىدارىسى ئىككىلىنىشنى سورۇشال
مىچۇ؟ كىچىككىنە بوپىسىمى قولتۇقلىۋالغان گۈلى چۆ
گىلىتىپ قويۇۋەتكەن ئادەمدەك بېشى قېيىپ، نەگە بې
رىشىنى بىلمەي تۆت تەرەپقا ھاڭۇڭپىپ قاراپ قالدى،
گۈلى ئاۋۋال بەرەر مېھمانخانىغا چۈشۈش قارارىغا
كەلدى. چۈنكى ئۇ تونۇشسىز، ئىزلەيدىغان ئادىمىنىڭ
ئادرېسىنى تېخى بىلمەيدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇچ كۈنە

لۈك يول ئازابى ئۇنى چارچىتىپ ھالدىن كەتكۈزگەن
ئىدى. گۈلى كېتىۋېتىپ ئاچلىقتىن كۆزە ئۇسساپ، چاڭ
قاپ كەتكەنلىكىنى سەزدى. تەشنالىقى بېسىلغۇدەك بىر
رەر ئەرسە ئىچىش مەقسىتىدە قاينىاق بازار تەرەپكە
بۇرۇلدى.

تەرەپ ـ تەرەپتە قىزغىن سودا قىلىۋاتقان ئاش
پەز، ناۋاي، قاسساپ، باققالارنىڭ قىزىق بېيىت، قو
شاقلار بىلەن ئۆز مالىمىزغا خېرىدار چاقىرىپ توۋلاش
لىرى كوچىنى بىر ئالغان ئىدى. بازار ئارىلاپ كېتە
ۋاتقان گۈلىنىڭ يۈرىكى تۇيۇقسىزلا «قارت» قىلىپ
قالدى. ئۇ ئۆز قۇلىقىغا ئىشەنمەي يەنىمۇ دىققەت بە
لەن قۇلاق سالدى. ئۇنىڭغا تونۇش بىر ئاۋاز ئاڭ
لانغاندەك قىلدى. «بىر چاغلاردا ئۇنىڭ قۇلىقىغا
ئوتلۇق سۆيگۈدىن ۋەدىلەر بېرىپ، ئىشقى ـ مۇھەب
بەتتىن لەززىلەر ئېيتقان ھېلىقى پىچىرلاش مۇشۇ
ئاۋازمىكىن؟ يەسەيتىلمىشى ئەمەسمىكىنا؟!...» ئىشقىۋاز
سىنىڭ تكار ئوركېستر ئورۇنلىغان ياڭراق مۇزىكا سا
دالىرى ئىچىدىن راۋاب ياكى تەمبۇرنىڭ خاس ئاۋا
زىنى ئايرىپ ئالالىغاندەك، گۈلمۇ بۇ ۋاقىت ـ چۈشلار
ئارىسىدىن ئۆزاقتىن بېرى ئاڭلاشقا خۇشتار بولۇپ
كېلىۋاتقان، ئۆزىگە تولىمۇ تونۇش بولغان بىر ئاۋازنى
بايقاپ قالدى. بۇ ئاۋاز گۈلى يېقىنلىشىپ قالغان
كىشوخانىنىڭ ئالدىدىكى ـ شۇ يەردىكى ئادەملەر توپى
تەرىپىدىن كېلىۋاتاتتى. گۈلىنىڭ قەدەملىرى ئۇنىڭ
ھالسىزلانغان گەۋدىسىنى ئىختىيارسىز شۇ تەرەپكە سۆ

وەپ كەتتۇاتاتتى. ئادەم نەمدەپكەن ئەقىلسىلىك، ئۇلار
داقلا يەنە نەمدەپكەن ئەخمەق نەرسە - ھە؟ گۈلنىڭ قەل
لىقى ھازىر يۇز بېرىدىغان رېئال للمقنى ئاللىقاچانلا ئۇنىڭ
غا خەۋەر قىلىپ بولغان بولسىمۇ، ئۇ ئۆزىنى يەنىلا
ئالداپ ئىشەنمەسلىككە تىرىشتى.

«مۇمكىن ئەمەس،— دەپ پىچىرلىدى ئۇ ئۆز
ئۆزىگە.— زادىلا مۇمكىن ئەمەس. مەن بەلكى ئوخشاش
قاندۇرمەن. جاھاندا ئوخشاشلىق دېگەن تولا گەپتۇر،
گۈلى بار كۆچى بىلەن ئۆزىنى تۇتۇپ، قولىغا
بىر تۇتام كىنو بىلىتى تۇتۇۋېلىپ: «ياخشى ئورۇنلىك
بىر كوي» دەپ ۋاراقىراۋاتقان كىشىنىڭ يېنىغا يېقىن
لاشتى. بۇ بىلەتچى گۈلنىگە ئارقىسىنى قىلىپ تۇرغاچقا
گۈلى ئۇنى تەمتىرەپ ئېنىق كۆرمىگەن ئىدى.
پۈتىغا ئۆزۈن قونچلۇق رېزىنكە ئۆتۈك كىيىۋالى
غان بۇ ساتارەمەن ئەترابىغا ئولاشقانلارنىڭ ئېچىدىن
«نېمانچە قىممەت؟» دەپ سورىغانلارغا «چەت ئەللىك
قالتىس كىنو ماۋۇ، ئالىمساڭ نېرى بارە!» دەپ ھەر
بىر ھورپەيگەندە، بېشىغا قىزغىنر قوندۇرۇۋالغان كەپكە
سى پاخپىيىپ كەتكەن چاچلىرى بىلەن قوشۇلۇپ تەۋە
رەپ كەتەتتى.

يول بويىدىكى دەرەخنىڭ يېنىغا كېلىپ قالغان
گۈلى ئەمدى ئۇنىڭ چىرايىنى ئېنىق كۆردى. ئۇزۇن
ئۆچۈن دۇنيادا ئەڭ مۇقەددەس ۋە قىممەتلىك بولغان
نەرسىسى — غۇرۇرى ۋە پەخرى بولغان سۆيگۈسىنى
ئاسانلا ئېلىپ كەتكەن، مۇھەببەت دەرۋازىسىنى بىر

چېكىپلا قىزغىن ئىلتىپاتقا ئېرىشكەن، ئۇنى بىنەر قارىغا
ئىدا كۆيدۈرۈپ، ئىككىنچى قارىشىدا سۆيدۈرگەن بۇ
«ئىنژېنېر يېگىت» نىڭ ھەقىقىي سالاھىيىتىنى كۆرگەن
گۈلنىڭ كۆزلىرى قاراڭغۇلىشىپ، جان قالمىغان بەدىنى
بوشىشىپ، تىزلىرى پۈكۈلدى. ئۇ يېنىدىكى دەرەخنى
تۇتۇۋالمىغان بولسا، ئالدىدىكى ياتاقتا گۈپ قىلىپلا
يىقىلغان بولاتتى...

4

كىشى بېشىدىن ئۆتكەن بەزى ئىشلارنىڭ بىر
قاباھەتلىك چۈش بولۇپ قېلىشىنى نەقەدەر ئارزۇ
قىلىدۇ — ھە! ئەپسۇسكى، ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغان
رېئاللىق كىشىنىڭ يۈرىكىنى ئازابلاپ، ئاچچىق ھەس
رەتلەر بىلەن تولدۇرىدۇ.

ئۇرۇمچىدىن قايتىپ كەلگەن ئۆچ ئايدىن بېرى
گۈلنىڭ يېنىغا قۇرۇمىدى. بۇ ئىشنى نگۈسىز ئاچچىق كەچ
مىش گويا ئۆتكۈر خەنجەرگە ئوخشاش ئۇنىڭ يۈرەك
باغرىنى تىلاتتى. پۈتۈن ۋۇجۇدى ئەلەم ئوتىدا ئۆكۈنۈش
ئىلكىدە كۆيەتتى. قەلبىنى چۈشكۈنلۈك ئايىغ ئاسا
تى قىلاتتى. ئۆز تەقدىرىنىڭ مۇناقىق ئورۇنلاشتۇرۇل
غانلىقىغا زادىلا ئىشەنگۈسى كەلمەيتتى! «ھاياتىمنى
راستىنلا ئۇسسۇلغا سېلىپ ئويناتقىمۇ؟ مەن راستىنلا
كىشىلەر ئالدىدا بىر پەردىلىك كومېدىيە قويۇپ بەر
دىمۇ؟» گۈلى ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى مەھكەم

مۇبتلىپ كاردۇاقتا ئۆزىنى تاشلايتتى. يەنە ئورلىدى ئۇ
ئۆزۈپ چۈۋۈلغان چاچلىرىنى سىقىمدىنسىنچە بولتۇرۇپ
راقالاتتى. ئۇنىڭ بارلىقى ــ غۇرۇرى، نازۇ ــ ئۇسۇلى
رقىزلىق ئىپتىخارى (قېنى؟... ئۇ نەچچە قېتىم ھاياتسىز
قول ئۇزۇش قىلرلىرىغىمۇ كەلگەن، ھەم بۇنى ھېچ كىم
كېلىنىشسىز، بېجىرگەن بولاتتى. چۈنكى ئۇنىڭغا بېرىلگەن ھەرقانداق تەسەللى ــ نەسىھەتلەر ئۇنىڭدا پەقەت
نازۇ ئويغىتىپ، ئۇنىڭ قاقشىغان يۈرىكىگە نارام بېرىپ
رەلمەيتتى. پەقەت، ئۇنىڭ ۋۇجۇددىكى يېقىنقى كۈنلەردىن بۇيان تولا مەدىرلايدىغان بولۇۋالغان كېچىككىنە
جانلا ئۇنى بۇ يولدىن تۇتۇپ ئۇرۇۋاتاتتى.

ئۇ دوختۇرخانا كارىدۇرىدا كۆزلىرىنى مەھكەم
يۇمغان ھالدا قىلماي ياتاتتى. «ھەي يېتىمچە
لاپ، تۇغۇلغان شور پېشانە بالام، مەن پەقەت سېنىڭ
قارا يېتىم بولۇپ كەتمەسلىكىڭ ئۈچۈنلا، سېنى دەپلا
ياشاپ قالدىم. يېمىراق دادىسىز يۇرۇپ قىسىلغان بوي
ئۇڭنى، سارغايغان چىرايىڭنى كۆرۈش مەن ئۈچۈن
نەقەدەر ئازاب. جاھاندا سەن ئۈچۈن قانات قاقىدى
غان ئاجىز ئانامدىن باشقا كىم بار؟ سەن نازۇ بە
لەن تۆرەلىپ، تەشنالىق ئۇستىگە تۇغۇلغان بۇ ۋاقلارغا
ئوخشىمايسەن. سېنىڭ جىسمىڭ ئالدانغان ھۇجەيرە
لەردىن پۈتۈلۈپ، ئاماللىسزلىقتىن يەرگە چۈشكەن،
سېنى ھاياتتا يەنە قانداق كۆكۈلسىزلىكلەر ئىڭ كۈتۈپ
تۇرغانلىقىنى كىم بىلىسۇن...»

گۈلى خىيال دەھشىتىدىن ۋەھىمىگە چۈشۈپ مۇڭ

دىگەن ھالدا ئىرغىپ تۇرۇپ كەتمەكچى بولۇۋېدى
ئۇنىڭ سەللا كۆتۈرۈلگەن ھالىز گەۋدىسى قاندىقتۇر
بىر بېسىمدىن يەنە ئىسسىق ئورۇنغا قايتتى.

ــ تىنچ يېتىڭ، ــ دېدى بىرسى تۇم، ئەمما
يۇمشاق ئاۋازدا.

گۈلى ئۆز يەلكىسىنى يېتىككىنە بېسىپ تۇرغان
كۆچلۈك قوللارنى ھەمدە بۇ قوللاردىن ئۆز بەدىنىگە
توكتەك ئۆتۈۋاتقان ئىسسىق ھارارەتنى سەزدى. ئۇ
چۆچۈپ كۆزىنى ئاچتى... ئەجەبا، ئۇ نېمە ئۈچۈن كەل
دى؟ بۇ چۈشكۈن ھالىمنى تاماشا قىلىش ئارقىلىق پۈ
تۈن ئاچچىقىنى چىقىرىۋېلىش ئۈچۈنمۇ ياكى مۇبارەك
لەپمۇ؟ ياق، ئۇنىڭ ياخشىنىيەت بەلەن كېلىشى زادى
مۇمكىن ئەمەس. دەپ ئويلىغان گۈلى:

ــ كېتىڭ، ــ دېدى ئارانلا. ئۇنىڭ ئاۋازى تو
لىمۇ تۆۋەن ۋە زەئىپ ئىدى.

ئەمما، قانچە قېتىملاپ گۈلى تەرەپتىن رەنجىشكە
ئۇچرىغان بۇ كىشىنىڭ كۆزى ئاۋۇالقىدەكلا پاك مۇھەببەت
ۋە سەمىمىي ئەقىدەكۈلكىسى بىلەن گۈلىنىڭ ئالدىدا تۇراتتى.

گۈلنىڭ كۆزلىرى نېمىنىدۇر ئاختۇرۇپ تالىبقا
تىكىلدى. تالىپ بولسا يەنە بۇرۇنقىدەكلا گەپ ــ سۆز
سىز ئۇنچىقماي تۇراتتى. قولىدىكى بىر سومكىدا شې
خىدىن ھازىر ئۆزۈۋېلىنغاندەك قىزىرىپ پىشقان ئالما.
چىرايىدا بولسا، ئىللىق تەبەسسۇم بار ئىدى. گۈلى
نىڭ كۆزىگە مۆلدىمە ياش كەلدى، ئۇنىڭ چاناقلىرىغا
پاتماي كەلكۈندەك يامراپ ئېقىۋاتقان ئىسسىق يېشى
چۈۋۈلغان چاچلىرى ئارىسىغا كىرىپ كەتتى.

گۈلئايىم

1

يېڭى يىل هارپا ئاخشىمى.

گۈلئايىم ئەڭ ئاخىرقى بىر قەخسە سەينى ئېلىپ كېرىپ ھېمماننىڭ يېنىدىكى يۇمىلاق تاماق شىرەسىدە قويغاندىن كېيىن، قولىنى پەشتامغا سۈرتكەچ تەيياراڭلىقىنى كۆزدىن كەچۈردى. ئۆزۈكتەك سارغايتىپ پىشۇرۇلغان تېلىق، قازان كاۋىچى، قورۇلغان توخۇ... ئەنە، شەپەق ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئاغدا پىشۇرۇلغان گۆش كۆمۈلاكچىسى. يۈنى كۆرسە شەپەقتىنڭ ئىشتىھاسى ئېچىلىپ كېتىدۇ، كۆك لازا بىلەن قورۇلغان توخۇ گۆشىچۇ تېخى. يۈنى گۈلئايىم شەپەقتىكىلا ئاتاپ قورۇدى. ئۇ ئىشكاپ تېتىن بىر بوتۇلكا قىزىل ھاراق بىلەن بىر بوتۇلكا شاھ-پان ئېلىپ قورۇملار قاتارىغا تىزدى، ئىككى رومكىنى چاپقاپ پەتنۇسقا دوم كۆمتۇردى. ئاندىن پېشىنى مەھ-نۇنلۇق بىلەن لىكشىتتى - دەم سائىتىگە قارىدى. «شەپ-

قەتنىڭ كېلىدىغان ۋاقتىمۇ بولۇپ قاپتىغۇ، مۇشۇ تاپ-تىك ئۆزىدىلا ئۇ بوسۇغىدا پەيدا بولسا قانداق ياخشى بولاتتى— ھە؟...» ئىشلىرىنى كۆڭۈلدىكىدەك پۈتكۈزۈ-ۋالغان گۈلئايىم ئۆزىچە كۈلۈمسىرەپ، چاچلىرىنى تۈ-زەشتۈردى. ئاندىن جىمجىتلىقتىن ئىچى پۇشۇپ بۇلۇڭ-دىكى ئونئالغۇنى ئاچتى. پاھ، دوناي ۋالىسى! گۈلئا-يىم مۇزىكىنىڭ يېقىملىق كۈيىگە مەست بولغان ھالدا! شەپەقتىنىڭ تامدىكى رەسىمگە تىكىلگەن پېتى ئۇنىڭ بىلەن خىيالى مۇڭدىشىپ كەتتى.

— ئېيتقا بەخت دېگەن نېمە؟

— سىز بىلەن بىرگە بولۇش، چەكسىز بەخت.

— راستمۇ؟

— ئالەم گۇۋاھ بولسۇن.

گۈلئايىم ئۆزىگە كۈلۈمسىرەپ قاراپ تۇرغان شەپ-قەتنىڭ رەسىمگە كىچىككىنە مۇشتۇمىنى تەڭلىدى.

— شوخلۇق قىلمائ جۇمۇڭ.

— سىز بىلەن بىرگە بولسام جېنىم ئۇچمىگە پاتماي-دۇ.

گۈلئايىم لالىدەك رەڭ ئالغان مەڭزىنى ئالقانلىرى-ئارىسىغا ئېلىپ ئىللىق كۈلۈمسىرىدى. كۈلۈمسىرىگى-يۈ، ئېسىگە بىر نەرسە چۈشكەندەك يەنە دەرھال سائەت-تىگە قارىدى، شەپەقتىنىڭ ئادەتتە ئۆيگە قايتىدىغان ۋاقتىدىن خېلىلا ئۆتكەن ئىدى. بۇگۈن «يېڭى يىل-ھارپىسى ئىكەنلىكى ئېسىدىن چىقىپ قالدىمكىنە؟» ياق، تېخى ئەتىگەنلا ئۇلار چاي ئۈستىدە بۇ توغرىلىق بىر

گۈندان مەسلىھەت تلەشكەن تۇرسا. «كۈتەي، بەلكى، يول
داد كېلىۋاتقاندۇ، ھازىرلا پەلەمپەيدىن ئايىغ تىۋىشى
ئاڭلىنامدۇ تېخى.» گۈلئايسم ئۇنىڭ لغۇنى ئۆچۈرۈۋېتىپ
دېزىزە ئالدىغا كەلدى ۋە ئاپئاق قارىبىلەن پۈركىنىپ
ياتقان كوچىغا قارىغىنىچە تۇردى. كۈتۈش بىلەن
ئۆتكەن دەقىقە، سېكۇنت، مىنۇتلارنى ئۆتكۈزمەك ئە-
كەدەر تەس - ھە؟ گۈلئايسم كوچىغا قاراۋېرىپ كۆزى
يالدى. پۈتىمۇ ئاغرىدى، ئاخىر بولالماي ياتاق ئۆيگە
كىرىپ كارىۋاتقا ياماپشلىدى، بېشىنى ياستۇقىغا قويۇش
بىلەلا ھەر خىل تەشۋىشلىك خىيالىلار مېڭىسىنى چۈل-
غۇۋلىتىپ تېخىمۇ بىئارام قىلدى. ئۇ ۋاقىتنى ئۆتكۈزۈش
ئۈچۈن كىتاب جازىسىدىن قولىغا چىققان بىر كىتابنى
ئالدى، ئەمما بۇ قۇرۇقتىن - قۇرۇق ۋاراقلاش بولۇپ
قالدى. ئاخىر تېلېۋىزور ئېسىگە كېلىپ ئۇنى ئاچتى،
بۇگۈن ھەممە قانالىلاردا يېڭى يىلغا بېغىشلانغان
نومۇرلار كۆرسىتىلىۋاتاتتى، بۇ ئويۇنلار گۈلئايسمنىڭ
قىزىقىشىنى تېتىلىقىنى ئەچچە بالداق ئۆرلىتىۋەتتى. «ئىدارە-
سىدە يېڭى يىل مۇناسىۋىتى بىلەن يېغىلىش بولۇپ قال-
دىمۇ-يا؟» دېگەن ئوي كاللىسىغا كەلگەندە، گويا
چۈتۈن ئىشنىڭ سىرى يېشىلگەندەك كۆڭلى ئەل ئاراسىغا
چۈشتى. «توغرا، بۈگۈن تولا ئىدارىلەردە يېڭى يىلنى
كۈتۈۋېلىش پائالىيىتى بولىدۇ. شۇنىڭغا ھايال بولۇپ
قالغاندۇ بەلكى، قېنى، كۈتۈپ باقاي» دېدى ئۇ ئۆز
ئۆزىگە. تەسەللى بېرىپ. ئاردىدىن خېلى ئۆتتى، ئەما،
شەپەقەتتىن تېخىچە دېرەك يوق ئىدى. ئۇنىڭ بىز

كۈن كەچكىچە قىلغان ھەشەملىرى بىكار بولدى، سەيلىرى
شورپىلىرى مۇزلاپ، تەمى ئاللىقاچان كەتكەن ئىدى. «ھەر-
قانچە كاتتا زىياپەت بولۇپ كەتكەن تەقدىردىمۇ ئەمدى
قايتىپ كېلىشى كېرەك ئىدىغۇ؟» گۈلئايسمنىڭ ئىككىنچىلىك
بىر دەم بولسىمۇ دەرقەمتە كۆڭۈللۈك ئولتۇرۇشى ئۆچۈن
ئاشۇنداق زىياپەتنىڭ مېھرىدىن كەچكەن ئەمەسمىدى؟
گۈلئايسمنىڭ تەقەززالىقى تۇرۇپلا ئەندىشىگە ئالماشتى.
«باشقا بىرەر ئىش بولۇپ قالدىمۇ - يا؟» گۈلئايسم
ئۈستەل ئۈستىنى داستىخان بىلەن يېپىپ قويدى. سائەت
تاقىلاق سېلىۋېدى، ئايىغ تىۋىشى ئاڭلانمىدى. ئۇ
ئالدىراپ بالكونىغا چىقتى. سىرتتا ئاللىقاچان قارا ئىنىڭ
چۈشكەن ئىدى. ئاسمانىي قاپقارا بولۇت قاپلىغان، ئەت-
راپ تۇتەكلىشىپ كەتكەن، ئىراقلاردىكى چىراغ يورۇقى
بۇ قارا ئىغۇلۇقنى بۆسۈپ ئۆتۈشكە كۈچى يەتمەي ئۇمۇ
مۇۋا پىلدىرلايتتى. گۈلئايسمنىڭ ئەندىشىسى تېخىمۇ كۈت-
چەيدى. ئۇ ئېگىشىپ يولغا مىنچىلاپ قارىدى، ئەمما يولدا
بىرەر ئادەمنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى. ئۇ ئەسۋلۇشىپ
ئۆيگە قايتىپ كىردى. شەپقەت ئەتىگەن شۇئىشتىن چۈپ
شۇپلا قايتىپ كېلىمەن. بىر ياقتا كېتىپ قېلىپ مېنى
ساقلىتىپ قويماڭ ئېتە» دېگەن ئەمەسمىدى؟ ئاما ھاجەت
زىر ئۇنىڭ قايتىپ كېلىدىغان ۋاقتىدىن ئىككىسى سائەت
ئۆتۈپ كەتتى. گۈلئايسمنىڭ ئەمدى ئۆزىدە ساقلاپ تۇ-
رۇۋېرىشكە تاقىتى يەتمەي ئالدىراپ كىيىم ئاسقۇچتىن
پەلتۇسىنى ئالدى، دەل شۇ چاغدا تۆۋەندىكى پەلەمپەي-
دىن ئايىغ تىۋىشى ئاڭلاندى. گۈلئايسم تۇنۇدىلا

یەقەدەر چوڭ ئۆزگىرىش بولۇپ كەتكەن - ھە؟ رەسسا-
مىدىكى گۈلئايىم بىلەن ئىككىسى خۇددى ئانا - بالىدەك
بىر-قىلىنىپ كېتىپتۇ، شەپقەت گۈلئايىمنىڭ ئەگرى-دونايى
كۆك تومۇرلار يۆرتۇپ چىققان ئورۇق قوللىرىغا قا-
غان ھالدا ئويغا پاتتى: «قېنى ئۇ بوۋاقلارنىڭكىدەك
يۇمشاق، ئۇگە - ئۆگىلىرىنى زىناق قاپلىغان بودرۇق
قوللار؟ قېنى ئۇ قان تېمىپ تۇرغان مۇزۇك مەڭىز-
لەر؟» شەپقەت گۈلئايىمنىڭ قىزىرىقتەك چىقىپ قالغان
بۇرنىغا، ئولتۇرۇشقان كۆزلىرىگە، ئۇرۇتلاپ تاتارغان
يۈزىگە سەپسالدى. «شۇنداق، ئۇ ئۆزەل ئىدى. ئىككى
يىلدىن بېرى مېنىڭ ئوتۇمدا كۆيۈپ، سۇيۇمدە ئېقىپ
ئاشۇ ھۆسنىدىن ئايرىلدى، مەن ئۇچۇن كۈلۈپ، مەن
ئۇچۇن يىغلىدى، مېنىڭ خاتىرجەملىكىم ئۈنۈك ئارامى،
مېنىڭ ئارامىم ئۈنۈك بەختى بولدى.» شەپقەت گۈلئا-
يىمغا قارىغانسېرى ئىچى سېرىلىپ، يۈرىكى ئېزىلدى.

گۈلئايىمنىڭ شەپقەتنى نازۇ - نېمەتلەرگە تەكلىپ
قىلىشى ئۈنۈك خىيالىنى بۆلۈۋەتتى:

— قېنى ئىلىك، ئىسسىقىدا!! — دېدى گۈلئايىم
خۇددى قەدىرلىك مېھمان ئالدىدا تۇرغاندەك خۇش
خۇيلۇق بىلەن. — ئالسىڭىز چۇ، مانا، ماۋۇ قىلتىرىقى ئەك
ئاز ياخشى يېرى.

شەپقەت بىر رومكىنى قىزىل ھاراق، يەنە بىر
رومكىنى شامپان بىلەن تولدۇرۇپ شامپانىنى گۈلئايىم-
غا تۇتتى:

— قېنى، كۆتۈرۈڭ گۈلئايىم.

ئۇنىڭغا شەپقەتنىڭ ھەر بىر قەدەم تەۋرىشلىرىمۇ تونۇ-
لىنەتتى. ئۇلار بوسۇغىدا ئۇچراشتى.

— ئەجەب كېچىكتىڭ كەلدىڭىز؟ — دېدى گۈلئا-
يىم. شەپقەتنىڭ پەلتۇسىنى يېشىشكە يارەملەشكەچ.

— يىغىن دەگە، شۇ تۇگمەسىز يىغىن، بولسا
ھەممۇبەك تالدىرىغان ئىدىم.

شەپقەت يالغان ئېيتتى. بۇ ئۇنىڭ گۈلئايىمغا
قۇنچى قېتىم يالغان ئېيتىشى ئىدى. ئۇ بۇگۈن
ئىدارىدىن ئادەتتىكىدىنمۇ بۇرۇنراق چىققان، لېكىن
يولدا قويۇقسۇر قورسىقى مۇجۇپ ئاغرىپ كەتتى. پۈتۈن
ئەزاسىدىن چىلىق - چىلىق تەر قۇيۇلۇپ ماڭغۇدەك
مادارى قالمايى، كوچىدا تاكسى ئاغرىق قويۇپ بەرگىچە
ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئادەتتە ئۇ گۈلئايىمغا كۆڭۈل
ئېچىش قىلىدىغان بۇنداق گەپلەرنى دېمەيتتى، شۇ-
نىڭ بۇگۈنمۇ ئېشىنىڭ راستىنى يوشۇردى. گۈلئايىم دەر-
ھال ئېسىق چاي دەملەپ كىرىدى. ئاندىن مۇزلاپ كەت-
كەن - تاماقلارنى قايتىدىن ئىسسىتىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ
يايىقى رەنجىشى شەپقەتنى كۆرۈش بىلەلا ئالمىغايا-
لارغا تارتىلىپ كەتكەن ئىدى. شەپقەت بولسا گۈلئايى-
مىنىڭ ئالدىدا ئۆزىنى روھلۇق تۇتۇشقا تىرىشىپ چىشىنى
چىشلىگەن ھالدا خۇشال ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ كۆزى
ئىككىسىنىڭ توي ھارپىسىدىكى رەسىمگە چۈشتى، ئۇ رە-
سىمگە ئۆزاق تىكىلىپ تۇردى. ئاندىن، يۈمشاق كەشتە
سېپىلىدىتىپ تەجسە كۆتۈرگەن ھالدا كىرىپ كېلىۋاتقان گۈلئايىمغا نەزەر ئاغدۇردى. ئىككى يىل ئىچىدە

گۈلئايىم ئورنىدىن تۇرۇپ رومكىنى قولىغا ئالدى.

— تويىمىز بولغان كۈنى ئىچكەن ئىدۇق، — دېدى ئۇ قىزارغان هالدا.

— ئېسىڭىزدىن چىقمايتۇ - دە، — شەپقەت هاياجانلاندى، — ئۇ چاغدا سىز يۈزىڭىزنى توسۇۋېلىپ بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلغىلى ئۇنىمىغان ئىدىڭىز، قېنى ئەمدى شۇ گۈناهىڭىز ئۈچۈن نۆۋەت سىزنىڭ بولسۇن.

— بوپتۇ، ئەمىسە بۇنى مەڭگۈلۈك مۇهەببىتىمىز ئۈچۈن ئىچەيلى، — دېدى ئۇ كۈلۈپ تۇرۇپ.

— مەڭگۈلۈك مۇهەببىتىمىز ئۈچۈن!

ئىككى رومكا بىر - بىرىگە ئۇرۇلۇپ جىرىڭلىدى، ئۇلارنىڭ كەيپىياتى تېخىمۇ كۆتۈرۈلدى. شەپقەت هەدەپ گۈلئايىمنى يېيىشكە زورلايتتى، بىراق ئۆزى هېلى ئۇنى، هېلى بۇنى چۇقچىلاپ قويۇپ، گۈلئايىمنىڭ كۆزىنى غەلەت قىلىپ ئولتۇردى. ئۇ ئاغرىق ئازابىغا چىشىنى چىشلەپ بەرداشلىق بېرىۋاتاتتى.

— تېتىمايۋاتامدۇ - يا؟ — دېدى گۈلئايىم شەپقەتنىڭ ئىشتىهاسىز ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ.

— ياقەي، كېلىۋاتسام ئاغىنىلەر تۇتۇۋېلىپ ئۇنىڭغىنىمغا قويماي ئاشخانىغا كىرىپ ئولتۇرۇپ قالدۇق، — سىزنى، يېمىنغا قاتناشتىم دەپ يالغان ئېيتىپ، ئەسلى ئولتۇرۇش يېمىنغا قاتنىشىپتىكەنسىز - دە، — گۈلئايىم ئۇستەلنى يېغىشتۇرۇشقا باشلىدى، — ئۇنداق بولسا مەيلى، ئاچلىقتىن توقلۇق يامان دەپتىكەن.

ئۇ داستىخاننى يېغىشتۇرۇۋېتىپ، ئۇستەلنى بىر تەرەپكە سۈردى، ئەك ياخشى لېپتىدىن تاللاپ ئۇنىڭالدىغا سالدى - دە، شەپقەتنىڭ ئالدىغا كەلدى.

— يا تاماققا ئىشتىهايىڭىز يوق، يا ئويۇنغا سىزگە ساقلاپ تۇرسام تارتمايدىغان ئوخشايسىز، كېپ لىكى، ئويناپلى.

— ئەسلى شەپقەتنىڭمۇ بۇگۈنكى كۈننى كۆڭۈلدىكىدەك ئۆتكۈزگۈسى بار ئىدى. بىراق بارغانسېرى ئەدەپ گېپىنى ئاڭقان ئاغرىق ئۇنىڭ روهىنى سۇندۇرۇپ بېرىۋاتاتتى، گۈلئايىمنىڭ شۇ قەدەر خۇشال كەيپىنى بۇزغىسى كەلمەي زورىغا كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ:

— بۈگۈن سىزنىڭ ئۇسسۇلىڭىزنى كۆرەي دېۋېدىم، — دېدى ئامالسىزلىقتىن.

گۈلئايىم ماقۇل بولۇپ دەرهال لېنتايۆتكىدى ۋە يارىشلىق نەپەس هەرىكەتلەر بىلەن ئۇسسۇل ئويناشقا باشلىدى.

چوڭقۇرمۇهەببەت بېغىشلىغان شادلىق ئىچىدە ئۇلار ۋاقىتنىڭ قانداق ئۆتكىنىنى تۇيماي قېلىشتى. سائەت يېكى يىلغا داڭ ئۇرغان دەقىقىدە ئۇلار ئىككىنچى رومكىنى كۆتۈرۈشتى - دە، ئاندىن بىر - بىرىنىڭ تىنىقىدا مەست بولغان هالدا يېتىپ قېلىشتى، گۈلئايىم يېتىپلا ئۇخلاپ قالدى. قانچىلىك ۋاقىت ئۆتكەنىنى، بىركەمدە ئۇ چۆچۈپ ئويغىنىپ شەپقەتنىڭ ئورنىنىڭ بوش تۇرغانلىقىنى كۆردى. كارىۋاتنىڭ يېنىغىلا قويۇلغان ئۇستەلدە مۇكچىيىپ ئولتۇرغان شەپقەت ئېچىپ قويۇلغان كىتابلارغا نېمىلەرنىدۇر ئاختۇرۇپ يازماقتا ئىدى، گۈلئايىمنىڭ ئىچى سېرىلىپ كەتتى، قەلبىدە ئۇنىڭغا

نسبه تەن ئېيتىپ تۇگە تكۈسىز ھۈرمەت ھېسسىياتى قوزغىلىپ، ئىختىيارسىز ھالدا كۆزنىڭ قۇيرۇقىدىن ياش سىرغىشقا باشلىدى. ئىككىسى يىلدىن بۇيان نۇرغۇن ھېيت - بايرام، دەم ئېلىش كۈنلىرى ئۆتتى، گۈلئايىم ئۇنىڭ بىرەر قېتىمىمۇ ئارامخۇدا دەم ئالغىنىنى كۆرمىدى، ئۇنىڭ ھامان مۇشۇنداق كىتاب ئۈستىگە مۈكچەيگىنى مۈكچەيگەن. توغرا، ئۇ ئىنسانى بۈرچىنى چۈشەنگەن ئىنسان. ئۇ خۇددى شامدەك ئۆزىنى كۆيدۈرۈش، خورىتىش ھېسابىغا باشقىلارغا يورۇقلۇق ئاتا قىلماقچى. مۇشۇ يولدا ئۇ يۈرەك قېنىنى بىر تېمىم، بىر تېمىم دىن سەرپ قىلىپ، بۇنىڭ ھېسابىغا ئۆزى قۇرۇپ، تۈگەپ كېتىۋاتىدۇ، ئاھ خۇدا، مۇشۇنداق ئىنسانلارنىڭ ئۆمرىنى ئۇزاق قىلغايسەن، بۇلار پەقەت باشقىلارنىڭ بەختى ئۈچۈن ياشايدۇ! ئەگەر توغرا كېلىپ قالسا ئۇنىڭ ئۆلۈم نۆۋىتىنى ھېچ ئىككىلەنمەستىن ئۇستۈمگە ئالسەن، ئۇنىڭ ئۆمرىنى ئۇزاق قىلغايسەن!

گۈلئايىم مۇشۇلارنى ئويلاۋېتىپ ئاستىغىنە شەپقەتنىڭ چىرايىغا سەپسالدى: ئۇنىڭ لەۋلىرى ئاقىرىپ گەز باغلىغان، كۆزى چوڭقۇر ئولتۇرۇشۇپ، ئەتراپى سەل كۆكەرگەن، قوۋۇزلىرى گويا چىشى چۈشۈپ كەتكەندەك ئىچىگە تارتىشىپ قالغان ئىدى. پېشانىسىدىن بولسا تەر تەپچىپ تۇراتتى. گۈلئايىم چۆچۈپ كەتتى. «شۇنچە ۋاقىتتىن بېرى نېمىشقا دىققەت قىلمىغاندىمەن - ھە؟ — دەپ ئىچىدە ئۆز - ئۆزىنى ئەيىبلىدى گۈلئايىم. — راست، ئۇنىڭ كەيپىياتىدا خېلى

ئۆزگىرىش بار، مەن ئۇنىڭ سالامەتلىكىنىڭ ياخشى بولمايۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ، نېمىشقا بىسپەرۋا يۈردۈم؟ ئۇنى ئەتە چوقۇم دوختۇرغا ئاپىراي.» گۈلئايىم شەپقەتكە ئىسسىق چاي دەملەپ بېرىش ئۈچۈن ئاستا ئورنىدىن تۇردى.

2

— ياقەي، دوختۇرغا بارغۇدەك ئىش يوق.

— ئۇنداق دېمەك، تەكشۈرۈپ باققانىمىزمۇ زىيىنى يوق.

— نېمانداق كۆزۈمگە كىرىۋالمىدىغانسىز، بۇگۈن جىددىي ئىشىم بار دەيمەن.

— ئىش دېگەن تۈگىمەيدۇ، سىز بىلەن بىزدىن ئاشىدۇ تېخى.

— راستلا بۈگۈن دوختۇرغا بارغۇدەك ۋاقتىم يوق. بارمايمەن دېگەندىن كېيىن بارمايمەن!

مەنمۇ سىزنى دوختۇرغا ئاپارماي قويمايمەن!

ئەتىگەنلىك ناشتىدىن كېيىنلا ئېيتىشقىلى تۇرغان گۈلئايىم ئاخىر شەپقەتنى ماقۇل كەلتۈردى.

ئەنە، نۆۋەتچى دوختۇر. شەپقەت ئۇنى كۆرۈش بىلەنلا يۈرىكى «جىغ!» قىلىپ ئالدى. ئۇ، گۈلئايىمنىڭ ئۆزى بىلەن توي قىلمىشتىن بۇرۇن مۇشۇ يىگىت بىلەن يۈرگەنلىكى ھەققىدە ئاڭلىغان ئىدى. ئەمما تۇرمۇش يولىدا بولىدىغان بۇ نورمال ئىشلار ئاللىقاچان

شەپقەتنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن ئىدى. ئۇ
ئەجەبا بۇگۈن يۈرىكى نېمانچە ئەنسىز سوقىدىكىن؟
ئۇلار سالاملاشتى، دوختۇر كېسەللىك ئەھۋالى
ھەققىدە تەپسىلىي سورىغاندىن كېيىن، شەپقەتنى ئومۇر
يۇزلۈك تەكشۈرۈشكە رېتسېپ يېزىپ بەردى. شەپقەت
قان تەكشۈرتتى، رەسىمگە ئالدۇرۇپ، يەنە بىر بۆ-
لۈمدە شەپقەت ئاكىلىرىغان ھەم كۆرۈپ باقمىغان تەك-
شۈرۈشلەردىن ئۆتتى. چۈشكە يېقىن تەكشۈرۈشلەرنى
تۈگىتىپ، بىر مۇنچە قەغەزلەرنى ھېلىقى دوختۇرنىڭ ئال-
دىغا ئېلىپ كەلدى. دوختۇر قەغەزلەرنى كۆزدىن كە-
چۈردى - دە، گۈلئايمنى ئىچكىرىدىكى ئۆيگە چاقىرىپ
كىرىپ كەتتى. يېرىم سائەتلەردىن كېيىن گۈلئايم چە-
رايى ئۆڭگەن ھالدا قايتىپ چىقتى.

— دوختۇر نېمە دەيدۇ؟— سورىدى شەپقەت كە-
تىۋېتىپ.— ئادەتتىكى ئاشقازان كېسىلىكەن، ۋاقتى-
ۋاقتىدا دورا ئىچىپ بەرسە ساقىيىپ كېتىدۇ، دەيدۇ،
شۇ گەپتىن كېيىن ئۇ گۈلئايمنىڭ ئۇنىمىغىنىغا
قارىماي ئىدارىسىگە كەتتى.

ئۇ كەچتە ئۆيگە كەلگەندە گۈلئايم تېخىمۇ قاي-
تىپ كەلمىگەن ئىدى، شەپقەت ئالدىراپ يەكلىرىنى
تۇردى. ئۇنىڭ قولىدىن گۈرۈچ تاسقىدىن باشقا تاماق
ئېتىش كەلمەيتتى. «مەيلى نېمىلا بولمىسۇن تەييار تا-
ماق ھارۇقىنى چىقىرىدۇ» دەپ ئويلىدى شەپقەت ۋە
بىر سائەتكە قالماي ئاشنى تەييار قىلدى. گۈلئايم
تېخىمۇ يوق ئىدى. ئادەتتە ئۇلار تاماقنا بىرلە بىرنى

ساقلىشاتتى. بىراق بۇگۈن شەپقەتنىڭ گۈلئايمنى ساق-
لاپ ئولتۇرغۇدەك ۋاقتى يوق. ئۇ يەنە ئىدارىگە بېرىپ
يېقىندا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ
تەييارلىقىنى قىلمىشى كېرەك. شەپقەت ئاخىر تامىقىنى
يېدى - دە، گۈلئايمغا خەت قالدۇرۇپ قويدى. «گۈل،
ساقلىسام كەلمەيسىز، جىددىي ئىشىم بولغاچقا سىزگە
قارىمىدىم، كەچۈرۈڭ، تاماق مەشىنىڭ ئۈستىدىكى كوربىدا،
ئېسىمدىمۇ، يەڭ. بۇگۈن سەل كەچ قايتىشىم مۇمكىن،
مېنى ساقلىماي ئۇخلاۋېرىڭ.»

شەپقەت ئالدىراپ چاپىنىنى كىيىدى - دە، ئۆي-
دىن چىقتى. كوچىدا كىشىلەرنىڭ ئايىغى خېلىلا بېسىقىپ
قالغان، ئاپتوبۇس ئېچىمۇ خېلىلا ئازايدىلىپ قالغان
ئىدى. ئۇ، دېرىزىدىن سىرتقا قارىغىنىچە ئۆزىنىڭ نۆ-
ۋەتتىكى تەتقىقات ماقالىسى ئۈستىدە ئويلىنىپ ئولتۇراتـ
تى. ئاپتوبۇس ھېلىقى دوختۇرخانىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ
كېتىۋاتقاندا، بۇرنىڭ كۆزى توساتتىن ئەتىگەنكى دوختۇر
بىلەن پاراڭلاشقان ھالدا چىقىپ كېلىۋاتقان گۈلئايمنى
ئىلغا قىلىپ قالدى. شەپقەت قايرىلىپ دىققەت بىلەن
سەپسالدى، ياق شۇ ئۆزى. دوختۇرخانا دەرۋازىسىنىڭ
ئۈستىگە ئېسىلغان رەڭگا-رەڭ چىراغلار بىلەن كوچا
چىرىغىنىڭ يورۇقى ئۇلارنى مانا مەن دەپ ئاشكارە
لاپ تۇراتتى. شەپقەت ھەيران بولدى. «گۈلئايم
ئۆيگە قايتماي نېمە قىلىپ يۈرىدىكىنە؟» شەپقەتنىڭ
يىگىرى بىر دەملىكە بوللۇندى. ئاپتوبۇس ئۇنىڭسىنى
يىراقتا قالدۇرۇپ ئىتتىك ئۆتۈپ كەتتى.

شه پقه ت ئىشخانىسىدا ئوپتوغرا ئۇچ سائەت ئىشلىدى. بەلى تېلىپ، كۆزى ئېچىلىپ تورلاشتى. ئەما ئۇ ئىشنى پۈتتۈرگەن ئىدى، شۇڭا ئۇنىڭ ھارغىنلىقى كۆتۈرۈلۈپ يېنىكلەپ قالدى.

شه پقه ت ئىشلىرىنى يەنىشتۈرۈپ ئالدىراپ ئۆيگە ماڭدى. كۆڭۈللۈك ئۆيى، گۈلئايىمنىڭ قىزغىن مۇھەببىتى گويا بىر پارچە تۆمۈرنى شىددەت بىلەن ئۆزىگە تارتقان ماگنىتتەك شه پقه تنىڭ قەدىمىگە سۈرئەت بېغىشلىغان ئىدى. «يالغۇز زېرىكىپ قالغانمىدۇ ياكى قورقۇتا مەدىغاندۇ؟» يول بويى گۈلئايىم ئۈنىڭ خىيلىدىن بىرمىنۇتمۇ نېرى كەتمىدى. ئۇ گاھ يۇگۇرۈپ، گاھ مېڭىپ دېگەندەك ئۆيگە يېتىپ كەلدى. چىراغ ئۆچۈك ئىدى. «ئۇخلاپ قالغان بولسا كېرەك» دەپ ئويلىدى شه پقه ت ۋە گۈلئايىمنى ئويغىتىۋەتمەسلىك ئۈچۈن ئىشكىنى ئاستا ئاچتى، پۈتمىنىڭ ئۈچىدا مېڭىپ چىراغنى ياندۇردى ـ يۈ، داڭ قېتىپ تۇرۇپلا قالدى. ئۇ قالدۇرۇپ كەتكەن خەت ئۆز جايىدا، تاماق سوۋۇپ قېتىپ كەتكەن، ئۆيدە گۈلئالىيم يوق ئىدى. شه پقه ت نېمە قىلىشنى بىلمەي گاڭگىراپلا قالدى. «بۇ نېمە ئىش، ھېلىقى دوختۇر بىلەن ھەمراھ بولۇنى قانداق چۈشىنىش مۇمكىن!؟» شه پقه تنىڭ بويى شۇركىنىپ كۆڭلىدە، ھەر نېمىلەر كېچىشكە باشلىدى. شۇ پەيتتە سىرتتىن يېنىك ئاياغ تىۋىشى ئاڭلاندى ـ دە، ھايال ئۆتمەيلا گۈلئايىم خۇشال ھالدا ئۆيگە كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ كەيپىياتى ئادەتتىكىگە زادىلا ئوخشمايتتى. ئۇ

سومكىسىنى ئىلگەككە ئاستىنى ـ دە، سافادا جىمجىت ئولتۇرۇپ، تاماكا ئوراۋاتقان شه پقه تكە قاراپ سۆزلەپ لا كەتتى.

ـ كەچ قالغانلىقىم ئۈچۈن خاپا بولۇپ قاپسىز ـ دە، شۇنداقمۇ؟ تاماكا چەككەنىڭ ئورنىغا بىر تال كەمپىت شوراڭ. ـ ئۇ شۇنداق دېدى ـ دە، بېرىپ شه پقه تنىڭ ئاغزىدىكى ئەمدىلا ئوتاشتۇراي دەپ قىستۇرۇۋالغان تاماكىنى تارتىۋالدى.

شه پقه ت گۈلئايىمغا قارىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى قىزىرىپ ئىششىغان، بىراق نېمىگىدۇر خۇشال ئىدى.

ـ ئەجەبمۇ كەچ قالدىكىمىز؟ ـ سورىدى شه پقه ت ئاستا.

ـ بىر ئوقۇغۇچىنىڭ ئۆيىگە ئائىلە سۆھبىتىگە بېرىۋېدىم، ئوتۇۋېلىپ يەقەتلا ماڭغىلى قويمىدى.

ھېچ ئويلىمىغان يەردىن چىققان بۇ جاۋابنى ئاڭلىغان شه پقه تنىڭ چىرايى بىردىنلا تاتىرىپ كەتتى. ئا مۇشۇ دەقىقىچە ئۇ گۈلئايىمغا خۇدلۇغ ئىشەنگەندەك ئىشەنگەچكە، بۇگۈنكى «پەۋقۇلئاددە ئۈچرىشىش» توغرىلىق ئۈنىڭ سۆزلەپ بېرىدىغانلىقىغا گۇمان قىلمىغان ھەم گۈلئايىم توغرىلىق ھېچقانداق باشقىچە خىيالدىمۇ بولمىغان ئىدى: كۆتۈلمىگەن بۇ جاۋاب شه پقه تنىڭ غۇرۇرىغا بىردىلگەن قاتتىق زەربە بولدى. ئۇ ئىچ ـ ئىچىدىن قاينىپ كېلىۋاتقان غەزىپىنى بېسىپ تىترىگەن ھالدا:

ـ شۇنداقمۇ!؟ ـ دېدى ئاران.

— بولمسا، سىزنى ئەنسىرەپ كەتمىسۇن دەپ بەك ئالدىرىدىم.

— مۇنداق دەڭ! — شەپقەتنىڭ مېڭىسى يەنە بىر قېتىم زىڭىلداپ كەتتى. ھەيرانلىق ئۇنىڭ يۈرىكىنى مۇجىدى، ھەي شەپقەت، مۇھەببەت كۆزىنى قارىغۇ، قەلبىنى سەزمەس قىلىۋەتكەن، شەپقەت! سېنىڭ «پاكلىق ئىلاھى» سانىڭ چوقۇنغىنىڭ مۇشۇ گۇلئايىم ھۇ؟ ئۇ بىرقانچە قېتىملاپ مۇشۇنداق «ئائىلە سۆھبىتى» ياھانىسى بىلەن كەچ قالغاندا، سەن ئۇنىڭدىن زەررىچە گۇمان قىلمىغان ئىدىڭ، چۈنكى سەن ئۇنى قەلبىڭ تەختىگە «ساداقەت سۇلتانى» قىلىپ تىكلىگەن ئىدىڭ. سەن ئۇنىڭ ئوبرازىنى قۇياشنىڭ پاك نۇرى بىلەن بېزەپ قارىدىڭ. ئەپسۇسكى ئۇ...

مۇنداق دەڭ! — دەپ تەكرارلىدى شەپقەت ئاچچىق كۈلۈپ.

شەپقەتنىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇرغان گۇلئايىم چۆچۈگەن، ھولۇققان ھالدا بېشىنى كۆتۈرۈپ شەپقەتكە قاراپ قالدى. شەپقەت ئۇنىق كۆردى. گۇلئايىمنىڭ كۆزلىرىگە سىر يوشۇرۇنغان، بۇ سىر شەپقەت ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان ئەنسىزلىك ۋە خاتىرجەمسىزلىك ئىپادىسى بىلەن ئۇنىق بىلىنىپ تۇراتتى. شەپقەت باشقا گەپ - سۆز قىلماستىن ياتاق ئۆيگە چىقىپ كارىۋاتقا ئۆزىنى تاشلىدى - دە، تاماكا چېكىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ مېڭىسىنى قوچۇۋاتقان خىيالى ئۇنى گاھ دەھشەتلىك قاينام ئىچىگە سالسا، گاھ زەربە بىلەن قىز-

ھاقلارغا ئۇراتتى. شەپقەت چاچراپ ئورنىدىن تۇردى، ئۇ گۇلئايىمنى ئالدىغا سېلىپ ئاتالمىش «ئائىلە سۆھبىتى» بولغان جايىنى تاپىتۇرۇپ رەسۋا قىلماقچىمۇ بولدى. بىراق سېكۇنت ئۆتمەي بۇ نىيىتىدىن يېنىپ، قايتىپ ئورنىغا ياتتى. گۇلئايىمنىڭ بارلىق گەپلىرى ۋەسۋاللىرىنى جاۋابسىز قالدۇردى.

ئەتىسى شەپقەت تولىمۇ ھارغىن ھالەتتە ۋاقچە ئورنىدىن تۇردى. ئۇنىڭ بۇگۈن خىزمەتكە بارغۇدەك ھالى يوق ئىدى. گۇلئايىم تەييارلاپ قويۇپ كەتكەن چايىنىمۇ ئىچمىدى. ئىچىنىڭ مۇشۇك تاتىلاۋاتقان چىگىش خىيالىلاردىن خالىي بولۇش ئۈچۈن، بالكونىغا چىقتى. ئۇنىڭ نەزەردە ئالەم رەڭگىنى ئۆزگەرتكەن، ئەتراپنى قانداقتۇر بىر كۆڭۈلسىز تۇمان قاپلىغاندەك ئىدى. شۇ چاغدا ئۇ:

— خېلى ياخشى بولۇپ قالدىڭىزمۇ؟ — دېگەن ئاۋازدىن چۆچۈپ پەسكە قارىدى. بۇ، دەرۋازا تەرەپتىن كىرىپ كېلىۋاتقان قوشنىسى رەيھانىنىڭ ئاۋازى ئىدى. ئۇ شەپقەتنىڭ جاۋابىنى كۈتمەيلا يەنە سورىدى، — گۇلئايىمنى دوختۇرخانىغا ئەۋەتكەن ئوخشىمامسىز؟

— ياقەي، — شەپقەت ھەيران بولدى، — قانداق دەيسىز؟

— ئوكۇل سالدۇرغىلى دوختۇرخانىغا بارغانتىم، گۇلئايىمنى شۇ يەردە كۆردۈمغۇ؟

شەپقەتنىڭ يۈرىكى ئېغىپ كەتتى. كۆز ئالدىنى نامەلۇم بىرسىنىڭ سايىسى قاراڭغۇلاشتۇرۇپ يىغلىپ

چۇشكىلى تاس قالدى، گويا تۆت ئەترابىدىن قورشاپ يامشىپ كېلىۋاتقان دەھشەتلىك يالقۇن ئۇنى ئۆرتەپ تاشلىماقچى بولۇۋاتقاندەك، ئۆزىنى قويىدىغان جاي تاپالماي قالدى. ئۇنىڭ لەۋلىرى تىترەپ، نەۋرىلىرى چىڭقىلىپ كەتتى. ئۇ قوشنىسىغا لايىقىدا سۆز ئېيتىشنىمۇ ئۇنتۇپ ئۆيگە يېنىپ كىردى.

گۈلئايىم چۆشلۈك تاماقنى كەلگەندە شەپەق ئۆڭى ئۆچكەن هالدا تاماكا چېكىپ ئولتۇراتتى. ئۇنى ئىچى كۆيۈكۈك تاماكا ئىسى بىلەن تولغان ئىدى.

— بۈگۈن مىجەزىڭىز قانداق؟ — دېدى گۈلئايىم سومكىسىنى ئىلگەككە ئىلىپ ۋە دەرھال كېلىپ شەپەقنىڭ قولىدىكى تاماكىنى تارتىۋالدى. — ئۇنۇپ قالاي، مۇشۇنى ئېغىزغا ئالمىسىڭىز چۇ!

گۈلئايىم تاماكىنى ئوچاققا تاشلۇۋېتىپ تاماقنى تۈتۈش قىلدى. ئۇ ئىش ئارىسىدا شەپەقتەكە يەر تېگىدىن قاراپ قويياتتى. ئەندىكىپ كۆزىنى قاچۇراتتى، ئۆزىچىلا چۆچۈيتتى، قويخان — تۇتقىنىنى ئۇنتۇپ چايدانىنىڭ ئاغزىنى چۆگۈنگە كۆمتۇرەتتى. قازانىنىڭ تۈۋىنقىدا مەشنى ياپاتتى. تۇرمۇشتا تەرتىپلىك، ئىشلىرى تولىمۇ ئىنتىلىش گۈلئايىمنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى شەپەقتىنىڭ گۇمانىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى.

— بايا تېلېفون بېرىپ ئالالمىدىم، يوقمىتىڭىز؟— دېدى شەپەقت ئاخىر قەستەن.

— يا... ياقەي... نەگە بارااتتىم. دەرسكە چىقىپ كەتكەن ۋاقتىم بولسا كېرەك.

كۆزىگە قان تولۇپ، مۇشتلىرى چىڭ تۈگۈلگەن شەپەقت چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى.

گۈلئايىم بولسا هاڭ — تاڭ بولۇپ قېتىپلا قالدى. ئۇ ئۆزىنى هەرقانچە خاتىرجەم تۇتۇشقا تىرىشسىمۇ ئەمما كۆزلىرىدىن ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرغان ھودۇقۇش ئالامەتلىرى ئۇنىڭ سارالىسىمە ئىچىدە، سەكپارە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ تۇراتتى. گۈلئايىم كۆزىنى شەپەقتىتىن ئېتىتىك ئېلىپ قاچتى. ئەمما شەپەقت ئېتىلىپ كەلگىنىچە گۈلئايىمنى مۇرىسىدىن تارتىپ ئۆزىگە قارااتتى.

— ماڭا بىر قارىغىنا!

— نېمە؟

— مېنىڭ كۆزۈمگە قارا دەيمەن!

— نېمە بولدىڭىز؟ — گۈلئايىمنىڭ كۆزلىرى ھودۇقۇشتىن چە كېچىنىپ كەتتى.

— ساڭا قىلغان ئەقىدەمنىڭ جاۋابى شۇمۇ!؟ — شەپەقت ئۇنىڭ ئىككى مۇرىسىدىن ئامبۇردەك تۇتۇۋېلىپ، قاتتىق سىلكىشلىدى.

گۈلئايىم ئۇنى قاتالمىدى، ئۇ نېمە ئۈچۈن دۇر ئىچىدىن بۇلاقتەك قاينىپ چىقىۋاتقان كۆز ياشلىرىنى توختىتالماي بېشىنى كەينىگە بۇرىغانچە ئۆكسۈپ يىغلاپ تاشلىدى.

— ماڭا قارىغۇدەك يۈزۈڭ قالمىدى، شۇنداقمۇ؟ ئېيتە. سەن زادى نېمىلەرنى قىلىپ يۈرىسەن؟ — غەزەپتىن تىترىگەن شەپەقت گۈلئايىمنى قاتتىق سىلكىپ

ئۆزىگە قارىتتى.

— سىز... نېمە بولدىڭىز؟ — گۈلئايىم بوغۇلۇپ قالدى.

شەپقەتنىڭ بولسا چىشلىرى كىرىشىپ كەتكەن ئىدى.

گۈلئايىم بېشىنى كۆتۈرۈپ شەپقەتكە تىكىلدى. ئۇ تىترەپ تۇرغان قوللىرى بىلەن شەپقەتنىڭ يۈزىنى ئالقانلىرى ئارىسىغا ئالماقچى بولۇۋېدى، شەپقەت دەرھال يۈزىنى بۇرىۋالدى. ئوغلىنىڭ بۇ ئىشى نېمە ئۈچۈن دەپ گۈلئايىمغا ھارغىلىدى. ئەكسىچە ئۇ كۆچلۈك بىر ئىنتىلىشتىك تۇرتكىسىدە شەپقەتنىڭ ياغرىغا ئېتىلدى. بىراق شەپقەت ئوغلىنىڭ بۇ ھەيۋانىي تەبىئەتىدىن قاتتىق ئۆزىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. گۈلئايىم تۇرۇپلا قالدى. ئۇ شەپقەتنىڭ نەپرەت ئوتى چاقناپ تۇرغان كۆزلىرىگە قارىدى — دە، كەينىگە قايرىلىپ يارىماقچى چىشلىگىنىچە بۆقۈلداپ يىغلاپ كەتتى.

— گەپ قىل دەيمەن!

— شەپقەت مەن...

— تىلىڭنى چاينىماي سۆزلە!

گۈلئايىم لەۋلىرىنى چىشلىدى. ئېيتسۇنمۇ — يا؟ ھەممىنى ئاشكارىلاپ، يۈرىكىنى چاك ئېچىۋاتقان بۇ ئازابتىن بىرئاز بولسىمۇ يېنىكلىسۇنمۇ؟ بىراق، بۇنداق قىلىش قاراپ تۇرۇپ... ياق... ياق، ھەرگىزمۇ ئېيتمايدۇ، ئۇ ھازىر جىم تۇرۇشقىلا مەجبۇر، بۇ شەپقەت ئۈچۈن! شەپقەت گۈلئايىمغا قاراپ غەزەپلەندى. ھەيران

بولدى، ئېچىندى، دۇنيانىڭ ۋاپاسىزلىقىدىن، ۋاپا ئۈچۈن جاپا قىلىدىغان ئەھلى پەلەكتىن غەزەپلەندى. تاغدەك ئىشەنگەن، بارلىقىنى بېغىشلىغان ئادەمنىڭ ئالا كۆڭۈل چىقىپ قېلىشى ئۇنى ھەيران قالدۇردى. پاك ۋە ساپ مۇھەببىتىنى ساختا سۆيگۈنىڭ قۇربانى قىلىپ بەرگىنى ئۈچۈن ئېچىندى. مۇھەببەت ئۇنىڭ ھايات ئاسمىنىدا ئەركىن پەرۋاز قىلىۋاتقان بىر قۇش ئىدى. بۇ قۇشنىڭ بىر قانتى ياخشى كۆرۈش بولسا، يەنە بىر قانتى ئىشەنچ ئەھمىيىتى! ئىشەنچسىزلىك بەربات بولۇشى بۇ قۇشنىڭ بىر قانتىنى ئۈزۈۋەتتى. دېمەك، مۇھەببەت قۇشى پالەچ ھالغا چۈشۈپ، ئۇنىڭ ھايات ئاسمىنى بۇش قالدى. ئۇنىڭ يۈرىكى ئەلەم زەردابىغا تولدى. ئۇ گۈلئايمنى ئۆزىنىڭ ھاياتى، خۇشاللىقى، ئىپتىخارى دەپ چۈشەنگەن، شۇڭلاشقا ئۇنىڭغا بارىنى ئاتىغان ئىدىغۇ! ئاشۇ ساپ ھېسسىيات ئۇنى ھەتتا كائىناتقا مەنسۇپ بولغان ئىللىق ھاۋا ۋە قۇياش، نۇرنىمۇ گۈلئايىم ئۈچۈن قىسمەندىغان ھالغا چۈشمەگەنمىدى؟

— ئىپلاس! — شەپقەت گۈلئايمنى كۈچ بىلەن ئىتتىرىۋەتتى، — يوقال، سەندىن ئەمدى ھېچنەرسە كۈتمەيمەن!

شۇندىن كېيىن شەپقەت گۈلئايمغا قارىماس بولدى.

گۈلئايىم ئىشتىن قايتقاندىمۇ ئۆيگە جۇرئەتسىزلىك بىلەن كىرەتتى. ھەر كۈنى بىرمۇنچە دوستلارنى ئېلىپ كېلىپ شەپقەتتىن ئېچىشنى ئۆتۈنەتتى. شەپ

قەت بولسا ئۇنىڭغا قارايمۇ قويمايتتى. ئۇنىڭ بۇنداق مۇئامىلىسى — ھەربىر قارىشىدا ئەرەب بىلەن سانجىلىۋاتقان ھەزەپ خەنجىرى، ھەر سۆزىدە ياغدۇرۇۋاتقان قان لەقەت يامغۇرى، ھەربىر تىنىقىدا چىقىۋاتقان لەپرەت يالقۇنى، ھەربىر ھەرىكىتىدە ئىپادىلىنىۋاتقان قان يىرگىنىش ۋە بىزارلىق گۇلئايىمنىڭ غۇرۇرىنى تەگدى، ئازابلىدى، بىراق شەپقەتكە يول قويدى. ئۇنىڭ قوپال سىلكىشلىرىنى كۆلۈپ ئۆتكۈزۈۋەتتى، تاپا-تەنەلىرىنى ئاڭلىماسلىققا سالدى، نەپرەتلىك قاراشلىرىغا پىسەنت قىلمىدى، ئۇ بۇنداق قىلىش بىلەن ئائىلىسىدە پەيدا بولغان سوغۇقچىلىقنى يوقاتقىلى بولمايدىغانلىقىنى سەزدى. چۈنكى گۇلئايىمنىڭ شەپقەت ئالدىدا ئاۋۋالقىدىنمۇ ئەچچە باراۋەر كۆيۈپ-پىشىپ كۈتۈشلىرى شەپقەتكە گويا يۇرىكىگە زەھەر-لىك تىغ سانچىپ قويۇپ، تەبەسسۇم بىلەن شاراب تەكلەۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇلار تۇنجى رىستىدىكى پاراڭ ئەترapىغا يېيىلدى. كىشىنى چۆچۈتكۈدەك تۇرلۇك گەپلەر تارقالدى.

— ئىككىسى ئاجرىشىپ كەتكۈدەك.

— بىر - بىرىگە ئاق بولمىغاندىن كېيىن ئاجرىشىدۇ - دە.

— ھېلىقى دوختۇرنىڭ خوتۇنى سوتقا ئەرز قىپتۇ.

— ئۇ دوختۇر بىلەن گۇلئايىم بۇرۇن يۇرۇپ-كەتمىش، شەپقەت ئاغرىپ قېلىش بىلەنلا گۇلئايىم ئۇ-

نىڭ بىلەن قايتا تېپىشىپ، ئىلىشىپ - تېگىشىپ كېچە بويتۇ.

...

— بۇ گەپلەر شەپقەتنىڭ قۇلىقىغا بىرىپ يەتكەن-دە، جاھان ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كەتكەندەك تۇيۇلۇپ، ئۇ ئۆزىنى يوقىتىپ قويغىلى تاس قالدى. ئۇنىڭ بارلىق ئىشەنچىسى تۈپ يىلتىزىدىن قىرقىلدى. شەپقەتنىڭ نەزەرىدىكى گۇلئايىمنىڭ ئوبرازى ئەمدى تولىمۇ يىرگىنىشلىك بىر نەرسىگە ئايلىنىپ كەتتى. شەپقەت ئەرلىك غۇرۇرىنى قوغداش يولىدا ھەرقانداق بەدەل بېرىشكە تەييار تۇرىدىغان ئەرلەردىن بولغاچقا، ئەمدى ھەرقانچە قىلىپمۇ سەۋر قىلالمىدى.

ئاق نەرسە كىر كۆتۈرمەيدۇ، نازۇك بۇيۇم ئاسان چېقىلىدۇ، شەپقەتنىڭ پاكلىق ۋە ھالاللىقتىن ھاياتا تاپقان مۇھەببىتى ئۆزىگە يات نەرسىنى سىڭدۈرەلمىدى. ئۇنىڭ نەزەرىدە پاكلىقنىڭ يوقىلىشى بىلەن مۇھەببەتمۇ ئۆز ھاياتىنى ئاجىزلاشتۇرغانىدەك قىلاتتى. ئۇنىڭ قەلب ئاسمىنىدىكى يولتۇزى ئۆچتى. «ئايال زادى گۇلئايىمدەك بولىدىغان بولسا، ئۆمرۈم بويى بويتاق ئۆتسەمەن» دەپ ئۆز-ئۆزىگە قەسەم قىلىۋەتتى ئۇ.

گۇلئايىم، شەپقەتنىڭ قارارىنى ئاڭلاپ ھۆركىرەپ يىغلاپ تاشلىدى، ئايىغىغا يىقىلدى.

— ئايالىڭىز سۇپىتىدە كۆرمىسىڭىزمۇ مەيلى،

دېدى ئۇ ئاخىر، — مالىيەڭىز بولۇپ خىزمەتىڭىزنى قىلاي، مېنى كېيىن چۈشەنمەپ قالىسىز.

— چۈشەندىم، ناھايىتى ئوبدان چۈشەندىم! — دېدى شەپقەت ئۆزىنى ئۇنىڭدىن يىراق تاشتۇرۇپ، — سېنىڭ كىر باسقان قەلبىڭدە ساختا سۆيگۈدىن باشقا يەنە نېمە بار ئىدى؟

— جېنىم شەپقەت، خۇدا ھەققى ماڭا ئىشىنىڭ، سىزگە خىيانەت قىلىش مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدىغانلىقىغا ئىشىنىڭ. — گۈلئايىم گويا يامغۇردەك تۆكۈلۈپ يىغلاپ شەپقەتكە ئۆتۈنۈش بىلەن يېلىنىپ تەلمۈردى.

— ئەمدى سەن بىلەن جىدەللەشمەپ ئولتۇرىدىغان ۋاقتىم يوق! — شەپقەت گەپنى ئۈزدى.

3

گۈلئايىم ھەكتىپىگە كۆچۈپ بارغانىنىڭ ئەتىسى مۇدىر ئىشخانىسىغا چاقىرتىلدى، مۇدىرنىڭ قاپىقى چۈشكەن، ئىلگىرىكى مۇلايىم، قىزغىن مۇئامىلىسى قاقسۇر يۈتكەن ئىدى.

— گەپنى ئۇدۇللا ئېيتىڭ، — دېدى مۇدىر گۈلئايىمنى خۇددى تونۇمىغان كىشىدەك ئۆتكۈر نەزەر بىلەن قاراپ، — بىزنى ھازىرغىچە سىزگە دەك بولمىدى. قولاقلىق يېتىڭانلىقان گەپلەر تاراپ

چۈچۈتمەڭ، بىز باشقىلارنىڭ شەخسىي تۇرمۇشىغا ئارلاشمايمىز، بىراق سىزنىڭ ئەھۋالىڭىز ئوخشىمايدۇ، چۈنكى ئۇ دوختۇر خوتۇنلۇق ئەر.

گەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە گۈلئايىمنىڭ ۋۇجۇدى تىترەپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى:

— مۇدىر، ئۇ...

— بولدى، چۈشەندۇرمەيلا قويۇڭ، — دېدى مۇدىر ئۇنىڭ گېپىنى بۆلۈپ، بىزنىڭ ھەممە گەپتىن خەۋىرىمىز بار، سىزنىڭ دوختۇر بىلەن نەلەردە يۈرگەنلىكىڭىزنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلەر بار، سىلەر بۇرۇن يۈرگەن بولساڭلار ئۇ دېگەن ئاللىقاچان ئۆتۈپ تۈگىگەن ئىشلار، بۈگۈنگە كەلگەندە، سىزنىڭ ئۇنىڭ ئائىلىسىگە ئارىلىشىدىغان ھوقۇقىڭىز يوق! مۇدىرنىڭ ئاۋازى شۇنداق قوپال چىقتىكى، يەرگە قاراپ ئولتۇرغان گۈلئايىم سەسكىنىش بىلەن بېشىنى كۆتۈردى:

— مۇدىر... مەن... مېنىڭ...

— سىز ھازىر يالغۇز ياتاقلا كۆچۈپ كەلدىڭىز، — مۇدىر قول ئىشارىتى بىلەن گۈلئايىمنى گەپ قىلغۇزمىدى، — تەشكىل سىزدىن خاتىرجەم ئەمەس، چۈنكى، بۇ يالغۇز سىزنىڭلا ئەمەس، مەكتەپىنىڭمۇ ئابرويى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىش. ئۆزىڭىزگە ئاگاھ بولۇپ يامان تەسىر پەيدا قىلىشتىن ساقلىنىڭ، ئەگەر تەشكىلنىڭ كۆيۈنۈپ قىلىۋاتقان مۇشۇنداق تەربىيىسىنى قوبۇل قىلماي، ئۆزىڭىز بىلگەننى قىلمەن دېسىڭىز، ئۇ چاغدا قالغىنىنى ئۆزىڭىز ئويلاپ كۆرەرسىز.

گۈلئايىم گەپ قىلىشقا تەمشەلدى، بىراق مۇنۇ گەپنىڭ تۈگىگەنلىكىنى بىلدۇرۈپ شەپكىسىنى كىيىدى، ماتېرىياللىرىنى يىغىشتۇرۇپ قوراتتىقىغا قىستۇردى. گۈلئايىم گەپ قىلىشقا تۈۋەللىگەن لەۋزىنى چىشلىدى - دە، بۇرۇلۇپ ئىشخانىدىن چىقىپ كەتتى. گۈلئايىم شۇ مالى خانچە مەكتەپ ئارقىسىدىكى چوڭ كوچىغا چىقتى، ئەمما بېرىپ، نەدە تۇرۇشىنى بىلمىگەن ھالدا نىشانسىز مېڭىۋەردى. ئەمما ئۇ ئايلىنىپ يۈرگەن كوچىلار ئادەمدىن خالى ئەمەس ئىدى، ئۇ بۇگۈن نېمە ئۈچۈندۇر كوچىلارنىڭ ئىنسى - جىنسىز بولۇشىنى خالاپ قالغان ئىدى. ئۇنىڭ بۇ ئارزۇسىنىڭ ئەكسىچە ئۇدۇلىدىن دوستى گۈلنار چىقىپ كەلدى. گۈلئايىمنىڭ كۆزى ئۇنىڭغا چۈشۈش بىلەنلا ئۇنىڭ قەلبىدىكى بايىقى بىزارلىقنىڭ ئورنىنى موھتاجلىق ھېسسىياتى ئىگىلىدى. راست، ئۇ ھازىر كۆڭۈل كۆكسىنى چىرماپ ياتقان سىرلىرىنى ئېيتىپ، سەل يېنىكلۈۋېلىش ئۈچۈن سىرداش قا موھتاج ئىدى. گۈلنار ئۇنىڭ سىرداشچە يىللاردىن بۇيان بىر - بىرىگە ئىشىنىپ، كۆڭۈل سىرلىرىنى ئورتاقلىشىپ كەلگەن ئىدى. مانا، ئاشۇ سىرداش دوستلۇققا موھتاجلىق يەتكەن پەيتتە! گۈلئايىم قەدىمىنى ئاستىلىتىپ توختاشقا تەمشەلدى. بىراق ئويلىمىغان يەردىن گۈلنار گۈلئايىمغا قاراپ بېشىنى خالاپ - خالىماس لىڭشىتىپ قويۇپلا، ئېتىبارسىز بىر قىياپەتتە ئۆتۈپ كەتتى. گۈلئايىمنىڭ بەدىنى توك تەپكەندەك يېقىمسىز سېزىم بىلەن جىزىللداپ كەتتى.

ئۆپكىسى ئۇرۇلۇپ، لەۋلىرى تىترىدى، ئۇ ئېغىر غەشلىك ئىچىدە ياتاقتا قايتىپ كەلدى ھەم چىراغنىمۇ ياقماستىن ئۈستەل ئالدىدا ئىڭىكىنى تىرەپ ئولتۇرغىنىچە تاڭ ئاتقۇزدى، ئۇ يەكشەنبىنىمۇ مانا مۇشۇنداق ئۆتكۈزۈۋەتكەن بولار ئىدى، ئەمما ئۈستەل ئۈستىدە كۆزگە تاشلىنىپلا تۇرغان قىزىل باغاق ئۈنى جابدۇنۇشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇ «ھەر ئىشنىڭ يولى باشقا، ‹چاقىرغان يەردىن قالما، چاقىرمىغان يەرگە بارما› دەپ تېكەن» دەپ ئويلىغان پېتى ئېغىر گەۋدىسىنى ئاستا رۇسلاپ ئورنىدىن تۇردى.

توي قىزىپ كەتكەن ئىدى. گۈلئايىم باشلانغان ئۈچ مېھمانلار بىلەن لىق تولغان بولۇپ، ئۇ ئايالغىلا سىغدالدى. ئۇنىڭ ھازىر توي ئوينىغۇدەك رايى يوق. بۇگۈن ئۇ پەقەت ئادەمگەرچىلىك يۈزىسىدىن، توغرىراقى رەسمىيەت ئۈچۈنلا كەلگەچكە ئۆز خىيالى بىلەن ئىشتىھاسىز ئولتۇراتتى. باشقىلارنىڭ كۈلكە - چاقچاقلىرى، بولۇۋاتقان گەپ - سۆزلەر ئۇنىڭ دىققىتىنى قوزغىيالمىغان ئىدى. بىراق گەپنىڭ تېمىسى ئۆزى ئۈستىگە يۆتكەلگەندە، ئۇنىڭ يۈرىكى دۈپۈلدەپ، يۈزى چوغقا قاقلانغاندەك قىزىرىپ كەتتى.

— گۈلئايىم دەپ ئاڭلاشقان بولىغىتىلا، قايسى بىر مەكتەپنىڭ مۇئەللىمى، — دېدى قورايدەك ئورۇق بىر ئايال قىرقىراق ئاۋازدا ئەترايىدىكىلەرگە تەكشى قاراپ، — توۋا، شۇنداقمۇ ۋاپاسىز ئادەملەر بولىدىكەن، ئېرى ساق ۋاقتىدا ئۆي - تۇتۇپتۇم، ئاغرىپ قېلىپ

شى هامان دەرهال خېتىنى ئاپتۇ. بىز بولساق يۇلۇپ يۇرۇپ باقاتتۇق.

— ياق ئىش ئۇنداق ئەمەس، — دېدى كۆكۈش لەۋلىرى ئارقىغا سەل قايرىلىپ تۇرىدىغان، مەكسىمكۆك سىيادا مەك چېكىۋالغان بىر ئايال ئەترابىغا تەخسىمۇ مەغرۇر قاراپ، — گۈلئايىم خەقىقە بۇزۇلغان گەپ، ئايالى بار بىر دوختۇرغا بۇزۇلۇپ، ئېرى ئۇنىدىن كەلمەيمىش، ئىككىسىنىڭ كوچىلاردا تەپ تارتماي يېتىلىشىپ يۈرگىنىنى خەق كۆرۈپتۇ.

— دوختۇرنىڭ خوتۇنى تۇتۇۋاپتىمىشقۇ، — دېدى قايا قتىندۇرۇپ يىرتسى، بۇ سوئالغا يەنە بايىقى سىياھ مەكلىك ئايال جاۋاب بەردى.

— رەسۋا قىلىۋەتتى، چاچ - مېشىنى يۇلۇپ، يۈزىگە تۆكۈرۈپ كۆرگۈلۈكىنى كۆرسەتتى. ھالقىسىنى بىر تارتىۋېدى، قۇلىقىمۇ يىرتىلىپ كەتتى.

— ئەن سېلىپ قويۇپتۇ — دە، دەپ كۈلدى بىرنەچچەيلەن بىر - بىرىگە قاراپ..

— ھېلىقى دوختۇرنىڭ خوتۇنىنىڭ يېغىسى، — دېدى مەكلىك ئايال چىرايلىرىنى پۈرۈشتۇرۇپ، ئادەمنىڭ ئىچى سېرىلىپ كېتىدۇ. گۈلئايىم دېگەنغۇ تايىنلىق بىر نېمە، لېكىن ئەر كىشى بۇزۇلغاندا كۆزىگە تېخىمۇ ئالتۇن كۆرۈنۈپ كېتىدىغان ئوخشايدۇ.

— ھەممە گەپ شۇ گۈلئايىم دېگەن گەزىنە يۈزە، دە، شامال چىقمىسا دەرەخ لىڭشىمايدۇ — دە.

— ئايالىرىنىڭ شەنىنى بۇلغاپ...

...

گۈلئايىم ھەرە ئۈۈسىغا كىرىپ قالغاندەك ئازابلىنىپ ئۆز - ئۆزىنى باشقۇرۇشقا ئامالسىز قالدى. يۈرىكى ئىچىگە سىغمايۋاتقاندەك تىنىقى ئېغىرلاشتى. پۈتۈن بەدىنىنى چىلىق - چىلىق تەر باستى. ئۇ ئۆزىنى تەستە توتۇپ ئۆيدىن چىقىۋالدى. ئۇنىڭ شۇ تاپتا ئادەمزاتسىز بايۋانغا كەتكۈسى، جېنىنىڭ بېرىچە، كۆكسى بوشىغۇچە، ھارغىچە ۋارقىراپ يىغلىغۇسى كېلىپ كەتتى. ئۇ ئۆزىنى ئاران - ئاران تۇتۇپ ياتاقىغا قايتتى. ئۇ نېمىدىندۇر غەزەپلىنەتتى، تىنت - تىنت بولاتتى، بوغۇلاتتى.

ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەرگە ئاردىلاشماسلىقنىمۇ ئويلىدى، بىراق ئىنسانچىلىقتا يەنىلا ھېچكىمگە ئارىلاشماي ئۆتىمەن دېيىش مۇمكىنمۇ؟ لېكىن ئارىلىشىش، بولۇپمۇ ئايالالار بىلەن بولغان ھەربىر ئۇچرىشىش ئۇنىڭغا كۆڭۈلسىزلىك، غەشلىك سېلىۋەردى. مانا قوشنىسى خالىدەمۇ ئۇنىڭغا باشقىچە قارايدىغان بولۇپ قالدى.

بۇ ئىش بىر كۈنى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىر ئولتۇرۇشىدا ئېنىق ئاشكارا بولدى. ئىشكىتە پاكىز، رەتلىك كىيىنگەن گۈلئايىم پەيدا بولۇشى بىلەن سورۇنىنىڭ تۆردە خۇش خۇيلۇق ئولتۇرغان خالىدەنىڭ چىرايى بىردىنلا قەغەزدەك ئاقىرىپ، قېشى تەرتىپسىز سەكرەپ كەتتى. ئۇ قىيسىيىپ كېتىۋاتقان ئاغزىنى ئۆمىلىگەچ

ئېرىغا لاپپىدە قاردى - دە، ئۇنىڭ ساقىلىنىڭ بىلەن
ئاۋارە ئىكەنلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن، كۆڭلى جايى
چۈشۈپ يېنىك نەپەس ئالدى. ئاندىن قولى بىلەن
ئاغزى - بۇرنىنى دالدا قىلغان ھالدا، گۈلئايىمنىڭ
باش - ئايىغىغا سەپسېلىپ تۇرۇپ، ئىككى يېنىدا تۇر
تۇرغانلارغا نېمىلەرنىدۇر دەپ كۆسۈرلاشقا باشلىدى.
ئاشۇ ھېچ ئەيىبىنىشسىز قاراپ تۇرغان كۆزلەردىن
يېنىۋاتقان ئۆچلۈك ئوتنى گۈلئايىم ئېنىق كۆردى.
لېكىن ئۇ بۇنىڭغا پىسەنت قىلمىدى. گۈلئايىمنىڭ بۇ
پەرۋاسىزلىقى خالىدەنىڭ كۆڭلىگە تېخىمۇ غەۋغا سالدى.
«نېمە قويۇپتۇ بۇ تۇلغا، — دەپ ئويلىدى ئۇ ئۆزى
بىلەن ئۆزى تېرىكىپ، — قەدىرلىگۈچىلىكى بولسا بۇ
رى قويۇۋەتمەيدۇ.» خالىدەنىڭ نەزىرىدە ئەرلىك بۇ
لۇش ئادەمزاتقا قانات چىقىرىپ ئاسمانغا ئۇچۇش
نىسىپ بولغاندەك ئاجايىپ چوڭ ئىش بولغاچقا، ئۆزى
نى تۆل ئاياللار ئالدىدا خۇددى تاشلار ئاردىدا ئۇر
چېچىپ چاقناپ تۇرغان گۈھەرگە ئوخشاتقۇسى كېلەت
تى.

بۇگۈنكى سورۇن گۈلئايىمنىڭ يېقىن دوستىنىڭ
ئۆيىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ مېھمانلار بىلەن سالام
لاشقاندىن كېيىن ساھىبخانىغا ياردەملەشتى. ئاشخانا
ئىشلىرى تۈگىگەندىن كېيىن مېھمانلارنىڭ قېشىغا چې
قىپ ئۇلارنى داستىخانغا تەكلىپ قىلدى. ئاندىن ئالما
تىزىلغان قەدەھلىنى ئېلىپ مېھمانلارغا بىر باشتىن ئال
ما تۇتتى.

— ئېرىمغا تۇتماق جۇمۇڭ، — خالىدە ئۆزىنى
كەلگەندە قولىنى ئالمىغا ئۇزىتىۋېتىپ گۈلئايىمغا قا
راپ شۇنداق دېدى. گۈلئايىم ئۇنىڭغا قاردى. خالى
دەنىڭ قارىسى يۈقىرىغا تارتىلىپ تۇرىدىغان كۆزلە
رىدىن مەسخىرە ۋە ئۆچلۈك بىلىنىپ تۇراتتى.

— نېمىشقا؟ — گۈلئايىم پەرۋاسىزلا سورىدى.

— ئۇمۇ سىزگە ئالما تۇتۇپ يۈرمەسۇن دەيمە
نا! خى... خى... خى... — گۈلئايىمنىڭ بېشى پىرىدە
قىپ، كۆز ئالدى قاراڭغۇلاشتى. خالىدە ئۇنى مېھ
مانلارنىڭ كۆزىچىلا چايانىدەك چېقىپ، ئۇنىڭ ئازابلە
نىشىدىن لەززەت ئالماقچى بولۇۋاتاتتى. «غەيۋەت قىل
ما قىلۇەرسۇن، نېمىلەر دېيىلمىگەن جاھان بۇ، بىراق
بۇنداق يۈز تۇرانە ھاقارەتلەشكە نېمە ھەققى بار؟»
گۈلئايىمنىڭ يۈرىكى ئامبۇر بىلەن قىسقاندەك ئاغرىپ
كەتتى.

— خاتىرجەم بولۇڭ، — دېدى گۈلئايىم ئۆزىنى
سەل ئوڭلىۋالغاندىن كېيىن خالىدەگە ئۇدۇل قاراپ. —
ھېلىغۇ ئالما ئىكەن، ئېرىڭىز يۈرىكىنى سۇغۇرۇۋېلىپ
تۇتسىمۇ قارار كۆزۈم يوق، چۈنكى ئېرىڭىز سىزدىن
باشقىسىغا ئەرزىمەيدۇ.

گۈلئايىم گېپىنى تۈگىتىپ ئۆز ئورنىغا ئولتۇردى.
ئۇنىڭ ئىچى خېلى بوشاپ قالغان ئىدى. كۈتۈلمىگەن
بۇ گەپتىن خالىدە ئۈددى ئاسماندىن يەرگە چۈشۈپ
كەتكەندەك قاتتىق ئوڭايسىز ئەھۋالدا قالدى. ئۇنىڭ
چىرايى تاتىرىپ مۇرىدىنىڭ تۇسىنى ئالدى، چاندۇر-

ما سلىق ئۇچۇن كۇلمەكچى بولۇۋېدى، قولاشمىدى. ئۇ
نىڭ كۇلئايىمغا نىسبەتەن ئۆچلۇكى تېخىمۇ كۈچەي
دى. بىراق ئۇ ئەمدى ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە پېتىنالمى
دى.

ئۇزاق ئۆتمەي كۇلئايىم ئۆز سىماسىنىڭ بارا-بارا
قارا تۇمان ئىچىدە قېلىۋاتقانلىقىنى ئېنىق ھېس قى
لىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ توغرىسىدىكى سۆز - چۆچەك
شۇنداق تېز كۆپەيدىكى، ئولتۇرۇشنىڭ مەززىسى كۇل
ئايىم توغرىسىدىكى گەپ، پاراكەنىڭ تېمىسى كۇلئايىم
غەيۋەتنىڭ قىزىقى ئۇنىڭ شىكايىتى بولۇپ قالدى.
ئۇ ئىلدام پىچىرلاپ ھەربىكە تلىنىۋاتقان نەپىز - تۇم
لەۋلەرنى، ئۇمچەيگەن تۇمشۇقلارنى، ئالىيىپ سوزۇلۇ-
ۋاتقان قاپاقلارنى ھەر قەدەمدە ئۇچرىتىپ تۇراتتى.
بەزى ئايالار كۇلئايىمنىڭ يۇرۇش - تۇرۇشىغا سىن
چى كۆزلىرىدە سوئال بىلەن قارىسا، بەزىلىرى ئۆز
ئەرلىرىنىڭ كۆزىدىن نېمىدۇر ئاختۇرۇپ ئاۋارە بولدى.
ئۇلارغا ئۇنىڭ يانىنىشى غەرەزلىك، كۇلكىسى ساختا
تۇيۇلدى. يېڭى كىيىم كىيىپ يۈزىدىن - يۈزىگە «بىز
نىڭ ئەرنىڭ قولىغا قاراپ ئولتۇرغاندىكىمىن خەقنىڭ
كىيىملەيدىكە نەمز» دېگۈچىلەر چىقتى. ئۆزىنى تۇزەش-
تۇرۇپ يۈرسە «ئولتۇرسا - قوپسا ئەرنىڭ غېمى، ئەر
ئاۋارىچىلىقى» دەپ كۇلۇشتى. يانتىقىغا كىرىپ چىققان
بىرەرسىنى كۆرۈپ قالسا، كۆز بىلەنىشىپ «بۇ يەنە
كىمكەن؟» دەپ كۇسۇرلاشتى. سەللا يوقاپ كەتسە
يارغان - تۇرغان پىرىنىڭ سورىقى بولدى. كۇنلەر-

نىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۇ خوتۇنى يوقنىڭ خوتۇنى.
ئائىلىسىدە مۇھەببەت دەرىزى بارلارنىڭ كۇندىشى ئاتالدى.
كۇلئايىم جەمئىيەتتە بولۇۋاتقان شۇنچىۋالا غەۋ-
غانى پەسەنتىگە ئالمىغاندەك پەرۋاسىز يۈرەتتى. ئەمما
كېچىلىرى تاك ئاتقىچە يىغلاپ چىقاتتى. ئۇ قاچانلاردا
ئۇخلاپ قالىدىغانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى. ھەربىر كېچە
ئۇنىڭ ئۇچۇن ماتەم ھەپتىسىدىنمۇ ئازابلىراق ئۆتەتتى.
ئۇ بىرقانچە قېتىم شەپقەتنىڭ ئۆتەر يولىدا ئۆزىنى
دالدىغا ئېلىپ تۇرۇپ ئۇنى كۆردى. شەپقەتنىڭ ئۇ-
رۇق گەۋدىسىگە، يادائىغۇ چىرايىغا، ئېغىر قەدەم ئې-
لىشلىرىغا تەلمۇرۇپ قارىدى. شۇ مىنۇتلاردا شەپقەت-
نىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ بارغۇسى، ئۇنىڭ پەشلىرىنى
كۆزىگە سۈرتۈپ، بويىنىغا ئېسىلىپ، پۈخادىن چىققۇچە
يىغلىۋالغۇسى كېلىپ كېتەتتى. بىراق، ئۇ شەپقەتنىڭ
مىجەزىنى، ئۇنىڭ باسقان ئىزىدىن قايتمايدىغان مەغ-
رۇر تەبىئىتىنى ئويدان بىلگەچكە، بۇنداق قىلىشقا
پېتىنالمىدى.

كۇلئايىم كىشىلەرنىڭ ئىشەنچىسىدىن ئايرىلغاچقا
خىزمەتتىكى جۇشقۇنلۇقىنىمۇ يوقاتتى. خىزمەتداشلىرى-
نىڭ مۇئامىلىسىدە پاسسىل پەيدا بولدى. كۇلئايىمنىڭ
ئارقىسىدىن ئېيتىلىپ يۈرگەن گەپلەر خۇددى ئېچىتقۇ
سىلىنغان خېمىردەك بارغانسېرى ئېچىپ ۋە يوغىناپ
ئادەم ھاك - تاك قالغۇدەك دەرىجىگە يېتىپ باردى.
ئۇنىڭ ئىسمى كۇلئايىمدىن تۇلئايىمغا ئۆزگەردى.
«تۇلئايىم، تۇلئايىم!» كۇلئايىم ئۆزىگە قويۇل-

لغان بۇ يېڭى ئىسمىنى ئاڭلىغان كۈنى گويا بىر قاپ
هەتلىك چۈش كۆرۈۋاتقاندەك ئازابلىنىپ نەپەس ئا
لالماي قالدى. ئۇنىڭغا بىر كېچە شۇنداق ئۇزاق
هەم زۇلمەتلىك تۇيۇلدى.

ئاشۇ كىشىلەرگە قاراش، ئاشۇ كىشىلەر بىلەن
ئالاقە قىلىش نەقەدەر ئازابلىق - هە!؟

«كېتەي، يىراقلارغا كېتەي!»

4

مۇھەببەت قالدۇرۇپ كەتكەن ئېغىر جاراھەت
هېلىدىن-هېلىغا قانايدۇ. شەپقەتنىڭ باغرىنى چىدىمۇسىز
ئازاب بىلەن تولدۇردى. گۈلئايىم بىلەن بىرگە ئۆتكەن قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدىكى ئەسلىمىلەر بىرده ئۇ
نىڭ تىنچلىقىنى ۋە ئۈيقۇسىنى ئوغرىلىسا، بىرده
تەقدىرنىڭ كاجلىقىدىن پەريات چېكىشكە مەجبۇر قى
لاتتى. ئەسلى ئۇ بۇ هەسرەتلەردىن بىر يولىلا خالى
بولىمەن دەپ ئويلىغان ئىدى، بىراق، بۇ ئۆنچىلىك
ئاسان ئىش ئەمەسكەن. غۇرۇر ۋە نومۇسى هاقارەتلەن
گەن هېلىقى مىنۇتلارنىڭ ئەسلىمىسى شەپقەتنى هارام
گۆش چاينىۋالغاندەك سەسكىنىدۇرەتتى. تۇرمۇش ئۇ
نىڭغا قاراڭغۇ كېچىدەك كۆڭۈلسىز هەم قورقۇنچلۇق
بىلىنەتتى. ئۇ ئەمدى هەرقانداق ئايالغا ئىشەنمەس
بولدى، ئايال زاتى ئۇنىڭغا شەيتاندەك ئېزدىتقۇ، تۆل
كىسەك هىيلىگەر كۆرۈنەتتى. شۇ قېتىمقى كۆڭۈلسىزلىك

تىن كېيىن ئۇ كېسىلى تۇتقاندا گۈلئايىم ئەكىلىپ
قويغان دورىلارنى ئىشلىتىپ، دوختۇرخانىغا قەدەم باس
ماس بولۇۋالغان ئىدى. بىراق ئاخىرغىچە شۇنداق
قىلىش مۇمكىن بولمىدى. ئاشقازىنىمنىڭ تۆيۇقسىز قاتـ
تىق سانجىپ ئاغرىپ كېتىشى شەپقەتنى دوختۇرخانىغا
كېلىشكە مەجبۇر قىلدى.

— ئاشقازىنىم... — دېيەلىدى شەپقەت ئارانلا.

— بۇرۇنمۇ ئاغرىغانمۇ؟

— هەئە، يەتتە - سەككىز يىل بولۇپ قالدى...
ۋاي... ئاستىراق... دوختۇر ئۇنىڭ كېسەل ئارخىپىنى
ئالدۇرۇپ، تەپسىلىي كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن، شەپ
قەتكە ئۇزاقتىن - ئۇزاق قارىدى. بۇ قاراشتا هەيران
قىلىش، ئىشەنمەسلىك ۋە تەئەججۇپ ئىنىق ئىپادىلەـ
نمەپ تۇراتتى.

— سىز بۇ كېسەلگە قارىتا قانداق داۋالانغان
ئىدىڭىز؟

— ۋاقتى - ۋاقتىدا دورا ئىچىپ، يېمەكلىككە
دىققەت قىلدىم. شۇ، بىراق يەنىلا...

— ئەجەب ئىش، راك مۇشۇنداقلا ساقىيىپ كەتـ
سە - هە؟ — دوختۇر بۇ گەپنى ئۆزىمۇ تۇيمىغان
هالدا ئۇنلۇك دەپ سالدى.

— نېمە دېدىڭىز، راك!؟ — شەپقەتنىڭ چىرايى
بىردىنلا تاتىرىپ كەتتى.

ئۆز ۋاقتىدا شۇنداق دەپ دىئاگنوز قويۇلۇپتە
كەنغۇ؟

— ياق، هېچقاچان ئۇنداق دەپ دېمىگىن قويۇلمىغان.— دېدى شەپقەت قورقۇمسىراپ،— كېسەل ئارخىپى ئالمىشىپ قالدىمۇ - يا؟

— ياق، دېمىگىنوز قويغۇچى بىزنىڭ باش ۋراچ كەن. سىز رەنجىمەي بىردەم توختاپ تۇرۇڭ.

دوختۇر چىقىپ كېتىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ئىككى دوختۇرنى باشلاپ كىردى.

شەپقەت ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. ئۇ ئاق خالاتلىق كۆشەندىسىنى تونۇپ قالغان ئىدى. ئۇ بۇ ۋۇجۇدنى ھەرقانداق نىقاب ئىچىدىنمۇ تونۇۋالغان بولاتتى. خام سېمىز كەلگەن ئېگىز بوي دوختۇرنىڭ ئۇ سەسكىنىش بىلەن بىر تىكىلدى - دە، گويا نېمە دېگىنى ئۆزىنى قاچۇرغاندەك ئالماڭ - تالماڭ كېيىنىپ تۇرۇشتۇرۇپ مېڭىشقا تەرەددۇتلەندى. بىراق ئۇ مېڭىپ ئولگۈرگىچە باش دوختۇر نۆۋەتچى دوختۇر سۇنغان كېسەل ئارخىپىدىن ئىنتىك كۆز ئېلىپ، شەپقەتكە بىر قارىۋالدى - دە، ئۇنى جىددىي تەكشۈرۈشكە بۇيرىدى.

شەپقەت ھېچنېمىگە قارىماي چىقىپ كەتكەنلىكى بىلاتتى، بىراق بۇ يەردە تاشادېپنى پەيدا بولۇپ قالغان «راك» سۆزى ھەمدە دوختۇرلارنىڭ جىددىي كەيپىياتى ئۇنى ئۆلۈم ۋەھىمىسى، قورقۇنچ ۋەتەھدىت ئىچىدە قويدى. شۇڭا ئۇ كۆرۈنمەي قايتىش نىيىتىدىن يېنىپ، تەكشۈرۈشكە چىقتى.

شەپقەت ئالاھىدە تەكشۈرۈش ئاپپاراتلىرىغا

چۈشۈرۈلدى. ھەر خىل تەجرىبە ستاقلار ئىشلەندى. دوختۇرلار بارلىق دېمىگىنوز قەغەزلىرىنى قولدىن - قولغا ئېلىپ ئەستايىدىل كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن، بىر-بىرىگە قارىشىپ قالدى.

شەپقەتنى ۋەھىمە باستى.

— دېمەك بىزنىڭ دەسلەپ، «راك» دەپ قويغان دېمىگىنوزىمىز خاتا ئىكەن،— دېدى باش دوختۇر ۋراچ،— ئەسلى ئاشقازان يارىسى ئىكەن، ھازىر كېسەل ياخشىلىنىپ پەقەت كىچىككىنە يارا ئورنىلا قالغان.

— نېمە؟ شەپقەت ھېچنەرسىنى ئاڭقىرالمايلا قالدى، ماڭا راك دەپ دېمىگىنوز قويۇلمىغان. ئۇ چاغ-دىمۇ يېنىك ئاشقازان ...— ئۇ گېپىنىمىك ئاخىرىنى چۈشۈرۈشكە ئۇلگۈرمەيلا باش ۋراچ ئۇنىڭغا قولىنى ئۇزاتتى:

— بايا تەن بېرى تونۇماپتىمەن، سىز گۈلنايىمنىڭ يولدىشى ئەمەسمۇ؟ تونۇرا، ئېسىمگە كەلدى، سىز بۇ ئىشتىن خەۋەرسىز،— قېنى ئولتۇرۇڭ، پاراڭلىشايلى.

شەپقەت ئۇچۇن نەقەدەر تەس - ھە؟ ئۇ قانداق قىلىپ شۇنچە يىللاردىن بېرى نامىدىنمۇ يېرگىنىپ كېلىۋاتقان بۇ ئىنسانىنىڭ ئالدىدا ئىتتائەتمەنلىك بىلەن ئولتۇرۇپ قېلىۋاتىدۇ؟ بۇنىڭغا مەجبۇر قىلىۋاتقان نەرسە پەقەت ئۇنى تېڭىرقىتىپ قويۇۋاتقان قانداقتۇر «راك» سۆزى ۋە ئۇنىڭدىن ئۆزىنىڭ خەۋەرسىزلىكى.

— راست، بۇ ئىشتىن سىز خەۋەرسىز — دېدى باش ۋىراچ شەپقەتنىڭ ئۈدۈلىدا ئولتۇرۇۋېتىپ، ئەمدى ئىنىق ئېسىمگە كەلدى، ئۇ چاغدا گۈلسانىم مەن بىلەن بۇ ئىش توغرىلىق سىزگە ئېيتماسلىقنى كېلىشكەن، شۇڭا سىز ئۆزىڭىزگە قويۇلغان دىئاگنوز دىن خەۋەرسىز، — دوختۇر چوڭقۇر ئۇلۇغ - كىچىك تىنىۋالغاندىن كېيىن، شەپقەتكە ھەۋەس بىلەن تىكىلدى، — سىزنىڭ ئايالدىن ئاجايىپ تەلىيىڭىز بار ئىكەن. مەن گۈلنايىم بىلەن شۇنچە يىل بىللە ئوقۇپ، ھۇ ئۇنى چۈشەنمىگەن ئىكەنمەن، — سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە دوختۇر بىر ئۇلۇغ - كىچىك تىنىۋالدى، — ئۇ كىچىكىدە تولىمۇ ئاق كۆڭۈل، ياخشى قىز بولىدىغان. ئۇنىڭ بۇ. تەرىپى يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ تېخىمۇ تاكامۇللىشىپ بېرىپتۇ. سىز كېسەل بولغان شۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ ئاققۇزغان كۆز ياشلىرىغا قاراپ ھەيران قالدىم. بۇنداق ۋاپادار ۋە مېھرىبان شەپقەتنىڭ ئايالغا ئېرىشىش ئەرلەرنىڭ بەختى. بۇ بەختكە ھەممىلا ئەرنىڭ ئېرىشەلىشى ناتايىن. ھېنىڭ سىزگە ۋە تىلەرنىڭ ئائىلە ئىلھىرگە ھەۋىسىم كەلدى. شۇ چاغدىلا سىزگە «ئاشقارا ئېراكى» دەپ دىئاگنوز قويغانلىقىم ئۈچۈن مەن قاتتىق ئېچىندىم. شۇڭا مەن گۈلنايىمغا بۇ خىل كېسەلنى داۋالاشتا ئۇنۇمى ياخشى بولغانلىكى دوراپ، ئوكۇلارنى تېپىپ بېرىشكە، بۇ توغرىلىق تېخىمۇ كۆپ ئىزلىنىپ كۆرۈشكە ۋەدە بەردىم. مەن سىزنىڭ ياتاقتا يېتىپ

داۋالىنىشىڭىز ھەققىدە تەكلىپ بەرگەندە ئۇ قوشۇلمىدى، چۈنكى ئۇ سىزنىڭ كېسىلىڭىزنى تۈۋىۈپ قېلىشىڭىزدىن ئەنسىرىدى. كېسەل ئازابىڭىزغا ئۆمىدسىزلىك ئازابىنىڭمۇ قوشۇلۇپ قېلىشىنى خالىمىدى. بىز سىزنى داۋالاشتا يوشۇرۇن ئىش كۆرىدىغان بولدۇق. دەسلەپكى كۈنلەردە مەن ئۇنى داۋالاش تەجرىبىسى ھول بىرنەچچە مەھشۇر دوختۇرلارنىڭ يېنىغا بىللە ئاپاردىم. ئۇ ئۇرغۇن مەسلىھەتلەرنى ھەم ئۇنۇمى ئەڭ ياخشى بولۇۋاتقان دورىلارنى ئېلىپ كەتتى. بىراق نېمە بولدىكىن، كېيىن كەلمەيلا قويدى. مەنمۇ ئىچكىرىگە بىلىم ئاشۇرۇشقا كېتىپ قالدىم، لېكىن ئۆز ۋاقتىدا بىلىم سەۋىيەمنىڭ تۆۋەنلىكىدىن ھەمدە تەكشۈرۈش ئاپپاراتلىرىنىڭ بىرقەدەر قالاقلىقىدىن بۇ كېسەلگە خاتا دىئاگنوز قويۇلۇپ قالغان ئىكەن. ھازىر سىزدە بۇ كېسەلنىڭ ھېچقانداق ئالامىتى بايقالمىدى. پەقەت كىچىككىنە يارا ئورنىلا قاپتۇ. ئۆزىمەي داۋالانسىڭىز ساقىيىپ كېتىتىسىز. قانداق، گۈلنايىم ياخشى تۇرۇۋاتامدۇ؟ — باش ۋىراچ سۆزىنى ئۆزگىرتىپ شەپقەتكە تەبەسسۇم بىلەن باقتى، شەپقەت بولسا جايىدا چەكچەيگەن پېتى قېتىپ ئولتۇراتتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن گۈلنايىمنىڭ ئەينى ۋاقتىدىكى ئىشلىرى بىرمۇ - بىر تىزىلىپ ئۆتۈشكە باشلىدى.

— نېمىلەرنى دەيدىغانسىز؟ — دېدى شەپقەت ھەيرانلىق بىلەن تىكىرقاپ.

شه‌پقەت دوختۇرغا قاردى. دوختۇرنىڭ خاتىر-جەملىك بېغىپ تۇرغان كۆزلىرىدىكى غەرەزسىز نۇر شه‌پقەتنىڭ ئۈچ يىلدىن بېرى مۇز بولۇپ قاتقان يۈرىكىگە باھار ئاپتىپى بولۇپ چۈشمەكتە ئىدى. مايماق كۆرۈنگەن پۈت خاتا يولدا ماڭمىدۇ دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟ كېسەل ئارخىپى، ئەينى ئەھۋال بىلەن بىرمۇ-بىر ماس كېلىپ تۇرغان چۈشەندۇرۇشلەر، سەممىيلىكتىن بەلگە بېرىپ تۇرغان بىر جۈپ كۆز... شه‌پقەت بىردىنلا ئۆز قىلمىشىغا ھەيران قالدى، چۆچۈپ كەتتى. كۆز چاناقلىرى كېرىلدى. دۇنيادا بەزى كەشىلەر ئۆتكۈزگەن ئاشۇ تەنتە كىلىك، ئالدىراقسانلىق خاتالىقىنى شه‌پقەتمۇ تەكرارلىغان بولسا - ھە؟

شه‌پقەتنىڭ كۆكۈل قارانغۇلۇقىدا چاقماق چېقىپ، كۆز قارىچۇقلىرى ئەكسىدە ئوت كۆرۈندى. ئۇ ئورنىدىن دەس تۇرۇپ كەتتى. ساداقمتى بەددىلىگە قان يىغلاپ ئۇزاق كەتكەن گۈلئايىم ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا قايتىدىن ئالتۇن نۇركەبى سىڭىپ كىردى.

شه‌پقەت ئەمەلىيەت جەريانىدا ئىقرار بولۇشقا مەجبۇر بولدىكى، ياقۇت قۇياشتىن نۇر ئېلىپ چاقنىغاندەك، شه‌پقەتمۇ گۈلئايىمنىڭ مۇھەببىتى بىلەن كىشىلىك قەدىر - قىممىتىنى تولۇقلىغان ئىكەن. ئۇ يىللاردىن بېرى بەختلىك ئائىلىلەر ئالدىدا ئۇنىڭ بوينى قىسىلدى، شۇنداق چاغلاردا ئۇ گۈلئايىمنى ئەسلىمەي تۇرالايتتىمۇ؟ چۈنكى مۇھەببەت كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقىچە ئۆچۈپ غايىب بولىدىغان نەرسە

ئەمەس، بەلكى يۈرەكتىكى ھارارەت. شۇڭا ئۈچ يىلدىن بېرى شه‌پقەت گۈلئايىمنىڭ بۇرۇنقى پاك سىماسىنى ھەمراھ قىلىپ، ئۇنىڭ خىيالى بىلەن بىللە، ياشاپ كەلگەن ئىدى. چۈنكى ئاشۇ سىما ئۇنىڭ روھىغا سىڭىپ كەتكەن. روھ بىلەنتەن ھايات-ماماتقا قانداقمۇ بىر - بىرىدىن ئايرىلالىسۇن، ئۇ شه‌پقەت بىر جانغا مەنسۇپ! شه‌پقەت چۈشەندى: ئۇنىڭ تومۇرىدا ئېقىۋاتقىنى گۈلئايىمنىڭ يۈرەك ھارارىتى ئىللىتقان قان ئىكەن. ئەگەر بۇ ئىسسىقلىق يوقالسا ئۇنىڭ جىسمى مۇزلار ئىكەن.

«ئاھ گۈلئايىم!» شه‌پقەت دەرھال جاۋابىدا گۈلئايىم ئىشلەيدىغان مەكتەپكە باردى. بىراق گۈلئايىم ئاللىقاچان جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئەڭ چەت ناھىيىلىرىدىن بىرىگە يۆتكىلىپ كەتكەن ئىدى.

5

«ھەي...!» شه‌پقەت ئۆزىچە ئۇلۇغ كىشىنىڭ خورسىنىپ قويدى. ئۇ تۇرۇپ كۇلۇمسىرەيتتى، تۇرۇپ ھايجان ئىلكىدە. كۆزىگە ياش ئالاتتى. ئاپتوبۇسنىڭ كۆچلۈك سىلكىنىشى ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى. ئۇ بىردەم ئېسىنى يىغىدىن كېيىن، يەنە گۈلئايىم بىلەن خىيالى مۇڭدىشىشنى داۋاملاشتۇردى:

«كەچۈرگىن، جېنىم! ساڭا بىر بېقىش ئۈچۈن بەيتۇل ھەرەمگە بېرىپ ئالالادىن گۈناھىمنى تىلەپ،

ۋۇجۇدۇمنى كەۋسەر سۈيىدە چايقىشىم كېرەك ئىدى. بىراق ئالدىڭدا ئۆتكۈزگەن سەۋەنلىكىم ئۈچۈن ئەگەر چۈرمىگىچە خۇدا كەچۈرسىمۇ ئۆزۈمنى ئەۋزۇم كەچۈرمەيمەن. شۇڭا مەككىگە ئەمەس، ئالدىڭغا ماڭدىم. ھاياتىم سەن بىلەن مەزمۇن تاپقان، ئارزۇيۇم سەن بىلەن چېچەك ئاچقان ئىدى. چۈشەندىمكى، ھازىرغىچە سۈرگەن ئۆمرۈم بىر تەك، سەن بىلەن بىللە ئۆتكۈزگەن ئاشۇ ئىككى يىل بىر تەك بولغان ئىكەن، ئەپسۇسكى، بۇنى ھېس قىلىشتا تولىمۇ كېچىكتىم. مېنى دەپ ماڭغان يولۇڭغا تۆكۈرۈپ، ئىشەنچ بىلەن باققان كۆزۈڭگە نەپرەت بىلەن قاراپ، سەنى ئۆتۈنۈشىڭنى رەت قىلىپ، جان كۆيەرلىكىڭدىن گۇمانلىنىپ يۈرىكىڭنى ئازابلىغانلىرىنى ئويلىسام، ۋۇجۇدۇمغا دوزاخ ئوتى تۇتىشىدۇ. مەن نېمىشقا سېنىڭ ئاشۇ قۇياشتەك ئىللىق ۋە پاك قەلبىڭنى كۆرەلمىدىم - ھە!؟ گۈلئايىم، سەن تومۇرۇمغا قېيىق قىزىل قان بولۇپ قوشۇلغان، قەلبىم ئېتىزىغا باھار يامغۇرىدەك سىڭگەن ئىكەنسەن. بىراق مەن ئەقىدەڭنى جازالىدىم، ساداقىتىڭنى خارلىدىم. مەن خىيانەتكار، ئالدىڭدا ئەبەدىي خىيانەتكارمەن. مەن ئەمدى سەندىن مۇھەببەت تەلەپ قىلىشقا مۇناسىپ ئەمەس، سېنىڭ كرىستالدەك پاك ۋە غۇبارسىز ۋۇجۇدىڭدىك ئالدىدا ئۆزۈمنىڭ ئەرزىمەس ئىكەنلىكىمنى ھېس قىلدىم. پەقەت ۋىجدان قامچىسىنىڭ چايانىدەك چېقىپ قېنىشى بىلەنلا، ئالدىڭغا كېتىۋاتىمەن. ئەگەر ماڭا

بەرقېتىم كەچۈرۈم سوراش پۈرسىتىنى بەرسەڭ مۇشۇ-نىڭ ئۆزىلا مەن ئۈچۈن ئۆمرۈمگە يەتكۈدەك مۇكا-پات بولغان بولاتتى. بۇنىڭ بىلەن پۈشايمان ھەس-رىتىدە ئۆرتىنىۋاتقان يۈرىكىمنىڭ ئارام تېپىشى ناتا-يىن. ئەمما بۇ قەلبىمنىڭ بۈيرىقى، ئازابلىق يۈرىكىم-نىڭ ئۈرتىنىشى، ھەسرەتلىك كۆڭلۈمنىڭ ئىلتىجاسى! گۈلئايىم سەندىن نېمە دەپ ئەپۇ سوراشنى، سېنىڭ قاراشلىرىڭغا قانداق چىداپ تۇرۇشنى بىلمەيمەن. باھاردەك گۈزەل چاغلىرىڭ مېنىڭ ئەخمىقانە نادان-لارچە قىلىقىمنىڭ سەۋەبىدىن بىھۇدە كەتتى. ھاياتلىق يولۇڭغا تىكەن تاشلىدىم، ئۇمىدىڭگە غەۋغا قوشتۇم. ئەقدىر دەپتىرىڭگە بەختسىزلىك بەتلىرىنى يازدىم، ئارزۇ - ئۇمىدىڭگە زامىن بولۇپ، غۇرۇرۇڭغا پەشۋا ئوردۇم. «مۇھەببەت ئۈچۈن» دەپ سوقىقان يۈرىكىنى ئۆز قولۇم بىلەن جاراھەتلەندۈردۇم. سېنىڭ مەن ئۈچۈن بەرگەن ھاياتىي بەدەل ھېسابىغا ئېرىشكەنلىرىڭ مانا شۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق ساڭا يۈز كېلىشتىن قانداقمۇ ئېغىز ئاچاي؟ لېكىن ۋىجدان بۈيرىقى، يۈرەك ئۆتۈنۈشى مېنى ھەيدەپ ماڭدى، ئايىغىڭغا بېرىپ يىقىلىش مەن ئۈچۈن ئارام ۋە راھەت...» بۇ سەپەر شەپقەت ئۈچۈن ئاسانغا چۈشمىدى. ئۇ قاق بىر ھەپتە ئاپتوبۇستا تىك ئولتۇردى. ھارۇندا يېتىرىم كۈن ماڭدى، يول ئازابى دەستىدىن دەرمانى تۈگەپ يىقىلىپ قالايلا دېدى. ئەمما بىر ئىستەك گۈلئايىم-نى ئىزلەپ تېپىش ئىستىكى خۇددى ھاسا تاياقتەك

ئۇنى قولتۇقىدىن يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، بىر ئىنى
لىش ئۇنى تارتىپ كېتىپ باراتتى. ئۇ ھارۋىكە شىنىلا
ئېيتىپ بەرگىنى بويىچە يەنە بىر ساقىتكە يېقىن يول
ھەيدەپ گۈلئايىم ئىشلەيدىغان مەكتەپنى تاپتى.

شەپقەت مەكتەپ دەرۋازىسىدىن كىرىپ ئەترابقا
سەپسالدى. ئاپئاق ئاقارتىلغان بىرنەچچە كورپۇس
سىنىپ، سىنىپلارنىڭ ئالدىغا گۈل تېرىلغان، مەكتەپ
نىڭ ئوتتۇرىسىدىمۇ چوڭ ئايلانما گۈللۈك بار ئىدى.
شەپقەت بىردىنلا روھلاندى. دەل شۇ پەيتتە مەكتەپ
دەرۋازىسىغا يانداش سېلىنغان ئىشخانىدىن بىر ئادەم
چىقىپ كەلدى. ئۇ ئۇچىسىغا ئاق كۆڭلەك، بېشىغا
بادام دوپپا كىيىۋالغان 50 ياشلار چامىسىدىكى
ئوراكۆز ئادەم ئىدى. ئۇ، شەپقەتنىڭ تەقى - تۇر-
قىدىنلا ئۇنىڭ يېراق جايدىن كەلگەنلىكىنى پەملەپ،
سالام بەرگەندىن كېيىن سورىدى:

بىرسىتى ئىزلەپ كەلگەن ئوخشىمامىلا؟

شەپقەت جاۋاب بېرىشكە تەمشەلدى - يۈ-
رىدىنلا توختاپ قالدى. ئۇنىڭ گېپىنى ھايا-
جان بوغۇۋالغان ئىدى. ئەگەر بۇ كىشى گۈلئايىمنى
ھازىر چاقىرىپ ئۇنىڭ ئالدىدا پەيدا قىلسىچۇ؟ ئۇنىڭ
ئۆزىنى باشقۇرۇشقا، گۈلئايىمغا قاراشقا قۇربى يېتەر-
مۇ؟ گۈلئايىمچۇ؟ ئۇنىڭغا قانداقراق پوزىتسىيە تۇتار؟
شەپقەتنى شۇنچە كۆن تاغ يېرىپ، داۋان ئېشىشقا
يېتەكلىگەن جاسارەت ئەمدى نەگىدۇر يوقالغاندەك
دۇدۇقلاپ قالدى. لېكىن شۇ ھامان ئۆز - ئۆزىگە

كايىدى: ئۇنىڭ بۇ يەرگە كېلىشى گەپنىنى قاشلاپ
تۇرۇش ئەمەس، بەلكى، گۈلئايىمنىڭ ئالدىدا دادىل
تۇرۇپ ئۇنىڭدىن سەممىي ئەپۇ سوراش، ئۇنىڭ كە-
چۈرۈم قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدىغۇ؟ نېمە ئۈچۈن
ئەمدى ئىنجىقلاپ تۇرىدۇ؟

— گۈلئايىمنى؟ ئىزلەپ كېلىۋىدىم، — دېدى شەپ-
قەت بىردىنلا جانلىنىپ.

— گۈلئايىمنى، — ھېلىقى كىشى ھەيران بولۇپ
شەپقەتنىڭ باش - ئايىغىغا قارىدى، — سىلە... شەپ-
قەت قىزاردى، ئۇ نېمە دەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەل-
مەي قالدى. ھېلىقى ئادەم بولسا شەپقەتنىڭ جاۋاب-
نى كۈتمەستىنلا:

— ھازىر كېلىشىلىرىمۇ، جۈرسىلە، ئىشخانىغا
كىرەيلى، — دېدى - دە، ئۇنىڭ قولىدىن سومكىنى
ئالدى.

گۈلئايىم دەرسكە كىرىپ كەتكەن ئوخشىمامدۇ؟
— شەپقەت كېتىۋېتىپ ئەترايقا سەپسالغاچ
سورىدى.

— گۈلئايىمۇ؟ ھە...ھە... ئىشخانىغا كىرىپ
پاراڭلىشايلى، مەن مۇشۇ مەكتەپنىڭ مۇدىرى
بولىمەن.

— شۇنداقمۇ؟ — شەپقەت قىزىقىش بىلەن مۇدىر-
غا قاراپ قويدى، — گۈلئايىم ئوبدان تۇرۇۋاتىدىغاندۇ؟

— گۈلئايىمۇ، ھە...ھە... بىزنىڭ مەكتەپ
چىرايلىقمىكەن؟

— ناھايىتى چىرايلىقكەن.

ئۇلار ئىشخانىغا كىرىپ ئولتۇرۇشتى. مۇدىر ئال دىراپ چايداندىن چاي قۇيدى، تاماكا چىقىرىپ شەپقەتكە تۇتتى.

— ئۆزلىرى گۇلئايىمنىك...— مۇدىر شەپقەتنىڭ قارىدى.

گۇلئايىمنىك قانداق پوزىتسىيىدە بولۇشى شەپقەتكە قاراڭغۇ ئىدى. شۇڭا گۇلئايىم بىلەن كۆرۈشمىگىچە ئۆزىنى ئاشكارا قىلماي تۇرۇش ئۈچۈن شەپقەت يەنە دۇدۇقلىدى.

— مەن ...

مۇدىر ئويلىنىپ قالدى. «تىلىنى چاينىپ تۇرغىنىغا قارىغاندا بۇ كىشى... توغرا، گۇلئايىمنىك نەچچە يىلدىن بېرى شۇنچە لايىقلارنى رەت قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنىك سەۋەبى شۇ ئىكەن - دە...» شۇلارنى ئويلىغان مۇدىر ئەمدى تاقەت قىلماي ئۇدۇللا سوراۋەردى.

— نېمانچە كېچىكىپ قالدا؟

شەپقەت تېڭىرقىغان ھالدا مۇدىرغا قارىدى. «كېچىكىپ قالدا؟ بۇ نېمە دېگىنى، بۇگەچچە گۇلئايىم ئۆيى قىلىپ كەتكەن ئوخشىمامدۇ؟» ئۇ بىر سوئالىلارغا مۇدىرنىڭ چىرايىدىن جاۋاب ئىزلەپ ئۇنىڭغا تىكىلدى. مۇدىر باش بارمىقى بىلەن ئىڭىكىنى تىرەپ بىر كۆزىنى سەل قىسىۋالغان ھالدا شەپقەتكە ئۇزاق قارىدى - دە، چوڭقۇر «ئۇھ» تارتىپ بېشىنى تەڭتتى.

شەپقەتنىڭ قوشۇمىسى تۇرۇلدى. ئۇنىڭدا بايىقى تەخمىنىڭ راست بولۇپ چىقىدىغانلىقىغا نىسبەتەن گۇمان قالمىغان ئىدى. قايسى تەلەي ئىگىسى شۇ گۆھەردەك ئىنسانىنىڭ مۇھەببىتىگە نائىل بولۇۋالغاندۇ - ھە؟

شۇ مىنۇتتا گۇلئايىم گويا ئاسمان پەشتىدا ئۇنىڭغا قول پۇلاڭلىتىپ خەيرلىشىپ كېتىپ بارغاندەك سېزىلدى. ئۇ ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا يۈرىكىدىن بىر ئوتلاق «ئاھ» ئورغۇپ چىقتى. چىشىنى لېۋىگە مەھكەم پاتۇردى، پۇشايمان كەلكۈنى ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى لەرزىگە ئالدى.

— شۇنداقمۇ؟... دېمەك ئۇ ياتلىق بولۇپ كېتىپتۇ - دە. ئۆيى قەيەردە؟— دېدى شەپقەت ئۆزاق جىمجىتلىقتىن كېيىن ئارانلا.

— ئۆيى؟ ئۆيى جەنىتە...

— ھە، جەنىتە؟ سىز نېمە دەۋاتىسىز؟— شەپقەت گويا بەدىنىگە ئوت چاچراپ كەتكەندەك سەسكىنىپ مۇدىرغا قادالدى.

— شۇنداق، ئۇ جەنىتكە كەتتى. بىر ئاي بولدى، بىز ئۇنى ئۇزىتىپ قويدۇق— مۇدىر بېشىنى تۆۋەن سېلىپ يەرگە قارىغىنىچە چوڭقۇر «ئۇھ» تارتتى.

شەپقەت يېلى چىقىپ كەتكەن توپتەك لاسسىدە بوشىشىپ كەتتى. ئەمدى ئۇنىڭ قەلبى ئازاب دېگىزىغا ئايلاندى. ئۇنىڭدا پەيدا بولغان ھەسرەت ۋە پۇشايمان دولقۇنى ئاسمان - پەلەك كۆتۈرۈلدى.

نېمىدۇر ئۇنىڭ جان - جېنىغا زەرب بىلەن ئۇرۇلۇپ
هايا تلىق يىلتىزىنى قىرقىۋاتقاندەك بىلىندى. شەپقەت
بۇ ئەلەمگە چىدىيالمىدى. ئۇنىڭدا قەدەم ئىلىشقا
دەرمان، باش كۆتۈرۈشكە مادار يوق ئىدى. ئۇ ھەر
رەت زەنجىرلەنگەن بوغۇلۇپ، پۈشايمان قامالىغان
يۈرىكى سىرقىراپ كەتتى. هايا تتا بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق
زەربە بولۇشى مۇمكىنمۇ؟ شەپقەت بىر هازادىن كېيىن
ئۆزىگە كېلىپ، مۇددىئاڭ كۆرسىتىپ بەرگىنى بويىچە
گۈلئايىم قويۇلغان قەبرىستانلىققا قاراپ ماڭدى.
كۆڭۈل قويۇپ ياسالغان گۈللۈكنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى
سېمونت بىلەن قويۇرۇلغان قەبرە ھەم ئالدىغا تاش
قويۇلغان قەبرە تېشى ھەشقىپىچەك ۋە باشقا خىلمۇ
خىل گۈلدەر بىلەن پۈركەلگەن ئىدى. شەپقەت قەبرە
ئالدىغا قانداق كېلىپ قالغانلىقىنى سەزمىدى. كۆز
ئالدىدا قورقۇنچلۇق رېئاللىق، ئىشەنگۈسىز پاكىت-
قەبرە تۇراتتى. ئۇ ئەقلىدىن ئازغان ئادەمدەك ئەلەك-
سەلەك هالدا قەبرە ئالدىدا يۆكۈندى، ئۇنىڭ بوينى
قىسىلغان، تولىمۇ بىچارە هالەتتە ئىدى. شەپقەت
ئاشۇ تەقلىدتە ئۇزاققىچە جىمجىت ئولتۇردى. ئاندىن
ئارانلا ئاڭلانغۇدەك پەس ئاۋازدا ئۆزىگە خىتاب
قىلدى:

— بۇ نېمە بولغىنى، سەن راستىنلا قەبرە ئىچىگە
كىرىۋالدىڭمۇ؟ ئىشەنمەيمەن! مېنىڭ كېلىۋاتقانلىقىمنى
ئاڭلاپ مۆكۈۋالمىغانسەن؟ هەسرەت ۋۇجۇدۇمنى ئۆر-
تەپ، خۇدالىق جېنىمغا پاتتى، تەقەززا قىلمىغىن!

ئوماق كۆلكەڭنى، تاتلىق گەپلىرىڭنى بەكمۇ سېغىندىم.
ئىللىق نەپەسلىرىڭ بۇرنۇمغا بەھىش گۈلىدەك پۇراپ
كەتتى. هايا تلىقىم ساڭا موهتاج ئىكەن، مۇبارەك ئىز-
لىرىڭنى تاۋاپ قىلىپ كەلدىم، قىبلىگاهىم. كەلگىن،
مېنىڭ باغرىمغا كەل، كەلسەڭچۇ، ئاڭلاۋاتامسەن گۈل-
ئايىم، — شەپقەت بىردىنلا ئۆزىنى قەبرىگە تاشلاپ،
قەبرىنى قۇچاقلاپ ئۇن قويۇپ يىغلىۋەتتى. ئۇنىڭ يى-
غىسى گويا ئانىسىغا هاللىنىپ، ئۇنىڭ باغرىغا باش
قويۇپ ئېزىلىپ يىغلاۋاتقان كىچىك بالىنىڭ يىغىسى-
دەك تولىمۇ هەسرەتلىك ئىدى: — شۇ ۋاپاسىزنى،
شۇ ۋاپاسىز ياشاۋاتقان دۇنيانى كۆزۈم كۆرمەسۇن
دەپدىگەنمۇ، ئىچىگىگە پاتقۇزالمىغان مۇڭ - زارىڭنى تۆ-
كىدىغان جاي ئىزلەپ كەتتىڭمۇ؟ پەرىشتىلەردەك پاك
لىقىڭ ئۈچۈن خۇدا سېنى ئىنسانلارغا راۋا كۆرۈپ
ئۆپكەتتىمۇ - يا؟ ياكى بۇ دۇنيادىكى ناھەقچىلىك،
ھەندەك شەپقەتسىز ئۇستىدىن خۇداغا شىكايەت قىل-
غىلى، ئەرز ئېيتقىلى كەتتىڭمۇ؟ هەتلىتەسەن، خۇدا مېنى
ئۇرسۇن، چىن سۆيگۈ، ۋاپا ۋە ئىدىگىگە شەك كەل-
تۈرگەن مەندەك ئەقىلسىزنى دوزاخقا تۆتۈرۈق قىل-
سۇن. شۇنداق مەن ئازابتىن قۇتۇلىمەن، پەقەت شۇ
كۆيۈشلا مېنىڭ هەسرەت - نادامەتتىن ئۆتىمىتۈ-
شۈك بولۇپ كېتىۋاتقان يۈرىكىمنى داغلاپ ساقايتىدۇ.
بۇ جازا ماڭا ئانا سۈتىدىن هالال. بۇ جاهاندا ئەسلى
ساڭا ئوخشاش تۇپراقتىن هالال، قۇياشتىن پاك
ئىنسانلار ياشىشى كېرەك ئىدى. مېنى ئۆلۈمدىن قۇتۇل-

دۇروپ قېلىپ ئۆزۈك قېچىۋالغىنىڭ نېمىسى؟ بۇ ئەسلى مېنىڭ ئۆۋىتىم ئىدىغۇ، گۈلئايىم؟!...

بايا تىن بېرى شەپقەتنىڭ كەينىدە قاراپ تۇرغان مۇدىر مۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي كېچىك بالىدەك هىقىلاپ يىغلاپ كەتتى. ئاھ، تاغدىن ئېغىر جۇدالىق، ئەر-لەر ئۆچۈن ياش تۆكۈش ئۇنچىلىك ئاسان - ھە!؟

مۇدىر ئۆزىنى تولىمۇ تەستە قولغا ئالدى - دە، قەبرىگە باش قويۇپ ياتقان شەپقەتنى ئاستا يۆلىدى.

— سەۋر قىلسىلا، يۇرسىلە ئۆيگە كېتەيلى، مۇدىر شەپقەتنى تەستە قەبرىدىن ئاجراتتى. ئۇلار يول بويى گەپ - سۆز قىلىشمىدى. ھەر ئىككى ئادەم گويا ئېغىر يۈك ئاستىدا قالغاندەك ھەسرەتتىن ئىنگىلەگەن، تىنىقلار ئېغىر ئىدى.

مۇدىر ئۆزىنى ئۆيگە باشلاپ كەلدى. داستىخانغا تىزىلغان ھەر خىل نازۇ - نېمەت، ھورى پۇرقىراپ كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان ھاردۇق ئېچىشى — چۆچۈرە ئۇنىڭ گېلىدىن ئۆتەر ئەمەس. ئۇ داستىخاننىڭ بىر بۇرجىكىگە كۆز تىككىنىچە مۆڭلىنىپ ئولتۇراتتى. ساھىبخانىڭ كۆرسىتىۋاتقان شۇنچە ئىلتىپاتلىرىغا ئۇ گويا ھېچنەرسىنى ئاڭقىرالمايۋاتقاندەك ھاڭۋېقىپ قاراپلا قويۋاتتى.

گۈلئايىمنى ئىزلەپ يىراق جايدىن مېھمان كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر ئەتراپقا تارقالغاندىن كېيىن، مۇدىرنىڭ ئۆيى بىردەمدىلا شەپقەت بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن كىرگەنلەر بىلەن توشتى. بۇلۇڭغا

تىقىلىۋالغان ئايالالار ئۆزئارا شۇڭۇرلىشىپ كۆز يېشى قىلىشاتتى، ئەرلەر سۈكۈت ئىچىدە بېشىنى تۆۋەن سېلىشىپ ئولتۇرۇشاتتى. يۇرەكنى ئېزىدىغان بۇ مۇڭلۇق بۇرۇختۇملۇقنى بۇزۇپ ئاخىر بىرەيلەن ئۇن قاتتى.

— ئۇنسى قاچانمۇ ئۇنتۇپ كېتەلەيمىزكىن - تاڭ؟ ئۇنىڭ ئازىمىزدىن كەتكىنىگە ھېچ ئىشەنگىمىز كەلمەيدۇ. خۇددى ھايات تەككىلا، ئادەمنىڭ كۆز ئالدىدىلا تۇرىدۇ.

ئازىدىكى جىمجىتلىق بىراقلا كۆتۈرۈلۈپ كەتتى.

— ئەجەبمۇ ئوبدان ئىدى، ئەجەبمۇ بەلەن ئىدى. ئۇنىڭ سۆزلىرى، ئۇنىڭ ئىشلىرى، ئۇنىڭ قىلمىقلىرى.

— ئۇنى ئويلىسا كىشىنىڭ يۈرىكى كاۋاپتەك كۆيىدىغۇ ئىنگەكىم. ئادەمنىڭ ياخشىسىغا كۆن يوقمىكىن - تاڭ.

— راست، ئۇ بىزنىڭ ئازىمىزغا تاسادىپىي چۈشۈپ قالغان كۆھەر ئىدى.

— سىلى بىلمەيلا، بۇ يەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلماق بەكمۇ تەس، بالىلىرىنى مەكتەپتىن قاچۇرىدىغانلار كۆپ، ئاشۇلارغا چۈشەندۈرۈش، قايىل قىلىش، تاقابىل تۇرۇش ئوڭاي ئىشمۇ؟ بىچارە گۈلئايىم بۇ يولدا ئاز چاپا چەكمىدى. ئاخىر ئۇ قانداقلا قىلىپ بولسىمۇ شۇ قالاق ھالەتنى ئۆزگەرتتى.

— ئۇنىڭغا نەدىن كەلگەن جاسارەتكىن - تاڭ، خۇددى ئۆمۈر ئادەمدەك، ھېرىپ - چارچاش دېگەنىنى

بىلمەيتتى.

— قاچانلا قارىسا، يازدىمۇ - قىشتىمۇ، تەتىلدە ھۆ ئوخشاشلا ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىمىي.

— خۇددى شۇلارنىڭ ئانىسىدەك، قورسىقى ئاچ قانىنىڭ قورسىقىنى باققان، كىيىمى يىرتىلغانىنىڭ كىيمىنى يامىغان، دەپتەر - قەلەمى يوقىنىڭ دەپتەر - قەلىمىنى ئالغان، كىم دەرستە ئارقىدا قالسا كەچتە شۇنىڭ ئۆيىدە مۇزاكىرىدە...

— شۇڭا ئۇ دەرس بەرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ سەنىپتىن كۆچۈش، دەرس ئۆزلەشتۈرۈش نىسبىتى ناھىيە بويىچە ئەڭ يۇقىرى بولغان ئىدى.

— ئۇ ناھىيەمىز بويىچە بىردىنبىر ئۆگىنىش ئۆلگىسى، 8 - مارت قىزىل بايراقدارى بولۇپ قالغان.

— گۇلئايمىغا كۆز گۆھىرى ئېقىپ كەتكەچە يىغلىساقمۇ ئەرزىيدۇ، — دېدى مۇدىر ئېغىر بىر ئۇھ تارتىپ، — بىراق ئامال قانچە، قازاغا رىزا ئىكەن، «ياماڭغا ئۆلۈم يوق، ياخشىغا كۆرۈم» دېگەن راست گەپ ئوخشايدۇ. كۆز تەگكەنىدەكلا بىر ئىش بولىدى. تۇغقان ئانىسىغا رەھمەت دەيمەن. توۋا. بۇ جاھانغا شۇنداق ياخشى ئادەملەرمۇ يارىلىدىكەن، ئاشۇ يىلى ئۇ ناھىيىگە كېلىپلا «كىشىلەر بىرىپ ئىشلەشتىن قاچىدىغان ئەڭ چەت، ئەڭ يىراق جايغا بارىمەن» دەپ ئىلتىماس قىلىپتۇ. ناھىيىمىزگە نىسبەتەن ئەڭ چەت ھەم ئامرات ھېسابلىنىدىغىنى بىزنىڭ مۇشۇ يېزا. ئۇزاق يىللاردىن بېرى بىزنىڭ بۇ يەرگە ئوقۇمۇشلۇق قىلاردىن

ھېچكىم كەلگىلى ئۇنىمايتتى. مەن ئۇنىڭ بىزگە كېلىشىگە خۇشاللىق بىلەن قوشۇلدۇم. بىراق ئىچىمدە «ھاي زىر گەپنى چوڭ قىلغىنى بىلەن تۆت كۈندە قۇيرۇقىنى قىستۇرۇپ قاچىدىغۇ» دەپ ئويلاپتىمەن. ئۇنىڭ بىزدە ئەبەدىي قالىدىغانلىقىنى نەدىن بىلەي؟ — مۇدىر سۆزىنى توختىتىپ چوڭقۇر «ئۇھ» تارتقان ھالدا بىردەم بېشىنى تۆۋەن سېلىپ تۇرغاندىن كېيىن داۋاملاشتۇردى، — ئۇ كەلگەندىن كېيىن مەكتەپ قىياپىتىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش بولدى. مۇشۇ سىنىپلارنىڭ ھەر بىر دانە خىشى، ھەر بىر كەتمەن لېيى ھەم بىر تۇپ گىياسىغا قەدەر ئۇنىڭ يۈرەك قېنى سىڭدى. ئوقۇتۇش ئىشلىرىمىزغا ئۇنىڭ قانچىلىك ئەجىر سىڭدۈرگەنلىكىنى سۆزلىمەيلا قويايلى. ئەگەر ئۇنىڭدا بىر ئېنىق مەقسەت بولمىسا، شۇنچە جاپالارنى تارتىش ئۇنىڭغا ئاسانمۇ دەيلا. شۇنداق قىلىپ يۈرۈپ چارچىغان چېغى، تۈيۈقسىزلا دوسكا ئالدىدا يىقىلىپ قالدى. كىممۇ ئويلىغان دەيلا، ھەممىمىز ھاڭ - تاڭ قالدۇق. يىغلىدۇق، قاقشىدۇق، يىغا بىلەن ئادەم تىرىلدىغان ئىش بولسا ئۇ تىرىلەتتى، رەھمەتلىك ھايات ۋاقتىدا باشقىلارنىڭ يىغىسىنى يىغلاپ، كۈلكىسىنى كۈلۈپ، چوڭنىڭ بالىسى، كىچىكنىڭ ئانىسى بولۇپ ياشىغان، ھەممەيلەننىڭ مۇڭدىشى، دوستى، مەسلىھەتچىسى ئىدى. مەھەللىدىكى بوۋاي - مومايلارمۇ ئۇنى كۆرسە يەتتە قەدەم نېرىدىن تازىم قىلىپ كېلەتتى. يەتتە ياشتىن 70 ياشقىچە ئۇنىڭ ۋاپاتىغا ئېچىنمىغان، ئۇنىڭ نامىزىغا كەلمىگەن

ئادەم يوق. ھەممە بىردەك «ئانام» دەپ ھازا ئاڭ
تى، — مۇدىرنىڭ ئاۋازى بوغۇلۇپ گەپ قىلالماي
قالدى. ئۇ سىرغىن تۆكۈلۈۋاتقان يېشىنى قول يا
لىققى بىلەن سۈرتۈۋەتكەندىن كېيىن سۆزىنى داۋام
لاشتۇردى، — ئەلنىڭ بۈنچىلىك نەزەرىگە ئېرىشىش
ئاسان دەملا؟ ئەگەر ئۇ سىلىدەك بىر ئۇنتۇلغۇسىز
تەسىر قالدۇرمىغان بولسا، بۇ جاھانىڭ تۆرىگە ئۇنى
ئۈزدەپ كېلىشلىرى مۇمكىنمىدى؟ مەن ئۇنىڭ بىر
ئىچكى دەردى بارلىقىنى سېزىپ بىر كۈنى ئۇنى ئۆ
خانىغا چاقىرىپ: قىزىم، مەن سىلىگە ئاتا يولىدا ئادەم
ھەرقانداق ئىش بولسا يارىدەم قىلىشنى ئۇستۇمگە
ئالاي دېدىم. ئۇنىڭ كۆزىدىن تارامىلاپ ياش قۇيۇلۇپ
كەتتى. بىراق گەپ قىلمىدى. مەن چۈشەنمىدىم، ئۇنى
شۇنچە چوڭ شەھەردىن بۇ چەت بۇلۇڭ — پۈشقاقتا
توپتەك قاڭقىتىپ تاشلىغان زادى نېمە سەۋەبكىن دەپ
ھەيران ئىدىم...

شەپقەت مۇدىرنىڭ ئۆيىدە تۇنىدى. ئۇنىڭ ئازا
بى چېكىگە يەتكەن ئىدى. ئۇ بارلىق خۇشاللىق ۋە
بەختىنىڭ گۈلئايىم بىلەن بىللە كەتكەنلىكىگە ئىشەنىدى.
ئۆزىگە بارلىقىنى بېغىشلىغان بىر ۋاپادارنى ئادەتتىپ
تاشلۇۋېتىش — بەرگىمدىكى غۇنچىنى ئۈزۈۋېلىپ، ئار
قىدىنلا دەسسەپ چەيلەش — ئۇنىڭ ئۆمرىگە يەتكۈ
دەك ۋىجدانىي ئازاب ئىدى. ئەمدى ئۇنىڭ مۇھەببىتى
زېمىنسىز قالدى، بېشىغا ھەسرەت تېغى غۇلاپ، گېلىنى
پۇشايمان سىرتمىقى بوغدى. ئۇنىڭدا بۇ ۋەقەلەرنىڭ

رېئاللىق ئىگىلىكىگە ئىشەنگۈدەك مادار قالمىغان
ئىدى. ئۇ ھازىر گۈلئايىمغا، ئۇنىڭ مۇھەببىتىگە نەقە
دەر موھتاج ئىكەنلىكىنى ئۆتكەن ھەرقانداق ۋاقىتتىن
كىدىنمۇ چوڭقۇرراق ھېس قىلدى. ئەمدى بۇنداق ھا
ياتنىڭ نېمە ئەھمىيىتى؟ ئۇنىڭ دارديېپ تۇرغان قاقشال
تېرەكتىن نېمە پەرقى قالدى؟ ياشىغان ئىكەن، ھا
ياتتا مەنە بولۇش كېرەك. «بۇ مەنە ئەقىدىدىن كې
لىدۇ، توغرا ئەقىدىدىن، ھاياتتىكى ھەممە نەرسە شۇنىڭ
دىن كېلىدۇ.» بۇ پىكىر ئۇنىڭ كۆڭلىگە كەچكەن ھا
مان ئۇنىڭ دىل قارا ئىخۋلۇقىدا ئەل - پال چاقماق چې
قىلىغاندەك بولۇپ، ئورنىدىن تۇرۇپ تالاغا چىقتى.
سۇبھى كۆتۈرۈلگەن ئىدى. شەپقەت ئەمدىلا قىزىرىشقا
باشلىغان شەرق ئۇپۇقىغا باقتى. ئاسمان گىرۋەكسىز
بېزىگەن قىزىل نۇر شەپقەتكە گۈلئايىمنىڭ نازلىق
رۇخسارىنى كۆرسەتكەندەك قىلدى. شەپقەتنىڭ كۆزى
تورلاشتى. دەل شۇ پەيتتە قايا قىتمۇر قۇشلارنىڭ سا
يىغىنى ئاڭلاندى. شەپقەت قۇلاق سالدى. پاھ، ئەتراپ
نى چاڭ كەلتۈرۈپ ئۇنلەۋاتقان بۇلبۇل گۈلئايىمنىڭ
قاھ - قاھ ئۇرۇپ كۈلگەن ئاۋازىغا نەقەدەر ئوخشاي
دۇ - ھە!؟

شەپقەتنىڭ پىغانى ئۆرلىدى. ئۇ ھەسرەت ۋە
سېغىنىش ئازابىدا قەبرىستانلىققا قانداق كېلىپ قال
غانلىقىنى سەزمەي قالدى. قەبرە ئەتراپىدىكى رەڭمۇ
رەڭ گۈللەر، ئەمدىلا چىش يارغان غۇنچىلار سۈبھىنى
قۇچۇپ، بەزگىدە ناز بىلەن كۈلمەكتە، جانغا راھەت

همه‌يمن شامال گۈللەرنى لەرزان ئۈسۈلغا سېلىپ ئويناماقتا. تاڭنىڭ ساپ ھاۋاسى بىلەن گۈللەرنىڭ خۇش بۇي پۇرىقى گۈپۈلدەپ دىماغقا ئۇرۇپ تۇرىدۇ. شەپەقەت مەسخۇش ھالدا كۆزىنى يۇمدى. ئۇنىڭ يۇرىكى بىر شېرىنلىكتىن سەۋرسىز تىترەپ، قەلبى سۆيگۈ ھاۋەسىدىن زىلزىلىگە كەلدى. «ئاھ گۈلئايسەم!» دەپ پىچىرلىدى ئۇ ئىختىيارسىز ھالدا. گۈل ھىدى ئۇنىڭغا گۈلئايسەمنىڭ تونۇش نەپەسلىرىنى ئەسلەتكەن ئىدى. ئۇ بىر ھازادىن كېيىن كۆزىنى ئاچتى، شۇ تاپ ئۇ گۈللەر ئارىسىدىن گۈلدىن تون كىيىپ ئۆزىگە قاراپ كۈلۈمسىرەپ تۇرغان گۈلئايسەمنى كۆرگەندەك بولدى. راست، بۇككەدە ئېچىلىپ كەتكەن بۇ گۈللەر گۈلئايسەمنىڭ سىماسى؛ گۈل بەرگىدە سىمابىتەك تىترەپ تۇرغان تامچىلار گۈلئايسەمنىڭ كۆز يېشى. شەپەقەتنىڭ بىردىنلا كۆڭلى بۇزۇلدى. ئەمما ئۇ بۇ قېتىم ياش تۆكمەسلىك ئۈچۈن قايناپ تۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان ياش دولقۇنىنى كۆڭلىگە بىلەن توساپ قەبرە تالدىدا يۇكۈندى:

— ياخشىمۇسەن، گۈلئايسەم، — دېدى ئۇ ئۈنسىز. — نېدا قىلىپ، — كېچىچە قورقتۇڭمۇ؟ ئەمدى خاتىرجەم بول، بۇنىڭدىن كېيىن سېنى ھەرگىزمۇ يالغۇز تاشلىمايمەن، سېنىڭ باغرىڭنى ماكان تۆتۈپ، ئۇنى گۈللەش بىلەن ئۆتىمەن. رازىلىق بەرگىن جېنىم، سەن بىلەن مەڭگۈ بىرگە ئۆتۈشۈمگە رازىلىق بەرگىن.

ئاپتور قەققىدە:

غەلىبە مۇھەممەت 1956 - يىلى ئۈرۈمچىدە تۇغۇلغان. 1977 - يىلى ئۈرۈمچى شەھەرلىك دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ بىر مەزگىل ئوقۇتقۇچى بولغان. ھازىر «شىنجاڭ ئايالىرى» ژۇرنىلىدا ئەدەبىي مۇھەررەر بولۇپ ئىشلىمەكتە.

غەلىبە مۇھەممۇت 1983 - يىلى ئېلان قىلغان. «قىزىل گۈلنى كىم تاقىشى كېرەك» ناملىق تۇنجى ئوچېرىكى بىلەن ئەدەبىيات سەپىگە كىرگەن. شۇنىڭدىن بۇيان ئۇنىڭ «ئۆمۈر ۋە ياشلىق» قاتارلىق شېئىرلىرى ۋە «پەزىلەت»، «كۆز ۋە تەبەسسۇم»، «ئۇ مېنىڭ پەرىشتەم»، «ھايا تتا مۇنداق خەتلەرمۇ يېزىلغان» قاتارلىق ھېكايىلىرى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى.

بۇ توپلامغا ئاپتورنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يازغان بىر قىسىم ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ھېكايىلىرى كىرگۈزۈلدى.

ژامەنە تۆردی
نادامەت یالدامەس

ھەرقانداق سورۇندا باشقىلارغا گەپ بەرمەي-
دىغان، ھەتتا ئۇلپەتلىرىنمۇ ئۇنچە بەك كۆزگە ئىلىپ
مۇ كەتمەيدىغان، ھەمىشە كۆزلىرىدىن مەمەدانىلىق ۋە
كەمبەر ئۇچقۇنلىرىنى چاچرىتىپ، گىدىيىپلا يۈرۈشكە
خۇشتار ۋەلى سابىر مۇشۇ كەمىلەردە تولىمۇ جىممىت
قالغان ئىدى. ئۇ ھېلىقى «ئەرز خېتى»نى سوت مەھ-
كىمىسىگە سۇنغاندىن كېيىن، گەرچە ئۇنىڭدىكى «ياـ
كىت» لارنى يالغاندىن ئويدۇرۇپ چىقىرىشنىغا ۋىجدانى
قىلچە ئازابلانمىسىمۇ، لېكىن زادىلا خاتىرجەم ئەمەس
ئىدى. چۈنكى كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكىدەك قاراشلىرىمۇ
ئۇنىڭغا مەسخىرە قىلىپ كۈلۈۋاتقاندەك، ئاچچىق-
ئاچچىق كىنايىلەر بىلەن ئۇنى يەرگە ئۇرۇۋاتقاندەك
بىلىنەتتى. ئۇمۇغۇ مەيلىدى، بىراق، ئىش ۋاقىتدا
بىراۋلارنىڭ ئىشخانا زۇۋايىسىنىڭ كو-
ئۇپكىسىنى بېسىشلىرى، توساتتىنلا «ۋەلى!» دەپ چا-
قىرىشلىرى ئۇنى ۋەھىمىگە سالاتتى. ئۇ، تاكى شۇ كـ

جىنىڭ سوت مەھكىمىسىنىڭ ئادىمى ئەمەسلىكىنى يەنە
لەپ بولمىغىچە ئارام تاپماي دەككۇ - دۈككىگە چۈشۈپ
قالاتتى.

بۇ كۈنلەرمۇ ئۇزاققا بارمىدى. باش باھار كۈنلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئىدارە باشلىقى ئۇنى ئۆز خانىسىغا باشلاپ چىقتى، ئوتقا شتەك دۇخاۋا بىلەن قاپلانغان ئۇزۇن كرېسلوغا قەدەر كلىپ قىلدى. ھەمدە ئونىڭغا تامان تۇتتى. ۋەلى ھەمىشە دېگۈدەك قاپىقىنى بارلاپ چىقىرىپ، چىرايىنى ئاچماي يۇرىدىغان بۇ باشلىقنىڭ بۇگۈن ئۆزىگە نېمە ئۇچۇن شۇنچىۋالا ئىلتىپات كۆرسىتىپ كەتكەنلىكىنىڭ تېگىگە يېتەلمەي ئاتاتىن لېكىن ئۇ بىردىنلا «ئىدارىنىڭ دوكلاتى قەدەر ستېنوگرافىسىنى كەلدىمىكىنە؟» دەپ ئويلاپ قالدى. مۇدىر بولسا بىر خىل سالماقلىق ئىچىدە تۇراتتى. ئۇنىڭ چىرايىدىن ھېچ خۇشاللىق، ئەمەس رەنجىش ئالامەتلىرىنى سېزىش قىيىن ئىدى.

— يولداش ۋەلى! — دېدى بۇ ئاخىر — سىزگە خەت... — مۇدىر ۋەلىگە ئاغزى ئۇچۇق بىر كونۋېرتنى ئۇزاتتى. ئۇ مۇدىرغا يېقىنلىقىدىن مۇنداقلا بىر قاراپ قويۇپ، ئاندىن خەتنى ئالدى - دە، گويا بىرسى خەتنى ئۇنىڭغا قولىدىن شارتتىدە تارتىۋالىدىغاندەك بۇرۇلكسىنىڭ يانچۇقىغا سېلىۋالدى. نېمە ئۇچۇندۇر ئۇنىڭ ئاق - سېرىق چىرايى بىردىنلا خۇددى شاپتۇل چېچەكىدەك رەڭ ئالدى. ئۇ شۇ تاپتا يۇغداي ئۆڭلۈك، بادام قاپاق، ئۇلاشما قاش،

ئىللىق چىراي بىر ئايالنىڭ سىماسىنى غۇۋا كۆرگەنگە
دەك بولدى....

— يولداش ۋەلى! خەت ئىدارە نامىغا كەلگەن
ئىكەن، دەرۋەقە، سىز تۇرمۇشلۇق بولغانلىقىڭىزنى بىزنى
دىن يوشۇرۇپ كەپسىز. بىز سىزنى بىلمەيلىك، كەمتەر، ياخشى يولداش دەپ يېقىنداپ....

مۇدىر بىردىنلا سۆزىنى توختىتىپ. تاماكىسىنى
قاتتىق - قاتتىق شوراشقا باشلىدى.

«خېتىمنى ئوغرىلىقچە ئوقۇۋېلىپ ...» دەپ ئويلىغان ۋەلى مۇدىرنىڭ كېيىنكى سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئوتقا چۈشكەن قىلدەك تولغىنىپ كەتتى. ئۇ، نېمىنىدۇر ئوبلاپ، ئولتۇرغان مۇدىرغا ئوغرىلىقچە بىر قاراپ قويدى. ئۇنىڭ كۆڭلىنى «ئېسىت، بۇ ئىشنى 4 — 5 كۈن كېچىكتۈرىدىغانمۇ گەپكەن، دوكلاپ يېزىلىپ بولغاندىن كېيىن دەپ ئىشنى خاتا مۆلچەرلەپتىمەن، بىلگەن بولسام ھەي...!» دېگەن پىكىرلەر چولغىۋالغان ئىدى. مۇدىر ئۇنىڭ روھىي كەيپىياتىنى سەزمىدىمۇ، ياكى سەزسىمۇ سەزمەسلىككە سالدىمۇ ھېچنەرسىگە پەرۋا قىلمايتاماكا چەكمەكتە ئىدى.

— ئارىنى كەشتىنى ئازابلىغۇدەك بىر خىل سوغۇق جىمجىتلىق قاپلىدى. شۇ تاپتا ۋەلىنىڭ پىكىرى خىيالى «ئېسىت! پۈتۈم ئەمدىلا ئۇزەكگۈگە چىقاي دېگەندە يەنە شۇ كالامپاي خوتۇنىنىڭ كاساپىتىدىن...» دېگەن ئاچچىق خىياللار بىلەن بەنت ئىدى. مۇدىرنىڭ ئۆزىنىڭ سىنىش، ئەپسۇسلىنىش تەلەپپۇزى بىلەن ئېيتقان

سۆزى جەمجەتلىقنى بۇزدى:

— ئىش سىز كۈتكەندەك ھەل بوپتۇ. بىراق بۇ ئىشتا ياخشى يول تۇتالمىغان. خوتۇن خەتىر تالداش... ھەي! ھېلىمۇ ياخشى، بىچارە ناھايىتى مەرد ئايالكەن. مۇبادا بىز بۇ ئىشلاردىن بالدۇرراق خەۋەر تاپقان بولساق ئىدۇق، ئىش پۈتۈنلەي باشقىچە ھال بولغان بولار ئىدى.

مۇدىرنىڭ سۆزىدىن كۆڭلىگە ئەمىنلىك تاپقان ۋەلى ئۇنىڭ «ناھايىتى مەرد ئايالكەن» دېگەن سۆزىنى ياقتۇرمىدى. چۈنكى ئۇ ئەزەلدىن ھەرقانداق سۆز ۋە ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋەزنىنى كۆڭۈل تارازىسىدا ئۆلچەپ كۆرۈشكە ئادەتلەنمىگەچكە ئايالنىڭ ئالىجاناب خىرقى پوزىتسىيەسىنىمۇ «ئاماسىزلىقتىن» دەپ چۈشەنگەن ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ چېھرىدە يا خۇشاللىقتا، يا ئۇڭايسىزلانغانلىقتا ئۇخشىمايدىغان بىر خىل ئىپادە جىلۋىلىنىۋاتاتتى. شۇنداقتىمۇ بۇگۈن ئۇنىڭ تەلىيى ئۇدۇن كەلگەن كۈن بولدى. چۈنكى «مەسىلە ۋەلى كۈتكەندەك ھەل بولدى». ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇدىر ئىشىنىڭ ئىچىدىكى سۆرۈشتۈرۈپمۇ ئولتۇرمىدى. «بەلكى مۇدىرنىڭ بۇ ئىشلاردىن خەۋىرى يوقتۇ. ۋە ياكى گەپ ئۆزىدىكەنلىكىنى ۋەلىنى ئازراق تولا ئۇچۇغداپ قويغىنى بىلەن سەھرالىق بىر تۇمپاي خوتۇننى تاشلاپ، چولا شەھەرلەردە ئىشلەۋاتقىنىغا، ئورنىغا لايىق ئازىنىسى قىز بىلەن ئائىلە قۇرۇۋېلىشىغا قارشى ئەمەستۇ...» ئېھتىمال، ۋەلى يۇقىرىقى تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ ئۆزىنى ئالداش

تەن باشقا نەرسە ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىشقا قادىر ئەمەس ئىدى.

مۇدىر شۇنچە ئىشەنگەن، ئۆستۈرۈشكە پىلانلاۋاتقان بۇ كىشىدىن بۇنداق ئىشنىڭ چىققىنىغا ناھايىتى ئەپسۇسلانغان، غەزەپكە كەلگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئۆزىگە ھاي بېرىپ، «ھەممە بولغۇلۇق بولۇپ بوپتۇ، ئالدەمىلەرگە ئىشەنمەيدىغان ھەقسىزلەتەن تەس ئىكەن، ئۇنى چۈشەنمەي تۇرۇپلا نېمىشقىمۇ...» دېگەن خىيالنى قەلبىدىن بىلەن كۆپايىلەندى ۋە ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ:

— ئەمدىكى گەپ سىزنىڭ بالىڭىزغا نىسبەتەن ئاتىلىق مەسئۇلىيىتىنى ئاخىرىغىچە ئۆتىشىڭىزدە قالدى. بۇ نىكاھ قانۇنىدىمۇ بەلگىلەنگەن. دېمەكچىمۇ بالىنى تەربىيىلەپ قاتارغا قېتىش سىزنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان ئىنسانىي بۇرچىڭىز دېدى.

مۇدىرنىڭ بۇ سۆزلىرى ۋەلىنى خۇددى قىش كۈنلىرى كاچىكۇلغا چۈشۈپ كەتكەندەك سېزىمغا كەلتۈرۈپ قويدى.

ياق! ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. ئۇ خەقلەرگە «مەن ئېخى توي قىلىشقىمۇ ئولگۈرمىدىم» دەپ يۈرگەن تۇرسا. ئەمدى بىر بالىنىڭ ئاتىسى ئىدىم دەپ ئۇنى قولتۇقلاپ يۈرسۇنمۇ، ۋەلى نەگىچە بېرىپ داۋالاشسا، داۋالىشىدۇكى، قانچىلىك بەدەل كەتسە تۆلەيدۇكى، ھەرگىز بالىنى...

ئۇ ئويلاپ قالدى.

— مەن، — مەن بۇ يەردە، — دېدى ئاخىر

«ئۆزۈم تاپقان بالاغا، نەگە بارای داۋاغا» دەگەندەك ئىناق بىر ئائىلىنى بۇزماسلىق كېرەك ئىدى. ۋەلى ئۆز ئورنىدا خۇددى قاققان قوزۇقتەكلا تۇرۇپ قالدى. مۇدىر ئۇنى ئالمىناچان يالغۇز قالدۇرغان ئىدى.

ۋەلى مۇدىرنىڭ «تەقىپ» لىرىدىن ئاران قۇتۇلۇپ، ئۆز ئىشخانىسىغا كىرىپ كەلگەندە ئىشتىن چۈشۈش ۋاقتى بولۇپ قالغان ئىدى. گەرچە ۋەلى ئىشخانىسىغا يۈرىكىنى خېلى توختىتىپ، ھېچ ئىش بىلەن شۇغۇللانغىسى كەلمىگەن بولسىمۇ، ئىشداشلىرى ئۇنىڭغا بىر خىل سىرلىق نەزەر تاشلىماقتا ئىدى. لېكىن ۋەلى ئۇنىڭغا ئىرەنمۇ قىلمىدى. چۈنكى ئۇ، «بۇ ئىشلاردىن باشقىلىرىنى باشقىسىنىڭ خەۋىرى يوق» دەپ ئويلايتتى.

ۋەلى ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ چىققان ئۈچ يىلدىن بۇيان، تۇرار جاي قېينىچىلىقى تۇپەيلىدىن ئۆز ئىشخانىسىغا كارىۋات قويۇپ، يېتىپ ـ قوپۇپ يۈرەتتى. ئىشداشلىرى ئۆيلىرىگە ئالدىراپ مېڭىشتى، ۋەلى بولسا ئىشىكنى ئىچىدىن تاقىدى ـ دە، ھېلىقى كونۇپرەتنى يانچۇقىدىن چىقاردى. كونۇپرەتتىن ئۈچ بەتلىك خەت بىلەن ئۇنى ئىنتايىن خۇشال قىلغان بىر پارچە «سېرىق قەغەز» چىقتى.

خېلىدىن بېرى كۆتكەن مەقسىتى بىرلا ئەرز بىلەن «ئۇن ـ تىنىچ ـ زلا» ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىن خاسىيەت ئۆز خېتىدە ھەرقانچە قاتتىق ـ قۇرۇق گەپلەرنى قىلغان بولسىمۇ، ۋەلى ئۇنىڭغا بەرداشلىق بېرىشكە رازى ئىدى. شۇڭا ئۇ، باشتا خەتنى يىرتىۋەتمەكچى بولدى. بىراق، خاسىيەتنىڭ نېمىلەرنى يازغانلىقىنى ئوقۇپ بېقىش ئىستىكى ئۇنى يەنە بۇنىيەتتىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر قىلدى.

«تۇنجى قېتىملىق مۇھەببىتىمنىڭ بىردىنبىر مەغلۇبىيەتچىسى، ئىناق، بەختىيار بىر ئائىلىنى (ۋەلى ئوقۇپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، مۇھەببەتمۇ يوق، نەپرەتمۇ يوق بىر ئائىلىنى قانداقمۇ بەختىيار ئائىلە دېگىلى بولاسۇن، ئەخمەقلىقىنى قارا، دېگەنلەرنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى) ۋەيران قىلغۇچى، بۇ ئاپا ۋەلى!

سىزنىڭ سوت مەھكىمىسى ئارقىلىق مېنىڭدىن ئاجرىشىشنى تەلەپ قىلغانلىقىڭىزنى ئاڭلىغىنىمدا. گويا بۇ گەپ باشقا بىرسى ئۈستىدە بولۇۋاتقاندەك، ئۆز قۇلىقىمغا ئىشەنمەيلا قالدىم. تۇۋا، شۇنداقمۇ ئۇقۇشماسلىقلار بولامدۇ؟ دەپ ئويلاپتىمەن تېخى! دەرۋەقە، خېتىڭىز «مەن يۆتكەلگەندىن كېيىن ساداقەتسىزلىك قىلدى» دېگەنگە ئوخشاش يالغان ـ ياۋداقلار بىلەن تولغان بولۇپ، ئاشۇ «باھانە» لىرىڭىز ئارقىلىق مېنى يەرگە ئۇرۇپ، ئۆزىڭىزنىڭ ئىپلاس مەقسىتىگە يەتمەكچى بولۇپسىز. گەرچە بۇ ئاشكارا يېزىلمىغان بولسىمۇ، سىز كەتكەندىن بۇيان، يازغان ھەممە خەتلىرىڭىزنى (ناھايىتى ئۈچ پارچىلا) ئۆز ئادرېسىڭىزغىچە ئەمەس، بەلكى بىراۋلارنىڭ ئادرېسلىرى بىلەن

يېزىشلىرىڭىز؛ قانداقتۇر «ئۇيغۇر ھەل قىلالمايدۇ
قاتتىق، لېكىن قىلىشىمىز بىلەلمەيدىغان ئىشلار
مەن». دېگەن گەپلەرنى ھەممىسى مۇشۇ ئاقىۋەتلەرنى
مۇقەددەمسى ئەمەسمىدى؟!... ئاشۇلارنىمۇ سېزىۋالا
مىغۇدەك دەرىجىدە ئەقىلسىز بولسام ئىدىم كاشكى
«تازىنى تاز دېسە ئۆلگىسى كېلۇر، ساقنى تاز دېسە كۆلگە
سى كېلۇر» دەيدىغان كونىلار. بۇنىڭغىمۇ مەيلى، بۇ
تەقدىرنىڭ قىسمىتى! بۇ مېنىڭ كۆرگۈلۈكۈم! مە
ئۆتۈن ئۇيغۇق - تۇغقانلارنىڭ جان - جەھلى بىلەن
تۇرۇشلىرىغا قارىسام، سىزنى نامرات كۆرمەي، تۇ
تۇرا ئۇچۇ يىل كۆتۈپ توي قىلغان ئىدىم. ئەنە شۇ
نىڭغا يارىشا ۋاپاغا جاپا قىلدىڭىز!

خەير دېدىم، ئۆتمۈشنى تىلغا ئېلىپ نېمە قىلاي
لېكىن مەن شۇنىڭغا ئېچىنماي تۇرالمىدىمكى، مەن
سىزنى بەختىيار تۇرمۇشقا ئېرىشكەندە، ئاشۇ ئاپەتلىك
يىللاردىكى «چېنىقىش» مەزگىلىدە بىر بۇردا زاغرا
نان تاپساقمۇ تەڭ يەپ، قېلىن قار ياغقان زىمىستان
قىش كۈنلىرى قوناق موندىكى قالاپ ئۆتكۈزگەن ئېغىر
كۈنلەرنى ئەبەدىلىئەبەد ئۇنتۇمايدۇ، ماڭا ئائىلە
ھاياتىدا ۋاپادار جۈپ، ئۆگىنىش ۋە خىزمەتتە ئۆتكۈر
پىكىرلىك دوست، تۇرمۇش سەپىرىدە ياخشى بىر ھەم
راھ بولالايدۇ دەپ خاتا ئويلىغان ئىكەنمەن. «ئېرىڭغا
ئىشەنگۈچە، ئىشىكىڭنىڭ ئىلگۈچىگە ئىشەن» دېگەن
ۋاست ئىكەندە؟

بەلكى سىز خۇددى ھېچقانداق بەدىئىي قىممىتى

يوق بىر پارچە سۈرەتنى تاشلاندۇق نەرسىلەر قاتا
رىغا تاشلىۋەتكەندەك، مەن قاتارى قىزىڭىز خالىدەنمۇ
ئاللىبۇرۇن كۆڭۈل خاتىرىڭىزدىن ئۆچۈرۈۋەتكەنسىز.
مەن بولسام ئۇنى پۈتۈن مېھرىم بىلەن ئوبدان تە
بىيلەپ، ئانىلىق بۇرچۇمنى ھەقىقىي ئادا قىلىشقا تى
رىشىۋاتىمەن.

گەرچە سىز مېنى ئاللىقانداق باھانىلەر بىلەن
چاپلىشىۋالارمىكىن دەپ سوت مەھكىمىسىگە ئەرز قىل
غان بولسىڭىزمۇ، لېكىن مەن يەنە كونا قەدىرداناڭلىق
ھۆرمىتى بىلەن سوت مەھكىمىسى ئارقىلىق سىزگە ئۇ
چۇر بېرىشنى ئۆزۈمگە مۇناسىپ كۆردۈم.

ئەپادا باققاندا دوست ئىندۇق، ياكاك چاقماندا
ئايرىلدۇق،

خەير! سىزگە بەخت تىلەپ،

ئەقىلسىز خاسىيەت.

1980 - يىل فېۋرال»

ۋەلى خەتنى باشتىن - ئاخىر ئوقۇپ چىققاندىن
كېيىن، نومۇسسىزلارچە بىر ھىجىيىپ قويدى - دە،
يوتقان - كۆرپىلەر رەتلىك تىزىلىپ، ئۇستىگە يىپەك
گىلەم يېيىپ قويۇلغان سىم كارىۋاتقا ئۆزىنى تاشلاپ
يېڭى مەشۇقىنى خىيال قىلىشقا باشلىدى.

× × ×

سەنتەبىر ئايلىرىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرى، ئۇ

ۆمچى شەھەر ئىشلىرى پوزىتسىيەسىنى چىلىغان ھەرخىل گۇمانلارغا پۇرىكەنگەن، سەپكى قۇياش نۇرىنىڭ ئالتۇن نۇرلىرىنى گۈزەل كوچىلارغا، ئېگىز بىنالارنىڭ ماكانلىرىغا ئايماي سەپكەن بىر ئەسلىگىنى ئىدى.

ئىدارە باشلىقىنى پايتەختكە — يېڭىغا ئۆزىنىڭ ئۆچۈن ئايرودرومىغا چىقىقان ۋەلى يولۇچى كۈتۈش زالىدا ژۇرنال كۆرۈپ ئولتۇرغان بىر يىگىتنىڭ كۆز قىرىنى مۇنداقلا تاشلىغان ئىدى، يىگىت ئۆزىنىڭ بىلەن بەنت بويكەتكەچكە ئۇنى سەزمەي بىر ئازدىن كېيىن ھېلىقى يىگىت ژۇرنالنى يېپىپ يانغا قويدى — دە، ئوبدانلا بىر ئەسنەپ قويۇپ، ئەتراپقا بىر - ئىككىدىن يىغىلىپ كۆپەيگەن يولۇچىلارغا سەپسېلىشقا باشلىدى. شۇ قاتاردا ۋەلىمۇ ئەلۋەتتە ئۇنىڭ نەزەرىدىن نېرى قالالمىغان ئىدى.

— سەپەرنى قايىقا دەيسىز؟ — ئاۋۋال سۆز باشلىدى ۋەلى يىگىتكە.

— مەن، — دېدى يىگىت سەل ياتسىرقىغان ھالدا، — بېيجىڭدىن كېلىدىغان سىگىلچاقنى كۈتۈۋېلىشقا چىققان ئىدىم، سىز چۇ؟

— ھە، مۇنداق دەڭ، مەن ئىدارىدىكى بىر قەدەم باشلىقىنى بېيجىڭغا يىغىنغا ئۇزاتماقچى بولۇپ چىققان ئىدىم. — دېدى ئۇ باشلىقىنى ئىما قىلىپ. ئۇلار باشتا سەل تارتىنىشتى. كېيىن ئاستا - ئاستا كۆنۈشلار دەكلا بويكەتتى. ئۇلار پەن - تېخنىكا تە-

رەققىياتى، ئۇرۇمچىدە تېلېۋىزىيىنىڭ ئاھاينتى تېز ئۆمۈلىشىۋاتقانلىقى، قايسىبىر ژۇرنالىنىڭ چەت ئەل لەرديكى، بولۇپمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئىناۋەتلى، شىنجاڭ تېيانشان كىنو ستودىيەسى ئىشلىگەن «مۇز تاغقا كەلگەن مېھمان» دېگەن سىنارىيە بېلىتىنىڭ بازار تاپقانلىقى... توغرىسىدا ئۇزاقتىن - ئۇزاق پاراڭ لاشتى. ۋەلى يەنە مەۋلان ئىسىملىك بۇ يىگىتنىڭ ئۆلجىدىن بولۇپ، تۇرپاندا ئىشلەيدىغانلىقى، بېيجىڭدا ئوقۇۋاتقان شۆيۈەنىدە بۇ يىل ئوقۇش پۈتتۈرىدىغان مەزگىلىم دېگەن سىگىلىسى بارلىقى، ئاشۇ سىگىلىسىنى كۈتۈۋېلىشقا چىققانلىقى قاتارلىق تەپسىلاتلارنى بىلىۋېلىشقىمۇ ئولگۈردى.

كۆموش لاچىن ئۇرۇمچى ئايرودرومىغا كېلىپ قوندى، يولۇچىلار ھاياجانلانماقتا ئىدى...

ۋەلى باشلىقىنى ئۇزاتىتى ھەمدە شوپۇرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن مەۋلان ۋە ئۇنىڭ سىگىلىسى مەريەمنى ئېلىپ شەھەر رايونىغا قاراپ يولغا چىقتى. «ۋولگا» يېڭىشىل ئېتىز لىقلارنى، گويا كۆموش لېنتىدەك ئۆزۈندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ ياتقان ئاسفالت يوللارنى ئارقىغا تاشلاپ، كۆرىستىلىكەن ئادىرىسقا قاراپ ئۇچماقتا ئىدى. ۋەلى ماشىنىدا ئۇيان - بۇيانىنىڭ پارىكىنى قىلغاچ، قەزغا ئوبدانلا سىنەپسالدى، مەريەم چىراپىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدىغان، ئۆتكۈر كۆزلۈك، بۇدۇر چاچلىق، كېپىنە كىيگەك شوخ قىز ئىدى. ئۇنىڭ كۆموش قوڭغۇراقتەك جارانگلاپ تۇرىدىغان ئاۋازى،

باشقىلار بىلەن سۆزلەشكەندە ئاسانلا ھايا جانلىنىپ
لىرى، ھەتتا ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا شەكىللىنىپ
غان مۇلايىم ئەمما نازۇك ناز - كەرەشمىلىرى قاتا
شى جىنىستىكى ھەرقانداق يۇرەكنىك تارىنى چېكەلەي
تى.

«ئادەمزاتىنىمۇ مۇشۇنداق پەرىشتە ئاپىرىدە
بولدىكەن - ھەي» دېۋەتتى ۋەلى ئۆز كۆڭلىدە. مەرىيەم
ئارتىسىلارغا خاس سەزگۈر كۆزلىرى بىلەن ۋەلىنىڭ
قاراشلىرىدىكى مەنىنى ئالىساقاچان سەزگەن ئىدى،
دېمىسىمۇ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ ئەزىز يۇرتى، قېرىنداش
لىرى بىلەن دىدارلىشىشقا ئالدىراۋاتقان چاغدا كە
چىك ماشىنا بىلەن ئەكىرىپ قويغىنىغا بەكمۇ خۇشال
بولۇپ كەتكەن مەريەم، ئاكىسىنىڭ بۇ دوستىغا ئۆز
كۆڭلىدە ئىنتايىن مىننەتدار بولغان ئىدى.

ئۇلار نىشانغا يېتىپ كېلىشتى، ۋەلى ئۇلارنىڭ
شۇنچە تۇتقانلىرىغا ئۆزىنىڭ ھالىق ئېيتىپ، كېيىن ئالا
ھىدەن يوقلاپ كېلىدىغانلىق ۋەدىسى بىلەن قايتىپ
كەتتى. پۇرسەتنى غەنىمەت بىلگەن ۋەلى يول ئۈستى
دە يېڭى قارار چىقىرىپ ئەتىسى ئەتىگەندىلا ئۇلارنى
ئىزلەپ كەلدى ھەمدە مېھمان قىلدى ۋە مەريەمنىڭ
خىزمەت رەسمىيىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىغا ياردەملەشتى.

ئەنە شۇ چاغدىن باشلاپ ۋەلى ۋاقىت تاپسىلا
بۇ شەھەردە ئاتا - ئانىسى ۋە ھېچقانداق ئۇرۇق -
تۇغقانلىرى بولمىغان بۇ قىزچاقنى يوقلاپ تۇرىدىغان
بولدى. ھەر يوقلىغاندا ئەلۋەتتە قۇرۇق قول بارمايتتى،
بايرام، دەم ئېلىش كۈنلىرى مەريەمنى باغچىلارنى، ھاگمزنە

لارنى ئايلاندۇرۇپ ۋە مېھمان قىلىپ ئافىدىن ئۆز
ئىدارىسىغا ئاپىرىپ قويياتتى.

كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلارنىڭ تونۇشلۇقى
دوستلۇق دەرىجىسىگە يېتىپ يەتتى. لېكىن ۋەلى بول
سا باشقىچە پىكىرده ئىدى. «مەن ئەسلىده خاسىيەت
ھېگەن شۇ كالامپايدىن قۇتۇلۇش غەرىزى بىلەن يۆتە
كىلىپ كەلگەن ئىدىمغۇ، تېخىچە بىر ئېپى كەلمەيۋاتا
مەن. دېمىسىمۇ ئاشۇ ئارانلا تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ
نى ئوقۇغان باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئاددىي بىر ئوقۇتقۇ
چىسى قانداقمۇ مېنىڭ خىلىم بولسۇن، مەن مەر
يەمنى چوقۇم ... دېگەن بىر خىل قەبىھ پىكىر ئۇنىڭ
كاللىسىنى ئايلاندۇرماقتا ئىدى ...

ئۇ، ئۆزىنىڭ قىزدىن 7—8 ياش چوڭلۇقىنى يو
شۇرۇپ، ئوتتۇرا بوي ۋە ئورۇقراق كەلگەن تەن قۇ
رۇلۇشىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانىۋاتقچى بولدى.
شۇڭا ئۇ قىزغا ئۆزىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرگىلى ئەمدىلا
ئىككى يىل بولغانلىقى، ئوقۇغان ۋاقىتلىرىدا قانداقتۇر
بىر خىل ئۆتكۈنچى ھېسسىياتنىڭ تەسىرىدىن بىر قىز
بىلەن ئاز - تولا باردى - كەلدى قىلىشقانلىرى
لۇغرىسىدىلا ئېغىز ئاچتى. ئەمدىلا جەمئىيەت ھاياتىنى
باشلىغان بۇ سىددا قىز ئۆزىگە شۇنچىۋالا غەمخورلۇق
لارنى قىلىۋاتقان بۇ يېقىن ئادەمنىڭ سۆزلىرىگە
ھەشەنمەي قالاتتىمۇ؟!

كۈنلەر شۇ خىلدا ئۆتۈۋەردى، مەريەم ۋەلىنىڭ
ھىلىلىك، مۇئامىلىده كەمتەر - مۇلايىملىقى، بولۇپ

مۇ ئۇنىڭ ھەر خىل مۇزىكىلارنى خۇددى ئۇستا مۇزىكانتلاردەك بىمالال چالىدىغانلىقى، ناخشا ئوقۇشتىكى ھېسسىياتچانلىقى، يۇرۇش ـ تۇرۇش، ئۆزىنى تۇتۇشتىكى مەدەنىيلىكى قاتارلىقلارغا قاراپ ئاستا ئاستا ياخشى كۆرۈپ قالدى...

× × ×

يېقىندىن بۇيان ئۆزىنى كۆكتە پەرۋاز قىلىۋاتقان لاچىن چاغلاۋاتقان ۋەلى ھەدىسلا مەريەمگە تېزراق توي قىلىۋېتىش تەكلىپىنى قويغىلى تۇردى، مەريەم «كېلەر يىلى قىلايلى» دەپ ئىنىق جاۋاب بەرگەن بولسىمۇ، ۋەلى قوشۇلمايلا كېلىۋاتاتتى. ۋەلى ئۆچۈن ئېيتقاندا بۇگۈنكى سەيلىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى مۇ بىر ئامال قىلىپ مەريەمدىن بۇ ھەقتە ماقۇللۇق ئېلىۋېلىشتىن ئىبارەت ئىدى.

— مەريەم، تويىنى مۇشۇ باھاردىلا قىلىۋەتسەك، ھېلىمۇ بىزگە مۇشۇنداق يۇرگىلى بېرىلىدىن ئاشتى.

— ئۇغۇ شۇنداق، تېخى ھېنىڭ قىز ساۋاقداشلىرىمنىڭ ھېچقايسىسى توي قىلمىدى، ئۇنداقتا...

— ئۇ، ئۇلارنىڭ ئىشى، قارا ئۆ، — دېدى ئۇ يانچۇقىدىن خاتىرىسىنى چىقىرىپ، — سىزگە بولغان مۇھەببىتىم ھېنى مۇنداق يالغۇز ياشاۋېرىشكە...

مەريەم ۋەلى ئۇزاتقان خاتىرىنىڭ قاتلىغان بەتلىدىن قايسىبىر شائىرنىڭ مۇنۇ شېئىرىنى ئىچىدىلا

ئوقۇدى:

كەل، جېنىم دىلبىرىم يېنىمغا،
بىر ئوپۇپ ئالايمەن لېۋىڭدىن.
تا ئۆمرۇم بارىچە قالمىدى،
ھېچ كەتمەي ئايلىنىپ يېنىڭدىن.

مەريەم خىجىللىق ئارىلاش كۈلۈمسىرەپ قويدى ھەمدە ۋەلىنىڭ بىرمۇنچە يېلىنىشلىرىدىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— مەن يېقىندا ئاكامىلارنى يوقلاپ كەلمەكچىمەن. ئۇ، توي قىلغاندىن بېرى ئۆيدىكىلەر ئۇلارنى يوقلاپ كېلەلمىدى. مەن بىزە يېقىنراق يەردە بولغاچقا، ئۇلارنى بۇ يىل يوقلاپ كېلىشىم لازىم، شۇڭا...

— ئۇزۇن قانچە چۈشەمسىز؟ كۆپ ۋاقتىمۇ كەتمەيدىغۇ؟

— ياق، جەنۇبتىمۇ يەنە بىرسى بار. «بىر بالادىن قۇتۇلۇپ، مىڭ بالاغا تۇتۇلدۇم» دېگەندەك، مانا كۆرۈڭ بۇ كارامەتنى! ۋەلى تېخى بەدىلا خاسىيەتتىن ئۇن ـ تىنسىز ئاجرىشىپ بۇ گەپلەرخەتنىڭ قۇلىقىغا يېتىپ، ئاغزىغا چىقىپ بولغۇچە تېزراق توي قىلىۋېلىش كويىدا يۇرسە، مەريەم كۆتۈلمىگەندە «جەنۇبقا بېرىپ كېلىمەن» دەۋاتامدۇ؟ ۋەلىنىڭ تاپىنىدىن كىرگەن تىترەك مېڭىسىدىن چېقىپ كەتتى. ئۇ، ئۆگى ئۆچكەن ھالدا تاماكىسىنى تۇتاشتۇرغىنىچە ئويغا پاتتى... ئۇنىڭ كەيپىياتىنىڭ

بۇزۇلغانلىقىنى توي ۋاقتىنى كېيىنگە سۈرگەنلىكىنى
دەپ قارىغان قىز، چىرايلىق سۆزلەر بىلەن ئۇنىڭ
كۆڭلىنى يېسىدى. ۋەلى ئەزەلدىن قىزلارنىڭ كۆڭلىنى
ئوۋلاشقا ئۇستا يىگىتلەردىن ئىدى. شۇڭا، ئۇ مەريەم
نىڭ كۆڭۈل - كۆڭتە ئېيتقان سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن
كېيىن، ئۇنىڭ ئۇزۇنگە ھەقمقىي كۆڭلى بارلىقىغا ئە
نە بىر قېتىم ئىشەنچ ھاسىل قىلدى - دە، چىن دىلىدىن
مەريەم ۋەلى بۇرۇن ئۆيلەنگەنمۇ، دەپ بىر-ئىككى
سوراپمۇ يۇرمەس، ھېلىقى سەھرالىقىنى ئۇ شەھەرده
كىم تونۇيتتى...» دەپ ئۆزىنى - ئۆزى بەزلىدى ھەم
دە ئۇنىڭ تويىنى كۆزدە قىلىش پىسكىنگە ئالىنىپ
قوشۇلدى.

ۋەلى چېپىپ يۇرۇپ، ئايروپىلان بېلىتىنى ئاران
ھەل قىلدى. مەريەمنىڭ كىچىككىنە ياتاقخانىسى
ساۋاقداشلىرى، دوست - يارەنلىرى بىلەن قولدى
ئەتە مەريەم جەنۇبقا ئۇچىدۇ.

ئاددىي بولسىمۇ، توغقانلارغا - دېدى ۋەلى
مېھمانلارنى ئۆزىتىپ بولغاندىن كېيىن. بىر پەلتۇلۇق
دۇراپ، بىر كىيىملىك زەرلىك شىپىك دۇخاۋا ۋە بىر
دانە زەڭگەر رەڭلىك قەمرۇت ياغلىقنى سومكىسىدىن
چىقىرىپ.

مەريەم خىجىللىق بىلەن ئۇنىڭغا:

— شۇنچىۋالا كايىغان بارمۇ؟ بولدى، سىزدە قالسۇن
كېيىن ... دېدى.

— ياق! بۇ مېنىڭ ئاددىيلا كۆڭلۈمگە، كۆڭلۈمنى

ئۇ قوبۇل قىلمايدىكەنسىز - دە! — دېدى ئۇ ئۆز-
زىنى تېخىمۇ مەرد كۆرسىتىپ.

مەريەم ئاپئاق ئالتىنى بىلەن ۋەلىنىڭ مەڭزىگە
ئاستىلا ئۇرۇپ قويدى. ۋەلى شۇ كېچىسى مەريەمنىڭ
ئۇنچە قارشىلىق قىلمىشلىرىغا قارىماي ئۇنىڭ ياتىقىدا
قونۇپ قالدى...

مەريەم ئولتۇرغان ئايروپىلان چىكتى چۈش
مەزگىلىدە ئايرودرومغا قوندى. ئۇ، بىر سەپەردىشى
نىڭ يارىدىمى بىلەن كۆرسىتىلگەن ئادرېس بويىچە
ئاكىسىنىڭ ئۆيىنى ئاسانلا تېپىۋالدى. ئاكىسى مەردان
بىلەن يەڭگىسى رەيھان ئۇنى ئىنتايىن قىزغىن قارشى
ئېلىشتى. رەيھان بىر پەستىلا «ھارغانسىز، ئاچقانسىز،
سۇيۇق - سەلەڭ بىر نەرسە ئىچىۋېلىڭ» دەپ راسا
گۈشلۈك قىلىپ پەرمەن سېلىپ چىقتى. بۇ ياش ئەر-
خوتۇنلار بەكمۇ پەر كېلىشكەن ئىدى. مەريەم ئۇلارنىڭ
بەختلىك ئۆتۈۋاتقانلىقىدىن بەكمۇ مەمنۇن بولدى.
لېكىن رەيھانىنىڭ قارىلىق كىيىم بىلەن يۇرۇۋاتقانلى-
قىغا قاراپ ئۇنىڭ كۆڭلى نېمىشقىدۇر غەش بولدى.
سوراشنى تېخى ئەپ كۆرمىدى. مەردان تۇرۇپ - تۇرۇپ
رەيھانىنىڭ چىرايىغا قاراپ قويياتتى. رەيھان بولسا
مەريەمنى تاماقتا زورلىغاچ ئۆن - تىنسىز ھالدا غەم-
زالانماقتا ئىدى. ئاخىر جىمجىتلىقنى مەريەم بۇزدى.

— ھەدە، بىرەر ئىش...

— ياق، — دېدى رەيھان. لېكىن ئۇ ئۇن سە-
لىپ يىغلاپ كەتتى ۋە ئالقانلىرى بىلەن يۈزىنى توسا-

قىمىنىچە قولىنى تاماق جۇدۇسىنىڭ بىر بۇرچىكىگە قويىدى.

مەريەم ئىمە قىلارىنى بىلەلمەي ئاكىسى مەرداننىڭ يانغا قارىدى.

— تېخى 20 كۈن بۇرۇن قېيىن ئانامنىڭ سىلىسى تۇغۇپ كەتتى. بۇ ئىككىسى بىر ئۆيدە چوڭ بولغان ئىكەن، — دېدى مەردان، — ئۇ، تولىمۇ ياخشى ئايال ئىدى.

مەريەم ئۇلارغا چىرايلىق سۆزلەر بىلەن ئۆزىنى لايىقىدا تەسەللى بېرىپ، ئۇلارنىڭ سۇئالىغا كۆكلىرىنى ئاۋۇندۇردى.

بىر كۈنى مەردان ئىشتىن خېلى بۇرۇنلا قايتىپ كەلدى. بىراق ئۇنىڭ قولىدا ئۇچ ياشلار چامىسىدىكى ئوماققىنا بىر قىزچاق تۇراتتى. ئۇ، قىزىرىپ پىشقان ئالمىدەك ئېقى ئاق، قىزىل قىزىل، كىشىنىڭ مەسلىكى كەلگۈدەك دەرىجىدە بۇدۇرۇققىنە بىر قىز ئىدى. ئۇ، مەريەمنى كۆرۈپ سەكرەپلا يەرگە چۈشتى — دە، ئۇنىڭغا تەمشىلدى. مەريەم قىزچاقنى دەرھال قولىغا ئالدى. ئەمما، كۆتۈلمىگەن بۇ كىچىك مېھمانغا سۆزغا تەييارلىغىنىغا تەپسۈسلىنىپ، قول سوممىسىدىن ئايروپىلان ئادىملىرى تەقدىم قىلغان يەر شارى كىچىنىڭ مودېلىنى ئېلىپ ئۇنىڭغا بەردى.

كەچلىك تاماقتىن كېيىنكى ئۇزاققا سوزۇلغان سۆھبەتتىن كېيىن، مەريەمنى ياتاقخانا ئۆيگە

باشلاپ چىقتى. قىزچاقمۇ ئۇلارغا ئەگەشتى. مەريەم ئايالىنىڭ نەزىرى بىلەن ئۆيگە بىر قۇر سەپ سېلىپ چىقتى. ياتاقخانا ئۆيىمۇ ئوبدانلا سەرەمجانلاشتۇرۇلغان، پاكىز ئىدى.

مەريەمنى قاندىقتۇر بىر نەرسىنى ئېسىگە ئالدى-دە:

— خانىمە، دادىكىز دالاندا ئىشىكنى تاقىۋەتسۇن قەزدىم، — دېدى. قىزچاق كۆلۈمسىرىگىنىچە بېشىنى لىگىشتىپ قويۇپ چىقىپ كەتتى.

«دادىكىز» دېگەن سۆزنى ئاڭلىغان مەريەمنىڭ يۈرىكى «قات» قىلىپ قالدى. قانداق قىلىپ توي قىلغىلى تېخى ئىككى يىل توشمىغان كىشىنىڭ ئوچ ياشلىق بالىسى بولسۇن؟!

مەريەم تەبەسسۇم ئارىلاش ھەيرانلىق نەزىرى بىلەن رەيھانغا قارىغان ئىدى.

— ئەچەبلىمىۋاتامسىز؟ — دېدى رەيھان ئورۇن سالغاچ، چوڭ ئاتام بىلەن چوڭ ئانام. ھەدەم يەتتە ياش ۋاقتىدىلا ئارقا - ئارقىدىن ئۆلۈپ كەتكەنلىكتىن ئانام ئۇنى بالىچىلاپ باققان. مەن ئۇنىڭ بىر ئۆيدە خودىدى بىر تۇغقان ئىگىنچى - سىڭىلدەكلا چوڭ بولغان. بىچارە يا ئاتا - ئانىسىنىڭ مېھرىگە قانالمىغان يا تۇرمۇشتىن بەخت تاپالمىغان ئىدى.

— يولدىشى...

— ئۇ بىر ئۇچىغا چىققان قىزىل كۆز ئالدامچى!

— ھەم شۇنداق ئىشلارمۇ بولامدۇ؟

— ھەي، — دېدى رەيھان غەمكىن ھالدا كال-

رىۋاتتا ئولتۇرۇپ، — تۇرمۇش سەپىرى ئۇزۇن مۇساپە، ئۇنىڭدا گۈزەل باغۇ - بوستانلىقلار ۋە قاقاس چۆل- جەزىرىلەرمۇ ئۇچرايدۇ. پەقەت ئەنە شۇ خۇشاللىق ۋە مۇشكۈلاتلارگە بەرداشلىق بېرەلىگەن سەپەر- ھەمراھلىرىلا مەڭگۈ بەختلىك جۈپ بولالايدۇ، ئۇنىڭ- غا ئورتاق بولمىغانلار خۇددى يولدا قوشۇلغان ھەر- راھ قارارگاھىغا يەتكەندە كارۋاندىن چۈشۈپ قالغان- دەك...

— يولدىشى بالىغا قاراشتىنمۇ باش تارتتىمۇ؟

— بىزمۇ بەرمەيمىز. ئۇمۇ ھەم بۇ يەردە ئەمەس، —

— ئۇ ھازىر ...

— ئۇرۇمچىدە.

— قانداق قىلسۇن، باللىق ئايالنى ئالداپ كەتـ- تىكەنا؟!

— بۇ بىر ھېكايە مەرىيەم! ئۇلار چېنىقىش مەز- گىللىرىدە «كۆيدۇم - پىشتىم» بولۇشۇپ يۈرۈشكەن، كېيىن ھەدەم ئۆزىگە توغرا كەلگەن بىر سانىنى ئۇ- نىڭغا ئۆتۈنۈپ، ئۆزى يېزىدا خەلق ئوقۇتقۇچىسى بو- لۇپ قالغان. ئاز - تولا ئىش ھەققىنىمۇ ئۆزىگە تە- سەررۇپ قىلماي، ئۇنىڭغا ئەۋەتىپ تۇرغان. ئۇ، ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كېلىپ توي قىلدى - يۇ ئالتە ئاي ئۆتەر- ئۆتمەي «سېنى كېيىن ئېلىپ كېتىمەن» دەپ قانداقتۇر بىر تونۇشلىرى ئارقىلىق يۆتكىلىپ كەتتى.

— يۆتكىلىپ بولۇپلا يۇز ئۆرۈپتۇ - دە!

يۇز ئۆرىدىلا ئەمەس، بەلكى ھەدەمگە بىرمۇلـ- چە «ئەسكى توقام» لارنى ئارتىپ، ئۇستىدىن سوت

ھەكىمىگە ئەرز بەرگەن ئىكەن. ھەدەم مەردلىك بىلەن ئاجرىشىش رەسمىيىتىنى ئۆزى ئۆتەپلا ئەۋەتتى، كېيىن باشقا كەسپىداشلىرىدىن ئوقسام، شۇ چاغلار ھەدەمنىڭ ئاغرىق ئازابىنى قاتتىق تارتقان ۋاقىتلىرى ئىكەن. لېكىن ئۇ ھەممە ئازابقا بەرداشلىق بېرىپ، ئۇ ئائىلىنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرۇپتۇ. يۈرەك سانجىقى دېگەن بۇ ئىپلاس كېسەل ئاخىر...

رەيھان تاراملاپ چۈشكەن كۆز ياشلىرىنى قولـ- لىغاك كەينى بىلەن سۈرتكەچ:

ھەدەم خىزمەتكە پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بېرىلـ- گەچكە باشتا تەكشۈرتۈپ داۋالانماپتۇ. كېسەل بىر- قەدەر قاتتىق قوزغالغاندا، دەل ئۇنىڭ دۆلەت شتا- تىدىكى ئوقۇتقۇچىلىققا ئۆتكەندىن تاشقىرى، ئاپتونوم رايون بويىچە «ئالاھىدە ئوقۇتقۇچى»، «مۇنەۋۋەر پەنۋـ- لەرلار تەربىيىچىسى» بولۇپ تەستىقلانغان ۋاقىتلىرى بولغاچقا، رەھبەرلىك ۋە كەسپىداشلىرىدىن يوشۇرۇپ، بىر ياقتىن داۋالىنىپ، بىر ياقتىن دەم ئالماي ئىشلە- ۋېرىپتۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئازلىق يېراق بولغاچقا، بىز- مۇ تازا...

— ئۇنداقتا، نەپەستىن قېلىش ئالدىدا سىلەر يوق ئىكەنسىلەر - دە!

— ھەئە، تۇيۇقسىز بۇ شۇم خەۋەر كەلدى، گاڭگىراپلا قالدۇق...

— بىچارە نەپەس ئۇزۇش ئالدىدا سىلەر بىلەن دىدارلىشىشنى قانچىلىك ئارزۇ قىلغاندۇ - ھە؟

— هەي، نېمىسىنى دەيسىز. بىزمۇ ئۆلگىچە ئار-
ماندا ئۆتىدىغان بولدۇق - تە! ھەدەمنىڭ مەرىكىسى
نى بېرىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىر پارچە خېتى
نى تاپتۇق.

رەيھان خورمارەڭ چامادانىنى ئېچىپ، بىر پارچە
خەتنى ئالدى - دە، مەرىيەمگە ئۇزاتتى.

«قەدىرلىك ئىسىم مەردان، سۆيۈملۈك سەئىلىم
رەيھان! قانىمش تەككۈر ئۆلۈم مېنى بەلكى يېقىنقى
كۈنلەردە سىلەردىن مەڭگۈ ئايرىۋېتەر. بۇنىڭغا نېمە
چارە؟ كۆپ قېتىم داۋالىنىپ كۆرگەن بولساممۇ، باشتا
سەل قارىغانلىقىم ئۈچۈن، ھازىر ئامال بولمايۋاتىدۇ.
كېسەل ئاخىرقى باسقۇچتا. لېكىن مەن ياشاشنى نە-
قەدەر ئارزۇ قىلاتتىم - ھە! تېزىم خالىدە سىلەرنىڭ
ئالدىڭلاردا قالدى، ئۇ، مېنىڭ تۇنجى، ساپ مۇھەببە-
تىمنىڭ بىردىنبىر خاتىرىسى ئىدى. ئۇنىڭ ئىسمى
نى «خاتىرە»گە ئۆزگەرتىپ ئۆزۈڭلار تەربىيىلەپ قا-
تارغا قوشقايسىلەر. ئېھتىمال ئاتىسى يېقىندا ئۆيلىنەر،
قىزىمنى ئۆگەي ئانىغا قالدۇرماسلىقىڭلارغا، ئۇنى ھە-
نى كۆرگەن كۆزدە كۆرۈشۈڭلارغا ئىشىنىمەن.

مەن ئەلدىگە يەخت. خاتىرىگە گۈزەل كېلەچەك،
سىلەرگە سالامەتلىك تىلەيمەن.

ھاياتىمنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرىدا كۆڭلۈم-
دىكى بارلىق پىغانلىرىمنى سىلەرگە تۆكۈۋالدىم...

خاسىيەت»

مەرىيەم خەتنى ئاخىرقىچە ئوقۇپ تۈگەتتى - يۈ-

«ۋەلى» دېگەن ئىسىم ئۇنىڭ كاللىسىدا گادىرماش
پىكىرلەرنى پەيدا قىلدى. «ۋەلى! ئاشۇ ۋەلىمۇ-
يا؟ ياق! ئۇ ئوقۇش پۈتتۈرۈپلا مۇشۇ يەردە ئىشلىدىم،
دەسلەپ مۇھەببەت قويغان، قىزىم مېنى ئالداپ كەتتى،
دېگەنتىغۇ؟!...»

— ۋەلى قايسى ئىدارىدا ئىشلەيدىكەن؟

— قايسىبىر تەقلىقات ئورنىدا دېگەندەك قىلىۋېدى،
ئۆزى ئادرېسى بىلەنمۇ خەت يازمايتتى ئۇ نېمە...

— مەرىيەمنىڭ يۈرىكى ئاغزىغا كەپلىشىپ قالغاندەك
لا بولۇپ بىر پەس جىم بولۇپ قالدى.

— فامىلىسى؟

— سابىر!

— ھە... !!!

ئاشۇ ئېزىتقۇ...

شەكىلسىز سىپىل

مەن ئۇنىڭ بىلەن توپتوغرا تۆت يىلدىن كېيىن ھېيجىڭ - شىنجاڭ تېز پويىزىدا ئۇچرىشىپ قالدىم. قىزىق ئىش! ئىككىمىزنىڭ بېشىدىن خۇددى دېيىشىپ قويغاندەكلا كارىۋاتلىق ۋاگوننىڭ يولۇچىلار ئارىزۇلىشىدىغان، ئەڭ ئاستىنقى قەۋىتىدىكى ئودۇلمۇ ئۇدۇل كارىۋاتنىڭ چىقىپ قالسا بولىدۇ.

ئۇ، ھازىرمۇ ئىلگىرىكىدەكلا گۈزەل ئىدى. ئۇنىڭ تۆكۈلۈپ تۇرغان قاپقارا، ئۇزۇن كىرپىكلىرى، گۈلدەك چىرايى، زىلۋا قەددى - قامىتى كىشىنى ئۆزىگە ئالاھىدە مەپتۇن قىلاتتى. بىر - ئىككى ئېغىزدىن تەكەللۇپ سۆزلەرنى قىلىشقاندىن كېيىن، جىمىپ قالدۇق. گەپلىرىمىز ھېچ قولىشىدىغاندەك ئەمەس ئىدى. گەپسۆزسىز ئولتۇرۇۋېرىشمۇ ئەلۋەتتە ئەپسىز. چۈنكى، بىز بىر - بىرىمىزگە قارىشىپ ئولتۇرۇپ، تۆت كۆچە، تۆچ كۈندۇز زېرىكمەيدىغان ئۇزۇن مۇساپىنى باسمىز ئەمەسمۇ؟

مەن ئاخىر كىشىنىڭ ئىچى سىقىلغۇدەك بۇ جىمجىتلىقنى بۇزۇشقا جۈرئەت قىلدىم ۋە:

— رەشىدە! مىللەتلەر ئاخشا - ئۇسۇل ئاساسلا-

بىلمىدا بىلىم ئاشۇرۇۋاتقانلىقىڭنى ئاڭلىغان ئىدىم، ئۆگىنىش مۇددىتى توشتىمۇ ياكى دەم ئېلىشقا كېتىپ بارامسەن؟ دېدىم.

ئۇ، ئاۋازىمدىكى سەمىمىيلىكتىن ئۆزىگە كەلدىمۇ ياكى ئەتەي مېنىڭ ئېغىز ئېچىشىمنى كۈتكەنمۇ ئىش قىلىپ، بېشىنى مۇلايىملىق بىلەن ئاستا كۆتۈرۈپ، چىرايىغا بىر ئاز جىددىي تۈس بەرگەندىن كېيىن:

— ياق! مەن بۇيافقا كەلگىلى ئارانلا تۆت ئاي بولغان. يەنە 7 — 8 ئاي بار ئىدى. بىراق، كۆتۈلمىگەندە، ئۆمەكتىن قايتىش توغرىسىدا تېلېگرامما ئالدىم. مېنى يەنە قانداق نەسىلىك ساقلاپ تۇرارىكىن دېدى.

— بەلكى، بىرەر زۆرۈرىيەت چىقىپ قالغان بولسا ئەجەب ئەمەس.

— ۋاي تاڭ! يۈرىكىم بىرەر كېلىشمەسلىكنى تۇيغاندەكلا قىلىۋاتمدۇ - غۇ!؟

— كۆڭلۈڭنى نېمانچە يېرىم قىلىسەن. ئۆزۈڭمۇ بەكمۇ خىيالچان بولۇپ كېتىپسەن. ئۆمىدۋار بولغىن. ئۆمىدسىزلىك ئادەمنى چۈشكۈنلەشتۈرۈۋېتىدۇ...

سۆزۈمنىڭ ئاخىرى تېخى چۈشمەي تۇرۇپلا ئۇ، نازۇك بارماقلىرى بىلەن يۈزىنى توسۇپ، ئۆزىنى كارىۋاتقا تاشلىغان پېتى يىغلاپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۇن سېلىپ يىغلىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئىچىم سىرىلدى. «شۇنچىلامۇ بولۇپ كەتكەن بارمۇ؟ يەنە قانداق دەرد -

ئەلمى بار بولغىنىدى» دەپ ئويلىدىم ئىچىمدە.

— يىغلىما! كۆز يېشى زەئىپلىكتۇر، دوستۇم.

ئۇ، توساتتىنلا قاتتىق يىغىدىن توختاپ، دەرھال گەۋدىسىنى كۆتۈردى - دە:

— نېمە؟ مېنى دوستۇم دەۋاتامسەن؟ يا مەن...

— ياق! سەن خاتا ئاڭلاۋاتمايسەن. مەنمۇ ھەم ئادەمچە ئېيتىۋاتمايمەن. بىز ئۆسمۈرلۈك ۋاقتىلىرىمىزدىن باشلاپلا ياخشى ئوتكەن دوستلاردىنمىز...

— ئۇغۇ شۇنداق ئىدى - يۇ، بىراق. مەن بۇ دوستلۇققا ۋاقىتسىز داغ جۇشۇرگەن. شۇڭا ئۇنتۇغۇسىز دەرد - ئەلەم ھەدىيە قىلىشقان ئادەمەمەن... ياق مەن قانداقمۇ ئادەم بولاي...

ئۇ يەنە ئۇن سېلىپ يىغلاپ كەتتى. يۈرىكىم قاتتىق سوققانلىقتىن، گويا ئاغزىمغا قاپلىشىپ قالغاندەك تۇيۇلاتتى. چۈنكى مېنىمۇ ئىچىمدىن يىغا قاينىپ چىقىۋاتاتتى. لېكىن مەن كۆز چانىقلىرىمدىكى مەرۋايىتتەك پارقىراپ تۇرغان ياشلىرىمنى قانداق قىلىپ بولسىمۇن ئۇنىڭغا تۇيدۇرماي يىغىشتۇرۇۋالدىم...

× × ×

رەشىدە شۇ تەرىزدە خېلى ئۇزاق يىغلىغاندىن كېيىن ئۇخلاپ قالدى. مەن بولسام ۋاگۇنىدىكى قارتچىلارنىڭ ۋارقىراپ - چۇرقىلىرى، ئۇششاق بالىلارنىڭ يىغا-زارلىرى تۆپەيلى ئۇيان ئۇرۇلۇپ، بۇيان ئۇرۇلۇپ زادىلا ئۇخلىيالمىدىم. كىتاب كۆرسەم كالىلامغا چۈشىدىغاندەك ئىدىم. شۇڭلاشقا مەن يەنىلا رەشىدەگە قاراپ ئولتۇرۇش قارارىغا كەلدىم - دە خىيالغا چۆكتۈم.

— بۇ نېمىدېگەن گۈزەل، نېمىدېگەن نۇرلۇق چىراي - ھە؟

— دېمىسىمۇ ئۇ ئاچايىپ خۇلقىملىق قىز ئىدى جۇمۇ!

— ئۇنىڭ ناخشا ئېيتىش سەنئىتى نېمىدېگەن يۇقىرى. ئاۋازى نېمىدېگەن يېقىملىق ئىدى - ھە!

— ھازىر ئاۋازى قانداقراقكىن!

خىيالىم بارغانسېرى يىراقلاپ كېتىۋاتاتتى...

رەشىدە بىلەن مەن زور ئىنقىلاب باشلىنىشتىن ئىلگىرى مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ ئائىلىلىكلەر قوروسىدا تام قوشنا ئولتۇراتتۇق. مەكتەپتە بىر پارتىدا ئوتتۇراتتۇق. مەن ئىككىمىز گۈزەللىكىمىز ۋە ئوماقلىقىمىز بىلەن ھەر ئىككى ئائىلىدە ئوخشاشلا ئورتاق بىر چوڭ قىز ھېسابلىناتتۇق.

ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ تالانتلىق ئارتىسلاردىن بولۇپ، ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكىدە ئىشلەيتتى. مېنىڭ ئاتام نازارەتنىڭ مۇئاۋىن نازىرى، ئاپام ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئوخېتۇرخانىسىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن دوختۇرى ئىدى. پەشانىمىزنىڭ تەتۈرلۈكىدىن بىز تولۇقسىز ئوتتۇرىنى ئەمدىلا تاماملىشىمىزغا «بايىقى ئىنقىلاب» باشلىنىپ ھەممىمىز نەرسە ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كەتتى. ھەر ئىككى ئائىلە غەم - غۇسسە ئۆ

دەككە - دۆككە ئىچىدە جېنىمىزنى ئاران جان ئېتىدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالدۇق. ھەر ئىككىمىزنىڭ ئاتا-ئانىسى ئۆيگە كەلسە يۈرەكلىرىنى ئىختىيارسىز پارقىراپ قېلىشمايتتى. بىر - بىرلىرىنى كۆرسە كۆز قۇيرۇقىدا قاراپمۇ قويۇپ ئاستا ئۆتۈپ كېتىشەتتى. ھەتتا ئۇشبۇ ئىشلەن مەنمۇ بىر - بىرىمىزنىڭ ئۆيىلىرىگە يۈرەكلىك كىرىپ - چىقالمايدىغان بولۇپ قېلىشقان ئىدۇق.

كېيىن ئاتام بىلەن ئەشىدەنىڭ ئاتا-ئانىسى «كۆپ خىل مارکىلىق» قالپاقلار بىلەن «تارىم» نىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەيدانىغا سۈرگۈن قىلىندى.

مەن، ئاپام، ئاكام ۋە ئۇكامىلار خۇددى يېتىم قوزىدەك، بېشىمىزنى ئىچىمىزگە تىقىپ، ئۇن - تىنسىز ياشاشقا مەجبۇر بولدۇق. ئەشىدە ئاشۇ ئائىلىنىڭ چوڭ بالىسى ئىدى. تېخى 14 كىمۇ-تولمىغان بىر ناتونۇن قىز بالىنىڭ ئىككى ئارەسىدە بالىنى بېقىپ، بىر ئائىلىنى باشقۇرۇپ كېتەلىشى ھەقىقەتەن تەس گەپ ئىدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئەشىدەنىڭ ئاپىسىنىڭ يىراق بىر ناھىيىدىكى شەرەن تۇغقىنى كېلىپ ئۇنىڭ بىر سىكىلىسىنى بالىچە-لاپ بېقىۋېلىشقا ئېلىپ كەتتى. لېكىن، تەشكىل ئۇ ئايدىن باشلاپ ئۇ بالىنىڭ تۇرمۇش پۇلىنى قىسقارتىلىپ، ئىككى بالا ئۈچۈن ئارانلا 14 يۈەن تۇرمۇش پۇلى بېرىدىغان بولۇپ قالدى. بۇ 14 يۈەننى ئىككى بالا بىر ئاي قورساق بېقىشقا قانداقمۇ يەتكۈزەلىسۇن! ئاخىر ئاپام «خەق نېمە دېسە دېسۇن، تايىنلىق

بالىنى بەش قىلىپ، ئۆزۈم باقاي» دېدى - دە، ئەشىدە بىلەن ئىنىسىنى ئۆيگە ئەپكىرىۋالدى.

كېيىنكى قىسمەتلەرنى دېمەمسىلەر! ئۇزاق ئۆتمەي، دوختۇرخانا تەشكىللى: «خوتۇن خەق بولغاندىكىن خىزمىتىنى قىلىپ، جېنىنى باقسۇن دېسەك، جىن - شەيتانلارنىڭ كۆچۈكلىرىنى بېقىپ، ئامىمىغا يامان تەسىر يەتكۈزىدى» دەپ، ئاپامنى كەسپىي خىزمىتىدىن قالدۇرۇپ، ئۆكۈرۈك قاچىسى، گارشوك تازىلاشقا بەلگىلەپ قويدى...

بىرنەچچە يىل ئۆتۈپ كەتتى. بىزمۇ خېلى چوڭ بولۇپ قالدۇق. ھەمشىرىلىمىزنىڭ ماڭغان يولى بەدىلىگە بىز تولۇق ئوتتۇرىغا قويۇلۇقتا-لمىدۇق. ئەشىدە ئۆكىمىز بىلەن ئايرىم تۇرىدىغان بولدى.

بىراق، تۇرمۇشتىكى موھتاجلىق ۋە سۈنئىي تەڭ-تۇز ئېقىمنىڭ تەسىرىدىن ئەشىدە ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرالمىدى. ئۇ چېچىنى ئوغۇل بالىچە ياستىپ، ئوغۇل بالىچە كىيىم كىيىپ، ئىنىسىنى ئەگەشتۈرگىنىچە ئۇ چەتتىن - بۇ چەتكە لاغايلاپ يۈرىدىغان بولۇۋالدى. قورساق نەدە تويسا شۇنىڭغا شۈكرى قىلدى. دۇتار چېلىش، ناخشا ئېيتىش، ھاراق ئىچىش، تاماكا چېكىش دېگەنلەرنى ئۆزۈلدۈرمىدى. ئەگەر بىرەرسى شۇنداقراق يامان غەرەزدە بولسا مۇشتلىشىشتىنمۇ يانمىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ، جەمئىيەتتە تەربىيەسىز قالغان بىچارىلارچە ياشىدى. ھەرقانداق ئادەمنىڭ پەندى - نەسىھىتى ئۇنىڭ بۇ يولدىن توسۇپ قالالمىدى. بىراق ئۇ پات - پات: «مەن ھەرقانچە ئەسكى بولۇپ كەتسەم

سه‌مۇ، غۇرۇرۇمنى، نومۇسۇمنى يوقاتقىلىم يوق!»، دەپ
رۇر ۋە ۋىجدان مەن ئۇچۇن ھەممىدىن ئەلا»، دەپ قە-
لاي. تەقدىر مېنى شۇنداق خورلىسا»، «تەقدىر ماڭا
ئازراق بولسىمۇ كۆلۈپ قارىسا ئىدى كاشكى...» دەپ
گەپلەرنى تەكرارلايتتى.

× × ×

مەن ئىشچى ـ دېھقانلار شۆيۈەندە ئوقۇۋاتقان
ۋاقتىمدا ئەسكەت ئىسمىلىك بىر ساۋاقدېشىم بىلەن
يۇرۇپ قالدىم. ئۇ ئۆزىنى تۇتۇشنى بىلمەيدىغان، ئە-
بىيە كۆرگەن يولۋاش بىلەن بىللە قەددى ـ قامىتى،
رەڭگى ـ روھى، خۇي ـ پەيلى بەكمۇ جايىدا يىگىت
ئىدى. ئۇ، ئۆزىنىڭ ئەدەبىياتقا كەسپىگە پۈتۈن ۋۇجۇ-
دى بىلەن بېرىلگەن ئىدى. بىز بىللە دەرس تەكرار-
لايتتۇق. يېزىقچىلىق ھەققىدە ھەمىشە پىكىر ئالماش-
تۇرۇپ، ئىقتىدارىمىزنى ئۆستۈرۈشتە بىر ـ بىرىمىزگە
ھەمنەپەس بولاتتۇق. بىز تاكسى خىزمىتى تەقسىماتى-
غىچە ئوبدان ئۆتتۇق.

تەقسىمات كۇتۇۋاتقان ۋاقىتلىرىمىز ئىدى. مەن
بىر كۈنى ئاپامنىڭ ماقۇللۇقى بىلەن قىز ـ ئوغۇل بو-
لۇپ ئون نەچچە ساۋاقدېشىمنى چايغا چاقىردىم. «چاي»
دېگىنىمىز ئۆيلىنىڭ ئادەتتىكى بىر ۋاخ تاماقى ئىدى.
ساۋاقدىشىلار ئالىلىمىزنىڭ تەمرا تىلىقى ۋە داس-
تىخىنىزنىڭ خورىگۇلىنكىنى چازدۇرماي، ناھايىتى قىز-

غىن ئولتۇرۇشتى. ئۇلار شۇ چاغلاردا شۆيۈەن ئوقۇ-
ۇچىلىرى ئىچىدە، قول يازما سۆپىتىدە كەڭ تارقىلىپ
كېتىۋاتقان «پۇل»، «چالمۇش» قاتارلىق ئەسەرلەر
ھەققىدە چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشتى. ئۆزلىرىنىڭ
يېزىچىلىق مەشغۇلىرى ۋە كەلگۈسى ئىجادىيەت تەلە-
ئوغرىسىدا كەڭ ـ كۇشادە پىكىر ئالماشتۇرۇشتى.

قاش قارايغان چاغ ئىدى. بىردىنلا قولىدا گى-
تار كۆتۈرۈۋالغان رەشىدە ئىشىك ئالدىدا پەيدا
بولدى. ساۋاقداشلىرىمنىڭ تولىسى ئۇنىڭ بىلەن تو-
نۇش ئىدى. شۇڭا مەنمۇ زادىلا ئىككىلەنمەستىنلا:

ـ كەل، دوستۇم شۇم قاغا! سېنى خويمۇ سې-
ىنغان ئىدىم، شۇنچىمۇ يوقاپ كەتكەن بارمۇ، بۇ مە-
ھەلىنى تاشلاپ؟

رەشىدە ساۋاقداشلار بىلەن سالام ـ سائەت قە-
لىشقاندىن كېيىن، بادام قاپاقلىرىنى سۈزۈپ دېدى:

ـ سىلەر دېگەن كاتتا زىيالىي، بىز دېگەن...

ـ بىز سېنى چۈشىنىمىز، رەشىدە!

ـ بىز سىزنىڭ باش پاناھسىز ئىكەنلىكىڭىزنى
بىلىمىز غۇ...

رەشىدە بوتا كۆزلىرىگە لىق ياش تېلىپ:

ـ ئاتا ـ ئانامغۇ ئەتە ـ ئۆگۈن قايتىپ كەل-
گۈدەك.

ھەممىمىز خۇشلۇقتا دۇررىدە قوزغىلىشتۇق.

ـ ۋاي، راستمۇ؟ نېمىدېگەن ياخشى خەۋەر
بۇ!

— راست، ئاتامنىڭ ئىدارىسىدىن بىرەيلەن بۇ
گۈن ماڭا شۇنداق دېدى، ئۇلارنىڭ گۇناھسىز دې
قايتۇرغۇدەك.

— ھېلىمۇ كۆپ كېچىكتۈردى، ئەسلىدە بەش
چىلىنىڭ ئالدىدا شۇنداق قىلىشقا تېگىشلىك ئىدى.

— ئۇ چاغدا كىم جۈرئەت قىلالايتتى دەيسىلەرا
ھەممىمىز رەشىدەنى تەبرىكلىدۇق. ئۇنىڭ سۈنۈق
كۆڭلىنى ئاۋۇندۇردۇق. ئۇ، يېپى ئۈزۈلگەن مارجا
دەك تۆكۈلۈۋاتقان كۆز ياشلىرىنى ئاپئاق قول ياغ
لىقى بىلەن سۈرتكەچ!

— ئۇلار قايتىپ كېلىپ، ئارزۇلىغان قىزنىڭمۇ
شۇنداق بىر كوچا قىزى بولۇپ كەتكىنىنى كۆرسە،
كەچۈرەرمۇ؟ دېدى.

— سەندە نېمە گۇناھ!

— مەن ئەيىبسىز، رەشىدە:

— بەلكى ئاتا ـ ئاناڭمۇ ئاللىبۇرۇن ئاڭلاپ بول
غاندۇ.

— نېمىلا دېگەن بىلەن ئۇلارنىڭ ئابرويىنى
تۆكتۇم ـ دە!

— ياق، مەن غۇرۇرلۇق، ئۆجدانلىق قىز. سې
نى كېيىن ئاتا ـ ئاناڭمۇ، جەمئىيەتمۇ چۈشىنىدۇ.

تەشكىل رەشىدەنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشقا جۈر
ئەت قىلالمىسا ئىدى، ھەممە ئىش يۇرۇشۇپ كەتكەن
بولار ئىدى.

— رەشىدە سەن چوقۇم ئىقتىدارلىق ناخشىچى

بولۇپ چىقالايسەن!

— ۋاي، ئەمدى تۇرۇپلا مېنى ماختاپ كەتتىڭ
لارغۇ؟! — دېدى رەشىدە، چىرايىغا بىر ئاز كۈلكە
يۈگۈرۈپ.

مەن ساۋاقداشلىرىمغا ئۇنىڭ ھەرقانداق مۇزە
كىلارنى ئورۇنلاش ۋە ناخشىلارنى ئېيتىشتىكى ئىق
تىدارىنى سۆزلەپ بەردىم. ئۇلار «ھەر ھالدا ئۇنىڭ
ئىستىقبالى بولغۇدەك» دەپ خۇشال بولۇشتى.

— رەشىدەنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قايتىپ كېلىپ
دىغانلىق خەۋىرىنىڭ خۇشاللىقى ئۈچۈن، ئولتۇرۇشى
مىزنى تەخمىمۇ جانلاندۇرايلى، — دېدى ئەسەت.

— قېنى، ئەمىسە گىتارىڭنى بىر سايرىتىۋەتكىنە،
ئاداش، — دېدىم مەنمۇ.

رەشىدەنىڭ تېخى يېقىندىلا ياسىتۇالغان چېچى
ئۇنىڭ گۈزەللىكىگە يەنە گۈزەللىك قوشقان ئىدى. ئۇ
ماڭلىيىغا چۈشۈپ تۇرغان سىمابتەك چاچلىرىنى تۆۋ
زەشتۇرۇپ، گىتارنى قولىغا ئالدى ـ دە، ناخشا باشـ
لىۋەتتى.

نازىمەن ئا نازىمەن،
باغدا پىشقان نازىمەن.
بەۋاپالىق قىلغۇچە،
ئۆلگىنىمگە رازىمەن.

رەشىدەنىڭ ناخشىلىرى ياشلىق ھېسسىياتىمىز
لى ئۇرغۇتۇپ، يۈرەكنىڭ ئاللىقانداق نازۇك يېرى

لىرىنى چېكىپ ئۆتتى. بىز جىمجىت ئولتۇرۇپ ئوسال مۇڭلۇق ناخشىلىرىنى ئاڭلىدۇق. ئۇ ناخشىنى تامام لىغاندىن كېيىن، بىرسى:

— ئەمدى ئەسىتە دۇتارىنى سايراتسۇن، رەھ شىدە بىلەن رەنا ئۇسسۇل ئويناپ بەرسۇن دېگەن تەكلىپىنى بەردى.

مەن ئاتام كەتكەندىن بۇيان ئاسقۇدا مۇڭلىنىپ تۇرغان دۇتارنى ئېلىپ، ئەسىتەكە ئۇزاتتىم. ئەسىتە ئۇزاققىچە چېلىپ ناخشا ئېيتتى. قىز - يىگىتلەر قىزغىن ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كەتتى...

مانا! ئاشۇ قاغىش تەكلۈر ئولتۇرۇشتىن كېيىن ھېلاھ رەشىدە ئەسىتەنى پۈتۈنلەي ئۆزىگە رام قىلىۋالدى. مېنىڭ شۇنچە چىرايلىق سۆزلىرىم، تاپا - تەنە، ئاچچىقلىرىم ئۇنىڭغا تەسىر قىلمىدى. چۈنكى ئۇ ئەسىتەنى تەلۈلەرچە ياخشى كۆرۈپ قالغان ئىدى. بىر كۈنى ئەسىتە بىر دوستۇمدىن مانا خەۋەر كىرگۈزۈپتۇ!

«قەدىرلىك رەنا!

بىز ئىككى يىلدىن بېرى بىر - بىرىمىزنى ياخشى كۆرۈشۈپ يۈرگەن بولساقمۇ، مەن ھەمىشە بىزنىڭ مۇھەببىتىمىزدە نېمىنىڭدۇر بىر نەرسىنىڭ كەملىكىنى قىلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلاتتىمۇ، زادى نېمىنىڭ كەملىكىنى قىلىۋاتقانلىقىنىڭ تېگىگە يېتەلمەيتتىم.

مانا ئەمدى بىلدىمكى، مەن كۈچلۈك ئەمما قىزغىن مۇھەببەتكە ئىگە ئەمەن. ئەنە شۇنداق

ئىزدىگەن، مەن ئىنتىلگەن) مۇھەببەت ماڭا تېخى مانا ئەمدىلا نېسىپ بوپتۇ.

بەلكى سەنمۇ مېنىڭدىن ئەنە شۇنداق كۈچلۈك ئەمما تولىمۇ قىزغىن مۇھەببەتنى تەلەپ قىلغان بولىسەن. ئەپسۇسكى، مەنمۇ ساڭا. ئۇنداق مۇھەببەتنى ئۇمۇرۋايەت بېغىشلىيالمايدىغان ئوخشايمەن...

كۆپ سۆزلەپ سېنى يەنمۇ ئازابلاشنى خالىمىدىم.

مېنى كەچۈرگىن، رەنا!

خەير - خوش! سەنمۇ بەختلىك بول!»

مەن بۇ خەتنى تاپشۇرۇپ ئالغىنىمدىن كېيىن بىرئانچە كۈنگىچە يىغلىدىم، قاقشىدىم. رەشىدەنى مەڭگە مەرتىۋە قاغىدىم. ھەتتا ئۇنى تېپىپ، چاچلىرىنى يۇلۇپ، يۈزلىرىنى قامالمىغۇم كەلدى. چۈنكى، مەنمۇ ئەسىتەتەك پۈتۈن ۋۇجۇدۇم بىلەن چىن قەلبىمدىن سۆيەتتىم.

مەن ئاخىر تەقدىرگە تەن بېرىپ، رەھبەرلىكىمنىڭ خىزمەت تەقسىماتىنى جەنۇبقا توغرىلاپ بېرىشىنى ئۆتۈندۇم: ئاپامنى بۇ پىكىرگە ھېچقانداق ئىنكاس قايتۇرمىدى. شۇنىڭ بىلەن ھازىرغىچە جەنۇبتا ئىشلەۋاتىمەن. بۇ قېتىم پايتەختىكە كېلىشىمنى خىزمەت ئېھتىياجىدىن ئىدى.

ئەنە شۇنداق كېيىن، رەشىدە بىلەن بىر قېتىم مۇ ئۇچرىشىپ باقمىغان بولساممۇ، ئۇنىڭ ئاپىسى دەم ئېلىشقا چىقىپ، ئاپىسىنىڭ ئورنىغا ئۆمەككە قوبۇل قىلىنغانلىقى، ئەسىتە بىلەن نېمىشقىدۇر ھازىرغىچە توي

قىلمىغانلىقى، يېقىندا بىلىم ئاشۇرۇشقا كەتكەنلىكى توغرىسىدا دوستلىرىمدىن خەت ئالغان ئىدىم.

بىراق، بۇگۈنكە كېلىپ ئىككىمىزنىڭ كۆتۈلمىگەنده، بىر ۋاگوندا ئۇچرىشىپ قېلىشىمىزنى ئويلاپ باقمىغان ئىكەنمەن.

× × ×

— يولۇچىلار دىققەت! ھازىر «××» ۋوگزالىغا كېلىپ قالدۇق. چۈشمەكچىگان يولۇچىلار تەييارلىق قىلايلى...

پويىزنىڭ رادىئو كانىيىدىن ياڭرىغان بۇ ئاۋازنى ئاڭلىغاندا، مېنى خىيالدىن، ھەشەمەتلىك ئويغۇدۇن ئويغىتىۋەتتى.

— تۇرە، ئورنۇڭدىن ئويغۇلاڭ! يۈز-كۆزۈڭنى يۇيۇڭ!

ھەشەمەتلىك تولىمۇ ئىرىنچەكلىك بىلەن ئورنىدىن تۇرىدى. يۈز - كۆزلىرىنى لۆڭگىلەپ يۇدى ھەمدە بىر-دەمدىلا ئۆزىنى تۈزەشتۈرۈپ بولدى.

— قانداق قورساق ناخشا ئېيتمىغاندۇ؟!

— سېنىڭ ناخشا ئېيتمىغان بولساڭ، مېنىڭ ئېيتىرغاندەك ئەمەسقۇ!

ھەر ئىككىمىز بىر ھازا نېمىلەرنى كۈلۈشكەندىن كېيىن، سومكىلىرىمىزدىن تاتلىق - تۈرۈملەرنى چىقىرىپ، ئازراقتىن چاي ئىچىشكەچ يەنە قىزغىن پاراڭغا

پاتۇپ كەتتۇق. سۆھبىتىمىزنىڭ ھالقىسى يەنىلا ئىككىلىنىڭ پاراكەندە بولغان ۋاقتىلاردىكى تەقدىرى ئۈستىدە بولدى.

ئۇزاقتىن سوزۇلغان سۆھبەت داۋامىدا رەشىدە بىردىنلا جىددىي تۈسكە كىردى:

— ھوي! مېنى قان يىغلىتىپ ئەسىتىنى مېنىڭدىن تارتىۋېلىۋېدىڭ، قېنى، بەختكە ئېرىشەلمىدىڭمۇ - يوق دەپ سوريمايسەنغۇ؟ دېدى.

— سورىسام - سورىمىسام ئەمدى بەرىبىرغۇ؟ سەن ئالۋاستى مېنى شۇنچىلىك قىينىدىڭكى، قوي! سەندەك دوستنى...

— ھازىرغىچە ئاچچىقىڭ قايتمىغاندەك تۇرىدۇ-ۇ!

— ياق! ئۆتكەنلەرنى سالمۇقا چىقىرىۋېتەيلى، قايتا ئىلگا ئېلىشمايلى دېدىم - يۇ (لېكىن، كۆڭلۈم-دە زادى نېمىشقا ھازىرغىچە توي قىلمىغانلىقىنى بەك-مۇ بىلگىم كەلدى.)

— سەن، — دېدى رەشىدە يېغلامسىراپ، — ئېرىشەلمىگەن بەختكە مەنمۇ ئېرىشەلمىدىم. قانداق دېگەن-مەسەن؟ سەن بەلكى ئاڭلىمىغانسەن!

ياق!

— دەسلەپتە ئەسىتىڭ ئىككىمىزنىڭ ئىشىنى ئاتا-ئانام تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، مەن بىرەر ئىشنىڭ پېشىنى تۇتۇپ بولغۇچە ئاتا - ئانىسىغا ئېيتمىدى. كېيىن بىزمۇ خاتىرجەم بولۇپ، مەنمۇ ئىشقا كىرگەندىن

كېيىن، ئاپىسىغا ئەھۋالنى ئېيتىپتۇ. ئاپىسىمۇ ئۇ چاغ
دا قوشۇلۇپ، «سەن شۇ قىزنى تاللىغان بولساڭ بو
ئۇدا» دېگەن ئوخشايدۇ.

— كېيىن يېنىۋاپتىما؟

— كېيىن، ئەسىتەنىڭ ئاتىسى قايسى بىر نازىر
رەتنىڭ نازىر لىقىغا ئۆستۈرۈلدى. بىز — مەن رەسىم
لىشىپ بولغانىدىن كېيىن تويىنى قىلىمىز، دەپ يۈرگەن
ئىدۇق. توساتتىنلا ئەسىتەنىڭ ئاپىسى «بۇ تويىنى قىل
ماسلىق ھەققىدە گەپ» قىپتۇ. ئەسىتەت قوشۇلاپتۇ...
رەشىدە سۆزلەۋاتىدۇ. ئاشۇ ئىشلا خۇددى مېنىڭ
بېشىمدىن ئۆتكەندەكلا كۆڭۈل ئېكرانىمدىن بىرمۇ بىر
ئۆتۈشكە باشلىدى ...

...

— ئوغلۇم! بىز شۇ تويىنى قىلمايلى، جۇمۇ...

— ياق، ئاپا! سەن رەنجىمىگىن، «ئاتقان ئوقنى
قايتۇرۇپ بولماس، يىگىت سۆزىنى يانمايدۇ» دېگەن
گەپ بار.

— ھەر - ھەر توي قىلغانلارمۇ ئاجرىشىپ كە
تمەيدۇغۇ!

— ئۇ، خەقنىڭ ئۆز ئىشى ئاپا!

— چىرايلىقچە گەپ قىلسام، سەن!

— مەنمۇ سەممىي گەپ قىلۋاتىمەنغۇ، ئاپا. ئۇ
نىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ يۈرىكى مۇجۇلغان ئادەملەر.
قىزى توغرىلىق يەنە مۇنداق گەپلەرنى ئاڭلىسا، بۇ
داق زەربىنى ئۇلار ئەمدى ھەرگىز كۆتۈرەلمەيدۇ...

— نېمە!؟

— بۇنداق زەربىنى...

— قوي بۇنداق پەتۋالىرىڭنى!

— ئاپا...

— خەقلەر بىر نازىرنىڭ ئوغلى قاراپ تۇرۇپ
قىز بالا تېپىلمىغانىدەك، بىر كوچا قىزىنى ئاپتۇ، دې
سۇنما؟

— مەيلى خەق نېمە دېسە دەۋەرسۇن. ئۇ بىر
ۋىجدان ئىگىسى.

— ساڭا «مەيلى» بولغان بىلەن بىزگە «ھەرگىز
مەيلى» ئەمەس. تېخى، ۋىجدان ئىگىسىمىش، كوچا قە
زى، كوچا سۈپۈرگىسى...

— سىلەر نېمە دېگىنىڭلار بىلەن ماڭا بەرىبىر
ئاپا.

— ياق، دېدىمۇ - ياق! بىز بۇنداق تويىنى قە
لالمايمىز. ئاڭلاپ باق، ھازىر كوچىدا قانداق گەپ
لەر بار! «كىم بىلمەيتتى، ئۇ قىز لۇكچەكنى...»

— ئاپا، بەك شەخسىيەتچىلىك بولۇۋاتامدۇ -
قانداق!

— بولدى قىل ئۇمۇمىيەتچى بالام. سەنزە ئۇ نە
مىنىڭ چىرايىغا قاراپ خۇدۇكنى يۇقىتىپ قويۇپسەن -
دە، چىراي دېگەن گاچىدىمۇ بار. چىرايغا چاي قويۇپ
ئىچكىلى بولاتتىمۇ. يۈز - ئابروي بولسا بولىدۇ.

— ئاپا، بىرمەزگىلىك بېقىمسىز قىلىشى بىلەن
لا، ئۇنى يۈز...

ئەسئە تىنىڭ ئاپىسى دەسسىدە ئوزلىدىن تۇرۇپ، ئەسئە تىنىڭ سۆزىنىڭ بېلىگە تەپتى:

— سەن ماڭا يەنە خىزمەت ئىشلەپ قايىل قىلمەن دېمە، بىزگە ھەرقانداق ئادەم قىز بېرىدۇ. بىز ئىكىم، ئۇ كىم! ساڭا تىرناقتا توختىغۇدەك قىز ئېلىپ بېرىمەن، ئوغلۇم.

— ياق، ئاپا. مەن چوقۇم...

— ياق دېدىم ياق!...

ئەسئە تىنىڭ ئاپىسى شۇنىڭ بىلەن ئۆينى بېشىغا كىيىپ، يۆز - كۆزلىرىنى كاچاتلاپ، يىغلاشقا باشلىدى... ئىش كېڭىيىپ بۇ گەپلەر قولۇم - قوشنا ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلار ئىچىگە تارقالدى. بىر قىسىم سەلاچىلار ئەسئە تىنىڭ ئاپىسىغا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن «بۇنداق تويىنى قىلمىش ھەر بىر لىرىنىڭ يۈز - ئابرۇيىغا داغ چۈشۈرىدۇ. سالمىنىڭ گەپلىرى يولاۋۇل» دېيىشتى. بەزىلەر ئۆز ۋاقتىدا ئۇنىڭ ئۇنداق ياكى بۇنداق بۇرۇنىشى شۇ چاغدىكى ۋەزىيەتنىڭ كاساپىتىدىن بولغانغۇ، ھازىر ئۇ تۇزۇككىنە بىر ناخشىچى بولۇپ قالغان تۇرسا» دەپ كۇسۇرلاشتى - يۇ، ئەسئە تىنىڭ ئاتىسىنىڭمۇ ئۆز دەرىجىسىنى، ئەسلىنى پەش قىلىپ «كەسكىن بۇيرۇق» چۈشۈرگەنلىكىنى ئاڭلاپ، چىش يېرىپ بىر نېمە دېيىشەلمىدى. ئەسئە تىنىڭ ئاتىسى: «بىر كوچا قىزى بىلەن تۇي قىلغىلى ئۇ نېمىنىڭ كەشى كوچىدا قاپتىمۇ؟»، «ئەگەر يەنە ئۆز بېشىمچىلىق قىلىمەن دېسە، كۆزۈمدىن دەرھال يوقالسۇن!»... دەپ تۇرۇۋالدى.

... شۇ گەپتىن كېيىن مەن ئۆزۈمنى ئەسئە تىنىڭ تۇتقۇنى تۇتتۇم. ئۇنى ئەزىرايىلى ئىزدىمەيدىغان بولدۇم. ئۇ، ئۇنى كەلسە تۇتۇق بەرمەيدىغان بولدى.

— شۇنداق كېيىن قانداق بولدى؟

— قانداق بولاتتى، ئارىمىزدىكى بۇ كۆزگە كۆرۈنمەس تام بىزنى ئاخىر... — كۆز يېشى قىلدى رەشىدە.

— ئېسىت! قانداق ئادەملەر ئۇ، مۇھەببەتكىمۇ مەرتىۋىنى پەش قىلغان بارمۇ!

— ھەي ئادەملەردە ئاشۇنداق مۇرەككەپ كۆڭۈل قاراش، چاكىنا ئەقىدە بولسا نېمە دېگۈلۈك! مەنغۇ مەيلى، ئاشۇ بىچارىگە تەس بولدى. ئۇ ياقىغا قارىسا ئاتا - ئانا، بۇ ياققا قارىسا مەن...

— ئۆزۈڭلار تويىنى قىلمۇڭلار مەيلەر.

ئەسئە تقۇ، بۇ بىزنىڭ ئەركىمىز.

نىكاھقا چاتقىرىۋالمىدىغانلارغا ئىبرەت بولسۇن ئۇچۇن، تويىنى ئۆزىمىز قىلمۇڭلار دېگەن ئىدى. بىراق يەنە ئاتا - ئانالار «ئوغۇل چوڭ قىلغانغا پۇل شايمان قىلىپ قالمىسۇن» دەپ قوشۇلمىدى.

— شۇنداق دېگەن بىلەن، ھەي... — رەشىدە ئورنىدىن ئاستا قوزغىلىپ، ۋاگۇننىڭ دېرىزىسى ئالدىغا بارىدى. ئۇ، سوغۇق شامالغا يۈزىنى ئۇتۇپ، ساپ ھاۋادىن قېنىپ - قېنىپ نەپەس ئالدى.

— ھازىر ئەسئە ت ئاتا - ئانىسى بىلەن قانداقراق؟

— شۇ ئىشتىن كېيىنلا، ئىدارىسىدىن ئۆي ئېلىپ
قايتىپ تۇرۇۋاتىدۇ. بىراق، تاماق چەھەتتە قىيىنچىلىق
بولىدۇ — دە!

— سىلە رچۇ...

— بىز ئەمدى مۇشۇنداق تۇرۇۋاتىمىز. ئاگلـ
سام، ئاتىسى يېقىندا...

— ھەي! ئادەملەر ئارسىدىكى بۇ تام نېمە دە
گەن ئېگىزلەپ كەتكەن — ھە!

غوجامنىڭ غوجىسى

...

مېنىڭ بۇ يۇرتقا كەلگىنىمگە ئۇزاق بولمىغان بولسىمۇ ئىشداشلىرىم بىلەن بەكمۇ چىقىشىپ كەتتىم. بۇ يۇرتتىكىلەرمۇ مېنى مۇساپىرچىلىق ھېس قىلىپ قالـ مىسۇن دەپمىشتىمۇ، ھەرقاچان داستىخانلىرىدىن نېرى قىلمىشمىدى. مەنمۇ ئۇلارغا كۆپ ھۆرمەت قىلدىم. ھالـ لىغا ھال، مۇڭدىغا مۇڭ بولدۇم. قولۇمدىن كېلىشىچە ئىش — كۆچلىرىگە يارەملەشتىم.

لېكىن ناھىيە ھاكىمىنىڭ ئايالى مېنىڭ بۇ يۇرتقا پەيدا بولۇشۇم بىلەنلا تۇمشۇق سوزغانلارنىڭ غوللۇغـ راق بىرى بولدى. ئۇ مېنى «ئۆز يۇرتىغا پاتمىغان كۆدۈگۈ» دېگۈدەك. بۇمۇغۇ مەيلى، كېيىن ئاگلىسام يەـ نە «ئەرخەقلەرگە قاش — كۆزلىرىنى ئويىنىتىپ، ئۆزـ گە رام قىلىۋاتقىدەك» دەپ يۇرۇپتۇ.

توۋا!! مەن بۇ ئايالغا نېمە يامانلىق قىلغاندىـ مەن. قېرىلىق ۋە كېسەللىك تۈپەيلىدىن ئورۇن تۇـ ئۇپ يېتىپ قالغان ئانىسىنى كارىۋىتىدىن قوزغاتمايلا داۋالىدىم. بۇنى ئىنسىدىن ئاگلىمىدىممىكىنە؟ —

«پاكىز چىراي، خۇش پېچىم قىزكەن» دەپ باشـ

قىلارنىڭ مېنى تېزلا ئارىغا ئېلىشى بىلەنلا ماڭا ئۇچ بولۇپ كەتتىيا! بوپتۇ، ئەگەر شۇنىڭلىق بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلى ھۇزۇرلانسا، نېمىنى خالىسا شۇنى دەۋەرسۇن! ئۇنىڭ ئۈچ كۆرىدىغىنى خاس مەنلامىدىم؟ خېلى - خېلى ئايالالارنىڭ ئۇيان - بۇيىنىدىن ئىۋەن چىقىرىپ ئۇلارغىمۇ ھەسەت قىلىدىكەنغۇ!...

ياراپبېسم! بۇنداق ئازازۇل ئايالالار بىلەن بارىدى - كەلدى قىلىشقانىدىن كۆرە، نېرى تۇرغان ئەۋزەل ئىكەن. چۈنكى، شۇ چاغدىلا كۆڭۈل ئارامدا تۇرىدىكەن ئەمەسمۇ؟ كۈنلەر شۇ خىلدا ئۆتۈۋەردى، مەنمۇ يۈرۈۋەردىم.

بىر كۈنى ئامبولاتورىيىدە كېسەل كۆرۈۋاتاتتىم. ئېگىز بويلۇق، يىلمان چىراي، سەل يادىكىغۇ بىر ئايال نۆۋەت كۈتۈۋاتقانلار ئالدىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ، مېنىڭ ئالدىمغا كەلدى - دە، بىرئاز ئىكشىپ:

— ھاكىمنىڭ ئايالى ئۆزلىرىنى بۈگۈن كەچ ساەت سەككىزدە ئۆيگە بىر كېلىپ كەتسۇن دېۋىدى، — دېدى - دە، ھەندىن ھېچبىر جاۋاب كۈتمەيلا، كىرگەن پېتىچە ئارقىسىغا يانىدى. ئەتراپىمدىكىلەردىن بىرى ئۇنىڭ كەينىدىن:

— ئايشەمخانىنىڭ چاپارمىنى، ئۇچىغا چىققان قۇۋخوتۇن، — دېدى.

— سوپىيخان جاغدا دېگەن شۇمۇ؟

— ھەئە.

مەن ئۇنچىقمىدىم، يولدا ئۇسسىشىپ قالساقمۇ،

كۆرمەسكە سېلىپ، غادىيىپ ماڭىدىغان بۇ ئايالنىڭ قانداق قىلىپ بۇگۈن مېنى ئۆيىگە چاقىرغىسى كېلىپ قالدىكىنا؟! مەن ئۇنداق ئويلاپمۇ، بۇنداق ئويلاپمۇ بۇ «تېپىشماقنىڭ سىرى» نى زادى يېشەلمىدىم. لېكىن بۇ خىيالنى كاللامدىنمۇ نېرى قىلالمىدىم. ئۆزۈم كېسەللەرنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ، رېتسىپنى توغرا يېزىۋاتقان بولساممۇ، ئېسى - يادىم ئاشۇ خىيال بىلەنلا بەنت ئىدى.

كۈن ئولتۇرۇپ كەچمۇ كىرىپ قالدى. ھاكىمنىڭ ئۆيىگە بارايمۇ - بارمايمۇ؟ ئاخىر بېرىش پىكىرىگە كەلدىم - دە، بىر بېسىپ، ئىككى بېسىپ ھاكىمنىڭ قورۇ جايىغا يېقىنلاپ قالدىم. مەن ئىشىك ئالدى بۆك كىدە ئاق ئوچمە كۆچەتلىرى بىلەن يۆگەلگەن بۇ پىشىق خىش تاملىق چوڭ دەرۋازىنىڭ ئالدىغا كەلدىم. دەرۋازىنىڭ بىر قانىتى قىيا ئېچىلغان بولۇپ، ئىشىكنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى بولاقتا كىرگەن سۇت ئالمىلىرىنىڭ خۇش بۇي ھىدى ھويلا سىرتىغىچە تارقىلىپ ئىدى. مەن ئىلتىپاتسىزلا ئېچىكىرى كىردىم. ھويلا ئىچى پاكىز بولۇپ، قېنىق سۇ سېپىلگەن. قايسى بىر ئۆيدىنىدۇر ئۇنىڭالغۇ ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ھويلىدا ئىنسى - جىن كۆرۈنمەيتتى. ئېھتىمال مەن بۇرۇن كەلگىنىم قالغاندىمەن. ئۇنىڭالغۇ ئاۋازى چىقىۋاتقان دالان ئۆي تەرەپكە بۇرۇلدۇم. لېكىن ئەمدىلا تاشلىغان قەدەمنى دېرىزىسى ئۇلۇق ئېچىۋىتىلگەن يان ئۆيدىن ئاڭلىنىۋاتقان بىراۋلارنىڭ سۆزلەشكەن ئاۋازى توختاتتى.

— تېخىچە بىرەرسى كەلمىدىغۇ ھېنىم!

— ئىشتىن چۈشۈپ بىر - ئىككى سائەت «سلىق سۈۋاق» قىلسا تېخى!

— تووا! ئۆزلىرىنىڭ ئۆيىگە كەلگەندە بۇنىڭ نېمىسى؟!

— بىزدەك رەڭگى ئۆزىدىن يارتىلغانلارغا ئۇ بىكىرەك بولغان بىلەن مەريەمگۈلدەك كىلەرگە ئاش - نان دېتەۋار - دە! خىرىلدىغان كۆلكە ئاۋازى ئاڭلاندى. بۇ، دەل ئەتىگەن مېنى چاقىرغىلى بارغان سو- پىيخان جاغدىنىڭ ئاۋازى ئىدى. مەن قوقاسقا چۈشكەن قىلدەك تولغىنىپ كەتتىم. بىر تۇرۇپ قايتىپ كەتمەكچى بولدۇم. بىر تۇرۇپ يەنە نېمە گەپ ۋە نېمە ئىشلارنىڭ بولىدىغانلىقىنى چىدام بىلەن ئاڭلىماقچى بولدۇم. شۇ ئەسنادا يەنە ھېلىقى ئا- ۋازلار ئاڭلاندى.

— خېنىم مەريەمگۈلگە خوشلىرى يوقتى. بۈگۈن چاقىرماس دېسەم.....

— ھەي، كالۋا خوتۇن! ئاڭلىسام ئۇ دۇتارنى بەك ياخشى ئۇرىدىكەن، ناخشىنى پەيزى ئېيتىدىكەن- مىش. شۇڭا مېھمانلىرىمنىڭ كۆڭلىنى راسا بىر ئېلىۋې- تەي دېدىم - دە!

— ھە، ئۇنىڭ شۇنچىلىك بىگىسى بارمىكىن تې- خى؟ ھى - ھى - ھى...

— ئۇنداقلارنىڭ ئاۋال ئۆگىنىدىغىنى ناخشا بە- لەن دۇتار، قاشلىق بىلەن ئەڭلىك. ئەگەر ئۇنى بە-

لىمسە، ئەرلەرنى ئۆزىگە ئاسان رام قىلالمايدۇ - دا ھا... ھا... ھا...

ئالمىشىپ چىققان ئىككى خىل ئاۋاز بىردىنلا پە- رىلىشىقا ئۆتتى. گەپنىڭ ئۇيىرىنى ئاڭلاش مۇمكىن بولمىدى. مەن ئىنتايىن خورلۇق ھېس قىلدىم ۋە قەتـ- ئىي قايتىپ كېتىش نىيىتىگە كەلدىم - دە، ئارقامغا بۇرۇلدۇم. كۇتۇلمىگەندە چوڭ دەرۋازىدىن ھاكىمنىڭ نوشىسى نىساخان كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ قىزى بىز- لىك بۆلۈمدە ئىشلەيتتى. مەن ئالغان قەدىمىنى ئىخ- تىيارسىز توختىتىشقا مەجبۇر بولدۇم. نىساخان ھەدە- بىلەن سالام - سائەت قىلىشتىم. ئۇ مېنىڭ چىرايىمغا ئاراپ:

— قانداق، قايتىپ كەتمەكچىمۇ؟— دېدى. ۋەھە- نىڭ كۆڭلۈمنى چۈشەنگەندەك،—بۇ خوتۇندىن ئۇنداق ئاسان قوتۇلۇپ كەتكىلى بولمايدۇ. جۇرسىلە كىرىۋې- رىمىز. بۇ سىلى - بىزلەر خاپا بولغۇدەك ئايال ئە- مەس، ئەتكەن - پۇتكىنى بىر ئازازۇل. شۇڭا قورساقنى كەڭ تۇتۇش كېرەك،— ئۇ يېنىككىنە كۈلدى. ھەممە خاپىلىقلىرىمنى ئىچىمگە يۇتۇپ، ئىختىيارسىزكۈ- لۈمسىرىدىم.

ئۇ مېنىڭ قولۇمنى تۇتۇپ ئىچكىرى ماڭدى، بىز دالان ئۆيگە كىرىپ كەلدۇق. دالان ئۆينىڭ ئۇ تە- رىپىدىمۇ ئىشىك بار ئىكەن. بىرقانچە خوتۇن ئۇيان- بۇيان مېڭىشىپ ئىش - كۈش قىلىشىۋاتىتۇ.

— ئاشخانىسى ئۇ تەرەپتە ئىكەنده، مەن مېھمان

چاقىرىلغان بۇ هويلىنىڭ شۇنچە جىمجىتلىقىغا قاراپ هەيران قالمىدىم، تېخى!— دېدىم نىساخانغا پىچىرلاپ.

— بۇ خوتۇننىڭ هەممە نەرسىگە هەيران قالىدىغىنى كۈنشى. ئارقا تەرەپتە ئاشخانا، ئامبار، ئۆيى ۋە كالا قوتىنى كەتكەن باغ — ئوتتىن بارە.

— هىم، شۇنداقمۇ؟

— جىم!...

يان ئۆيدىن ئايشەم چىقىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ چىققىدەكى غەلىتىلىكنى جىمىقتۇرۇشقا ئۇلگۈرەلمەيلا بىز بىلەن ئىسسىق سوراشتى — دە، بىزنى دالان ئۆيدىن ياندۇرۇپ، هويلىغا ئىشىكى ئېچىلغان مېھمانخانىغا باشلىدى. ئۇ، كۆرۈشۈش ئارىلىقىدا ئاۋۋال مېنىڭ قولۇمدىكى سومكىغا، ئۇندىن كېيىن نىساخان هەدىنىڭ قولىدىكى سومكىغا تازا زەڭ سېلىۋالدى. كۆڭلۈم بىر نەرسىنى تۇيۇپ قالدى بولغاي، بىردىنلا يۈرىكىم قاتتىق سېلىپ كەتتى. مەن نىساخان هەدىگە قارىدىم. ئۇ، ئۇ قولۇمنى چىڭ سىقىپ قويدى. ئايشەمخان بىزنى كۆرۈشلۈغا تەكلىپ قىلدى — دە، تاقۇ — تۇقۇ هال سوراپ قويۇپلا چىقىپ كەتتى. مەن كەڭ — ئازادە سېلىنغان بۇ مېھمانخانىغا هەۋەس بىلەن قاراپ چىقتىم — دە، «پاھ! يېڭى ئاچقان مودا مالالار ماگىزىنىمكىنا بۇ؟...» دېيىشىمىز ئۈزۈل — ئۈزۈمگە تامالاردىكى كۆزنى قامالىشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئەدىيال — ئالبان ئۇسۇلىدىكى گىلەملەرنى ۋە يالت قىلىپ پارقىراپ تۇرغان قوش لېمپىلىرى ئۇنىڭلىغۇ. 18 سۆڭلۈك رەڭلىك نېلۇۇزور، كىر ئالغۇ، توڭلاتقۇ ۋە ئېلېكتر دوخوپ كىلەرنى قاراپ، هاڭۋېقىپ قالدىم. ئەنە ئاۋۇ ئۈي جاهازلىرى ئالاهىدە ئىشلەنگەن زىننەت بۇيۇملىرى بىلەن بېزەلگەن. ئىشىك — دېرىزىلەرگە تارتىلغان نىلون پەردىلەرگە ئوتقاشتەك دۇخاۋا پەردىلەرمۇ ئەڭ چىلگىنە ياندالغان. تەشتەك جازىلىرىغا قويۇلغان قەۋزىل ئەتىر سۇلياۋ گۈللەر مېھمانخانىغا تېخىمۇ هۆسنى بېغىشلىغان ئىدى.

— پاھ! ئەجەب ياساپتىغۇ بۇ ئۆينى. هەممە كىرىلوغا ئوخشاش قىزىل گۈللۈك يۇڭ ئىددىيال سېلىپ، رەڭلىك تور ياپقانلىرىچۇ، تېخى! — دېدىم نىساخانغا قايرىلىپ.

ئاڭغىچە پەتنۇستا چىنە — چەينەك كۆتۈرۈپ سوپىخان جاغدا كىرىپ كەلدى — دە، بىز بىلەن سالامىلاشقاندىن كېيىن سىنچاي قۇيدى. هويلىدا ئايشەمنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. ئارقىدىنلا ئۇ، مېھمانخانىغا بىرنەچچە جۈپ ئەر — ئايالنى باشلاپ كىردى. مېھمانلار ئارقا — ئارقىدىن يىغىلىشتى. ئايشەم تۆرگە جايلاشتۇرۇلغان شامالدۇرغۇچنى ئېچىپ قويدى — دە، كرېسلونىڭ يېنىغا قويۇلغان يۇمشاق كىچىك ئورۇندۇققا كېلىپ ئولتۇردى.

داستىخانغا قەنت — گېزەك، ئۈزۈم — شاپتۇل، پىچىنە — پېرەنىك، گىرده ۋە ئوخشىتىپ بېشۇرۇلغان توقاچلار ئارتۇقى بىلەن كەلتۈرۈلدى. ئۆرۈك ۋە ئات

لۇچا ۋارىسى قاتارلىق تاتلىق - تۈرۈملارمۇ ھەربىر-
مىزگە بىر تەخسىدىن توغرا كەلدى. مېھمانلار نازۇ-
نېمەتلەرگە ئېغىز تېگە - تەگمەي بىر تەخسىدىن ھال-
ۋا، بىر چىنىدىن ئەتكەن چاي كەلتۈرۈلدى. غىزا تو-
شۇۋاتقانلار مېھمانخانىغا ھەر كىرگىنىدە قانداقتۇر بىر
خىل قورۇنۇش ئىلكىدە ئائىشەمگە بىرئاز باش ئېگىپ
تەبەسسۇم قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئۇستەلگە تەخسە - چى-
نە قويۇۋاتقان قوللىرى بىلىنەر - بىلىنمەس تىترەپ-
تى - دە، دەرھال ھولۇققان ھالدا ئائىشەمگە قاراپقو-
يۇشاتتى. ئائىشەم بولسا غادايغان پېتى مېھمانلارنى ئال-
چە - مۇنچە تاماققا زورلىغاچ، پېتىدىن چۈشمەي ئول-
تۇراتتى. مېھمانلار ئىشتىھا بىلەن غىزاغا تۇتۇندى.
— ئەجەبمۇ ئوخشاپتۇ، بۇ ھالۋا! - دېدى بىر-
سى ئائىشەمگە قاراپ ھىجىيىپ.
ئائىشەم ناز بىلەن قاش - كۆزلىرىنى راسا سۇ-
زۇپ، بىرئاز مىدىرلاپ قويدى - دە،
— ئۆتكەنكى بىر ئولتۇرۇشقا چاقىرىپ كەلگەن
ئاشپەز تاۋا كاۋىپىنى تۇزلۇق قىلىپ قويۇپتىكەن، بۇ
دورەم مەخسۇس ئاشپەزلىك مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن ئاش-
پەزلەرنى چاقىرتتىم، — دېدى ئۇ بىرئاز كۆتۈرۈلۈپ
تەخسىدىكى ھالۋىغا قاراپ، — ۋاييەي ئەجەب ياغسىز
بولۇپ قاپتىغۇ؟
— ياق، ياق، راسا ئوخشاپتىغۇ ئەنە! — دېدى
بىرسى مايلىرى تەخسىدىن سىرغىپ چۈشۈش ئالدىدا
تۇرغان ھالۋىنى كۆرسىتىپ. ئائىشەم بىر جۈپ كۈمۈش

چۈركىنى قولىغا ئېلىپ بىر پارچە گۆشنى قانداقتۇر بىر
خىل ناز بىلەن ئاستا قىسىپ ئالدى ۋە كۆز ئالدىدا
ئىپدان بىر ئايلاندۇرۇپ ئازراق يېرىمىنى ئاغزىغا سال-
دى - دە، دەرھال قاپاقلىرىنى تۈرۈپ:
— ئېسىت! شۇنچە سېمىز گۆشنى يۇمشاقراق پې-
شۇرۇشنىمۇ بىلىشمەي، قاتۇرۇۋېتىپتۇ بۇ نېمىلەر، — دې-
دى ئۇ يېنىغا قاراپ.
— بولدى ئائىشەمگۈل! ئاش - تاماقنىڭ قېلىپى
يوق ئەمەسمۇ؟
— ھەمىشە شۇنداق دەيدىكەنلا، كۆڭلۈمنى ئاياپ.
ئىسسىقتىن قاچىسام ئۆزۈم قالتىس پىشۇرۇۋېتەتتىم،
ئېسىت، — دېدى ئائىشەم ئۆزگىچە بىر تەمەننا بىلەن.
مېھمانلار غىزالىنىۋاتىدۇ. مېنىڭ كۆڭلۈم ئېمىدىش-
قىدۇر بىئارام. پىكىر - خىيالىم باياتىن ئائىشەم بىلەن
سوپىيخان جاغدىنىڭ قىلىشقان غەيۋەتلىرى بىلەن بەنت
ئىدى. «مەن سورۇنلاردا دۇتار چېلىپ خەقنىڭ كۆڭ-
لىنى ئاچىدىغانغا قونچاقمىكەنمەن؟ تېخى توي قىلىشقى-
مۇ ئۈلگۈرمىگەن بىر قىزنىڭ ئەر - ئايال ئارىلاشقان
بۇنداق سورۇنلاردا دۇتار چېلىپ ناخشا ئېيتىپ ئول-
تۇرۇشى قاملىشىدىغان ئىشمۇ؟» — دېدىم ئۆز - ئۆزۈمگە.
تۇۋا! ماۋۇ خوتۇننىڭ بەشەملىكىنى!
مېھمانلار تەخسىلەرنىڭ يېرىمىنى بوشىتىشقا ئۈل-
گۈرمەي تۇرۇپ، تەخسە - تەخسىلەپ قارامۇچ سې-
پىلگەن پېتىر مانتا كەلتۈرۈلۈپ، قېنىق دەملەنگەن
چاي تارتىلدى. ئەپسۇسكى، سورۇن ئېمىشقىدۇر

قىزغىن ئەمەس ئىدى. مېھمانلار تاماق يېگەچ، ئىككىسى ئۈيانداپ، ئۈچى بۈيانداپ دېگۈدەك كۆس-كۆس قىلىشىپ ئاللا نېمىلەرنى دېيىشە تتى - يۇ، ھەممىسىنىڭ كۆزلىرى ئايشەمدە ئىدى.

شۇ ئەسنادا كىمدۇ بىرى ئايشەمنى چاقىرتىپ چىقىپ كەتتى. مەن مەيلى كىمنى لىغاندا، مەيلى ئۇيەر، بۇ يەردە بولسۇن، بەزىدە ئايشەم توغرىسىدا ھەر خىل گەپ - سۆزلەرنى ئاڭلاپ قالاتتىم. لېكىن مېنى بىز لار ئايشەمگە ھەسەت قىلىشقا ئامراق كىملىمىز، بۇ ئىشنى ئەسلا ئويلىمىدىم. شۇ تاپىنىڭ ئۆزىدە ئۇنىڭ غەيرىي تەبىئەتلىك ئايال ئىكەنلىكىگە كۆزۈم يەتتى.

ئۆيۈ ئىچىنى كىشىنىڭ دىمىغى سىقىلغۇدەك جىمجىتلىق باستى. ئوك تەرىپىمدىكى ئايالار ئىنتايىن ئاستا پىچىرلىشىۋاتقان بولسىمۇ، بەزى گەپلىرى ئەلۋەتتە ھېنىڭ قۇلىقىمغا كىرمەي قالمايتتى.

— ئۆتكەنكى گەپ راستمىكەن؟ قانداقتۇر بىرخەتنى ھاكىم قول قويغىلى ئۇنىمای، ئايشەم قېيىداپ يانلاپ كېتىپ، بىر ھاشىنا ئايال ئىككى مەرتىۋە بېرىپ تەستە ئەكەپتىمىشقۇ؟

بىر كىيىملىك ئەترەت سارجا بىلەن مەككە - مەدىنىڭ مەرۋايىمت ئورنىتىلغان باسنۇشكىسىنى ئالدىغا قويۇپ، ئاران تەستە كەپتىمىش.

— ھە، ھەشقىپىچە كتەك ئېچىلىپ يۇرگىنى شۇنىڭ ئۈچۈنكەنە! — ياق، ئاخىر ھاكىمنى ئۆزىنىڭ گېپىمگە كىرگۈزگەن بولىمامدۇ؟

— ياڭالا... ھاكىمىمۇزە!

شۇ ئەسنادا مېھمانخانىغا ھاكىم بىلەن ئايشەم كىرىپ كەلدى.

— ھەربىر لىرىنىڭ كېلىدىغانلىقىنى ئايشە مگۇل ماڭا ئېيتىماپتۇ، شۇڭا مەن بىخەۋەر بولغاچقا، — دېدى ھاكىم خىجىللىق بىلەن.

ئايشەم دەرھال چىرايىغا جىددىي تۈس بېرىپ:

— ئەمدى مۇشۇ مېھمان چاقىرىدىغان ئىشنىمۇ سىلىدىن پىيلىتىپ يۈرەتتىمۇ؟ — دېدى زەردە بىلەن.

— ھاكىم بۇ گەپلەرنى ئاڭلىمىدىمۇ، ياكى ئاڭلىسىمۇ ئاڭلىماسلىققا سالدىمۇ:

— مېھمانلار قېنى ئولتۇرۇشسىلا، — دېدى ھەمدە قانداقتۇر بىر ئەنسىزچىلىك ئىلكىدە ئايشەمگە قاراپ قويدى. بىز ئايالار بىر-بىرىمىزگە قاراپ قېلىشتۇق.

ئايشەم ئۇنىڭغا ئۇلۇغ ئېچىرقاتتى. داستىخانغا پىشۇرۇلغان قويۇ گۆشى، توخۇ-تۇخۇم، ھاراق كەلتۈرۈلدى.

— پاھا! ئەجەب ئېسىل بېلىقكەنغۇ؟ — دېدى بىرسى ئايشەمگە.

يېڭى ئېرىق سۇ ئامبىرىدىكىلەر بېلىقلارنىڭ ئەڭ ياخشى سورتلىرىنى باقىدۇ. تېخى مۇشۇ بېلىقچىلىق مەيدانىنىڭ باشلىقىنى... — دېدى ھاكىم قايرىلىپ ئايشەمگە.

ھاكىم ئايشەمگە بىر قاراپ قويۇپ!

— قېنى مېھمانلار... دېدى-دە، ئايشەمنىڭ زۇۋانى قوتۇلدى.

مەن بۇ سورۇندا ئولتۇرۇۋېرىشنى بەكمۇ كۆرۈپ، ئاستىلا سىرتقا چىقتىم. ھويلا ئەمدىلا كۆتۈرۈلگەن ئاي نۇرى ۋە ئۆتكۈر ئېلېكتر يورۇقىدا كۈندۈزدەك يورۇپ كەتكەن ئىدى. باغچىنىڭ كېچىدىكى سالقىن ھاۋاسى، مېۋىلەرنىڭ شېرىن ھىدى، گۈللەرنىڭ خۇش بۇيى پۈراقلىرى دىماققا ئۇرۇلۇپ كىشىگە ئىنتايىن ھۇزۇر بېغىشلايتتى. مەن ئۆزۈمنى ئەمدىلا بىر ئاز ئەركىن ھېس قىلىشقا باشلىدىم. ساپ ھاۋادىن تويۇپ-تويۇپ نەپەس ئالدىم، راھەتلەندىم ۋە باغچىنىڭ رىشاتكىسىغا يۆلەنگەن پېتىمچە مېھمانخانا ئۆيىدىن ئاڭلىنىۋاتقان لىرىكىلىق ناخشىلارنى تىڭشىدىم.

شۇ چاغدا دالاندىن ناھىيىلىك سۇ ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ ئىنژېنېرى مۇرات چىقىپ كەلدى. بىز ساڭا ھەيران قېلىپ بىلەن تىكىلىپ.

— ھەئە، — دېدىم مەن ۋە جاۋاب بىلەن تەڭلا سورىدىم مېھمانخانىغا كىرمەپسىز؟

— مەن ھاكىمغا مۇھىم بىر خىزمەتنى دوكلات قىلغىلى كېلىۋېدىم. ئايالى ھازىر ئۆيدە مېھمان بار، ۋاقتى يەتمەيدۇ، دەپ سۆزلەشكىلى قويمىدى.

— ئەمسە ئۇ ئۆيدە بارغۇ؟

— ھاكىم مېنى ماۋۇ ئۆيگە باشلىدى. سۆزۈم باشلىنار - باشلانماي ئايالى مېھمانلىرىم بىلەن كۆرۈشسىلە، دەپ ھاكىمنى ئەچىقىپ كەتتى...

— ئىشىڭىز شۇنچە مۇھىممىدى؟

— مۇھىم بولمىسا كەچتە ئىزلەيمەنمۇ؟

— مۇنداق دەڭ.

— مەن ئاستىلا كېتىۋالاي، سىز تاماشىڭىزنى...

— ياق، ياق مەنمۇ، — دېدىم مۇراتقا ۋە يەنە نېسىدىۋ ئويلاپ تۇرۇپ قالدىم. مۇرات چىقىپ كەتتى.

شۇ ئەسنادا ئايشەم مېھمانخانىدىن چىقىپ كەلدى.

— بۇ يەرگە چىقىۋاپسىزغۇ؟

— بىر ئاز شامالداش ئۇچۇن...

— مۇرات بىلەن پاراڭلاشقىلى چىقتىم، دەۋېرىڭ، ئۇ سىزنى ئىزلەپ كەپتىكەنغۇ؟

— ياق، ئۇ ...

— جۇرۇك ئۆيگە، بىرەر پەردە دۇتار چېلىپ بېرەرسىز، — ئۇ قانداقتۇر مەسخىرە ئارىلاش ئۆزىنى كۈلكىگە زور لىدى.

— مەن ياخشى چالالمايمەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەر - ئايالالار ئارىلاشقان مۇنداق سورۇنلاردا ...

— بېرىلدى ناز قىلماڭ، سىزنىڭ ناخشىلىرىڭىز بەلەن يېگىتلەرنىڭ ...

يۈزۈمگە لاپ قىلىپ ئوت ئالغاندەك بولدى - دە، ۋۇجۇدۇمنى بىر خىل ئاچچىق سېزىم قاپلاپ، يۈرىكىم قاتتىق دۇپۇلدەپ كەتتى. «نېمە قىلاي، نېمىمۇ دەي، بۇ يۇزسىز خوتۇنغا! نېمىشقا بۇ يەرگە ئۆز ئايىغىم بىلەن كەلگەندىمەن؟» كاللامنى گادىرماش خىيالالار

قوچۇۋەتتى ... مەن قول سومكامنى ئېلىپلا قايتىپ كەتمەكچى بولۇپ، مېھمانخانا تەرەپكە بۇرۇلدۇم. ئايشەم ئارقامدىنلا كىرىپ كەلدى. كىمدۇر بىرى مېھمانلارغا ئۇنداق ناخشىلىرىنىڭ پەيزىنى ...

ـــئەنە، خانىم قىزمۇ كىرىپ كەلدى. ئەمدى

تېنىم شۇر كېتىپ كەتتى. كۆزۈم تورلاشقاندەك بولۇپ، سومكامنى قويغىنىچە يەردىن تاپالمىدىم ...

ـــئايشەم!ـــ دېدى بىر ئايال مېھمان سومكامنى ئەمدىلا چىقارغان بىر كىيىملىك زەر شىپىك دوخاۋنى پەتنۇسقا سېلىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا قويۇپ،ـــلاـ يىقلىرىدا بولمىسمۇ ...

ئۇ، باشقىلارغا غەلىتە بىر خىل مەغرۇرلۇق بىلەن قاراپ قويدى. ئۇنىڭدىن كېيىن باشقىلارمۇ سومكىلىرىدىن ھەر خىل رەختلەرنى چىقىرىشىپ، ھېلىقى رەخت ئۈستىگە قويۇشتى. ئۇنىڭ ئىچىدە خان ئەتلەس، سارجا، دوخاۋا ۋە باشقا ئالىي رەختلەر بار ئىدى. «ئەمدە مەن قانداقمۇ قىلارمەن؟! مېنىڭ سومكامدىكى ئالىي دەرىجىلىك سوۋغات ئەمەس، بەلكى ئادەتتىكى ئىشلىتىدىغان قوليا‌غلىقى، يەلپۈگۈچ ۋە باشقا نەرسىلەر ئىدىغۇ؟»

پۈتۈن ۋۇجۇدۇمدىن سوغۇق تەر ئاقتى. مەن ئالدىمغا يا‌كى ئارقامغا مېڭىشنى بىلمەي، سومكا ئاسـ ـتۇچىدا پۇلاڭلاپ تۇرغان سومكامغا قول ئۇزاتقىنىمچە داڭ قېتىپ تۇرۇپ قالدىم.

نادامەت يالدامىسى

ـــھەي! نېمە دېگەن رەسۋاچىلىق!؟

ـــشوخلۇق ئاخىرى بېشىغا چىقىپتۇ-دە!

ـــئۇنىڭ تاپقىنى زادى شۇ بولماقچى ئىدى...!

كېسەل يوقلاپ بالىنىڭ ئىشىكىدىن ئەمدىلا چىقىشىمغا قالۇ-ـ غۇدۇر بىلەن كېلىۋاتقان بىر توپ كىشىلەرگە يولۇقتۇم. «بۇ نېمە ئىش؟» مەنمۇ ئىختىيارسىز ھالـ ـدا ئۇلارغا ئەگىشىپ، تاشقى كېسەللەر بۆلۈمى تەرەپـ ـكە بۇرۇلدۇم. كىشىلەر بۇ ئۇزۇن كارىدورلۇق، ئېگىز بىنانىڭ ئەڭ چېتىدىكى بىر ياتاقخانا ئۆيگە ئۇزۇلەيـ ـكىرىپ ـ چىقىپ تۇراتتى.

مەن بۇ ياتاقخانىغا كىرگىنىمدە، بىر مۇنچە چوڭ كىشىلەر ۋە ئۇششاق بالىلار ئىشىكنىڭ ئوڭ يان تەـ ـرىپىگە قويۇلغان سىم كارىۋاتقا ئېگىشىپ قارىشىپ تۇـ ـراتتى. مەنمۇ كىشىلەرنىڭ مۇرىلىرىدىن بوينۇمنى سوـ ـزۇپ ھېلىقى كارىۋاتقا قارىدىم. كارىۋاتتا باش قىسـ ـمى پۈتۈنلەيي داكا بىلەن ئورالغان بىر كېسەل ئوڭـ ـدىسىغا سوزۇلۇپ ياتاتتى. ئۇنىڭ پېشانىسىدىن توختـ ـماي سوغۇق تەر چىقىپ تۇراتتى. كېسەل ئوڭ قولىنى

ئاستا مىدىر لىتىشقا تۇرۇنۇپ باقتى - يۇ، يەنە ۋايجانلاپ
ئەگراشما باشلىدى. يۇرەكنى ئېزىدىغان بۇ ئىگراشلار
قاراپ تۇرغانلارنىڭ قىسمەنلىرىگە تەسىر قىلدى بولۇ-
غاي، بىرقانچەيلەن كۆزلىرىنى ئۇنىڭدىن يۆتكەپ، توپ
ئىچىدىن سىرتقا چىقىشتى.

— ياخشى ئادەملەرنىڭ قەزى تۇرۇپ، ھەي...! ئى
ئات، ئى نومۇس ... ھەا! — دېدى ياشقىنە بىر چوكان
كارىۋات ئالدى خېلىلا بوشاپ قالغان ئىدى.
مانا شۇ چاغدىلا مەن ھېلىقى كېسەلگە يېقىنلاپ بېرىش
پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇم. قارىغاچ قانىتىدەك كېلىشە-
كەن قاشلار، نۇرسىز ئەمما قاپقارا كۆزلەر، تۆكۈلۈپ
تۇرىدىغان كىر چېكەر، گويا ئېقىپ چۈشكەندەكلا كۆ-
رۈنىدىغان ناچار بۇرۇنلار، قىزىللىقتا جىنەستىنى ئە-
لىتىدىغان، سۇزۇك غۇنچىدەك لەۋلەر...

« تونۇشلا بىر چىرايغۇ بۇ؟ » مەن گويا ئۇستۇ-
دىن بىر چېلەك سوغۇق سۇنى قۇيۇۋەتكەندەكلا شۇر-
كىنىپ كەتتىم ... « شوخ زەينەپ! » يۈرىكىمدىن ئۇر-
غۇپ چىققان بۇ خىتاب مېنى ئىختىيارسىز ھالدا بالە-
لىق، ياشلىق دەۋرىمنى ئەسلەشكە مەجبۇر قىلدى.

مەن ئۇنىڭ بىلەن « ب » ناھىيە سىنىڭ گۈللۈك
ئۆستەڭ بويىدىكى بىر مەھەللىدە تۇغۇلۇپ، بىرگە
ئويناپ، بىرگە ئوقۇپ چوڭ بولدۇق. ئوقۇشتا ھەر ئىككىمىز
ئۆتكۈر ۋە تىرىشچان ئىدۇق. بىزگە ساۋاقداشلاردىن
تارتىپ، ئۇستازلىرىمىزغىچە ھەممىسى دېگۈدەك ھەۋەس
قىلاتتى. مەن ئۇنىڭدىن بىر - ئىككى ياش چوڭ بولۇ-

ھاچقا، ئۇنىڭغا بەكمۇ كۆيۈنەتتىم، ئۇنىڭ بارلىق ئەر-
كىلىك ۋە شوخلۇقلىرىغا ئۆز پېشىمغا مۇناسىپ بولمە-
غان بىر خىل ئېغىر بېسىقلىق بىلەن يول قوياتتىم.
ئۇ مەلۇم بىر باشلىقنىڭ بىردىنبىر ئارزۇلۇق قە-
زى - ئەركىسى بولغانلىقتىن، كىيىم كېيىش، پۇل خەج-
لەش قاتارلىقلاردا ھەممىزنىڭ ئالدىدا تۇراتتى. مە-
ھەز - خاراكتېرى جەھەتتىن گۈلدەك نازۇك، كېپىنەك-
تەك شوخ، چىراي - پىگۇرى بولسا بىز قىزلارنىڭ تا-
سەسىز ئىدى. ئۇ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈر-
گەندىن كېيىن، ئاتىسىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ئوقۇيا-
لا خىزمەتكە ئورۇنلاشتى. مەن ئوتتۇرا تېخنىكومغا ئو-
قۇشقا كەتتىم. ئوقۇش پۈتتۈرۈپ قايتقىنىمدا، بىر كۈ-
نى ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىپ قالدىم، ئۇ، تېخىمۇ ھۆسنە-
گە تولۇپ گۈلدەك ئېچىلىپ كەتكەن ئىدى. شۇ چاغدا
ئۇ ماڭا مەغرۇر كۆزلىرىدىن كىبىر ئۇچقۇنلىرىنى چاچ-
رىتىپ تۇرۇپ، قانداقتۇر بىر يېگىت بىلەن تونۇشۇپ،
ئىككى يىلدىن بۇيان مۇھەببەتلىشىۋاتقانلىقىنى، يېقىنە-
دا توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقىنى شۇلگە يىلىرىنى
ئېغىتىپ سۆزلەپ بەرگەن ئىدى. دەرۋەقە، بۇ تۇيغا
مەنمۇ قاتناشتىم. يېگىت سىرتقى كۆرۈنۈشىدىنلا ئەمەس،
بەلكى پۈتۈن تەبىئىتى بويىچە ئېيتقاندەكمۇ، ئېغىر-
بېسىق، پەزىلە تلىك ئىدى. ئۇ قايسىبىر شۆيۈەننىڭ
قانۇن فاكۇلتېتىنى تاماملاپ، بۇ يەرگە تەخسىم قىلىنغان
ئىكەن ...

كېسەلنىڭ دەردلىك ئىگىرىغان ئاۋازى خىيالىمە-

نى بىر دىنلا بۆلۈۋەتتى. ئۇ گەرچە يەنىلا ھوشسىز بولۇ-
سمۇ، كۆز - ياشلىرى خۇددى يېمپى ئۈزۈلگەن مەر-
ۋايىتتەك قۇلاق تۈۋىگە تارتىلاپ چۈشمەكتە ئىدى.
ـ ياخشى ئەرنى تاشلىسىغان بولسا، بۇنداق پا-
لاكەت باسمىغان بولاتتى. تېگىشلىك ـ دېدى ۋېجىكىنى
كەلگەن بىر يىگىت.
ـ قايسى گەپ راستكەن؟ ـ دېدى، يەنە بىر ئايال
ئۇنىڭغا بۇرۇلۇپ، ـ پۇل - مەنسى دەپ قانداقتۇر
بىر لۇكچەكنىڭ كەينىدىن ...
شۇ ئەسنادا زەينەپنىڭ ئاتا - ئانىسى پەرىشان
ھالدا ئالدىراش كىرىپ كەلدى - دە، بىز بىلەن چالا-
پۇلا سالاملىشىپ، دەررۇ كارىۋات قېشىغا بېرىشتى، ئانا
ئېسىدىگەن پېتى قىزىغا ئۆزىنىڭ ئاتتى ...
ئېھتىمال، ئۇلار كۈتۈلمىگەن بۇ ھادىسىنىڭ يۈز
بەرگەنلىكىنى تېخى ئەمدىلا ئاڭلىسا كېرەك.
ـ مەن كىشىلەرنىڭ ئىلگىرى - ئاخىر قىلىشقان
بۇ باش - ئايىنى يوق گەپ - سۆزلىرىدىن قانداقتۇر بىرەر
قانىلاشمىغان ئىش يۈز بەرگەنلىكىنى پەملەپ، چۆ-
گۈر ئېچىنىش ھېسسىياتى بىلەن يېنىككىنە بىر ئۇھ تارت-
تىم - دە چىقىپ كەتتىم. ئايالغىرىمنى زورىغا يۆتكەپ،
ئەمدىلا 3 ـ 4 قەدەم بېسىۋېدىم، ئاشۇ بۆلۈمنىڭ بىر
تونۇش سېستىرا سىغا دوچ كەلدىم.
ـ زەينەپگۈلنى كۆرگىلى كەلگەنمىدىڭىز؟ ـ دېدى
ئۇ يارىشىملىق زىناقلىرىدا كۈلكە تەبەسسۇمى جىلۋە-
لەندۈرۈپ.

باشقا بىر كېسەلنى يوقلاشقا كېلىپ، بۇ ئىشقا...
ـ ھە
ـ مەن زەينەپنىڭ يولدىشىنى ياۋاش، ئويۇن تا-
شىغا خوشى يوق، دەپ تاشلاپ كەتكەنلىكىنى، كې-
يىن رىشتە ئىسمىلىك بىر يىگىت بىلەن توي قىلىپ
دەپ سۆرۈشۈپ يۈرگەنلىكىنى، گەرچە توي خېتىنى خې-
لى بۇرۇنلا ئېلىشقان بولسىمۇ، يىگىتنىڭ ماناـ ئەنە،
دەپ تويىنى ئەتەي كېچىكتۈرۈۋاتقانلىقىنى باشقىلار -
دىن ئاڭلىغان بولسامۇ لېكىن بۇ پاجىئەنىڭ سادىر
بولۇشىنى زادىلا تەسەۋۋۇر قىلىپ كۆرمىگەچكە سوراپ
بىلىشكە مەجبۇر بولدۇم.
ـ زەينەپ تۇنۇگۈن ئاخشام ئۇلپەتلىرى بىلەن
دەريا بويىغا تاماشىغا چىققان، ئۇلارنىڭ ئولتا - قوپى
كېچە سائەت 4 ـ 5 لەردە ئاخىرلاشقان. ئۇيقۇسىزلىق،
ئىزىلكۆزلۈك ۋە ھارغاق تەسىردىن خۇددىنى يوقاتقان
بۇ كالامپايلار ماشىنىنى قالايمىقان ھەيدەپ، ئاخىر
يول بويىدىكى سۇ چۈشۈرگۈسىنىڭ سېمونت تاختىسىغا
ئۇستۇرۇپ ئۆرىگەن... بۇ ۋەقەدە بىرسىنىڭ پۇتى سۇ-
لۇپ، يوتىلىرى كۆپتەك ئىشىپ كەتكەن. ماشىنا ئۆڭ-
تۈرۈلۈشتىن خېلى بۇرۇنلا «ھۇرمەت قەدەم» گە دەسسە-
پ قالغان زەينەپ ئۆزىنى يېغىشتۇرالماي جېنىدىن
ئايرىلغىلى تاسلا قالغان. زەينەپنىڭ «لايىقى» يارى-
لانغانلارنى دوختۇرخانىغا تاشلاپلا، ئالدى - كەينىگە
ھاڭمايى تىكىشۈەتكەن...
ـ ھە، مۇنداق دەڭ. ئەيىبكار بولماي ساقىيىپ

كېتەرمۇ؟

— ۋاي تاڭ! جاراھەتى ئېغىر. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياش ئەمەسمۇ؟ تېقىمىغا چۈشۈپ تۇرغان سۇمبۇل چاچ-لىرىنى پۇتۇنلەي چۈشۈرۈۋېتىپ، بېشىنى 13 يېشىدىكى پېشانىسىدىكى زەخمىنى يەتتە يېپ تىكتى ئەمەسمۇ؟

× × ×

مەن بۇ ۋەقەدىن ئون كۈن كېيىن، كونا ساۋاقداشلىق ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇنى يوقلاپ باردىم. ئۇنىڭ بېشىدىكى قاتمۇقات ئۇرالغان داكىلار ئېلىپ تاشلانمىغان بولسىمۇ، ھەر ھالدا ئۇ، قوشلاپ قويۇلغان پەر-ياستۇقلارغا يۆلىنىپ ئولتۇراتتى. كارىۋات يېنىغا كەلگىنىم بىلەن تەڭ ئۇ، بوينۇمغا ئېسىلىپ خېلى ئۇزاق-قىنچە كۆز يېشى قىلدى. قەلبىمدە ئۇنىڭغا نىسبەتەن كۈچلۈك ئىچىنىش ھېسسىياتى دېڭىز ئۆركەشلىرىدەك دولقۇنلىماقتا ئىدى. كېيىن ئۇ، يەرگە قاراپ پەس ئاۋاز بىلەن:

— «زىمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس، جاپالار چەكمىگەن ئاشىق ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس!» ... نېمىدېگەن ئېلمىي ھەقىقەت — ھە؟ ياماننى كۆرمىگىچە ياخشىنىڭ قەدرىگە يەتكىلى بولماي-دىكەن. مەن، ئەخمەتنىڭ ماڭا بولغان قىزغىن مۇ-ھەببىتىنى، ئۇ پۇقتەك چەكسىز ئىشەنچىسىنى ئاقلاش-نىڭ ئورنىغا ئۇنى ئازابلاپتىمەن، ھەتتا جازالاپتىمەن.

ئائىلىدە ھېچنېمىدىن قىسىلمايتتىم. ئۇ، مېنىڭ ئۆيۈ-مىزلىرىمغىچە يارەملىشەتتى، ھۆرمىتىمنى قىلاتتى، ئۆز-لىرىنى بىلمىگەن بەگباشمەندە! ھەي ...! شۇكۇنە-لەرنى ئەسلىسەم ... مەن ھەدىسلا ئەخمەتنى كىتابتىن باش كۆتۈرمەيدۇ، بۇ ياۋاش بەندە بىلەن ياشلىق باھارىنى بىھۇدە ئۆتكۈزەمتىم، دەپ ئاتىكاچىلىق قىلغان-لىكىنمەن. مانا ھازىر ئۆزۈمنىڭ جانسىز بىر قوچاقنىڭ ئۈرنىغا چۈشۈپ قالغانلىقىمنى، ئۆمۈرنى بىھۇدە ئۆتكۈز-گەن تەرىشچان ئەخمەت ئەمەس، بەلكى ئەقىلسىز مەن ئىكەنلىكىمنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم. — دېدى. ئۇنىڭ ھۈرسىز كۆزلىرى ئىنتىقۇسىز دەردىگە لەم بىلەن ياشلانغان ئىدى.

ئۇ يەنە ئۆكسۈپ-ئۆكسۈپ يىغلىدى. مەن ئۇنىڭغا ئىچىنىش ھېسسىياتىم بىلەن تىكىلدىم. ئۇنىڭ ئەسلىدىكى بۇلاقتەك سۈزۈك، نۇرلۇق كۆز چاناقلىرىنىڭ ئەتراپىنى ئەدىلىكتە بىلىنەر-بىلىنمەس كۆكۈش سىزغار قاپلىغان. مەڭزىدىكى قىزىللىق يوقاپ ئۇنىڭ ئۈرنىنى بەدىرەڭ كۆرۈنۈشلەر ئىگىلەپ، چىرايى تولىمۇ سۇلغۇن، روھى بەكمۇ چۈشكۈن بولۇپ قالغان ئىدى.

ئۇ سۆزىنى توختىتىپ، قول ياغلىق بىلەن يۇز-كۆزلىرىنى سۈرتكەندە لەۋلىرى خۇددى شەبنەم ۋاقتىدىكى ئاجىز يوپۇرماقتەك تىترەپ كەتتى. ئۇ ئاللا-نىمىلەرنى دۇر پىچىرلاپ، سەدەپتەك چىشلىرى بىلەن ئاستىنقى لېۋىنى قايتا-قايتا چىشلىمەكتە ئىدى.

ئۇ خېلىغىچە ئاشۇنداق سەۋدايى ھالەتتە پىچىر-

لىغاندىن كېيىن، ئېسه دىگىنىچه ئالقانلىرى بىلەن يۈزىنى ياپتى - دە، «ئۆزۈمدىن ئۆتكەن، قولۇمدىن كەتكەن ...» دەپ زارقىرىۋەتتى.

مەن زەينەپكە تەسەللىمۇ بەرمەي، يىغىدىنمۇ توسماي، «مەيلى، كۆكسى - قارنى بوشىغىدەك يىغلىۋالسۇن» دەپ ئويلىدىم ئىچىمدە، — قىلغان - ئەتكەنلىرى ۋە باسقان قەدىمىدىن پۇشايمان يەپ كۆيۈرەك يىغلىسا، بۇندىن كېيىنكى ھايات قەدىمىنى توغرا بېسىشقا پايدىلىق ...»

زەينەپ بىر پەس شۇنداق ئېسه دەپ يىغلىغاندىن كېيىن پەسكارىغا چۈشتى: «ئۇ، كۆز ياشلىرىنى ئېرتىمايلا تۇرۇپلا:

— دوستۇم، ھەممە گۇناھ مەندە، ئەگەر مەن ئۇنى يىغلاتمىغان، رەنجىتمىگەن بولسام ئۆزۈمۇ بۇ قەسەمنى قالماس بولاتتىم، «ئۆتىنگە لاپقۇت ئۆتەككە ئاپقۇت» دېگەن شۇ ئىكەندە.

مەن ئۇنىڭ سۆزىنى جىمجىتلا تىڭشىدىم. زەينەپ ئىنىڭ دەۋاتقىنى تەبىئىيكى ئاجىزدىشىپ كەتكەن يولدىشى ئەخمەت ئىدى.

زەينەپ كۆز ياشلىرىنى قولىنىڭ كەينى بىلەن ئېرتىۋېتىپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى.

— ئۇ، مېنىڭ رايىمغا باراتتىى، كۆڭلۈمنى تولمۇ ئايايتتى، شۇڭىنسى مەن...

ئۇ سۆزلىمەكتە، كۆز ئالدىمدا زەينەپنىڭ بىلەن ئەخمەتنىڭ ئاخىرقى قېتىملىق ماجراسى — ئۆيى بۇزۇلغان

ئۆرۈش كارتىنىسى خۇددى ئۆزۈم ئاشۇ نەق مەيدانداردەكلا كۆز ئالدىمغا كەلمەكتە...

... زەينەپ كېيىم - كېچەك، لاقىۋا - لۇققىلىرىنىڭ يىغىشتۇرماقتا، تۇنۇگۈندىن بېرى ئۇنىڭغا سەممىي نەسىھەت قىلىۋاتقان ئەخمەت پۈتۈن ئاچچىق ۋە دەردلىرىنى ئىچىگە يۇتۇپ، تاماكىسىنى قاتتىق - قاتتىق تارتىنىچە ئۇنى توسۇپ قىلىشقا تىرىشماقتا:

— زەينەپ! شۇنداق سەن... بۇ سېنىڭ ئاخىرقى قارارىڭما؟

— ھەئە...

زەينەپ تولىمۇ مەغرۇر، ئەمما ئۆز ئىشى بىلەن ئىدى.

— مۇشۇنداق ئۆينى، ئوماق بالىمزنى، مەندەك كۆيۈمچان ئەرنى تاشلاپ، قانىچىلىك ياخشى كۆن كۆرەرسەن؟

ئۇنىڭ ئاۋازى شۇنچىلىك تىترەپ چىقتىكى، ھەر قانداق باغرى تاش ئايالمۇ بۇنداق سەممىي نەسىھەت ۋە ئۇمىد ئۆچقۇنلىرى ئالدىدا تەسلىم بولماي تۇرالمايتتى، ئەلۋەتتە.

لېكىن، زەينەپ كۆزلىرىنى ئەسەبىيلەرچە بىر قىسىتى-دە،

— تايىنلىق ئەرسىز قالارمەن! — دېدى، يۈرەككە لەيزىدەك سانجىلىدىغان تەنە بىلەن.

سۆز شۇنداق قاتتىق ئۇرغۇ بىلەن ئېيتىلغان ئىدىكى، ئەخمەتنىڭ پۈتۈن ئارزۇ-ئۇمىدلىرى خۇددى توزغىلىدەك

ئەقلىك تۇرۇپ، ئۇنى ئاخىر پارتلاشقا ئېلىپ بارىدۇ.

— بوپتۇ خالىغىنىڭنى قىل! ھاياتلا بولساڭ مېنىڭ يەنە قانچىلىك «بەخت» تاپقانلىقىڭنى كۆرەرسەن خەير... غانجۇغدا كۆرۈشەرمىز!...

ئاھ! ئەخمەت، ئۇ ئۆزىنىڭ قانچىلىك ئازابلانغانلىقىغا قارىماي، بىر بالىنىڭ يۈزى ۋە زەينەپنىڭ مۇستەقبالى ئۈچۈن، چىدام ۋە غەيرەت بىلەن قانچىلىك سەۋر - تاقەت قىلغان - ھە!...

ئېھا! زەينەپ، سەن شۇنچىلىك ئەقىللىك، شۇنچىلىك ئاق كۆڭۈل ۋە شۇنچىلىك كۆيۈمچان ئەردىن نېمىشقىمۇ ئاجرىشىپ، پۈتۈن ئىختىيارىڭنى ئاشۇ ساپاسىز يوق ھاراقكەشنىڭ ئىلكىگە ئۆتكۈزگەنسەن. ئۇرۇپ تىللاشلىرىچۇ؟ ھە، تېخى، ۋەقە يۈز بەرگەندە، دوختۇرخانىغا تاشلاپلا قېچىشلىرىنى نېمە دېگۈلۈك؟...

زەينەپ سۆزلىرىنى تۈگىتىپ، قاتتىق بىر ئۇھ تارتتى، شۇ تاپتا ئۇ، پۈشايمانىنى ئالمىدىغان قاچا تاپالماي، پۈتۈنلەي نىمجان ھالەتكە چۈشكەن ئىدى.

مېنىڭ پۈتۈن ئەس-يادىم زەينەپنىڭ چۈچە كىلىرى بىلەن تەڭ ئۇنىڭ كەچمىش-كەچۈرمىشلىرىگە كۆچكەن ئىدى. نېمە چارە؟ شۇ تاپتا ئۇ، بىرەر ئېغىز ياخشى سۆز، تەسەللىگە موھتاجغۇ؟

— زەينەپ! «بۇ سەن ئۈچۈن قايتا تۇرىلىش» ئۆتكەنلەرگە سالىۋات! يىغىدىن نېمە چىقىدۇ، سەن بۇنداق كېيىن ھوشۇڭنى تېپىپ، ئەقلىڭنى ئىشقا سېلىپ، تۇرمۇش پىلانىڭنى قايتىدىن تۈز، ياشلىق باھارىڭنى

بوللانلىقىڭنى، بۇنداق كېيىنكى ياخشى پەرزەنتلىرىڭ تارىلىق ھېس قىلمىشسۇن! بىلسەڭ «ئادەم ئۈچۈن ئەڭ نەمەتلىك نەرسە — ئۆزىنى بىلىشتۇر.»

ئىشىك ئاستا ئېچىلىپ، 5—6 ياش چامىسىدىكى بۇدرۇققىنا بىر ئوغۇل بالىنى يېتىلىگەن ئەخمەت كىرىپ كەلدى. ئۇ ئالاھىدە رەتلىك ۋە ياردەملىق كىيىنگەن بولۇپ ئۇنىڭ قوندۇزدەك چاچلىرى ئوستىگە قىسقۇرۇلغان قەشقەر دوپپىسى ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. بىراق رەڭگى-روھىدىن قەلبىنىڭ چىدىغۇسىز ئازابلىنىۋاتقانلىقىنى بايقىۋېلىش ئۇنچىۋالا تەس ئەمەس ئىدى.

مەن ئىختىيارسىز ھالدا ئورنىمدىن تۇرۇپلا كەتتىم. زەينەپ يانغا ئۆرۈلەلمىگەچكە، ئىشىكتىن كىرىپ كەلگۈچىلەر تا ئۇنىڭ ئودۇلىغا روبىرو بولمىغۇچە ئوبدان پەرق قىلالمايتتى.

ئۇ ئەخمەت بىلەن ئوغلىنىڭ خوددى ئاسماندىن چۈشكەندەكلا كۆز ئالدىدا پەيدا بولغانلىقىدىن ھودۇقۇپ كەتتى-دە:

— بالام رەپقەت! — دەپ توۋلىۋەتتى.

بالا ئانىسىنى بۇ ھالەتتە كۆرۈپ، ئۇنىڭ زەپ-رەڭدەك سارغايغان چىرايىغا تەلمۈرگىنىچە:

— ئانا، جان ئانا! — دەپ ئېسىلدى.

زەينەپنىڭ يۈرەك پارىسى بولغان ئوغلىنى باغرىغا بىمالال بېسىپ، يۈز-كۆزلىرىگە قانغۇچە ئۇپۇشىگە بېشى

بۇيۇن قىسمى بىلەن قوشۇپ تېڭىۋېتىلگەنلىكى
توسقۇنلۇق قىلاتتى. لېكىن ئۇ، ئانىلىق مېھىر-مۇھەب
بەتسىنىڭ كۈچى بىلەن ئاغرىق ئازابىغا بەرداشلىق بې
رىپ، جان-جېگەر ئوغلىنى قۇچاقلىدى. ئۇنىڭ يۈز-كۆز
لىرىنى سىيلىدى، ئالۇچىدەك لەۋلىرىگە سۆيدى ۋە ئۇ
زىنى تۇتالمايلا ھۆكۈرەپ يىغلاپ كەتتى...

ئەخمەت مەن بىلەن ئاماناڭلاشقاندىن كېيىن:
— بالىغا ئاپىسىنى كۆرسىتىپ كېلەي دېۋىدىم، —
دەپ قويدى.

كۆكلۈمدە «ئەجەبمۇ كۆكلى-كۆكسى كەڭ، ئۆزىنى
تۇتۇشنى بىلىدىغان، مەرد يىگىت ئىكەن» دېگەن پىكىر
لەر لىپ قىلىپ كەچتى، مەن بەكمۇ ھاياجانلانغان
ئىدىم.

— تولىمۇ ئوبدان قىپسىز، كېلىڭ! ئولتۇرۇڭ، — دې
دىم ئۇنى ئورۇندۇققا تەكلىپ قىلىپ.

بالا بىرده ماڭا، بىرده دادىسىغا قارىغاندىن كېيىن ئەركىلىگەن هالدا:

— ئانا قارا ساڭا نېمىلەرنى ئېلىپ كەلدۇق؟ — ئۇ، دادىسى كارىۋات ئۈستىگە قويۇپ قويغان سومكىدىن بىر نەرسىلەرنى ئالغاچ،... ھېم... قەن، ناۋات، سا... ئابىيام دادامغا «ئانامنىڭ قېشىغا بارايلى» دېسەم ئۇنمىدى، مەن يىغلىدىم، يىغلاپ-يىغلاپ ئاران ئۇنا تتىم.

يۇرىكى ئېزىلگەن زەينەپ قانداقتۇر بىر خىل ئۇمىد
لىك بېقىش بىلەن يەر تېگىدىن ئەخمەتكە شۇنداق

بىر قارىدى-دە، يەنە ئۇن قويۇپ يىغلاپ كەتتى.

— ئانا، يىغلىما ئاۋۇچۇ مەن ئابىيام يىغلاۋېرسەم ئاناڭ ياخشى كۆنلەردە بىزنى تاشلىدى، بوپتۇ، يا-مان كۆنلەردە بىز ئۇنى يوقلاپ قويايلى» — دېدى. ھە... يەنە... ھېم...

— ئوبدان بالام، تاتلىق قورام! — دەپ يەنە ئۆكسۈپ يىغلاپ كەتتى زەينەپ.

ئەخمەت بولسا چوڭقۇر خىياللارغا ئەسىر ئىدى. مەن ئۇنىڭ قاراشلىرى ۋە رەپقەتسىزلىكىدىن: ئەخمەت بۇ ئىشلاردىن خەۋەرتاپقان بولسىمۇ، ئۇنچىقمىغان، رەپقەت چوڭ ئانىسىدىن ئاپىسىنىڭ «كېسەل» لىكىنى ئاڭلاپ كېلىپلا، دادىسىنى «مېنى ئاپام قېشىغا ئاپار» دەپ قىستىغان، ئۇ «ئۆزۈك بار» دەپ كۆنمىگەن، لېكىن بالا بەرىبىر بالىلىقىنى قىلىدۇ-دە، يىغلاپ، دادىسىنى سۆزەپلا تۇرۇۋالغان. شۇ ۋەجىدىن ئەخمەت زەينەپ بىلەن ئۇزى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ئۆمۈچۈك تورىدەك باغلىغۇچنىڭ ۋاستىسى بىلەن، يەنە بىر مەرتىلىك قىلىپ، بۇ يەرگە كېلىشكە مەجبۇر بولغان ئىكەن-دە، دەپ ئويلىدۇم.

ئىھتىمال ئەخمەت مۇھەببەتلىشىپ، تۆۋە قىلىپ، نەچچە يىللاپ بىرگە ياشىغان، كېيىن قانداقتۇر بىر جىن-شايا تۇنلار نىڭ كەينىگە كىرىپ، ئۆزىدىگە ۋاپاسىز-لىق قىلغان بۇ ئەخمەق چوكان ئۈستىدىن ئۆز كۆڭلى-دە كۆلگەندۇ، ئىھتىمال، ئۇنىڭ ھازىرقى ئەپتىگە، ئا-جىز روھىي ھالىتىگە قاراپ ئىچىنغاندۇ... لېكىن، بۇنى-سى مەن ئۇچۇن يەنىلا بىر خىل ستر ئىدى، خالاس.

ئارىنى تېۋىشسىز جىمجىتلىق باستى.

— چىقان چىققان جايىنى ئەلۋەتتە سېسىق دەپلا كېسۈە تكىلى بولمايدۇ. بىرەر كىشىنىڭ مەلۇم تەرىپىدىكى ئاجىز لىقىنى كۆرۈپلا، ئۇنى ھەممە كىشى «ئەسكى، ئەسكى» دەپ چەتكە قېقىۋەرسە بولمايدۇ-دە، ئۇنداقلارنى يەنە ياخشى يولغا ھېگىشقا، ئۇمىدۋارلىق بىلەن يېگە چە ياشاشقا يېتەكلەش مۇمكىنغۇ ئاخىر...! ئەگەر زەي نەپ يەكۈنلىگەن ئاچچىق-ساۋاقلىرىنى ئەستە مەھكەم ساقلىيالايدىغانلا بولسا، بىز ئۇنى يەنە ئارىمىزغا ئالە مىز، ئۇنى بەلكى كەچۈرۈۋېتەلەيمىز. ئەگەر ئۇ بۇ بۇرۇختۇم خالتا كوچىدا قايتا ماڭمىسلا... دېدىم مەن ئۇنىڭغا قايرىلىپ.

— زەينەپ چوڭقۇر ھاياجان بىلەن بوينۇمنى قۇ چاقلاپ:

قارمۇ ئاسماندىن چۈشكەندە ئاپئاق چۈشىدۇ، لېكىن، يەرگە چۈشكەندىن كېيىن، كىشىلەر بۇنى دەسەپ، رەڭگىنى ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. سەن بىلمەسەن، ئەسلىدە مەنمۇ بىر پاك بەندە ئىدىم. بىراق، تۇرمۇش كۆز قارىشىم توغرا بولمىغانلىقى، «ياشلىق»، «بەخت» دېگەن لەرنىڭ چىن مەنىسىنى ھەقىقىي چۈشەنمىگەنلىكىمدىن، «ياشلىق»، «مەدەنىيەت» دەپ مانا ھازىرقىدەك كۆڭ گە قالدىم. بۇ ھەسرەتلىك يالداما پۈتۈن ئۆمرۈمگە تېتىغۇدەك بىر ئاچچىق ساۋاق بولدى. ئېشە كەمۇ بىر قېتىم پۈتى تىقىلغان كۆۋرۈكتىن ئىككىنچى قېتىم ئۆتمەيدۇ. مەن بولسام ئادەمغۇ، ئاخىر...!

بۇ ئۇنىڭ چىن كۆڭلىدىن چىققان يۈرەك سۆزى ئىدى.

ئاپتور ھەققىدە:

ئامىنە تۇردى 1947-يىلى خوتەن شەھىرىدە ئۇ-
ئاقتۇچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1964-يىلى خوتەن
دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ 1979-يىلغىچە ئوقۇتقۇچىلىق
قىلغان. 1979-يىلدىن 1984-يىلغىچە «خوتەن گېزىتى»
ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە مۇھەررىر بولغان. 1984-يىلدىن
ھازىرغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىنىدە تىل-
ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىمەكتە.

ئامىنە تۇردى 1961-يىلى ئىلان قىلغان «پارتە-
ئام» ناملىق شېئىرى بىلەن ئەدەبىيات سەپىگە كىرگەن.
نەسرى ئەسەر ئىجادىيىتىنى 1983-يىلى يازغان «نادا-
مەت يالدامىسى» ناملىق تۇنجى ھېكايىسى بىلەن باش-
لاپ «ئېزىنتقۇ»، «شەكىلسىز سەپىل» قاتارلىق ھېكايە ۋە
«پۇشايمان»، «ھەسرەت» قاتارلىق دراممىلارنى ئىلان
قىلغان.

بۇ توپلامغا ئاپتورنىڭ يېقىنقى بىرنەچچە يىل
ئىچىدە يازغان بىر قىسىم ھېكايىلىرى كىرگۈزۈلدى.

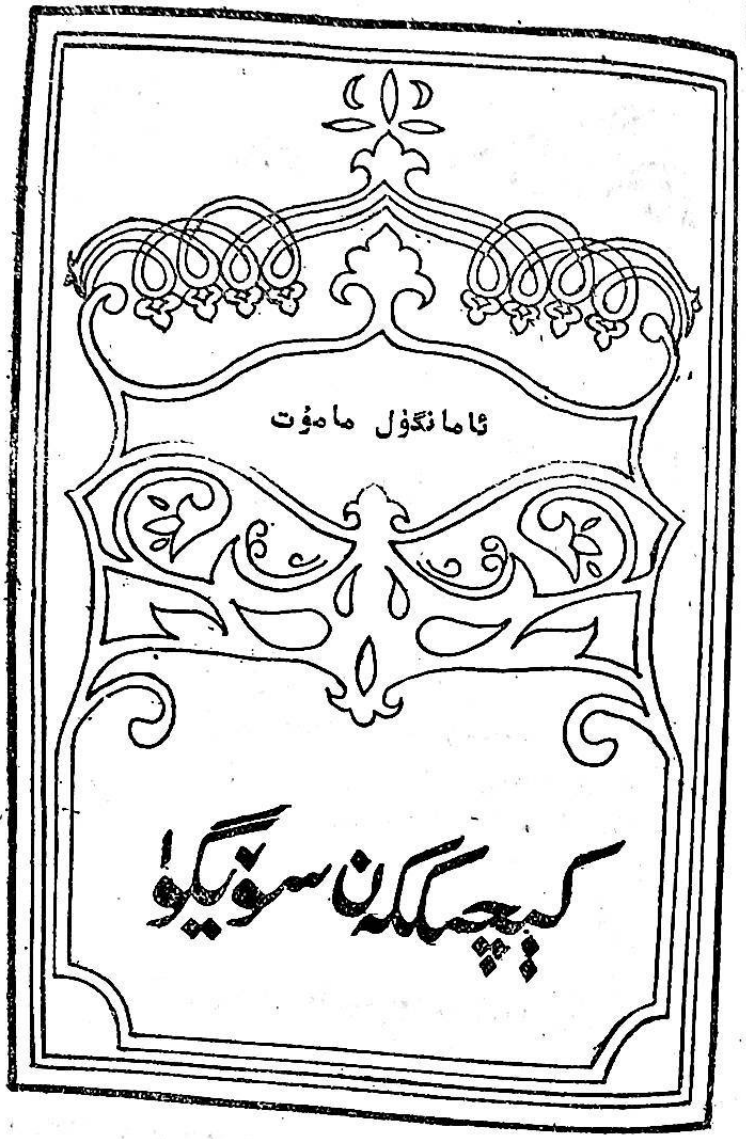
ئامانگول مامۇت
كېچىكەن سۆيگۈ

كېچىكەن سۆيگۈ

ـ نادىرە سىز نېمىك خېتەر...

ئىشىكتىن كىرىپ كەلگەن كېرىمنىڭ ئاۋازى خىيالىمنى بۆلۈۋەتتى. مەن بېشىمنى كۆتۈرۈپ قارىدىم، ئۇ قولىدىكى قېلىن بىر پارچە خەتنى ماڭا سۇندى. مەن خەتنى قولۇمغا ئېلىپ كۆزلىرىمنى پۇچۇركىغا يۈگۈرتىشىم بىلەن يۈرىكىم ئورنىدىن قوزغىلىپ كەتكەندەك دۇپۇلدەپ ئاغزىمدىن «ھېكمەت» دېگەن پەريادلىق ئاۋاز چىقىپ كەتتى.

بۇ ئەسلىدە ئۇنىڭ خېتى ئىكەن-دە.

شۇ چاغدا كۆز ئالدىمدا ھېكمەتنىڭ مېنى بېكەتكە ئۇزىتىپ چىققان چاغدىكى ئۇمىدلىك كۆزلىرى نامايان بولدى.

ئىلگىرى مەن مۇشۇ كۆزلەر ئۈچۈن قانچە-قانچە كېچىلەرنى يۇلتۇزلارغا تەلمۈرۈپ خىيال بىلەن ئۆتكۈزگەن، ئۇنىڭ ئۈچۈن قانچىلىك ياش تۆككەن ئىدىم-ھە؟ ئاھ... خۇدا! ئۇنى نېمىشقا شۇنچە كېچىكىپ يولۇقتۇرـ

فانسه‌ن، بىر ئۆمۈر ئۇنىڭ ئازابىنى تارتسۇن دەيمۇ، ئۇنداقتا مېنىڭ ياشلىقىم خاراب بولمامدۇ؟ ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟...

مەن خەتنى تۇتقىنىمچە ئۇن-تىنسىز ئولتۇرۇپ قالدىم.

-نېمە بولدىڭىز نادىرە، بىر پارچە خەتنى كۆرۈپ هوشىڭىزنى يوقىتىپ قويدىڭىز، قانداق خەتكەن ئۇ، سىز-نى شۇنچە ئازابلىغان؟

مەن بېشىمنى ئىتتىك كۆتۈردۈم، يېنىمدا كېرىم تۇراتتى، ئۆيدە كېرىمنىڭ بارلىقى ئەمدىلىكتە ئېسىمگە كەلدى.

— ئىلنۇردىن كەپتىمۇ؟ ئۆزىڭىزنى بۇنداق بىئارام قىلماڭ، — دېدى كېرىم مېھرىبانلىق بىلەن. مەن ئۇنىڭ سوئالىغا هازىرچە جاۋاب بېرەلمەيتتىم، شۇڭا ئۇنىڭغا:

— سىزدىن ئۆتۈنەي، مېنى بىر دەم يالغۇز قالدۇر-سىڭىز... — دېدىم. كېرىم قېنىق دەملەنگەن بىر پىيالە چاينى ماڭا سۇنۇپ ئاستا چىقىپ كەتتى. ئۇ نېمىلەرنى ئويلىدىكىن تاكى ئۇنىسى ماڭا قارىغۇ ئىدى. يۈرىكىمنى تۇتتۇم. ئۇ تەقدىر تەرىپىدىن مۇجۇزىلىكەن بەختسىز قىزلارنىڭ يۈرىكىدەك ئاجىز، ئەمما تەپتى كۈچلۈك سۆيگۈ ئوتى بىلەن يانماتتى.

«بولدى نادىرە، ئۇنى ئۇنتۇغىن ...— دېدىم، ئۆز-ئۆزۈمگە. — بىراق سۆيگۈ دېگەن زەرگەر ياسايدىغان بېزەك، كۆڭۈل دېگەن كۆيۈپلا ئۆچىدىغان تېزەك بولما-سا، ئۇنى قانداقمۇ ئۇنتۇپ كېتىشىم مۇمكىن؟ ياق!..

ياق... ئەمدى هەرگىزمۇ مۇمكىن ئەمەس!»

مەن خەتنى ئاچتىم، قوللىرىم گويا ئوت تۇتۇپ تۇرغاندەك بىلىنىدى.

1

«سالام قەدىرلىك نادىرە! ياخشىمۇسىز، تەتىل كۈنىڭىز مەنىلىك ئۆتۈۋاتامدۇ؟... مەن ئۇزاقتىن بېرى پىنهان تۇتۇپ كەلگەن قەلب سىرلىرىمنى بۈگۈن سىز-گە ئېيتىش ئۈچۈن بۇ خېتىمنى يېزىپ ئولتۇرۇپتىمەن. خېتىمنىڭ بېشىدىلا سىزنى (قەدىرلىك) دەپ ئاتىغىنىم ئۈچۈن مېنى كەچۈرەرسىز.

گەرچە ئىككىمىزنىڭ بىرگە بولغان ۋاقتىمىز ئانچە ئۇزاق بولمىغان بولسىمۇ، لېكىن بىز بىر-بىرىمىز-نىڭ يۈرىكىنى ئاچ چوڭقۇر قاتلاملىرىنى خىيالىي كۆزلىرىمىز بىلەن كۆرۈپ بولغان ئىدۇق.

نادىرە، ئەپۇ قىلىڭ، خېتىم يەنە تاققۇ-تۇققۇ جۈم-لىلەر بىلەن باشلىنىپ كەتتى، بۇنداق يازسام خېتىمدە ئىپادىلىمەكچى بولغان مەزمۇندىن چەتنەپ كېتىدىغان ئوخشايمەن.

مەن بىلىم ئېلىش ئىستىكى بىلەن گۈزەل يۇر-تۇمنى تاشلاپ، تىنچ تۇرمۇشنىڭ خۇشاللىقىدىن ۋاز كېچىپ مەركىزىي مىللەتلەر شۆيۈەنىگە ئوقۇشقا كېلىپ ئۇزاق ئۇتمەيلا سىزنى ئۇچراتتىم. مەن سىزنىڭ خىيال-چان قارا كۆزىڭىزدە ئۆز ئەكسىمنى كۆردۈم، بۇ كۆز-

له‌ر ماڭا هايا تلىقنىڭ قىممه‌تلىك مه‌نىلىرىنى ئۇقتۇرۇپ
دى، ئاھا... نه‌قه‌ده‌ر ئه‌هميه‌تلىك مىنۇتلار ئىدى-ھا
ئۇ؟!...

ھېنىڭ ئۆمرۈمده ئۆزۈمنى تۇنجى قېتىم به‌ختلىك
ھېس قىلغان چاغلىرىم سېنته‌بىر ئايلىرىنىڭ ھېلىقى
شه‌نبه كۈنى سىزنىڭ قىزلار ياتاق بىناسىنىڭ ئالدى
دىكى ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ، نوتا يادلاۋاتقان تۇرقىڭ
نى كۆرۈش بولدى، يېنىمدىكى يېگىتلەر سىزنىڭ ئەڭ
داشسىز گۈزەل چېھرىڭىزگە قاراپ ئۆزلىرىنى يوقتىپ
تۇرۇپلا قېلىشتى. سىز بىزگە «يالت» قىلىپ قارىدىڭىز،
شۇ چاغدا يېنىمدىكى دوستۇم ۋەلى سىزنى كۆرسىتىپ:

ــ بۇنداق قىزلار ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ، چۈنكى ئەلمىساقتىن تارتىپ گۈزەللەردىن تالانتلىقلار ئاز چىققان، نۇرغۇن گۈزەللەرنىڭ بىلىمسىز، پەس ئارزۇ-ھەۋەسلەردىن خالى بولالمايدىغان ئەرزىمەس ئىنكەنلىكىنى ئۇچراتقان ئىدىم. بىراق بۇ نادىرە يازغان بەزى لىرىك شېئىرلارنى خېلى داڭلىق شائىرلارمۇ يازالمايدۇ، مەن ئۇنىڭ ئەقىل-پاراسىتىگە قايىل، ئۇ ھەقىقەتەن مۇكامالەتكە يەتكەن گۈزەل، ــ دېدى.

ئادەمله‌رگە، بولۇپمۇ قىزلارغا تەلەپپۇزى يۇقىرى قويىدىغان ياش ئوقۇتقۇچى ۋەلىنىڭ سىزگە شۇ قەدەر يۇقىرى باھا بەرگەنلىكىگە ھەيران بولدۇم. شۇنىڭ بىلەن سىزگە، كەسپىنى قىزغىن سۆيۈش روھىڭىزغا بىردىنلا قىزىقىپ قالدىم. كۆزلىرىڭىز ماڭا يات ئەمەس ئىدى. مەن تاكى شۇ كۈنگىچە خىيالىي دۇنيايىمدا يالغۇز كېلىۋاتقان، ئەمما ئەمدى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن بۇ بىر جۈپ گۈزەل كۆزدىن ئۆز بەختىمنى كۆرۈشكە باشلىدىم.

ئاھ...! مەن يېگىرمە تۆت يىللىق ھاياتىمدا مۇشۇ كۆزلەرنى، مۇشۇنداق قەلب ئېگىسىنى ئىزلەپ يۈرگەن ئەمەسمىدىم؟... ئىلىم دېگىزىدا ئۇزلۇكسىز ئالغا ئىلگىرلەۋاتقان مۇشۇنداق بىر پەرىزاتنى تەقدىر ئىلاھىنىڭ شۇنچىلىك سېخىلىق بىلەن ماڭا يولۇقتۇرغىنى ئۈچۈن تەقدىرگە رەھمەت ئېيتماي تۇرالمايتتىم.

مەن ئۆمرۈمده نۇرغۇن گۈزەل قىزلار بىلەن تونۇشقان، سىر داشقان بولسامۇ، ئۇلاردىن بەزىلىرىنىڭ پەقەت ئائىلە ئۈچۈنلا ياشايدىغانلىقىنى، بەزىلىرىنىڭ پۇلى كۆپ، كېلىشكەن يېگىت ئىزلەپ يېشى بىر يەرگە بېرىپ قالغانلىقىنى ئۇچراتقان ئىدىم. بىراق ئۇنداق قىلارنىڭ ماڭا ئۆمۈرلۈك ھەمراھ بولالمايدىغانلىقىنى سەزەتتىم، ئۇنداق قىزلار مېنىڭ نەزەرىمده ھامان ئەرزىمەس قىزلار ئىدى. مەن گۈزەل كەلگۈسى ئۈچۈن ياشايدىغان، ئىلىمگە بېرىلگەن سىزدەك بىر قىزنىڭ ماڭا نېسىپ بولۇشىنى كۈتكەن ۋە ئارزۇ قىلغان ئىدىم. شۇڭا سىزنى ئۇچراتقان كۈنىمدىن باشلاپ ھاياتلىق ئۆزىنىڭ ئەۋزەللىكىنى، ياشلىق ئۆزىنىڭ قەدىر-قىممىتىنى، كەلگۈسى ئۆزىنىڭ گۈزەللىكىنى ماڭا نامايان قىلغاندەك بولدى. مەن خۇشاللىق ۋە ئازاب ئىچىده تېڭىرقاپ قالدىم، كۆزلىرىم دائىم كۆرۈپ ئادەتلىنىپ كەتكەن كىتابلار ۋە رەسىم سىزىش تاختىلىرىدىن ۋاز

قىتلىق زېرىكمىشكە باشلىدى. ھەردائىم ئىككىمىزنىڭ كۆڭ
گۈسى ھايا تىنى ئويلايدىغان بولۇپ قالدىم، چۈنكى كۆڭ
گۈسى بىز ئۈچۈن تولىمۇ گۈزەل ئىدى. كۆڭگۈسى
ھەن مەشھۇر رەسسامە رنى سىزىپ، قەھرىمان ئەجدادلا
رىمىزنىڭ مۇنارىنى تىكلەيمەن، ئەۋلادلار ئۇنى يا
ئىتىپ، مۇھەببەت بىلەن ئەسلىشىدۇ. سىز بولسىڭىز
يۈرەككە ئارام بەخش ئەتكۈچى نادىر شېئىرلىرىڭىزنى
خەلقىمگە سوۋغا قىلىپ ئىنتىزار يۈرەكلەرنىڭ تەشنا
لىقىنى قاندۇرىسىز...

نادىرە سىزنى ئويلىسام چىن مۇھەببەت دۇنياسى
دىكى يىمىرىلمەس بىر سىما كۆز ئالدىمغا كېلىدۇ، بۇ
سىما چىن مۇھەببەتنىڭ بۇلىقى، چىن ۋاپادارلىقنىڭ
نامايەندىسى بولىدۇ...

سۆيۈملۈك نادىرە، يوشۇرماي دەۋېرەي، مەن شۇ
كۈندىن باشلاپ سىزنى پات-پات كۆرۈشنى، ئاۋازىڭىز-
نى ئاڭلاشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلىدىغان بولۇپ قالدىم.
گەرچە بىزنىڭ ياتاق بىنايىمىز سىلەرنىڭكىدىن خېلى
يىراق بولسىمۇ، مەن كۈندە بىرقانچە قېتىم شۇ بىنا
تەرەپكە ئۆتەتتىم، بىراق سىزنى كۆرەلمەيتتىم. كېيىن
كى ئۇچ ئاي ئەنە شۇنداق ئۆتۈپ كەتتى، ئەمما شۇ
جەريانىدا بۇ ئارزۇيىمغا يېتەلمىدىم.

ھېلىمۇ ياخشى گېزىت - ژۇرنالىلاردىن سىزنىڭ
شېئىرلىرىڭىزنى كۆرۈپ تۇرۇش پۈرسىتىگە ئىگە بول
دۇم. بۇ ھال مېنىڭ سىزگە بولغان مۇھەببىتىمنىڭ
تېخىمۇ كۈچىيىشىگە تۈرتكە بولدى. شۇنداق كۈن

لەرنىڭ بىرىدە بىزنىڭ سىنىپتىكىلەر ماي بايرىمىنى
تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن كۆڭۈل ئېچىش كېچە-
لىكى ئۆتكۈزمەكچى بوپتۇ، چۈشلۈك تاماق ۋاقتىدا
سىنىپ باشلىقىمىز ماڭا:

— ھېكمەت، ئەتىكى كۆڭۈل ئېچىش كېچىلىكىدە
سەن بولمىساڭ بولمايدۇ، يېقىن دوستلىرىڭ بولغىنىدا
تەكلىپ قىلىشنى ئۇنتۇما، — دېدى.

بىلەمسىز نادىرە، ئاشۇ كۈنلەردە مېنىڭ ئەڭ
يېقىن ئادىمىم سىز ئىدىڭىز، مەن پەقەت سىزنىلا تەك-
لىپ قىلىشنى خالايتتىم. شۇڭا ئاشۇ ئويۇن باشلىنىش-
تىن ئىلگىرى سىزنىڭ ياتاق بىنايىڭىزنىڭ ئالدىغا
باردىم. ھاۋارەڭ سىرلانغان، ئۇلۇغ ئېچىۋېتىلگەن
دېرىزىدىن سىزنى كۆردۈم. قىپقىزىل كۆڭلەكتىن كۆ-
رۈنۈپ تۇرغان زىبۇ - زىننەتسىز، ئاق مەرمەردەك
نازۇك بويۇنغا چېچىلىپ ياتقان تۇم قارا چاچلارنى
كۆردۈم. نېمىلەرنىدۇر يېزىۋاتقان ئىكەنسىز. يېشىل
ئاشلىق خاتىرە ئۈستىدە قەلەم تولىپارىڭىز ئەركىن
چاپاتتى، مەن پەقەت ئەينەك رامكىلارغىلا ئېلىپ قو-
يۇلدىغان بۇ پەرىزاتنىڭ قەلەم تۇتۇپ خەت يېزىش
ۋاقتانلىقىغا ئىشىنەلمىدىم، بىراق ھەرقانچە قىلسام
مۇ بۇ بەربىر سىز ئىدىڭىز. نېمىلەرنى يېزىۋاتقانلى-
قىڭىزنى بىلەلمىدىم. بىراق مېنىڭ كۆڭۈل خاتىرەمە
نىڭ شۇ كۈندىكى بەتلىرى سىزگە بولغان تۇنجى ساپ
مۇھەببەت ئۇنچىلىرى بىلەن تولۇپ كەتتى. ئۇزاق
ئۆتمەي سىز دېرىزىدىن غايىب بولدىڭىز، مەن شۇ ھا-

ۋاره‌ك سىرلانغان دېرىزىگە قاراپ قويۇپ باقماقتىن
مەقسىتى ئەسلىيە لمەيمەن. پەقەت ئارقامدىن كەلگەن
يىگىت يىلەنىڭ دولامغا ئۇرۇپ:

— ھېكمەت. ئويۇن باشلىنىپ كەتتى... يەنە
نېمىگە قاراپ تۇرىسەن؟ سېنى ئىزلەپ ھەكتەپ ئىچى
نى بىر ئايلىنىپ چىقىپىتىمەن. — دېگەن سۆزلىرىدىن
كېيىن ئۆزۈمنىڭ تېخىچە قىزلار ياتاق بىناسىنىڭ ئال
دىدا تۇرغانلىقىمنى سەزدىم.

زالغا كىرگىنىمدە ھەممەيلەن يىغىلىپ بولغان
ئىكەن. قىممەتلىك نادىرە! يوشۇرمايمەن شۇ بىر كۈن
ھەممىگە ئېسىمدىن چىقمايدۇ. ئويۇن باشلىناي دەپ تۇ
رۇشىغا ئىشىك ئېچىلىپ غۇنچە بوي، ئۇچىسىغا ئاق
نېپىز زەرلىك كۆڭلەك كىيگەن بىر پەرى كىرىپ كەل
دى. ئۇنىڭ تەڭداشسىز گۈزەللىكىدىن زالدىكى ياش
لارلا ئەمەس بەلكى ياشانغان ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئىختە
يارسىز ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ كېتىشتى. بۇ پەرى سىز
ئىدىڭىز. شۇ چاغدا ئارقىڭىزدىن سىزنىڭ ياتاقدىشىڭىز
ماھىرەمۇ كىرىپ كەلدى. زالدىكىلەر بۇ ئوخشاشلىقتا
قاراپ تېخىمۇ ھەيران قېلىشتى. بىلىمسىدىم ئۇ قىزمۇ
نېمىشقا سىزگە ئوخشاش كېپىنىۋالىدىكىن...؟ شۇ مە
ھۈتتا سىز زالدىكىلەرگە چىرايلىق بىر ھۈرمەت قايە
تۈرۈپ، ئۇلار ئارىسىدىن ماڭا ئوتلۇق نەزەر بىلەن
باقتىڭىز. شۇ چاغدا مۇھەببەت، سۆيۈش ۋە سۆيۈلۈش
ئارىلىشىپ كەتكەن بۇ ئىرادىلىك قاراشلار ئالدىدا
ھېسىڭ مۇھەببەتلىك كۆزلىرىم تەسلىم بولدى. پۈتۈن

ھەدىنىم تىل بىلەن تەسۋىرلەش قىيىن بولغان شېرىن
بىر ھوشسىزلاندۇرغۇچى لەززەتكە چۆمدى. شۇ مىنۇتتا
ئېرىشات بىزگە بۇ كېچىلمىكىگە قاتناشقانلارنى بىر -
بىرلەپ تونۇشتۇرۇپ نۆۋەت سىزگە كەلگەندە:

— بۇ قىزنىڭ ئىسمى نادىرە، ئۆزى شائىرە...
دېدى.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ سىز ۋىللىدە قىزارىدىڭىز.
ئاھ... نادىرە! سىزنىڭ شۇ تۇرقىڭىزنى تولۇق
ئىپادىلەشكە بەكمۇ ئاجىزلىق قىلىۋاتىمەن. سىزنىڭ شۇ
تۇرقىڭىز بىپايان ئاپئاق دالىدىكى قىزىل گۈل، قىزىل
چۈغلۇق ئىدى. بىراق مەن سىزگە تۇزۇككىنە قارىيال
مىدىم. بىرئازدىن كېيىن كۆپچىلىك مېنى گىتار چې
لىپ ناخشا ئېيتىشقا تەكلىپ قىلدى.

مەن ناخشا ئېيتالىغۇدەك ئەمەس ئىدىم، شۇڭا
لەلەرگىدۇر قېچىپ كەتكىم كېلەتتى، مەن ناھايىتى
خىجىل بولۇپ سىزگە قارىدىم، سىز ماڭا جاۋابەن:
«ئېيتىڭ...» دېگەندەك ئوتلۇق كۆزلىرىڭىز بىلەن باق
تىڭىز. مەن شۇ كۆزلەرنىڭ مېھرى كۈچى بىلەن ئاۋا
زىمنى بولۇشىغا چىقىرىپ «سۆيگۈناخشىسى»نى پۈتۈن
ۋۇجۇدۇم بىلەن ئېيتتىم. كېيىن تانسا باشلاندى. كۆز-
لىرىم باشقۇرۇشۇمغا كۆنمەي پات - پات سىز تەرەپكە
كېتەتتى، شۇ چاغدا سىزنى بىرلا ۋاقىتتا ئىككى كىشى
تانسىغا تەكلىپ قىلدى، ئۇنىڭ بىرى ۋەلى مۇئەللىم،
يەنە بىرى ئېرىشات ئىدى. سىز بۇنداق بولۇشنىنى
زادىلا ئويلاپ باقمىغاندەك لالىرەڭ لەۋلىرىڭىزنى سەل

پۇرۇپ ئورنىڭىزدىن تۇردىڭىز - دە، ۋەلى مۇئەللىم بىلەن تانسىغا چۈشتىڭىز.

راست سىز تولىمۇ گۈزەل ئىدىڭىز، زالدىكى شۇ شاتتەك بەزى يىگىتلەر سىزگە تاڭ، شەھۋانە كۆزلىرى بىلەن قاراۋشاتاتتى. بەزى يىگىتلەرنىڭ سىزنىڭ ئەقىل - پاراسىتىڭىز، گۈزەللىكىڭىز ۋە سىز بىلەن تانسا ئويناشقا پېتىنالمايۋاتقانلىقى ھەققىدىكى سۆزلىرى ئىختىيارسىز قۇلىقىمغا كىرىپ قالاتتى. بەزى قىزلار سىزگە ھەسەت قىلاتتى، ئۇلارنىڭ ھەسەت ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇرغان كۆزلىرىدىن كۆرۈنۈشتە سىزگە دوستەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەسلىكىنى سېزىپ تۇراتتىڭ. شۇ چاغدا سىز تانسا ئويناۋېتىپ ماڭا مىننەتدارلىق كۆزلىرىڭىز بىلەن باقتىڭىز.

«تانسىدىن مىننەتدارمۇ؟ ناخشىدىنمۇ؟» دېگەن سوئال كاللامغا كېلىپ قالدى، مەن ھەرقانچە قىلىپمۇ مۇشۇ سوئالغا جاۋاب تاپالمىدىم. كېيىن مەن سىز بىلەن تانسا ئويناش قارارىغا كەلدىم. نادىرە، بىلەمسىز، ھېچقانداق قىزلارنىڭ ئالدىدا ئىگىلمەس قەددىم سىزنىڭ ئالدىڭىزدا، سىز پەردىشتەمنىڭ ئالدىدا يادەك ئىگىلدى. سىزنىڭ ھېلىقى ئوتلۇق قارىشىڭىز ماڭا يەنە كۈچ - قەۋۋەت بېغىشلىدى. مەن غەيرەتكە كەلدىم - دە، ئورنۇمدىن تۇرۇپ سىزنى تانسىغا تەكلىپ قىلدىم. تانسا ئويناۋېتىپ ئالقانلىرىم ئاردىدىكى قاردەك ئاپئاق، مايسىدەك نازۇك ۋە يۇمران بارماقلىرىڭىزنىڭ سەل - پەل تىترەۋاتقانلىقىنى

سېزىپ قالدىم، ماڭا ئۇرۇلۇۋاتقان ساپ تىنىقىڭىز كۆزلىرىمده يالىش، ۋۇجۇدۇمدا ئىشقى ئوتى ۋە سېغىنىش پەيدا قىلدى، ھەربىر پىرقىرىغىنىڭىزدا قۇندۇز چاچلىرىڭىز مېنىڭ ئاتەش يېنىپ تۇرغان يۈزلىرىمنى سىلايتتى. مەن كۆزىڭىزگە ئۇدۇل قارىيالمايتتىم. كۆزەل لاتا پەتلىك قىزلار نازۇك تەبىئەتلىك كېلىدۇ، مۇھەببەت تولىمۇ نازۇك نەرسە، بارماقلىرىڭىز تېخىچە بىلىنەر - بىلىنمەس تىترەيتتى، مەن بۇلارنى سېزىپ زېپ: «نادىرەگە نېمە بولغاندۇ؟... ئۇمۇ ياكى بىرىگە...» دەپ ئويلىدىم. شۇ چاغدا مۇھەببەت ئىلاھى يېنىمغا كېلىپ: (ھېكمەت. قەلب سىرىڭنى ئۇنىڭغا ئېيتقىن... ناچانغىچە ئۆرۈكنى قېنىپ يۈرىسەن؟...) دەپ پىچىرلاۋاتقاندەك بولدى. مەن سىزنىڭ ئاۋازىڭىزنى ئاڭلاش ئۈچۈنلا:

— ئىسمىڭىز نادىرمۇ؟— دېيىلدىم.

— ھەئە، نادىرە.— دېدىڭىز پەس يېقىملىق ئاۋازدا. ئاخىر تانسا ئايىغلاشتى، مەن سىزنى يالىڭىزنىڭىچە ئاپىرىپ قويۇشۇمنى ئىلتىماس قىلدىم. سىزمۇ خۇددى شۇنداق بولۇشىنى كۈتكەندەك دەرھال رازىلىق بىلدۈردىڭىز. بىز ئۈن - تىنسىز ئاستا بىرگە ماڭدۇق. گەرچە بىز بارائلاشمىساقمۇ ھەر ئىككىمىز كۆڭلىمىزده بىر - بىرىمىزنى خىيال قىلىپ كېتىپ باراتتۇق. مەن ئاردىكى جىمجىتلىقنى بۇزۇشقا ئەسلا پېتىنالمايتتىم. سىز بىر چاغدا:

— ھېكمەت، رەسىمگە قىزىقىدىكەنسىز شۇنداقمۇ؟

سىزغان رەسىملىرىڭىزدە چوڭقۇر بەدىئىي تەپەككۇر، لىرىك ھېسسىيات بار ئىكەن،— دېدىڭىز. ئاۋازىڭىز تەم لىمۇ يېقىملىق چىقاتتى، مەن سۆزلىرىڭىزدىن ھەيران بولۇپ:

— سىز مەن سىزغان رەسىملەرنى كۆرۈپتىكەنسىز - دە، دېدىم. سىز سۆزۈمگە جاۋاب بەرمەي يىراق - يىراقلارغا قارىدىڭىز، ئاندىن قاپقارا، بوستان دەك كىرپىكلىرىڭىزنىڭ ھەمايىسىدىكى بۇلاقتەك كۆزلىرىڭىز بىلەن ماڭا باقتىڭىز. بۇ، ئادەتنى مەھلىيا قىلغۇچى گۈزەل كۆزلەردىن (خېلى بۇرۇنلا كۆرگەنمەن) دېگەن جاۋابنى كۆرگەنىدەك بولدۇم. يىراق نادىر سىزنىڭ شۇ چاغدىكى كۆزلىرىڭىز ئىرادىلىك، ئەسا غەمكىن ئىدى. سىز شۇ كېچە ماڭا تولىمۇ سۆيۈملۈك تۇيۇلدىڭىز. يولدا كېتىۋېتىپ تاردىختا ئۆتكەن مەشھۇر ئالىملار، يازغۇچىلار، رەسساملار، شائىرلار ھەققىدە سۆزلىدىڭىز، مەن سىزنىڭ ئەقىل - پاراسىتىڭىزگە قايىل بولدۇم. سىز بىردىنلا قەدىمكىزنى توختاتتىڭىز، دېمەك بىز يالغىزلىق ئالدىغا كېلىپ قالغان ئىدۇق. مەن بولسام بۇ شېرىن سۆھبەتنىڭ ئاخىرلاشماسلىقىنى، كېچىچە يېنىڭىزدا تۇرۇپ سۆزلىرىڭىزنى ئاڭلاشنى، ئىللىق شامالدا لەرزان يەلپۈنگەن قاپقارا قۇيۇن چاچلىرىڭىزنى كۆرۈپ تۇرۇشنى ئارزۇ قىلاتتىم. بىراق سىز غەمكىنلىكىنى يوشۇرۇپ مەجبۇرىي كۈلۈمسىرەۋاتقان قايغۇ ئىچىدىكى كۆزلىرىڭىز بىلەن ماڭا قاراپ:

— خوش، ياخشى چوش كۆرۈڭ!— دېدىڭىز. مەن ئىلاجسىزلىقتىن بېشىمنى لىڭشىتقىنىمچە سىز كۆزدىن غايىب بولغانلىغا قەدەر ئارقىڭىزدىن قاراپ تۇردۇم. شۇ كېچە پۈتۈنلەي سىز توغرىلىق خىيالىلارغا ئىسىر بولۇپ، زادىلا ئۇخلىيالمىدىم. چۈنكى، سىز مېنىڭ غايەمدىكى قىز بولۇپ چىقتىڭىز. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ئۆمرىنى رەسسامگە بېغىشلىغان مەنىدەك مەجنۇنىڭ قەلبىدە نادىرە ئىسىملىك بىر لەيلى ياشاپ قالدى.

بىز شۇنىڭدىن كېيىن تاكى كانىكولغىچە پەقەت بىرلا قېتىم كۆرۈشتۇق. مەن سىزنى كۆرگەن كۈندىن باشلاپ، سىز شېئىرىڭىزنى ئوتلۇق دىكلىماتسىيە قىلغانلىغا ئوخشاش، مەنمۇ سىزنىڭ شۇ چىرايلىق ئىسمىڭىزنى كۈندە مىڭ مەرتىۋە تەكرارلايتتىم.

ئاھا!... قىممەتلىك نادىرە، بۇ دۇنيادا مەن ھەقىقىي ياخشى كۆرۈشكە، سۆيۈشكە ئەرزىيدىغان سىزدىن باشقا ئىككىنچى بىر قىزنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەستۇ؟...

نادىرە... مېنىڭ نادىرەم...! مەن مۇھەببەتتىن ئايرىلالمايمەن، كىشىلەر ئاشىقلاردىن ئالىم چىقىش تەس دېيىشىدۇ، مېنىڭچە بۇ يالغان، ئەگەر سىزمۇ شۇنداق قارىسىڭىز، پولشالىق ئۇلۇغ ئالىم كىيۈرى خانىم مەن ئۈچۈن ئادىل سۆزلەيدۇ، ئەلۋەتتە.

نادىرە، قىزدىق پاراڭلار ئوتتۇرىغا چۈشۈپ قالدى، ئۇلۇغ ئالىملارمۇ تازا كامالەتكە يەتكەن چاغلىرىدا قىزلارغا كۆيۈپ قالىدىغۇ؟... ئۇلۇغ يازغۇچىلار

دىن تولىستوي، شېكسپىر، گىيۇگو، گىيۇتىلارمۇ ئۆز
هاياتىدا شەخسىي مۇھەببەت ئۇچۇن ئۇرغۇن ۋاقىت
لىرىنى سەرپ قىلغان ئىكەنغۇ؟ ئىنسان بار ئىكەن مۇ-
ھەببەت بولىدۇ، ئىنسان ئۇچۇن مۇھەببەت يوكسەك
قەدىر - قىممەتكە ئىگە.

سىزنى ئۇزاتقىلى بىر ئاي بولدى. مانا خەتلى
يېزىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، سىز بىلەن خوشلاشقان
ئازابلىق مىنۇتلار كۆز ئالدىمدا ئېنىق گەۋدىلەندى.
گەرچە سىز مېنىڭ سىزنى ئۇزىتىپ چىقىشىمنى رەت
قىلغان بولسىڭىزمۇ، مەن سىزنى غايىبانە ئۇزاتتىم.
مەن سىزنى يىراقتىن كۆرۈپ تۇراتتىم.

سىز ئاپتوموبىلغا چىقتىڭىز. ئاپتوموبىل ئورندىن
قوزغىلىشى بىلەن سىزنى ئۇزىتىپ چىققان تالاي كۆز-
لەر ئارىسىدىن يەنە بىر جۈپ كۆزنى ئىزدىمىدىڭىز،
ئاخىر تاپالمىغاندىن كېيىن كۆز ياشلىرىڭىزنى ئولار-
دىن يوشۇرۇپ بىپايان دالىغا قارىۋالىدىڭىز، مېنىڭ
سىزنى ئۇزىتىپ تۇرغان يۈرىكىم ئايرىلىشنىڭ چىدىغۇ-
سىز ۋە دەھشەتلىك ئازابنى بىلەن مۇجۇلماقتا ئىدى.
مەن ئىچىمدە: (خوش مېنىڭ پەرىيىم، سەن قەلبى-
نىمۇ بىللە ئېلىپ كەتتىڭ... سېنى ئالىلاغا تاپشۇر-
دۇم...) دەپ ئاستا شۇڭىرلىدىم.

سۆيۈملۈك نادىرە، سىز بىلەن بىرگە ئۆتكەن
كۈنلەر، سىزنى يىراقتىن كۆرۈپ گۈزەل رۇخسار-
ىڭىزنى تاماشا قىلغان شۇ قىممەتلىك مەكتەپ ھا-
ياتى نەقەدەر شېرىن - ھە!... ئۇنىڭ خىيالىي مەن-

زىرلىرى نېمىدېگەن گۈزەل ۋە قەدىرلىك. بۇگۈنكى
كۈنىڭ ئايرىلىش ئازابىدىن تولغىنىپ ياتىدىغان تالاي
ئاتاس كېچىلەر نېمىدېگەن قورقۇنچلۇق - ھە! مەن
مۇشۇنداق ئازابلىق كېچىلەردە يۈلتۈزلارغا تەلمۈرۈپ
سىز ئۈچۈن يازغان:

تەنها يۈلتۈزسەن قەلبىم كۆكىدە،
سۆيگۈگە باغلانغان ئەسرىمەن غەمكىن.
ئۈمۈدا - چۈشۈمدە گويا پەرىدەك،
ئالدىمدا نامايان بولسەن تەمكىن...

بىگەن شېئىرىمنى ئىچىمدە ئاستا يانداۋرۇپ ئوقۇغا-
نىمدا كۆڭلۈم بىرئاز ئارام تاپقاندەك بولىدۇ.

نادىرە، مەن سىزدىن ئايرىلغان مۇشۇ بىر ئاي
ئىچىدە سىزنىڭ بەش پارچە رەسىمىڭىزنى سىزىپ چىق-
تىم. ئالدىنقى كۈنى شائېرىي كۈزەل - سەنئەت شۆ-
يۈنىدىن كەلگەن ئاتاقلىق رەسسام جاك مېنىڭ سىز-
غان رەسىملىرىم ئىچىدە سىزنىڭ رەسىمىڭىزنى تاللاپ،
چەت ئەلگە ئېلىپ چىقىدىغان مەشھۇر ماي بوياق رە-
سىملەر تىزىملىكىگە كىرگۈزىدىغانلىقىنى ئېيتقاندا مەن
قوشۇلمىدىم. چۈنكى بۇ رەسىملەر ماڭا بىردىنبىر
ھەمراھ ئىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىكى نازۇك تۇيغۇلار
مېنىڭ قان - تەر، زىرىمچىچە سىڭىپ كەتكەن ئىدى.
مەن بۇ كۆزلەردىكى غەمكىنلىكنىڭ سەۋەنى بىلىشكە
تىرىشاتتىم. بۇ كۆزلەرگە ھەربىر قارىسامىلا ئازابلى-
نىمەن.

يەنە بىر ئىش مېنى بىئارام قىلىپ چوڭقۇر ئوي-

غا سالىدۇ. سىز نېمىشقا باشقا قىزلاردەك مەكتەپتىن
ئۈيۈشتۇرغان كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىگە قاتناشماي
يالغۇز يۈرىسىز؟ نېمىشقا كۈن - كۈنلەپ خىيال بە-
لەنلا ياشايسىز؟ يالغۇزلۇق سىزنى ئازابلىمامدۇ؟ خە-
يال بىلەنلا ياشاشنىڭ سىرى نېمە؟ نېمىشقا كۆپ ۋا-
قىتلاردا مەن بىلەن ئۇچراشماسلىقنى ئۈمىد قىلمىسىز؟
گەرچە ھەرىكىتىڭىز، ئەتەي شۇنداق بولسىمۇ مۇھەب-
بەت ئۇچۇن يارىتىلغان كۆزلىرىڭىز بۇنى ماڭا دائىم
ئاشكارىلاپ قويىدىغۇ. نادىرە، مەن بۇ غەمكىن قارا
كۆزلەردىن يۇرىكىڭىزدە يوشۇرۇنۇپ ياتقان نۇرغۇن
سىرلارنى سېزىپ قالسامۇ، تەبەسسۇم بىلەن كۈلۈ-
سىرەشكە تىرىشقان لالىدەك لەۋلەردىن ھەممىنى بە-
لىشكە تىرىشسامۇ نۇرغۇن سوئاللىرىمغا ئېنىق خۇر-
سەنىش، ھەسرەتلىك كۈلكە بىلەن جاۋاب قايتۇرىد-
ىڭىز. مەن مۇشۇ ئۈزاققا سوزۇلغان سېغىنىشلىق تەتىل
كۈنلىرى، (نادىرە ئانا دىيارىنىڭ ھايات بەخش باغ-
لىرىدا نېمە ئىش قىلىۋاتقاندۇ؟ غەمكىن قارا كۆزلە-
رىنى بىر نۇقتىغا تىكىپ، خىيالغا غەرق بولغۇچى شۇ
پەرىشتەم بىلەن يەنە دىدار كۆرۈشەلەرمەنمۇ) دەپ
ئويلىمدىم. بۇ خىياللار مېنى كۈنۇ - تۈن ئازابلىماق-
تا... پات ئاردا قايتا يۈز كۆرۈشكىنىمىزدە، تېخىچە
بىر - بىرىمىزگە دېمىگەن گەپلىرىمىزنى دېيىشەرمىز.
بۇ دۇنيادا پەقەت ئىككىمىزلا بىر - بىرىمىز ئۈچۈن
يارالغان. ئەگەر سىز مېنىڭ مۇشۇ يالقۇنجاپ تۇرغان
پاك، سەبىي مۇھەببىتىمنى يەرده قويىمىسىڭىز، بىز بەر-

لىكە گۈزەل كەلگۈسى ئۇچۇن بىر ئۆمۈر قول تۇتۇ-
شۇپ ئىشلىسەك، ئۆزۈمنى چەكسىز بەختلىك ھېس
قىلاتتىم.

كېچىلەردە يارنى ئويلاپ،
ئۇيقۇدىن بىزارمەن.
سالىمىنى يەتكۈزەمسەن،
ئەي سابا يارىمغا سەن...

خەير - خوش، جاۋابىڭىزنى ئىنتىزارلىق بى-
لەن كۈتۈپ ھېكمەت».

مەن خەتنى ناھايىتى تەسلىكتە ئوقۇپ تۈگەتـ
تىم... كۆز ياشلىرىم بىلەن بويالغان بەتلەرنى قايتا
كۆرۈشمۇ قېيىن ئىدى. ھېكمەتنىڭ خېتىگە جاۋاب
بېرىشىم تولىمۇ قېيىن تۇيۇلماقتا، سەۋەبى ئۇنىڭ خې-
تىگە جاۋاب يېزىش ئۈچۇن ھايا تىنىڭ ئاچچىق خاتىرە-
لىرىنى يەنە بىر مەرتىۋە ئەسلەشكە توغرا كېلىدۇ. قانـ
داق قىلاي؟ ئۇنسىز دەرد يۈرىكىمنى قاماللاپ مېنى
نەپەس ئالغىلى قويمايۋاتىدۇ. مەن يىغلىدىم، تولغانـ
دىم، خۇددى يېتىم قىز كەلگۈسىدىكى بەختسىز تەق-
دىرى ئۈچۇن ئازابلانغاندەك، بۇ ياشلار كۆزلىرىمدىن
ئەمەس يۈرىكىمدىن تۆكۈلدى.

مەن ھېكمەتنىڭ خېتىگە جاۋاب يېزىش ئۈچۇن
قولۇمغا قەلەم ئېلىپ ياشلىق دەۋرىمنىڭ ئۆتۈپ
كەتكەن كۈنلىرىنى خاتىرىلىرىنى يەنە بىر قېتىم
ئەسلەشكە تىرىشتىم.

«سالام قىممەتلىك ھېكمەت! ياخشىمۇ سىز؟ مەن سىزگە نېمە دەپ يازاي؟ مەن سىزنىڭ يالقۇنلۇق مۇھەببەت بىلەن يېزىلغان سۆيگۈ خېتىڭىزگە بېشىمنى تۆۋەن سالغان ھالدا: بىز ئەمدى كېچىكتۈق، تولىمۇ كېچىكتۈق، كەلگۈسىگە ئىشەنمەسلىك مېنى مۇشۇنداق جازالىدى، دەيمۇ؟...

ياق، ياق ھېكمەت!

ھامىنى يازغاندىكىن تەپسىلىي يازاي. شۇنداق، خەتتىكى سوئاللىرىڭىزغا جاۋاب بېرىشىم كېرەك. چۈنكى سىز ھەممىنى بىلمەشنى خالايسىز. ھەممىنى بېزىش ماڭا تولىمۇ ئېغىر بولسىمۇ چىن يۈرىكىمدىن سۆيگەن ئادەمنىڭ ئۈمىدىنى يەرده قويالمايمەن.

ھېكمەت، مەن مۇھەببەتنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيتتىم. مەن ئۇنى چۆچەكلەردىن، ئوقۇغان كىتابلاردىن ئاڭلاپ كېلىۋاتقان بىر بەختسىز قىز ئىدىم. مېنىڭ ھاياتىمدىكى ئەڭ زور خۇشاللىقىم سىزگە، سىز بىلەن ئۇچراشقان مەكتىپىمىزنىڭ شۇ گۈلزارلىق باغلىرىغا باغلانغان ئىدى. شۇ مىنۇتلاردا كىشىنى ھاياجانغا سالغان بارلىق يالقۇنلۇق سېزىملار مېنىڭ يۈرىكىمگە مۇجەسسەم بولغانىدەك شۇ تاپتا مېنىڭ قەلبىمدە شادىانلىق بىلەن قايغۇ ـ ھەسرەت، ۋىسال شادلىقى بىلەن ھىجران ئازابى بىر ـ بىرىگە قوشۇلۇپ كەتكەن بولسىمۇ سىزگە بولغان تۇنجى سۆيگۈ يەنىلا ئۇستۇنلۈك

ئىگىلەشكە باشلىدى.

مەن يۈرىكىمگە تۇنجى مۇھەببەت ئوتىنى تۇتاشتۇرغان، قەلبىمنىڭ مەڭگۈلۈك سىرىغا ئايلانغان شۇ قىممەتلىك مەكتەپ ھاياتىنى داۋاملىق ئەسلەپ تۇرىمەن. مەن ئۇمىدسىزلىكە ئۇچرىغان، چارچىغان، ئىرادەم بوشىشىپ قالغان چاغلىرىمدا، كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايدىغان شۇ بەختلىك مىنۇتلارنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئۆزۈمنى ئۇمىدۋار، كۈچلۈك ھېسابلايمەن، كۆزلىرىمنى كەلگۈسىنى كۆرۈشكە ئۆگىتىمەن.

قىممەتلىك ھېكمەت، مېنىڭ كىچىك چاغلىرىم ھۆشۈك تەۋرىتىش بىلەن ئۆتكەن ئىدى. مەنمۇ قوشنىمىزنىڭ بەختلىك بالىلىرىدەك مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇشنى ئارزۇ قىلاتتىم. كېچىكىنە قەلبىمدە مۇشۇ تۆت تامنىڭ ئىچىدىن چىقماي ھۆشۈك تەۋرىتىشكە قارىتا بىر خىل قارشىلىق پەيدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئاتا ـ ئانامنىمۇ تۈيدۇرماي قوشنىمىزنىڭ قىزى بىلەن مەكتەپكە قېچىپ كەتتىم. دادامنىڭ شۇ چاغدىكى بىر جۈملە سۆزى ھازىرقىدەك قۇلاق تۇۋۈمدە جاراڭلايدۇ. كەچقۇرۇن مەكتەپتىن قايتىپ كەلسەم دادام ماڭا:

ـ قىز بالا دېگەن ھامان قازان بېشىنىڭ ئادىمى. ئەتىدىن باشلاپ يەنە مەكتەپكە بارىدىغان بولساڭ كۆرىدىغىنىڭنى كۆرسەن، ـ دېدى. مېنىڭ مەكتەپتە ئوقۇشۇم ئۇچۇن دادام بىرنەچچە بولۇپ قارشى چىقتى. تەلىيىمگە دوستۇم ئىلنۇرنىڭ ئاتا ـ ئانىسى بىزنىڭ ئائىلىمىگە خىزمەت ئىشلەپ مېنى ئوقۇش پۇرسىتىگە ئىگە

قىلدى. مەن ئوقۇش هايا تىمنى قەدىرلىدىم. ياخشى ئوقۇپ ئۇستازلىرىمنى قايىل قىلدىم، بىراق تەرسا دامىنىڭ (قىز بالا هامان قازان بېشىنىڭ ئادىمى...) دېگەن سۆزى مېنى ئازابلايتتى. لېكىن بۇ سۆز مېنى غەيرەتكە كەلتۈردى. مەن تىرىشتىم، تىرماشتىم، مەنىڭ شۇ چاغدا يازغان «ياشلىق»، «گۈلگە قاراپ» ناملىق شېئىرلىرىم، «ئوقۇتقۇچۇمنى ئەسلەپ» ناملىق نەسرىم مەكتەپتىكى ئۇستازلىرىم ۋە ساۋاقداشلىرىمنىڭ ماختىشىغا ئېرىشكەن ئىدى.

هېكمەت! شۇ بالىلىق، غەمسىز بالىلىق دەۋرىمىز ئەجەب ياخشى چاغلار ئىدى - هە! سىزمۇ ئاشۇ غەمسىز ياشىغان بالىلىق چاغلىرىڭىزنى خۇددى ماڭا ئوخشاشلا پات - پات ئەسلەپ تۇرامسىز؟... مەن شۇ گۈزەل بالىلىق چاغلىرىمدا ئىلمىنىڭ سىر - هېكمىتى بىلەن تەبىئەتنىڭ گۈزەللىكىنى ناهايىتى لەززەتلىك بىر تۇيغۇ بىلەن هېس قىلاتتىم. مەن رەسىمگە قىزىقاتتىم. هېنىڭ نەزەرىمدە پۈتكۈل تەبىئەت دۇنياسى بىر پارچە گۈزەل رەسىم ئىدى. ئۇنى چۈشىنىش ئۈچۈن هېچ كۆرۈش ئۈچۈن ئۆتكۈر كۆز كېرەك ئىدى. مەن تەبىئەتنىڭ هېچكىم هېس قىلمىغان ئەڭ گۈزەل تەرەپلىرىنى هېس قىلىشقا، شېئىرىم ئارقىلىق ئۇنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشاتتىم. مەكتەپنىڭ ئازادە مەيدانلىرىغا چىقىپ پوشكىن ۋە بايرون شېئىرلىرىنى يادا ئالاتتىم. بىراق كېيىنكى كۈنلەردە ماڭا ئەڭ چوڭقۇر تەسىر قىلغىنى يەنىلا لۇتپۇللا مۇتەللىپ شېئىرلىرى بولدى.

ئىمە تلىك هېكمەت، مەن بالىلىق چاغلىرىمنى يېزىۋېتىپ (سىزنىڭ بالىلىق چاغلىرىڭىز نەلەردە ئۆتكەن بولغىيدى، بىز نېمىشقا شۇ چاغدىلا ئۇچرىشالمىدۇق؟ نېمىشقا شۇ چاغدىلا دوست بولۇپ كەلگۈسى ئۈچۈن بىرلىكتە تىرىشالمىدۇق) دەپ سورىغۇم كېلىدۇ. مەن مۇشۇلارنى ئويلىسام ئىچ - ئىچىمدىن ئۆكۈنىمەن.

مەن قىز بالا بولۇشۇمغا قارىماي شۇ چاغدىكى شوخلۇقۇم، كەپسىزلىكىم بىلەنمۇ دەرسلەردە هەمىشە ۋاقداشلىرىمنىڭ ئالدىدا ماڭاتتىم. هەر هەپتىدە ئون لەچچە كۆپلىمت شېئىر يادلاشنى ئۆزۈمگە ۋەزىپە قىلغان ئىدىم. دادام هەر دائىم مېنىڭ شېئىر يادلاۋاتقىنىمنى كۆرۈپ:

— بۇ هېچنېمىگە ئەسقاتمايدۇ، بۇ بالىلار جان بېقىشنىڭ يولىنى بىلمەيدۇ، بىزدىن كېيىن قالسا قانداقمۇ قىلار، هەر يەكشەنبىنى قولدىن بەرمەي ئوقەت قىلسا بولاتتى، — دەپ زارلىناتتى. دادامنىڭ نەزەرىدە هەرقانداق نەرسە مال - دۇنيا، پۇلنىڭ ئالدىغا ئۆتەلمەيتتى.

مەن بالىلىق چاغلىرىمنى دوستۇم ئىلنۇر بىلەن بىرگە ئۆتكۈزدۇم. ئىككىمىز كۆپ هاللاردا كەلگۈسى ئوغرىلىق پاراڭلىشىشنى ياخشى كۆرەتتۇق. بىزنىڭ بىرىنچى ئارزۇيىمىز ئالىي مەكتەپكە بىرىپ ئوقۇش ئىدى. مەن تولۇقسىزنى ھۆتتۇرۇپ تولۇق ئوتتۇرىغا كۆچكەن ئىدىم. ئىلنۇر بولسا تېخنىكومغا ئىمتىهان بېرىپ ئۆتەلمىدى. بىر كۈنى رەسىم سىزىپ ئولتۇرغىنىمدا كەن ئىدى.

ئىلنۇر يېنىمغا كېلىپ:

— — قويغىنا، بىر دەم پاراڭلىشايلى، — دېدى.

— نېمە گېپىڭ بار؟ — دېدىم، قەغەز، بويان، قەلەملەرنى يىغىشتۇرۇپ تۇنۇگۈن يېنىمغا كېلىپ تۇلتۇرۇپ. ئۇ ئالدى بىلەن كۆزلىرىمگە چۈشۈۋالغان چاچ لىرىمنى ئارقىغا قايرىۋېتىپ:

— ماڭا بىرسى مۇھەببەت خېتى يېزىپتۇ، — دېدى. گەپنىڭچە ئىختىيارسىز قىزىرىپ كەتتى.

— كىم يېزىپتۇ؟ سەن نېمە دەپ جاۋاب بەردىڭ؟ — سورىدىم مەن.

ئۇ بىردىنلا تېخىمۇ قىزىرىپ كەتتى، قوللىرى بىلەن كۆزلىرىنى توسۇپ تۇرۇپ:

— ئۇنىڭ تەلىپىگە قوشۇلدۇم، — دېدى ھايا-جان لىق ئاۋاز بىلەن.

— نېمىشقا؟ — دېدىم ھەيران قېلىق بىلەن.

— ئۇنىڭ ئىسمى شۆھرەت، ئۇ يىگىتنىڭ ماڭا ئۇچىنچى قېتىم تەلەپ قويۇشى، مەنمۇ ئۇنى ياقتۇ-راتتىم. ھەم راست ساڭىمۇ بىرقانچىسى تەلەپ قوي-دىغۇ؟ ئۆزۈڭ نېمە دەيدىڭ... — دەپ تۇيۇقسىزلا سو-راپ قالدى ئۇ.

توغرا، يىگىتلەردىن بىرقانچىسى ماڭا تەلەپ قويغان، مەن ئۇلارنىڭ خېتىنى كۆرمەستىنلا ئەركىن مۇئەللىمگە بېرىپتىمەن، بىر كۈنى شۇ خەتنىڭ ئىگە-لىرىدىن بىرى ماڭا:

— نادىرە، مەن سېنى مەكتىپىمىزدىكى قىزلار-

نىڭ سەر خىلى، ئادەملەر قەلبىنى پىسخولوگىيە ئالىمى لىرىدىنمۇ بەكرەك چۈشىنىدۇ، دەپ ئويلايتتىم. بىراق مەن تېخىچىلا بالا ئىكەنسەن، كېيىن چۈشىنىپ قالار-سەن، دېگەن ئىدى. مەن ئىلنۇرغا شۇلارنى سۆزلەپ بەردىم.

— راست ئەمەسمۇ؟ سەن ئوغۇللارغا نىسبەتەن بەكلا قاتتىق قول، — دېدى مېنى ئەيىبلىگەندەك قە-لىپ، دېمەكمۇ مەن ئوغۇللارغا نىسبەتەن رەھىمسىز، سوغۇق ئىدىم. مەن مۇھەببەتنى بىلمەيتتىم، مېنىڭ ئەزەلدىمدە مۇھەببەت ئىلنۇر بىلەن شۆھرەتتەك كەچ-لىرى قىممەتلىك ۋاقتىنى سەرپ قىلىپ سەيلىلەرگە چېقىش، تانسىلارغا بىرگە بېرىش، بىر - بىرىنىڭ ناشقى گۈزەللىكىگە زوقلىنىش... ۋەھاكازالار... بولۇشى مۇمكىن، دەپ ئويلايتتىم.

بىلەمسەن قەدىرلىك ھېكمەت، سىزنىڭ ئوتلۇق قارا كۆزىڭىز ماڭا سۆيگۈنى ئۆگەتتى. ئەسلى ھەقى-قىي مۇھەببەت ئۇنداق ئەمەس ئىكەن. ئىلنۇر بىلەن شۆھرەتنىڭكىدەك ئەمەس ئىكەن، ئۇلارنىڭ سۆيگۈ مۇ-ھەببىتى بۇيۇك كىشىلەرنىڭكىگە سېلىشتۇرغانىدا خېلى ئارقىدا تۇراتتى.

قىممەتلىك ھېكمەت، ئىنسان مۇھەببەتنى ھەقى-قىي چۈشەنگەندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ قەدرىگە يېتەلەيدى-دېكەن.

مەن شۇ كۈنلەردە سىزنى بىر ئۆمۈر سۆيەلمەي-دىغانلىقىمنى بىلگەن مىنۇتلىرىمدا قانچىلىك زاب-

لانغانلىقىنى بىلمەيسىز، شۇ دەقىقىلەردە مەن
ئۇچراشقىنىمىزدا يۈرىكىم چەكسىز ئازاب ئىچىدە تىر-
پىرلايتتى. كۆز ئالدىمدىكى بارلىق نەرسە سىزگە، سىز-
نىڭ شۇ چەسۇر قامەتلىرىڭىزگە ئۆزگىرەتتى.

مەن ھەربىر ئۇچراشقىنىمىزدا يۈرىكىمنى،
چوڭقۇر مۇھەببەتلىرىمنى ئىزھار قىلىپ باققان قاراكۆز-
لىرىڭىز ئالدىدا جاۋابسىز يەرگە قارايتتىم.

قىممەتلىك ھېكمەت. سىزگە مۇنۇ خەتنى
يېزىۋاتقان چاغلىرىمدا ئۆمۈرلۈك بەختسىزلىكىم
ئىڭ باشلىنىشى بولغان ئۆكتەبىر ئايلىرى ئېسىمگە
كېلىۋاتىدۇ. مەن تولۇق ئوتتۇرمىنىڭ ئىككىنچى
يىللىقىنىڭ دەسلەپكى ئەدەبىيات لېكسىيەسىنى ئاڭلاپ
ئۆزۈمنى يېنىك ھەم تولمۇ خۇشال ھېس قىلغان كۈن-
لىرىمنىڭ بىرسىدە، پەزىلەت مۇئەللىم يېنىمغا كېلىپ:

— نادىرە، تولمۇ خۇشال كۆرۈنمەيسەنغۇ؟ مەك-
تەپتىن ئايرىلىش، ئۇستازلىرىڭنى، ساۋاقداشلىرىڭنى-
نى تاشلاپ كېتىش سېنى ئازابلىمامدۇ؟— دېدى. مەن
قاتتىق ھەيران بولۇپ:

— نېمىلەرنى دەۋاتىسىز پەزىلەت مۇئەللىم،
مەن ئالىي مەكتەپكە بارىدىغانلىغا يەنە بىر يىل بار-
غۇ؟— دېدىم.

— خۇپسەنلىك قىلما نادىرە، ئوقۇشۇڭ كارامەت
ياخشى ئىدى، ئېچىنارلىقى شۇ...— دېدى.

مەن ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ھېچنەرسىنى چۈ-
شىنەلمەي گاڭگىراپ قالدىم. مەن شۇنىچە ئۆتۈنۈپ

يۈرىمۇ ئۇ يەنە:

— ئالدىرىما، كېيىن بىلىسەن،— دەپ ماڭا ھېچ-
نەرسىنى ئېيتمىدى. مەن شۇ كۈنى ئالدىراپ ئۆيگە
ئايلىنىپ كەلدىم، ئىشىك ئالدىدا بىر كىچىك ماشىنا
تۇراتتى. ئۆيگە مېھمان كەلگەنلىكىنى پەرەز قىلدىم،
راست، ئۆيگە مېھمانلار كەلگەن ئىكەن. ئۆيدىكىلەر
ئۇلارنى كۈتۈش ئۈچۈن قويمۇ سويۇپتۇ. مەن تېخىمۇ
ھەيران بولدۇم. قوي سويۇش بىزنىڭ ئائىلە ئۈچۈن
خېلى چوڭ ئىش ھېسابلىناتتى، شۇڭا بۈگۈنكى مېھ-
مانلارنىڭ ھەقىقەتەن ئابرويلۇق مېھمانلار ئىكەنلىكى-
نى پەرەز قىلدىم. كېيىن ھەممىنى ئۇقتۇم. دادام مە-
نى مەكتەپتىن ئايرىۋېلىپ، مەدەنىيەت يۇرتىغا ئىشقا
ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئىشقا چۈشۈش كۈنىنى بېكىتىپ بې-
تۇ. ئۆيدىكىلەر بۇ ئامەتتىن چەكسىز خۇشال بولغان
بولسىمۇ، مەن مەكتەپتىن ئايرىلىشقا زادىلا كۆزۈم
قىيماي ئىزتىراپ ئىچىدە تاڭنى ئاتقۇزدۇم. مەن شۇ
چاغدىلا پەزىلەت مۇئەللىمنىڭ سۆزلىرىنىڭ تېگىگە
چۈشەنگەندەك بولدۇم.

ھېكمەت، شۇنداق قىلىپ دادامنىڭ يېقىن ئاغ-
ىنىسى، مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشلىقى سايىم ئاكا مې-
نى مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ كۈتۈپخانىسىغا ئورۇنلاشتۇر-
دى. مەن شۇندىن ئېتىبارەن كۈنۈمنى كىتابلار بىلەن
سىرداش بولۇپ ئۆتكۈزدىغان بولدۇم. مەن ئۇزاق
ئۆتمەي ھىندىستان يازغۇچىسى گۇرشىن ناندانىڭ «بىر
قىزغا مېڭ كۆز» ناملىق ئەسىرىنى كۆزلىرىم ياشلا-

غان هالدا ئوقۇپ تۇگەتتىم. پاك سۆيگۈ، ھەق
ئادالەت، يولدا ياشىغان ۋىجدانلىق سىگان قىزنىڭ
بەختسىز تەقدىرى ئۈچۈن شۇنچىلىك كۆپ ياش تۆ
كۈپ ئازابلاندىم. ئۆيدىكىلەر سايىم ئاكام بىلەن قى
دىلاشماقچى بولۇپ، داستىخان چېيى ئۆتكۈزۈپ بوپتۇ
تەقدىر نېمىشقا بارلىق ئېغىرچىلىقلارنى ماڭا ھەدىپ
قىلدىكىن؟ قانداق قىلاي؟... مەن گەرچە ھەممە نەر
گە چىدىغان بولسامۇ، پەقەت بىرلا نەرسىگە زادىلا
چىدىيالمىدىم، ئۇ بولسىمۇ يېقىندا تۇرمۇشقا چىقىش
ئىدى. ئانام مېنىڭ تىنىمسىز تۆكۈلۈۋاتقان ئاچچىق
ياشلىرىمغا قاراپ ماڭا ئىچىنى ئاغرىتىپ دادامغا:

— دادىسى، بىچارە ناداردەكە ئىچىلىرى ئاغرى
مۇن، تويىنى بىر يىلدىن كېيىن قىلساقمۇ بولاتتىغۇ؟...—
دېگەنده، دادام ماڭا ئاڭلىتىپ تۇرۇپ:— نېمە دەۋا
تىسىلە، بىر يىلدىن كېيىن دەمسىلە؟ ياق، بىر ئاي
كېچىكتۈرۈشكىمۇ بولمايدۇ. ئۇن يەتتىگە كىرگەن ئادەم
كېچىكمۇ...؟قىز بالائەردە ياخشى، بولمىسا يەردە دەپتىكەن.
سايىم گۈەنجاك ئۈنى ئۆز قولى بىلەن ئىشقا ئورۇنلا
شتۇردى. يېنىۋالساق چوڭلار ئالدىدا يۈزۈم چۈشۈپ
كەتمەدۇ! ئۇنى گەپنىگە كىرگۈز،— دېگىنىنى ئاڭلىدىم.
ئانامغا ئىچىم ئاغرىدى. ئانا بولغان ئادەم گۇ
ناھكارمۇ؟ دەپ ئويلىدىم ئىچىمدە، شۇڭا ئانامغا:

— مەن قوشۇلاي، مەن سىزنىڭ كۆز ياشلىرى
ڭىزنى كۆرمەي،— دېدىم ئانامنىڭ باغرىغا ئۆزۈمنى
ئېتىپ يىغلاپ تۇرۇپ.

— جېنىم قىزىم، دېمىسىمۇ راست ئەمەسمۇ؟ قىز
بالىنى ياتلىق قىلىش بىز ئاتا - ئانىلار ئۈچۈن پەرز
ھېسابىنە بالام،— دېدى ئانام مەندىن رازى بولغان
ھالدا بېشىمنى سىلاپ.

ئاھ، ھېكمەت! دادام ئۆز قىزىنىڭ كەلگۈسىدە
بەختسىز بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرىمىدى، ئۆزى
نىڭ باشقىلار ئالدىدا يەرگە قاراپ قېلىشىدىن قورقتى،
شۇڭا كۆز ياشلىرىمنى ئىچىمگە يۇتۇپ ئاتا - ئانام
نىڭ بۇ ئارزۇسىغا كۆنۈشكە مەجبۇر بولدۇم - دە،
ئاراپ پىيالىسىدىكى ھەسرەتلىك مەينى مەجبۇرىي ئىچىپ
ۋەتتىم.

... مانا ئۈچ يىلدىن بېرى كېرىم بىلەن ياشاۋ
اتىمەن. مەن ئۇنى مۇھەببەتسىز ھايات بىلەن ئازابلا
لىدىم، مەن ھەر دائىم گۈزەلمىكىنى ئۇنىڭدىن يوشۇ
رۇشقا تىرىشاتتىم. مەندىكى گۈزەلمىكەر كېرىمگە مەن
سۇپ ئەمەستەك تۇيۇلاتتى. ئۇنىڭ ماڭا تىكىلىپ زوق
بىلەن قاراۋاتقانلىقىنى كۆرسەم باشقا ئۆيگە چىقىپ
كېتەتتىم، خاپا بولاتتىم. سىز ئۇنى چۈشەنمەيسىز، ئۇ
ئاجايىپلا بىر يىگىت. ئۇ بىز توي قىلغان دەسلەپكى
يىللاردا ئەتىدىن كەچكىچە جىمجىت ئولتۇرۇپ كېتەتتى،
ئۇنىڭ نېمىلەرنى ئويلاۋاتقانلىقىنى زادىلا بىلەلمەيتتىم،
ئۇ مېنىڭ تاپقان پۇلغا كىتاب سېتىۋالغانلىقىمنى، بوش
ۋاقتىم بولسىلا ئۇنىڭ بىلەن كارىم بولماي شېئىر يې
زىش، كىتاب ئوقۇش بىلەن ئاۋارە بولۇۋاتقانلىقىمنى
كۆرۈپ ھېچ نەرسە دېمەيتتى. مەندىن خاپا بولسىمۇ
ماڭا بىر نەرسە دېيىشكە پېتىنالمىسا كېرەك، مەن

ئۇنىڭ ھەر دائىم ۋاقىت ئىسراپ قىلىپ بىكار يۈرگىنىنى، ئۆزۈمنىڭ بولسا ئۆگىنىشكە ۋاقىت يېتىشتۈرەلمەيۋاتقانلىقىمنى كۆرۈپ ئاچچىقىم كېلەتتى. بىر كۈنى مەن ئۇنىڭغا:

— كېرىم، سىزمۇ كىتاب كۆرۈڭ، كىتاب ئادەمگە دۇنيادا قانداق ياشاشنى، نېمە ئۈچۈن ياشاشنى ئۆگىتىدۇ، — دېدىم. ئۇ كۈلۈپ قويۇپ بېشىنى لىڭ شىتتى. كېيىنكى كۈنلەردە ئۇ كىتابقا قىزىقىپ قالدى. ئۇ مېنىڭ كۆڭلۈمنى بەكلا ئايايتى، مېنى ياخشى كۆرەتتى. بىر كۈنى ئۇ ماڭا بىردىنلا:

— نادىرە، سىز ماڭا ياشاشنى ئۆگەتتىڭىز، ھاياتنى ئەسلىدە گۈزەل ئىكەن. مەن ئەمدى بۇرۇنقىدەك جىمغور ياشىمايمەن. ئىلگىرى سىزنىڭ گۈزەللىكىڭىزنىلا كۆرگەن بولسام، ھازىرقى كۈندە سىزنىڭ نۇرغۇن قىزلارغا سېلىشتۇرۇپ بولمايدىغان دەرىجىدە ئىرادىلىك ئىكەنلىكىڭىزنى كۆرۈپ بىردىنلا ئويغاندىم. مەن سىزدىن پەخىرلىنىمەن. — دېدى ھاياجان بىلەن. ئۇ ئەزەلدىن بۇنداق ھاياجانلىنىپ باقمىغان ئىدى. مەن ھەيران بولدۇم. ئىختىيارسىز كۈلگۈم كەلدى. كېرىم مېنىڭ ئارزۇ - ئۈمىدلىرىمنىڭ ئەڭ لاگە ئېشىشى ئۈچۈن يارىدەم قىلالمايتتى، لېكىن بۇنىڭغا پۈتلىكاشاڭمۇ بولمايتتى، ئۇ مېنى تولىمۇ ياخشى كۆرەتتى. بىراق مەن ئۇنى ياخشى كۆرمەيتتىم، كۆڭۈل بېرەلمەيتتىم، دېمەك ئۇنىڭ مۇھەببىتى پاجىئەلىك ئىدى، پەقەت ئۇنىڭغا ئازراق ئىچىم ئاغرىيتتى.

مەن تۇرمۇشلۇق بولۇپ ئۈچ يىلدىن كېيىن ئازىل سەنئەت شۆيۈەنىگە بىلىم ئاشۇرۇشقا باردىم. مەن مەكتەپتە تۇنجى دەرسنى ئاڭلىغان ۋاقتىمدىكى ھاياجانلىقمىنى تىل بىلەن ئىپادىلەپ بېرەلمەيمەن. مەن ئۇنىڭغا مەكتەپ بىناسىنىڭ تېمىغا يۆلىنىپ تۇرۇپ: (مەن نېمىدېگەن بەختلىك؟ ئالىلقاچان ئىستانبالمنى يوقاتتىم دەپ ئويلىغان بىر ھىمايىسىز قىز ئۈچۈن سەنئەت ئەربابلىرىنى يېتىشتۈرگەن ئالىي بىلىم يۇرتىدا ئوقۇماقتىمەن مەن. ئەمدى، ئىلمىنىڭ تەڭداشسىز كۈچ - قۇدرىتىنى، قەدىر - قىممىتىنى پۈتۈن دۇنيادىكى زادان ئاتىلارغىمۇ جاكالايمەن) دەپ ئاۋازىمنىڭ بېرىچە ۋارقىراش قارارىغا كەلدىم.

مەن سېنتەبرنىڭ بىر كەچلىكىنى ئۆمۈرۋايەت ئۇنتۇيالمايمەن. گۈللۈكتە يالغۇز ئولتۇرۇپ دەرس تەكرارلاۋاتاتتىم، بىردىنلا ئېرىدىن مۇڭلۇق ناخشا، يۇرەكنى تىترەتكۈچى گىتار ئاۋازى قولىمغا كىردى. مەن يېقىملىق ناخشا ئاۋازىدىن بىر يىگىتنىڭ يۇرىكىدىن چىقىۋاتقان سۆيگۈ ساداسىنى ئاڭلىدىم. ھېلىقى، ماھىرە تەرىپلىگەن رەسسام شۇمىدۇ؟... قايسى بىر كۈنى ئۇ ماڭا زوقلىنىپ:

— ئۇنىڭ سىزغان رەسىملىرىنى... چالغان گىتارىنى، يېقىملىق ناخشىلىرىنى دېسەڭچۇ؟... — دېگەن ئىدى.

ئۇمرۇمدە نۇرغۇن ناخشىلارنى ئاڭلىغان بولۇ-

ساممۇ، ماڭا ھېچقانداق بىر ناخشا بۇنچىلىك تەسىر
قىلمىغان ئىدى. بۇ ناخشىنى ئاڭلاپ يۈرىكىم توختاپ
قالغاندەك بولدى. ناخشا ئۇنلۇك باشلىنىپ بارا
بارا مۇڭ بىلەن پەسىيىپ قالاتتى، غەمكىن دىللارنى
ئارام بېرەتتى. مەن ئورنىمدىن تۇرۇپ ئاستا يانغىلى
ماڭدىم. شۇ چاغدا يېشىل شالاڭ دەرەخزارلىقتا قولى
دىققى گىتار تارلىرىنى مۇڭلۇق پەدىگە چالغىنىچە چولپان
قۇر خىيالىلارغا پاتقان بۇدۇر چاچلىق، قارا قاشلىرى
ئاق يۈزىگە خويمۇ ياراشقان بىر يىگىت كۆزۈمگە
چېلىقتى، بۇ، سىز ئىدىڭىز.

شۇ كۈنى ياتاقداشلىرىمنىڭ ھەممىسى سىرتقا
چىقىپ كەتتى. شەنبە بولغىنىغا قارىماي ياتاقتىن
سىرتقا چىقمىدىم، ئورۇنسىز خىيالىلاردىن قۇتۇلۇش
ئۈچۈن كىتابنى قولۇمغا ئالدىم، بىراق ئوقۇيالمىدىم.
قۇرلار ئارىسىدىن مۇڭلۇق ناخشا ئاۋازى ئاڭلىنىپ
جىسمىتى كۆل سۈيىدەك تىنىق قەلبىمنى داۋالغۇتۇپ
بارا تتى. مەكتەپكە كەلگەندىن بېرى تۇنجى قېتىم مەن
ئۆيۈمۇ قاچقان ئىدى. مەن سىز توغرىلىق نۇرغۇن
نەرسىلەرنى ئويلىدىم. ئۆزۈمگە نۇرغۇن سوئاللارنى
قويدۇم، خىيالىي چۈشلەر بۆشۈكىگە بۆلەندىم. شۇنىڭ
ئۈچۈن كېيىن سىز مېنىڭ خىيالىمنىڭ مەزمۇنى بولۇپ
قالدىڭىز. بىراق مۇشۇ ئويلىغانلىرىمنى، مۇشۇ گۈزەل
خىيالىي چۈشلەرنى ھېچكىمگە دېمەسلىك، ئادەتتىن
تاشقىرى قىزغانچۇقلۇق ۋە جۈرئەتسىزلىك بىلەن يۈ-
رىكىمنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قېتىغا يوشۇرۇش قارارىغا كەل-

مۇنگەندىن كېيىن ھەپتە ئۆتۈپ بىر كۈنى چۈش-
ۈن كېيىن مەكتەپ گۈللىكىدە ئولتۇرۇپ، كىتاب ئو-
ۇۋاتاتتىم، يول تەرەپتىن سىز، ۋەلى مۇئەللىم ۋە يە-
ە بىر يىگىت ئۈچىگلار كېلىۋېتىپسىلەر، بىزنىڭ كۆز-
لىرىمىز ئۈچىرىشىپ قالدى. شۇ مىنۇتتا پۈتۈن ۋۇجۇ-
دۇمنى تەل بىلەن تەسۋىرلەش قىيىن بولغان ئىللىق
بىر سېزىم ئۆز ئىلكىمگە ئالدى. سىلەر ئۆتۈپ كەتكەن-
دىن كېيىن، سىلەرنىڭ شۇبھىسىزكى، مەن توغرىلىق
سۆزلىشىۋاتقىنىڭلارنى سېزىپ قالدىم. شۇ كۈنى بىز-
نىڭ ياتاقتىكى قىزلار ئوغۇللار توغرىلىق پاراڭلىشى-
ۋېتىپ سىز توغرىلىق كۆپرەك سۆز قىلدى. سىز بىلەن
بىر سىنىپتا ئوقۇيدىغان، مەكتەپتىكى قىزلارنىڭ (گۈلى)
دەپ نام ئالغان ماھىرەمۇ:

— ھېكمەت ئاجايىپ يىگىت. ئۇنىڭ بىلەن كۆپ
رەك پاراڭلىشىشنى شۇنچىلىك خالايتتىمكى... ئۇنىڭ
ئاۋازىدا بىر خىل جەلپ قىلارلىق سېھرى كۈچ بار، —
دېۋەتتى. يوشۇرمايمەن ھېكمەت، سىز شۇ ئەقىل - پارا-
ستەكسىز، قاملاشقان قامىتىڭىز بىلەن مەكتەپتىكى قىزلار-
نىڭ كۆڭلىگە يېقىپ قالغان ئىدىڭىز. ئۇلارنىڭ سىزنىڭ
ئەتراپىڭىزدا قانچىكى كۆپ بولۇشى. سىزگە شۇ قەدەر
زوقلىنىشى ئۇلارنىڭ سىزگە بولغان سەمىمىي مۇھەببە-
تىنىڭ بىشارىتى ئىدى. مەن بىر كۈنى چۈشتىن كېيىن
كۈللەرنى تاماشا قىلىۋاتاتتىم، خىيال بىلەن گۈل ئار-
لاپ يىراقلاپ كېتىپ قاپتىمەن، قويۇق ئورمانلىق
ئىچىدە يىراقتىن ئۇشتۇمتۇت سىز كۆرۈندىڭىز، مەن

شۇ سائەتتە سىز توغرىلىق بارلىق ئۇزۇل-كېسىل ھېسلىرىمنى
پۈتۈن ۋۇجۇدۇمنى جۇلغۇالغان ياشلىقنىڭ شېرىن
تۇيغۇلىرىنى بېسىۋېلىپ سىز تەرەپكە ماڭدىم، سىز يولۇ-
تۇن زېھنىمىز بىلەن رەسىم سىزىۋاتقان ئىكەنسىز. شۇ
ھېتۇقتا سۆيگۈ ئىلاھى سەل كېچىكتۈرسىمۇ، غايەمدىكى
رەسسامنى يولۇقتۇرغىنىمنى ئۈچۈن ئۆزۈمنى خۇشال ھېس
قىلاتتىم. يېراقتىن سىزنىڭ رەسىم سىزىشىڭىزنى كۆزى-
تىپ تۇردۇم. سىز گۈزەل بىر قىزنىڭ، ياق كىنو چولـ
پىنى بولۇشى مۇمكىن، — رەسسامنى سىزىۋېتىپسىز،
رەسسامدىكى پەرىزاتنىڭ خىيالىچان قارا كۆزلىرى بىر
خىل ئوتلۇق ئىدى. سىز يۈرىكىڭىزدىكى بارلىق گۈزەل
چۈشەنچىلەرنى مۇشۇ رەسسامنىڭ ھەربىر تال سىزىق-
لىرىغا بەكمۇ ماھىرلىق بىلەن سىڭدۈرگەنىدەك قىلاتى-
ڭىز. مەن تېخىمۇ يېقىنلاپ ھەيران قالدىم، بۇ رەسسا-
مدىكى مەنغۇ؟ راستىنلا مەن ئىكەنمەن! مەن تېخىمۇ
يېقىن بېرىشقا پېتىنالماي يېراقتىن رەسسامگە قادىلىپ
تۇرۇپلا قالدىم ۋە ھاياتىمدا تۇنجى قېتىم ئۆزۈمنىڭ
بەكمۇ گۈزەل ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر
بولدۇم. سىز سىزىش ئۈچۈن قانداق قىلىپ مېنىڭ
رەسسامنى تالالىۋالغانسىز. كۆرگەزمىگە قويۇش
ئۈچۈنمۇ؟... ياكى مۇنداقلا قىزىقىپ سىزدىڭىزمۇ؟ بىراق
سىز رەسسامدىكى مېنىڭ كۆزلىرىمگە سۆيگۈ ئىزلەپ
چوڭقۇر مېھرىڭىز بىلەن گويا شېرىن ۋىسالىغا تەلمۈر-
گەن پەرىزادتەك تەلمۈرگەن ئىدىڭىز. مەن تولىمۇ ھەيـ-
ران بولدۇم. ھەيرانلىق ئىچىدە تەۋرىنىش چىقارماي ئار-

قامغا ئاستا قايتتىم. كېتىۋېتىپ قارىسام بىر چەتتە
ماھىرەمۇ رەسسام سىزىۋېتىپتۇ. ئۇ نېمىنى سىزىۋاتىدۇ-
كىن؟... ئۇ بىردە سىزگە تىكىلىپ قارىسا، بىردە
رەسسام تاختىلىرىغا بىر نەرسىنى سىزاتتى... دېمەك
ئۇ سىزنى سىزىۋاتقان ئىكەن. ئۇ سىزنى ناھايىتى
ئوخشىتىپ سىزىپتۇ، مەشق ئۇچۇن سىزغان بولسا كې-
رەك دەپمۇ ئويلىدىم، سىز شۇ سائەتلەردە ماھىرەگە
مودېل بولۇپ ئولتۇرغىنىڭىزنى بىلمەيتتىڭىز. بىر چاغدا
ماھىرە بىردىنلا ئازابلىق توڭلىتىپ سىزنىڭ رەسسا-
مىڭىزنى پۈرلىۋەتتى — دە، يېنىدىكى تەرەكنى قۇچاقلاپ
ئۇنسىز ئاچچىق يىغلىدى... ئۇ سىزنىڭ مېنىڭ رەسسـ
مىنى سىزىۋاتقىنىڭىزنى بىلىپ قالغان ئىدى، كېيىن
ئۇ يىغدىن توختاپ ئۆزى پۈرلىۋەتكەن رەسسامىڭىزنى
چىرايلىق تۇزلىدى، باغرىغا باستى...

ئاھ، مەن نېمىنى كۆردۇم؟ بۇ مېنىڭ چۇشۇم
ئەمەستۇ؟ ئۇ ئەسلىدە سىزنى ياخشى كۆرۈپ قالغان
ئىكەن ئەمەسمۇ؟... مەن بۇ مەنزىرىنى نېمىشقا كۆرۈپ
باقمىغاندىمەن؟ مۇشۇ مەنزىرىنى كۆرمەسلىك، كۆرۈپ
قالماسلىق ئۈچۈن قارىغۇ يارىتىلىپ قالسام بوپتىكەن...
مەن ئۆزاق ۋاقىتلاردىن بېرى ماھىرەنىڭ زوق
بىلەن قارىشىنى، تەرىپىڭىزنى كۆپ قىلغىنىنى، ئۇ-
لارنىڭ سىزگە بولغان ساۋاقداشلىق مۇناسىۋىتى بولسا
كېرەك دەپ خاتا مۆلچەرلەپتىمەن، دۇنيادا ئادەمنىڭ
خىيالىغا كەلمەيدىغان ئاجايىپ مۇھەببەتلەر، ئاجايىپ
ياخشى كۆرۈشلەر بولىدىكەن... مەن راستىنلا ھەيران

بولۇۋاتسەن، چۈنكى مەن مەكتەپكە كىيىلىپ ئۆزاق ئۆتمەيلا جاساردەت مۇئەللىمنىڭ ماھىرەگە ئاشىق بولۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلىغان ئىدىم، جاساردەت مۇئەللىم بۇ ھەقتە ماھىرەگە بىر قېتىم ئېغىز ئاچقان ئىدى، جاساردەت مۇئەللىم ماھىرەنىڭ ئوتتىدا كۆيمەكتە، ماھىرە بولسا سىزنىڭ، بۇ نېمىدېگەن مۇرەككەپ قىسمەت — ھە؟... بۇ بەئەينى بىر رومانىنىڭ ۋەقەلىكى...

مەن ھەيرانلىقىمنى زوردىغا بېسىپ ماھىرەگە تەسەللى بېرىشنى ئويلىدىم. بىراق ئۇنىڭغا نېمە دەپ تەسەللى بېرەرمەن؟... قەلب شۇقەدەر تەڭسانە رسىغۇ ئاخىر... بىر يىگىتنى ياخشى كۆرۈپ قالغان قىزلارنىڭ ئازابلانغان يۈرىكىگە قانداقمۇ تەسەللى بەرگىلى بولسۇن. ياخشى كۆرۈشنى تەسەللى بىلەن پەسەيتكىلى بولمايدىغۇ. ئۇنىڭ بىردىنبىر چارىسى ياخشى كۆرۈپ قالغان ئادەمنى ۋىسالىغا يەتكۈزۈش.

مۇشۇ يىل قىشلىق كانىكولىنىڭ ھارپا كۈنى ھېلىمۇ ئېسىمدىن چىقمايدۇ. شۇ كۈنى كەچتە بەرنەچچە فاكۇلتېت ئوقۇغۇچىلىرى مەكتەپسىنىڭ چوڭ زالىغا جەم بولدۇق. مەن بىرئاز كېچىكىپ كىردىم، ئارقىدىنلا ماھىرە كىردى. خۇددى دېيىشىپ قويغاندەك ئۇمۇ مېنىڭكىگە تامامەن ئوخشايدىغان قىپقىزىل يۇڭ كۆڭلەك كىيگەن بولۇپ، ھەتتا ئاياغلىرىمۇ غىچە تامامەن ئوخشىپ كېتەتتى. زالدىكىلەر ئىككىمىزگە قاراپ ھەيران قېلىشاتتى. مەنمۇ ماھىرەنىڭ خۇددى ماڭا ئوخشاش كىيىنىپ كىرگىنىگە ھەيران بولدۇم. شۇ مىنۇتتا

بىلەن كۆزلىرىم سىزنىڭ ئىنتىزارلىق قارا كۆزلىرىڭىزنى ئۇچرىشىپ قالدى. سىز كۆزلىرىڭىزنى مەندىن بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. سىز كۆزلىرىڭىزنى مەندىن ئۆزەيتتىڭىز. ئەكسىچە ماھىرەگە پەرۋاسىز قىياپەتتە قارىدىڭىز. شۇ كۈنى ئۇ تولىمۇ غەمكىن ئىدى. سىز پەقەت مەن بىلەنلا تانسا ئويناپسىز، مېنىڭ كۆزلىرىم ماھىرەدە ئىدى. ئۇ سىزنىڭ مەن بىلەنلا بولۇپ كەتكىنىڭىزنى كۆرۈپ ئازابلىنىۋاتاتتى. بىراق چاساردەت مۇئەللىم ئۇنى پات - پات تانسىغا تەكلىپ قىلاتتى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ تېخىمۇ بىئارام بولۇۋاتقىنىنى سېزىپ قالاتتىم. ئاخىر ماھىرە سىزنى تانسىغا تەكلىپ قىلماقچى بولۇپ ئورنىدىن تۇرۇپ سىز تەرەپكە ماڭدى. سىز بۇنىڭدىن خەۋەرسىز مېنى تەكلىپ قىلدىڭىز. شۇ مىنۇتتا ماھىرە كۆزلىرىگە لىق تولغان ياشلىرىنى باشقىلاردىن يوشۇرۇپ زالدىن چىقىپ كەتتى. مېنىڭ ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئېچىم ئاغرىدى — دە، سىزگە:

— ماھىرە بىلەنمۇ تانسا ئويناڭ، بولاتتى. ئۇ ياخشى قىز، — دېدىم. سىز مېنىڭ تومتاقلا قىلغان سۆزلىرىمنى چۈشىنەلمەي ماڭا ھەيرانلىق كۆزلىرىڭىز بىلەن قاراپ:

— نېمىشقا بۇنداق دەيسىز؟ سىز بىلەن تانسا ئويناشىمنى خالىمامسىز؟... ئۇنداقتا ھېچكىم بىلەن ئويناماي، سىزنى يىراقتىن كۆرۈپ ئولتۇراي. مەندىن بىزار بولدىڭىزمۇ؟ — دېدىڭىز، ئاۋازىڭىز ئازاب ئاربلاش تەمكىن چىقاتتى.

— ياق، ياق سۆزدىن بىزار ئەمەسمەن، — دەپ ئەسلىكتە. مەن سۆزلىرىڭىزدىن ماھىرەنى ياخشى كۆرمەيدىغانلىقىڭىزنى سېزدىم، تەخسۈ ئازابلاندىم. بىراق بۇنىڭ ئۈچۈن سىزنى ئەيىبلىمەيمەن. مەن سىزنى دەپلا، سىزنىڭ گىتارىڭىزنى ئاخىرقى قېتىم ئاڭلاش، سىز بىلەن خوشلىشىش ئۈچۈنلا كىرگەن ئىدىم.

ئولتۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن بىز زالدىن بىرگە چىقتۇق. ئاپئاق قار قاپلىغان يولدا ئاستا مېڭىپ كىشىلىك ھايات ۋە كەلگۈسى توغرىلىق سۆزلەشتۇق. سۆز ئارىسىدا سىزنىڭ ماڭا ھەقسىز ئاشىق ئىكەنلىكىڭىزنى بىلدىم. گەرچە لەۋلىرىڭىز ئەتەي يوشۇرۇشقا تىرىشقىنى بىلەن يۈرىكىڭىز ئاشكارىلاپ قويدى.

سىز ھاياتقا بەكمۇ ئۈمىدۋار قارايتىكەنسىز. سۆزلىرىڭىزنى ئاڭلىغىنىمدا ئۆزۈمنى چەكسىز ئىستىقبالنىق ھېسابلايتتىم. ھايات تولىمۇ گۈزەل، ئەتراپتىكى بارلىق نەرسە مەن ئۈچۈن سۆيۈملۈك تۇيۇلاتتى. ھاياتلىقتىن ئۈمىد ئۈزگەن بىچارە ئادەم سىزنىڭ چەكسىز ئۈمىد بىلەن تولغان سۆزلىرىڭىزنى ئاڭلىسا، ياشاشقا، خۇشاللىق ۋە ئۈمىدۋارلىق بىلەن ياشاشقا بەل باغلايدۇ.

ھېنى كەچۈرۈڭ قىممەتلىكىم، سۆزۈمدىن چەتنەپ كېتىپتىمەن. راست شۇ كېچە تەبىئەت تولىمۇ گۈزەل ئىدى. مۇبادا مەن يازغۇچى بولغىنىمدا ئاي نۇرىدا كۆمۈشتەك يالتىراپ تۇرغان ئاق قارلارنى، ئاق شايدىن كۆڭلەك كىيىپ، تاتلىق ئۇيقۇغا كەتكەن تەبىئەتنى سىزگە تولۇق تەسۋىرلەپ بەرگەن بولاتتىم. شۇ

كېچە بىزنىڭ دىلىمىز سۆيگۈ لەززىتى بىلەن تولغان ئىدى، شۇ چاغدا بىردىنلا سۇۋېت ئىتتىپاقى شائىرى سېرگى يېسىنىننىڭ:

شائىر بولۇپ دۇنياغا كەلدىم،
شائىر كەبى سۆيىمەن سېنى...

دېگەن شېئىرىدىن ئۆز ھېسسىياتىم بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئېچىمدە شۇڭىرلاپ ئېيتتىم. بىز شۇ كېچە تاڭ ريخنا ئۆتكەن شائىرلار. ئولۇغلار ھەققىدە پاراڭلاشتۇق. بىز شۇ كېچىدىلا ئۆزىمىزنى پەقەت بىر - بىرىمىز ئۈچۈنلا يارالغانىدەك ھېس قىلىشقان ئىدۇق.

بىز قارلىق يولدا بىر ساھەتتىن ئارتۇقراق ئايلاندۇق، بىزنىڭ ياتاق بىنايىمىز تەرەپكە قايرىلىشىمىزغا ئىككىمىزنىڭ ئارقىسىدىن كۆرۈنە - كۆرۈنمەس كېلىۋاتقان ماھىرەنى كۆرۈپ يۈرىكىم ئىختىيارسىز ئېچىشىپ كەتتى. سىز ئۇنى كۆرمىدىڭىز. سىز ھەممىنى ئۇنتۇغان ئىدىڭىز... مەن شۇ چاغدا ماھىرەنىڭ گويا مەۋھۇم ھايىدەك ئارقىمىزدىن ئەگىشىپ كېلىۋاتقان سىمالىرىنى كۆرۈپ ئېچىمدە: (خۇدا! ھېكمەت بىلەن ئىككىسىنى بەختلىك قىلغىن...) دەپ ئاللادىن سىلەرگە بەخت تىلىدىم.

ھېكمەت، مېنىڭ قىممەتلىكىم! خەتنى يېزىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئۆزۈمنى سىز بىلەن شۇ گۈزەل قارلىق يولدا بىرگە كېتىپ بارغانىدەك سېزىۋاتىمەن. ئەپسۇسكى بىز ئۇزاق ئۆتمەي خوشلاشتۇق. مەن سىزنى ياشقا تولغان كۆزلىرىم بىلەن ئۇزاتتىم. بۇ يېش بەختىڭ

ۆه خۇشاللىق يېشى ئىدى. مەن شۇ كۈنى شادلاندىم، كۈلدۈم. يىغلىدىم...

قىممەتلىك ھېكمەت، مەن سىزگە ئاشىق ئەمەس، مەن، بىراق بۇ دۇنيادا پەقەت سىزگىلا ئاشىق بولۇشۇم، سىزنى ھەقىقىي سۆيۈشۈم كېرەكلىكىنى سېزىۋاتىمەن. ئەپسۇسكى سىزگە ئاشىق بولۇشتىن، سىزنى ھايات تىمنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرىغىچە سۆيۈشتىن ئىبارەت مەھرۇم ئىكەنلىكىمنى ئويلىغىنىمدا، بارلىق ئارزۇ-ئۇمىدلىرىمنى ئۆزۈمنىڭ ئىجادىي ئەمگىكىمگە بېغىشلاپ، كەلگۈسۈمنى شۇنىڭدىن ئىزدىشىم كېرەكلىكىنى ھېس قىلىۋاتىمەن.

بىراق ھېكمەت مېنىڭ خۇشاللىقىم ئۇزاققا بارمىدى، ئۇ پەقەت سىز بىلەن بىرگە بولغان بىرقانچە سائەتلا ماڭا ھەمراھ بولالىدى. ئەتىسى بىچارە كېرىمنى ئويلاپ يۈرىكىم ھەسرەتلىك مۇجۇلۇشقا باشلىدى. چۈنكى مەن بىر ئەرنىڭ ئايالىغۇ؟ بىز ئىككىمىز بىر - بىرىمىزنى سۆيۈش، ياخشى كۆرۈش ھوقۇقىدىن تامامەن مەھرۇمغۇ؟

قىممەتلىك ھېكمەت!

مەن ھازىر بىزنىڭ مەڭگۈلۈك ئايرىلىشىمىزنىڭ راستىنلا رېئاللىققا ئايلانغانلىقىنى، بۇنىڭدىن كېيىن يالغۇزلۇق ۋە سېغىنىشنىڭ پىراقىدا كۆيىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىنىمدا كۆز ياشلىرىم يەنە تۆكۈلۈشكە، يۈرىكىم ئۇنسىز ئەسىيان كۆتۈرۈشكە باشلىدى، جانسىز قوللىرىمدىن قەلەم چۈشۈپ كەتتى. مەن كۆز ياشلىرىمنى تۆكۈۋېتىپ شۇنى ئېنىق چۈشەندىمكى. ئۇزاق

زامانلاردىن بېرى مۇھەببەت ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ ئوينىدىغان زار - زار، قاقشاپ كەلمەكتە. ئادەملەر دائىم ئادەمگە رەھىملىك، مۇھەببەت، گۈزەللىك ۋە پاكلىقنى ئاڭلىدىن چۈشۈرمەيدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن يازغۇچى ۋە شائىرلار قەلەم تەۋرىتمەشتى، مەدداھلار قەسىدە سۆزلەشتى. لېكىن قايسى بىرى مۇھەببەت ئۈچۈن بىرگە ئوخشاش ئىسىق يېشىنى تۆكۈپ باقتى؟... قايسى بىرى پاكلىقنى بىرگە ئوخشاش ھۆرمەتلەپ باقتى؟

مەن ۋاقىتسىز تۇرمۇشقا چىققىنىم ئۈچۈن كۆپ پۇشايمان قىلدىم. مەن مۇشۇنداق ئىزتىراپ ئىچىدە ياشاۋاتقان مىنۇتلىرىمدا دوستۇم ئىلنۇرنىڭ بەختسىز سەرگۈزەشتىسى ئېسىمگە كېلىپ قالدى. ئېسىمدە ھېكمەت! سىز بىزنىڭ ياتاقتا ئىلنۇرنىڭ بىر پارچە خېتىنى كۆرۈپ، ئۇنى مەندىن سورىغان ئىدىڭىز. ئۆزۈڭاقتىدا سىز شۇنچە ئۆتۈنۈپ سورىغان بولسىڭىزمۇ، دوستۇم ئىلنۇر توغرىلىق سۆزلەپ بېرىش ماڭا تولىمۇ ئېغىر ئىدى. مانا ئەمدى ئۇنىڭ چىرايىدىكى سۇلغۇنلۇق يوقىلىپتۇ، دائىم غەمكىن ياش پىلدىرلاپ تۇرغان قارا كۆزلىرىدە ئەمدى كۈلۈمسىرەش پەيدا بوپتۇ. ئۇنىڭ بۇ جەسۇرلۇقى مېنىڭ ۋۇجۇدۇمغىمۇ كۈچ - قۇۋۋەت بېغىشلىدى. ئىلنۇر توغرىلىق ئەمدى سۆزلەپ بېرىمۇ كېچىكمەيدىغاندەك قىلىمەن. ئىلنۇر بىلەن ئىككىسىز كېچىك چاغلىرىمىزدىن تارتىپ بىرگە ئويناپ چوڭ بولغان ئۇزاق يىللىق سىرداش دوستلاردىن ئىدۇق. مەن ئۇنى تولىمۇ ياخشى كۆرەتتىم. بىز ياخشى

ئۆتۈۋاتقان كۈنلەرنىڭ بەرىدە ئۇنىڭ بىر پارچە خېتىنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. كېچىكتۈرۈپ ئوقۇشقا كۆزۈم قىيمىدى. خەتنى ئېچىپ، مۇنۇ قۇرلارنى كۆرۈپ تېڭىرقاپ تۇرۇپلا قالدىم.

(نادىرە! بىزنىڭ دوستلۇقىمىزنىڭ بۇنداق ساختا بولۇپ قېلىشىنى زادىلا ئويلىمىغان ئىكەنمەن. مەيلىدىن بەزى گەپلەرنى ئاڭلاپ ساڭا قاتتىق نەپرەتلەنگۈدەك بولدۇم. مەن شۆھرەتتى ياخشى كۆرىمەن. ئىككىنچىنى ئايرىۋەتمەكچى بولغان ھەرقانداق ئادەمگە يوز-خاتىرە قىلمايمەن. خوش، مېنى ئىزدىمە، ساڭا لايەن. ئىلنۇر).

بۇ قانداق خەت؟ ئۇنىڭ كەلگۈسى تۇرمۇشىمۇ كۆڭۈل بۆلۈپ مەسلىھەت كۆرسەتكىنىم گۇناھمۇ؟ شۇ خەتنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ئىلنۇرنىڭ تويى بولغانلىقى خەۋىرىنى ئاڭلىدىم. ئۇنىڭ بەرقانچە يىل ئىلگىرىلا چاقچاق ئارىلاش ئويناق قارا كۆزلىرىنى ساڭا تىكىپ:

— مەن توي قىلغاندا سەن مېنىڭ قولۇمنى بولىسەن جۇمۇ! — دەپ يۈزۈمنى يېنىككىنە چىمدىپ قويغىنى ئېسىمگە كەلدى.

قەدىرلىك ھېكمەت، مۇھەببەت شۇنچىلىك شەھسىيەتچىل نەرسىمىدۇ؟ بىر يىگىتنى ياخشى كۆرۈپ قالغان قىزلارنىڭ ھەممىسىلا ئاتا ـ ئانىسىغا بولغان مۇھەببىتىنى، دوستلىرىغا بولغان ئىشەنچىسىنى يىگىتكە تەقدىم قىلمۇيتەمدىغاندۇ؟ مېنىڭچە ئۇنداق ئەمەس!

دوستلۇق دېگەن دوستلۇق. مۇھەببەت دېگەن مۇھەببەت. ھەر ئىككىسى ئۆز يولى بىلەن بولۇۋېرىدۇ. ئىنسان مۇشۇ ئىككى نەرسىدىن ئايرىلا ئالمايدۇ.

ھېكمەت، مەن نېمىلەرنى يېزىپ كەتتىم؟ سىز مۇشۇ گەپلەرنى ئوقۇۋېتىپ: (نادىرە مېنى ئۈمىدسىز قالدۇرۇۋاتىسىز، سوئاللىرىمغا تولۇق جاۋاب بەرمىدىڭىز) دەپ خاپا بولۇۋاتمىدىغانسىز.

ئەپسۇ قىلىمەن ئەزىزىم. ئىلنۇر توغرىلىق سۆزلەپ بولمىغىچە كۆڭلۈم تىنمايدىغان ئوخشايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاق ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى، قىش ئۆتۈپ باھار كەلدى. مەن مۇشۇ ئۇزاقتىن سوزۇلغان باھار ئايلىرىنى كىتابلار بىلەن سىرداشىپ ئۆتكۈزدۈم. ئۆتكەن يىل قىشلىق تەتىلدە يۇرتقا قايتىپ كېلىپلا مەكتەپتە باشلاپ قويغان رىياشلىق تىلەكلىرى، نامىلىق داستانىمنى تاماملاش ئۈچۈن ئولتۇردۇم. فېۋرال ئايلىرى ھەش-پەش دېگۈچە كىرىپ قالدى. ئەمدى باھارمۇ يېتىپ كېلىدىغۇ، دەپ ئويلىغىنىمدا، كېچىدىن ياغقان ئاخىرقى قار بىلەن تەبىئەت ئۆزگىچىلا گۈزەللىشىپ قالغان ئىدى. مەن تاڭ سەھەردە تېخى دەسسەلمىگەن، نازۇك سىنىدە بالىنىڭ لەۋزىدەك پاك، گۈزەل يېڭى ياغقان قار مەنزىرىسىنى تاماشا قىلىپ چوڭ يولغا چىقىپ قاپتۇ-مەن. شۇ چاغدا يول ياقىسىدىكى دەرەخلىقنىڭ چېتىدە بىر قىزنىڭ تېرەككە مەھكەم چاپلىشىپ تۇرغانلىقىنى كۆردۈم. ئۇنىڭ بۇ تۇرقىدىن ئۆزە تۇرۇشقا ماغدۇرى قالمىغان، ھازىرلا يىقىلىپ چۈشىدىغاندەك بىر ئەلپازى

بار ئىدى. بۇ گەۋدە ماڭا تونۇشتەكلا قىلاتتى. مەن ئىختىيارسىز ئۇنىڭ يېنىغا باردىم.

ئاھ... بۇ ئىلنۇرغۇ؟... مۇشۇنداق قار - شۇنىڭ قانلىق ئەتىگەندە ئۇنىڭغا نېمە بولغاندۇ؟... ئۇ خۇددى قېقىپ قويغان قۇزۇقتەك تۇراتتى. ئۇچىسىغا ئالما ئۇرۇقى چەلتۇ كىيگەن. بېشىدىكى بالداق شارپىسى يەرگە چۈشۈپ كەتكەن، ئورۇقلاپ كەتكەن نازۇك بارماقلىرى سوغۇق، مۇزدەك تېرەكىكە چاپلاشقان ئىدى. مەن ئۇنىڭ بۇ ئېچىنىشلىق تۇرقىنى كۆرۈپ ئازاب بىلەن:

— ئىلنۇر! — دەپ ۋارقىرىۋەتتىم. ئۇنىڭدىن ھېچ بىر سادا چىقمىغاندىن كېيىن، قول ياغلىقىم بىلەن ئۇنىڭ ياشلىرىنى سۈرتۈپ، قوللىرىنى تېرەكتىن ئاجرىتىپ يېنىك ئىرغىتتىم. ئۇ تەسلىكتە كۆزلىرىنى ئاچتى.

— ئىلنۇر نېمە بولدۇڭ؟.

ئۇ كۆزلىرىمگە قارىدى. كۆزلىرىمدىكى پىلدىرلاپ تۇرغان ياشنى كۆرۈپ:

— جېنىم ئادىرە! ... مەن... تۇگەشتىم ..... — دېدى. ئۇ ئۇ سۆزلەرنى تەسلىكتە ئۈزۈپ - ئۈزۈپ ئېيتىپ كۆزلىرىنى يەنە يۇمۇۋالدى. ئۇنى قولتۇقلاپ ياتاقتا ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن: ئۇنىڭ چىرايى بارا-بارا ئۆز ئەسىگە كەلدى. مەن ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ:

— ئىلنۇر، بېشىڭغا بىرەر دەرد كەلگەن بولسا ماڭا ئېيتقىن، — دېدىم. ئۇ ھېچنەرسە دېمەستىن لەۋ-لىرىنى قاتتىق چىشلىدى. كۆزلىرىدىن توختىماي ياش

ئۆكۈلەتتى. ئۇ مېنى مەھكەم قۇچاقلاپ ئېچىدىكى دەرد-لىرىنى بىراقلا تۆكۈۋەتمەكچى بولغاندەك ئاچچىق يىغ-لايتتى.

— يىغلىمىغىن، قانداق دەردىڭ بولسا ئېيتقىن، مەن ساڭا ياردەم قىلىمەن، — دېدىم يەنە. ئۇ مۇنچاقنەك كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپ، ئۈزۈنىڭ بەختسىز ھەرگۈزەشتىسىنى ماڭا سۆزلەپ بەردى. ئىلنۇر شۆھرەت بىلەن توي قىلغاندىن كېيىنكى ئىككى يىل ئىچىدە ناھايىتى ياخشى ئۆتكەن ئىكەن. كېيىن ئىلنۇر ئىككى قات بوپتۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان شۆھرەت كۆپ ھاللاردا تەڭ كېچىگىچە ئۆيگە قايتىپ كەلمەي-دىغان بولۇۋاپتۇ. ھەتتا بەزى كېچىلىرى ھاراق ئىچىپ ھەرق مەست بولۇپ ئىلنۇرغا قوپال سۆزلەيدىغان، ئۇنى كەمسىتىدىغان بولۇپ قاپتۇ. كۆز كېلىشى بىلەن ئۇلار-نىڭ: (سېنى سۆيىمەن، سەنسىز ياشىيالمايمەن) دەپ باشلانغان مۇھەببەتلىك تۇرمۇشىنىڭ بۇ ھالغا چۈشۈپ قېلىشى ئىلنۇرغا قاتتىق ھار كەپتۇ. بىر كۈنى ئىلنۇر ئۇنىڭدىن:

— شۆھرەت نېمە بولدىگىز؟ ... خېلى كۈنلەر-دىن بېرى چىرايىڭىز پەرىشان كۆرۈنىدىغۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— بېشىمغا دەرد كەلدى ... ھەي، — دەپتۇ ئۇ، سەرىق بۇدۇر چاچلىق بېشىنى چاڭگاللاپ ھەسرەت بىلەن.

— ماڭا ئېيتمىڭچۇ شۆھرەت، ئۇ زادى نېمە دەرد؟

— مەن ئەمدى پۈتۈنلەي تۈگەشتىم ئىلنۇر، بىراق مېنى سەنلا قۇتۇلدۇرۇپ قالالايسەن.

— ماڭا ئېيتمىڭ دەپ تەقەززالىق بىلەن سوراپ تۇ ئىلنۇر، شۆھرەتنىڭ ياش پىلدىرلاپ تۇرغان كۆزلىرىگە مېھرىبانلىق بىلەن قاراپ.

— ياق ئىلنۇر، بۇ مۇمكىن ئەمەس! ... مەن بۇلارنى ساڭا ئېيتىشقا ئۇيلىسامەن، مەن ئالدىڭدا جىنايەتكار!

ئىلنۇر شۆھرەتنى ئادەتتىن تاشقىرى ياخشى كۆرگەچكە ئۇنىڭ بۇ ھەسرەتلىك نالىسىغا چىداپ تۇرالماپتۇ:

— مەن ھايات تۇرۇپ سىزنىڭ تۆگىشىپ كەتكىنىڭىزنى كۆرۈش ماڭا ئېغىر ئەمەسمۇ؟ مەن سىزگە يارديەم قىلىمەن شۆھرەت.

ياق ... ياق مەن ئالدىڭدا جىنايەتكار، مەن تۆگەشتىم.

— بولدى ئېيتمىڭچۇ، ئىلگىرى سىز ئۇچۇن ھەممىنى قۇربان قىلغانمەن. ھېلىمۇ شۇنداق قۇربانلارنى بېرىشكە رازىمەن.

— مەن ... مەن ئېيتاي ... بۇنىڭدىن ئۇچ ئاي ئىلگىرى مەسلىكىمىزدە زەينۇرەگە چېقىلىپ قويۇپتىمەن، ئۇ ھازىر ئىككى قات ئىكەن، مېنى ئالمىساق ئۈستۈڭدىن ئەرز قىلىمەن، دەيدۇ.

بۇ سۆزنى ئاڭلىغان ئىلنۇر:

— ھە ... سىز ... سىز نېمە دەۋاتىسىز شۆھ-

رەت؟ — دەپ ئەسەبىيلەرچە ۋارقىراپ كېتىپتۇ. شۆھ-رەت ئىلنۇرنىڭ پۈتلىرىنى قۇچاقلاپ:

— ماڭا ئىشەنگىن ... ئەگەر سەن ماقۇل كۆر-مەك بىز ۋاقتىنچە ئاجرىشىپ تۇرساق، مەن زەينۇرە بىلەن مۇنداقلا توي قىلىپ ئۇنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنى چىرايلىقچە ئۆز يولىغا سېلىپ قويۇپ ئاندىن ئىككىمىز يېنىشىۋالمايمىزمۇ؟ ... ھازىر-چە ئۇنى - ۋاقىنغا تەگمەي تۇرىمىز ... مەنمۇ سەنسىز ياشىيالمايمەن، — دەپتۇ.

— ئاھا شۆھرەت! ...

ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى دېيەلمەي ھوشىدىن كېتىپتۇ.

ئاندىن ھەپتە ئۆتۈپ ئىلنۇر بىر كۆزىدىن ياش، بىر كۆزىدىن قان ئاققان ھالدا شۆھرەتنىڭ ۋاقتىلىق ئاجرىشىپ تۇرۇش تەلىپىگە ماقۇل بوپتۇ. مانا بۇ يىل ئىش ئۇلار ئاجراشقىلى توپتوغرا بىر يىلدىن ئېشىپتۇ، بىراق شۆھرەت ئۇنىڭغا قارىماپتۇ. ئاق كۆڭۈل ساددا دوستۇم ئىلنۇر ئېھتىمال يالغانغا تۇنجى قېتىم شۇن-داق ئىشەنگەن بولسا كېرەك.

ئىلنۇر شۇلارنى سۆزلەپ بولۇپ چىرايى بىردىنلا ئاتىرىپ كەتتى. ئۇنىڭ بۇ ئېچىنىشلىق تۇرمۇش سەر-گۈزەشتىسىنى ئاڭلاپ مەنمۇ كۆز ياشلىرىمنى توختىتالمىدىم.

ھېكمەت، دوستۇم ئىلنۇر توغرىلىق سۆزلەيدىغىنىم تۈگىدى. مەن سىزنى ئۇنداق يىغىتىلەرگە سېلىشتۇ-

تۇرمايمەن. سىز مېنىڭ ھەقىقىي بەختىم ئۈندىگىز. سىز مېنى ساپ مۇھەببەت دۇنياسىغا باشلاپ كىردىگىز. يۈرىكىم ئۇ گۈلزارلىقتا ياشاردى، بىراق كېيىن ئازابلىق ئەسلىمىلا قالدى.

قىممەتلىك ھېكمەت! بۇ ئاددىي بىر پارچە خەت مېنىڭ بىر نەچچە يىلدىن بۇيانقى يىغلىپ قالغان سۆيگۈ مەھەببىتىمنى ۋە ھازىرقى چەكسىز ئازابلىرىمنى قانداقمۇ تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلىسۇن؟ ... بۇ خەتنى ئاتا - ئانا تەربىيىدىن ئېغىر بەختسىزلىككە ئۇچرىغان بىر قىزنىڭ ئۇزاق يىللىق ئازرۇ - ئۇمىدلىرى بىلەن قەلب يارىسى كۆمۈلگەن. كېچىككەن سۆيگۈ ئۈنسى بىھوش قىلىپ قاتتىق ئازابلىغان مۇشۇ زېمىنىدا ئۈنۈك ئۆزى ياخشى كۆرگەن يىگىتىمنىڭ بەختىنى كۆزنىتىشتىن ئازتۇق ئازرۇ - ئۇمىدلىرى يوق. ئۈنۈك كۆز ياشلىرى ئېقىپ تۆگىدى. چىرايىغا بەخت كۈلكىسى نېسىپ بولمىدى. شۇڭا ئۇ يالغۇز ياشايدۇ. شۇڭا ئۇ غەمكىن خىيال سۈرىدۇ.

قىممەتلىك ھېكمەت، بۇ يىل يازدىكى ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى ۋە ئۇزاقتىن بېرى سىزگە ئاسىتىرتتىن كۆيۈپ يۇرگەن ساۋاقدىشىڭىز ماھىرە ئېسىڭىزدىمۇ؟ ئۈنۈك شۇ لاتا پەتلىك چېھرىسىنى كىمدۇ ئۇنتۇسۇن؟ ماھىرە ئۇزاقتىن بېرى مەكتەپتە قېلىشنى ئارزۇ قىلىپ يۈرەتتى. ئۈنۈك ئۇستىگە جاسارەت مۇئەللىمنىڭ ئۇنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ئوقۇغۇچى ۋە ئوقۇتقۇچىلارمۇ بىلەتتى. خىزمەت تەقسىماتى ۋاقتا

مەكتەپ رەھبەرلىكى ماھىرەنىڭ جاسارىتى مۇئەللىمنىڭ تەلەپ قىلىشى بىلەن مەكتەپكە ئېلىپ قالغان ئىدى. كېيىن ئۇ سىزنىمۇ مەكتەپكە ئېلىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، يۈگۈرگەن پېتى مۇدىر ئىشخانىسىغا كىرىپ:

— مەن مەكتەپتە قالمايمەن، ھەرگىز قالمايمەن، ئاق يىراق يېزىلارغا بارىمەن، — دەپ قاتتىق تەلەپ ئېلىپ، ئاخىر جاسارەت مۇئەللىمنىڭ يېلىنىشىغا پەرۋا قىلماي شىنجاڭغا قايتىپ مەلۇم بىر يېزا ئوتۇرا مەكتىپىگە تەقسىم بوپتۇ. سىز بىلەمسىز، ئۇ يەمىشقا گۈزەل، ئاۋات شەھەرنى تاشلاپ ئۆمىرىدە كۆرۈپ باقمىغان چەت يېزىغا كەتتى؟ ...

رەنجىمەك ھېكمەت، بۇنىڭغا ئەسلىدە سىز سەۋەبچى بولدىڭىز. ئۈنۈك سىزنى يوشۇرون ياخشى كۆرگەنلىكى، سىزنىڭ ئۈنىڭغا زەررىچە كۆڭۈل بۆلمەي مەندەك بىر ئاددىي ئايال ئۈچۈن نۇرغۇن ۋاقىتلىرىڭىز قانچىلىك ئازابلانغاندۇ - ھە؟ ... شۇڭا ئۇ يالغۇز قالماسلىقى ئۈچۈن بۇ خاراكتېرىنى شۇ قەدەر ياخشى كۆرىمەن. بىراق ئۇ مېنى ياخشى كۆرمەيدۇ، مېنى كۆرۈشنىمۇ خالىمايدۇ. مەن شۇ كۈنى سىز بىلەن خوشلىشىپ ياتاققا كىردىم. ماھىرە تام تەرەپكە قاراپ، سىزنىڭ ھېلىقى رەسىمىڭىزنى يۈزىگە يېقىپ ئۆكسۈپ يىغلاۋېتىپتۇ. باشقا قىزلار تېخى قايتىپ كەلمىگەن ئىكەن. ئۇ مېنىڭ ئايىغ تىۋىشىمنى ئاڭلاپ، يوتقانغا يۈرىكىنىپ رەسىمنى يوشۇردى. مېنىڭ ئۈنۈك

غا يەنە تەسەللى بەرگىم كەلدى، بەراق نېمە دەپ تەسەللى بېرىمەن؟ ئۇنىڭ پۇرىكى مېنىڭ تەسەللى سۆزۈمدىن ئارام تاپاتتىمۇ؟ ... (ئاھ ... بىچارە ماھىرە!) دېدىم ئىچىمدە ئاستا شۇرلاپ، ئۇنىڭ خىيالىنى بۇزۇۋەتمەسلىك ئۈچۈن تەۋىش چىقارماي ئورنۇمغا كېلىپ ياتتىم. شۇ كېچە مەن ماھىرە ئۈچۈن كۆپ ياش تۆكتۈم. ئۇ كېچىچە ئۇيان ئۇرۇلۇپ، بۇيان ئۆرۈلۈپ زادىلا ئۇخلىمىدى.

ئەتىسى ياتاقتىكى قىزلار بىر - بىرى بىلەن خوشلاشتى. مېنىڭ ماھىرە بىلەن خوشلاشقىم، ئۇنىڭ قولىنى سىققىم بار ئىدى. ئۇمۇ مېڭىش ئالدىدا خۇددى كۆڭلۈمدىكىنى بىلگەندەك ئالدىمغا كېلىپ ئازابلىق كۈلۈمسىرەپ:

— خوش نادىرە! — دېگىنىچە غۇلچىنى كەڭ ئېچىپ مېنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىغلاپ كەتتى - دە، بىر هازادىن كېيىن، — سىز ئېمدىگەن بەختلىك - هە نادىرە. سىز راستىنلا بەختلىكسىز، — دېدى. ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى دېيەلمەي كېلىنغا بىر نەرسە كەپلىشىپ قالغاندەك جىمىپ كەتتى ... مەنمۇ ئۇنىڭغا قاراپ مۇنچاقتەك ئېقىۋاتقان ياشلىرىمنى زادىلا توختىتالمىدىم. ئۇنىڭ ياشلىرىنى سۈرتۈپ:

— مەن ئىشىنىمەن، سىز پات ئارىدا مەندىن ئارتۇق بەختىكە، كۆتكىنىڭىزدەك بەختىكە ئېرىشىسىز، — دېدىم. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن (پاق ... پاق

ھېنى ئۇنداق ئالدىمايلا ...) دېگەندەك جاۋابلارنى كۈتۈۋالدىم. ئۇ سومكىسىنى كۆتۈرگىنىچە ئۈچقاندەك يۇرۇپ چىقىپ كەتتى.

ئاھ، ھېكمەت! بۇ نېمىدېگەن ئالىيجاناب، بەختسىز قىز - هە؟ ... مېنىڭچە سىز ئۇنى بەختلىك قىلالايسىزغۇ؟

قىسمەتلىك ھېكمەت، كېچىكىكەن سۆيگۈ قەلبىمىنىڭ هەممە يېرىدىن هەتتا قان تومۇرلىرىمغىچە ئورۇن ئالدى. مېنى كەلگۈسىنىڭ گۈزەل ئىكەنلىكىگە هەقلىي ئىشەندۈردى. مېنى ئۈمىدۋار، لېكىن ئۇلۇغ كېچىك نىسىدىغان قىلىپ قويدى. شۇنداقتىمۇ مەن ئۆز ئىجتىمائىيىتىمىزنىڭ مېۋىسى بىلەن ئۆزۈمنى ئۈمىدۋار ھېسابلايمەن. مەن يەنىلا بەختلىكمەن. هايات يەنىلا مەزمۇنغا باي ئەلۋەتتە. بىلمەسسىز ھېكمەت، بىز بىر - بىرىمىزدىن يوشۇرىدىغان ھېچ نەرسە يوق ئىدى. تەبىئىيكى بىز ئۆزىمىزنىڭ يېقىنلىقىنى بىر - بىرىمىزدىن يوشۇراتتۇق. سىز بۇ قۇرلارنى ئوقۇۋاتقىنىڭىزدا ئازابلانماڭ. مەن سىزنىڭ ئازابلىنىشىڭىزنى خالىمايمەن.

مەندە هازىر ئاق كۆڭۈل، ئىتائەتمەن يولدىشىم كېرەمگە ۋاپا قىلىشتىن ئارتۇق ئۇي يوق. ھېكمەت، ئادەم ئۆزى ئۈچۈن ئەمەس، باشقىلار ئۈچۈن ياشاشنى ئۆگەنگەندە ئاندىن ئۇ قەدىرلىك بولالايدۇ. گەرچە مەن بىرنەچچە يىللاردىن بېرى كېرەمنىڭ ئالدىدا ھېسسىياتسىز تەرىك مۇردا بولغان بولساممۇ، ئۇنىڭغا ئىچىم ئاغرىيدۇ. ئۇ مەندىن ئايرىلسا پۈتۈنلەي خاراب بولۇ

دۇ. مېنىڭچە سىزمۇ ماھىرە ئۇچۇن، ئۇنىڭ بەختى ئۇچۇن ئازراق ئەجىر قىلىڭ. بۇ مېنىڭ سىزدىن كۆڭلۈم ئاخىرقى ئۈمىدىم.

ھېكمەت! خەتنى يېزىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە سىزنىڭ قەلبىڭىزدىكى بارلىق مۇھەببەتنىڭىزنى ئىزھار قىلىپ تۇرغان كۆچلۈك نۇر، ھەممىنى بۆسۈپ كىرىدىغان ئوتلۇق قاراش ۋە جەسۇر قامىتىڭىز كۆز ئالدىمدا خۇددى بۇنىڭدىن بىر ئاي بۇرۇنقىدەك نامايان بولدى.

كەچۈرۈڭ ئەزىزىم. خېتىمنى داۋاملاشتۇرالمايدىغان ئوخشايمەن. بىر پەس سىزنى ئەسلەپ ئارام ئېلىۋالاي ... مەن ئاستا ئورنىمدىن تۇرۇپ دېرىزە ئالدىغا كەلدىم. سۇپسۇزۇك ئاسمان، سۇ يۇزىگە چۈشۈپ تۇرغان ئاي شولىسى كېچىنىڭ جىمجىتلىقىدا تولۇق گۈزەل كۆرۈنەتتى. پايانسىز ئاسمان بوشلۇقىدا پارقىراپ تۇرغان يۇلتۇزلار ماڭا قاراپ كۆزلىرىنى قىسىشتى: (كەل بىزنىڭ ئارىمىزغا قوشۇلىۋال! ... بىز سېنى غەمدىن خالاس قىلىمىز، ئارزۇ - ئارمانلىرىڭغا يەتكۈزىمىز) دەپ پەچىرلاۋاتقاندەك قىلاتتى.

قولۇمدا مەن ھېلىلا تۇقۇپ تۈگەتكەن سىزنىڭ يۈزەكنى ئەزگۈچى سۆيگۈ خېتىڭىز تۇرۇپتۇ. ئەمدى سىزگە نېمىمۇ دەي ...؟ تولىمۇ كېچىكتىم، ئېرىشەلمىگەن سۆيگۈ ئۈچۈن بىر ئۆمۈر ياش تۆكەيمۇ؟ مېنىڭ ھاياتىمدىكى ھالىم گويا بىر مىليونېرنىڭ ئۇزاق يىللاردىن بېرى ئەجىر قىلىپ يىغقان ئالتۇنلىرىنى ئەرزىمەس

ئەرسىگە تېگىشىۋېتىپ، ئۆزى بىر ئۆمۈر ھەسرەت - نادامەت ئىچىدە ياشىغىنىغا تولىمۇ ئوخشايتتى. زادى مەن قانداق قىلاي، كېرىمگە ۋاپاسىزلىق قىلىپ سىز بىلەن بىر ئۆمۈر بەختلىك ياشايمۇ؟ ... ئۆز بەختىم ئۈچۈن كېرىمگە ۋاپاسىزلىق قىلسام بولارمۇ؟ ئۇ ھالدا بارلىق ئادەملەر ئۆز بەختى ئۈچۈن باشقىلارنىڭ ئۆلۈشىنى ئىزلىشى بىلەن كارى بولمىسا، بەختلىكلەردىن بەختسىزلەر كۆپەيمىتتى كەتمەمدۇ؟ ...

مەن خىيالىمدىن بېشىمنى كۆتۈرۈپ، نېرىقى ئۆيگە قارىدىم. كېرىم كارىۋات ئۈستىدە كېيىملىرى بىلەنلا ئۇخلاپ قالغان ئىدى. ئۇنىڭغا ئىچىم ئاغرىدى. ھۇگۇن كېچە كۆزلىرىمدىن ياش قۇرىمىدى.

ھېكمەت، مېنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈكۈم! مەن ئەمدى ئاخىرقى سۆزۈمنى ئېيتىۋالاي. سىرتتا توخۇ چىللاۋاتىتۇ. سۇبھى كۆتۈرۈلگىچە خەتنى تاماملىشىم كېرەك. مەن كەلگۈسىدىكى بەختىڭ سىزگە چۈشۈم نېسىپ بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن، سىز پەقەت ماھىرەنى بەختلىك قىلالىسىڭىزلا. بۇ مېنىڭ ئاخىرقى ئۈمىدىم.

بەختسىز نادىرە»

1978 - يىل، فېۋرال.

قەبرە ئالدىدا

— ئاھ ئانا! سەن يالغۇز قىزىڭنى ئۇ دۇنياغا
ھەرگە ئېلىپ كەتسەڭ بولماسمىدى؟ ... ئەمدى بۇ
دۇنيادا ئىگە - چاقسىز قالغان غېرىب قىزىڭنىڭ بە-
شىنى كىمۇ سلايدۇ؟

مېنىڭ بۇ ھەسرەتلىك ئاللىرىمنى ھېچكىم ئاڭلا-
مايتتى. توختاۋسىز ئېقىۋاتقان كۆز يېشىم قەبرە توپە-
لىرىنى لايغا ئايلاندۇرۇپ باراتتى ...

— قوينىڭنى ئاچقىن ئانا، مېنىمۇ ئۇ دۇنياغا بە-
رگە ئېلىپ كەتكىن ...؟

— «دادامنى تاپقىن» دېگەن ئىدىڭغۇ؟ ... بىراق
دادام ئۆزىنىڭ ياش ئايالىنىڭ مۇھەببىتىگە ئېرىشىش
ۋە ئۆزىنىڭ ئۇلپەتداشلىرى ئالدىدىكى ئىززەت - ئاب-
رويىنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە ئۆزىنىڭ ۋۇجۇدىدىن
تۆرەلگەن مەندەك بىر بەختسىز ئاجىزەنىي قۇربان
قىلىۋەتتى.

ئانا، سەن ۋاپات بولۇش ئالدىدا مېنىڭ بە-
شىمنى مېھرىبانلىق بىلەن سلاپ تۇرۇپ:

جېنىم قىزىم، سېنى ئۆز قولۇم بىلەن تەربىيلە-

لەيدىغان ئوخشايمەن. چۈنكى رەھىمسىز راك كېسە-
لى مېنى سەندىن ئەبەدىي جۇدا قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ.
يالغۇز بالام، مېنى كۆزى ئوچۇق كەتمىسۇن دېسەڭ
يالغۇز. سېنىڭ كۆزلىرىڭدىن ئاققان ياشلار مېنىڭ
كۆزلىرىمگە تېمىمىسۇن. دادامنى تاپقىن. ئۇ سېنى ياخ-
شى تەربىيەيدۇ. ئۇ ھازىر بىر نازارەتتە مۇھىم خىز-
مەتتە، ھەممە ئادەم ئۇنى تونۇيدۇ. ئۇ مانا ۋاپا قىلە-
مايدىغىنى بىلەن سانا — ئۆزىنىڭ قىزىغا ۋاپا قىلار،
ئۆيگەن ئەمەسمىدىڭ. سۆزۈڭ ئاخىرلاشمايلا چىرايىڭ
تارتىمىپ، نەپەسلىڭ سىقىلدى. مۇنچاقتەك كۆز ياشلە-
رىڭ سۇلغۇن يۈزلىرىڭنى بويلاپ ئېقىشقا باشلىدى.
مەن شۇ چاغدىلا ئۆز ۋاقتىدا ئاققان تالاي كۆز ياش-
لىرىڭنىڭ، ھەسرەتلىك ئاھ ئۇرۇشلىرىڭنىڭ پەقەت شۇ
دادام ئۈچۈنلا ئىكەنلىكىنى ئازراق بولسىمۇ ھېس قە-
لىشقا باشلىدىم.

سۆزۈڭ تېخى تۈگىمەي تۇرۇپلا قوللىرىڭ بوشە-
شىپ، كۆزۈڭ ئوچۇق قېتىپلا قالدى. مەن ئۇستۇڭگە
ئۆرۈلىمنى تاشلاپ ئاچچىق يىغلىدىم. قەلبىم - قوشنىلار
بارەھلىشىپ سېنى يەرلىكىدە قويىدۇق. كىچىككىنە
تۇرۇپ يۈرىكىم يېتىملىكنىڭ دەردىدە ھەسرەت ۋە
قان - ياش بىلەن تولدى. سېنىڭ ۋەسىيتىڭ ۋە قو-
لۇم - قوشنىلارنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن دادامنى
ئىزلەپ باردىم. مەكتەپكە كىرگەن دەسلەپكى يىللىرىن
كېيىن مەن دادامنى كۆرمىگەن ئىدىم. شۇنداق بولۇ-
شىغا قارىماي دادامنىڭ كۆزلىرىنىڭ مېنىڭ كۆزۈمگە

هەكمۇ ئوخشايدىغانلىقىنى بىلمەن. مەن ئاخىر دا
ەمنى تاپتىم.

— قەزىم، كېرىم ھاپىزنى دەمسىزا؟ ... ئىككىسىز
بىر بىنادا ئولتۇرىمىز، — دېدى قولىدا يوغان بولاق
ئاۋايلاپ كۆتۈرۈۋالغان ئاق پىسماق، پاكارغىنە كى
گەن سېمىز ئادەم ۋە مېنىڭ جاۋابىمدىن كېيىن مېنى
باشلاپ ماڭدى. بىز بىرلىكتە تۆت قەۋەتلىك بىر بى
نانىڭ يۇقىرى قەۋىتىگە چىقتۇق.

— مۇشۇ ئۆي شۇ، — دېدى يان تەرەپتىكى
ئۆينى ماڭا كۆرسىتىپ ۋە خىجىل بولۇپ قىزىرىپ كەتە
كىنىنى كۆرۈپ:

— تارتىنچاق ئەكەنسىز، جۇرۇك، مەن بىلەن بىر
گە كىرىڭ، — دېدى - دە، ئىشكىنى ئاستا ئۇردى.

ئۇزاق ئۆتمەيلا يېشى 30 دىن ھالقىغان ئورۇق
قىنا بىر ئايال ئىشكىنى ئاچتى ۋە بىزنى كۆرۈپ:

— ھە، ئاجۇيجاڭ، ئۆزلىرىڭ مۇبارەك قەدەملە
رى بۇ يەرگە قانداق يېتىپ قالدىكىن؟ — دېدى
ياسالما ئاۋاز بىلەن ۋە مېنىڭ بېشىمدىن ئايىغىمغىچە
سەپسېلىپ قارىغاندىن كېيىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى.

— كېرىمكام تېخى ھېلىراقتا سىلىنىڭ گەپلىرە
نى قىلىپ ئولتۇراتتى، يۇرسىلە، — دېگىنىچە بىزنى
مېھمانخانىغا باشلاپ ماڭدى. دادامنىڭ ئىسمىنى ئاڭ
لاپ يۇرىكىم بىرئاز تەسەللى تاپقانەك بولسىمۇ،
بۇ ھەشەمەتلىك كارىدوردىكى گىلەملەر ئۇستىدىكى
توپىغا مىلەنگەن ئاياغلىرىمنى كۆرۈپ قورۇنۇپ كەتتىم.

مېھمانخانىغا كىرىش بىلەن كۆزلىرىم چاقناپ بەدىنىم تىتە
لىشىپ كەتتى. مەن ئەزەلدىنلا كۆرۈپ باقمىغان،
ئادەتتىن تاشقىرى كۆركەم ياسالغان بۇ ھەشەمەتلىك
مېھمانخانىدىكى گىلەملەر سېلىنغان سافا ئادە ئولتۇرغان
يېرىڭ جۇپ ئەر - خوتۇنىنىڭ ماڭا قاتتىق ھەيرانلىق
بىلەن باققان، سېمىزلىكىدىن پۇرۇلۇپ كەتكەن كۆزلە
رىدىن تولىمۇ ئاددىي - سادىدا بىر يېزا قىزىنىڭ بۇ
ھەشەمەتلىك قورۇغا كېلىشكە قانداقلارچە پېتىنالىغان
لىقىغا ھەيران بولغان ھەم مەسخىرە قىلىپ كەمسە
سىلىۋاتقاندەك مەنىلەر چىقىپ تۇراتتى. شۇ ئەسنادا
مېنى باشلاپ كىرگەن كىشى ئۇدۇلدىكى سافادا ئولتۇر
غان ئاق يۈزلۈك، سېمىزغىنە كىشىگە قاراپ:

— ياخشىمۇسىز كېرىماخۇن! — دېگىنىچە قول
ئېلىشىپ كۆرۈشتى ۋە ئۇ كىشىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان
سېمىزغىنە، ئۇچىسىغا قىممەت باھالىق رەختتىن كۆڭلەك
كىيگەن، ئاپئاق بويۇنىدا قات - قات مەرۋايىت تاسـ
قان، قولىلىرىغا ئالتۇن ئۈزۈك ۋە بىلەيزۈك سالغان
كۆزەل ئايالغا قاراپ:

— نۇسرەتخان، ئۆزلىرىچۇ؟ — دېدى ئالاھىدە
ئەھۋال سوراپ، ئايال «ياخشى» دېگەندەك تەبەسسۇم
بىلەن كۇلۇپ بېشىنى لىڭشىتتى. مېنى باشلاپ كىرگەن
كىشى باشقىلار بىلەنمۇ كۆرۈشۇپ بولغاندىن كېيىن
ئولىدىكى يوغان بولاقنى نۇسرەتخانىغا «ئاز بولسىمۇ»
دېگىنىچە سۇندى. ئاندىن مېنى كۆرسىتىپ:

— كېرىماخۇن، بۇ قىز ئۆزلىرىنى ئىزلەپ كەپ

ئۇ، — دېدى.

يوشۇرمايمان، گەرچە ئۇنى يەتتە يىل ئىلگىرى كۆرگەن بولساممۇ كۆزلىرى ئېنىق ئېسىمدە قالغان ئىكەن.

دادام مېنى كۆرۈپ گويا ئۆتمۈشنىڭ خىرە يىللىرىنى ئەسكە ئالغاندەك چىرايىدىكى كۈلكە ئالامىتى يوقاتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى خىيال ئاردىلاش ۋەھىمە بىلەن يېنىدىكى نۈسرەت ئىسىملىك ئايالغا قادالدى. ئايال كۈلكىدىن ئەسەرمۇ قالمىغان تۇم قارا كۆزلىرى ئارقىلىق بېشىمدىن ئايىغىمغىچە مەنسىتمەسلىك نەزىرى بىلەن قاراپ ئېغىزلىرىنى پۈرۈشتۈردى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي بۇ ياش ئايالنىڭ تولىمۇ گۈزەل ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇرمەن.

دادام ئايالنىڭ چىرايىدىكى ماڭا بولغان ئىپادىلەرنى كۆرۈپ، ھېچ ئىش بولمىغاندەك پەرۋاسىز ئولتۇرۇشقا باشلىدى ۋە ماڭا زەڭ سېلىپ قاراپ قويدى.

ئۇزاق يىللار ئۆتۈپ كەتتى. مېنىڭ تونۇيالمايدىغانلىقىڭىزغا ئىشەنگۈم. شۇڭا مەن تونۇشلۇق بەرسەم، ئۇ مېنىڭ بۇ ئېچىنىشلىق ھالىمغا قاراپ، ئىچ ئاغرىتىپ مېنى باغرىغا باسىدۇ، مەندىن ئۆزى چوڭ بولغان يېگانىڭ خۇش بۇيى ھىدىنى پۇراپ كۆزلىرىگە ياش ئالىدۇ، مېنى نىجاتلىققا ئېرىشتۈرىدۇ، ئانىلىق مېھرىگە قانمىغان سۇنۇق كۆڭلۈمنى ئاتىلىق مېھرىگە بولىسىمۇ قانىدۇرىدۇ دەپ ئويلىدىم — دە:

— ئاھ كېرىم دادا! — دەپ ھەسرەتلىك ئىدا

ئىنسىچە قوللىرىنى ئۇنىڭغا ئۇزاتتىم.

دادام كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ ھەيرانلىق بىلەن ماڭا قارىغىنىچە:

— سىز ... سىز ... دېدى.

قوللىرىم ھاۋادا ئېسىلغىنىچە قالدى.

— ئانام ۋاپات بولۇش ئالدىدا مېنىڭ سىزنىڭ ئېيتقىنىڭىزغا بېرىشىمنى ۋەسىيەت قىلغان ئىدى. مەن ئانامنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە كەلدىم. دادا، مەن قىزىڭىز ئۇرۇجسىز بولسامۇ، — دېدىم كۆزلىرىمگە لىق تولغان ياشلىرىمنى يوشۇرۇشقا تىرىشىپ.

دادام سۆزۈمنى ئاڭلاپ ۋەھىمىلىك تاتىرىپ كەتتى. ئۇنىڭ شۇ تۇرقى گويا جىنايى قىلمىشلىرىنى يوشۇرغان جىنايەتچىنىڭ ساقچى تەرىپىدىن بارلىق جىنايىتى ئاشكارە بولۇپ قالغان چاغدىكى ۋەھىمە باسقان قورقۇنچلۇق چىرايىغا تولىمۇ ئوخشايتتى. ئارىنى ئاپلىغان جىمجىتلىق ئىچىدە مېھمانلار دادامنىڭ تاتىرىپ كەتكەن چىرايىغا قاراپ ھەيران قېلىشتى.

شۇ چاغدا دادامنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان سېمىز ياش ئايال ئورنىدىن دەس تۇرۇپ كۆزلىرىدىن سوغۇق ئۇچقۇن چاچرىتىپ:

— كېرىم گەپ قىلىڭچۇ؟ ماڭا ئىلگىرى مەن ئۇرمۇشلۇق بولمىغان دېگەن ئەمەسمىدىڭىز؟ ئەگەر بۇياق راستىنلا سىزنىڭ قىزىڭىز بولسا، ئۇيىنى ئىككىڭىز ئارغا تاشلاپ بېرىمەن! — دەپ ئەسەبىيلەرچە ۋارقىراپ كەتتى.

مەن دادامنىڭ ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن كۆزلىرىگە «قېنى دادا، ۋىجدانىڭىز نېمە دەپ جاۋاب بېرىدۇ؟» دېگەن سۇئالنىڭ جاۋابىنى قارىدىم.

دادام بىر نەرسىدىن يىرگەنگەندەك چىرايىنى تېخىمۇ ئۆزگەرتىپ:

— بۇ ... بۇ مۇمكىن ئەمەس! ئىلگىرى راستلا مېنىڭ ئايالىم بولمىغان، — دېدى ۋە يېنىدىكى ئايالىغا يېلىنىپ بىچارە قىياپەتتە قارىدى. ئۇنىڭ بۇ تۇرقى بايلىقلىرىنى قىمارغا ئۇتتۇرۇۋېتىپ ئەترابىدىكى جورىلىرىدىن نىجاتلىق تىلەۋاتقان بىچارە قىمارۋازلارغا ئوخشايتتى.

— نېمىدېگەن قورقۇنچلۇق مەنزىرە - ھە!

كۆزلىرىمدىن مۇنچاقتەك ياشلار تۆكۈلۈشكە باشلىدى.

مەن قەدەملىرىمنى تەسلىكتە ئېلىپ ئۇلارنىڭ يېنىدىن ئايرىلغىنىمدا ئۆيۈ ئىچىدىن مەسخىرىلىك كۈلكە ئاۋازى ئاڭلاندى ...

جېنىم ئانا! دادام مېنىڭدىن تاپتى. سەنمۇ مېنى تاشلاپ كەتتىڭ. يەختسىز قىزىڭنى تاشلاپ كېتىشكە كۆڭلۈڭ قانداقمۇ ئۇنىغاندۇ؟ ... مەن ئەمدى قانداق قىلاي ...؟ ئانىلىق مېھرىگە قانمىغان يۈرىكىم ئانا تەرىپىدىن تېخىمۇ ئېغىر زەخمىلەندى. ئۇ ھازىر ھەممىنى ئۇنتۇپتۇ ...

ئاھ! مېنىڭ نىجاتچىم! ... قۇتۇلدۇرغۇچۇم.... بەدە سەن؟ ... سەن قەيەردە؟ ئانا ...!

كىتاب سېتىۋېلىش

سەنئەتىمىز ئېيىنىڭ دەسلەپكى يەكشەنبە كۈنى ماۋا تولىمۇ ئوچۇق ئىدى. قۇياش ئۆزىنىڭ ئالتۇندەك نۇرلىرىنى كەڭ زېمىنغا سېخىلىق بىلەن چاچماقتا.

مەن ياتاقتىن خېلى ئەتىگەن چىقتىم. بۈگۈنكى پىلانىمىز خەلق باغچىسىغا بېرىش ئىدى. دېيىشىپ قويغىنىمىزدەك، مەن دوستۇم دىلشاتنىڭ يانىغا قاراپ يول ئالدىم. ئۇ ئاجايىپ قىزىق يىگىت ئىدى. كىشىلەر ئۇنىڭغا «كىتاب خالتىسى» دەپ لەقەم قويۇشقان ئىدى. چۈنكى ئۇنىڭ كىتابقا بولغان ئامراقلىقى ناپتان پۈلىغا كىتاب سېتىۋېلىشلىرى كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. مەن دىلشاتنىڭ يانىغا كىرگىنىمدە ئۇ ئۆزىنىمۇ يۇماستىن يازغۇچى ئابدۇللا تالىپنىڭ «قايىنام ئۆركىشى» ناملىق كىتابىنى پۈتۈن ئىشتىياقى بىلەن كۆرۈپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ مېنىڭ ياتقىغا كىرگەنلىكىمنىمۇ تۇيمىدى. پەقەت كىتاب جازىسى ئالدىدا ئۆرۈپ كىتاب كۆرۈۋاتقان ئەسقەرنىڭ «كەل ئاداش، ئازا ۋاقتىدا. كەلدىڭ» دېيىشى ئۇنىڭغا سەگىنال بولدى. ئۇ شۇ چاغدىلا كىتابتىن بېشىنى كۆتۈرۈپ

ماڭا قاراپ كۆلۈمسىرەگەنچە ئەسسىدى.

مەن ئۇنىڭ ئۈيقۇدىن ئەدىلا ئويغانغاندەكمەدە
ھۇمار لىشىپ كەتكەن كۆزلىرىگە قاراپ:

— دىلشات سەن «قايغام ئۆركەشى» ناملىق بۇ
كىتابنى خېلى بۇرۇن ئوقۇپ بولغانغۇ؟ — دېدىم.

— شۇنداق، ماۋۇ ئوچىنچى قېتىم ئوقۇشۇم. بۇ كتاب
ھەقسقەتەن مۇ كىشىنىڭ يۈرەك تارىلىرىنى تەتۈرىتىدىغان،
زامانىمىزدىكى نادىر ئەسەر، خەلقىمىز ل. مۇتەللىپ
ھەققىدە، مانا مۇشۇنداق بىر تارىختىن خەۋەر تېپىش
ئۈچۈن جىددىي ئارزۇ قىلغان ئىدى، بولۇپمۇ بۇ بىزنىڭ
ئىنتايىن كۆچلۈك ئارزۇيىمىزغۇ؟ شۇڭا بۇ كىتابنى
ئوقۇپ تۈگىتەيمەن، ئۇنى ئوقۇغانسېرى ئاپتورغا بولغان
ھۆرمىتىم تېخىمۇ ئاشىدۇ، — دېدى جاۋابەن.

— ئۇنداق شۇنداق، — دېدىم مەن ئۇنىڭ سۆزىدىن
قانائەتلىنىپ. بىز ئۇچىمىز دىلشاتنىڭ يا تىقىدىن چە-
كىپ ئۇدۇل خەلق باغچىسىغا قاراپ يول ئالدۇق.
ئەسقەر كېتىۋېتىپ كىتاب ھەققىدە سۆز باشلىدى.

— بىزنىڭ ئۈيدە ھەممە كىتاب بولغاچقا مەن
ئوقۇمىغان كىتاب قالمىدى — «كىتاب ھەقسقەتەن ئىن-
سانىيەت ئالغا ئىلگىرلىشىنىڭ پەلەمپەيى»، «كىتاب دېگەن
ھېلىم كانى» دېگەنە ئاغىنىلەر، — دېدى.

بىز ئىككىمىز ئەسقەرنىڭ سۆزىنى تەكشاپ ماڭ-
غىنىمىزدا ئالدىمىزدىكى كىشىنىڭ قولتۇقىغا قاتتىق
مۇقاۋىلىنىق قېلىن بىر كىتابنى قىستۇرغىنىچە كېلىۋاتقانلىقىنى
كۆردۇم — دە:

— قولىڭىزدىكى قايسى كىتاب؟ — دېدىم ئۇنىڭغا كېلىپ.

— «ئۆركەشى تىللار دىۋانى» ناملىق كىتاب، بۇ
ئىم ئۇنچە نەشىردىن چىقمىشى ئىكەن — دېدى — دە-
ىغا راۋان بولدى.

بىز ئۇ كىشىنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ بىردەم ئۆر-
ىدىن كېيىن، مەن بىرىنىلا باغچىغا بېرىشتىن كۆرە
كىتابخانىغا بارمايمۇ دېگەن ئويغا كېلىپ قالدىم.
ئۇنىڭكى مەنمۇ شۇ كىتابنى كۆرۈشكە ئالدىراۋاتاتتىم.
ئۇ چاغدا دىلشات بىزگە قاراپ:

— ئاغىنىلەر بىز باغچىغا بارغاندىن كۆرە كىتاب
خانىغىلا بارمامدۇق، — دېدى. ئەسقەر ئۇنىڭ سۆزىگە
ماقۇل بەرمەي ماڭا قارىدى. مەن دەرھال دىلشاتنىڭ
سۆزىگە قوشۇلدۇم.

بىز ئۈچ دوست پول بويى ئوقۇغان كىتابلىرىمىز-
دىكى قەھرىمانلار ھەققىدە قىزغىن مۇنازىرىلەرنى پارا-
ڭلاردىن قىلىپ ماڭغاچقا «شىنخۇا كىتابخانىسى»غا يېتىپ كەلگە-
نىمىزنى ئەلمكىمىز ئۇنىمۇ تۇيماي قاپتىمىز. بىز كىتابخانىغا
كىرىپ كىتاپ سېتىۋاتقۇچى قىزغا مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «ئۆر-
كەشى تىللار دىۋانى» ناملىق كىتابىنى ئالدۇرۇدۇق. مەن
كىتابنى قولۇمغا ئېلىشىم بىلەن تەڭ خۇددى ئۇزاق
يىللاردىن بېرى ئىزلەپ تاپالمىغان ئەڭ قىممەت تىلسىم
ئېرىشكەندەك — بىباھا گۆھەرنى تېپىۋالغاندەك خۇشاللىق
ئىچە ھاياجان بىلەن ئۇنى تىنماي ۋاراقلاپ كۆرۈشكە
باشلىدىم.

— ئاپتورى كىمكەن؟ — دېدى ئەسقەر.

— ئاپتورى مەھمۇت قەشقىرى. XI ئەسرلىك باشلىرىدا قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن ئاتاقلىق تىلشۇناس ۋە پەيلاسوپ ئالىم، — دېدىم جاۋابەن.

— مەن بىرنى ئالىمەن، باھاسى قانچىكەن - دېدى دىلشات.

— ئون يۈەن ئىكەن. دىلشات يانچۇقلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئاختۇرۇپتى، ئاران - ئاران يەتتە يۈەن پۇل چىقتى. مەن يانچۇقۇمدىكى بارى - يوق بەش يۈەن پۇلنى چىقىرىپ ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ «تېزراق ئالغىن» — دېدىم.

ئەسقەر يانچۇقىدىن ئون يۈەنلىك بىر مۇنچە پۇلنى چىقىرىپ، بىر پۇلغا، بىر كىتابقا، قاراپ، پۇلىنى ئىتتىك يانچۇقىغا سېلىپ: «ۋۇييەي ئون يۈەنگە ھۆ كىتاب ئالامدىكەن، ئون يۈەن دېگەنگە ... » — دېدى. شۇ ئارىدا دىلشات ھېلىلا سېتىۋالغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق كىتابنى كۆتۈرۈپ خۇشاللىقىدىن جىلەن بىزنىڭ ئالدىمىزغا كەلدى. بىز ئۇچىمىز كىتابخانىدىن چىقتۇق. دىلشات ماڭا: ئىككىمىز تەڭ كۆرەيلى، — دېدى. «بولدى. بۇنى سەنلا كۆرگىن، مەن ھېلىلا بىرنى ئالىمەن» دېدىم.

بىز كىتابخانىدىن چىققىنىمىزدا ئەسقەر مۇغەمبەرنىڭ «جۇرۇئلار ئاشخانىغا كىرىپ ھەر ۋرمىكىدىن كۆتۈرەيلى» — دېدى.

بىز ئىككىمىز:

— بولدى. ساڭا كۆپ رەھمەت! ئۇ رومكىلارنى پەقەت سەنلا كۆتۈرۈپ ئارلىشىپ كەتكەن. بىز كىتابنى كۆرەيلى دېدۇق. شۇنان كۆزلىرىم يېنىمدا تەسۈم بىلەن كۇلۇمسىرىگىنىچە كېتىپ بارغان« كىتاب خالتىسى» دوستۇمغا چۈشۈپ، قەلبىمدە ئۇنىڭغا بىسبەتەن چوڭقۇر ئىشەنچ - ھۆرمەت ۋە مۇھەببەت تۇيغۇسى پەيدا بولدى. ئۇ كىتابنى كۆرۈشكە ئالدىراڭسىراق بولسا كېرەك، قەدىمىنى تېخىمۇ تېزلەتتى.

ھۇنىڭ ئەكسىچە ھە دېسە ئاغزىدىن «كىتاب» دەپ سۆز چۈشمەيدىغان دوستۇم ئەسقەر مانا مۇشۇ مىنۇتتىلا مەن ئۈچۈن ئەرزىمەس كىشى بولۇپ تۇيۇلدى، چۈنكى ئۇ كىتاب كۆرۈشتىن رومكا كۆتۈرۈشنى ئەلا بىلىپ، قاۋاقخانىغا قاراپ كېتىۋاتىدۇ. شۇنداق، ئۇ قاۋاقخانىغا، يەنى تارىختىن بۇيان مىللىتىمىزنى نادانلىق ۋە ئاسارەتلىك يولىغا ئېلىپ مېڭىۋاتقان ئاشۇ تېگى يوق ھاك تەرەپكە كېتىۋاتىدۇ.

پۈشايمان ۋە ئازاب

ئىيۇل ئايلىرى ئىدى. رائىلە ئوقۇشنى تاماملاپ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن بۇيان گويا سەھرا قىلىنغان قىزلاردەك ئۆيدىن چىقماي، ئائىلە ئىشلىرىغا ياردەملەشتى، ئۇ پەقەت ئانىسىنىكى.

— قىزىم بولدى، قالغان ئىشلارغا ئۆزۈم يېتىشەلەيمەن، چۈشلۈك تامىقىنى يەپ بولغاندىن كېيىن يېنىمغا ئولتۇرۇپ، بىرنەچچە كۈندىن كېيىن خىزمەتكە چۈشۈپ كەتسەك ئارام ئېلىشقىمۇ ئولگۈرەلمەيسەن، — دېگەنلىرى تەكرارلانغاندىن كېيىنلا ئۆز خانىسىغا كىرىپ ئارام ئالاتتى ۋە كارىۋات ئۈستىدە يېتىپ، قولىنى بوينىغا گىرە سالغىنىچە دېرىزە ئۈستىدىكى تەشتەكلەرگە قويۇلغان رەڭدار گۈللەرگە تىكىلىپ ئۇزاق - ئۇزاق خىيالغا چۆكەتتى. ئۇ بۇگۈنۈ ھەم ئۆزىنى ھەرقانچە زورلاپ باقسىمۇ، زادىلا ئۇخلىيالمىدى.

ئۇ ئادەتتى بويىچە چۈشتىن كېيىنكى ۋاقىتلارنى ئىشىك ئالدىدىكى دەرەخلىكتە ئولتۇرۇپ كىتاب كۆرۈش بىلەن ئۆتكۈزەتتى.

ئۈستى - بېشى تۈرقىغا ئانچە ماسلىشىپ كەتمەيدىغان، دائىم بىر خىل كۇلۇمسىرىگەندەك كۆرۈنىدىغان ھېلىقى ناتونۇش يىگىت تونۇگۈنكى ۋاقىت بىلەن ئوخشىدى گۈللۈكتە ئايلىنىپ يۈرگەن كېچىنەكتەك رائىلەنىڭ يېنىدا پەيدا بولۇپ قالدى.

ئۇ ئېگىز بوي، بۇدۇر چاچلىق يىگىت بولۇپ، ئۇنىڭغا قارا يوللۇق سارجىدىن كاستۇم - بۇرۇلكا كىيىپ، ئالا - چىپار رەختتىن گالىستۇك تاقىۋالغان، پۇتىغا ئاق شىبلىت كېيگەن ئىدى. ئۇنىڭ قاپقارا ئۇشۇما قاشلىرى ئاستىدىكى بىر جۈپ يوغان كۆزىگە ئاللىقاندا قتۇر بىر خىل سىر يوشۇرۇنغاندەك قىلاتتى. ئۇنىڭ بىلىنەر - بىلىنمەس كۈلۈمسىرەپ تۇرغان لەۋلىرىمۇ بۇلارنى يوشۇرۇپ قېلىشقا تىرىشاتتى. ئۇ بۇگۈن قانداقتۇر ئالدىنقى كۈنلەردىكىدەك دەرەخلىك ئارىسىدا ئۇياقتىن - بۇياققا مېڭىپ يۈرۈپ خىيالمۇ سۈرمەي ياكى ئالدىدىكى گۈلمۇككە ئۇزاقتىن - ئۇزاق ئىشتىياق بىلەن قارىمۇ كەتمەي، يېنىك قەدەم بىلەن رائىلەنىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلدى.

بۇ ھالەتنى سەزگەن قىزنىڭ يۈزى شەپەردەك قىزىرىپ، يۈرىكى ئادەتتىن تاشقىرى تېز - تېز سوقۇشقا باشلىدى. ئۇ كۆزلىرىنى قولىدىكى كىتابتىن ئۈزمەي جىمجىت ئولتۇراتتى.

— كۆرۈۋاتقىنىڭىز قايسى كىتاب؟

يىگىتنىڭ جارانلىق ئاۋازى قىزنى كىتاب ئوقۇشتىن توختاتتى. قىز ئاستا بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىدى.

يىگىت ئۇنىڭ ئالدىدا تەبەسسۇم بىلەن كۈلۈمسىرەپ تۇراتتى. قىز بۇ تونۇش كۆزلەرنى قاچاندۇر بىر ۋاقىت لاردا بىر يەردە كۆرگەندەك قىلاتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئەسكە ئېلىش ئۈچۈن تىكىلىپ قاراشقا پېتىنالمايۋاتقان يىگىتنىڭ كۆزلىرىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، پەقەتلا «بەش سىز قىلىق نوتا» دېيىلمىدى.

— كۆرۈپ باقسام رۇخسەت قىلارسىزمۇ؟

رائىلە قولىدىكى كىتابنى ئۇنىڭغا سۇندى. يىگىت كىتابنىڭ سىرتىغا بىر قۇر سىنچىلاپ قاراپ چىققاندىن كېيىن ۋاراقلاشقا باشلىدى. ئۇ كىتابتىكى ھەر بىر بەتكە ئۇراقتىن ـ ئۇزاق تىكىلىپ قارايتتى، ئۇنىڭ ئەمدىلا خەت تارتىۋاتقان ئىنچىكە بۇرۇتلىرى، خۇددى قارا سىيا بىلەن سىزىپ قويغاندەك كۆرۈلگەچكە قىزنى كۈلكە قىستايتتى.

يىگىت كىتابنى رائىلەگە بېرىۋېتىپ:

— سىز مۇشۇنداق كىتابلارغا بەكمۇ قىزىقىدىكەنسىز ـ ھە؟ دېدى.

— ھەئە. سىزمۇ قىزىقامسىز؟

— ۋوي، قىزىقمامدىغان، مەنمۇ مۇزىكىغا ئائىت كىتابلارنى كۆپ كۆرىمەن. چۈنكى مېنىڭ كەسپىم مۇزىكا، يەنى ئاكادېمىيون ئەمەسمۇ؟

بۇ سۆزنى ئاڭلاش بىلەن خۇشاللىق ۋە ھاياجان ئىلكىگە ئۆتكەن رائىلە يىگىتنىڭ سۆزىنى بۆلۈپلا «ئاكادېمىيون» دېگەن سۆزنى ئۇنلۇك تەكرارلىدى. يىگىت ھەيرانلىق ۋە قىزىقىش نەزىرى بىلەن قىزنىڭ

ئادىلىق چىقىپ تۇرغان ئوماق قارا كۆزلىرىگە، يېرىم ئىلمان، جىمەسمەدەك رەڭدار يېپىز لەۋلىرىگە قا- ئاداملىپلا قالدى.

— مەن مۇزىكىنى تولىمۇ ياخشى كۆرىمەن. ئەپسۇس ئىكى مەن تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن سەنئەت مەكتىپىگە ئەمەس، ئاشلىق تېخنىكۇمىغا كىرىپ ئوقۇدۇم. مۇزىكانت بولۇش ئارزۇيۇم ئەمەلگە ئۆچراپ كەتتى، — دېدى ئەلەم بىلەن.

— سىز راستىنلا ئاكادېمىيونلۇق ياقتۇرامسىز؟ — دېدى يىگىت قىزنىڭ قەلبىنى چۈشەنمەكچى بولغانلىقىدا ئۇنىڭغا تىكىلىپ قاراپ.

— شۇنداق، ئۇنى چىن كۆڭلۈمدىن ياخشى كۆرىمەن. مۇزىكا مېنىڭ بىردىنبىر روھىي ئوزۇقۇم.

— ئۇنداقتا نېمىشقا ئىمتىھان بەرمەيسىز؟ ئۆزىڭىزدە ئارتىس بولۇشقا لايىق قىز ئىكەنسىز، — دېدى يىگىت كۆزلىرىنى قىزدىن ئۈزەلمەي. قىز جاۋاب بەرمەستىن يەرگە قارىۋالدى ۋە يىگىتنىڭ بۇ خىل ئەسلىدىللىق بىلەن سوراشلىرىغا ھەيران بولۇپ:

— بۇلارنى سوراشتىن مەقسىتىڭىز نېمىكەن؟ — دېگەن پەرۋاسىزلىق بىلەن. يىگىت يەنىلا بىر خىل كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ:

— سىزنىڭ ھاياتىڭىزنى چۈشەنگىم كېلىۋاتىدۇ. سىزنى چۈشىنىش ۋە سىز بىلەن سۆزلىشىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا بىرنەچچە كۈندىن بۇيان خېلى كۆپ كۈچ سەرپ قىلدىم، سىز ئەجەبلەنمەك، بۇلارنى كېيىن

چۆشمنىپ قالمسىز...

ئۇزۇلمەي داۋاملىشىۋاتقان سوئاللار رائىلەنى ئوڭايسىزلاندۇردى. ئۇ ئىزا تارتقىسىدىن ئۆيگە قايتىشقا تەرەددۇتلاندى. بۇنى سەزگەن يىگىت ئەتە يەنە مۇشۇ يەردە كۆرۈشۈشنى ئۆتۈنۈپ سورىدى. كۆتۈلمىگەن بۇ ھالدىن ھەيران بولغان قىز ئۇنىڭدىن سورىدى:

— سىز قەيەردە ئىشلەيسىز؟

يىگىت ئويلىمىنىپ جاۋاب بەردى:

— ئۇبلاستلىق سەنئەت مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىمەن. ئىسمىم ئىلمىيار، سىز بىلەن تونۇشقانلىقىم ئۈچۈن ئىنتايىن خۇشالمەن، — دېدى قەدىناس دوستلارچە قولىنى سۇنۇپ. ئۇلار تۇنجى قېتىم قول ئىلىشىپ كۆرۈشتى. شۇنچىلىك ئابرويلۇق يىگىتنىڭ ئەمدىلا چەمبىيەتكە قەدەم قويغان ساددا بىر قىزغا شۇ دەرجىدە كۆڭۈل بۆلۈشى رائىلەنى ئاجايىپ ھاياجانلاندۇرغان ئىدى.

— ئەگەر سىز خالىسىڭىز مەن سىزگە ئاكاردىيون ئۆگىتىپ قويايى، ئانچە ئۇزاققا بارمايلا داڭلىق ئاكاردىيونچى بولۇپ قېلىشىڭىز مۇمكىن، قانداق؟ ...

رائىلە يىگىتنىڭ سۆزىنى رەت قىلىشنى ياكى ئۇنىڭغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشنى بىلمەيدىغان ئۇ ئۇزاقتىن بېرى ئاكاردىيونىنى ئۆزى بىلمەيدىغان ئۇرغۇن مۇڭەككەپ چەت ئەل ئاھاڭلىرىغا چىلىش ھارىتىنى ئىگىلىۋېلىشنى شۇنچىلىك ئارزۇ قىلغان

ىسىدى؟ شۇڭا ئۇ بۇگۈن ئىلمىيارنىڭ سۆزىنى قانـ
ئۇ رەت قىلالمىدۇن؟

ھەش - پەش دېگۈچە بىرنەچچە ئاي ئۆتتى،
ىت رائىلەنى داۋاملىق ئىزلەپ تۇردى. ئۇلار بۇـ
ۇن ھەلق باغچىسىدىكى دەريا بويىدا ئۇچراشتى.
ىلىمىيار ئاكاردىيونىنى شۇنداق يېقىملىق چالىدىكى، ئۇنىڭ
ئىشى بىلەن تەڭ رائىلەنىڭ قەلبى ئاجايىپ يېڭى
ىلارغا چۆمدى. ئىلمىيار يالغۇز ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىغىلا
ىمەس، بەلكى چەت ئەل ناخشىلىرىنىمۇ بىرنەچچە
ئاڭ ئورۇنلىغا ئىلگى ئۇچۇن:

— ياھ، سىز ئاكاردىيوننى ھەقىقەتەن مۇ ياخشى
ىلىدىكەنسىز، مەن سىزدىن چوقۇم ئۆگىنەي، — دېدى
ىز ھاياجان بىلەن. ئىلمىيار رائىلەگىمۇ ئاكاردىيون ئۆـ
ىنىپ قويىدى. ئۇنىڭ تالانتىغا رائىلە ھەقىقەتەنمۇ
ايىل بولۇپ قالدى. شۇڭا ئۇنىڭ قەلبىدە ئىلمىيارغا
سىبەتەن چوڭقۇر ھۆرمەت تۇيغۇسى پەيدا بولدى.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ئىلمىيار رائىلە بىلەن
ئەلئەت ھەقىقىدە سۆزلىشىۋېتىپ:

— قاراڭ رائىلە، چوڭ ھەدەم كىنو ستودىيەسىدە كومـ
ۇرتور، ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئارتىس،—
ىدى. بۇ سۆزلەرگە چىنپۇتكەن ساددا قىز يالغۇز ئىلمـ
ىغلا ئەمەس بەلكى ئائىلىسىگىمۇ مايىل بولۇپ قالدى.

بىر كۈنى چۈشتىن كېيىن ئىلمىيار رائىلە ۋە
ۇلنىڭ يېقىن دوستى ئامىنە ئۇچى بىر لىكىتە باغچىغا
كىردى. ئىلمىيار بۇ قېتىم ئاجايىپ سېھىرلىق ۋە مەرد—

لىك قىلدى. ئۇلار بىرقانچە سائەت بىرگە باغچا
ئايلاندى. كەچ كىرىشكە ئاز قالغاندا ئامىنە ئاچا
راپ كېتىپ قالدى.

ئۇلار دەريا بويىدىكى يولدا يانمۇ يان پاراڭ
لىشىپ مېڭىپ گويا مۇشۇ مېڭىشى بىلەن مەڭگۈ بىر
يولغا قەدەم قويغاندەك ھېسسىياتقا كېلىشتى. شۇ تاپ
ئۇلارنىڭ قەلبى ئېيتىپ تۇرگەتكۈسىز ھاياجانغا تولغان،
چىرايلىرىدا بولسا شادلىق كۈلكىسى جىلۋىلەنگەن
ئىدى.

يىگىت:

— رائىلە، سىز ھەقىقەتەن ياخشى قىز ئىكەنسىز.
مەن سىزنى ياخشى كۆرۈپ قالدىم. مەن سىزنىڭ قازا
كۆزلىرىڭىزنى، كۆزەل قامىتىڭىزنى ياقتۇرۇپ قالدىم.
ئەگەر سىز خالىسىڭىز بىز توي قىلىشاق دەيمەن. مەن
سىزنىڭ ئۆمۈرىنى بەختلىك بولۇشىڭىزغا كاپالەتلىك
قىلالايمەن، — دېدى. قىز بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، سەل ئوي
لىنىپ قالدى ۋە ئاخىر:

— ياق مۇمكىن ئەمەس، مەن سىزنى ئۇستازىم
سۈپىتىدە داۋاملىق ھۆرمەتلەيمەن. ئارتۇقچە بولۇشى
مۇمكىن ئەمەس، — دېدى. يىگىت قىزغا يېلىنىپ:

جېنىم رائىلە، مەن سىزدىن ئۆتۈنۈپ قالاي، مە
نى ئۇنداق قىينىماڭ. سىزدىن ئايرىلىپ ياشاشتىنمۇ
مەن ئۈچۈن قىلچىمۇ ئەھمىيىتى يوق، — دېدى چىرايىغا
ئازابلىق تۈس بېرىپ. يىگىتنىڭ بۇ كۆچلۈك تەلىپى
قىزنى يەر ھەپتە ئويغا سالدى. ئىلگىرى ھېچقانداق

ئەبەت ھېسسىي تۇغۇلمىغان قىزنىڭ سەبى قەلبىدە
يىگىتنىڭ مۇھەببەت تەلىپى بىلەن تەڭ قانداقتۇر بىر
خىل يوچۇن سۆيگۈ ئوتى بارلىققا كەلدى. شۇڭا ئۇ
نىڭ دوستى ئامىنەگىمۇ مەسىلىھەت سالماي، مۇشۇنى
ئىدى بىر ياخشى يىگىتنىڭ تەلىپىنى رەت قىلسام
ئاندا بولار — دەپ ئويلىدى — دە، ئۇنىڭ تەلىپىگە
ئۇزلىدى. يىگىتنىڭ شۇ قەدەر يېقىنچىلىقى، دەسلەپ
كى قەدەمدىكى مەردلىكى ۋە مۇزىكانتلىقى قىزنى ئۆز
ىگە ماگنىتتەك تارتقان ئىدى.

ئەتىسى رائىلە ئىشتىن چۈشۈپ، ئۆيگە كەلگەن
ە ئانىسى ئۇنىڭغا مەنىلىك كۈلۈمسىرەپ، تەنە ئارا
لاش:

— بىلەمسەن قىزىم، ماۋۇ سۇۋغاتلارنى كىم ئې
لىپ كەلدى؟ — دېدى. رائىلە كەنتۇر ئۇستىدىكى
چاڭ - چوڭ ئىككى بولاقنى كۆرۈپ ھەيران بولدى.
انىسى ئۇنىڭغا:

— ھەرھالدا يىگىتنىڭ مەرد يىگىت ئىكەن. ئۇنىڭ
يىزنىڭ ئۆيگە مۇشۇنىڭ بىلەن ئىككىنچى قېتىم كېلىشى،
مەن پەخەس بولۇپ ئۇنىڭدىن ئۆرۈكۈنى تارتقىنى،
ۋازى ھەرىكىتىدىن قارىغاندا ئۇ ئانچە ياخشى بالا
ئەمەستەك قىلىدۇ، ئۇنىڭ قىزلاردەك ياسىنىۋېلىشىنى
ھەممىدىغان تېخى، — دېدى.

رائىلە بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ بىر ھازا سۆزسىز
لىرىقاپ قالدى ۋە:

ئانا سىز ئۇنى ئۇنداق خاتا چۈشەنمەڭ، ماڭا

ئەشىنىڭ، قىزىڭىز بۇ ئىشتا ھەرگىز ئازغىنى يوق.
مەن سىزدىن خۇش بولاي. باشقىچە ئويلىماڭ — دېدى.
...

بىرنەچچە كۈنىدىن كېيىن ئېلىيار خىزمەت ئورنىغا قايتىپ قىچى ئىكەنلىكىنى ئېيتتىپ:

— رائىلە، ئەگەر خالىمىساڭ بىرگە ئېلىپ كېتەي. ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن سىزنى ئېسىل كېيىملەر بىلەن ئالاھىدە ياساندۇرۇپ قويىمەن. ھەمدە سىزنى چوقۇم سەنئەت مەكتىپىگە ئالدۇرىمەن. قانداق، بارامسىز؟— ئۇ بىر خىل سوئال نەزىرى بىلەن قىزغا تىكىلدى. قىز كەسكىن ھالدا:

— ئېلىيار، مەن خىزمىتىمنى قىلمۇھەيمەن، كۆرۈپ تۇرۇپسىز، ئانامنىڭ سالامەتلىكىمۇ ئانچە ياخشى ئەمەس، — دېدى - يۇ، لېكىن كۆڭلىدە يەنە ئېلىيارنىڭ بۇ تەلىپىگىمۇ ماقۇل بولغۇسى كەلدى ۋە ئۇ ئىش توغرىسىدا دوستى ئامىنە بىلەن مەسلىھەتلەشتى. ئامىنە ئۇنىڭغا:

— سەن ئېلىيارىيا ئىشىنىمەسەن؟ — دېدى. رائىلە ئىككىلەنمەستىن «ھەئە»— دەپ جاۋاب بەردى. ئامىنە سەل ئاچچىقلىنىپ:

— سەن ئۇنىڭغا ئالدىراپ ئىشىنىپ كېتىپسەن. ھېنىڭ نېمىشقىدۇر ھېچ ئىشەنگۈم كەلمەيۋاتىدۇ. شۇڭا سەن ئۇنىڭغا بەكلا باغلىنىپ كەتمىگىن. بىر ھەرگىل ئۇنى يەنىمۇ تولۇق چۈشىنىشكە تىرىشقىن. بىز باشقىلارنىڭ جىزنى چۈشەنمەسلىكىدىن ئەمەس، ئۆزىمىزنىڭ باشقا

ئى چۈشەنمەسلىكىمىزدىن قورقىمىز، تۈيۈق يولغا
ئى تېلىشىمىزدىن ساقلىنىشىمىز كېرەك. جېنىم
ئۇم بۇنداق، دېسەم رەنجىپ قالمىغىن يەنە،—
ئى.

رائىلە دوستىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ سەل خىجىل
ۋە:

— دوستۇم، مانا كۆڭۈل بۆلۈۋاتقىنىڭ ئۈچۈن
مەن. ئانامنۇ ئېلىيارغا شۇنداق قارايدىكەن. ئۇنى
دىن باشقا ئادەم چۈشەنمەيدۇ. ئۇ ياخشى يېگىت،
ڭ بىلەن چوقۇم بەختلىك بولالايدىغانلىقىمغا ئىشە-
مەن، — دېدى.

مانا، ئېلىيار ئەتە ماڭماقچى. ئۇلار بۈگۈنكى ئەڭ
مرقى ئاخشامنى بىرلىكتە ئۆتكۈزمەكتە.

سەنتەبىر ئايىلىرىنىڭ بۈگۈنكى ئاخشىمى ئىككى
ڭنىڭ ئۇنىجى قېتىملىق شېرىن مۇھەببەت ئىزھارى
لەن ئۆتمەكتە.

ئايدىڭ كېچە، ئەتراپ جىمجىت. كېچىنىڭ
ۋاسى كىشىگە راستىنلا ھۇزۇر بېرەتتى. بۇ
ئۇنىجى مۇھەببەت قىزنىڭ بىغۇبار قەلبىدە ھېچنېمە بە-
ن ئەڭلەشتۈرۈپ بولمايدىغان ئىپلىقى بىر سېھرىم
ۇزغا ئايلانغان ئىدى.

رائىلە ئېلىيارنىڭ ئالدىدا ئېگىز تېرەككە يۆلەنە-
كىنچە يىراق - يىراقلارغا نەزەر سالماقتا ئىدى. ئۇ
ۇگۈن ئېلىيارغا ئادەتتىن تاشقىرى گۈزەللىشىپ كەتە-
گەندەك كۆرۈنەتتى. ئېلىيار ئۆزىنى خۇددى بىر پارچە

ماگنىت ئۆزىگە تارتقاندەك ھېس قىلىپ رائىلەنىڭ كۆ-
زەل چىرايىدىكى خىيال ئارىلاش قارا پلا قالغان ئىدى.
ئۇنىڭ قىزغا تىكىلگەن قارا كۆزلىرىدە بىر خىل كۈچ
لۇك غەيرىي ھېسسىيات ئۇچقۇنلىرى يېغىپ تۇراتتى.
ئۇ قوللىرىنى ئاستا كۆتۈرۈپ، قىزنىڭ مۈرىسىگە قو-
يۇپ:

— ھېنىڭ گۈزەل لەيلەم، سىزنى ئۆمۈر بويى
سۆيىمەن. بىز پات ئارىدا بەختلىك بىر ئائىلىگە جەم
بولىمىز. دادام يېقىندا شائخەيگە سەپىرەت كۆرىشكە
بارماقچى، ئۇ سىزگە بىر دانە ئاكاردىيون ئېلىپ كې-
لىدۇ، زېرىككەن چاغلىرىڭىزدا چالىسىز، — دېدى. قىز
ئۇنىڭ سۆزلىرىدىن تۆگە تكۈسىز بايلىق تېپىۋالغاندەك
تەبەسسۇم بىلەن بېشىنى لىڭشىتقىنىچە، ئوماق كۆزلە-
رىنى ئۇنىڭغا تىكەتتى. يىگىت خۇددى بىر نەرسىدىن
قورققاندەك ئەتراپىغا قارىۋېتىپ يانچۇقىدىن پارقى-
راپ تۇرغان بىر دانە مىدالىيونىنى چىقىرىپ:

— بۇ ھېنىڭ سىزگە قالدۇرغان خاتىرەم بولۇپ
قالسۇن، ئەسلەپ قويارسىز، كېلىك ئۆز قولۇم بىلەن
ئېسىپ قويايي دېدى ۋە شۇنان قىزنىڭ باغرىغا مە-
كەم باستى. بۇنداق بولۇشىنى تېخى ئويلاپ يەتمىگەن
رائىلە نېمە قىلارىنى بىلەلمەي يېغلاپ تاشلىدى. ئې-
لىيار بىردىنلا جىددىيلىشىپ ئۇنى قويۇۋەتتى ۋە يېل-
پىنىپ تەلەپپۇزىدا:

— نېمە بولدىڭىز؟ مەندىن رەنجىدىڭىزمۇ؟ —
دەپ سوردى تىترەك ئاۋاز بىلەن. قىز ئىككى قولى

ىزنىڭ توسۇۋېلىپ:

— ياق رەنجىمىدىم. سىزنى بەكمۇ ياخشى كۆر-
ىمدىن... ئۇ سۆزىڭىز ئاخىرىنى داۋاملاشتۇرالـ
ى. بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغان يىگىت قىزنى يەنە بىر
ۇچاقلاپ سۆيدى.
رائىلە نېمە قىلارىنى بىلەلمەي ھاڭۇپقىپ قالدى.
ۇلىقىدا پەقەت:

— مېنىڭ گۈزەل لەيلەم، — دېگەن پىچىرلاش-
ىلىناتتى. رائىلە شۇ ھامان ئېسىنى يىغىپ ئانـ
ڭ سۆزلىرىنى ئويلىدى - دە:

— ئېلىيار، مەن سىزگە تولۇق ئىشىنەلمەيۋاتـ
ن — دېدى، بۇ سۆزنى ئاڭلىغان يىگىت قىزغا لاپ
بىر قارىدى ۋە: «سىز نېمە دەۋاتىسىز، ئۇنداقتا
ىزنى ئىشەندۈرۈشكە باشقا ئامالىم يوق. لېكىن سىز-
راستىلا سۆيىمەن. ماڭا ئىشىنىڭ جېنىم، — دې-
ى باش ئەگىپ تۇرغان كۆزلىرىنى رائىلەگە تىكىپ.
يىگىتنىڭ بۇ تۇرقىنى كۆرگەن قىزنىڭ ئۇنىڭغا
ۆنجىلىك ئىچى ئاغرىدىكى، ئۇنىڭ بىلەن تەڭ يىغلـ
ىڭكىلى تاس قالدى. ۋە ئىچىدە: مەن ئۇنى خاتا
بىلەپ ئىتمەن، — دېدى ئۆز - ئۆزىگە پىچىرلاپ،

— مۇشۇ كەتكەنچە قاچان كېلىسىز؟ — دېدى
رائىلە ئېلىيارغا ئۇمىدلىك قاراپ.

— قىشلىق تەتىلدە چوقۇم كېلىمەن. مېنى كۈ-
ۈك، بىز باش باھاردا توي قىلىمىز، مەن سىزگە
ىلغان تويلۇق ئېلىپ كېلىمەن. خەير - خوش، سىز-

دەك گۈزەل قىزنى ئۇنتۇش مەن ئۇچۇن تولىمۇ مۇشكۈل، — دېدى ئېلىيار قەلبىنى چۈشەندۈرۈپ.

ئۇلار يېرىم كېچە بىلەن بىر - بىرىدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيمىغان ھالەتتە خوشلاشتى.

× × ×

مانا ئېلىيارنىڭ «خىزمەت ئۇرنى»غا كەتكىنىگە ئۈچ ئايدىن ئاشتى. ئۇنىدىن رائىلەكە بىرەر پارچە خەت كەلمىدى. ئۇ خوشلاشقان ۋاقتىدا ۋەدە بېرىپ، خەت يازمەن دېگەن ئىدىغۇ؟

لېكىن رائىلەنىڭ ئېلىيارغا يازغان خەتلىرى ئۇزۇن پېتىچە قايتىپ كەلدى. ئۇ ئۇمىد بىلەن كۇتكەن قىشلىق تەتىلمۇ يېتىپ كەلدى. لېكىن ئېلىيار كەلمىدى. پەقەت ئامىنلا بۇ ئىشتا دوستىنىڭ بىرەر قىلتاقتا چۈشكەنلىكىنى جەزم قىلىپ:

— قانداق، مەن دېمىدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ كېلىشى ناتايىن. سېنىڭ ئېلىيارغا شۇ دەرىجىدە ئىشىنىپ كەتكىنىڭگە ھەيران مەن. بولۇپمۇ ئېلىيارغا ئوخشاش يېگىتلەرنى ياخشى ئادەم دەپ جەزم قىلىشىڭ تېخىمۇ قىيىن — سەن بۇ دېگەنلىرىم ئۈستىدە ئويلاپ كۆردۇڭمۇ؟ — دېدى.

رائىلە ئامىنەنىڭ بۇ ئەيىبلەشلىرىگە تاقەت قىلالماي:

ئەك ياخشىسى سەن بىزنىڭ ئىشىمىزغا ئارىلاش-

ماياتتا ھەربىر كىشى ئۆزىگە چۈپ تالالاش ھوقۇقىغا ئىگە. بۇ ئۆزۈمنىڭ ئەركىنلىكى، بىر - بىرىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىمىز. ئۇ چوقۇم ۋەدىسىدە تۇرىدۇ، — دېدى ئۆز - ئۆزىدىن شۇنىڭدىن كېيىن ئامىنە ئۇلارنىڭ ئىشىغا ئارىلىپ، شۇنىڭدىن كېيىن ئامىنە ئۇلارنىڭ ئىشىغا ئارىلىمايدىغان بولدى.

بۇگۈن كېچە رائىلە چۈشىدە تۇنجى قېتىم ئېلىنى كۆردى. ئېلىيار ئىلگىرىكىدىنمۇ ئېسىلراق كېيىنىپ، يوغان بىر چامادان كۆتۈرگەن ھالدا رائىلەنىڭ ئالدىدا تۇرغۇدەك. چامادانىدا رائىلە زادىلا كۆرۈپ باقمىغان ئېسىل كۆڭلەكلەر، ھەر خىل رەختلەر، زىبۇزىننەتلەر تۇرغۇدەك...

ئۇ شېرىن چۈشىدىن ئويغىنىپ ئاجايىپ ھاياجان بىلەن بۇگۈن ئېلىيار كېلىدىكەن — دېدى ئۆز - ئۆزىگە. ئۇ ئۆزىنى چۈشىدە كۆرگەن ئېسىل كىيىملەرنى كىيىپ، چاچلىرىنى كېنىسپ بۇدۇر قىلغان ھالدا ئېلىنىڭ ئالدىدا تۇرغاندەك ھېس قىلىپ تاتلىققىنا بىر كۈلۈپ قويدى. ۋە تاك يورۇماستىلا تۇرنىدىن تۇرۇپ، ھېتلىق كىيىملىرىنى كىيىدى - دە، ئۆرە ئىشكاپ ئالدىغا كېلىپ ئۇزاقتىن - ئۇزاق ئۆزىنى تۇرەشتۇرگەندىن كېيىن ئەتىگەنلىك چايىنى ئىچىپ ئاپتوبۇس بېكىتىگە چىقىشقا تەييارلاندى. دەل شۇ چاغ ئامىنە تولىمۇ ھاياجانلىق ھالدا ئۆيگە كىرىپ كەلدى. ئۇ رائىلەنى سىرتقا چاقىرىپ چىقتى. بۇگۈن ئۇنىڭ چىرايى ئادەتتىن تاشقىرى غەمكىن كۆرۈنەتتى. بۇنى كۆرگەن رائىلە:

— نېمە بولدۇك ئاداش، بىر يېرىڭ ئاغرۇۋاتا-
دۇ، غەمكىن كۆرۈنسەنغۇ؟ — دېدى.
ئامىنە دوستىنىڭ سەبى ھالىغا ئىچىنىش بىلەن:
— بىرەر يېرىمغۇ ئاغرىمايۋاتىدۇ، بىراق سە-
نىڭ ھېلىقى قىزىل كۆزۈڭنىڭ دامىغا چۈشۈپ كەتكىنىگە
ئىچىنىۋاتىمەن، — دېدى. رائىلە ھەيران بولۇپ:
— نېمە؟ نېمە دەۋاتىسەن، ئۇ مېنى ئازدۇرغىنى
يوققۇ، بىز پات ئارىدا بەختلىك بىر ئائىلىدە ئۇچرىشى-
دىغانلار تۇرساق، دوستۇم ئامىنە ئەتىگەندە نېمىلەرنى
دەپ يۈرىدىغانسەن، مەن سېنىڭ سۆزلىرىڭگە زادىلا
چۈشىنىلمەيۋاتىمەن، — دېدى.
— ئەمدىرەك چۈشىنىدىسەن دوستۇم، بەلكى ئۇشە-
گۈك كەلمەس. شۇنداقتىمۇ مەن ئېيتىشقا مەجبۇر.
— تۇنۇگۈن كەچ باغچىدا ئېلىسيارنى كۆردۈم.
ئۇنىڭ ھالى بەكمۇ ئىچىنىشلىق. ئۇنىڭ ئۇچىسىدا ئىلە-
گىرىكى ئېسىلمەر ئەمەس، ئادەتتىكى رەختتىن
تىكىلگەن مايلىشىپ جۇلۇقى چىقىپ كەتكەن بىر قۇر
ئىشتان - چاپان. ئىككى ساقچى ئۇنى ئالدىغا سېلىپ
ھەيدەپ مېڭىپتۇ. ئەتراپتىكى كىشىلەردىن ئاڭلىشىمچە،
ئۇ تۇنۇگۈن ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتىنىڭ كېچىك
سودا دۇكىنىدا ئىشلەيدىغان بىر قىزنى باغچىغا ئېلىپ
كىرىپ، ئۇزاق سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن كەچ كىرگەن-
دە ئۇنىڭ پۇلىنى بۇلىغان ئىكەن، نەق مەيدانىدا تۇ-
تۇۋاپتۇ. قارا، ئۇ نېمىدېگەن ۋەھشىي - ھە؟ لېكىن
مەن ئۇنى دەسلەپتە كۆرۈپ، كۆزلىرىمگىمۇ ئىشىنەلمەي

قالدىم، كېيىن قارىسام ئۇ راستىنلا ئېلىسيار ئىكەن، —
دېدى. رائىلە بۇنى ئاڭلاپ:
— ياق، بۇ مۇمكىن ئەمەس، خاتا كۆرۈپ قال-
غان بولۇشىڭ مۇمكىن ياكى باشقا بىرسىنى ئېلىسيارغا
ئوخشىتىپ قالغانسەن، — دېدى تېڭىرقاپ ئامىنەنىڭ
سۆزىگە ئىشەنگۈسى كەلمەي. ئامىنە ئاچچىقلىنىپ:
— سۆزۈمگە ئىشەنمەمسەن؟ بۇمۇ ئۆزۈڭنىڭ ئىخ-
تىيارى. لېكىن سەنمۇ ئۆز كۆزۈڭ بىلەن كۆرگەندىلا
ئىشىنىپ قالىسەن. ئامىنە دوستىغا ئېلىسيار توغرىلىق
كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى ئېيتتى. ئەمما رائىلە بۇلارغا
ئىشەنمىدى. ئامىنە شۇ ھامانلا قايتىپ كەتتى.
رائىلە سەل ئويلىنىپ قالدى، بىر تۇرۇپ ئامىنە-
نىڭ ئېيتقانلىرىغا ئىشەنگۈسى كېلەتتى، بىر تۇرۇپ
ئۇنىڭدىن شۇبھىلىنەتتى. ئۇ ئۆز - ئۆزىگە تەسەللى
بېرىپ:
— ياق، ئامىنە خاتا ئېيتىۋاتىدۇ. رائىلە سەن
ئۆزۈڭ ياخشى كۆرگەن يىگىتىڭنى ھەرگىزمۇ خاتا
چۈشەنمە، — دەپ ئۆزىنى ئەيمىلەيتتى. رائىلەنىڭ
ئېلىسيار بىلەن توي قىلىشىغا ئانىسى قوشۇلمايتتى. چۈنكى
ئۇنىڭ ئانىسىمۇ ئېلىسيارنى ئامىنەگە ئوخشاش چۈشىنە-
تتى، لېكىن قىزنىڭ نۇرغۇن قېتىملىق چۈشەندۈرۈشى
ئانىنى مەلۇم دەرىجىدە قايىل قىلغان ئىدى.
مانا قىش ئۆتۈپ باھارنىڭ رەڭدار گۈللىرىگە
تولغان گۈزەل كۈنلەرمۇ يېتىپ كەلدى. ئاپرېلنىڭ
ئاخىرقى كۈنلىرى ئانىسى ئۇنىڭدىن:

— قىزىم هېلىقى يىگىتنىڭ يوقاپلا كەتتىغۇ؟ قولۇم-
قوشنىلارمۇ پاتەمخان پولۇنى قاچان يەيمىز دەپ قۇ-
لاقنى قىزىتقىلى تۇردى. شۇ يىگىت بىزنىڭ يۇزسىزنى
يەرگە قاراتسىلا بولاتتىغۇ؟ — دېدى. رائىلە ئانىسىغا
— خاتىرجەم بول ئانا. ئۇ مۇشۇ بىرلەچچە
كۈن ئىچىدە كېلىدۇ، — دەپ ئىشەنچ بىلەن ئېيتتى.
قولۇم - قوشنىلارمۇ رائىلەنى كۆرگىنىدە بىر - بى-
رىنىڭ قۇلاقلىرىغا كوتۇدىشاتتى. رائىلە بۇلارنى كۆ-
رۈپ ۋىللىدە قىزىرىپ كېتەتتى. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئەيـ
ۋىدە - شىكايەتلىرىگىمۇ ئانچە پەرۋا قىلمايدىغان بو-
لۇپ قالدى.

بۇگۈن چۈشتىن كېيىن شەھەر بويىچە ھەممە كى-
شى ئوچۇق ھۆكۈم ئېلان قىلىش يىغىنىغا باردى. بۇ
يىغىنغا رائىلەمۇ قاتناشتى. ئەتراپتىكىلەرنىڭ كۆزلىرى
رائىلەگە سوغۇققىنە تىكىلگەندەك قىلاتتى. بۇ ھال ئۇنىڭ
كۆڭلىنى غەش قىلدى. يىغىن باشلىنىپ باش سوتچى ھۆكۈمنامە
ئېلان قىلىۋاتاتتى. ئەتراپتىكىلەرنىڭ ئېلىيار... ھېلىقى
ئېلىيارغۇ... دېيىشلىرى رائىلەنىڭ قۇلىقىغا كىردى.
ھۆكۈم ئېلان قىلىنىپ نۆۋەت ئېلىيارغا كەلدى:

— جىنايەتچى ئېلىيار بۇ يىل 23 ياش. ئۇ كـ
چىكىدىن تارتىپ ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، ئادەم ئالداش
بىلەن...

سوتچىنىڭ سۆزى باشلىنىش بىلەن تەڭ ئېلىيار
سەھنىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلتۈرۈلدى. شۇ ھامان رائى-
لەنىڭ چىرايى تامدەك تاتىرىپ كەتتى. ئۇ تەسلىكتە

يېنىنى كۆتۈرۈپ قارىدى.

ئېلىيار سوت سەھنىسىدە پۈت - قوللىرىغا كويزا -
كىنا، بېشىنى ساڭگىلاتقان ھالدا يەرگە قاراپ تۇراتـ
كەن سېلىنغان، چاچلىرى چۈۋۈلغان، كىيىملىرى پا-
نى...

رائىلە ئۆزىنى گويا بىر تېگى يوق ھاڭغا چۈشۈپ
كەتكەندەك ھېس قىلدى... ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئېلىيار-
نىڭ پارقىراپ تۇرغان بۇدۇر چاچلىق، كاستۇم - بۇ-
رۇلكا كىيىپ گالىستۇك تاقۇالغان ھېلىقى قىياپىتى
بىلەن بۇگۈنكى چاچلىرى پاخپايغان، كۆزلىرى ئولتۇ-
رۇشۇپ بەتىنى سۇغا چۈشكەن ئىتتەك سالپايغان قىيا-
پىتى روشەن سېلىشتۇرۇلما بولۇپ، ئىختىيارسىز سەـ
كىنىپ كەتتى - دە، ئېلىيارغا يەنە بىر قېتىم قاراشقا
جۈرئەت قىلالمىدى.

بۇ چاغدا رائىلەنىڭ يېنىدا ئۇن - تىنسىز تۇر-
غان ئامىنەنىڭ كۆزلىرىدىنمۇ غەزەپ - نەپرەت ئوتى
چاقناپ كەتكەن ئىدى. بۇگۈن خەلقى - ئالەم ئالدىدا
ئاق كۆڭۈل رائىلە ئۇچۇن ئاسمان يېرىق، يەر قاتتىق
تۇيۇلدى. ئۇنىڭ تېنى دەھشەتلىك بوراندا ئۇياقتىن -
بۇياققا ئۇرۇلغان دەرەخ شاخلىرىدەك ئىختىيارسىز دا-
ۋالغۇيېتتى. پۈت - قولى دەرمانسىزلىنىپ، كۆزى قا-
ئالمىشاتتى. بۇ چاغدا ئۇ ئۆزىنى گويا بوران ئۇچۇرۇپ
ئۇرلىغان بىر تال يوپۇرماقتەك ھېس قىلدى. رائىلە
ئۆز - ئۆزىگە پىچىرلاپ دەيتتى:

— ئۇ مېنى ئالداپتۇ... مېنى ئالداپتۇ دېگەنـ
بۇ چاغدا زال ئىچىدىن ئۇ

دەك ئەكس سادا رائىلەنىڭ قۇلىقىغا ئۇرۇلغاندەك تۇيۇلدى. رائىلەنىڭ قەلبىدىن بۇقۇلداپ ئېقىپ چىققان پۈشايمان ۋە ئازاب ياشلىرى يامغۇردەك تۆكۈلۈشكە باشلىدى. ئۇ كۆز ياشلىرىنى ئەتراپتىكىلەردىن يوشۇرۇشقا تىرىشىپ قۇلىقىنى مەھكەم ئېتىۋالدى - دە، مانا دۇرسىز قەدەملىرى بىلەن زالدىن ئاستا چىقىپ كەتتى.

توپ سۆزىسى

بۈگۈن سىنتەبىر ئېيىنىڭ ئاخىرقى شەنبىسى. ھاۋا خېلىلا ئىسسىق ئىدى. مەھەللە يولىنىڭ ئىككى چېتىدىكى ئۆزۈنغا سوزۇلغان ئۆزۈم باراكلىرىدا سازغىچ بىلەن پىشقان ئۆزۈملەر ئېغىزلارغا سېرىق سۇ كەلتۈرەتتى. يېقىن ئەتراپتىكى مەھەللە باغلىرىدىن چىققان ۋاقىرىغا يەتكەن يەل - يېمىشلەرنىڭ مەززىلىك پۇرىقى دىماققا ئۇرۇلۇپ تۇراتتى، مۇشۇنداق مەمۇرچىلىققا تولغان كۆز ئايلىرىدا توي قىلىش نەقەدەر كۆڭۈللۈك ھادىسە!

مەن دوستۇمنىڭ تويىغا سوۋغات ئېلىش ئۈچۈن ماگىزىنغا قاراپ كېتىۋاتىمەن.

مەن تۆت كوچا ئاغزىدىن ئايرىلىپ «شىنخۇا كىتابخانىسى» ئالدىدىن ئۆتكىنىمدە، كىتابخانا ئالدىدىكى مىڭ - مىڭ ئادەملەرنى كۆرۈپ ھەيران قالدىم. بۇ يەردىكى توپ - توپ ئادەملەر بىر - بىرىنىڭ پۈت - قوللىرىغا دەسسىشىپ كىتاب سېتىۋېلىش بىلەن ئاۋارە ئىدى. ئېنىقكى، يېڭى كىتاب سېتىلىۋاتاتتى. مەن ھەممىنى ئۇنتۇپ مۇشۇ كىتاب سېتىلىۋاتقان بىر نى سېتىۋېلىش قارارىغا كەلدىم. شۇ چاغدا

جىردىنلا دوستۇم ئامىنەنىڭ تويى ئېسىمگە كەلدى. مەن ئاردىسالدى بولۇپ تۇرغىنىمدا، ئادەملەر توپى ئارىسىدىن ئېگىز بويلۇق، ساقالليرىغا ئاندا - ساندا ئاق سانجىلغان بىر كىشى قوللىرىدا قاتتىق مۇقاۋىلىق قېلىن بىر كىتابنى كۆتۈرگىنىچە خۇشال كەيپىياتتا چېقىتى. مەن ئۇ كىشىنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئۇ ھازىرلا سېتىۋالغان كىتابنى قولۇمغا ئالدىم. بۇ كىتاب ئەسلىدە دوستۇم ئامىنە ۋە مەن ئۇزاقتىن بېرى بىر كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىپ كەلگەن «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق كتاب ئىكەن.

مەن كىتابنى ئېگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىپ، ئادەملەر توپى ئارىسىغا قىستالدىم - دە مىك بىر جايا - مۇشەققەتتە بۇ كىتابتىن بىرنى سېتىۋالدىم.

مەن خۇشاللىقىمدا كىتابنى تىنماي ۋاراقلايتتىم. خۇددى قىممەت تىلىك بىر بايلىققا ئېرىشكەندەك، قەلبىم ئىختىيارسىز خۇشاللىق ۋە ھاياجانغا تولدى. مەن قەلبىمدىكى خۇشاللىق ھېسسىياتىنى باسالمايا كىتابنى كۆتۈرۈپ ھېلىمۇ بېرىپ دوستۇم ئامىنەنىڭ ئىشىكى ئالدىغا قانداق كېلىپ قالغانلىقىنى تۇيمايلا قاپتىمەن.

ئۇنىڭ تويىغا سوۋغات ئېلىشنى ئۇنتۇپتىمەن، شۇ چاغدا كۆزلىرىم قولۇمدىكى مۇقاۋىسى چىرايلىق ئىشلەنگەن، قىممەت باھالىق ئاشۇ كىتابقا چۈشتى. مەن ئېچىمدە مۇشۇ كىتابنى ئېلىپ بارسام بولارمىكىن دەپ ئويلىنىدىم، چۈنكى مەن چۈشەنگەن بۇ دوستۇم ئۇچۇن مۇشۇ ئېسىل كىتابمۇ قىممەت تىلىك «توي سوۋغىتى» بولا-

ئېتى، شۇڭا قىلچە ئىككىلەنمەي دوستۇمنىڭ ئۆيىگە ئۇدەم تەشرىپ قىلدىم.

تويلۇق كىيىم - كېچەكلىرى بىلەن بېزەلىگەن ئامىنە بىر توپ قىزلار ئارىسىدا بەختلىك مىنۇتلىرىغا مەست بولۇپ ئولتۇراتتى.

دوستۇم مېنى كۆرۈپ:

— ئەجەب بالدۇر كەلدىڭغۇ؟ — دېدى تەنە قىلىپ. «كەچۈرگىن دوستۇم. ئاددىي بولسىمۇ...» دەپ تولۇمدىكى «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق كتابنى خىجىللىق ئىچىدە ئۇنىڭغا سۇندۇم. ئۇ خۇشاللىقىدىن نېمە قىلارىنى بىلەلمەي كىتابنى باغرىغا بېسىپ تۇرۇپ:

— ساڭا كۆپ رەھمەت، — دېدى.

ئەتراپتىكى قىزلارنىڭ بەزىلىرى ھەيران قالغان، يەنە بەزىلىرى بولسا كىتابقا مەنسىتمەسلىك نەزەرى بىلەن قاراپ قالغان ئىدى. ئامىنە كىتابنى تىنماي ۋاراقلايتتى. شۇ چاغدا كۆزلىرىم باشقىلارنىڭ بۇ تويىغا ئېلىپ كەلگەن يۇك ئەدىيال، چامادان، ھەر خىل قەدەل، دېرىزە تورلىرى، ئېيتاۋۇر قىممەت باھالىق سوۋغاتلىرىغا چۈشتى - دە، خىجىلچىلىق ئىچىدە: «ئاددىي بولۇپ قالدى، رەنجىمەگەيسەن» دېگەنىنى تەكرارلاپ قويدۇم.

ئۇ چوك، قارا قۇمچاق كەلگەن بىر جۇپ كۆزىنى ماڭا تىكىپ جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن:

— ياق دوستۇم، بۇ ھەرقانداق ئېسىل سوۋغاتلارغا مەن ئوشۇق بولسا ئوشۇقكى، ھەرگىز كەم ئەمەس دېدى - دە، كىتابنى ئەتىۋارلاپ باغرىغا مەھكەم يېستى.

بىز قاچان بەختلىك بولىمىز

بۇگۈن شۇنچە ھارغىنىمغا قارىماي يەنىلا كەلگە
دالىنى سەيلە قىلىۋاتىمەن، غەپلەت ئۈيقۇدىن ئويغىنىپ
يا پىيىشىل تون كىيگەن تەبىئەت ئۆز گۈزەللىكى بىلەن
كىشىنى مەھلىيا قىلماقتا. باغ - ئارامىلاردا ھۆپپىدە
ئېچىلغان رەڭگا - رەڭ گۈللەر، ئاشۇ گۈللەرنىڭ ئەۋ-
رىشىم شاخلىرىدا خەندان ئۇرۇپ سايراۋاتقان غەزەل-
خان بۇلبۇللارنىڭ يېقىملىق سادالىرى كىشىگە ھۇزۇر
بېغىش ئەتمەكتە ئىدى. مۇشۇ كۈنلەردە گويا توي مە-
كىسى ئۇچۇن جابدۇنغان ساھىبجامال كەبى ھۆسن
تۇزگەن گۈزەل تەبىئەت ۋە ئۇندىكى سۆيۈملۈك مەۋ-
جۇداتلار خۇددى پەردەنىڭ ئاتا - ئانىسىغا ئوخشاش
رەھىمسىزلىك بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقاندەك، مە-
نىڭ يۈرىكىمدىن چىقىۋاتقان ئۇنسىز ھەسرەت نالىسە-
ئى ئاڭلاپ، مەسخىرىلىك كۈلۈۋاتقاندەك تولىمۇ غەلىتە
تۇراتتى. مەن شېرىن ھېسلارغا چۆمۈلگەن گۈزەل ئەمما
رەھىمسىز تەبىئەت دۇنياسىغا تويماي قاراپ ئىختىيار-
سىز خىيال سۈرەتتىم، تۇرۇپ - تۇرۇپ ئۇلۇغ كىچىك
تىنا تتىم: چۈنكى قەلبىمنىڭ چوڭقۇر يېرىدىن ئورۇن

ئالغان پەردەگە بولغان ئوتلۇق سۆيگۈ مېنى زادىلا
تىنچ ئاپقۇزمايتتى. ھەي خالايىق! سەھرا يېگىتىنىڭ
ئەھەر قىزلىرىنى سۆيۈشى جىنايەتمۇ؟... ياق! ھەرگىز
ئۇنداق ئەمەس! لېكىن مەن پەردەنىڭ ئانىسىنىڭ
ئالغىدىن «تېگى پەس سەھرالىق!» دېگەن سۆزنى ئۆز
قۇلقىم بىلەن ئاڭلىدىمغۇ؟ ... ھەي ...! پەردە بىلەن
ئۇلنىڭ ئانىسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق نېمىدېگەن چوڭ -
ھە؟!

مەن خىيالدىن بېشىمنى كۆتۈرۈشىمگە خۇددى
مۇشۇ پەردە ئۈچۈرىشىنى ۋەدىلىشىپ قويغاندەك ئۇدۇل
كېلىۋاتقان پەردەنى كۆردۈم. ئۇ ئۇچىسىغا قارا سار-
جىدىن پېلات يوپقا، پۇتىغا ئاق توپلىي كىيگەن بولۇپ،
بۇ كىيىملەر ئۇنىڭ گۈزەل ھۆسنىگە ھۆسن قوشقان
ئىدى، ئۇنىڭ سۆزۈك يۈزىگە گۈلتاج بولۇپ ياراشقان
قارا خالى، قىياقتەك قاشلىرى ئاستىدىكى توم قارا كۆز-
لىرى ئۇنى تېخىمۇ ئۇزلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭغا تۇنجى رەت
قارىغان ھەرقانداق ئادەمنىڭ قەلبىگە ئۇنتۇلغۇسىز
خاتىرە ئاتا قىلاتتى. ئۇ ھەقىقەتەن ئىسمى - جىسمىغا
لايىق پەرى ئىدى.

پەردىنىڭ تولۇن ئايىنى ھەيران قالدۇرغۇچى
گۈزەل رۇخسارى بۇگۈن تولىمۇ سۇلغۇن كۆرۈنەتتى.
ئۇنىڭ بۇ تۇرقى خۇددى زۇلمەت پەردىسى ئىچىدە
قالغان ساھىبجامالغا ئوخشايتتى.

— پەردە، سىزگە نېمە بولدى؟ نېمانچە غەمكىن
كۆرۈنىسىز؟ — دېدىم مەن.

— خالمۇرات، مەن ئاتا - ئانامنىڭ چېكىدىن ئاشقان توي سېلىقلىرىغا زادىلا چىدىيالمايۋاتىمەن. مەسىلىھەت چېيىنىڭ مەسلىھىتى ئۇچۇنلا 500 يۈەندىن ئارتۇق پۇل خەجلىدىڭلار، ئەمدىلىكتە بولسا مەسلىھەت چېيى ئۇچۇن مىڭ يۈەندىن ئارتۇق قىممەتكە ئىگە سوۋغا - سالام ئېلىپ بارماقچى بولۇۋاتىسىلەر، ئىشنىڭ بېشى مۇشۇنداق باشلانديما، رەسمىي تويغا كەلگەندە قانداق بولۇپ كېتەر! چۇنكى ئاشۇ ئانامنىڭ يەنە نېمىلەرنى دەيدىغانلىقى ماڭا بەش قولدەك ئايانداە! ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ مەھەللىدىكى ۋالاقتەككۇر ياپىساچى، ياۋاش مەزلۇملار ئارىسىدا نەپ ئېلىپ ئۆگىنىپ قالغان ئادەم بېدىكلىرىنى چاقىرماقچى. دادام بىچارە بولسا ئانام ئالدىدا ھېچنەرسىگە ئەرزىمەس بىر قۇل. ئاھ، رەھىمسىز مەخلۇقلار... دېگىنىچە بېشىنى تۆتۈپ ئارقىسىدىكى تېرەككە ئاران يۆلىنىۋالدى.

— كېرەك يوق پەردە، مەن سىزنىڭ كۆڭلىڭىزنى چۈشىنىمەن. مەن سۆزلەۋېتىپ ئۇنىڭ كۆزلىرىگە ئامراقلىق بىلەن قارىۋالدىم.

— ئۇلار مېنى سىزگە ساتماقچى، مەن ئۆزۈم ياخشى كۆرگەن ئادىمىگە سېتىلامدىمەن؟ مەن ئۇلارنىڭ پاك مۇھەببەتنى مال - دۇنياغا تېگىشىشتەك چاكىنا ئارزۇسىغا مۇخالىپ ئىش تۇتقانلىقىم ئۈچۈن ئۇلار سىزنى مەندىن قاچۇرۇش ئۈچۈن ئېغىر تويلۇق سالماقچى. چۇنكى ئۇلار مال - دۇنيانى پاك مۇھەببەتتىن مەرتىۋىنى ۋېجدانىدىن ئەلا بىلىدۇ، — دېدىم.

دېمەك پەردە شۇنچە تىرىشىپمۇ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئېغىر تويلۇق سېلىش ئارزۇسىنى قايتۇرالمىغان

ئىدى.

— پەردە، كۆڭلىڭىزنى يېرىم قىلماڭ، مەن سىز ئۈچۈن ھەممىگە تەييار، ھەتتا ئاسماندىكى ئايىنىمۇ رازىمەن. مەن سۆزلەۋېتىپ پەردەگە قارىدىم، ئۇ سۈكۈت ئىچىدە سۆزلىرىمگە قۇلاق سېلىپ خىيال ئىلكىگە ئۆتمەكتە ئىدى. بىز خېلىغىچە گەپ - سۆزسىز بىرگە ماڭدۇق. بىرئازدىن كېيىن ئۇ سائىتىگە قاراپ مەن بىلەن خوشلاشتى، مەن ئۇنىڭ زىلۋا بويىغا ئارقا نەرەپتىن ئۇنسىز تەلمۈرۈپ تۇرغىنىمدا ئۇ ئاستا بۇرۇلۇپ يۈرەككە ئوت ياققۇچى بىر خىل تەبەسسۇمنى ماڭا ھەدىيە قىلىپ كېتىپ قالدى.

× × ×

ئارىدىن خېلى ۋاقىتلار ئۆتۈپ، پەردە ئاز بولسىغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن ئاتا-ئانىسىنىڭ رايىنى قىلچە قايتۇرالمىدى. ئۇ ئانىسىغا نەچچە رەت يىغلاپ تۇرۇپ يالۋۇردى، بىراق ئاندىن ئاڭلىغىنى:

— ئۇنداق بولسا خالمۇراتقا بىكارغا تەگكۈك بار ئىكەنده، خەلق - ئالەم ئالدىدا قىزىنى بىر سەھرالىققا بىكارغا بېرىدۇەتتى دېگەن ھاقارەتكە قېلىش مەن ئۈچۈن نومۇس ئەمەسمۇ؟... قىز بالا دېگەن ساڭا ئوخشاش دۆت بولمايدۇ، شۇ چىرايىڭ بىلەن مەيدەڭنى كۆتۈ-

دۇپ تۇرساڭ قايسى بىر باشلىق ياكى باينىڭ بالىسى بىزنىڭ ئالدىمىزغا كەلمەيدۇ دەيسەن. ئېسىت قىز تۇغقىنىمغا تويىدىغان ئوخشايمەن، — دېگەندەك سۆزلەر بولدى.

— ئانا، سۆيىگۈنۈم ھەممىدىن ئەلا، مۇشۇنىڭ ئۈزى مەن ئۈچۈن چوڭ بايلىق ئەمەسمۇ؟ سەن قىزىڭنىڭ بەختىنى سېتىپ زادى قانچىلىك مەرتىۋە ۋە بايلىققا ئېرىشەرسەن؟... ئانا، جېنىم ئانا، سەن...

— پۇلنىڭ ئۈزى پەخت بولماي نېمە؟... پۇل دېگەن بەخت دېمەكتۇر. قوشنىمىزنىڭ ئاشۇ كالامپاي قىزى چېغىدا بەش مىسقال ئالتۇن ئالدۇردى، ساڭا ئون مىسقال جىق كېتىپتىمۇ؟... ئۇ سېنىڭ قولۇڭغا سۇ قۇيۇپ بېرەلەرمىدى؟ بۇ تويىنى شۇنچىلىك ھەشەمەتلىك قىلمىمىزكى، يۇرتتىكىلەر ۋاي-ۋاي ياسىمن جۇرنىڭ قىزىنىڭ تويى ئەجەب چوڭ بولدى، — دەپ ئاغزىنى ئېچىپلا قالسۇن.

× × ×

كۇن پېشىنگە تەۋە بولغان بولسىمۇ كىتابتىن تېخىچە باش كۆتۈرەلمىگەن ئىدىم. ئەمما كىتاب ئوقۇيالمايتتىم. چۈنكى، ئارامسىز كۆڭلۈمنى كىتاب ئارقىلىق خۇشال قىلماقچى بولسامۇ بۇ مىنۇتلار ئۈچۈن ئۇ بىھۇدە ئاۋارىچىلىق ئىدى. بىردىنلا قۇلىقىمغا: «خالمۇرات!...» دېگەن ھاياجانلىق يېڭىك ئاۋاز ئاڭلاندى. مەن گويا شېرىن چۈشتىكى لەززەت بېغىشلىغان بۇ پېچىرلاش تۈ-

يلى بېشىمنى ئاستا ئوتتۇردۇم. ئىككىمدا پەرىدە. ماڭا ئاراپ ئىللىق كۈلۈمسىرەپ تۇراتتى، دۇنيادا قايغۇ ئېچىدىكى ئادەمنىڭ كۈلۈمسىرىشىدىن ئېغىر ئازاب بولمىسا كېرەك. ئىنتىزارلىققا تولغان كۆزلىرىم ئۇنى قار-
ى ئالدى.

— ياخشىمۇسىز پەرىدە، ئولتۇرۇڭ، دەپ ئۇنى
لۇم - لۇم ئورۇندۇققا تەكلىپ قىلغاچ چاي ئېلىپ كەل-
دىم.

— كۆرۈۋاتقىنىڭىز قايسى كىتاب؟ «ئۆتكەن كۈنـ
لەر»نى قايتا كۆرۈۋاتامسىز؟

— ھەئە. شۇنداق. قېنى چاي ئوتلىغاچ ئولتۇ-
رۇڭ.

ئۇ ماڭا ئۈزە-بېقىپ:

— بۈگۈن سىرتقا چىقىپ ئايلانساق دەپتىم -
دىدى.

مەن پەرىدىنىڭ تەلىپىگە قوشۇلدۇم، بىز ياتاقتىن چىققىنىمىزدا سىرتتا سىم - سىم يامغۇر يېغىۋاتاتتى. مەن غەمكىن ھالەتتە سىرلىق خىياللار دېڭىزىغا چۆكۈپ كېتىۋاتقان پەرىدىگە پات - پات قاراپ قويۇاتتىم. كۆڭلۈمدە ئۇنىڭغا ئېيتىدىغان نۇرغۇن سۆزلىرىم بار دەك قىلاتتى - يۇ، لېكىن بىرنېمىمۇ ئېيتالمىدىم. بىزنىڭ كېـ
تىپ - كېتىپ ئۈچرىشىپ قالىدىغان كۆزلىرىمىز ئۇنـ
سىز سىرداشمۇاتاتتى.

— خالمۇرات، چۈشلۈك تاماقنى بىرگە يېسەك
قانداق. مەن پەرىدىنىڭ بۇ كۈتۈلمىگەن تەكلىپىدىن

بەكمۇ شادلاندىم. پەقەت شۇ چاغدا ئۆزۈمسىنىڭ تېخى تۇنۇگۈن كەچتە ئىزالانغان پېتىم ئىكەنلىكىمنى بىلىدىم.

— تولىمۇ ئوبدان تەكلىپ، سىز دېگەندەك بولسۇن، — دېدىم.

بىز تاماقخانىدىن چىققىنىمىزدا ھاۋا ئېچىلىپ، بىرئاز ئاپتاپمۇ چىققان ئىدى. يامغۇردىن كېيىنكى نۇرلۇق ئاپتاپ پەردىنىڭ يارىشىملىق قىزارغان يۈزى ۋە ئاپئاق بويۇنلىرىنى ئۆزىنىڭ سېخى نۇرلىرى بىلەن يورۇتۇپ ئۇنى تېخىمۇ زىلۋا كۆرسىتىپ تۇراتتى. بىز بىرلىكتە سەيلە قىلغۇچىلار كەم ئۇچرايدىغان، ياپ يېشىل دەرەخلەر بىلەن ئورالغان «بەخت» كوچىسىنىڭ دوقمۇشىدىن قايرىلىشىمىزغىلا ئۇچىسىغا قىزىل چىت كۆڭلەك كىيگەن ئون ياشلار چامىسىدىكى بىر گۈل ساتقۇچى قىزچاق ئۇچرىدى. ئۇ يېڭىلا ئېچىلغان پۇراقلىق ئەتىرگۈللەرنى كۆتۈرۈۋالغان ئىدى. مەن دەرھال پەردىنىڭ گۈلنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ئېسىمگە ئالدىم ـ دە، بىر تال گۈل سېتىۋېلىپ:

— ئېلىڭ پەردە، بۇ مېنىڭ تولىمۇ ئاددىي سوۋغام... دېدىم. پەردە:

— گۈل ئۆزى كىچىك بولغىنى بىلەن ئۇنىڭ مۇھەببىتى چوڭقۇر خالىمۇرات، دېگىنىچە گۈلنى قولۇمدىن ئېلىپ، ئۇنى گويا مۇشۇ گۈل بەرگىگە ئوخشاش لالە رەڭ لەۋلىرى ۋە ناچىدەك بۇرنىغا يېقىپ كۆزلىرىنى ئىختىيارسىز يۇمدى ـ دە، ئاھ... دېگىنىچە ھۆزۈرلە-

پ پۇرىدى ۋە:

— مەن ئۆمرۈمدە گۈلنى بۇنچە ھۆزۈر بىلەن پۇراپ چىققىنىچە پۇرىغان ئەمەس ئىدىم، — دېدى.

— بولدى پەردە، گۈلنى بەك پۇرىغان ئادەم مۇرادىغا يېتەلمەيمىش، — دېدىم مەن چاقچاق ئارىلاش.

پەردە سۆزلىرىمنى ئاڭلاپ ئۇلۇغ كىچىك تىنىپ:

— خالىمۇرات، مەن راستلا ئىرادىسىز ئوخشايمەن، چۈنكى مەن شۇنچە تىرىشقان بولسامۇ ئانامنى نائىل قىلالمىدىم، بىز يىراق - يىراقلارغا كەتكەن بولساق ئۇلار بىزنىڭ قەدرىمىزگە ئاندىن يېتەرمىدى نانداق؟ — دېدى.

— ياق، پەردە، سىز ئىرادىسىز ئەمەس، بىزدە يانىدا كەسپىنىڭ قەدرى يوق دېگەن گەپ بار. بەلكىم ئۇلار ھازىر تازا بىلمەيۋاتقان بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر بىز ئىككىمىز چۆل-جەزىرىلەردە ياشىساقمۇ ئۇ يەرلەر بىزنى ئۇچۇن ھامان جەننەت، — دېدىم. شۇنان پەردىنىڭ كۆزلىرىدە ئۈمىد ئۇچقۇنلىرى چاقناپ، ئۇنى تېخىمۇ چىرايلىق كۆرسەتكەن باشلىدى. مەن ئۇنىڭغا تويماي قارايتتىم. چۈنكى ئۇنىڭ تۇم قارا قاشلىرى ئاستىدىكى بۇلاقتەك سۈزۈك كۆزلىرى مەن ئۇچۇن ئالەم ئارا تەڭداشسىز پاكلىقنىڭ بىردىنبىر سىمۋولى ھېسابلىناتتى. دۇنيادىكى مەشھۇر رەسساملارمۇ ئۆمرىدە بۇنداق كۆركەم مودېلنى ئۇچرىتىپ باقمىغان! قەدىمىي يۇنان مەيكەللتاراشلىرىمۇ بۇنچە گۈزەل مەيكەل بەرپا قىلال-

مىغان بولغيدى بەلكىم. خەيرىيەت، پەرىدەنى ئۆمرە-
دە بىرەر قېتىم كۆرۈپ باقمىغان كىشىلەر ئۈچۈن ئۇ-
نىڭ بۇ تەڭداشسىز گۈزەللىكىنى تەسۋىرلەپ بېرىش
ھەقىقەتەنمۇ مۇشكۈل.

مەن ئۇنىڭ چوڭقۇر خىيالىلارغا پېتىپ بىر ئۇقتا-
غا تىكىلىپ قالغان قارا كۆزلىرىگە قارىدىم، ئۇ لام-
جىم دېمەستىن تۇراتتى. بىرئازدىن كېيىن ئۇشتۇم-
تۇتلا «خوش، مەن قايتاي» دېدى. مەن ئىختىيارسىز
غەيرەتكە كېلىپ:

— خوش، — دېگىنىمچە قولۇمنى ئۇنىڭغا سۇن-
دۇم، ئۇ سەل ئىككىلىنىپرەك قولىنى ماڭا ئۇزاتتى، مەن
ئۇنىڭ بۇ ئاپئاق نازۇك قولىنى تۇنجى قېتىم تۇتقان
ئىدىم، شۇڭلاشقىمۇ ئۆزۈمنى تىل بىلەن ئىسپادلەپ بې-
رىش قېيىن بولغان بىر خىل بەخت ئىچىدە سېزىدىكە
باشلىدىم. پەرىدە ئادەتتى بويىچە كىشىنى مەست قىلغۇچ ئىل-
لىق تەبەسسۇمنى مېنىڭدەك غېرىبكە ھەدىيە قىلىپ،
يېنىك قەدەم بىلەن كېتىپ قالدى. مەن ئۇنىڭ ئارقا-
سىدىن قارىسى يوتكىچە قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ
قولى تەگكەن ئالقانلىرىنىڭ تېخىمچە لاۋا چىقىۋاتقان-
لىقىنى سېزىپ، ئۇنى سۆيگۈ پىراقىدا چاقىقغان لەۋلە-
رىمگە ئاستا تەكىۋزدۈم ۋە شۇئان ئانامنىڭ «بالام
بەك ئېگىزگە ئىسىلىپ قالدۇقمۇ قانداق، توينى ياخشى
قىلالمايمىز دېگەن تەقدىردىمۇ سەن ئۇچۈن بارلىقىمىز-
نى قۇربان قىلىماقلىقىمىز قەرز. بىراق ئالتە مىڭ يۆە-
لىنىڭ تويلۇق ئۈچۈن نەگىمۇ بارارمىز؟...» دېگەن

ئىكەن. ئاۋازى قۇلاق تۈۋىمدە جارانگىشىقا باشلىدى.
ھېسسىمۇ بۇ ئالتە مىڭ يۆەلنى قەيەردىنمۇ تاپارمەن؟...
بىراق مەن ئۇنى ھەددىدىن زىيادە ياخشى كۆرىمەن،
ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆمرۈمدە پەقەت ئۇنىڭ بىلەنلا توي قىلسام
دېيەن. ئەپسۇسكى بۇ توي ئۈچۈن ئانامنىڭ يوشۇرۇن
بىرئۇنچە ياش تۆكۈۋاتىدۇ. «بىزمۇ سېنى بىر ئوغۇل
دەپ كۆزۈڭگە قاراپ، تەسلىكتە چوڭ قىلىۋېدۇق، بىراق
ئۇلار بىزنىڭ ھۇرمىتىمىزنى ئەسلا قىلمىدى. شۇنداقتە-
مۇ سېنىڭ كۆڭلىڭنى يەردە قويمايمىز»، «ئۆلمىگەن جان-
دا ئۈمىد بار». ئانامغا يەنە ئىچىم ئاغرىدى. بۇنچىلىك
كۆپ پۇلنى نەدىنمۇ تاپارمەن؟... بۇلارنى ئويلىغانسېرى
بېشىم پىرقىراپ توي ھەققىدىكى خىيالىمنىڭ يەكۈنى
چىقمىدى، شۇنىڭدىن كېيىن كۈندە كەچلىكى كىتاب كۆ-
زۈمنى تاشلاپ تويلۇققا كېتىدىغان پۇل ھەققىدە ئامال
لار ئىزلەيتتىم. شۇ چاغدا كاللامغا ئۇشتۇمتۇت بىر
خىيال كەلدى، مەن گويا خىيالىدىمنى بىرەرسى بىلە-
ۋالغاندەك چۆچۈپ ئەتراپقا قارىدىم. ھېچكىم كۆرۈنە-
مەيتتى، بىراق بۇ ئويلىرىم ئۇزاققا بارماي، بىر قورۇ-
قۇنچ ئىچىدە قالدىم-دە، بېشىمنى تۆۋەن سېلىپ يۇزۇ-
لىرىمنى ئېتىۋالدىم.

— ئاھ... بۇ ... بۇ مۇمكىن ئەمەس، بۇنداق قىلە-
سام ئۇزۇمنىڭ پۈتىغا ئۆزۈم پالتا چاپقان بولىمەن.
چۈنكى ساقالغا چۈشكەن ئاشقا بەربىر قورساق توي-
مايدۇ - دە؟ بىراق توينى ئارقىغا سوزۇپ پۇل تاپقىچە
پەرىدەنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۇنى باشقا بىرىگە ياتلىق

قىلمۇەتسەچۇ؟... خۇدا ماڭا ئاسانچىلىق بەرگىن...!
كۆڭلۈمگە پۈككەنلىرىم پىنھان تۇتۇلغاي...! دەل شۇ
چاغدا شەخسلەرنىڭ پۇل ئامانىتى ئېسىمگە كەلدى-دە،
شۇئانلا بىراۋنىڭ بەش يىللىق ئامانەت قويغان
5 مىڭ يۈەن پۇلىنىڭ چوڭ دەپتىرىمدىكى- كۆتىكىنى
ئۆچۈرۈۋېتىشنى ئويلىدىم، پۈتۈن بەدىنىمنى قورقۇنچ
باستى، يۈرىكىم گويا مەن ئۇنى ئاللىبۇرۇن ئېلىپ بولۇ-
غاندەك دۈپۈلدەپ سوقۇشقا باشلىدى.

يا... ياق، ھەرگىزمۇ ئۇنداق قىلماسلىقىم كېـ
رەك، قىلغىنى ئىش دېگەن قىرىق يىلدىن كېيىنمۇ بىلـ
مەپ قالىدۇ ئەمەسمۇ... بىراق مەن ھەرقانچە قىلسا-
مۇ ھېلىقى 5 مىڭ يۈەنتىنىڭ مەيدىن زادىلا كېچەل-
مىدىم، ئۇنى باشقىلار ئارقىلىق ئالسا بولاۋېرىدىغۇ؟...
ئەگەر تۇيدۇرماي بىر تەرەپ قىلسامچۇ؟... مەن بۇ-
گۈن كېچە زادىلا ئۇخلىيالمىماي ئۇنى بالدۇرراق
ئوكۇشلۇق قولغا كىرگۈزۈشنىڭ ئۇنۇملۇك چارىلىرىنى
ئويلىدىم. پەردەنىڭ دۇنياخور ئانىسىنىڭ تويلۇق ئال-
غان كۈنلەردىكى خۇشاللىقىنى، ئۇنىڭ قولۇمدىكى پۈل-
لارغا قاراپ مېنى تۇنجى قېتىم «ئوغلۇم» دەپ ئاتىشىنى
خىيال قىلاتتىم. يەنە بىر تەرەپتىن پەردەنىڭ غەلىتە
چىرايىنى ئەمەس، خاتىرجەملىك نۇرلىرى يېغىپ تۇر-
غان قارا كۆزلىرىدىكى ئوتلۇق قاراشلىرىنى ئويلىغـ
نىمدا ئىختىيارسىز ئورنۇمدىن تۇرۇپ كەتتىم. بىرئاز-
دىن كېيىن بايىقى جىنايەتلىك خىياللار ئېسىمگە كە-
لىپ، مېنى يەنە قورقۇنچ باستى.

مېنىڭ بولغۇسى قېيىن ئانامنىڭ ئاچكۆز نەپسى،
چېكىدىن ئاشقان توي سېلىقى ھەممىدىن ئۇستۇن كېـ
لىپ، مېنى جىنايەت يولىغا باشلىماقتا ئىدى. مەن ئال-
لاغا ئىدا قىلدىم:

— ئاھ... خۇدا!. ماڭا ئاسانچىلىق بەرگىن!، مەن
ئۆمرۈمدە تۇنجى قېتىم پۈتۈن دۇنيا ئېتىراپ قىلغان
پاك مۇھەببىتىم ۋە پەردە ئۈچۈن خاتا يولغا ماڭدىم.
چۈنكى بۇ مۇھەببەتنى كۆڭلۈمگە سەن سالغان، سەن
مېنىڭ روھىمنى، كۆڭلۈمنى پەردەگە ئەسىر قىلىپ،
جىسمىنى دېھقانىنىڭ كەسپىدە قالدۇردۇڭ. ماڭا بۇنىڭ-
دىن باشقا ئامال يوق، مېنى كەچۈرگىن...! بۇ گۇناھىـ
نى ھېچكىمگە بىلدۈرمىگىن!...

شۇنىڭدىن كېيىن يۈرىكىم بىرئاز ئورنىغا
چۈشكەندەك بولدى.

× × ×

ئىللىق ياز شامىلى پەردەنىڭ ئاتەش يېنىپ
تۇرغان يۈزلىرى ۋە قوندۇزدەك چاچلىرىنى ئۆزىنىڭ
كۆزگە كۆرۈنمەس قوللىرى بىلەن يېنىڭ سىلاپ،
پەردەنى چەكسىز ھۇزۇرلاندۇرغاچ ئۆزىمۇ زوقلىناتتى؛
مەن مۇشۇ تاپتا ئىللىق شامال بولۇپ يارىلىپ قالمـ
ىغىمغا پۇشايمانمۇ قىلماقتا ئىدىم، شۇ چاغدا پەردە:

— ھەيرانمەن خالمۇرات، شۇنچە كۆپ پۇللارنى
لەدىنمۇ تاپقانسەن؟— دېدى ئۇشتۇمتۇت، خىيال ئار-

لاش ماڭا قاراپ.

— بىر نەۋرە ئاكام يارىدەم قىلدى، دېدىم مەن يالغان سۆزلەپ. چۈنكى ھەقىقىي ئەھۋالنى پەردە- كە تويدىن كېيىن ئېيتقىسىم تۇرۇك ئىدى.

— ئەزىمەتكار زېمىن ساتقان پۇلىنى بەردىما؟ كېيىن ئېيتىپ قايتۇرايلى، تويدىن كېيىن بىر ئامال قىلىپ دادام ئارقىلىق ... — 2 مىڭ يۈەن پۇل ئېلىنى ئېيلاۋاتىسىز — دېدى پەردە.

— ئىككى مىڭنى تېيىرغا ھېچ نەرسە كاشا ... — دېدىم مەن خاتىرجەملىك ... قول ئارقا- ... ئېيتىپ بەردىنى قارا- ... كېتىدىغان- ... سۆزۈش- ... قارىدىم، ماڭا ... قالـ ... كۆتۈۋاتىدۇ، مە- ... چىراي- ھالىتىم- ... بىلمۇالاتتى، ... سۆزلىمەيلا- ... پەردە، سىزگە شۇ- ... دېدىم. ئۇ سۆزلىرىم- ... ئاڭلىغاندىن كېيىن ماڭا ... بىلەن ...

ھەسەتلىك بىر قاراپ قويۇپ ئۆزىنىڭ كۆزلىرى بىلەن گۈزەللىك تالىشىۋاتقان يۇلتۇزلارغا تىكىلگىنىچە خىيالغا پاتتى. ئۇ نېمىشقا مېنى يالغۇز قالدۇرۇپ ئۆز خىيالى بىلەن بەنت بولۇپ كېتىدىكەن؟

— نېمىشقا گەپ قىلمايسىز پەردە، نېمىنى ئويلاۋاتىسىز؟ — دېدىم.

— مەن خېلىدىن بېرى توختىماي سۆزلەۋاتىمەنغۇ. سۆزلىرىمنى ئاڭلىمىدىڭىزمۇ؟ — دېدى ئۇ كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك بىر خىل سىرلىق كۈرۈشۈش بىلەن.

— ئاڭلىدىم پەردە، مەن سىزنىڭ يۈرىكىڭىزنى ئۆتكۈر چىقىۋاتقان ئاشۇ ئۇنسىز پىغانىنى ئاڭلىدىم، مەن سىزنىڭ كۆڭلىڭىزنى پاراكەندە قىلىۋاتقان مۇشۇ توي سېلىقىدىن بىزار بولغىنىڭىزنى بىلىۋاتىمەن— دەپ قويدۇم تەسلىكتە.

— توغرا ئېيتتىڭىز خالىمۇرات، مەن ھەقىقەتەن نارازى، سىزنىڭ ئاتا - ئانىڭىز، دوستلىرىڭىز مېنى قانداق چۈشىنىپ قالار - ھە؟...

— ئۇنداق دېمەڭ پەردە، سىزنىڭ ۋىجدانىڭىزنى ئازابلاۋاتقان بۇ خىيالىلار ماڭا ئايان. مېنىڭ ئاتا - ئانام، دوستلىرىم سىزنى ئوبدان بىلىدۇ. چۈشەنچە بېرىش ھاجەتسىز.

ئۇ ياشقا تولغان ئۇمىدلىك قارا كۆزلىرىنى ماڭا تىكىپ مىننەتدارلىق بىلەن باقتى، مەن جاساراتسىزلىنى يوقاتماستىن ئۇنىڭ يۈزلىرىدە پەيدا بولغان

ئىككى تامچە ياشنى ئاستا سۈرتتىم.

— ئاھ، ئۇنىڭ يۈزلىرىدىن شۇ تاپتا گۈلخانىڭ تەپتى كېلەتتى، مەن ئۇنىڭ ياشلىرىنى قوللىرىم بىلەن ئەمەس، يۈزلىرىم بىلەن سۈرتۈپ قويۇشنى خالايتتىم، بىراق جۈرئەت قىلالمىدىم. شۇنداقتىمۇ پەردىنىڭ يۈزلىرىنى ئېنىق كۆرۈۋېلىشقا ئىمكان بەرگەن سېخى تولۇن ئايغا رەھمەت ئېيتتىم. ئىككىمىز ئۇن - تىنسىز خېلى ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن ئەترايىنى بارا-قسان ئورمان قاپلاپ تۇرغان بىر قورام تاشنىڭ ئۈستىدە يانمۇ يان ئولتۇردۇق، يۈرىكىم يەنىلا ئەنسىز سوقۇشقا باشلىدى.

— خالمۇرات، نېمە بولدىڭىز؟ سىزدە بىر كۆڭۈلسىزلىك بار، لېكىن ماڭا ئېيتمايۋاتمىسىز، ئېيتسىڭىز ئىدى كاشكى قولۇمدىن كېلىشىچە ياردەم قىلغان بولاتتىم،— مەن ئۇنىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرەلمەي ئىزتىراپ ئىچىدە كۆلۈپ قويدۇم. بىز ئارىلاشقاندىن بۇيان بۇگۈنكىدەك ئۇزاق ئولتۇرۇپ باققان ئەمەس، پەردە قايتايلى دېگىنىچە ئورنىدىن تۇردى. مەن ئۇنى ئۆيىگىچە ئاپىرىپ قويدۇم.

ئەتىسى ئىشخانامغا بالدۇرلا باردىم، بىراق ماڭا قارىغانلىكى كىشىدىن خۇدۇكسىنىپ قورققىم كېلەتتى، شۇنداقتىمۇ چاندۇرمايتتىم. بۇنىڭغا قارىماي يەكشەنبە كۈنى تويلۇق ئالغىلى بازارغا چىقتۇق، پەردە ئامال بار مەن تەرەپتە تۇرۇپ باھاسى ئەرزان، سۈپىتى ياخشى رەختلەرنى تالليايتتى - يۇ، يەنە ئانىسىنىڭ

چاكلىشىگە ئۇچرايتتى. ئۇ بىزگە كانىدەك چاپلىشىۋالىپ ئون مەسقاللىق ئالتۇن هالقا ۋە بىر جۈپ ئالتۇن ئۈزۈك ئالدۇردى. پەردە ئانىسى بىلەن زەر-گەر دۇكىنىنىڭ ئالدىدا بىر قەپەز ئېلىشىپ كۆردى. ئەمما ئانىسى كۆڭلىگە پۈككەن قىممەت باھالىق ئەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئالدۇردى. تويلۇق ئۈچۈن جەمئىي 5 مىڭ يۈەن خەجلەپ بولدۇم. ئۇنداق قىلىپ تويىنى 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگە مۇقىملاشتۇردۇق. ھەيرانەمەن تويغا، بىز ئارزۇ قىلغان بەختلىك كۈنلەرگە ئاز قالغانسېرى كۆڭلۈمنى بىر خىل ئۇمىدسىزلىك قورشىۋالغان ئىدى.

ئالتىنچى ئايغا بەش. كۈنلەر ئۇچقانىدەك ئۆتەكتە، بىراق شۇ كۈنلەر ئىچىدىكى ئەڭ بەختلىك مىنۇتلار بولغۇسى ھىجرانىڭ قارا بۇلۇتلىرى كەل-تۈرىدىغان كۆكۈلسىزلىكلەرنىڭ ۋەھىمى ئىچىدە قالىدىغانىكەن. تۇيۇلماقتا. ئەتىسى ناھايىتى سەھەر ئىشقا باردىم، قورقۇنچلۇق مىنۇتلار قاش بىلەن كىرپىك ئارىلىقىدا قالغان ئىدى. ئىشخانا مەسئۇلى مېنى ئايرىم بۆلۈمگە چاقىرتىپ:

— دەپتىرىڭىزدىكى ئامانەت قەرز چېكىنىڭ ئىگىسىنىڭ ئۇنى مۇددەتتىن بۇرۇن ئېلىشىنى قىلچە تەسەۋۋۇر قىلمىغان بولغىيتتەڭىز. باريكالا يىگىت، سىز-لى بۇنداق قىلار دەپ خىيالىمۇ كەلتۈرمىگەنىكەن-مەن، يۈرىكىڭىز قاپتىمۇ يوغان ئوخشىمامدۇ؟... ھەي، سىزنى قانداقمۇ ئالىي مەكتەپتە تەربىيە كۆرگەن

دېگىلى بولسۇن؟ــ ئۇنىڭ نەشتەردەك سۆزلىرىگە، يۈرگىنىش بىلەن قاراشلىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەي كۆزلىرىمنى قاچۇرۇپ يەرگە قارىۋالدىم، شۇ تۇرقىمدا يۇ يەردىن ئىختىيارسىز چىقىپ كەتكۈم، يىراق ـ يىراقلارغا قېچىپ كەتكۈم كېلەتتى، بىراق ئالدىمدا يارغانسېرى كۆپىيىۋاتقان خىزمەتداشلىرىمنىڭ ماڭا ياققان نەپرەتلىك كۆزلىرى دەستىدىن يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك بولۇپ كەتتىم.

ئاھ، خۇدا!... مەن ئۆزۈمنىڭ مۇنداق بولارىنى نېمىشقا ئويلىمىدىم؟... نېمىدېگەن سەتچىلىك ـ ھەۋەس! تويغا بەش كۈنلا قالغان ئىدىغۇ؟... خىزمەتداشلىرىم، يىرىم قارارىدا ئوقۇش پۈتتۈرگەن ساۋاقداشلىرىم، بولۇپمۇ چەرىدەنىڭ يۈزىگە قانداقمۇ قارارمەن؟... ئاھ، خۇدا، ئەمدى قانداق قىلاي! مەن ئۆچۈن بۇنىڭدىن ئارتۇق نومۇس يوقتۇ بەلكىم. بۇ ئاھانەتكە قالغىچە ئۆزۈمنى ئېسىپ ئۆلتۈرۈۋالايمۇ...؟ ياكى بولمىسا يىراق بىر يەرگە كېتەيمۇ؟...

كەچقۇرۇن ياتاقتا ئاران قايتىپ كېلىۋالدىم. بۇگۈن كېچە پەقەتلا ئۇيقۇم كەلمىدى. قەلبىمدە ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلەپ مېنى شېرىن تۇيغۇلارغا چۆمدۈرگەن توي توغرىسىدىكى شېرىن خىياللىرىمنىڭ ئورنىنى ئەمدىلىكتە قورقۇنچ، ئەزا ۋە ئەلەم ئىگىلىدى. ئەتىسى ئۇستىخانلىرىمنى ئۇرۇپ چېقىۋەتكەندەك دەرمانسىز تۇرۇپتىمەن. يۈزۈمنى يۇيۇشقا تەييارلىنىۋاتقىنىمدا سىرتتا بىر ئادەمنىڭ مېنى چاقىرغىنى ئاۋازى

ئاڭلاندى، سىرتقا چىقسام جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدىن كەلگەن ئىككى كىشى مېنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ، ئۇلار مېنى توختىتىپ قويۇش ئۈچۈن ئېلىپ ماڭدى.

بۇگۈن ئەسلىدە پەردە ئېچىلىمىزنىڭ يېقىن دوستلىرىنى چاقىرىپ مەسلىھەت چېيى ئۆتكۈزىدىغان كۈنىمىز ئىدى. ئۇ بۇگۈن قەلبىگە ئاجايىپ گۈزەل خىيالمي چۈشلەرنى پۈكۈپ مېنىڭ ياتقىم ئالدىغا كېلەر بەلكىم... بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپسا، دەسلەپتە ئىشىنەلمەي ھەيران قالار... كېيىن... كېيىن... قانداق بولۇشىنى بىر نېمە دېيىش قىيىن... ئاھ، خۇدا مەن ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ياش ئاققۇزۇشنى خالىمايتتىم. بىراق مەن ئۇنى كۈلدۈرىمەن، بەختلىك قىلىمەن، بەختتىن قىزارغان يۈزلىرىنى، خۇمارلاشقان كۆزلىرىنى كۆرىمەن دەپ، ئۇنى ئازابلايدىغان، ئۇنى بەختسىز قىلىپ قويىدىغان بولدۇم. مەن ئەمدى پەرىدەگە، ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسىگە نېمىمۇ دەرمەن؟... بولۇپمۇ پەرىدەنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ نەپرەت يېغىپ تۇرغان كۆزلىرىگە قانداقمۇ قارارمەن؟... مەن تېگى يوق خەتالاردىكىنى گويا نىشانسىز قالغان كېمىدەك، گاھ چۆكۈپ، گاھ دېڭىز قىرغىقىغا ئۇرۇلۇپ ئىزتىراپ ئىچىدە ئولتۇراتتىم. چۈشلۈك تاماقمۇ گېلىمدىن ئۆتمەي، سائاق بولاي دېدىم، شۇ چاغدا تۇرمە باققۇچىسى بىر يىگىتنىڭ (ئۇ مېنىڭ ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ساۋاقدىشىم رۇستەم ئىدى)؛

— خالمۇرات، سىزنى تاشقىرىدا بىرسى چاقىرىدۇ؟ — دېگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. مەن ئاستا دېرىزىگە يېقىنلاشتىم بىلەن يېراقتىن ئېغىر قەدەملەر بىلەن كېلىۋاتقان، قارا كۆزلىرى ياش بىلەن تولغان پەرىدەنىڭ تولىمۇ غەمكىن قىياپىتىنى كۆردۈم، ئاستا ئالدىغا چىقتىم، ئۇ مېنى كۆرۈپ دەسلەپتە كۆزلىرىگە ئىشىنەلمىدى، بۇ مەنزىرە گويا ئۇنىڭ قورقۇنچلۇق چۈشىدەك تۇرۇپلا قالدى. بىردەمدىن كېيىن يۈزىنى تۇتۇپ ئۆكسۈپ يىغلاپ كەتتى.

ئاھ، مەن ئۇنىڭغا نېمە دەپ تەسەللى بېرەي بولاركىن؟... يۈرىكىم بۇ چىدىغۇسىز ئازابتىن پەريات چېكەتتى. مەن ئۇنىڭ ئاياغلىرىغا يىقىلدىم، پۇتلىرىنى چىڭ قۇچاقلاپ يىغلىۋەتتىم، يېراقتىن بىزگە قاراپ تۇرغان رۇستەم بىزنىڭ بۇ ھالىتىمىزنى كۆرۈپ سەل نېرىغا كەتتى.

— ئاھ!.. جېنىم پەرىدەم! مەن... مەن... — مەن سۆزۈمنىڭ ئاخىرىنى ئېيتالماي تارتىلىپ ياش ئېقىۋاتقان كۆزلىرىم بىلەن ئۇنىڭغا قارايتتىم. پەرىدە تىترەپ تۇرغان ئاپئاق يۇمشاق قولى بىلەن بېشىمنى ئاستا سىلىدى، پۇتۇن بەدىنىم گويا توك سوقۇۋەتكەندەك نازۇك بىر تۈيغۇدىن ئاستا تىترەيتتى. بۇ مېھرىبانلىقتىن ئېغىر جاراھەتلەنگەن يۈرىگىم بىر مىنۇت تەسەللى تاپقاندەك بولدى.

— پەرىدە، مەن سىزنى ئالدىدىم، مەن ئەمدى سىز ئۈشەنگەن خالمۇرات ئەمەس، سىز مېنى شۇ قولـ

ىرىڭىز بىلەن ئۇرۇڭ، بوغۇپ ئۆلتۈرۈڭ — دەپ ئاستا
ھا ئېچىنىشلىق ئىدا قىلدىم.
ئۇ بېشىمنى قوللىرىنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ ئۆكسۈپ
يغلىغىنىچە:

— ئاھ، خالمۇرات، مەن بۇنداق بولۇشىنى زادىلا
ۇيلىسىغان ئىكەنمەن. نېمىشقا مۇشۇنداق قىلغانـ
ز...؟... نېمىشقا...؟؟ دېدى. مەن ئىلگىرى كۆپ
يتىم ئۇنىڭ كۆزلىرىگە مۇھەببەت بىلەن دادىل
قارىغان بولساممۇ، مانا ئەمدى ئۆزۈمنى ئۇنىڭ سۆيۈـ
شىگە ئەرزىمەيدىغاندەك ھېس قىلاتتىم، گۇناھكار
كۆزلىرىم بىلەن ئۇنىڭغا ئۇدۇل قارىيالمايتتىم.

— مېنى ئۇنتۇڭ پەرىدە، مەن ئۆمۈرلۈك پۇشايـ
مان ئازابىغا قالدىم، سىز مەندەك بىر گۇناھكارنى
كۆڭلىڭىزدىن چىقىرىۋېتىڭ... ئۇ قولى بىلەن ئاستا
ئاغزىنى توسىۋالدى ۋە بىرئازدىن كېيىن:

— سىزنى مۇشۇ جىنايەت يولىغا مېڭىشقا مەجبۇر قىلغان مېنىڭ ئاتا — ئانام ئەمەس! مەن سىزنى تاشلىمايمەن، ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرىغىچە سۆيىمەن، چۈنكى سىز گەرچە جىنايەت ئۆتكۈزگەن بولسىڭىزمۇ، سۆيگۈمگە ئاسىيلىق قىلمىدىڭىز. — شۇ چاغدا تۇرمە باققۇچىنىڭ:

— كۆرۈشۈش ۋاقتى توشتى، — دېگەن ئاۋازى ئاڭلاندى.

مەن ئۇنىڭ ياشلىرىنى سۈرتۈپ «خوش» دېدىم. ئۇ بۇ يەردىن كەتتى، بىراق شۇ كەتكەنچە ئۇزاققا

سوزۇلغان بۇ بىر ئاي جەريانىدا پەقەتلا كەلمىدى. مەن ئۇنى ئاۋۋالقىدىن بەكرەك سېغىنماقتا ئىدىم، ئۇنى قانچىكى سېغىنغانسېرى، ئۇ مېنىڭ بۇنىدىن كېيىنكى ياشىشىم ئۈچۈن تولىمۇ ئېھتىياجلىق بولۇپ قېلىۋاتقانىدەك ھېسسىياتقا كېلىۋاتىمەن. ئاتا - ئانام ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىكلەرنىڭ ماڭا ھەدىيە قىلغانلىرى تاپا-تەنىگە تولغان ئۈمىدسىز سۆزلەر بولدى. مەن مۇشۇ ئېغىر كۈنلەردە پەقەت ماڭا بىردىنبىر تەسەللى بېرىۋاتقان، ماڭا ئۈمىد بېغىشلاۋاتقان نەرسىنىڭ پەقەت ۋۇجۇدۇمدىكى سۆيگۈ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىۋاتىمەن، پەقەت مۇھەببەتلا تۇرمۇشنىڭ ئېغىر كۈنلىرىدە ئەڭ ياخشى ياردەمچى بولالايدىكەن. مۇشۇ كۈنلەردە پەردىنىڭ مۇھەببىتى ماڭا يار - يۆلەك بولمىغان بولسا، بىر كۈنۈ ياشىيالماسكەنمەن، يېقىندىن بۇيان كېچىلىرى چۈشلىرىمدە، كۈندۈزلىرى خىيالىمدا پەردە، بىلەن، گاھى تۇرمە باققۇچى ساۋاقدىشىم رۇستەم بىلەن مۇڭدىشىدىغان بولۇپ قالدىم. ئۇ ماڭا چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلاتتى. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە پەردىنىڭ دوستى پەردىنىڭ ماڭا يازغان بىر پارچە خېتىنى ئەكىلىپ بەردى. مەن ئۇنى ئالدىراپ - تېنەپ ئاچتىم:

— سالام قىممەتلىك خالمۇرات!

ياخشىمۇسىز؟ مەن مۇشۇ خېتىم ئارقىلىق ئازابلىنىۋاتقان يۈرىكىمنىڭ ئۇنسىز ئاھىنى سىزگە تۆكمەم، سىز ئۈچۈن ئوتقا ياغ سەپكەندەك بولۇرما...؟

ئازابنىڭ قىلى بىلەن بوغۇلغان تىلىم سىزگە يۈرىكىمنى ئاخىرقىمچە سۆزلەپ بېرەلەرمۇ؟...

قەدىرلىك خالمۇرات سىز بىلمىسىز! كىشىلىك تۇرمۇش ئاجايىپ نەرسە ئىكەن. تېخى ئالدىنقى ئايلىرىمنىڭ مۇشۇ كۈنلىرىدە، بىز تىنچ تۇرمۇشنىڭ خۇشاللىقىدىن لەززەتلىنىپ، كەلگۈسىگە بولغان ئورتاق ئارزۇلىرىمىزدىن لەززەتلىنىپ، ئەلپۇنۇش بىلەن بەختلىك تويىمىز ھەققىدىكى شېرىن خىيالىلارنىڭ شارابىدا كۈنلىرىمىزنى مەسخۇشلۇق، تۇنلىرىمىزنى ئىنتىزارلىقتا ئۆتكۈزگەن ئەمەسمىدۇق؟... ماڭا ئەمدى بىر ئويلىمىغان يەردىن كۈنلىرىمىز مەسىرەتلىك ياش بىلەن، يۈرىكىمىز قان بىلەن تولۇپ ھەر ئىككىمىز ھەسرەت - زادامەت ئىچىدە ياشىماقتىمىز. سىزگە مۇشۇ خەتنى يېزىۋاتقان مېنۇتلىرىمدا مېنىڭ قانچىلىك ئازابلىنىۋاتقانلىقىمنى بىلىۋاتامسىز؟... سىز ماڭا ھەردائىم: «چىدامлиق بولۇڭ، بىز قەدىردان ھەمراھلاردىن بولۇۋاتىمىز، بىز شېرىن مۇھەببەت ئۈچۈن يوقسۇللۇقنىڭ خورلۇقىغا، بەختسىزلىكنىڭ ئازابلىرىغا، جۇدالىقنىڭ ئەلەملىرىگە چىدىشىمىز كېرەك» دەيتتىڭىز. سىزنىڭ شۇ سۆزلىرىڭىز تا مۇشۇ كۈنگىچە ماڭا مەدەتكار بولۇۋاتىدۇ. مېنىڭ يۈرىكىم سىزنىڭ ھەممىشە ئۆكسىمەس سۆيگۈڭىزگە ئېرىشىپ ئۆز ئارزۇسىغا يەتكەن ئىدى. ئاھ خالمۇرات! مېنىڭ گۈزەل ئارزۇلار قانات تلىنىپ ئۇچۇشقا تەييارلىنىۋاتقان يۈرىكىم بۇ دەھشەتلىك ئايرىلىشقا، ئات ئارىدا باشقا بىر ئادەمنىڭ ئايالى بولۇپ قېلىشتەك چىدىغۇ-

سىز خورلۇققا قانداقمۇ بەرداشلىق بېرەلىسۇن...؟ بۇ-
دى مېنىڭ چىدىغۇچىلىك ھالىم قالمىدى.

قەدىرلىك خالىمۇرات، ئىللىق شامالار مۇڭلۇق
ناخشا ئېيتىپ خۇددى ماڭا ئوخشاش ھەسرەتلىك
تولغۇنمۇاتقان مۇشۇ پىغانلىق كېچىلەردە ھېلىھەم
ئويغاق ياتامسىز؟... بۇ كېچىلەر سىزنىڭ شۇ ھېس-
ياتقا باي ئوتلۇق يۈرىكىڭىزنى قانچىلىك بىئارام
قىلمۇاتىدىغاندۇ - ھە؟...! مۇشۇنداق كېچىلەردە مې-
نىڭ ھەسرەتلىك يۈرەك سۆرلىرىمنى ئاڭلاۋاتامسىز؟...
مېنىڭ شۇ جاراھەتلەنگەن يۈرىكىمدىكى ئاخىرقى ئۈمـ-
دى بىلەن جان تالىشۋاتقان يۈرىكىمنى كۆرۈۋاتام-
سىز؟... مېنىڭ مۇشۇ ھەسرەتلىك پىغانلىرىمنى، تۆگـ-
مەس ئارزۇ - ئۈمىدلىرىمنى سىزگە يەتكۈزىدىغان ئىلـ-
لىق شامالار ئەمدى قەيەرلەرگە كەتكەندۇ...؟ مانا
قاراڭ تەبىئەتمۇ بىزدىن يۇز ئۆرۈۋاتىدۇ.

مېنىڭ ئاتا - ئانام سىزنىڭ ئەھۋالىڭىزدىن خەۋەر
تاپقاندىن كېيىن سىزگە ھېسداشلىق قىلىش ئۈيالقىتا
تۇرسۇن، مېنى «ئەمدىغۇ ئۇ تېگى پەس سەھرالىق
جىنايەتچىگە تويغانسەن، ئۇنىڭ بىلەن ئىسكەنجچى
كۆرۈشكۈچى بولما» دەپ قاتتىق تەھدىت سېلىپ
نەزەربەنت ئىچىگە ئېلىۋالغانلىقىنى ئاز دەپ، مېنى سىز-
دىن ۋاز كەچۈرۈش ئۈچۈن ئۆزىگە ئوخشاش بىر-
نەچچە ئايالنى ئىشقا سالدى. دادامنى كۆزگە
ئىلمىدى.

ئاھ خالىمۇرات! ماڭا بۇ خورلۇقتىن ئۆلۈم

ياخشى ئەمەسمۇ؟... ئۆلىمەسلىك ياخشى ئىدى. مەن
كەلگۈسىگە بولغان گۈزەل ئۈمىدلەر بىلەن تولغان
نەلبىمنى، سىز ئۈچۈن سوققان يۈرىكىمنى نابۇت
قىلىشنى ئەسلا خالىمايتتىم.

مەن سىز بىلەن تاغ ئۆڭكۈرلىرىدە، خاراب
كەمدە ياشاپ ھالال مېھنەت بىلەن ئىشلەپ، شاد -
خۇرام ياشاشنى مېنى يېقىندا ئۆز ئەمرىگە ئالماقچى
بولغان پۇلدار سودىگەر كىشىنىڭ ھەشەمەتلىك بىنا-
سىدىن مەك ھەسسە ئەلا بىلەتتىم. بىراق مەن ئەمـ-
دى بۇياقلاردا بولۇش ئالدىدا تۇرغان خورلۇقلارغا
بەرداشلىق بېرەلمەيمەن. ئەگەر ئاتا - ئانام يەنە
نېيىتىدىن يانمىسا سىز بىلەن بىرگە چۈشكەن تويلۇق
رەسىمنى كۆكرىكىمگە قويۇپ، سىز ئامراق كۆڭلىكىنى
كىيىپ، ئۇ دۇنياغا خاتىرجەم كەتمەكچىمەن.

ئاھ!... قىممەتلىكىم خالىمۇرات. مەن ئۆلۈم ئىلـ-
كىگە ئۆتۈشتىن بۇرۇن سىزنى بىرەر مەرتىۋە كۆرۈ-
ۋالمىسام كۆزۈمنىڭ ئوچۇق كېتىشى تۇرغان گەپ...
بىراق ئەسلى گۇناھكار، ھەقسىز جازاغا لايىق بول-
غان ئاتا - ئانام سىز بىلەن ئاخىرقى قېتىم دىدار-
لىشىشىمىزغۇ يول قويمايدىغاندەك قىلىدۇ. خالىمۇرات!
نۇرغۇن ئاتا - ئانىلار ئۆز پەرزەنتلىرىنى ياخشى
كۆرۈشىدىلا بىلىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە قىلىچ-
لىك ھۆرمەت قىلمايدۇ. ھەتتا شۇنداق بىر قىسىم
ئاتا - ئانىلارمۇ بارکى، ئۇلار ئۆز قەلبلىرىنى پەقەت
مال - دۇنيالا بەختلىك قىلالايدۇ دەپ قارايدۇ، ماڭا

ئوخشاش قانچىلىغان قىزلارنىڭ ھەقىقىي پاك مۇھەببەتنى ئۇستىگە قۇرۇلغان تۇرمۇشتىكى سودا بازىرىغا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ.

شۆھرەتپەرەسلىك ۋە دۇنياخورلۇقنىڭ ئاقىۋىتى ئىنسانغا ھەرگىزمۇ بەخت ئېلىپ كەلمەيدۇ، ئۇ ئىنسانىنى ئەڭ بەختسىز بىچارە ھالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ، ئاخىردا شۇ كىشىنى تۈگىمەس نادامەتكە قويىدۇ.

قىممەتلىكىم خالمۇرات: مەن تا مۇشۇ كۈنگىچە تىرىشچانلىق كۆرسەتتىم. ماڭا ھېسداشلىق قىلىغۇچى ئاق كۆڭۈل كىشىلەر مەن ئۈچۈن كۆپ پول ماڭغان بولسىمۇ ھېلىقى پۇلدار مەخلۇق پۈلىغا تايىنىپ ئۇلارغا تاقابىل تۇردى.

ئاھ خۇدا! مېنى نېمانچىمۇ بەتبەختلىقي يارىتىپ قويغان بولغىيدىڭ! ئەمدى مەن زادى قانداق قىلاي؟ شۇ تاپتا سىزدىن:

— بىز قاچان بەختلىك بولىمىز؟... قاچان شاد-خورام ياشايمىز؟... دەپ سورىغىم كېلىدۇ، بىراق بۇ ئەسلى شېرىن خىيال ئىكەن. لېكىن خالمۇرات: رەھىمەتلىك مومامنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىشىمچە بۇ ئالەمدە مۇرادىغا يېتەلمىگەن بارلىق ئاشىق-مەشۇقلار باقى ئالەمدە شادلىق ئىچىدە كۆرۈشىدىكەن، مۇرادىغا يېتىدىكەن، مەن شۇ ئارزۇ بىلەن ئۇ ئالەمگە كەتتىم، مەن سىزنى ئۇ ئالەمدە كۈتەي...

مەن ئۆلگەندىن كېيىن پات - پات قەبرەمگە

چۈل دەستىلىرى تىزىپ قويۇڭ. ئەمما قەبرىگە بىر تامچىمۇ ياش ئاققۇزماڭ، سىزگە نىجاتلىق تىلەۋاتقان، سىزگە كۈلەر، تۇنلەر ھەمراھ بولۇۋاتقان روھىم قورۇنمىسۇن... پەقەت پات - پات قەبرەمگە كېلىپ: «مېنى كۆتكىن سۆيگۈنۈم، مەن ھېلىھەم سېغىنىۋاتىمەن!...» دەپ ئاستا پىچىرلاڭ، ئەمما ئۇنىڭغا باشقىلارغا ئاڭلانمىسۇن. سىزنىڭ بۇ ئاۋازىڭىز ئۆزىنى مال - دۇنيانىڭ قۇلىغا ئايلاندۇرۇپ قويغان ئادىلارنىڭ شېرىن خىيالىنى بۆلۈۋەتمىسۇن. ئەلۋىدا قەدىرلىگىم، ئەلۋىدا...

روھىم سىزنى خىيالەن سۆيۈپ قالىدۇ.

پەرىدە.

مەن خەتنى كۆز ياشلىرىم بىلەن ئوقۇپ تۈگەتتىم، ئاخىرىدىكى «پەردە» دېگەن ئىسىمگە كۆزۈمنى سۈرتتىم. يۈرىكىم ئىختىيارسىز ئېچىنىشلىق پەريات چېكەتتى، كۆزۈمگە ھېچنېمە كۆرۈنمەيتتى، مەن تۇرمىنىڭ تۆمۈر رىشاتكىلىرىنى بۇزۇپ چىقىپ پەردىنى قۇتۇلدۇرۇش قارارىغا كەلدىم، رىشاتكىغا بىرنەچچىنى مۇشتلىدىم، قولۇمنىڭ تېرىسى تىتىلىپ قېپقىزىل قان سىرغىپ چىقىشقا باشلىدى، يۈرىكىم ئۆز ئاغرىقى بىلەن بەنت بولغاچقا بۇنى سەزمەيتتى.

— ئاھ... پەردە...! پەردە مەن تۇۋلىدىم، ئەتراپىمدىكى مەھبۇسلار: «سارىڭ بولدۇڭمۇ؟...» دېگەندەك ماڭا ھەيرانلىق بىلەن قارىشىپ قالدى. قەلبىمنىڭ ئەڭ چوڭقۇر يېرىدىن پەردىنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ

غا نسبه تەن كۆچلۈك غەزەپ ۋە نەپرەت تۈيغۇسى پەيدا بولدى.

مېنىڭ بۇ ئازابلىق يۈزكسمگە ھېچكىم تەسەللى بەرمىدى. مەن قولۇمغا قەلەم ئېلىپ پەردىگە تۆۋەندىكى قۇرلارنى يازدىم.

سالام قەدىرلىك پەردە!

مەن سىزنىڭ ھەسرەتلىك ياش بالەن تولغان خېتىڭىزنى كۆزلىرىم ياشلانغان ھالدا ئوقۇپ تۈگەتتىم. پەردە، سىزنى شۇ كۈنلەرگە قويغان مەن بولماي كىم...؟ مۇھەببەت ئادەمنى ھەر كويغا سالالايدىكەن. بەختلىكمۇ قىلىدىكەن، يەنە جىنايەتكىمۇ ئىتتىرىۋېتەلەيدىكەن. پەردە، مەن سىزنى ياخشى كۆرەمەن، مېنىڭ سىزگە بولغان مۇھەببىتىم ھېلىمەھەمۇ كۈندىن-كۈنگە ھەسسىلەپ ئاشماقتا. مۇشۇ تاپتا قانىتىم بولغان بولسا ئىدى كاشكى، يېنىڭىزغا ئۇچۇپ بېرىپ سىزنىڭ دەردىڭىزنى تەڭ تارتىشقان، ھەسرەتلىك ياشلىرىڭىزنى سۈرتكەن بولار ئىدىم. سىزنى بىرسىگە ياتلىق قىلماقچى بولۇشۇپتۇ تېخى ... پەردە، بىز بۇ خورلۇققا قانداقمۇ چىدارمىز - ھە؟... ياق... ياق پەردە، بىز جاسارەتكە كېلىپ جىسمىمىزدىكى مۇھەببەتنىڭ غايەت زور كۈچى بىلەن مۇشكۈلىمىزنى بىرلىكتە يېڭەيلى، كېلگۈسى ھامان گۈزەل، ئانداق ئىكەن پاك مۇھەببەت ئاخىر غەلبە قىلىدۇ، بىز شۇ چاغدا بەختكە ئېرىشىمىز.

سىزنىڭ مۇھەببىتىڭىز مېنى بەختلىك قىلدۇرغانلا

ئوخشاش، مېنىڭ مۇھەببىتىمۇ سىزنى بەختلىك قىلدۇرىدىغۇ دەپ ئويلايمەن. چۈنكى چىنلىق ھامان چىنلىق، ھازىرچە شۆھرەتپەرەسلىك، ساختىپەزلىك، ئالىيجانابلىق ۋە گۈزەللىكنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلىسىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا چىنلىق، گۈزەللىك ۋاپادارلىق شۇ پەھىمسىز دۇنياخورلارنىڭ چىركىن قاراشلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى، غايەت زور كۈچىكە ئىگە ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىدۇ. بىز ئۈمىد بىلەن ياشايلى. مەن سىزگە شۇ سۆزۈمنى يەنە تەكرارلايمەنكى «ئىنسانىنىڭ قىممىتى بەختۇ ۋە ئېركىن - ئازادلىق ئۈچۈن كۈرەش قىلىشتا».

سىزگە غەيرەت ۋە تاقەت تىلەپ:

- سىزنى مەڭگۈ قىزغىن سۆيگۈچى سىزنىڭ خالمۇراتىڭىز.

مەن خەتنى يېزىپ بولۇپ ئۈنى چوشلۇك دەم ئېلىشتىن پايدىلىنىپ پەردىگە ئېلىپ بېرىشنى رۇسىتەمگە ھاۋالە قىلدىم. ئۈمۇ خۇددى ماڭا ئوخشاش ئىنسان بولغىنى ئۈچۈن، يەنە كېلىپ ئۈنىڭ يۈرىكىدىمۇ ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ قانلىرى ئۇرغۇپ تۇرغىنى ئۈچۈن، بۇ خەتنى قارشىلىقسىزلا ئېلىپ چىقىپ كەتتى. ھەتتا پەردەنى مەن بىلەن كۆرۈشتۈرۈپ قويماقچى بولدى، مەن ئۇنىڭ ياخشىلىقىنى ئۇنتۇيالمايمەن. رۇستەمنى كۈتۈشكە باشلىدىم، رۇستەم ئالاھازەل ئىككى سائەتتىن كېيىن خامۇش قايتىپ كەلدى.

— قانداق پەرىدە بىلەن كۆرۈشەلمىدىگىمۇ؟ — دەپ سورىدىم مەن تاقەتسىزلىنىپ. ئۇ ئۇممىسىز قارا كۆزلىرىنى ماڭا تىكىپ ھەسرەت بىلەن بېشىنى چايقىدى ۋە بىردەملىك سۈكۈتتىن كېيىن:

— پەرىدە بۇ دۇنيا بىلەن ئەبەدىي خوشلىشىپتۇ...

— ھە، نېمە دەۋاتىسەن؟ سارىڭ بولدۇڭمۇ؟...

— ئۇ دەريانى ئۆزىنى تاشلىۋاپتۇ، غەيرەتلىك جول، قانداق قىلىمىز، مەن ئۇنىڭ ھامىلىدار ئاچىسىدىن بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلىغان ھامان مېڭەمدىن تۇتۇن چىقىپ كەتتى. يۈرىكىمدىكىنى ئېيتسام ياشاشنىڭ ئۆزى بىر پاجىئە ئىكەن... — دېدى ئۇ. مېڭەم نورمال ھالىتىنى يوقاتقان ئىدى، مەن خۇدۇمنى يوقىتىپ، گويا پەرىدەنىڭ قەبرىسىگە ئۆزۈمنى تاشلاپ ناله - پەريات قىلىۋاتقان يۈرىكىمنىڭ تۈرمىنى بىر ئالغان ئېچىنىشلىق نىداسىنى، قۇلاق تۇۋىمدە پەرىدەنىڭ «بىز قاچان بەختلىك بولىمىز؟...» دېگەن غەزەپلىك سادالىرىنى ئاڭلىغاندەك بولدۇم.

ئاپتور ھەققىدە:

ئامانگۈل مامۇت 1966 - يىل ئاقسۇ شەھىرىدە تۇغۇلغان. 1983 - يىلى تولۇق ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگەن. ھازىر ئاقسۇ شەھەرلىك سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىدا ئىشلىمەكتە.

ئامانگۈل مامۇتنىڭ ئىجادىيىتى 1984 - يىلى «ئاقسۇ گېزىتى»دە ئېلان قىلىنغان «ياشلىقىمدا» ناملىق تۇنجى شېئىرى بىلەن باشلانغان. شۇنىڭدىن بۇيان، ئۇ بىر قىسىم شېئىرلارنى يېزىش بىلەن بىرگە ئاساسلىقى «كېچىككەن سۆيگۈ»، «قەبرە ئالدىدا»، «پۇشايمان ۋە ئازاب»، «قارلىغاچلار نېمە دەيدۇ» قاتارلىق نەسرى ئەسەرلەرنى ئېلان قىلغان.

بۇ توپلامغا ئاپتورنىڭ بىر قىسىم ۋەكىللىك خاراكتېرلىگە ئىگە ھېكايىلىرى كىرگۈزۈلدى.

本集子选入三位女作者的短篇小说16篇。这些作品反映当代妇女的高贵品质和对人生，生活热爱以及她们对生活，爱情，人际关系和科学知识等方面的新观念。

人间有过如此情书 （维吾尔文）

作者：海力巴，阿米娜，阿曼姑
责任编辑：穆汗麦提江·阿布利孜
责任校对：白合提亚尔·阿布都里哈米提

喀什维吾尔文出版社出版
新疆新华书店发行
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
787×1092毫米 32开本 12.25印张
1988年7月第1版 1989年3月第1次印刷
印数：1—3700

ISBN7—5373—0108—5/I·30 （民文）
定价：1.00元

يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى

«قۇتادغۇبلىك» ۋە قانۇن

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى

«قۇتادغۇبلىك» ۋە قانۇن

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ۋەلى
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: جالالىدىن بەھرام
مەسئۇل كوررېكتورى: ئادالەت مۇتەللىپ

«قۇتادغۇبىلىك» ۋە قانۇن

يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى №54)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 14.5، گىلەم ۋارىقى: 4
1993 - يىل 2 - ئاي 1 - نەشرى
1993 - يىل 2 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 2,500 — 1
ISBN 7-228-02388-9/D·231
باھاسى: 6.00 يۈەن

يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى

يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى، 1949 - يىلى سىنتەبردە ئاقسۇ شەھىرى يېڭى بازار كوچىسىدا ئوقۇمۇشلۇق بىر باپكار ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1963 - يىلىدىن 1966 - يىلىغىچە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغان، 1969 - يىلى ئاۋغۇستتا ھەربىي سەپكە كىرگەن، ھازىر خەلق قوراللىق ساقچى قىسىملىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق باش ئەترىتى سىياسىي بۆلۈمىدە ئىشلەيدۇ.

ئاپتور 1983 - يىلىدىن باشلاپ ئىلمىي تەتقىقاتقا كىرىشكەن. بۇنىڭ ھازىرغىچە «ۋاھابىيە مەزھىپى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى»، «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ھەققىدە» قاتارلىق 15 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى «شىنجاڭ گېزىتى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى. ئۇ كۆپ قېتىم مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ھەرخىل ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا قاتناشتى. ھازىر ئۇ، ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرىيەت ئەزاسى، «قۇتادغۇبلىك» تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق قانۇن ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى.

«〈قۇتادغۇبلىك〉 ۋە قانۇن» دېگەن بۇ كىتاب ئاپتورنىڭ تۇنجى يىرىك ئەسىرى بولۇپ، ئۇ بۇ ئەسىرىنى 1986- يىلى ۋە 1989 - يىلى قەشقەردە ئۆتكۈزۈلگەن ئىككى قېتىملىق مەملىكەتلىك «قۇتادغۇبلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇغان ماقالىلىرى ئاساسىدا 1990 - يىلى مارتتا پىزىپ تاماملاپ نەشرگە سۇنغانىدى، 1992 - يىلى يانۋاردا تولۇقلىدى. ھازىر «مازار ھەققىدە قىسسە» ناملىق سەككىز بابلىق ئىككىنچى كىتابىنى نەشرىياتقا تاپشۇردى، يەنە «ئۇيغۇر قانۇن - تۈزۈملىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن ئۇچىنچى كىتابى ئۇستىدە ئىشلىمەكتە.

قىسقىچە مەزمۇنى

بۇ كىتابتا XI ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» ناملىق مەشھۇر ئەسىرى ۋە ئۇنىڭدىكى قانۇن مەسىللىرى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. بۇ كىتاب «مۇقەددىمە»، يەتتە باب ۋە «خاتىمە» دىن تەركىب تاپقان. بىرىنچى بابتا يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرى — «قۇتادغۇبلىك» قانۇنچىلىق جەھەتتىن مۇنۇشتۇرۇلىدۇ. ئىككىنچى بابتا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «تۆرۈ» (قانۇن) ۋە ئۇنىڭ دەۋر خاراكتېرلىك مەزمۇنلىرى شەرھلىنىدۇ. ئۈچىنچى ۋە تۆتىنچى بابتا ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام جامائەت قانۇنى تەلىماتىنىڭ «قۇتادغۇبلىك» كە كۆرسەتكەن تەسىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. بەشىنچى، ئالتىنچى بابتا «قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان قاراخانىلار نىڭ ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلغان دەۋرلىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى تەتقىق قىلىنىدۇ ۋە ئۇنىڭ قانۇنشۇناسلىق تارىخىدا تۇتقان ئورنىغا باھا بېرىلىدۇ. ئەڭ ئاخىرقى بابتا «قۇتادغۇبلىك» تە بۇگۈن ئۇچۇن ئەينەك قىلىشقا تېگىشلىك ئالتە مەسىلە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ناھايىتى نۇرغۇنلىغان مول ۋە نادىر مۇۋەپپەقىيەتلەر مۇجەسسەملەنگەن. سوتسىيالىستىك مادداي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۈگۈنكى يېڭى تارىخىي دەۋردە، ئۇنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىكى مۇۋاپىق تەرەپلەرگە ۋارىسلىق قىلىش — يولداش

جياڭ زېمننىڭ «مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ جەۋھىرىنى ئېلىپ، شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ ۋە ئۇنى دەۋر ئالاھىدىلىكىگە بىرلەشتۈرۈپ راۋاجلاندۇرۇپ، كونىسىنى چىقىرىپ تاشلاپ يېڭىسىنى يارىتىپ، ئۇزلۇكسىز جارى قىلدۇرۇشىمىز كېرەك. بىز يەنە ئىنسانىيەت ياراتقان بارلىق ئېسىل مەدەنىيەت نەتىجىلىرىنى پائال قوبۇل قىلىپ، ئۇنى جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتكە سىڭدۈرۈشىمىز كېرەك» (1) دېگەن يولىيورۇقنى ئىزچىللاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرىدۇر.

بۇ كىتابتا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنئۇى مەدەنىيەت ۋە قانۇن مەرىپەت تارىخىنىڭ ئۆتمۈشى دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق كۆز قارىشى بىلەن تەھلىل قىلىنغان. ئاپتور بۇ كىتابتا جەمئىيەتكە نۇرغۇن يېڭى كۆز-قاراشلارنى تەقدىم قىلغان ۋە قىممەتلىك تەكلىپلەرنى بەرگەن. بۇ كۆز-قاراشلار يالغۇز ئەدلىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۈچۈن پايدىلىنىش قىممىتى بولۇپلا قالماستىن، ھەر ساھە، ھەر كەسىپتىكىلەرنىڭ پاكلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ئۈچۈنمۇ ئىجابىي رول ئوينايدۇ.

يېغىنچاقلىغاندا، بۇ ئەسەرنى «قۇتادغۇبلىك» نىڭ زامانىمىزدىكى ۋە دىيارىمىزدىكى شەرھى دېيىشكە بولىدۇ. تۈركىيە ئالىمى رەشىت رەھمىتى ئارات «قۇتادغۇبلىك» نى تەتقىق قىلىشنىڭ خاسىيىتى ھەققىدە توختىلىپ: «بۇ كىتابنى ئوقۇغان ھەم بۇ بېيىتلەرنى (باشقىلارغا) بىلدۈرگەن (كىشى بۇ) كىتابتىنمۇ ئەزىزراقتۇر» دېگەنىدى. (2) ئىشىنىمىزكى، ئىلىم دۇنياسى بۇ كىتابقا مۇۋاپىق باھا بېرىدۇ.

---

(1) جياڭ زېمىن: «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 70 يىللىقىنى تەبرىكلەش يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز» گە قارالسۇن. شىنجاڭ گېزىتى 1991-يىل 7-ئاينىڭ 4-كۈنىدىكى سان، ئۇيغۇرچە.

(2) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىل 5-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى «A»، مۇقەددىمە»، 15-، 16-قۇرلار.

كىرىش سۆز ئورنىدا

يولداش يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى يازغان «〈قۇتادغۇبلىك〉ۋە قانۇن» دېگەن كتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. مەن ئاپتونوم رايونلۇق «قۇتادغۇبلىك» ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ پەخرىي رەئىسى بولۇش سۈپىتىم بىلەن بۇ كتابنىڭ نەشر قىلىنغانلىقىنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن ھەمدە بۇ كتابنىڭ ئاپتورىغا چىن قەلبىمدىن تەشەككۈر ئېيتىمەن.

ئۇيغۇرلار — ئىلىمىزنىڭ قەدىمكى مىللەتلىرىدىن بىرى، ئۇ ۋەتىنىمىز جۇڭخۇا زېمىنىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتە، ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىنى يارىتىشتا ئۇلۇغ تۆھپە قوشقان.

«قۇتادغۇبلىك» —ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى غايەت زور مۇۋەپپەقىيەت، شۇنداقلا ئۇيغۇر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى بىر نامايەندە، ئۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسى ھەم ئۇيغۇر قانۇنشۇناسلىق ۋەسىقىسى. ئۇ، جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيەت خەزىنىسى ۋە قانۇنچىلىق خەزىنىسىدىكى جەۋھەرلەرنىڭ بىرى.

«قۇتادغۇبلىك» — دۇنيادا خېلى بۇرۇنلا تونۇلۇپ تەتقىق قىلىشقا كىرىشتۇرۇلگەنىدى. ۋەتىنىمىزدە بولسا بۇ ھەقتىكى تەتقىقات پارتىيىمىزنىڭ 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن باشلانىدى. جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە-ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخى ئىلمىي

جەمئىيىتى ئۇنى 1983-يىلى نۇقتىلىق تەتقىق قىلىنىدىغان تېما قىلىپ بېكىتتى. شىمالىي جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە-ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ 1981-يىلىدىن 1984-يىلغىچە ئاچقان ئۇچ قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن 1983-يىلى ئېچىلغان ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ۋە ئاپتونوم رايوندىكى ھەر قايسى ئالىي مەكتەپلەر بىرلىكتە ئاچقان كلاسسىك ئەدەبىيات يىغىنلىرىدا «قۇتادغۇبىلىك» مۇھىم ئورۇنغا قويۇلۇپ تەتقىق قىلىندى. 1984-يىلى شىنجاڭ داشۆ «قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدە مەخسۇس ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئاچتى. 1986-يىلى ۋە 1989-يىلى قەشقەردە ئىككى قېتىم مەملىكەتلىك «قۇتادغۇبىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. يىغىنچاقلىغاندا، ئۇن يىل مابەينىدە «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدا كىشىنى خۇشال قىلغۇدەك ئىلمىي نەتىجىلەر ۋە مۇۋەپپەقىيەتلەر بارلىققا كەلدى.

«قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى ھازىر مەملىكەت ۋە دۇنياغا يۈزلەنمەكتە. يولداش يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامىنىڭ «〈قۇتادغۇبىلىك〉 ۋە قانۇن» دېگەن ئەسىرى ئەنە شۇ يۈزلىنىش بويىچە مەملىكىتىمىزنىڭ ئۇن يىللىق «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدا تېز مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى مېۋە. ئاپتور بۇ ئەسەردە «قۇتادغۇبىلىك» ئۇستىدىكى تەتقىقاتنى ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭدىكى قانۇنغا ئائىت مەسىلەرنى تۈرلەرگە ئايرىپ، بىر-بىرلەپ سۈزۈپ چىقتى ھەم ئۇنى پىششىقلاپ ئىشلەپ، ھازىرقى زامان سەۋىيىسىگە كۆتۈردى. ئەسەرنىڭ ئىدىيىسى، مەزمۇنى ئىرقەدەر توغرا شەرھلەنگەن.

«〈قۇتادغۇبىلىك〉 ۋە قانۇن» نامىك نەشر قىلىنىشى —

« قۇتادغۇبلىك » تەتقىقاتىدىكى زور ئىلگىرىلەش، ئۇ، بىر تەرەپتىن پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئۇيغۇر مىللىتى توغرىسىدىكى چۈشەنچىسىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېلىمىز مەنپەئىتى ۋە قانۇن مەرىپەت تارىخىغا قوشقان غايەت زور تۆھپىسىگە بولغان تونۇشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەن چوڭ ئائىلىسىدىكى خوجايىنلىق تۇيغۇسىنى كۈچەيتىسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ماركسىزم-لېنىنىزمنى يېتەكچى ئىدىيە قىلىپ، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئالدىنقىلارنىڭ قانۇنۇناسلىق جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن مۇنەۋۋەر نەتىجىلىرى ۋە توغرا يەكۈنلىرىنى قوبۇل قىلىپ، قەدىمكىنى بۈگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇپ، مۇستەقىل ئىزدىنىش روھى بىلەن ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋە ئىجابىي ھالدا ۋارىسلىق قىلىدىغانلا بولساق، ئەجدادلىرىمىز ئالدىدا يۈزىمىز يورۇغۇدەك نەتىجىلەرنى يارىتالايدىغانلىقىمىزنى نامايان قىلدى. ئۇ، سوتسىيالىستىك قانۇن-تۈزۈم كۈندىن-كۈنگە كۈچەيتىلىۋاتقان، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە مۇھىم تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەن 1986-يىلى ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق « قۇتادغۇبلىك » ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا: ئېلىمىزدە « قۇتادغۇبلىك » نى ئاساسىي تېما قىلغان كۈچلۈك بىر تەتقىقات قوشۇنى كۈندىن-كۈنگە شەكىللەنمەكتە. بۇ تەتقىقات قوشۇنىدا ئىلىم-بىلىمى مۇكەممەل مۇتەخەسسىسلەر بار، شۇنداقلا كۈچ-قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرغان ئوتتۇرا ياشلىق ئالىملارمۇ بار. بۇلاردىن باشقا يەنە، ئىلمىگە قاتتىق ئىنتىلىۋاتقان، ياش ئىلمىي تەتقىقات خادىملىرىمۇ بار، دېگەندەك. يولداش يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى دەل ئەنە شۇلارنىڭ بىرى، ئۇ، ئالىي مەكتەپتە

ئوقۇيالمىغان، ئۇ، بۇ ئەسىرى ئارقىلىق ئالىي مەكتەپتە ئوقۇيالمىغانلىقتىن ئۆزىگە ئۈمىدسىز قاراۋاتقان بارلىق ياشلارغا ئىلھامات، ئېچىۋېتىش جەريانىدا ئالىي مەكتەپتە ئوقۇمايمۇ-نى-نى ئىشلارنى قىلغىلى بولىدىغانلىقى، ئۇلۇغ بىر مەقسەت يولىدا تىرىشقان ئادەمگە چىققىلى بولمايدىغان چوققا يوق ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بىر ھەقىقەتنى تونۇتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇنشۇناسلىق تارىخى ۋە «قۇتادغۇبلىك» ئۇستىدىكى تەتقىقات ناھايىتى نازۇك ھەم مۇشەققەتلىك بولغان بىر ئىلمىي ئەمگەك بولۇپ، ئۇ راستچىللىق، ئەستايىدىللىق، تىرىشچانلىق، چىداملىق، مەسئۇلىيەتچانلىق، يۇقىرى سەۋىيە ۋە كۈچلۈك ئىلمىيلىكنى تەلەپ قىلىدۇ. يۇسۇپجان ئەلى ئىسلامى مەخسۇس تەتقىقاتچى خادىم ئەمەس. ئۇنىڭ «〈قۇتادغۇبلىك〉 ۋە قانۇن» دېگەن ئەسىرى ئۇنىڭ ئىشتىن سىرتقى بوش ۋاقىتلاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، چىداپ ئولتۇرۇپ، مۇستەقىل كۈچ سەرپ قىلىپ، قېتىرقىنىپ ئىزدەنگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. پرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ ئۇستازى ۋىلادىمىر ئىلىچ لېنىن: «مۇستەقىل زور كۈچ سەرپ قىلىنمايدىكەن، مەيلى قانداق مۇھىم مەسىلىردە بولمىسۇن، ھەقىقەتنى تېپىپ چىققىلى بولمايدۇ. كىمكى كۈچ سەرپ قىلىشتىن قورقىدىكەن، ئۇ، ھەقىقەتنى تاپالمايدۇ» دېگەنىدى.(1) «〈قۇتادغۇبلىك〉 ۋە قانۇن» دېگەن ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئەگەر كۈچ سەرپ قىلىشتىن قورقۇپ ئىرادىسىزلىك قىلغان بولسا ئىدى، بۇ كىتابنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا يېزىپ چىقالمىغان بولاتتى. كىتابخانلارغا مەلۇم بولغىنىدەك، بۇ ئەسەر بىرقەدەر ياخشى يېزىلغان، ئەمما خاتالىق ۋە

(1) «لېنىن ئەسەرلىرى»، 19-توم، 136-بەت، خەنزۇچە، «مۇنازىرە قىلىنىدىغان بىر قانچە مەسىلە» گە قارالسۇن.

سەۋەنلىكلەردىن خالىي بولۇشى ناتايىن. مەن يولداش يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامنى قۇتلۇقلاش بىلەن بىللە، كېيىنكى تەتقىقاتىنى تېخىمۇ مۇكەممەل، تېخىمۇ نۇقسانسىز ئېلىپ بېرىپ، خەلقىمىزگە تېخىمۇ كۆپلەپ ياخشى ئەسەرلەرنى تەقدىم قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

خوتەن ۋىلايەتلىك

1992-يىل 18-سېنتەبىر

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە 1
بىرىنچى باب يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇيغۇرلاردا تۇنجى قانۇن دەستۇرى 1
ئىككىنچى باب يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «تۆرۇ» ۋە ئۇنىڭ دەۋر خاراكتېرلىك مەزمۇنلىرى 10
ئۈچىنچى باب ئۇتتۇرا ئەسىر ئىسلام جامائەت قانۇنى تەلىماتىنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپقا كۆرسەتكەن تەسىرى 117
تۆتىنچى باب يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى 159
بەشىنچى باب «قۇتادغۇبلىك» ۋە قاراخانىلار نىڭ ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلغان دەۋرلىرى 232
ئالتىنچى باب يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇنىڭ قانۇنشۇناسلىق تارىخىدا تۇتقان ئورنى 255
يەتتىنچى باب «قۇتادغۇبلىك» تە بۇگۈن ئۇچۇن ئەينەك قىلىشقا تېگىشلىك ئالتە مەسىلە .. 322
خاتىمە 444

مۇقەددىمە

ئۇيغۇر خەلقى ئېلىمىزدىكى باشقا قېرىنداش مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۆز تارىخىدا ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى، يۇرتدارچىلىق قائىدە - قانۇنلىرى، ھەربىي قوشۇن قائىدە - تەرتىپلىرى، يۇرت نىزاملىرى، خەلقچىللىق ئۆلچەملىرى، ئەخلاق نورمىلىرى شۇنىڭدەك قانۇن تۈزۈمنى ئالغان ھەرخىل ھۆكۈم، يارلىق، توختام، ئادەت ۋە رەسمىيەتلەرنى تۈزۈپ چىققان، قائىدە - نىزام ئورناتقان، قانۇن-يۇسۇنلارنى ئىنسان پائالىيىتىنىڭ ھەربىر ساھەلىرىگە مۇناسىپ دەپ تونۇغان ھەم ئۆزگىچە قانۇن ئىدىيىسىنى شەكىللەندۈرگەن ئۇزاق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە بىر خەلقتۇر.

ئۇيغۇرلاردا قانۇننىڭ قاچان ۋە قانداق پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە ھازىرغا قەدەر ئىشەنچلىك مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ئەمما «قانۇن» ئاتالغۇسىنىڭ يېقىنقى زامانداشقى تارىخىي مەنبەسىنى ئاختۇرۇپ كۆرگەندە، ئۇنىڭ ناھايىتى ئۇزاق بىر دەۋرنى ئەسلىتىپ تۇرىدىغان «تۆرۈ» سۆزىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىغا ئۆزلىشىپ كىرگەن ئەرەبچە ۋارىيانتى ئىكەنلىكىدە شەك يوق.

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى زاماندا «قانۇن» نى «تۆرۈ» دەپ ئاتايتتى. شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان دەۋردە، قانۇن شامان باخشىلىرى تەرىپىدىن ئاغزاكى بايان قىلىناتتى. زورۇ ئاستر (ئاتەشپەرەست) دىنىغا ئېتىقاد قىلغان چاغلاردا پۇقرالارغا جازا

بولسا « tore » (ئادەت، ئەدەب - ئەخلاق)، « torel » (قائىدە - يوسۇن)، « tore bilim » (ئەخلاق بىلىمى)، « torel Cilik » (ئەخلاقشۇناسلىق) تەرىزدە قوللىنىپ، « قانۇن » نى بولسا « yasa »، « ئاساسىي قانۇن » نى « Anayasa » « قانۇن تۈرغۇزماق » نى « yasamak »، « قانۇنشۇناسلىق » نى « yasa bilim » دەپ ئاتىماقتا (2).

« دۇنيادا قانۇنى بولمىغان دۆلەت ۋە دۆلىتى بولمىغان قانۇن يوق » (3). ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پۈتكۈل قانۇنچىلىق ۋە قانۇنشۇناسلىق پائالىيەتلىرىدىن مەلۇمات بېرىدىغان يازما مەنبەلەر ناھايىتى كۆپ. بۇنىڭ ئىچىدە XI ئەسىردە ياشىغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « قۇتادغۇبىلىك » ناملىق مەشھۇر كىتابى ئەڭ ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ، دۇنيادىكى بارلىق قانۇنشۇناسلار تەرىپىدىن ئورتاق ھادىسە دەپ ئېتىراپ قىلىنغان « قانۇن » نىڭ مەنبەسى بولغان « ئۆرپ - ئادەت » نى شۇنداقلا ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ مۇھىم ۋە ئالدىنقى ئامىللىرىدىن بولغان « قانۇن » نى تارىخي ھالدا بىرقەدەر سىستېمىلىق ۋە كەڭ دائىرىدە شەرھىلەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇنچىلىق پائالىيەتلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات بۈگۈنكىچە تېخى يۈزەكى باسقۇچتا تۇرۇۋاتقان بىر تېما، ئۇ — قانۇن - تۈزۈم تارىخى ۋە قانۇن ئىدىيە تارىخىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. « قۇتادغۇبىلىك » دىكى « قانۇن » ھادىسىلىرىگە قارىتا ئىزدىنىش ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇن ئىدىيە تارىخى ساھەسىدىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇشتىكى ئاساسلىق مەنبەلەردىن بىرى. شۇڭا مەن بۇ ئەسەرگە « ﴿ قۇتادغۇبىلىك ﴾ ۋە قانۇن » دەپ ئات قويدۇم.

كىتاب « مۇقەددىمە »، يەتتە باب ۋە « خاتىمە » دىن تۈزۈلدى. كىتابنىڭ ئالدىنقى بەش بابىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زاماندىكى قانۇنچىلىق پائالىيەتلىرىدىن مەلۇمات

بەلگىلەيدىغان قانۇن-نىزاملار ئاتەشكۆرەلەرگە يېزىپ ساقلىناتتى. بۇددىزم دەۋرىدە بۇددا دىنىنىڭ قائىدە-قانۇنلىرى «تارما» ياكى «درم» دەپىلسە، ئۇنىڭغا رىئايە قىلىش «نامۇدرم» دەپىلەتتى، بۇ چاغدا بۇددا دىنىنىڭ يازما دەستۇرلىرى «نوم» دەپ ئاتالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى دەۋر بۇلگۇچ ۋەقە بولدى. ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتكەن قاراخانىلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىلىرىنى ئىسلامىيەت مۇئەسسەسلىرى بىلەن گىرەلەشتۇرۇۋېتىپ، ئەمەلىي گەۋدە قانۇننى «تۆرۈ» دېسە، دىنىي ئىشلارغا ئائىت قانۇن - قائىدىلەرنى «شەرىئەت» دېگەن نام بىلەن ئاتىدى. ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدە تاكى XV ئەسىرگىچە «قانۇن» ئاتالغۇسىنىڭ قەدىمكى نامى بولغان «تۆرۈ» قوللىنىلىپ كېلىنگەنىدى. لېكىن، ئۇ بۇددىزم مەزمۇنى بىلەن تەبرلەنىدى. موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدە چىڭگىزخانىنىڭ ئادەت قانۇنلىرى قەدىمكى ئۇيغۇرچىدىكى «تۆرۈ» سۆزى بىلەن ياكى «جاسا»، «جاساق» سۆزلىرى بىلەن ئىپادە قىلىنىدى. چاغاتاي دەۋرىدىن باشلاپ «تۆرۈ» يازما مەنبەلەردە ناھايىتى كەم ئۇچرايدىغان بولدى ھەم قانۇنشۇناسلىق «ئۇلۇمى شەرىئەت» (شەرىئەت ئىلمى) دېيىلىپ، «قانۇن» دېگەن سۆز پەقەت ھازىرقى زامانىنىڭلا خاس ئاتالغۇسىغا ئايلىنىپ قالدى.

قىسقىسى، «تۆرۈ» — ئۇيغۇرلاردا ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىن خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە قوللىنىلغان، «القانۇن» دېگەن ئەرەبچە ئاتالغۇ ئومۇميۈزلۈك قوللىنىش ئادەتكە ئايلانغاندىن كېيىن بارا - بارا ئىستېمالدىن قالغان. ھازىر دۇنيادا ئۇنى موڭغۇللار دۆلەت، ھاكىمىيەت، قانۇن، نىزام، سىياسىي - قانۇن، نام - ئابروي مەنىلىرىدە ئىشلىتىدۇ(1). تۈركىيە تۈركلىرى

بىرىنچى باب

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇيغۇرلاردا تۇنجى قانۇن دەستۇرى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ — ئۇيغۇرلارنىڭ XI ئەسىردىكى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئالىمى بولۇپلا قالماستىن، يەنە بەلكى شۇ دەۋرنىڭ قانۇنشۇناسلىق ساھەسىدىمۇ كۆزگە كۆرۈنگەن بۇيۇك قانۇنشۇناسىدۇر. ئۇ تەخمىنەن ھىجرىيىنىڭ 409 - يىلى (مىلادى 1019—1018 - يىللىرى)دا، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى پايتەختى بالاساغۇن شەھىرىدە تۇغۇلغان، كېيىن سۇلالىنىڭ ئىككىنچى پايتەختى بولغان ئوردۇ كەنت (قەشقەر)گە كەلگەن، ھىجرىيىنىڭ 461 - يىلى (مىلادى 1069 — 1068 - يىللىرى) دىن باشلاپ «قۇتادغۇبلىك» نى يېزىشقا كىرىشكەن، ھىجرىيىنىڭ 462 - يىلى (مىلادى 1069 — 1070- يىللىرى) يېشى ئەللىكتىن ئاشقان بۇ قانۇنشۇناسىنىڭ ئون سەككىز ئايلىق مېھنەتى بەدىلىگە كەلگەن بۇ ئەسەر قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى خانى تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەنگە سۇنۇلغان، ھەسەن بۇغراخان ئۇنى دۆلەتنىڭ «خاس ھاجىپ» لىقىغا تەينىلىگەن(1). ئۇ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە قاراخانىلار ئوردىسىدا «خاس ھاجىپ» لىق مەنسىپىدە تۇرغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھىجرىيىنىڭ 478 - يىلى (مىلادى 1085 - يىللىرى) تەخمىنەن ئاتمىش يەتتە يېشىدا قەشقەردە ۋاپات بولغان ۋە جەسىتى تۇمەن دەريا‌سى بىلەن قىزىل

بېرىلسە ، كېيىنكى ئىككى بابىدا سېلىشتۇرما قانۇنشۇناسلىق نۇقتىسىدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىگە مۇئاپىق باھا بېرىلىدۇ ھەم ئۇنىڭدا بۇگۈن ئۇچۇن ئەينەك قىلىشقا تېگىشلىك دەپ قارالغان نۇقتىلار ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ .

« قۇتادغۇبلىك » تەتقىقاتچىلىرىدىن تۇركىيىلىك ئا . دىل ئاچار : « (قۇتادغۇبلىك) پارىلداپ تۇرغان كوچىلار بىلەن تولغان بىر شەھەردۇركى ، كۆرگەنلەرنىڭ كۆزلىرى قامىشىدۇ . ھەممە كوچىلارنى تاماشا قىلىپ چېقىش تېخى ھېچكىمگە مۇيەسسەر بولغىنى يوق . ھەركىم ئۆزى كۆرگەن كوچىسىنى تەرىپلەۋاتىدۇ » (4) دېگەنىدى . « قانۇن » — « قۇتادغۇبلىك » تىن ئىبارەت بۇ شەھەرنىڭ ئەڭ ئۇزۇن ، ئەڭ كەڭ ، ئەڭ پارقىراق « كوچا » لىرىدىن بىرى . قانۇنچىلىق كۇندىن - كۇنگە دۆلەتنىڭ مۇھىم ئىشلار كۇنتەرتىپىگە قويۇلۇۋاتقان بۇگۇنكى كۇندە مۇشۇنداق بىر « كوچا » نى « تاماشا قىلىپ چېقىش » بەكمۇ زۆرۇر ھەم ئەھمىيەتلىكتۇر .

---

(1) « موڭغۇل تىلىنىڭ قىسقىچە ئىزاھلىق لۇغىتى » . موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل - ئەدەبىيات تەتقىقات ئورنى تۇزگەن ، 1966 - يىل نەشرى ، 551 - بەت .

(2) مۇمىن ئابدۇللا : « تۇركچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت » . مىللەتلەر نەشرىياتى 1989 - يىل 11 - ئاي 1 - نەشرى ، 949 - ۋە 1011 - بەتلەر .

(3) يۇجۇنيى : « قانۇننىڭ پارالىللىقى ۋە ۋېرتىكاللىقى ھەققىدە » . شاڭخەي مائارىپ نەشرىياتى ، 1987 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى ، خەنزۇچە 19 - بەت .

(4) ئەھمەد زىيائى : « تارىخىي مىراس (قۇتادغۇبلىك) توغرىسىدا » دا كەلتۇرۇلگەن نەقىل . شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرنىلى 1983 - يىل 4 - سان 100 - بەت .

شاهی تاۋغاچ بۇغراخان ھۇزۇرىغا سۈنغاندۇر. شاھ بۇغراخانمۇ ئۇنى قەدىرلەپ (ۋە) ئۇلۇغلاپ، ئۇنىڭغا خاس ھاجىپلىقنى ئىلتىپات قىلغان (ۋە) شۇنىڭ بىلەن يۈسۈپ ئۇلۇغ خاس ھاجىپ دەپ نام - شۆھرىتى دۇنياغا يېيىلغاندۇر» (3) دېيىلگەن. يەنە شۇ «مۇقەددىمە» دە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۆلمەس قىممىتى ھەققىدە توختىلىپ: «مەشرىق ۋىلايىتىدە، پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان يەرلەردە بۇغراخان تىلىدا تۈركىي سۆز بىلەن (ھېچكىم) بۇنىڭدىن ياخشىراق كىتابنى ھەرگىز يازغىنى يوق. بۇ كىتاب قايسى پادىشاھلىققا ياكى قايسى ئىقلىمغا يەتسە، غايەت ئۇزۇلۇقى ۋە پەۋقۇلئادده گۈزەللىكىدىن، ئۇ ئەللەرنىڭ ھېكىملىرى بىلەن ئالىملىرى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەربىرى بىر تۈرلۈك ئات ۋە لەقەب بەردى. چىنلىقلار «ئەدەبولمەلەك» دەپ ئاتىدى؛ ماچىن مۇلكىنىڭ ھېكىملىرى «ئاينۇل مالىكە» دېسە، مەشرىقلىقلار «زىننەتۇلئۇمرا» دېدى؛ ئىرانلىقلار «شاھنامەئى تۈركى» دەپ ئات قويدى، بەزىلىرى «پەندنامەئى مەلىك» دەپ ئاتىدى؛ تۇرانلار «قۇتادغۇبىلىك» دەپ ئات قويدى» دېيىلگەن (4).

«قۇتادغۇبىلىك» مەيدانغا كېلىشتىن بۇرۇن ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇنچىلىق ئەھۋالاتى توغرىسىدا بىزنى ئەڭ يىراق مەنبە بىلەن تەمىنلەيدىغان بەزى قانۇن ۋەسىقىلەرمۇ بولغانىدى. بۇلاردىن V–VIII ئەسىرلەردىن X ئەسىرگىچە ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكى مەزگىللەرگە تەئەللۇق بولغان ئۇرقۇن - رونىك يېزىقلىرىدىكى ۋەسىقىلەرنى ۋە بۇنىڭدىنمۇ بالدۇرقى دەۋرگە تەئەللۇق دەپ قارىلىۋاتقان قارۇشتى يېزىقى يادىكارلىقلىرىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. ئالدىنقىسىنى رۇس تىلشۇناسى باسكاكوۋ «ئۇيغۇرچە سىياسىي قانۇن ھۆججەتلىرى» (5) دەپ ئاتىسا، كېيىنكىسىنمۇ ھازىرقى كۈندە نۇرغۇن ئالىملار پاكىتلار ئارقىلىق

دەريانىڭ قوشۇلۇش ئېغىزىدىكى «ئەسكى ھىسار» (ئەسكىسار) قەدىمكى شەھەرنىڭ شەرقىي - جەنۇبىدىكى «بارگاھ» دېگەن يەرگە دەپنە قىلىنغان. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇنىڭ مازىرى يەكەن-سەئىدىيە خانلىقى (مىلادى 1514 — 1678 - يىللار) نىڭ ئىككىنچى خانى سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرى (مىلادى 1533 — 1559) دە، كەلكۈندىن ساقلاپ قېلىش مەقسىتى بىلەن «ئەسكى ھىسار» قەدىمكى شەھەرنىڭ شىمالىدىكى پاي ئاب (پارسچە سۆز بولۇپ، سۇنىڭ ئايىغى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، جانلىق تىلدا پاياپ دېيىلىدۇ) دېگەن جايغا يۆتكەپ كېلىنگەن ھەم قايتىدىن ياسالغان(2). «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا چېقىپ تاشلانغان. 1989 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەبرىگاھى بۇرۇنقى ئۆز ئورنىدا كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك ھالدا ياسىلىپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملار ۋە ساياھەتچىلەرنىڭ مۇھىم ئېكسكۇرسىيە قىلىش ئورنىغا ئايلاندى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بىئوگرافىيىسىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار ناھايىتى كەمدىن - كەم بولۇپ، بۇ ھەقتە مەلۇمات بېرىدىغان مەنبە دەپ «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ئۆزىدىن باشقا يەنە، تۈركىيە ئالىمى رەشىت رەھمىتى ئاراتنىڭ 1947-يىلى تۈرغۇزۇپ چىققان «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ترانسكرىپسىيىلىك تولۇق تېكىستىنىڭ بېشىدا بېرىلگەن «مۇقەددىمە» سىنى ئېيتىش مۇمكىن. رەشىت رەھمىتى ئاراتنىڭ تەرىپىدىن تۈرغۇزۇلۇپ، «A نەشرى. مۇقەددىمە» دەپ ئاتالغان، ئۆزبېك ئالىمى قەييۇم كەرىموف تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان نەسرىي مۇقەددىمىدە: «بۇ كىتابنى يازغۇچى بالاساغۇندا تۇغۇلغان بىر تەقۋادار زاتتۇر؛ ئەمما، بۇ كىتابنى قەشقەر ئېلىدە تاماملاپ مەشرىق

لەردىن بېرى توپلانغان ئەخلاق، سىياسەت ۋە قانۇنغا دائىر پىكىرلىرىنىڭ يىغىندىسىدۇر» (7). دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. ئۆزىنىڭ ئالىمى قەيۇم كەرىموف «قۇتادغۇبلىك» نى «دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى، سىياسىتى، قانۇن - قائىدىلىرى شۇنىڭدەك خەلقنىڭ رەسىم - يوسۇنلىرىنى، ئەخلاق پرىنسىپلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن نىزامنامە» دەپ ئاتايدۇ(8).

يىغىنچاقلىغاندا، «ھەقىقىي مەنىسى بويىچە ئېيتقىنىمىزدا ئۇنى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن دۆلەتنى ئەخلاق، قانۇن، ئىلىم، ئادالەت بىلەن باشقۇرۇشنىڭ پروگراممىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ» (9). ئۇنىڭدا «ئوتتۇرىغا قويۇلغان سىياسىي دۆلەت ئاپپاراتى ۋە قانۇنشۇناسلىققا ئائىت تەلىماتلار كەڭ دائىرىنى — دۆلەت باشلىقى، ۋەزىر ۋە سەركەردە، ھەر خىل ئىچكى-تاشقى ئىشلار بويىچە ۋەزىپە ئۆتىگۈچى بەگ-ئەمەلدارلار، دۆلەت خادىملىرىنىڭ كەسپىي ۋە ئەخلاقىي شەرتلىرى، خىزمەت ئىستىلى، ئىقتىسادىي قانۇنچىلىق، دۆلەتنىڭ ھەرقايسى ئىجتىمائىي تەبەقە ۋە كەسىپ ئەھلىگە قاراتقان سىياسەت پرىنسىپلىرى قاتارلىق جەھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىقىنىڭ مۇھىم بىر دەستۇرىنى شەكىللەندۈرگەن» (10) بولۇپ، «قۇتادغۇبلىك» - تە «خەلق ھىمايە قىلىدىغان دۆلەت تەشكىلىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى، دۆلەتنى بىلىم ۋە ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرغاندىلا ئۇنىڭ ئۆزۈن ئۆمۈر سۈرەلەيدىغانلىقى، قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشىنىڭ باراۋەرلىكى، ھەر ئىشتا ئەقىل - پاراسەت ۋە بىلىم - ئەخلاقنى يولباشچى قىلىش كېرەكلىكى، دۆلەت باشلىقى ياكى ھۆكۈمدارنىڭ ھەممە ئىشتا ئۆلگە بولۇشى لازىملىقى، شۇنىڭدەك خەلقنىڭ دۆلەتكە نىسبەتەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش ۋە دۆلەت خادىملىرىنىڭ خەلققە

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ۋاقتىدىكى قانۇن ۋەسىقىلىرى دەپ دەللىلەشمەكتە. ئەمما بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى قانۇن ھادىسىلىرىنى «قۇتادغۇبىلىك» تىكىدەك يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈپ بايان قىلىپ پىرەلمىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىككىلەنمەي ئېيتىمىزكى، «قۇتادغۇ بىلىك» — قارىماققا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئىدىئولوگىيىسىنى نۇقتىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئەلنى باشقۇرۇشنىڭ قائىدە - نىزاملىرى ھەققىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بارغان پەلسەپە كىتابىدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ، پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدا بىردىنبىر تۇنجى قانۇن دەستۇرى بولۇشقا مۇناسىپتۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، پۈتۈن دۇنيا جامائەتچىلىكىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. نۇرغۇنلىغان ئالىملار ئۇنىڭ قىممىتى ھەققىدە ئۆزلىرىنىڭ ئوخشاشمىغان كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا «قۇتادغۇبىلىك» نى «دۆلەتنى قانۇن بىلەن باشقۇرۇشنىڭ پروگراممىسى» ۋە «قانۇنچىلىق دەستۇرى» دېگۈچىلەرنىڭ كۆز قاراش ۋە ھۆكۈملىرى بىرقەدەر ئادىلراق ھەم بۇ كىتابىمىز ئۈچۈن مۇھىمراقتۇر.

تۈركىيە ئالىمى، پروفېسسور ئى. كافېسوغلو مۇنداق دەيدۇ: «〈قۇتادغۇبىلىك〉 بىر پەلسەپە ياكى ئەخلاق كىتابى بولۇشتىن كۆپرەك، قانۇن ۋە ھۆكۈمرانلىقنىڭ شەرتى ۋە ۋاسىپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان، دۆلەت قۇرۇش يوللىرىنى كۆرسەتكەن ۋە بۇ سەۋەبتىن ئىدارە، تەشكىلات ۋە ئىجتىمائىي قاتلاملار توغرىسىدا يېزىلغان بىر سىياسەت كىتابىدۇر» (6). ئۇنىڭدىن باشقا تۈركىيىلىك يەنە بىر ئالىم سادىرى مەقسۇدى ئارسال «قۇتادغۇبىلىك» كە قانۇن جەھەتتىن باھا بېرىپ ئۇنى «قانۇنچىلىق دەستۇرى» دەپ ئاتىغان ھەمدە بۇ ئەسەر تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ «ئەسەر-

پۇقرالارنىڭ شاھلارنى، شاھلارنىڭ پۇقرالارنى «كۆزىتىپ تۇرۇش كېرەك» لىكى ۋە «خەزىنىنى تېچىۋىتىپ توپلاپ تاراتماق كېرەك» لىكى قاتارلىق مەسىلىلەرنى «سەرەلەپ ئېچىپ بېشىپ ئايرىغان» (12) بولسىمۇ، ئەمما ئۇ، بىزگە جىنايەتنىڭ تۈرلىرى ۋە جىنايەتكە قوللىنىدىغان جازانىڭ خىللىرى، شۇنىڭدەك سوت قىلىش تەرتىپى قاتارلىق كونكرېت مەسىلىلەر ھەققىدە ئېنىقراق كۆرسەتمە بېرەلمەيدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ دۇنياغا كېلىشى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەردىن باشلانغان مەدەنىي ھاياتىدىكى قانۇنچىلىق پائالىيىتى ھەم ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان قانۇنشۇناسلىق (قانۇن ئىلمى) نىڭ خېلى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەلۇمكى، ئىجتىمائىي پەندە قانۇننى ئاساسىي تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان ئىلىم قانۇنشۇناسلىق دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، ئىجتىمائىي پەننىڭ ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئۇ، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىي مەدەنىيىتى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ نىسبەتەن مۇكەممەل بولغان قانۇن سىستېمىسى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ئاندىن شەكىللىنىدۇ ھەم تەرەققىي قىلىدۇ. ئېنگېلس قانۇن، دۆلەت ۋە قانۇنشۇناسلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە توختىلىپ: «جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىلگىرىكى مەلۇم بىر باسقۇچىدا مۇنداق بىرخىل ئېھتىياج تۇغۇلغانكى، ھەر كۈنى تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات ۋە مەھسۇلات ئالماشتۇرۇش ئىشىنى بىر ئورتاق قائىدىگە يىغىنچاقلاپ، شەخسلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئومۇمىي شەرتلىرىگە بويسۇندۇرغان قىلىشقا تۇغرا كەلگەن، بۇ قائىدە ئاۋۋال ئۆرپ - ئادەت بولۇپ ئىپادىلەنگەن، كېيىن بولسا قانۇنغا ئايلىنىپ كەتكەن. قانۇننىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، قانۇنىتى قوغداشنى

نسبه تەن قانداق مۇئامىله قىلىشى، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئورنى ۋە ۋەزىپىسى قاتارلىق ناھايىتى نۇرغۇن مەسىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ ۋە بۇ مەسىلەرنى ھەل قىلىش ئۇسۇللىرى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ» (11).

ھەممىزگە مەلۇمكى، «قانۇن» دېگەن بۇ ئاتالغۇ قانۇننىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىنى ۋە كونكرېت قانۇن-بەلگىلىمىلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ كەڭ ۋە تار ئىككى مەنىسى بار. ئۇنىڭ كەڭ مەنىسى قانۇننىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى يەنى دۆلەت تەرىپىدىن تۈزۈلگەن ياكى ئېتىراپ قىلىنغان ھەمدە دۆلەت زورلۇق كۈچىنىڭ كاپالىتى بىلەن يولغا قويۇلىدىغان ھەر خىل ھەرىكەت-قائىدىلىرىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئۇنىڭ تار مەنىسى مەخسۇس قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە دۆلەت ئورگىنىنىڭ قانۇن تۈزۈش تەرتىپى بويىچە تۈزۈپ ئېلان قىلغان قائىدە خاراكتېرلىك ھۆججەتنى يەنى ماددىلىق يازما قانۇننى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇنچىلىق دەستۇرى — «قۇتادغۇبىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىر قاتار قانۇن مەسىلىلىرى ئەنە شۇ «قانۇن» نىڭ كەڭ مەنىسىدىن ئىبارەت. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇ، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ دۆلەتنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش توغرىسىدا ئومۇمىي پروگراممىسى خاراكتېرىدىكى ھۆججەتتى بولۇپ، ھەرگىزمۇ «شەرئى مەھكىمە» دە تۈزۈلگەن پەتۋالار مەجمۇئەسى ئەمەس. گەرچە يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىتابىدا دۆلەتنى قانۇننىڭ قانداق تۈزۈلۈشى، ئەلگە قانداق «نىزام ۋە شەرتلەر كېرەك» لىكى، «ئەل-يۇرتنى ئىدارە قىلغۇچىلارنىڭ كىم» لىكى، «ئۇرۇشقاندا لەشكەرنى قانداق قۇرۇش» لازىملىقى، «كىمنى ئۆزىگە يېقىن تۇتقۇلۇق، كىمنى يامان دەپ يىراق قىلغۇلۇق» كېرەكلىكى، «خان ئۇستىدە خەلقلەرنىڭ ھەققى بار» لىقى، «خانىڭمۇ خەلقتە ھەققى بار» لىقى،

(7) لى چىنىك «〈قۇتادغۇبلىك〉 نىڭ خەلقنارا ئىلىم ساھەسىدە تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى» دېگەن ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن قىسىم. «تارىخىي مىراس — 〈قۇتادغۇبلىك〉 ھەققىدە بايان» . 4-توپلام. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988-يىلى 2-ئاي 1-نەشرى، 356-بەت.

(8) قەيۇم كەرىموۋ: «〈قۇتادغۇبلىك〉 نىڭ ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدىكى تەۋسىفىنىڭ كىرىش سۆزى» گە قارالسۇن. «چەت ئەل ئالىملىرى — 〈قۇتادغۇبلىك〉 توغرىسىدا» . 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 53-بەت.

(9) ھاجى نۇرھاجى: «قاراخانىلار نىڭ قىسقىچە تارىخى» . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 7-ئاي 1-نەشرى، 137-بەت، ئۇيغۇرچە.

(10) ئابدۇشۇكۇر مەھەممەتئىمىن: «ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى ئۇلۇغۋار نامايەندە» گە قارالسۇن. شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1984-يىل 3-سان 35-بەت، ئۇيغۇرچە.

(11) ئابدۇرېھىم ئوتكۇر: «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى پارلاق نامايەندە — 〈قۇتادغۇبلىك〉 توغرىسىدا» . شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرنىلى 1983-يىل 2-سان 48-بەت، ئۇيغۇرچە.

(12) يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبلىك» . مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى B. نەزمى مۇقەددىمە، 36، 35، 44، 50، 39، 42، 43، 51، 49-بېيىتلەرگە قارالسۇن.

(13) «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 2-توم، 1981-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 933-بەت.

ئۆزىگە ۋەزىپە قىلغان ئورگان ـ جامائەت ھاكىمىيىتى يەنى دۆلەت تەبىئىلا پەيدا بولغان. قانۇنچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىپ مۇرەككەپ ۋە كەڭ بىر پۈتۈنلۈككە ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ، يېڭى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ زۆرۈرلۈكى كېلىپ چىقتى. بىر كەسپىي قانۇنشۇناسلار قاتلىمى شەكىللەندى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قانۇنشۇناسلىقمۇ پەيدا بولدى» (13) دېگەنىدى. ئۇيغۇرلاردا دۆلەت ۋە قانۇننىڭ شەكىللىنىشى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنىڭ يۇقىرىقى ھۆكۈمگە ئۇيغۇن بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر قانۇنشۇناسلىقنىڭ مەنبەسىنى مۇھاكىمە قىلىشقىمۇ ناھايىتى پايدىلىق ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇمدۇر.

---

(1) يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىل 5-ئاي 1-نەشرىنىڭ «مۇقەددىمە» سىگە قارالسۇن.

(2) بۇ ھەقتە مۇھەممەت سىدىق زۇنۇننىڭ «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن. «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1986-يىل 4-سان 1-بەت، ئۇيغۇرچە.

(3) «قۇتادغۇبلىك»، مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 5-ۋە 7-بەت.

(4) «قۇتادغۇبلىك»، مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 5-، 7-بەتلەر.

(5) ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللار» مىللەتلەر نەشرىياتى 1986-يىل 6-ئاي 1-نەشرى، ئۇيغۇرچە، 70-، 71-بەتلەر.

(6) ئى. كافېسوغلو: «قۇتادغۇبلىك ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتى تارىخىمىزدىكى ئورنى» غا قارالسۇن. «چەت ئەل ئالىملىرى ـ «قۇتادغۇبلىك» توغرىسىدا». ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنى. 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 151-بەت.

مەزمۇنلار خاسلىقى بويىچە مۇنداق توققۇز خىلغا بۆلۈش مۇمكىن. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقىدىكىلىرى

1. «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» (1) دۇر. ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپى 1-قۇردا مۇنداق دېيىلدۇ: «ئۇلۇرىپان تۈرك بودۇنىڭ ئىلىن **تۆرىسىن** تۆتۈ بىرمىس ئىتى بىرمىس (تەرجىمىسى: ئۇلار تەختتە ئولتۇرۇپ، تۈرك خەلقىنىڭ ئىلىنى قۇرۇپتۇ ۋە ئۇنىڭ **قانۇن-تۆزۈمىنى** تۈزۈپ بېرىپتۇ)». مەزكۇر ئابىدىنىڭ شەرقىي تەرىپى 3-قۇردا يەنە مۇنداق دېيىلدۇ: «ئانى ئۈچۈن ئىلگىرى ئانچا تۆتمىس ئەرىنچ، ئىلگىرى تۆتىپ، **تۆرۈگ** ئىتمىس (تەرجىمىسى: ئۇلار دۆلەتكە ئەنە شۇنداق ھۆكۈمرانلىق قىلىپتۇ، ئەلنى باشقۇرۇشنىڭ **قانۇن - تۆزۈملىرىنى** ئورنىتىپتۇ).»

شەرقىي تەرىپى 8 - ، 9 - قۇرلاردا مۇنداق دېيىلدۇ: «تابغاچ قاغانغا **ئىلىن تۆرۈسىن** ئالى بىرمىس (تەرجىمىسى: ئۇلارنىڭ **دۆلتى ۋە ھاكىمىيىتىنى** تابغاچ خاقانغا ئىلىپ بېرىپتۇ).»

شەرقىي تەرىپى 13 - قۇردا مۇنداق دېيىلدۇ: «يەتتى يۇز ئەر بولۇپ، ئەلسىرەمىس قاغانسىرامىس بودۇنىڭ، **تۈرك تۆرۈسىن ئىچىنىمىي بودۇنىڭ ئەچۈم ئاپام تۆرۈسىنچە** يارىتمىس، بوسغۇرمىس (تەرجىمىسى: يەتتە يۇز كىشى بولغاندىن كېيىن 〈ئاتام خاقان〉 ئاتا - بوۋامنىڭ **قانۇن-تۆزۈملىرى** بويىچە دۆلتىدىن، خاقانىدىن ئايرىلغان خەلقەرنى، دېدەككە ئايلانغان، قۇل بولغان خەلقەرنى تەشكىللەپتۇ ۋە تەربىيەلەپتۇ).»

شەرقىي تەرىپى 15 - ، 16 - قۇرلاردا مۇنداق دېيىلدۇ:

ئىككىنچى باب

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «تۆرۈ» ۋە ئۇنىڭ دەۋر خاراكتېرلىك مەزمۇنلىرى

كىتابىمىزنىڭ «مۇقەددىمە» سىدە قەيد قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى زامانداً «قانۇن» نى «تۆرۈ» (Törü) دەپ ئاتىغانىدى. بۇگۈنكى كىشىلەر قەدىمكىلارنىڭ «قانۇن» نى ئەنە شۇنداق دەپ ئاتىغانلىقىنى ئۆز قۇلقى بىلەن ئاڭلىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇنى ئىسپاتلايدىغان ھەرخىل خاراكتېرگە ئىگە ماتېرىياللار (تارىخىي تەزكىرە، قەۋرە تەزكىرىسى، ۋەقەلەر خاتىرىسى، خانلارنىڭ تەرجىمھاللىرى- نى مەزمۇن قىلغان ئابىدىلەر، قەدىمكى ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر، دىنىي تەرجىمە ئەسەرلەر، ئېتىقاد ۋە ئۆرپ-ئادەت مەزمۇن قىلىنغان قائىدە-يوسۇنلار، ئاغزاكىي راۋايەت قىلىنىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى ئادەتلەر شۇنىڭدەك بۇلار ھەققىدە قەلەمگە ئېلىنغان يازما خاتىرىلەر، داستان، لۇغەت ۋە تارىخىي ئەسەرلەر) نىڭ ئىنتايىن نۇرغۇنلۇقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرمەكتە.

ھازىر قولىمىزدىكى « Törü » تىلغا ئېلىنغان نەق بار ھۆججەتلەرنى ۋە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «تۆرۈ» لەرنى دەۋرلەر تەرتىۋى شۇنداقلا

3. « توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى»(3) بۇنى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 9 - خانى قارا بالغاسۇندا ميلادى 814 - يىلى تۇرغۇزغان. بۇ سوغدى تىلى، تۈركىي تىلى ۋە خەنزۇ تىلىدا ئۇچ خىل يېزىلغان بولۇپ، سوغدى، تۈركىي تىلى بىلەن يېزىلغان يۈزى بەك ئۆچۈپ ئۇۋۇلۇپ كەتكەچكە تونۇغىلى بولماس بولۇپ قالغان. خەنزۇچىسى بىرقەدەر تولۇق ساقلانغان. ئۇنىڭ 1 - ۋە 2 - قۇرلىرىدا مۇنداق دەپ يېزىلغان:

闻夫乾坤开辟，日月照临。受命之君，光宅天下，德化昭明，四方幅凑，刑罚峭峻，八表归仁(信……。)？当先骨力悲罗之父护输袭国于北方之隅，建都于唱昆之野，以明智治国，积有岁年。

(بۇنىڭ مەنىسى مۇنداق:

كۆك ئاسمان بىنا بولۇپ، كۈن ۋە ئاي نۇر چاچتى. خاقان ئاشۇ نۇرنىڭ تەقدىرىدىن يورۇق ئۇرۇدىدا تۇرۇپ تۆت تەرەپكە پەرىلەت ۋە ئەقىل تارقاتتى، **قانۇنقانۇن، تۆرەم** يۇرگۈزدى، سەككىز تەرەپ بەگلىرى قارام بولدى....؟ كۆل بىلگەنىڭ ئاتىسى قۇشۇ شىمالىي تەرەپتە ئەل قۇرۇپ، دۆلەتنى دالاسىنى پايتەخت قىلدى. دۆلەتنى ئەقىل ۋە ئۇرقۇن بىلىم بىلەن تۇزەپ، نۇرغۇن يىللارنى ئاشۇنداق ئۆتكۈزدى).

يۇقىرىقى پارچىدا بىز گەرچە ئۆزىمىز تەتقىق قىلمۇاتقان Törü نىڭ قەدىمكى ئەسلى تۈركىي شەكلى بىلەن ئۇچراشمىساقمۇ، شۇنىڭغا مەنداش بولغان «刑罚» خېتىنى كۆردۇق. قەدىمكى زامانىدا 刑 خېتى «جازالىماق، جازا قانۇنى» دېگەن ئىككى مەنىنى، 罚 بولسا «تۆلەم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. «قۇتادغۇ بىلىك» تە «سىياسەت» دەپ ئۇچرايدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى گىك شىمىن بىلەن خاۋ گۈەنجۇڭلار بىرەك «刑罚»، «法纪» دەپ تەرجىمە قىلغان. قەدىمكى نۇرغۇن ئۇيغۇرچە مەنبەلەردە «سىياستى

« ئىنچە **ئىلگ تۆرۈگ** قازغانىپ، ئۇچابارمىس (تەرجىمىسى: ئاتام خاقان ئاشۇنداق قىلىپ **دۆلەت قۇرغان ۋە قانۇن-تۆزۈم** ئورناتقاندىن كېيىن بۇ دۇنيادىن ئۆتۈپتۇ)».

شەرقىي تەرىپى 16 - قۇردا مۇنداق دېيىلدۇ: « ئول **تۆرۈدە** ئوزە ئەچىم قاغان ئولۇرتى. (تەرجىمىسى: كېيىن **قانۇن - تۆزۈمگە** ئاساسەن، تاغام خاقان بولۇپ ئولتۇرۇپتۇ)».

شەرقى تەرىپى 22 - قۇردا مۇنداق دېيىلدۇ: « ئانچا قازغانمىس ئىتمىس **ئىلىمىز تۆرۈمىز** ئەرتى (تەرجىمىسى: بىز تىرىشىپ قۇرغان **دۆلەتنىڭ قانۇن - تۆزۈمى** ئەنە شۇنداق ئىدى)».

شەرقىي تەرىپى 30 - قۇردا مۇنداق دېيىلدۇ: « بۇنچا **تۆرۈگ** قازغانىپ ئىنىم كۆلتىگىن ئوزىنچە كەرگەك بولتى (تەرجىمىسى: ئىنىم كۆلتىگىن مۇشۇنچە **قانۇن - تۆزۈمنى** تۇرغۇزۇپ، تۈيۈقسىزلا قازا تاپتى)».

شەرقى تەرىپى 31 - قۇردا مۇنداق دېيىلدۇ: « ئالتى يىگىرمى ياشىدا ئەچىم قاغان **ئىلىن تۆرۈسىن** ئانچا قازغانتى (تەرجىمىسى: ئۇ ئون ئالتە ياش ۋاقتىدا تاغام خاقان **دۆلەت ۋە قانۇن - تۆزۈمنى** ئەنە شۇنداق قولغا كەلتۈردى)».

2. بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى»(2) ئۇنىڭ شەرقىي يۈزى 3 - قۇردا: « بودكە ئوزۇم ئولۇرۇپ بۇنچا ئاغىر **تۆرۈگ** تورت بۈلۈڭدا قى بودۇن ئۈچۈن ....ئتدىم. (تەرجىمىسى: ئۆزۈم تەختكە ئولتۇرۇپ تۆت ئەتراپتىكى خەلقەر ئۈچۈن نۇرغۇن مۇھىم **قانۇن - تۆزۈملەرنى** ئورنىتىپ بەردىم)».

شەرقىي يۈزى 36 - قۇردا: **ئىلگ تۆرۈگ** يىگدى قازغاندىم... (تەرجىمىسى: مەن **دۆلەتنى، قانۇن - تۆزۈملەرنى** ياخشى باشقۇرۇشقا تىرىشتىم)» دېيىلگەن.

قاغانۇم سەنگۈ **تۆرۈلۈك** بولسۇنغىل تۆزۈن» دەپىلگەن. بۇنى پروفېسسور شەرىپىدىن ئۆمەر «ئەي خاقانىم، سېنىڭ ئەل نىزامىغا ئادالەت يار بولسۇن» دەپ ناھايىتى ئامماباب ئۆزلەشتۇرسە («ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار» ئۇيغۇرچە 204 - بەت)، گېپىڭ شۇنىڭ ئەپەندى «ئەي خاقانىم، بىزنىڭ **دۆلىتىمىزنىڭ قانۇن - تۈزۈمى** ئادىل بولسۇن» («ئوغۇزنامە»، خەنزۇچە 1980 - يىل نەشرى، 9 -، 26-، 39- بەتلەرگە قارالسۇن) دەپ تەرجىمە قىلغان.

2. «**ئالتۇن يارۇق**»(6) ئۇنىڭ 607-قۇرىدا: «ئۇرۇق ئۇسساتى كونى نومچە **تۆرۈچە** باشلاتاچى، ئىمەرىگمە قاماغ بودۇنىن قاراسىن ئاشمىش ئوكلتىمىش، قوپتىن سىڭار ياغسز ياۋلاقسز ئەرتى (مەنىسى: ئۇ دائىم توغرا نوم بويىچە، **قانۇن-تۈزۈملەر بويىچە** ئەلنى باشقۇرۇپ، ئەتراپىدىكى پۇقرالارنى ئاۋۇتقان، ھەممە ئەتراپنى دۈشمەنسز قىلغانىدى)». دەپىلسە، 627-قۇرىدا: «قاچان تاپىغ ئودۇق قىلغۇلۇق **تۆرۈسىن** ئەرتىدۇر دۈكتە ئوترۇ ئەستۇپ ئىچىنتە بەكلەدىلەر (مەنىسى: ھۇرمەت-ئىھتىرام بىلدۇرۇش مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن مۇنار ئىچىگە دەپنە قىلدى)» دەپىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «ئالتۇن يارۇق» تا: «**ئىل باسلارۇ تۆرۈسىن** ئوتۇنۇر سىزنىڭار ئايىتو (مەنىسى: ئىززەت-ئىكرام بىلەن **دۆلەتنى ئىدارە قىلىدىغان قانۇن-نىزاملاردىن** سوراڭلار)» دەپىلگەن. (ۋاڭ جيايىڭنىڭ «〈قۇتادغۇبلىك〉 ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى» دېگەن ماقالىسىدە كەلتۇرۇلگەن نەقىل).

3. «**ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى**»(7) ئۇنىڭ 9-قۇرىدا: «**ئىلگ تۆرۈگ** ئاغىر باربىم تۇتار، ئاغىر باربىم ئالقىنسار ئىل تۆرۈنەچۈك تۇتار (مەنىسى: **دۆلەتنى، قانۇننى** مال-دۇنيا

قىلىچتىن تۆتكۈزۈلدى» دېگەن گەپلەر تۇچرايدۇ. بۇ «قانۇن بويىچە تۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى» دېگەن سۆز. شۇڭلاشقا «ئابدە» دىكى 刑罚 نى «جازا قانۇنى»، «جىنايى جازا» ياكى «قانۇن، تۆلەم» دەپ چۈشەنسىمۇ بولىۋېرىدۇ. شۇ مەنىدىن ئۇ، «قانۇن» نى بىلدۈرىدىغان Törü بىلەن ئوخشاشتۇر. يۇقىرىقى بايان قىلىنغان قەدىمكى تۈركىي يېزىقىدىكى ئابدىلەردە «ئاغىر تۆرۈ» دېگەن سۆز ناھايىتى كۆپ جايدا ئۇچرايدۇ. بۇ «قاتتىق قانۇن-تۈزۈم» دېگەن سۆز بولۇپ مۇشۇ مەگگۈ تاشتىكى 刑罚峭峻 دېگەن سۆزگە باراۋەر كېلىدۇ. شۇ مەنىدىن 刑罚峭峻 نى «ئاغىر تۆرۈ» (قاتتىق قانۇن-تۈزۈم) نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

4. «تېرخىن مەگگۈ تېشى» (4) بۇ ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى ئىل ئېتمىش بىلگە قاغان (مىلادى 747-759 - يىللار) نامىدىن يېزىلغان ئىل ئېتمىش بىلگە قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى يىللاردىكى ئىشلار خاتىرىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا، «تەگرىنىڭ ئىل ئېتمىشكە كۆرسەتكەن ھامىيلىقى بىلەن دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە قانۇننىڭ بەلگىلىنىشى ھەققىدىكى بايان» لار ئۆپۈچۈق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ غەربىي يۈزى 3 - قۇرىدا مۇنداق دېيىلگەن:

ئۈزەكۆك تەگرى يارلىقادۇق ئۈچۈن ئاسرا ياغىزىمدىكى ئىگە (ت) ۋىك ئۈچۈن ئەلنىمنى **تۆرۈمىن** ئەتتىتى» (مەنىسى: يۇقىرىدا كۆك تەگرىنىڭ بۇيرۇشى، تۆۋەندە قوڭۇر يەرنىڭ بېقىشى بىلەن، ئىلىمنى قۇردۇم، **قانۇن - تۈزۈملىرىمنى** ئورناتتىم).

ئىككىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكىلىرى

1. «**ئوغۇزنامە**» (5) ئۇنىڭ 325 - قۇرىدا «ئاي

تىگىن راھىبلىققا كىرمەكچى بولدى) دېيىلسە ، B_7 21 ، 22 ، 23 - قۇرلاردا : « يانتۇرۇ لاغكىغا ئىلتىپ ئانتا **ئۇلۇغ تۆرۈ** قىلتۇرۇپ ئۇنتۇردىلەر (مەنىسى : (خانىنىڭ جەستىنى) لاغكىغا قايتۇرۇپ ئەكەلگەندىن كېيىن **كانتا دەپنە مۇراسىمى** ئۆتكۈزدى) » دېيىلگەن .

6 . « **قۇل بىنتۆكىنىڭ بەگ ھۇزۇرىغا سۈنغان ئىلتماسى** » (10) بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان « ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھۇججەتلەر » نىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇنى مىلادى 1913 - يىلى روسىيىلىك پروفېسسور س . ئى . مالوۋ ئۇرۇمچىدىكى بىر خرىستىئان چېركاۋىدا تۇرۇشلۇق F . Hogers ئىسىملىك بىر پوپتىن سېتىۋالغان ھەمدە ئۇنى لاتىن ھەرپى بىلەن تىرانسكرىپسىيىلەپ رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلغان . كېيىن بۇ ھۇججەتنى « قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى » دېگەن كىتابىغا كىرگۈزگەن . ئۇنىڭ 8 - قۇرىدا مۇنداق دېيىلىدۇ :

« كىچىكمىتە بىتىگ ئۇجىڭ نوم بوقشۇت ئورگەنمىس ئۇچۇن نەتەگ ئەرسەر تويىن بۇلۇپ ، **تويىن تۆرۈسىنتە** يورىقاي مۇمەن ساقىنىپ ، تىگۈي تايشى باشلاپ ، قىتاي تايشلارقاكەگە سەرمەن (مەنىسى : كىچىكمىدە خەت - ساۋاتىمنى چىقىرىپ نوم تەلىم ئۆگىنىش ئۇچۇن ، قانداقلا بولمىسۇن ، راھىب بولۇپ ، **راھىبلار قائىدىسى** بويىچە ئىش تۇتاي دەپ ئويلاپ ، تىگۈي تايشى باشچىلىقىدىكى قىتاي تايشلىرى بىلەن كېڭەشكەن بارىدىم) » .

7 . « **مانى ئىبادەتخانىسى يارلىقى** » (11) بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ھۇججەت بولۇپ ، ئىدىقۇت پادىشاھلىقى تەرىپىدىن مانى ئىبادەتخانىسىغا يارلىق قىلىپ چۈشۈرۈلگەن ، ھۇججەتنىڭ 11 بېرىنى . ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرىنىڭ تامغىسى بېسىلغان . ھازىر بېيجىڭ تارىخىي مۇزېيدا ساقلانماقتا . (نومۇرى :

تۇنۇپ تۇرمىدۇ، مال-دۇنيا تۇگەپ كەتسە، **دۆلەتنى، قانۇننى** ئاندامۇ تۇنۇپ تۇرالايمز؟» دېيىلگەن.

4. «**مائتىرى سىمىت**»(8). ئۇنىڭ «ئۇچۇنچ ئۇلۇس ئۇچ پتر A» (ئۇچىنچى بۆلۈم ئۇچىنچى ياپراق A) دىكى 16-، 17-، 18-، 19-، 20- قۇرلاردا: «قۇنچۇيلار ئەرسەر ئاراغ **چىخسا پتلاغ تۆرۈ** ...لى ئەرۇر. قايۇ نومتا ئۇزۇن تونلىغ... لار ئەۋدىن بارقتىن ئۇنۇپ **دىنتار تۆرۈسىن** تۇتسار - لار ئول نوم ئالقنچۇقا تەگمى ئارىغىن تۇرۇقمن تۇرماز.» (مەنىسى: مەلىكەر بولسا ساپ **پەرھىز ساقلاش نىزام** .....بولىدۇ. قايسى نومدا خوتۇن-قىزلار..... ئۇيۇ-ۋاقىدىن (ئايرىلىپ) چىقىپ **دىنتار** (**تاللانغان مانى دىنىي مۇرتتى**) **نىزامنى** تۇتسا، ئۇ نوم يوقلىشقا يۈز تۇتۇپ، ساپ-تازا تۇرالمايدۇ) دېيىلگەن.

ئۇنىڭ «ئۇچۇنچ ئۇلۇس تورت پتر A» (ئۇچىنچى بۆلۈم تۆتىنچى ياپراق A) دىكى 25-، 26-قۇرلاردا: «ئەد تاۋار ئۇزە سەۋنچ ئۇتلى **تۆرۈسىنچە** تاپاغ ئۇدۇغ قىلايىن (مەنىسى: مال-دۇنيا بىلەن خوشاللىقتا جاۋاب قايتۇرۇش **يوسۇنى بويىچە** (بۇرھانغا) تاۋاب قىلاي)» دېيىلگەن.

5. «**شۆەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى**»(9) ئۇنىڭ A_3 13-قۇرىدا: «يرلىغ يرلىقار **تۆرۈچە ئىتدى** (مەنىسى: **يۇرتتا مۇقەددەس قانۇن** داۋاملاشتۇرۇلدى)» دېيىلگەن بولسا، A_5 23، 24-قۇرىدا: «مۇنتاغ **ئۇلۇغ تۆرۈن** (مەنىسى: مۇشۇنداق **تەنتەنىلىك مۇراسىم**)» دېگەن سۆز ئۇچرايدۇ. B_5 12-دىن 17-قۇرلارغىچە «بۇ **تۆرۈكى** يىلان كۇنكە بولتى. **بۇ تۆرۈ** ئەرتمىستە كىن تورتۇنچ كۇن ژىم بىچىن كۇنكە تركەن تىگىن تويىن كىرگۇ-لۇك كوسۇسى بولتى» (مەنىسى: **بۇ مۇراسىم** يىلان كۇنى ئۇتكۇزۇلدى. **بۇ مۇراسىم** ئۇتكۇزۇلۇپ تۆتىنچى كۇنى يەنى مايمۇن كۇنى تەركەن

ۋاقتىدىكى قانۇن-تۈزۈملىرى ھەققىدە بىزنى ئەڭ يىراق مەنبە بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئۇنىڭدا يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە Toru دىكى بەلگىلىمىلەرگە خىلاپلىق قىلغانلارغا «قىزغۇت» جازاسى بېرىش (13-، 15-، 82-، 92-قۇرلار)، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش (98-قۇر)، ئىشنى بۇزۇپ قويغانلارنى ئاۋۋال «ئۇچ يۈز دەررە ئۇرۇش» ئاندىن «قىزغۇت جازاسىغا تارتىش» (99-قۇر)، چوڭ راھىب ئاغرىپ قالسا داۋالىتىش (105-، 106-، 107-قۇرلار) ئاغرىپ قالغان راھىبلاردىن ياخشى خەۋەر ئالمىغانلارنى ئۇچ يۈز دەررە ئۇرۇش ھەمدە گۇناھىنى سۈرۈشتۈرۈپ سوراققا تارتىش (108-، 109-قۇرلار)، راھىبلارنىڭ تامىقى خام قالسا ئۇچ يۈز دەررە ئۇرۇش (119-قۇر)، ئالىي راھىبلارنىڭ يېمەكلىكى يېتىشمىسە خىزمەتچىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغانلارغا سولىمى (13) دىكى مانىستان (مانى ئىبادەتخانىسى) ئىچىدە قىزغۇت جازاسى بېرىش (33-، 34-قۇرلار) قاتارلىق مەزمۇنلار قەيت قىلىنغان.

ئۇچىنچى، خاقانىيە ئۇيغۇر تىلىدىكىلىرى

1. «تۈركىي تىللار دىۋانى» (14) ئۇنىڭ I توم 144-بەت، II توم 23-، 32-، 33-بەت، III توم 166-، 167-ۋە 305-بەتلىرىدە «Toru» ئاتالغۇسى ئۇچرايدۇ، بولۇپمۇ I توم 144-بەتتىكى شېئىر تولىمۇ ئەھمىيەتلىك ھەم ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگىدۇر. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

ئەندىك كىشى تەتىلسۇن
ئەل تۆرۈ يەتىلسۇن
توقلى بۆرى قاتىلسۇن
قازغۇ يەمە ساۋۇلسۇن.

(مەنىسى مۇنداق:

82، 8782T). خۇاڭ ۋنىبى ئەپەندى شىنجاڭدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا قولغا چۈشۈرگەن. 1954-يىلى نەشر قىلىنغان «تۇرپاننى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتىن خاتىرە» دېگەن كىتابنىڭ كىرگۈزگەن. ئۇنىڭ 3-، 4-، 5-قۇرلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«كىگۈرسىن... داكى **تۆرۈچە** ئىلكى (؟) داكى **تۆرۈچە** ئىس ئايغۇچى مۇزاق ئىلىمگا تۇتۇق ئىسلەتزۇن (تەرجىمىسى: **ئەلنىڭ قانۇنى** بويىچە كىرىم-چىقىم قىلىدىغان راسخوتنى تۇتۇق (ئاختا قىلىنغان راھىب) لار ئىش باشقۇرغۇچى مۇجاك (سوغدىچە، مانى دىنىنىڭ باش راھىبى) ئۈچۈن ئىشلەتىسۇن)».

34-، 35-، 36-قۇرلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«ئىس ئايغۇچى ئاغىلىققا كىرۇر بولغۇلۇق يىر تۇسى تۆرت مىڭ يۈز بىس ئوتۇز قوقپۇ **بۇرقان تۆرۈچە** سىر سىبىتە قانىقتا كىگۈرزۈن (تەرجىمىسى: خەزىنىگە كىرگۈزۈشكە تېگىشلىك بولغان يەر ئىجارىسى تۆت مىڭ بىر يۈز يىگىرمە بەش قۇقپۇ. ئۇ **بۇددا قانۇنى بويىچە زىرۋىنتا**(12) **كىرگۈزۈلۈپ خەزىنىدە ساقلانسۇن)**».

54-، 55-، 56-قۇرلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن: «مانىستانتا نەتەگ ئىس كۈچ بولۇپ تۈرى مۇجاگقا ئۆتۈككا كىلسار **ئىلكىداكى تۆرۈچە** شىروشانلار ئىس ئايغۇچىسىز كىرمازۇن (مانى ئىبادەتخانىسى ئىچىدە قانداقلا بولمىسۇن بىرەر ئىشنى باش راھىبتىن بىلمەكچى بولۇپ، سوراشقا توغرا كەلسە، **دىنىي قائىدە-يوسۇن بويىچە**، تەرىقەت باشلىقى يەنى مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشقا مەسئۇل ئەمەلدارلار ئىش باشقۇرغۇچىلارنى بىللە ئالماي تۇرۇپ، ئۇنىڭ قېشىغا يالغۇز كىرمىسۇن)».

بۇ ھۆججەت ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان

تۆتىنچى، چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر — تۈركىي تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلىكلىرى

1. « **خەزائىنۇلمائانى** » (16). (ئىسىم-مەرىپەت خەزىنىلىرى). ئەلشىر ناۋايى (1441 — 1501) نىڭ بۇ مەشھۇر دىۋانىدىكى بىر مەسنەۋىدە « تۆرۈ » (Tərü) « تۆرە » (Təra) شەكلىدە مۇنداق كەلگەن:

تۆرە بىرلە باش ئۇرۇپ تۇت خانغە،
سەرقۇتنى بەر مېنى بى سامانغە.

(مەنىسى: پادىشاھقا **قائىدە-يوسۇن** بويىچە باش ئۇرۇپ تۇتقىن، ساقىنىدىسىنى مەندەك بىر بىچارىگە بېرىۋەت).

« تۆرۈ » (Tərü) بۇ دىۋانىدىكى يەنە بىر مەسنەۋىدە مۇنداق كەلگەن:

غەم غىزاسى ئاراسىندا قەنى تۈركانە ئاياغ
تۆرە ئايىنى بىلە تامسا توقۇز، ئاخسا ئوتتۇز.

(مەنىسى: غەمنىڭ غىزاسىنى يەۋاتقىنىمىزدا بىر تۈركچە قەدەھ كەلتۈرۈلگەن بولسا ئىدى، **تۆرەدىكى** قائىدە بويىچە ئۇچ قېتىم ئۇچتىن ئىچىۋەتكەن بولاتتۇق) (17)

2. « **تارىخىي رەشىدى** » (18) بۇ كىتابنىڭ II تۇم 43-بابى — « رەسمىي تارىخنىڭ داۋامى » دا مۇنداق دېيىلگەن:

« ئۇ چاغلاردا پىشقەدەم مۇغۇل ئەمىر ھەم ئىسىلزادىلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېشى پۈتكۈل مۇغۇل ئۇلۇسى تەۋەسىدىكى ھەرقانداق ئادەملەرنىڭ يېشىدىنمۇ چوڭ ئىدى. تۆرە (Təra) ۋە قائىدە-تەرتىپ (Tuzuk) ئورنىتىش قاتارلىق چوڭ-چوڭ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ مەسلىھەتسىز ھەرگىز بولمايتتى، زور كېڭەش ۋە مەجلىسلەردە ئۇلارنىڭ

ئەخمەق ئادەملەر هوشىنى تاپسۇن، دۆلەتتە **قانۇن-تۈزۈم** تۈزەلسۇن، قوزا بىلەن بۆرىلەر قېتىلىپ بىر جايدا بىللە ياشايدىغان بولسۇن، بىزدىن غەم-قايغۇ كەتسۇن).

2. «**قۇتادغۇبىلىك**» (15) بۇ Tərü قەيت قىلىنغان يازما مەنبەلەر ئىچىدىكى ئەڭ مۇكەممىلىدۇر. ئۇنىڭدا تىلغا ئېلىنغان Tərü ئاتالغۇسىنىڭ كۆپلۈكى هەم كەڭ مەنىگە ئىگىلىكىدىن ئۇنى «قانۇن كىتابى» (كىتابول تۆرۈ) دەپ ئاتىسىمۇ بولىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» تە Tərü 114 بېيىتتە 124 قېتىم يالغۇز ئۇچرايدۇ. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

103, 103, 219, 252, 269, 286, 291, 355, 429, 454, 454, 800, 800, 812, 815, 822, 893, 939, 1041, 1374, 1435, 1451, 1456, 1458, 1458, 1458, 1461, 1570, 1642, 1643, 1686, 1690, 1670, 1772, 1911, 1927, 1931, 1941, 2015, 2017, 2022, 2032, 2033, 2034, 2036, 2058, 2111, 2128, 2133, 2134, 2136, 2165, 2171, 2474, 2490, 2531, 2713, 3093, 3107, 3108, 3121, 3192, 3207, 3463, 3463, 3739, 3997, 4001, 4002, 4006, 4008, 4010, 4016, 4016, 4018, 4038, 4082, 4082, 4140, 4153, 4170, 4309, 4309, 4321, 4446, 4449, 4473, 4595, 4604, 4605, 4605, 4606, 5170, 5172, 5197, 5285, 5287, 5288, 5302, 5471, 5491, 5498, 5559, 5576, 5734, 5735, 5737, 57541, 5743, 5744, 5765, 5887, 5903, 5944, 5944, 6266, 6273, 6409, 6489, 6492, 6550, 6593, 6594, 6595.

يۇقىرىقى بېيىتلەر ئىچىدە 103، 800، 3463، 4016، 4082، 4309، 4605 - ۋە 5944 - بېيىتلەردە Tərü ئىككى قېتىمدىن، 1458 - بېيىتتە Tərü ئۈچ قېتىمدىن تەكرارلانغان.

هوقۇق چۈشەنچىلىرى، ئىجتىمائىي ئەخلاق ئۆلچەملىرى، مەجبۇرلاش تەدبىرلىرى، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ئادەتلىرى ۋە جازا ئۇسۇللىرى قاتارلىقلارنىڭ كۆپ خىللىق بولۇشى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان، ئېتنىدائىي ئۇۋچىلىق دەۋرىدىن باشلاپ بىخلىنىپ، ئەل تۈزۈش مەزگىلىگە كەلگەندە نوتىلانغان، ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن بىرخىل ئەنئەنىۋى قانۇننىڭ — نامىدۇر.

قەدىمكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي مۇھىتىدا بارلىققا كەلگەن «قانۇن» نى ئىپادىلەيدىغان «Törü» ئاتالغۇسىنىڭ ئېتنىك مەنىسىگە نىسبەتەن ئېلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ كۆز قاراشلىرىدا باشقىچە ئىختىلاپ يوق.

مەشھۇر رۇس تىلشۇناسى ۋ. رادلوف: «سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەنگەن تۈركىي تىلنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى» (В. В. РаДлов): «ОЛЫТ СЛоВаРЯ ТюРкСкИх НаРЧИй» (پېتربۇرگ 1905-يىل III توم، 1-قىسىم، 1254-بەت) دە، ئۇرقۇن ئابىدىلىرىدە ئۇچرايدىغان Törü ئاتالغۇسىنى «ئادەت»، «قانۇن» ۋە «ھوقۇق» دەپ شەرھلىدى (21). شەرقشۇناس بارتولد بىلەن كونونوۋلار بولسا «قانۇن»، «ئۆرپ-ئادەت»، «نىزام» دەپ ئاتىدى (22). ياپونىيە ئالىمى بەينياۋ كوجى ئەپەندى «توگۇسلار ھەققىدە تەتقىقات» (东胡民族考) دېگەن ئەسىرىدە، «Törü» نى «قانۇن» ۋە «ئادەت» دەپ ئاتىدى (23). گېرمانىيە ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ۋە قەدىمكى زامان تۈركشۇناسى ئا.ۋ.گابائىن «قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى» (مىلادى 850 — 1250-يىللار) دېگەن ئەسىرىدە «Törü» نى Töra شەكلىدە تىلغا ئالىدۇ ھەم ئۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ «ئادەت قانۇنى» دەيدۇ (24).

«قەدىمكى تۈركچە - رۇسچە لۇغەت» (ДРЕВНЕ

ئوتتۇرىغا قويغان پىكىرلىرى بىردەك ھۆرمەتلىنەتتى».

يۇقىرىقى بىر ئابزاس پارچىدا مۇغۇللارنىڭ بارلاس قەبىلىسى تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، تارىخچى مىرزا مەھمۇد ھەيدەر كوراگانى كىتابىدا بۇ ئاقساقاللارنىڭ جۈملىسىدىن قىلىپ ئەلى مىلىغ مىرزا، ئاغابەك، قاراباش مىرزا، سەئىدئەلى ئاغا، ئەلى قۇل كۆكولداش ھەم ئابدۇئەزىز مىرزا قاتارلىقلارنى تىلغا ئالىدۇ.

«تارىخي رەشىدى» نىڭ 61-بابى — مۇنداق دەپىلگەن:

«قۇياش مەشرىقتىن كۆتۈرۈلۈشى بىلەنلا ئۇلۇغ تۆھپىكار خوجائەلى (ئۇنىڭ تۆھپىلىرى ئالدىنقى بابلاردا بايان قىلىندى) نىڭ ئىنىسى تاھا ئەسىرگە چۈشكەن مەھمۇد قىرغىزنى باغلاقلىق پېتى خانىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كىردى. خان ئۇنىڭغا: ‹ئەسلىدە تۆرە دېگەن قائىدە بويىچە ئۆلتۈرۈلۈشىڭ كېرەك ئىدى. ئەمما بۇ قېتىم مۇرادىمەقسىتىڭنى كەچلىك قىلىپ خۇنىكدىن كەچتىم› دەپدى.

دەمەك، يۇقىرىقى مەنبەلەر قەدىمكى تۈركلەر، ئۇيغۇرلار ۋە كېيىنكى مەزگىلدە باش كۆتۈرۈپ چىققان موڭغۇللار شۇنداقلا ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن مۇغۇللارنىڭ تارىخىدا «ئادەت» ۋە «قانۇن-تۈزۈم» نى بىلدۈرىدىغان «تۆرۈ» (törü) نىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. لېكىن تارىخي مەنبەلەردە كۆپ تىلغا ئېلىنغان «Törü» (قانۇن) دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمي قانۇنلاردىن «خامورابى قانۇنى» (19) ياكى ئېلىمىزنىڭ ئەمنىيە دەۋرىدىكى «زى سەن قانۇنى» (20) دەك مەلۇم دەۋردىكى بىرەر خانلىقنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن پەرمان بىلەن جاكارلىنىپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن يازما «قانۇن توپلىمى» نىڭ نامى بولماستىن بەلكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدىكى دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ-ئادەت، ھاكىمىيەت،

دەپ تەبىر بېرىلگەن (27).

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، زاھىرىددىن بابۇر (مىلادى 1483 — 1530-يىللار) شاھ Tera (ئادەت قانۇنى)نى دائىم ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىكەن. مەلۇم بولۇشىچە، Terü (ئادەت قانۇنى) ئۇنىڭ دەۋرىدە بەزى كۆچمەن قەبىلەلەر ئارىسىدا قوللىنىلغان بولسىمۇ، بىراق دۆلەت قانۇنىغا ئايلىنالمىغان. «چۈنكى ئۇ، ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرىشتىن بۇرۇن يولغا قويۇلغان قانۇن بولۇپ، نۇرغۇن تەرەپلىرى 〈قۇرئان〉 غا ماس كەلمەيدۇ». («بابۇرنامە»، 48-بەت) (28). «تارىخىي رەشىدى» دە قەيت قىلىنىشچە، بابۇر «قوللىنىشقا ناھايىتى ئەپلىك بولغان بىر قانۇن قوللانمىسى يازغان» («تارىخى رەشىدى»، 2-كىتاب 35-بەت، خەنزۇچە). مىرزا ھەيدەر كوراگانى بابۇرنىڭ بۇ كىتابى ھەققىدە توختىلىپ: «ئۇ قوللانما ھازىرمۇ كىشىلەر تەرىپىدىن ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلماقتا» دەپ يازىدۇ. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خۇۋۇس ئۆزبېكنىڭ «ھىندىستان تارىخىئولوگىيىسى» دېگەن كىتابىدا «ياسا» (yasa) ۋە «تۆرە» (tera) لەر ھەققىدە كۆپ توختالغانىكەن. پوپ چەندىمىڭ (Amyot, pe — re) تۈزگەن «تاتارچە-مانجۇچە-فرانسۇزچە سۆزلۈك» (1789-يىل نەشرى 18-بەت) تە terü ياكى tolit دېگەن سۆزلەر ئەرەبچىدىكى «ياسا» (yasa) سۆزىگە باراۋەر كېلىدۇ، دەپ شەرھلەنگەن (29).

ئۇيغۇرلارنىڭ XI ئەسىردىكى «قانۇن دەستۇرى» بولغان «قۇتادغۇبلىك» ھەققىدە كۆپرەك تەتقىقات ئېلىپ بارغان تۈركىيە ئالىمى كافەس ئوغلۇ ئىبراھىم «〈قۇتادغۇبلىك〉 ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» دېگەن ئەسىرىدە، «قۇتادغۇبلىك» تە تىلغا ئېلىنغان «Terü» نى Terü شەكلىدە ئىستېمال قىلىدۇ ھەم ئۇنى تۈركىيىنىڭ

ТЮРКСКИЙ СЛОВАРЬ) تە ، « Torü » گە « دىۋان لۇغەتتىت تۈرك » ، « تۈرپان تېكستلىرى » 6-توم 184-بەت ، « مانىخەي دىنىدىكىلەرنىڭ دۇئا-تىلاۋەتلىرى » (V — VII ئەسىرلەرگە تەئەللۇق) نىڭ 115-قۇرى ، « بىلگە خاقان ئابىدىسى » ھەم گېرمانىيىلىك مۇللېر (Mullur. k. w. F) نىڭ « Uigurica » (ئۇيغۇرىكا — ئۇيغۇرشۇناسلىق) لىرى قاتارلىق كىتاب مەنبەلىرىدىن جاۋاب تەپسىلىنىپ « تەرتىپ » ، « قائىدە » ، « تۈزۈم » ۋە « قانۇن » دېگەنلىك بولىدۇ ، دەپ تەبىر بېرىلگەن . (25)

« مەركىزىي تۈركىي تىلنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك لۇغىتى » (An Etymological Dictionary of pere — Thirteenth — Century Turkish 1972. 1. 11) دە ، « Torü » نىڭ « ئەنئەنە » ، « قائىدە-قانۇن » ، « قانۇن » ، « نىزام » ، « پەرمان » ، « قانۇن » ، « دائىملىق » ، « ئادەت » ، « جامائەت ئېتىراپ قىلغان قانۇن-نىزام » ، « ئىسلام دىنىدە ، قارشى تۇرۇشقا بولمايدىغان ، قەتئىي ئەمەل قىلىنىدىغان قانۇن » ، « رەسىم-يوسۇن » دېگەنگە ئوخشاش مەنىلىرىنىڭ بارلىقى قەيت قىلىنغان ھەمدە موڭغۇللاردا « dore » ياكى « tore » دېيىلىدىغانلىقى ، ئۇنىڭ VIII ئەسىردىكى تۈركىلەرنىڭ تىلىدا ، « törküterü » دېيىلىدىغانلىقى ، VIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر مانى ، بۇددا ، سانسكرىت تىللىرىدىمۇ törü دېيىلىدىغانلىقى ، XI ئەسىردىكى خاقانىيە تىلى ، X V ئەسىردىكى چاغاتاي تىللىرىدىمۇ törü ياكى toru دېيىلىدىغانلىقى شۇ زاماندا يېزىلغان يازما ھۆججەتلەردىن مىسال كەلتۈرۈشلەر ئارقىلىق ئالاھىدە ئەسكەرتىلگەن (26) .

ناۋائى ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدىغان « تۆرۈ » (Törü) لەرگە « ناۋائى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى » دە ، « قائىدە » ، « قانۇن » ، « ئىنتىزام » ۋە « ئادەت »

تارىخىي جەھەتتىن ئېنىقلاپ چىقىشقا مۇناسىۋەتلىك ئىش بولۇپ، ھازىرچە مەنبەلەردە ئۇنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى يېزىلغان خاتىرىلەر بولمىغانلىقتىن ئۇنى تىلشۇناسلىق جەھەتتىن ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ.

Terü نىڭ ئېتىمىك تەركىبى ھەققىدە ئەڭ بۇرۇن بېشارەت بەرگۈچى تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى بىلەن قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپتۇر. مەھمۇد قەشقەرى Terü ۋە Tera لەر ھەققىدە قىسقا ئەمما ناھايىتى مېغىزلىق توختالغانىدى. ئۇنىڭ تەبىرىچە، « Tera تۆرۈ، رەسىم-يوسۇن، قائىدە » نى، « Tera (لەۋلەشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۆر، ئۆيىنىڭ تۆرى » نى كۆرسىتىدۇ. tora دېگەن « بۇ سۆز بەزىدە ‹ tera › دەپمۇ ئېيتىلىدۇ » (31).

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ « Terü » سۆزىگە di ۋە ti قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان « terüdi » ۋە « terütti » سۆزلىرىگە بەرگەن تەبىرلىرى terü نىڭ ئېتىمىك تەركىبىنى ئېنىقلاشتا ئىنتايىن مۇھىم ئاچقۇچتۇر. ئۇ، terüdi گە « تۆرەلدى، يارىتىلدى » دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ تەبىر بېرىدۇ ھەم ئۇنىڭغا « ئىنسان تۆرەلدى، يارىتىلدى » دېگەننى مىسال قىلىدۇ، ئاندىن « بۇ پېئىل مەجھۇل مەنىدىكى ئۇتۇمسىزدۇر » (32). دەپ ئەسكەرتىدۇ. « terütti » ھەققىدە توختىلىپ، بۇ سۆز « تۆرەتتى، تۆرەلدۇردى » دېگەنلىك بولىدۇ، « تەكرى ئادەمنى تۆرەلدۇردى » دېگەنگە مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ، « باشقا مەخلۇقاتلارنى تۆرەلدۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ » ، « ئوغۇزچىدا بىر نەرسىنى ئۆلچەمگە مۇۋاپىق تۇزىتىشكىمۇ ‹ terütti › دېيىلىدۇ » (33) دەيدۇ. دېمەك، ياراتتى، تۆرەلدۇردى دېگەن مەنىلەرنى بىلدۇرىدىغان « terüdi » ۋە « terütti » لەر « قانۇن » نى بىلدۇرىدىغان « terü » سۆزىدىن كەلگەن. « ياراتتى » (yaratti)

يەنە بىر ئالىمى، مەشھۇر قانۇن تارىخچىسى سەدرى مەخسۇدى ئارسالنىڭ سۆزىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، «ئىجتىمائىي ھاياتنى قېلىپقا سالىدىغان مەجبۇرىي قائىدىلەر» دەپ تەبىرلەيدۇ. ئۇ، «ئومۇمەن ئېيتقاندا، 〈قانۇن، نىزام〉 دەپ تونۇلىدىغان 〈 törü 〉، 〈ئۆرپ-ئادەتكە ئاساسلانغان قانۇنىي مۇئەسسەسە〉 دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا ۋە ھازىر قوللىنىۋاتقان تۆرەن 〈مەركەز مۇراسىم〉 سۆزىدىن كەلگەن ئۇقۇمغا قارىغاندا، törü تۈرك ئۆرپ-ئادەت ۋە ئەنئەنىلىرى ھۆكۈملىرىنىڭ يىغىندىسى ئىدى» دەيدۇ ھەم كەسكىن ھالدا «تىلىمىزدىكى قەدىم مەدەنىي كەلىمىلەردىن بىرى بولغان 〈 Tora 〉 تەبىرىنىڭ ئۆتمۈشىگە 1600 يىل بولدى» دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ (30).

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 1979-يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان تۇنجى خەنزۇچە نۇسخىسى ھەم 1988-يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان مۇكەممەل خەنزۇچە نۇسخىسىدا گېنىڭ شىمىن ئەپەندى، خاۋگۇەنجۇڭ ئەپەندى قاتارلىقلار Terü (تۆرۈ) گە "法"（518）، "法度"（355）، "制法"（6541）، "令法"（0556）، "礼法"（5956）، "义礼"（5954）، "矩现"（5064）، "公正"（5341）، "义正"（218）، "道正"（1541）، "度典章制"（1491）، "度典章法"（0942）ۋە "典法"（545）دەپ تەبىر بەرگەن.

پىكرىمىزچە ئىلىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ تەبىر ۋە تەرجىمىلىرى ئوخشاقلىقتا ئىگە ھەم توغرىدۇر.

ئۇنداقتا Terü قانداق قىلىپ «قانۇن» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان خاس ئاتالغۇغا ئايلىنىپ قالدى؟

بۇ مەسىلە ئۇيغۇرلاردا قانۇننىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقىنى

ئۇچرايدىغان بۇنداق سۆز تۈركۈملىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا « tərgi – qihmak » (تۆر)، « tər » (تۆرە)، « torilix » (تۆرلىش)، « tərə » (تۆرگە چىقماق)، « təraldürüx » (تۆرەلدۈرمەك)، « təreldürmak » (تۆرەلدۈرۈش)، « təralma » (تۆرەلمە)، « təralmixunas » (تۆرەلمىشۇناس) ۋە « təriqilik » (تۆرىچىلىك) شەكىللىرى (71) بىلەن دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلدى. بۇ بىر تەرەپتىن تىلنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۆزگىرىشىنىڭ ئادەتتە كىشىلەر بىردىنلا بايقىۋالالمىغۇدەك دەرىجىدە ئاستا بولىدىغانلىقى، يەنە ئاملىنىڭ مەيدانغا كېلىشى كونا ئاملىنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ گرامماتىكىسىدا تەدرىجىي ياخشىلىنىش ۋە مۇكەممەللىشىش بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن « Tərü » نىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئىزدىنىشلەرنى ھەققەتكە يېقىنلاشتۇرىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، « قانۇن » نى بىلدۈرىدىغان Tərü (تۆرۈ) نىڭ قەدىمكى تۈركىي شەكلى ٣٣٣٩ قەدىمكى ئۇيغۇرچە شەكلى ئىدى. « قانۇن » نى مانا شۇنداق « تۆرۈ » دەپ ئاتاۋاتقان ئاشۇ VII — VIII ئەسىرلەردە، ۋېزانتىيىدىن تارتىپ چاگىئەنگىچە سوزۇلغان پۈتۈن يىپەك يولىنى بويلاپ ئولتۇراقلىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىگە بۇۋاستە تەسىر كۆرسەتكەن دېيىلۋاتقان سوغدىلار « قانۇن »، « ئادەت » لەرنى PSKh (ئوقۇلۇشى: پدكھ، پاداكھا، پەدەكھە) سۆزى بىلەن ئىپادە قىلاتتى (72).

بۇنىڭدىن قارىغاندا، « قۇتادغۇبۇلىك » تە كەڭ ئورۇن ئالغان « تۆرۈ » « Tərü » ۋە « تۆرە » (Toru)لەر باشقا-باشقا ئۇقۇم بولماستىن (ئۇيغۇر تىلىدا ə نىڭ ü گە

سۆزى بولسا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تەبىرىچە «لايىق قىلدى، گۈزەللەشتۈرۈپ چىقاردى» (34) دېگەن للكتۇر.

«قۇتادغۇبلىك» تە «ter» (35) دېگەن سۆز يىلتىزىدىن ياسالغان «tera» (36)، «terka» (37)، «terde» (38)، «terdin» (39)، «terdaki» (40)، «teri» (41)، «terinda» (42) دېگەن نگە ئوخشاش ياسالما سۆزلەر بار. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇنىڭدا «Terü» گە باشقا ئۇلانمىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان «Teruni» (تۆرۈنى) (43)، «terüda» (تۆرۈدە) (44)، «terüqa» تۆرۈچە (45)، «terüm» (تۆرۈم) (46)، «terüsin» (تۆرۈسىن) (47)، «terülüg» (تۆرۈلۈگ) (48)، «terüsüz» (تۆرۈسۈز) (49)، «terüsüzlük» (تۆرۈسۈزلۈك) (50)، «terüsa» (تۆرۈسە) (51)، «terügli» (تۆرۈسۈزلۈك) (52)، «terütigan» (تۆرۈگىل) (53)، «terümixka» (تۆرۈمشكە) (54)، «terütiganni» (تۆرۈتگەنى) (55)، «terütganka» (تۆرۈتگەنكە) (56)، «terütügli» (تۆرۈتۈگىل) (57)، «terütürda» (تۆرۈتۈردە) (58)، «turütmazda» (تۆرۈتمەزدە) (59)، «terütmak» (تۆرۈتمەك) (60)، «terümix» قاتارلىق سۆز تۆركۈمى ۋە (تۆرۈمش) (61)، «Terümix» (تۆرۈمش) (62)، «terütmix» (تۆرۈتمش) (63)، «terütülmix» (تۆرۈتۈلمش) (64)، «terütülmix» (تۆرۈتۈلمشى) (65)، قاتارلىق ئۆتكەن زامان ھېكايە پېئىلى، «terütüng» (تۆرۈتتۈك) (66)، «terütti» (تۆرۈتتى) (67)، قاتارلىق ئۆتكەن زامان پېئىلى، «terütmadi» (تۆرۈتمەدى) (68)، قاتارلىق ئۆتەكەن زامان ئىمكىنىيەت پېئىلى ۋە «terütür» (تۆرۈتۈر) (69)، «terür» (تۆرۈر) (70)، قاتارلىق كەلگۈسى زامان پېئىلى كۆزىمىزگە ئالاھىدە چېلىقىپ تۇرىدۇ.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇبلىك» تە

بۇ ئىزاھلارنى قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇننىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئېيتقان «ئەل يۇرتنى تەرتىپتە تۇرغۇزماق، جاھانىنى سۈزمەك ئۈچۈن بەگلەر تىكلەندى، كىشىلەر ئەل تۇتۇش ۋە بەگ ئىشى ئۈچۈن قانۇن-يوسۇنلارنى تۇزۇپ چىقتى» دېگەن بايانلىرى (75) بىلەن Törü نىڭ ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن تۇزۇلىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئېيتقان «بەگلىك ئىشىنى ھەممە بەگلەر بىلىدۇ، تۆرۈ (قانۇن)، ئۆگىدى (تەرتىپ)، قىلىق (ئادەت)، ياك (قېلىپ) شۇلاردىن كېلىدۇ» (76) دېگەن ھۆكۈملىرىگە پاراللېل قويۇپ كۆزىتىدىغان بولساق مەسىلە تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان «تۆرۈ» (Törü) نىڭ مەزمۇنى تولىمۇ مول ۋە كەڭرى بولۇپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ئىشلار، جازا، ئائىلە، نىكاھ، ئەخلاق، ئۆرپ-ئادەتلەردىكى قائىدە-رەسمىيەت، ھەربىر كەسىپ مىزانى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«قۇتادغۇبلىك» تىن بۇرۇنقى ئۇرقۇن ئابىدىلىرىدە ئۇچرايدىغان «تۆرۈ» (Törü) ھەققىدە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارغان پروفېسسور سەيي خۇكشىن ئەپەندى ئۆز تەتقىقاتىنى خەنزۇچە مەنبەلەردىكى قەيتلەر بىلەن تولۇقلاپ، «تۆرۈ» (Törü) نى «يەرلەرنىڭ تەقسىم قىلىنىشى» ۋە «مال تامغىسى»، «قۇل» ۋە «پۇقرا»، ئائىلە ۋە نىكاھ ئىشلىرى، تەختكە ۋارىسلىق قىلىش قانۇنى ھەم شۇنداقلا جىنايى ئىشلار قانۇنى دەپ بەش چوڭ تۈرگە بۆلگەنىدى (77). يۈسۈپ خاس ھاجىپ بولسا «قۇتادغۇبلىك» تەكى «تۆرۈ» (Törü) نى «بەگلەرگە تاپىنماق تۆرۈسىن توقوسىن» (بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى)، «ئاشقا بارماق تۆرۈسىن» (زىياپەتكە بېرىش قائىدە-يوسۇنلە-

ياكى ىۇ نىڭ ە گە ئالمىشىپ قېلىشى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان بىر خىل فونىتىكىلىق ھادىسە) ياكى باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزگە ئۇيغۇر تىلى قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشىدىن ياسالغان ياكى بولمىسا ئۇيغۇر تىلغا خاس سۆزگە باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن قوشۇمچە قوشۇلۇپ ياسالغان بىرىكمە سۆز بولماستىن، بەلكى، دەل ئۇيغۇر تىلىدىكى «يۇقىرى ئورۇن»، «ئۆينىڭ يۇقىرىسى»، «ئۆينىڭ تۆرى» دېگەنىنى بىلدۈرىدىغان «تۆر» (Tər) گە ىۇ ۋە ە باغلىغۇچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن بىرىكىپ ياسالغان ساپ ئۇيغۇر تىلىدۇر.

رۇس تىلشۇناسى بودا(گوۋ تارىخىي مەنبەلەردە قەيت قىلىنغان «تۆرە» (Tərə) ۋە «تۆرۇ» (Təru) لەرنىڭ ئۇدۇم، قائىدە، ئۆرپ-ئادەت، رەسىم-يوسۇن، تەرتىپ،-ئىنتىزام، قائىدە-نىزام، سوت ھۆكۈمى، مەرتىۋە، ئۇنۇڭ قاتارلىق مەنىلىرى بارلىقىدىن سىرت يەنە يارىتىلىش، كېلىپ چىقىش دېگەنگە ئوخشاش (73) كۆچمە مەنىلىرىنىڭمۇ بارلىقىنى خېلى بۇرۇنلا ئىلىم ساھەسىگە كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. ئىلىمىزدە يېقىندا نەشر قىلىنغان «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» دە: «مائىتىرى سىمىت» تىكى Təru نىڭ «قانۇن-تۆزۈم»، «مۇراسىم» نى؛ «ئالتۇن يارۇق» تىكى Təru نىڭ «قانۇن»، «ئۆرپ-ئادەت»، «قائىدە-يوسۇن» نى؛ «تۇرپاندىن تېپىلغان ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي ھۇججەتلەر» تىكى Təru نىڭ «تۇغماق»، «تۆرەلمەك» نى بىلدۈرىدىغانلىقىنى؛ «ئەتە بە تۇلھە قايىق» تىكى tərut ۋە Təret نىڭ، «قەدىمكى ئۇيغۇرچە تۇرپان تېكىستلىرى» تىكى Tərutmek نىڭ، «ئالتۇن يارۇق» تىكى Tərqimek نىڭ شۇنداقلا «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى Tərumek لەرنىڭ يارىتماق، پەيدا بولماق، تۇغدۇرماق، تۆرەلمەك، بارلىققا كەلمەك، يارىتىلماق دېگەنگە ئوخشاش مەنىلىرىنىڭ بارلىقى ئىزاھلانغان (74).

ۆه ئۇسۇلنى بىلمەكلىكى زۆرۈر» دۈر، «مەن كىشىلەردىن يىراق يۈرگەنلىكىم ئۈچۈن قانۇن ۆه ئۇسۇللاردىن بىخەۋەرمەن»، ئۇنداقتا «بېگىگە قانداقمۇ خىزمەت قىلالايمەن؟» شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە، «مېنى نېمىشقا بەگكە خىزمەت قىل دەپ چىك تۇتۇپ كۇچەيسەن؟» دەيدۇ. ئۆگدۈلمش ئۇنىڭ بۇ پىكىرلىرىنى قەتئىي رەت قىلىدۇ ۆه: «كىشى بىلىملىك بولۇپ تۇغۇلماس»، «قانۇن، يوسۇنلارنى بىلىش قېيىن ئىش ئەمەس»، «كىشى بىلمىگەنىنى ئۆگەنسە بىلەر»، «بۇ قانۇن-يوسۇنلارنى مەن بىلمەن، ئۇنى ساڭا ئېيتاي، سەن ئۆگەن» دەيدۇ. ئودغۇرمش ئاخىرى مۇنازىرىلەر ئارقىلىق ئۆگدۈلمشكە قايىل بولۇپ، ئوردىغا كېلىشكە ماقۇل بولىدۇ ھەمدە: «قانۇنلار نەچچە تۇرلۇك، ماڭا ئېيتقىن، يوسۇننى بىر-بىرلەپ ئاتلىرى بويىچە ساناپ بەر» دەيدۇ. ئۆگدۈلمش: «ئۆگەنمەكچى بولساڭ ئاڭ، ئەقلىڭ بىلەن شۇڭ تۇرۇپ ئاڭلا ۆه ئۆگەنگىن، بۇ تۆگۈنلەر ساڭا يېشىلسۇن» دەيدۇ (79). شۇنداق قىلىپ ئۆگدۈلمشنىڭ ئاغزىدىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلانغان يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ «قانۇن»، «يوسۇن»لار-نى بىر-بىرلەپ بايان قىلىشقا كىرىشىدۇ. مانا مۇشۇ كىچىككىنە دراماتىك تۇس ئالغان بىر ۋەقەلىك بىزگە يۇسۇپ خاس ھاجىپ دەۋاتقان «قانۇن»، «يوسۇن» لارنىڭ نېمىلىكىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ.

«نەگۈتەر ئەشتىگىل تۆرۈ بەرگۈچى، تۆرۈ بىرلە بەگلىك ئىشىن ئەتگۈچى» (بەگلىكنىڭ ئىشلىرىنى قانۇن بىلەن قىلغۇچى كىشى، سەن ئاڭلا، قانۇن تۈزگۈچى نېمە دەيدۇ) دەپ سۆزىنى باشلىغان يۇسۇپ خاس ھاجىپ بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىنى بايان قىلسا، «نەگۈتەر ئەشتىگىل تاپۇغ قىلغۇچى، تۆرۈ بىرلە

ری)، «ئاشقا ئوقماق تۆرۈسىن» (زىيانپەتكە چاقىرىش قائىدىلىرى) ھەم «ئەل ئەتكۈ تۆرۈسىن» (مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى) دەپ تۆتكە بۆلىنىدۇ (78). ئەمما ئۇنىڭ بايان قىلماقچى بولغان Törü (قانۇن)لىرى يالغۇز مۇشۇ تۆت تەرەپ بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، بەلكى پۈتۈن ئەسەرنىڭ ھەممە قۇرۇلمىلىرىغا ئورگانىك ھالدا سىڭدۈرۈپ بايان قىلىنىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قەلەمىدىكى Törü كەلىمىسى ئاستىدا ئابستراكتنى ئەمەس بەلكى روشەن دەۋر خاراكتېرىگە ئىگە ئۆزگىچە كەڭ ۋە كونكرېتنى بولغان مەزمۇنلار ياتىدۇ.

قۇتادغۇبىلىكنىڭ 47-بابى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بابلىرىدا يۇسۇپ خاس ھاجىپ دەۋاتقان Törü (قانۇن) ۋە Toku (يوسۇن)لارنىڭ قىسقىچە مەزمۇنلىرى سۆزلىنىپ ئۇنىڭ مەجبۇرلاش خاراكتېرىنى ئالغان قانۇن، نىزامنىڭ دەل ئۆزى ئىكەنلىكى بىزگە ئۇقتۇرۇلىدۇ. بۇنىڭ دەللىلى سۆپىتىدە تۆۋەندىكىلەرگە نەزەر سالساق ئايدىڭ بولمىغان بەزى تۇگۇنلەر يېشىلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» تىكى ۋەقەلىككە ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭدىكى تۆتىنچى شەخس ئودغۇرمىش ئۇچىنچى شەخس ئۆگدۈلمىشنىڭ كۆپ قېتىم تاللاپ كۆرسىتىشى بىلەن خان تەرىپىدىن ئوردىغا چاقىرتىپ كېلىنىدۇ. ئودغۇرمىش ئۇزاققىچە تاغدا ئېتىكاپ قىلىپ شەھەر ۋە ساراي ئەھلى بىلەن باردى-كەلدى قىلمىغان تەقۋادار زاھىت بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇ چاغدا ئوردىدا خانلىق تەرىپىدىن يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قانۇن، يوسۇنلاردىن بىخەۋەر ئىدى، شۇڭا ئۇ خانىنىڭ يارلىقىنى رەت قىلىپ، ئۆگدۈلمىشكە: «كىشىلەر ئەل تۇتۇش ۋە بەگ ئىشى ئۈچۈن قانۇن، يوسۇن ۋە ئۇسۇل تۈزۈپ چىققان»، جاھان تۇتقۇچى ئەرنىڭ «ئەقىللىك بولۇش ۋە ئەل-يۇرتنى سوراشتا قورقماس يۈرەك» بولۇشىدىن تاشقىرى يەنە، «قانۇن

« دۇزىن » (تۆزۈم) ۋە « تۆرى » (Tere) مەنىلىرىدە كېلىدىغان « توقۇ » (toku) كەلىمىسى 1643 ، 2490 ، 2531 ، 3739 ، 4001 ، 4002 ، 4010 ، 4038 ، 4321 - بېيىتلاردا ئايرىم كۆزگە چېلىقمىدۇ . « سىن » (sin) قوشۇمچىسى ئۇلانغان « tokusin » (توقۇسىن) كەلىمىسى C 54 ، 2497 - بېيىت ۋە 47 - بابنىڭ ماۋزۇلىرىدا ، « لارىم » (larm) قوشۇمچىسى ئۇلانغان « توقۇلارىم » (tokularm) كەلىمىسى 4026 - بېيىتتە ، « لۇگ » (lug) قوشۇمچىسى ئۇلانغان « توقۇلۇگ » (tokulüg) كەلىمىسى 4014 - بېيىتتە ، « سۈز » (süz) قوشۇمچىسى ئۇلانغان « توقۇ سۈز » (zokusüz) كەلىمىسى 4447 - بېيىتتە ئۇچرايدۇ .

« قۇتادغۇبلىك » تىكى « توقۇ » (Toku) ئاتالغۇسىنى يەنە شۇ « قۇتادغۇبلىك » نىڭ 3466 ، 4794 ، 5093 قاتارلىق ئۇچ بېيىتتە تۆت قېتىم ئۇچرايدىغان « دايانىاك » ، « دەستەك » مەنىلىرىدىكى « توقۇم (toküm) ئاتالغۇسى شۇنداقلا تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرىنىڭ « توقۇ » غا بەرگەن تەبىرلىرى ئارقىلىق شەرھلەش مۇمكىن . مەھمۇد قەشقەرى « تۆركىي تىللار دىۋانى » نىڭ « قوم » بۆلىكىدە « تۆگە يوپۇقىنىڭ ئىچىگە سامان تىقىپ تىكىلىدۇ . ئۇنىڭ ئېگىزلىكى تۆگە ئۈركىشىگىچە كۆتۈرۈلىدۇ ، ئاندىن تۆگىگە توقۇلىدۇ » دەپ ھايۋاننىڭ دۇمبىسىگە توقۇم توقۇلىدىغانلىقىنى سۆزلىسە (81) ، « توقۇ » بۆلىكىدە ، « توقۇلادى » (tokuladi) گە تەبىر بېرىپ بۇ « توقۇ بىكتىتى » دېگەنلىك بولىدۇ ، دەيدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا « ئادەم قېيىشقا توقۇ بىكتىتى » (ئەر قازىش توقۇلادى) دېگەننى مىسال قىلىدۇ (82) . مەھمۇد قەشقەرىنىڭ پىكرى بويىچە بولغاندا ، ئادەم قېيىشقا توقۇ بىكتىكەن چاغدا ، ئالدى بىلەن « كۆڭنى قېيىش قىلىپ تىلىدۇ » (83) . ئاندىن « قېيىش تىلى قېيىش ئارىسىغا سىغداپ كىرگۈزۈلىدۇ » (84) ، نەتىجىدە توقۇم ياسىلىدۇ ھەم ھايۋاننىڭ دۇمبىسىگە توقۇلىدۇ .

باشلاپ قاپۇغ تۇزگۈچى» (دەرگاھ ئىشلىرىنى نىزام بىلەن تۇزگۈچى كىشى، سەن ئاڭلا! خىزمەت قىلغۇچى ئەمە دەيدۇ) دەپ سۆزىنى باشلاپ «قاپۇغ تۆرۈسى» (دەرگاھ ياكى ساراي نىزامى)نى بايان قىلىدۇ. «نەگۈتەر ئەشتىگل تۆرۈلۈگ كىشى، ئوتوندىن يىراقتىن ئۇقۇشلۇغ باشى» (ناداندىن يىراق تۇرىدىغان ئاقىللار بەشى، قانۇن بىلدىغان كىشى ئەمە دەيدۇ، سەن ئۇنى ئاڭلا) دەپ گەپ باشلىغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ پۇقرالارنىڭ دۆلەت ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىنىڭ دۆلەتكە بولۇشۇش، ئۇنىڭ بىلەن يارىشىش، ئۇنىڭ بىلەن ئۆچەكەشمەسلىك ئىكەنلىكىنى بايان قىلسا، «ئەدى ياقتى ئايمىش تۆرۈلمىش ئەر، تۆرۈ ئۆگدى بىرلە بۇدۇن تۇزمىش ئەر». (قانۇن بىلدىغان، قانۇن-نىزام بىلەن ئەلنى تۇزگەن ئەربەكمۇ ياخشى دەپتۇ) دەپىش ئارقىلىق ئىنسانلار ئارىسىدىكى ئادەمگەرچىلىك، ھۆرمەت مۇناسىۋەتلىرىنى بايان قىلىدۇ. ئۇ يەنە «گىلىنى يىغقۇچى» ۋە «ئۆزىنىڭ گىلىغا ئىگە بولغۇچى» لار ئاغزىدىن «تۆرۈ»، «ئۆگدى تۆرۈ» ۋە «تۆرۈ ئۆگدى» لەرنى بايان قىلسا، «ئىلى ئەركىنى (ئىلى رايونىنىڭ چوڭى، يۇرت باشلىقى دېگەن مەنىدە) تاپۇغچى تۆرۈسىن (خىزمەتچىلەر قائىدە-يوسۇنى)نى ئېيتىپ بېرىدۇ، دەققەت بىلەن ئاڭلا» دەپىش ئارقىلىق مۇناسىۋەت نىزامنى بايان قىلىدۇ (80). يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبلىك» تە «قانۇن» نى ھەم ئۆزىنىڭ ئاغزىدىن، ھەم ئۆزىدىن بۇرۇنقى قانۇنچىلارنىڭ ئاغزىدىن، ھەم ئۆز دەۋرىدىكى قانۇنچىلارنىڭ ئاغزىدىن بېرىدۇ. بەزىلىرىنى ئۇدۇل مەنىسى بويىچە شەرھلىسە، بەزىلىرىنى بولسا يان تەرەپتىن كۆچمە مەنىلىرى بويىچە بايان قىلىدۇ.

«قۇتادغۇبلىك» تە «قانۇن» مەنىسىنى بېرىدىغان «Tore» ئاتالغۇسى بىلەن بىرلىكتە يەنە «ئادەت»،

ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار، جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار، خەلق دەۋا، ھەق تەلەپ، پاراۋانلىققا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار، نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار دەپ بىرقانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. خاس بەلگىلىمەر ھاكىمىيەت بېشىدىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئەمەل قىلىشى ئۈچۈن مەخسۇس تۈزۈلگەن قائىدە-قانۇنلار بولۇپ، ئۇنىڭدا ئورداىئەمەلدارلىرىدىن تارتىپ تۆۋەندىكى چوڭ-كىچىك بەگلەرنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك بولغان ھوقۇق، مەجبۇرىيەتلىرى، ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان ئەقلىي-ئەخلاقىي ۋە جىسمانىي شەرتلىرى قانۇن شەكلىدە مۇقىملاشتۇرۇلغان. ئورتاق بەلگىلىمەر — ھۆكۈمرانلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلارنىڭ ئورتاق ئەمەل قىلىشى ئۈچۈن تۈزۈلگەن قائىدە-قانۇنلار بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەمەلدارلار بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى كۈنسايىن ئۆتكۈر-لىشىۋاتقان زىددىيەتنى قانداق ھەل قىلىش ۋە ھەرقايسى تەبىقىلەر مۇناسىۋىتىنى قانداق تەڭشەش مەسىلىسى نىزاملاشتۇرۇلغان. خاس بەلگىلىمەر بىلەن ئورتاق بەلگىلىمەر ئەمەلىيەتتە بىز دەۋاتقان ئوردا، ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنىنىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى ئەسەردىكى «بەگلىككە لايىق بەگنىڭ قانداق بولۇش كېرەكلىكى»، «بەگلەرگە ۋەزىر بولىدىغان كىشىنىڭ قانداق بولۇش لازىملىقى»، «ئۇلۇغ ھاجىپلىققا قانداق كىشى لازىملىقى»، «ئىشكىئاغىسىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى»، «ئەلچىلىككە ئەۋەتىشكە قانداق كىشى يارايدىغانلىقى»، «پۇتۇكچى قانداق بولۇشى لازىملىقى»، «ئاغىچىلىققا قانداق كىشى لازىملىقى»، «باش ئاشپەزنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى»، «ئىچىملىك بېشىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى»، «بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى»، «ساراي ئەھلى بىلەن قانداق مۇئامىلىدە بولۇش»، «ئاۋام خەلق بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە

بۇ ئۇيغۇرلاردا بىرەر نەرسىنى ئۆلچەيدىغان «پىچىم» مەنىسىدە كېلىدىغان قانۇننىڭ «تۆرۈ» (Törü) دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرىنىڭ ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولغىنىدەك، يەنە «توقۇ» (Toku) دەپ ئاتىلىشىنىڭمۇ ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولۇپ، «تايىنىش»، «دەستەك قىلىش»، «يۆلەنچۈك قىلىش»، «تىزگىنلەش»، «يۈگەنلەش»، «تۇتۇپ تۇرۇش»، «باشقۇرۇش»، «دائىرە ئىچىگە ئېلىپ تۇرۇش» ۋە «كونترول قىلىش» قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىرخىل «تۇتقا» مەنىسىدە چۈشىنىپ كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئەسلى گېپىمىزگە كەلسەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «تۆرۈ» (Törü) دېگىنى دۆلەتنى باشقۇرۇش ئۇچۇن ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەجبۇرلاش تەدبىرلىرىنى كۆرسەتسە، «توقۇ» (Toku) دېگىنى تۇرمۇشقا ئائىت ئۆرپ-ئادەت قائىدىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. «تۆرۈ» (Törü) بىلەن «توقۇ» (Toku) ھەققىدىكى ئومۇمىي بايان ئەسەرنىڭ 47-بابىغا مەركەزلەشتۇرۇلگەن بولسا، ئۇنىڭ تەپسىلىي شەرھلىرى 28-بابتىن 38-بابقىچە بولغان 11باب، 48-بابتىن 66-بابقىچە بولغان 19 باب ۋە 72-بابلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئىجتىمائىي پائالىيىتى بىلەن گەۋدىلىشىپ كەتكەن «ئادەت قانۇنى» نىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن «قۇتادغۇبىلىك» تە تۇنجى قېتىم ئەتراپلىق قەلەمگە ئېلىنىشىدۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە قەيت قىلىنغان «قانۇن»، «يوسۇن» لارنى ئۇنىڭ تەدبىقلىنىش دائىرىسى جەھەتتىن خاس بەلگىلىمە ۋە ئورتاق بەلگىلىمە دەپ، مەزمۇنى جەھەتتىن ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار، لەشكىرىي

ئىشلىرى نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا بەگلەرنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى، پۇقرالار ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى، ۋەزىپىلىرى ۋە نوپۇزى قانۇنىي يوسۇندا نىزاملاشتۇرۇلغان.

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا، ئالدى بىلەن بەگ بولماقچى بولغان كىشىنىڭ نەسىبى ئېسىل بولۇشى، يەنى بەگ نەسىبىدىن بولۇشى كېرەكلىكى، باتۇر، كۆچلۈك جەسۇر بولۇشى، ئەقىللىك، بىلىملىك، سېخىي، سىلىق بولۇشى، ئاقىل بولۇشى، كۆڭلى، تىلى تۈز، خۇلقى ئۈز بولۇشى، كۆزى توق، دىلى كەڭ بولۇشى، پەزىلەتلىك بولۇشى، تەقۋادار، ئېرىق بولۇشى، ئېغىر-بېسىق، سەۋر-تاقەتلىك بولۇشى، شاشماق (ئالدىراڭغۇ) بولماسلىق، غەزەپلىك بولماسلىق، مۇلايىم، ئۇياتچان بولۇشى، ئاچكۆز بولماسلىق، خۇلقى-مىجەزى، سۆز-ھەرىكىتىدە ئوچۇق-يورۇق بولۇشى، سەگەك، ھوشيار بولۇشى، بېپەرۋا بولماسلىق، غاپىل بولماسلىق، خەلقتە زۇلۇم سالماسلىق، خەلقسۆيەر بولۇشى، پالغانچىلىق قىلماسلىق، راست سۆزلۈك بولۇشى، پىتىنە-پاساتچى بولماسلىق، ئويۇن-تاماشا، كەيپ-ساپاغا بېرىلمەسلىك، كىچىكىدىن تارتىپلا دۆلەتنى باشقۇرۇشنىڭ ئۇسۇللىرىنى، قانۇن-يوسۇنلارنى ئۆگىنىش، بەگ بولغانىكەن ئىلىم بىلەن ئەلگە ياخشى قانۇن تۈزەپ بېرىش قاتارلىق قىلىشقا ھەم قىلماسلىققا تېگىشلىك ئىشلار نىزام قىلىپ بېكىتىلگەن.

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا يەنە بەگلەرنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى ھازىرلاشتا تېگىشلىك شەرتلىرى ھەققىدە توختىلىپ: «بەگلەر چىرايلىق، ساقاللىرى كېلىشكەن، ئوتتۇرا بوي، شۆھرەتتە بەركامال بولسۇن» دېيىلگەن ھەمدە چىرايلىق بولۇشنىڭ خەلق ۋە ئەلگە سۆيۈنچ ئېلىپ كېلىدىغانلىقى، كۆركەم، ھەيۋەتلىك بولۇشنىڭ دۆلەتكە ئابروي، ياۋغا قورقۇنچ كەلتۈرىدىغانلىقى، بويى ئېگىز كىشىنى بىلىم خوپ

بولۇش» قاتارلىق تېمىلار 12 بابتا بايان قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاۋام خەلق بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمە تەدبىرلىرى ئەڭ كەڭ بولغان بەلگىلىمە بولۇپ، ئۇنىڭدا پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى، ئالىملار، تېۋىپلار، ئەپسۇنچىلار، چوڭ ئۆرىگۈچىلەر، مۇنەججىملەر، شائىرلار، دېھقانلار، سودىگەرلەر، چارۋىچىلار، قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە پېقىرلار قاتارلىق بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان 12 خىل تەبىقە بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. لەشكىرىي ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار «ئەسكەر باشلىغۇچى كىشىنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى» بابىدا، جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» بابىدا، خەلق دەۋا، ھەق تەلەپ، پاراۋانلىق ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار «خىزمەتچىلەرنىڭ بەگلەر ئۈستىدە قانداق ھەقلىرى بارلىقى» ۋە «خىزمەتچىلەر بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش» بابىدا، نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار «ئۆيلىنىشنىڭ قانداق بولۇشى»، «پەرزەنتلەرنى قانداق تەربىيىلەش» شۇنداقلا «زىيا پەتكە بېرىش ۋە چاقىرىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» بابىدا نۆۋەتلىك ھالدا بايان قىلىنغان.

تۆۋەندە بىز بۇ قانۇن-يوسۇنلار بىلەن تەپسىلىي تونۇشۇپ ئۆتەيلى:

بەشىنچى، ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان بەگلىككە لايىق بەگنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ تۇنجىسى بولۇپ، ئۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، بەگ

غەزەپ؛ تۆتىنچى، ئۆزەمچىلىك؛ جاھىللىق، بەشىنچى، بىشەك يالغان ئېيتماق. بۇلارنىڭ ئەڭ يامىنى ئۆزەمچىلىكتۇر. يېغى قىلمىغانىنى ئۆزەمچىلىك قىلار، شۇڭا ئۆزەمچىلىككە ئوق ئېتىش لازىم. بەگ تولا ئەل تۇتاي دېسە، قۇربى يەتسە مۇنداق ئۇچ ئىشنى قىلغۇلۇق: بىرىنچى، ئوك قولىدا قىلىچ ئۇرغۇلۇق؛ ئىككىنچى، سول قولىدا غەنىمەتلەرنى ئىلەشتۇرگۈلۈك؛ ئۈچىنچى، سۆزنى شېكەردەك چۈچۈك قىلغۇلۇق لازىم» دېيىلگەن (87).

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا يەنە، بەگ بولغان كىشىنىڭ بۇ دۇنيا ۋە ئۇ دۇنيالىق ئۈچۈن يەنە مۇنداق بىرقانچە ئىشنى قىلماقلىق كېرەكلىكى بەلگىلەنگەن. ئۇلار: كۆڭۈلنى، تىلنى دۇرۇس تۇتۇپ خۇداغا سېغىنىش، خۇدانىڭ بۇيرۇقىنى مۇھىم بىلىپ تېۋىنىش، خۇدادىن كەلگەن ياخشىلىقلىرىمۇ، يامانلىقلىرىمۇ شۈكۈر قىلىش، خەلقتە چىن كۆڭلىدىن كۆيۈمچان بولۇش ۋە دائىم ياخشىلىق قىلىش، خەلقتە مەنپەئەت يەتكۈزۈش، ھەرگىز زىيان بولىدىغان ئىشلارنى قىلماسلىق، يامانلارنىڭ خەلقتە سالىدىغان زۇلۇم-كۈلپەت، زىيان-زەخمەتلىرىنى يوق قىلىش قاتارلىقلاردۇر (88).

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا، بەگلەر ئۈچۈن يۇقىرىقىدەك شەرت، مەجبۇرىيەت، ۋەزىپە قاتارلىقلارنىڭ بەلگىلىنىشىدىن سىرت يەنە ئالاھىدە قىلىپ: «بەگكە مۇشۇنداق پەزىلەت ۋە بىلىملەر كېرەك. قايسى ئەردە مۇشۇنداق ئەردەم، يوسۇنلار بولسا، ئۇنى بەگ ئاتاپ، ئۇستۇن ئورۇن بەرسە بولار. شۇنداق ئەرلەرلا تولۇق بەگ ھەم ئەل بېشى بولار، ئۇنىڭدىن كىشىلەر تۇرلۇك خۇۋلۇقلارنى تاپار. ناۋادا بىرەر بەگ تولغان بەگ بولاي دېسە، پەزلىنى تولۇق تۇتقۇلۇق لازىمدۇر.» دەپ بەلگىلەنگەن (89).

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا، بەگلەرنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدىكى

كۆرمەيدىغانلىقى، بويى پاكار بولسا، خۇش پېچىم بولمايدىغانلىقى، پاكار كىشىنىڭ ئۆزى ئاجىز، ئاچچىقى يامان بولىدىغانلىقى، شۇڭا بەگلەرگە ئوتتۇرا بوي كىشىنىڭ تازا مۇۋاپىق بولىدىغانلىقى ئەسكەرتىلگەن (85).

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا، «ئۇشتۇمتۇت بىرەر چاتاق تەگمەگەي دېسە، بەگ بىلىملىك، ئاقىل ۋە ئويغاق بولسۇن، ئېتىمغا داغ تەگمىسۇن دېسە، بەگكە ياخشى خۇلق، مىڭ تۈمەن خىل پەزىلەت كېرەكتۇر. بەگ خەلق ئۈچۈن جەسۇر، قەھرىمان بولغاي، بۇنىڭ بىلەن چوڭ-چوڭ ئىشلار قىلىنار. بەگنىڭ ياخشىلىق قىلىشقا قولى ئۇزۇن، ئۇياتچان، سىلىق، قىلىقى تۈزۈت بولسۇن. خان ئەقىللىك، ئالىم، توغرا بولغاي، قەھرىمان بولۇپ شۆھرىتىنى ئاشۇرسۇن. سېخىي، ئېسىل، ھايالىق، سىلىق، كۆيۈمچان بولۇپ، خەلقنى بەك كۆزەتسۇن. ئۇ، دائىم كۆزى توق، سەۋرلىك ھەم مۇلايىم، ئەپۇچان، ئۇز خۇلق بولسۇن. خانىنىڭ پۈتۈن پەزىلەتلىرى ئىچىدە ھەممىدىن ئۇستۈن تۇرىدىغىنى شۇكى، ئۇ ئەلگە ياخشى قانۇن تۈزۈپ بېرەلسۇن. قايسى ئەلنىڭ خېنى شۇنداق بولسا، خەلقى دەرد-ئەلەمدىن خالاس بولۇپ، زۇلۇم ۋە ئازابتىن قۇتۇلغاي، پۇقرالىرىنىڭ بەختى كۈنى تۇغۇلۇپ، ئەلدە تىنچلىق ئورنىغاي» دېيىلگەن (86).

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا، «بەگ جاھان تۇتاي دېسە، لەشكەر، ئەر ۋە ئات توپلاش كېرەك. ئەر ۋە ئات بولۇش ئۈچۈن كۆپ-مال دۇنيا يىغىش كېرەك. مال-دۇنيا يىغىش ئۈچۈن باي بولغان خەلق كېرەك. ئەلنى بېيىتىش ئۈچۈن ئادىل قانۇن تۈزۈش كېرەك. بۇنىڭدىن بىرى كەملىسە تۆتى قالىدۇ، تۆتى يوقالسا بەگلىك تۈگەيدۇ. بەگ ياخشى شۆھرەت ۋە نام ئالاي دېسە، بۇ بەش ئىشتىن تامام يىراق تۇرغۇلۇق: بىرىنچى، شاشماقلىق؛ ئىككىنچى، بېخىللىق؛ ئۈچىنچى،

چەھەتتىكى شەرتلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەقلى جەھەتتىكى شەرتلىرى مۇنداق بەلگىلەنگەن: «ۋەزىرلەر ھېساب بىلىدىغان بولسۇن ھەم ئالىم كىشىلەردىن بولسۇن. ئۇ تۇرلۇك بىتكىلەرنى بىلىم بىرلە بىلسۇن. ۋەزىرلەرنىڭ ھەممە ئىشى ھېساب بىلەن بولار. ئادەم يېزىق بىلەن بىلگىنلىرىنى يازار، شۇڭا ۋەزىرلىككە بەكمۇ پۇتۇن ئەر كىرەك، ئۇقۇملۇق، ساۋاتلىق بەك ئاقىل كىرەك. ۋەزىر مۇلايىم ۋە تىلى يۇمشاق بولسۇن، بۇ خەلققە ئۆزىنى سۆيگۈزۈشىنىڭ يولىدۇر.» (93)

ۋەزىرلىك ئىشلىرى نىزامىدا، ۋەزىر بولىدىغان كىشىلەرنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى شەرتلىرى: «ۋەزىردە بەھەيۋەت چاچ - ساقال بولغاي، بەھەيۋەت بولسا، ئۇ ئىش راۋاج تاپار. ۋەزىرنىڭ چىرايى ھەم چاچ - ساقاللىرى كېلىشكەن بولۇشى كىرەك. خۇلقى خۇددى خەلققە ئۇلۇش بولغۇدەك ئۇز (گۈزەل) بولۇش كىرەك. ۋەزىرنىڭ قىلىقى دۇرۇس، خۇلقى ئوڭاي بولسا، ئۇنىڭدىن ئەلگە ھەركۈنى ياخشىلىق تېگەر» دەپ بەلگىلەنگەن (94).

ۋەزىرلىك ئىشلىرى نىزامىنىڭ ئاخىرىدا، ۋەزىر بولىدىغان كىشىنىڭ يۈكسەك خەلقپەرۋەر بولۇپ، تىلى بىلەن دىلى بىر، ئۇياتچان، كۆيۈمچان، كۆزى توق، سەگەك، ساق ھەم ئىش بىلگۈچى، ياراملىق بىلەن يارامسزلارنى پەرق ئەتكۈچى، ۋاپادار، ئىشچان، ئەيمەنگۈچى، ئامانەتتە كۆڭۈلنى ساپ تۇتقۇچى كىشىلەردىن تاللاپ قويۇلۇشى كېرەكلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەمدە «مۇشۇنداق پەزىلەت، بىلىملەر كىمدە تولۇق بولسا، ئىلگ شۇنىڭغا ۋەزىرلىكىنى بەرسە بولغاي، مۇشۇنداق كىشىلەر بەگكە ۋەزىر بولسا، بەگ ۋە خەلقنىڭ ئىشلىرى ئاسايىش تاپىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق ۋەزىر تېپىلسا، خان ھۆزۈردا ياشايدۇ، خەلق بەخىرامان ئۇخلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن خان مەقسىتىگە يېتىدۇ. ئىشى ئوڭۇشلۇق بولىدۇ. ئېلى

نوپۇزى قانۇنلاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭدا: «بەگلەر ئارزۇلىرىغا تەلەپ يېتەلمەي قالسا، ئۇ نېچۈك بەگ بولار. ئەل ئىچىدە ئۇنىڭ پەرمانى ئۆتمىسە، ئۇ قانداق قىلىپ ئەلنىڭ كاتتىسى ۋە خانى بولار. ئەل بېگى — خەلقنىڭ ئۇلۇغى. ئۇنىڭغا پۈتۈن خەلق تامام ئېھتىرام قىلغۇلۇقتۇر. بەگ يارلىقى پۈتراغا ۋاجىپتۇر. چۈنكى-كىچىكلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۇنى قەدىرلەپ تۇتمىقى لازىمدۇر. بەگ پۈتۈغا سېتىۋالغان قۇل بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئۆزىگە ھەم سۆزىگە رىئايە قىلىش كېرەك» دېيىلگەن (90).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان بەگلەرگە ۋەزىر بولىدىغان كىشىلەرنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئىككىنچىسى بولۇپ، ئۇ، ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، ۋەزىرلىك ئىشلىرى نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا ۋەزىرلەرنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان شەرتلىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

ۋەزىرلىك ئىشلىرى نىزامىدا، ئالدى بىلەن ۋەزىرلەر ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دېيىلگەن: «بەگكە ئىشەنچلىك ۋەزىر كېرەكتۇر. ۋەزىر ياخشى بولسا، خان تىنچ ئۇخلايدۇ. ۋەزىر بەگلەرنىڭ يۈكىنى يۈدگۈچى ھەم خانلىقنىڭ ئۇلىنى مەھكەملىگوچىدۇر. ۋەزىرلىك ئۇلۇغ ئىش، ئۇنىڭغا مۇكەممەل، يېتىشكەن، خۇش پېئىل، سەرخىل كىشى قويۇلىشى كېرەك.» (91).

ۋەزىرلىك ئىشلىرى نىزامىدا، «ئەلدە بەگدىن قالسلا ۋەزىرنىڭ قولى ئۇزۇندۇر، ۋەزىر بەگلەرنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قىلماقچى بولغان ئىشلىرىنى ئەلگە يەتكۈزگۈچىدۇر. شۇڭا ۋەزىر ئەقىللىك، بىلىملىك، سىلىق، تەقۋادار، ئىمانلىق، ئېرىنچ، ئۇياتلىق، كۆزى توق بولۇش كېرەك» دېيىلگەن (92). بۇ ۋەزىرلەرنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك بولغان ئەخلاقىي

هاجىپ بولىدىغان كىشىنىڭ، تېگى ئېسىل بولسۇن. تەقۋادار، دىن ئىگىسى، ئېرىنچ بولسۇن. كۆزى توق، ھايالىق، ئۇياتچان، ئېغىر-بېسىق، سىلىق، نازۇك بولسۇن. تۇمەن خىل بىلىملىك، زېرەك ۋە سەگەك بولسۇن.» (96)

هاجىپ نىزامىدا: «هاجىپ ئاقىل، كەمتەر، مۇلايىم بولسۇن، پېقىر، تۇل-يېتىملەرگە دائىم كۆيۈنسۇن. ھەممە كىشىلەرگە ئوخشاشلا كىچىك دىل بولسۇن. تىلى يۇمشاق ھەم چۆچۈك بولسۇن. كىشىلەرگە كۇلۇپ تۇرۇپ ئوچۇق يۈز كۆرۈنسۇن. خۇش پېئىل بولۇپ، كىشىلىك ساقلىسۇن. ئۇ چىدامىلىق بولسۇن ھەم ئۆزىنى تۇتسۇن. كۆزىنى بەك كۆزىتىپ سۆزىنى چىك تۇتسۇن. قۇلىقى ساق، ئەقلى، ئىلمى كەڭ بولسۇن. مىجەزى تۈز، تىلى-كۆڭلى تەڭ بولسۇن. پەزىلەتتە كامىل بولسۇن، بىتىك بىلسۇن. پۈتۈن ئىشتا ئۇ ئەقلىنى ئىتتىك قىلسۇن» دەپىلگەن (97).

هاجىپ نىزامىدا: «هاجىپلىققا مۇناسىپ ئون نەرسە كېرەك. بىرىنچى، ئىتتىك كۆز؛ ئىككىنچى، ساق قۇلاق؛ ئۈچىنچى، كەڭ كۆكۇل؛ تۆتىنچى، گۈزەل يۈز؛ بەشىنچى، بوي؛ ئالتىنچى، تىل؛ يەتتىنچى، ئاڭ؛ سەككىزىنچى، ئەقىل؛ توققۇزىنچى، بىلىم؛ ئونىنچى، خۇلق-مىجەزدۇر» دەپىلگەن (98).

هاجىپ نىزامىدا، هاجىپ بولىدىغان كىشىلەرنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى شەرتلىرى يەنە: «هاجىپنىڭ ساقال-چېچى، يۈزى چىرايلىق بولسۇن، ئاۋازى ئەرەنچە ۋە سۆزى ئوچۇق بولسۇن» دەپىلگەن (99). ھەمدە بۇ شەرتلەر كۆرسىتىپ بولۇنغاندىن كېيىن: «تازا دىققەت بىلەن قارالسا، هاجىپلىق پۈتۈن ئىشلار ئىچىدە تولمۇ ئىنچىكە ئىشتۇر. هاجىپ بولىدىغان كىشىگە مۇشۇنداق پەزىلەتلەر كېرەك. كىشى شۇ پەزىلەتلەر بىلەن هاجىپ بولغىلى، باشتا تۇرۇپ ئەلگە يول كۆرسەتكىلى بولىدۇ. ئەگەر كىمكى پەزىلەت ۋە بىلىمدە شۇ خىل بولسا،

تۇزۇلۇپ، خەلقى باي بولىدۇ. ۋەزىر يارامسز ياكى يامان بولسا، ئۇ ئەل خەلقى بۇزۇلىدۇ، بايلارمۇ پېقىرلىشىدۇ.» دېيىلگەن (95).

«قۇتادغۇ بىلىك» تە قەيت قىلىنغان ئۇلۇغ ھاجىپلىققا قانداق كىشىلەرنىڭ يارايدىغانلىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئۇچىنچىسى بولۇپ، ئۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، ھاجىپ نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا ھاجىپلارنىڭ ئەقلىي، ئەخلاقىي، جىسمانىي جەھەتتىكى شەرتلىرى، ھۆكۈمدار ۋە پۇقرا ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى، ۋەزىپىلىرى، ھوقۇقلىرى شۇنىڭدەك رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئىنتىزاملىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

ھاجىپ نىزامىدا، بەگلەرنىڭ شادلىنىپ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشى ئۈچۈن ئۇلۇغ ھاجىپلىققا دۇرۇس كىشىلەرنى تاللاش كېرەكلىكى، شۇ چاغدىلا بەگلىك ئىشلىرىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئالدى بىلەن ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇلۇغ ھاجىپ بەكمۇ چىن ئىنسان بولۇشى، چىن بولۇش بىلەن تەڭ يەنە بەك دىندار بولۇش كېرەك. ئۇ، نەسەبلىك، خۇلقى ئۇز بولسۇن، تېگى ياخشى بولسا، ئەر ياخشى بولىدۇ. بۇنداق ياخشى ئەرلەر ئەلگە ياخشىلىق تىلەيدۇ. كىشى ياخشىلىرىدىن ئەزگۈلۈك كېلىدۇ، خۇي ياخشى ئەر سۆزنى دەڭسەپ قىلىدۇ، بۇ خىل ئەرنىڭ ئىشى پاك-سۈزۈك بولىدۇ. كۆزى توق كىشى ئىشتا پارا ئالمايدۇ، كىشى ھايالىق، سىلىق بولسا، خۇيى نازۇك بولىدۇ، بۇنداق ئادەمنىڭ خۇيى، سۆزىدىن ئۆمۈر بويى ياخشىلىق كېلىدۇ. ئۇياتلىق كىشى، يامان ئىش قىلمايدۇ، يارامسزغا قوشۇلمايدۇ، كىشى تىللىمايدۇ. سىلىق ئەرگە دۆلەت سىڭىملىق بولىدۇ، سىلىق بولسا، بەختىگە لايىقلىق بولىدۇ. زېرەك بولسا مالدىن قېينالماس بولىدۇ، بىلىم بولسا ئىشتا يېڭىلمەس بولىدۇ. شۇڭا

ئىشلارنى قىلىۋۇن. ئەمما پارا ئالمىۋۇن، يىراقلارنى بەگكە يېقىن ئەيلىۋۇن» دېيىلگەن (102). نىزامدا يەنە ھاجىپلارنىڭ رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئىنتىزاملىرى دەپ مۇنۇلار بەلگىلەنگەن: «ھاجىپنىڭ بەگكە قاراپ تۇرۇپ سۆزلىگەن چېغىدا ئۆزىنى ۋە كۆزىنى بەك كۆزەتمىكى كېرەكتۇر. ھاجىپلار بەگ بىلەن كۆرۈشۈش ۋاقتى كەلسىگۈچە بەگنىڭ قوبۇلخانىسىغا ئۆزى بىلىپ كىرمىسۇن. بەگدىن سورىماي تۇرۇپ ئۆتۈنۈش قىلمىسۇن.» (103)

ھاجىپ نىزامنىڭ ئاخىرىدا خاننىڭ ھاجىپنى خاتا تاللاپ قويماسلىققا ئىشارەت قىلىپ: «مۇنداق ئىككى نەرسە كىمدە بولسا، يەنى ئۇنىڭ بىرى يالغان ئېيتسا، يەنە بىرى ئىنسانىنى ئەگرىلىك قىلىپ ئازدۇرسا، خاننىڭ ئۇنىڭغا ھەرگىز ئىش بەرمەسلىكى، زادى قول تۇتقۇزماسلىقى لازىمدۇر.» دېيىلگەن (104).

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان ئىشكئاغىسىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى ھەققىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ تۆتىنچىسى بولۇپ، ئۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئىشكئاغىسى نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا ئىشكئاغىسىنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى، كۆپىنچەرەك ۋەزىپىلىرى، ھوقۇقلىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

ئىشكئاغىسى نىزامىدا: «ئىشكئاغىسى بەك كۆيۈمچان بولۇش كېرەك ھەم تېنى-جېنى بىلەن تىرىشچان بولۇش كېرەك. ئۇ، قارا تۇننى ئىشكتە يورۇتسۇن، يورۇق كۈننى ئىشكتە پاتۇرسۇن. ئۇ، خىزمەتتە ئۇسۇل ۋە قانۇن بىلسۇن. خۇلقى مۇلايىم ۋە ئۆز بولسۇن، نان، تۇزى كەڭرى، سېخىي بولسۇن، ئالتۇن-كۈمۈش بېرىپ كىشى يىغسۇن. تىلى يۇمشاق، ئۆزى كەمتەر بولسۇن ھەم يۈزى ئوچۇق، تەۋەزۇلۇق بولسۇن» دېيىلگەن (105).

ئۇنى ئۇلۇغ ھاجىپلىققا مۇناسىپ دەپ بىلىپ، ئورنىنى كۆتۈرسە بولىدۇ» دەپ قەيت قىلىنغان (100).

ھاجىپ نىزامىدا، ھاجىپلارنىڭ ۋەزىپە ھەم ھوقۇقلىرى كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭدا: «ئۆرپ-ئادەت، قانۇن، ئۇسۇل نازۇك ئىشتۇر. ھاجىپ بولغان كىشى بۇلارنى رەتلەپ ئىشىك ئاچىدۇ. ھاجىپلىق ئىشى ئۇلۇغ ئىشتۇر. بۇ ئىشنى شۇنىڭغا لايىق كىشىلەرلا قىلالايدۇ. شۇڭا ئۇ ناھايىتى بەك قانۇن بىلەرمەن بولسۇن. ئوردىغا ئەرز ئېيتقىلى كېلىپ-كېتىپ تۇرىدىغان چوڭ-كىچىك كىشىلەرنى، ئاغىچى، خەتچى، ئىش تۇتقۇچى، تونچى، موزدۇز قاتارلىق ھۇنەرۋەنلەرنى، يات ئەللەرنىڭ كۆتۈرۈلۈپ، ئۇلارنىڭ قونالغۇ جايلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئات - ئۇلاغلىرىنىڭ بوغۇز، يەم-خەشەكلىرىنى ھەل قىلىش، ئېھسان تارتىش-تاراتماسلىق، سوۋغات بېرىش-بەرمەسلىك قاتارلىقلارنى بەلگىلەش قاتارلىقلار ھاجىپلارنىڭ ئىشى بولسۇن. كىشىلەر يول ئاغزىدا تۇرۇپ قالسا، ئۇ باشلىسۇن، كەلگەن كىشى نىزام، ئۆرپ-ئادەتتە خاتالاشمىسۇن. پېقىر، تۇل، يېتىملەر ئۆتۈنۈپ ھال ئېيتسا، ئۇ دەرھال بېرىپ بەگكە يەتكۈزسۇن. ئۇ، زۇلۇم كۆرگۈچىنى قوبۇل ئەيلەپ، ئەھۋالنى سوراپ يول كۆرسەتسۇن. ئوردىنىڭ ئىچى ھەم سىرتىدا يارامسىز قىلىقلارنى كۆرسە، ئاگاھ قىلسۇن، توسسۇن، تامام يوقاتسۇن» دېيىلگەن ھەمدە «مۇشۇنداق بىر تالاي ئىشلارنىمۇ دەل ئۇلۇغ ھاجىپ ئۆز قولىدا ھەل قىلىدۇ» دەپ ئەسكەرتىلگەن (101).

ھاجىپ نىزامىدا، ھاجىپلارنىڭ ئوردىدا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئىنتىزاملىرى كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭدا: «ھاجىپلار مۇنداق بىرقانچە ئىشتىن ساقلانمىقى شەرت: بىرىنچى، بەگلەرنىڭ سۆزىدىن پەقەت چىقمىسۇن. ئىككىنچى، ئەقلىنى ھەۋەسكە چۈشۈرۈر ئەبلىسۇن. ئۈچىنچى، بەگ ئالدىدا ئۆزىنى تۇتۇپ يۈرسۇن. ئاغرىغا كەلگەن سۆزنى دېمىسۇن. پۇتۇن

كۆزەتسۇن، مۇناسىپ ئەمەسلەرنى توسسۇن. شىرە ئېلىپ چىقسا ئۇنى كۆرۈپ چىقسۇن. ئۇنىڭغا يېرىم يولدا ھېچقانداق قول تەگمىسۇن. ئاشلار ئېشىپ قېلىپ ئىشىكىگە يېنىپ چىقسا، ئۇنى بەگگە مۇناسىپ ئۇلاشتۇرسۇن. ئۇ، شارابچى، تۆشەكچى، ئاشپەز، تۇغچى خادىملارنىمۇ دائىم كۆزەتسۇن. ئىشكىتە دائىم قۇشچىنى يەنە ئۇۋچى بىلەن ئوقياچىنى تۇرغۇزسۇن. ئەگەر خىزمەتكە بىرەر يات كىشى كەلسە ئۇنىڭغا ياتاق بەرسۇن ھەم ئەش (ھەمراھ) قوشسۇن، خادىملىرىنىڭ ھالىنى — ئاچ-توقمۇ، تونلىرىنىڭ كونا-رىغان-كونىرىمغانلىقىنى سوراپ تۇرسۇن. قولى قىسلىقتىن ئۇ موھتاجلىق تارتقان بولسا، ئۇنىڭغا ھەق بېرىپ، ئۇنىڭغا بىر ئىلاج ئەيلىگەي. كىمكى ئىشىككە نەچچە كۈنگىچە كەلمىسە، ئۇنىڭدىن ھال سوراپ سەۋەبىنى ئوقسۇن. ئۇ ئەگەر ئاغرىق بولسا، ھال سوراش كېرەك، بىكار، بوش يۈرسە، توسۇش لازىمدۇر» ①.

نىزامدا ئىشكاغىسىنىڭ ئوردا سىرتىدىكى ۋەزىپىلىرى. يەنى خان دالاغا چىققان ۋاقتىدىكى ۋەزىپىلىرى دەپ مۇنۇلار بەلگىلەنگەن: «ئەگەر بەگ چەۋگەن ئويۇنىغا ياكى ئوۋغا، ياكى ئەل-يۇرت كۆرگىلى، ياكى سەپەر قىلغىلى ئاتلانسا، ئۇ يەردە يامان ھادىسىلەرنى ناھايىتى ساقلىق بىلەن كۆزەتمەك ھەم توسماق كېرەك. ئەگەر بەگگە بىرەر ھادىسە كەلسە، قۇش ئوۋلاشتا، ئوۋدا، سەپەردە كېلىدۇ. شۇڭلاشقا ئىشكاغىسى خادىملار ئارىسىدا ئىشەنچسىزلەر بار بولسا، ئۇنى يىراق قىلسۇن. گۇمانلىق كىشىدىن ھوشيار تۇرماقلىق كېرەكتۇر. ئىشەنچلىك، سۆيۈملۈك، كۆيۈمچان كىشىلەر خانىنىڭ يېنىدا تۇرۇپ، ئۇنىڭ بېشىنى كۆزەتسۇن، قوماندان قوروغداش توپى قۇرسۇن، ئالدى-كەينىنى يىغىپ رەتكە سالسۇن. كىچىكلەر ئۇلۇغلار ئارىسىغا كىرمىسۇن، يىراقتا يۈرگۈچىلەر يېقىن كەلمىسۇن.

ئىشىكئاغىسى نىزامىدا ئىشكئاغىلىرىنىڭ ۋەزىپىسى ۋە
ھوقۇقلىرى كەڭ دائىرىدە بەلگىلەنگەن. بۇلارنى ئوردا
ئىچىدىكى ۋەزىپىلىرى ۋە ئوردا سىرتىدىكى ۋەزىپىلىرى دەپ
ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. ئىشكئاغىلىرىنىڭ ئوردا ئىچىدىكى
ۋەزىپىلىرى نىزامدا مۇنداق بەلگىلەنگەن: «كېچىسى ياتاقتا
يېتىشتىن بۇرۇن، نۆۋەتچىلەرگە ئۇ ئوروۇن كۆرسەتسۇن.
تونۇشسىز ۋە ياتلارنى تەكشۈرسۇن. كىم زېرەك بولسا، ئۇ
ئىشىغا سالسۇن. ئۇ، ساراي دەرۋازىسىنى بېكىتسۇن. شۇ
چاغدا شۇ بىر كۈنلۈك ئىش پۈتكەن بولىدۇ. ئەتىسى يەنە
قوپۇپ ئىش باشلىسۇن، سەھەر-شام نۆۋەتچى تەۋرەتمىسۇن.
قوبۇل ۋاقتىدا ئۆز تەۋەلىكىدىكى ھەممە قىسمىنى باشلاپ
كىرىپ خانغا كۆرۈنسۇن. كۆرۈنسۇن-دە، چىقسۇن، ئۇزۇن
تۇرمىسۇن. ئىشكتە ئادەم قويسۇن، خالى قويمىسۇن. ئەگەر
قوبۇل ۋاقتىدا خىزمەتچىلەر توپ-توپ بولۇپ كىرسە،
ياراملىق-يارامسىزلىرىنى كۆرۈپ تۇرسۇن. قوبۇل پۈتكەندە
ئەگەر بىراۋنىڭ خانغا دەيدىغان سۆزى بولسا، ئۇنى قايتىدىن
ئۆزى ئېلىپ كىرسۇن. كىم ئىستىكىنى دېسە، تىلەك تىلىسە،
ئۇ، بۇ موھتاج كىشىگە يۆلەك بولسۇن. ئالتۇن-كۈمۈش ئېھسان
قىلىشقا تېگىشلىكلىرىگە ئالتۇن-كۈمۈش، ئۇنۇقان بېرىشكە
تېگىشلىكلىرىگە ئۇنۇقان، ئىش بېرىشكە تېگىشلىكلىرىگە ئىش
ئېلىپ بېرسۇن. كىم ئىشنى چىن يۈرەكتىن سۆيۈپ قىلىدۇ،
كىم ۋاقتىنى بوشقا ئۆتكۈزۈپ زايە قىلىدۇ، ياراملىقى كىم،
پايدىلىقى كىم، بولۇشلۇقى كىم، قاۋۇلراقى كىم، بۇلارنى
تولۇقى بىلەن بېگىگە دېسۇن، لايىقىنى ئۆستۈرسۇن. خان
چىقارغان ياخشى يارلىقلارنى ئوبدان تىلى بىلەن يەتكۈزسۇن،
بۇنىڭ بىلەن خىزمەتكارلارنىڭ دىلى ئىسسىنسۇن. ئىشكئاغىلىرى
ئىشىكتە تۇرۇشقا ئورۇن راسلىسۇن، بىرەرمۇ كىشى ئوچۇقچىلىقتا
تۇرۇپ قالمىسۇن. لېگەندە ئاش كىرسە ئۆزكۆزى بىلەن

يوللىرىنى بىلىش ئۈچۈن ئەلچىگە بىلىم، ئەقىل لازىمدۇر. ئەلچىلەر ئۆز ئىشلىرىنى ئۆتۈقاۋۇق ئورۇنداي دېسە، سۆزنىڭ ئىچى-تېشىنى تۈزۈك ئۇقماق كېرەك» دېيىلگەن (110).

ئەلچىلەر نىزامىدا يەنە: «ئەلچىلەر كۆيۈمچان، كۆڭلى توق، ئىشەنچلىك، دۇرۇس ھەم ئۆز خۇلق بولغۇلۇق. كۆيۈمچان كىشى بەگ پايدىسىنى تىلەيدۇ، پايدىسىنى تىلىسە بېگىنى سۆيىدۇ. كۆڭلى ئاچ كىشىلەر ئۆزىنى تۇتالمايدۇ، ئۇ ئەلچى بولۇشقا تېخىمۇ يارىمايدۇ. كۆڭلى توق پىقىر باي سانىلىدۇ، تەمەخور ئادەم قەلەندەر بولىدۇ. كۆز ئاچلىقى كىمنى پىقىر قىلسا، جاھاننىڭ توقچىلىقىمۇ ئۇنى باي قىلالمايدۇ. كىمكى تەمەگە ئەسىر-قۇل بولسا، ئۇ ئۇنىڭدىن ئۆلمەي تۇرۇپ قۇتۇلالمايدۇ» دېيىلگەن (111).

ئەلچىلەر نىزامىدا يەنە: «ئۇيات بولمىسا ئەر كىشى جاھىل ۋە پەس بولىدۇ، ئۇيات بىلەن ئىنسان دۇرۇس ئىش قىلىدۇ. ئىنسان ئېغىر-بېسىق بولسا ھېكىم ئاتىلىدۇ، خۇلقى سىلىق بولسا ئۆزىنى سۆيدۈرىدۇ. شۇڭلاشقا، ئەلچى ئۇياتچان، سىلىق، تەمكىن بولسۇن» دېيىلگەن. يەنە: «ئادەم چېچەن ۋە بىلىملىك بولغاندا، ھەرقانداق ئىشتا ھەردەم ئۇتۇققا ئېرىشكەي. شۇڭا ئەلچى نەچچە خىل بىلىم بىلسۇن. ئۇ، نەچچە خىل پەزىلەتلەرنى تولۇق بىلسۇن. كۆپ كىتاب ئوقۇپ مەنىسىنى بىلسۇن. چۈشەنسۇن ھەم ئۆزى شېئىر يازسۇن. ئىلمىي نۇجۇم، تىبابەت ۋە چۈش ئۆرۈشنى بىلسۇن، ئۆرۈگەن چۈشلىرى ئۇدۇل كەلسۇن. ئۇ، ھېساب، گېئومېترنى، كەسىر، يەر ئۆلچەش بىلىملىرىنى بىلسۇن. دامكا-شاھمات بىلسۇن ھەم ئويۇنغا چۈشكۈچىنى ئۇتۇۋالسۇن. چەۋگەن بىلسۇن، ئوق ئاتار بولسۇن، ئۆزى قۇشچى بولۇپ ئوۋدا تەڭدىشى يوق بولسۇن، پۇتۇن تىلدا سۆزلەشنى بىلسۇن. پۇتۇن خەتلەرنى ئوقۇيالايدىغان، يازالايدىغان بولسۇن. ئەلچى ئۇچۇن مۇشۇنداق

سارايدىكى ئولتۇرۇش-قوپۇش قانداق بولغان بولسا، بۇ ۋاقىتتىكى ئولتۇرۇش-قوپۇشمۇ شۇنداق بولسۇن. ئىشكاغىسىنىڭ كۆيۈمچانلىقى مۇشۇنداق بولسۇن.» (107)

ئىشكاغىسى نىزامىنىڭ ئاخىرىدا: «مۇنداق ئىككى نەرسە ساراي ھۆسنىدۇر. ئۇ بەگلەرنىڭ نامىنى زورايتىپ بەختىگە يول ئاچىدۇ. ئۇنىڭ بىرى ئۇلۇغ ھاجىپ ئازاد كىشى بولسا، يەنە بىرى ئىشكاغىسى ياراملىق بولسا، بۇ ئىككى كىشى بىلەن ساراي گۈللىنىدۇ، ئۇلۇغلۇق بىلەن خانىنىڭ نام-ئىتى يېيىلىدۇ» دېيىلگەن (108) ھەمدە ئىشكاغىسىنىڭ بىرئات، تون ھەم قورال ساقلىشىنىڭ لازىملىقى ئالاھىدە ئەسكەرتىلگەن (109).

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان ئەلچىلىككە ئەۋەتىشكە قانداق كىشى ياراىدىغانلىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ بەشىنچىسى بولۇپ، ئۇ، ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئەلچىلەر نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا ئەلچىلەرنىڭ ئەقلى، ئەخلاقىي، جىسمانىي جەھەتتىكى ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى قانۇنىي يوسۇندا نىزاملاشتۇرۇلغان.

ئەلچىلەر نىزامىدا «خۇدانىڭ قۇللىرى ئىچىدىكى ئەڭ خىللىرى ۋە كىشىلەرنىڭ ئەڭ ياخشىلىرى ئەلچىلەردۇر. ئەلچىلەر بىلەن كۆپ ئىشلار قىلىنىدۇ، نۇرغۇن ياخشى ئىشلار ئەلچىدىن كېلىدۇ. جاھاندا بەگلەر بىر ئەلدىن يەنە بىر ئەلگە ئەلچىلەرنى گۇمانسىز ئەۋەتىدۇ. ئەلچى قانداق بولماق كېرەك؟ بەگلەر قانداق ئەلچىلەرگە ئىشىنىپ ئىش تاپشۇرسا بولىدۇ؟ بۇلارنى بىلىشكە ئېلىگ ناھايەت چوڭ بېلىگ ئىشلەتسۇن» دېيىلگەن ھەم «ئەلچى بولۇشقا سەرخىل ئەر كېرەك. ئەلچىلەر بىلىملىك، ئەقىللىك، جەسۇر، تاغ يۈرەك بولسۇن. ھەرقانداق ئىشتا ئېغىر-بېسىق بولغاي، سۆز قىلىشنىڭ جىق

كشى بۇنىڭلىق بىلەن ئالاقىلاشماسلىق، ھوش، ئۇياتنى نەچىس ھاراقتا تېگىشكەي. ئەلچى مەي ئىچسە، سىرى ئېچىدىن تېشىغا قاراپ چىققاي. بىلىملىك مەي ئىچسە، بىر قارا نەرسىگە ئايلانغاي، نادان مەي ئىچسە، كىچىكلەپ بالا بولغاي. كىمكى مەي ئىچسە، ئېتى تەلۈە، ئۆزى ئەخمەق بولۇپ، دۆلىتى قولدىن كەتكەي» (115).

ئەلچىلەر نىزامىدا، ئەلچى بولىدىغان كىشىلەرنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى شەرتلىرىمۇ بېكىتىلگەن. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «بويى كۆركەم، يۈزى چىرايلىق، ساقال-چاچلىرى، تۇرقى كېلىشكەن بولسۇن. يەنە ئۆزى باتۇر، ھىممىتى بۈيۈك بولسۇن، بۇنىڭ بىلەن قىممىتى ئاشقاي» (116).

ئەلچىلەر نىزامىنىڭ ئاخىرىدا: «ئەگەر خان مۇشۇنداق كىشىنى تاپسا، ئۇنىڭغا ھامان ئەلچى ئېتىنى بەرسۇن» دېيىلگەن ھەمدە: «ئۇنى يىراق يات ئەللەرگە ياكى قۇدىلاشقان تۇغقانلىرىنىڭ قېشىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتسە بولىدۇ» دەپ ئەسكەرتىلگەن (117).

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان پۇتۇكچىلەرنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمەلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئالتىنچىسى بولۇپ، ئۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، پۇتۇكچى نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا پۇتۇكچىلەرنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى، ۋەزىپىلىرى، ھوقۇقلىرى ۋە ئىنتىزاملىرى نىزامىلاشتۇرۇلغان.

پۇتۇكچى نىزامىنىڭ دەسلەپىدىلا پۇتۇكچىلەرنىڭ دۆلەت مەخپىيەتلىكىنى قاتتىق ساقلايدىغان ئىشەنچلىك كىشىلەردىن تەيىنلىنىشى لازىملىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭدا: «ئەگەر خان قانچە ئالىم كىشى بولسا، پۇتۇكچىنىڭ ئۇنىڭ سۆزىنى يازماقلىقى شۇنچە كېرەكتۇر. خان پۇتۇكچىگە ئېچ سۆزلىرىنى

پەزىلەتلەر كېرەك، بۇنداق ئەلچىلەر مۇۋاپىق قىيەت تاپىدۇ» دېيىلگەن (112).

ئەلچىلەر نىزامىدا يەنە: «ئەلچىنىڭ تىلى ئۇز، كۆڭۈللۈك بولۇشى كېرەك ھەم ئۆزى سۆزگە ئۇستا بولۇشى كېرەك. ئەلچىلەرنىڭ ئىشىنىڭ كۆپىنچىسى سۆز بىلەن بولىدۇ، سۆزى ياخشى ئادەم تىلىگىننى تاپىدۇ. سۆزى يۇمشاق، شېكەردەك چۆچۈك بولسا، ئۇنىڭغا ئۇلۇغتىن تارتىپ كىچىكىمۇ يۇمشايدۇ. تىلى ئۇز كىشىنىڭ سۆزى سىڭىملىك بولىدۇ ھەم قىلغان ئىشى كىشىلەرگە يارايدۇ. شۇڭلاشقا ئەلچى چېچەن، سوئالغا تېز، توغرا جاۋاب بېرەلەيدىغان ھازىر جاۋاب بولۇشى كېرەك» دېيىلگەن (113).

ئەلچىلەر نىزامىدا، ئەلچىلەرنىڭ بەگكە سادىق بولۇشى، مەخپىيەتلىكنى ساقلىشى ھەققىدىمۇ بەلگىلىمىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭدا: «ئەلچىلەرنىڭ زېھنى ئوچۇق بولسۇن، ئۇنتۇغاق بولمىغاي، قانداق سۆز ئاڭلىسا ئۇنى قاتتىق مەخپىي تۇتۇپ يوشۇرسۇن. ئەگەر ئەلچى بوش، تۇراقسىز، يامان بولسا، ئۇنداقتا ئۇنىڭ بەگنىڭ ئابرويىنى تۆكۈشى بىگۇمانىدۇر» دېيىلگەن (114).

ئەلچىلەر نىزامىدا، ئەلچىلەرنىڭ ئەلچىلىككە چىققان ۋاقتىدىكى ئىنتىزاملىرى بېكىتىلگەن. ئۇنىڭدا ئەڭ مۇھىم قىلىپ ئەلچىلەرنىڭ ھاراق ئىچىشى چەكلەنگەن. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئەلچىلەر بەكمۇ ياخشى كىشىلەردىن بولسۇن، ھاراق ئىچمەيدىغان، ئۆزىنى تۇتالايدىغان بولسۇن. ئالىمۇ ھاراق ئىچسە ئىلمسىز بولىدۇ، ھاراق بىلىم ۋە ئەقىلنىڭ دۈشمىنىدۇر، راستىنى ئېيتقاندا، جەھەل-غەۋغا ھاراقنىڭ ئېتىدۇر، نە ياڭلىغ ئەقىللىك، بىلىملىك كىشىلەرنىڭ مەيگە بېشىنى تىقسا ئىشى بۇزۇلغاي، نە ياڭلىغ ھايالىق، ئۇز خۇلق، سىلىق كىشىلەر مەي ئىچسە پەسكەش قىلىقلارنى قىلغاي.

ئەقللىك، بىلىملىك ھېكمىدۇر، يەنە بىرى بەگنىك ئاغزى بولغان خەتچىدۇر، يەنە بىرى يېغىلارغا تاقابىل تۇرىدىغان تاغ يۈرەك جەسۇر ئەر-يىگىتتۇر. بىلىملىك، ئاڭلىق، ئەقللىك ھېكىم كېچە-شەككە پايدىلىق. پۈتۈن ئەلنىڭ ئىشىنى بىتىك تۇزەيدۇ، ئەلنىڭ كىرىمىنى تېتىك خەت بىلەن تۇتىدۇ، جەسۇر ئەر قولىغا قىلىچ ئېلىپ، ياۋ بوينىنى دەسسەپ تۇرۇپ كېسىدۇ. قەيەرگە مۇشۇنداق ئۇچ تۇرلۇك ئەر توپلانسا، كىشى ھەممە ئارزۇ-تىلەكلىرىگە يېتىدۇ. بەگلەر ئەل ئىچىدە مۇنداق ئىككى خىل كىشىنى تاللۇيلىش ھەم ئىشقا سېلىش لازىم، ئۇنىڭ بىرى يېزىشنى بىلىدىغان پۈتۈكچى، يەنە بىرى سۆزخەندان-ئەلچىدۇر. يېقىن-يىراق، دوست ياكى ياتلار ئارا ئەگەر بىرەر جاڭجال چىقسا ياكى بىرەر ئىش كەلسە شۇلاردىن كېلەر، ناۋادا ئىشلار تۇزەلمىسۇ شۇلار تەرىپىدىن تۇزۇلەر. شۇڭا ئەگەر بىرىنىڭ خېتىدە سۆزى خاتا بولسا، تىلىدا يەنە بىرى ئۇنى تۇزەتسۇن. ئەگەر پۈتۈكچى شۇنداق بولسا، خان ئۇنىڭغا ئىشەنسە ۋە ھامان ئۇنىڭغا قول بەرسە بولىدۇ» (121).

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان خەزىنىدارلىققا قانداق كىشىنىڭ لازىملىقى ھەققىدىكى بەلگىلىمەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ يەتتىنچىسى بولۇپ، ئۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، خەزىنىدار نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا خەزىنىدارلىققا قويۇلىدىغان ئادەمنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى، ۋەزىپە، مەجبۇرىيەتلىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ يۇسۇپ خاس ھاجىپ دەۋرىگىچە تامغىلاپ خەزىنىدە ساقلايدىغان «ئاغىن» دەپ ئاتىلىدىغان بىرخىل پۇل ئىشلىتىلەتتى، ئۇنىڭدىن تاشقىرى يىپەك رەختلەرمۇ «ئاغى» دېيىلەتتى. خەزىنىگە ئالتۇن-كۈ-

ئېيتسا، پۇتۇكچى ئۇنىڭ مەخپىيەتلىكىنى يوشۇرغاي. سىر تۇتۇشقا چىن ئىنسان كېرەك، ئىشەنچلىك بولۇشقا چىن ئىمان كېرەك. ئەگەر پۇتۇكچى سىر تۇتمسا، بەگنىڭ سىرىنى ئېچىپ ئۆزىنى يوق قىلىدۇ. بەگلەر سىرىنى قانچە يوشۇرماقچى بولسىمۇ، مۇنداق ئىككى كىشىگە بارچە سىرىنى ئاچىدۇ، بۇنىڭ بىرى ۋەزىر، بىرى پۇتۇكچىدۇر. شۇڭا بۇ ئىككى كىشىگە سىر ئاچماق كېرەك، سىر ئاچسا، نازىنى كۆتۈرمەك كېرەك. بارلىق سىر مۇشۇ ئىككى كىشىدە بولىدۇ، ئەگەر بۇلار سىر ساقلىيالمىسا ئۆز ئىشىنى بۇزىدۇ. شۇڭا بەگ سىرىنى چىڭ ساقلىسۇن، هېچكىم ئۇقمىسۇن» دېيىلگەن (118).

پۇتۇكچى نىزامىدا: «پۇتۇكچى بىلىملىك، ئەقىللىك، خېتى چىرايلىق، چىرايى بەك يېقىملىق بولسۇن. پۇتۇكچى كۆزى توق، بىتەمە، كۆيۈمچان، ساپ كۆڭۈل، موهتاجلىقى يوق بولسۇن. كۆزى توق كىشى مالغا كۆزىنى سالمايدۇ هەم ئۆزىنى مالغا ئالداتمايدۇ. تەمەگەر كىشى ئەسىر هەم قۇلدۇر، تەمەگەر كىشى ئەگەر ئۇ، خان بولسىمۇ هەرقاچان پەستۇر. پۇتۇكچى هېرىسمەن بولسا، بىلىمنى بۇزىدۇ، خەتنىمۇ تەمە بىلەن يازىدۇ. ئالتۇن-كۈمۈشنى كۆرسە ئۇنىڭغا قىزىقىدۇ-دە، ياكى بېگنىڭ بېشىنى يەيدۇ، ياكى ئۆزىنىڭ بېشىنى يەيدۇ» دېيىلگەن (119).

پۇتۇكچى نىزامىدا: «پۇتۇكچى پاك بولۇپ، هاراق ئىچمىگەي، يامان خۇلقىنى ئۆزىدىن يىراق قىلسۇن. پۇتۇكچى مەي ئىچسە بىلىمى يوق بولىدۇ، بىلىمدىن جۇدا بولسا، خېتىدىن ئازىدۇ. پۇتۇكچى سۇبھىدىن شامغىچە ئىشكىتە تۇرسۇن. ئۇ نەدە، قاچان كېرەك بولسا، دەرهال تېپىلغاي» دېيىلگەن (120).

پۇتۇكچى نىزامىدا يەنە مۇنۇلار بەلگىلەنگەن: «بەگلەرنىڭ ئىشىغا يارايدىغان كىشىلەر مۇنداق ئۈچ خىلدۇر. بىرى

قىلسۇن. خەزىنىدار تۆت ئەمەلنى چىك ئىگىلەپ، ھېسابتا كۆڭلىنى بەر قارار تۇتسۇن. ھېسابتا تۆت ئەمەلنى ئۇققاچ، ئۇ يەنە ھەندەسە بىلەن شۇغۇللانسۇن» دېيىلگەن (123).

«قۇتادغۇ بىلىك» مەيدانغا كېلىۋاتقان چاغدا، سودىدا كۆپىنچە چىندا ئىشلەنگەن يىپەك رەختلەر ئالاھىدە ئورۇندا تۇراتتى. «چۇز» دېيىلگەن قىزىل رەڭلىك زەرباپ (124)، كەز (كەس) (125)، «زۇنكۇم» (126)، «چىناخسى» (127)، «قاچاچ» (128) قاتارلىق چىندا ئىشلەنگەن گۈللۈك يىپەك رەخت (دۇردۇن) لەر، «لوختاي» دېيىلىدىغان چىندا ئىشلەنگەن سىرىق تەڭگە گۈللۈك يىپەك رەخت (129)، شۇنداقلا «خۇلىك» دەپ ئاتىلىدىغان چىندىن كەلتۈرۈلگەن يىپەك رەخت (130) لەر يىپەك رەخت سودىسىدا مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. «باقىر» (131) ۋە «قامدۇ» (132) دەپ ئاتىلىدىغان، چىندا قۇيۇلغان مىس ئاقچا چىن سودىگەرلىرى بىلەن بولغان ئېلىم-بېرىمدا كۆپرەك ئىشلىتىلەتتى. چىن سودىگەرلىرى ئۇيغۇرلار يېرىگە كېلەتتى، ئۇيغۇر سودىگەرلىرىمۇ چىن يەرلىرىگە باراتتى. چىن سودىگەرلىرىنىڭ مۇسۇلمان شەھەرلىرىگە كېلىۋاتقان خەۋەرلىرىنى ئالدىن يەتكۈزگۈچى خەۋەرچىلەر «يۈگۈرگەن» (133) دەپ ئاتىلاتتى. بۇ چاغدىكى ئاغىچىنىڭ يەنە بىر ۋەزىپىسى خانىدانلىقنىڭ خەزىنىسىگە قارىپ ساقلاشتىن تاشقىرى، يەنە سودا قىلىشمۇ بار ئىدى. شۇڭا ئاغىچى نىزامىدا شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مۇنداق بەلگىلىمەرمۇ تۈزۈلگەن: «ئۇ، تىجارەت يولىنى بىلسۇن، ئەگەر ئۇنى بىلمەيدىكەن، ھايان تاپالماس. ئۇ، پۇتۇن مال-تاۋارلارنى بىلىشى كېرەك، باھالىق، باھاسىزلىرىنى ئۇقماق كېرەك. ئۇ، باھانى بىلسۇن ھەم ئالدانمىسۇن، مالنى ئېلىپ-ساتاردا زىيان تارتمىسۇن. ئېلىم-بېرىمدە مۇلايىم بولسۇن، ئۇلۇغ ھەم كىچىككە دائىم چۈچۈك سۆز بولسۇن، نېمە ئۆتۈنە

مۇش پۇللار بىلەن يىپەك رەختلەرلا سېلىناتتى، پۇل بىلەن رەختلەرنى ساقلايدىغان خەزىنىدار «ئاغىچى»، خەزىنە «ئاغىي قازناقى» دېيىلەتتى. بۇ دۆلەتنىڭ بىردىنبىر مالىيەسى بولۇپ، خەزىنىدارلار ئەمەلىيەتتە مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچىلار ئىدى.

ئاغىچى نىزامىدا ئالدى بىلەن: «خان بەخت تەپسىپ مال-تاۋارلىرىم كۆپەيسۇن دېسە، خەزىنىدارلىرىنىڭ كۆزى توق، پەيلى ئۇز بولسۇن، كۆيۈمچان، ساق، ئويغاق، تېتىك، ئۇياتلىق بولسۇن. خەزىنە ئىشلىرىغا بېخىل ياخشىراق، بېخىللىق بىلەن مالنى ساقلىماق كېرەك. ئاغىچى ئۆزىنى تۇتقۇچى، مەي ئىچمەس بولسۇن. ئەگەر مەي ئىچسە مېلىغا بەك سېخىيلىق قىلىدۇ، ئاندىن كىشىگە مال بېرىپ ئالالمايى قالىدۇ. شۇڭا، خەزىنىدار قولى چىڭ، سېخىي ئەمەس، ساق بولسۇن. خەزىنە مېلىنى چاچمىسۇن. سېخىيلىق ياخشى ئىش، ئۇنى تاشلىماسلىق كېرەك، لېكىن ئۇنى خەلق مېلى بىلەن قىلماسلىق كېرەك» دېيىلگەن. ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ سارايدىكى رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئىنتىزاملىرى مۇنداق بەلگىلەنگەن: «سارايدا ئاغىچىنىڭ ئىشى مۇنداق بولىدۇ: بۇ ياڭلىغ كىشى ئۆزىنى بەك ساقلىغاي، ئوت يالنىي تۇتۇن تەگمىسۇن دېسە، كۆڭلى، تىلى تۇز، قىلىقى پۇتۇن بولسۇن. كۆزىنى كۆزىتىپ، تىلىنى ساقلىسۇن، ھەۋەسىنى ئەقىل بىلەن تىزگىنلىسۇن.» (122)

ئاغىچى نىزامىدا، «ئويغاق خەزىنچى ئىشنى بۇزماي قىلىدۇ. ئۆزىنى ئۆرتىمەيدۇ، مالنى ھېسابلىق تۇتىدۇ. ئەقىلسىز كىشىلەر ئۇنتۇغاق بولىدۇ، ئەقىلسىز خەزىنچى ئۆز ئىشىنى بۇزىدۇ. ئىشنى ساق قىلىش ئۈچۈن زەكىلىك كېرەكتۇر، ئەگەر زەكى بولمسا كۆپ ئىشلار بۇزىدۇ. شۇڭا ئاغىچى پېزىش ھەم سىزىش ماھىرى بولسۇن، ھېسابات تۇتۇشقا ھۇنەرى بار بولسۇن. خەزىنچى تۇرلۇك بىتىك بىلسۇن، ئۇنى ساقلىسۇن ھەم ئىتتىك

ئاشپەزلەرنىڭ بەگلەرگە داستىخان سالىدىغان ۋاقتىدىكى رېئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئىنتىزاملىرى تەڭ بەلگىلەنگەن. ئۇنىڭدا ئالدى بىلەن: «خەلق باشلار ئەرگە يېغىنىڭ تۈزىقى ھەمىشە قۇرۇقلۇق تۇرىدۇ. شۇڭا بەگلەر ھەممىلا يەردە ئۆزىنى كۆزەتسۇن. يېمەك-ئىچمەكتە كۆزىنى ئاچسۇن. كىشىلەر ئارا چىن، توغرا بىر كىشى تېپىلسا، بەگ ئاش-سۇ ئىشلىرىنى شۇنىڭغا تاپشۇرسۇن» دېيىلگەن (138).

باش ئاشپەز نىزامىدا: «باش ئاشپەز كۆزى توق، كۆڭلى باي، ئۆزى پاكىز ھەم يۈزى كۆركەم ئادەم بولسۇن. ئۇ تەقۋادار، شەرىئەت بىلەر بولسۇن، ئۇ، توغرا، چىن، قىلىقتا راستگۇي بولسۇن. باش ئاشپەز بېگىمگە كۆيۈمچان بولسۇن، نەپسىنى يېغىپ ئۇياتچان بولسۇن. باش ئاشپەزگە ئەقىللىك، بىلىملىك، تاماق ۋاقتىدا تېتىكلىك كېرەك. ئۇ ئىشنى نىزاملىق يۈرۈپ ئىشلىسۇن، كىرەردە-چىقاردا كۆزى تۆز بولسۇن. ئەقىل بىلەن ئىشلەپ ئۆزىنى كۆزەتسۇن، بىلىم بىلەن ئىشلەپ كۆزىنى تېسۇن» دېيىلگەن (139).

باش ئاشپەز نىزامىدا: «باش ئاشپەزنىڭ يۈزى، ھۆسنى كۆركەم، خۇلقى ئۆز بولسۇن، ساقال-چاچى رەتلىك، تىلى-كۆڭلى تۆز بولسۇن، كۆركەم كىشى كۆزگە ئېرىڭ كۆرۈنىدۇ، ئاش ئېرىڭ بولمىسا، ئۇ بوغۇزغا قېرىڭ تېتىيدۇ. شۇڭا ئاشقا ناپاك كىشى يېقىن كەلمىسۇن» دېيىلگەن (140).

باش ئاشپەز نىزامىنىڭ ئاخىرىدا: «ئاشچى بەشى مۇشۇ خىلدا بولسۇن، شۇ چاغدا ئۇ داستىخان سېلىپ، ئاش-ئاياق سۇنسا، بەگ ھېچ گۇمان قىلماستىن ئاشنى يېسە بولىدۇ» دېيىلگەن (141).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان ئىچىملىك باشىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمەلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ توققۇزىنچىسى

ئالسا ئۇنى تېز بەرسۇن. ئۇ ئالماق-ساتماقتا مۇلايىم بولسا، ئۇنىڭغا كېرەكلىك مال كېمەيمەس.» (134)

خەزىنچىلەر نىزامدا: «ئەگەر خان ئەسكەرلىرىگە ئىنئام قىلسا، ئۇ، ئوچۇق يۈزلۈك بىلەن شۇ زامان بەرسۇن. ئەگەر ئېھسان توسالسا، قوشۇن دىل بۇزىدۇ، قوشۇننىڭ كۆڭلى سۇنسا بەگكە داغ يۇقىدۇ. خىزمەتچى قىسىلىپ، ھاجەتمەن بولسا، بەگ يارلىق قىلىپ ئۇنىڭغا ئېھسان ئەتسە، ئۇنى ئەگەر خەزىنچى كەينىگە سوزۇپ بەرمىسە، موھتاج خىزمەتچى يۈز ئۆرۈپ كېتىدۇ» دەيىلگەن (135).

ئاغىچى نىزامدا، خەزىنچى بولىدىغان كىشىنىڭ يۇقىرىقىدەك شەرتلىرى كۆرسىتىلگەندىن كېيىن يەنە ئەڭ ئاخىرىدا: «خان ئەگەردە مۇشۇنداق ئۈياتچان، مۇلايىم، ئاقىل، بىلىملىك كىشىنى تاپقاندا، ئۇنىڭ ھەققىنى ئۆتەپ ئۇنىڭغا ئىشەنسە، مال-خەزىنىنى ئۇنىڭغا تۇتقازسا بولىدۇ» دەيىلگەن (136).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان باش ئاشپەزنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمەلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ سەككىزىنچىسى بولۇپ، ئۇ، ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، باش ئاشپەز يەنى ئاشپەزلەر نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا باش ئاشپەزلەرنىڭ ۋەزىپىلىرى ۋە شەرتلىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

باش ئاشپەزلەر نىزامدا ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ۋەزىپىلىرى بېكىتىلىپ: «باش ئاشپەز سارايدا داستىخان باشقۇرىدۇ. بەگلەرگە خەتەر كەلسە گالدىن كېلىدۇ. باش ئاشپەز پۇتۇن، چىن، پىششىق بولسا، بەگلەرنىڭ ئوزۇقلىنىشى خەتەرلىك بولىدۇ» دەيىلگەن (137).

باش ئاشپەز نىزامدا، بەگلەرنىڭ ئوزۇقلىنىدىغان ۋاقتىدىكى رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئىنتىزاملىرى بىلەن باش

دېيىلەتتى. ئىككىنچىسى، ئىچىملىك دەپ ئاتالغان بىرخىل ئېچىتقۇ بولۇپ، ئۇ شارابتىن پەرقلىنەتتى. بۇ خىلدىكى ئىچىملىكلەر بۇغداي، ئارپا، تېرىق قاتارلىق ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن ئېچىتىلىپ ئايرىم-ئايرىم ھالدا «بوزا»(149)، «ئاغارتقۇ»(150)، «بەگنى»(151)، «بوخسۇم»(152) دەپ ئاتىلاتتى. بۇلاردىن باشقا مەخسۇس بۇغداي شارابى ياسىلاتتى.(153) ئۇزۇم شىرنىسى (مۇسەللەس) ياسىلاتتى ھەم كۆتەكتىن ئويۇپ ياسالغان ئولاقتا قۇيۇپ سوۋۇتۇلاتتى(154). بۇلارنى باشقا يەنە «فۇقا» ۋە «مىزاب» دەپ ئاتىلىدىغان ئىچىملىكلەرمۇ ياسىلاتتى. سىركە ئېچىتىلىپ كۆپقا قاچىلىناتتى(155). ئىچىملىكلەر يەنە «تەم» (تۇرسۇق) دېيىلىدىغان تۇلۇملاردا ساقلىناتتى. ئۇنى ساتقۇچىلار «تەمچى» دېيىلەتتى، بەزىلەر ئىچىملىك ساتقۇچىنىمۇ «تەم» دەپلا ئاتايتتى.(156) شاراب ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۆلچەيدىغان كەمچەن «بارت» دېيىلەتتى(157). ئىچىملىكلەر يەنە «ساغىر» دەپ ئاتىلىدىغان تۆۋى تار، ئاغزى كەڭ بىرخىل قاچىغا قاچىلاپمۇ ساقلىناتتى(158). ئۇچىنچىسى، جۇۋارىش، مەئجۇن، سۇرگە قاتارلىق دورا-دەرمەكلەرگە قۇرۇق ھۆل يېمىش، گۈل، ھەسەل، گۈلئاب (گۈل سۈيى) قاتارلىقلار قوشۇلۇپ ياسىلىدىغان قۇۋۇەت كۆمۈلىچى ۋە سۈيۇقلۇقى بولۇپ، بۇمۇ «ئىچىملىك» دەپ ئاتىلاتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى يېيىشكە، بەزىلىرى تىل بىلەن يالاشقا، بەزىلىرى بولسا شاراب ئورنىدا ئىشتىھانى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىچىشكە تەييارلىناتتى. ئىچىملىكلەر ئىشلىتىلىشى، كوزىغا ياكى ئىدىشقا قاچىلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئاغزى مەخسۇس ياغاچتىن تەييارلانغان تىقىن بىلەن مەھكەم ئېتىلىپ ساقلىناتتى. بۇنداق تىقىن ياغاچ «توغاقلىق»(159) دېيىلەتتى. ئىچىملىكلەرنى ئىشلىتىدىغان چاغدا ئىچىملىك مەخسۇس سۇزگۈچ بىلەن سۈزۈپ دۇغلىرى بىرتەرەپ قىلىنغاندىن

بولۇپ، ئۇ، ئەسلى مەنسى بويىچە ئېيتقاندا، ئىچملىك باشى نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا ئىچملىك بېشىنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك مەجبۇرىيەتلىرى، ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى نىزامـ لاشتۇرۇلغان.

«قۇتادغۇبلىك» مەيدانغا كېلىۋاتقاندا، قاراخانىلار ئوردىسىدىكى ئىچملىك ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار «ئىچملىك باشى» دەپىلەتتى. ئىچملىك كۆپىنچە ھاللاردا «ئىدىش» دەپ ئاتىلىدىغان قاچىغا قاچىلانغاچقا ئىچملىك ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچىمۇ «ئىدىشچى باشى» دەپ ئاتالغانىدى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تەبىرىچە، قاچا ـ قۇچىلار «ئىدىش» دەپ ئاتىلاتتى. ياغما، توخسى، ئوغۇز تىللىرىدا داس، چۆگۈن، لېگەن، تاۋاقتا ئوخشاش نەرسىـ لەرمۇ «ئىدىش» دەپىلەتتى(142). ئىدىشلار سىر بىلەن نەقىشلەپ بېزىلەتتى. سىرچى ئۇستىلار «ئاياقچى» ياكى كۆلال دەپىلەتتى(143). ئىدىشلارنى سىرلاشقا «سىر» دەپ ئاتىلىدىغان، چىندىن كەلتۇرۇلگەن بىرخىل يېلىملىك بويياق ئىشلىتىلەتتى (144).

ئىچملىك دەپ ئاتىلىدىغان ئىستېمال سۇيۇقلۇقى ئۇچ تۈرگە بۆلۈنەتتى. بىرىنچىسى ھاراق بولۇپ، ئۇ، «قۇتادـ غۇبلىك» تە «بور»، «دېۋان لۇغەتىت تۈرك» تە «چاغىر»(145) دەپ ئاتالغان. ئۇ زامانداۋە مەخسۇس شاراب ساتىدىغان شاراب دۇكانلىرى بولۇپ، بۇنداق دۇكانلار «كەبىت»(146) دەپ ئاتىلاتتى. ئىلى ۋادىسىدا ياشىغۇچى ياغما، توخسى، چىگىل قەبىلىلىرى شارابنى «قىزىل سۇرچىك»(147) دەپ ئاتايتتى. «سۇچۇك» دېيىلىدىغان يەنە بىرخىل شەربەت بولۇپ، ئۇمۇ شاراب ئورنىدا ئىچىلەتتى. ئۇ قاينىتىپ ياسالغاندىن كېيىن سوغۇق يەرگە قويۇپ سوۋۇتىلاتتى. قاينىتىلغىنى «پىششىق سۇچۇك»(148)

بولسۇن. ئۇنىڭدا يېيىشكە، يالاشقا ۋە ئىچىشكە تەييار ھەممە دورىلار تېپىلسۇن. ئاشچى، ئىدىشچى بېگىگە سادىق بولمسا بەگنىڭ يېيىشى-ئىچىشى بەك قىيىن بولىدۇ. شۇڭا ئىدىشچى باشى پۈتۈن ئىشنى دۇرۇسلۇق بىلەن قىلسۇن، يارامسز، يامانلارنى يېقىن يولاتمسۇن. مەيلى ئۆز قولى بىلەن تۈتۈپ ياسىسۇن، تامغا بېسىپ ئۆزى ساقلىسۇن. ئۆز خىزمىتىنى سۆيۈپ ۋە كۆيۈنۈپ مېھرىبان بولۇپ، ئىدىشنى كۆزەتسۇن. شۇ ياڭلىغ ئىدىشچى بېشى تېپىلسا، ئىدىشچى ئىشنى ئۇنىڭغا بەرسە بولغاي.» (163)

ئىچىملىك باشى نىزامىدا «بوشغۇت» (ساقى) لارنىڭ شەرتلىرى ۋە ئىنتىزاملىرى دەپ مۇنۇلار بەلگىلەنگەن: «ئۇ ياش ئوغلان، يۈزى تولۇندەك، بويى تال چۈۋىتەك، چېچى قاپقارا، ئۆزى سۈرەتتەك بولسۇن. بېلى نازۇك، يەلكىسى كېڭ، تېنى ئاق، مەڭزى قىزىل بولسۇن. يېمەكلىكلەرنى كۆتۈرۈپ مېڭىشقا يارىشاقلى دېسە، يېشىل، كۆك، سېرىق ياكى ھال رەڭ تون كىيسۇن. مەيگە قىل، تۇك ياكى خەس چۈشمىسۇن دېسە، ساقى ئېرىڭ ۋە ساقالسز بولسۇن. ئىدىشچى بېشى ئاشۇنداق، قەدەھ تۈتقۇچىلار مۇشۇنداق بولۇشى كېرەك. ئۇ چاغدا بەگلەر ئۇلارغا چىنىپۇتۇپ ئىشەنسە ۋە ئۇلارنى دۇرۇس ئەر بىلىپ ئۆزىگە يېقىن تۇتسا بولغاي.» (164)

قىسقىسى، «قۇتادغۇبىلىك» دەۋرىدە خانلىققا كېلىدىغان بالا-قازالار مۇنداق تۆت خىل كىشىلەر تەرىپىدىن بولاتتى، ئۇنىڭ بىرى ئەلچى، ئىككىنچىسى پۇتۇكچى، ئۈچىنچىسى ئىدىشچى، تۆتىنچىسى ئاشچى ئىدى. شۇڭلاشقا بۇ ئىش ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ يۇقىرىقى توققۇز مادىدىسى ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇنغا قويۇلۇپ: «ئەگەر ئەلچى، پۇتۇكچى نالايىق بولسا، ئەلگە ئۇنىڭدىن كۆپ زىيان-زەخمەت تېگىدۇ.

كېيىن ئاندىن ئىستېمال قىلىناتتى. ئېچىملىكلەرنى سۈزۈش ئۈچۈن قاچىلارنىڭ (ئىدىش ۋە ئۆرۈك) ئاغزىغا بېكىتىلىدىغان يىپەك سۈزگۈچ «ساربىم» (160) دەپ ئاتىلاتتى. ئېچىملىكلەر ئىدىشلارغا قاچىلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن «ئىدىشچى باشى» ئۇنىڭغا تامغا بېسىپ پېچەتلەپ ساقلايتتى. قىش كۈنلىرى دوستلار ئارا نۆۋەت بىلەن «قاتار بەزمە» (مەشرەپ) ئۇيۇشتۇرۇلاتتى. بۇنداق قاتار بەزمىلەر «سوغدىچ»(161) دېيىلسە، كېچىلىك ئولتۇرۇشلار «سۇرچۇك» (162) دېيىلەتتى، ئېچىملىكلەر مانا مۇشۇ ۋاقىتلاردا ئىچىلەتتى.

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان ئېچىملىك بېشى نىزامىدا بەلگىلەنگەن قانۇن-يوسۇنلار يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ئۇچ خىل ئېچىملىك ئېچىدىكى ئۇچىنچى خىل ئېچىملىككىلا قارىتىلغان بولۇپ، بۇ خىل ئېچىملىك خان، بەگلەرنىڭ كۈندىلىك ئوزۇقلىنىشىدا، زىياپەت ۋە كۆڭۈل ئېچىشلىرىدا كەم بولسا بولمايتتى، شاراب ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان مەست قىلغۇچى ئىچىملىكلەرنى ئېچىش بۇ چاغدا خاندىن تارتىپ ئوردا خىزمەتچىلىرىنىڭ ھەرقاندىقىنىڭ شۇغۇللىنىشى مەنئى قىلىنغان ئىشلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئېچىملىكلەر «بوشىغوت» دېيىلىدىغان «ساقى» (مەنسى قەدەھ تۇتقۇچى)لار تەرىپىدىن ئېچىدىغانلارغا تارقىتىپ بېرىلەتتى. «بوشىغوت»لار يېشىل، كۆك، سېرىق ياكى ھال رەڭ يىپەك تون كىيەتتى.

ئېچىملىك بېشى نىزامىدا، «ئىدىشچى باشى»نىڭ شەرتلىرى مۇنداق بەلگىلەنگەن: «ئىدىشچى باشى خان بىلەن بىر قېرىنداش بولۇشى، ھېچ بولمىغاندا كۆپ يىل سىنالغان كىشى بولۇشى، نەپسىنى يېغىپ تۇز يولدا ماڭغان ئەر بولۇشى لازىم. ئىدىشچى باشى ئىشىنچلىك، كۆيۈمچان، كۆزى-كۆڭلى توق بولسۇن، خۇلقى-مىجەزى خۇددى ئوقتەك تۇز بولسۇن. كۈچى يېتىشسە مەينىمۇ ئۆزى ياسىيالايدىغان

كىچىك ئاسانلايدۇ. ئۇ، ئۆتۈنۈچتە دەل بولۇپ، كىرىش-چىقىشتا قائىدە-يوسۇنلارغا ئەمەل قىلغاي. كىچىكلەر شۇ ھالغا ئېرىشسە، ئۆزلەپ نېمە ئىشقا بارايدىغانلىقىنى بېگى بەلگىلەيدۇ» دېيىلگەن (166).

«بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا، بەگ ئوردىسىدا ۋە بەگكە تەۋە جايلاردا خىزمەت قىلىدىغان ئۇنۇۋانلىق خىزمەتچىلەرنىڭ خىزمەتلىرى ئۈچ دەرىجىگە ئايرىلغان. ئۇنىڭ بىرىنچىسىدە بەش خىل مەنسەپ-تىكى خادىملارنىڭ ۋەزىپىگە تەيىنلەش شەرتلىرى نىزام-لاشتۇرۇلۇپ: «جەسۇر، مەرگەن بولسا ئوقياچى بولىدۇ، خۇلقى دۇرۇس بولسا تامغىچى بولىدۇ، خۇيى پاك، يۈزى چىرايلىق بولسا ساقى بولىدۇ. ھېساب ۋە خەت بىلسە ھېسابچى بولىدۇ، ئەگەر ئاقىل بولسا، پۈتۈكچى بولىدۇ. ھەر كىشىكى بۇلاردىن قايسىسىغا ئۇلاشسا، دىققەت بىلەن ئەيمىنىپ، ئىشىنى ئۇز قىلغاي» دېيىلگەن (167).

بۇ بەش خىل خادىملار «قۇتادغۇبلىك» دەۋرىدە خانلىقنىڭ ئوڭ تۆۋەن قاتلىمىدا خىزمەت قىلىدىغانلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەگلەر بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەت قىلغان چاغلىرىدىكى دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە-يوسۇن ۋە ئىنتىزاملىرى ئالاھىدە بەلگىلەنگەن. ئۇلار مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

1. بەگكە روبىرو تۇرغاندا كۆزى يەردە، قولاق تۆردە بولۇش، پۈتنى تۆزەپ، ئوڭ قولنى سول قولنىڭ ئۈستىگە قويۇپ قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇش.

2. ئىشكتىن كىرگەندە ئوڭ پۈتنى ئېلىپ كىرىش، ئەمر قىلسا، پاراسەت بىلەن ئاڭلاش.

3. ئۆتۈنچ قىلاردا قولنى تۆۋەن تاشلاپ، سىلىق، يۇمشاق بولۇپ، ئىككى تىز بىلەن چۆكۈش، ئوڭ-سول تەرەپكە قىيا قارىماي، ئەيمىنىپ تۇرۇپ سۆزىنى ئاڭلاش.

ئەگەر ئىدىشچى ۋە ئاشچى يامان بولسا، ھايات يولى — جانغا زىيان يېتىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ بىرقانچە كىشىنى خىللاشقا تىرىشىش، تولۇق خىللاپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئۇنىڭغا ئىش تاپشۇرۇش لازىم» دەپ بەلگىلەنگەن (165).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى ئەمەلىيەتتە پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمدار ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى بولۇپ، ئۇ بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئوخشىمىسىدۇر. «بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا، بەگ ئوردىسىدا خىزمەت قىلىدىغان ئۇنۋانلىق خىزمەتچىلەرنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى، قانداق شەرتلەرنى ھازىرلىشى كېرەكلىكى قاتارلىق مەسىلىلەر نىزاملاشتۇرۇلغان.

ئۇنىڭدا ئالدى بىلەن بەگكە خىزمەتكە قويۇلىدىغان كىشىنىڭ باللىق ۋە چوڭ بولغان ۋاقتىدا خىزمەتكە قويۇلىدىغانلىقى، بۇنىڭدىن ئەڭ ياخشىسى ئادەم باللىق ۋاقتىدا بەگ ئىشىغا ئارىلاشسا ناھايىتى ياخشى بولىدىغانلىقى ئەسكەرتىلگەن ھەمدە ئېنىق قىلىپ: «خىزمەتچىلەر مۇنداق ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ: بىرى باللىق ۋاقتىدا ئىشقا كىرىدۇ، يەنە بىرى بەگلەر ئىشىنى قىلىش ئۇنىڭغا چوڭ بولغان چاغدا نەسىپ بولىدۇ. بۇنىڭدىن ياخشىراقى كىچىك ۋاقتىدا خىزمەتكە كىرىپ كۆڭۈل تۇزەتكىنىدۇر. كىم خىزمەتكە ئىشىك ئاچاي دېسە، كىچىك ۋاقتىدىن خىزمەت قىلىشقا كىرىشكەي. قائىدە-يوسۇن، ئۇسۇل بىلىپ، كىرىش-چىقىش بىلەن ئەدەبنى ئۆگەنسۇن. سەھەر تۇرۇپ ئىشقا تەييار بولسۇن، مۇلايىم بولۇپ دىلى ۋە تىلىنى كىچىك تۇتسۇن. ئۇ يۇگۈرۈپ يۈرۈپ خىزمەت قىلىپ، قۇلاق-كۆزىنى ئىتتىك قىلغاي. ئۆزىدىن ئۇلۇغقا خىزمەت قىلغاي، تىلىنى چىڭ تۇتۇپ، سۆزىنى كۆزەتسۇن. ئەگەر كىچىك ئىشلارنىمۇ مۇشۇنداق بېجىرسە، بېگىگە يېقىنلاپ

دەرىجىگە يەتكەنلەر ئىچىدە گۈستاخ ئەردىن بەرەرى چىقىپ قالسا، بېگىگە چوڭ زىيان يېتىدۇ. شۇڭا بۇ دەرىجىنى نالايىقلا بەرمەسلىك كېرەك» دەپ بەلگىلەنگەن (170).

بەگ ئوردىسى ۋە بەگكە تەۋە جايلاردىكى ئۇنۇملۇق خىزمەت قىلغۇچىلارنىڭ ئىككىنچىسىدىكى بەش خىل مەنسەپ بىلەن ئۇچىنچىسىدىكى توققۇز خىل مەنسەپتىكىلەر خانلىقنىڭ يۇقىرى قاتلىمى ۋە ئوتتۇرا قاتلىمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئەمەلدارلار بولۇپ، «بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا، ئۇلارنىڭمۇ سارايغا كىرىپ-چىقىدىغان چاغدا ئەمەل قىلىشى زۆرۈر بولغان بىرقانچە بەلگىلىمە، قائىدە-يوسۇنلىرى بەلگىلەنگەن. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

1. سارايغا كىرگەندە بايقاپ، چېچەن يۇرۇش، ئۆزىنى قەدىرلىگەنلەرنى ئەزىز كۆرۈش.

2. كۆرەڭلەپ قولىنى سېلىپ كىرمەسلىك، باشقىلارنىڭ سالىمىنى ئېلىك ئېلىش، غاپىل بولماسلىق.

3. ئولتۇرار بولسا ئۆزىنىڭ قەيەردە ئولتۇرىدىغانلىقىنى بىلىپ ئولتۇرۇش، سىلىق بولۇش، كىشىلەرنى رەنجىتمەسلىك.

4. قالايمىقان تۆكۈرمەسلىك، گېلىنى قاتتىق قاقىرتماسلىق.

5. بەدىشقان قۇرۇپ ئولتۇرماسلىق.

6. يېنىچە ياتماسلىق.

7. قاقاقلاپ قاتتىق ئۇن سېلىپ كۈلمەسلىك.

8. تىرناق ئالماسلىق.

9. پۇتىنى مىنگەشتۇرۇپ ئولتۇرماسلىق.

10. قەسىرگە هاراق ئىچىپ مەست كىرمەسلىك.

11. ۋاقتى كەلمىگۈچە بەگكە كۆرۈنمەسلىك، بەگ چىقىرىش بىلەن تەڭ شۇئان كىرىپ كۆرۈنۈش.

12. بەگ سوئال سورىسا قىسقا جاۋاب بېرىش، بىلگىنىنى تولۇق ئېيتىش، بەگ سۆزىنى توختاتسا توختاش.

4. سوئال سورىسا راستلىق بىلەن جاۋاب بېرىش، يارلىقىنى راستلىق بىلەن تولۇق بەجا كەلتۈرۈش.
5. بىكار لاغايلاپ يۈرمەسلىك، ھاراق ئىچمەسلىك، يارامسز، يامان ئىشلاردىن يىراق تۇرۇش.
6. قۇلاق بىلەن ئاڭلىغان سۆزنى ئاڭلىماسقا، كۆز بىلەن كۆرگەن ئىشنى كۆرمەسكە سېلىپ يۈرۈش.

« بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى » دا، يۇقىرىقى بەش خىل خادىملارغا ئالتە خىل ئىنتىزام بەلگىلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن: « كىشى خىزمەتكە مۇشۇنداق يارىسا، بەختى كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ ئىشى تۈزۈلىدۇ » دەپ كۆرسىتىلگەن (168).

ئۇنۇڭا نىلىق خىزمەتچىلەرنىڭ ئىككىنچىسىدە بەش خىل مەنسەپ تەسىس قىلىنىپ: « بىرى توپ چېرىككە توپ بېشى بولىدۇ، بىرى ئات ئۈزرە ئەل باشى بولىدۇ، بىرى ھاجىپ بولىدۇ، بىرى قوماندان بولىدۇ، بىرى كاتىپ بولىدۇ. ئەركىشىكى خىزمەتتە مۇشۇنداق ئورۇنغا يېتىشسە، ئۇلۇغلۇق تېپىپ مەقسەتكە يېتىدۇ » دەپ بەلگىلەنگەن (169).

ئۇنۇڭا نىلىق خىزمەتچىلەرنىڭ ئۈچىنچىسىدە توققۇز خىل مەنسەپ تەسىس قىلىنىپ: « بىرى ئەقىل بىرلە كېڭەشچى بولىدۇ، بىرى ﴿ كۆك ئايۇق ﴾ لۇق ئۇنۇڭا ننى ئالىدۇ. بىرى ئىنانچ بەگ، بىرى چاغرى بەگ، بىرى تىكىن بەگ، بىرى چاۋلى بەگ بولىدۇ. بىرى يابغۇ، بىرى يۇغرۇش بولىدۇ. يەنە بىرى نامسز ئىش — مۇشاۋىرلىقنى قىلىدۇ » دېيىلگەن ھەمدە « خادىملارنىڭ دەرىجىسى شۇ قەدەر بولۇپ، رۇتبىسى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئۆسمەس. بەگ ئۆز خادىملىرىنى شۇ ھالغا يەتكۈزسە، ئۇ خادىملىرىنىڭ ھەققىنى ئادا قىلغان بولىدۇ. ئەركىشى مۇشۇنداق ئورۇنغا ئىگە بولۇپ خىزمەت قىلسا، بېگىمۇ كۆپ نەپ ئېلىپ ئارزۇسىغا يېتىدۇ. ئەگەر بۇ

مۇناسىۋەتتە بولۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئۇن بىرىنچىسى بولۇپ، ئۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، تەركىدۇنيالىقتىن ۋاز كېچىپ، خان ئەمرىنى تۇتۇشقا تەمشىلۇاتقان زاھىدلارنىڭ ساراي ئەھلى ۋە ئاۋام خەلق بىلەن قانداق مۇناسىۋەت قىلىشنىڭ يوللىرى كۆرسىتىلگەن پۇقرادارچىلىق ۋە مۇناسىۋەت نىزامىدۇر.

ئۇنىڭدا ئەڭ ئاۋۋال قىلىپ: «بەگ بىلەن ئۆزۈڭنىڭ يېقىنلىقىنى تىلىسەڭ، ساراي ئەھلى بىلەن يېقىنلىق تىلە، ئۆزۈڭگە ئولۇغلۇق تاپاي دېسەڭ، خادىملار بىلەن خوپ ئۆت. ئەگەر ساراي ئەھلى بىلەن ياراشمىساڭ، ھاياتىڭ تېتىقسىز بولىدۇ، شۇڭا ساراي ئەھلى بىلەن چېقىشماق، ئولارغا قېتىلماق. ئولار بىلەن بەرىش-كېلىش قىلماق كېرەك. شەھەر-كەنت ئارا كىرمەكچى بولساڭ، خەلقتە قوشۇلماق كېرەك» دېيىلگەن (173).

پۇقرادارچىلىق نىزامىنىڭ ساراي ئەھلى بىلەن قانداق مۇئامىلىدە بولۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسىدە، ساراي ئەھلى ساراي ئەھلى بىلەن مۇناسىۋەت قىلىۋاتقان ئوبيېكت ئۈچۈن ئېيتقاندا، چوڭلار، تەڭ-تۇشلار ۋە كىچىكلەر دەپ ئۈچ گۇرۇھقا بۆلۈنگەن ھەمدە ئولار بىلەن قانداق مۇناسىۋەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى نىزاملاشتۇرۇلۇپ: «ساراي ئەھلى دەل ئۈچ گۇرۇھ كىشىدۇر. بىرى، ئۆزۈڭدىن چوڭلار، ئولۇغلاردۇر، بىرى تەڭ-تۇشۇڭدۇر، يەنە بىرى سەندىن كىچىكلەردۇر. چوڭلارغا ئىشلىسەڭ بەختىڭ ئېچىلىدۇ، شۇڭا ئولارنى ئولۇغلا، سۆزلىرىنى قەدىرلە، ئولار يۈزىنى يورۇتۇپ سېنى ياخشى كۆرگەي. تەڭ-تۇشلىرىڭنى يېراقلاتساڭ يېغى، يېقىنلاتساڭ ئاداش بولىدۇ، شۇڭا ئولارنىڭ جاۋابىغا مۇناسىپ جاۋاب بەر. كىچىكلەر بىلەن كۈنۈڭ ئاچچىق-چۈچۈك ئۆتكەي.

13. بەگلەر ئاشقا قىچقارسا ئەدەب بىلەن يېيىش، تاماقنى ئوك قول بىلەن ئېلىش، ئاۋۋال بىسمىللاھىررەھمانىررەھىمنى ئېيتىش، كىشىنىڭ ئالدىغا قول ئۇزارتماسلىق، ئۆزىنىڭ ئالدىدىكىنى يېيىش، پىچاق چىقىرىپ سۆگەك غاجىماسلىق، يېيىشنى ئۇزارتماسلىق، تويمىغۇردەك ئالدىراپ يېمەسلىك ھەم ئايالالاردەك ناز قىلىپمۇ تۇرماسلىق، ھەرقانچە توق بولسىمۇ بەگ ئېشىنى يېيىش.

14. بەگ ھەرقانداق ئىشقا بۇيرۇسا سەممىي ئىشلەش(171).

«بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا، خانلىقنىڭ يۇقىرى ۋە ئوتتۇرا قاتلىمىدا خىزمەت قىلىدىغان مەنسەپدارلار ھەققىدە باشقىچە بىر لايىھىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ لايىھە «قۇتادغۇبىلىك» تە «بىر ئالىم ئەجەب ياخشى گەپ ئېيتقان، بۇ گەپتىن ساپ ئالتۇن كەبى نەپ تېگىدۇ» دېگەن مۇقەددىمە بىلەن بايان قىلىنغان. بۇلار: بىرىنچى، بەگ، ئىككىنچى، يابغۇ، ئۈچىنچى، لەشكەر بېشى (سۇ ئەركى)، تۆتىنچى، ھايىل (بىر توپ لەشكەر)، بەشىنچى، ئون ئوتاغ (ئون چادىر باشلىقى)، ئالتىنچى، ۋەزىر، يەتتىنچى، كېچە شىچى، سەككىزىنچى، كۆك ئايوق، توققۇزىنچى، ئەل باشى (ۋىلايەت بېشى)، ئونىنچى، لەشكەر باشى (سۇ بېشى)، ئون بىرىنچى، ھاجىپ، ئون ئىككىنچى، خەزىنە ئىشى (ئاغىلىق)، ئون ئۈچىنچى، خاس كاتىپ (بېتىكچى ئىلىمگا) قاتارلىقلاردۇر. بۇ لايىھىنىڭ ئاخىرىدا: «ئۇنۇڭا نىلىق خىزمەت قىلغۇچى شۇلاردۇر، بۇلەكلىرى بۇلارغا تەۋە بولغۇچە-دۇر» دېيىلگەن ھەمدە ئۇنۇڭا نىلىق خىزمەت قىلغۇچىلارنىڭ قاتارىدا تېخى «يەنە بىرقانچە ئىشچى، تۆشەكچى، قۇشچى، ئاشچىلارمۇ بار» دەپ ئەسكەرتىلگەن(173).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان ساراي ئەھلى بىلەن قانداق مۇئامىلىدە بولۇش، ئاۋام خەلق بىلەن قانداق

بولىدۇ» دېيىلگەن (176).

پۇقرادارچىلىق نىزامىنىڭ ئاۋام بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسىدە، ئاۋام خەلق ئاۋام بىلەن مۇناسىۋەت قىلىۋاتقان ئوبيېكت ئۇچۇن ئېيتقاندا، پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى، ئالىملار، تېۋىپلار، ئەپسۇنچىلار، چۆش ئۆرۈگۈچىلەر، مۇنەججىملەر، شائىرلار، دېھقانلار، سودىگەرلەر، چارۋىچىلار، قول ھۈنەرۋەنلەر ھەم پېقىرلەر دەپ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان 12 خىل گۇرۇھقا بۆلۈنگەن. بەلگىلىمىدە، ئۇلارنىڭ مىجەز-خۇلقى، ھال-ئەھۋالى، ئىش ھەرىكىتى، غەم-غۇسسىلىرى، پەزىلەت-خۇسۇسىيەتلىرى، ئارتۇقچىلىقلىرى، نۇقسان، ئاجىزلىق، قۇسۇر، كەمچىلىكلىرى، ئىنسانچىلىققا كەلتۈرىدىغان پايدا-زىيانلىرى، شۇنىڭدەك مۇناسىۋەت قىلغۇچىلارنىڭ ئۆزئارا بىر-بىرىگە چۈشىدىغان ھاجەت، موھتاجلىقلىرى قىسقىچە بايان قىلىنغان ھەمدە: «ئەلدە بولىدىغان تۈرلۈك قوشۇلغۇ كىشىلەر شۇلاردۇر. ئۇلاردا ئىشىك بولسا ياكى ئۇلارنىڭ سەندە ئىشى بولسا، كۆيۈمچان بولۇپ ئىشلىرىنى ھەل قىلسا، ئۇلار ساڭا يېقىنلاپ كېلىدۇ. ئۇ چاغدا سېنىڭمۇ ئىككىلا ئالەمدە ئېتىك ياخشى بولغاي، ئۇنۇڭ تارالغاي» دېيىلگەن (177).

ئالتىنچى، ھەربىي ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار

ھەربىي ئىشلارغا ئائىت قانۇن — دۆلەتنىڭ قانۇن سىستېمىسى ئىچىدىكى قوراللىق كۈچلەرنىڭ تەشكىللىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىگە ئالاقىدار بولغان قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى دۆلەتنىڭ سىنىپىي خاراكتېرى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئۇ، قوراللىق كۈچلەر ئىچىدىكى ئادەتتىكى قانۇن، ھەربىي ئىشلار قانۇنى، ئۇستاپ، قوماندان ۋە باشلىقنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن

شۇڭا كىچىككە بوزەك بولمىغىن، تىلىڭنى بېيتىپ تۇت، ھەزىللەشمىگىل» دېيىلگەن (174).

بەلگىلىمىدە، دوست تۇتۇشنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئەكسىچە تىلىرى مۇنداق بەلگىلەنگەن: «كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى يېقىنلىق ئىككى تۇرلۇك ئىش ئۈچۈن بولىدۇ ھەم شۇ ئىككى تۇرلۇك ئىش ئۈچۈن كىشى دوست تۇتىدۇ. بىرى، تەڭرىلىك ئۈچۈن يولداش تۇتىدۇ، بۇنىڭدا ئەڭرىلىك ئۈچۈن ئورۇن يوق، يەنە بىرى، نەپ ئېلىش ئۈچۈن دوست تۇتىدۇ، بۇ دوستلۇق ئىگىزسىز، مەجبۇرىي بولىدۇ. ئەگەر تەڭرىلىك ئىشنى تۇتساڭ، يۇكىنى يۇد، ئاچچىق بولما، يۇزۇڭنى پۈرمە، بۇنىڭ پايدىسىنى بۇندا كۆتمە، چىدا، بۇنىڭ ئەجرىنى خۇدا تاڭنا كۈنى بەرگەي. دوستلۇق ئەگەر جاھان نەپىنى ئۈچۈن بولسا، ئۇنداق دوستلۇققا قېتىلما، قېتىلغان بولساڭ قولۇڭنى ئۈز.» (175)

بەلگىلىمىدە يەنە: «كىشىلەرنىڭ ياخشىسىنى تاللاپ ئاداش تۇت. يېقىن بولغىلى تولۇق ئەر تىلىسەڭ، بۇنىڭغا يەتكىلى مۇنداق ئىككى خىل كىشى بار. بىرى، ئەسلى ياخشى، تولغان كىشى. ئەگەر شۇنداق كىشى تېپىلسا، ئۇنى سەن ئاداش تۇت، يەنە بىرى، تەقۋادار كىشى، ئۇنداق كىشى، خۇدانى بىلىدۇ، كىشىلىك شۇنىڭدەك كىشىدىن كېلىدۇ. شۇڭا شۇ ئىككى خىل ئەرگە يېقىنلاش، ياخشىلىق شۇلاردىن ساڭا يانىدۇ، يامان ئاتلىق كىشىدىن يىراق بول، چۈنكى، بۇ ياڭلىنغ كىشىلەرنىڭ قىلىقى قارا بولىدۇ. مۇنداق ئىككى خىل ئەرگە قېتىلما، يىراق تۇر، قېتىلساڭ چاتاق چىقىدۇ: بىرى چېقىمچى، پىتنە-پاساتچى، بىرى ئىككى يۈزلۈك، ئۈز مەنپەئەتچى. يەنە مەيخورنى ئاداش تۇتمىغىن، چۈنكى ئۇ ۋاپاسىز بولۇپ دىلىنى غەش قىلىدۇ. خۇدىن دوستقا ھەرگىز كۆڭۈل بەرمە، ئەگەر نەپ تەگمىسە ھامان ياۋ

ئاداش-دوست ۋە قولداش تۇتسا، ئېتى جاھانغا مەشھۇر بولسا، شۇنىڭ ئۈزى كۆپايىدۇر».

قانۇندا ھەربىي قوماندانلىقنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى مۇنداق بەلگىلەنگەن: «قوماندان يوسۇن تۈزەپ ئۈزلىنىڭ مۇنداق بىرقانچە ئىشنى رەتكە سېلىشى كېرەك. بىرىنچى، سۆزى چىن، ئېيتقىنى تامام راست بولسۇن، چۈنكى ئۇلۇغ يالغانچى بولسا، ئاۋام پۈتمەس. ئىككىنچى، سېخىي بولسۇن، چۈنكى، ئالارمەن كىشى بېخىلغا يولىماس. ئۈچىنچى، يۈرەكلىك ۋە جەسۇر بولسۇن. چۈنكى يۈرەكسىز ئادەم ياۋنى كۆرسە ئاغرىپ ياتىدۇ. تۆتىنچى، ئۇ ھىيلە ۋە پىلان بولسۇن. چۈنكى كىشى ھىيلە بىلەن ئارسلان تۇتىدۇ. قوشۇننى بۆسۈشكە چىڭ بولماق، چېرىك قوزغىتىشقا تېز بولماق كېرەك. ئەگەر قوماندانلىقنىڭ مۇشۇ خىسلەتلەر بولسا، يېغىنى يېڭىپ ھەيۋىسىنى يوقىتىدۇ. شۇ خىل قوماندان قوشۇننى باشلىسا، دۇشمەن ئۈستىدىن ھامان غالىپ كېلىدۇ» دېيىلگەن (179).

قانۇندا يەنە ھەربىي قوماندانغا كۆيۈنۈش لازىملىقى ھەققىدە توختىلىپ: «تۇز، نان، ئېشى كەڭ بولغۇلۇق، ئات، قورال، تونمۇ ھەم تەڭ بولغۇلۇق لازىم» دېيىلگەن بولسا، ھەربىي قوماندانلىقنىڭ قورقماس يۈرەكلىك بولۇشى ھەققىدە توختىلىپ: «يۈرەكسىز كىشى سوقۇشتا كارغا كەلمەيدۇ. چۈنكى ئۇ چىشغا ئوخشايدۇ. ئۇ، قوشۇننى بۇزىدۇ. قوشۇن بۇزۇلسا، قوشۇندىكى ئەرلەر بىر-بىرىنى بۇزىدۇ. شۇڭا ئۇرۇشتا قوماندان يۈرەكلىك، چىداملىق بولۇش كېرەك» دېيىلگەن (179).

قانۇندا: «قوشۇن بېشى كەمتەر، مۇلايىم بولسا، ئۇ ئۈزىنى دائىم خەلقتە سۆيدۈرىدۇ. كىچىك دىل كىشى كىشىنى يىللىتىدۇ، ئىنتىك تىل كىشى كىشىنى قاچۇرىدۇ. قوماندان ئۈزىنى يوغان تۇتارکەن، دۇشمىنىدىن بىگۇمان تايىاق يېگەي.

ئورنىدىلغان مۇناسىۋەت تۈزۈملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان ئەسكەر باشلىغۇچى كىشىنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋاتقان ئەنە شۇ ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ نەزمىلەشتۈرۈلگەن ۋاربىانتىدۇر.

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان ھەربىي ئىشلار قانۇنىدا، قوشۇن تەشكىللەش، قوشۇننىڭ تۈزۈلۈشى، قوشۇنغا باشچىلىق قىلىدىغان ھەربىي قوماندانلىنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى، بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلىرى، قوشۇننىڭ ھەربىي ئىنتىزامى، ئەسكەرلەرنى قوماندانغا ئىتائەت قىلدۇرۇش ۋە بېقىندۇرۇش تەدبىرلىرى، ھەربىي يۇرۇش ۋە جەڭ قىلىشنىڭ پرىنسىپلىرى، جاسۇس ۋە ھىيلە ئىشلىتىپ دۈشمەننىڭ ئاخباراتىنى ئىگىلەش، جەڭدە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش قاتارلىق ئىشلار بەلگىلەنگەن.

ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ قوشۇن تەشكىللەش قىسمىدا: «لەشكەر تۈزۈپ قوشۇن باشلىماق ۋە ياۋنى قىرىپ تاشلىماق ناھايەت چوڭ ئىشتۇر. شۇڭا بەگگە جەزمەن ياۋنىڭ ئۇيقۇسىنى ئېچىشقا يارىشىمىس قوشۇن باشچىسى كېرەكتۇر» دېيىلگەن ھەمدە قوشۇن تەشكىللەيدىغان قوماندانلىنىڭ قانداق شەرتلەر بىلەن قوشۇننى قانداق تەشكىللەيدىغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ: «بۇ ئىشقا جەسۇر، بېشىدىن ئىش ئۆتكەن، ناھايىتى قاتتىق ئەركەك يۈرەك، خىل ۋە ھوشيار ئەرەن كېرەكتۇر. شۇ چاغدا ئۇ، غاپىللىق بىلەن تۆھمەت كۆرمىگەي. ئۇ، مۇلايىم، باتۇر، سېخىي، تەمكىن، نان-تۈزى كەڭرى بولسۇن. قوشۇن باشلار كىشى سېخىي بولسا، ئۇنىڭ قېشىغا سەرخىل كىشىلەر بېشى يېغىلغاي، ئۇ ئۆزىگە بىرئات، تون ۋە قورال قالدۇرۇپ، بارلىق مېلىنى چېرىكلەرگە ئۈلەشتۇرۇپ بەرسە، ھەممىنى ئۆزىگە

سانی کۆپ بولسا باشسز بولىدۇ. قوشۇن باشسز بولسا جەڭچىلىرى يۇرەكسز بولىدۇ. سىنالغان بىر ھەربىي، ئون ئىككى مىڭ ئەرلىك قوشۇن كۆپلۈك قىلىدۇ، تۆت مىڭ ئەرلىك قوشۇن دەل يېتىدۇ، دەپ ئېيتقان. كۆپ ئەسكەر يېيىلسا، ئىچى بۇلغىنىدۇ، ئۇنداق قوشۇن يارامسز بولۇپ، تۆزەپ بولغىلى بولمايدۇ. ئاتاقلىق جەسۇر بىر سوقۇشچى، قوشۇننى كۆپەيتمەي يىگىتلەر بىلەن قورالنى خىل قىل، سانى كۆپ چېرىك كۆپ قېتىم يېڭىلگەن، قوشۇن مۇنتىزىم بولسا، كۆپىدىن ئېزى خوپ، دېگەن. بۇ سۆزنى ئىشتكەچ ئەمەل قىلىش كېرەك» دېيىلگەن (183).

قانۇننىڭ ھەربىي يۇرۇش ۋە ئۇرۇش قىلىش قىسمىدا: «قوماندان ئەگەر يېغىنا ھۇجۇم قىلسا، يېنى ئۇرار ئەرلەرنى ئۆزىگە يېقىن تۇتسۇن. قوماندان چارلىغۇچى قىسىملىرىنى خىللىماق، قولاق-كۆزنى ساقلاپ يىراق قارىماق كېرەك. چارلاۋچى تۇتقاق (دۇشمەننىڭ ئالدىنقى قىسمى) غا ئۇچراشسا، ئارقىدىن يېتىپ بېرىپ ھۇجۇم قىلسۇن. قوشۇننى ساقلسۇن، مۇنتىزىم قىلسۇن، سەپتە ھېچكىم ئىلگىرى-كېيىن يۇرمىسۇن. ئۇ قارارگاھ ۋە يۇرتۇغ (مۇھاپىزەتچى قىسىم) تۇزۇشنى بىلسۇن. قوشۇن ساقچىلىرى ھوشيار تۇرسۇن. ئەلەم تۇتقان ئەر ھەربكەتنى كۆزەتسۇن، ياۋنى ئۇرار ئەر ھېچ چەتتە قالمىسۇن. پۇختا جاي كۆرۈپ قوشۇننى چۇشۇرسۇن. قوشۇن توپ بولۇپ تۇرسۇن، يىراق كەتمىسۇن. ئۇ ھوشيار بولسۇن، غەپلەتتە قالمىسۇن، غاپىل بولسا، دۇشمەن زىيان ئۇرىدۇ. دۇشمەننىڭ دېرىكىنى ئېلىپ ياۋغا يېقىنلاشسا، ئوت، سۇنى كۆرۈپ قارارگاھ قۇرسۇن» دېيىلگەن (184).

ھەربىي ئىشلار قانۇننىڭ جاسۇس ئىشلىتىش قىسمىدا، ئۆز تەرەپنىڭ ھەربىي مەخپىيەتلىكىنى قاتتىق ساقلاپ دۇشمەنگە بىلدۈرمەسلىك، ئامال قىلىپ دۇشمەن تەرەپنىڭ

تەكەببۇر كىشىلەر غاپىللىق قىلىدۇ، غاپىللار بۇزۇلىدۇ ياكى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ» دېيىلگەن (180).

قانۇندا ھەربىي قوماندانلىنىڭ رولى، قوشۇندا بولۇشقا تېگىشلىك ھەربىي ئىنتىزاملارنىڭ قانداقلىقىنىڭ قوشۇننىڭ ھايات-ماماتلىق تەقدىرىگە بولغان مۇناسىۋىتى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ: «قوماندان ئېتىم چىقسۇن دېسە، جەسۇر، ساقال-چېچى رەتلىك، بەھەيۋەت، غەيۇر بولسۇن. قوماندانلا يامانغا قورقۇنچلۇق ھەيۋەت، ياۋاشلارغا سۆيىدۇرگۈلى ياخشىلىق بولۇش كېرەك. قوشۇننىڭ بارلىق ئىشى سىياسەتكە باغلىقتۇر، شۇڭا قوشۇن بېشى سىياسەت يۈدۈتسۇن. قوشۇن سىياسەت بىلەن باشچىسىز قالماس، باش بولسا قوشۇن شۇبھىسىز ئۈيۇشقاي. قايسىبىر قوشۇن باشسىز، بوشاڭ بولسا، ئۇنداق قوشۇن بۇزۇلىدۇ» دېيىلگەن (181).

ھەربىي ئىشلار قانۇننىڭ دۇشمەنگە يۈرۈش قىلىۋاتقان قىسمىنىڭ قوماندانلىرىنىڭ قانداق بولۇشىغا ئاجرىتىلغان بۆلىكىدە مۇنداق دېيىلگەن: «ياۋغا يۈرۈش قىلغاندا، قوماندان مۇنداق بىرقانچە ئىش ئۈچۈن يوسۇن تۇزۇش كېرەك: ئۇ سوقۇشقاندا يولۇاستەك يۈرەكلىك، تۇتۇشقاندا يىلپىز بىلەكلىك، توڭگۇزدەك تەرسا، بۆرىدەك كۆچلۈك، ئېيىقتەك ئېتىلغاق، قوتازدەك ئۆچ ئالغۇچى، قىزىل تۈلكىدەك ھىيلىگەر، بۇغرا تۆگىدەك ئاداۋەتچى بولسۇن. سېغىزخاندىن سەگەكرەك، كۆزى قىيا قۇزغۇندەك يىراقنى كۆرىدىغان، كېچىسى ھەر زامان ھۇقۇشتەك ئۇيغاق، ھەممەتتە ئارسلاندەك بولسۇن. ئۇ مۇشۇ خىل سۈپەتلەر بىلەن ئاندىن جەڭچى بولالايدۇ.» (182).

ھەربىي ئىشلار قانۇننىڭ قوشۇننىڭ تۇزۇلۇشى ھەققىدىكى بۆلىكىدە: «قوشۇن بېشىغا كۆپ چېرىك ئەمەس بەلكى خىل چېرىك كېرەك. چېرىككە خىللانغان خىل قورال كېرەك، قوشۇن

سۆزۈگنى بەس ئەت. ئەگەر بۇمۇ بولماي يېغى قۇترسا، ئۇرۇشماقنى ئىستەپ كۆگۈل بەرمسە، ئىشگنى ئۇزارتماي قوشۇن تۇز» دېيلگەن (187).

ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ تاكتىكا قسمىدا، «چېرىكتىن بىر قسمىنى مۆكتۇرۇپ قوي، سەن ئالدىن يۇرۇپ يايىاق ئوقچىنى سال. ساقال-چاچلىرى ئاقارغان كىشى كۆرەشچى ۋە كۆپ ئىشنى بىلىدىغان بولىدۇ. كىچىك ياش يىگىتلەرنىڭ ھەربىكتى بەكمۇ تېز بولىدۇ، ئەمما ئۇلار يۇز ئۆرۈسە، ئوتنى تېز ئۆچىدۇ. شۇگلاشقا، يېشى چوڭ كۆرەشچان، جەسۇرلارنى سەپ ئالدى قىل، جەڭچىلەرنى باشلاپ ماڭسۇن. ئالدى بىلەن سەپنىڭ ئوتتۇرىغا ئىشەنچلىك كىشىنى قوي، كېيىن ئوڭ-سولۇڭغا يەنە باشقىدىن ئادەم بېكىت. لەشكەرلەر يېقىنلىشىپ ئەرلەر توتوشقاندا، نەرىلەر تارتىپ ئۇدۇلدىكنى ئۇرسۇن. ئەگ ئاۋۋال يىراقتىن ئوق ئاتقۇلۇق، يېقىنلاشسا نەيزە بىلەن تىقۇلۇق. جەڭگە كىرىشكەندە، دۇشمەننى پالتا، قىلىچ بىلەن چاپ، تىرناقتا تاتىلاپ، ياقىدىن تۇت، چىشلە، چىدا. ياۋغا ئارقاڭنى تۇتۇپ بەرمە. ياۋنى يوقات ياكى ئۇرۇشتا ئۆلۈپ يات» دېيلگەن (188).

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، قەدىمكى ئۇيغۇر ھاكىمىيەتلىرىنىڭ ھەربىي قانۇنىدا، دۇشمەننى يېڭەلمەسلىك، ئاجىز كېلىپ يېڭىلىش، جەگ مەيداندىن قېچىپ كېتىش، قوشۇننى تالاپەتكە ئۇچرىتىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئېغىر جىنايەت بولۇپ، ئۇنىڭ جاۋابكارلىرى دەخلسىز ئۆلۈمگە ھۆكۇم قىلىناتتى. بۇ تامامەن ئۇلارنىڭ مەردلىك، باتۇرلۇقىدىن چىقىش قىلىنغان بولۇپ، پۈتكۈل بىر مىللەتنىڭ شەرەپ-نومۇس تۇيغۇسىنىڭ قانۇن-تۇزۇمدىكى ئىپادىلىنىشى ئىدى. «سۇيىنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دە: تۇركلەر «جەگ مەيداندا سوقۇشۇپ ئۆلۈشنى شەرەپ، ئۆز ئۆيىدە

هەربىي ئاخباراتنى ئىگىلەپ، ئۇنى يوقىتىشنىڭ چارىسىنى قىلىش نىزاملاشتۇرۇلۇپ: «ئۇ، قوشۇننى كۆزەتسۇن، دۇشمەنگە تىل (خەۋەر — ئەسىر مەنىسىدە) بەرمىسۇن. قوشۇن ئازمۇ، كۆپ، ياۋ ئۇنى بىلمىسۇن. ئەگەر ئاۋۋال تېرىشىپ تىل ئالماق كېرەك، بۇ تىلدىن ياۋ ھالىنى بىلمەك كېرەك. ئىشنى شۇنىڭغا قاراپ ئىشلىسۇن، ياۋ بېشىنى كېسىپ، بويىنىنى يانجىسۇن» دېيىلگەن (185).

هەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ ھىيلە ئىشلىتىش قىسمىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ياۋنى يوقاتماقچا ئىككى قورال كېرەك، بۇ ئىككى قورالدىن ياۋ زاۋال كۆرىدۇ. ئەگەر ئاۋۋال ھىيلە ئىشلىتىش كېرەكتۇر، ياۋ ئالدانغانلىقىدىن يۈزى قىزارسۇن. ئىككىنچى، سەگەكلىك — ئويغاقلىق لازىمدۇر، كىم سەزگۈر، ساق بولسا، ئۇستۇن كېلىدۇ، كىم جەڭدە ساق، ئويغاق، ھوشيار بولىدىكەن، ئۇ، ياۋغا گۇمانسىز زىيان سالىدۇ ۋە ئۇتۇپ چىقىدۇ.» (186).

هەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ ستراتېگىيە قىسمىدا، ئۆز بىلەن دۇشمەن كۈچ سېلىشتۇرمىسىغا قاراپ تۇرۇپ ئۇرۇش قىلىش مەسىلىسى نىزاملاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭدا: «دۇشمەننىڭ داڭقى يىراقتىكى چاغدا، كۆزگە كۆرۈنمەس چاغدا ناھايىتى چوڭ بولىدۇ، كۆرۈشكەندە بولسا، بۇ شۆھرەت كەملەپ كېتىدۇ. دۇشمەننىڭ قوشۇنى كۆپ، ئۆزىنىڭ قوشۇنى ئاز بولسا، دەرھال ساز تەدبىر كۆرۈش، سوقۇش قىلماسلىق، مۇمكىنقەدەر ئۇنىڭ بىلەن يارىشىش، ئەگەر ئۇنىڭغىمۇ مۇمكىنچىلىك بولمىسا، ساۋۇت كىيىپ ئېلىشىش لازىم» دەپ بەلگىلەنگەن. ئۇنىڭدا يەنە: «دۇشمەننى غەپلەتتە قوي، كېچىسى ھۇجۇم قىل، چۈنكى، كېچىدە ئادەم سانىنىڭ ئاز-كۆپلۈكى بىلىنمەس. ئەگەرچە يېڭىشكە كۈچۈڭ يەتمىسە، ئەلچى ئەۋەتىپ ياراشقىن. تىلىڭ بىرلە ئەل بول، ئۆزۈڭنى كۆزەت، سوقۇشماقچا ئالدىرىما،

ئەگەر يېغى تەۋرىسە، سەنمۇ تەۋرىگىن، ئۆرە ئايىغ تۇرۇپ دەرھال باپلىغىن. ئەگەر ياۋ چېكىنسە، قوغلاپ تۇتمىسىڭ، ئۇنىڭدىن يېتەرلىك ئەسىر ئالمىسىڭ، جەسۇر جەڭچىلىرىڭنىڭ سېپى بۇزۇلىدۇ، ياۋ كەينىگە بۇرۇلۇپ قايتا ھۇجۇم باشلايدۇ. يېغى قاچسا، ئۇزاق يەرگىچە قوغلاپ بارما، چۈنكى، يىراق قوغلىغان تويغۇچە قامچا يەيدۇ. يېغى بىر چېچىلسا يىغىلمىقى تەس، ئۈمىدسىز كىشىلەر ئۆلۈمنى كۈتىدۇ، ئاۋۋال ئۆلتۈرۈپ ئاندىن ئۆزى ئۆلىدۇ. ياۋ ئۈمىدسىز بولسا ئۆلۈمگە يۈزلىنىدۇ، ئۆلۈمدىن قورقمىغانغا كىم تەڭ كېلىدۇ؟ ئەر غاپىل بولسا، كېتىپ بېرىپ ئۆلىدۇ، ئەر غاپىل بولمىسا، تىلىكىگە يېتىدۇ» دېيىلگەن (190).

ھەربىي ئىشلار قانۇنىدا جەڭدە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش، ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى دۈشمەن قولىدىن بوشىتىپ قايتۇرۇپ كېلىش، يارىدارلارنى داۋالىتىش، قۇربان بولغانلارنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرىغا نەپەقە بېرىش قاتارلىق ئىشلارمۇ نىزاملاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «كىم ئىش قىلسا ئۇنىڭغا تېز مال بەرگۈلۈك، مال بېرىپ يۈزىنى قىزىل قىلغۇلۇق لازىم. ئەسىر ئالسا ماختاپ تارتۇقلاش كېرەك، بۇ تارتۇق بىلەن ئەر خۇش يۈرەك بولسۇن. يامان ماختىلىش بىلەن ياخشى بولىدۇ، ياخشى ماختالسا قاچان كېيىن قالىدۇ؟ ئەرنى ماختىساڭ ئۇ قولى بىلەن شىرنى تۇتىدۇ، ئەگەر ئېتىڭنى سىلىساڭ قۇشقا قوغلاپ يېتىدۇ. يارىدار بولسا داۋالات، ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان بولسا قۇتۇلدۇرۇپ قايتۇرۇپ كەل. ئەگەر ئۆلگەن بولسا، قەدىرلەپ كۆتۈرگىن، ئوغۇل-قىزى بولغان بولسا ئۇنىڭ ھەققىنى بەر. قوشۇنۇڭ بۇنى كۆرسە كۆڭلى سۆيۈنگەي ھەم جەڭ مەيدانىدا جېنىنى پىدا قىلغاي.» (191).

ھەربىي ئىشلار قانۇنىدا يەنە: «كىشىگە بۇنداق ئۇچ

ئاغرىپ ئۆلۈشىنى نومۇس بىلىدۇ. بۇ تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ئادىتى ھۇنلارنىڭكى بىلەن ئوخشاش» دەپىلگەن خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردىكى بۇ مەلۇماتلار يۇسۇپ خاس ھاجىپ قەلىمى ئاستىدىكى «ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ شۇنىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان مەزمۇنلىرىنى بېيىتىدۇ ھەم ئۇنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىرەك چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە قەيت قىلىنغان «ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ يۇقىرىدىكى مەزمۇنىغا مۇناسىۋەتلىك قىسمىدا، باتۇرلۇق، ئۇياتلىق بولۇشنىڭ ئۈرۈشقا كۆرسىتىدىغان تەسىرى ئىنچىكە تەھلىل قىلىنغان. ئۇنىڭدا مۇنداق دەپىلىدۇ: «كېلىن قىزنىڭ سۆيۈنگەن ۋاقتى توي قىلغان كېچىسىدۇر، باتۇرنىڭ سۆيۈنگەن ۋاقتى جەڭ قىلغان كۈنىدۇر. باتۇر يېغىنى كۆرسە تۇزاندەك قوپىدۇ، نۆۋەتنى بۆلەكلەرگە ھەرگىز بەرمەس. باتۇر ئات چاپتۇرۇپ لەشكەرنى ئالغا سۈرىدۇ، دۈشمەن قېنىنى لاچىن قۇش ئالغاندەك تۆكىدۇ. باتۇر چېرىك كۆرسە ئارسلان بولۇپ، ياۋنى يوق قىلىدۇ ياكى ئۆزى جان بېرىدۇ. باتۇر يېغى كۆرسە، جەڭدە ئۆزىنى قىزىل قانغا بويايدۇ، ئېگەر، ئات-ساۋۇتلار قىپقىزىل بولىدۇ، قىزارغان قىزىل يۈز ياپيېشىل بولىدۇ. ئەرگە ئۇيات كېرەك، كىشى ئۇياتلىق ئۇچۇن تاكى ئۆچىنى ئالمىغۇچە ياۋنى ئۇرىدۇ. ئۇيات بىلەن ئىنسان ياۋنى يوق قىلىدۇ. ئۇرۇشتا ئەڭ ئاۋۋال ئۇياتسىز كىشى قاچىدۇ. قورقۇنچاقمۇ ئۇيلىپ باتۇرلۇق قىلىدۇ، ماختىلىش ئۇچۇن بولسىمۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرىدۇ. يۈرەكلىك ئاتالغان كىشى ئۇياتلىق بولىدۇ، ئۇياتلىق ئەر ئۆلسە ئۇرۇشۇپ ئۆلىدۇ» (189).

ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ ئۇرۇش قىلىش قىسمىدا، ھۇجۇمغا ئۆتكەن ۋاقىتتىكى قىسمىنىڭ ھالىتى ۋە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ھەربىي ساۋاتلار ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ: «يېغى ساڭا ئات سېلىپ ھۇجۇم قىلسا چىدا، تەن بەرمە، ئۇ چوقۇم توزۇيدۇ.

قىلىش قاتارلىق قىلمىشلىرىغا قارىتىلغان بولۇپ، بۇ جىنايەتنى سادىر قىلغان ھەرقانداق كىشىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 30-بابى — «ئەسكەر باشلىغۇچى كىشىنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا» دا: «ئىككى ئىش بۇيۇك بولۇپ، ئۇلۇغلۇق ئۇنىڭ ئېتىدۇر. بىرى ۋەزىرلىكتۇر، قولىدا قەلەم بار، يەنە بىرى ئەسكەر باشلىغۇچىدۇر، قولىدا ئەلەم بار. بۇ ئىككىسى بىرىكىپ ئەلنىڭ تەرتىپىنى تۈزەيدۇ، بۇ كىشىلەر خىلانغان بولۇشى كېرەك، ئەگەر ئۇلار بەگگە زىد بولسا، بەشى كېتىدۇ» دېيىلگەن (193).47-بابى — «بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا: «ئەگەر كىشى مۇنداق ئۈچ ئىشتا ئۆزىنى كۆزەتمىسە ئۆزىنىڭ بەشىنى يەر. بىرىنچى، بەگلەرنىڭ سۆزىنى ئەستە چىڭ تۇتماق؛ ئىككىنچى، توپىلاڭ بولغان كۈنلىرى ئەلگە ساداقەت بولۇش؛ ئۈچىنچى، سارايدا ئۆزىنى تۈز تۇتۇپ يۈرۈش، يارامسىز ئىشلاردىن ئۆزىنى يىراق قىلىش. ئەگەر بۇ ئۈچ ئىشتا كىشى غەپلەتتە قالسا ھەرقانچە بۇيۇك بولغان بىلەنمۇ بەشى كېسىلگەي»

دېيىلگەن (194).31-بابى — «ئۇلۇغ ھاجىپلىققا قانداق كىشى لازىملىقى توغرىسىدا» دا: «خىزمەتچىگە ئۈچ ئىش دۈچ كېلىدۇ، ھەزىر ئەيلىمسە ئۆز بەشىنى يەيدۇ. بىرى، ئاغىلغان سۆزىنى چىن ساقلىسۇن. ئىككىنچىسى، ناچار ئىش كۆرسە كۆز ئاچمىسۇن، ئۈچىنچىسى، كۈننى سۆيۈنچ بىلەن ئۆتكۈزسۇن، ئۆزىنى تۇتۇۋالسۇن» دېيىلگەن ھەمدە: «ئاۋام ئەلگە گۇناھ قىلسا بەشى كېتىدۇ، سۆزدە خاتالاشسا چىشى سۇنىدۇ. نۇرغۇن لايىقسىز كىشىلەرنىڭ ئەلگە جىنايەت قىلىپ بەشى كەتتى. بەشىڭنى ئالساڭ بەگ سۆزىنى دېمە، ئەلگە جىنايەت قىلىپ بەشىڭنى يېمە» دەپ ئەسكەرتىلگەن (195).7-باب — «تىلنىڭ پەزىلتى بىلەن قۇسۇرى ۋە پايدىسى بىلەن زىيىنى بايانى» دا: «تىل كىشىنى قەدىرلىك قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن

نەرسە ياخشى بىر ئىشتۇر، ئۇ بولسىمۇ شېرىن سۆز، كۆلەر يۈز، مال-نەرسە بېرىش. شۇڭلاشقا كىشىگە كۆلەر يۈز، شېرىن سۆز بىلەن تاۋار بەر، شۇ چاغدا ئازاد ئەرلەر بۇ ئۇچكە كېلىپ توپلىنىدۇ. كۆمۈش بىلەن ئالتۇنغا قۇل سېتىۋالما، مۇشۇ ئۇچ نەرسەگىنى پىدا قىل، ئۇ، ھەممىنى يىغىدۇ. قوشۇن باشلىقى شۇنداق بولماق كېرەك، شۇ چاغدا ئۇ قوشۇن باشلىسا، ئەزگۈرەك بولىدۇ. ئەگەر ئالتۇن-كۆمۈشنى سوۋغات ئەيلىسەڭ، كىشىلەر ساپ ئالتۇنغا تەڭ جانلىرىنى ساڭا پىدا قىلىدۇ. مۇشۇ ئۇچ نەرسە بىلەن خىزمەتچى ساڭا قۇل بولىدۇ، بۇ ھەرقانداق ئىشنىڭ ئۇلى بولۇپ، ئۇنى بەگ چوقۇم بىلگۈلۈكتۇر. ئەگەر خان مۇشۇنداق قوماندانىنى تاپسا، ئۇنىڭ ئىشى ھامان ئىشەنچلىك ھالدا باشقا چىققاي» دېيىلگەن (192).

يەتتىنچى، جنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن - يوسۇنلار

«قۇتادغۇ بىلىك» تە قەيت قىلىنغان جنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار ئالدى بىلەن ئۇنىڭ «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» بابىدا ئاندىن كېيىن شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھەرقايسى بابلاردا ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ نىزام-لاشتۇرۇلغان. ئۇنى دۆلەت ئىشلىرى جنايىتى، دىنىي ئەقىدىلەرگە خىلاپلىق قىلىش جنايىتى، سۇيىقەست ۋە چېقىمچىلىق قىلىش جنايىتى، ئامانلىق ئىشلىرى جنايىتى دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

دۆلەت ئىشلىرى جنايىتى — دۆلەت خادىملىرىنىڭ دۆلەت مەخپىيەتلىكىنى ئاشكارا قىلىش، دۆلەتكە ئاسىيلىق قىلىش قىلمىشى ھەم ئاۋام خەلقنىڭ بەگلەر ئۈستىدە غەيۋەت-شىكايەت

تە قەيت قىلىنغىنى ئۇنىڭ ناھايىتى ئاز ئەمما ئەجەللىك قىسمى بولۇپ، مەزمۇنلىرى — خۇدانىڭ بىرلىكىگە پۈتمەي، ئاللاغا شەك كەلتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا مەبۇت ياساپ تاۋاپ قىلىش، مەيخانىلەرنى كەڭرى سېلىپ ھاراق ئىچىش، زىناخورلۇقنى ئەۋج ئالدۇرۇپ پاھىشە قىلىش قاتارلىق قىلمىشلارنى گۇناھ دەپ تونۇپ، ئېغىرلىرىنى قوراللىق جازالاپ باستۇرۇش، يەڭگىللىرىنى بولسا نەسىھەت بىلەن توسۇپ چەكلەش، بۇ ئارقىلىقمۇ ئۇڭشالمىغانلارنى دوزاخنىڭ قېيىن-قىستاقىغا ئېلىپ دەھشەتلىك جازالىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشتۇر.

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ 72-بابى — «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا: «دىلنى پاك تۇتۇپ، كۆڭچىنى ھەقتىن تىلەپ، ياۋۇزلۇقىنى لاۋۇلاشكەرلىرى بىلەن قوشۇپ يانجىش كېرەك» دېيىلگەن (201).

ئۇنىڭدا يەنە مەيخانىلەرنى تامامەن بۇزۇش كېرەكلىكى قانۇنلاشتۇرۇلۇپ: «ئەڭ ئالدى بىلەن خەلقنى سۈزۈپ دۆلەتنى تۈزگۈلۈك لازىم. ئېھسان قىلىپ دوستلارنى خۇشال ئەيلە، سېنى سۆيمىگەنلەرنى سۈرۈپ ھەيدە. ئۇنىڭدا ئاۋۋال ئەل تۈزەتمەك كېرەك، پۈتۈن مەيخانىلەرنى بۇزماق كېرەك. سەن خەلقنى قانۇن بىلەن تولۇق كۆزەت، يارامسىز قىلىقلار ئەلدە يوق بولسۇن» دېيىلگەن (202).

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ 57 - بابى — «دېھقانلار بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش بايانى» دا: «باي بولاي، پېقىر بولماي دېسەك ھەرگىز زىنا قىلما» دېيىلگەن (203).

71-بابى — «ئۆگدۈلمىشنىڭ ئېلگە نەسىھەت قىلغانلىقى بايانى» دا: «ھالال يېگەن كىشى ھەققە گۇناھ ئەيلىمەس. كىمنىڭ گېلى، ئەگنى ئېرىغ بولسا، ئۇنىڭ گۇناھى قويماي ئېرىيدۇ» دېيىلگەن (204). 76- بابى — «ئۇدغۇرمىشنىڭ ئاغرىپ قېلىپ، ئۆگدۈلمىشنى چاقىرغانلىقى بايانى» دا:

كىشى بەختنى تاپىدۇ. تىل ئەرنى خار قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئەرنىڭ بېشى كېتىدۇ. شۇڭا سۆزۈڭنى كۆزەتكىن، بېشىڭ كەتمىسۇن، تىلىڭنى كۆزەتكىن، چىشىڭ سۇنمىسۇن» (196). دېيىلگەن. 27-باب — «ئۆگدۈلمىشنىڭ ئېلگكە ئەقلىنى سۈرەتلەپ بەرگەنلىكى بايانى» دا: «كىشىلەر ئىشتىمەك بىلەن ئالىم بولىدۇ، تولا سۆز قىلىشتىن ئەرلەرنىڭ بېشى كېتىدۇ» دېيىلگەن (197).

«قۇتادغۇ بىلىك» تە قەيت قىلىنغان جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ دۆلەت ئىشلىرى جىنايىتى ۋە بۇ جىنايەتنى سادىر قىلغۇچىلارغا بەلگىلەنگەن جازا قىسمىدا، قانۇننىڭ ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىرادىسى بويىچە ئىجرا قىلىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. 26-باب — «ئۆگدۈلمىشنىڭ كۈنتۇغدى ئېلگ خىزمىتىگە كىرگەنلىكى بايانى» دا: «بەگلەرنىڭ سۆيۈنچىنى تىلىگەن كىشىلەر بەگلەرنىڭ تىلىگىنى بويىچە ئىشلارنى پۈتۈن قىلىش كېرەك. قۇل ئەگەر بېگى خالىماس ئىشنى قىلسا، زەبۇنلۇق يېسە، گۇناھى ئۆزىگە دۆر» دېيىلگەن (198). 47-باب — «بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا: «بەگلەر گويا كى جەسۇر ئارسلاندۇر، ماختاپ بەرسە يىپەككە ئوخشاش يۇمشايدۇ. ھەقىر كۆرسەڭ ئاچچىقلىنىپ باش كېسىدۇ. تۆمۈرنى تېشىدۇ، شوراپ قان ئىچىدۇ. غەزەپ چاغدا يېقىن بارما، بارساڭ خارلىق يېتىدۇ» دېيىلگەن (199). 38-باب — «خىزمەتچىلەرنىڭ بەگلەر ئۈستىدە قانداق ھەقلىرى بارلىقى ھەققىدە» دە: «خىزمەت قىلغۇچى ئىككى خىلدۇر، بىرى ھۇر، بىرى قۇلدۇر. قۇل ئۆزى ئەركسىز خىزمەتچىدۇر. ئەگەر ئۇ خىزمەت قىلمىسا بەگدىن تاياق يەيدۇ» دېيىلگەن (200).

دىنىي ئەقىدىلەرگە خىلاپلىق قىلىش جىنايىتى — دىننىڭ قائىدە-قانۇنلىرىغا مۇخالىپەتچىلىك قىلىدىغان بارلىق قىلمىشلارغا قارىتىلغان بولۇپ، دائىرىسى ئىنتايىن كەڭدۇر. «قۇتادغۇبىلىك» -

قاتارلىقلاردۇر. ئۇنىڭدا بۇ خىل قىلمىشلارنىڭ جىنايەت ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈپ بېرىلمىدىغان جازالارمۇ كۆرسىتىلگەن.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 71-بابى — «ئودغۇرمىشنىڭ ئېلىگكە نەسىھەت قىلغانلىقى بايانى» دا: «خەلقىنىڭ خۇيى-پەيلى ئۆزگىرىپ بۇزۇلسا، ئۇنى تەكشۈرۈپ قاتتىق تۇتۇپ تۈزەت. قىلىچ، تاياق، قامچىلار بەگدە بولىدۇ، جازا يامانلارغىلا بېرىلىدۇ. يامانلار تاكى يامانلىقىنى قويمىغۇچە جازانى كېمەيتمە. ھامان قامچا ئۇر. ئەگەر يامانلار تاياق يەپ تۈرۈپمۇ تۈزەلمەس بولسا، ئۇلاردىن مۇمكىنقەدەر ساقلانغىن» دېيىلگەن(209). 72-بابى — «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا: «ئەل ئىشلىرىنى تۈزەپ ۋە سۈزۈپ تۇر، ئەتە ئەل بىلەن ئۇنىڭ ھۈزۈرىنى كۆرىسەن. يامانىنى يامانغا يوروت، يامانلارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىگدىن ئېرىت» دېيىلگەن(210). 36-بابى — «باش ئاشپەزنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدا» دا: ئوغرى، خىيانەتچىلەر ھەققىدە توختىلىپ: «ئەگەر خاننىڭ ئاش باشچىسى ئەگرى بولسا، ئۇنىڭ پۈتۈن ئىشچىسى ئەگرى بولىدۇ. بىر توپ ئاش ئوغرىلىرى يىغىلسا، بەگنىڭ داستىخىنى قاچانمۇ ئۆزىنىڭ بولىدۇ؟ ئەگەر خىيانەت قەيەرگە ئاياغ باسسا، پايدىلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسى يىراق قاچىدۇ. ئەگەر خىيانەتچى نەگىلا قول سۇنسا، دېگىزنىڭ سۈيىمۇ، يەرمۇ ئوخشاشلا قۇرۇپ كېتىدۇ» دېيىلگەن(211). يەنە 72-باب — «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا: «پۈتۈن يوللارنى ئەمەن قىل، قاراقچى بىلەن ئوغرىلارنى يوقاتقىن. شەھەر-كەنت ئىچىدىن ئوغرىنى ئېرىت، كارۋان، مۇساپىرلارنى ئەمەن يوروت. ئەل ئىچىدە زوراۋانىنى يوقات، يۇرت تېشىدا قاراقچىنى تۇگەت. يامانغا پەقەت يامانلىق يارىشىدۇ. شۇڭا يامانىنىڭ خۇلقىنى جازا بىلەن تۈزەت، يامانغا زەنجىر ياكى زىندان

« هەممە كىشى ئاز-تولا گۇناھ ئۆتكۈزىدۇ، جاھاندا گۇناھسىز كىشى كەم بولىدۇ. كىشى ئاغرىسا گۇناھى تۆكۈلىدۇ، گۇناھى تۆگسە ئول كىشى جازادىن قۇتۇلغاي » دېيىلگەن (205).

سۈيقەست، چېقىمچىلىق قىلىش جىنايىتى ۋە ئۇنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە « قۇتادغۇ بىلىك » نىڭ 75 - بابى — « توغرىلىققا توغرىلىق، ئادەمگەرچىلىككە ئادەمگەرچىلىك قىلىش بايانى » دا: « ھەرقانچە غەيۋەت - شىكايەتكە قۇلاق سالمايدىغان ئەرمۇ چېقىمچى ئارىغا كىرسە ئۆزگىرىدۇ. بەگ ھەرقانچە ئەقىللىك، ھوشيار بولغاندىمۇ، چېقىمچى ئۇنىڭغا يېقىن بولسا، ئىشغا چوڭ زىيان يېتىدۇ. كىمكى بىراۋنى ساڭا چاقسا، ھەممە سۆزلىرىنى تولۇق ئاڭلا ئەمما دىلدا ئورۇن بەرمە، كېرەكلىكلىرىنى ئال، كېرەكسىزلىرىنى ناشلا. راست-يالغانلىقىنى تېگى - تەكتىگىچە سوراپ تەكشۈرگىن. تەكشۈرۈشتىن نېمە چىقسا شۇنىڭغا قاراپ ھۆكۈم چىقار. راستلىرىنى قوبۇل قىل، چېقىمچىلىق قىلىپ يالغان ئېيتقانلارنى جازالا » دېيىلگەن (206). 48-بابى — « ساراي ئەھلى بىلەن قانداق مۇئامىلىدە بولۇش توغرىسىدا » دا: « پىتنىخورغا يېقىن بارما ۋە قوشۇلما، ئۇنىڭ تىلىدىن ئوت-چېقىن چىقىدۇ. جاھان پىتنىسىنى پىتنىچى تېرىيدۇ. ئۇنىڭ بېشىنى كەس » دېيىلگەن (207). 8-باب — « مۇئەللىپنىڭ ئۆز ئۆزىنى ئېيتقانلىقى بايانى » دا: « ئادەم ئەسكىسى ئەقىل بىلەن ئېسىلغاي، خەلق پىتنىسى بىلىم بىلەن بېسىلغاي. بۇ ئىككى يول بىلەن ئىش پۈتمىسە، بىلىمنى قويۇپ قولۇڭغا قىلچ ئال » دېيىلگەن (208).

ئامانلىق ئىشلىرى جىنايىتى — دۆلەتنىڭ ۋە خەلقنىڭ ھاياتى ھەم مال-مۈلكىنىڭ قوغدىلىشىغا بۇاستە تەھدىت سالىدىغان قىلمىشلار بولۇپ، « قۇتادغۇبىلىك » تە كۆرسىتىلگەنلەرى قاتىللىق، ئوغرىلىق، قاراقچىلىق، بۇلاڭچىلىق ۋە خىيانەتچىلىك

ساۋاپ ئال» دەپىلگەن (216).

جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئاخىرىدا جىنايى ئىشلارنى باشقۇرۇپ ئونىڭغا تېگىشلىك جازا قوللىنىدىغان ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ هوقۇق، ۋەزىپىلىرى شۇنداقلا هازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى نىزاملاشتۇرۇلغان. «قۇتادغۇبلىك» نىڭ 71-بابى — «ئودغۇرمىشنىڭ ئىلگىكە نەسىهەت قىلغانلىقى بايانى» دا، «قازى» (سوتچى)لارنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى هەققىدە توختىلىپ: «قازى ناهايىتى پاك، ئېرىنخ، خەلقە پايدىلىق، تەقۋا بولسۇن» دېيىلسە، 72-باب — «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا: «مۇختەسسىپ» (تەپتىش ئەمەلدارى) نىڭ هوقۇق، ۋەزىپىلىرى كۆرسىتىلىپ: «ئەلدە مۇختەسىپلەر كۆچلۈك بولغاي. ئۇلار مەسچىتنى جامائەت بىلەن تولدۇرۇپ، بىكارچىلار بىلەن پاسىقلارنى قىسىپ تۇتسۇن. ئۇلار يەنە جامائەت كېزىپ يامانلارنى يىغسۇن. سودىگەرلەرنىڭ ئامانەتلىرىنى كۆزەتسۇن، هۈنەرۋەنلەر شاگىرتلىرىنى يېتىشتۇرۇشكە تىرىشسۇن، دېھقانلار تېرىلغۇغا ئەجرىنى قىلسۇن، چارۋىچىلار چارۋىلىرىنى كۆپەيتسۇن» دېيىلگەن (217).

سەككىزىنچى، خەلق دەۋا، هەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان هەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇندا، هەق تەلەپ دەۋاسىدىكى قانۇنىي مۇناسىۋەتنىڭ سۇبيېكتلىرى هاكىمىيەت بېشىدىكى هۆكۈمرانلار بىلەن هۆكۈمرانلارغا خىزمەت قىلغۇچى خادىملار بولۇپ، ئۇنى كەلگە مەنىدىكى هەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇن ۋە تار مەنىدىكى هەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت

كېرەك» دېيىلگەن (212).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ جىنايەتنى جازالاشقا مۇناسىۋەتلىك قىسمىدا يەنە ھەققەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، جىنايەتنى توغرا بېكىتىش، گۇناھلىق بولسا جازالاش، گۇناھسىز كىشىنى گۇناھلىق دەپ خاتا جازالاپ قويماسلىق، روھىي كېسەللەردىن ئادەم ئۆلتۈرگەن بولسا جازالىماسلىق، تاياقلاشتا ئېغىر، ئېھسان قىلىشتا كەڭ بولۇش، خىزمەتچىلەرنىڭ كىچىك گۇناھلىرىنى كەچۈرۈم قىلىۋېتىش قاتارلىق بەزى پرىنسىپاللىق مەسىلىلەرمۇ نىزاملاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭ 15-بابى — «ئايتولدى ئۆزىنىڭ بەختسىزلىكىدىن ئىنكەر نىلىكىنى ئېيتقانلىقى بايانى» دا: «خادىملار ئىشنى خاتا قىلسا چاقىرتماق ۋە نېمىشقا يىگىلىگەنلىكىنى سورىماق كېرەك. گۇناھى بار بولسا تۇتۇپ قامىسۇن، يوق بولغان بولسا دىلىنى ئاۋۇتماسلىق كېرەك» دېيىلگەن (214). 44-باب — «ئۇدغۇرمىشنىڭ ئېلگكە خەت يېزىپ ئەۋەتكەنلىكى بايانى» دا: «ئەلچى سۆزدىن يانمىسا، ئامانەت سۆزنى چىن، تولۇق سۆزلىسە، ئۇنىڭغا ئەيىب يوق. ئەلچى راست گەپ قىلسا، ئۇنىڭغا ئۆلۈم ياكى قامىتىش بۇيرۇلماس، ئاڭلىغان سۆزنى چىن يەتكۈزگەن ئەلچى ئۆلتۈرۈلمەس» دېيىلگەن (215). 10-باب — «بىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ پەرىلەت ۋە پايدىلىرى» دا: «ئەگەر تەلۈە بىر ئەرنى راست ئۆلتۈرۈپ قويسا، ئۇنىڭغا ئۆلۈم يوق، قىساس ئېلىنماس. نېمىشقا دېيىلسە، چۈنكى، ئۇ ئەقىلسىزدۇر، ئەقىلسىز ئادەم مۇكاپات ۋە جازاسىز بولىدۇ» دېيىلگەن (216). ئۇنىڭدىن باشقا 71-باب — «ئۇدغۇرمىشنىڭ ئېلگكە نەسىھەت قىلغانلىقى بايانى» دا: «ئېھسان قىلىدىغان چاغدا تولا ئالدىرا، تاياقلاشتا، جازا بېرىشتە ئېغىر بول» دېيىلگەن بولسا، 41-باب — «ئۇدغۇرمىشنىڭ ئوگدۈلمىش بىلەن مۇنازىرە قىلغانلىقى بايانى» دا: «دېدەك، قۇل خاتالىق ئۆتكۈزسە، ئۇنى كەچۈرۈپ

ئۆزلىرىنىڭ ھەققىنى ئۆتىگەن بولىدۇ» دېيىلگەن (218).

بۇ قانۇن ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان فېئودالىق دەۋرنىڭ قانۇنلىرى ئىچىدە ھېچقايسىغا ئوخشىتىپ بولمايدىغان باشقىچىرەك ئۆزگىچە بىرخىل قانۇن بولۇپ، ئۇنىڭدا ھۆكۈمدارنىڭ ئۆز ئاھالىسىگە نىسبەتەن پۈتۈنلۈك تۇراقلىقلىقىنى، يەنى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي مۇقىملىقىنى ساقلاش، مال باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشى تۈپەيلىدىن پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشىدا قىيىنچىلىق يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش؛ ياخشى قانۇن-نىزام ئورنىتىپ، ئۇنى ئادىللىق بىلەن يۈرگۈزۈش، زومىگەرلىك ۋە قالايمىقانچىلىقنى خاتىمە بېرىش؛ دۆلەت ئىچىدە، ئادەمنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى يوق قىلىش؛ مەملىكەت ئىچىدە ئامانلىق ئىشلىرى توغرىسىدا تەرتىپ-ئىنتىزام ئورنىتىپ، ھەرخىل جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلەرنى يوق قىلىپ، خەلقنىڭ خاتىرجەم، ھۈزۈر ۋە ئىشەنچ ئىچىدە ياشىشىنى قولغا كەلتۈرۈش قاتارلىق مەجبۇرىيەتلەرنىڭ بارلىقى، پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمدارغا نىسبەتەن، ئەمر-پەرمانلىرىغا مۇتلەق ئىتائەت قىلىش، خەزىنە ھەققى بولغان باجنى ياكى دۆلەتكە تاپشۇرىدىغان باشقا سېلىقلارنى ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرۇش، ھۆكۈمدارنىڭ دوستىنى دوست، دۈشمىنىنى دۈشمەن دەپ بىلىش قاتارلىق مەجبۇرىيەتلىرىنىڭ بارلىقى كۆرسىتىلگەن.

تار مەنىدىكى ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن - يوسۇن — ھۆكۈمدارلارغا خىزمەت قىلىدىغان خىزمەتچى خادىملار ۋە ھۆكۈمرانلارغا تەۋە بولغۇچى ھەرقايسى تەبىقىلەرنىڭ ئۆزىگە ئۆزى تاپشۇرغۇچى ئىش ئېگىلىرىدىن ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان ئىش ھەققى ۋە ئېھسانلارغا قارىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تەدبىقلىنىش دائىرىسى سەل كەڭرەكتۇر. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 72-بابى — مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا، خاندىن ھەق تەلەپ قىلىدىغان «خىزمەت-

قانۇن-يوسۇن دەپ ئىككىگە بۆلۈش مۇمكىن. كەڭ مەنىدىكى ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇن — ھۆكۈمدارنىڭ پۇقرالار ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى بىلەن پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمدار ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرىنى نىزاملاشتۇرۇپ، كىمنىڭ كىمدە قانداق ھەقلىرى بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى قانداق ئادا قىلىش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلغان بەلگىلىمىدۇر. ئۇنىڭدا پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمدارلارغا بولغان يالالانما بېقىنىدىچىلىقى «خىزمەت قىلىش»، ھۆكۈمدارلارنىڭ خىزمەتچىلەر ۋە پۇقرالارنى تاللاپ ئىشقا سېلىشى «مۇناسىۋەتتە بولۇش»، «مۇئامىلىدە بولۇش» دەپ قارالغان ھەمدە ھۆكۈمدارلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلارنىڭ مۇناسىۋىتى ساتۇچى بىلەن ئالغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشىتىلىپ، ھەر ئىككىلىسىنىڭ بىر-بىرىگە قايتۇرۇشقا تېگىشلىك ھەقلىرى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 72-بابى — «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا، بەگ «سېنىڭدە پۇقرانىڭ ھەققى ئۇچ ئىكەن. ئۇنىڭغا سەن ھەرگىز كۇچ ئىشلەتمە، بۇ ھەقنى ئۆتە، بىرى، ئۆز ئىلكىدە كۆمۈشنى پاك ئەت، ئالتۇن، كۆمۈش پۇللارنىڭ ساپلىقىنى كۆزەت. يەنە بىرى، خەلقىگە توغرا قانۇن تۇزۇپ بەر، بىرى-بىرىنى ئەزمەكنى ئەلدىن كۆتۈر. ئۈچىنچى، پۇتۇن يوللارنى ئەمىن قىل، قاراقچى بىلەن ئوغرىلارنى يوقاتقىن. شۇ چاغدا ئۆزۈڭنىڭ ھەقلىرىنى ئۆتىگەن بولسەن، خەلقىنىڭ بۇ ھەقلىرىنى ئۆتەپ بولۇپ ئاندىن كېيىن ئۆزۈڭمۇ ھەققىنى تىلە. پۇقرالار ئۈزە سېنىڭمۇ ئۇچ ھەققىڭ بار. بىرى، يارلىقىنى ئەزىز تۇتسا، نېمە بولسا ئۇنى تېزدىن قىلسا، ئىككىنچى، خەزىنە ھەققىنى توسمىسا، ھەقنى دەل چاغدا تاپشۇرسا، ئۈچىنچى، يېغىغا يېغى بولسا، سېنى سۆيگۈچىنى سۆيسە، بۇ چاغدا ئۇلارمۇ

ماڭار، بەگلەرنىڭ سۆيۈنچىنى تىلەپ كۈننى تۇنگە ئۇلاپ شۇ خىلدا ئۆزىنى ئەمگەتۇر. بەگلەر شۇ خىزمەتلىرى ئۈچۈن ئۇلارغا مەھرىبان بولۇپ ئوبدان كۆرگۈلۈك ھەم ھەققىنى بەرگۈلۈكتۇر.» ئۇنىڭدا يەنە: «بەگلەر خىزمەتچىلىرىنى، يارامليقلىرىنىڭ قانچە، يارامسىزلىرىنىڭ قانچە ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ تۇرۇشى لازىم. يارامليقلىرىغا ئېھسانلار تارتىپ، ھېجرگەن ئىشىغا تەڭ ھەق بەرمەك كېرەك» دېيىلگەن (221). 26 - باب — «ئۆگدۈلمىشنىڭ كۈنتوغدى ئېلگ خىزمىتىگە كىرگەنلىكى بايانى» دا: «كىشى ساڭا بەلگىلىك ئەمگەك قىلسا، ئۇنىڭ قىلغان ئەمگىكىنى ئۇنتۇما، ئەگەر بىرەرى ساڭا ئەمگەك سىڭدۈرسە، ئۇنىڭغا ئۇنىڭدىن تولاراق جاۋاب قىل، كىشىنىڭ قىلغان ئەمگىكىنى بىلمەيدىغان كىشى پۈتۈنلەي ئۈي بولىدۇ. باشقىلار كىشىلىك قىلسا سەنمۇ كىشىلىك قىل ۋە شۇنىڭغا تەڭ كەلگۈدەك جاۋاب ئەيلەگىل. ۋاپاغا ۋاپا قىلىش كىشىلىك ھەققىدۇر، شۇڭا كىشىگە ۋاپا قىل» دېيىلگەن. (222)

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ 64-بابى — «خىزمەتچىلەر بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش بايانى» دا: «خىزمەتچىلەرنى ياخشى تۇتقىن، يېمەك-ئىچمەك بەر، ئەگىنىنى پۈتۈن قىل، كۆچىگە مۇناسىپ يۈك يۈكلە، ھەددىدىن ئارتۇق ئەمگەك يۈكلىمە. ئۇلارمۇ خۇدانىڭ قۇلىدۇر، خۇدا ئۇلارنىڭ ھېسابىنى سېنىڭدىن سورايدۇ، سەن ئۇلارغا زۇلۇم قىلما، ئەگەر قىلساڭ ھەق ساڭا غەزەپ قىلىدۇ» دېيىلگەن (223). 60 - باب — «قول ھۇنەرۋەنلەر بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇش بايانى» دا: «ھۇنەرۋەنلەر ئېشىگىنى قىلسا ئىش ھەققىنى تېز بەر. ئىشىگىنى كەچۈرى قىلىپ يېدۈرگىن، ئىچۈرگىن، خەلق ئارا سېنى كىشىلەر ئەيىبلىمىسۇن، ئېتىك بۇزۇلمىسۇن» دېيىلگەن. 72-باب — «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا، يەنە ئالىملارنىڭ ھەققىنى ئادا قىلىش ھەققىدە: «ئۇلارنى

چىلەر بۇنداق بىرقانچە تۈرلۈك بولىدۇ. بىرى، سېنىڭدىن يۇز-ئابرۇي تىلەيدۇ، ئۇلارنىڭ بۇ تىلەكلىرىنى قاندۇرۇپ قۇي. يەنە بىرى، سەندىن تاۋار-مال تىلەيدۇ، تاۋار بەر، ئۇلار جانلىرىنى ساقلا پىدا ئەيلىسۇن، يەنە بىرى، ھەم مال، ھەم شان-شەرەپ ئىزدەپ، سېنىڭدىن ئات، تون ۋە نام-ئۇنۋان تەلەپ قىلىدۇ. بۇ بولسا بىر جەسۇردۇر، ئۇنىڭغا كۆمۈش بەر، قىلىچ ئۇرسۇن، ساقلا كەنت-شەھەرلەردىن ئېلىپ بەرسۇن» دېيىلگەن (219). 75-باب — «توغرىلىقتا توغرىلىق، ئادەمگەرچىلىككە ئادەمگەرچىلىك قىلىش بايانى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «ئېلىگ سەن مۇنداق ئۇچ خىل كىشىنى ئەزىزلە: بىرى قەھرىمان، قۇرچ يۈرەكلىك ئەرەن، ئۇ قىلىچ بىلەن ئەلگە تۇمەنلەپ نەپ بېرىدۇ. ئىككىنچى، ھېكىم، ئالىم، ئېلىچى كىشى، ئۇ ئەل ئىشىنى تۈزەيدۇ. ئۈچىنچى، زېرەك ئۇستا-كاتىپ، ئۇ كىرىم-چىقىمنى بىلىپ خەزىنە تولدۇ. بۇلارنى خىللاپ ھامان پەرقلىك تۇت، قەدىرلە، نەپىگە لايىق ئېھسان قىل، شۇ چاغدا پۈتۈن ئىشلىرىڭ بارا-بارا تۈزىلىپ ئېلىڭ قۇدرەت تېپىپ، يېرىڭ كېڭەيگەي» (220). «قۇتادغۇبلىك» نىڭ 38-بابى — «خىزمەتچىلەرنىڭ بەگلەر ئۈستىدە قانداق ھەقلىرى بارلىقى ھەققىدە» دە مۇنداق دېيىلگەن: «بەگلەر ئۆزە خادىملارنىڭ ھەققى باردۇر، ئىشلەشتىن بۇرۇن ئەڭ ئاۋۋال پېمەك-ئىچمەك، قورال بەرمەك كېرەك. ئىش قىلماق مۇشەققەتلىك، قاتتىق ئىشتۇر. بەگلەر بۇنى بىلىپ، ئىشچىلىرى ئەھۋالىنى، خادىملار جان-تەنلىرىنى پىدا ئەيلەپ، بەگلەردىن سۆيۈنچە تىلەپ قوللۇق قىلۇر. ئىسىق-سوغۇقتا ئاچ-توق، ياياق ھەم يېلىك يۈرۈپ، قىلىچ، پالتا، ئوق يەر، بەزىدە ئالغا، بەزىدە ئارقىغا، بەزىدە سولغا، بەزىدە ئوڭغا يۈرەر، ئۇلار مۇشۇنىڭلىق بىلەن بەگنى ھۇزۇرغا يەتكۈزەر، يېقىنغا قارىشى سەپتە قورال بولار، بەگنىڭ ھاياتىنى تىلەپ ئۆلۈمگە

سوت قىلىش ئارقىلىق قانۇنىي جەھەتتىن قوغداشنى تەلەپ قىلىدىغان بىرخىل دەۋا ھەرىكىتى بولغان ئەرز قىلىش ۋە ئەرز قوبۇل قىلىشقا قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكى ناھايىتى ئېنىقتۇر.

توققۇزىنچى، نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن - يوسۇنلار

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلاردا ئاتا-ئانىلارنىڭ بالىلارنى تەربىيىلەش، ئوقۇتۇش، ئۆيلەش مەجبۇرىيەتلىرى، ئايالىلارنىڭ ئەرلەر ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى، ئەرلەرنىڭ ئايالىلار ئالدىدىكى ھوقۇقلىرى، ئۆيلىنىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمەلەر، شۇنداقلا زىيانپەتكە بېرىش ۋە چاقىرىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى نىزامىلاشتۇرۇلغان.

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ 63-بابى — «پەرزەنتلەرنى قانداق تەربىيىلەش بايانى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «ئاي كەبى قىز-ئوغۇل تۇغۇلسا، ئۇنىڭغا ئۆزۈكلا تەربىيىچى بول. ئېرىغ ياخشىنى ئىنگە قىلىپ ئال، ئوغۇل-قىز پاك ۋە ساغلام بولۇپ ئۆسىدۇ، ئوغۇل-قىزغا بىلىم ۋە ئەدەب ئۆگەت، بۇ ئۇنىڭغا ئىككىلا دۇنيادا نەپ بېرىدۇ. ئوغۇلغا پەزىلەت ئۆگەت، پەزىلەت ئۇنىڭغا مال يېغىپ بېرىدۇ. ئوغۇلنى بوش قويۇپ بەرمە، ئۇ لاغايلاپ يۈرۈپ بىكارچى بولىدۇ» (226). 21 - بابى — «ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىشكە نەسىھەت قىلغانلىقى بايانى» دا: «ئاتىنىڭ ئەمگىكى ئوغلىغا كۆپ سىڭسە، ئوغۇلنىڭ خۇي-پەيلى خوپ بولىدۇ، ئوغۇلنى قىسىپ تۇتسا، ئاتا-ئانىسى بەختلىك بولىدۇ. ئەگەر ئۇ چىك تۇتۇلماس ئىكەن، ئۇ ئوغۇل زايە بولىدۇ، كىمنىڭ ئەركە ئوغۇل-قىزى

قەدىرلە، نېمە دېسە قىل، ئاش-ئوزۇق بېرىپ ھەققىنى ئادا قىل. ئۇلار قىسىلىپ قالمىسۇن، ئاسايىشتا ئىلىم ئۆگەتسۇن، بىلىمسىزلەر ئۇلاردىن بىلىم ئۆگەنسۇن» دېيىلگەن. 50 - باب — «پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇش بايانى» دا: «ئۇلارنى كۆڭۈل تېگىدىن قاتتىق سۆي، مال بېرىپ ھالىدىن ياخشى خەۋەر ئال» دېيىلگەن (224).

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان ھەق تەلەپ، دەۋا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇندا، خەلق دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ئورگان ۋە خادىملارنىڭ تەسىس قىلىنىشى، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى، شۇنداقلا ئەرز سۇنۇش ۋە سۇنۇلغان ئەرزلەرنى بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق سوت تەرتىپى دائىرىسىگە ياتىدىغان قانۇنىي مەسىلىلەر نىزام-لاشتۇرۇلغان. «قۇتادغۇبلىك» نىڭ 18-بابى — «ئادالەت سۇپىتىنىڭ قانداقلىقى» دا، خەلق دەۋا ئىشلىرىنى ناھايىتى ئادىللىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىشنىڭ لازىملىقى ھەققىدە توختىلىپ، «دەۋاغا كەلگەن كىشىلەرنى ساقلاتماي، ئىشلىرىنى پېچاقنىڭ بېرەر نەرسىنى كەسكىنىدەك كېسىپ ھەل قىلىپ بېرىش، بېرەر كىم زۇلۇم يەتتى دەپ ئىشىككە ئادالەت تىلەپ كەلسە، ئۇنى شېكەرەدەك لەززەتلەندۈرۈپ ياندۇرۇش، كىشىگە زورلۇق ئىشلىتىپ ئادالەتتىن يىراقلاشقانلارنى ئۇراغۇن ئىچكەندەك قىلمۇتىش» لازىم، دەپ بەلگىلەنگەن (225).

بۇنىڭدىن مەلۇمكى، «قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان خەلق دەۋا، ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇندا، پۇقرالار زۇلۇمغا ئۇچرىغاندا ياكى مۇناقىچە ئېيتقاندا، ھۆكۈمدار ئۆزىنىڭ پۇقرالار ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلماي، خەلقنىڭ ھەق تەلەپ، ھوقۇق مەنپەئىتى دەخلى-تەرۇزغا ئۇچرىغاندا ۋە ياكى مۇشۇ ھوقۇق — مەنپەئەت ئۈستىدە تالاش-تارتىش كېلىپ چىققاندا، بېرەر ھوقۇقلۇق ئورگاندىن

ئۆزىنىڭ مېلىغا سۆيۈنۈپ تىلىنى ئۇزارتىدۇ، ئۇنىڭ رايى سېنى ھەر كويغا سالىدۇ. گۈزەللىنى ئالساڭ ئەللىنىڭ كۆلكىسى ياغدۇ، ئۇرۇق-نەسلى بۇيۇكنىڭ سۆزى ھەم تىلى ئۇزۇن بولىدۇ، بۇنىڭلىق بىلەن ئۆمرۈڭنى خار ئەتمە» دېيىلگەن ھەمدە يۇقىرىقى بۇ تۆت خىل خوتۇنلارنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن ئېسىلى تەقۋادار ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىپ: «ياخشى بىر تەقۋادار چىشى تېپىلسا، ئۇنى غەنىيمەت بىلىپ ئال، ئۇنىڭدىن تۆت شەرت ئىپادە بولغاي، خوتۇن تەقۋادار بولسا قالغان ئۈچ نەرسىمۇ ئۇنىڭدا تېپىلىدۇ» دېيىلگەن (229).

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 65-بابى — «زىيانەتكە بېرىش قائىدە-يوسۇنلىرى» دا، زىيانەت تۇرمىنىڭ ئالتە خىل بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، نىكاھ توي، ئىككىنچىسى، سۈننەت توي، ئۈچىنچىسى، بۆشۈك توي، تۆتىنچىسى، تەڭ-تۇش، چوڭ-كىچىك، قولداش، ئاداش، يېقىن كىشىلەر ئۆتكۈزگەن خالىس چاي-ئولتۇرۇشلار، بەشىنچىسى، ئۆلگەن كىشىگە ئاتىلىپ ئۆتكۈزۈلىدىغان نەزىر، ئالتىنچىسى، مەرتىۋە ئۆسكەچ بېرىلىدىغان چايدۇر. ئۇنىڭدا ئاداش، قولداش، قايناش، دوستلارنىڭ ئۆتكۈزگەن چايلىرىغا بېرىش، يېقىن قوشنىلىرىنىڭ تەكرىلىك ئۈچۈن بەرگەن زىيانەتلىرىگە قاتنىشىش، ئەڭ مۇھىمى خاس بېرىلگەن زىيانەتلەرگە بېرىش، ئۇلاردىن تاشقىرى بولغان يېرىم-ياتا، كالتا ئولتۇرۇشلارغا بارماسلىق، مەستلەرنىڭ تۆتۈشۈپ جېدەل چىقىرىشىدىن ساقلىنىش، بىر تويۇم ئاش يېكى ئىچكۈنى دەپ ئۆزىنى خار قىلماسلىق كېرەكلىكى قاتارلىق بەلگىلىمەلەر تۇزۇلگەن.

66-باب — «زىيانەتكە چاقىرىش قائىدىلىرى» دا، زىيانەتكە تەكلىپ قىلىنغان ئادەمنىڭ تۆت خىل، بارىدىغان جايىنىڭمۇ تۆت خىل بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، ئاشقا تەكلىپ قىلىنغان ھامان بارىدىغان، باشقىلارنىڭكىنى

بولىدىكەن، ئۇ ئاھ چېكىپ ھەسرەتتە يىغلايدۇ. ئوغلىنى كىچىك چاغدا ياۋا-بەگباش قىلىپ تەربىيلىسە، ئوغۇلدا گۇناھ يوق، جاپاسى ئاتىغا بولىدۇ. ئوغۇل-قىزنىڭ خۇي-پەيلى يامان بولسا، بۇلارنى يامان قىلغان ئاتادۇر. ئوغلىنى ئاتىسى ئىلىم ئۆگىتىپ قىسىپ تۇتسا، ئوغۇل-قىزلىرى چوڭايغاندا، سۆيۈندىدۇ. شۇڭا ئاتا بولغۇچى ئوغۇلنى قىسىپ تۇت، كېيىن كەلگۈچىلەر ساڭا كۈلمىسۇن. ئوغۇل-قىزغا پەزىلەت، بىلىم ئۆگەت، پەزىلەتلەر بىلەن ئۇلارنىڭ خۇلقى مۇلايىم بولسۇن» دېيىلگەن (227).

63-باب — «پەرزەنتلەرنى قانداق تەربىيلەش بايانى» دا: «قىزنىڭ ئۆيدە ئەرسىز ئۇزاق تۇرمىغاي، پۇشايماندا ئاغرىماي ئۆلەرسەن. ئوغۇلنى ئۆيلەندۇر، قىزنى ئەرگە بەر» دېيىلگەن (228).

نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئەرلەرنىڭ ھوقۇقى ۋە ئاياللارنىڭ مەجبۇرىيەتلىرى قىسمىدا ھوقۇق ئەرلەرگە كۆپرەك، ئاياللارغا ئازراق، مەجبۇرىيەت ئاياللارغا كۆپرەك، ئەرلەرگە ئازراق تەدبىق قىلىنغان. «قۇتادغۇبلىك» نىڭ 41-بابى — «ئودغۇرمىشنىڭ ئۆگدۈلمىش بىلەن مۇنازىرە قىلغانلىقى بايانى» دا: «ئەرەن ئۇچۇن ئەۋلادى يوق دېيىلسە سەتتۇر. خوتۇن ئال، ئۇ ئوغۇل-قىز تۇغسۇن. ئۆزىدىن كېيىن بىرەر ئەۋلاد قالدۇرسا، ئۇنى ئۆلدى دېمەي، تىرىكتۇر دېگىن، ئەركىشى نەسلىسز ئۆلسە ئۇرۇقى تۈگەيدۇ. جاھاندا ئېتى، ئورنى بوش قالىدۇ» دېيىلگەن.

62-باب — «ئۆيلىنىشنىڭ قانداق بولۇشى بايانى» دا، ئۆيلەنمەكچى بولغان كىشىلەرنىڭ تۇت خىل بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلىپ: «كىم ئۆيلىنەي دېسە تۇت خىلدىن بىرنى ئالىدۇ، بىرى باي خوتۇننى ئالماقنى ئىستەيدۇ، بىرى چىرايلىق ئۇچۇن كۆز تىكىدۇ، يەنە بىرى ئېسىل مەنسەپلىكنى تىلەيدۇ، يەنە بىرى نەپس، تەقۋادارنى ئىزدەيدۇ. باي خوتۇن

ياشتىن ئاشسا، سوغۇقلۇقنى ئەش تۇتماي، ئىسسىقلىق قىلىش، قۇرۇق سوغۇقى ئاشسا ھۆل ئىسسىقلىق قىلىش، ھۆل سوغۇقى ئاشسا ئىسسىق قۇرۇقلۇق قىلىش قاتارلىقلار ئەدەب دائىرىسىگە كىرگۈزۈلگەن ھەمدە: «تولا يېگۈچىنىڭ ئېشى سېسىمگەي، ئاش ھەزىم بولمسا، ھەر يان ئاغرىغاي. ئادەم قىرىق ياشقا كىرىپمۇ مىزاج بىلمسە، كۆپ زامانلار ئۆتسىمۇ ھېكىم بولمسا، ئۇنى ئادەم دېمەي بىرھايۋان دېسە بولىدۇ» دېيىلگەن (231).

«زىيا پەتكە چاقىرىش قائىدىلىرى» دە: «ئەگەر كىشىنى قىچقارماق بولساڭ كۆتۈش ئىشلىرىنى ياخشى قىلغىن» دېيىلگەن ھەمدە مېھمان ئولتۇرىدىغان جايغا كۆرپە سېلىش، داستىخان تەييارلاش، قاچا-قۇچىلارنى پاكىز يۇيۇش، يېمەك-ئىچمەكنى ئوبدان خىللاش، غىزانى پاكىز ھەم تاتلىق ياساش، مېھمانلار تويۇپ ماڭغۇدەك كەڭتاشا قىلىش، تاماقتىن كېيىن ئىچكۈلۈك تەڭلەش، تۇغسە يەنە قايتا ھازىرلاش، ئاۋۋال چوڭلارغا ئاش تارتىش، ئاندىن كىچىكلەرگە ئاش تارتىش، كېچىكىپ كەلگەنلەرگە ئايرىم داستىخان راسلاش، غىزادىن كېيىن شىرنىلىك يېمىش، قۇرۇق-ھۆل يېمىشلەرنى بېرىش، قايتىدىغان چاغدا قۇربى يەتسە يېپەك رەخت يىرتىپ چىش ھەققى تارتىش قاتارلىقلار زىيا پەتكە چاقىرىشنىڭ قائىدىلىرى دەپ ھېسابلانغان.

قىسقىسى، «قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان زىيا پەتكە بېرىشنىڭ ۋە زىيا پەتكە چاقىرىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىمۇ رەسمىي مەجبۇرلاش خاراكتېرىنى ئالغان «تۆرى»، «قانۇن»، «نىزام» مەنىلىرىگە ئوخشاش تەبرلىنىپ «تۆرۈ» (Törü) دېيىلگەن.

كىتابىمىزنىڭ بۇ بابىدىكى ۋەزىپىلەرنى ئورۇنداش ئۈچۈن «قۇتادغۇبلىك» كە قىلغان سەپىرىمىزدە، دىققىتىمىزنى ئۆزىگە تارتقىنى شۇكى، «قۇتادغۇبلىك» تە «تۆرۈ» (Törü)،

يەيدىغان، ئىچىدىغان، ئەمما ئۆزىنىڭ ئۆيىگە مېھمان چاقىرمايدىغان ئادەملەر، ئىككىنچىسى، ئاشقا قىچقارسا باريدىغان ھەم باشقىلارنىڭ ئېشىغا قىچقىرىدىغانلار، ئۈچىنچىسى، كىشىلەرنىڭ چېيىغا بارمايدىغان ھەم ئۆزىنىڭ كىشىلەرنى چېيىغا چاقىرمايدىغانلار، تۆتىنچىسى، كىشىلەرنىڭ چېيىغا بارمايدىغان ئەمما داۋاملىق مال سويۇپ باشقىلارغا زىيانەت بېرىدىغانلاردۇر. ئۇنىڭدا، ئۈچىنچى خىلدىكى كىشىلەر تىرىك ئەمەس بەلكى ئۆلۈك كىشىلەر دەپ قارىلىپ، كىشىلەرنىڭ تىرىكلىكتە ئۇلارغا قېتىلماسلىقى ئاگاھلاندۇرۇلغان. تۆتىنچى خىلدىكى كىشىلەر بولسا كىشىلەرنىڭ ئەڭ ياخشىسى دەپ، ئۇلارنىڭ ئىشلىرى بولسا ئالىم، ھېكمەتلەر ماختىغان ئىشلار دەپ قارالغان.

«زىيانەتكە بېرىش قائىدە-يوسۇنلىرى» دا: «پۈتۈن نەرسىنىڭ تەرتىپ-يوسۇنى بار. ئەركىشى يوسۇنلۇق بولسا يۈزى نۇرلىنىدۇ. ئىنسان يوسۇن بىلسە تۆر بېشى بولىدۇ. قىلىقسىز كىشى قائىدە-يوسۇن ئۇقماس ھەم كىشىگە قوشۇلسا ئىشى تۈزەلمەس. يوسۇنسىز، ئەقىلسىز، قىلىقسىز كىشىنىڭ يوسۇنلۇقىنى كۆرسە بېشى گاڭگىرايدۇ» دېيىلگەن ھەم «قايۇ تۇرلۇك ئاشقا بارار ئىكەنسەن. ئاشنى ئەدەپ بىلەن يېگىن» دەپ ئەسكەرتىلگەن(230). ئۇنىڭدا، ئۇلۇغ كىشى تاماقتا قول ئۇزارتىشتىن بۇرۇن قول ئۇزارتماسلىق، ئۆز ئالدىدىكىنى يېيىش، باشقىلارنىڭ ئالدىغا قول ئۇزارتماسلىق، پىچاق چىقىرىپ سۆڭەك غاجىماسلىق، چاپقاق بولماسلىق، تۈزۈتمۇ قىلماسلىق، قىزىق ئاشنى پۈۋدىمەسلىك، يېمەكلىكلەرنى ئۇشتاق چاينا يېيىش، ئاشنى تولا يېمەسلىك، مىجەزىگە ياقمىغانلىنى يېيىش، ياقمىغانلىنى يېمەسلىك، ئىسسىقى ئېشىپ كەتسە سوغۇقلۇق قىلىش، سوغۇقى ئېشىپ كەتسە ئىسسىقلىق قىلىش، ياش ۋاقتىدا سوغۇقلۇقنى كۆپ ئىشلىتىش، قىزىق ياشتىن ئاشقاندا ئىسسىقلىق قىلىپ مىجەزنى تەڭشەپ تۇرۇش، ئاتمىش

مەركىزىي ھاكىمىيەتكە قاراشلىق يەرلىك بەگلەر ھاكىمىيىتىنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرى بولسا كېرەك.

بۇنىڭدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ قەلىمى ئاستىدىكى «تۆرۈ» نىڭ ناھايىتى كەڭ دائىرىلىك مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تولىمۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە شەكىللىنىپ شۇ ھالغا كەلگەن ئۆرپ-ئادەت ۋە ئەنئەنىلىرى ھۆكۈملىرىنىڭ يىغىندىسى ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا يەنە ئۇنىڭ «جىنايەت» ۋە «جازا» مەسىلىلىرىدە جەمئىيەت پىسخىكىسى، جىنايەت پىسخىكىسى ھەم قانۇن لوگىكىسى بىلەن ئۇرگانىك بىرلىشىپ كەتكەن، ئىجتىمائىي ھاياتنى قېلىپقا سالىدىغان قائىدىلەر بولۇپ، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەمر-پەرمانلارنى، سوتچىلارنىڭ ھۆكۈملەرنى شۇنىڭغا ئاساسلىنىپ چىقىرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» ئىنچىكە كۆزىتىلسە، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىلمىگە ئالاقىدار بولغان ئىدىيىسى نۇقتىلىق شەرھىلەنگەن بۇ كاتتا ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا بىر «سېپىرىي» - كۆچىنىڭ بارلىقى بىلىنىدۇ. يەنى ئۇنىڭ مەزمۇنىدا بەزى ئوخشاشلىقلارنىڭ تەكرارلانغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇنداق ئوخشاشلىق بىلىشكە تېگىشلىك دەپ قاراليغان قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ھەممىسى يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن ئۇنىڭ ئوبىيېكتلىرىنىڭ ھەممىسگە تەڭ تەدبىق قىلىنىدۇ، ھەربىر ئوبىيېكتلەردىن تۇزۇلگەن بارلىق قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ھەممىسنى بىلىش ۋە ئۇنىڭغا رىئايە قىلىش لازىملىقى كۆرسىتىلىدۇ. ئوبىيېكتى قانچە بولسا بىرخىل مەزمۇننىڭ تەكرارلىنىشىمۇ شۇنچە بولىدۇ. مەزمۇننىڭ تەكرارلىنىشى قانچە بولسا، ئۇنىڭ ئوبىيېكتىدا مۇجەسسەملىشىشى شۇنچە بولىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» ئەنە شۇنداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغاچقا، ئۇنىڭدىكى «تەكرارلىق» لار ھەم ئۇ بايان قىلغان «قانۇن»،

« توقۇ » (Toku) دىن باشقا يەنە « قانۇن » ۋە « ئادەت » نى كۆرسىتىپ تۇرۇۋاتقان « ئۆگدى » (Өngdi) (232) ۋە « ئۆگدۈ » (Өngdü) (233) كەلىملىرى كۆرۈلمەكتە ، بۇلار مەنىسى ئوخشاش ئەمما ئېيتىلىشتا پەرقلىك بولغان خاس ئىسىملار بولۇپ ، بەزىدە « تۆرۈ » بىلەن « ئۆگدى » بىرلىكتە كېلىدۇ ، بەزىدە ئايرىم كېلىدۇ . بەزىدە « تۆرۈ ئۆگدى » دېيىلسە ، بەزىدە « ئۆگدى تۆرۈ » دېيىلىدۇ . بەزىدە « تۆرۈ » بىلەن « توقۇ » قوشۇلۇپ « تۆرۈسىن توقۇسىن » دېيىلىدۇ . بۇ ئاددىي پەرىزىمىزچە ، بىر تەرەپتىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىك شېئىرىنىك قاپىيىسى ئېھتىياجى ئۈچۈن قىلغان ئۇرۇنلاشتۇرۇشى بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن شېئىردىكى پىكىرلەرنى كۆچەيتىپ بېرىش ئۈچۈن ئىشلەتكەن سۆز سەنئىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئەمما مۇرەككەپرەك تەپەككۇر قىلغاندا ، « قانۇن » غا مۇناسىۋەتلىك بولغان شۇنچە كۆپ ۋە ھەر خىللىققا ئىگە ئاتالغۇلارغا ئىنچىكە ئەھمىيەت بەرگەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىك بۇ ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەندە ، قانداقتۇر شېئىرىيەتنىك ئېھتىياجى ئۈچۈنلا ئەمەس بەلكى ، ئۇلارنىك كۆپ خىل خاراكتېرلىنىدىغان « قانۇن » لار ئىگە نىلىكىنى بىلدۈرۈپ ئۆتۈش مەقسىتىدىمۇ قوللانغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ .

« قۇتادغۇبىلىك » تە قەيت قىلىنغان « تۆرۈ » ، « توقۇ » (234) لارنى « تۆرى » ، « قانۇن » ، « نىزام » ۋە « ئادەت » ، « دۆزبن » ، « تۆرى » (235) دەپ ئاتىغان . ئەمما ھېچقانداق ئەسكەرتىش بەرمىگەن تۈركىيە ئالىمى رېشىت رەھمىتى ئاراتنىك نۆۋىتىدە « ئۆگدى » ، « ئۆگدۈ » لەرگە « قانۇن » ، « ئادەت » دەپ مەنا بەرگەندىن كېيىن يەنە « بك » (Bk) (236) دەپ ئەسكەرتكەندىن قارىغاندا ، toku ، Tərü لار قاراخانىلار خاندانلىقى مەركىزىي ھاكىمىيىتىنىك قانۇنلار كودىكسى ، Өngdi ، Өngdü لەر بولسا

(7) يۇقىرىقى كتاب 181-بەت. «〈ئىككى تېكىنىڭ ھېكايىسى〉 ھەققىدە ئىزاھات» قا قارالسۇن.

(8) يۇقىرىقى كتاب 230-بەت. «〈مائىترى سىمىت〉 ھەققىدە ئىزاھات» قا قارالسۇن.

(9) يۇقىرىقى كتاب، 271-بەت. «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى 〈شۆھرەتجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى〉 ھەققىدە ئىزاھات» قا قارالسۇن.

(10) بۇ ھەقتە يۇقىرىقى كتاب 351-بەتتىكى «〈ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر〉 ھەققىدە ئىزاھات» قا ھەم 352-بەتتىكى «ئەسلى تېكىستى» ۋە 353-بەتتىكى «تەرجىمىسى» گە قارالسۇن.

(11) بۇ ھەقتە «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىنىڭ 30 يىلى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىلى 6-ئاي خەنزۇچە نەشرى) دېگەن كىتابنىڭ 359-بېتىدىكى گېپىڭ شىمىن ئەپەندىنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مانى ئىبادەتخانىسىدىن تېپىلغان ھۆججەتلەر تەرجىمىسىدا ئىزاھ» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن. ئۇيغۇرچە يېزىلغان بۇ ئەسەرنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۇچۇن نەقىل كەلتۈرۈلگەن تېكىست ۋە ئۇنىڭ تەرجىمىسى گېپىڭ شىمىننىڭ شۇ ماقالىسىدە بەرگەن پۈتۈن تېكىستنىڭ ترانسىكرىپسىيسى ۋە خەنزۇچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن ئىشلەندى — ئاپتور.

(12) مانى دىنىدا پەلسەپۋى ئاتالغۇ، ئىلاھىي ئىلىم-بەرىم مەنىسىدە، ئىسلام دىنىدىكى «ۋەخپە» گە باراۋەر كېلىدۇ — ئاپتور.

(13) سولمى — مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان لۇغەت تۈرك» تە تىلغا ئالغان بەش ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ بىرى. بۇ شەھەر «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 124-جىلددىمۇ تىلغا ئېلىنغان، بۇ ھازىرقى قارا شەھەر ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ — ئاپتور.

(14) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-يىل 8-ئاي 1-نەشرى.

(15) يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىل 5-ئاي 1-قېتىملىق نەشرىگە قارالسۇن.

« يوسۇن » لاردا كۆرۈلىدۇ ھەم ئۇنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئەكس ئېتىدۇ.

---

(1) بۇ ھەقتە « قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادنكارلىقلىرىدىن تاللانما » (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 8-ئاي نەشرى) دېگەن كىتابنىڭ 62-بېتىدىكى « (كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى) غا ئىزاھات » قا قارالسۇن. تەتقىقات ئۇچۇن دەلىل كەلتۈرۈلگەن ئەسلى تېكىستنىڭ ترانسپىكرىپسى ۋە تەرجىمىسى ئابدۇقەيۇم خوجا قاتارلىقلارنىڭكىگە ئاساسەن بېرىلدى.

(2) يۇقىرىقى كىتاب 93-بەتتىكى « (بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى) غا ئىزاھات » قا قارالسۇن. پايدىلانغان تېكىست ۋە تەرجىمىسى ئابدۇقەيۇم خوجا قاتارلىقلارنىڭكى ئاساس قىلىندى.

(3) بۇ ھەقتە چېكىت سۆلۈنىڭ « خەنزۇچە (توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى) دىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا چۈشەنچە » گە قارالسۇن. لېكىن گەن تۇزگەن « تۇرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى » . جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى 1987-يىل 7-ئاي 1-نەشرى 2-كىتاب 706-، 707-ۋە 708-بەتلەر، خەنزۇچە.

(4) بۇ ھەقتە كەڭ مەلۇمات بېرىلگەن رۇس تۈركولوگى س. گ. كلياشتورنىنىڭ « تېرخىن مەڭگۈ تېشى — دەسلەپكى تەتقىقات » سەرلەۋھىلىك ئىلمىي ماقالىسىگە قارالسۇن. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرنىلى 1982-يىل 3-سان 109-، 116-بەتلەر، ئۇيغۇرچە.

(5) « ئوغۇزنامە » ، (قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى) مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە 1980-يىل 11-ئاي 1-نەشرى، 37-بەت.

(6) « قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادنكارلىقلىرىدىن تاللانما » نىڭ 152-بېتىدىكى « (ئالتۇن يارۇق) ھەققىدە ئىزاھات » قا قارالسۇن.

نەقل. يۇقىرىقى كىتاب 66-بەت، خەنزۇچە.

(24) شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى، 1980-يىل 3-سان ئۇيغۇرچە 53-بەت. «پادىشاھلىق تۈزۈمى» گە قارالسۇن.

(25) سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيسى قازىمقەدىكى تىلشۇناسلىق ئىنستىتۇتى تۈزگەن، 1968-يىل نەشرى، 581-بەت.

(26) كلاۋسۇن: «مەركىزىي تۈركىي تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك لۇغىتى». ئەنگلىيە ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1972-يىل نەشرى.

(27) «ناۋائى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى». ئۆزبېكستان س س ر پەن نەشرىياتى، تاشكەنت 1984-يىل نەشرى، 269-ۋە 270-بەتلەر.

(28) مىرزا مەھمۇد ھەيدەر: «تارىخىي رەشىدى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 6-ئاي 1-نەشرى خەنزۇچە 1-توم، 176-بەتتىكى ① ئىزاھاتقا قارالسۇن.

(29) مىرزا مەھمۇد ھەيدەر: «تارىخىي رەشىدى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 6-ئاي 1-نەشرى خەنزۇچە، 1-توم 176-بەتتىكى ① ئىزاھاتقا قارالسۇن.

(30) «چەت ئەل ئالىملىرى — 〈قۇتادغۇبلىك〉 توغرىسىدا»، ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئىنستىتۇتى تۈزگەن. 137-، 138-بەتلەر.

(31) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، III توم، 305-بەت.

(31) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، III توم، 358-بەت.

(33) يۇقىرىقى كىتاب، II توم، 442-بەت.

(34) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، II توم 461-بەت.

(35) «قۇتادغۇبلىك». مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

(16) «ئەلشىر ناۋائى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن.

(17) بۇ مەسىنە ۋەزنى تەرجىمە قىلىشتا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى «ottuz» سۆزىنى «ئوچ دېگەن مەنىدە ئىشلىتىشىمۇ بار. مەن ئۇنى kunut دە ياغمىلاردىن ئاگلىدىم. ئۇلار ئوچ قېتىم ئىچەيلى دېيىشىنىڭ ئورنىغا «ئوتتۇز ئىچەلىم» دەيدۇ» (I توم 192-بەت) دېگەن مەلۇماتىغا ئاساسلاندىم — ئاپتور.

(18) مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر: «تارىخىي رەشىدى»، خەنزۇچە. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 6-ئاي 1-نەشرى II توم 223-بەت.

(19) مىلادىدىن بۇرۇنقى 1792-يىلدىن 1750-يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قەدىمكى بابىل پادىشاھلىقىنىڭ 6-ئەۋلاد پادىشاھى. (مىسوپوتامىيە) دىكى تۇنجى مەركەزلىك ھوقۇقدارلىق تۈزۈمىدىكى قۇلدارلىق دۆلىتىگە ئاساس سالغۇچى — ئاپتور.

(20) جۇگو تارىخىدىكى جىك بەگلىكىنىڭ ئاقسۆڭەكى سىمازىگۇنىڭ ئوغلى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 543-يىلدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 522-يىلغىچە جىك بەگلىكىدە ھاكىمىيەت باشقۇرغان. بۇ چاغدا ئۇ جازا قانۇنىنى داڭقان ئۇستىگە ئويدۇرغان — ئاپتور.

(21) سەي خۇگشىن: «تۈرك قانۇنى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» تە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. تارىخ تەتقىقاتى ژۇرنىلى 1965-يىل 5-سان، 97-بەت، خەنزۇچە.

(22) چىك زۇگجىن: «تۈرك يېزىقى ۋە ھۆججەتلىرى» دە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. لىن گەن تۈزگەن «تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى». جۇگخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى 1987-يىل 7-ئاي 1-نەشرى 876-بەت، خەنزۇچە.

(23) جۇ لىيەنكۇەن: «دىڭلىڭلارنىڭ ئىرقى، تىلى ۋە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى قەبىلىلەر ھەلەن بولغان مۇناسىۋىتى» دە كەلتۈرۈلگەن

1-نەشرى، 2196، 2196، 3112، 3461، 3464، 4014، 4290، 4595، 4604-بېيتلار.

(49) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 3739، 4447، 4603-بېيتلار.

(50) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 4603-بېيت.

(51) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 3387، 4504-بېيت.

(52) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 1242، 1242-بېيت.

(53) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 4744، 4745-بېيت.

(54) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، B 2، 1، 15، 124، 1242، 1243، 1343، 3188، 3715، 3743، 3897، 4745-بېيتلار.

(55) «قۇتادغۇبلىك». مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىل 1-نەشرى 4743-بېيت.

(56) «قۇتادغۇبلىك». مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 4744-بېيت.

(57) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 3341-بېيت.

(58) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 692، 1818-بېيت.

(59) «قۇتادغۇبلىك». مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 2227، 3195-بېيت.

(60) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 1934-بېيت.

(61) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نه شری، 262، 264، 522، 577، 1015، 2071، 2196، 4604-بېيتلار.

(36) «قۇتادغۇبلىك»، مىللە تەرنە شرىياتى، 1984-يىل 1-نه شری، 1976، 3425، 3503، 6605، 6641-بېيتلار.

(37) قۇتادغۇبلىك»، مىللە تەرنە شرىياتى، 1984-يىل 1-نه شری، 614، 844، 1661، 1681، 1959، 6594-بېيتلار.

(38) «قۇتادغۇبلىك»، مىللە تەرنە شرىياتى، 1984-يىل 1-نه شری، 262، 263، 902، 3959، 4055-بېيتلار.

(39) «قۇتادغۇبلىك»، مىللە تەرنە شرىياتى، 1984-يىل 1-نه شری، 1002-بېيت.

(40) «قۇتادغۇبلىك»، مىللە تەرنە شرىياتى، 1984-يىل 1-نه شری، 844-بېيت.

(41) قۇتادغۇبلىك»، مىللە تەرنە شرىياتى، 1984-يىل 1-نه شری، 308، 3034-بېيت.

(42) «قۇتادغۇبلىك»، مىللە تەرنە شرىياتى، 1984-يىل 1-نه شری، 2553-بېيت.

(43) «قۇتادغۇبلىك»، مىللە تەرنە شرىياتى، 1984-يىل 1-نه شری، 4026-بېيت.

(44) «قۇتادغۇبلىك»، مىللە تەرنە شرىياتى 1984-يىل 1-نه شری 818-بېيت.

(45) «قۇتادغۇبلىك»، مىللە تەرنە شرىياتى، 1984-يىل 1-نه شری، B 27، 1612، 2869، 4043، 4603-بېيتلار.

(46) «قۇتادغۇبلىك»، مىللە تەرنە شرىياتى، 1984-يىل 1-نه شری، 828، 830-بېيتلار.

(47) «قۇتادغۇبلىك»، مىللە تەرنە شرىياتى، 1984-يىل 1-نه شری، C 54، C 69، 1888، 2497، 4752-بېيت ۋە 47، 65، 66، 72-بابلارنىك ماۋزۇسى.

(48) «قۇتادغۇبلىك»، مىللە تەرنە شرىياتى، 1984-يىل

(73) ئا.بۇداگوۋ: «تۈرك ـ تاتار تىلىغا دائىر لۇغەت قوللانما»، پېتربورگ 1869-يىل نەشرى، I 390-بەت.

(74) «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغىتى»، شىنجاڭ ياشلار، ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 178-، 179-بەتلەر.

(75) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 4009، 4010-بېيتلار.

(76) «قۇتادغۇبلىك»، 1931-بېيىت.

(77) سەيى خۇگشىن: «تۈرك قانۇنى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش». «تارىخ تەتقىقاتى ژۇرنىلى»، 1965-يىل 5-سان. 97-بەت. خەنزۇچە.

(78) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 834، 950، 964، 1120-بەت. 47، 65، 66-ۋە 72-بابلارغا قارالسۇن.

(79) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 4010، 4013، 4014، 4002، 4003، 4004، 4021، 4017، 4019، 4018، 4026، 4029، 4030، 4030-بېيتلارغا قارالسۇن.

(80) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 4082، 4070، 4290، 4298، 4299، 4309، 4588، 4595، 4605، 4606، 4752-بېيتلارغا قارالسۇن.

(81) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، III توم 187-بەت.

(82) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» III توم 443-بەت.

(83) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، III توم 458-بەت.

(84) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، II توم 337-بەت.

1-نەشرى، 15-بېيىت.

(62) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 692، 882، 883، 3192، 4743، 5413-بېيىتلار.

(63) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 15، 6397، 6416-بېيىت.

(64) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 1242-بېيىت.

(65) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 5-بېيىت.

(66) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 13، 14، 21، 378، 1152، 1257، 1258-بېيىتلار.

(67) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 3، 4، 19، 125، 127، 148، 382، 1022، 1024، 1097، 1044، 1344، 1347، 1922، 2227، 3191، 3194، 3404، 3662، 3663، 3718، 3719، 3724، 3727، 3744، 3791، 4854-بېيىتلار.

(68) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 3332-بېيىت.

(69) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 1346-، 1682، 1821-بېيىتلار.

(70) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 4459-بېيىت.

(71) «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988-يىل 12-ئاي، 1-نەشرى، 163-بەت.

(72) سەيي خۇگشىن: «سۇيىنامە 〈سەمەرقەند تەزكىرىسى〉 ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە» گە قارالسۇن. تارىخ مەجمۇئەسى 26-توپلام 103-بەت، خەنزۇچە.

(99) « قۇتادغۇبلىك » ، 2484- ، 2524- بېيتلارغا قارلىۇن .

(100) « قۇتادغۇبلىك » ، 2484- ، 2454- بېيتلارغا قارلىۇن .

(101) « قۇتادغۇبلىك » ، 2490 ، 2492 ، 2474 ، 2493 ، 2494 ، 2495 ، 2496 ، 2497 ، 2498 ، 2499 ، 2500 ، 2501- بېيتلارغا قارلىۇن .

(102) « قۇتادغۇبلىك » ، 2503 ، 2504 ، 2506- بېيتلارغا قارلىۇن .

(103) « قۇتادغۇبلىك » ، 2519 ، 2520- بېيتلارغا قارلىۇن .

(104) « قۇتادغۇبلىك » ، 2507 ، 2508- بېيتلارغا قارلىۇن .

(105) « قۇتادغۇبلىك » ، 2529 ، 2530 ، 2531 ، 2532 ، 2576- بېيتلارغا قارلىۇن .

(106) « قۇتادغۇبلىك » 2533 — 2550- گىچە ھەم 2557 ، 2558 ، 2562 ، 2564 ، 2565 ، 2566 ، 2567- بېيتلارغا قارلىۇن .

(107) « قۇتادغۇبلىك » ، 2581 — دىن 2589- بېيتقىچە قارلىۇن .

(108) « قۇتادغۇبلىك » 2554 ، 2555 ، 2556- بېيتلارغا قارلىۇن .

(109) « قۇتادغۇبلىك » ، 2561- بېيتقا قارلىۇن .

(110) « قۇتادغۇبلىك » ، 2598 ، 2599 ، 2593 ، 2595 ، 2596- بېيتلارغا قارلىۇن .

(111) « قۇتادغۇبلىك » ، 2607 ، 2608 ، 2611 ، 2613 ، 2615 ، 2616- بېيتلارغا قارلىۇن .

(112) « قۇتادغۇبلىك » ، 2622 ، 2623 ، 2621 ، 2624 ، 2630 ، 2631 ، 2632 ، 2633 ، 2634 ، 2635 ، 2636 ، 2637- بېيتلارغا قارلىۇن .

(113) « قۇتادغۇبلىك » ، 2660 ، 2666 ، 2665 ، 2661 ۋە 2648- بېيتلارغا قارلىۇن .

(114) « قۇتادغۇبلىك » ، 2662 ، 2642 ، 2639- بېيتلارغا قارلىۇن .

(115) « قۇتادغۇبلىك » ، 2640 ، 2649 ، 2650 ، 2651 ، 2652 ،

(85) « قۇتادغۇبلىك » ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 2083، 2084، 2086، 2087-بېيتلارغا قارالسۇن.

(86) « قۇتادغۇبلىك » ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 1956، 1957، 1961، 1964، 1965، 2168، 2169، 2170، 2171، 2172، 2173-بېيتلارغا قارالسۇن.

(87) « قۇتادغۇبلىك » ، 2057، 2058، 2059، 2060، 2061، 2062، 2064، 2066، 2069، 2070-بېيتلارغا قارالسۇن.

(88) « قۇتادغۇبلىك » ، 2157، 2158، 2159، 2160، 2161-بېيتلار.

(89) « قۇتادغۇبلىك » ، 264، 2165، 2166، 2081-بېيتلارغا قارالسۇن.

(90) « قۇتادغۇبلىك » ، 3867، 3868، 4996، 4999 ۋە 5000-بېيتلارغا قارالسۇن.

(91) « قۇتادغۇبلىك » ، 2182، 2183، 2187-بېيتقا قارالسۇن.

(92) « قۇتادغۇبلىك » ، 2193، 2188، 2190، 2199-بېيتلارغا قارالسۇن.

(93) « قۇتادغۇبلىك » ، 2218، 2219، 2223، 2234، 2229-بېيتلارغا قارالسۇن.

(94) « قۇتادغۇبلىك » ، 2217، 2208، 2209-بېيتلارغا قارالسۇن.

(95) « قۇتادغۇبلىك » ، 2235، 2236، 2237، 2238، 2239، 2260، 2261، 2240، 2241، 2242-بېيتلارغا قارالسۇن.

(96) « قۇتادغۇبلىك » ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 2436، 2437، 2438، 2439، 2440، 2442، 2444، 2445، 2446، 2447، 2437، 2461، 2441-بېيتلارغا قارالسۇن.

(97) « قۇتادغۇبلىك » ، 2473، 2475، 2476، 2480، 2481، 2482-بېيتلارغا قارلسۇن.

(98) « قۇتادغۇبلىك » ، 2487، 2488-بېيتلارغا قارالسۇن.

(130) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، III توم، 507-بەت.

(131) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم، 468-بەت.

(132) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم، 546-بەت.

(133) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، III توم، 73-بەت.

(134) « قۇتادغۇبلىك » ، 2801، 2802، 2803، 2804، 2805، 2806-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(135) « قۇتادغۇبلىك » ، 2807، 2808، 2815، 2816-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(136) « قۇتادغۇبلىك » ، 2821، 2822-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(137) « قۇتادغۇبلىك » ، 2824، 2832، 2835-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(138) « قۇتادغۇبلىك » ، 2834، 2833، 2829-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(139) « قۇتادغۇبلىك » ، 2843، 2844، 2859، 2876، 2868، 2896، 2870-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(140) « قۇتادغۇبلىك » ، 2854، 2855، 2858-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(141) » قۇتادغۇبلىك » ، 2877، 2878-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(142) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 83-بەت.

(143) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 405-بەت.

(144) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 424-بەت.

(145) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 470-بەت.

(146) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 463-بەت.

(147) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 531-بەت.

2653، 2654، 2658، 2659، 2655- بېيىتلارغا قارالسۇن.

(116) «قۇتادغۇبلىك»، 2663، 2664- بېيىتلارغا قارالسۇن.

(117) «قۇتادغۇبلىك»، 2667، 2668- بېيىتلارغا قارالسۇن.

(118) «قۇتادغۇبلىك»، 2674، 2675، 2676، 2677، 2678، 2679، 2680، 2681، 2698- بېيىتلارغا قارالسۇن.

(119) «قۇتادغۇبلىك» 2693، 2721، 2722، 2723، 2724، 2725، 2726- بېيىتلارغا قارالسۇن.

(120) «قۇتادغۇبلىك»، 2729، 2730، 2731- بېيىتلارغا قارالسۇن.

(121) «قۇتادغۇبلىك»، 2703، 2704، 2705، 2706، 2707، 2708، 2709، 2773، 2733، 2734، 2735، 2736، 2738- بېيىتلارغا قارالسۇن.

(122) «قۇتادغۇبلىك»، 2750، 2761، 2762، 2766، 2764، 2765، 2799، 2800، 2791، 2793- بېيىتلارغا قارالسۇن.

(123) «قۇتادغۇبلىك»، 2679، 2771، 2772، 2773، 2774، 2780، 2782، 2783- بېيىتلارغا قارالسۇن.

(124) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم 426- بەت.

(125) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم 427- بەت.

(126) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم 631- بەت.

(127) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم 636- بەت.

(128) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى II توم 141- بەت.

(129) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، III توم، 330- بەت.

قارالـوُن.

(171) « قوُتادغوُبلك » 4067، 4068، 4069، 4070، 4071، 4072، 4073، 4074- بېيتلارغا قارالـوُن.

(172) « قوُتادغوُبلك » ، 4110، 4111، 4112، 4113، 4114، 4115، 4116، 4125، 4126، 4128، 4129، 4130، 4131، 4132، 4133، 4134- بېيتلارغا قارالـوُن.

(173) « قوُتادغوُبلك » ، 4136 ـ 4148- گىچه قارالـوُن.

(174) « قوُتادغوُبلك » ، 4171، 4172، 4169، 4168، 4316- بېيتلارغا قارالـوُن.

(175) « قوُتادغوُبلك » ، 4174، 4175، 4181، 4182، 4183، 4184- بېيتقا قارالـوُن.

(176) « قوُتادغوُبلك » ، 4201 ـ 4206- گىچه قارالـوُن.

(177) « قوُتادغوُبلك » ، 4233 ـ 4238- گىچه قارالـوُن.

(178) « قوُتادغوُبلك » ، 4472، 4473، 4474- بېيتلارغا قارالـوُن.

(179) « قوُتادغوُبلك » ، 2272، 2270، 2274، 2275، 2276، 2278- بېيتقا قارالـوُن.

(180) « قوُتادغوُبلك » 2323 ـ 2330- غىچه قارالـوُن.

(181) « قوُتادغوُبلك » ، 2317، 2271، 2273، 2283، 2284، 2285- بېيتلارغا قارالـوُن.

(182) « قوُتادغوُبلك » 2294، 2295، 2296، 2297- بېيتلارغا قارالـوُن.

(183) « قوُتادغوُبلك » ، 2298، 2299، 2300، 2301، 2302- بېيتلارغا قارالـوُن.

(184) « قوُتادغوُبلك » ، 2309- دىن 2315 گىچه قارالـوُن

(185) « قوُتادغوُبلك » ، 23332-2340- گىچه قارالـوُن.

(186) « قوُتادغوُبلك » ، 2341-2439- گىچه قارالـوُن.

(187) « قوُتادغوُبلك » ، 2350، 2351، 2352- بېيتلارغا قارالـوُن.

(148) « تۇركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 283-بەت.
(149) « تۇركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 81-بەت.
(150) « تۇركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 600-بەت.
(151) « تۇركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 565-بەت.
(152) « تۇركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 631-بەت.
(153) « تۇركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 71-بەت.
(154) « تۇركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 91-بەت.
(155) (156) « تۇركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 278-بەت
ۋە 281-بەت.
(157) « تۇركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 187-بەت.
(158) « تۇركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 444-بەت.
(159) « تۇركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 529-بەت.
(160) « تۇركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 655-بەت.
(161) « تۇركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 516-بەت.
(162) « تۇركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 593-بەت.
(163) « تۇركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 264-بەت.
(164) « قۇتادغۇبلىك » ، 2884، 28885، 2886، 2888،
2891، 2901، 2902، 2905، 2911-بېيىتلارغا قارالسۇن.
(165) « قۇتادغۇبلىك » ، 2941، 2951، 2916، 2917، 2925،
2926-بېيىتلارغا قارالسۇن.
(166) « قۇتادغۇبلىك » ، 2928، 2929، 2930، 2931،
2932-بېيىتلارغا قارالسۇن.
(167) « قۇتادغۇبلىك » ، 4031، 4023، 4033، 4037، 4038،
4039، 4040، 4041، 4042، 4043، 4044-بېيىتلارغا قارالسۇن.
(168) « قۇتادغۇبلىك » ، 4046، 4047، 4048، 4049-بېيىتلارغا
قارالسۇن.
(169) « قۇتادغۇبلىك » ، 4055 ــ 4063-بېيىتقچە قارالسۇن.
(170) « قۇتادغۇبلىك » ، 4064، 4065، 4066-بېيىتقچە

(208) « قۇتادغۇبلىك » ، 5863، 5864، 5873، 5874، 5876، 5872 ۋە 5877- بېيتلارغا قارالسۇن.

(209) « قۇتادغۇبلىك » ، 4212، 4213- بېيتلارغا قارالسۇن.

(210) « قۇتادغۇبلىك » ، 221، 222- بېيتلارغا قارالسۇن.

(211) « قۇتادغۇبلىك » ، 5198، 5279، 56280، 5281- بېيتلارغا قارالسۇن.

(212) « قۇتادغۇبلىك » ، 5504، 5505- بېيتلارغا قارالسۇن.

(213) « قۇتادغۇبلىك » ، 2860، 2861، 2865، 2866- بېيتقا قارالسۇن.

(214) « قۇتادغۇبلىك » ، 5577، 5546، 5547، 5548 ۋە 5549- بېيتلارغا قارالسۇن.

(215) « قۇتادغۇبلىك » ، 641، 642- بېيتلارغا قارالسۇن.

(216) « قۇتادغۇبلىك » ، 3815، 3816، 3817، 3818، 3819- بېيتلارغا قارالسۇن.

(217) « قۇتادغۇبلىك » ، 295، 296- بېيتلارغا قارالسۇن.

(218) « قۇتادغۇبلىك » ، 5218، 3435- بېيتلارغا قارالسۇن.

(219) « قۇتادغۇبلىك » ، 5555، 5556، 5588، 5589، 5590- بېيتلارغا قارالسۇن.

(220) « قۇتادغۇبلىك » ، 5574-5583- گىچە قارالسۇن.

(221) « قۇتادغۇبلىك » ، 5515-5519- گىچە قارالسۇن.

(222) « قۇتادغۇبلىك » ، 5910، 5911، 5912، 5913، 5914، 5915- بېيتلارغا قارالسۇن.

(223) « قۇتادغۇبلىك » ، 2957-2965- گىچە قارالسۇن.

(224) « قۇتادغۇبلىك » ، 2973، 2974- بېيتلارغا قارالسۇن.

(225) « قۇتادغۇبلىك » ، 1595، 1597، 1598، 1690، 1691- بېيتلارغا قارالسۇن.

(226) « قۇتادغۇبلىك » ، 4527، 4528، 4529، 4530- بېيتلارغا قارالسۇن.

(188) « قۇتادغۇبلىك » ، 2355 ، 2356 ، 2357 ، 2358 ، 2359- بېيتلارغا قارالسۇن .

(189) « قۇتادغۇبلىك » ، 2368 ۋە 2359-2366-گىچە قارالسۇن .

(190) « قۇتادغۇبلىك » ، 2370-2378 گىچە قارالسۇن .

(191) « قۇتادغۇبلىك » ، 2380 ، 2382 ، 2381 ، 2383 ، 2384 ، 2385 ، 2290 ، 2291 ، 2293- بېيتلارغا قارالسۇن .

(192) « قۇتادۇغبلىك » ، 2386-2397-گىچە قارالسۇن .

(193) « قۇتادغۇبلىك » ، 2398-2404-گىچە قارالسۇن .

(194) « قۇتادغۇبلىك » ، 2405 ، 2408 ، 2409 ، 2410 ، 2411 ، 2412 ، 2413- بېيتلارغا قارالسۇن .

(195) « قۇتادغۇبلىك » ، 2417 ، 2418 ، 2419 ، 2420- بېيتقا قارالسۇن .

(196) « قۇتادغۇبلىك » ، 4119 ، 4120 ، 4121 ، 4122 ، 4123- بېيتقا قارالسۇن .

(197) « قۇتادغۇبلىك » ، 2510 ، 2511 ، 2512 ، 2515 ، 2516 ، 2514- بېيتلارغا قارالسۇن .

(198) « قۇتادغۇبلىك » ، 163 ، 164 ، 165 ، 166 ، 167- بېيتلارغا قارالسۇن .

(199) « قۇتادغۇبلىك » ، 1914- بېيتقا قارالسۇن .

(200) « قۇتادغۇبلىك » ، 1609 ، 1610- بېيتلارغا قارالسۇن .

(201) « قۇتادغۇبلىك » ، 4098 ، 4099 ، 4100- بېيتقا قارالسۇن

(202) « قۇتادغۇبلىك » ، 2987 ، 2988- بېيتلارغا قارالسۇن .

(203) « قۇتادغۇبلىك » ، 5484 ، 5487- بېيتلارغا قارالسۇن .

(204) « قۇتادغۇبلىك » ، 5495 ، 5496 ، 5497 ، 5498- بېيتقا قارالسۇن .

(205) « قۇتادغۇبلىك » ، 4409- بېيتقا قارالسۇن .

(206) « قۇتادغۇبلىك » ، 5350 ، 5351- بېيتقا قارالسۇن .

(207) « قۇتادغۇبلىك » ، 5981 ، 5982 ، 5983- بېيتقا قارالسۇن .

ئۇچىنچى باب

ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام جامائەت قانۇنى تەلىماتىنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپقا كۆرسەتكەن تەسىرى

«قۇتادغۇبىلىك» ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ئۇستىدە توختىلىشتىن بۇرۇن ئۇ ياشىغان دەۋردىكى ئىسلام دۇنياسى ۋە ئۇنىڭ قانۇنچىلىق ئەھۋالاتى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، ئىسلام دىنى VII ئەسىردە ئەرەب يېرىم ئارىلىدا مەيدانغا كەلدى. ئىسلام دىنىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك بىر ئىسلاھات بولۇپ، ئۇ ئەرەب يېرىم ئارىلىدا سىياسىي جەھەتتە تىنىچ تۇراقلىقنى بارلىققا كەلتۈرگەن سىياسىي ۋەزىيەت يارىتىپ كونا قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ئىللەتلىرىنى يوقاتتى، جاھىلىيەت دەۋرىنىڭ ئەخلاق قائىدىلىرىگە كۆچلۈك خاتىمە بەردى. دىن، قانۇن ۋە ئەخلاقنىڭ يېڭىچە ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويدى. پۈتكۈل ئەرەب دۇنياسىدا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئۆزگىرىش ھاسىل قىلدى، بۇنداق ئۆزگىرىش بۇرۇنقى قەبىلىۋازلىق ئادەت كۆچلىرىگە قاتتىق تەسىر كۆرسەتتى. قىسقىسى، بۇ ئىسلاھات تامامى ئەرەب قەبىلىلىرىنى ئۆزىنىڭ ئوبيېكتى قىلىپ، ئۇلارنى فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى راۋاج تاپقان ئىسلام يېڭى ئىجتىمائىي كاتېگورىيىسىگە جەملىدى. ئۇ، گەرچە

(227) « قۇتادغۇبلىك » ، 4471، 4462، 4463، 4397، 4398، 4399، 4360، 4342، 4348، 4349، 4350، 5553، 5554، 4338- بېيتلارغا قارالسۇن.

(228) « قۇتادغۇبلىك » ، 2493، 2498، 2473، 811، 812، 813، 814- بېيتلارغا قارالسۇن.

(229) « قۇتادغۇبلىك » ، 4504، 4505، 4506، 4507، 4508، 4509- بېيتلارغا قارالسۇن.

(230) « قۇتادغۇبلىك » ، 1218، 1219، 1220، 1223، 1224، 1225، 1226، 1227، 1228- بېيتلارغا قارالسۇن.

(231) « قۇتادغۇبلىك » ، 4510، 4507- بېيتلارغا قارالسۇن.

(232) قۇتادغۇبلىك » ، 4486، 4487، 4488، 4489، 4490، 4491، 4492، 4493، 4494، 4495، 4496، 4497، 4498، 4501- بېيتلارغا قارالسۇن.

(233) « قۇتادغۇبلىك » ، 4517، 4518، 4513، 4514، 4520، 1303، 1304- بېيتلارغا قارالسۇن.

(234) « قۇتادغۇبلىك » ، 4605، 4604، 4066، 4595، 4594، 1614، 4637، 4640- بېيتلارغا، 1456، 1449، 1460، 1547، 1931، 2111، 2179، 2490، 3077، 4016، 4018، 4605، 5735، 5737، 6588، 6593، 6594، 6595، 4309، 1547، 3049، 4720، 4720، 5765، 6344، 6492- بېيتلارغا قارالسۇن.

(235) (236) ربشت رەھمتى ئارات: « قۇتادغۇبلىك » ، ئىندىكسى. ئىستانبول 1979- يىل نەشرى، تۈركىيە، 362-، 458-، 462- بەت.

ئۆزىگە زادىلا يېقىن كەلتۈرمىگەن بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەخلاق پرىنسىپى ئۇلارنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغانىدى. ئەمما خەلىپە ئوسمان دەۋرىدىن باشلاپ، شۇنىڭدەك كېيىنكى مۇئاۋىيە دەۋرى ھەم ئۆمەۋىلەر بىلەن ئابباسىيلار قاتارلىق ئىككى خاندانلىقتىكى خەلىپىلەر دەۋرىگە كەلگەندە بۇ خىل روھ تەدرىجىي ھالدا ئاجىزلاپ يوقىلىشقا باشلىدى. خەلىپىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان ۋە يېقىن كىشىلىرىنى ۋەزىپىگە تەيىنلەپ ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ قابىلىيەتلىك ياكى قابىلىيەتسىزلىكى، پاك دىيانەتلىك ياكى ئەمەسلىكى بىلەن قىلچە ھېسابلاشمىدى، ئالۋان - ياساق، باج - سېلىقلارنى ئاۋۇتۇپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەلق ئاممىسىنى تېخىمۇ ئەزدى.» (2)

ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسچىسى مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۆز زامانىسىدىلا يېگىدىن بىرلىككە كېلىپ ئەمدىلا گۈللىنىۋاتقان ئەرەب دۇنياسىدىكى «جاھىلىيەت دەۋرى» دىن پەرقلىق ھالدا مەيدانغا كېلىۋاتقان، ئادالەتنى تەكتىلەيدىغان ئىجتىمائىي پاراۋانلىق بەرپا قىلىش ۋەزىپىتىنىڭ ئەبەدىي بولالمايدىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ كەينى-كەينىدىن يەڭگۈشلىنىدىغان ھۆكۈمدارلارنىڭ ئاينىپ ئۆزگىرىشى بىلەن بۇزۇلۇشقا ئۇچرايدىغانلىقىنى ئالدىنئالا كۆرۈپ يەتكەنىدى. شۇڭلاشقا ئۇ: «ئەگەر ياخشى كىشىلەر مېنىڭ دەۋرىمدە ياشىغان كىشىلەردۇر، ئۇلاردىن قالسا ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردە ياشىغان كىشىلەردۇر، ئۇلاردىن قالسا ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردە ياشىغان كىشىلەردۇر. سىلەردىن كېيىن شۇنداق بىر خەلق كېلىدۇكى، ئۇلار خىيانەتكار، ئىشەنچسىز، ئۆزلىرى گۇۋاھلىق بېرىدىغان ئەمما گۇۋاھلىقتا تارتىلمايدىغان، ئاللاغا قىلغان ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمايدىغان ئادەملەردۇر. ئۇلار دۇنياغا تولىمۇ ھېرىس ۋە

شۇنچىۋالا ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ ئەمما، «شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمنى پاچاقلاپ تاشلايدىغان ئامىلغا ئايلىنالمىدى. ئەكسىچە، فېئودال كۈچلەر پايدىلىنىدىغان نەزەرىيىۋى قورالغا ئايلىنىپ، ئېزىلىشكە ئۇچراۋاتقان ئاممىنى قايمۇقتۇرۇپ، فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئېكسپلاتاتسىيىسىنى قوغدايدىغان مەنىۋى ئاساسقا ئايلاندى... خەلىپە، ئىمام ۋە ئەمرلەر مەزھىپىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دىنىي تونۇغا ئورىنىۋېلىپ ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي قارا نىيىتى ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى پەردازلىدى. ئۆزلىرىنىڭ دېھقانچىلىق ۋە سودىدىكى ئىشلەپچىقىرىش بايلىق مەنبەلىرىنى تىزگىنلەش يولىدا ئېلىپ بارغان قانلىق ئۇرۇشلىرىنى ئاقلىدى.» (1)

ئىسلامنىڭ دەسلىپىدە مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تۆت نەپەر خەلىپىنىڭ ئادىل، دىيانەتلىك ئىستىلى قانۇن تۈزۈشىنىڭ پرىنسىپى قىلىنغان بولۇپ، ئىجتىمائىي تۈرمۇشتا قانۇننىڭ ھەممىگە تەڭ تەدبىق قىلىنىشى ئەمەل قىلمىسا بولمايدىغان مىزانغا ئايلانغانىدى. كېيىنكى دەۋرگە كەلگەندە بۇ پرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىنمىدىلا ئەمەس، بەلكى سۇيىقەست جەھەتتە تۆپلۇڭ يامان ئۆزگىرىش ياسىدى. بۇ ھەقتە يەمەن تارىخچىسى سۇلتان ئەخمەد ئۆمەرنىڭ مۇنداق بىر سۆزىنى ئالاھلاپ ئۆتۈشلا كۇپايە. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «خەلىپە ئەبۇبەكرى، ئۆمەر شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ھاكىملىرى ھوقۇقلىرىنى ئىسلام ئېتىقادىدىكى ۋەھىيلەرگە ئاساسەن يۈرگۈزۈپ، كىشىلەرنىڭ باي ياكى كەمبەغەل، قۇلدار ياكى قۇل بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممە كىشىنىڭ قانۇن ئالدىدا باپباراۋەر بولۇشىنى لازىملىقى ھەققىدىكى پرىنسىپلارغا ئاساسلىنىپ ھۆكۈم قىلاتتى. ئىسلامنىڭ دەسلىپىدە بۇ ھاكىملار ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىدىغان نەپسانىيەتچىلىك ۋە ئاچكۆزلۈكنى

مۇنازىرىنىڭ تۈگۈنى ئىدى. ئەرەب تارىخچىسى ئىبن ساتادنىڭ «ئان-تاباگات ئەل-كۇبرا» (مەشھۇر زاتلار ھەققىدە يېزىلغان خاتىرىلەر) دېگەن كىتابىنىڭ 7-توم 118 — 119-بەتلىرىدە قەيت قىلىنىشىچە، بەسرە قازىسى ھەسەن بەسرە ئىلىم مۇتائىلە قىلىۋاتقىنىدا كىشىلەر دائىم دېگۈدەك ئۇنىڭدىن نۇرغۇن مەسىلىلەرنى سورىغان. بەزىسى ھەججاجنا (6) قانداق قارايسىز؟ ئۇ ئادەم ئۆلتۈرۈپ قان تۆكسە، بۇلاڭچىلىق قىلسا، يەنە كېلىپ نامازنى ئوقۇمسا... دەپ سورىسا؛ بەزىلەر، سىز ئۇرۇشقا قانداق قارايسىز؟ دەپ سورىغان. يەنە بەزىلىرى، يېزىد مۇخالىپ بىلەن ئىبن ئەشئاس قاتارلىقلارغا قانداق قارايسىز؟ دەپ سورىغان. ھەسەن بەسرە: ئۇلارغىمۇ ئەگەشمەيمەن، بۇلارغىمۇ بولۇشمايمەن، دەپ جاۋاب بەرگەن. سۇرىيەلىك بىر ئادەم ئۇنداقتا سىز خەلىپىلەرگىمۇ بولۇشمايدىكەنسىز-دە، دېگەندە، ھەسەن بەسرە ناھايىتى قاتتىق رەددە بىلەن: شۇنداق، ھەتتا ئەگەشمەيمەن، دەپلا جاۋاب بەرگەن. (7)

ئۆممۇۋىلەر دەۋرىدىن باشلاپ «بويسۇندۇرغۇچىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە مۇقەددەس جاينىڭ مۇھىملىقى تۇپەيلىدىن، مەككە كۆندىن - كۈنگە بېيىپ، كەيپ-ساپا ۋە ئەيش-ئىشرەت تېزدىن ئەۋج ئېلىپ كەتتى.» (8) خەلىپىلەرنىڭ ئوردىسىدا خىزمەتكە سېلىنىدىغان قوللار ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن ئەسىرلەر بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە سېتىۋېلىنغان، بۇلاپ كېلىنگەن ئايالار، ئۆسمۈرلەرمۇ بار ئىدى. بۇ ۋاقىتتا قوللارنى ئېلىپ-سېتىش ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ناھايىتى تېزلا پۇل تېپىپ باي بولۇشنىڭ ۋاستىسىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. «ئىسپانىيەدىن ئېلىپ كېلىنگەن قوللارنىڭ ھەربىرى 1000 دىنارغا، تۇرك قوللىرىنىڭ ھەربىرى 600 دىنارغا يارايتتى.» ... ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۆممۇۋىلەرنىڭ شىمالىي

راھەتپەرەس كېلىدۇ» دېگەنىدى (3).

ئىسلام تارىخىدىن مەلۇم بولۇشىچە، مۇھەممەد پەيغەمبەردىن كېيىن 4-ئورۇن باسار خەلىپە ئەلىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى خەلىپىلىك ئەۋلادىنى-ئەۋلادقا مىراس قالمىغان ئەسەپ تۈزۈمى بويىچە ئەمەس بەلكى سايلام تۈزۈمى بويىچە داۋاملاشقان بولۇپ، مۇئاۋىيەدىن كېيىنلا ئۇ، مىراس تۈزۈمىگە ئايلاندى. بۇ دەۋرلەردە ئالدىنقىلار تەرىپىدىن مىراس بولۇپ قېپقالغان خەلىپىلىك ھوقۇقىنى تالىشىش كېسىلى قايتىدىن قوزغىلىپ كۈرەش يۈگۈباشتىن ئەۋجىگە چىقتى. دېمىسۇ «ئىسلام دىنىدا خەلىپىلىكنى تالىشىش مەسىلىسىدىنمۇ بەك ئېغىر قان تۆكۈلۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان مەسىلە يوق» بولۇپ، «ھەربىر خەلىپە ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ بىرىنچى خىزمىتى قىلىپ ئۆز ئاتا - بوۋىلىرىغا سادىقلىق بىلەن ئىشلىگەنلەرنى ۋە باشقا ۋىجدانلىق كىشىلەرنى، ئوقۇمۇشلۇق زىالىلارنى ئۆلتۈرۈش، ئاندىن ئۆزىنىڭ يېقىن-يىراق ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ئىچىدىكى ئۆزىگە رەقىب بولغان ۋە بولۇش ئېھتىمالى بولغانلارنى جەھەننەمگە ئۇزىتىش» (5) بىلەن مەشغۇل بولدى.

ئۆمىۋىلەر خاندانلىقى دەۋرى (مىلادى 661 — 750) دە، ئوسمان، ئەلى، تۆلەيھە ۋە زۇبەيرە قاتارلىق مەشھۇر زاتلار ئارقا-ئارقىدىن شېھىت قىلىندى. بۇ رېئاللىق كىشىلەرنى قاتتىق ئويغا سالغان بولۇپ، ھەممىلا جايى ئىسلامىيەتنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە باش قاتۇرىدىغان مۇنازىرە مەيدانىغا ئايلاندى، خەلىپە ئوسمانىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى توغرىمۇ ياكى خاتامۇ؟ ئەلى ئوسمانىنى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىغۇچىمۇ ئەمەسمۇ؟ تۆلەيھە، زۇبەير، ئائىشە قاتارلىقلار ئەلى بىلەن ئۇرۇش قىلسا بولامتى ياكى بولمامتى؟ ئەلىنىڭ «قۇرئان» ھۆكمى بىلەن ئۇرۇش ئەنزارچىلىقىنى ھەل قىلغانلىقى توغرىمۇ-خاتا-مۇ؟... دېگەنگە ئوخشاش مەسىلەلەر دائىم بولىدىغان

تەشكللي قۇرۇلمسى مەمۇرىي ۋە ئەدلىيە فۇنكسىيلىرىنىڭ مۇستەھكەم بولغان ئۇلى ئۇستىدە ئەمەس ئىدى. بۇ ئىككى تەرەپتىكى ئەڭ ئالىي ھوقۇق خەلىپىنىڭ قولىدا بولۇپ خەلىپىنىڭ قول ئاستىدىكى زور بىر تۈركۈم تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلار خەلىپىلەرنىڭ نوپۇزى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ باشقۇرىدىغان زېمىنلىرى ۋە مەمۇرىي ھوقۇق دائىرىسىدىكى ئىشلارنى قانۇننى يۈرگۈزەلەيتتى. ۋەزىرلەرنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇلار مالىيە، ھەربىي ئىشلار، سۇغىرىش قاتارلىق تارماقلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇراتتى ۋە شۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان قانۇن-نىزاملارنى تۈزۈشكە مەسئۇل ئىدى. ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ ۋالىيلىرى، ھەربىي قوماندانلار، خەزىنە باشقۇرغۇچىلار، بازار تەپتىشلىرى، سۇ باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەت دائىرىسى ئىچىدىلا سوت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى، شۇرتا (ساقچى ئەمەلدارى) لار جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى تەكشۈرۈپ بىر ياقلىق قىلاتتى، ئىلگىرى مەيلى تۆت خەلىپە دەۋرىدە بولسۇن، مەيلى مۇھەممەد پەيغەمبەر دەۋرىدە بولسۇن، گۇناھكار دەپ قارالغانلار نەسىھەت قىلىش، ئاگاھلاندۇرۇش، توۋا قىلدۇرۇش، دەررە ئۇرۇش قاتارلىق جازالارغا تارتىلاتتى، ئەمدىلىكتە بولسا، ئۇلارنىڭ ئورنىنى قاماقتا ئېلىش، ئۆلۈم جازاسى بېرىش قاتارلىق قاتتىق بولغان قانۇنىي جازالار ئالدى. بۇنىڭ بىلەن خەلىپىلەرنىڭ ئوردىسىدا رەسمىي ئادەم ئۆلتۈرىدىغان ئاپپالتىلىق جاللاتلار ۋە ئادەم سولايدىغان زىندانلار بارلىققا كەلدى.

ئابباسىيلار (مىلادى 750 ــ 1258) دەۋرىدىمۇ ئۆمەۋىلەر دەۋرىدىكىگە ئوخشاش «كوللېكتىپ توپلىشىپ ھاراق ئىچىش ۋە يەككە ئۆز ئالدىغا ھاراق ئىچىشلەر ئادەتكە ئايلىنىپ كەتتى. ھاراق ئىچىشنى مەنئى قىلىش ئەسلىدە ئىسلام

ئافرىقىغا ئەۋەتكەن ھاكىمى مۇسا ئىبنى نۇسەير (640 — 716) ئافرىقىدا 300 مىڭ ئەسىرگە ئىگە بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى خەلىپە ۋەلىدگە سوۋغات قىلغان. ئۇ مىلادى 711-يىلى مۇئاۋىن باش قوماندان تارىق ئىبنى زىيادنى ئىسپانىيەنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىنى پەتھى قىلىشقا ئەۋەتىپ، ئىسپانىيە گود ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇلىدىن 30 مىڭ قىزغا ئىگە بولغان، مۇسۇلمان گېنېرالىلىرى تۈركستاندىن 100 مىڭ ئەسىرگە ئىگە بولغان.(9)

ھاراق ئىچىش — ئىسلام دىنىنىڭ قانۇنى — «شەرىئەت» تە مەنئى قىلىنغان «جىنايەت» دەپ قارالغان قىلمىشنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇممۇۋىلەر دەۋرىدە قانۇننىڭ بۇ مادداسىغا ئەمەل قىلىنمىدى. تارىخىي قەيتىلەرگە قارىغاندا، ئۇممۇۋىلەر خاندانلىقىنىڭ 2-خەلىپىسى يېزىد ئۇچىغا چىققان ھاراقكەش بولۇپ، بارغانلا يېرىدە قولىدىن ھاراق رومكىسى چۈشمىگەن. شۇڭا ئۇنى كىشىلەر «ھاراقكەش يېزىد» دەپ ئاتاشقان. مەشھۇر قانۇنشۇناس ھەسەن بەسرە (مىلادى 642 — 728) ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان جاسارىتى بىلەن ئالتۇن تەختىكى «ھاراقكەش يېزىد» نى كۆپ قېتىم يۈزتۇرانە تەنقىد قىلغانىدى. مەرۋان II ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان چاغ (مىلادى 744 — 750) دا، مەشھۇر ھەزرىتى ئىمام ئەززەم ئابۇھەنەفە(10) ئىراق ۋالىيسى يېزىد ئىبنى ئۇممەرنىڭ كۈفەدىكى قازىلىق مەنسىپىنى ئېتىراپ قىلمىغانلىقتىن ئەدەبلەش جازاسى بېرىلگەن. ۋەلىد IIمۇ ئىسمى-جىسمىغا لايىق ھاراقكەش بولۇپ، ئىسلام دۇنياسىدا «شاللاق خەلىپە» دەپ نام ئالدى ۋە ھىجرىيىنىڭ 126-يىلى (مىلادى 743 — 744) باشقىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئۇممۇۋىلەر دەۋرىدە گەرچە ئىسلامىيەتچە بولغان بەزى مۇئەسسەسىلەر تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما دۆلەتنىڭ

هەقتە پاكستانلىق مۇسۇلمان تارىخچىسى سەئىد فەيياز مەھمۇدنىڭ ئابباسىيلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى كەيپ-ساپا، چىرىك تۇرمۇشى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتى تېخىمۇ ئەھمىيەتلىكتۇر. ئۇ كىتابىدا: «قىلچە مۇبالىغە قىلمىغان ھالدا ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ ئوردا تۇرمۇشى ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى ياكى پۈتكۈل تارىختا ئۆزىنىڭ ئەيش-ئىشرەت، كەيپ-ساپالىقى بىلەن ھەممىنى بېسىپ چۈشىدۇكى، بىرەر پادىشاھنىمۇ ئۇنىڭغا سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ، ئۇ دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ئۆز گۈناھى تۈپەيلىدىن جاجىسىنى يېدى» دەپ يازىدۇ (14).

ئابباسىيلار دەۋرىدە بىدئەت ئەۋج ئالدى. 2-خەلىپە مەنسۇر ئەبۇجەئفەر تەختىكى ۋاقىتتا (مىلادى 754 — 775)، ئىمام ئەزەم ئەبۇھەنەفە زىندانغا تاشلاندى ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولدى. 7-خەلىپە مەئمۇن (ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتى مىلادى 813 — 833) بىلەن 8-خەلىپە مۇستەئسىم بىللاھ (ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتى مىلادى 833 — 845) دەۋرىدە مۇئتەزىللەر (15) مەزھىپىنىڭ «﴿قۇرئان﴾ ئاللا تەرىپىدىن نازىل بولمىغان، ئۇنى ئادەم يېزىپ چىققان» دېگەن تەشەببۇسى ئېتىراپ قىلىندى ھەمدە دىنىي ئۆلىمالارغا مەجبۇرىي تېڭىلدى. مەئمۇن مۇئتەزىللەردىن بولغان ئەبۇ ئىسھاق دۇۋادنى قازى قۇزاتلىققا تەينلەپ، دىنىي سوت تەسىس قىلدى ھەمدە ئۇنىڭ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكى ئالىي ئەمرلەرنىڭ مۇشۇ ئەقىدىگە ئېتىقاد قىلىش ئەھۋالىنى مەخسۇس تەپتىش قىلىدىغان ئورۇنغا ئايلاندۇردى. مانا مۇشۇ چاغدا ئىمام ئەھمەد ئىبنى ھەنبەل(16) مۇئتەزىللەر مەزھىپىنىڭ يات تەشەببۇسىنى قوبۇل قىلغىلى ئۇنىمىغانلىقى ئۈچۈن زىندانغا تاشلاندى.

قىسقىسى، بۇ دەۋردە قانۇن ئاياغ-ئاستى قىلىندى،

دىنىنىڭ ئەڭ چوڭ بىر ئالاھىدىلىكى ئىدى. ھالبۇكى... خەلىپە، پادىشاھ، ۋەزىر ھەتتا سوتچىلارمۇ بۇنىڭغا سەل قارىدى. چىلان چىلانغان ھاراقلار ئەڭ ئېسىل ئىچىملىك ھېسابلىناتتى. زىياپەتلەردە قىزلارنى ناخشا ئېيتقۇزۇش بىلەن بەزمە قىلىش ئەجەبلىنەرلىك ئىش ھېسابلانمايتتى... كۆرگىلى بولمىدۇكى، بۇنداق زىياپەتلەرگە قاتناشتۇرۇلمىغان ناخشىچى قىزلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك شەھۋانە چۆرىلەر بولۇپ، بۇ شۇ ۋاقىتتىكى ياشلارنىڭ ئەخلاقىغا نىسبەتەن ئەڭ ئېغىر تەھدىتنى شەكىللەندۈرۈپ تۇراتتى.» (11) بۇنداق چىرىكلىك خەلىپىلەرنىڭ مۇئمىن (مۇسۇلمانلار) لەر بىلەن يىراقلىشىپ ئۆزلىرىنىڭ تەختتىن دومىلاپ چۈشۈشىنى تېزلەتتى. ئۇرۇش سەپلىرىدە بولسا، رەقىبلىرىنى كۆپەيتىپ كېشىنى چۆچۈتكۈدەك سۈيقەست ۋە سىياسىي ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلدى.

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئابباسىيلار خاندانلىقىدا 37 نەپەر خەلىپە ئىسلام دۇنياسىنىڭ شەرقىگە 508 يىل (يەنە بەزى ئېتىلىشلاردا 523 يىل دېيىلىدۇ) ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولۇپ، خاندانلىقنىڭ تۇنجى قۇرغۇچىسى بولغان ئەبۇئابباس ئالتىنچى خەلىپە مۇھەممەد ئەمىن زۇلىيەمىن تەرىپىدىن، ئونىنچى خەلىپە موتەۋەككىل ئون بىرىنچى خەلىپە مۇنتەسىر تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغان(12). خاندانلىقنىڭ ئاخىرقى توققۇز خەلىپىسىمۇ قىسقىنە 50 يىل ئىچىدە قول ئاستىدىكى تۈركلەردىن تەشكىللەنگەن مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ باشلىقلىرى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلانغان. بۇلارنىڭ بەزىلىرى سۈيقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن، بەزىلىرى دارغا ئېسىلغان، بەزىلىرى زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈلگەن، ئەڭ ئاخىرقى خەلىپە ئەلمۇستەئسىم مىلادى 1258-يىلى ھىلاكۇخان تەرىپىدىن ئىككى ئوغلى بىلەن قوشۇپ بوغۇپ ئۆلتۈرۈلگەن(13). بۇ

نىك كۆرسەتمىسىگە خىلاپلىق قىلغان سوتچىلارنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش توغرىسىدىكى قىسقا پەرمانلىرى بولاتتى.»(18)

مانا مۇشۇنداق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش نەتىجىسىدە ئەينى زامانىنىڭ ئۆزىدە ئەدەبىياتتا ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ ھامىيلىرى بولغان خەلىپىلەرنى ئەخلاقىي جەھەتتىن توغرا يولغا يېتەكلەشنى مەقسەت قىلغان «ئوردا ۋەزىر-ۋۇزرا مەزھىپى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىيات شەكلى(19)شەكىللەنسە، ئەنگلىيىلىك كورسۇن ئەپەندى تەرىپىدىن «جامائەت قانۇنى تەلىماتى» دەپ ئاتالغان قانۇن يېڭىلاش ھەرىكىتى قانۇنشۇناسلار ئارىسىدا بارلىققا كەلدى ۋە ھەرقايسى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى شۇنداقلا قانۇنشۇناسلىرىغا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى.

قاراخانىلار سۇلالىسىدىكى ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي، ھەربىي ۋە ئەدلىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان ئەقلىي، ئەخلاقىي، جىسمانىي جەھەتتىكى مەجبۇرىيەت ۋە شەرتلىرىنىڭ «قۇتادغۇبلىك» تە بىر تۇتاش قىلىپقا سېلىپ ئۇلچەملەشتۈرۈلۈشى — ئەينى ۋاقىتتا ئىسلام دۇنياسىنىڭ مەركەزلىرىدىن بولغان باغدادتا مەيدانغا كەلگەن «جامائەت قانۇن تەلىماتى» ۋە بۇ تەلىماتنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلغان قانۇن يېڭىلاش ھەرىكىتى ئۇچقۇنلىرىنىڭ قاراخانىلار سۇلالىسىگە يېتىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ قانۇنچىلىق ئەمەلىيىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانلىقىنىڭ بىر دەلىلىدۇر.

جامائەت قانۇن تەلىماتى — كالامىزم ئىلاھىيەتچىلىكىنىڭ ھوقۇقشۇناسلىق بىلەن قانۇنشۇناسلىقىغا ماسلاشتۇرۇلۇشى بولۇپ، VIII ئەسىردە ئىسلام قانۇنشۇناسلىرى تەرىپىدىن بىخلاندۇرۇلغان. ئۇنىڭغا تۇنجى ئۇل قويغۇچى كىشى ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ 5-خەلىپىسى ھارۇن رەشىد (ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتى مىلادى 786 — 809) دەۋرىدە «قازى قۇززات» (ھازىرقى ئەدلىيە

خەلىپىلەر ئۆز خاھىشلىرىغا ئاساسەن پەرمانلار چۈشۈرۈپ، قانۇن ئورگانلىرىنىڭ خىزمىتىگە ئارىلاشتى، بۇنىڭ بىلەن ئەدلىيە، قانۇن ئورگانلىرى پاسسىپ ھالغا چۈشتى. خۇددى مىسرلىق قانۇنشۇناس ھەسەن ئىبراھىم ھەسەن «ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ ئەدلىيە تۈزۈمى ۋە ئىسلام شەرىئىتى» دېگەن ئەسىرىدە ئالاھىدە توختىلىپ ئۆتكەنىدەك «ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە ئەدلىيە خىزمىتى سىياسەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايى قالمىدى. خەلىپىلەر ئەدلىيە خىزمەتچىلىرىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋالغانلىقتىن، قازىلار قانۇننى ئىجرا قىلدۇرغان ۋاقىتلىردا زادى قانداق قىلىشلىرىنى ۋە قايسىسىنى ئىجرا قىلىشنى بىلەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى. خەلىپىلەر ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ ھۆكۈم چىقىرىشىغىمۇ ئارىلىشىۋالغانلىقتىن، قازىلار دائىم خىزمىتىدىن ئىستىپا بېرىشنى تەلەپ قىلدۇرغان بولۇپ قېلىشقانىدى.» (17) بۇ ھەقتە لوندون ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاسىيا-ئافرىقا ئىنستىتۇتى قانۇن فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرى، پروفېسسور ن. ج. كورسۇن ئەپەندى مۇنۇلارنى يازىدۇ: «ئابباسىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى 〈شەرىئەت〉 نىڭ ھاميلىرى بولغانلىقىدىن پەخىرلىنىپ ماختىنىپ يۈرۈشەتتى. ئۆزىنىڭ سىياسەت توغرىسىدىكى شەخسىي چۈشەنچىلىرىنى 〈شەرىئەت〉 بىلگىلىمىلىرىنىڭ ئاساسى قىلىشقا كۆرسەتمە بېرەتتى، سوتنىڭ مۇستەقىل بولۇشىغا يول قويمايتتى، سوتنىڭ بىردىنبىر مەسئۇلىيىتى 〈شەرىئەت〉 نى يولغا قويۇش دەپ قارايتتى. پۇتۇكچىلەر قازىلار تەربىيىدىن ھۆكۈم قىلىنغان ئىشلارنىڭ خەلىپە ۋە ھاكىملارنىڭ ئۆز ئەمەلىيىتىدە كۆرسىتىلگەن ئىشلەنمىسىنى باش قاتۇرۇپ پۇتۇشكەندەك قىلسىمۇ ئەمما ئۇلارنىڭ كۆپىنچە چاغلاردا پۇتىدىغىنى ھۆكۈمدارلارنىڭ قازىلارغا چۈشۈرگەن ئۇلارنىڭ پەتۋالىرىنى بىكار قىلىش توغرىسىدىكى بۇيرۇقلىرى بىلەن يۇقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈمرانلار-

بولۇشتەك ئەخلاقىي پەزىلەتكە ئىگە بولۇش ۋە شۇ ئاساستا ھۆكۈم چىقىرىش؛ يەنە بىرى ئاللانىڭ قانۇن ھەققىدىكى كەلىملىرىگە ۋە ئىبارىلىرىگە نوغرا تەپسىر ئېيتىش ئىقتىدارى يەنى ئىجتىھات بولۇشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ تەلىمات يەنە يۇقىرىقى شەرتلەرگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۇزۇن مۇۋاپىق دەپ قارىغان قەدەم باسقۇچلار بويىچە ئىش كۆرۈشىگە، دىنىي قانۇن تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان پرىنسىپلارنى يۈرگۈزۈش ۋە تولۇقلاشقا ھوقۇقلۇق ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى.» (22)

بۇ مەسىلەك ئوتتۇرىغا قويغان يېڭى قانۇن تەلىماتىنىڭ مەزمۇنلىرى ئىسلام قانۇنچىلىقىدا ئىلگىرى بولمىغان ئادۋوكاتلىق تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، قانۇننى ئىجرا قىلىشنى نازارەت قىلىش؛ قانۇننى ئىجرا قىلىشتىكى ناھەقچىلىقلارنى توگىتىپ، ئادالەتنى بەرپا قىلىش؛ خەلىپىلەر ۋە ئوردىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ يەنى دۆلەت خادىملىرىنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان ئەقلىي، ئەخلاقى، جىسمانىي جەھەتتىكى مەجبۇرىيەت ۋە شەرتلىرىنى نىزام قىلىپ بېكىتىپ قانۇنلاشتۇرۇش؛ پۇقرالارغا زۇلۇم سېلىپ قانۇننى بۇزۇپ، يولدىن چىققان ئەمەلدارلار ئۈستىدىن سۇنۇلغان ئەرز-شىكايەت دېلولىرىنى قوبۇل قىلىپ تېزگاۋ قىلىش ۋە جازالاشقا تېگىشلىكلىرىنى قانۇن بويىچە جازالاش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ مەسىلەكنىڭ تەلىماتى ئېتىراپ قىلىنغاندىن كېيىن، «شەرىئەت» نىڭ ئەدلىيە تۈزۈمىدە ئۆزگىرىش بارلىققا كېلىپ قوش سوت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

قوش سوت تۈزۈمى — يېڭىدىن تەسىس قىلىنغان ئاغزاكى سۇنۇلغان ئەرزلەرنى بىرتەرەپ قىلىش سوتى بىلەن ئىلگىرىدىن تارتىپ بولغان دىنىي سوتنىڭ قوبۇل قىلىندىغان دەۋالارنى تەقسىملىشىۋېلىپ ئۆز ئالدىغا تېزگاۋ قىلىش تۈزۈمى بولۇپ،

مىنستىرىغا توغرا كېلىدۇ) لىقا تەيىنلەنگەن كۈفەلىك مەشھۇر قانۇنشۇناس ئەبۇ يۈسۈپ (731 ــ 798) دۇر. ئۇ ھارۇن رەشىدكە تۇزۇپ بەرگەن «كىتابۇل خىراج» (يەر بېجى قانۇنى) دېگەن دەستۇرىدە بۇ تەلىماتنىك بەزى چەكلىملىك تەرەپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىسلام دۇنياسىدا بۇ ھەقتىكى تەپەككۇر ۋە مۇنازىرىلەر باشلاندى. XI ئەسىرگە كەلگەندە ئاندىن رەسمىي بىر مۇكەممەل تەلىمات بولۇپ شەكىللەندى. ئۇنى بۇ ساھەدە ئەڭ ئەتراپلىق، ئەڭ سىستېمىلىق شەرھلىگەن كىشى شافىي (20) مەزھىپىنىڭ شەرئىە تشۇناسى ئەبۇ ھەسەن ئەل مەۋەردى (ۋاپاتى مىلادى 1057-يىللار) دۇر. ئۇ «كىتابۇل ئەھكام ئەسۇلتانىيە» (سۇلتانلارنىڭ ھۆكۈملىرى توغرىسىدىكى قائىدىلىرى) دېگەن ئەسىرىدە بۇ تەلىماتنى ئەتراپلىق ۋە سىستېمىلىق ھالدا شەرھلىدى. كېيىنچىرەك بۇ مۇھاكىمىگە ھەنبەلى مەزھىپىنىڭ تەفسىرچىلىرىدىن بولغان مەشھۇر ئىبن تەيمى (ۋاپاتى مىلادى 1338-يىللار) بىلەن مالىك ئىبن پارخۇن (ۋاپاتى مىلادى 1395-يىللار) لار قاتناشتى ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدى.

شۇنداق قىلىپ «XI ئەسىردىن باشلاپ قانۇنشۇناسلىق ئىلمىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلى بىر خىل جامائەت قانۇنى تەلىماتىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئۇ، ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ تەشكىلىي ئەمەلىيىتىدە بۇرۇندىنلا ئۇستۇنلۇكتە تۇرۇۋاتقان (شەرئىەت) نىڭ ئورنىنى نەزەرىيە جەھەتتىن ئاساسلىدى. بۇ تەلىمات سۇننىي (21) مەزھىپىنىڭ بارلىق قانۇنشۇناسلىق ئېقىملىرىغا ئاساسىي جەھەتتىن ئورتاق بولۇپ، خەلىپىلەرنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان مەجبۇرىيەت ۋە شەرتلىرىنى قانۇن قىلىپ بېكىتتى. بۇ شەرتلەر ئىچىدە مۇنداق ئىككى تۈرلۈك مۇھىم تەلەپ بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى قاتتىق ئىخلاسمەن ۋە تەقۋادار

ئەڭ ئاۋۋال ئۆمۈۋىلەرنىڭ ھەربىي ئاقسۆڭەكلىرى ئارىسىدا مەيدانغا كەلدى. دەسلىپىدە «قازى» دېيىلىدىغانلارنىڭ ۋەزىپىسى خوسۇسىيلارنىڭ قانۇنغا چېتىلىدىغان شەخسىي جېدەل-ماجىرالىرىنى ھەل قىلىش بولۇپ، ئۇ ھەربىي مۇئەسسەسىلەر ئىچىدىكى بىر خىل مەمۇرىي خىزمەت ھېسابلىناتتى. دەسلىپىدە ئۇلارنىڭ ھوقۇقى دۆلەتنىڭ ھەر خىل قوشۇمچە تارماقلىرىدا كۆپرەك ئىشلىگەن بولسا، ئۆمۈۋىلەرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، مەمۇرىي تارماقلىق خاراكتېرىنى يوقىتىپ، مەركىزىي ئەدلىيە ئورگانلىرىغا ئايلاندى. لېكىن ئۇلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۈرىدىغان ئەدلىيە ئەمەلدارلىرىدىن بولماي، خەلىپىگە بېقىندىغانلاردىن ئىدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ چىقارغان ھۆكۈملىرى شۇلارنىڭ ئۆزىنى ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن يۇقىرى دەرىجىلىك سىياسىي ھۆكۈمدارلارنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتەتتى. ئۇلار ھۆكۈملىرىنى ئۆزلىرىنى ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن يۇقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈمدارلارنىڭ ياردىمىگە تايانماي تۇرۇپ قانۇنىي كۈچكە ئىگە قىلالمايتتى.

«مۇختەسىب» دېيىلىدىغان تەپتىش ئەمەلدارلىرىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىمۇ دەسلىپىدە ئانچە زور ئەمەس ئىدى. كېيىنچە ئۇنىڭغىمۇ پەۋقۇلئاددە چوڭ ھوقۇقلار بېرىلدى. خۇددى كورسۇن ئەپەندى ئېيتقاندەك: «بۇ ئەمەلدارلار يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئادەتتىكى دىنىي ئەخلاق ئۆلچىمى نورمىلىرىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىشقا قويۇلغان بولۇپ، ۋەزىپىسى — مۇسۇلمانلارنىڭ نامماز ئوقۇتەش، پەرھىزلەرنى ئادا قىلىشتىن تارتىپ تاكى ئاممىۋى سورۇنلاردا ئەر-ئاياللارنىڭ بىر-بىرى بىلەن ئوچراشماسلىقىغىچە بولغان ئەھۋاللارنى تەكشۈرۈش ۋە تەپتىش قىلىش ئىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇلار يەنە بازارلاردا سادىر بولغان يەڭگىل خاراكتېردىكى جىنايى قىلمىشلار مەسىلەن، يېمەكلىكلەرنى كۆپ يىغىۋېلىپ

قانۇنشۇناسلارنىڭ نەزەرىدە، بۇنداق سوت قۇرۇلغاندا دىنىي سوت يالغۇز تۇرغان ۋاقىتتىكىگە قارىغاندا خاتالىق ۋە ئۇۋالچىلىقلار كەم سادىر بولاتتى ياكى ئۇلارنىڭ ئالدى ئېلىناتتى. بۇنىڭ بىلەن دىنىي سوت ھەل قىلالمايدىغان بەزى دەۋالار «ئاغزاكى سۇنۇلغان ئەرزلەرنى بىر تەرەپ قىلىش سوتى» غا تاپشۇرۇپ بېرىلىدىغان بولدى. ئىلگىرى دىنىي سوت «مەھكىمە شەرئى» دەپ ئاتالغان بولسا، مانا بۇ چاغدا يېڭىدىن تەسىس قىلىنغان ئاغزاكى سۇنۇلغان ئەرزلەرنى بىر تەرەپ قىلىش سوتى «مەھكىمە مەزالىم» دەپ ئاتالدى. «مەھكىمە شەرئى» نىڭ ھامىيلىرىدىن بولغان «قازى» لار ئاللانىڭ قانۇنىنى ئىجرا قىلغۇچىلار بولسا، «مەھكىمە مەزالىم» نىڭ ھامىيلىرىدىن بولغان «ساھىبۇلمەزالىم» لار مەۋجۇت جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمرانلار قانۇنلىرىنىڭ ئادالەتلىك بىلەن يۈرگۈزۈلۈشىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان ۋەكالەتچىلەر ئىدى. شۇنداق قىلىپ قانۇن ئەمەلىيەتتە بارا-بارا يەنە بۇ ۋەكالەتچىلەرگە ۋەكالىتەن كونكرېتنى ئىش قىلىدىغان، «قازى» لار تەكشۈرۈشنى رەت قىلغان دەۋالارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان «ساھىبۇل رادىد» (ۋەكالەتلىك قىلىپ ئېگىسىگە قايتقۇچى دېگەن مەنىدە) لەر بىلەن مەخسۇس جىنايى ئىشلار دەۋالىرىنى تەپتىش قىلىدىغان «ۋالىئەلجارائىم» (ھۆكۈمدارغا ۋەكالىتەن جىنايى ئىشلار قىلمىشلىرىنى سوتلايدىغان كىشى دېگەن مەنىدە) لار مەيدانغا چىقتى. ئۇلارنىڭ ھوقۇقى «قازى» لار بىلەن «مۇختەسىب» (ياكى مۇھتەسىپ) دېيىلىدىغان تەپتىش ئەمەلدارلىرىنىڭكىدىن خېلىلا چوڭ ئىدى.

«قازى» لار بىلەن «مۇختەسىب» لەر ئۆزئارا دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان مۇئەسسەسىلەر ئىدى. «قازى» —

هجرییننك 255 ـ 256-یللری (میلادی 869-یللار) تۆت تەرەپكە قارىتىپ دەرۋازا قويۇلغان بىر ئېگىز مۇنار ياساتقانلىقى هەم ئۇنىڭغا «مەزالىم مۇنارىسى» دەپ نام بېرىپ ئۇنى پۇقرالار ۆە دەردمەن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كېلىپ دەردىنى تۆكىدىغان هەم تۆزۈمنى ئاقلايدىغان جايغا ئايلاندۇرغانلىقىنى يازىدۇ، هەم «سالمە ئىبنى ئەلى، بىر كۈنى مەن مۇهتەدىنىڭ (مەهكىمە مەزالىم) دە بىر ئۇۋال قىلىنغان دېلوىنى سوراق قىلىشقا قاتناشقىنىمدا ئۇنىڭغا سۇنۇلغان ئەيبنامە بىلەن ئۇنىڭ جايلارغا چۆشۈرگەن پەرمانىنىڭ ناھايىتى تېز ئۇنۇم بېرىپ مېنىڭچە بولماندا، ئەگەر مۇكەممەل دەرىجىگە يەتكەزگىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم، دېگەندى» دەيدۇ (25).

«مەهكىمە مەزالىم» بىلەن «مەهكىمە شەرئى» نىڭ هوقۇق دائىرىسىدىكى پەرقلەرنى مەۋەردى ناھايىتى ئەتراپلىق شەرهلىگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىكى پەرق ئاساسلىقى «مەهكىمە مەزالىم» رىياسەتچىلىرىنىڭ قازىلارغا قارىغاندا ناھايىتى چوڭ هوقۇققا ئىگە بولغانلىقىدىنىدۇر. ئۇنىڭ شەرهلەشچە، ئۇلار تېررورلۇق ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپ دەۋاگەرلەرنىڭ ئەيبكارلىك ئۆزىنى ئاقلىشىغا قارشىلىق كۆرسىتىشىنى چەكلەشكە، بۇلاڭچىلىق ۆە زومىگەرلىك تالىشىش قاتارلىق قانۇنسىز هەرىكەتلەرنى مەنئى قىلىپ توسۇشقا هوقۇقلۇق، گۇۋاهچىلارنىڭ بەرگەن گۇۋاهلىق ئىسپات ماتېرىياللىرىنى، ئادەم ئىسپاتى، ماددىي ئىسپات قاتارلىقلارنى قايتا تەپتىش قىلىپ ئۇنىڭ راست-يالغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىشقا هوقۇقلۇق، ئەگەر دەۋالاشقۇچىلار لىلا گۇۋاهلىق بەرگۈچىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىنى تىنچ يول بىلەن هەل قىلىش توغرىسىدىكى پىكرىگە قايىل بولمىسا، «ساهىبۇلمەزالىم» لەر دەۋالاشقۇچىلارنىڭ ئېتىراز بىلدۇرۇشىگە يول قويىدۇ، ئاندىن قازىلار

بىسمدارلىق قىلىش، تاۋارلارنىڭ قۇسۇرىنى يوشۇرۇپ ناچار مالىلارنى ياخشى دەپ سېتىش قاتارلىقلارنى قانداق ۋاقىتتا ئۇچراتسا شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا سوتلاپ بىر تەرەپ قىلىشقا ھوقۇقلۇق ئىدى. بۇ — ئۇلارنىڭ قوشۇمچە ئۇسىنىگە ئالغان ۋەزىپىلىرىنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىناتتى. ئاۋادا ﴿ مەھكىمە مەزالىم ﴾ نى قازىلار تەرگاۋ قىلىشقا ئامالسىز قالغان دېلولارنى تەرگاۋ قىلىدۇ دېسەك، ئۇنداقتا قازىلارنىڭ بۇنىرى ئىززەت-ئابروي ئالدىدا بەرەر قېتىم قاراپ قويۇشقىمۇ ئەرزىمەيدۇ دەپ قارىلىدىغان دېلولارنى ﴿ مۇختەسىب ﴾ لەر سوتلاپ بىر ياقلىق قىلاتتى. » (24)

« مەھكىمە مەزالىم » نىڭ خاراكتېرى ھەققىدە ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى خەلدۇن مۇنداق دەپ يازىدۇ: « بۇ ھاكىمىيەت بىلەن ئەدلىيە ھوقۇقىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ۋەزىپە ئورگىنى بولۇپ، ئۇنىڭدا ناھايىتى چوڭ ھوقۇق ۋە يۇقىرى ئابروي بولۇش كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا ناھەقچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغۇچىلار باستۇرۇلىدۇ، يولدىن چىقىپ كەتكەنلەر جازالىنىدۇ، قازىلار ھەل قىلالمايدىغان چىگىش دېلولار ھەل قىلىنىدۇ، دەلىل-ئىسپات، ھۆكۈمگە يوللانغان دېلو ماتېرىياللىرى ۋە باشقىلارنىڭ دېلو ئۈستىدە بەرگەن گۇۋاھلىق ئىسپاتلىرىنى قايتا قاراپ چىقىلىدۇ، ھۆكۈملەرنىڭ ۋاقتى كېچىكتۈرۈلۈپ دېلولارنىڭ ھەققىي قىيافىتى ئېنىقلىنىدۇ ياكى دەۋاگەرلەر بىلەن جاۋابكارلار مۇرەسسەگە تارتىلىپ ئىختىلاپلار تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىنىدۇ ياكى بولمسا قايتىدىن يېڭى دەلىل-ئىسپات ئېلىنىپ باشقىدىن ھۆكۈم چىقىرىلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنىڭ قازىلارنىڭكىدىنمۇ كەڭرەك بولغانلىقىدىندۇر. » (24) ئەرەب تارىخچىسى مەسئۇدى ئۆزىنىڭ « ئالتۇن يايلاق » دېگەن كىتابىنىڭ II تۇم 436-بېتىدە، ئابباسىيلارنىڭ 14-خەلىپىسى مۇھتەدىنىڭ

بولۇپ، ئۇنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ھىجرىيىنىڭ 306-يىلى ئۆزىنى ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن ئايال خوجايىنى تومارنىڭ «مەھكىمە مەزالىم» دە مەنسەپكە تەيىنلەنگەن چېغىدىكى ھوقۇقىنىڭ دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن. تومار خەلىپىنىڭ ئانىسى تەرىپىدىن پەرمان چۈشۈرۈلۈپ ياساتقۇزۇلغان رىسالىنى شەھىرىدە ئەنە شۇنداق بىر سوت تەسىس قىلىپ، ھەر جۈمە كۈنى پۇقرالارنىڭ ئەرز-شىكايەتلىرىنى تىڭشاپ بىر تەرەپ قىلىشنى ئوردىنىڭ دائىملىق كۈنتەرتىپىگە ئايلاندۇرغانلىقى ئۈچۈن دەۋالارنى بىر تەرەپ قىلغان چاغدا قازى ھەم تۆرىلەرمۇ قاتناشتۇرۇلاتتى، قارار ھەم ھۆكۈملەرنىڭ ھەممىسىگە ئۇ ئۆزى بۇاستە ئىمزا قويىاتتى. (26)

پروفېسسور كورسۇننىڭ تەتقىق قىلىشچە، بۇ چاغدىكى ئىسلام دىنىنىڭ قانۇن تۈزۈش ئەمەلىيىتى قوش سوت تۈزۈمى ئاساسىغا ئورنىتىلغان بولۇپ، دۆلەتنىڭ ئومۇمىي فۇنكسىيىسى نەزەرىيە جەھەتتىنلا دىنىي خاراكتېرغا ئىگە ئىدى. ئەمما «مەھكىمە مەزالىم» نىڭ سوت قىلىش ھوقۇقى بىلەن شەرىئەت سوتىنىڭ سوت قىلىش ھوقۇقى ئوتتۇرىسىدا پەرقلىق ئايرىما بولۇپ، ئۇ ئۆرپ-ئادەت سوتى بىلەن دىنىي سوتنىڭ پەرقلىق ئايرىمىسىغا بەكمۇ ئوخشايتتى. كورسۇننىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «〈مەھكىمە مەزالىم〉 نىڭ يۈرگۈزىدىغان ھوقۇقىنىڭ دائىرىسىنى ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران ئۆزى ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن بەلگىلەيتتى ھەمدە ئۇنى داۋاملىق كېڭەيتىپ 〈مەھكىمە شەرئى〉 لەرگە ئۈرۈش ئېلان قىلىش ھالىتىنى شەكىللەندۈرۈپ تۇراتتى. بۇ ئەھۋاللارنى ئەرز سۈنۇپ كەلگەنلەرنى كۈتۈۋېلىش ئىشلىرى سوتى (ھاجىپ) نىڭ مەملۇك خانداناللىقى دەۋرىدە مىسىردا كەڭ دائىرىلىك سوت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغانلىقى ئارقىلىق چۈشىنىش مۇمكىن.» (27) پروفېسسور كورسىن بۇ يەردە بىر تەرەپتىن، «ھاجىپ» نى «مەھكىمە مەزالىم» نىڭ

دەۋالاشقۇچىلارنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئېتىراز بىلدۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىندۇ. «ساھىبۇلمەزالىم» لەر گۇۋاھچىلارنىڭ گۇۋاھلىقىدىن گۇمانلانسا، ئۇلارنى قەسەم قىلىشقا زورلايدۇ ياكى گۇۋاھچىلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىپ گۇمانىنى يېشىدۇ. گۇۋاھچىلار كەلتۈرۈلۈشتىن بۇرۇن ئۇلارغا ئالدىنئالا خەۋەر يەتكۈزۈلۈپ قويۇلىدۇ. ئەدلىيە ئەمەلىيەتتە دەۋاگەرلەرنىڭ ئېنىق گۇۋاھچىلارنى كۆرسىتىشى ئالدىن بۇيرۇلىدۇ، گۇۋاھچىلار تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئەمەلىيلەشكەندىن كېيىن ئاندىن ئۇلارنىڭ بەرگەن گۇۋاھلىق ئىسپاتلىرىنى ئاڭلاشقا بولىدۇ.

«مەھكىمە مەزالىم» دە سوتنى ئادەتتە خەلىپىلەر ياكى خەلىپىلەرنىڭ قانۇنىي ۋەكالەتچىلىرىدىن بولغان «ساھىبۇلمەزالىم» لەر ئۆزلىرى بۇاستە ئۇيۇشتۇرىدۇ. ئەرز سۇنغۇچى تەرەپ ناۋادا ئەمەلدار بولسا، مۇتۇەللەر سوتنى ئەرز سۇنغۇچىنىڭ تەلەپ قىلغان كۈنىگە توغرىلاپ بېرىدۇ. ئايرىم سوتلاشقا تېگىشلىك بولغان دەۋالارغا قارىتا ئۇدا يەتتە كۈن سوتلاش ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئەرەب تارىخچىسى سۇيۇتىنىڭ «خەلىپىلەر تارىخى» دېگەن كىتابىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، «مەھكىمە مەزالىم» ئۆزۈمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئابباسىيلار خاندانلىقىدىكى ۋەزىرلەرمۇ كېيىنچىرەك «مەھكىمە مەزالىم» غا بېرىپ دەۋا سورايدىغان بولغان. بۇ دەۋردە ئوردا ئائىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۇلار تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان سوت يىغىنلىرىغا قاتنىشاتتى، بەزى ھاللاردا «مەھكىمە مەزالىم» نىڭ «ساھىبۇلمەزالىم» لىكىگە ئايالاردىنمۇ تەيىنلەنگەنىدى. ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ 18-خەلىپىسى مۇقتەدىر (مىلادى 908-يىلى تەختكە چىققان، 25يىل خەلىپە بولغان) نىڭ ئانىسى مانا مۇشۇنداق يۇقىرى مەنسەپكە تەيىنلەنگەن

نىزامۇلمۇلك، (29) غەزنەۋىلەر تارىخچىسى بەيھەقى(30) يېقىنقى زامان مىسىر تارىخچىسى ھەسەن ئىبراھىم ھەسەن، پاكىستان تارىخچىسى سەئىد فەيياز مەھمۇدلەرمۇ «مەھكىمە مەزالىم» غا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان «ھاجىپ» لەر ھەققىدە بەزى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ.

ئۇلارنىڭ قەيتلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، «ھاجىپ» — ئۆمەۋىلەر، ئابباسىيلار، سامانىلار، سەلجۇقيلار، غەزنەۋىلەر، مەملۇكلەر شۇنداقلا قاراخانىلارنىڭ دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ ھەممىسىدە بىردەك تەسىس قىلىنغان مۇئەسسەسە بولۇپ، ئۇنىڭغا تەيىنلەنگەنلەر ھەربىر ھاكىمىيەتلەردە ۋە ھەربىر دەۋرلەردە ئوخشاش بولمىغان تارىخىي ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەنىدى. ئۆمەۋىلەرنىڭ ئاندالۇزىيە (ئىسپانىيەنىڭ جەنۇبى) دە قۇرغان بىر تارماق ھاكىمىيىتىنىڭ خەلىپىسى ھىسام II (مىلادى 976 — 1000) دەۋرىدە مۇھەممەد ئىبنى ئەبى ئامۇر ئىسملىك بىر كىشى يۇكسەك تالانتىغا ئاساسەن دەسلەپتە ساراي مۇشاۋىرلىقىغا كۆتۈرۈلۈپ كېيىن «خاس ھاجىپ» دەپ ئاتالغانىدى. ئۇ بىر يېڭى ساراي سالدۇرۇپ، ئۇنىڭغا «مەدىنە قەسرىنسى» دەپ نام بەرگەن. مېتال پۇل ئۇستىگە ئىسمىنى ئويدۇرۇپ، نامىنى خۇتبىدە ئوقۇتقان. ئاندالۇزىيىگە 30 يىل ھۆكۈمران بولۇپ، ئارمىيىنى قايتىدىن قۇرۇپ تەشكىللىگەن، «مەنسۇر» (غالىب كەلگۈچى دېگەن مەنىدە) دېگەن نام بىلەن 50 قېتىمدىن ئارتۇق ھەربىي يۈرۈشكە قوماندانلىق قىلغان. ئۇ ئوردىدا خەلىپىنىڭ مۇھاپىزەتچى قىسملىرىنى تەشكىللىگەن (31)، ئابباسىيلاردا ئۆمەۋىلەردىن ئىكەنلىكى بىلىنگەن بىر كىشى ھاجىپ مەنسىپىدە خىزمەت قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئارىسىدا ئەلچىلەر، شىكايەت قىلغۇچى ۋە تەلەپچى ئادەملەرنىڭ سۆزلىرىنى ئەرز ئىلتىماسلىرىنى ئاڭلاپ ھۆكۈمدارغا مەلۇم قىلىش قاتارلىق ئىشلارغا ئائىت مەسىلەلەر ئورۇن

مەلۇم دائىرە بويىچە ئۇستىگە ئالغان ۋەزىپىلىرىنىڭ بىرەرى بىلەن خاراكتېرلەپ «ئەرز سۇنۇپ كەلگەنلەرنى كۈتۈۋېلىش ئىشلىرى سوتى» دەپ ئاتىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، «ھاجىپ» لارنىڭ مىسىردا سوتقا چىقىپ دەۋا سوتلىغانلىقىدىن ئىبارەت بىر ئەھۋالدىن شەپە بېرىدۇ ھەمدە «ئەرز سۇنۇپ كەلگەنلەرنى كۈتۈۋېلىش ئىشلىرى سوتى» (ھاجىپ) دا، خۇسۇسىي قانۇنلارغا چېتىلىدىغان دەۋالارنى كۆپىنچە قازىلار تەرگاۋ قىلىدۇ، دەيدۇ.(28)

مەلۇمكى، بۇ يەردە XX ئەسىردە ياشىغان ئەمما «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن قاراخانىلار تارىخىنى تەتقىق قىلغانلىقى تېخى بىزگە مەلۇم بولمىغان ئەنگلىيلىك بىر قانۇنشۇناسنىڭ يۇقىرىقى مۇھاكىمىلىرى بىلەن XI ئەسىردە قەشقەردە ياشىغان، قاراخانىلارنىڭ قانۇنشۇناسى يۈسۇپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ بىر ئوخشاشلىق ئۇلارنىڭ «ھاجىپ» سۆزىگە بەرگەن تەبىرلىرىدە كۆرۈلمەكتە. بۇ ئوخشاشلىق «ھاجىپ» نى ھەر ئىككىلىسىنىڭ، ئەرز ئېيتىپ كەلگەن پۇقرالارنى كۈتۈۋالغانلىقى، يېتىم ئوغۇل، تۇل خوتۇنلارنىڭ ئەرز-شىكايەتلىرىنى ئاڭلاپ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانغا مەلۇم قىلغانلىقى، زۇلۇمغا ئۇچرىغۇچى ۋە جەبر-لەنگۈچىلەرنى قوبۇل قىلىپ، دەردىنى ئەھۋالىغا يېتىدىغان، ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدىكى نامۇۋاپىق ناچار قىلىقلارنى ئوردىنىڭ قائىدە-قانۇنلىرى بىلەن تۈزەپ يولغا سالىدىغان ھوقۇقلۇق خادىم دەپ ئېتىراپ قىلغانلىقىدا بولۇپ، پەرقى يۈسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «ھاجىپ» كەلمىسىنى كورسۇنغا ئوخشاش «سوت» دەپ ئاتىمىغانلىقىدۇر.

ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئەرەب تارىخچىلىرىدىن مەۋەردى، ئىبنىتى خەلدۇن، مەسئۇدىلەر «مەھكىمە مەزالىم» ھەققىدە كەڭ مەلۇمات بەرگەنىدەك، سەلجۇقىيلار تارىخچىسى

كىشىلەرنىڭ ۋەزىپىسىنىڭ ئەھمىيىتىدىن چىقالمىغان چاغلىرىدا خىزمىتىدىن تەخىرسىز قالدۇرۇلۇۋېتىلىدىغانلىقى ئۈچۈن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

غەزنەۋىلەردە «ھاجىپ» لار ساراي ھاجىپى ۋە قوماندان ھاجىپى دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنەتتى. سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئەرتېكىن ئاتلىق بىر ساراي ھاجىپى، ئالتۇن تاش، بەگ تۇغدى، بەي تېكىن، تاش - فەرراش قاتارلىق قوماندان ھاجىپلىرى بولغانىدى. ساراي ھاجىپلىرى ساراي ئىشلىرىنى باشقۇرسا، قوماندان ھاجىپلار قوشۇن تۈزۈش، جەڭ قىلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. غەزنەۋىلەردە ئەلچىلەرنى كۈتۈۋالىدىغان ئىشلارنى «ھاجىپ» لار ئىشلەمەيتتى، بەلكى «رەسۇلدار» دېيىلىدىغان بىر مەنسەپتىكى ئەمەلدار ئىشلەيتتى.

مەملۈك خاندانلىقى (1250 ــ 1517) سارىيىدىكى «ھاجىپ» لار ئاساسەن دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى. قاراخانىلاردىكىدەك ئەلچىلەرنى كۈتۈۋالىدىغان ئىشلار «ھاجىپ» لارنىڭ بولماي، «مېھماندار» دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئەمەلدارنىڭ قىلىدىغان ئىشى ئىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقىدا چوڭ ھاجىپ ۋە ھاجىپ دېگەن ئەمەلەر تەسىس قىلىنغانىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئۇلۇغ ھاجىپ باشقا ھاجىپلارغا باش بولسۇن»[33] شەكلىدىكى قەيتى ئۇنىڭ ئەمرىدە ھەر خىل مەرتىۋىدىكى ھاجىپلارنىڭ بارلىقىنى كۆرسەتسە، «قۇتادغۇبلىك» دىكى ئايتولدى ھېكايىسى ئۇلۇغ ھاجىپلار بىلەن باشقا ھاجىپلارنىڭ قول ئاستىدا ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنى ئۈيان-بۈيان چېپىشىپ يۈرۈپ ئىشلەيدىغان «ئوغلان»[34] لار ۋە «ھاجىپ كىشىسى»[35] نىڭ بولىدىغانلىقىنى يورۇتماقتا. ھاجىپلار خان، بەگلەرنىڭ قوبۇل قىلىشلىرىدا «بروق» (بۈيرۇق) دەپ ئاتىلىدىغان

ئالمىغان.

سامانىلار خانلىقى (مىلادى 874 ـ 999) دا، «ھاجىپ» لار ساراي ئۇنۇۋانلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرىسى ھېسابلىناتتى. «الھاجىپ» دېيىلىدىغانلار ھاجىپلار ھاجىپى يەنى باش ھاجىپلار بولۇپ، باش ھاجىپلار ساراي ئەمەلدارلىرى ۋە خىزمەتچىلىرىنى باشقۇراتتى. نۇھ ئىبنى ناسىر (ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتى مىلادى 943 ـ 954) نىڭ ۋارىسى ئابدۇلمەلىك دەۋرى (954 ـ 961) دە، ئۇ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى تۈرك ئەسكەرلىرى باشلىقى ئىل تىگىنىنى سارايىنىڭ ئۇلۇغ ھاجىپلىقىغا تەيىنلىگەنىدى. (32)

بۇيۇك سەلجۇقىيلار ئىمپېراتۇرلۇقىدا «ئۇلۇغ ھاجىپ» ئۇنۋانى قوللىنىلغان ھەم يەنە «ھاجىپى دەرگاھ» (ساراي ھاجىپى) دېگەن بىر مۇئەسسەسمۇ بارئىدى. سالجۇقىيلاردىكى ھاجىپلارنىڭ بەزىسى ساراي خىزمەتچىلىرىنى كۆرسەتسە، بەزىسى ئەمىرلىك مەنسىپىدىكى ھەربىي قوماندانلارنى كۆرسىتەتتى، بۇنداق ھەربىي قوماندانلار تەخمىنەن 50 كىشىلىك ئەسكەر بىرلىكلىرىنى باشقۇراتتى. نىزامۇلمۇلككە ئائىت بىر مەلۇماتتىن بىلىنىشىچە، سەلجۇقلار ۋەزىرى نىزامۇلمۇلك ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسىنىڭ ئەھمىيىتىدىن چىقالمىغان بىر ھاجىپقا «مەن سېنى پەقەت ھۆزۈرۈمغا كېلەلمەيدىغان ئاجىز قېرى بوۋايلار بىلەن مومايلار ئۈچۈنلا خىزمەتكە سېلىۋاتىمەن، سەن ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنى ماڭا يەتكۈزمىگەنلىكىڭدىن ساڭا ئېھتىياجىم قالمىدى» دېگەنىكەن. بۇنىڭدىن سەلجۇقىيلاردىكى ھاجىپلارنىڭ ھۆكۈمرانلار بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدا ئارىچىلىق رول ئوينىغانلىقى، پۇقرالارنىڭ دەردۇ ئەھۋالىنى ھۆكۈمدارغا يەتكۈزۈپ، بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەپ تۇرۇشتىن ئىبارەت مۇھىم بىر ۋەزىپىسىنىڭ بارلىقى، ناۋادا بۇ ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەنگەن

ئوخشاش «مەھكىمە مەزالىم» دەپ ئاتالغان ئالاھىدە مەھكىمىلەرنىڭ تەسىس قىلىنىپ، خەلىپە مۇھتەدىنىڭ تۆت تەرەپكە ئارىتىپ دەرۋازا قويۇلغان ئىمارەت ياسىتىپ، ئۇنى پۇقرالارنىڭ ۋە دەردمەن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ زۇلۇم سالغۇچىلار ئۈستىدىن ئەرز-شىكايەت ئېيتىدىغان ئورۇنغا ئايلاندۇرغىنىدەك بىرەر پاكىتلىق ماتېرىيالنى ئوتتۇرىغا قويالمىغۇدەك ئەھۋالدا بولمىساقمۇ، كۆزىتىشلەر بىر تەرەپتىن، ئەبۇ يۈسۈپنىڭ «كىتابۇل خىراج» ى بىلەن مەۋەردىنىڭ «كىتابۇل ئەھكام ئەسسۇلتانىيە» لىرىنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» دىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى، «قۇتادغۇبلىك» دىكى قانۇن ھادىسىلىرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ھەققىدە گەپ قىلغاندا، بۇ مەسىلىگە ماكان، زامان نۇقتىسىدىن ياندىشىش كېرەكلىكىنى ۋە بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق كۆرۈنۈشلەرنى ئېتىراپ قىلىشىمىزنى ئۇقتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىلىم ساھەسىگە باغداد، ئاندالوزىيە، مىسىردىكى ئەرەبلەر بىلەن سەمەرقەنىد ۋە قەشقەرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدلىيە مۇئەسسەسىلىرىنىڭ ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا چاك بېسىپ تۇرىدىغان بەزى پاكىتلارنى تېپىپ بەرمەكتە.

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، غەربىي قاراخانىلارنىڭ مەشھۇر ھۆكۈمدارى تامغاچ بۇغراخان ئىبراھىم ئىبن ناسىر ھاكىمىيەت تۈزۈمىنى چېغىدا ئەبۇناسىر مەنسۇر ئىبن ئەخمەد ئىبن ئىسمايىل دېگەن كىشىنى سەمەرقەنىد ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ «ساھىبۇلمەزالىم ۋەلھەكەم» (ئەدلىيە باشلىقى ۋە ھاكىم) لىكىگە تەيىنلىگەنىدى. تارىخىي مەنبەلەردە ئۇنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا «ھاجىپ» ئۇنۋانىدىكىلەرنىڭ بار-يوقلۇقى،

بىر كۆتكۈچى ئەمەلدارنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئورۇندايتتى. مەھمۇد قەشقەرى، قوبۇللاردا دۆلەت چوڭلىرىنى ھۆكۈمرانلارنىڭ ھۇزۇرىغا مەنسەپ ۋە مەرتىۋىلىرىگە قاراپ ئورۇن ئالغۇزۇش ئىشى «بروق» دەپ ئاتىلىدىغان ئادەمنىڭ ۋەزىپىسى ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەنىدى [36] ئۇنىڭ قارىشىچە، دەربىجىسىگە قاراپ ئولتۇرۇش «قورام ئولتۇرۇش» دېيىلەتتى. بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، XI ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياركەنت رايونىدا يېزىلغان تېرىلغۇ يەرلەرنى سېتىش ھۇججەتلىرىگە تۆت نەپەر ھاجىپنىڭ ئىسمى ئايرىم-ئايرىم يېزىلغان. بۇ قاراخانىلاردا تۆرلۈك ھاجىپلارنىڭ بارلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ، يەنە قاراخانىلاردا ھاجىپلار چەت ئەللەرگە ئەلچى بولۇپمۇ چىقاتتى. مەنبەلەردىكى بۇغراخان ھارۇننىڭ ئۆزىنىڭ بىر ھاجىپىنى غەزنەۋىلەرگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەنلىكى بۇنى ئىسپاتلاپ تۇرماقتا.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام ئەدەبىيىتىدە مەلىنىدە مەيدانغا كەلگەن «مەھكىمە مەزالىم» دىن ئىبارەت بۇ ئىلغار شەيئى ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ 14-خەلىپىسى مۇھتەدى دەۋرىدە بىر مەزگىل جانلىنىپ ئۇنىڭ سۈيىقەستلىك ئۆلۈمى بىلەن ئاجىزلىدى. 18-خەلىپە مۇقتەدى دەۋرى (مىلادى 908 — 933) دە ۋە تۈرك قوللىرىدىن تەشكىللەنگەن مەملۇك خاندانلىقى دەۋرلىرىدە قايتىدىن جانلاندى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ پائالىيەت سورۇنى باغدادتىن ئاندالوزىيە (بۈگۈنكى ئىسپانىيەنىڭ جەنۇبىي قىسمى)، مەغرىپ (مىسىر ۋە سۈرىيە قاتارلىق جايلار) ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلارغا كېڭەيدى.

گەرچە، بىز ھازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان مەنبەلەردىن قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئابباسىيلار خەلىپىلىكىدىكىگە

قاراخانىلاردىكى «هاجىپ» لارنىڭ خاراكتېرىنى تۆۋەندىكى سخېما بويىچە چۈشىنىشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ.

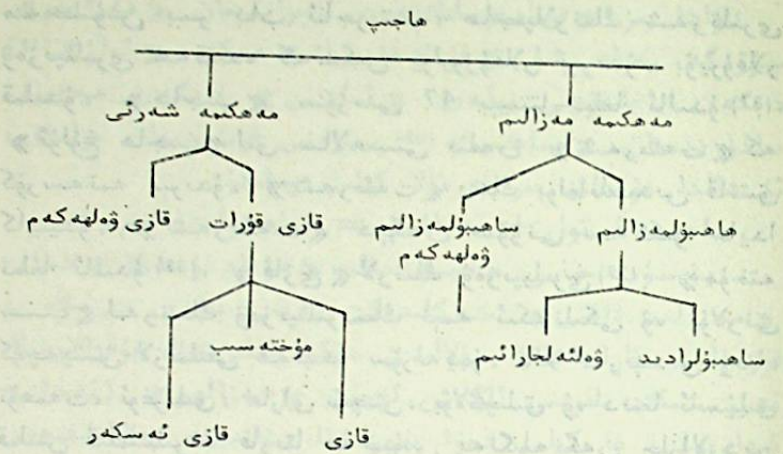

يۇقىرىدىكى سخېمىدا كۆرسىتىلگەن «ساھبۇل رادىد» ۋە «ۋالئەل جارائىم» لار ھەققىدە «قۇتادغۇبىلىك» ۋە باشقا قاراخانىلار تارىخىغا ئائىت مەنبەلەردە ھازىرغىچە مەلۇمات ئۇچرىتمىدۇق، ئەمما بىزچە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دە قەيت قىلىنغان «چاپتىقان ئەر» دەپ ئاتالغان گۇناھكارلارنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدىغان ئەمەلدار شۇلارنى، «چاۋۇش» دەپ ئاتىلىپ ئارمىيە ئىچىدىكى قانۇنسىزلىق ھەرىكەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىدىغان مەنسەپدار «قازى ئەسكەر» نى كۆرسەتسە كېرەك. بۇ سخېما بىر تەرەپتىن قاراخانىلاردىكى «هاجىپ» لارنىڭ قانۇن جەھەتتە ئۇستىگە ئالغان ۋەزىپىلىرىنىڭ دائىرىلىرىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ھوقۇق دائىرىسىدىكى مۇئەسسەسلەرنىڭ ئارىسىدىكى پاراللېلىقنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ.

يۇسۇپ خاس هاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە، «هاجىپ» لار-

« ساھىبۇلمەزالىم ۋەلھەكەم » لىككە تەينىلەنگەن بۇ ئادەمنىڭ « ھاجىپ » لار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ قانداقلىقى، ئوچۇقراق قىلىپ ئىپتقاندا، بۇ ئادەمنىڭ « ھاجىپ » - لارنىڭ ۋاستىسى بىلەن تەينىلەنگەن - تەينىلەنمىگەنلىكى قاتارلىق مەسىلىلەر ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق (تارىخىي مەنبەلەردە تامغاچ بۇغراخانىنىڭ ئوغلى شەمسۇلمۇلۇك دەۋرىدە ئۇنىڭ ئوردىسىدا ئۇلۇغ ھاجىپ ئۇنۋانىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ بولغانلىقىغا ئائىت مەلۇماتلار كۆرۈلمەكتە). ئەمما ئالىملار تەرىپىدىن قاراخانىلار خاندانلىقى تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مەنبەسى دەپىلىۋاتقان « قۇتادغۇبىلىك » تە « ساھىب » ۋە « مەزالىم » لارنىڭ « ئۇلۇغ ھاجىپ » مەنسىپىدىكى يۈسۈپنىڭ قەلىمى ئاستىغا چۈشۈرۈپ قويۇلغانلىقى « ساھىب ئۇلمەزالىم ۋەلھەكەم » لەرنىڭمۇ « ئۇلۇغ ھاجىپ » لارنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى ئىچىدىكى خادىملار ئىكەنلىكىدىن بىشارەت بەرمەكتە.

ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان غايەت زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىۋاتقان ۋاقىتتا غەربىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى بولغان سەمەرقەندتە يەنە « قازى قۇزات » (باش سوتچى) بىلەن « قازى ئەسكەر » (ھەربىي سوتچى) لەر بار ئىدى. ئەمما شەرقىي قاراخانىلاردا بولسا، ئەھۋال ئۇنداق ئەمەس بولۇپ، دەۋالارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ئەدلىيە خادىملىرى غەربىي قاراخانىلاردىكىدەك « ساھىبۇلمەزالىم ۋەلھەكەم » دەپىلمەي « قازى ۋەلھەكەم » (سوتچى ۋە ھاكىم) دەپىلەتتى. بۇ بىزگە جامائەت قانۇنىنى تەلىماتىنىڭ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىغا تارقىلىپ ئۆزلەشكەنلىكىنى، شەرقىي قىسمىغا بولسا تېخى يېتىپ كەلمىگەنلىكىنى ئوقتۇرىدۇ.

يۇقىرىدىكى تارىخىي پاكىتلار ۋە مۇلاھىزىلەردىن كېيىن

نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان نۇسخىسىنىڭ ترانسكرىپسىيىدە mazalim شەكلىدە ئۇچرايدۇ.

ناۋادا بىز «قۇتادغۇبلىك» تە ئۇچرايدىغان «مەزالىم» سۆزىگە يەنە شۇ «قۇتادغۇبلىك» دىكى «ئول» (45) دېگەن باغلىغۇچى بىلەن «ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ساھىب» (46) سۆزىنى قوشىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا مۇنداق بىر فورمۇلا كېلىپ چىقىدۇ:

ساھىب + ئول + مەزالىم = ساھىبۇلمەزالىم.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» دىكى «مەزالىم ۋاقتى» شەكلىدىكى قەيتى بىلەن بىزنىڭ بۇ فورمۇلىمىز قاراخانىلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ پۇقرالارنىڭ ئەرز-شىكايەتلىرىنى ئاڭلاش ئۇچۇن «مەزالىم» (ئەدلىيە ئىدارىسى) غا كېلىپ دەۋا سوراشقا بۇاستە چىققانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

دېمەك، «قۇتادغۇبلىك» تە خاتىرلەنگەن زۇلۇم يەتتى دەپ ئادالەت تىلەپ دەۋاغا كەلگەن كىشىلەرنىڭ ئىشنى ساقلاتماي، پىچاقنىڭ نەرسىنى كەسكىنىگە ئوخشاش تېز كېسىپ، تېز ھەل قىلىپ بېرىش ھەم شېكەر يېگەندەك سۆيۈندۈرۈپ قايتۇرۇۋېتىشتىن (47)، ئادالەتتىن يىراقلىشىپ، پۇقراغا كۇچ ئىشلىتىپ زۇلۇم قىلغۇچىلارغا قاپاقنى تۇرۇپ يۇزسىزلىك قىلىش، ھۆكۈم قىلغان چاغدا ئۇراغۇن (زەھەر) ئىچكەندەك قىلۋېتىش (48) توغرىسىدىكى قەيتىلەر بىلەن قوشۇلۇپ، «مەھكىمە مەزالىم» دىن ئىبارەت مۇشۇنداق بىر ئالاھىدە ئەدلىيە ئورگىنىنىڭ تەسىس قىلىنىشىغا روھىي تۈۋرۈك بولۇپ تۇرغان «جامائەت قانۇنى تەلىماتى» نىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى قانۇنچىلىقىغا جانلىق تەتبىق قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

«تارىخىي خاتىرلەرنىڭ ئىسپاتلىشىچە، يۇسۇپ خاس

نى بەگ ۋە ۋەزىردىن كېيىنكى ئۇچىنچى ئورۇنغا قويىدۇ. «ئۇلۇغ ھاجىپلىققا قانداق كىشى لازىملىقى توغرىسىدا» مەخسۇس بىر باب ئاجرىتىپ، ھاجىپلارنىڭ شەرتلىرى ۋەزىپىلىرى ھەققىدە كەسكىن يولىيورۇقلار بېرىدۇ، بۇيرۇقلار قىلىدۇ، «ھاجىپ» سۆزىنى 47 بېيىتتا تىلغا ئالىدۇ (37). «ئۇلۇغ ھاجىپ» لىق سالاھىيىتى بىلەن «شەرىئەت» كە كۆرسەتمە بېرىدۇ، «شەرىئەت» نىڭ بولغانلىقىدىن قاتتىق كايىيدۇ. «شەرىئەت» دېگەن سۆزنى سەككىز جايدا تىلغا ئالىدۇ (38). «قازى» لارنىڭ ۋەزىپىلىرى (39)، «مۇختەسىب» لەرنىڭ ۋەزىپىلىرىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى ۋە بۇلارنى كۆچەيتىش لازىملىقى ھەققىدە سۆزلەيدۇ. ئاللا تەرىپىدىن زىنا، تۆھمەت، ئوغرىلىق، ھاراق ئىچىش، بۇلاڭچىلىق ۋە دىنغا ئاسىيلىق قىلىش قىلمىشلىرىغا قارىتا مەخسۇس بەلگىلەنگەن جازالاردىن بولغان ئىلاھىي جازا — «ھەد» نى تىلغا ئالىدۇ. (40) «خەلپەت» ۋە «مۇئەززىم» لەر ھەققىدە گەپ قىلىدۇ. (41) «ھاجىپ» لارنىڭ خىزمەت ئوبيېكتلىرىدىن بىرى بولغان «زۇلۇم كۆرگۈچى» لەرنى «مەزالىم» دەپ ئاتايدۇ (42).

«مەزالىم» — ئەسلىدە ئەرەبچە سۆز بولۇپ، كورسۇن ئۇنى خەت مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئەرز قىلماق، دەرد ئېيتماق، شىكايەت قىلماق، ئىزھار قىلماق دېگەننى بىلدۈرىدۇ. كەڭرەك مەنىسى بويىچە چۈشەنگەندە سىياسىي جەھەتتىكى ئابرويلۇقلار ۋە ئۇلارنىڭ ۋەكالەتچىلىرىنىڭ يۇرگۈزىدىغان سوت قىلىش ھوقۇقىنى كۆرسىتىدۇ، دەيدۇ (43). تىلشۇناس مۆمىن ئابدۇللا «مەزالىم» نى «زۇلۇم»، «ئەدلىيە ئىدارىسى» دەپ ئىزاھلايدۇ (44). «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە نەزمە نۇسخىسىنى ئىشلىگۈچىلەر ئۇنى «زۇلۇم كۆرگۈچى» دەپ ئىزاھلايدۇ. ئۇ كورسۇندا mazalim، مۆمىن ئابدۇللادا mezalim، «قۇتادغۇبلىك» نىڭ مىللەتلەر

هاجىپقا ئوخشاش پۇقرالارنىڭ دۆلەت خادىملىرى ئۈستىدىن سۈنغان ئەرز شىكايەتلىرىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىدىغان هوقۇقلۇق خادىملار ئاغزىغا ئالمىسا باشقا هەرقانداق بىرەر شەخسنىڭ ئاغزىغا ئېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. قانداقتۇ «نوشىرۋاندەك ئادىل قانۇن يۈرۈتۈش» (قانۇن تۈزۈش)، كىشىلەرنى «ئۇرۇش» (تەن جازاسى بېرىش)، «تىللاش» (خورلاش ياكى هاقارەتلەش)، «تۈتۈش» (قاماقتا ئېلىش)، «كۈچەپ پۇلىنى ئېلىش» (مال-مۈلۈكنى مۇسادىرە قىلىش) قاتارلىق جىنايى جازالارنى قوللىنىشتىن ئېچىشقا تېخىمۇ بولمايتتى. بىلىمسىزكى، بۇ قەدىمدىمۇ، هازىرمۇ پەقەت هۆكۈمران سىنىپلار ۋە ئۇلار تەرىپىدىن پەۋقۇلئاددە هوقۇق بېرىلگەن مەخسۇس ئەدلىيە ۋە قانۇن خادىملىرىنىڭلا قولىدىن كېلىدىغان ئىش، مۇشۇ نۇقتىدىن يۇسۇپ خاس هاجىپنى يەنە بىر قېتىم، قانۇن خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان دەپ هۆكۈملەشكە توغرا كېلىدۇ.

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە ئىسلام دۇنياسىدا بارلىققا كەلگەن جامائەت قانۇن تەلىماتى بىلەن بولغان ئوخشاشلىقىدا دىققەت-ئېتىبارىمىزنى قوزغايدىغان بىر مەسىلە بار. يەنى ئۇ بولسىمۇ «قۇتادغۇبلىك» نىڭ 85-بابى — «ئېلىكنىڭ ئۆگدۈلمىشكە تەزىيە بىلدۈرگەنلىكى بايانى» دا، ئۇنىڭ «خەلقتىن ۋاپا كەتتى، جاپا غولدىدى، ئىشەنچ قىلغۇدەك بىرمۇ كىشى قالمىدى» دېگىنى، كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى ئىككىنچى لىرىكا — «زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ جاپاسى توغرىسىدا» دا: «ئەگەر ئىشەنچ، ئەمىنلىك ئانت (قەسەم) بىلەن ئىشقا ئاشىدىغان بولسا، بۇ ئانتنى تۇتقۇچى كىم؟ ئۇنى مەن ئەر ئاتاي» دېگىنى شۇنداقلا 71-بابى — «ئودغۇرمىشنىڭ ئېلىككە نەسىھەت قىلغانلىقى بايانى» دا: «غۇبار، چاڭ - تۇزاندىن ئۆزۈكنى نېرى تارت، ئۇلۇغ مەڭگۈ

هاجىپ قانۇن-تۈزۈملەرنى ئىسلاھ قىلىش، ئاقچا ۋە مالىيەنى تەرتىپكە سېلىش، سودا ۋە قاتناش شارائىتىنى ياخشىلاش، دېھقان ۋە چارۋىچى خەلقلەر مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە زور كۆلەملىك ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارغان» (49) ئىدى. ئۇ، «مەھكىمە شەرئى» لەرنىڭ ئىشلىرىغا ئاشكارا ئارىلىشالايتتى. خان، بەگلەرگە قانۇنلارنى مىڭ ئىجرا قىلدۇرۇش ئەھۋالىنى ۋاقتى-ۋاقتىدا ئىنكاس قىلىپ، ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش توغرىسىدا تەكلىپلەر ۋە مەسلىھەتلەرنى بېرەتتى. قانۇننى ئىجرا قىلىشتا ئادىللىقتىن چەتنىگەن، قانۇننى ئۆزى تۈزگەن تۈرۈقلۇق ئۆزى بۇزىدىغان ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ھەم ئەدلىيە خادىملىرىنى باشقۇرۇشقا قۇربى يېتەتتى، ھەتتا بەزىلىرىنى تۈتۈپ جازالىيالايتتى. بۇ پىكرىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە تۆۋەندىكىلەرنى كىتابخانلارنىڭ سەمىگە سېلىشنىڭ ئۆزىلا كۇپايە.

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ تۈركىيە ئالىمى رەھمىتى ئارات تەرىپىدىن تۈرغۇزۇپ چىقىلغان ترانسكرىپسىيىلىك تېكىست ئىچىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن ئىلاۋە قىلىنغان ئۇچ پارچە لىرىكا بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچىسى بولغان «يىگىتلىككە ئىچىنىپ قېرىلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى» نىڭ بىر يېرىدە، ئۇ، «ئەيسا بولۇپ كۆككە ئۇچۇپ چىقتىم. نوشىرۋاندەك ئادىل قانۇن يۈرگۈزتتۇم» دېسە، يەنە بىر يېرىدە «قانچىلىغان كىشىلەرگە كايىدىم، ئۇلارنى تىللىدىم، گۇناھسىزلارغا قولۇمنى ئۇزارتتىم. كىشىلەرنى تۈتۈپ زورلۇق ئىشلىتىپ پۇلىنى ئالدىم، بىرىگە ئازار بەرسەم، يەنە بىرىنى رەنجىتتىم» دەيدۇ (50). ھەممىگە مەلۇمكى، خان، بەگلەرنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرى قانۇن ھېسابلىنىدىغان ئاشۇ فېئودالىلىق ئىجتىمائىي تۈزۈمدە دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش، قانۇننى تۈزۈش ۋە ئۇنى قانداق ئىجرا قىلىش مەسىلىسىنى خان، ۋەزىر ياكى

« بەخت - دۆلەتنىڭ سۈپىتى توغرىسىدا » دېگەن كونا نەرسىلەرنىڭ يېقىمسىز بولىدىغانلىقى، پۈتۈن تەم ۋە لەززەتنىڭ يېڭى نەرسىدە بولىدىغانلىقى، ئىنسان شۇ لەززەتنى ئىزدەپ كۆپ قېتىملىدىغانلىقى ھەققىدىكى مەنىلىك، قاراتمىلىق قەيتلىرى ئۇنىڭ مانا مۇشۇ « مەھكىمە مەزالىم » دىن ئىبارەت يېڭى شەيئىنى قوبۇل قىلىش كۆز قارىشىنى قۇۋۋەتلەپ، « مەھكىمە شەرئى » لا بولسا، قەسەم قىلىش بىلەن ئىشەنچ ۋە ئەمىلىكنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدىغانلىقى تۈپەيلىدىن يېڭى نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىشنىڭ لازىملىقىنى بىزگە ئۇقتۇرىدۇ. مېنىڭچە بولغاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « يېڭى نەرسە » دەۋاتقىنى « جامائەت قانۇن تەلىماتى » بىلەن « مەھكىمە مەزالىم » دۇر.

تارىخىي تەجرىبىلەردىن قارىغاندا، ئۆتكۈر، ئەقىللىك، قابىلىيەتلىك، تۇز كۆڭۈل، ھەققىي ئادەملەرنىڭ كۆشەندىسى كۆپ بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، تارىختا يەنە ئاقىللاردىن ياخشى كۆڭگە قالغانلىرى ناھايىتى ئاز. خۇددى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئېيتقاندەك: « بۇ جاھان بىلىمسىزلەرگە جەننەت، ئۇلار ھۇزۇردا ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن ھەرقانداق زاماندا ھېچ نەرسىگە موھتاج بولمايدۇ، ئەكسىچە بۇ دۇنيا ئاقىللارغا تىكەن، ئايىغ باسسىلا سانجىلىپ تۇرىدۇ. بۇ دۇنيا بىلىملىك كىشىلەرگە بىر ئوغا، شۇڭا ئۇلار ئاش يېيىلمەي كۆچى ئاجىزلاپ بارىدۇ » (52). ئۇنىڭ دېگەنلىرى دەرھەققەت بولغاچقا، ئۇ ئۆزىمۇ ئۆزىنىڭ چىقارغان دانا يەكۈننىڭ سىرتىدا قالمىدى. شۇڭا ئۇ: « يېگىتلىككە ئېچىنىپ، قېرىلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى » دا ئۆزىگە سوئال قويۇپ: « ھاياتقا پايدىلىق قانداق ياخشىلىقلارنى قىلدىم، تىرىكلىكتە قەيەرگە دان چاچتىم؟ » دېسە، ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىپ: « نېمە تېرىغان بولسام ئاخىر شۇنى ئوردۇم، نېمە ئورغان بولسام ئۆزۈمگە ئۆزۈم تەمىنى تېتىتتىم » دەيدۇ. (53) يۈسۈپ

يۇرت كۆت، سۆزۈك مەڭگۈ ئەل كۆت» دېگەنلىكىدۇر (51).
بۇ قەيتىلەرنىڭ مۇھىم سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشى بارلىقىدا
گۇمان يوق، يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك، «مەھكىمە
شەرئى» نىڭ ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە يولغا قويۇلغان
«قەسەمنى دەلىل-ئىسپات ئورنىدا قوللىنىش» تىن ئىبارەت
ئۆلۈكلۈك ۋە قاتمالليق كېيىنكى دەۋرگە كەلگەندە بارا-بارا
ئېھتىياجنى قاندۇرالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان. مىسال
ئۈچۈن تۇرمۇشتا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان زىنا قىلىش جىنايىتىنى
ئالساق، ئۇنىڭدىكى دەلىل-ئىسپات پەقەت بىراۋنىڭ زىنا
قىلغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن تۆت كىشىنىڭ گۇۋاھلىق
بېرىشى ئارقىسىدا تۇرغۇزۇلۇپ قانۇنىي كۈچكە ئىگە بولىدۇ.
لېكىن بۇنداق ئۆلۈك ھالدىكى ئىسپات ئېلىش ئۆلچىمىنىڭ
بەلگىلىنىشى ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا كۆپلىگەن ناھەق-
چىلىقلارنى پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇنداق
ئىسپاتلارنىڭ تەڭدىن تولىسى شۇ خىل تەستە ئىشقا ئاشۇرغىلى
بولمىدىغان گۇۋاھلىق بېرىش مەسئۇلىيىتىنى دەۋاگەرگە
مەجبۇرىي تاڭىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بەزى يۇزى قېلىن
شەرمەندە زىناخورلار ئۆزلىرى جەزمەن ئۈستىگە ئېلىشقا
تېگىشلىك بولغان دەۋا مەسئۇلىيىتى ۋە جىنايى مەسئۇلىيىتىدىن
يەڭگىللىك بىلەن قۇتۇلۇپ قالالايدۇ-دە، بۇ ئارقىلىق
«مەھكىمە شەرئى» ھېچ بولمىغاندا، قانۇننىڭ مەلۇم
ساھەلىرى بويىچە دەۋاگەرلەرنى تولۇق رازى قىلالمايدىغان
ئورگانغا ئايلىنىپ قالىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا قاراخانىلاردا ئەنە
شۇنداق ئىشەنچ، ئەمىلكىنى قەسەم قىلىش ئارقىلىق ئىشقا
ئاشۇرغىلى بولمايدىغان بوپقالغاچقا خانلىقتا «مەھكىمە
شەرئى» دىن باشقا يەنە «مەھكىمە مەزالىم» نىڭمۇ
تەسىس قىلىنىشى زۆرۈر بوپقالغانىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ
يۇقىرىقى بايانلىرى ۋە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 16 - بابى —

ئەمدى بىرئاز مۇڭ تۆكەي» (56) دەپ خۇداغا يىغلايدۇ. «ئەگەر ۋاپالىق، سېخىي ئەرتاپسا، ئۇنى يەلكسىدە يۈدۈپ، كۆزىگە سۈر» مەكچى، «تاپالمىسا ياۋايى كېيىك بىلەن ئۆمۈر سۈر» مەكچى، «ئوت-كۆكنى يېمەكلىك، يامغۇرنى سۇ، قۇمنى تۆشەك قىلىپ، تاغار تون كىيىپ» يۈرمەكچى، ياكى «ۋەھشىيلىشىپ بايا ۋاندا يۈگۈرۈپ، كىشىدىن يىراقلاپ، جاھاندىن يىت» مەكچى، «ئەگەر ئۆمۈ بولمىسا، بۇ دۇنيانى تاشلاپ ئېقىندەك ئېقىپ، شامالدەك ئۇچ» ماقچى، ياكى ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا، «بۇنداق ياخشىلىق تاپالمىغان شەھەر-يۇرتنى تاشلاپ، كىشىلەردىن قاچ» ماقچى، ياكى ئۆزىگە «جەبر - جاپالار كەلمىسۇن» ئۇچۇن «بۇ گۈستاخ پەسلەردىن يىراقراق تۇر» ماقچى بولىدۇ (57). ئۇ بۇ چاغدا ئۆزىنى «خاس ھاجىپ» لىق مەنسىپى بىلەن ئەمەس بەلكى يۈسۈپ بىلەن ئاتايدۇ ھەمدە «ئېتىمنى بىلمىسۇن، مېنى كۆرمىسۇن، تىلەپ تاپمىسۇن» دەپ قاتتىق خىتاب قىلىدۇ (58). ئۆز زامانىسىنىڭ ئادەملىرىدىن ئىخلاسى شۇنچە يېنىپ كەتكەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ناھايىتى زور ئۇمىدسىزلىك ئىچىدە دەۋرىدىن بىزار بولغان بولسىمۇ، ئاخىرىدا يەنە دۆلەتكە ھەم ئۆزىگە ئۇمىدۋارلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ، ئۆز-ئۆزىگە: «تەلۈە ياكى ئەخمەق بولۇپ ئايىندىمۇ ياكى سەۋدا كۆچىسىپ مېڭەم بۇزۇلغانمۇ؟ ياكى ئەھۋال كۆزۈمگە شۇنداق كۆرۈندىمۇ؟ ياكى شۇنداق كىشىلەر ماڭا دۇچ كەلدىمۇ؟ ياكى ئۆزۈم تەتۈرمۇ؟» دەپ سوئال قويىدۇ (59). نەتىجىدە ئۆزىنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى ئادەملەر ھەققىدە چىقارغان يەكۈنلىرىنىڭ تامامەن توغرا ئىكەنلىكىگە تولۇق ئىشىنىدۇ، ھەم «ماڭا بۇ جاھىللار ئارا ئەلەم يەتتى» دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ (60). ئاخىرىدا غەيرەتكە كېلىپ «ھېلىمنى تۆرگە ئۆتكۈزۈپ، جاھىلنى سۈرۈپ»، يېڭىباشتىن «قانۇن-يوسۇنلارنى

خاس هاجىپ بۇ يەردە ئۆزىنىڭ شۇغۇللانغان كەسپىنى ۋە ئۇنىڭ خىزمەت ئۇنۇمىنى ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن دېھقانغا ۋە دېھقانىنىڭ ھوسۇل يىغقىنىغا ئوخشىتىپ، ئۆزى چاچقان داندىن ئۇنۇپ چىققان زىرائەتنى ئۆزىنىڭ ئورغانلىقىنى، نېمە ئورغان بولسا شۇنىڭ تەمىنى ئۆزىنىڭ تېتىغانلىقى ئارقىلىق ئوبرازلاشتۇرىدۇ. شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ئۇ ھەرگىز زىرائەت تېرىپ دېھقانچىلىق قىلىدىغان ئىشلەمچى دېھقان ئەمەس بەلكى «قانۇن» ئۇرۇقىنى چاچقۇچى. ئۇنىڭ بۇ يەردە سۆرەتلەۋاتقىنى قانداقتۇر دېھقاننىڭ مول - ھوسۇلدىن كېيىنكى شادلىنىشتىن كېيىن كېلىپ چىققان ھۆزۈرلىنىش كارتىنىسى ئەمەس بەلكى، ئۆزىنىڭ قاراخانىلارنىڭ بوز يەرلىرىگە «قانۇن» ئۇرۇقىنى چېچىش ئارقىلىق سىڭدۈرگەن مېھنىتى بەدىلىگە كەلگەن ھالاللىقنىڭ ئاخىرىدا باشقىلار تەرىپىدىن خارلىنىپ قالغانلىقىغا بولغان قاتتىق پۇشايمان، ئۆكۈنۈش ۋە ئۇنىڭغا بولغان غەزەپ، نارازىلىق، مانا مۇشۇلار يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ كىتابخانىلارغا دېمەكچى بولغان راست گېپىنىڭ ھەقىقىي مەنىسىدۇر. بۇ يوشۇرۇن مەنە ئۇنىڭ «بىلىملىك كىشى كىشىنىلەگلىك بولۇپ، ئەركىن يۈرەلمەيدۇ، بىلىمسىزلەر تىلەككە بېرىلگەن بولىدۇ. ئالىم سەن كىشىنىلەندىك، بىلىمسىزلەر بولسا ئەركىن-ئازاد يۈرۈۋاتىدۇ» دېگەنلىرىدە يېشىلىدۇ (54).

«قۇتادغۇبىلىك» كە ئىلاۋە قىلىنغان 2-لىرىك پارچە — «زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ جاپاسى» دا، خۇداغا تېۋىنىپ ئېيتىلغان «ئىگەم، ۋاپاسىزغا ئۇچراپ مۇڭغا چۆمدۇم، كىم ۋاپالىق بولسا، شۇنىڭغا شېرىن جېنىمنى بېرەي» (55) دېگەن سۆزى بىزگە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا بىر ۋاپاسىز، نائەھلى ھۆكۈمراننىڭ ئىلكىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئەسلىتىدۇ، ئۇ مانا مۇشۇنداق چاغدا «مەن كىمگە كۆڭۈل بېرەي، دەردىمنى كىمگە ئېيتاي. مەن مۇڭلاندىم،

ۋە قەستەلانى شەرھى» . مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە، 1981-يىلى 10-ئاي 1-نەشرى، 127-، 128-بەتلەر.

(4) فىلىپ. ك. ھىتتى: «ئەرەب قىسقىچە تارىخى»، خەنزۇچە، ARABS A SHORT HISTORY(THE) خەنزۇچە. شاڭخەي نەشرىياتى 1973-يىلى 1-ئاي 1-نەشرى، 76-بەت.

(5) زارىپ دۆلات: «ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيەت تارىخىدىكى كۆرۈنەرلىك نامايەندە — X ئەسىر ئىنسىكلوپېدىستلىرى توغرىسىدا»، شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1980-يىل 3-سان 15-بەت.

(6) تولۇق ئىسمى ھەججاج ئىبنى يۈسۈپ، ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ شۇ چاغدا ئىراقتا تۇرۇشلۇق باش ۋالىيسى.

(7) ئەھمەد ئەمىن: «ئەرەب-ئىسلام مەدەنىيەت تارىخى» خەنزۇچە، شاڭخەي نەشرىياتى 1982-يىل 10-ئاي 1-نەشرى، 1-توم 196-بەتتە كەلتۇرۇلگەن نەقىل.

(8) خاملتۇن. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى» (قىسقىچە تارىخى) ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 10-ئاي 1-نەشرى، 61-بەت.

(9) فىلىپ ھىتتى: «ئەرەب قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە، شاڭخەي نەشرىياتى 1973-يىل 1-ئاي دەسلەپكى نەشرى، 118-، 119-بەتلەرگە قارالسۇن.

(10) ئىسلام دىنىنىڭ سۇننىي مەزھىپى ئىچىدىكى مەشھۇر ھەنەفىيە مەزھىپىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى. تولۇق ئىسمى ئەبۇ ھەنەفە ئەل نومان ئىبن ساخابىت. مىلادى 699-يىلى كۆفەدە تۇغۇلغان. بالىلىق دەۋرىدە شەرئىەتشۇناس خاممات ئىبن ئابى سۇلايمان (؟ — 738) ھەم كۆفەلىك مۇدەررىس ئامىرئىبن شاراخىل شابى (؟ — 728) لاردىن بىلىم ئالغان، ئىمام جەففەر سادىق (700 — 765) نىڭ شاگىرتى. 767-يىلى ۋاپات بولغان. ھەنەفى مەزھىپى «قۇرئان» غا ئاساسلىنىدۇ، «ھەدىس» نى ئىھتىياجىغا

تۇز» مەكچى، ئۆزىنىڭ «ئاداش قولداشلىرى ئىچىدە ئىشەنچلىكلەر بولسا، بۇنى بەگ قىلىپ» تىكلەپ، ئۇنىڭغا شەخسەن «ئۆزى قۇل بول» ماقچى بولىدۇ.(61)

بۇ — ھەم يامانلارنى يوق قىلىپ ياخشىلارنىڭ ئورنىنى كۆتۈرىدىغان ئىسلاھاتچى روھى، ھەم ئۆز نەپسىنى كۆزلىمەي ئەل نەپسىنى كۆزلەپ، ئەلنى روۋناق تاپقۇزىدىغان پەزىلەت ئەھلى روھىدۇر.

قىسقىسى، مانا مۇشۇ روھقا ۋەكىللىك قىلغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» تە كۆپ قېتىم شەرھلىگەن دۆلەت، ھوقۇق، قانۇن ۋە ئەخلاق مەسىلىلىرىگە ئائىت ئىدىيىلىرى ئۇنى قانۇنشۇناس دەپ مۇئەييەنلەشتۈرسە، بىزنىڭ يۇقىرىقى مۇھاكىمىلىرىمىز بىلەن «قۇتادغۇبلىك» تە خاتىرىلەنگەن «قانۇن ۋە يوسۇن ناھايىتى نازۇك ئىشتۇر. ھاجىپ بولغان كىشى ئۇنى رەتلەپ ئىشىك ئاچىدۇ» (62) دېگەن قەيتىلەر ئۇنى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام قانۇنچىلىق تارىخىدا بارلىققا كەلگەن «جامائەت قانۇنى تەلىماتى» نى ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى قانۇنچىلىقىغا جانلىق تەتبىق قىلىپ، دۆلەت ئەھۋالىغا ماس كېلىدىغان قەدەم-باسقۇچلار بويىچە ئىش كۆرگەن ئادىل قانۇنچى ھەم «ئەرز سۇنۇپ كەلگەنلەرنى كۆتۈۋېلىش ئىشلىرى سوتى» نىڭ ئادىل رىياسەتچىسى دەپ بېكىتىشىمىزنى ئەمەلىي ئاساسلايدۇ.

---

(1) سۇلتان ئەخمەد ئۆمەر: «يەمەننىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات تارىخىغا بىر نەزەر» (نخازەفى تعلورالمجتمح اليمنى). بېيجىڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە. 1975-يىل 9-ئاي 1-نەشرى، 75-، 76-بەتلەر.

(2) يۇقىرىقى كىتاب، 54-، 55-بەتلەر.

(3) مۇستەفا مۇھەممەد ئەمارە: «سەھۋلبۇخارى جەۋھەرلىرى

ئىمام شافى مىسرغا كەتكەندىن كېيىن ئۆز ئالدىغا ئايرىم تەلىمات ياراتقان، مىلادى 855-يىلى باغدادتا ۋاپات بولغان.

(17) «جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» ژۇرنىلى 1982-يىلى 2-سان، خەنزۇچە، 27-بەت.

(18) كورسۇن: «ئىسلام قانۇنى تارىخى». خەنزۇچە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1986-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 100-بەت.

(19) تارىخىي قەيتىلەرگە قارىغاندا بۇ ئەدەبىيات شەكلىنى ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى خەلىپىسى مەرۋان II نىڭ ۋەزىرى ئابدۇلھەمىت ئىبنى يەھيا (ۋاپاتى 750-يىل) نىڭ پارس شاگىرتى روزبى (يەنە بىر ئىسمى ئىبنى مۇقپە، 757-يىلى ۋاپات بولغان) ئىجاد قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا شاھزادىلەر، ئوردا خىزمەتچىلىرى، ۋەزىر-ۋۇزۇرالار ۋە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەربىكتىگە قارىتا ئوچۇق نىزاملار بەلگىلەنگەن، ئەخلاقىي قائىدە-يوسۇنلارنى ئۆگىتىش ۋە ئۇنى مەدھىيىلەش رولىنى ئويناغان. بۇ ھەقتە خاملتۇن. ئا. گىببىنىڭ «ئەرەب ئەدەبىياتى» دېگەن كىتابىنىڭ 86-، 87-بەتلىرىگە قارالسۇن.

(20) ئىسلام دىنىدىكى تۆت ئىلمىي مەزھەپنىڭ بىرى. پەلەستىننىڭ ھازىرا دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان مەككە قۇرەيش قەبىلىسىدىكى ھاشىملار ئۇرۇقىدىن بولغان ئىمام مۇھەممەد ئىبن ئىدرىس شافى (767 ــ 820) بۇ مەزھەپنىڭ ئاساس سالغۇچىسىدۇر. بۇ مەزھەپتىكىلەر قانۇن تۈزگەندە مالىك ۋە ھەنەفە مەزھەپلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ، «ھەدىس» بىلەن «قىياس» نى بىرلەشتۇرۇۋېتىدۇ، ئەمما «قىياس» قا قاتتىق چەك قويىدۇ، «ئىژما» غا مالىك مەزھىپىگە قارىغاندا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئاساسلىق دەستۇرى «شەرىئەت» توغرىسىدىكى «رىسالە» سىدۇر.

(21) ئىسلامىيەتتىكى ئىپتىدائىي ئەنئەنىلەرگە ۋارىسلىق قىلغۇچى ئاساسىي مەزھەپ. بۇ مەزھەپتىكىلەر ئەبۇبەكرى (خەلىپىلىكتە ئولتۇرغان ۋاقتى مىلادى 632ــ634)، ئۇمەر (634ــ644)، ئوسمان

قاراپ قوللىنىدۇ، «قىياس» قا ئەھمىيەت بېرىدۇ، «ئۇما» غا جانلىق مۇئامىلە قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى ئەبۇ يۈسۈپ (731 ــ 798) ۋە مۇھەممەد ئىبن ھەسەن شەيبانى (749 ــ 805) قاتارلىقلاردۇر.

(11) فىلىپ ھىتتى: «ئەرەب قىسقىچە تارىخى»، شاڭخەي نەشرىياتى، 1973-يىلى 1-ئاي دەسلەپكى نەشرى، 148-، 149-بەتلەر.

(12) موللامېرسالىھ قەشقەرى: «چىڭگىزنامە». ئۇيغۇرچە، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 50-بەت.

(13) بۇ ھەقتە ك. گ. فىدروۋنىك: «چەت دۆلەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ قانۇن تارىخى» دېگەن كىتابىنىڭ 9-بابى ــ «ئەرەب خەلىپىلىك دۆلىتى» گە قارالسۇن. جۇڭگو خەلق داشۆسى قانۇن فاكۇلتېتىدىن يې جاڭلياڭ رۇسچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان تەرجىمىسى، 1984-يىلى 7-ئاي شېنگراف باسمىسى 6-بەت.

(14) سەئىد فەييازمەھمۇد: «ئىسلام دىنى قىسقىچە تارىخى». خەنزۇچە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1981-يىل 3-ئاي 1-نەشرى، 112-، 113-بەتلەر.

(15) بۇ ئەرەبچىدە «المؤتا زىلە» دېيىلىدۇ. مەنىسى بۆلۈنۈپ كەتكۈچىلەر دېگەنلىك بولىدۇ. ئاساسلىق ۋەكىللىرى ۋاسىل ئىبنى ئاتا (699 ــ 748) بىلەن ئەمر ئىبنى ئۇبەيد (699 ــ 761) لەردۇر. بۇ ئىككىلەن ئەسلىدە ھەسەن بەسرە (تولۇق ئىسمى الھەسەن ئىبن ئەبى الھەسەن ئالبەسرى) نىڭ شاگىرتلىرىدىن بولۇپ، بىر قېتىم ئىلىم مۇتائىلە قىلىۋاتقىنىدا ئاتىكاچىلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن دەرسخانىدىن ھەيدەپ چىقىرىلغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ئايرىم مەزھەپ بولۇپ شەكىللەنگەن.

(16) ئىسلام دىنىدىكى مەشھۇر تۆت ئىلمىي مەزھەپنىڭ بىرى بولغان ھەنبىلى مەزھىپىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى. ئۇ مىلادى 780-يىلى باغدادتا تۇغۇلغان. ئىمام شافىئىدىن فېھقى بىلىملىرىنى ئۆگەنگەن.

به يهه قى (996 ــ 1077) دۇر. غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى سۇلتان مەھمۇد (998 ــ 1030) ۋە سۇلتان مەسئۇدنىڭ خارجى ۋەزىرى بولغان. ئۇمۇرىدە 30 تومدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان، ئەمما بۈگۈندىن سۇلتان مەسئۇد (ميلادى 1030-يىلى) نىڭ ۋەقەلىرىگە ئائىت يېزىلغان «مەسئۇدنامە» دېگەن كىتابلا دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن.

(31) سەئىد فەياز مەھمۇد: «ئىسلام دىنى قىسقىچە تارىخى»، خەنزۇچە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1981-يىل 3-ئاي 1-نەشرى، 192-، 193-بەتلەر.

(32) ھاجى نۇرھاجى: «قاراخانىلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 7-ئاي 1-نەشرى، 54-، 55-ۋە 52-بەتلەر.

(33) «قۇتادغۇبلىك»، 2432-بېيىت.

(34) «قۇتادغۇبلىك»، 574-، 575-بېيىتلار.

(35) «قۇتادغۇبلىك»، 520-بېيىت.

(36) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 1-توم 490-بەت.

(37) «قۇتادغۇبلىك»، A 27، A 28، C 35، B 62، B 63، 505، 507، 509، 512، 520، 521، 522، 523، 526، 529، 530، 538، 553، 559، 560، 562، 568، 574، 576، 577، 578، 580، 2431، 2432، 2436، 2442، 2464، 2483، 2484، 2485، 2487، 2489، 2490، 2492، 2493، 2501، 2503، 2519، 2524، 2555، 4065، 4144-بېيىت.

(38) «قۇتادغۇبلىك»، 54، 59، 89، 446، 2844، 4345، 5488-، 5552-بېيىت.

(39) «قۇتادغۇبلىك»، 5329-بېيىت.

(40) «قۇتادغۇبلىك»، 5555، 5588-بېيىت.

(41) «قۇتادغۇبلىك»، 4982-بېيىت.

(644–656)، ئەلى (656–661) قاتارلىقلارنى قانۇنلۇق خەلىپىلەر دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ. «شەرىئەت» تە ھەنەفى، شافى، مالىك ۋە ھەنبەل تەلىماتلىرىغا ئەمەل قىلىدۇ. تارقىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ. دۇنيادىكى مۇتلەق زور كۆپچىلىك مۇسۇلمانلار مۇشۇ مەزھەپكە كىرىدۇ.

(22) كورسۇن: «ئىسلام قانۇنى تارىخى». خەنزۇچە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1986-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 105-بەت.

(23) كورسۇن: «ئىسلام قانۇنى تارىخى». خەنزۇچە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1986-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 107-، 108-بەتلەر.

(24) ھەسەن ئىبراھىم ھەسەن: «ئاباسىيلار خاندانلىقىنىڭ ئەدلىيە تۈزۈمى ۋە ئىسلام شەرىئىتى» دە «ئىبنى خەلدۇن مۇقەددىمىسى» نىڭ 193-بېتىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل. بۇ ھەقتە جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى ژۇرنىلى خەنزۇچە 1982-يىل 2-سان 31-، 32-بەتلەرگە قارالسۇن.

(25) يۇقىرىقى مەنبەدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(26) يۇقىرىقى مەنبەدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(27) كورسۇن: «ئىسلام قانۇنى تارىخى»، خەنزۇچە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1986-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 105-بەت.

(28) يۇقىرىقى كىتاب.

(29) ئەسلى ئىسمى ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى قۇس بولۇپ، سەلجۇقىيلار خاندانلىقىدا ۋەزىر بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە «دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدا» ۋە «سىياسەتنامە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغانلىقى ئۈچۈن «نىزامۇلمۇلك» (مەملىكەتنىڭ نىزامى) دەپ ئاتالغان. 1092-يىلى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

(30) تولۇق ئىسمى ئۇبۇل فەيزى مۇھەممەد ئىبنى ھۆسەيىن

تۆتىنچى باب

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ۋە ئۇنىڭ تارىخي ئارقا كۆرۈنىشى

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ئۇزى ياشىغان ئىسلام مۇھىتى ئاستىدا قانۇن ئارقىلىق تۇزەش بىلەن ئىنسان تەبىئىتى نەزەرىيىسىنىڭ يۇغۇرۇلۇشىدىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، تەدرىجي تەرەققي قىلىپ، قاراخانىلار دەۋرىدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە تاقالغان. يىغىنچاقلىغاندا، ئۇ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپتىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بىرىنچى، كونا ئۆرپ-ئادەت، قائىدە-يوسۇنلارنى ئىسلاھ قىلىپ ياخشى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش

كونا ئۆرپ-ئادەت، قائىدە-يوسۇنلارنى ئىسلاھ قىلىپ ئەلنى ياخشى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش — يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت ئاپپاراتىنى ئىسلاھ قىلىش ئىدىيىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر تەركىبي قىسمى. ئۇ ئالدى بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ بالدۇرقى قانۇنچىلىق پائالىيەتلىرىنى يەكۈنلەپ، ئۇنىڭ ئىلغار ۋە ئادىل بولغان تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلىپ ۋارىسلىق قىلىش، چەت ئەلدىكى بەزى قانۇن ئىسلاھاتچىلىق ھەرد-

(42) « قۇتادغۇبلىك » ، 5330 ـ ، 4364 ـ بېيىت.

(43) « قۇتادغۇبلىك » ، 2499 ـ بېيىت.

(44) كورسۇن: « ئىسلام دىنى قانۇنى تارىخى » ، خەنزۇچە ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى ، 199 ـ بەت.

(44) مۇمىن ئابدۇللا: « تۇركچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت » ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1989 ـ يىل 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى 549 ـ بەت.

(45) « قۇتادغۇبلىك » ، 3010 ـ بېيىت.

(46) « قۇتادغۇبلىك » ، 3007 ـ بېيىت.

(47) « قۇتادغۇبلىك » ، 811 ، 812 ، 813 ـ بېيىت.

(48) « قۇتادغۇبلىك » ، 814 ، 815 ، 816 ـ بېيىت.

(49) ئابدۇشۇكۇر مەھەممەتئىمىن: « يۇسۇپ خاس ھاجىپ فارابى ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى » ، شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1981 ـ يىل 1 ـ سان 5 ـ بەت، ئۇيغۇرچە.

(50) « قۇتادغۇبلىك » ، 6550 ، 6538 ، 6543 ـ بېيىت.

(51) « قۇتادغۇبلىك » ، 6466 ، 6588 ، 5425 ، 5426 ـ بېيىت.

(52) « قۇتادغۇبلىك » ، 6382 ، 6383 ، 6384 ـ بېيىت.

(53) « قۇتادغۇبلىك » ، 6556 ، 6555 ـ بېيىت.

(54) « قۇتادغۇبلىك » ، 6614 ، 6615 ـ بېيىت.

(55) « قۇتادغۇبلىك » ، 6574 ـ بېيىت.

(56) « قۇتادغۇبلىك » ، 6581 ـ بېيىت.

(57) « قۇتادغۇبلىك » ، 6569 ، 6570 ، 6571 ، 6572 ، 6573 ، 6599 ، 6603 ـ بېيىت.

(58) ، (59) ، (60) « قۇتادغۇبلىك » ، 6589 ، 6590 ، 6591 ، 6602 ، 6627 ، 6600 ـ بېيىت.

(61) ، (62) « قۇتادغۇبلىك » ، 2490 ، 6586 ، 6594 ـ بېيىت.

224-يىلغىچە) يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغۇنغا تىكلەنگەن ساسانىلار سۇلالىسى (مىلادى 224 ـ 651) نىڭ يىگىرمىنچى ئەۋلاد خانىي بولۇپ، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. بۇ، هاكىمىيەت بېشىغا چىقىپلا «باج تۇرۇمى ۋە هەربىي ئىشلارنى ئىسلاھ قىلغان. بارلىق تىرىلىغۇ يەرلەرنى ئېنىقلاپ چىقىپ، بىر يىلدا ئىككى قېتىم ئېلىنىدىغان يەر بېجىنىڭ مۇقىم ئۆلچىمىنى بېكىتكەن. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئېلىنىدىغان باج ۋە ئۇنىڭ نورمىسى ئەمەلدارلار ۋە يەرلىك فېئودالالار تەرىپىدىن خالىغانچە بېكىتىلەتتى. بۇ ئىسلاھات دۆلەت خەزىنىسىگە توپلىنىدىغان كىرىمنى ئاشۇرغان. نۇشىرۋاننىڭ هەربىي جەهەتتىكى ئىسلاھاتى ساۋۇتلۇق ئاتلىق ئەسكەرلەر بىلەن دېھقانلاردىن تولۇقلانغان پىيادە ئەسكەرلەرنى بىرلەشتۇرۇپ مۇنتىزىم ئارمىيە قۇرۇشتا بىر تەجرىبە بولغان. نۇشىرۋاننىڭ مۇشۇنداق ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشى نەتىجىسىدە خان جەمەتى بىلەن مەركىزىي هۆكۈمەت بارغانسېرى مۇستەهكەملىنىپ، پۈتكۈل دۆلەت تېخىمۇ بەك قۇدرەت تاپقان»[3]. يۇسۇپ خاس هاجىپ يۇقىرىقى نۇشىرۋان هەققىدىكى بايانلىرىدا ئۇنىڭ ئىسلاھات ئېلىپ بارغان هەربىكەتلىرىنى قانۇن يېگىلاش جەهەتتىكى هەربىكەتلىرى دەپ قارايدۇ هەمدە قاراخانىلارنىڭ خانلىرىنىڭمۇ ئاشۇنداق ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، خەلقنى باي، دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇشقا دالالەت قىلىدۇ.

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قارىشىچە، قانۇن بىر قېتىم تۇزۇلۇپلا ئىككىنچىلەپ ئۆزگەرمەيدىغان قاتمال نەرسە ئەمەس ئىدى. ئۇ، قانۇننى زامان ۋە ماكانغا قاراپ ئۆزگەرتىپ داۋاملىق يېگىلاپ تۇرۇشنى، ئۇستقۇرۇلمىدا بىر ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، كونا ئادەت كۆچلىرىدىن ئالاقسىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلاشنى دائىم ئويلايتتى. ئۇنىڭ قارىشىچە، بىكار قىلىشقا تېگىشلىكلىرى كونا نەرسە، قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىكلىرى يېڭى

كه‌تلرنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلىش، قاراخانىلارنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرىدىكى زامانغا لايىقلىشالمايۋاتقان تەرەپلەرنى بىكار قىلىپ، كونىنىڭ ئورنىغا يېڭىنى دەسستىپ، ئۆرپ-ئادەت، قائىدە-يوسۇنلارنى ئىسلاھ قىلىش، قانۇننى ئەقىل-ئىدراك ۋە بىلىم بىلەن تۈزەش، تۈزۈلگەن ئەنە شۇ ياخشى قانۇنلار بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلىپ، خەلقنى بەخت-ساۋادەتكە ئېرىشتۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «ئادەمزات دۇنياغا ئاپىرىدە بولغاندىن باشلاپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاقىللار ياخشى قانۇن تۈزۈپ كەلگەن. جاھان بەگلىرىدىن كىم ئالىم بولغان بولسا، شۇلار قانۇننى ياخشى تۈزگەن، قايسى بەگ دۆلىتىدە قانۇن تۈزۈپ يولغا قويالىغان بولسا، شۇ دۆلىتىنى ئوبدان تەرتىپكە سالغان ۋە تەييارلىق قىلىپ تىرىكلەر ئۈچۈن ئۇنى پۈتۈپ قويغان. بۇ ياخشى قانۇنلار (ئاندىن) كېيىنكىلەرگە مىراس بولۇپ قالغان. (بۇگۈنكى كۈندە) كىم ئۇنى ئۇقۇپ بىلەلىسە ۋە قولىغا ئېلىپ ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلالىسا، ئۇنى ئۇلگە قىلىپ خەلقلىرىگە بەخت يارىتىپ يۈقىرى ئۆرلىيەلەيدۇ.» (1)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ پادىشاھ نۇشىرۋاننىڭ دۆلەتنى ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرۇپ، ئەلنى قۇدرەت تاپقۇزغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «نۇشىرۋان ئەقىل كۆزى بىلەن جاھاننى يورۇتۇپ قانۇننى توغرا تۈزگەنلىكى ئۈچۈن دۆلىتى بېيىغانىدى. (شۇڭا) بىر ھېكىم: ئۇ دوزىخى بولسىمۇ شۇ قىلغان ساۋابى ئۈچۈن ئۇنىڭغا قىيامەت ئازابى بولمايدۇ، دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان.» (2)

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئالاھىدە تىلغا ئالغان نۇشىرۋان (خۇسراۋ I دەپمۇ ئاتىلىدۇ، 531 ــ 578) غەربىي ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەت ــ پاتىيا خاندانلىقى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 247-يىلدىن مىلادى

بۆلەك يول تۆتسا ئۇنىڭ بەگلىكى بۇزۇلار، نەسىبنى ئالالماس. كىم ئۆز دەۋرىدە يامان قانۇن تۈزسە، ئۇ كېيىن ئۆزىگە يامان ئات قويار، كىم ياخشى قانۇنلارنى بەرپا قىلسا، ئۇنىڭ شۆھرىتى تا ئەبەدكە ياشار. (شۇڭا) قانۇننى يامان تۈزمە، بەك ياخشى تۈز، (شۇ چاغدا) كۈنۈك ياخشى، بەختىك ئۆز بولغاي. بەگلەر، ھاكىملار يامان تەرتىپ ئورناتمىغاي. قانۇن يامان بولسا ئۇلار ھاكىم بولالماس. توغرا، قانۇن-نىزاملار باشقىغا تېگىشلىسە ياخشىلىقلار تامام بۇزۇلۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا بىر يامان ئورنىغاي. (ئۇ چاغدا) خەلق زۇلۇم چېكىپ ھېچقانداق ھۇزۇر قالمىغاي.» (5)

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئىدىيىسىنى ئۇنىڭ تۆۋەندىكى بايانلىرىدىن تېخىمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «كۆپ ئوردا زالىملىق ۋە زۇلۇم بىلەن بۇزۇلدى، تىرىكلەر ئاخىر ئاچلىق بىلەن ئۆلدى. بەگ غاپىل بولۇش، زۇلۇم سېلىش بىلەن ئەلنى بۇزار. زالىم بەگ بەگلىك دەۋرىنى سۈرەلمەس، (چۈنكى) خەلقى ئۇنىڭ زۇلۇمىنى كۆتۈرمەيدۇ. قانۇن بىلەن ئەل ئارتار، جاھان تۈزلەر، زۇلۇم بىرلە ئەل كېمىپ جاھان بۇزۇلار.» (6)

ئۇ بۇ ئىدىيىسىدە ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ھۆكۈمرانلىقنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، قانۇننىڭ رولىغا يۈكسەك باھا بېرىدۇ. دۆلەتنىڭ ئادىل قانۇن بىلەن گۈللىنىپ تۈزۈلىدىغانلىقىنى، زۇلۇم بىلەن ئاجىزلاپ بۇزۇلىدىغانلىقىنى ئالاھىدە قەيت قىلىدۇ ھەم ھۆكۈمرانلارغا زالىم بەگلەرنىڭ بەگلىك دەۋرىنى ئۇزۇن سۈرەلمەيدىغانلىقىنى، پۇقرالىرىنىڭ زۇلۇمنى كۆتۈرمەيدىغانلىقىنى ئوچۇق ئۇقتۇرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغان خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ تەكشىسىزلىكى تۈپەيلىدىنمۇ جىنايەت سادىر بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ ھەمدە

نەرسىلەر ئىدى. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «بارلىق كونا نەرسىلەر يېقىمسىز بولىدۇ، يېقىمسىز نەرسىلەر كۆڭۈلسىز بولىدۇ. يېڭى نەرسىلەرنىڭ ئالدىدا كونا نەرسىلەرنىڭ كەمچىلىكى يوق، سەرخىل نەرسىلەرنىڭ ئالدىدا ناچار نەرسىلەرنىڭ كەمچىلىكى يوق. پۈتۈن تەم ۋە لەززەت يېڭى نەرسىدە بولىدۇ، كىشىلەر بۇ لەززەتنى ئىزدەپ كۆپ قېتىملىدۇ. بۇنداق دېسەم باشقىلار مېنى تۇراقسىز ئىكەن دەپ ئەيىب قويۇشىدۇ. تۇراقسىز بولۇشۇم ماڭا ئەيىب ئەمەس، مەن ئۆزۈمگە داۋاملىق يېڭى-يېڭى نەرسىلەرنى تاللاپ قوبۇل قىلىپ تۇرىمەن.» (4)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە «يامان قانۇن»، «ياخشى قانۇن»، «قانۇننى يامان تۇزۇش»، «قانۇننى ياخشى تۇزۇش» دېگەن ئىبارىلەر ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ «يامان قانۇن» دېگىنى — پۇقراغا زۇلۇم سېلىپ ئېكسپلاتاتسىيىنى ياقلايدىغان ئىجتىمائىي تۇزۇم ۋە ئەمىر-پەرمانلار؛ «ياخشى قانۇن» دېگىنى — ئەلدە ئېزىش ۋە ئېزىلىشنى تۈگىتىپ ھەممە تەبىقىلەر تەڭ-باراۋەر ياشايدىغان ئىجتىمائىي تەڭپۇڭلۇقنى بارلىققا كەلتۈرۈشنى كاپالەتلەندۈرىدىغان ئىجتىمائىي تۇزۇم ۋە ھەر خىل ئەمىر-پەرمانلار ئىدى. ئۇ، قانۇننى مانا مۇشۇنداق «ياخشى» ۋە «يامان» دەپ ئىككى خىل كاتېگورىيىگە بۆلگەندىن كېيىن پۇقراغا پايدىلىق «ياخشى قانۇن»لارنى بەرپا قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «بۇ بەگلىكتە ئەگەر توغرىراق بىر قانۇن (تۇزۇلۇپ) يولغا قويۇلغان بولسا تېخىمۇ ياخشى بولغان بولاتتى. (بۇنىڭدىن كېيىن) ئەل ئىچىدە بىر كىشى ئۇستۇن ئورۇن ئالسا ئەل ئۇچۇن بىر ياخشى قانۇن تۇزسۇن. (كىمكى) ھەمىشە بىر مەشھۇر بەگ بولاي دېسە قۇتلۇق قانۇننى تەدبىق قىلسۇن. قايسى بەگ بۇنىڭدىن

بەگ (خانلىق، بەگلىك كۆزدە تۇتۇلدۇ) لەر تەرىپىدىن پۇقرالارغا سېلىنىدىغان ئالۋان-ياساق ياكى ئائىلە، ئادەم بېشىنى بىرلىك قىلىپ تۇرۇپ ئېلىنىدىغان باج-خىراجلارنى كۆرسىتىدىغانلىقى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، قانۇن ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن تۇزۇلەتتى. ئەمما ئۇ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا شەخسىي مونوپولىيە قىلىۋالىدىغان خۇسۇسىي مۈلكى ئەمەس ئىدى. ئەكسىچە، دۆلەتنىڭ ئۇلىنى تەشكىل قىلىدىغان بارلىق ئامىللار ئىچىدە خەلق ئاممىسىنىڭ جانجان مەنپەئىتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان ياخشى قانۇن تۇزۇش ۋە ئۇنى ئەلگە ئاشكارا جاكارلاش — ھەممىدىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان ئامىل ئىدى. شۇڭا ئۇ، قانۇن-نىزاملار تۇزۇلگەندىن كېيىن، ئۇنى ئەلگە ئاشكارا جاكارلاپ پۇقرالارنى ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقۇزۇشنى ۋە شۇ ئارقىلىق ئەلنى تېخىمۇ ياخشى، ئاڭلىق ھالدا ئىدارە قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «بەگلىكنىڭ ئىشلىرىنى بەگلەر بىلەر، قانۇن، تەرتىپ، ئادەت شۇلاردىن كېلەر. (شۇڭا) قانۇننى خەلقىگە ئوڭچە يەتكۈز. ئەمىلىك ۋە قانۇن ئەل راھىتىدۇر. خەلقە قانۇن تۇزۇپ بەر، ھۇزۇر ئەيلىسۇن. خەلقە قانۇندىن ئۇلۇش بەرمەك كېرەك، خەلقنىڭ كۆڭلى قانۇن بىرلە سۆيۈنسە، ئەل رەتكە چۈشۈپ بەگ قۇدرەت تاپار.»(8)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ بايانلىرىدا خەلقە قانۇن-يوسۇنلارنى قانداق ئوگىتىش، قانداق يېتەكلەش، ئۇلارنىڭ سۆز-ھەرىكىتىنى قانداق قىلىپ قانۇن يولىغا سېلىش مەسىلىلىرى نۇقتىلىق شەرھلەنگەن. ئۇلارنىڭ قانۇن ۋە يوسۇنلاردىن بەخەۋەر تۇرۇۋاتقان چاغلىرىدا قانۇنسىز ۋە يوسۇنسىز بولىدىغانلىقى، خەۋەردار بولغان ۋاقىتلىرىدا ئۇنداق بولمايدىغانلىقى ناھايىتى ئوچۇق كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭ بۇ

مۇشۇ خىل سەۋەب تۆپە يلىدىن جىنايەت سادىر قىلغۇچىلارنىڭ جىنايەت مەنبەسىنى جىنايەتنىڭ سۇبيېكتىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇنى مەيدانغا كەلتۈرۈۋاتقان ئىجتىمائىي تۈزۈمدىن ئىبارەت ئوبيېكتىدىن ئىزدەيدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسى «قۇتاد-غۇبلىك» تە ھازىر بىز يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈپ دەۋاتقاندىكىدەك ئۇتتۇرىغا قويۇلمىسۇ، «ئاللانىڭ ئىرادىسى» بويىچىلا يەتكىلى بولىدىغان تەڭلىكنىڭ بارلىققا كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرماي ئەمەلىي تەدبىر قوللىنىش ئارقىلىق ھەقىقىي ئىجتىمائىي تەڭپۇڭلۇقنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن خەلق ئىچىدىكى باي، ئوتتۇرا ھال، يوقسۇللاردىن ئىبارەت ئۈچ تەبىقىنى قانداق قىلىپ تۈرمۇش سەۋىيىدە تەڭلەشتۈرۈپ بىر ھالغا كەلتۈرۈشنى پەقەت قانۇننىڭ يارىدىمى بىلەنلا ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان تۆۋەندىكى بايانلىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان: «ئاۋام خەلق ئۈچ گۇرۇھتۇر. ئۇلارنىڭ بىرى بايلار، ئىككىنچىسى ئوتتۇرا ھاللار، ئۈچىنچىسى خەلق يوقسۇللىرى. بايلار خەلقنىڭ كۆچلۈكىدۇر. ئوتتۇرا ھاللار بايلارنىڭ ئىشىنى قىلالمايدىغانلاردۇر. ھەممىدىن ئاۋۋال خەلق يوقسۇللىرىنى كۆزىتىش كېرەك. بايلارنىڭ يۇكىنى ئوتتۇرا ھاللارغا يۈتكۈزمەسلىك، ئوتتۇرا ھاللارنىڭ يۇكىنى پېقىرلارغا يۈتكۈزمەسلىك كېرەك. ئاۋادا بايلارنىڭ يۇكى ئوتتۇرا ھاللارغا يۈتكۈزۈلسە، ئۇلار بۇزۇلۇپ خاراب ھالغا چۈشەر. ئاۋادا ئوتتۇرا ھاللارنىڭ يۇكى پېقىرلارغا يۈتكۈزۈلسە، پېقىرلار يىلتىزىدىن قىرىلىپ ئاچلىقتىن ئۆلەر. پېقىرنى كۆزەتسەك ئورتا بولۇر، بىرئاز تىنسا، ئوتتۇرا ھال بايلىق تاپۇر. پېقىر ئوتتۇرا ھال بولسا، ئوتتۇرا ھال باي بولۇر، ئوتتۇرا ھاللار باي بولسا، بۇ ئەل بېيىغاي. (شۇڭلاشقا) ئۇلارغا قانۇن بىلەن ئوبدان قاراش كېرەك.»(7)

بۇ يەردىكى «يۇك» كەلىمىسى ھەققىدە مەنبەلەردە ئېنىقراق بىرەر شەرھى بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ شۇ چاغدا خان،

سۈيىنى تاللاش توغرىسىدىكى تۈرمۈشقا ئائىت مەلۇماتلار(9) ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنە شۇ چاغدا كۆچمەن چارۋىچىلىق هاياتىدىن ئۆتۈي-ئىمارەت سېلىپ، ماكان تۇتۇپ ئولتۇراقلىشىشقا قاراپ يۈزلىنىشكە باشلىغان هالقىلىق پەيتته تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ خاس هاجىپ بىلەن مەهمۇد قەشقەرى ياشىغان دەۋردە، ئۇرقۇن دەريا ۋادىسىدا قۇرۇلغان ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇنەۋەرز بولۇپ، بىر بۆلۈك ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئەسلى ماكانى بولغان تېيانشان ئەتراپىنى چۆرىدەپ ئورۇنلاشقانىغا ئۇزاق بولغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ قانۇن-تۈزۈم، تۇرمۇش ئۇرۇپ-ئادەتلىرى يەنىلا ئاۋۋالقى كۆچمەن چارۋىچىلىق هاياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە مانا مۇشۇ بىر دەۋرنىڭ ئەينەن ئەهۋالى ئوچۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

تارىخشۇناسلار كۆچۈپ يۈرۈپ يايلاق قوغلىشىپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشتىن ئولتۇراقلىشىپ شەهەر دۆلىتى هاياتىنى ئۆتكۈزۈشكە قاراپ تەرەققىي قىلىشنى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى زور ئىلگىرىلەش دەپ قارايدۇ. كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاندا تۇرمۇش ئۇرۇپ-ئادەتلىرى ناهايىتى ئاددىي بولىدۇ. شەهەرلەشكەندە يېڭى شەهەر دۆلىتى مەدەنىيىتى بارلىققا كېلىدۇ. تارقاقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەندە ئاهالىلەرنىڭ يېڭى شەيئىلەر بىلەن ئۇچرىشىشى ئازراق، شەخسىي قەهرىمانلىق ئالامەتلىرى كۆچلۈكرەك بولىدۇ. شەهەرلەشكەندە سودىگەرلەرنىڭ تۇرتكىسىدە يېڭى شەيئىلەرنى قوبۇل قىلىشى تېز بولىدۇ. يايلاق قوغلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن چارۋىچىلارنىڭ ماتېرىيال ئىشلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئاجىز بولىدۇ. شەهەرلەشكەندە ئاهالىلەرنىڭ مەدەنىي ساپاسى ئاشىدۇ. سودىگەرلەر ۋە شەهەرلىكلەر بىلەن باردى-كەلدى قىلمايدىغان خەلقنىڭ تىلى ئىپتىدائىي بولىدۇ، شەهەر دۆلىتى

ئىدىيىسىنى يەنە «قۇتادغۇبىلىك» نە قەيت قىلىنغان ئودغۇرمىش بىلەن ئۆگدۈلمىشنىك قانۇن-يوسۇنلارنى قانداق ئۆگەنگىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدىكى دىئالوگلىرى (بۇ ھەقتە كىتابىمىزنىك ئىككىنچى بابىغا قارالسۇن) شۇنداقلا دېھقانلار، چارۋىچىلار، سودىگەرلەر، قول ھۈنەرۋەنلەر بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش ۋە مېھماندارچىلىقنىك قائىدە-يوسۇنلىرى ھەققىدىكى بايانلىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن، ئىمتىياز دېگەن نەرسىلەر بىلەن ئانچە كارى بولمايدىغان تارقاق بىر قەبىلىنى قانداق قىلىپ ماكان تۇتۇپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا، بىرەر ھۆكۈمرانلىنىك ئىتائىتى ئاستىدا ھۈنەر ۋە سودا-تىجارەتنى ئاساس قىلغان شەھەر ھاياتىنى ئۆتكۈزۈشكە ئادەتلەندۈرۈش مەسىلىسىنىك مۇھاكىمە قىلىنغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تارىخىي مەنبە ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇرلارنىك قەدىمكى ماكانلىرىدىن بىرى بولغان تارىم ۋادىسىدا شەھەر تۈرمۇشى خېلى بۇرۇنلا باشلىنىپ، ئەمما ئۇرقۇن ۋادىسىدا ياشايدىغان شەرقىي ئۇيغۇرلاردا بۇ سەل كېيىنچىرەك بولۇپ، VIII ئەسىرنىك ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئاندىن شەھەر، ئۆي-ئىمارەتلەر بەرپا قىلىنىپ يېرىم ئولتۇراقلىشىپ تۈرمۇش كەچۈرىدىغان ھالەت بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇيغۇرلارمۇ تۈركلەرگە ئوخشاشلا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى.

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان تاغدىن چۈشۈپ شەھەرگە كېلىپ ياشاش، شەھەر-كەنتلەرنى بىنا قىلىش، ئۆينى چوڭ يولغا يېقىن سالماسلىق، تاشار دەريانىك ياكى بەگنىك قوشنىسى بولماسلىق، ھىسارغا يېقىن تۇرماسلىق، ئۆي سېتىۋالماقچى بولسا قوشنىسىغا قاراش، يەر سېتىۋالماقچى بولسا

كىرەكلىكى، قانداق كىشىلەر باش بولسا دۆلەت روھىناق تاپىدىغانلىقى، قانداق كىشىلەر باش بولسا دۆلەت مۇنقەرز بولۇپ تۇگىشىدىغانلىقى يەنى داھىيلارنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىدىكى ئورنى ۋە رولى، دۆلەت ئورگانلىرىدا قانداق-قانداق مۇئەسسەسەلەرنىڭ بولۇشى لازىملىقى، بۇ مۇئەسسەلەرگە قويۇلىدىغان ئەمەلدارلارنىڭ قانداق شەرتلەرنى ھازىرلىشى كىرەكلىكى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئۇلۇغ ئۇستاز لېنىن ئوتتۇرىغا قويغان دۆلەتنىڭ دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىشىدە بولۇشقا تېگىشلىك شەرتلەر دەپ قارالغان ئارمىيە، ساقچى، تۆرمە، سوتتىن ئىبارەت تۆت ئامىل يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت تەلىماتىدىمۇ تېپىلىدۇ. بۇ ھەقتە كىتابىمىزنىڭ باشقا بابلىردا ئايرىم-ئايرىم توختىلىدىغان ۋە توختالغانلىقىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە شۇنچىلىك دېيىشنىڭ ئۆزىلا كۇپايە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇننىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «خۇدايىم ئادەم بالىسىنى، ئۇلۇغلارنى، كىچىكلەرنى، يامانىنى، ياخشىنى، بىلىملىكلەرنى، بىلىمسىزلەرنى، پېقىر ياكى گادايلارنى، ئەقىللىك، ئەقىلسىز، جاھىل ياكى بايلارنى ياراتتى. ئەل-يۇرتنى تەرتىپتە تۇرمەك، جاھانىنى سۈزمەك ئۈچۈن بۇ بەگلەر تىكلەندى. كىشىلەر ئەل تۇتۇش ۋە بەگ ئىشى ئۈچۈن، قانۇن، ئۇسۇل، ھەم يوسۇن تۈزۈپ چىقتى.» (10)

خوش، ئۇنداق بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن بىلەن ھوقۇق (بۇ يەردىكى ھوقۇق دۆلەت مەنسىدە ئەمەس ئىمتىياز مەنسىدە كېتىپ بارىدۇ) قا نېمىدەپ تەبىر بېرىدۇ؟

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن بىلەن ھوقۇققا تەبىر بەرگەندە ئۇلارنى تەبىئەت ھادىسىلىرى، شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئوبرازلاشتۇرىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 18-بابىدا

خەلقلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سۆز ھەرىكەتلىرىنى قەلىپقا سېلىپ تۇرىدىغان قانۇن-نىزاملارغا رىئايە قىلىشى بىرقەدەر كۆچلۈكرەك بولىدۇ. كۆچمەن چارۋىچىلاردا بولسا ئاجىزراق بولىدۇ. شۇڭا ئېيتىمىزكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان يۇقىرىقى مەسىلەر ئەينى زامانىدا ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سىلجىتىش رولىنى ئوينىغانىدى. شۇ ۋەجىدىن ئۇ بىر تارىخىي خاراكتېرلىك ئىلغارلىق ھەم يۈكسەك تەرەققىيەتۋەرلىكىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

ئىككىنچى، قانۇن بىلەن ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتى

قانۇن بىلەن ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتى — مۇنداقچە ئېيتقاندا قانۇن بىلەن دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئۇ، قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە، چەت ئەللەردىن تارتىپ جۇڭگوغىچە بولغان بارلىق قانۇنشۇناسلارنىڭ بىردەك دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغاپ كېلىۋاتقان ئىنتايىن مۇھىم مەسىلە، شۇنداقلا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدىمۇ كەڭ دائىرىدە تەتقىق قىلىنغان چوڭ تېما. ئۇ، قانۇن بىلەن ھوقۇق (دۆلەت) نىڭ كېلىپ چىقىشى، تەبىرى، ئىككىسىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەمنىڭ باراۋەر ئىكەنلىكى، ھۆكۈمرانلارنىڭ قانۇنغا رىئايە قىلىشىنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە تەخىرسىزلىكى قاتارلىق پرىنسىپ خاراكتېرلىك مەسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پۈتكۈل قانۇنچىلىق ئىدىيىسىنىڭ جېنىدۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت ھەققىدىكى تەلىماتى دۆلەتنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى ئىجتىمائىي سەۋەب ۋە زۆرۈرىيەتلەر، دۆلەتنىڭ قانداق شەكىللىنىدىغانلىقى ۋە شەكىللەنگەنلىكى، دۆلەتكە قانداق كىشىلەرنىڭ باش بولۇشى

تەلۈندۇر. دۆلەت تولۇنئاي كەبى كېمىيۇر. بەخت چۈشتەك كېچەر، قۇشتەك ئۇچار. دۇنيا ئۆزىنى بېزەپ كۆرسىتىپ ياسانغان كېلىنىدەك دىلنى ئوينىتار. جاھان بىر بوراندۇر ھەم تۇراقسىز كۆلەڭگىدۇر. بۇ دۇنيانى بوران ياكى يامغۇر سانا، ئۇ بىرئاز گۈزۈلدەپ يەنە تېز توختاپ قالار.» (11)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرقى بايانلىرىدا قانۇننى ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويىدۇ ۋە ئۇنى مۇقەددەس دەپ بىلىدۇ. ئەكسىچە دۆلەت، ھوقۇق، بەخت، مال-دۇنيانى بىرەر كىمگە باقۇبتىلگەن خۇسۇسىي مۈلۈك دەپ قارىمايدۇ. بەلكى ئۇ، قولدىن-قولغا كۆچۈپ تۇرىدىغان، بەزىدە قولغا كېلىدىغان، بەزىدە قولدىن كېتىدىغان تۇراقسىز نەرسە، ئۇنى پەقەت ھەر خىل نېمەتلەرنى ئۈندۈرەلەيدىغان سۇ — يەنى مۇقەددەس قانۇننىڭ ياردىمى ۋە كاپالىتى بىلەنلا قولغا كەلتۈرگىلى، تۇتۇپ تۇرغىلى ۋە ئۇزاق داۋام قىلدۇرغىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇ، مۇشۇ خىل قاراشنى ئۇتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن خان، پادىشاھ، بەگلەرگە قولىدىكى ھوقۇقنىغا (5326-بېيىت)، دۆلەتكە (694-بېيىت)، بەختكە (668-بېيىت)، جاھانغا (1331-بېيىت)، مال-دۇنياغا (1403، 1377-بېيىت)، خىزمەتكە (4091، 4093-بېيىت) ۋە تىرىكلىككە (1332-بېيىت) ئارتۇقچە ئىشىنىپ كىبىرلەنمەسلىك ۋە مەغرۇرلانماسلىق ھەققىدە قاتتىق نەسىھەت قىلىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «دۆلەت، بەخت تۇراقسىز ئەمەس بولسا، نە ياخشى ئىدى. (ئەمما) ئۇلۇغلۇق، بۈيۈكلۈك، دۆلەت ئۆزۈن توختىمايدۇ. (شۇڭا) بۇ بەگلىككە تولا مەغرۇر بولمىغىن، ئۆزۈڭنى كۆپ كۆزەت، كىبىر قىلمىغىن. بەختكە گۈۋەنمە، ئۇ كېلەر ھەم كېتەر. دۆلەتكە ئىشەنمە، ئۇ ئالار ھەم بېرەر. دۆلەت كىم بىلەن كېلىپ ياراشسا، شۇ كىچىكلىك قىلىپ ئۆزىنى تۆۋەن تۇتقاي. دۆلەت (بىرەر) كىشىگە كۈلۈپ

قانۇننى مۇستەھكەم تەۋرەنمەي تۇرىدىغان ئۇچ پۇتلۇق كۆرسىغا، 28-ۋە 38-بابىدا ئەلنىك يىلتىزىغا، باغ (بۇ يەردىكى باغ، «مېۋىلىك باغ» دىكى باغ ئەمەس، بەلكى «ئىشتانباغ» دىكى باغ يەنى بىرەر نەرسىنىك تۇتقۇسىنى كۆرسىتىدۇ) قا، ئاچقۇچقا ۋە ئېقىپ كېتىۋاتقان سۇغا، 41-بابىدا ئاسمانىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان تۇۋرۈككە ئوخشاتسا، «قوتاد-غۇبىلىك» نىڭ 16-بابىدا ھوقۇق، دۆلەت، بەخت، جاھان، مال-دۇنيا ۋە تىرىكلىكنى بىر ئىزىدا توختىماي دائىم دوملاپ تۇرىدىغان يۇمىلاق توپقا، تۇتسا تۇرماي قاچىدىغان شامالغا، قارايدىغان يورۇق كۈنگە، تولۇپ يەنە كېمەيىپ تۇرىدىغان تولۇنئايغا، 22-بابىدا ئۇخلىغاندا كۆرگەن چۈشكە ۋە تۇتسا ئۇچۇپ كېتىدىغان قۇشقا، 42-بابىدا دىلنى ئوينىتىپ گوللاپ قويىدىغان يامانچۇق كېلىنگە ۋە قوغلاپ يېتىشكىلى بولمايدىغان ئالۋۇنغا، 68-بابىدا تۇراقسىز كۆلەڭگىگە، 71-بابىدا گۈرۈلدەپ چىقىپ، يېغىپ توختاپ قالىدىغان بوران ۋە يامغۇرغا ئوخشىتىدۇ.

ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «قانۇننىك ۋەسىيىنى ئۇچ ئاياغلىق كۆرسىدىن سورا. پۇتۇن ئۇچ ئاياغلىق قىڭغايماس بولۇر، ئۇچ پۇتى تۇز تۇرۇر ھەم قايماس بولۇر. ئەگەر ئۇچ ئاياغنىك بىرى قىڭغايسا، قالغان ئىككىسى قايار، ئولتۇرۇچى چۈشەر. پۇتۇن ئۇچ ئاياغلىق (نەرسە) توغرا، تۇز تۇرۇر، ئەگەر (ئايغى) تۆت بولسا، بىرى ئەگرى بولۇر. مېنىك قانۇنۇم ئاشۇنداق تۇز ۋە قىڭغايماستۇر. قانۇن ئەلنىك يىلتىزى، باغ، ئاچقۇچ. ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۇۋرۈك ئىرۇر، ئۇ قانۇن يىقىلسا ئاسمان يىقىلۇر. زۇلۇم ئوت، يېقىنلاشسا كۆيدۈرەر، قانۇن-سۇ، ئۇ ئاقسا نېمە تەلەر ئۇنەر. توپ ئۆزىچە نېچۈك دوملىسا، دۆلەتمۇ شۇنداق سورۇلۇپ كېتەر. تېرىكلىك دېگەن شامالدەك كېتەر، قاچار، تۇتسا تۇرماس. دۆلەت كېلىپ كەتمەس بولسا ئىدى، يورۇق كۈنمۇ قارايماس ئىدى. بەخت تۇراقسىز

« ئۇگه تەگىت » دەپ ئاتىلاتتى(15). ئاددىي خەلقتىن چىقىپ ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئادەم « يۇغرۇش »(16)، ئاددىي خەلقتىن چىقىپ خاقاندىن ئىككىنچى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغىنى « يابغۇ »(17)، ئۇچ دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغىنى « توكسن »(18) دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلاتتى. خاقانلار ۋە بەگلەر ئۆلسە ئۇلارغا ئاتاپ مەخسۇس قەبرە قاتۇرۇلۇپ، ئۇستىگە « ئەشۇك » (ياكى كۇشۇك) دېپىلىدىغان يېپەك يوپۇق يېپىلاتتى. بۇ يوپۇق كېيىن كەمبەغەللەرگە ئۆلەشتۇرۇپ بېرىلەتتى(19). كەمبەغەللەر « چىغاي » (20) دېپىلەتتى. مەدىكار ئىشلەيدىغان ۋە كۇنلۇكچىلەر « مارال »، « خىيارما-راز »(21) ۋە « تەرچى »(22) دېپىلەتتى. تىلەمچىلەر « ئومدۇچى »(23)، ئىشسىكمۇ ئىشىك يۇرۇپ تىلەيدىغان قەلەندەرلەر « قاراچى »(24) دېپىلەتتى. ئۇ زامانىدا سىنىپىي زۇلۇم ئېغىر بولۇپ، بەگلەر ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى قول چۇماقچىلىرى كەمبەغەل مېھنەتكەشلەرنى خالىغانچە بوزەك ئېتەتتى. كۇچىگە تايىنىپ پۇقرالارنىڭ ئات-ئۇلاغلىرىنى تۇتۇۋېلىپ ھەقسىز ئىشلىتىۋالاتتى(25). بەگلەر پۇقرالارغا ھەرخىل ئالۋان-ياساقلارنى سالاتتى. ئالۋاڭ-ياساق ۋە باج-سېلىقلارنى يىغىدىغان ئەمەلدارلار « ئىمغا »(26) دېپىلەتتى. ئۇلار يېزا ئاقساقاللىرىنىڭ ياردەمچىلىرىدىن بولغان « چوپان »(27) لار بىلەن بىرلىشىپ، ئېغىر-ئۆستەك قېزىشقا، تۇغان تۇتۇشقا چىقمىغانلاردىن سېلىق ئالاتتى(28). قۇللار ئەر-ئايال دەپ ئايرىلماي بىردەك « قاراباش »(29) دېپىلىپ، ئۇلارغا « سۇلى »(30) دېگەن ئىسىم قويۇلاتتى. قۇللار قول ئىگىلىرىگە ھەر يىلى بېرىم بېرەتتى. بۇنداق بېرىم « بەرت »(31) دېپىلەتتى. قۇللار ئۆز ئىگىسىگە قىممىتىنى تۆلەش بىلەن ئازاد بولاتتى(32). ئازاد قىلىنغان بۇنداق ھۇر قۇللار « بوش »(33) دەپ ئاتىلاتتى. بۇ دەۋردە قاراخانىلارنىڭ

كىلەر بولسا، (شۇ كىشى) كىچىك دىل بولۇپ، ئۇنى چىك تۇتۇپ بېكىتسۇن (12).

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھاكىمىيەت (دۆلەت)نى قانۇن ئارقىلىقلا تۇتۇپ تۇرۇش، مۇستەھكەملەشكە بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى تۆۋەندىكى بايانلىرى ئارقىلىقمۇ كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بەگلىك قانۇن بىلەن رۇس ئۆرە تۇرار. ئەگەر قايسى بەگ خەلققە قانۇن بەرمىسە، خەلقنى كۆزەتمەي يېگەنلەر يېسە، ئېلى بۇزۇلۇپ ئۇ خەلققە ئوت چاچار، بۇ بەگلىك ئۇلى شەكسىز نابۇت بولغاي، بەگ كۆڭۈلنى تۇزەپ قانۇن يۈرۈتسە، بەگلىك بۇزۇلماس، بەك ئۇزۇن تۇرار. (شۇڭا) ئەلگە ئۇزۇن ھۆكۈمران بولاي دېسەك، قانۇن تۈز، يۈرت، خەلقنى ھامان ئاسرا.» (13)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، قانۇننىڭ ئاساسى ئادالەتتۇر. ئۇ، ئادالەتسىز قىلمىشلارنىڭ سادىر بولۇشىغا يول قويماسلىقى، ئىنسانلار جەمئىيىتىدە يۈز بېرىۋاتقان ھەر خىل ناھەقچىلىك ۋە ئۇۋالچىلىقلارنى توسۇشى، كۈنسايىن كۆچىيىۋاتقان باراۋەرسىزلىكلەرنى يوق قىلىشى لازىم. شۇ چاغدىلا قانۇن ئىسمى-جىسمىغا لايىق قانۇن بولالايدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردە قاراخانىلارنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسىدىن تارتىپ پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئادەتتىكى باردى-كەلدى پائالىيىتىگىچە يۇقىرى تەبىقە ۋە تۆۋەن تەبىقە دېگەن تامغا بېسىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئايرىمچىلىق ۋە پەرقلەر خېلىلا چوڭ ئىدى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ كىتابىدىن بىلىشىمىزچە، ئانىسى ئېسىلزادە، ئاتىسى ئاددىي خەلقتىن تۇغۇلغان ياشلار «ئىنال» دېيىلەتتى(14). ئاددىي خەلقنىڭ چوڭلىرى بىلەن خاقان ئوغۇللىرىنىڭ كىچىكلىرى مەرتىۋىدە ئوخشاش سانىلىپ

زالىملىقنىڭ كۆپەيگەنلىكىدىن ھەمدە بۇلارنى سورايدىغان چىن ئىنسانىنىڭ قالماي ئادەم قىسلىقى ئۆتۈلگەنلىكىدىن ئىزدەيدۇ. ئۇ، پادىشاھلارغا زاھاكتەك(42) خەلقنىڭ قارغىشىغا ئۇچرىماي، پەرىدۇندەك(43) خەلقنىڭ ماختىشىغا ئېرىشىش، يامان خۇيلۇق بولماسلىق ھەققىدە نەسىھەت قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بەگ بولسۇن، قۇل بولسۇن، ياخشى بولسۇن، يامان بولسۇن، بەرىبىر ئۆزى ئۆلىدۇ، ئىتتىدىن نىشان قالىدۇ. بۇ نۆۋەت بەگلىك ئورنى ساڭا تەگدى، بۇرۇنراق ياخشىلىق قىل. تىرىكلەر ئاخىرى ئۆلىدۇ، يەر ئۇنىڭغا تۆشەك بولىدۇ. ئەگەر ئۆزى ياخشى بولسا نامى ئۆلمەيدۇ. جاھاندا بىر ياخشى بىلەن بىر ئەسكىنىك ئېتى ئۆچمەيدۇ. يامانلىرى سۆكۈلىدۇ، ياخشىلىرى ماختىلىدۇ. سەن ئۇنىڭغا قارا، ئۇنىڭدىن ساڭا قايسى ياقىدۇ. سەن ياخشى بولساڭ نامىڭ ماختىلىدۇ، يامان بولساڭ سۆكۈلىدۇ. يامان خۇيلۇق زاھاڭ نېمىشقا سۆكۈلدى؟ قۇتلۇق پەرىدۇن نېمىشقا ماختالدى؟ بىرى ياخشى ئىدى، خەلق ئۇنى ماختىدى. بىرى يامان ئىدى، خەلق ئۇنى قارغىدى. ساڭا يامانلىق كېرەكمۇ-ياخشىلىقمۇ؟ قارغىشلىق كېرەكمۇ، ماختاشلىقمۇ؟ قايسىنى تىلىسەڭ، ئىككىسىدىن بىرىنى تاللا، لېكىن كېيىن پۇشايمان قىلىپ قالما.»(44)

ئۇ، ھاكىمىيەت ئۇستىدە تۇرۇۋاتقان خان، بەگلەردىن ئادىللىق بىلەن ئىش قىلىشنى، قانۇندا ئادىل بولۇشنى، بىر-بىرىنى بوزەك قىلىشقا، بىر-بىرىنى ئېزىشكە يول قويماسلىقنى، زۇلۇمخۇمار بولماسلىقنى قاتتىق تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسىنى تۆۋەندىكى بايانلىرىدىن تېخىمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بەگلىكنىڭ ئاساسى ئادالەتتۇر. بەگلەر ئادىل بولسا، تىرىكلىك بولار. بەگلەر ئەلگە ئادىل بىرلە ھۆكۈم قىلسا، تىلەك ئارزۇسىغا يەتكىلى بولار. بەگلىكنىڭ مەڭگۈلۈكىنى تىلىسەڭ قانۇندا ئادىل بول،

سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلمىشى نەتىجىسىدە ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن ئەسىرلەرنىڭ ھەممىسى قۇل قىلىناتتى. بۇنىڭدىن سىرت يەنە ھىندىستان قاتارلىق جايلاردىنمۇ بىر بۆلۈك قۇل سېتىۋېلىنىپ كېلىنەتتى(34). قۇللار ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلىنغان خىزمەتچىلەر بولۇپ، دائىم دېگۈدەك خوجايىنلىرى تەرىپىدىن كەمسىتىلىشكە ۋە تىل-ھاقارەتكە ئۇچراپ تۇراتتى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «بەگ ئۇنى كەمسىتتى» (35) شەكلىدىكى ۋە «بەگ ئۇنىڭغا كايىدى، ئۇنى دۆشكە للىدى»(36) شەكلىدىكى قەيىنلىرى ئۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىپ، خوجايىنلىرىنىڭ ئۇلارنى «قاشاڭ»(37) دەپ تىللايدىغانلىقى ئۇنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ. قۇللار بېگى ۋە خوجايىنلىرىنىڭ تاپشۇرغان ئىشلىرىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمسا تاياق يەيتتى(38). قۇللارنى ئۇرۇش «توقىدى»(39) دېيىلەتتى. بۇ «ئەدەبلەش»، «ئىزىغا سېلىش»، «تىزگىنلەش» مەنىلىرىنى بىلدۈرۈپ، «قانۇن» غا ئاساسەن شۇنداق قىلىنغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. قۇلدارلارنىڭ قۇللارغا بولغان ئېكسپلاتاتسىيىسى ناھايىتى قاتتىق بولغاچقا، قۇللار دائىم دېگۈدەك خوجايىنلىرىغا قارشى چىقىپ تۇراتتى(40). مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ دەۋردە خەلق ئارىسىدا «كۈچ ئەلدىن كېرسە، تۆرۈ تۆگلۈكتىن چىقار» (مەنىسى: زورلۇق-زومبۇلۇق ئىشكىتىن كىرسە، ئىنساپ ۋە قائىدە-يوسۇن تۆگلۈكتىن چىقار)(41) دېگەن ماقال كەڭ تارقالغانىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىدە ساقلىنىۋاتقان بۇنداق تەڭسىزلىكلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەڭسىزلىكلەرنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىنى ھاكىمىيەت ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ قانۇنىنى ئىجرا قىلىشتا ئادىللىقتىن چەتنەپ كەتكەنلىكىدىن، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەخلاقىي-پەزىلىتىنىڭ بۇزۇلغانلىقىدىن، ئەلدە زۇلۇم ۋە

قىلمايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئىدىيىسىنى كۆنتۈغدى ئېلگىنىڭ ئايتولدىغا ئادالەت سۈپۈتىنىڭ قانداقلىقىنى ئېيتقانلىقى ۋە قانۇنىنىڭ ۋاسپىنىڭ نېمىلىكى ئۈستىدە قىلغان بايانلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «مەن ھېچبىر كىشىنى بەگ ياكى قۇل دەپ ئايرىماي ئىشلىرىنى ئادالەت بىلەن ھەل قىلمەن. مەيلى ئۇلار ئوغلۇم بولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم بولسۇن ياكى يولۇچى، ئۆتكۈنچى، قونىقىم بولسۇن، مېنىڭچە ئۇلارنىڭ ھەممىسى قانۇن ئالدىدا باراۋەر، ھۆكۈم قىلىدىغان ۋاقىتدا بۆلەكچە بولمايمەن.» (47)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش لازىملىقى توغرىسىدىكى قىممەتلىك ئىدىيىسىنى يەنە ئۇنىڭ «سەئىد» (پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى) لەرنىڭمۇ ھەممىسنىڭ دېگۈدەك ئەخلاقلىق، ياخشى بولۇشىنىڭ ناتايىنلىقىنى جەزملەشتۈرۈپ، ئۇلار بىلەن مۇئامىلە قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ناچارلىرىنى سۈرۈشتە قىلىش لازىملىقىدىن ئىبارەت پوزىتسىيىسى ئىپادىلەنگەن 4340-بەيىت بىلەن دۆلەت ئىشلىرى جىنايىتىنى ئۆتكۈزگەن ھەر قانداق بۇيۇك دۆلەت خادىملىرىغىمۇ قىلچە يۈز-خاتىر قىلماي ئۆلۈم جازاسى بېرىش لازىملىقى توغرىسىدىكى بايانلىرى (4119، 4120، 4121، 4122، 4123-بەيىتلارغا قارالسۇن) دىن تېخىمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قۇياشنىڭ ئۆز يورۇقلۇقىنى پۈتكۈل كائىناتقا تەڭ چېچىپ چۈشۈرگەنلىكىدىن ئىبارەت تەبىئىي قانۇنىيەتنى ئادىللىق بىلەن تولغان مەڭگۈلۈك ھادىسە دەپ قارايدۇ ھەمدە ھۆكۈمرانلارنى قۇياشقا ئوخشاش ئاشۇنداق ئادىل ئىش كۆرۈپ، ئاھالىلىرىنى «ئېرىنغ» ياكى «ئېرىنسىز» دەپ ئايرىماي، پۈتكۈلارغا باراۋەر مۇئامىلە قىلىپ قۇدرىتىنىڭ يېتىشچە شاپائەت كۆرسىتىشكە ئۈندەيدۇ. ئۇ بۇ ئىدىيىسىنى

زۇلۇمنى تامام يوقاتقىن. توغرا قانۇننى خەلقىگە بەر، بىرىنى بىرى ئەزمەكنى ئەلدىن كۆتەر. قانۇندا ئادىل بولۇشقا تىرىش، كۆچ كۆرسەتمە. پۈتۈن خەلق ئۈچۈن مېھرىبان بولۇپ، ھەرقانداق چاغدا كىچىك-چوڭغا ئادىل ھۆكۈم قىل.» (45)

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، قانۇن ئادىللىقتىن چەتنەكەن، جاھاننى بۇزۇۋاتقان بارلىق نامۇۋاپىق ھەرىكەتلەرنى توسىدىغان توسۇچى. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇپ، ھەتتا قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ يولدىن چىقىپ كەتكەن خان، پادىشاھلارمۇ ئايىلىپ قالمايدۇ. ئۇ قانۇننىڭ ئۇنكىسىيلىك رولىنى تەكتلىگەندە ئالدى بىلەن ئۇنىڭ مانا مۇشۇنداق چەكلەشچانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ. ھۆكۈمرانلارنىڭ قانۇن ئېڭى ۋە قانۇن ساپاسى ئۇستىدە توختىلىدۇ. ئاۋام خەلقنىڭ خۇي-پەيلىنى تۇزەش بىلەن ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆزلىرىنى تۇزەشنىڭ بېقىندىچىلىق مۇناسىۋىتىنى فورمىلاشتۇرۇپ ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «خان ئادەت ۋە قانۇننى قانداق تۇتسا، خەلقمۇ شۇنداق، شۇ ئادەتسىمان بولار. ئېلىك يامان بولسا جاھاننى بۇزار، توسۇچى بولمىسا يولدىن ئازار. بەگلەرنىڭ ھەرىكىتى يامان بولسا، يامانلار كۆچەيىپ ئەنئەنە بۇزار. خەلق بۇزۇلسا ئۇنى بەگلەر تۇزەر، ئەگەر بەگ بۇزۇلسا ئۇنى كىم تۇزەر؟ بۇلغىنىشلارنى سۇزۇك بولسۇن دېسەك ئاۋۋال سەن سۇزۇل، كېيىن خەلقمۇ تۇزۇك بولغاي. ئۆزۈڭ يارامليق ئىشلارنى تىلىسەك يارامسىزنى تاشلا.» (46)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ پادىشاھلارنى، بەگلەرنى، قوللارنى، ئوغلىنى، يېقىن تۇغقىنىنى، يات كىشىنى، يولۇچىنى، ئوتكۇنچى مۇساپىرلارنى ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان ئادىل قانۇندا تارغاقنىڭ چىشىدەك باراۋەر كۆرىدۇ. ئېگىز-پەس، چوڭ-كىچىك، ئەزىز-خار دەپ ئايرىمايدۇ، ھۆكۈم قىلغان ۋاقىتدا ھېچبىرىگە يۈز-خاتىر

سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئەرزىيەت خىزمىتىنى قانۇن يولىغا سېلىپ، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق يەنى نەپەقە خىزمىتىنى پائال راۋاجلاندۇرۇش دەپ ئاتىغان تۈزۈك. بۇ ئىدىيە يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە خېلى زور سالماقنى ئىگىلىگەن.

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئەرزىيەت ۋە نەپەقە خىزمىتى توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى مۇهاكىمە قىلىشتىن بۇرۇن ئۇيغۇرلاردا ئەرزىيەت ئىشلىرىنىڭ قەدىمدە قانداق يولغا قويۇلغانلىقى شۇنداقلا ئەرزىيەت خىزمىتىنىڭ قايسى تۈردىكى خىزمەت ئىكەنلىكى هەققىدە ئازراق توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئەرزىيەت خىزمىتى — ئۇيغۇرلاردا تارىخى ناهايىتى ئۇزاق بولغان بىر خىل ئىجتىمائىي هادىسە. تارىختا تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىرى پۇقرالار بىلەن ئالاقە باغلاشقا، دۆلەتنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئەهۋاللارنى بىلىپ تۇرۇشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، خېلى بۇرۇنلا «تاياگۇ» دېگەن مەنسەپنى تەسىس قىلغان، كېيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ سىڭىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، شۇنىڭغا ماس كېلىدىغان «هاجىپ» سۆزىنى قوللىنىدىغان بولغان (50). مەيلى ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى «تاياگۇ» لار بولسۇن، مەيلى ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى «هاجىپ» لار بولسۇن، ئۇلار ناهايىتى ئادىل، هەققانىيەتچى ۋە خەلقپەرۋەر كىشىلەردىن تەيىنلىنەتتى. پۇقرالار شۇلار ئارقىلىق ئارزۇ-تەلەپلىرىنى پادىشاهلارغا مەلۇم قىلىپ يەتكۈزەتتى، پادىشاهلارمۇ پۇقرالىرىنىڭ هال-ئەهۋاللىرىنى شۇلار ئارقىلىق بىلىپ تۇراتتى. بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى هۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئۆز هاكىمىيەتلىرىنى مۇستەهكەملىشىدە ناهايىتى چوڭ رول ئوينىغانىدى.

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، 1959-يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزەيىنىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى مارالبېشى ناهىيىسىنىڭ شەرقىي-شىمالىغا 72 كىلومېتر

كۈنتۈغدى ئېلگنىڭ ئايتولدىغا ئادالەتنىڭ سۈپىتىنى تەرىپلىگەن بايانلىرى ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «كۈن ئۆزىنىڭ يورۇقلۇقىنى ئۇمۇمغا ئېرىخ ياكى ئېرىنغسىز دېمەي تەڭ چاچىدۇ، ئۇنىڭ ئۇمۇمغا بېرىدىغان يورۇقلۇقى زادى كېمەيمەيدۇ. مېنىڭمۇ قىلغىم مۇشۇنداق بولۇش (بولۇپ)، مېنىڭدىن ھەممىگە تەڭ ئۇلۇش تېگىدۇ. كۈن تۈغقاندا يەر ئىسسىيدۇ، چېچەكلەر ئېچىلىپ جاھان تۈمەنلىك تۈسكە كىرىدۇ. شۇنىڭچىلاپ مېنىڭ قانۇنۇمۇ قايسى ئەلگە كىرسە، ئۇ ئەل ناۋادا تاش ياكى قورام تاش بولسىمۇ تۈزۈلۈپ كېتىدۇ.» (48)

ناھايىتى روشەنكى، بۇ يەردە دېيىلۋاتقان «ئېرىنغ» ۋە «ئېرىنغسىز» دېگەن سۆزلەر «تازا»، «پاكىز» ۋە «پاكىز بولمىغان»، «مەينەت» دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرگە ئىگە (49).

يېغىنچاقلىغاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى ئىدىيىدە شەرق خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى، ئېنسىكلوپېدىك ئالىم ئەبۇناسىر فارابى (مىلادى 870 — 950) غا ئوخشاش ھەرقايسى تەبىئەتنىڭ گارمونىك ھەمجەھەتلىكىنى ياقلايدۇ. بۇ ئۇنىڭ يۈكسەك خەلقپەرۋەرلىكىنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدىكى ئىپادىسى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۆزىدە بىر ئەگۈشتەر بولۇپلا قالماستىن، ھازىرقى كۈندىمۇ ئوخشاشلا قىممەتلىكتۇر.

ئۇچىنچى، پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىپ، ئېھسان قىلىشتا كەڭ قول بولۇش

پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىپ، ئېھسان قىلىشتا كەڭ قول بولۇش — يۈسۇپ خاس ھاجىپ خەلقچىلىق ئىدىيىسىنىڭ قانۇن-تۈزۈمدىكى ئەڭ روشەن ئىپادىلىنىشى. ئۇنى ھازىرقى

قىلىدىغان باشقۇرغۇچىلارغا بىرەر شەخس ياكى كوللېكتىپنىڭ نامىدىن ئەھۋال ئىنكاس قىلىدىغان بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي سىياسىي باردى-كەلدى پائالىيىتى. ئەگەر قانۇننى سىياسىي، ئىقتىساد، ئائىلە، مەدەنىيەت ئىشلىرىدا بېكىتىلگەن ھەر خىل تۈزۈملەرنىڭ مىزانى دېسەك، ئۇ ھالدا ئەرزىيەت خىزمىتىنى ئاشۇ تۈرلۈك تۈزۈملەرنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ئۇنۇمنى ئىنكاس قىلىپ تۇرىدىغان كۆزنەك دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەرزىيەت خىزمىتى قەدىمدىمۇ، ھازىرمۇ ئوخشاشلا جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ بىر قىسمى. ئۇ، ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش، جەمئىيەت ئەھۋالىنى ئۇقۇپ تۇرۇش، قانۇنغا خلاپلىق قىلىش قىلمىشلىرى ئۈستىدىن نازارەتچىلىك قىلىش، ئېھتىياجنى قاندۇرالمايۋاتقان سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭىچە تەدبىرلەرنى ئورنىتىشتا مەسلىھەت كۆرسىتىش، مۇرەككەپ چىگىش مەسىلىلەرنى مۇرەسسە قىلىپ ھەل قىلىش قاتارلىقلاردا باشقا تارماقلار ئوينىيالمايدىغان روللارنى ئويناىدۇ. ئەڭ مۇھىمى جەمئىيەت ئەھۋالىنىڭ يۇزلىنىشىنى تەتقىق قىلىپ قانۇننى ئىجرا قىلىش جەھەتتە پەۋقۇلئاددە رول ئويناىدۇ.

بىر ئېغىز گەپ بىلەن يېغىنچاقلىغاندا، ئەرزىيەت خىزمىتى مەيلى قەدىمدە بولسۇن، مەيلى ھازىرقى دەۋرىمىزدە بولسۇن، ئۇ، قانۇنچىلىقنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى، ئەرزىيەت خىزمىتىنى ئىشلىگۈچىلەر بولسا، قانۇننى ئىجرا قىلىدىغان جاندىلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە مانا مۇشۇ يۇقىرىقى مەسىلىلەر ناھايىتى روشەن يورۇتۇلغان ۋە خېلى دەرىجىدە يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، دۆلەتنى روۋناق تاپقۇزۇش ئۈچۈن پۇقرالارنىڭ خانلىقا، خانلىقنىڭ يۇقىرى-تۆۋەن قاتلىمىنى شەكىللەندۈرۈپ تۈرۈۋاتقان چوڭ-كىچىك ھەربىي، مەمۇرىي، قانۇن ئەمەلدارلىرىغا، دۆلەتنىڭ تۈرلۈك

كېلىدىغان تۇمشۇق تېغىنىڭ شەرقىي ئۇچى تەرىپىگە جايلاشقان «توققۇز ساراي» قەدىمكى خارابىسىدىن قاراخانىلار دەۋرىگە ئائىت بىر پارچە ھۆججەتنى تاپقان. بۇ ھۆججەت ئەرەب يېزىقى بىلەن يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ھۆججەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۆزىنى «قۇل قاغۇرماچ» دەپ ئاتىغان بىر نامرات كىشىنىڭ خوتۇن ئېلىشقا قۇربى يەتمىگەنلىكى ئۈچۈن بەگلەردىن بىر دېدەك ئىلتىپات قىلىشىنى تەلەپ قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن(51). گەرچە بۇ ئەرزنىڭ شۇ ۋاقىتتا قانداق بىر تەرەپ قىلىنغانلىقى، «قول قاغۇرماچ» نىڭ تەلىپىنىڭ ھەل قىلىنغان ياكى قىلىنمىغانلىقى ھەققىدە ھازىرچە مەلۇماتقا ئىگە بولمىساقمۇ، بۇ — شۇ دەۋردە كەمبەغەل، نامرات، ئىگە-چاقسىز كىشىلەرنىڭمۇ بەگلەرگە ئەرز سۇنۇپ ئۆزىنىڭ دەرد-ئەھۋالىنى ئىزھار قىلالايدىغانلىقى ۋە شۇنداق قىلىشقا يول قويۇلغانلىقىدىن ئىبارەت بىر پاكىتنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئەرزىيەت دېگەن ئاتالغۇ بۈگۈنكى كۈندە «ئەرز» ۋە «يەت» دېگەن تاق سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمە سۆز بولۇپ، «ئەرزى يەتتى»، «ئەرزى يەتسۇن»، «ئەرزى يېتىپ مەلۇم بولسۇن» دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى ئاڭلىتىپ، ئەرزلەرنىڭ مەلۇم جايلارغا ئاپىرىپ يەتكۈزۈلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئەرزلەر قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە خەت يېزىپ سۇنۇش، ئەرز سۇنۇلىدىغان جايىنىڭ يىراق-يېقىنلىقىدىن قەتئىينەزەر ئەرز قىلغۇچى ئۆزى بىۋاسىتە بېرىپ مەلۇم قىلىش قاتارلىق ۋاسىتىلەر ئارقىلىق دەۋانى تىڭشايدىغان مۇناسىۋەتلىك ئورگانلارغا يەتكۈزۈلدۇ ۋە ئۇنىڭدىن تېگىشلىك جاۋاب ئېلىنىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ، خەت-چەك ۋە بېرىپ ھال ئېيتىش قاتارلىق ئىككى تەرەپلىمە مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەرزىيەت. خىزمىتى — جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ جەمئىيەتنى ئىدارە

هەربىر تارىخىي توسۇش، چەكلەش ۋە نازارەتچىلىك قىلىش ئىدى(53) مىلادى 1068-يىلى تەختكە ئولتۇرغان قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئىلەكخانلىقىنىڭ خانى شەمسۇلمۇلۇك ناسىرنىڭ ئاتىسى تامغاچقان ئىبراھىمغا ئوخشاش ئادىل شاھ دېگەن نامى بولۇپ، ئۇ ئەسكەرلىرىگە ناھايىتى قاتتىق تەلەپ قويۇاتتى، ئەسكەرلىرىنى شەھەردە تۇرغۇزماي دائىم بۇخارانىڭ يېنىدىكى بىر يېزىغا ئورۇنلاشتۇراتتى. ئەسكەرلەرنىڭ شەھەرگە كىرىپ شەھەر ئاھالىسىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشىغا رۇخسەت قىلمايتتى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى كۈن ئولتۇرغاندىن كېيىنلا سىرتتا قونۇپ قالمايتتى(54).

يۈسۇپ خاس ھاجىپ پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىپ، ئەرز، شىكايەت ۋە دەۋالارنى تېز ۋە كەسكىن بىر تەرەپ قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، دۆلەت ئورگانلىرىدا نەپەقە تۇزۇمىنى ئورنىتىپ، ئاجىز، يېتىم-يېسىرلار، ئۇرۇشتا قۇربان بولغان ھەربىيلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرىغا دۆلەت خەزىنىسىدىن مەبلەغ ئاجرىتىپ قۇتقۇزۇش بېرىش خانلىقىنىڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدىكى ئىناۋىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپلا قالماي، يەنە ھەر قايسى ساھەلەرنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى قوزغاپ، دۆلەتنى باي قىلىشنىڭمۇ ئاساسى ئىدى. شۇنداقلا بۇ ئارقىلىق خانلىقتىن نارازى بولىدىغان ھۆكۈمەتكە قارشى كۈچلەرنى ئازايتىپ يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولغان توپلاڭ ۋە مالىمانچىلىقلارنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولاتتى. ئۇ، مۇشۇ ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە نەپەقە بېرىش دائىرىسىنى بەلگىلەپ چىقىدۇ. بۇلار زۇلۇم چېكىپ يوقسۇزلۇقنىڭ دەردىنى تارتىپ پۇرگەن پېقىرلار، تۇل، يېتىملار، خىزمەت كۆرسەتكەن ھەربىيلەر(55) جەمئىدە ئۇلۇپ كەتكەن ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرى، ئوردىدا خىزمەت قىلىدىغان خىزمەتچى خادىملار شۇنداقلا كارۋان ۋە مۇساپىرلار ئىدى. يۈسۇپ خاس ھاجىپنىڭ نەزەردە

سیاسەت، قانۇن-تۈزۈملىرىگە ۋە ئۇلارنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىغا قارىتا بولغان پىكىر، تەلەپ ۋە ئىنكاسلىرىنى داۋاملىق ئاڭلاپ تۇرۇش ئىنتايىن زۆرۈر ۋە لازىم ئىدى. ئۇ يۇقىرىقى مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا پۈقرالارنىڭ خان، پادىشاھ ۋە بەگلەرگە دەيدىغان گەپلىرىنى دېيىشگە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن تەشكىلىي جەھەتتە تەدبىر كۆرۈپ ئەرزىيەت خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان مەخسۇس خادىملارنى تەيىنلەيدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ۋەزىپە دائىرىسىنى بەلگىلەپ چىقىدۇ. ئۇنىڭچە بولغاندا، «ھاجىپ» لار مۇشۇ خىزمەتنى ئىشلەيدىغان خادىملار ئىدى(52).

«قۇتادغۇبلىك» تىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلار دەۋرىدە خاراكتېرى ھازىرقى كۈندىكى «يىغۇبلىپ كونترول قىلىش، يۇرتنىغا ئاپىرىپ قويۇش پونكتى» غا ئوخشاپراق كېتىدىغان بىر مۇئەسسەنىڭ بارلىقى ئېنىق. ئۇ بولسىمۇ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ تىلغا ئالغان «مۇساپىرخانا» دۇر. مۇساپىرلارنى كۈتىدىغان بۇنداق بىر ئورگاننىڭ نېمە خارابىسىدىن تېپىلغان تارىخا پۇتۈكلەردىمۇ قەيت قىلىنىشى، ئۇيغۇرلاردا ئاجىز، يېتىم-يېسىرلارنى، بېقىمسىز قالغان كىشىلەرنى يۆلەشنىڭ بىر خىل ساخاۋەتلىك ئىش ھېسابلىنىپ ئەزەلدىنلا بىر خىل تۈزۈملەشكەن ھادىسە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھەربىي ئىشلار ئورگانلىرىدا ساراي ئەھلىنىڭ قانۇن-نىزاملارغا رىئايە قىلىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىدىغان «ھاجىپ» قا ئوخشاپراق كېتىدىغان ئەمەلدارلار تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار «چاۋۇش» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ئۇرۇش ۋاقتىلىرىدا سەپ تۈزەشكە مەسئۇل بولسا، تىنچلىق ۋاقتىلىرىدا ئەسكەرلەرنىڭ ئىنتىزامىنى بۇزۇپ خەلقنە زۇلۇم سېلىش، خەلقنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش قاتارلىق قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان

به‌گله‌ر خادىملىرىنى ئىشقا سېلىپ ئېهسان يولىنى ئېچىش كېرەك. هۇنەرۋەنلەر ئىشنى قىلسا ئىش هەققىنى تېز بەرگۈلۈك، يېدۇرگۈلۈك ۋە ئېچۇرگۈلۈك لازىم. خانلار ئۆزىگە ياخشى ئات تىلەپ، داڭقىنى جاھانغا يېيىشنى مەقسەت قىلسا، مۇساپىر ۋە كارۋانلارنى ياخشى كۈتۈشكە تىرىشىش لازىم.» (56)

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىكى يۇقىرىقى مەسىلىلەر قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئېچكى نىزالار تۈپەيلىدىن يۈز بېرىۋاتقان پارچىلىنىش ۋەزىيىتىنى ئوڭشاپ ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش، دۆلەتنىڭ مالىيە مەبلىغىنى ئاشۇرۇش، دۆلەت زېمىنىنى كېڭەيتىش قاتارلىق تەرەپلەرنى مەقسەت قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ تەدبىقلىنىش دائىرىسى كۆپىنچىرەك خانلىق ئۈچۈن خىزمەت قىلىۋاتقان بارلىق خادىملار بولۇپمۇ خانلىقنى قوغدايدىغان مۇھاپىزەتچى قوشۇنلار، ئوردىدا خىزمەت قىلغۇچى ھەر دەرىجىلىك خادىملار شۇنداقلا دۇشمەنگە قارشى بىرىنچى سەپتە تەر ئاققۇزۇپ، قان تۆكۈپ كۈرەش قىلىۋاتقان جەڭچىلەرگە بېرىلىدىغان ئېهسانلارغا قارىتىلغان بولۇپ، ئۇ، شۇ دەۋرنىڭ ئۆزىدە مەلۇم جەھەتتە خانلىقنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى ھۆكۈمرانلار بىلەن پۇقرالاردىن تولۇقلانغان ئارمىيە ئوتتۇرىسىدا ساقلىنىۋاتقان جىددىيىچىلىكنى تەڭشەپ تۇرۇش رولىنىمۇ ئىگە ئىدى. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر بىر كىشىگە باشقا بىر كىشى ئەجىر قىلسا، ئۇنىڭغا جاۋابەن كىشىلىك ئىشى قىلماقلىق كېرەك. ناۋادا ئۇ كىشى بىراۋنىڭ قىلغان ئەمگىكىنى بىلمىسە، ئۇنى ئادەم دېمەي ھايۋان دېيىش كېرەك. قۇل ئىشتا تۇرۇپ بەگلەرنىڭ ھەققىنى ئۆتەركەن، بەگلەرمۇ ئىش كۆرۈپ قۇللارنىڭ ھەققىنى ئۆتەش كېرەك. خانلارنىڭ قۇللاردا قانداق ھەققى بولسا، قۇللارنىڭمۇ بەگلەردە يەنە شۇنداق ھەققى بار. كىشى ئاۋۋال يىلقىسىنى تويغۇزار، ئۇنىڭدىن كېيىن پايدىنى

مۇشۇ خىل كىشىلەرگە خەير-ئېھسان قىلىپ ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالغاندىلا قانۇن ھەققىي تۇردە نامايان بولغان بولاتتى. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «بەگلىكتە بەزىلەر زۇلۇم چېكىدۇ، بەزىلەر يوقلۇقنىڭ غېمىدە بىناۋا يۇرىدۇ. بەزىلەر ئاچ، بەزىلەر يالىڭاچ، بەزىلەر قايغۇ بىلەن غەم قىلىپ پىغان چېكىدۇ. خادىملارنى توپلاپ ئېھسان قىلغۇلۇق، پېقىرنى باي قىلىپ، ئاچنى توينۇزغۇلۇق، ئالتۇن-كۈمۈش خەزىنىلەرنى تولا يىغماي، نېمە بولسا شۇلارغا ئىلەشتۇرۇپ بەرگۈلۈك لازىم. ئېھسان كۆپ قىلىنسا، پېقىر، تۇل، يېتىملار قورۇقدالغاي، پېقىر، تۇل-يېتىملار قورۇقدالسا چىن قانۇن نامايان بولغاي. پېقىرلارغا كۆيۈمچان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشىنى ھەل قىلساڭ، نۇرغۇن كىشىلەر ساڭا يېقىنلاپ كەلگەي. خاقان ئەسكەرلىرىنى سۆيۈندۈرمىسە قىلىچ قىنىدىن چىقمىغاي، قىلىچ قىنىدىن چىقمىسا، يېغى تەۋرىگەي، يېغى تەۋرىسە بەگ تىنچىيالمىغاي. شۇڭا، قىلىچ ئۇرغۇچنى سۆيۈندۈرۈپ، ئېھسان قىلىدىغان چاغدا تولا ئالدىراش كېرەك. جەڭدە ئۆلگەنلەرنى قەدىرلەپ مەرتىۋىسىنى يۇقىرى قىلىش، ئوغۇل-قىزلىرى بولسا ئۇلارغا ھەق بېرىپ تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئېلىش لازىم. ئۇرۇدىدا خىزمەت قىلىدىغان خادىملارنى خەزىنە بىلەن سۆيۈندۈرۈش، نەپىسىگە مۇناسىپ ئېھسانلار تارتىش، ئۇلارنى قەدىرلەش، بېيىتىش ۋە ئۇلارنىڭ كۈچىنى زورايتىش، تاۋار، مال ئىلەشتۇرۇپ بېرىش ۋە يېگۈزۈش كېرەك. ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى سوراپ، ئاچ-توق قالدىمۇ، كېسىم-كېچەك، تونلىرى ئۇپراپ كونارىدىمۇ-يوق؟ بۇلارنى بىلىپ تۇرۇش، ناۋادا قۇلى قىسقىلىقتىن موھتاج جىلىق تارتقان بولسا، ھەق بېرىپ ئۇنى موھتاجلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ چارىسىنى قىلىش، ئىشقا تونۇشتۇرۇشقا تېگىشلىكلىرىنى ئىشقا تونۇشتۇرۇش، ئالتۇن-كۈمۈش بېرىشكە تېگىشلىكلىرىگە ئالتۇن-كۈمۈش بېرىپ ئېھسان قىلىش لازىم.

بەرگە نلەرنى ياخشى كۆرۈش، ئەجرىنى بىلىپ ئۇنى قەدىرلەش لازىم.» (58)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىپ، ئېھسان قىلىشتا كەڭ قول بولۇش ئىدىيىسىدە ئەرزىيەت ئىشلىرىنى ھاجىپلارنىڭ ئىشلەيدىغانلىقى، خەير-ئېھسان قىلىش خىزمىتىگە ھاجىپلار بىلەن ئىشكىئاغىسىنىڭ مەسئۇل ئىكەنلىكى، ئېھسان قىلىنغان مال-مۈلۈك ۋە ئالتۇن-كۈمۈشلەرنى تارقىتىشقا خەزىنىچىلەرنىڭ مەسئۇل بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئۇچ تارماقنىڭ ئېنىق بولغان ئىش تەقسىماتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، «ھاجىپ» لار جەمئىيەتتىكى يېتىم ئوغۇل، تۇل خوتۇن، پېقىر، مۇساپىرلارغا ئېھسان قىلىش خىزمىتىگە مەسئۇل. «ئىشكىئاغىسى» — ئوردا ئىچىدىكى ئاچ-توق قالغان، كىيىم-كېچەكلىرى كونىراپ كەتكەن، قولى قىسقىلقتىن موھتاجلىق تارتقان خادىملارغا ئېھسان قىلىش خىزمىتىگە مەسئۇل. «خەزىنىچى» لەر — يۇقىرىقى ئىككى خىل خادىملار تەرىپىدىن خانىغا مەلۇم قىلىنىپ تەستىقلانغان نەپەقە ئوبيېكتلىرىغا مال-مۈلۈك ۋە ئالتۇن-كۈمۈش تارقىتىشقا مەسئۇل. ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇ ئۇچ تارماق ئىچىدە ئەڭ ئاخىرقى تارماقنىڭ رولى ئىنتايىن چوڭ بولۇپ، خانىنىڭ يارلىق چۈشۈرۈپ قىلغان ئېھسانلىرىنى بەجا كەلتۈرىدىغانمۇ، ئۇنىڭغا توسالغۇلۇق قىلىپ، سەۋەب كۆرسىتىپ ۋاقتىدا بەرمەيدىغانمۇ خەزىنىدارلار ئىدى. «قۇتادغۇبلىك» تىن مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردە، بەزى خەزىنىدارلارنىڭ خان ۋە بەگلەرنىڭ يارلىقىنى ئۆز ئەينى ئورۇندىتىپ، ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىنغان نەرسىلەرنى جەڭدە خىزمەت كۆرسەتكەن چېرىكلەر ۋە ھاجەتمەنلەرگە ئۆز ئەينى بويىچە تولۇق بەرمىگەنلىكى ياكى كەينىگە سۈرۈپ ۋاقتىدا بېرىشكە تەسىر يەتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن تالاي ئەسكەرلەر ۋە خىزمەتچىلەر

كۆرەر. كىشى يىلقىدىن پەس ئەمەستۇر. بەگلەر ئېھسان قىلسا، ياخشى سۆزلىرىنى ئېيتسا، خىزمەتچىلەرمۇ ئۆزىنى بەككە پىدا ئەيلەر. خادىملار بەگدىن سۆيۈنچە تىلەپ جېنىنى ۋە تېنىنى پىدا ئەيلەپ ئىشلەر ھەم قوللۇق قىلۇر. ئىسسىق-سوغۇقتا ئاچ-توق يۈرۈپ، ياياق ۋە يېلىك پېتى قىلىچ، پالتا، ئوق يەر. گاھى ئالغا، گاھى ئارقىغا، گاھى ئوڭغا، گاھى سولغا يۈرەر، بۇنىڭ بىلەن بەگنى ھۇزۇرغا يەتكۈزەر. يېغىغا قارشى سەپلەردە بەگنىڭ ھاياتىنى تىلەپ قورال بۇلار ۋە ئۇلۇمگە ماڭار. (شۇڭا) بەگلەر خىزمەتچىلىرىنىڭ قانچە ئىكەنلىكى، يارامليقىنىڭ قانچە، يارامسىزلىرىنىڭ قانچە ئىكەنلىكىنى بىلىپ تۇرۇشى، يارامليقلىرىغا ئېھسان قىلىپ، بېجىرگەن ئىشىغا قارىتا ھەق بېرىشى كېرەك.» (57)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بەگلەر بىلەن خىزمەتچىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى بازار سودىسىدىكى ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشىتىپ، خىزمەتچىلەرگە ئېھسان قىلىش ئارقىلىق دۆلەتكە كۆپ پايدا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت مۇھىم مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «بەگ بىلەن خىزمەتچىنىڭ مۇناسىۋىتى ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ. ساتقۇچى مال دەسمايە قىلىپ بېرىدۇ، ئالغۇچى ئېلىپ ئەلدىن-ئەلگە يۈرۈتىدۇ. يىل، ئاي، كۈن ئۆتكەندە پايدا توپلىنىدۇ، يەنە يۈز كۆرۈشۈپ ئالغان پايدىنى بۆلۈشىدۇ. مۇشۇنداق قىياس قىلىنسا ئىش ئۆزىنىڭ ئۆلچىمىنى تاپىدۇ. بەگ قۇلغا ياخشى سۆزلەرنى ئېيتىپ مال بەرسە، خىزمەتچى ئۆزىنى پىدا ئەيلەپ ئىش قىلار. خىزمەتچى جېنىنى پىدا قىلىپ تىخ ئۇرسا، ئۇنىڭ پايدىسى شەكسىز ئەل-يۇرت بولار، ئۇ، ياۋ بوينىنى ئۇزۇپ خەزىنە يىغار. شۇنىڭ بىلەن تىلەك، نېمەت، ئارزۇ تۇتۇشۇپ كېلەر. بۇلارنىڭ ھەممىسى دۆلەتكە پايدا ۋە كىرىمدۇر، شۇڭا بەككە نەپ

قاتتىق ئىنتىزامنى بېكتىسە، يەنە بىر تەرەپتىن ھۆكۈمرانلارنىڭ ئاچكۆزلۈكىنى پاش قىلىپ، ئۇلارغا ياللىنىپ ئىشلەش بىلەن تۇرمۇشنى قامدايدىغان تۆۋەن تەبىقە كىشىلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇلارغا تىرىكچىلىكنىڭ توغرا يولىنى كۆرسىتىدۇ.

تۆتىنچى، قابىلىيەت تالانت كىشىلەرنى تاللاپ ئىشقا قويۇپ، دۆلەتنى رونداق تاپتۇرۇش

قابىلىيەت تالانت كىشىلەرنى تاللاپ ئىشقا قويۇپ، دۆلەتنى روۋناق تاپتۇرۇش — يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ يەنە بىر مەزمۇنى، قاراخانىلار دەۋرىدىكى پادىشاھتىن تارتىپ ھەرقايسى جايلارنىڭ چوڭ-كىچىك بەگلىرىگىچە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان بىر مىزانى ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، بىر دۆلەتنىڭ روۋناق تېپىشى ياكى مۇنەۋەرز بولۇشى دۆلەت ئورگانلىرىدىكى خادىملارنىڭ ياخشى، يارامليق كىشىلەردىن تەيىنلەنگەنلىكى ياكى يامان، يارامسىز كىشىلەرنىڭ ھوقۇق ئىگىلىۋالغانلىقى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ياخشى، يارامليق كىشىلەرگە ئىگە بولغانلار جاھاننى سورايدۇ، ئەكسىچە، ياخشى، يارامليق كىشىلەرنى قولدىن بېرىپ قويغانلار جاھاندىن مەھرۇم قالىدۇ. شۇڭلاشقا ھۆكۈمران سىنىپلار ئۇزاققىچە ھاكىمىيەت تۇتۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۆزلىرى ياخشى ۋە يارامليق كىشىلەردىن بولۇشى، ئاندىن كېيىن ياخشىلار بىلەن يامانلارنى، يارامليقلار بىلەن يارامسىزلارنى ئايرىپ چىقىپ، خىللانغان ياخشى ۋە يارامليق خادىملارنى ئۆزىنىڭ ئەتراپىغا توپلىشى، ۋەزىپىگە تەيىنلەپ ئەزىزلەپ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى، يامان ۋە يارامسىزلاردىن ئۆزىنى يىراق تۇتۇشى، ئۇلاردىن ھەزەر ئەيلىشى، ئۇلارنى ئەلدىن

به‌گله‌رنی «سۆزنده تۇرمايدۇ» ده‌پ نيىتنى بۇزغان ۋه يۇز تۆرۈپ كه‌تكه‌نىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگه جايلاردا، سۇيۇرغاللىق توزۇم يولغا قويۇلغانلىقتىن به‌گله‌رنىڭ خىزمه‌تچىله‌رگه بېرىدىغان ئىش هه‌ققى ئۆلچىمى، نه‌په‌قه سىياسىتىمۇ ئوخشاش ئه‌مه‌س ئىدى. به‌زى خان، به‌گله‌ر ناهايىتى كه‌ڭ قول، سېخىي، به‌زىلىرى بولسا ئاچكۆز، بېخىل ئىدى. بۇ خىل ئه‌هۋاللارنى ئۆز كۆزى بىله‌ن كۆرگه‌ن يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قارىشچه، خانلار ته‌رىپىدىن قىلىنغان ئېهسانلارنى توسۇپ قويىدىغان، خىزمه‌تچىله‌رگه ئىش هه‌ققىنى تۆۋه‌ن بېرىدىغان هه‌تتا هه‌ق به‌رمه‌ي بىكارغا ئىشلىتىدىغان ئه‌هۋاللارنىڭ سادىر بولۇشى دۆله‌ت مه‌نپه‌ئىتىگه زىيانلىق بولۇپ، ئۇنى قه‌تئىي چه‌كله‌ش ۋه تۇغىتىش لازىم. ئۇ مۇنداق ده‌يدۇ: «خان ئه‌گه‌ر ئه‌سكه‌رلىرىگه ئىنئام قىلسا، خه‌زىنىدار ئۇنى ئوچۇق يۇزلۇك بىله‌ن شۇ زامان به‌رسۇن. ئه‌گه‌ر ئېهسان توسۇلسا، قوشۇن دىل بۇزار، قوشۇننىڭ كۆڭلى سۇنسا به‌گكه داغ يۇقار. خىزمه‌تچى قىسلىپ هاجه‌تمه‌ن بولسا، به‌گ ئۇنىڭغا يارلىق قىلىپ ئېهسان ئه‌تسه، ئه‌گه‌ر ئۇنى خه‌زىنىچى ۋاقتىدا به‌رمىسه، ئۇ موهتاج خىزمه‌تچى يۇز ئۆرۈپ كېتىدۇ. بېخىل ئۆزىنىڭ مېلىدىن ئۆزى قىزغىنار، ئۇنداقتا كىشىنىڭ هه‌ققىنى بېرىشكه قاچانمۇ ئۇنار؟ (شۇڭا) خىزمه‌ت قىلغۇچى لايىق به‌گكه، سېخىيلارغا قىلىش كېرەك. لايىق به‌گ خادىملارنىڭ هه‌ققىنى بىله‌ر. هېچقانداق ۋاقىتتا بېخىل خىزمىتىنى قىلماسلىق كېرەك، ئه‌گه‌ر قىلسا هاياتى بوشقا كېتىدۇ.» (59)

يۇسۇپ خاس هاجىپ يۇقىرىقى بايانلىرىدا، بىر ته‌رەپتىن خىزمه‌تچىله‌رگه قىلىنىدىغان ئىنئام، ئېهسان ۋه ئىش هه‌ققىنىڭ قانداق بولۇشىنىڭ دۆله‌تكه كه‌لتۈرىدىغان پايدا-زىيىنىنى ته‌هلىل قىلىپ دۆله‌ت ئورگانلىرىدىكى نه‌په‌قه خىزمىتىنى ئىشله‌يدىغان خادىملارنىڭ رېئايه قىلىشقا تېگىشلىك بولغان

ياخشى قىلىدىغان بولىدۇ؛ بەگلەر ئىقتىدارسىزلارنى ئۆزىگە يېقىن تۇتسا، ياخشى ئىشمۇ بۇزۇلۇپ يامانغا ئايلىنىدۇ، دېگەن كۆز قاراشنى ئالغا سۈرىدۇ ھەمدە توغرىدىن-توغرا قاراخانىلار خاندانلىقىدا يولغا قويۇلۇۋاتقان نەسەپ سۈيۇرغاللىق تۈزۈمىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى تەيىنلەشتە ساقلىنىۋاتقان ئىقتىدارلىق — ئىقتىدارسىزلىقنى سۈرۈشتۈرمەي خان، بەگ جەمەتىدىنلا بولسا ۋەزىپىگە تەيىنلەشتىن ئىبارەت مەنسەپ مىراسخورلۇق تۈزۈمىگە دەلمۇ دەل تېگىش قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن قېپقالغان «قۇت». (بەخت) قان ۋاستىسى بىلەن ئاتىدىن ئۆز خوتۇنلىرىدىن تۇغۇلغان ئوغۇللىرىنىڭ ھەممىسگە ئۆتىدۇ ۋە شۇ تۇپەيلىدىن ھۆكۈمرانلار ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ قانلىرىنى تۆكمەي بولمايدۇ، دەيدىغان بىر خىل ئېتىقاد بار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلارچە بولغاندا، «قۇت» قا ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن ھۆكۈمران بولغان ئادەمنىڭ بۇ ئىلاھىي ئۇستۇنلۇكى بىر خىل ئىرسىيەتكە ئايلىنىپ، ھۆكۈمرانلىق ئورنى يەنى تەختى باللىرىدىن باللىرىغا مىراس بولۇپ قېلىۋېرەتتى. بۇ چۈشەنچە يەنە ئۇلاردا ھۆكۈمرانلار ئىلاھىيەت ئاتا قىلغان قانۇن-قائىدىگە ئاساسەن يەر يۈزىنى باشقۇرىدۇ، دېگەنىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، ئەمما ھۆكۈمران ئىنسانىدىن تاشقىرى تۇرىدىغان بىر خىل مەخلۇق دەپ ئەمەس بەلكى ئادەم دەپ قارىلاتتى. شۇڭلاشقا «قۇت» قا ئېرىشكەنلىكى ئادەمنىڭ ھەر قانداقى، شۇنىڭغا لايىق ئىش-ھەرىكەتنىلا قىلىدىغان بولسا، ھەر قاچان، ھەر زامان ھۆكۈمرانلىق سەھنىسىگە چىقالايتتى.

مانا مۇشۇ ئېتىقاد ۋە چۈشەنچە «قۇتادغۇبۇلۇك» تەناھايىتى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ پادىشاھلىقنىڭ ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا مىراس بولۇپ قالىدىغانلىقىدىن ئىبارەت بىر ئادەتنىڭ بارلىقى ھەققىدە توختىلىپ: «بەگ

نەرى قىلىشى كېرەك. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «بەگ ياخشى بولسا، ئۇنىڭ پۇتۇن خەلقى تۈز، قىلىق، يۇرۇشلىرى ئۇز بولىدۇ. بەگلەرنىڭ دىلى ۋە تىلى ئۇز بولسا، خىزمەتچىلىرى توغرىلىق يولىنى تۇتىدۇ. ياخشىلار بەگ بولسا يامانلار يوقايدۇ. بەگلەر ئۆزى يامان بولسىمۇ چە يامانلارنى ئۆزىگە يېقىن يولاتماس ۋە ئەلدە يامانىنىڭ يۈزى سۆيۈنمەس. ئەگەر بەگلەر زالىم ھەم يامان بولسا، ئۇنىڭ خىزمەتچىلىرى تۈز يولدىن چىقىدۇ. بەگلەر ياخشىلارنى ئۆزىگە يېقىن تۇتسا، يامانلارمۇ ئىشنى ياخشى قىلىدىغان بولىدۇ. ئەگەر يامانلار بەككە يېقىن بولسا، يامانىنىڭ قۇلى ئەلگە ھۆكۈمران بولىدۇ. يامانلار باش كۆتۈرسە، ياخشىلار تۇگەيدۇ. (شۇڭلاشقا) يامانغا يېقىنلاشماي ئۇنىڭدىن يىراق قېچىپ تۇرۇش، ئۇنىڭدىن ھەزەر ئەيلەش، ئۇنىڭغا ئىش بەرمەسلىك، ئەلدىن نەرى قىلىش، ياخشى كىشىلەرنى ئۆزىگە يېقىن تۇتۇش، ئۇلارنى ئەزىزلەپ ئۇرنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش (لازىم). ئادەم تاللاشقا كۆپ ئەقىل، ئىش قىلىشقا كۆپ بىلىم كېرەكتۇر. يارامليق بىلەن يارامسىزلارنى، كېرەكلىك بىلەن كېرەكسىزلەرنى ئوبدان تونۇپ، چىك تاسقاپ ئېنىق تاللىسا، ئىش پۇتۇن ۋە پىشىق بولىدۇ.» (60)

ئۇ، بۇ ئىدىيىسىدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ «ياخشى» دېگەننى ئىقتىدارلىق كىشىلەرگە، «يامان» دېگەننى ئىقتىدارسىز كىشىلەرگە قوللىنىدۇ ھەم ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى يارامليق، ئىقتىدارسىز كىشىلەرنى يارامسىزلار دەپ ئاتايدۇ. ئۇ، بۇ ئىدىيىسىدە بەگلەر ئىقتىدارلىق بولسا، ئىقتىدارلىقلارنىڭ كۆڭلى سۆيۈنۈپ، ئىقتىدارسىزلارغا بازار قالمايدۇ؛ بەگلەر ئىقتىدارسىز بولسا، ئىقتىدارسىزلارنىڭ كۆڭلى سۆيۈنۈپ، ئىقتىدارلىقلارغا ئۇۋال بولىدۇ؛ بەگلەر ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى ئۆزىگە يېقىن تۇتسا، ئىقتىدارسىزلارمۇ ئىشنى ئۇلاردىن ئۆگىنىپ

ئۇچۇن ماڭا ئىش قىلىشنى بىلدىڭان بىر ئەر بەشى كېرەك. ئە قىللىك، بىلىملىك، سەر خىل كىشىلەر بەشى كېرەك. ئۇلار كۆيۈمچان، راستچىل، تىلى بىلەن دىلى بىر ھەم تۇز بولۇپ، مېنىك ئىشلىرىمنى قىلسا، ئىچى-تېشىمنى كۆرۈپ تۇرغان بولسا بولاتتى.» (65)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياخشىلارنى ئىشقا قويۇش مەسىلىسى ئۈستىدە توختالغاندا، بىلىمنى، بىلىملىكلەرنى ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بەگلىكنىك ئىشلىرىنى بىلىملىكلەر ئىشلىسۇن، بىلىمسىز كىشىلەر ھېچقانداق ئىشقا يارىماس. ئۆزىنىك پايدا-مەنپەئىتىنى كۆزلەپ ئىش قىلىدىغانلار ئۆزىنىك پايدىسىنى دەپ يارامليق كىشىلەرنى يارامسىزغا، يارامسىز كىشىلەرنى يارامليققا چىقىرىدۇ. ھەقىقىي يارامليقلار بىلەن يارامسىزلارنى ئالىملارلا پەرق ئېتەلەيدۇ. (شۇڭا) ئۇلارنى قەدىرلەش كېرەك. كىمكى ئەقىللىك بولسا، شۇنى ئۆزۈڭگە يېقىن تۇت. بىلىملىكنىك سۆزىنى ئېسىڭدە مەھكەم ساقلاپ ھەققىنى ئادا قىل. چىن، دۇرۇس، ياخشى نامى بار كىشىلەرنى ئۆزۈڭگە يېقىن تۇت ۋە ئۇنىڭغا ئىش بەر. بىلىملىك، ئەقىللىك پاك-يۇرەك كىشىلەرگە مال بېرىپ ئۇلارنى قەدىرلە ۋە ئاۋايلا.» (66)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قابىلىيەتلىكلەرنى تاللاپ ئىشقا قويۇشتا يەنە ئەڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، قاراخانىلاردا ئىلگىرىدىن تارتىپ ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن بىر قاتمالليقنى قىلچە يۇز-خاتىر قىلماي بۇزۇپ تاشلايدۇ. ئۇ، «سەئىد» لەرگە، خان نەسەبىدىن بولغانلارغا، قوللارغا ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزىدۇ ۋە ئۇلارنىك ئىچىدىن يارامليق ھەم يارامسىز كىشىلەرنىك چىقىدىغانلىقى، يارامليقلىرى بىلەن يارامسىزلىرىنى پەرقلەندۇرۇپ، يارامليقلىرىنى ئىشقا قويۇش، يارامسىزلىرىغا ئىش بەرمەسلىكنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ. ئۇ، ئالدى بىلەن

ئانىسىدىن تۇغۇلغاندىلا بەگلىك بىلەن تۇغۇلىدۇ. ئاتىسى بەگ ئىدى، ئۆزىمۇ بەگ بولدى. ئاتىسى بەگ بولسا ئوغلىمۇ بەگ بولۇپ تۇغۇلىدۇ ۋە ئۇمۇ ئاتىلىرىدەك بەگ بولىدۇ. ئاتىنىڭ ئورنى ۋە ئېتى ئوغلىغا قالىدۇ، دېگەن ناھايىتى قەدىمكى بىر سۆز مەسىلدە كېلىدۇ. بۇگۈن ئاتا كەتتى، ئورنى بوش قالدى. بۇ يوچۇق ئەمدى ئۇنىڭ ئوغلى بىلەن تولۇقلانسۇن.» (61) دېسە، ھاكىمبەگ تىنى باشقۇرۇش ئۇچۇن يالغۇز بۇلارنىڭلا بولۇشىنىڭ كۇپايە قىلمايدىغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ: «ئۇنىڭغا يەنە باشقا مىڭلاپ-مىڭلاپ ياخشىلار قوشۇلسۇن» (62) دەيدۇ.

بۇ مەسىلە «قۇتادغۇبىلىك» تە بىزگە كۇنتۇغدى ئېلىگىنىڭ ۋەزىر ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئوگدۇلمىشكە: «سەن ئاتاڭدىن ماڭا بىرلا قالغانسەن، ھازىر يەنە سېنىڭدەكتىن يەنە بولغان بولسا ئىدى، بۇ يولدىن ئۇلار ئۆزۈلمەي ئىلگىرى-كېيىن ماڭار ئىدى» (63) دەپ قابىلىيەتلىك كىشى ئىزدىگەنلىكى ئارقىلىقمۇ يورۇتۇپ بېرىلگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشچە، ھاكىمبەگ تىنى مۇستەھكەملەش ئۇچۇن خانلىقتا ياخشى، يازاملىق بولغان كىشىلەردىن تەشكىللەنگەن ئىقتىدارلىق، ئەقىلدار مەسلىھەتچىلەر قوشۇنى بولمىسا زادى بولمايتتى. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «يارەمچى كۆپ بولسا، كۆپ دېمەي يەنە تىلەش كېرەك، شۇ چاغدىلا بۇيۇك بەگ ئەلنى تۇزەپ غەمسىز ياتار. يارامليق، تېتىكلەر ئەلدە كۆپ بولسا، بەگ ئەمەلىيەتتە ئاسايىش ئىشلارنى تاپار. يارەمچى كۆپ بولسا، بەگلەرگە جەبرىكەمرەك بولار، قانۇن-نىزاملار بۇزۇلماي ئىشلىرى يولغا چۇشكەي.» (64)

ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسى «قۇتادغۇبىلىك» تە، يەنە بىزگە ئىلگىرى كۇنتۇغدىنىڭ يالغۇز ئولتۇرۇپ سۇرگەن خىياللىرى ئارقىلىقمۇ يورۇتۇپ بېرىلگەن. ئېلىگ مۇنداق دەيدۇ: «ئۆزۈم يالغۇز ئولتۇرۇپ پۇتۇن ئەلنىڭ ئىشلىرىنى قىلالماسمەن، بۇنىڭ

يۇسۇپ خاس هاجىپ ئەك ئاخىرىدا قاراخانىلار ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە ئوردىغا ئەكىلىپ خىزمەتكە قويۇلغان خادىملارنىڭ ياخشى تاللانمىغانلىقى سەۋەبلىك نۇرغۇن بۇزۇق ئىشلارنى قىلىپ كاللىسى ئېلىنغانلىقىنى، خانلارنىڭ بۇلاردىن قاتتىق ئىبرەت ئېلىش لازىملىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

بەشىنچى، مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشتا قاتتىق بولۇش

مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشتا قاتتىق بولۇش — تاريختىن بۇيانقى بارلىق دانىشمەن ھۆكۈمرانلارنىڭ ئادەم ئىشلىتىشتە ئىزچىل قوللانغان ئورتاق مىزانى. بارلىق قانۇنشۇناسلارنىڭ كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان قەدىمكى ئەمما جانلىق تېمىسى. مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشتا قاتتىق بولۇش — يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئەلنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم ئىككى تەرىپى. ئۇنىڭ قارىشىچە، دۆلەت مەنپەئىتىنى دەپ خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاپ، ئۆز مەنپەئىتىنى دەپ دۆلەت مەنپەئىتىگە زىيان ئۇرغانلارنى جازالىغاندىلا، قانۇننىڭ كۈچىنى كۆرسىتىپ دۆلەتنى قۇدرەت تاپتۇرغىلى بولىدۇ.

« قۇتادغۇبىلىك » نى ۋاراقلىشىمىز بىلەنلا « يامانغا جازا، ياخشىغا مۇكاپات » دېگەن بىر ئىدىيە كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. يۇسۇپ خاس هاجىپ قەدىمكى زامانداىياشىغان ھۆكۈمرانلارنىڭ قاتتىق بولغان جازا قانۇنلىرىنى يولغا قويۇپ، دۆلەتنى باشقۇرغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ، بۇرۇن ئۆتكەن « بەگلەرنىڭ بەگلىرى ناھايىتى ياخشى قانۇن-نىزاملارنى تۈزۈپ، يامانلارغا جازا بېرىپ زىنداىغا تاشلىغانىدى » (69) دېسە، ئۇيغۇرتتىكى خان، بەگلەرنىڭمۇ ئۇلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاپ، جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەر-

« سه ئىد » له رنىڭمۇ هه ممىسىنىڭ دېگۈدەك ياخشى بولۇشىنىڭ ناتايىنلىقىنى جەزمله شتۇرۇپ، ئۇلار بىلەن مۇئامىله قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ناچارلىرىنىڭ سۇرۇشتۈرۈشىنى قىلىش لازىملىقىنى ئۇقتۇرغا قويىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: « پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى ئەگەر ناچار سۆزلىسە، ئۇنى سۇرۇشتۇرۇش كېرەك، قەيەردىلا بولمىسۇن نەسەپكە ئەمەس بەلكى ياخشىلارغا كۆڭۈل بۆلۈش كېرەك. كۆيۈمسىز، نەپسىز ئوغۇلدىن، كۆيۈمچان، نەپسىلىك خىزمەتچى يۇقىرى تۇرىدۇ. قەرىنداشى كۆيۈمسىز ۋە نەپ يەتكۈزەلمەيدىغان بولسا، ئۇنى تاشلاپ، نەپسىلىكنى دوست تۇتۇش لازىم. ناۋادا قۇل بەگكە ئوغلىدىنمۇ يېقىنراق بولۇپ، پايدا يەتكۈزەلەيدىغان بولسا، ئۇنى ئۆزىگە يېقىن تۇتۇش كېرەك. پايدىسىز ئوغۇل ئۆزىگە دۈشمەن، شۇڭا ئۇنىڭدىن يىراق قېچىش لازىم. »(67)

ئۇ، خانلىقتىكى ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئەمەلدارلارنى ئىشقا قويۇشتا چوقۇم ئۇلارنىڭ ئىقتىدارلىق-ئىقتىدارسىزلىقىنى كۆزدە تۇتۇش، شەرتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلارنى ھەرگىز ۋەزىپىگە تەيىنلىمەسلىكنى قاتتىق نىزام قىلىپ بېكىتىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: « توپ بېشى، ئەل بېشى، ھاجىپ، قوماندان، كاتىپ، كېچە شچى، كۆك ئايۇقلۇق ئۇنۋانغا ئېرىشكۈچى، ئىنانچ بەگ، چاغرى بەگ، تېكىن بەگ، چاۋلى بەگ، يابغۇ، يۇغۇرۇش، مۇشاۋىرلارنى ئوبدان تاللاش (كېرەك)، ناۋادا بۇلار ئىچىدىن بۇ دەرىجىگە يارىمايدىغان بىرەر گۇستاخ ئەز چىقىپ قالسا، ئۇنىڭغا بۇ دەرىجىنى بەرمەسلىك، ئۇششاق گەپ قىلىدىغان سۆزخەنچىنى ئۆزىگە يېقىن يولاتماسلىق، پىتنىخورلارنى بەگلىكىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇرماسلىق، زالىم، يامانلارغا ئەل ئىچىدە نوپۇز بەرمەسلىك، ئورنىنى كۆتۈرۈپ ئۆستۈرمەسلىك (ۋە) ئۇلارنى بېيىتماسلىق لازىم. »(68)

دىن مەلۇم بولۇشىچە ، قاراخانىلار دەۋرىدە جىنايەتنى شەكىللەندۇرىدىغان قىلمىشلار دۆلەتكە ئاسىيلىق قىلىش، دۆلەت مەخپىيە تىلكىنى ئاشكارا قىلىپ قويۇش، تاماق ۋە ئىچىملىكلەرگە زەھەر سېلىپ خان ۋە بەگلەرگە سۇيىقەست قىلىش، پىتنە-ئىغۋا تېرىپ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش، خاتا يول كۆرسىتىپ بىر-بىرىنى يولدىن ئازدۇرۇش، قەستلەپ پىيىمگە چۈشۈش، قۇرۇق تۆھمەت چاپلاش، چېقىمچىلىق، بويۇنتاۋلىق قىلىش، ئوغرىلىق، خىيانەتچىلىك، مەككارلىق، ئالدامچىلىق، قاتىللىق، باسمىچىلىق، قاراقچىلىق، قىرغىنچىلىق، باسقۇنچىلىق، پاراخورلۇق، قىمار ئويناش ۋە ھاراق ئىچىش قاتارلىقلار ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى جىنايى قىلمىشلار ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرى ئۆزى بىلەن زامانداش بولغان مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن جىنايەت قىلمىشلىرى ھەققىدە يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلىرىنى تولۇقلىسا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەلۇماتلىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ.

« تۈركىي تىللار دىۋانى » دىن مەلۇم بولۇشىچە ، ئۇ زامانلاردا ئادەملەرنىڭ بىر-بىرىنى ئۆلتۈرۈشى « ئۆلۈت »(73) دېيىلسە ، ئادەم ئۆلتۈرگەن قاتىل « ئۆلۈتچى »(74) دېيىلەتتى. خاتا يول كۆرسىتىپ بىر-بىرىنى يولدىن ئازدۇرۇش « ئازىتتى » ، « ئازدۇرماق » ۋە « ئازىتماق »(75)، دېيىلەتتى. كىشىلەرنىڭ پىيىمگە قەستلەپ چۈشۈش « ئوغراش »(76)، ئالدامچىلىق قىلىش « تەۋلۈگ »(77) دېيىلەتتى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ « تەۋلۈگلەندى » سۆزىگە بەرگەن « ئادەم ھىيلىگەر بولدى، ئالدامچىلارنىڭ يولىنى تۇتتى » شەكلىدىكى ئىزاھى بىزگە يەنە شۇ چاغدا قەبىلىلەر ئارا بولىدىغان ئۆچ ئېلىش، قىساس ئېلىش قاتارلىق قەدىمىي ئالامەتلەرنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىمۇ

نى جازالاشنىڭ لازىملىقى ھەققىدە توختىلىپ: «خىزمەت قىلسا مال بەر، گۈناھ قىلسا ئۇر»(70) دەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، دۆلەتنىڭ ئۇلىنى تەشكىل قىلىدىغان ئامىل ئىككى بولۇپ، بىرى خەلقتە قانۇندىن ئۇلۇش بېرىش، يەنە بىرى خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش ئىدى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «دۆلەتنىڭ ئۇلى ئىككى نەرسىدۇر. بىرى خەلقتە قانۇندىن ئۇلۇش بەرمەك، يەنە بىرى خىزمەت ئەتكەنگە كۆمۈش بەرمەك. خەلق قانۇن بىرلە تۇرۇپ سۆيۈنسە، خىزمەتچىلەر كۆمۈشنى كۆرۈپ كۆلەر. شۇ ئىككىسى بەگدىن خۇش بولغان زامان ئەل رەتكە چۈشۈپ بەگ شۇئان ئاۋۇنۇر. (شۇڭا) كىم ئىش قىلسا ئۇنىڭغا تېز مال بەرگۈلۈك، ئەسىر ئالسا ماختاپ تارتۇقلاش كېرەك.»(71)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ بايانلىرىدا «خەلقتە قانۇندىن ئۇلۇش بېرىش» دېگەننى خەلقتە قانۇن تۇرۇپ بېرىش بولۇپمۇ جازا قانۇنىنى تۇرۇپ بېرىش دېگەن مەنىدە قوللىنىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، خان ۋە بەگلەر جازا قانۇنىنى تۇزگۈچىلەر بولۇش بىلەن بىللە يەنە جازالارنىڭ ئىجراچىلىرىمۇ ھەم بولۇپ، خان ۋە بەگلىككە لايىق ھەيۋەت بولۇشتىن تاشقىرى يەنە يامانلارغا قوللىنىدىغان بىر يۇرۇش جىنايى جازالىرى بولۇشى، دۆلەتنى ئەنە شۇ جازاغا تاينىپ باشقۇرۇشى ھەم ئاۋام خەلقنىڭ خۇي-پەيلىنى تۇزەپ تۇرۇشى لازىم. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «خەلق باشچىسى بەككە ھىممەت كېرەك، بۇ ھىممەت بىلەن ھەم سىياسەت كېرەك. سىياسەتكە بەگلىك رىياسەت كېرەك. خان ئەلنى قانۇن، سىياسەت بىلەن تۇزەر، ھەم ئاۋام خەلقنى شۇ تامان ئىلىتەر. بەگلەر سىياسەت بىلەن ئىلىنى تۇزەر، (شۇڭا) يامانغا سىياسەت يۇرۇتمەك كېرەك.»(72)

«قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى»

بارتولدنىڭ «يەتتە سۇ تارىخىدىن ئوچېرىكلار» دېگەن ئەسىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇغراخان مىلادى 1056-يىلى ئەترابىدا ئارسلانخاننى ئەسىرگە ئېلىپ ئۇنىڭ ئىدارە قىلىپ تۇرغان بارلىق يەرلىرىنى ئۆز ئىگىدارچىلىقىغا ئالىدۇ. ئارىدىن 15 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى چاغرى تېكىن ھۇسەينىنى ئۆزىنىڭ ئورنىغا ۋارىس قىلىپ بەلگىلىمەكچى بولىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ خوتۇنى ئۆزىنىڭ كىچىك ئوغلى ئىبراھىمنى تەختكە چىقىرىشنى كۆزلەپ خانغا زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرىدۇ(95). مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قەيتلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلار دەۋرىدە بولىدىغان بۇنداق سۇيىقەستلەردە ئادەمنى تېز ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن «تالاغۇ» دېيىلىدىغان بىر خىل تېز ئۆلتۈرگۈچى زەھەر تاماقتا ۋە ئىچىملىككە سېلىپ بېرىلەتتى(96). بۇ خىل زەھەر بىلەن زەھەرلەنگەنلىكنى ۋاقتىدا سېزىۋالسا زەھەرنى قايتۇرۇش ئۈچۈن «ئۇرۇمتاي» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل تاش (پادىزەھەر) ئىشلىتىلەتتى(97). يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەيتلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، «تەرياق» (ئەپيۇن) دېيىلىدىغان بىر خىل زەھەر قايتۇرغۇچ بولۇپ، بۇمۇ ئوخشاشلا شۇ خىلدىكى زەھەرلەنگەنلەرگە بېرىلەتتى(98). بۇ دەۋرلەردە داۋاملىق بولۇپ تۇرىدىغان بۇنداق سۇيىقەستلىك ھەرىكەتلەر قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران قاتلىمىدىكى ئەمەلدارلارنى قاتتىق قورقۇنچ ۋە ئەندىشە ئىچىگە چۈشۈرۈپ قويغان. بولۇپ، سۇيىقەستلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ھۆكۈمرانلار بەزى ئۇنۇملۇك ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرىنمۇ قوللانغانلىقى مەلۇم. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن مەلۇم بولۇشىچە، «چاتۇق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ياغاچ بولۇپ، ئۇنىڭ يىلتىزىدىن پىچاققا ساپ ياسىلاتتى ھەم شۇ پىچاقنىڭ سېپى بىلەن تاماقتا زەھەرنىڭ بار ياكى يوقلۇقى تەكشۈرۈلەتتى. ئۇ، شۇرپا ۋە تاماققا سېلىنسا، تاماق (زەھەرلىك بولسا) ئوتسىز

مەۋجۇتلۇقىنى ئەسلىتىدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ خاتىرىلىشىچە، ئۇ چاغدا ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ بەگلىرى ئۆز قەبىلىسىنىڭ مەنپەئەتلىرىنى دەپ دائىم توقۇنۇشۇپ تۇراتتى(78)، بىر-بىرىگە قارىمۇ-قارشى پىستىرما قويىاتتى(79)، خەنجەر تىقىشاتتى(80)، مانا مۇشۇنداق چاغلاردا بىر قەبىلىنىڭ ئادەملىرى يەنە بىر قەبىلىنىڭ ئادەملىرىگە ئوخشاش نىقابلىنىۋالاتتى. «ئادەم قارلۇقلاشتى»(81)، «قىپچاقلاشتى»(82)، «ئادەم تۆبۈتلەندى»(83)، «تۈرك تاتلاشتى، تۈرك پارسلاشتى»(84)، «كەنچەكلەشتى» (كەنچەك قىياپىتىگە كىردى)(85)، «ئوغراقلاشتى» (ئوغراق قىياپىتىگە كىردى)(86)، «ئادەم ئوغۇزلاشتى» (ئادەم ئوغۇز قىياپىتىگە كىردى)(87) دېگەن قەيىتلەر ئەنە شۇ مەسىلىنى چۈشەندۈرىدۇ. يەنە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەلۇماتىچە، چېقىمچىلار «چامغۇت»(88) دېيىلسە، قۇرۇق تۆھمەت چاپلاش «يالالدى» ۋە «يالادى»(89) دېيىلەتتى. بويۇنتاۋلىق قىلىش «ئارقۇقلىنىش»(90) دېيىلسە، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش «ئۇپلەش»(91) دېيىلەتتى. باسقۇنچىلىقنىڭ شەكلى ئىككى خىل بولۇپ، دېدەكلەرگە باسقۇنچىلىق قىلىش «كۆچەندى»(92) دېيىلسە، ئوغۇل بالىلارغا باسقۇنچىلىق قىلىش «كۆتلەش»، «كۆتلەتتى» دېيىلەتتى(93)، پاراخورلۇق بولسا «ئۇرۇنچ»(94) دەپ ئاتىلاتتى.

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردە قاراخانىلار ئىچىدىكى ھەر خىل ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر مۇرەسسە قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە كەسكىنلەشكەن بولۇپ، ھاكىمىيەت تالىشىش، بايلىق تالىشىش يۈزىسىدىن مەيدانغا كېلىۋاتقان ئۆزئارا قىرغىنچىلىق، سىياسىي سۈيىقەستلەر دائىم دېگۈدەك كۆرۈلۈپ تۇراتتى. بۇنىڭ دەللىلى سۈپىتىدە مىلادى 1056-يىلى يۈز بەرگەن بىر ۋەقەنى ئەسلەپ ئۆتسەكلا كۇپايە. ئاكادېمىك

يەپ تۇرۇپمۇ تۇزەلمىسە سەن ئۇلاردىن مۇمكىنقەدەر ساقلانغىن (101).

«تۇركىي تىللار دىۋانى» دىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدە بەگلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا باشقۇرىدىغان قاماقخانا (تۇرمە) لىرى بولۇپ، ئۇ «قىسخ» دەپ ئاتىلاتتى(102). بارسىغان شەھىرىدە قاماقخانا ياكى زىندانلار «تۇنەك» (103) دېيىلەتتى. خان ۋە بەگلەر ئېغىر گۇناھ ئۆتكۈزگەن سىياسىي ۋە جىنايى ئىشلار گۇناھكارلىرىغا ئالىي جازا ھۆكۈم قىلىپ ئۆلۈمگە بۇيرۇيتتى. جىنايى جازانىڭ تۈرلىرى ئون نەچچە خىلدىن ئاشاتتى. بۇلارنى چوڭ جەھەتتىن ئۆلۈم جازاسى، قاماق جازاسى، تەن جازاسى، سۈرگۈن جازاسى ھەم قىزغۇت جازاسى دەپ بىرقانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

ئۆلۈم جازاسى قىلىچ بىلەن كاللىسىنى چېپىش (104) دارغا ئېسىش (105) ۋە بوغۇش (106) قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئىجرا قىلىناتتى. باش كېسىدىغان جاللات «چاپتىغان ئەر» (107) دېيىلەتتى.

«تۇركىي تىللار دىۋانى» دا قەيت قىلىنغان «بەگ ئوغرىنى قاماتتى» (108)، «بەگ ئوغرىنى تۇتتۇردى» (109) دېگەن مەلۇماتلار بىز دەۋاتقان قاماق جازاسىنىڭ دەل ئۆزى بولۇپ، قاماق جازاسى ئەينى زامان تىلى بويىچە ئېيتقاندا «بەكلەتتى» دېيىلەتتى. بۇ «تۇتقۇن» قىلىش (110) بولۇپ، تۇتقۇنلار تۆلەم بىلەن بوشىتىلاتتى (111).

تەن جازاسىنىڭ تۈرلىرى ھەر خىل بولۇپ، بۇ قۇللارغا قوللىنىدىغان تەن جازالىرىنى ۋە جىنايى ئىشلار گۇناھكارلىرىغا قوللىنىدىغان تەن جازالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «بوشلاغلانسا بوخسوقلانۇر» (بويۇنتاۋلىق قىلسا بويىنى زەنجىرلىنىدۇ) (112) دېگەن تەمسىلدىن قارىغاندا، ئىشتا ئۆز بېشىمچىلىق قىلغان، نەسىھەتكە

قاينايتتى، قاچىغا سېلىنسا ھورسىز تەرلەيتتى(99). پادىشاھلار-نىڭ ئۆزىگىلا خاس داستىخان ۋە ئۇرۇق (كوزا) لىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە «باشقىلار ئىشلەتمىسۇن» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن تامغا بېسىپ قويۇلاتتى. بۇنىڭ ئۈستىدىكى يېمەكلىك ۋە ئىچىملىككە پادىشاھتىن باشقا كىشىنىڭ يېقىنلىشىشغا رۇخسەت قىلىنمايتتى. ئۇلاردا بىر كىشىلىكلا تاماق ۋە شاراب بولاتتى. مانا مۇشۇنداق تامغىلانغان كىچىك داستىخانلار «تامغالىق»(100) دېيىلەتتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ گۈناھكارلارنى قاتتىق جازالاش توغرىسىدىكى بايانلىرىدا ھەممىدىن بەك دۆلەت ئىشلىرى جىنايىتىنى ئۆتكۈزگەن گۈناھكارلارنى، يوق يەردىن پۇتاق چىقىرىپ پىتنە-ئىغۋا تېرىغۇچىلارنى قاتتىق جازالاشنى، دۆلەت ئىشلىرىغا سادىق بولغان خادىملارنى خاتا جازالاپ قويماسلىقنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر كىشى مۇنداق ئۇچ ئىشتا ئۆزىنى كۆزەتمىسە ئۆزىنىڭ بېشىنى يەر. بىرىنچى، بەگلەرنىڭ سۆزىنى ئەستە چىڭ تۇتماق؛ ئىككىنچى، توپلاڭ بولغان كۈنلىرى ئەلگە ساداقەت بولۇش؛ ئۈچىنچى، سارايدا ئۆزىنى تۆز تۇتۇپ يۈرۈش، يارامسىز ئىشلاردىن ئۆزىنى يىراق قىلىش. ئەگەر بۇ ئۇچ ئىشتا كىشى غەپلەتتە قالسا ھەرقانچە بۈيۈك بولغان بىلەنمۇ بېشى كېسىلگەي. سۆزدىن يانمىغان، ئامانەت سۆزىنى چىن، تولۇق سۆزلىگەن ئەلچىگە ئەيىب يوق. ئەلچى راست گەپ قىلسا قىينىماسلىق كېرەك. ئىشتىكەن سۆزىنى چىن يەتكۈزسە، بۇنداق ئەلچىگە قىيناش ۋە ئۆلۈم بۈيرۇلماس. پاسات قايدا بولسا بەخت توزۇپ قاچار، پاسات دائىم بەگلىكنى بۇزۇپ يۈرەر. پىتنىچى دائىم جاھان پىتنىسىنى تېرەر، (شۇڭا) ئۇنىڭ كاللىسىنى كەس. قىلىچ، تاياق، قامچا يامانلارغىدۇر. يامانلار يامانلىقنى قويمىسا جازانى كېمەيتمە، ھامان قامچا ئۇر. ئەگەر يامانلار تاياق

« قىزغۇردى »(131) ياكى « قىزغادى »(132) دەيىلەتتى. گۇناھكارلارنىڭ ئۆز گۇناھىغا توۋا قىلىشى « ئۆكۈنچ »(133) دەپ ئاتىلاتتى.

خان، بەگلەر ئۆزلىرى گۇمانلىق دەپ قارىغان كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە قارىتا خالىغان چاغدا ئاختۇرۇش ئېلىپ بارااتتى. ئۆي ئاختۇرۇش « يىندى »، « يىندتى »(134) ۋە « يىندۇر-دى »(135) « تۇربۇن »(136)، « ئۇشەل »(137)، « ئۇ-شەتتى »(138)، « ئارقادى »(139) (ئۇغۇزچە) دەيىلەتتى.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ كىتابىدىن بىلگەنلىرىمىزدىن قارىغاندا، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى فېئودال خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىنى قوغداش ئۈچۈن يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ۋاستىلەرنى ئىشقا سالغاندىن تاشقىرى يەنە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاشقا دائىر بەزى تۈزۈملەرنىمۇ ئورناتقاندى. مەلۇم بولۇشىچە، خان، بەگلەر خىزمەت كۆرسەتكەن خادىملارنى نۇرغۇن تارتۇقلار بىلەن ئالاھىدە مۇكاپاتلايتتى. بۇ « خان مۇكاپاتى » ئىدى. ئۇ « ئاچىغ »(140) دەيىلەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا بەگلەر بەزى چاغلاردا ئۆزىنى خەلقتە تالاتقۇزاتتى، يەنى ئۆزىنىڭ مال-دۇنيالىرىدىن خەلق ئاممىسىنىڭ مەلۇم ئولۇش ئېلىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلاتتى. بۇ « يۇلۇتتى »(141) دەپ ئاتىلاتتى.

گەرچە ھۆكۈمران سىنىپلار خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى قوغداپ پايدا ئۇندۇرۇۋېلىشنى مەقسەت قىلغان مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان بەزى مۇكاپاتلاش ۋە ئېھسان قىلىش تۈزۈملىرىنى ئورناتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسىي مەنپەئىتىگە بۇاستە چېتىلىپ ھاكىمىيەتكە تەھدىت كەلتۈرىدىغان ئىشلاردا يەنىلا قاتتىق ۋە رەھىمسىز بولغان جازانى بېرىنچى ئورۇنغا قويااتتى. بۇ پۈتۈنلەي ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەشنى مەقسەت قىلغان بولۇپ، بۇنداق ئەھۋالدا ئىلگىرى گۇناھ

قۇلاق سالمىغان، ئۆزى بىلگەنچە ئىش قىلىدىغان قۇللار ۋە ئەركىن خەلقلەرگە زەنجىرلەش جازاسى بېرىلەتتى. ئەسىر ۋە قۇللارنىڭ بوينىغا سېلىنىدىغان زەنجىر «بوخسوق» (113) دېيىلەتتى. «ئادەم قولىنى كىشەنلىدى» (114) دېگەن مەلۇمات قۇللارنىڭ كىشەنلىنىدىغانلىقىنى ئۇچۇق بىر شەكىلدە كۆرسىتىپ تۇرسا، «قۇل بوينى كەرتىلدى» (قۇل بوينىغا ئەن سېلىندى) (115) دېگەن سۆزلەر قۇللارغا ئەنلەش جازاسىنىڭ بېرىلىدىغانلىقىنى نامايان قىلىپ تۇرماقتا. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ دەۋرلەردە «ئاتىنىڭ ئۆتكۈزگەن جىنايىتى ئاتىدىن كېيىن بالىغا ئارتىلاتتى» (116). ئوغرى جىنايەتچىلەر قولغا چۈشكەندىن كېيىن يەڭگىللىرى قامچا ياكى چۈنۇق بىلەن ئۇرۇلاتتى، بۇنداق قامچا ياكى چۈنۇق «بەرگە» (117) دېيىلەتتى. ئېغىرلىرى باستۇرۇقتا بېسىلاتتى (118). پۇتىغا قۇۋۇق سېلىناتتى، قۇۋۇق «بۇقاغۇ» ياكى «بۇقوغۇ» (119) دېيىلەتتى. پۇتىنى قىستۇرۇپ ئىسكەنجىگە ئالاتتى (120). گۇناھكارلارنىڭ جىنايىتىگە ئىقرار قىلىشى «كۆندى» (121) دېيىلسە، ئىقرار قىلدۇرۇش «كۆنىدىگەردى» (122) ۋە «كۆنگەردى» (123)، دېيىلەتتى، گۇناھ «يازۇق» (124)، گۇناھكار «يازۇقلۇغ» (125)، قولغا ئېلىپ جازالىماق «يازۇقلىماق» (126) دېيىلەتتى.

بەگلەر گۇناھكارلارنى يېراق جايلارغا سۈرگۈن قىلىپ پالايتتى. بۇ «سۈردى» (127) ۋە «سۈرۈلدى» (128) دېيىلەتتى.

باشقىلارغا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن گۇناھكارلارغا جامائەتنىڭ ئالدىدا توختىتىپ بېرىلىدىغان بىر خىل جازا بار ئىدى، ئۇ، ھازىرقى كۈندىكى كوچىغا ئاچقىپ سازايى قىلىشنىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇ «قىزغۇت» (129) دەپ ئاتىلاتتى. بىرەر ئادەمنىڭ ئۆز قىلمىشىنىڭ جازاسىنى تارتقانلىقى ياكى دەككە يېگەنلىكى، ياكى شۇ سەۋەبتىن بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنداق ئىشلارنى قىلماسلىققا ۋەدە بېرىپ پەندىيات چەككەنلىكى «قېزىلدى» (130)،

كۆيۈمچان كىشىلەر ئىشچان بولۇر. بىرەر ئىشنى تەكشۈرمەكچى بولساك تېگى-تەكتىگىچە سوراپ تەكشۈرگىن، ئۇنىڭدىن نېمە چىقسا شۇنىڭغا قاراپ ھۆكۈم چىقارغىن. سۆزلىگۈچىنىڭ ھەممە سۆزىنى ئاڭلا، ئۇنىڭ ئىچىدىن ئۆزۈڭگە كېرەكلىكىنى ئال، كېرەكسىزلىرىنى تاشلا. راست-يالغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، راستلىرىنى قوبۇل قىل، چېقىمچىلىق قىلىپ يالغان گۇۋاھلىق بەرگۈچىلەرنى جازالا (142).

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشتا قاتتىق بولۇش ئىدىيىسىدە ئەقىلدىن ئاداشقان روھىي كېسەللەرگە جازا بىلەن مۇكاپاتنى باپ كۆرمەيدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر بىر تەلۈە كىشى بىر ئەرنى راست ئۆلتۈرۈپ قويسا، ئۇنىڭغا ئۆلۈم يوق، قىساس ئېلىنماس. نېمىشقا دېسەڭلار ئۇ ئەقىلدىن ئاداشقان. ئەقىلسىز ئادەم مۇكاپات ۋە جازاسىز ئېرۇر» (143).

جەمئىيەت ئامانلىقى مەسىلىسى قانۇن يولىغا قويۇلغاندىن كېيىنكى ھەرقانداق دۆلەتتە ئامما ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان، سەزگۈرلۈكى بەك كۈچلۈك بولغان رېئال مەسىلە. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدە ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋرنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقى ئەھۋالى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن مەلۇم بولۇشچە، بۇ دەۋردە ھەر خىل جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرى ھەر يەردە قاتراپ قاتىللىق، ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، قاراقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، پۇقرالارنىڭ نورمالنى تىرىكچىلىك قىلىشىغا كۈچلۈك تەھدىت سېلىپ تۇراتتى. يول توسۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىدىغان قاراقچىلار «سەركەر» (144)، مال بۇلىغۇچىلار «تاۋار قاپىغۇچى» (145) دېيىلەتتى. ئادەتتىكى ئوغرىلىق «قوندى» (146) دېيىلسە، مەخسۇس سودىگەرلەرنىڭلا مال-مۇلۈكلىرىنى بۇلاپ ئېلىۋېلىپ ئۆلۈرنى يالىڭاچلاپ قويۇش

قىلىپ كېيىن گۇناھىغا توۋا قىلغان بەزى ئۆزگىرىش ئىپادىسى بار ئازغان. كىشىلەرنىڭمۇ جىنايى جازانىڭ سىرتىدا قېلىشى ياكى پەرقلەندۈرۈلۈپ كەڭچىلىككە ئېرىشىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ جىنايەتنى جازالاش توغرىسىدىكى بايانلىرىدا مانا مۇشۇ بىر دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى قانۇن-تۈزۈملىرىدە ئۇستۇنلۈكتە تۇرۇۋاتقان جازادا قاتتىق بولۇشنى قانداق قىلىپ جازادا يەڭگىلەك بولۇشقا ئۆزگەرتىش، شۇ ئارقىلىق بەزى يېنىك جىنايەتنى ئېغىر جازالاپ نارازىلىق ۋە ناھەقچىلىكلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەسىلىرى نۇقتىلىق مۇھاكىمە قىلىنغان. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسىدە مۇكاپاتلاشقا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىپ، جازالاشتا ئىمكان قەدەر ئېغىر بېسىق ۋە كەڭ قول بولۇش، قانۇننى ئىجرا قىلىش ۋاقتىدا دەلىل-ئىسپاتقا ئەھمىيەت بېرىپ، مەسىلىنى ئىنچىكە تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىش ۋە تەكشۈرۈلگەن ئەھۋالغا قاراپ ھۆكۈم چىقىرىش، ئېلىنغان گۇۋاھلىق ئىسپاتلارنىڭ راست-يالغانلىقىنى ئايرىپ چىقىپ، يالغان ئىسپات ۋە گۇۋاھلىق بەرگۈچىلەرنى جازالاش قاتارلىق ئىنچىكە پرىنسىپ خاراكتېرلىك مەسىلەر ناھايىتى ئېنىق ۋە كەسكىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

«خەلقنىڭ خۇي-پەيلى ئۆزگىرىپ بۇزۇلسا، ئۇنى قاتتىق تەكشۈرۈپ تۈزىتىش كېرەك. ئېھسان قىلىدىغان چاغدا تولا ئالدىرا، جازالاشتا ئېغىر بول. خادىملارنىڭ خاتالىقى بولسا ئۇنى چاقىرتىپ كېلىپ خاتالىقىنىڭ سەۋەبلىرىنى سورىماق كېرەك. گۇناھى بار بولسا تۈتۈپ جازالاش، بولمىغان بولسا دىلىنى ئاۋۇتماق كېرەك. بەگ مۇلايىم ۋە كۆڭلى ئوچۇق بولسا، گۇناھلىق كىشىنىڭ گۇناھىنى كەچۈرسە، قوشۇن-ئەل ئىسىنىپ كۆيۈمچان بولۇر،

قاتارلىق بۇلاڭچىلىق خاراكتېرىدىكى ئوغرىلىق «چۇبارتتى» دېيىلەتتى(147)، ئانا مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان جىنايى قىلمىشلارنىڭ سادىر بولۇپ تۇرۇشى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ نەزىرىدە قانۇن-تۈزۈملەرنىڭ مۇكەممەل بولمىغانلىقى، جازالاشنىڭ قاتتىق ۋە كەسكىن ئەمەسلىكىدىن دەپ قارالغان. شۇڭلاشقا ئۇ، بۇنىڭغا جىددىي تەدبىر كۆرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «شەھەر-كەنت ئىچىدىن ئوغرىلارنى تازىلا، كارۋان مۇساپىرلارنى ئەمن يۇرۇت. پۇتۇن يوللارنى ئەمن قىل، قاراقچى ۋە ئوغرىلارنى يوقاتقىن. ئەل ئىچىدە زوراۋانىنى بوقات، يۇرت تېشىدا قاراقچىنى تۇگەت. يامانلىنىڭ خۇلقىنى جازالا-تۈزەت، يامانغا پەقەت يامانلىق يارىشۇر. (شۇڭا) يامانغا يا زەنجىر، ياكى زىندان كېرەك.»(148)

«قۇتادغۇبلىك» تە «غەلىيان»، «مالىمان»، «توپلاڭ» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر ئۇچرايدۇ ھەمدە خان، بەگلەرگە «خەلقنىڭ مالىمانىدىن يىراق تۇر، ئاممىنىڭ توپلىڭىدىن يىراق قاچ»(149) دەپ خىتاب قىلىنىدۇ. ھەرگىز خەلقنىڭ مالىمانىنى، ئاممىنىڭ توپلىڭىنى جازالا ياكى باستۇر، دېگەن سۆز ئۇچرىمايدۇ. بۇ بىر تەرەپتىن فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ زۇلمى ۋە قاتتىق جازالىرىغا چىدىمىغان ئەمگەكچى مېھنەتكەش رەنىڭ ئېلىپ بارغان قوزغىلاڭ ۋە قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرىنىڭ خەلقپەرۋەر قەلەم ئىگىسى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تىلىدا شۇ زامانلاردا ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن ئوردا تەلەپپۇزى بويىچە سىلىقلاشتۇرۇلۇپ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆز دۆلىتىدە ئۆزىگە قارشى كۈچلەرنى ئازايتىپ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىشى ئۈچۈن خەلقنىڭ رايىغا باقمىغان جىددىي تەدبىرلەرنى كۆرۈشىگە قارىتا ئاگاھلاندۇرۇپ ئېيتىلغان دانىشمەنلەرچە نەسىھەتتۇر.

ئالتىنچى، ئەدلىيە خادىملىرىنى قاتتىق تاللاپ، قانۇننىڭ ئادىل توغرا ئىجرا قىلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش

ئەدلىيە خادىملىرىنى قاتتىق تاللاپ، قانۇننىڭ ئادىل ۋە توغرا ئىجرا قىلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش — يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قابىلىيەتلىكلەرنى تاللاپ ئىشقا قويۇپ، دۆلەتنى روناق تاپتۇرۇشتىن ئىبارەت قانۇنچىلىق ئىدىيىسىنىڭ مۇهىم تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا تارىختىكى بارلىق ئىلغار تەرەققىيپەرۋەر قانۇنشۇناسلار تەرىپىدىن هارماي-تالماي ئىزدىنىپ تەتقىق قىلىنغان تېما.

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قارىشىچە، ئەلدە توغرا ۋە ئادىل قانۇن تۈزۈلۈشتىن تاشقىرى يەنە قانۇننى توغرا، ئادىل ئىجرا قىلىدىغان، پاك-دىيانەتلىك بىر تۈركۈم ئەدلىيە خادىملىرى بولۇشى لازىم ئىدى. شۇ چاغدىلا قانۇننىڭ ئادىل ۋە توغرا ئىجرا قىلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈپ، قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاپ، دۆلەتنى تۈزەش مەقسىتىگە يەتكىلى بولاتتى.

يۇسۇپ خاس هاجىپ خان، ۋەزىر، بەگ، هاجىپ، قازى، مۇختەسىپلەرنى قانۇن تۈزگۈچىلەر ۋە قانۇننى ئىجرا قىلغۇچى ئەمەلدارلار دەپ قارايدۇ. ئۇ، بىرىنچىدىن، يۇقىرىقى قانۇن تۈزگۈچى ۋە ئىجرا قىلغۇچى ئەمەلدارلارنى ناهايىتى ياخشى تاللاش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويسا، ئىككىنچىدىن، ئۇلارنىڭ كىچىكىدىن باشلاپلا قانۇن ئىلمىنى ئۆگىنىشىنىڭ لازىملىقىنى، ئۇچىنچىدىن، ئۇلارنىڭ قانۇن سۆيۈتىنى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

يۇسۇپ خاس هاجىپ ئەدلىيە خادىملىرىنىڭ بۇرچىنى ياخشى ئادا قىلىش لازىملىقى، قانۇن بىلەن تەرتىپنى ئۆزى

چۈشەنچىسىدە، ھۆكۈمرانلارنى ئادىل قانۇن تۈزەشكە يېتەكلەپ ساۋاپلىق ئىشلارنى كۆپلەپ قىلىش بىلەن ئاخىرەتتە ياخشى كۈنگە ئېرىشىشكە مۇمكىن بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئۇندەشلىرىدە شۇنداقلا خۇدا ئالدىدا قۇل بىلەن بەگنىڭ مەرتىۋىدە ئوخشاش ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى بايانلىرىدا ئىپادىلەنگەن.

ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

«بەگلەر خۇدادىن قورقۇلغان ئېرۇر. قايسى ئەلدە قانۇن تامامەن ياخشى يولغا قويۇلىدىكەن، تەڭرى بۇ بەگلىكنى جەزمەن ئۆرە قىلىدۇ. بەگلەر خەلقنى توغرا قانۇن تۈزۈپ بەرسە، قىيامەتتە ئۇنىڭ كۈنى ياخشى بولغاي. قۇل بىلەن بەگ ھەر ئىككىلىسى خۇدانىڭ قۇلى، بۇ قۇللۇقتا ئۇلارنىڭ مەرتىۋىسى ئوخشاشتۇر. پېقىر ۋە بايلار ھەر ئىككىلىسى ئۆلۈمدىن كېيىن قارا يەر قېتىدا باراۋەر بولۇرلەر. ناۋادا قانۇن بىلەن ئەلنى باشقۇرىدىغان خانلار بولمىغان بولسا، خۇدا يەتتە قات زېمىننى بۇزغان بولاتتى.» (151)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ جىنايەتنىڭ شەكىللىنىشىگە سەۋەب بولىدىغان سۇبيېكتىپ جەھەتتىكى ئامىلنى جىنايەت ئۆتكۈزۈۋاتقان ئادەمنىڭ تەقدىرىگە تەن بېرىپ ئۆز رىزقى بويىچە يېمەكنلىكىگە تۆگۈنلەيدۇ ھەم گۇناھكارلارنى خۇداغا ئىشىنىپ ئۆز ئۇلۇشى بويىچە ئاش-نان يېيىشكە ئۇندەيدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

«ئوغرى، مەككار، ئالدامچى، قاتىل، باسمىچى، قاراقچى ۋە قىرغىنچىلار تامامەن كېيىم-كال ئۈچۈن مال يىغار، ئۇلار بىلىمسىزلەردۇر. بۇ قىلمىشلار بىلىمسىز كىشىلەرنىڭ قىلىقىدۇر. ناۋادا ئۇلار خۇداغا ئىشەنگەن بىلىملىك كىشىلەر بولغان بولسا ئىدى، (ئۇ ھالدا) ئۆز ئۇلۇشى بويىچە ئېشىنى تولۇق يەيتتى.» (152)

تۇزگەن تۇرۇقلۇق ئۆزى بۇزماسلىقنى، قانۇننىڭ ئاكتىپ ئىجرا چىلىرىدىن بولۇشنىڭ لازىملىقى، شۇنداقلا كەسىپىي ساپاسىنى ئۇزلۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈپ بېرىشنىڭ لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «(ئەدلىيە خادىملىرى) خەلقنى قانۇن بىلەن تولۇق كۆزەتسۇن. ئەلدە يارامسىز قىلىقلار يوقالغان بولسۇن. قانۇن بىلەن تەرتىپنى بىز تۇزىمىز، ئۇنى يەنە ئۇزىمىز بۇزساق يارا شقايمۇ؟ دۆلەتنىڭ قانۇن تۇزگۈچى خادىملىرى راست بىلەن يالغاننى، ياخشى بىلەن يامانىنى پەرق ئېتەلمىسە، ئۇنى قانداقمۇ قانۇن تۇزگۈچى دېگىلى بولسۇن؟» (150)

يەتتىنچى، ھەم قانۇننىڭ رولىغا ئەھمىيەت بېرىش، ھەم روھنىڭ ئىناۋىتىنى تىكلەش

ھەم قانۇننىڭ رولىغا ئەھمىيەت بېرىش، ھەم روھنىڭ ئىناۋىتىنى تىكلەش — يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەھكام ۋە ئەركانلىرى بىلەن ئورگانىك ھالدا بىرلىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان مۇھىم بىر بەلگە.

«قۇتادغۇبىلىك» تە، گەرچە ئىسلام قانۇننىڭ بىردىنبىر مەنبەسى بولغان «قۇرئان»، «ھەدىس» شۇنداقلا شەرىئەتشۇناس ئۇلىمالارنىڭ قانۇن تەفسىرلىرىدىن نەقىل ئېلىنمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا قانۇنشۇناسلىق كۆز قاراشلىرىنىڭ ئەخلاق ۋە دىن كۆز قاراشلىرى بىلەن، قانۇن-مىزانلارنىڭ ئەخلاق ۋە دىنىي مىزانلار بىلەن بولغان يېقىنچىلىقىنىڭ بەزى روشەن ئامىللىرىنى ئوچراتقىلى بولىدۇ. بۇ، ئالدى بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھۆكۈمرانلار ئاللا تەرىپىدىن تىكلەنگەن، دېگەن ھۆكۈمرانلىق ئىدىئال

« ئادىل پادىشاھ بەندىلەرنىڭ بېشىدىكى خۇدانىڭ سايىسى دۇر » دېگەن ئۇقۇم ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا ئىدى. شۇڭلاشقا، پۇقرالار ئىچىدىكى « گۇناھكار » لارغا بېرىلىدىغان جازالار ئاللانىڭ نامىدىن ھۆكۈم قىلىنىپ، ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن ئىجرا قىلىناتتى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە « گۇناھكار » ، « ياز ۋەقلۇغ » لارنىڭ « گۇناھ » تىن كېچىش ياكى گۇناھىنى ساقىت قىلىش، كۆپ « ئازاب » لانغانلارنىڭ « شەپقەت » ، « رەھىمەت » كىمۇ ئېرىشىشى، « جازا » نىڭ « ئازابى » دىن قاتتىق قورقۇپ، « رەھىمەت » نى كۈتۈپ تۇرۇش قاتارلىق قانۇنغا مۇناسىۋەتلىك بولغان نازۇك مەسىلەر يۇسۇپ خاس ھاجىپنا « بايات » (خۇدا) نىڭ نامى بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ بايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇ، « قۇتادغۇبلىك » تە : « گۇناھكار قۇلغا خۇدانىڭ پەزلى بار » ، خۇدانىڭ « ئازابى كۆپ بولسا، رەھمىتىمۇ كۆپ » ، شۇڭا گۇناھكارلار « ئازابتىن قاتتىق قورقۇش، رەھمىتىنى كۈتۈش » كېرەك، دەيدۇ (155).

جازالاش بىلەن كەڭچىلىك قىلىش، جازالىنىش بىلەن كەڭچىلىككە ئېرىشىش ئەزەلدىن قانۇننى ئىجرا قىلىشتىكى ئەڭ ئاللىك مەسىلە بولۇپ، ئۇنىڭ جېنى كىمنى قۇل قىلىش ۋە كىمگە قۇللۇق قىلىش، قانداق قۇل قىلىش ۋە قانداق قۇللۇق قىلىش مەسىلىسىدە ئىپادىلىنىدۇ. دىنىنىڭ ئاساسىتىدىكى قۇللۇق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىجتىمائىي تۈزۈمدىكى دۆلەتتە، قۇللۇق قىلغۇچى قانۇن ئۇقۇمىدىن ئېيتقاندا، « گۇناھكار » دۇر. قۇل قىلغۇچى بولسا، ئەنە شۇ « گۇناھكار » نىڭ « گۇناھ » ىنى ئۆلچەپ، ھۆكۈم قىلىپ جازا كەسكۈچىدۇر. شۇڭلاشقا، « گۇناھكار » لار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۆزلىرىنىڭ « گۇناھ » ىنى كىمەيتىش، ساقىت قىلىش ۋە كەڭچىلىككە ئېرىشىش يولىدا ھۆكۈم قىلىپ جازا كەسكۈچىگە قۇللۇق قىلىش

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئۇچرايدىغان قانۇن ئاتالغۇلىرىغا قاراپ باقىدىغان بولساق، ئۇنىڭ تەگرى ئىرادىسى بىلەن قانچىلىك جىپسىلىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ، گۇناھ قىلغان ئادەمنى قامىش، قىمىناش، زىندانغا سېلىش قاتارلىق جازاغا ئالاقىدار مەسىلىلەرنى دىنىي ئېتىقاد نۇقتىسىدىنمۇ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ، بۇ دۇنيانى زىندانغا ئوخشىتىدۇ. ئۇ: «ئادەم ئەلەيھىسسالام گۇناھ قىلغاچ تەگرى ئۇنى قىينىدى، دۇنيانى زىندان قىلىپ ئۇنى قامىدى» دەيدۇ(153)، بۇ قاراش ئىسلام ئەقىدىسىنىڭ يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىكى ئىنكاسى بولۇپ، ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى بىلەن بۇ ئاستە مۇناسىۋەتلىك. ئۇ، بۇ يەردە گۇناھنى «يازۇق»، تەگرىنى «بايات»، ئادەم ئەلەيھىسسالامنى «ئاپا»، زىندانىنى «تۇنەك» دەپ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ تەگرى جازاسى ئۇستىدە گەپ قىلغىنىدا، گۇناھنى «يازۇق»، زىندانىنى «تۇنەك» دەپ ئاتىشى ئۇنىڭ خان، بەگلەرنىڭ گۇناھكارلارغا قوللىنىدىغان ئەمەلىي جازالىرىغا بەرگەن تەبىرلىرىگە ئوخشايدۇ. تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، بەگلەرنىڭ جازالىشى بىلەن تەگرىنىڭ جازالىشى شۇ ۋاقىتلاردا سۆزدە بىر مەنە ئاڭلىتىپ، ئوخشاشلا «قىينادى» دېيىلەتتى(154).

دىمىسمۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغانغا ئوخشاش ئىسلام دىنى ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا ئۆتۈپ دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلگەن بۇ دۆلەتتە «جىنايەت» ۋە «جازا» نىڭ ئۇقۇملىرى تېئولوگىيىلىك مەزمۇن بىلەن بىر ئىدى. شۇڭلاشقا قاراخانىلار نىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆز دەۋرىنىڭ قانۇن-مىزانلىرىغا خىلاپ ئىش قىلغانلارنى «يازدى» (گۇناھ ئۆتكۈزدى دېگەن مەنىدە) دەپ جازالايتتى. بۇنداق جازالاش ئۇلارچە «بايات» (ئاللا) ئىرادىسىنىڭ ھۆكۈمرانلارنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرىدە ئەكس ئېتىشى ئىدى. چۈنكى، ئۇ زامانلاردا مۇنداق بىر ئۇقۇم يەنى

پېقىرلىق تۇرمۇشى بىلەن كارى بولمىغانلىقتىن ئىبارەت جىنايى قىلمىشقا خاتىمە بېرىش ۋە ئۇنى چەكلەش مەقسىتىدە ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ، بۇ ھەقتىكى ھەر بىر بايانلىرىدا ئۇلۇغلۇققا گۆۋىنىپ، زەۋق-ساپا قوغلىشىپ، ھاياتنى يەپ-ئىچمەك بىلەن ئوتكۈزگەن ھۆكۈمرانلارغا، بەگباش يۇرگەن خەلق ئوكتەملىرىگە، ئوز مەيلىچە يۇرگەن گۇناھكار مەئىيۇپلارغا ھەرقاچان، ھەر زامان ئاللانىڭ قانۇنى ئالدىدا ھېساب بېرىشكە تەييارلىنىپ تۇرۇشى لازىملىقىنى ئوچۇق ئوقتۇرىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

«قۇدرەتلىك بايات ئادەم ئوغلىنى ئىككى ئىش ئوچۇن يەنى دوزاخ بېگى ۋە جەننەت بېگى بولۇش ئوچۇن ياراتتى. قادىر ھەق-ئادىل قانۇن تۇزگۇچى، ئۇنىڭ ئوزى ياراتقان پۇتۇن خەلققە كۇچى يەتكەي. ئاخىرەتتە خۇدادىن سوراق بولىدۇ، خۇدا سورىقى گۇناھكارغا تۇزاق بولىدۇ. قىيامەتتە تەگرى سېنىگدىن سورايدۇ، خالاسىڭ ئوچۇن جاۋابنى تەييار قىل. كىم مەست بولۇپ ئۇلۇغلۇققا گۆۋىنىدىكەن، شۇ قارا يەر تېگىدە جازاسىنى يەيدۇ. خۇدا بوينۇگا ئامانەت يۇكلىگەن، ئېلىگدە كېچىسى بىرەرى ئاچ قالسا، تەگرى سېنىگدىن شۇنى سورايدۇ. زەۋق-ساپا قوغلاشما، ئۇنىڭ جازاسى قاتتىقتۇر. بەگباش يۇرگوچى خەلق ئوكتەملىرىگمۇ ھەقنىڭ سورىقى بار، جاۋابنى تەييارلاش كېرەك، مەيلىچە يۇرگەن گۇناھكار مەئىيۇپلاردىنمۇ ھەق بىر كۇنى سوراقچى بولۇپ سورايدۇ.»(157)

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ نۇرغۇن سەھىپلىرىدە «ھارام»، «ھالال»، «ئەزىز»، «خار»، «ئۇ دۇنيا» ۋە «بۇ دۇنيا» دېگەنگە ئوخشاش قويۇق ئىسلام پۇرىقى كېلىپ تۇرىدىغان خاس دىنىي ئاتالغۇلار ناھايىتى جىق ئوچرايدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەندە ئىسلام دىنىنىڭ مۇسۇلمانلارنى خۇدانىڭ نامى بىلەن ئەيمىندۇرۇپ

مەسىلىسى مەۋجۇت. مانا مۇشۇنداق قىلىنىدىغان «قۇللۇق» يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نەزىرىدە «خۇدانىڭ ئەدلىدىن چۆچۈپ يۈرۈش»، ئۇنىڭ «پەزلىدىن ھەمىشە ئۈمىد كۈتۈپ تۇرۇش» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ۋە مۇشۇ ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىدا بولىدۇ، دەپ قارالغان. شۇڭا بۇ، قۇللۇقنىڭ مەزمۇنى «قۇتادغۇبىلىك» تە: «ھەمىشە خۇدانىڭ ئەدلىدىن چۆچۈپ يۈرۈش، ئۇنىڭ پەزلىدىن ئۈمىد كۈتۈپ تۇرۇش» تىن ئىبارەت دەپ بەلگىلەنسە، بۇ قۇللۇقنىڭ دائىرىسى «مۇشۇ ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا بولىدۇ»، «گۇناھ يۇقمىسۇن دېسە، قۇلى ئەقىللىك، ئويغاق، ھوشيار تۇرغۇلۇق» لازىم دەپ كۆرسىتىلگەن (156).

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان يەنە بىر مەسىلە بارکى، يەنى ئۇ بولسىمۇ قانۇننىڭ خۇدا تەرىپىدىن تۈزۈلۈشى ۋە ئاخىرەت جازاسى ھەققىدىكى بايانلىرىدۇر. ئۇنىڭ قارىشىچە، خۇدا ئادەمنى دوزاخ ياكى جەننەت ئۈچۈن ياراتقان، ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن يەنە قايتا تىرىلىدۇ. ئاللا — ئادىل قانۇن تۈزگۈچى ھەم سوراق قىلىپ ھېساب ئالغۇچى، ئىنسان ھېساب بەرگۈچىدۇر. ئىنسانلار پانىي دۇنيادا قىلغان ئىش-ئەمەللىرىدىن ئۇ دۇنيادا ئاللا ئالدىدا ھېساب بېرىدۇ. ساۋابلىق ئىشلارنى قىلغان بولسا جەننەتكە كىرىدۇ، گۇناھ قىلغان بولسا دوزاخقا تاشلىنىپ جازاغا تارتىلىدۇ. ئۇ، بۇ ئىدىيىسىدە «ئاللا»، «گۇناھ»، «ساۋاب»، «دوزاخ»، «جەننەت» دېگەنلەر ئۇستىدە خېلى كۆپ توختالغان بولسىمۇ، ئۇنى ئېزىلگۈچى مېھنەتكەشلەرنى ئېزىش ھېسابىغا ئۆزى پاراغەت كۆرىدىغانلارغا يان بېسىپ، ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش مەقسىتىدە ئەمەس، بەلكى دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئەزگۈچى كۈچلەرنىڭ كەيپ-ساپا تۇرمۇشقا بېرىلىپ كەمبەغەللەرنىڭ

گۇناھسىز جان ئىگراپ چىقار. ئۇ دۇنيانى تاپاي دېسەڭ ئادالەت يولىنى تۇت. دوزاختىن يىراقلاشقا تىرىشقىن. دائىم ياخشىلىق قىل، خۇدا سېنى ساقلايدۇ» (158).

ناھايىتى روشەنكى، بۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ ئىدىيىسىدە «ئەزىز»، «خار» كەلىملىرىگە بۆلەكچە تەبىر بېرىپ، ئەزىز-خار بولۇشىنى قانداقتۇر «ئىسلىزادىلەر ئەزىز، تېگى پەسلەر خار» دەپ ئەمەس بەلكى ئادالەت يولىنى تۇتقانلار ئەزىز، جاھالەت يولىنى تۇتقانلار خار، ئەزىزلەر جەننەتكە كىرىدۇ، خارلار دوزاخقا كىرىدۇ، دەپ تەرىپلەيدۇ. ئۇ، «ھالال»، «ھارام» كەلىملىرىنى ئىسلام دىنىدا ئەنئەنگە ئايلىنىپ كەتكەن يېيىشكە رۇخسەت قىلىنغان يېمەكلىكلەر بىلەن يېيىش مەنئى قىلىنغان يېمەكلىكلەرنى پەرقلەندۇرۇشكە خىزمەت قىلدۇرۇشتىن كۆرە، ئەڭ مۇھىمى ئىنسانىنىڭ ساپ مەنىتى بەدىنىگە كەلگەن ھالال دۇنياسى بىلەن باشقىلارنى قاقتى-سوقتى قىلىش بەدىنىگە كەلگەن ھارام دۇنياسىنى پەرقلەندۇرۇشكە خىزمەت قىلدۇرۇشنى ئەلا بىلىدۇ.

ئۇ، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئەخلاقىي-پەزىلىتىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى قانۇنىنىڭ بۇزۇلغانلىقى دەپ قارايدۇ، ئەمما ئۇ قانۇنىنىڭ ئىناۋىتىنى قوغداش ئۈچۈن ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدىكى قانۇنسىز ئەمەلدارلارنى گۇناھكارلارنى جازالىغاندەك جازالاپ قامچىلاش ياكى زىندانغا تاشلاشنى سۆزلىمەيدۇ. ئۇ، خان، بەگلەرنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىشقا ۋە بايلىق توپلاشقا كىرىشىپ كەتكەنلىكىنى ۋە شۇ ۋەجىدىن خانلىقتا بۇلغىنىشلارنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى خۇسۇسىي ئىمتىيازلارنىڭ كۆنسايىن كۆچىيىپ، جاھاندا پاريخور، مۇناپىق ئەمەلدارلارنىڭ كۆپەيگەنلىكىدىن دەپ قارايدۇ. ئەمما بۇنداق مۇناپىق، پاريخور ئەمەلدارلارنى قانۇن بويىچە قاتتىق جازالاشنى ئېغىزغا ئالمايدۇ. ئەكسىچە،

گۈناھ تۈتكۈزمەسلىككە يېتەكلىگەن ئەقىدىلىرىنى شەرھلەش بىلەن بىللە يەنە ئەڭ مۇھىمى بۇ ئەقىدىلەرنى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ رېئال ھاياتىغا ئىنچىكە تەتبىقلاپ، ئۆزىنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىكى خەلقپەرۋەرلىك مەيدانى ۋە كۆز قاراشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدۇ. ئۇ، ھۆكۈمرانلارغا ھالال بىلەن ھارامنىڭ چەك-چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىپ، ھالال ياشاپ ھارامدىن ساقلىنىش، خۇدانىڭ كۆرسەتكەن يولى بويىچە ئىش كۆرۈپ، ئادالەت يولىنى تۇتۇپ، ئۆزىنى خار قىلماي ئەزىز قىلىش، كىشىلەرنىڭ مېلىنى ئالماسلىق ۋە قان تۆكمەسلىك، بۇ دۇنياغا بولغان ھېرىسمەنلىكنى تاشلاپ، ئۇ دۇنيانىڭ بەخت-پاراغىتىنى ئىزدەش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىدۇ.

ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

« ئىنسان ئۆزىنى ھارامدىن توسمىقى كېرەك، ھارام يېگۈچىنىڭ ئورنى دوزاخ تېگى بولىدۇ. ھالالغا ھېساب، ھارامغا ئازاب بار. ئەگەر كىشى خۇدادىن قورقمىغان بولسا، شەك-شۈبھىسىز توغرا يولنى تۇتار. خۇدا ئىنسانىنى بۇ دۇنيادا خار ياكى ئەزىز تۇرۇشقا ياراتتى ۋە ئەزىزلىك بىلەن خارلىقنىڭ يولىنى ئايرىپ كۆرسەتتى. بۇ دۇنيا مۇسۇلمانغا بىر زىندانىدۇر، بۇ زىندانىدىن كۆچۈلىنى ئۈزۈپ، ھۆزۈر كۈتمەسلىك كېرەك. يۈز ئۆرۈپ بۇ دۇنيانى تاشلاش زۆرۈر، شۇ چاغدا ئۇ دۇنيا قولۇڭغا كېلىدۇر. ئۇ دۇنيادا ياخشى جاي تاپماق ئۈچۈن ئىنسان جاھان ئارزۇسىنى تامام تاشلىغاي. بۇ دۇنيانىڭ ئىشلىرىنى تولۇق تەرك ئەتمەي تۇرۇپ، ئۇ دۇنيانىڭ ئىشلىرىنى قىلغىلى بولماس. ھەۋەسنىڭ بوينىنى ئۈزۈۋەتمىگۈچە ئىنسانىنىڭ ۋۇجۇدى ھەق-رۇسلۇق يولىنى تاپالماس. غاپىل بولما، بولساڭ بەگلىك كەتەر، غاپىل ھەر ئىككى جاھاندا ئاھ چېكەر. كىشى مېلىنى ئالما ھەم قان تۆكمە، بۇ ئىككى

« بۇنىڭ مەنىسى ئاسمانىنى قاراڭغۇلاشتۇرغان بۇلۇتنى بوران ئاچىدۇ، پادىشاھلارنىڭ ئىشىكىدىكى قاراڭغۇلۇقنى پارا ئاچىدۇ، دېگەنلىك. بۇ ماقال پارا تەمەسىدىكى ئادەملەر ۋە پادىشاھلارغا قوللىنىلاتتى » (161) دەپ، ئىككىنچىسىنى « بۇنىڭ مەنىسى پارا دوزاخنىڭ ئىشىكىنى ئېچىۋېتىدۇيۇ، باشقىنى ئاچالمامدۇ؟ دېگەنلىك بولۇپ، بۇ ئۆزىنىڭ ئىشىنى پۈتتۈرمەكچى بولغان كىشىنىڭ پارا بېرىش كېرەكلىكىگە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ » (162) دەپ، ئۇچىنچىسىنى، « بۇنىڭ مەنىسى قارا بۇلۇتلار ئاسمانىنى قاپلىۋالغاندا، ئۇنى شامال تارقىتىدۇ. ھۆكۈمەت ئىشىكىنى پارا ئاچىدۇ، دېگەنلىك بولۇپ، بۇ ماقال ئىشنى پۈتتۈرۈش ئۈچۈن مال-مۈلكىنى ئايىماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ » (163) دەپ شەرھلەيدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى رېئاللىقتىن ئۆزىنى چەتكە ئالمايدۇ ھەم ئۇنى تۆگىتىشنىڭ يوللىرى ئۈستىدىمۇ كەسكىن تەدبىر قوللانمايدۇ، ئەكسىچە پادىشاھلارنى ئۈياتلىق بولۇش، ئىنسانپلىق بولۇش، ئاچكۆز بولماسلىق قاتارلىقلارغىلا ئۇندەيدۇ، خالاس. بۇنى ئۇنىڭ ياخشى ئەخلاقىي-پەزىلەتىنىڭ كىشىنى يامان ئىشلاردىن توسۇپ قالىدىغانلىقى ھەققىدىكى بايانلىرىدىنلا ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

« خۇدا كىمگە ئۈيات، ياخشى خۇيىنى بەرسە، يەنە دۆلەت بىلەن كۆپ شان-ئابرويىمۇ بېرىدۇ. ئۈيات بىرلە ئەر كىشى ئابرويلۇق بولار، ئادەم كۆزى ئۈيات بىرلە نۇرلىنار. ئۈيات ــ ئىنسانىنى بارلىق يامان ئىشلاردىن توسقۇچى ھەم پۈتۈن ياخشى ئىشلارغا ئۇلاشتۇرغۇچىدۇر. ئۈيات كىمدە بولسا شۇ سىلىق خۇيلۇق بولىدۇ، ناچار ئىشلارغا ھەرگىز قول سۇنمايدۇ. كىشىنىڭ سەر خىلى ئۈياتلىق كىشىدۇر، ئۈياتلىق كىشى كىشىلەر بېشىدۇر. ئۈياتسىز كىشىلەر ئادەملەرنىڭ ئەڭ رەزىلىدۇر، ئۇلار دۇرۇس سۆز سۆزلىمەس. ئۈياتسىز كىشىنىڭ يۈزى بىر گۆشسىز سۆڭەكتۇر،

پارىخورلۇقنى خۇددى يالغۇز «ھاجىپ» لار بىلەن «پۇتۇكچى» لەرلا كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان خاس قىلمىشتەك ھالەتتە يەڭگىل سۆزلەيدۇ ۋە خان، پادىشاھلارنى ئەدەب-ئەخلاقلىق بولۇشقا، ئاچكۆز بولماسلىققا، قانائەتچان بولۇشقا تەنبىھ-نەسىھەت قىلىش يولى بىلەن ئۇندەيدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» كە قارايدىغان بولساق، پارىخورلۇق ھەققىدىكى بايانلار پەقەت داستاننىڭ 31-بابى — «ئۆگدۈلمىشنىڭ ئۇلۇغ ھاجىپلىققا قانداق كىشى لازىملىقى توغرىسىدا ئېلىگكە ئېيتقانلىرى» دىن باشقا بابلاردا تىلغا ئېلىنمايدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

«ھاجىپلار ئىشنى پارا ئالماي قىلسۇن، يىراقلارنى بەگكە يېقىن ئەيلىسۇن. كۆزى توق ئادەم پارا ئالماس. ھاجىپ پارا ئالسا كۈلكىلىك بولۇر. ھەرقانداق ئوغۇشلۇق ئىشنىمۇ پارا بۇزار، پىششىق ئاشنىمۇ پارا خام قىلار» (159).

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلارنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردە «مال-دۇنياغا بولغان تەمەگەرلىك سەۋەبىدىن كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى بۇزۇلۇپ، مال-دۇنيانى كۆرسە خۇددى تاپقا قونىدىغان ئۇس (تاپقۇش) تەك ئېتىلىدۇ» غان ۋەزىيەت شەكىللەنگەنىدى (160). بۇنداق ھالەت تەبىئىي ھالدا خانلىقتىكى نەپسانىيەتچىلىك، چىرىكلىك ۋە پارىخورلۇق ئىللەتلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنى شۇ دەۋردە خەلق ئىچىدە تارقالغان خەلق ماقاللىرى تېخىمۇ ئوبرازلىق ھالدا چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەلۇم بولۇشىچە، شۇ دەۋردە «قالىن بولۇتۇغ تۆپى سۇرەر، قاراگۇنۇ ئىشخ ئۇرۇنچ ئاچار»، «تامۇ قاپۇغىن ئاچار تاۋار» ۋە «قارا بۇلتىخ يەل ئاچار، ئورۇنچ بىلە ئەل ئاچار» دېگەنگە ئوخشاش ماقاللار خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى بۇ ماقاللارنىڭ بىرىنچىسىنى

ئەمەس بەلكى تەنبە، نەسىھەت قىلىش ئارقىلىق توسۇش ھالىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئۇنىڭ خانلىقىغا ئېلىپ كېلىدىغان زىيانلىرى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

«جاھان تۇتقۇچى ئويۇنغا بېرىلسە، دۆلەتنى بۇزار. جاھان خانلىرى شارابقا ئوگەنسە، دۆلتى ۋە خەلقى كۆپ زىيان چېكەر. بېگى مەيخور، قوپال، بۇزۇق ئادەم بولسا، بارلىق خەلقى تولۇق ھاراقكەش بولۇر. مەي ئىچسە قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلاردىن نەچچىسى تاشلىنىپ قالار، بولمىغۇر ئىشلاردىن نۇرغۇنلىرى بولار. خان مەي ئىچىپ ئويۇنغا بېرىلگەندە ئۇنىڭ ئېگىز دۆلەت ئىشىغا قاچان يەتكەي؟ خانلىقنىڭ ئىشىنى ۋاقتىدا قىلمىسا، ئۇنى قۇش سېلىپ قوغلىسىمۇ تۇتالماس. ھاراق ئىنسانىنى مىڭ گۇناھقا پاتۇرغاي. زىنادىن بەخت قېچىپ يۇز تۆكۈلەر. مۇبارەك بەخت بۇ قىلىقلاردىن قاچار، ئۇ، ئەرگە پېقىرلىق يولىنى ئاچار. پېقىر بولماي باي بولاي دېسەڭ مەي ئىچمە. بۇزۇقلۇقتىن يىراق بولغىن. زىنا قىلما، پاسىق دەپ ئاتاق ئالما. كىشى غەپلەت ئىچىدە ياشاپ ئۆتسە، ئۆزىنى ئەيىبلىگۈچى ساناپ ئۆكۈنسۇن» (173).

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ ئەدەب-ئەخلاق توغرىسىدىكى ئەھكاملىرى بىلەن بولغان تۇغقانچىلىقىنى ئۇنىڭ خەير-ئېھسانىنى ئاللا يولىدا ساۋاب تېپىش مەقسىتىدە قىلىش لازىملىقى توغرىسىدىكى بايانلىرىدىنمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ، خان، پادىشاھ، بەگلەرنى ۋە بايلارنى مال-دۇنيانى ھالالدىن تېپىشقا ۋە شۇ ھالالدىن تاپقان مال-دۇنيالىرىنىڭ بىر قىسمىنى كەمبەغەل، ئاجىز يېتىم-يېسىرلارغا ئۈلەشتۈرۈپ بېرىپ، شۇ ئارقىلىق ئاخىرەتتە ساۋاب تېپىشقا يېتەكلەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئاللا يولىدا قىلىنغان مۇشۇنداق خەير-ئېھسانلار بەندىنىڭ ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىنى مەغپىرەت قىلالايدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

ئۇنىڭ كۆزى بولسا ئېسىلمەس تۆشۈكتۇر. ئۇياتسىز كىشىدىن تېزىپ نېرى تۇرۇش، ئۇياتلىققا ئالقىش ياغدۇرۇش، ئەدەبسىز پەسكە قوشۇلماسلىق كېرەك» (164).

مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ باشىغان دەۋردە، كەمبەغەل بىچارىلەرنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى تەس بولۇپ، خۇددى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ كىتابىدىكى «قىشنا لاي پاتقاقلار يۇغۇرۇلۇپ، ئۈيۈپ كېتىدۇ، يوقسۇل-يوپۇنلار دۇگدىيىپ تۇگۈلۈپ كېتىدۇ، ئۇلارنىڭ بارماقلىرى قورۇلۇپ، قوۋۇشماي قالىدۇ-دە، بىرەر پارچە چوغ بىلەن سۈيۈنۈپ كېتىدۇ» (165) دېيىلگىنىدەك ئىدى. ئەمما خان، پادىشاھ، بەگ، خېنىملار ھېچنېمىدىن غەمسىز ھالدا ئەيش-ئىشرەت، كەيپ-ساپالىق تۇرمۇش ئۇتكۈزەتتى. ھاراق ئىچىش، قىمار ئويناش، زىنا قىلىش قاتارلىقلار ئۇ چاغدا ئادەتتىكى ئىشلارغا ئايلىنىپ قالغانىدى. ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ ئويۇن-تاماشىلىرىدا سازەندىلەر ساز چالسا، دېدەك قىزلار ناخشا ئېيتاتتى. ئۇلار مانا مۇشۇ يول بىلەن كۆڭلىنى خۇش ئېتەتتى. «دىۋان لۇغەت تۈرك» تىن مەلۇم بولۇشىچە، دېدەكلەر «كۈك» دېيىلەتتى (166) دېدەكلەر قورچاقتەك ياسىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارغا «قاچاچ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل چىن دۇردۇنىنىڭ ئېتى ئىسىم قىلىپ قويۇلاتتى (167) كېنىزەكلەر «ئونچە» گە تەقلىد قىلىنىپ «يىنجۇ» دېيىلەتتى (168) سازەندە ۋە ناخشىچىلار «يىراغۇ» (169) دەپ ئاتىلاتتى. قىمار ئويناش ئومۇمىي ئەھۋالغا ئايلانغان بولۇپ، بەگلەر يارماقلىرىنى (170)، ساۋۇت-لىرىنى (171) تىكىپ قىمار ئوينايتتى. قىسقىسى، بۇ دەۋردە «ئەخلاق-پەزىلەتنىڭ گۈشى بۇزۇلۇپ، ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكىن يەردە سۆرىلىپ يۈرمەكتە (172) ئىدى.

بۇ خىل ئەھۋاللار يۈسۈپ خاس ھاجىپنا «گۇناھ»، «يامان قىلىق» ۋە «بۇزۇقچىلىق» دەپ قارىلىدۇ، ئەمما قانۇن بويىچە قاتتىق جازالاش يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈلۈپ

مەنىدىن ئېيتقاندا، قاراخانىلارنىڭ مەلۇم دەۋرلىرىدە جاھانىي بۇزۇۋاتقان ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىنى توسىدىغان توسۇچى بولغان.

خۇلاسىلىگەندە، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن سەھىپىسىدە بىرگە ئايان بولغان يۇقىرىقى ئىدىيىلىرى شۇ دەۋرنىڭ مۇرەككەپ سىياسىي ئىجتىمائىي تۈرمۇش ئەھمىيىتىدىن چىقىرىلغان ئىلمىي يەكۈن. يەنە كېلىپ شۇ مۇرەككەپ سىياسىي ئىجتىمائىي ھايات ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان ئۆزگىچە شانلىق قانۇن نەزەريىسىدۇر. لېكىن بىز شۇنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلمايمىزكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلاردىن ئىبارەت قويۇق ئىسلام مۇھىتىدا ياشىغان تەقۋادار مۇسۇلمان مۇتەپپەككۇرى بولغاچقا، بىز يۇقىرىدا شەرھلەپ ئۆتكەن ئۇنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسى ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي قاراشلىرى بىلەن مەھكەم يۇغۇرۇلغان. شۇڭا ئۇ، قانۇن كاتېگورىيىسىدىكى ھەربىر مەسىلىنى شەرھلىگەندە تەقدىر-ئىلاھىيەتچىلىكىدىن ئىبارەت تېئولوگىيىلىك قاراشلاردىن چەتنەپ كېتەلمەيدۇ. ئۇ ياشىغان دەۋر شارائىتىدىن ئالغاندا ئۇنداق قىلالىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. شۇڭلاشقا يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ ئۆتتۈرا ئەسىردىكى بارلىق ئىلغار ئىسلام مۇتەپپەككۇرلىرىغا ئوخشاش يول تۇتتى. بىز پەقەت يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدە نۇرلىنىپ تۇرغان رېئال ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە ھەققانىي، خەلقچىللىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك غايىلىرىنى قەدىرلەيمىز ۋە ئەينەك قىلىمىز.

ئىشىنىمىزكى، بۇنىڭدىن كېيىن بىزنىڭ سوتسىيالىستىك قانۇنشۇناسلىقىمىز ئۆزىگە ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ قانۇنشۇناسلىق تەلىماتىنى يېتەكچى قىلىپ ئىلگىرىلەشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىگە ئىجادىي ھالدا ۋارىسلىق قىلسا ۋە بۇنىڭ جەۋھەرلىرىدىن تېخىمۇ

« هالالدىن مال تېپىپ يېمەكلىك، يوقسۇللىغا بىر قىسمىنى بەرمەكلىك كېرەك. پېقىرلارغا كۆمۈش، مال-تاۋار بەرسەك، خۇدا خالسا گەر بالانى توسار. كىشى بۇ دۇنيا تىلىسە كۆمۈش تاراتقاي، ئۇ دۇنيا ئۈچۈنمۇ قۇتۇلۇشنىك يولى شۇدۇر. شۇڭا كىشىگە مال ئۈلەشتۇر، يېدۇر، ئىچۇر. ئۇ سېنى كەچۈرگەي. ئەلگە ئېھسان قىلىپ ساۋابنى ئال. پېقىرلارنى مېلىك بىلەن يۆلە، بۇ ساڭا ساۋابتۇر. سېنى ئۆلۈم تۇتسا مال-دۇنيالرىڭ قېپقالىدۇ، ئوغۇل-قىزلرىڭ ئۇنى يامانلىققا قورال قىلىدۇ. شۇڭا ئۆلۈشتىن بۇرۇن تارات، ھېسابتىن قۇتۇلۇپ ساۋاب ئالسەن، ئايا خەلق ئىچرە باي بولغان خىل ئەر، مېلىڭنى تارقىتىش بىلەن ساۋاب تاپ. ئەي ئاچكۆز، تەمەخور، بېخىل ئەر، ئۆلۈمدىن بۇرۇن مال ئۈلەشتۇرۇپ بەر. قىيامەت — ئىنسانىنىڭ ھېساب بېرىدىغان كۈنى، ئۇنى چۈشىنىپ دۇرۇسلۇق بىلەن يۈر »(174).

مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلار خاندانلىقىدىكى بەزى ھۆكۈمرانلار ئۆزلىرى ئۈيۈشتۇرغان خان زىياپىتى ۋە بايراملاردا مال-دۇنيالىرىنى يېتىم-ئوغۇل، تۇل خوتۇن، ئاجىز بېچارىلەرگە خۇدا يولىدا ئېھسان قىلىپ بېرەتتى ۋە شۇ ئارقىلىق ساۋاب تېپىپ، ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئۇزاققا داۋام قىلىشىنى، ئۆزلىرىنىڭ ھەر ئىككىلا دۇنيادا ئوبدان كۈن كۆرۈشىنى ئارزۇ قىلىشاتتى. بۇ ئەھۋال « قۇتادغۇبلىك » تە : « ئىلىگ يېتىم-پېقىرلارغا مال-مۈلۈكلىرىنى تاراتتى، يوقسۇللارغا ئالتۇن-كۈمۈشلىرىنى ئۈلەشتۇرۇپ بەردى »(175) دەپ قەيت قىلىنسا، « دىۋان لۇغەت تۈرك » تە : « بايراملاردا ۋە خانلارنىڭ زىياپەتلىرىدە بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ئۈچۈن ئوتتۇز گەز ئېگىزلىكتە مۇنار شەكىلىدە داستىخان رۇسلىناتتى، بۇنداق داستىخان كەنچىلىۇ دېيىلەتتى » دېيىلگەن(176). بۇنى ھازىرقى ئۆلچەم بىرلىكىگە سۇندۇرغاندا ئون مېتر ئېگىزلىكتە بولغان بولىدۇ. بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ ئەقىدىسى مەلۇم

1703-بېيتلارغا قارالسۇن.

(13) «قۇتادغۇبىلىك» ، 5285، 2136، 2137، 2036، 2033-بېيتلارغا قارالسۇن.

(14) «دىۋان لۇغەت تۈرك» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 166-بەت.

(15) «دىۋان لۇغەت تۈرك» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 461-بەت.

(16) «دىۋان لۇغەت تۈرك» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى III توم 54-بەت.

(17) «دىۋان لۇغەت تۈرك» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى III توم 41-بەت.

(18) «دىۋان لۇغەت تۈرك» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 569-بەت.

(19) «دىۋان لۇغەت تۈرك» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 98-بەت.

(20) «دىۋان لۇغەت تۈرك» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 286-بەت، III توم 828-بەت.

(21) «دىۋان لۇغەت تۈرك» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 536-بەت.

(22) «دىۋان لۇغەت تۈرك» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 544-بەت.

(23) «تۈركي تىللار دىۋانى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 191-بەت.

(24) «تۈركي تىللار دىۋانى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 580-بەت.

(25) «تۈركي تىللار دىۋانى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 589-بەت.

(26) «تۈركي تىللار دىۋانى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئوبدان به‌هر ئالسا، ئۇلۇغ جۇڭخۇا چوڭ ئائىلىسىدىكى ھەممە ئادەم قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئورتاق گۈللىنىش يولىدا يېڭىچە قەدەم تاشلاپ ئىلگىرىلىيەلەيدۇ.

---

(1) «قۇتادغۇبىلىك»، 219، 252، 258، 259، 269، 2017-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(2) «قۇتادغۇبىلىك»، 290، 291، 292-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(3) م. س. ئۇيغانوۋ: «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئوچېرىكلار» خەنزۇچە، 1958-يىل 2-ئاي بېيجىڭ بىرىنچى نەشرى، 35-بەت.

(4) «قۇتادغۇبىلىك»، 680، 681، 682، 683، 684، 685، 686، 687، 688، 689، 690-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(5) «قۇتادغۇبىلىك»، 454، 545، 5902، 5903، 5909، 1460، 1461، 1456، 1459، 5737، 5738-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(6) «قۇتادغۇبىلىك»، 2035، 2024، 2030، 2034-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(7) «قۇتادغۇبىلىك»، 5560، 5561، 5562، 5563، 5564، 5565، 5566، 5567، 5559-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(8) «قۇتادغۇبىلىك»، 1931، 4447، 4321، 4329، 2128، 5288، 5576، 5734، 5491، 2132، 2133، 2134، 2135-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(9) «قۇتادغۇبىلىك»، 1043، 4545، 4546، 4548-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(10) «قۇتادغۇبىلىك»، 1922، 1923، 4009 ۋە 4010-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(11) «قۇتادغۇبىلىك»، 800، 801، 802، 803، 804، 808، 2015، 3463، 2032، 662، 693، 696، 741، 1332، 3540، 4758، 5314-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(12) «قۇتادغۇبىلىك»، 695، 4914، 5326، 694، 1702،

(46) « قۇتادغۇبلىك » ، 2111 ، 5282 ، 5226 ، 5203 ، 5201 ، 5205 - بېيتلارغا قارالسۇن .

(47) « قۇتادغۇبلىك » ، 809 ، 817 ، 818 - بېيتلارغا قارالسۇن .

(48) « قۇتادغۇبلىك » ، 831 ، 832 ، 829 ، 830 - بېيتلارغا قارالسۇن .

(49) مەھمۇد قەشقەرى : « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 15 - ۋە 85 - بەت .

(50) مەھمۇد قەشقەرى : « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 519 - بەت .

(51) سابىت ئەخمەت : « قاراخانىلار دەۋرىگە ئائىت بىر پارچە ھۆججەت » كە قارالسۇن . شىنجاڭ ياداكارلىقلار ژۇرنىلى ، ئۇيغۇرچە ، 1985 - يىل 1 - سان .

(52) « قۇتادغۇبلىك » ، 2493 ، 2498 ، 2499 ، 2497 ، 2500 - بېيتلارغا قارالسۇن .

(53) مەھمۇد قەشقەرى : « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 477 - بەت .

(54) ۋەلىي لىياڭتاۋ : « قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تارىخىدىن ئۇچىرىكلار » . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 - يىل 1 - ئاي 1 - نەشرى ، 112 - بەت ، خەنزۇچە .

(55) « قۇتادغۇبلىك » ، 5242 ، 5243 ، 5513 ، 5290 ، 5302 ، 4473 ، 2138 ، 2144 ، 2145 ، 2118 ، 2403 ، 5479 ، 5593 ، 1363 ، 2564 ، 2565 ، 2542 ، 635 ، 4081 ، 4462 ، 4435 ، 4437 ، 4558 - بېيتلارغا قارالسۇن .

(56) « قۇتادغۇبلىك » ، 2985 ، 2986 ، 2954 ، 2953 ، 2976 ، 2975 ، 2977 ، 2960 ، 2961 ، 2962 ، 2963 ، 2973 ، 2974 - بېيتلارغا قارالسۇن .

(57) « قۇتادغۇبلىك » ، 2994 ، 2995 ، 2996 ، 2975 ، 2998 ، 2999 ، 3000 ، 3001 ، 2989 - بېيتلارغا قارالسۇن .

I توم 172-بەت.

(27) «تۈركي تىللار دىۋانى» ، I توم 523-بەت.

(28) «تۈركي تىللار دىۋانى» ، I توم 542-بەت.

(29) «تۈركي تىللار دىۋانى» ، III توم 307-بەت.

(30) «تۈركي تىللار دىۋانى» ، III توم 320-بەت.

(31) «تۈركي تىللار دىۋانى» ، I توم 445-بەت.

(32) «تۈركي تىللار دىۋانى» ، III توم 115-بەت.

(33) «تۈركي تىللار دىۋانى» ، I توم 430-بەت.

(34) «قۇتادغۇبلىك» ، 5000-بەيىتتا قارالسۇن.

(35) «تۈركي تىللار دىۋانى» ، I توم 396-بەت.

(36) «تۈركي تىللار دىۋانى» ، II توم 51-بەت.

(37) «تۈركي تىللار دىۋانى» ، III توم 504-بەت.

(38) «قۇتادغۇبلىك» ، 2988-بەيىتتا قارالسۇن.

(39) «تۈركي تىللار دىۋانى» ، III توم 366-بەت.

(40) «تۈركي تىللار دىۋانى» ، II توم 427-بەت.

(41) «تۈركي تىللار دىۋانى» ، III توم 167-بەت.

(42) زاھاك — رىۋايەتتىكى پادىشاھ، ئىرقى ئەرەب، رىۋايەت قىلىنىشچە، ئىرانغا مىك يىللار تۆپچۆرىسىدە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئۇ، دادىسىنى ئۆلتۈرۈپ يالماۋۇزنى ھەيرانلىقتا قالدۇرغان، يالماۋۇز ئۇنىڭ يەلكىسىنى سۆيۈپ قويغاندا ئۇنىڭ يەلكىسىدىن ئىككى يىلان ئاپىرىدە بولغان. ئۇ بۇ يىلانلارنى بېقىش ئۈچۈن ھەركۈنى بىرمۇنچە ياشلارنى ئۆلتۈرگەن ۋە ئۇلۇكلەرنىڭ مېڭىسى بىلەن يىلاننى باققان، شۇڭا ئۇ ئىرانىنىڭ «پىشدادىيان» سۇلالىسىدە زالىم شاھ دەپ نام ئالغان.

(43) پەرىدۇن — ئىرانىنىڭ «پىشدادىيان» سۇلالىسىدىكى بىر ئادىل شاھ.

(44) «قۇتادغۇبلىك» ، 235- ، 244- گىچە قارالسۇن.

(45) «قۇتادغۇبلىك» ، 821، 822، 1435، 5576، 1451، 5197-بەيىتلارغا قارالسۇن.

404-بەت.

(76) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 139-، 140-بەت.

(77) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 136-بەت.

(78) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 312-بەت.

(79) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 402-بەت.

(80) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 402-بەت.

(81) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 385-بەت.

(82) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 161-بەت.

(83) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 405-بەت.

(84) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 412-بەت، II توم 407-بەت.

(85) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 614-بەت.

(86) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 111-ۋە 120-بەت.

(87) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 111-بەت.

(88) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 374-بەت.

(89) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 353-بەت.

(90) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 409-بەت.

(91) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 179-بەت.

(92) شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى (ئىچكى ژۇرنال) 1984-يىل 8-ئاي ئۈيغۇرچە، 7-، 8-سان 27-بەت.

(93) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 583-بەت.

(94) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 215-بەت.

(95) «قۇتادغۇبلىك»، 1064-بېيىتقا قارالسۇن.

(96) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 300-بەت.

(97) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 682-، 683-بەت.

(98) «قۇتادغۇبلىك»، 4119، 4120، 4121، 4122، 4123، 3816، 3817، 3818، 2104، 4213، 5279، 5280، 5281، 4415-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(58) « قۇتادغۇبىلىك » ، 2807 ، 2808 ، 2815 ، 2816 ، 950 ، 947 ، 948 ، 949 - بېيتلارغا قارالسۇن .

(59) « قۇتادغۇبىلىك » ، 887 ، 2244 ، 890 ، 2247 ، 892 ، 2245 ، 888 ، 889 ، 890 ، 2258 ، 2259 ، 1296 ، 1297 ، 1378 ، 1455 ، 327 ، 328 ، 329 ، 330 - بېيتلارغا قارالسۇن .

(60) « قۇتادغۇبىلىك » ، 1932 ، 1936 ، 1950 ، 110 ، 1620 - بېيتلارغا قارالسۇن .

(61) « قۇتادغۇبىلىك » ، 111 - بېيتقا قارالسۇن .

(62) « قۇتادغۇبىلىك » ، 3132 ، 3131 - بېيتلارغا قارالسۇن .

(63) « قۇتادغۇبىلىك » ، 3143 ، 3144 ، 429 - بېيتلارغا قارالسۇن .

(64) « قۇتادغۇبىلىك » ، 422 ، 424 ، 423 ، 425 - بېيتلارغا قارالسۇن .

(65) « قۇتادغۇبىلىك » ، 2449 ، 3494 ، 4343 ، 5229 ، 5230 ، 5520 - بېيتلارغا قارالسۇن .

(66) « قۇتادغۇبىلىك » ، 4340 ، 3507 ، 2574 ، 2575 ، 3003 - بېيتقا قارالسۇن .

(67) « قۇتادغۇبىلىك » ، 4064 ، 4065 ، 4066 ، 4067 ، 4068 ، 4069 ، 4070 ، 4071 ، 4072 ، 4073 ، 4074 ، 5303 ، 5521 ، 5522 - بېيتلارغا قارالسۇن .

(68) « قۇتادغۇبىلىك » ، 893 - بېيتقا قارالسۇن .

(69) « قۇتادغۇبىلىك » ، 4185 - بېيتقا قارالسۇن .

(70) « قۇتادغۇبىلىك » ، 2132 ، 2133 ، 2134 ، 2135 ، 2398 ، 2399 - بېيتلارغا قارالسۇن .

(71) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 72 - بەت .

(72) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 73 - بەت .

(73) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 280 - بەت .

(74) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 312 - بەت .

(75) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 623 - بەت ۋە II توم

(127) « تۆركمي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 190- بەت.
(128) « تۆركمي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 277- بەت.
(129) « تۆركمي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 421- بەت ۋە II تۇم 396- بەت.
(130) « تۆركمي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 273- بەت.
(131) « تۆركمي تىللار دىۋانى » ، III تۇم 88- بەت.
(132) « تۆركمي تىللار دىۋانى » ، III تۇم 134- بەت.
(133) « تۆركمي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 566- بەت.
(134) « تۆركمي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 265- بەت.
(135) « تۆركمي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 283- بەت.
(136) « تۆركمي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 373- بەت.
(137) « تۆركمي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 85- بەت.
(138) « تۆركمي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 464- بەت.
(139) « قۇتادغۇبلىك » ، 5198، 5218، 641، 642، 2122، 2123، 5872، 5876، 5877- بېيتلارغا قارالسۇن.
(140) « قۇتادغۇبلىك » ، 295، 296- بېيتلارغا قارالسۇن.
(141) « تۆركمي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 594- بەت.
(142) « تۆركمي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 65- بەت.
(143) « تۆركمي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 38- بەت.
(144) « تۆركمي تىللار دىۋانى » ، III تۇم 584- بەت.
(145) « قۇتادغۇبلىك » ، 5546، 5577، 5547، 5548، 5549- بېيتلارغا قارالسۇن.
(146) « قۇتادغۇبلىك » ، 1313- بېيتقا قارالسۇن.
(147) « قۇتادغۇبلىك » ، 5499، 4016، 5884، 5885، 5887- بېيتلارغا قارالسۇن.
(148) « قۇتادغۇبلىك » ، 5947، 6266، 1374، 3617، 3749، 3464- بېيتلارغا قارالسۇن.
(149) « قۇتادغۇبلىك » ، 1737، 1738، 1739 ۋە 1740- بېيتلارغا

(99) « تۆركي تللار دىۋانى » ، I توم 486-بەت.
(100) « تۆركي تللار دىۋانى » ، I توم 531-بەت.
(101) « تۆركي تللار دىۋانى » ، II توم 435-بەت.
(102) « تۆركي تللار دىۋانى » ، I توم 234-ۋە 295-بەت.
(103) « تۆركي تللار دىۋانى » ، II توم 242-بوت.
(104) « تۆركي تللار دىۋانى » ، I توم 667-بەت.
(105) « تۆركي تللار دىۋانى » ، II توم 499-بەت.
(106) « تۆركي تللار دىۋانى » ، II توم 246-بەت.
(107) « تۆركي تللار دىۋانى » ، I توم 261-بەت.
(108) « تۆركي تللار دىۋانى » ، III توم 115-بەت.
(109) « تۆركي تللار دىۋانى » ، II توم 396-بەت.
(110) « تۆركي تللار دىۋانى » ، I توم 608-بەت.
(111) « تۆركي تللار دىۋانى » ، III توم 365-بەت.
(112) « تۆركي تللار دىۋانى » ، II توم 342-بەت.
(113) « تۆركي تللار دىۋانى » ، II توم 456-بەت.
(114) « تۆركي تللار دىۋانى » ، I توم 557-بەت.
(115) « تۆركي تللار دىۋانى » ، I توم 609-بەت.
(116) « تۆركي تللار دىۋانى » ، I توم 582-بەت.
(117) « تۆركي تللار دىۋانى » ، II توم 273-بەت.
(118) « تۆركي تللار دىۋانى » ، II توم 39-بەت.
(119) « تۆركي تللار دىۋانى » ، III توم 575-بەت.
(120) « تۆركي تللار دىۋانى » ، II توم 282-بەت.
(121) « تۆركي تللار دىۋانى » ، III توم 19-بەت.
(122) « تۆركي تللار دىۋانى » ، III توم 67-بەت.
(123) « تۆركي تللار دىۋانى » ، III توم 469-بەت.
(124) « تۆركي تللار دىۋانى » ، II توم 8-بەت.
(125) « تۆركي تللار دىۋانى » ، II توم 171-بەت.
(126) « تۆركي تللار دىۋانى » ، I توم 590-بەت.

(166) « تۈركمي تىللار دىۋانى » ، III توم 46-بەت.

(167) « تۈركمي تىللار دىۋانى » ، I توم 322-بەت.

(168) « تۈركمي تىللار دىۋانى » ، II توم 376-بەت.

(169) « تۈركمي تىللار دىۋانى » ، III توم 415-بەت.

(170) « قۇتادغۇبلىك » ، 2093، 2092، 2106، 2101، 2102، 2103، 2094، 1337، 1338، 4409، 1334، 1206-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(171) « قۇتادغۇبلىك » ، 3666، 4372، 3027، 1192، 5162، 3261، 3262، 5291، 5292، 5296 ۋە 5309-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(172) « قۇتادغۇبلىك » ، 1112، 1150-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(173) « تۈركمي تىللار دىۋانى » ، III توم 594-بەت.

قارالسۇن.

(150) «قۇتادغۇبلىك»، 3520-بېيىتقا قارالسۇن.

(151) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 373-بەت.

(152) «قۇتادغۇبلىك»، 3649، 3650، 3651-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(153) «قۇتادغۇبلىك»، 3668، 3669، 3661-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(154) «قۇتادغۇبلىك»، 4854، 4855، 3192، 5273، 5246، 6140، 5165، 4771، 5360، 5275، 5276، 5277-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(155) «قۇتادغۇبلىك»، 5261، 3547، 2755، 4855، 4856، 4809، 4799، 4802، 4805، 4807، 5259، 1395، 5173، 5306-بېيىتقا قارالسۇن.

(156) «قۇتادغۇبلىك»، 2506، 2442، 2443-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(157) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 22-بەت.

(158) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 299-بەت.

(159) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 322-بەت.

(160) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 459-بەت.

(161) «قۇتادغۇبلىك»، 2007، 2207، 2008، 2006، 2201، 2203، 2206، 1309، 4291-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(162) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم 330-بەت.

(163) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 489-بەت.

(164) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، II توم 414-بەت.

(165) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم 38-بەت.

تاپقان بىر مەۋجۇت جەمئىيەتنىڭ جۇلالىق ئوبرازى ئالدى بىلەن كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. ئاندىن كېيىن قانۇن يوقالغان، ئىنسان روھى بۇلغانغان، جاھالەت باسقان، بىر تۈتەك قاپلىغان جەمئىيەتنىڭ خۇنۇك ئوبرازى كۆرۈنىدۇ. تەبىئىكى، بۇ ئوبراز باشقىنىڭ ئەمەس، دەل شۇ قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭدۇر. ئۇ، «قۇتادغۇبلىك» تە كۆزىمىزگە بىر تەكشىلىك ئۇستىدە ئەبەدىي ئەمەس بەلكى ئېگىز - پەسلىك ئۇستىدە ۋاقتىلىق چېلىقىدۇ. ئۇ، گاھ پەيدا بولىدۇ، گاھ غايىب بولىدۇ، ئۇنىڭ پەيدا بولغىنى «ئادىل قانۇن» نامايان بولۇپ، ئادىل ئىجرا قىلىنغانلىقتىن جەمئىيەت يۈزىدە بولغان ئوگۈشلىش؛ غايىب بولغىنى «ئادىل قانۇن» بۇرۇقتۇم تۈمانلار ئىچىگە كىرىپ كېتىپ ئادىل ئىجرا قىلىنمىغانلىقتىن جەمئىيەت يۈزىدە بولغان بۇزۇلۇش. ئۇنداق بولسا، شۇ دەۋرنىڭ ئوگۈشالغان ۋە بۇزۇلغان چاغلىرىغا «قۇتادغۇبلىك» تىكى بايانلار تەرتىپى بويىچە قاراپ باقايلى.

زامانىنىڭ تۇنجى قېتىم ئوگۈشلىشى

تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخانىنىڭ ئاژۇن (جاھان) تۇتقان ۋاقتى. بۇ ۋاقىت «قۇتادغۇبلىك» تە قويۇق تەبىئەت مەنزىرىسى بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ چاغنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگەن ھازىرقى زامان كىشىلىرىدىن ھەرقاندىقى ئۇزۇنى جەزمەن بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇنقى ئورۇنغا قويۇپ، «خانىنىڭ تەختىگە چىقىش مۇراسىمى» غا قاتنىشىش ئۈچۈن ئوردۇكەنت (قەشقەر)گە كېتىۋېتىپ يول بويى خۇشاللىق تەنتەنىسىگە چۆمۈپ سەيلە - سایاھەت قىلغاندەك بولىدۇ. بۇ چاغدا تەبىئەت سایاھەتچىگە قاراپ: «مۇشۇنىڭدەك ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقىنى نېمە دەيسەن؟ خاقانىنىڭ يۈزىنى كۆرمىدىڭمۇ؟ ئەگەر ئۇيقۇدا ياتقان بولساڭ كۆزۈڭنى ئاچ، ئورنۇڭدىن تۇر، ئاڭلىمىغان بولساڭ مەندىن ئاڭلا، مەن

بەشىنچى باب

«قۇتادغۇبلىك» ۋە قاراخانىلارنىڭ قانۇن بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلغان دەۋرلىرى

فېئودالىزم شارائىتىدا گەرچە ھۆرلۈك، باراۋەرلىك دېگەن نەرسە مەۋجۇت بولمايدىغان ۋە ئىشقا ئاشمايدىغان بىر غايىۋى چۈشەنچە بولسىمۇ، لېكىن بۈيۈك قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش»، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش ئىدىيىسى ئەينى زامانىنىڭ رېئال ھاياتىدا ھۆرلۈك، باراۋەرلىكنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ مىزانى بولۇپ، ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. شۇنى كېسىپ ئېيتالايمىزكى، ئېلىمىز ئۇيغۇرلىرى تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان فېئودال خانلىق ــ قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تارىختا گۈللەپ-راۋاجلانغانلىقىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» ئىدىيىسىنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ جەمئىيەتنى ئادىل قانۇن، مىزانلار بىلەن باشقۇرغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

«قۇتادغۇبلىك» كە ئىنچىكە نەزەر تاشلانسا، ئۇنىڭدا «ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» ۋەئۇسكىسى ئېسىلغان ئەمما «قانۇن» نىڭ شولىسىنمۇ كۆرگىلى بولمايدىغان غايىۋى جەمئىيەتنىڭ بىر ساماۋى ئوبرازى ئەمەس بەلكى دۆلەت تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ ئېتىراپ قىلىنغان ئادىل قانۇننىڭ ۋاستىسى بىلەن يېگىچە پاراۋانلىق ئورنىتىلىپ، ئەل ئاسايىشلىق

خاقان ئەل يۇرتنى تۇزنگەچ دۆلتى باي بولىدۇ، دوستلىرى ئۇنى سۆيۈپ ماختىشىدۇ، ئىلگىنىك خسلىتى پۈتۈن ئەلگە يېتىپ، شۆھرىتى جاھانغا يېيىلىدۇ، ئەلدە دۈئالار كۆپەيىدۇ، دۆلەت كۈندىن - كۈنگە زورىيىدۇ، جاھان خەلقى ئۇنىك ئەترايغا توپلىشىدۇ، بۆرە بىلەن قوزىلار بىر - بىرىگە قېتىلىپ يۈرۈشىدۇ (2).

زامانىنىڭ ئۈچىنچى قېتىم ئۆگىشىشى

ئايتولدى (ۋەزىر) نىك كۈنتۇغدى ئىلىگ (پادىشاھ) ھۇزۇرىغا خىزمەتكە كەلگەن ۋاقتى. بۇ ۋاقىتتا قانۇن تۈزۈلۈپ، دۆلەت كۈچەيىپ، كۈندىن - كۈنگە راۋاجلىنىپ بىر مەزگىل بايىاشادلىشىدۇ، خەلق جاپادىن قۇتۇلىدۇ، «قوزا بىلەن بۆرە بىر يەردە بولالايدىغان» ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ؛ دۆلەتنىڭ مالىيە بايلىقى (ئالتۇن، كۈمۈش) ئېشىپ، شەھەر - كەنت بىنا قىلىش ئىشلىرى چىڭ تۇتۇلىدۇ؛ خەلق پادىشاھقا دۇئا قىلىدۇ، پادىشاھنىڭ كۆڭلى سۆيۈنىدۇ، پادىشاھنىڭ ۋە دۆلەتنىڭ داڭقى تەرەپ- تەرەپكە تارقىلىدۇ (3).

زامانىنىڭ تۆتىنچى قېتىم ئۆزگىرىشى

ئايتولدىنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى. ئايتولدىنىڭ ئارزۇ- تىلەكلىرى تازا ئىشقا ئېشىپ، ھەممە نېمەتلەر تەل بولغاندا بىۋاپا كېسەل ئۇنى يىقىتىدۇ، پۈتۈن تېۋىپلار تەل بولۇپ، تومۇرىنى تۇتۇپ كېسىلىنى كۆرىدۇ، بەرمىگەن دورىلار قالمايدۇ، ھېچنېمە پايدا قىلمايدۇ، كۈنتۇغدى ئىلىگ ئۇنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىنى ئاڭلاپ يوقلاپ كېلىدۇ ۋە كۆڭلىگە تەسەللى بەرگەچ ھاياتنىڭ بقارارلىقى، دۆلەت، بەختنىڭ تۇراقسىزلىقى قاتارلىق مەسىلەر ئۈستىدە دوستانە مۇڭدىشىدۇ، ئىلىگ قايتىپ بېرىپ ھەقتىن ئايتولدىنىڭ كېسىلىگە شىپا تىلەپ

تۇمەن يىللاپ تۆل قالغاندىم، يۇزۇم سۇلغۇن ئىدى، بۇگۈن تۆل كىيىملىرىمنى سېلىپ تاشلاپ، ئاق سەۋسەر كىيىپ ياساندىم. ئۇلۇغ خان بېگىم قوبۇل قىلسا، جېنىم ئۇنىڭغا پىدادۇر» دەيدۇ، تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان جاھان تۇتۇش ئۇچۇن خانلىقتا ئولتۇرغان ۋاقتىتا بۇلۇتلار گۈركىرەپ خان دۇمبىقى چېلىنىدۇ، چېڭىز چاقناپ خاقانىنىڭ تۇغى تارتىلىپ كۆكتە لەپىلدەيدۇ، خاقانىنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان بەزىلەر خۇش ھىدى بىلەن كېلىپ قۇللۇق قىلىدۇ، بەزىلەر كورك يۇزى بىلەن ئىشكىلەرنى ئاچىدۇ، بەزىلەر قوللىرىنى سۇنۇپ ئىسرىق تۇتىدۇ، بەزىلەر ئېيار بىلەن جاھانىنى تولدۇرىدۇ، بەزىلەر شەرقتىن ئارمىغان (ھەدىيە، سوۋغات) تۇتىدۇ، بەزىلەر غەربتىن خىزمەتكە جان تىكىدۇ. پۈتكۈل جاھان خانىنىڭ خىزمىتىدە بولۇشقا تەييارلىنىدۇ، قانۇن تۇزۇلىدۇ، جاھان تىنچلىنىدۇ، دۇشمەنلەر بويۇن ئېگىپ يوقلىدۇ، خان ئۇستۇن نام قازىنىدۇ (1).

زامانىنىڭ ئىككىنچى قېتىم ئۇششىشى

ياش كۈنتۇغدىنىڭ بەگلىكىدە ئۇزۇنغىچە باش بولغان ۋاقتى. «قۇتادغۇبىلىك» تىن مەلۇم بولۇشىچە، شۇ زامانلاردا ئىشقىلىپ قەشقەر ئېلىدە بولسا كېرەك، ئېتى ۋە قۇتى بەلگىلىك بولغان، مىجەزى تۇز، خۇلقى مۇلايىم، سۆزى چىن، كۆزى توق، كۆڭلى باي، ئەقىللىك ۋە ئويغاق كۈنتۇغدى ئېلىنگ ئاتلىق بىر خان بولۇپ، ياۋغا ئوت، يامانغا ئاپەت، جەسۇر، مەغرۇر ئىدى. مۇشۇ پەزىلەتلىرى ئۇنى كۈندىن - كۈنگە يۇكسەلدۇرىدۇ. ئۇ، ئالىم ۋە ئاقىللارنى ئۆز يېنىغا توپلايدۇ، جاھاندىكى بارلىق ئەقىل ۋە ئىلمىدە تاللانغانلارنىڭ تامامىسى ئۇنىڭ يېنىغا توپلىنىدۇ. ئۇ، سەر خىل كىشىلەرنى ئەتراپلاپ ئىشلىتىدۇ، يارامسىزلارنى تۈتۈپ باغلايدۇ، يامانلارنى ئەلدىن سۇرۇپ قوغلايدۇ. دۆلەتنى زېرەكلىك بىلەن باشقۇرىدۇ،

كەلگەندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى، قانۇننى، ئادەتلىرىنى تۈزىتىدۇ ۋە ئۇلارغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، قايتىدىن يېڭى قانۇن ئېلان قىلىپ يولغا قويىدۇ، خان ئوردىسىدىكى ئىشكىلەر تاقىلىپ قېلىپ ئىش توختاپ كېتىشتەك ئەھۋاللار تۈزىتىلىپ، ئىشخانىدىكى كۈندىلىك ئىشلار راۋانلىشىدۇ، دەۋاغا كەلگەنلەرنىڭ ئىشلىرى ساقلاتمايلا پىچاقنىڭ بىرەر نەرسىنى كەسكىنلەشتۈرۈپ تېز ھەل قىلىپ بېرىلىدۇ، خان ئۆگدۈلمىشكە ئالىي ھوقۇق (تامغا)، مەرتىۋە (ئۇنۋان)، ھەربىي قىسىم (قوشۇن)، قاتناش قوراللىرى (ئات)، جەڭ قوراللىرى (ئوقيا، نەيزە)، ئابروي (تون) قاتارلىقلارنى بېرىدۇ، ئۆگدۈلمىش پۇقرالىرىنى ھۆرمەتلەپ زۇلۇمنى يوقىتىدۇ، ئالدى بىلەن ئۆزىدىكى يارامسىز قىلىقلارنى ۋۇجۇدىدىن تەرك ئېتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن دۆلەت ئورگانلىرىدا قانۇننى ئۆزى تۈزگەن تۈرۈقلۇق ئۆزى بۇزىدىغان ئەھۋاللار تۈگەپ، قانۇننىڭ ھەقىقىي كۈچى رەسمىي نامايان بولىدۇ، «ياماناننىڭ كۆڭلى سۈيۈنۈپ، ياخشىلارغا ئۇۋال بولىدۇ» غان ۋەزىيەتكە خاتىمە بېرىلىپ، «ياخشىلارنىڭ كۆڭلى سۈيۈنۈپ، ياماناننىڭ بازار قالمايدۇ» غان ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ، نەتىجىدە دۆلەت ئىچىدىكى يېغىپەرەسلەر تۈرالماي ۋەتىنىنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ. دۆلەت يەنە بىر مەزگىل ئاۋاتلىشىدۇ، خەلق بايىاشادلىققا چۆمىدۇ، باشقا دۆلەتلەرنىڭ پادىشاھلىرى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ خانىنى مۇبارەكلىشىدۇ ھەم شۇ ئارزۇ - ئارمانلىرى بىلەن ئۆزلىرىمۇ ياخشى قانۇنلارنى تۈزۈپ ئېلان قىلىشىدۇ.(5) كۈنتۇغدى ئېلىگ ئۆزىنىڭ بىلمەيدىغانلىرىنى ئۆگدۈلمىشتىن سورايدۇ، ئۆگدۈلمىش خانغا دۆلەتنى ياخشى باشقۇرۇش ئۇچۇن «بەگلىككە لايىق بەگنىڭ قانداق بولۇشى» («قۇتادغۇبلىك» نىڭ 28 - بابى) دىن تارتىپ تاكى «خىزمەتچىلەرنىڭ بەگلەر

دۇنيا قىلىدۇ، قەسىرگە كىرىپ كۆڭلى سۇنۇق ۋە غەمكىن بولۇپ، پايدىسى بولۇپ قالار دەپ ئۇنىڭغا قايغۇرۇپ پېقىرلارغا كۆپ مال- تاۋار تارقىتىدۇ. ئايتولدى ئۆز - ئۆزىگە ئۆكۈنىدۇ، يوقسۇللارغا ئالتۇن - كۈمۈش ئۇلەشتۇرۇپ بېرىدۇ، قاياشلىرىغا نەسىھەت قىلىدۇ، ئوغلى ئۆگدۈلمشكە نەسىھەت قىلىدۇ، كۈنتۇغدى ئىلىگكە قانۇنلارنى ياخشى تۇزۇش، زۇلۇمنى يوقىتىش، خەلقنى بايياشاد قىلىش، ئوغلى ئۆگدۈلمشكە قاتتىق تەلەپ قويۇپ خىزمىتىگە سىلىش ھەققىدە ۋەسىيەتنامە يازىدۇ. مال- مۇلۇكلىرىنى كىشىلەرگە ئۇلەشتۇرۇپ بېرىدۇ، يېقىنلىرىدىن رىزالىق تىلەيدۇ، خۇدا ئاتى بىلەن تېنى جېنىدىن جۇدا بولىدۇ، كۈنتۇغدى ئىلىگ ئايتولدىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن ئۆگدۈلمشنى يېنىغا ئالدۇرۇپ كېلىدۇ ۋە ماتەم ئۆتكۈزىدۇ، ئايتولدىنىڭ ۋەسىيىتىدە ئېيتىلغان نەسىھەتلەر بويىچە كۈنتۇغدى ئىلىگ ياخشى قانۇنلارنى تۇزۇپ كۈنسايىن تىرىشىپ ئىشلەيدۇ، ئايتولدىنىڭ كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغان ۋاقتىدا باش كۆتۈرۈپ چىققان بۇزۇقچىلىقلارنى ئۇڭشاپ دۆلەتتە تۇزەش ئېلىپ بارىدۇ، بۇنىڭ بىلەن خەلق بەيىدۇ ھەم ئىلىگكە دۇئالار قىلىدۇ ئەمما كۈنتۇغدى ئىلىگ ئۆزىنىڭ يارامليق ۋەزىرى ئايتولدىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، مەسلىھەتچى (ۋەزىر) سىز قالغانلىقتىن بەكلىكىنىڭ ئىشلىرىغا يېتىشەلمەيدۇ، بۇ چاغدا ئايتولدىنى قاتتىق ياد ئېتىدۇ، ۋەزىرلىككە مۇۋاپىق كىشى تاپالمايدۇ، دۆلەتنىڭ ئىشلىرى ئاقساپ ئەلدە يەنە قالايمىقانچىلىقلار يۈز بېرىشكە باشلايدۇ، ئويلىنا - ئويلىنا ئاخىر ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمشنى يېنىغا ئەكىلىپ ۋەزىرلىككە قويماقچى بولىدۇ(4).

زامانىنىڭ بەشىنچى قېتىم ئۆزگىرىشى

كۈنتۇغدى ئىلىگنىڭ ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمشنى ۋەزىرلىككە ئالدۇرۇپ كەلگەن ۋاقتى. ئۆگدۈلمش ۋەزىرلىككە

ئاچكۆز بولسا، خەلقنىڭ باغرىنى تىلىپ، قېنىنى شورايتتى، بۇ ئۇچ نەرسە زۇلۇمنى پەيدا قىلاتتى. بىزنىڭ بەگلىكىمىزدە بۇ ئەھۋاللارنىڭ بىرىمۇ يوق، شۇڭا خەلقىمىز رازى، كېيىم-كېچەكى پۈتۈن، قورسىقى توق، دەيدۇ (8).

زامانىنىڭ ئالتىنچى قېتىم ئۆزگىرىشى

كۇنتۇغدى ئېلىگىنىڭ خانلىقىنى ياخشى داۋام قىلدۇرۇشى ئۈچۈن ۋەزىرى ئۆگدۈلمىشنى يالغۇز قالمىسۇن دەپ، ئۇنىڭغا ھەمراھ (يارداەمچى) قىلىپ بېرىش نىيىتىدە ئۆگدۈلمىشنىڭ پانىي دۇنيانىڭ راھەتلىرىدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ تاغدا يالغۇز ئىبادەت قىلىۋاتقان مۇسۇلمان قېرىندىشى ئودغۇرمىشنى ئوردا خىزمىتىگە ئۇچ قېتىم مەكتۇپ ئەۋەتىش بىلەن مىڭ تەسلىكتە تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدۇرگەن ۋاقتى. بۇ ۋاقىتتا يېڭىباشتىن يەنە بىر گۇللىنىش دەۋرى بارلىققا كېلىپ، دۆلەتنىڭ پۈتۈن ئىشلىرى ئۇگشىلىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن خان راھەتنى قويۇپ، دۆلەتنى تۇزەيدۇ، يامانلارنى ئۆزىدىن يىراق قىلىدۇ، ياخشىلارنى ئۆزىگە يېقىن قىلىپ ئۇلارغا يول ئېچىپ بېرىدۇ، يىلدىن - يىلغا دۆلەت ۋە خەلق تۇرمۇشۇپ ھەم سۇرۇشۇپ تۇرىدۇ، جاھان تىنچلىنىدۇ، ئەل نەپىنى بىلەن ھايات شېرىنلىشىدۇ، دۆلەت خۇشاللىق بىلەن كۇلۇپ ھۇزۇردا سۆيۈنىدۇ، ئېلىگ ئۆگدۈلمىشنى قەدىرلەپ ئۇنىڭغا جىمى ئىشلارنى تاپشۇرىدۇ. دۇنيا بارغانسېرى گۈزەللىشىپ خەلق باي بولىدۇ. چاڭ - تۇمانلار تاراپ، زۇلۇم تۇگەيدۇ، ئەلدە قالايمىقانچىلىق، ئىسيان، توپىلاڭلار يوز بەرمەي جىمى نەرسىلەر تۇزۇلىدۇ ھەم سۇزۇلىدۇ (9).

زامانىنىڭ يەتتىنچى قېتىم ئۆزگىرىشى

ئودغۇرمىشنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى. ئودغۇرمىش ۋاپات

ئۇستىدە قانداق ھەقلىرى بارلىقى» («قۇتادغۇبلىك» نىڭ 38 - بابى) غەچە تەپسىلىي سۆزلەپ بېرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئىلىك كۆڭلىنى تۇزەپ ئەلگە ياخشى قانۇن تۇزۇپ بېرىدۇ، خەلق راھەت تاپىدۇ، ئورۇقلار سەمرىيدۇ، دوستلىرى بېيىپ، دۇشمەنلىرى ئازلايدۇ. خەلقنىڭ كۇنى سۆيۇنچ ۋە قۇۋانچ ئىچىدە ئۆتىدۇ، نامى جاھانغا يېيىلىدۇ، قوزا - توقلى بۆرە بىر چاغ تەڭ بولۇپ ياشايدۇ(6) .

بۇ چاغدىكى ياخشى ۋەزىيەتنىڭ تەرىپىنى تۆۋەندىكىلەرگە نەزەر سېلىش ئارقىلىقمۇ ئوچۇق كۆرەلەيمىز:

ئىلىك بىر كۇنى ئۆز دەۋرىنىڭ قانداقلىقىنى بىلىش ئۈچۈن ئۆگدۈلمىشنى قېچىرىپ ئۇنىڭدىن: كۇنىمىز قانداقراق؟ يۇرتىمىزدا پېقىر كۆپمۇ ياكى بايلارمۇ؟ ئەل ئىچىدە قانداق يامانلىق ۋە يارامسىز ئىشلار بار؟ خەلقنىڭ ھالى - كۇنى قانداقراق؟ خەلقنىڭ تىلىدە قانداق سۆزلەر بار؟ سۆكۈش كۆپمۇ ياكى ماختاشمۇ؟ قۇسۇرىمىز كۆپمۇ ياكى پەزىلىمىزمۇ؟ دەپ سورايدۇ (7) . ئۆگدۈلمىش: «ئەي خان، بۇ زاماندا ئەل - يۇرت تىلەككە ئېرىشتى، ئىلىگنىڭ سايىسىدە ئازۇن تۇزەلدى، غەم - ئەندىشە تۇگىدى، خۇشاللىق ئۇزۇن داۋام قىلدى، ئەل بېيىپ ئاسايىش بىلەن تىنچ ياتماقتا، شەھەر- كەنتلەر بەزەلدى، كۆڭۇل شادلانماقتا، خەلقنىڭ پۇتۇن كۇن-تۇنلىرى ھۇزۇر ۋە سۆيۇنچتە ئۆتمەكتە، جەمكى تىلى بارلارنىڭ ھەممىسى ھەمدۇ - سانا ئېيتماقتا. قانۇندىن ئىبارەت بۇ سۇزۇك سۇنى ئوتتىن ئىبارەت زۇلۇمنىڭ ئۇستىگە ئېقىتقانلىقىمىز ئۈچۈن زۇلۇمدىن ئىبارەت بۇ ئوت ئۆچۈرۇلدى. ھەق ئادىل قانۇننى يولغا قويۇشىمىز بىلەنلا جاھان تۇزۇلۇپ، بۇ زاماندا ئەلدە ھېچكىم زۇلۇم كۆرمەس بوپكەتتى. بەگ غاپىل بولسا ئاپەت ياغاتتى، بەگ يۇمشاق قوللۇق قىلسا زوراۋانلارنىڭ نوخۇلىسى ئۆرلەپ ئەلگە تېگىش قىلاتتى، بەگ

بۇنىڭ بىلەن كۆز ئالدىمىزدا «بىلىملىكلەر خار، ئەقىللىكلەر گاچا بولغان، ئەل ئىچىدە يامان - پەس كىشىلەر ئۇلغىيىپ ياۋاشلار دەپسەندە بولۇپ بوزەك بولغان، يۇزىنى شارابتا يۇغان بىنامازلار ئىمتىياز تېپىپ يېگىت - ئەر، پىسق - پاسات ئىگىلىرى ئەرەن، مەي ئىچمەس كىشىلەر پەخىسق، نامراز، روزا بىلەن يۈرگۈچىلەر مۇناپىق ئاتالغان، ھالال تۇغقىچە ھارام غولدىغان، خەلقتىن ۋاپا كېتىپ جاپا ئاۋۇغان، كىشىلەرنىڭ تىلى باشقا، دىلى باشقا بولغان، ئىشەنچ قىلغۇدەك كىشى قالمىغان، قايا شلار تۇغقانلىق، يېقىنچىلىقنى تاشلىغان، دوستلار سادا قەتنى تەرك ئەتكەن، كىچىكلەردە ئەدەب، ئۇلۇغلاردا بىلىك تۇگىگەن، قوپاللار كۆپىيىپ، سىلىقلىق يوقالغان، دۇرۇسلۇق يوقاپ، ئەگرىلىك ئەۋج ئالغان، مۇسۇلمانلار ئۆچەكىشىپ بىر - بىرىنىڭ گۆشىنى يېيىشكەن، كۆپلار تىنچ يېتىپ راھەت كۆرۈشكەن، ئوغلى بەگ بولۇپ شەھەر سورىسا ئاتىسى قول ئاستىدا قۇل بولغان، بارچە كىشى پۇلنىڭ قۇلى بولغان، شەرم - ھايا كېتىپ ئوغۇل - قىزلار ئاتا - ئانىغا ھۆرمەت قىلمايدىغان، خوتۇنلار ئەرلىرىنى قېرى دەپ سۆكىدىغان، تەشۋىشلەر كۆپىيىپ تۇرمۇش يامانلاشقان، ھېرىسلىق ئېشىپ سۆيۈنۈش ئازلىغان، پېقىر - تۇل يېتىملارغا قارايدىغان كىشى بولمىغان، جىمكى قانۇن - نىزاملار ئۆزگىرىپ بۇزۇلغان، قارا بىلەن ئاق پەرقسىز بولغان بىر جاھالەت باسقان» دەۋر ئايان بولدۇ. بىز بۇ چاغدا قانۇننىڭ بۇزۇلغانلىقى (ئادالەتنىڭ ئەلدىن كۆتۈرۈلگەنلىكى) تۈپەيلىدىن زامانىنىڭ خاراب لاشقانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئونىڭغا ئېچىنىپ، دەۋرنىڭ (ئىنسان روھىنىڭ) بۇلغىنىشى ئۈستىدىن ئاجايىپ شىكايەت قىلغانلىقىنى ھەسرەت ئىچىدە كۆرىمىز (11).

خوش، ئۇنداق بولسا، يۇقىرىدا بىز بىرقانچە قېتىملىق

بولغاندا ئۇنىڭدىن بىر دانە ھاسا بىلەن بىر ئۆرىنقلا قالىدۇ، ھاسىنى كۆنتۈغدى ئېلىپ، ئۆرىنقنى ئۆگدۈلمش نەمۇنە قىلىپ ساقلىشىدۇ. ئۆگدۈلمش يارىدەمچىسى ئودغۇرمشىنىڭ ۋاپاتىغا ئېچىنىپ نەچچە كۈن ماتەم تۇتىدۇ، ئاندىن ئۆزىنىڭ ئىشىغا كىرىشىدۇ، تاكىنى تۇنگە ئۇلاپ ئىشلەيدۇ. كۆنتۈغدى ئېلىپ بىر كۈنى ئۆگدۈلمشنى چاقىرتىپ كېلىپ ئەل - يۇرتنىڭ ئەھۋالىنى سورايدۇ، ئۆگدۈلمش: خەلق ھالى ياخشى، دەپلا جاۋاب بېرىدۇ. ئۆگدۈلمش ئېلىكنى مەدھىيىلەيدۇ، ئۇنىڭغا ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەيدۇ، ئاندىن كېيىن قايتىپ بېرىپ يەنە ئەلنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بىلەن بولىدۇ. كۆكلىنى تۇز تۇتۇپ ئۆزىنىڭ تىلى ۋە ھەرىكىتىنى تۇزەيدۇ، پۇتۇن ئەگرى خۇيلارنى تۇزەيدۇ، جاھان تۇزۇلىدۇ، ياخشى دۇنيالار كۆپەيگەچ ئەلنىڭ كۈنى قۇتايىدۇ(10).

بىز «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى زوق بىلەن ئوقۇپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە يۇقىرىقى دەۋرلەردىكىدەك ياخشى ۋەزىيەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئىزناسىنمۇ كۆرەلمەيمىز. ئەكسىچە بۇ ئىزلارنىڭ بارغانسېرى بىر تۇتەكلىككە قاراپ يول ئېلىپ، خۇددى ئېزىنقۇ تۇمانلاردەك كۆزدىن غايىب بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز. مانا بۇ دەۋر بۆلگۈچ تارىخىي چېكىنىش ئۇستىدە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 6425 - بېيىتىدا «ئۇلار ئۆلدى، ياخشى ئېتى قالدى. ئۇلارنىڭ ئېتى — ھۆرمىتى يوقالماس» دەپ ئالدىنقى ئالتە دەۋر ۋە ئۇنىڭ ھامىيلىرىغا يادنامە ئوقۇلسا، 6427، 6428- بېيىتلاردا «قۇتادغۇبىلىك» دەۋرىدىكى كىشىلەر ئادەم ھېسابلىنىدىغان بولسا، ئۇ دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ پەرىشتە ھېسابلىنىشى كېرەكلىكى قەيت قىلىنىدۇ. مانا بۇ سېلىشتۇرما بىر تارىخىي چېكىنىشنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە بىزنى بىر كەڭ يورۇقلۇقتىن يەنە بىر تار قاراڭغۇلۇق ئىچىگە ئېلىپ كىرىدۇ.

ئەھۋالنىمۇ، شەرىئەتنىڭ دەسلەپتە ئادىل بولۇپ كېيىن بۇلغانغانلىق ئەھۋالنىمۇ، قاراخانىلارنىڭ دەسلەپتە گۈللىنىپ ئاخىرى تەدرىجىي زەئىپلىشىپ مۇنقەرز بولغان تارىخىنمۇ ئۇيغۇن.

«قۇتادغۇبىلىك» تە قانۇننىڭ سىمۋولى قىلىنغان ئوبراز كۇنتۇغدى يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن ئاللا ۋە ئۇنىڭ تۆت يارىغا ھەمدۇ - سانا ئوقۇلغانىدىن كېيىن ئۇلاپلا مەدھىيە ئوقۇلغان زات - تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان بىلەن بىر بولۇپ، تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان بولسا، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تۇنجى قېتىم ئەلدە قانۇن ئىختىرا قىلغان ۋە قانۇن بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ يولىنى ئاچقان دۆلەت ئاتىسى — سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئۆزىدۇر. مۇنداقچە ئېيتقاندا، «قۇتاد-غۇبىلىك» تىكى كۇنتۇغدى قاراخانىلار خاندانلىقى تارىخىدىكى مەشھۇر سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننى مەركەزلەشتۈرۈش ئۇچۇن مۇئەللىپ تەرىپىدىن يارىتىلغان ئوبراز بولۇپ، ئايتولدى، ئۆزگىدۇلمىش، ئودغۇرمىش قاتارلىقلار بولسا، قاراخانىلارنىڭ دولقۇنسىمان تەرەققىيات دەۋرلىرىنى سۈرەتلەپ بېرىش ئۇچۇن توقۇپ چىقىرىلغان سىمالىق غايىبانە شەخسلەردۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئوقۇغان مەدھىيىسى بىرەر غايىبانە خاقانغا ئوقۇلغان مەدھىيە ئەمەس، ئۆزى ياشىغان دەۋردىكى بىرەر خاقانغا ئوقۇلغان مەدھىيە تېخىمۇ ئەمەس. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ھەقىقىي مەنىسىگە چۆكىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ھەسەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلىنغىنى بىلەن ساپ - سەممىي مەدھىيىنىڭ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ھاكىمىيەت ئۇستىدە تۇرغان چېغىدىكى ئەل ئاسايىشلىق تاپقان دەۋرگە ئېيتىلىۋاتقانلىقىدا گۇمانىنىڭ يوقلۇقى سېزىلىدۇ. بۇنىڭسىز قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش ئەھۋالىنىڭ قانداقلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشنىڭ ئۆزىمۇ قىيىندۇر.

ئوگشلش ۋە بۇزۇلۇش ۋەزىيتىنى كۆردۇق. ئەگەر بىز مۇشۇ «ئوگشلش» ۋە «بۇزۇلۇش» ۋەزىيتىنى «يۇسۇپ خاس هاجىپ ئۆزىنىڭ داستاندا تەسۋىرلىگەن غايىۋى جەمئىيتىنى بىر مەۋھۇم غايىۋى دۆلەت ئوبرازى بىلەن سىزىپ چىققان» دېگەن چۈشەنچە بىلەن چۈشەنگىنىمىزدە، ئۇ هالدا بىز مۇنداق «ئوگشلش» بىلەن «بۇزۇلۇش» نى مەۋھۇم جەمئىيەتنىڭ ئوگشلىشى ۋە بۇزۇلۇشى دەپ قاراپ، ئالىم يېراقنى كۆرگەن، تەرەققىياتنىڭ تەكشىزلىكىنى چۈشەنگەن ۋە بۇ قانۇنىيەتنىڭ ئالىي نېرۋا سىستېمىسىغا تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن بىر مەۋھۇم جەمئىيەتنىڭ «ئوگشلش» ۋە «بۇزۇلۇش» دەۋرىنى خىيالىي سۈرەتلەپ چىققان، دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز. ئەگەر ئۇنىڭ ئەكسىچە چۈشەنگىنىمىزدە، ئۇ هالدا بۇنداق «ئوگشلش» نى شەكىل-شۇبهسىزكى، رېئال جەمئىيەتتىكى مەۋجۇت ئوگشلش دەپ، بۇنداق «بۇزۇلۇش» نى مەۋجۇت جەمئىيەتتىكى رېئال بۇزۇلۇش دەپ قاراپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ گۈللىنىش ۋە زەئىپلىشىش دەۋرىنىڭ ئالىم قەلبى ئاستىدىكى هەقىقى چىن خاتىرىسى، دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز.

پىكرىمىزچە، تارىختا 400 يىلدىن ئارتۇق هۆكۈم سۈرگەن بۇنداق مەشهۇر بىر خاندانلىقنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا بۇنىڭغا ئوخشىغان بىرقانچە قېتىملىق تەكرارلىنىشلارنى باشتىن كەچۈرۈشى تامامەن ئەقلگە مۇۋاپىق ئىش بولۇپ، قانۇنىيەتلىك يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ «ئۆرلىگەن چۈشىدۇ؛ چۈشكەنلەر چىقىدۇ؛ يورۇغان ئۆچىدۇ؛ يۇرگەنلەر تىنىدۇ؛ مۇكەممەل بولۇشنى تىلەپ قىلىنغان ئىشلاردا تولۇقلۇقتا يەتكەنده كەينىگە يېنىپ تۆۋەنگە چۈشىدۇ» (12) دېگەن دانا هۆكمىگە ئويغۇن. ئايتولدىنىڭ تولۇن ئايدەك تولۇپ، هەممە نەرسىسى تولۇق يېتىلگەنده ئالەمدىن يانغانلىق

قاراخانىلارنىڭ توققۇز تۇغىنى كۆكتە لەپلەيدۇ. تۇنجى قېتىملىق مۇراسىمدا دۆلەت ئىشلىرىنى ئوبدان باشقۇرۇش ئۈچۈن ئالىي ئۇچىلۇق ھالقا قۇرۇلىدۇ، ھالقا يۇغۇرۇش، يابغۇ، توكسىن مەرتىۋىسىدىكى ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپىدۇ. بۇ ئۈچلۇك ھالقا كۈل بىلگە پانتىكىندىن مىراس قالغان ئەنئەنە بويىچە خانىنىڭ بۇيرۇقىنى يېتەكچىلىكىدە خانلىقنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. دۆلەت ئىشلىرى باش ۋايغۇچى، ئوردا بېشى، تايانغۇ، بېلىگ ئاقارتىش ئۈلچىسى، چېرىك ئىشلىرى ئۈلچىسى، سۇ بېشى، ئوردۇ ئاغىسى، تارىغچىلىق ئۈلچىسى، چەت ئىشلار ئۈلچىسى، ئاغىچى (خەزىنىچى)، ئالىم-سالىق ئىشلار ئۈلچىسى، دىنىي ئىشلار ئۈلچىسى، ئوردۇ قاراۋغباشى قاتارلىق مۇئەسسەسسەلەر تەسىس قىلىنىدۇ ھەمدە ئۇلارغا ۋادەم تەيىنلىنىدۇ. ۋاندىن كېيىن تۆۋەندىكىدەك ۋالتە ماددىلىق يارلىق چىقىرىلىدۇ:

1. ئېلىمىزدە ئەركىنلىك، تەڭلىك، پاراۋانلىق، قوغدىنىش ئۇرۇندىلىدۇ، قارشى بولغانلار جازالىنىدۇ؛

2. ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلىدۇ، باشقا دىنلاردىمۇ ئىختىيارىي بولۇش يۈرگۈزۈلىدۇ؛

3. ئېلىمىزدە قۇلدارچىلىق يوقىتىلىدۇ؛

4. ھەر يىلدا بىر قېتىم تۆۋەندىن يۇقىرىغىچە دۆلەت ئەمەلدارلىرى ۋە قەبىلە- ئۇلۇس ۋەكىللىرى قاتناشقان قۇرۇلتاي ئېچىلىدۇ، دۆلەت ئىشلىرى ۋە خەلق ئىشلىرى كېڭىشىلىدۇ؛

5. ۋالىم-سالىقلار ۋازايتىلىدۇ، خىيانەتچىلەر جازالىنىدۇ؛

6. ياشقا تولغانلارنىڭ چېرىك بولۇش بۇرچى بار، چېرىك ئىشلىرى كۈچەيتىلىپ، چەتئەل باستۇرۇپ كىرىشىگە ۋە بوزەك قىلىشىغا قارشى تۇرۇلىدۇ (14).

«دۆلەت ئىشلىرى بەلگىلىمىسى»نىڭ تۈزۈلۈشى

«قۇتادغۇبلىك» تە: «تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان جاھان تۇتتى، ئېتى قۇتاتسۇن. بارچە تىلىگەن تىلەكلىرىنى خۇدا بەردى، ھەق مەڭگۇ يار - يۆلەك بولسۇن. خاقان تەختكە چىققاچ جاھان تىنچلاندى. خاقانىنىڭ بەختىگە ئاتاپ جاھان سوۋغات سۇندى. خاقانىنىڭ داڭقى جاھانغا يېيىلدى. قانۇن تۈزەلدى، جاھان تىنچلاندى. خان قانۇن بىلەن ئۇستۇن نام قازاندى. بۇ خاقانىنىڭ ئېتى كىتابقا يېزىلدى. بۇ ئات ئەمدى شۇ پېتى قالىدۇ» دېيىلگەن (13). بۇ قەيتلەرنى «قارا-خانىلارنىڭ ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلغان دەۋرلىرى» نىڭ «تۇنجى» سىگە يازما دەلىل بولالايدۇ دېسەك، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان زامانىنىڭ ئالتە قېتىملىق ئۇڭىشلىش ۋە ئۆزگىرىش جەريانلىرىدىكى ئۇنىڭ تەپسىلاتلىرىنى بولسا، ئەنە شۇ رېئال ھاياتنىڭ ئوبرازلاشتۇرۇلغان كارتىنىسى دېيىشكە بولىدۇ.

يۇقىرىقى بۇ پىكرىمىزنى «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ۋۇجۇدىدىن مىڭ يىل كېيىن تۇرەلگەن، XX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىكى تارىخىي رومان — «سۇتوق بۇغراخان» تەستىقلايدۇ. ئۇنىڭدا بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈپ كەتكەن «زامانىنىڭ تۇنجى قېتىم ئۇڭىشلىشى» غا ئۇل قويغۇچى «تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان» نىڭ «تەختكە ئولتۇرۇش»، ئاپەتنى «ئېرىنغ-داش»، «قۇرۇلتاي» ئېچىش، «دوستلۇق توختىمى» تۈزۈش، «ئەلدە ئۆزگىرىش» ياساش ۋەقەلىرى «قانۇن» - دىن ئىبارەت بىر قىزىل يىپ بويلاپ يورۇتۇپ بېرىلگەن. ئەمدى شۇ بايانلارغا قاراپ باقايلى.

تۇنجى قېتىملىق «يارلىق» نىڭ چىقىرىلىشى

سۇتۇق بۇغراخان تەختكە چىقىدۇ. قەدىمكى يوسۇن بويىچە ئۇچ قېتىم خان دۇمبىقى چېلىنىدۇ، ئاندىن كېيىن

بەلگىلىمىنىڭ ئۈچىنچى قىسمى، جەمئىيەت قۇرۇلمىسى توغرىسىدا بولۇپ، قوللۇق تۈزۈمى بىكار قىلىنغانلىقى، قوللىقلىقا يول قويۇلمايدىغانلىقى يېزىلغان. يەر، يايلاق، كۆل، ئۆستەڭ، ئورمان دۆلەت ئىگىلىكىدە بولۇپ، دۆلەت بىر قىسمىنى باشقۇرغاندىن تاشقىرى، قالغانلىرىنى تۆرىلەر، ئېكىتالار، يۇقىرى ئەمەلدارلار ۋە ئىمارەتچى زېمىندارلار باشقۇرىدىغانلىقى؛ ياقچى تارىغچىلارنىڭ ۋە نامراتلارنىڭ يەر تەرىش، ئىجارە ھەققى تۆلەش ۋە بايلارنىڭ بېرىدە، ئۆيىدە ھۇنەرۋەنلىكىدە ئىشلەش مەجبۇرىيىتى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ تۆتىنچى قىسمى، دۆلەت كىرىمى توغرىسىدا بولۇپ، دۆلەت بېرى، چارۋىچىلىق ۋە ھۇنەرۋەنچىلىكتىن كىرگەن كىرىمدىن باشقا، ئاشلىق مەھسۇلاتىدىن، مېۋىدىن ئۆشرىگە ئوندىن بىرىنى، چارۋا مالدىن ئوندىن بىرىنى، ھۇنەرۋەنلەر، سودىگەرلەر پۇل كىرىمدىن بەشتىن بىرىنى زاكاتقا، قىرىقتىن بىرىنى جازانخورلارنىڭ كىرىمدىن ئۇچتىن بىرىنى دۆلەتكە بېرىشى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ بەشىنچى قىسمى، چېرىك ئىشلار توغرىسىدا بولۇپ چېرىك ئالىي ھوقۇق بۇغراخانغا تەئەللۇق ئىكەنلىكى، دۆلەتنىڭ كۈچى جان تىكىپ ئەلنى قوغدىشى شەرت ئىكەنلىكى، ئوردىدا چېرىك ئولچى بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا سۈبەشى، يۈزمىڭبەشى، تۈمەنبەشى، مىڭبەشى، يۈزبەشى، ئونبەشى دەپ بۆلۈنىدىغانلىقى، چېرىكلەرنىڭ ئەلنى قوغداش مەجبۇرىيىتى بارلىقى، چېرىك بولۇشقا چاقىرىلغانلارنىڭ باش تارتماي چوقۇم كېلىشى، چېرىكلەرنىڭ خەلقنىڭ جېنىغا، مۈلكىگە، پۇلىغا، مېلىغا تەگمەسلىكى ۋە خەلقنىڭ چېرىكلەرنى قوللىشى لازىملىقى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ ئالتىنچى قىسمى، جىنايەتچىلەرگە جازا بېرىش توغرىسىدا بولۇپ، ئۆلۈم جازاسى بېرىش، تۈنەككە

تۇنجى قېتىم «يارلىق» چىقىرىلىپ 20 يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنە بىر قېتىم قۇرۇلتاي چاقىرىلىدۇ ۋە سۇتۇق بۇغراخاننىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئىلگىرى تۇزۇلۇپ ئېلان قىلىنغان «يارلىق» قا زۆرۈر بولغان تۈزىتىش كىرگۈزۈلىدۇ. بۇ تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن نۇسخىغا «دۆلەت ئىشلىرى بەلگىلىمىسى» دەپ ئات قويغان مۇۋاپىق دەپ قارىلىدۇ.

بەلگىلىمىنىڭ بىرىنچى قىسمى دۆلەت توغرىسىدا بولۇپ، ئۇلۇغ قاراخانىلار دۆلىتى ئۇيغۇر، قارلۇق، ياغما، چىگىل، باسمىل، تۈركەش قاتارلىق ئۇلۇسلاردىن ۋ ھەرىر ئېلىگخانلاردىن ئۇيۇشقان، ئۇيغۇر ئۇلۇسىنى تۈپ ئاساس قىلغان دۆلەت ئىكەنلىكى بېكىتىلگەن.

دۆلەتنىڭ بارلىق ئالىي ھوقۇقى بۇغراخانغا تەئەللۇق بولۇپ، ئۇچ بەش يىلدا بىر قېتىم ئېلىگخانلار ۋە خانلارنىڭ قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ چوڭ ئىشلار مەسلىھەت قىلىنىدىغانلىقى؛ ئاستانىدە «ئۇچلۇق ئۇيغۇروش ھالقىسى» بولۇپ، قۇرۇلتايدىن يۇقىرى ھوقۇقلۇق ئورۇن ئىكەنلىكى؛ خان لازىم تاپقان ۋاقىتتا ئوردۇ كېڭەشمىسى ئېچىپ نۆۋەتتىكى ئىشلار تالقىلىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىدە چېرىك ھوقۇقى، ئالۋان - ياساق ئېلىش ھوقۇقى، قاماش ۋە ئۆلتۈرۈش ھوقۇقى، چوڭ ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش ھوقۇقى خانداڭلىقتا تەئەللۇق ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىنىڭ ئىككىنچى قىسمى دۆلەت قۇرۇلمىسى توغرىسىدا بولۇپ، بۇغراخاندىن قالسا جايلاردا ئېلىگخانلار ئۆز دائىرىسىدە ئالىي ھوقۇقلۇق بولۇپ، ھەممە ئىشلارنى باشقۇرىدىغانلىقى ئالاھىدە كۆرسىتىلگەن، تۆۋەندە بولسا ئايماقبېشى، بەگ ياكى قەبىلە باشلىرى بولۇپ ئۇلارنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى كۆرسىتىلگەن.

كۆپچىلىك خەزىنىنىڭ ئەمەلدارلار ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ كۆپلەپ قول سوزۇشى بىلەن قوزۇقدىلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىردەك تالقىلاپ كۆردىدۇ. ئاخىرىدا «چېرىك قوشۇنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن چېرىك ئېلىش كېرەك» لىكى، خەزىنىنى تولۇقلاش ئۈچۈن «يوغان قورساقلارنىڭ يېغىنى ئازراق شىلىش كېرەك» لىكى، چېرىك ئالغاندا «نامراتلاردىن ئېلىش، بايلاردىن ئالماسلىقنى توسۇش كېرەك، بايلار نامراتلارغا چېرىك سېلىقى سالىدىغان، كۈك-مالايلىرىنى ئۆز ئوغلى ئورنىغا بېرىدىغان ئىشلارنى چوقۇم چەكلەش كېرەك. بويسۇنمىغانلارنى جازالاش كېرەك» لىكى بىردەك ماقۇللىنىدۇ ھەمدە سۈتۈق بۇغراخان نامىدا «قاراخانىلارنىڭ ئەلنى قوغداش يارلىقى» جاكارلىنىدۇ.

«يارلىق» تا مۇنداق دېيىلدۇ:

«بىزنىڭ ئەلگە ياغى كەلمەكچى!

بۇگۈندىن باشلاپ ھەممە ئىشنى ئەلنى قوغداشقا قارىتىش كېرەك!

پۈتكۈل ئەل دۆلەتنى قوغداشقا ئاتلىنىش كېرەك!

چېرىك كۆچىنى تولۇقلاش ۋە ئۈلغايتىش كېرەك. كىم چېرىك بولۇشقا لايىق بولسا، شۇ چېرىك بولىدۇ.

خەزىنىنى كۆپەيتىش كېرەك. پۇلى بارلار جەڭدە يارىدەم قىلىشلىرى كېرەك.

بۇ يارلىققا قارشىلىق قىلغانلارغا جازا بېرىش كېرەك» (16).

«قاراخانىلار خاندانلىقى دۆلىتىنىڭ يەر، سۇ ۋە چارۋا مال تەڭشەش پەرمانى» ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىنى ئالماشتۇرۇش قارارىنىڭ چىقىرىلىشى

قاراخانىلار دۆلىتى يېڭى ئىچكى زىددىيەتلەرگە دۇچ كېلىدۇ. بايلار ۋە بىر بۆلۈك ئەمەلدارلار خاندانلىقنىڭ قانۇن-

ئېلىش ۋە تەن جازاسى بەرىش بەلگىلەنگەن، ئادەم ئۆلتۈرگەن، دۆلەتكە قارشى ھەرىكەت قىلغان، چەت ئەلگە سېتىلغان (ياكى پايلاقچىلىق قىلغان)، بۇلاڭچىلىق، باسقۇنچىلىق قىلغان، ئوت كېتىشتىن پايدىلىنىپ ئوغرىلىق قىلغان، ئۈچ قېتىم تەكرار ئوغرىلىق قىلغان ... لارغا ئۆلۈم جازاسى بەرىش؛ ئادەم ساتقان، ئوردا، مەسچىد (بۇتخانا) نەرسىلىرىنى ئوغرىلىغان، چېركاۋ قورال ئوغرىلىغان، دۆلەتكە باج تۆلىمىگەن، ئادەم ئوروپ يارىدار قىلغان، ئىجارە ھەققى تۆلىمىگەن، ئارتۇق ئىجارە ھەققى ۋە ئارتۇق جازانە ئالغانلار، يانچۇقچىلار ... غا تۆنەكە ياكى تۆنەكە ئورنىغا مال جەرىمانە قويۇشمۇ كۆرسىتىلگەن؛ تەن جازالىرى: ئوغرىنىڭ ئوڭ قولى، بۇلاڭچىنىڭ ئوڭ پۇتى، خانغا قارشى سۆز قىلغانىنىڭ تىلى، ئوت قويغانىنىڭ سول قولى، ئالدامچى، خىيانەتچىنىڭ تىلى، زىناخورنىڭ بۇرنى، چېركىلىكتىن قاچقانىنىڭ سول پۇتى كېسىلدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

يۇقىرىقى بەلگىلىمە تۆزۈلگەندىن كېيىن قۇرۇلتاي قاتناشقۇچىلىرىغا تارقىتىپ بېرىلدۇ ھەمدە «بۇنىڭغا قاراپ ھەربىر ئېلىگخانلار يېڭىچە بەلگىلىمە تۆزۈپ چىقىشى كېرەك» لىكى جاكارلىنىدۇ (15).

«قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئەلنى قوغداش يارلىقى» نىڭ جاكارلىنىشى

قاراخانىلار دۆلىتى چەتئەللىك تاجاۋۇزچىغا دۇچ كېلىدۇ. «ئۇيغۇرۇش ھالقىسى» قارار چىقىرىپ ئوردا كېڭەشمىسى چاقىرىدۇ. چېركاۋ ئىشلىرى ئۇلچىسى يېغى ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ، ئۇنىڭغا قانداق تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئاغچى (خەزىنىچى) خەزىنىنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرىدۇ.

چىدىماستىن قارشىلىق قىلماقتا، تىلەكلەر قويماقتا، دۆلىتىمىز تېرىقچىلارنىڭ < تېرىكلىك، ئەركىنلىك، يەر > دېگەن تىلەكلىرىنى قوللايدۇ. كىشىلەر ئۆز يەرلىرىدە ئۆزى ئۈچۈن ئەمگەك قىلىپ، ئۆزىنى باقالايدىغان، ياللانغانلار ئۆزىگە لايىق ئىش ھەققى ئالالايدىغان بولسۇن.

دۆلىتىمىز يەر - سۇ، مال - ئوتلاقلارغا ئىگە بولۇشتىكى تەڭسىزلىكنى تەڭشەش ئۈچۈن مۇشۇ پەرمانىنى چىقاردى.

مۇشۇ پەرمانغا بويسۇنمغانلارغا دۆلەت قانۇنىغا بويسۇنمغانلار قاتاردا جازا بېرىلىدۇ.

بۇ پەرمانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەت تىلىك، ئايماقلىق، يېزىلىق تەڭشەش تۈگرىكى قۇرۇلىدۇ.» (17)

ئاخىرىدا ئوردا ئەمەلدارلىرىغا قارىتا زۆرۈر بولغان تەڭشەش ئېلىپ بېرىلىدۇ. بىلگ ئاقارتىش ئولچىسى، ئوردا پۈتۈكچىسى، ئوردا ئاغىسى، قارۇغچى ئىشلار ئولچىسى، ئاغچى، ئوردۇ قارۇغباشى، شەھەر قارۇغچىباشى قاتارلىق مۇئەسسەسەلەرگە باشقىدىن ئادەم تەيىنلىنىدۇ. چەت ئەل ئىشلىرى ئۇلچىسى، چېرىك ئىشلىرى ئۇلچىسى، سۇ باشى قاتارلىق مۇئەسسەسىلەرگە بۇرۇنقىلار يەنە باش بولۇپبېرىدۇ. ئالۋان - ياساق ئۇلچىلىقى تېرىقچىلىق - چارۋىچىلىق ئىشلىرىغا ئۆزگەرتىلىپ ئۇلچىلىققا مەخسۇس ئادەم تەيىنلىنىدۇ.

تۇنجى قېتىمقى «يارلىق» نى ئوردا باشى، «دۆلەت ئىشلىرى بەلگىلىمىسى» نى بېلگ ئاقارتىش ئولچىسى، «ئەلنى قوغداش يارلىقى» نى ئېلىگ ھاجىپ، «يەر، سۇ ۋە چارۋا مال تەڭشەش پەرمانى» نى ئوردا ئاغىسى جاكارلايدۇ.

قىسقىسى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 4 - بابى — «پارلاق باھار پەسلى ۋە ئۇلۇغ بۇغراخان مەدھىيىسى بايانى» دا مەدھىيە ئوقۇلغان تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان، 12 - بابى —

بەلگىلىمىلىرىگە ئەمەل قىلغاندەك قىلسىمۇ ئەمەلىيەتتە بىرمۇنچىسى ئاستىرتتىن خىلاپلىق قىلىدۇ. بەزىلىرى مەقسەتلىك ھالدا ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ سۆيىقەست ئىشلىتىپ خانلىقنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش كويىدا بولىدۇ. «قۇلدارچىلىق يوقىتىلىدۇ» دېگەن قانۇن ئېلان قىلىنغىنى بىلەن ئېزىلىش، بىلەن ئېزىش ئەمەلىيەتتە بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ، بايلار بىلەن گادايلارنىڭ چەك- چېگرىسى بارغانسېرى ئوچۇقلىشىپ بارىدۇ. تېرىقچىلار ئىسيان كۆتۈرىدۇ. سۈتۈق بۇغراخان بۇ ئىشلارغا باش قاتۇرىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا «تۈزۈمدە ئۆزگىرىش قىلىش»، «ئەلنىڭ ئۆلىنى چىڭىتىش»، قاتتىلىق ئۇيۇشتۇرغۇچىلارنىڭ «ئوردىدىكى ئارقا تېرىكىنى يوقىتىش»، «چەت ئەل پايلاقچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئاغدۇرمىچىلىق ئېلىپ بارغان خائىنلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىش، ئۆلارنىڭ بارلىق مال - مۈلۈكلىرىنى خانلىققا ئېلىپ بىر قىسىم يەرلىرىنى ئۆلارنىڭ قول ئاستىدىكى تېرىقچىلارغا، نامراتلارغا بۆلۈپ بېرىش، ئۆلارنىڭ قىلمىشلىرىنى پۈتكۈل ئەلگە جاكارلاش، ئەلدىكى تېرىقچىلار، مالچىلار، چېرىكلەرنىڭ تىلەكلىرىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن يەر، سۇ، مالنى تەڭشەش، خاندانلىق نامىدىن يەر، سۇ، مال تەڭشەش پەرمانى چىقىرىش» كېبىك دېگەن قارارغا كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ تۆۋەندىكى پەرمان تۈزۈلىدۇ.

«قاراخانىلار خاندانلىقى دۆلىتىنىڭ يەر، سۇ ۋە چارۋا مال تەڭشەش پەرمانى:

يەر ۋە مالغا ئىگە بولۇشتىكى ئېغىر تەڭسىزلىك ئەلگە ئېغىرچىلىق كەلتۈرمەكتە. بارلارنىڭ بەك جىق، يوقلاردا يوق. چوڭ يەر ئىگىلىرى ئۆزىنىڭ يەرلىرىگە باغلىۋالغان يەرسىزلەرنى، ئاز يەرلىكلەرنى ھەقسىز ئىشلىتىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە خالىغانچە ئۆرماقتا، ئۆلتۈرمەكتە. ئۆلارنىڭ يېرى بار، چېرىكى بار. نامرات تېرىقچىلار، مالچىلار دوزاخ ئازابىغا

1576، 1580-بېيتلار.

(5) «قۇتادغۇبلىك»، 1641، 1642، 1643، 1644، 1652، 1653، 1654، 1770، 1771، 1772، 1773، 1774، 1886، 1887، 1888-بېيت.

(6) «قۇتادغۇبلىك»، 3093، 3094، 3095، 3096-بېيت.

(7) «قۇتادغۇبلىك»، 3097، 3098، 3099، 3100-بېيت.

(8) «قۇتادغۇبلىك»، 3102، 3103، 3104، 3105، 3106، 3107، 3108، 3109، 3110، 3111، 3112، 3113-بېيت.

(9) «قۇتادغۇبلىك»، 5624، 5625، 5626، 5627، 5628، 5950، 5951، 5952-بېيت.

(10) «قۇتادغۇبلىك»، 6340، 6341، 6345، 6346، 6347، 6348، 6349، 6350، 6351، 6410، 6420، 6421، 6422، 6423، 6424-بېيت.

(11) «قۇتادغۇبلىك»، 6452، 6453، 6454، 6455، 6456، 6457، 6466، 6467، 6468، 6469، 6481، 6485، 6491، 6486، 6487، 6492-بېيتلار.

(12) «قۇتادغۇبلىك»، 1049، 1050-بېيت.

(13) «قۇتادغۇبلىك»، 88، 90، 93، 102، 115-بېيت.

(14) سەيپىدىن ئەزىزى: «سۇتۇق بۇغراخان»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987-يىل 9-ئاي 1-نەشرى، ئۇيغۇرچە. 162-بەتتىن 164-بەتكىچە قارالسۇن.

(15) س. ئەزىزى: «سۇتۇق بۇغراخان». مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987-يىل، ئۇيغۇرچە. 485-بەتتىن 461-بەتلەرگىچە قارالسۇن.

(16) يۇقىرىقىغا ئوخشاش. 521، 522-بەتكە قارالسۇن.

(17) سەيپىدىن ئەزىزى: «سۇتۇق بۇغراخان»، مىللەتلەر نەشرىياتى. 1987-يىل، ئۇيغۇرچە، 632، 633، 634-بەتلەر.

(18) «بارتولىد ئەسەرلىرى توپلىمى». 1-جىلدنىڭ 330-بېتىدىن

«سۆز بېشى كۆنتۆغدى ئېلىگ ھەققىدە» دە تىلغا ئېلىنىپ «قۇتى ۋە ئېتى بەلگىلىك» دەپ قەيت قىلىنغان كۆنتۆغدى ئېلىگ، «سۇتۇق بۇغراخان» ناملىق تارىخىي رومانىدا مەدھىيە ئوقۇلغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئوبرازى بولۇپ ئۇ نىزگە قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدە قانۇن بىلەن ئەل ئىدارە قىلىنغان بىر ئالتۇن دەۋرنىڭ پارلاق مەنزىرىسىنى كۆرۈشىمىزگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

دېمىسۇ ئەھۋال شۇنداق بولۇپ، خۇددى تارىخچى بارتولد بايان ئېتىن ئاتىرلارنىڭ ئېيتقىنىدەك «قاراخانىلار دۆلىتىدە ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى كۆز قارىشى بارلىق كۆچمەن چارۋىچى ئىمپېرىيىلەردىكىگە ئوخشاش خۇسۇسىي قانۇن ساھەسىدىن دۆلەت قانۇنى ساھەسىگە قاراپ يۈزلەنگەن» (18)ھەمدە ئۆز دەۋرىدىكى جاھان ھاكىمىيەتلىرى ئىچىدە «ئۇ، تەرتىپ ۋە قانۇن - تۈزۈم جەھەتتە ئەڭ ياخشى دۆلەتلەرنىڭ بىرى» (19) بولۇپ تونۇلغانىدى.

---

(1) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىل 5-ئاي 1-نەشرى، 86، 98، 99، 100، 101، 102، 103-بېيىتلار.

(2) «قۇتادغۇبلىك»، 405، 406، 407، 408، 409، 410، 415، 416، 417، 418، 419، 436، 437، 438، 449، 450، 451، 458، 459، 460، 461-بېيىتلار.

(3) «قۇتادغۇبلىك»، 1038، 1039، 1040، 1041، 1042، 1043، 1044-بېيىتلار.

(4) «قۇتادغۇبلىك»، 1045، 1051، 1056، 1061، 1062، 1067، 1068، 1110، 1111، 1112، 1149، 1150، 1160، 1161، 1342، 1374، 1435، 1451، 1456، 1458، 1459، 1460، 1461، 1487، 1517، 1518، 1520، 1521، 1548، 1570، 1571، 1573،

ئالتىنچى باب

يۇسۇپ خاس هاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئالاهىدىلىكى ۋە ئۇنىڭ قانۇنشۇناسلىق تارىخىدا تۇتقان ئورنى

«لاۋزى» نىڭ 81-بابىدا «چىن سۆز ئۈز بولماس، ئۈز سۆز چىن بولماس. سەرە-خىل گەپ ھېيلە بولماس، ھېيلە گەپ سەرە-خىل بولماس» دېيىلگەن. يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئالاهىدىلىكىنى تەھلىل قىلغاندا ۋە ئۇنىڭ قانۇنشۇناسلىق تارىخىدا تۇتقان ئورنىغا باها بەرگەندە تاتلىق سۆز قىلمەن دەپ ھېلە ئىشلەتمەي ئاچچىق بولسىمۇ راست گەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

بىرىنچى، يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى — ئۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلق قانۇنىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە - قانۇنلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئىككىسىنى ئۆزىدە يۇكسەك دەرىجىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى

يۇسۇپ خاس هاجىپ قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخىدىن بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ قانۇنچىلىق تارىخىدىن تولۇق خەۋەردار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇ «قۇتادغۇبلىك» تە «تۈركلەرنىڭ مەشھۇر دۆلەت ئاتىسى» ئالىپ ئەرتۇڭاغا يۇقىرى باها بېرىپ، قاتتىق سېغىنىش ھېسسىياتى ئىچىدە ئۇنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ: «تۈرك بەگلىرىگە نەزەر سېلىنسا، جاھان

كه‌لتۇرۇلگه‌ن نه‌قل. ۋېي لياڭتاۋنىڭ «قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تارىخىدىن ئۇچېركىلار» . خه‌نزۇچه‌ ، شىنجاڭ خه‌لق نه‌شرىياتى، 1986-يىلى 1-ئاي 1-نه‌شرى، 76-به‌ت.

(19)ۋېي لياڭتاۋنىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 84-بېتىدە ئوتتۇرا ئه‌سىردىكى مه‌شھۇر ئىسلام تارىخچىسى ئىبن ئاتىرنىڭ «ئومۇمىي تارىخ» دېگه‌ن كىتابىنىڭ 9-جىلد 105-بېتىدىن كه‌لتۇرۇلگه‌ن نه‌قل.

بولغان ئاربلىقتىكى ئەنئەنىسى ئۇزۇلمىگەن ئۇزئارا باغلىنىشلىق بىر مەدەنىي تارىخىي دەۋرنىڭ ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «قۇتادغۇبلىك» تىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇتوكەن بەگلىكىدە بەگلەرنى ئادىل، ئاقىل، بىلىملىك، كۆزى توق، دىلى كەڭ، سېخىي، خەلقسۆيەر كىشىلەردىن تاللاپ سايلاش، دۆلەت خادىملىرى بەگلىكنىڭ ئىشلىرىغا سادىق بولۇپ، قاتتىق سىر ساقلاش، قانۇننى بۇزۇپ دۆلەت مەخپىيەتلىكىنى ئاشكارا قىلغان خادىملارنى قانۇن بويىچە قاتتىق جازالاش؛ ياغما بەگلىكىدە قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى تاللاپ ئىشقا قويۇش، ئۇچ ئوردا خانلىقى بىلەن تۈرك خانلىقىدا دۆلەتكە سادىق بولۇپ، دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى ئوبدان ئىشلىگەن ئەلچىلەرنى مۇكاپاتلاپ، دۆلەتكە ئاسىيلىق قىلىپ مەخپىيەتلىكىنى ئاشكارا قىلغان ئەلچىلەرنى قانۇن بويىچە جازالاش، پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىپ، ئېھسان قىلىشتا كەڭ قول بولۇش — پۈتكۈل جامائەت ئىتتىپاق قىلغان ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانغان بولۇپ، ئۇ ئەينى زامانىدىلا شۇ خانلىق ۋە بەگلىكلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ھەم ھاكىمىيەت تىلرىنى مۇستەھكەملىشىدە ناھايىتى زور رول ئوينىغانىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەدىمكى زامانىنىڭ ياخشى قانۇن - يوسۇنلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش لازىملىقى ھەققىدە توختالغىنىدا نۇقتىلىق ھالدا مۇشۇ خانلىق ۋە بەگلىكلەرنىڭ ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن ئاشۇ قانۇن - تۈزۈملىرىدىن گەپ ئاچىدۇ(5). تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقىنى ھالاكەتكە يۈزلەندۈرگەن ئىچكى ئامىللارنى ئىنچىكە تەھلىل قىلىپ، ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى ئۇلارنىڭ قانۇننى بىلىم ۋە ئەقىل بىلەن تۈزمىگەنلىكى، بىلىمسىز كىشىلەرنىڭ ئەلگە خاقان بولغانلىقى، شۇ سەۋەبتىن ئەلدە بۇزۇقچىلىق يۈز بېرىپ خانلىقنىڭ ۋەيران بولغانلىقىغا يىغىنچاقلايدۇ. گەرچە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئىدىيىسى «قۇتادغۇبلىك» تە بىز ھازىر چۈشەنگەندەكمۇ ئوچۇق

به‌گلرىنىڭ ياخشىسى شۇلاردۇر. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تۇڭانالىپ ئەرنىڭ ئېتى، ۋە بەختى بەلگىلىكتۇر. ئۇ ئىلىمدە بۇيۇك، كۆپ پەزىلەتلىك، بىلىملىك، ئەقىللىك، سەرخىل، زېرەك ئەر ئىدى. تاجىكلار ئۇنى ئەفراسىياپ دېگەنىدى» دەيدۇ(1).

مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئالىپ ئەرتۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرىدە قەيت قىلىنغان تۇرانلارنىڭ مەشھۇر سەركەردىسى. ئۇنىڭ نامى ئەڭ ئاۋۋال پارس شائىرى فىردەۋسى (مىلادى 934 ـ 1027) نىڭ مىلادى 999-يىلى يازغان مەشھۇر ئەسىرى ـ «شاھنامە» دە تىلغا ئېلىنغان، شۇنداقلا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋان لۇغەتت تۈرك» تىمۇ قەيت قىلىنغان، پارس رىۋايەتلىرىدە ئۇ «ئەفراسىياپ» دەپىلىدۇ. «دىۋان لۇغەتت تۈرك» تە ئۇنىڭغا مەدھىيە ئوقۇلغان نۇرغۇن خەلق قوشاقلىرى بار. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەلۇماتىچە، ئۇنىڭ پايتەختى ئوردۇكەنت (بۇگۇنكى قەشقەر) بولۇپ، بارچۇق شەھىرى (بۇگۇنكى مارالبېشى) نى ئەفراسىياپ سالدۇرغان(2). ئۇ، پۇقرانىڭ غېمىنى يېيىشتە تەڭداشسىز، قانۇننى ئىجرا قىلىشتا ئادىل بولۇپ «ئۆز ئەمەلدارلىرى ۋە سەركەردىلىرى ئۈستىدىن شۇنداقلا ئۆزى ئۈستىدىن دائىم جەمئىيەتتىكى پۇقرالارنىڭ ئىنكاسلىرىنى ئاڭلاشنى ياخشى كۆرەتتى، ئۆزى ۋە خىزمەتچىلەرنىڭ ئەلگە قىلغان خىزمىتىدە زالىملىق، زوراۋۇق بارمۇ - يوق؟ تەكشۈرۈپ تۇراتتى. بۇ ئىشقا ئېرىنمەستىن ئۆزى ۋاقىت چىقىرىپ ئىشلەيتتى»(3)، لېكىن كېيىنچە بۇ «پەزىلەت بېگى يەنى خاقان ئەفراسىياپ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن زامان زەئىپلەندى، پەزىلەت ئازايدى، بۇزۇق، يامان ئادەملەر باش كۆتۈردى»(4).

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئۇرقۇن - يېنسەي، تالاس يادىكارلىقلىرىدىن تارتىپ «قۇتادغۇبلىك» كىچە

قانۇنىي تۈزۈملىرىنى ئورنىتىپتۇ» (8) دېگەن خاتىرە بىلەن «مەن بۇ يەرگە تۈرك خەلقىنى يىغىپ، ئەل تۇتقانلىقىلارنى ئويدۇردۇم، سىلەرنىڭ يېڭىلىپ (خاتالىشىپ) ئۆلگەنلىكىلارنىمۇ بۇ يەرگە ئويدۇردۇم. قانداق سۆزۈم بولسا (ھەممىنى) مەڭگۈ تاشقا ئويدۇردۇم؛ ..... (بۇ يەر) ئادەملەر ئۆتىدىغان مۇھىم يەر بولغاچقا، مۇشۇ جايغا مەڭگۈ تاشنى تۇرغۇزدۇم، (سۆزلىرىنى ئۇنىڭغا) يازدۇردۇم، ئۇنى كۆرۈپ بىلىۋېلىڭلار.» (9) دېگەن خاتىرىلەرگە قىلىنغان مەقسەتلىك بېشارەتتۇر. بۇ نۇقتىدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنى دۇنيادا ئۇرقۇن ئابىدىلىرىنى XIX ئەسىرگىچە تۇنجى بايقاپ خەۋەردار بولغان ۋە ئۇنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەن ھەققىي ئالىم دېيىش مۇمكىن.

ئۇرقۇن ئابىدىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇرقۇن دەريا ۋادىسىدىكى ئوتوكەن تېغىدا دۆلەت قۇرغان تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تەرىپىدىن مىراس قالغان بىر يۈرۈش ئەنئەنىۋى قانۇن-تۈزۈملىرى بولۇپ، تۈرك ۋە ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى دۆلىتىنى ئەنە شۇ قانۇن-تۈزۈملەرگە ئاساسلىنىپ باشقۇراتتى. خۇددى تۈركىيە ئالىمى كافېسوغلونىڭ ئېيتقىنىدەك «خاقانلار يەرلىك ئەمىر-پەرمانلىرىنى، سوتچىلار قارارلىرىنى 〈 تۆرە 〉 گە ئاساسەن چىقىراتتى، تۈرك خاقانلىرىنىڭ تەختىگە چىقىشمۇ 〈 تۆرە 〉 ھۆكۈملىرىگە ئاساسلىناتتى» (10). بۇ قانۇن-تۈزۈملەر ناھايىتى قاتتىق ئىدى.

ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلىرىدە بۇ ھەقتە بەزى مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن. «سۇيىنامە» 84-جىلد — «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە، تۈركلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم «ئائىلە قانۇنى» بارلىقى قەيت قىلىنغان. مىلادىنىڭ 583-يىلى (كەيخۇاڭ 3 - يىلى) چۇشۇرۇلگەن سۇي ۋېنىدىنىڭ «تۈركلەرگە جازا يۈرۈش قىلىش يارلىقى» دا، ئۇلارنىڭ ئۆز

ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان بولسىمۇ، ئەمما ھېچ ئىككىلەنمەي تۇرۇپ ئۇنى ئۇرخۇن ۋادىسىدا تاشقا ئويۇپ پۈتۈلگەن «كېيىن ئىنىلىرى خاقان بوپتۇ، ئۇغۇللىرىمۇ خاقان بوپتۇ. كېيىن ئىنىسى ئاكىسىنى دورىماپتۇ، ئوغلى ئاتىسىنى دورىماپتۇ، بىلىمسىز خاقان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ. بۇيرۇقلىرىمۇ ئېھتىمال بىلىمسىزلەردىن، بۇزۇقلاردىن بولسا كېرەك»، شۇڭا «تۈرك خەلقى تىكلىنىپ بولغان دۆلىتىدىن مەھرۇم بوپتۇ»، (ئىچكى جەھەتتە) «قائىدە-تۈزۈملىرىنى يولغا قويالمىغانلىقتىن يەنە تاباغاچقا بېقىنىپتۇ» (6) دېگەن خاتىرىلەرنىڭ بېشارىتى دېيىشكە بولىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدە يۇقىرىقىغا ئوخشاش تۈتۈقراق ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆز قاراشلار دەپ يەنە «قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان «بىزدىن بۇرۇن ئۆتكۈچى جاھان تۈتقۇچىلاردىن قايسىسى بىلىملىك بولغانىكەن، شۇلار زامانىنىڭ ئىگىسى بولغان، جاھان بەگلىرىدىن كىم ئالىم ئىكەن، ئۇلار ياخشى قانۇن تۈزۈپ ئۆرلىگەن ۋە ئۇلۇشنى بىلگەچ تەييارلىق قىلىپ تىرىككە ئاتاپ-پۈتۈك يېزىپ قويغان. بۇگۈن ئۇنى كىم ئوقۇپ بىلەلەيدىكەن (شۇنىڭدىن) ئۇلگە ئالار ھەم (ئۇنىڭدىن) ياخشىلىق تىلەر» (7). دېگەنلەرنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش مۇمكىن، بۇمۇ ئوخشاشلا ئۇرخۇن ئابىدىلىرىدىكى «ئۇستىمىزدىكى كۆك ئاسمان بىلەن ئاستىمىزدىكى قوڭۇر تۇپراق يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىنسان بالىسى يارىتىلىپتۇ. ئىنسان بالىسى ئۇستىدە ئاتا-بوۋام بۇمىن خاقان، ئىستەمى خاقان ئولتۇرۇپتۇ. ئۇلار تەختتە ئولتۇرۇپ، تۈرك خەلقىنىڭ ئېلىنى قۇرۇپتۇ ۋە ئۇنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرىنى تۈزۈپ بېرىپتۇ ... ئۇلار دانا خاقان ئىكەن، باتۇر خاقان ئىكەن، بۇيرۇقلىرىمۇ ئېھتىمال دانا بولسا كېرەك، باتۇر بولسا كېرەك، بەگلىرى ۋە خەلقىمۇ سادىق ئىكەن. شۇڭا ئۇلار دۆلەتكە ئەنە شۇنداق ھۆكۈمرانلىق قىپتۇ. ئەلنى باشقۇرۇشنىڭ

ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۆزى تەۋەسىدىكى چارۋىچى قەبىلىلەر ۋە ئۆزبەگە قارام قىلىنغان خەلقلەردىن ھاكىمىيەتكە قارشى چىققان، ئاسسىيلىق قىلغانلارغا قوللىنىدىغان جازالىرىنىڭ «قاتتىق» لىقىغا شوندىقلا پۇقرالىرىغا سېلىنغان زۇلۇمنىڭ چىگىلىقىغا قارىتىلغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزبەگنىڭ قانۇن ئىدىيىسى شەرھلەنگەن «قۇتادغۇبىلىك» تە، مانا مۇشۇنىڭدەكى بىكار قىلىشقا تېگىشلىك نەرسىلەرنىڭ نېمىلىكىنى، ۋاراسلىق قىلىشقا تېگىشلىكلىرىنىڭ نېمىلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ. يوقىتىشقا تېگىشلىك دەپ زۇلۇمنى، ئەۋج ئالدۇرۇشقا تېگىشلىك دەپ ئادالەتنى ئاتايدۇ ھەمدە ئۇنىڭدىن ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋرنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرىنى ئىسلاھ قىلىشتا ئىجابىي ۋە سەلبىي دەرسلىك سۈپىتىدە پايدىلىنىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ لياۋ، سۇڭ، جىن، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرى فېئودالىق تۈزۈمنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقان دەۋرى ئىدى. بۇ دەۋرلەردە يېتىشىپ چىققان قانۇنشۇناسلارنىڭ تامامى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىۋاتقان فېئودالىق قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ چارىسى ئۈستىدە ئىزدەنگىنىگە ئوخشاش، ئۆزلىرىنىڭ قانۇن ئىدىيىلىرىدە زاۋاللىققا يۈزلىنىۋاتقان فېئودالىق دۆلەتلىرىنى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ چارىلىرى ئۈستىدە ئىزدەندى. بۇلاردىن شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى باۋچىك، ۋاڭ ئەنشى ھەم سىماگۇاڭ قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشنىڭ ئۆزىلا كۇپايە.

بۇ ئۇچ نەپەر قانۇنشۇناس يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن زامانداش بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە باۋچىك بىلەن ۋاڭ ئەنشىنىڭ بولۇپمۇ ۋاڭ ئەنشىنىڭ قانۇن ئىدىيىسى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىن يىراقلىشىپ كەتمەيدۇ. ئەمما سىماگۇاڭنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى بىلەن سىغىشالمايدىغان نۇرغۇن

ئالدىغا ئايرىم «ئائىلە قانۇنى بار، ناھايىتىمۇ قاتتىق» دېيىلگەن. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 99-جىلد — «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە، ئۇلارنىڭ «جىنايى ئىشلار قانۇنى مۇنداق: ئاسىيلىق قىلغانلار، ئادەم ئۆلتۈرگەنلەر، ئەرلىك خوتۇنلارنىڭ ئىپپەت نومۇسىغا تەگكەنلەر، سالما ئوغرىلىغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ؛ پاھىشە قىلغانلارنىڭ ئاۋۋال تاناسىل ئەزاسى كېسىۋېتىلىپ كېيىن بەلدىن چېپىلىدۇ؛ قىزلارنىڭ ئىپپەت-نومۇسىغا تەگكەنلەردىن زور مىقداردا تۆلەم تۆلىتىۋېلىنىدۇ ئاندىن قىز ئۆنىگىغا مەجبۇرىي نىكاھ قىلدۇرۇلىدۇ؛ جەدەل-ماجرا چىقىرىپ باشقىلارنى زەخمىلەندۈرگەنلەر قىلمىشىنىڭ ئېغىر-يەڭگىللىكىگە قاراپ زەخمىلەنگۈچىگە تۆلەم تۆلەيدۇ؛ بىراۋنىڭ كۆزىنى جاراھەتلەندۈرگەنلەر جاراھەتلەنگۈچىگە قىزىنى بېرىدۇ، قىزى يوقلار خوتۇنىنىڭ مال-مۈلكىنى بېرىدۇ؛ بىراۋنىڭ پۇتىنى سۇندۇرۇپ قويغۇچىلار بەدىلگە ئات تۆلەيدۇ؛ ئات ۋە شۇنىڭدەك باشقا نەرسىلەرنى ئوغرىلىغانلاردىن ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئوغرىلىغان نەرسىلەرنىڭ ئون ھەسسىسى تۆلىتىۋېلىنىدۇ» دېيىلگەن (11).

ناھايىتى روشەنكى، خەنزۇچە مەنبەلەردە «ناھايىتى قاتتىق ۋە رەھىمسىز» دەپ قەيت قىلىنغان تۈركلەرنىڭ «ئائىلە قانۇنى» — ئۇرقۇن ئابدىلىرىدە خاتىرىلەنگەن «ئاغىر تۆرۈ» دېيىلگەن «قاتتىق قانۇن-تۈزۈم» نىڭ دەل ئۆزى بولۇپ، ئۇ «ۋېينامە. تۆلۈسلەر ھەققىدە قىسسە» دىمۇ ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. جۈلىيەنكۆن ئەپەندى «تۆلۈسلەر ھەققىدە قىسسە» دە ئۇچرايدىغان «تۆرۈ» (خەنزۇچە يېزىلىشى 吐庐) نى تۈركلەردىكى «تۆرۈ» (Törü) بىلەن بىر دەپ قارىغان (12).

ئەمدى گەپنىڭ ئۆزىگە كەلسەك، يۇقىرىقى مەنبەلەردە قەيت قىلىنغان «قاتتىق» دېگەن مەسىلە تۈرك ۋە ئۇيغۇر

چىك تۇرۇپ، قانۇن يېڭىلاش ھەرىكىتىگە قارشىلىق كۆرسەتىش. ئىككىنچى، ئەدەب-قائىدىنىڭ بولۇش - بولماسلىقى دۆلەتنىڭ قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاش - ئوڭشىيالماسلىقىنىڭ تۈپ مەنبەسى. ئۈچىنچى، مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاش ئېنىق ۋە توغرا بولۇش. ھاكىمىيەت تۈتۈپ تۇرۇش ئۈچۈن ئادەم ئىشلىتىش ئىنتايىن مۇھىم. تۆتىنچى، ھەم ئەدەب - قائىدىنى تەكتلەش، ھەم قانۇننىڭ مۇھىملىق رولىغا ئەھمىيەت بېرىش.

ئۇچ نەپەر قانۇنشۇناس ئىچىدە ئىدىيىسى ئەڭ ئىلغار بولغىنى ۋاڭ ئەنشى بولۇپ، ئۇنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ مەزمۇنلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت. بىرىنچى، كونا ئۆرپ - ئادەت ۋە قانۇنلارنى ئىسلاھ قىلىش. ئىككىنچى، يېڭىدىن قانۇن تۈزۈش ۋە تۈزۈلگەن يېڭى، ياخشى قانۇنلار ئارقىلىق ئەلنى تۈزەش. ئۈچىنچى، ئەدلىيە تارماقلىرىنىڭ قانۇننى ئىجرا قىلىش جەريانىدا ساقلانغان جازادا نامۇۋاپىق بولۇشتەك مەسىلەرنى ھەل قىلىش. تۆتىنچى، قابىلىيەتلىكلەرنى ئىشقا قويۇش، قانۇن بولۇشتىن تاشقىرى ياخشى بولغان قانۇننى ئىجرا قىلىش ئەمەلدارلىرى بولۇش ۋە شۇلار ئارقىلىق قانۇنىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش، قانۇن ئەمەلدارلىرىنىڭ قانۇنغا رىئايە قىلىشى ۋە قانۇننى ئىجرا قىلىش-قىلماسلىقى دۆلەتنىڭ خاتىرجەملىكىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ، دېگەندىن ئىبارەت. ۋاڭ ئەنشى فېئودال قانۇن ئىدىيىسىنىڭ يەنە بىر مەزمۇنى، قانۇنچىلىقنى تەشەببۇس قىلىپ مەخسۇس مەكتەپ ئېچىپ ئەدلىيە، قانۇن خادىملىرىنى تەربىيىلەشتۇر. بۇ ۋاڭ ئەنشى قانۇن ئىدىيىسىنىڭ يۇقىرىقى تۆت مېغىزى ئىچىدە بىردىنبىر مۇھىم تۈرىدىغان تەدبىر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە بىزگە ئايان بولغان مەسىلەرنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك قانۇنچىلىرىنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىمۇ ئەكس ئېتىشى ئۇلارنىڭ قانۇن، ھوقۇق چۈشەنـ

تەرەپلەر بار، ئۇنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بىلگىلى بولىدۇ.

ئالدى بىلەن باۋچىنىڭ قانۇن ئىجادىيىتىنىڭ مەزمۇنلىرى مۇنداق بەش تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرىنچى، «دۆلەتكە پايدىلىق، پۇقرالارغا زەرەرسىز» بولۇشتىن ئىبارەت قانۇن چىقىرىش. بۇ — قانۇن تۈزۈشتە دۆلەتنىڭ ۋە خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇش، كۆز ئالدىدىكى كىچىك مەنپەئەتنى قۇغلاشماي، ئۇزۇن يىللىق پىلان بولۇش، پۇقرالارغا نەپ يەتكۈزۈش، بىرىنچى دۆلەتنى باي قىلىشنىڭ ئاساسىي قىلىش، پۇقرالارغا سىياسەتتە كەڭ قول بولۇپ، ئامال قىلىپ ئۇلارنىڭ يۈكىنى يەڭگىللىتىش، قىينىچىلىقى ئېغىرلارنى قىينىچىلىقتىن خالاسلاندۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككىنچى، دۆلەتنى تۈزەشتە پۇقرالارغا كەڭچىلىك قىلىش، پايدىلىق ئىشلارنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، ناچار نەرسىلەرنى يوق قىلىش، قانۇن-تۈزۈمنى مۇستەھكەملەش، قانۇنغا ئاساسەن ئىش كۆرۈش، قانۇننىڭ ئىناۋىتىنى قوغداش، قانۇن تۈزۈش ۋە قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈشتە ئەستايىدىل پوزىتسىيە تۇتۇش. ئۈچىنچى، مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشتا قاتتىق بولۇش، قانۇننى ئادىللىق بىلەن ئىجرا قىلىش. تۆتىنچى، قانۇن تۈزۈشتە شەپقەتسىز قانۇن يولغا قويۇشقا قارشى تۇرۇش، جازانى ئاز قوللىنىش، ئەدلىيە خىزمىتىدە «ئادەمنى قاتتىق خارلايدىغان كىشى» نىڭ سوتچى بولۇشىغا يول قويماسلىق. بەشىنچى، سوتچىلارنى قاتتىق تاللاش، ئۇۋالىللىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش.

ئىككىنچى رەتتە تۈرىدىغىنى سىماگۇاڭنىڭ قانۇن ئىجادىيىسى بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: بىرىنچى، تەقدىرچىلىك نەزەرىيىسى ۋە قاتمال تارىخىي كۆز قاراشنى تەشەببۇس قىلىش، بۇنىڭ بىلەن ئېزىلگۈچى خەلق ئاممىسىنى نادانلىقتا قالدۇرۇش، قارشىلىق كۆرسەتمەسلىك، بۇرۇنقىلارنىڭ قانۇنلىرىنى ئۆزگەرتمەسلىك، تەقدىرچىلىك كۆز قارىشىدا

نەسلىدىن بولغان تۆمۈر كوراكان (تۆمۈرلەك، ئاقساق تۆمۈر دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن تىنچلىق، ئەمنلىك، پاراۋان، بايلىشاد ۋەزىيەتنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

شامالدىن سۈمۈ پەرياد قىلمىدى،
گۈللەر باغرىمۇ چاك - چاك بولمىدى.
قوي - قوزىلارغا تەگمىدى قاشقىر،
بىرگە يۈردىلەر كېيىك بىلەن شىر.
يىگىنىدىن باشقا يالىڭاچ كىشى يوق،
نالايىق ئىشلار، ئوغرىلىقمۇ يوق.
بۇنداق شۆھرەت — داڭقى كۈنسېرى،
ئاشتى، كەتتى ياپون، فەرەڭلەر سىرى (14).

گەرچە بۇنىڭدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭكىدەك «قوي بىلەن بۆرە بىر جايدا سۇ ئىچتى» دېيىلمىسمۇ، «كېيىك بىلەن شىر بىرگە يۈردى، قاشقىر قوي - قوزىلارغا تەگمىدى» دېيىلىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە يۇقىرىقى ئوبرازلاشتۇرۇشنىڭ ئىككىنچى بىر خىل ۋارىيانتىدۇر.

شاھ مەھمۇد جورراس «تارىخىي رەشىدى — زەيلى» (ئابدۇرېشىتخان تارىخىنىڭ داۋامى) دە، سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى ھۆكۈمرانلىرىدىن بولغان يولۋاسخان دەۋرىدىكى زوراۋانلىقنى بايان قىلىپ «ئۇ، سىڭگە بىلەن قىلىشقان گەپلىرىدىن يېنىۋېلىپ، پۇقرالارنىڭ بېشىغا زۇلۇم قولىنى ئۇزاتتى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا ئاچكۆزلۈك، تەبىئىتىگە زۇلۇم شۇنداق ئورۇنلىشىپ كەتتىكى، زۇلۇم بايلىۋانىدا ئۇنىڭ ئالدىدا ھەججاجمۇ خىجىل، زەھاكمۇ تۆۋەن تۇراتتى. پىتنە - پاساتتا ئۇنىڭ ئالدىدا شەيتانمۇ ئەيىبلىك، دەججالمۇ يېتىشەلمەيدىغان بولدى» دېسە، ھىجرىيىنىڭ 1080-يىلى يەكەندە شۆھرەت

چىلرىنىڭمۇ تامامەن بىر-بىرى بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئۇلارنىڭ بىر-بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكلىرى ۋە خاسلىقلىرى بار، ئەلۋەتتە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئادالەت مۆمىن ھايۋان قوينىڭ، ئۇنىڭ كۈشەندىسى بولغان زۇلۇم يىرتقۇچ ھايۋان بۆرىنىڭ خۇسۇسىيىتى بىلەن ئوبرازلاشتۇرۇلغان. ئەلدە زۇلۇم يوقىتىلىپ، ئادالەت باش كۆتۈرگەن دەۋرنىڭ كۆرۈنۈشى بۆرە بىلەن قوينىڭ بىر يەردە يۈرەلىشىدىن ئىبارەت تەسىتە ئىشقا ئاشىدىغان مۇشكۈلات كارتىنىسىغا جەملەنگەن. مەسىلەن، كۈنتۇغدىنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان ۋاقتىدىكى تىنچلىق، ئەمنىلىك ۋەزىيىتى «خاقان يۇرتىنى تۇزگەچ ئېلى باي بولدى، بۆرە، قوي بىر جايدا سۇ ئىچتى»، «قوزا بىلەن بۆرە بىر-بىرىگە قېتىلىپ يۇرۇشتى» دەپ تەرىپلەنگەن بولسا، ئايتولدى ئوغلى ئۆگدۈلمىشنىڭ كۈنتۇغدىغا ۋەزىر بولغان چاغدا بارلىققا كەلگەن پاراۋان بايلىق مۇھىت «خەلق زەخمەتتىن قۇتۇلدى، قوزا بىلەن بۆرە قوشۇلۇپ يۇردى»، «قوزا — توقلى بىلەن بۆرە تەڭ بولۇپ، بىر مەزگىل شۇ خىلدا ياشىدى» دەپ تەسۋىرلەنگەن (13). ئەلدە ئورنىتىلغان تىنچلىق، ئەمنىلىكنى يۇقىرىقىدەك سىمۋوللاش ئەنئەنىسى قاراخانىلاردىن كېيىنكى ھەرقايسى ھاكىمىيەت دەۋرلىرىنىڭ خاتىرىلىرىدىمۇ ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تىن باشلانغان بۇنداق سىمۋوللاشتۇرۇشىنى شەرىپىدىن ئەلى يەزدىنىڭ كىتابى، شاھ مەھمۇت جورراسنىڭ كىتابى شۇنداقلا XIX ئەسىردە تارىخچى موللا مۇسا سايرامنىڭ قەلەمىدە يېزىلغان «تارىخى ئەمنىيە» دە ئۇچرىتىش مۇمكىن. شەرىپىدىن ئەلى يەزدى (تەخمىنەن مىلادى 1360 — 1440) يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چاغاتاي

« قۇتادغۇبلىك » تە خاتىرلەنگەن ئەمما ئۇنىڭدىنمۇ ناھايىتى يىراق دەۋرنى ئەسلىتىپ تۇرىدىغان ، ئۇيغۇرلاردا ئەنئەنگە ئايلىنىپ كەتكەن ، تىنچلىق ۋە ئەمىلىكنى قوي بىلەن بۆرىنىڭ بىر يەرگە كېلىپ سۇ ئىچەلىگىنىگە ئوخشىتىدىغان ئادەت — ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇن چۈشەنچىسىدە ئۆزلىرىنىڭ يايلاق ھاياتىدىن ئورغۇپ چىققان بىخەتەرلىك تۇيغۇسىنىڭ خەلق ناھايىتى ئارزۇ قىلىدىغان مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە كەلگەنلىكىنى ھادىسە بولۇپ ، ئۇ ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانمايدىغان مىللەتلەرنىڭ تىنچلىق تۇيغۇسىدىن ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان مۇھىم ۋە روشەن بەلگىلەرنىڭ بىرىدۇر .

« قۇتادغۇبلىك » يېزىلغان XI ئەسىردە ، ئەلدە ئېكسپىلاتاتسىيىنى يوق قىلىشنىڭ سىمۋولى قىلىنغان « بۆرە بىلەن قوزىنىڭ بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچىشى » قاراخانىلار ئوردىسىدىكى ۋەزىردىن كېيىنكىلا ئورۇندا تۇرىدىغان بىر ئوردا ئەمەلدارى تەرىپىدىن ئىشقا ئاشۇرۇشقا تېگىشلىك بولغان بىر سىياسەت ھالىتىدە كەسكىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىلەن ، ھۆكۈمرانلارنىڭ پۇقرالارغا رەھىمدىللىك قىلىشنىڭ سىمۋولى بولغان « مۇشۇكنىڭ چاشقاننى بېقىشى » تاكى سۇلالىسى ئوردىسىدىكى ۋەزىرلەر تەرىپىدىن مۇتلەق ئېتىراپ قىلىنمايدىغان ئىش ئىدى . مەنبەلەرگە قارىغاندا ، تاكى سۇلالىسى دەۋرىدە ، ئوتتۇرا تۇزلەكتە « مۇشۇكنىڭ چاشقاننى بېقىشى » دېگەن بىر ھېكايە پەيدا بولۇپ ، بىر مۇشۇكنىڭ بىر دانە چاشقان بالىسىنى چوڭ بولغانغا قەدەر پەرۋىش قىلىپ باققانلىقى ئاۋام ئارىسىغا تارقالغانىكەن . بۇنى پۇقرالار پادىشاھلارنىڭ ئىنسابىغا قارىتا تەگرىنىڭ رازىمەنلىكىدىن زاھىر بولۇۋاتقان مۆجىزە دەپ قارىشىپتىكەن . پادىشاھ بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ناھايىتى خۇرسەن بولغانىكەن . ئوردا

قازانغان سۇلتان يۇنۇسخان زامانىسىدىكى دوغلات قوۋمى ئىچىدىن چىققان ئىناۋەتلىك قوماندان ئەركا بەگ دەۋرىدىكى ئەھۋال: «مەملىكەت ھەرزىتى خانىنىڭ دەۋرىدە يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، جەننەتمۇ چىدىمايدىغان، ئىرەمنىڭ گۈلستانىغىمۇ تەنە قىلىدىغان دەرىجىگە يەتتى. خانىنىڭ دۆلىتىدە پۇقرالارمۇ ئەمەلدارلاردەك تۇرمۇش كەچۈردى» دەيدۇ (15).

موللا مۇسا سايرامى يازغان «تارىخى ئەمنىيە» دە، خوجىلارنىڭ يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغان چاغدىكى ئاچكۆزلۈكى بۆرىنىڭ قويغا ئېتىلغىنىغا ئوخشىتىلىپ: «ئۇلارنىڭ ھەربىرى بىر بۆرە بولۇپ خۇددى قويغا ئېتىلغاندەك، پۇقرالارنىڭ مال-مۈلكى ھەتتا ھاياتىغا ھۇجۇم قىلىپ خەلقە ھەددىدىن ئارتۇق زۇلۇم جاپا قىلدى ... خوجىلار يۇرتىنى ئىدارە قىلىش ئىشىنى، دۆلەت ۋە سىياسەت قائىدىلىرىنى بىلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقنىڭ ھالى خاراب بولۇپ چىدىغۇچىلىكى قالمىدى» (16) دەپ سۆزەتلەنسە، ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد جامالىدىن خوجىنىڭ يەكەنگە كېلىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان ۋاقتىدىكى ياخشى ۋەزىيەت بۆرە بىلەن قوينىڭ بىر يەردە سۇ ئىچكەنلىكىگە ئوخشىتىلىپ: «خوجام پادىشاھ ئىنئام-ئىھسان ۋە سېخىيلىكنىڭ ئىشىكىنى يوغان ئاچتى، ئادالەتنىڭ قانىتىنى كەڭ يايدى. نەتىجىدە قوي بىلەن بۆرە بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچتى، لاچىن بىلەن كەپتەر بىر جايغا ئۇۋا تۇتتى. ئىنسان گۈرۈھى ھەتتا پۈتۈن مەخلۇقات ئارىسىدىمۇ ئىتتىپاقسىزلىق، دۇشمەنلىك ۋە ئاداۋەت تۇگىتىلىپ، دوستلۇق ۋە مۇھەببەت، ئىشەنچ ۋە ساداقەتنىڭ قائىدىلىرى قوبۇلىشقا ئوخشاش نۇر چاچتى. مۇشۇ يول بىلەن ھەممىنى خۇشال-خۇرام، خاتىرجەم، بايىشاد، پاراۋان، بىغەم قىلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى» دەپ مەدھىيىلەنگەن (17).

5947 ۋە 5195- بېيتلاردا، ھاكىمىيەتنىڭ ئاللا (تەڭرى) تەرىپىدىن ھۆكۈمدارغا خەير - ئېھسان قىلىنغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ. بۇ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنىڭ ئىلاھ تەرىپىدىن بېرىلگەنلىكىنى ۋە بىر كىشىگە مەنسۇپ بولغان ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئىلاھنىڭ ئىلتىپاتى ئىكەنلىكىنى ئوچۇقلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ چۈشەنچە بويىچە ئېيتقاندا، ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققانلار ئادالەتنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىش لازىم بولۇپ، دۆلەتنى ئادىللىق بىلەن باشقۇرسا، خەلقنى زۇلۇمدىن قوتۇلدۇرۇپ باي قىلالسا تەختتە ئۇزۇن ئولتۇرىدۇ. ئەكسىچە بولسا، تەڭرى ئۇنىڭ قولىدىكى ھوقۇقنى قايتۇرۇۋېلىپ، باشقا بىر ئادىلراق ھۆكۈمدارغا تۇتقۇزىدۇ.

قەدىمكىلەرنىڭ تەختتە ئولتۇرۇش مۇراسىملىرىدىكى ھۆكۈمدار بولغۇچىنى قىزىل كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، قۇياشنى ئەگىشىپ ئايلاندۇرۇش، بوينىغا بوغۇق سېلىپ ئاتقا ئولتۇرغۇزۇپ سوئال سوراش قاتارلىق ئادەتلەر ئەنە شۇ چۈشەنچىنىڭ رەسىم-يوسۇندىكى ئىپادىلىنىشى بولۇپ، ئۇ، پروفېسسور سەي خۇكشىن تىلغا ئالغان «تەختكە ۋارىسلىق قىلىش قانۇنى» نىڭ ئەمدى بىخ سۈرۈۋاتقان «ھامىلە دەۋرى» دىكى ئەمەس بەلكى پىشىپ يېتىشكەن دېموكراتىك ئىدىيىلەر دەۋرىدىكى ئىنكاسىدۇر.

«جۇنامە. تۈركىلەر ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلگەن: «ھەربىر خاقان تۇنجى قېتىم تەختكە چىقىدىغان چاغدا، مەھرەملەر ۋە ئەمەلدارلار ئۇنى كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ قۇياشنى ئەگىشىپ توققۇز قېتىم ئايلاندۇرىدىكەن. ھەر قېتىم ئايلاندۇرۇلۇپ توختىغاندا، قول ئاستىدىكىلەر ئۇنىڭغا بىر قېتىم تەزىم بەجا كەلتۈرىدىكەن، ئاندىن يۆلەپ ئاتقا ئولتۇرغۇزىدىكەن ۋە بوينىغا يىپەكتىن بوغۇق سېلىپ ئۆلۈپ قالمىغۇدەك قىلىپ قاتتىق بوغىدىكەن. كېيىن بوغۇقنى بوشىتىپ،

ۆەزىرلىرى مەسلىھەتلىشىپ 100 كىشىلىك ئەمەلدارلار كېڭىشى تۈتكۈزۈپ، بۇ خاسىيەتلىك ئىشنى تەبرىكلىمەكچى بولۇشۇۋاتقاندا، ئاردىدىن بىر ۆەزىر ئوتتۇرىغا چىقىپ، مۇشۇكنىك چاشقانىنى يېيىشى تەگرىنىك ئىرادىسى. ھازىر مۇشۇك چاشقانغا ئىچ ئاغرىتىدىغان بوپقاپتۇ، بۇ قائىدىسىزلىكتۇر. ئۇنى قانداقمۇ تەگرىنىك ئىرادىسى دېگىلى بولسۇن؟ دېگەن. شۇنىك بىلەن بىر ئېغىز گەپ داغدۇغىلىق ئېچىلماقچى بولغان بىر چوڭ تەبرىكلەش مۇراسىمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋەتكەن (18).

ئېلىمىزنىك ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدا ياشايدىغان خەنزۇ خەلقىدە قەدىمدىن تارتىپ «پۇقرالار ئەمەلدارلارغا يۆلىنىپ ياشايدۇ، ئەمەلدارلار پادىشاھلارغا تايىنىپ ھايات تۇرىدۇ، جاھان بىرلا ئادەمگە تەئەللۇق بولىدۇ» دېگەن قاراش ناھايىتى ئۇزاق مۇددەت ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەنىدى (19). قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا بولسا بۇ خىل «ئەنئەنە» نىك تەسىرى نىسبەتەن ئاجىزراق بولۇپ، بۇلاردا ئۇلارنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان بىرخىل ھوقۇق چۈشەنچىسى ھۆكۈم سۈرەتتى.

ئۇلارنىك قارىشىچە، ھۆكۈمدارغا ھۆكۈمرانلىق سۈپەتلىرىنى تەگرى ئاتا قىلاتتى. بۇنداق ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى بويىچە ئىدارە قىلىش ھوقۇقى ھۆكۈمدارلارغا تەگرى تەرىپىدىن بېرىلەتتى. شۇڭا خەلقەر ئادەتتە خاقانلىرىنى كۆكنىك زېمىنىدىكى ۆەكىلىگە ئوخشىتاتتى. بۇ ھادىسە «قۇتادغۇبىلىك» - تە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ 740 -، 741 - يىللاردا، قەدىمكى تۈركىي خەلقەر شائىرىدىن بىرىنىك سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق «قۇت» نى «دۆلەت» سۆزىنىك ئۇيغۇرچە مەنىسى ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. يەنى مۇنداقچە ئېيتقاندا، «قۇت» سۆزىنى «دۆلەت» نىك ۋاريانتى سۈپىتىدە تىلغا ئالىدۇ. 5469، 5470، 1933، 1934، 1978،

تەختكە چىقىرىش مۇراسىملىرىدا كىگىز ئۆيلەردىن چىقىپ، كۈنچىقىش تەرەپكە يۈز كەلتۈرگەن بولسا، كېينكىلەر دەۋرىگە كەلگەندە مۇراسىملار مەسچىت ئىچىدە ئۆتكۈزۈلۈپ، قاتناشقۇچىلار رۇكۇدا ئولتۇرۇپ قىبلىگە يۈز كەلتۈرىدىغان بولدى. بۇنى «تارىخى ئەمنىيە» دە قەيت قىلىنغان كۇچا خەلقىنىڭ ئەھمەت ۋاڭ، مۇھەممەت قۇربانبەگ ھاكىم باشلىق سەككىز بەگنى ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىنىڭ مازىرىدا ئۇزۇن يىل ئىبادەت قىلغان راشىدىن خوجىنىڭ خەلق تەرىپىدىن ھىمايە قىلىنىپ، پادىشاھلىق قائىدىسى بويىچە ئاق كىگىز ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزۇلغانلىق ۋەقەسى، ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ مەھمۇددىن خوجىغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، قارا كالتەك بولۇپ قوزغىلىپ چىقىپ، جۇمە نامىزىدىن كېيىن مازار تېرەك دېگەن جايدا مىرزاجان ھەزرەت دېگەن كىشىنى، پادىشاھلىق قائىدىسى بويىچە ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزلىرىگە پادىشاھ قىلىپ تىكلىگەنلىكى ۋەقەسى، شۇنداقلا خوتەن خەلقىنىڭ ھەبىبۇللا ھاجىنى بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلار-نىڭ رەسىم-قائىدىلىرى بويىچە ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ پادىشاھلىق تەختىگە چىقارغانلىق ۋەقەلىرى (22) دەللەپ تۇرماقتا.

يەنىنچاقلىغاندا، پۇقرالارنى قويغا، ھۆكۈمرانلارنى قوي باققۇچىغا ئوخشىتىپ، قوي باققۇچىنىڭ قويلىرىنى ئوبدان ئاسراپ بۆرىلەرگە يەم قىلىۋەتمەسلىكىنى ھۆكۈمدارلارنىڭ پۇقرالىرىنى ئاسراپ زالىم، قانخورلارنىڭ بوزەك ئىتتىشىگە يول قويماسلىقىغا تەمسىل قىلىدىغان، قويۇق مىللىي تۇس ئالغان، ھازىرقى دەۋرىمىزدىمۇ مەلۇم ئىنكاس بولۇپ تۇرۇۋاتقان فېئودال خەلقچىلىق ئىدىيىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ۋە ئۇنىڭ راۋاجى بولۇپ، ئۇ، ئۇرقۇن

سەن بىزگە قانچە يىل خاقان بولۇپ بېرەلەيسەن؟ دەپ سورايدىكەن، گاڭگىراپ قالغان خاقان پۇقرالارغا ئۆزىنىڭ قانچە يىل خاقان بولۇپ بېرەلەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرەلمەيدىكەن، بۇ چاغدا قول ئاستىدىكىلىرى ئاغزىغا گەپ سېلىپ بېرىدىكەن. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ خاقانلىقتا قانچە يىل ئولتۇرالايدىغانلىقى مۆلچەرلىنىدىكەن.» (20)

تۈركلەرنىڭ قانۇن - تۈزۈمىدىكى پۇقرالىرى ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلماي جىنايەت ئۆتكۈزگەن ھۆكۈمدارلارنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغاندا، ئوقيانىڭ كىرىچى بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈرىدىغان ئادەتنىڭ بارلىقى يۇقىرىدىكى مەنبەدە بىزگە مەلۇم بولغان «بوينىغا يىپەك بوغۇق سېلىپ ئۆلۈپ قالمىغۇدەك قىلىپ قاتتىق بوغۇپ تۇرۇپ سوئال سوراش» بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

«جۇنامە» دە قەيت قىلىنغان تۈركلەرنىڭ دەپ قارالغان يۇقىرىقى ئادەت، ھازىرقى زامانىنىڭ نوپۇزلۇق تارىخى دەپ قارىلىۋاتقان تارىخلاردا، ئەينى زاماندا تۈركلەر بىلەن بىللە ياشىغان ئۇيغۇرلاردىكى «توي-تۆكۈن، ئۆلۈم-يېتىم مۇرا-سىملىرى» نىڭ مەزمۇنلىرى قاتارىغا قويۇلۇپ، «..... توققۇز نەپەر بۇيرۇق (ۋەزىر) خاتۇننى كۆتۈرۈپ ئوردا ئىچىدە قۇياشنى ئەگىشىپ ئوڭ تەرەپكە توققۇز قېتىم ئايلاندۇراتتى» شەكلىدە قەيت قىلىنىدۇ (21).

تارىخىي قەيتلەردىن مەلۇمكى، قەدىمكىلەرنىڭ بۇ قائىدە-يوسۇنلىرى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە تاكى يېقىنقى دەۋرلەرگىچە داۋاملاشتى. ئەمما ئۇنىڭدىكى كۈن تەگرىسىگە چوقۇنۇشنى مەزمۇن قىلغان «قۇياشقا ئەگىشىپ توققۇز قېتىم ئايلاندۇرۇش» ئادىتى ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلىپ، «كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ تەختكە چىقىرىش» ئادىتىلا ئەسلىسىنى ساقلاپ قالدى. قەدىمكىلەر ھۆكۈمرانلارنى

ئەمەلدارلارغا تاشلاپ قويسا، پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ يۇرت ۋە مەملىكەتنى يەنە بىر پۇقرا پەرۋەر پادىشاھقا تاپشۇرىدۇ» (26). يۇقىرىقى مىساللاردىن «قۇتادغۇبلىك» تە ئامايان بولغان خيالىي خەلقچىللىق قاراشلار بىر خىل مىللىي ئەنئەنىۋى تەرىكىبكە ئىگە ئىلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بۇ فېئودال خەلقچىللىق ئىدىيە ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى مىللىي تەركىبلەر بويىچە ئەمەس بەلكى سىنىپىي تەركىبلەر بويىچە كاتېگورىيەلەشتۈرگەن ئەڭ توغرا يېتەكچى ئىدىيە — ماركسىزم-لېنىنىزملىق مىللەت قارىشىغا زىت بولۇپ، تار دائىرىدىكى مىللىي، مەھەللىۋى كۆز قاراش ھېسابلانسىمۇ، ئەمما ئۇ، ماركسىزم ۋە ئىلمىي سوتسىيالىزمغىچە بولغان ئارىلىقتا يەنىلا غايەت زور تەرەققىيپەرۋەرلىك ھەم ئىلغارلىقتۇر. ئۇنىڭ مىنۇتىغا ھەرخىل ئۆزگىرىشلەر بولۇۋاتقان بۈگۈنكى دۇنيانىڭ ئەڭ زامانىۋى، ئەڭ توغرا ئىدىيىلىرى بىلەن سىغىشالمايى، يەنىلا پۇقرالارنىڭ ئۆزلىرى ئىچىدىن سايلانغان ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ۋە ئۇنىڭغا ۋەكىللىك قىلغان ھالدا ھوقۇق تۇتۇشىنى تەلەپ قىلغانلىقى ئارقىلىق ئاۋام ئارىسىدا ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولۇپ تۇرۇشى — ئۇنىڭ تارىخىي يىلتىزىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن ھەم چوڭقۇرلۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇلۇغ قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ياشىغان ۋاقتى تارىخچىلار ۋە «قۇتادغۇبلىك» شۇنا سلار بىردەك ئېتىراپ قىلغان پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، قانۇن، مەدەنىيەت جەھەتلەردە زور تەرەققىياتلارنى قولغا كەلتۈرگەن ئالتۇن دەۋرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى شۇنداقلا قانۇنلارنىڭ ئاياغ - ئاستى قىلىنغانلىقى تۈپەيلىدىن زاۋاللىققا يۈزلەنگەن كرىزىس دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە توغرا كەلدى.

ئابدىللىرىدىن باشلاپ قەلەمگە ئېلىنغان، «قۇتادغۇبلىك» تە مزكە مەللەشكەن، سەككاكى، ئەلشىر ناۋائى ۋە موللا مۇسا سايرامى ئەسەرلىرىدە ۋارىسلىق قىلىنغان بولۇپ، بىر تارىخىي ئىزچىللىققا ئىگە.

«قۇتادغۇبلىك» تە: «خەلق قوي، بەگ چوپان كەبىدۇر. چوپان خەلققە مېھرىبان بولماق كېرەك. ئىشكىتە نۇرغۇن ئاچ بۆرىلەر ياتىدۇ، ئېلىگ قوينى كۆزەتمەك كېرەك» دېيىلگەن (23). سەككاكى (شەيخ مۇھەممەت سەككاكى) ئۇلۇغبەگ دەۋرى (1409 — 1449) دىكى ئەل ئاسايىشلىق تاپقان ۋەزىيەتنى تەسۋىرلەپ: «رەئىيەت قوي ئېرۇر، سۇلتان ئەلگە چوپانۇ يا بۆرە، بۆرە ئولغايۇ قوي تىنغلى، چۇمۇ ساتىمىك شۇبان كېلدى» دېگەنىدى (24). ئەلشىر ناۋائى (1441 — 1501) «مەھبۇبۇلقۇلۇپ» دېگەن كىتابىدا «ئادىل پادىشاھ شەھەر ۋە مەھەللىلەرنىڭ پاسىبانى (كۆزەتچىسى)، يېزىدا قويلارنىڭ چوپانى (پادىچىسى) دۇر»، «ئادىل پادىشاھلارنىڭ مۇھاپىزەتچىلىكىدە قوي-قوزىلار بۆرىنىڭ خەۋپىدىن... خاتىرجەم ياشايدۇ» دېگەن (25). موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ئەمنىيە» دە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «پۈتۈن پادىشاھلار قوي باقىدىغان پادىچىغا ئوخشاش دېيىلىدۇ. بىر پادىچى ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان قوينى ئوبدان بېقىپ، ياخشى خەۋەر ئالسا، قويلار كۆپىيىدۇ، پادىچىنىڭ قوي ئىگىسى ئالدىدا مەرتىۋىسى يۇقىرى بولىدۇ؛ ئەگەر ياخشى باقماي بىپەرۋالىق قىلسا، قوي ئىگىسى قويلىرىنى باشقا پادىچىغا بېرىپ ئىلگىرىكى پادىچىنى ھەيدىۋېتىدۇ. ھەرقانداق پادىشاھ پۇقرالارنىڭ ھالىدىن ياخشى خەۋەر ئالسا، دۆلىتى زىيادە، مەرتىۋىسى ئۈستۈن بولىدۇ، يۇرت ۋە مەملىكىتى ئاۋات، كەڭرى، بايىاشاد بولىدۇ؛ مۇبادا ياخشى خەۋەر ئالماي بىپەرۋالىق قىلىپ، پۇقرالارنى زالىم - قانخور

كىرمەي، دىلنى پاك تۇتۇش، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۈننىتىنى بۇزماسلىق، ئىسلامنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئادىل پرىنسىپلىرى بويىچە ئىش كۆرۈش ۋە ئۇنىڭدا چىڭ تۇرۇش ھەققىدە قاتتىق نەسىھەت قىلىدۇ؛ تۆت چاھار يالارنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ ئۇلىنى تەشكىل قىلغانلىقىنى ھەم پەيغەمبەرنىڭ قانۇنىنى چۈشەندۈرگۈچىلەردىن بولۇپ، جاھالەتنى ئەلدىن كۆتۈرگەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ؛ ئوت، سۇ، ھاۋا، تۇپراق (تۆت تادۇ) بولمىسا، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ مەۋجۇت بولمايدىغانلىقىغا ئوخشاش، تۆت چاھاريالارنىڭ سۈپەت ئەمەللىرىنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا بولمىسا بولمايدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئىسل خىسلەت ۋە ئەخلاقلىرىنىڭ بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ خىسلەت ۋە ئەخلاقىغا ئايلانغاندىلا ئاندىن ھەقىقىي ھاياتلىقىنىڭ بارلىققا كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى قەيتىلىرىدە يەنە بىر تەرەپتىن تۆت تادۇدىن تەركىبلەنگەن تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئىچكى باغلىنىشلىق ئۆزگىرىشىنى سۈرەتلەپ بەرسە يەنە بىر تەرەپتىن بۇ تۆت تادۇ ئارقىلىق تۆت چاھاريالارنى سىمۋوللاشتۇرۇپ، ئۇلار ياشىغان ئەينى زاماندىكى خەلىپىلىك تالىشىش كۈرىشىنى ئوبرازلاشتۇرىدۇ.

يىغىنچاقلىغاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئەل تۇتۇش — ئاللانىڭ ئىرادىسى بويىچە «شەرىئەت» تە ۋاجىپ دەپ كۆرسىتىلگەن ئىشلار قاتارىدا، غازات — ئىسلام دىنىدا بەلگىلەنگەن پەرھىزلەرنى ئادا قىلىش مەنسىدە، جىنايى ئىشلار — ئاللانىڭ ئاخىرەت جازاسى ھەققىدىكى ۋەھىلىرى بويىچە، نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرى — ئىسلام دىنىنىڭ ئەخلاق قائىدە ئۇلچەملىرى بىلەن، ئالىملار بىلەن مۇئامىلە قىلىش — شەرىئەت ئۇلىمالىرىغا ھۆرمەت قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، بىلىملىك بولۇش — خۇدا تەرىپىدىن چۈشۈرۈلگەن

بۇ چاغدا فىلولوگىيە پەنلىرى كاندىداتى قەييۇم كەرىموفنىڭ ئېيتقىنىدەك «مەئىشەت، ئىشرەتپەرەسلىك، ئۆچمەنلىك، ئاداۋەت، نىزا، تۆھمەت، پىسىقى-پاسات، بۇزۇقچىلىق، مەيپەرەسلىك، كەيپ-ساپاغا بېرىلىش، تەكەببۇرلۇق، خىيانەت، بايلىق ۋە دۆلەتكە مەست بولۇپ، بارچە ياخشى خىسلەتلەردىن مەھرۇم بولۇش، مەنپەئەتپەرەسلىك، تەكەببۇرلۇق، باشقىلار مەنپەئىتىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە بايلىق توپلاش، كەڭ مېھنەتكەش ئاممىنىڭ ھەقىقي ھوقۇقىنى ئاياغ ئاستى قىلىش، تۆل-بىچارىلەرنىڭ ئىززەت نەپسىگە تېگىش، تىل-ھاقارەت ۋە تەمەخورلۇققا ئوخشاش ھۆكۈمران سىنىپلارغا خاس بولغان پەس ئادەتلەر ئەۋجىگە چىققانىدى.» (27) ھەر كۈنى دېگۈدەك فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە ۋە تەڭسىزلىكنى پەيدا قىلىپ تۇرىدىغان مانا مۇشۇ رېئال مەسىلىلەر يۈسۈپ خاس ھاجىپنا مۇھەممەد پەيغەمبەر زامانىسىدىلا ئىسلامىيەت ئارقىلىق خاتىمە بېرىلگەن «جاھىلىيەت دەۋرى» دىكى يامان ئىللەتلەرنىڭ ئىسلام دۇنياسىدا قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان نېجىس بىخلىرى ھېسابلىنىپ، بۇلارغا قارىتا كەسكىن تەدبىر قوللىنىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار دەپ قارالدى. شۇڭلاشقا ئۇ، دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى بولغان خانلىقنى ئىسلامنىڭ ئىپتىدائىي ئەندىزىسى بويىچە قۇرۇپ چىقىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «شەرىئەت» نى يېڭىلاش يولىدا قانۇن ھادىسلىرىنىڭ بەزى تەرەپلىرىگە پىكىر يۈرگۈزدى.

ئۇ «قۇتادغۇبىلىك» تە «شەرىئەت» نىڭ بىردىنبىر توغرا يول بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا يول تۇتۇشقا بولمايدىغانلىقىنى، ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋردە يامان ئىللەتلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىپ «شەرىئەت» نىڭ بۇلغانغانلىقىنى، ئۇنى ئىسلاھ قىلىپ تۈزەش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ؛ ئۇ، پادىشاھلارغا ئادىل قانۇن تۈزۈش، ھاۋايى-ھەۋەس ۋە نەپسىنىڭ كەينىگە

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىده قۇل بىلەن بەگنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولالماي قېلىشىغا مۇتلەق يول قويۇلمىغىنىغا ئوخشاش، ئۇنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبي قىسمى بولغان ھەربىي ئىدىيىسىده يەنە، دۆلەت مۇداپىئە سىستېمىسىنىڭ تۈزۈلۈكى بولغان ئارمىيىدىكى ئەسكەرلەرنى ئۆز ئىختىيارلىقىنى ئاساس قىلىپ ھەربىي سەپكە چاقىرماي، پۇقرالارنى قاقشىتىپ مەجبۇرىي تۈتۈپ كېلىشكە ياكى پۇلغا سېتىۋېلىپ ھەربىي قۇل قىلىپ ئىشلىتىشكە ئوخشاش ئادالەتسىز بولغان يوللار ئارقىلىق ھەربىي قوشۇننى تەشكىللىشىگە چەك قويۇلغان.

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلارنىڭ ئارمىيىسى مۇنداق تۆتكە بۆلۈنەتتى: بىرىنچى، ساراي مۇھاپىزەتچىلىرى؛ ئىككىنچى، خاس ئارمىيە؛ ئۈچىنچى، خاندان ئەزالىرى بىلەن ۋالىيلارنىڭ ۋە باشقا دۆلەت خادىملىرىنىڭ ئەسكەرلىرى؛ تۆتىنچى، دۆلەتكە تەۋە چىگىل، قارلۇق، ئۇغراق ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تەشكىلاتلىرىغا مەنسۇپ ئەسكەرلەر. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىنچى خىلدىكى ساراي مۇھاپىزەتچىلىرى ئىچىده ھۆكۈمدار ۋە مۆتىۋەرلەرگە تەۋە «غۇلام» لارنىڭ سېتىۋېلىنىدىغانلىقى، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ خىزمەتچىسى ھەم مۇھاپىزەتچىسى سۈپىتىدىلا ئىشقا سېلىنىدىغانلىقى (28). لېكىن دائىملىق ئارمىيە تۈرى بولغان خاس ئارمىيە ۋە باشقىلاردا بولسا، ئەسكەرلەرنى قۇللارنى سېتىۋېلىش يولى بىلەن ياكى مەجبۇرىي تۈتقۇن قىلىش يولى بىلەن تولۇقلىغانلىقتا ئائىت مەلۇماتلار يوق. تارىخىي قەيىتلەرگە قارىغاندا، تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرقۇن دەريا ۋادىسىدا قۇرغان دۆلەتلىرى ھەربىي تەشكىلات خاراكتېرىدىكى دۆلەتلەر ئىدى. ھەربىي ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئەسكىرىي ئىشلار توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقان چاغدا

دەۋرىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خەلق ئارىسىغا تارقالغان «مۇلەن داستانى» دېگەن ناخشا ئەنە ئاشۇ «ئەسكەر-لىكنىڭ مىراس قېلىش تۇزۈمى» ئۈستىدىن ئوقۇلغان شىكايەتنامىدۇر. ئۇنىڭدا مۇلەن ئاتلىق بىر قىزنىڭ ئەسكەرلىك مىراس قالغان بىر ھەربىي ئائىلىنىڭ قىزى بولۇپ، دادىسىنىڭ قېرىپ ئۆلەي دەپ قالغان ئەمۋال ئاستىدىمۇ چېرىك تىزىملاش دەپتىرىدىن ئىسمىنىڭ ئۆچۈرۈۋېتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئەرەنچە ياسىنىپ دادىسىنىڭ ئورنىغا ئەسكەرلىككە بارغانلىقى ۋە ھاياتىنى چېرىكلەر ئىچىدە ئۆتكۈزگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان تارىخىي ھېكايىلەر بىزگە بىچارە كەمبەغەل بەقمىسز كىشىلەرنىڭ ۋە باللىرىنىڭ مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كېتىلگەنلىكى ھەققىدە مەلۇماتلار بەرمەكتە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھەربىي ئىشلار ئىدىيىسىدە مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان ئەھۋاللارنى ياقلايدىغان بىرمۇ تەرەپنىڭ بارلىقىنى ئۇچرىتالمىدى بولمايدۇ. بەلكى قاراخانىلار خاندانلىقىدىكى بەزى ھۆكۈمرانلار دەۋرىدە بەزى رايونلاردا يۈرگۈزۈلگەن ۋە يۈرگۈزۈلۈشكە تەمشىلۇاتقان ئارمىيىنى پۈتۈلا قۇل سېتىۋېلىش يولى بىلەن تولۇقلاشقا ئۇرۇنىدىغان ئەھۋاللارغا قارشى قويۇلغان «ئالتۇن، كۈمۈش خەجلەپ قۇل سېتىۋالما، سېخىي بولۇپ خەزىنەڭدىكى مالنى تارات، ئەرلەر شۇ چاغدا ئۆز رازىلىقى بىلەن قېشىڭغا توپلانغاي ۋە ساڭا ساداقەت بولۇپ ياۋۇغا قىلىچ، پالتا ئۇرۇپ جەڭلەردە بولغاي.»(30) دېگەن مەردلىك، سېخىيلىك ۋە ئادىللىقنىڭ پۈرىقى كېلىپ تۇرىدىغان بىر خەلقچىللىق ئىدىيە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.

تارىختا ئۆتكەن ئاتاقلىق پەيلاسوپلاردىن ئارىستوتېل (مىلادىدىن ئاۋۋالقى 322 ــ 384-يىللار) بىلەن فارابى (مىلادى 870 ــ 950-يىللار) لار دەۋرىت ۋە جەمئىيەت

« قاراخانىلارنىڭ مۇنتىزىم ھەربىي قوشۇنى بولۇپ، قوماندان سۇ باشى، ئەسكەر سۇ دەپ ئاتىلاتتى. قاراخانىلار ھەربىي مەجبۇرىيەت قانۇنىنى يولغا قويغان، ئۇلار ئۆزىگە قاراشلىق جايلاردىكى خەلقتىن قانۇن بويىچە ئەسكەر قوبۇل قىلاتتى.»(29)

بۇ خىل چاقىرىققا بىنائەن ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمى قاراخانىلار سۇلالىسى بىلەن زامانداش بولغان سۇڭ سۇلالىسىنىڭ « ئەسكەرلىككە مەجبۇرىي تۇتۇش تۈزۈمى » دىن ئۆزگىچە ئىدى.

تارىخىي قەيىتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئېلىمىزنىڭ شىيا، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى (قىسقارتىلىپ ئۇچ دەۋر دېيىلىدۇ) دەۋرىدە « پۇقرا-ئەسكەر تۈزۈمى » يولغا قويۇلغان، بۇ تۈزۈمدە چېرىكلەر بىلەن تېرىقچى دېھقانلارنىڭ پەرقى يوق ئىدى. تىنچلىق چاغلاردا چېرىكلەر دېھقانچىلىق قىلاتتى، ئۇرۇش ۋاقتىدا جەڭگە باراتتى، جەڭ ئايلىنىشىغا يەر تېرىيتتى. بۇنداق تۈزۈم 2000 يىل داۋام قىلغان. چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە شياڭ يادىنىڭ قانۇن ئۆزگەرتىشى بىلەن دۆلەتتە « چاقىرىققا بىنائەن ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمى » يولغا قويۇلغان. ۋېي، شۇ، ۋۇ، شەرقىي جىن ۋە غەربىي جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئۇرۇشنىڭ ئاۋۇپ، چېرىكلەرنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىشى بىلەن دۆلەتتە « ئەسكەرلىكنىڭ مىراس قىلىش تۈزۈمى » يولغا قويۇلغان. بۇنىڭدا ئەسكەر بولغان ئادەم ئۆمۈر بويى ھەربىي ۋەزىپە ئۆتەيتتى، ئۆلسە بالىسى، بالىسى ئۆلسە بالىسى ئىزباغا سەپلىنەتتى، شۇنداق قىلىپ ئەسكەر بولۇش ئۆمۈرۋايەت ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قالاتتى. سۇي، تاڭ دەۋرىدە « ئوردا چېرىك تۈزۈمى » سۇڭ دەۋرىدە « ئەسكەرلىككە مەجبۇرىي تۇتۇش تۈزۈمى »، يۈەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە « ئەسكەرلىكنىڭ مىراس قىلىش تۈزۈمى » يولغا قويۇلغان. شىمالىي سۇلالىلەر

ئۇخلايدىغان، ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ھەرگىز ئۆز ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلمىغان بىر كىشىلۈكنى غايىۋى جەمئىيەتنىڭ ئوبرازىنى سىزىپ چىققان. ئەپسۇسكى، ئۇلارنىڭ بۇ كۆز قاراش ۋە غايىلىرى ئىشقا ئاشمىغان. ئەمما يۇسۇپ خاس ھاجىپ بولسا، بىرىنچىدىن، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئارىستوتېل ۋە فارابىلاردەك ئارزۇ قىلىشقان «غايىۋى دۆلەت» لىرى ھەققىدە شېرىن چۈش كۆرمىگەن؛ ئىككىنچىدىن، روسسو ۋە توماس مورلاردەك باشقا ئەلدىن «دانىشمەن كىشى» تەكلىپ قىلىپ كېلىپ، ئادىل قانۇن تۈزۈۋېرىپ چىقىشنى شۇنداقلا ئىشقا ئاشمايدىغان «ئوتوپىيە» لىك خام خىيال دۆلىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلمىغان، ئەكسىچە، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ «نۇشرۋان ئادىل» ى بولۇپ، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتكە بۇ ئاستە قاتناشقان، ئۆزى ياشاۋاتقان دۆلەتنىڭ رېئال تۈرمۇشىنى ئىنچىكە كۆزىتىپ، بۇزۇلۇشقا باشلاۋاتقان مەۋجۇت دۆلەت تۈزۈمىدىن ئۆزىگە كېرەكلىك دېتال ئېلىپ ئۇنى ئۆزى تەتقىق قىلىۋاتقان قانۇنشۇناسلىق ئىلمىگە خام ماتېرىيال قىلغان، ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى بارلىق بۇلغىنىشلارنىڭ ھەممە مەنبەلىرىنى ئىزدەپ تېپىپ، ئۇنى تىزگىنلەش، ئۆزگەرتىش، ئىسلاھ قىلىش شۇنىڭدەك قانۇن بىلەن قاتتىق باشقۇرۇشنىڭ پروگراممىسىنى تۈزۈپ چىققان.

ئۇچىنچى، «قۇتادغۇبىلىك» — مۇكەممەللارنىڭ «چىڭگىزخان ياسىقى» بىلەن يەكەن — ھەئىدىيە خانلىقى قانۇن-تۈزۈملىرىنىڭ بەرپا قىلىنىشىدا چوڭ رول ئوينىغان

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇنچىلىق تارىخىدا تۇنجى بولۇپ قانۇن ھەققىدىكى نەزەرىيىنى كۆپ تەرەپلىمە شەرھلەپ، بىر يۈرۈش سىستېمىلىق بولغان قانۇن ئارقىلىق تۈزۈمنى تەلىماتىنى يارىتتى، ئۇنىڭ بۇ تەلىماتى ئەينى چاغدا

توغرىسىدا نۇرغۇن ئاقىلانە كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ ئەمما ئۇنى ئۆزى ياشاۋاتقان مەۋجۇت جەمئىيەتنىڭ رېئال ئەھۋالى بىلەن بىرلەشتۈرەلمىگەن. شۇڭا ئۇلار ئارزۇ قىلىشقان «غايىۋى دۆلەت» توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشۇپ، بىر غايىۋى جەمئىيەتنىڭ ساماۋى ئوبرازىنى سخېمىلاشتۇرۇپ چىققان. XVIII ئەسىر ئويغىنىش دەۋرىدىكى فرانسىيىنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرى ۋە بۇرژۇئا دېموكراتچىسى روسسو «ئىنسانلار تەڭسىزلىكىنىڭ مەنبەسى ۋە ئاساسى ھەققىدە» (1755-يىل)، «ئىجتىمائىي پۇتۇم ھەققىدە» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلىرىدە كۆپ قېتىم قانۇننى شەرھلەپ، ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى تەڭسىزلىكنىڭ مەنبەسى ۋە ئۇنى تۈگىتىشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە خېلى ئىزدەنگەن، ھوقۇق بىلەن قانۇننىڭ مۇناسىۋىتىنى چوقۇم توغرا بىر ياقلىق قىلىش لازىملىقىنى، خەلق چوقۇم قانۇننىڭ ئىجادچىسى بولۇش كېرەكلىكىنى، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەمنىڭ باراۋەر بولۇش لازىملىقىنى، قانۇن ئىمتىيازنىڭ مەلۇم شەخسگە باقمىغان بولۇپ قېلىشىغا ھەرگىز يول قويماسلىقىنى، قانۇننى بۇيرۇقۇازلىق بىلەن شەكىللەندۈرۈشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى، خەلقنىڭ قانۇننى يېڭىلاش ھوقۇقىنىڭ بولىدىغانلىقىنى جاكارلىغان، ئەمما ئاخىرىدا قانۇن تۈزگۈچى كىشى چوقۇم باشقا دۆلەتتىن تەكلىپ قىلىپ ئەكېلىنگەن «دانىشمەن كىشى» بولۇشى كېرەك، دېگەننى تەرغىب قىلغان. دۇنيادا تۇنجى بولۇپ خيالىي سوتسىيالىزمغا ئاساس سالغان ئەنگلىيىلىك خيالىي سوتسىيالىزمچى توماس مور ئۆزىنىڭ 1516 - يىلى يازغان «ئوتوپىيە» دېگەن كىتابىدا، ئوتوپىيە ئارىلىدا، ئەمەلدارلىرى سايلام بىلەن بارلىققا كەلگەن، جەمئىيەت تىنچ، تەرتىپى ياخشى بولغان، ئۇرۇش، زوراۋانلىق تۈگىگەن، ئوغرى، قاراقچىلار يوقالغان، پۇقرالىرى كېچىسى ئىشىك تاقىماي

« ئوغرى، بۇلاڭچى، ئالدامچى، ساختىپەزلەرگە جازا ھۆكۈم قىلىشقا ۋە پۇقرالارنىڭ ئائىلە، مال-مۈلۈكلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى ئەرز-دەۋالىرىنى بىر ياقلىق قىلىش» قا قويغان ھەمدە « ھۆكۈم قىلىنغانلىكى ئۈشلار قالدۇرۇلماي خاتىرىگە ئېلىنسۇن، كېيىنكىلەردىن ھەرقانداق كىشىنىڭ ئۇنى ئۆزگەرتىشىگە رۇخسەت قىلىنمىسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرگەن (33). « يۈەن سۇلالىسى تارىخى. گۇباۋيۇنىڭ تەرجىمھالى» دە، چىڭگىزخاننىڭ « بەش مادداىلىق قانۇن ئېلان قىلغان» لىقى ھەققىدە خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان (34).

لىن يۈنچىڭ ئەپەندىنىڭ 1936-يىلى 8-ئايدا « 禹贡» (يۈگۈڭ) نىڭ 5-جىلد، 12-سانىدا ئېلان قىلىنغان « موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىشىنىڭ سەۋەبلىرى» دېگەن ئەسىرىدە، موڭغۇللارنىڭ ئەسلىدە يېزىقى يوق بولۇپ، ياغاچقا بەلگە سېلىش ئارقىلىق خاتىرە تۇتىدىغانلىقى، مىلادى 1204-يىلى چىڭگىزخاننىڭ نايمانلارغا قىلغان جازا يۈرۈشىدە ئۇيغۇر زىيالىيسى تاتاتۇڭا قولغا چۈشكەندىن كېيىن ئاندىن يېزىق ئىشلىتىشكە باشلىغانلىقى قەيت قىلىنغان. ئۇ ئەسىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ موڭغۇللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىشىنى « يۈەن سۇلالىسى تارىخى. تاتاتۇڭانىڭ تەرجىمھالى» دىن باشلايدۇ. تاتاتۇڭا ئەسلىدە نايمان تۆرىسى تايانخاننىڭ تامغا تۇتقۇچى ئەمەلدارى بولۇپ، چىڭگىزخان نايمانلارنى مەغلۇپ قىلغاندا، ئۇ، چىڭگىزخان تەرىپىدىن قولغا چۈشكەن. كېيىن موڭغۇللارغا ھاكىمىيەتچىلىك ئىلمى (يەنى مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى) ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگەتكەن.

« يۈەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 124-جىلد — « تاتاتۇڭانىڭ تەرجىمھالى» دا مۇنداق دېيىلگەن: « تاتاتۇڭا ئۇيغۇر بولۇپ، زېرەك، سۆزمەن ۋە ئۆز دۆلىتىنىڭ يېزىقىغا ناھايىتى پۇختا ئادەم ئىدى. نايمان تۆرىسى تايانخان ئۇنى

قاراخانىلار سۇلالىسى ۋە كېيىنچە موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى، شۇنىڭدەك يەكەن — سەئىدىيە خانلىقى قانۇنچىلىقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا ئاساس سالدى.

«قۇتادغۇبىلىك» — قاراخانىلار دەۋرى ئۇچۇنلا ئەمەس، ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ، ئۇزۇنغىچە ئۆز تەسىرىنى ساقلاپ كەلگەن. چىڭگىزخانمۇ «قۇتادغۇبىلىك» كە تەقلىدەن «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» نى يازدۇرغانىدى (31).

مىلادى XIئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان موڭغۇللار ئۆزلىرىنىڭ مەشھۇر سەركەردىسى چىڭگىزخاننىڭ رەھبەرلىكىدە ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلىپ قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلاندى. مانا مۇشۇ چاغدا ئۇلارنىڭ يازما قانۇنلىرى تەدرىجىي بارلىققا كەلدى. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، چىڭگىزخان دەۋردە قانۇن، پەرمانلار «يازاق» (kazay)، «ياسا» (assay) ۋە «يازا» (azay) دەپ ئاتالغان بولۇپ، بەزى ھاللاردا «تۆرۈ» (Törü) دەپمۇ ئاتىلاتتى. لېكىن بۇ چاغدىكى قانۇن رەسمىي سىستېمىلىق قانۇن كودېكسىتكە ئايلانمىغان بولۇپ، موڭغۇللارنىڭ ئادەت قانۇنى بولغان «يازاق» ۋە «تۆرۈ» لەر ئوگدايخان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئاندىن رەسمىي رەتلىنىشكە باشلىدى، كېيىنچە تارىخىي كىتابلاردا «موڭغۇل ياسىقى» دەپ ئاتالدى. «موڭغۇل ياسىقى»، «تارىخىي مەنبەلەردە «بىلىك ياساق» ۋە «چىڭگىزخان ياسىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئىلمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلىرىدە ئېيتىلىشىچە، موڭغۇللار «ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقىنى ئۆزلىرىنىڭ مىللىي يېزىقى ئورنىدا قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئاندىن يازما قانۇنلىرى بارلىققا كېلىشكە باشلىغان» ئىدى (32). «يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى» دا قەيت قىلىنىشىچە، چىڭگىزخان شىجىر خۇتۇخۇنى زاروغاچ (سوتچى مەنسىدە) لىققا تەيىنلەپ

چۇشۇرۇشى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى مەخسۇس ئۆگەنگەن. چىڭگىزخاننىڭ مۇھۇرداری تاتاتۇڭا (بەزى ماتېريالاردا تاش ئاتۇن دەپمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ) ئۇنىڭغا ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنى مەخسۇس ئۆگەتكەن (36).

بۇ موڭغۇللارنىڭ تارىخىدا بولسۇن مەيلى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا بولسۇن، ئوخشاشلا تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە بولۇپ، ئەينى چاغدا يالغۇز ئېلىمىزنىڭ يۈەن سۇلالىسى تارىخىنى پۈتكۈچىلەرنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغاپلا قالماستىن، بەلكى دۇنيا جامائەچىلىكىنىڭمۇ دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغىغانىدى.

«موڭغۇل ياسىقى» نىڭ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلىدىغانلىقى ھەققىدە تەخمىنەن مىلادى 1388 — 1450 - يىللىرىغىچە ياشىغان ئەرەب تارىخچىسى ئىبن ئەرەبشاھ: «چاغاتاي ئادەملىرىدە (قەدىمكى) ئۇيغۇر يېزىقى دېگەن بىر خىل يېزىق بار. بۇ يېزىق موڭغۇللارنىڭ يېزىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەممىگە مەلۇم ... بۇ يېزىق بىلەن خىزمەتكە بەلگىلەش پەرمانلىرى، بۇيرۇقلار، خەت-ئالاقىلەر، غەزەللەر، تارىخ، ھېكايە شۇنىڭدەك چىڭگىزخاننىڭ ئەمر-پەرمانلىرى يېزىلىدۇ. كىمكى بۇ يېزىقنى بىلسە، ئۇ خار بولمايدۇ» دېگەنىدى (37).

نېمىس شەرقشۇناسى بروككلمان (38)«قۇتادغۇبلىك» نىڭ ۋېنا نۇسخىسىغا 1942-يىلى يازغان سەككىز قىسىملىق چوڭ كىرىش سۆزىنىڭ 2-قىسمى — «يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە «قۇتادغۇبلىك» تە: «تارىخچى ئىبنى ئەرەبشاھ چىڭگىزخان زامانىسىدا موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىغا «قۇتادغۇبلىك» نامى بەرگەنلىكىنى سۆزلىگىنىگە ئوخشاش، راشىدىننىڭ مەشھۇر «جامىئوت تاۋارىخ» ناملىق كىتابىدىمۇ «چىڭگىزخان قۇتادغۇبلىكى» دىن مەلۇمات بەرگەنلىكىنى

ئۇستاز تۇتقان ھەم ئالتۇن تامغىسىنى، پۇل ۋە ئاشلىق باشقۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغان. تەيزۇ (چىڭگىزخان) نايمانغا قوشۇن تارتىپ، ئۇنىڭ دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلغان چاغدا، تاتاتۇڭا ئۆزى ساقلاۋاتقان تامغىنى ئېلىپ قاچقان، ئەمما ئۇزاق ئۆتمەي قولغا چۈشكەن. خان ئالىيلىرى ئۇنىڭدىن: تايانخاننىڭ پۇقرالىرى ۋە زېمىنى پۈتۈنلەي ماڭا قارام بولدى. تامغىنى ئەپچىپ نېمە قىلماقچىدىڭ؟ دەپ سورىغان. ئۇ، مېنىڭ ۋەزىپەم تامغىنى ساقلاش، ئۇنى ئۆلگۈچە ساقلايمەن، خوجايىنىمنى تېپىپ ئۇنىڭگە تاپشۇرىمەن. بۇنىڭدىن ئۆزگە غەرىزىم يوق، دەپ جاۋاب بەرگەن. بۇنىڭدىن خان ئالىيلىرىنىڭ كۆڭلى سۈيۈنۈپ، دىيانەتلىك، ۋاپادار ئادەم ئىكەنسەن، دېگەن ۋە ئۇنىڭدىن، تامغا نېمىگە ئىشلىتىلىدۇ؟ دەپ سورىغان. تاتاتۇڭا: پۇل ۋە ئاشلىقلارنى چىقىم قىلىش، ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش قاتارلىق ھەممە ئىشلاردا پەرماننىڭ ئىناۋەتلىك بولۇشى ئۈچۈن تامغا بېسىلىدۇ، دەپ جاۋاب بەرگەن. ئۇ، خان ئالىيلىرىنىڭ دىتىغا يېقىپ قالغانلىقتىن ئالىيلىرى ئۇنى ئۆز يېنىدا ئېيقالغان. شۇنىڭدىن كېيىن پەرمان ۋە يارلىقلارغا تامغا بېسىلىدىغان بولغان. خان ئالىيلىرى، تامغىنى يەنە شۇ تاتاتۇڭانىڭ ئۆزىگە تۇتقۇزغان. خان ئۇنىڭدىن يەنە، دۆلىتىڭلارنىڭ خېتىنى ئوبدان بىلەمسەن؟ دەپ سورىغان. تاتاتۇڭا ئوبدان بىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان. كېيىن خان تەرىپىدىن ئۇنىڭغا پەرمان چۈشۈرۈلۈپ، شاھزادە-بەگزادىلەر-گە دۆلەت تىلى (موڭغۇل تىلى) نى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىشنى ئۆگىتىپ چىقىش بۇيرۇق قىلىنغان» (35).

يەنە بەزى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، «يۇەن سۇلالىسى مەخپىي تارىخى» دا قەيت قىلىنغان چىڭگىزخانىڭ ئەدلىيە ئەمەلدارى شىجر خوتوخۇ چىڭگىزخانىڭ كىچىك خوتۇنى بالا قىلىۋالغان تاتار بولۇپ، ئۇ، چىڭگىزخانىڭ يارلىق

«تۆرۈ» (Torii) نى «چىڭگىزخان قانۇنى» دەپ تەرجىمە قىلغان ھەمدە ئۇنى «قارىماققا بۇلار توپلاپ رەتلەنگەن موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ تەبىيار چارىسى بولۇپ ... كۆپسانچىلىرى دەۋرىمىزگە رىۋايەت ھالىتىدە يېتىپ كەلگەن، ئەزەلدىن يېزىق ھالىتىدە بولغان ئەمەس» دەيدۇ. XVII ئەسىردە شەرىپىدىن ئەلى يەزدىنىڭ «زەپەرنامە» (تۆمۈرنامە) سىنى پارىسچىدىن فرانسۇز تىلىغا تەرجىمە قىلغان پەتىس دېلاكرويكس (Patis dela croixs) «موڭغۇل ياسىقى» نىڭ 22 ماددىسىنى خاتىرىگە ئالغان بولۇپ، ئۇزىنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇنىڭ يەنە نۇرغۇن ماددىلىرىنى خاتىرىلىۋالالمىغانىكەن (41).

ماراكەشلىك مەشھۇر مۇسۇلمان سايياھەتچىسى ئىبنى بەتۇتە «موڭغۇل ياسىقى» ھەققىدە توختىلىپ: «چىڭگىزخانىنىڭ قانۇنى - نىزاملىرى پۈتۈلگەن رىسالىلەر توپلىمى (ياساق) دەپ ئاتىلاتتى» (42) دېسە، XIII ئەسىردە ياشىغان ئىران تارىخچىسى رەشىدىدىن ئەتامۇلىك جۇۋەينى چىڭگىزخانىنىڭ قانۇنى ھەققىدە توختىلىپ: «تاتارلارنىڭ يېزىقى بولمىغانلىقتىن، ئۇ موڭغۇل بالىلىرىغا ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىنىش، مۇناسىۋەتلىك ياساق، پەرمان، بۇيرۇقلارنى خاتىرىگە ئېلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن، بۇ خاتىرىلەر (ياساق) دەپ ئاتىلىپ چوڭ خانىنىڭ خەزىنىسىدە ساقلىناتتى، ھەربىر خان يېڭىدىن تەختكە چىققاندا، قوشۇنلارنى يۆتكەپ ئىشلىتىشكە توغرا كەلگەندە ياكى خانىنىڭ دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشى ئۆتكۈزۈلگەندە، ئۇلار بۇنى خەزىنىدىن ئاچقىپ ئۇنىڭدا دېيىلگەن تەلىماتلار بويىچە ئىش قىلاتتى ھەمدە بەلگىلەنگەن ئۇسۇل-چارىلەر بىلەن قىسىملارغا ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، ئايماق، ۋىلايەت ۋە شەھەرلەرنى زەبىت قىلاتتى» دەيدۇ (43).

جۇۋەينىنىڭ بۇ مەلۇماتى «جامىئوت تاۋارىخ» نىڭ ئاپتورى

بىلمىز» دەيدۇ (39).

رۇس ئالىمى مېلئۇرانسكى، ھندۇشاھ شەمسۇل كاتىپنىڭ «دەستۇرۇل كاتىپ فى تاينىل مەراتىپ» ناملىق XIV ئەسىر-گە ئائىت كىتابىدا، ئىلىخانىلار دۆلىتىدە ئادالەت ئىشلىرىغا ئاساس بولغان «يارغۇچى» دەپ ئاتىلىدىغان «خەلق ھاكىمىيەت تىلىرى» گە ئائىت تەلىماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر كىتابقا «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن نامنىڭ بېرىلگەنلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىنى موڭغۇللارغا مۇئەللىملىك ۋە كاتىپلىق قىلغان ئۇيغۇرلار ئارقىلىق موڭغۇللارنىڭ ئوقۇپ ئۆگەنگەنلىكىنى ۋە «يارغۇچىلار» - غا ئائىت تەلىماتنامىلەر توپلىمىغا بېرىلگەن «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن ئىسىمنىڭ شۇبھىسىز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن كىتابىدىن كۆچۈرۈپ قوللىنىلغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى (40). ئەپسۇسكى، «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن كىتاب دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن. پەقەت تۆۋەندە تولۇق تېكىستى بىلەن بىرمەكچى بولغان بىر «پارچە» لا ساقلىنىپ قالغان، پەرىزىمىزچە، «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېيىلگەن كىتاب كۆپىنچە ئالىملار تەرىپىدىن «موڭغۇل ياسىقى» دەپ ئاتالغان «تۆرۈ» (قانۇن) لارنىڭ يىغىندىسى بولۇشى مۇمكىن.

«موڭغۇل ياسىقى» ھەققىدە تارىخچىلار خىلمۇ خىل پەرەز ۋە ھۆكۈملىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقانىدى. بەزىلەر ئۇنى موڭغۇللارنىڭ قانۇنى دېيىشكە بولمايدۇ، ئەگەر ياخشىسى ئۇنى موڭغۇللارنىڭ دىنىي ئېتىقاد قائىدىلىرى دېيىش كېرەك، دېسە، 1840 - يىلى مەشھۇر ئەسەر «تارىخىي رەشىدى» - نى پارسچىدىن ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغان ئالىم ئېرىسكىن (Erskine) ئۇيغۇرلارنىڭ «ئادەت قانۇنى» بولغان

كۆچۈرۈپ ئۆزلەشتۈرگەن دېگەن پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، ئەمما «بۇلارنىڭ ھەممىسلا موڭغۇللارنىڭ (قۇتاد-غۇبلىك) نامىنى يۇسۇپنىڭ كىتابىدىن كۆچۈرۈپ قوللانغانلىقىنىڭ دەللىلىرىنى تەشكىل ئەتمەيدۇ» دەيدۇ(45). بروككلمان ئەپەندى بۇ ھۆكۈمدە شۇنداق بىر چوڭ خاتالىققا يول قويىدۇكى، ئۇ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» دېگەن ئەسىرىنى «ئۇيغۇرچە بىر ئەسەر ئەمەس» دەپ تونۇيدۇ ھەمدە «(خاقانىيە) تىلى بىلەن يېزىلغان ئىسلامى بىر مەسىلات» نىڭ موڭغۇللارغا مۇئەللىملىك ۋە كاتىپلىق قىلغان بۇددىست ياكى خرىستىئان مۇرتى بولۇشى مۇمكىن بولغان ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئوقۇپ ئۆگىنىلىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس، «ئۇلارنىڭ بۇ ئىسلام ئەسىرىنى موڭغۇللار ئىچىدە تارقىتىشلىرىغا ئەسلا ئىمكان بولماس ئىدى» دەيدۇ(46). ئۇ مانا مۇشۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى تارىخلىرىنى يەككە چۈشىنىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى قانۇنچىلىق ئەھۋالىنى چورتلا ئىككىگە بۆلۈپ تاشلايدۇ، بۇ ئىككى دەۋر قانۇنچىلىقىنىڭ «قۇتادغۇبلىك» تىكى مۇجەسسەملىشىشكە قارىتا پۈتۈنلەي ئېگىلىزملىق يول تۇتىدۇ. بىزچە، ئۇ، بىرىنچى قەدەمنى ۋە ئىككىنچى قەدەمنى ئوخشاشلا خاتا باسىدۇ. ئەگەر ئۇ، قاراخانىلار دەۋرىدىكى «خاقانىيە» تىلى دېيىلۇاتقان «قۇتادغۇبلىك» تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر تىل بولۇپ، «خاقانىيە» تىلىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ XI ئەسىرىدىكى راۋاجى ئىكەنلىكىنى، ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن بۇددىست ئۇيغۇر تەرجىمانلىرى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان «ئالتۇن يارۇق» تىكى «ئىلگىرى قانلارنىڭ كونى تۆرۈسىن ئايماق

راشىدىننىڭ «ئىلىخانىلار خەزىنىسىدە ساقلانغان بىلىم كىتابى بار» لىقى توغرىسىدىكى قەيىتلەر شۇنداقلا «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ «B. مۇقەددىمە» سىدە كۆرۈلگەن «مەشرىق پادىشاھى، ماچىنلارنىڭ بېگى، بىلىملىك، ئاقىل دۇنيا باخشىلىرىنىڭ ھەممىسى كىتابنى ئۆزىنىڭ قىلىپ، باشقىلارغا بەرمەي پۈتۈنلەي ئۆزلەشتۈردى ۋە خەزىنىلىرى ئىچىگە يوشۇردى. بۇ كىتاب ئادەملەرنىڭ بىر-بىرىگە مىراس قالدۇ، نادانلارغا بېرىلمەيدۇ. بۇ كىتاب پايدىلىقكى، زىيانلىق ئەمەس. بىراق كۆپچىلىك تۈركلەر ئۇنىڭ مەنىسىنى ئوقمايدۇ» (44) دېگەن قەيىتلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇلسا، «موڭغۇل ياسىقى» نىڭ ياكى مۇنداقچە ئېيتقاندا «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن كىتابنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن ئۇلۇغ ئەسىرنىڭ بۇ ئاستە تەسىرى بىلەن مەيدانغا كەلگەنلىكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «ئادالەت» نى ئۆلچەم قىلغان قانۇن ئارقىلىق ئەلنى ئىدارە قىلىش ئىدىيىسىنىڭ موڭغۇل دۆلەتلىرىنىڭ قانۇنچىلىق ئىشلىرىغا تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئوچۇقلىشىدۇ. (بۇ جەھەتتىن چىڭگىزخان ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان تاتاتۇڭانى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ).

ئەپسۇسكى، «قۇتادغۇبىلىك» نى تۈركىيە ئالىمى رېشىت رەھمىتى ئاراتتىن بەش يىل بۇرۇن ئوقۇپ تەتقىق قىلغۇچىلار-دىن بولغان كارىل بروككىلمان ئەپەندى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى شۇنداقلا «قۇتادغۇبىلىك» تىكى دۆلەتنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش تەلىماتلىرىنىڭ موڭغۇللارنىڭ دۆلەت قۇرۇش ۋە قانۇن تۈرغۇزۇش پائالىيەتلىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئىنكار قىلىپ، ئىبنى ئەرەبشاھ، راشىدىدىن ۋە مېلئورانسكى قاتارلىق تارىخچى ۋە ئالىملار گەرچە، «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن كىتابنى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن كىتابىدىن

مەنىلىرىگىمۇ خاتا تەبىر بېرىدۇ.

ئەسلى گېپىمىزگە كەلسەك، پروفېسسور مېلئورانسكى موڭغۇللارنىڭ «چىڭگىزخان قۇتادغۇبلكى» دېگەن كىتابى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» دېگەن كىتابىدىن كۆچۈرۈپ ئۆزلەشتۈرۈلگەن دېگەن پىكرىنى ئىسپاتلاشتا، يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان ھىندۇ شاھ شەمسۇل كاتىپنىڭ «دەستۇرۇل كاتىپ فى تايىنىل مەراتىپ» دېگەن كىتابىدىن مۇنداق بىر «پارچە» نى ئىستاتا كەلتۈرىدۇ. بۇ «پارچە» نىڭ تېكىستى مۇنداق:

«ئىككىنچى قىسمى، بىرىنچى باب، بىرىنچى پارچە، تۆتىنچى بۆلەك: ئۇلۇغ پايتەخت شەھىرىدە ۋەزىرلەر قانۇنى توغرىسىدادۇر.»

«..... بىرىنچى خىلى: قەبىلە ئاقساقاللىرى، بۇيۇك ئوردا ۋەزىرلىرى، نائىپلار ۋە ۋىلايەت ھاكىملىرى بىلىش كېرەككى، دىن ۋە دۆلەت ئىشلىرىنىڭ نىزامى، شەرىئەت ھەم مەملىكەت كېڭەشلىرىنىڭ ئۇيغۇنلۇقى، ئىككى بۇيۇك ۋە خەتەرلىك ئىشنىڭ قىلىنىشىغا باغلىقتۇر، بۇ ئىككى ئىش بىر - بىرىدىن ئايرىلىش زامانىنىڭ زۆرۈرىيىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەستۇر.

بۇ ئىككى نەرسىنىڭ بىرىنچىسى، شەرىئەت ئەمىر - مەرۇپلىرىنى كۆچەيتىش ۋە ئىسلامىيەت ھۆكۈملىرىنى يۈرگۈزۈشتۇر (تەگرى ئۇنى قىيامەت كۈنگىچە ۋە ئاخىرقى تىنىقىغىچە داۋاملاشتۇرسۇن!).

«ئىككىنچىسى، ئادالەت يولىغا تايىنىش ۋە ئىنساپ ئىگىلىرىنىڭ ھايا-سىغا (ئۆزىنى تۇتۇشىغا) قايتىشقا ماسلىشىشتۇر ...»

«ئەگەر بۇ ئىككى ئىشتىن بىرى شەرمەندىلىك بىلەن تاشلىۋېتىلسە ئۆزلۈكىدىنلا سەلتەنەت ھۆكۈملىرى بۇزۇلىدۇ ۋە مەملىكەت ۋەزىيىتى تۇراقسىزلىنىدۇ.»

ئاتلىغ يگرمنچ بۆلۈك» (پادىشاھلارنىڭ، خانلارنىڭ ھەقىقىي قانۇنلىرىنى ئىزاھلاش يىگرمنچى بۆلۈم،) «راچاشاستارتگمە بەگلەر تۆرۈسىن ئوقتىماق ئاتلىغ يىگرمنچ بۆلۈك» (راجاشاستار دېگەن بەگلەرنىڭ قانۇنلىرىنى چۈشەندۈرۈش يىگرمنچى بۆلۈم) دېگەنگە ئوخشاش(47) شەكىللەردىكى خاتىرىلەر بىلەن مۇسۇلمان ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» دېگەن كىتابىدىكى مۇشۇ شەكىلدىكى نۇرغۇنلىغان قەيتىلەرنىڭ تىل جەھەتتىكى بىردەكلىكىنى بىزچىلىك بىلەلىگەن بولسا ئىدى، ئۇ چاغدا ئۇ، ھەرگىز كۆلكىگە قالمىغان بۇنداق ئەخمىقانە يەكۈننى چىقىرىپ ئۆزىنىڭ «چوڭ ئالىم» لىق شان - شەرىپىگە داغ تەگكۈزۈۋالمىغان بولاتتى.

«قۇتادغۇبلىك» نى ئەنە ئاشۇنداق «تەتقىق» قىلغان ۋە شۇنداقلا «قۇتادغۇبلىكنىڭ يېزىلغان دەۋرىدىن ۋە قەشقەر دىيارى تەۋەلىرىدىن قالغان تارىخىي ۋە تىل يادىكارلىقلىرى ئەپسۇسلىنارلىق دەرىجىدە ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئەسەرنىڭ قازانغان شۆھرىتى ۋە كۆرسەتكەن تەسىرى زۆرۈرىيىتىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلمەيمىز» دەپ خۇلاسىگە كەلگەن پروفېسسور بروككلمان يەنە، ئۆز نۆۋىتىدە «قۇتادغۇبلىك بولسا، دۆلەتنىڭ بېشىدا تۇرغانلارنىڭ قانۇن تۈرغۇزۇش ئۇسۇللىرى ۋە باج - سېلىقلارنى يېغىش تەدبىرلىرىنى كۆرسىتىدىغان بىر كىتابتۇركى، بۇ ھەر كىمگە بىلدۈرمەي يالغۇز ئىش باشقۇرغۇچىلارغىلا خاس ئىدى» دەيدۇ(48). ئەمما يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىگە بۇ ئاستە تەسىر كۆرسەتكەن ئوتتۇرا ئەسىردىكى «ئىسلام جامائەت قانۇنى تەلىماتى» دىن زادىلا خەۋىرى بولمىسا كېرەك. شۇڭا ئۇ تېخىمۇ تۇيۇق يول تۇتۇپ، «چىڭگىزخان قۇتادغۇبلىكى» دېگەن كىتاب تىلغا ئېلىنغان پارسچە «پارچە» نىڭ

ئىككىنچى قېتىم دەۋاغا قالدۇرۇلغان بولسا، قانۇن ھۆكۈمى بويىچە جاۋاب بېرىلىپ دەۋاسى ھۆكۈمسىز قالىدۇ. ئەمدى مۇشۇ سەۋەبلىك، ئۆزىگە پايتەخت قانۇنى ۋەزىرلىكى مەجبۇرىيىتى بېرىلىپ ھەر ئىشتا ئۇنىڭغا بويسۇنىدۇ ۋە ئۇنىڭ سۆزىدىن چىقمايدۇ. چىڭگىزخاننىڭ قانۇنىغا قارىغاندا ئۇنىڭ چىقارغان پەرمانلىرىنى موڭغۇل ئاقساقاللىرى قايتىدىن كۆزدىن كەچۈرۈشمەيدۇ. ئادالەت مەھكىمىسىگە كەلگەن دەۋاگەرلەر، قانۇنغا ئويغۇن ھالدا ئۇنىڭ نۆكەرلىرىگە ۋە قانۇن كاتىپىغا جاۋاب بېرىشىدۇكى، بۇلارغا قاراپ ئۆز ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا كىرىشىدۇ.

... پۈتۈن موڭغۇل ئوردىسى بايان تېمور باخشىنى ئۇلۇغ ئوردىنىڭ قانۇن ئەمەلدارى دەپ تونۇيدۇ. دەۋالارنى ئۇنىڭغا ھاۋالە قىلغان موڭغۇللار ئۇنى < قۇتادغۇبىلىك > قانۇنىغا ئاساسەن بەرگەچكە، توغرا سۆز ۋە ھۆكۈمدىن سىرتقا چىقارمايدۇ. ئۇنىڭ ھۆكمىگە ئىشتىراك قىلىشقا باشقىسىنىڭ ھەققى بولىدىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭغا ئېتىراز بىلدۈرىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئېلىشمايدۇ.

ئالتىنچى خىلى: شەيخ ئەلى ئەزەلدىنلا موڭغۇل ئاقساقاللىرى بىلەن ۋە قانۇنچىلىرى بىلەن سۆھبەت قىلغان ھەم خىزمەت تىلرىدە بولغانىدى؛ قانۇنچىلىق قائىدىلىرىنى ياخشى بىلەتتى. چىڭگىزخان < قۇتادغۇبىلىكى > ۋە خاقانىنىڭ ھۆكۈملىرىنى ناھايىتى ياخشى ئۆگەنگەنىدى.»(52)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى توغرىسىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان تەتقىقاتلار ئۇچۇن شۇنچە نۇرغۇن ئىلمىي قىممەتكە ئىگە يېپ ئۇچلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان بۇ « پارچە » نى ئۆز تەتقىقاتىدا مېلئورانسكىدىن ئۆز ئەينى بويىچە كۆچۈرۈپ ئىستاتا كەلتۇرگەن بروككلمان مۇشۇ « پارچە » نىڭ ئاران $\frac{1}{16}$ گە تەڭ كەلگۈدەك ئۇچ قۇر گەپ بىلەن

« ئادالەت ئاساسلىرىنى تۇرغۇزۇش، چىڭگىزخان دۆلىتىنىڭ ۋە موڭغۇل سۇلتانلىرىنىڭ ئىجادلىرىدىن بولۇپ، ئۇلار بۇنى يولغا قويغاندىن كېيىن ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتتىش ۋە ئۇنى ھۆكۈملىرى توغرىسىدىكى قائىدىلىرىگە ئاساسەن مۇقىملاشتۇرغان ھالدا ئۇلارغا ماسلىشىشنى ئۆزلىرى ئۈچۈن بىر شەرىئەت (ئەمەل قىلىدىغان يول) ھېسابلىغان ۋە ئادالەت ھەم ئىنسابقا ماسلىشىشتا ناھايىتى تىرىشچانلىقلار كۆرسەتكەنلىكلىرىدىن، بۇ كىرىش سۆزگە ئاساسەن، يارلىقلىشتا ئادالەت تۇرغۇزۇش ۋە ئىنساپ قىلىش تۈيغۇلىرى پەيدا قىلغان قۇدرەت ۋە كۈچ ئىگىلىرى، موڭغۇل ئاقساقاللىرىنىڭ ۋە ئوردا سەردارلىرىنىڭ ماسلاشماقتىن ئۆزگە يول تاپالمىغانلىقلىرىدىن ئادالەت ئۆرنەكلىرىنى مۇلاھىزە قىلىشنى زۆرۈر ھېسابلىغان.

بايان (تەمۇر) جانابلىرى، يېتەرلىك ۋە ئىقتىدارلىق موڭغۇل سۇلتان ۋە ئالىيجانابلىرىنىڭ قائىدە-مىزانلارنى چۈشىنىشتىن ئىلگىرىكى ۋە ئۇلارنىڭ قانۇنلارنى بىلىشى جەھەتلەردە ھەممە ئالىيجانابلاردىن ئەڭ ئىلگىرى كەلگەنلىكىدىن ۋەزىرلەر قانۇنىي يولى ۋە موڭغۇللارنىڭ يارلىقلىرىدىن پەيدا بولغان ئۆرنەكلەرنىڭ مۇلاھىزە قىلىنىش ئىشلىرى ئۆزلىرىگە بېرىلگەنىدى. ئەنە شۇنداق بولغاچقا، چىڭگىزخان ﴿قۇتادغۇبىلىكى﴾ دەل كۆرۈپ ئوقۇغانلىقىمىز ۋە بۈيۈك ھاكىملار (49) دىن كۆرگەنلىكىمىزدەك، موڭغۇللارنىڭ ئىشلىرىنى مۇلاھىزە قىلىش بىلەن ھەپىلەشكەن ۋە ئادالەت ھەم ئىنساپ يوللىرىدىن ئىنچىكىلىنىپ ئايرىلمايى ۋە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلىلەرنى جاساق (50) ھۆكۈمگە ئاساسەن كەسىپ ئاتاشقان ئىككى تەرەپتىن بىرىنىڭ توغرا ئىكەنلىكى چۈشىنىلسە — كېرەكلىك يەرگە ئەۋەتىلىشكە — ئۆزىنىڭ قۇلىغا ئىلام (51) بېرىدۇ. ئەگەر مەھكۇم بولغۇچى

باشقا ئىككى نەرسە بولۇپ، ئالدىنقىسىنىڭ ۋاقتى كېيىنكىسىدىن بۇرۇن ئىكەنلىكى ئاھايىتى ئېنىقتۇر. «ۋەزىرلەر قانۇنى يولى» دېگەن يول بولسا، شەك - شۇبھىسىزكى، چىڭگىزخان دۆلىتىدىن بۇرۇن پەيدا بولغان قاراخانىلار خاندانلىقى قانۇنشۇناسى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» بايان قىلىنغان «قۇتادغۇبلىك» دېگەن كىتابىدىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان «ۋەزىر بولىدىغان كىشىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدا» ھۆكۈمرانلارغا بەلگىلەپ بېرىلگەن قانۇنىي يولنىڭ دەل ئۆزىدۇر. چۈنكى، موڭغۇل دۆلەتلىرىدە چىڭگىزخاننىڭ يىگىرمە ئوچ يىللىق ھايات‌تىدىن خاتىرىلەنگەن «جاساق» لارنى ئۇيغۇرلارنىڭ يارىدىمى بىلەن تۈزۈپ چىقىشىدىن بۇرۇن «ۋەزىرلەر قانۇنى يولى» دېپىلىدىغان يولنىڭ بولمىغانلىقى، «چىڭگىزخان جاسىقى» دېپىلىۋاتقان «موڭغۇللارنىڭ يارىتىلىشلىرىدىن پەيدا بولغان ئۆرنەكلەر» نىڭ «ۋەزىرلەر قانۇنى يولى» دىن خېلى زامانلار كېيىن پەيدا بولغانلىقى ھەممىگە ئايدىڭ ئىش بولۇپ، بايان تۆمۈر باخشىسىغا «پايتەخت قانۇن ۋەزىرلىكى» يەنى «ئۇلۇغ ئوردىنىڭ قانۇن ئەمەلدارى» لىق مەنسىپىنىڭ بېرىلگەنلىكىمۇ ئۇنىڭ «قۇتادغۇبلىك» دە نىزاملاشتۇرۇلغان «ۋەزىرلەر قانۇنى يولى» نى ئاھايىتى پۇختا بىلىدىغانلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر.

يۇقىرىدىكى بۇ «پارچە» دە يەنە موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ «ئادالەت ئاساسلىرىنى ... ھۆكۈملىرى توغرىسىدىكى قائىدىلىرىگە ئاساسەن مۇقىملاشتۇرغان» لىقى، «ئۇلارغا ماسلىشىشنى ئۆزلىرى ئۈچۈن بىر شەرىئەت (ئەمەل قىلىدىغان يول) ھېسابلىغان» لىقى ھەم شۇنداقلا «ماسلاشماقتىن ئۆزگە يول تاپالمىغانلىقلىرىدىن ئادالەت ئۆرنەكلىرىنى مۇلاھىزە قىلىشنى زۆرۈر ھېسابلىغان» لىقى، پۈتكۈل موڭغۇل ئوردىسىنىڭ

یەنی «بۇ مەتندىن (چىڭگىزخان قۇتادغۇبلىكى) دېيىلگەن بىر ئەسەرنىڭ بارلىقى ئېنىق. بۇنىڭدا (قۇتادغۇبلىك) دېگەن نامنىڭ پەقەت يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىگىلا خاس ئەمەسلىكى كۆرسىتىلگەندۇر» دېگەن بىلەن خۇلاسىلەيدۇ.

بىزچە بۇ «پارچە» — يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئۇتتۇرىغا قويۇلغان «ئەلنى ئادالەتلىك قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» مەسىلىسىنىڭ موڭغۇل يايلاقلىرىغا يېتىپ بارغانلىقىنى، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ «قۇتادغۇبلىك» تە ئېيتىلغان «چارۋىچىلارنىڭمۇ قانۇنلارنى ئۆگىنىۋالالايدىغان» لىقى توغرىسىدىكى تەلىماتلاردىن ھەم موڭغۇل تىلىنى پىششىق بىلىدىغان، ھەم «قۇتادغۇبلىك» تىلىنى پىششىق بىلىدىغان ئۇيغۇرلار ئارقىلىق مەنپەئەتلەنگەنلىكىنى ئوچۇق بىر شەكىلدە كۆرسىتىپ تۇرىدۇ.

«پارچە» دە، «چىڭگىزخان قۇتادغۇبلىكى» دېگەن ئەسەرنىڭ «موڭغۇللارنىڭ ئىشلىرىنى مۇلاھىزە قىلىش» نى مەزمۇن، «ئادالەت ئاساسلىرىنى تۇرغۇزۇش» نى مەقسەت قىلغان بىر ئەسەر بولۇپ، موڭغۇل دۆلەتلىرىدىكى «ۋەزىرلەر قانۇنى يولى ۋە موڭغۇللارنىڭ يارىتىلىشلىرىدىن پەيدا بولغان ئۇرنەكلەرنىڭ مۇلاھىزە قىلىنىش ئىشلىرى» نىڭ «موڭغۇل سۇلتان ۋە ئالىيجانابلىرىنىڭ قائىدە - نىزاملارنى چۈشىنىشتىن ئىلگىرىكى ۋە ئۇلارنىڭ قانۇنلارنى بىلىشى جەھەتلەردە ھەممە ئالىيجانابلاردىن ئىلگىرى كەلگەن» بايان تېمىغا دېگەن ئۇيغۇرغا «بېرىلگەن» لىكى، «پۈتۈن موڭغۇل ئوردىسى بايان تېمىغا باخشىنى ئۇلۇغ ئوردىنىڭ قانۇن ئەمەلدارى دەپ تونۇيدۇ» غانلىقى قەيت قىلىنغان. يۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ يەردە ئېيتىلغان «ۋەزىرلەر قانۇنى يولى» بىلەن «موڭغۇللارنىڭ يارىتىلىشلىرىدىن پەيدا بولغان ئۇرنەكلەر» باشقا-

« ئادالەت مەھكىمىسى » نىڭ كىتابىمىزنىڭ 3 - بابىدا توختالغان « مەھكىمە مەزالىم » نىڭ دەل ئۆزى ئىكەنلىكىنى دەللىلەشنىڭ شۇنداقلا بەش تومۇق « ئەرەب ئەدەبىياتى تارىخى » ناملىق مەشھۇر ئەسەرده يەڭگىللىك بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نۇرغۇن مەشھۇر يەرلىك ئاھالىگە مەنسۇپ كىشىلەرنى ئەرەب دەۋالغان بروككلمان ئەپەندىنىڭ بۇ يەرده كەتكۈزۈپ قويغان سەۋەنلىكىگە ھەيران قېلىشىنىمۇ زۆرۈرىيىتى قالمايدۇ.

دېمەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىنىڭ ئوبرازلىق ئىنكاسى بولغان « (قۇتادغۇبىلىك) قارا خانىلار سىياسىي ھاياتىنى ئىلىم، ئادالەت، ئەخلاق ۋە قانۇن بىلەن ئۆزگەرتىشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك قانۇن دەستۇرىغا ئايلانغان » (53) بولۇپ، « موڭغوللار زامانىدا ... مەھكىمە ئورگانلىرىنىڭ ئىگىلىشى كېرەك بولغان ھوقۇق قائىدىلىرى مەجمۇئەسى »(54) بولغان بولسا، XVI ئەسىرده « يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتى توغرىسىدىكى نەزەرىيىۋى تەپەككۇرى... سەئىدىيە (يەكەن خانلىقى) خانلىق قانۇنىنىڭ تۈزۈلۈشىگە... ئاكتىپ تەسىر كۆرسەتتى ۋە ئىلھام بەردى » (55). گەرچە بۇنى ئىسپاتلايدىغان تارىخىي ئىسپاتلىق ھۆججەت قولىمىزدا بولمىسىمۇ، ئەمما بۇ ئىزچىللىقنىڭ شاھىدى سۈپىتىده بىر ماتېرىيال قولىمىزدا تۇرۇپتۇ، ئۇ بولسىمۇ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 2-خانى سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئۇلۇغ قانۇنشۇناس يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ « قۇتادغۇبىلىك » دېگەن كىتابىنى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى چاغاتاي تىلىغا تەرجىمە قىلدۇرۇپ چىققانلىقى ۋە شۇنداقلا ئۇلۇغ ئالىمنىڭ مازىرىنى قىزىل دەريا سىنىڭ بويىدىن ھازىرقى ئورنىغا يۆتكەپ ياساتقانلىقىدۇر.

« بەزى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان

قانۇن ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلەنگەن بايان تۆمۇرنىڭ «ئادالەت مەھكىمىسى» دە دەۋا سوربغانلىقى، دەۋالارنىڭ ئىككى خىل يول بىلەن يەنى بىرى «شەرىئەت» يولى بىلەن، يەنە بىرى «ئادالەت» يولى بىلەن سوربلىدىغانلىقى، بۇنىڭ «ئىككى بۇيۇك ۋە خەتەرلىك ئىش» ئىكەنلىكى، «بۇ ئىككى ئىش بىر - بىرىدىن ئايرىلىش زامانىنىڭ زۆرۈرىيىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس» لىكى، «ئەگەر بۇ ئىككى ئىشتىن بىرى شەرمەندىلىك بىلەن تاشلىۋېتىلسە، سەلتەنەت ھۆكۈملىرى ئۆزلۈكىدىنلا بۇزۇلىدۇ ۋە مەملىكەت ۋەزىيىتى تۇراقسىزلىنىدۇ» غانلىقى ناھايىتى ئوچۇق بىر شەكىلدە قەيت قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا شۇ چاغدا قۇرۇلغان «ئادالەت مەھكىمىسى» گە كېلىپ دەۋا ھاۋالە قىلغان موڭغۇللارنىڭ ئەرزلەرنى «قۇتادغۇبىلىك» قانۇنىغا ئاساسەن» سۈنغانلىقى، بايان تۆمۇرنىڭ «چىقارغان پەرمانلىرىنى موڭغۇل ئاقساقاللىرى قايتىدىن كۆزدىن كەچۈرۈشمەيدۇ» غانلىقى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ناھايىتى روشەنكى، بۇ «پارچە» موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئادالەت ئاساسلىرىنى تۈرغۈزۈشلىرىنىڭ قانداقتۇر يەنە شۇ «پارچە» نىڭ بىر يېرىدە ئېيتىلغاندەك، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل «ئىجاد» لىرى ئىكەنلىكىنى ئەمەس بەلكى «دىن ۋە دۆلەت ئىشلىرىنىڭ نىزامى» نى ئۇلارنىڭ كىتابىمىزنىڭ 3-بابىدا مەخسۇس توختالغان «سۇلتانلارنىڭ ھۆكۈملىرى توغرىسىدىكى قائىدىلىرى» بايان قىلىنغان «جامائەت قانۇنى تەلىماتى» ۋە ئۇ ئۆزلەشتۈرۈلگەن «قۇتادغۇبىلىك» كە «ئاساسەن مۇقىملاشتۇرغان» لىقىنى، «ئادالەت ئۆرنەكلىرىنى مۇلاھىزە قىلىش» تا «قۇتادغۇبىلىك» - كە «ماسلاشماقتىن ئۆزگە يول تاپالمىغان» لىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مانا بۇلار ئالدىدا بايان تۆمۇر دەۋا سوربغان

سوۋغا تەقدىم قىلىشىدىغان چاغدا، ئۇلار ﴿ تۆرە ﴾ (قانۇن، قائىدە) دىكى ئادەت بويىچە بىر-بىرىگە مەدھىيە قوشاقلىرى ئوقۇشقان، ئۇلار سۆھبەتتە ھۆكۈمەت ئىشلىرى، ھەربىي ئىشلار، شۇنىڭدەك دۆلەتنىڭ قانۇن-نىزام (تۆرە) لىرىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى قاتارلىق مۇھىم چوڭ-چوڭ مەسىلىلەر ئۈستىدە تەپسىلىي پىكىر ئالماشتۇرۇشقان، كېلىشىم ئىمزالايدىغان چاغدا ئەمىر جەبباردىگەن قانۇن ئەمەلدارى ۋە دوغلات دىگەن مۆھۈردارلار بىللە بولغانىدى» (57). شۇڭا «نەتىجىدە بۇ ئىككى جايدا يىگىرمە يىل تىنچلىق ۋە ئامانلىق ۋۇجۇدقا كەلدى. مىسالغا ئالساق، ھەرقانداق كىشى قۇمۇلدىن ئەنجانغا بارماقچى بولسا يول ئۈستىدە ھېچقانداق باج تۆلىمەيتتى، ئۆزىگە ئوزۇق-تۈلۈك ئالمايتتى، بارغانلىكى جايىدا مېھمانغا ئوخشاش كۈتۈلۈپ، ئوزۇقلىنىدىغان، قونىدىغان يەرنى تېپىۋالالايتتى» (58).

بۇ مەلۇمات شۇ ۋاقىتتا يەكەن — سەئىدىيە خانلىقى تەۋەسىدە يۇقىرى دەرىجىدىكى تىنچلىق ۋەزىيىتىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى، ئۇغرى، قاراقچى، بۇلاڭچى، زومىگەرلەرنىڭ ئازايغانلىقىنى، خەلقنىڭ غەم - ئەندىشىلىرىنىڭ تۈگىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«سۇلتان سەئىدخان تەختكە ئولتۇرۇش بىلەن تەڭلا ھەممىدىن ئاۋۋال زالىملارنى يوقىتىپ، خەلقنى زۇلۇم، ئىغىرچىلىقتىن خالاس قىلدى»، «پۇقرالارنىڭ نامراتچىلىقتىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىشى ئۈچۈن دۆلەتتىن ئېلىنىدىغان ئون يەللىق باج-سېلىقنى ئالماسلىق توغرىسىدا سىياسەت بەلگىلىدى»، «قوشۇنلار ئوتتۇرىسىدا مۇستەھكەم تەرتىپ ئورناتتى، ئۆز بېشىمچىلىقىغا قاتتىق چەك قويۇلدى، پۇقرالار مەنپەئىتىگە زىيان كەلتۈرۈلىدىغان قانداق بىرەر ئىش سادىر بولىدىكەن، يۇز-خاتىر قىلىنماستىن دەرھال بىر تەرەپ

يۇسۇپ خاس هاجىپنىك قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىرىنى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى چاغاتاي تىلىغا تەرجىمە قىلدۇرغان بولۇپ، بۇ تەرجىمە نۇسخىسىنى ئاتۇشلۇق رىشاتخان دېگەن كىشى 1936-يىلغىچە ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما شۇ يىلى قەشقەردە بولغان ئىسيانىدا ماخۇسەن ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن كۆيدۈرۈپ تاشلانغان. رىشاتخاننىك ئېيتىشىغا قارىغاندا كىتاب ناھايىتى سانىدا، ئۇقۇمۇشلۇق، جانلىق تىل شەكلى ۋە گۈزەل تەسۋىرىي ۋاستىلەر بىلەن تەرجىمە قىلىنغان.» (56) بۇنىڭدىن تاشقىرى، يەكەن-سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە يولغا قويۇلغان «ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» تەدبىرلىرى ۋە شۇ تەدبىرلەرنىڭ نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن ياخشى ۋەزىيەتمۇ بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

سۇلتان سەئىدخان دەۋرىدە قانۇننىك ئىجرا قىلىنىشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلدى. «سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تارىخىدىن مەلۇمكى، سۇلتان سەئىدخان مىلادى 1516-يىلى 2-ئايدا (922-ھىجرىيە مۇھەررەم ئېيى) يەنى ھاكىمىيەت ئۇستىگە چىقىپ ئىككى يىلدىن كېيىن، بۆلگۈنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تۇرپان خانى، ئاكىسى مەنسۇرخان بىلەن كىچىك ئىنىسى ئىمىن خوجىنىڭ ۋاستىچىلىكى ئارقىسىدا ئۇچرىشىش جايى ۋە ۋاقتى توغرۇلۇق بىر يىل تەييارلىق كۆرگەندىن كېيىن ئاقسۇنىڭ ئاۋات دېگەن جايىدا داغدۇغىلىق ئۇچرىشىپ، تۇرپان بىلەن قۇمۇلنى يەكەن — سەئىدىيە خانلىقىغا تەۋە قىلدى. مەلۇم بولۇشىچە، مەنسۇرخان ياشقا چوڭ، سۇلتان سەئىدخان بولسا «تۆرە» (قانۇن) ئىشلىرىغا ماھىر ئىدى. ئىككىيلەن ئۇچرىشىدىغان چاغدا سۇلتان سەئىدخان[1] مەسلىھەت بېرىپ ئۆزىنىڭ نامىنى كېيىن، ئاكىسى مەنسۇرخاننىڭ نامىنى خۇتبىدە ئاۋۋال ئوقۇتتى، بىر - بىرىگە

ئەمما سۇلتان سەئىدخان مىرزا ھەيدەر كوراگانغا، سىز ئۇنى ھازىرچە خىزمەتچىگىزگە تاپشۇرۇپ بېرىپ تۇرۇڭ، كېيىنچە قانداق جازالىغۇڭىز كەلسە شۇنداق جازالاڭ، دەيدۇ. ئەمەلدارلار تاراپ كەتكەندىن كېيىن، ياراتقان ئاللانىڭ مېھنى ئۇنىڭ قەتلى قىلىشىدىن ساقلاپ قالغىنىغا بولغان رەھمىتىم ئۇچۇن، ئوغرىلىغان ئاتنى ئۇنىڭغا بېرىۋېتىڭ. ئاندىن قول ئاستىدىكىلەرگە ئېيتىڭ، ئۇلار بۇنى مۇشۇ يەردىن يولغا سېلىۋەتسۇن، ئۇنداق بولمىغاندا، بۇ بىچارە ئۇزىنىڭ قىلماقچى بولۇپ ۋەدە قىلغان ئىشلىرىدىن ئۇز خوجايىنىغا ھېساب بېرەلمەي تەڭسىلىتا قالىدۇ، دەيدۇ(51)

يەكەن — سەئىدىيە خانلىقى يولغا قويغان «ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» تۇزۇمى خەلقنىڭ تىنچلىقى ۋە خاتىرجەملىكىنى كاپالەتلەندۇرۇشتە يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەشەببۇس قىلغان ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنىڭ پۈتكۇل جەمئىيەتنىڭ ھاياتىغا سىڭىپ كىرىشىنى يېزلەتتى. بۇ ئالدى بىلەن خانلىقنىڭ ئەدلىيە ئورۇنلىرىدا خىزمەت قىلىدىغان قانۇن خادىملىرىنى «قۇتادغۇبىلىك» تە ئۇتتۇرىغا قويۇلغان تەلەپلەر بويىچە دىنىي ئىلمىدە پىشقان، تەقۋادار، قانۇندىن خەۋىرى بار كىشىلەر ئىچىدىن تاللاپ تەيىنلەشتە ۋە شۇ ئارقىلىق قانۇنلارنىڭ ئادىل ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىشىدا ئىپادىلەندى.

يەكەن — سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانلار قانۇننىڭ ئادىل ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۇچۇن ھەر جۇمە كۇنى دەرد-ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەرنى مەخسۇس قوبۇل قىلىپ، خەلقنىڭ دەردۇئەھۋالىنى بىۋاستە ئاڭلىغاندىن سىرت، خادىملارنىڭ سۇنغان كوكلاتىغا ئىشىنىپلا قالماي، ئۆزلىرى پۇقراچە ياسىنىپ خەلق ئىچىگە بېرىپ ئەھۋال ئۇقۇشاتتى. خانلىقتىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ

قىلىندى » (59).

مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشچە ، سۇلتان سەئىدخاننىڭ توبرا ئاتلىق بىر ئەمەلدارى بولۇپ ، ئۇ ئەزەلدىن ئوردىغا ھېلىپ خانغا كۆرۈنۈش قىلمايتتى ، ئۇ دائىم موغۇلستان ۋە ئۆزبېك چۆللىرىدە قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى . بىر قېتىم خاننىڭ زىياپىتىدە ئىچىملىكنى كۆپ ئىچىۋېلىپ جېدەل چىقارغانلىقى ئۈچۈن سۇلتان سەئىدخان زىياپەت مەيدانىنىڭ ئۆزىدىلا ئۇنى ئۆلتۈرمەكە ھۆكۈم قىلغان . جاللاتلار شۇ ھامان ھازىر بولۇپ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالغان ، ھەمدە بۇلاڭچىلىق ، قاراقچىلىق قىلغانلار شۇنىڭدەك خانغا بويۇنتاۋلىق قىلغانلارغا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن ، ئۇنىڭ كېسىلگەن كاللىسى شەھەر سىپىل دەرۋازىسىغا ئېسىپ سازايى قىلىنغان (60) .

سۇلتان سەئىدخان دەۋرىدە ، ئۇنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكىدىن ئادەم ئۆلتۈرۈشكە ھەرگىز قىلغان ھەتتا ئۆزىگە سۇيىقەست قىلىشقا ئۇرۇنغانلارغىمۇ ئالاھىدە كەڭچىلىك قىلىندى . تارىخىي مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشچە ، سۇلتان سەئىدخان تەختتىكى ۋاقتىدا بىر كىشى ئۇنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن مەخسۇس بۇيرۇق بىلەن يەكەنگە كېلىدۇ . ئۇ خېلى ئۇزاققىچە خانغا قول سېلىشقا پۇرسەت تاپالمايدۇ . ئاخىرىدا ئۆز خوجايىنىغا نېمە دەپ جاۋاب بېرىشتىن غەم قىلىپ ، ئاتخانىغا ئوغرىلىقچە كىرىپ خاننىڭ مىنىدىغان ئېتىنى ئوغرىلاپ قاچىدۇ . كېيىن ئۇ خاننىڭ مۇھاپىزەتچى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ يالاپ كېلىنىپ سوراقتا تارتىلىدۇ . ئۇ سوراقتا ، مەن يارلىق بويىچە كەلگەندىم ، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىشقا زادى پۇرسەت تاپالمىدىم ، شۇڭا بىرەر ئات بولسىمۇ ئوغرىلاپ قايتىپ بېرىپ قانداقلا بولمىسۇن بىرەر ئىش قىلغانلىقىمنى مەلۇم قىلىپ ئۆز خوجايىنىمدىن ئىنئام ئالاي دېگەندىم ، دەيدۇ . خاننىڭ ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە ئىجازەت تەلەپ قىلىشىدۇ .

بىلەن دەۋالارنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشىغا نازارەتچىلىك قىلاتتى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدە، ئۇ، «قۇتادغۇبلىك» تىكى «خانلارنىڭ ئۆزلىرىگە ياخشى مەسلىھەتچى قويۇش» ھەققىدىكى تەلىمگە ئاساسەن، ئۆزىنىڭ ئىلىم-پەن، مەدەنىيەت ئىشلىرى ۋەزىرلىكىگە شۇ زاماندىكى كامالەتكە يەتكەن ئالىم يۈسۈپ قەدىرخان يەكەندنى تاللىدى. يۈسۈپ قەدىرخان يەكەندى (تەخمىنەن XVI ئەسىرنىڭ بېشىدا يەكەندە تۇغۇلۇپ، مىلادى 1572-يىللىرى ۋاپات بولغان)، ناھايىتى كەمتەر، كىچىك پېئىل، خەلقپەرۋەر كىشى ئىدى، ئۇ گەرچە ۋەزىر بولسىمۇ، لېكىن دائىم كۆلا، جەندە كىيىپ، خەلق ئارىسىغا ئارىلىشىپ يۈرەتتى، ئۇ، خەلقنىڭ ئارزۇ-تەلىپىنى بىۋاستە ئاڭلاپ چۈشەنگەچكە، ئوردا بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپتەكلا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناندى. مەلۇم بولۇشچە، ئابدۇرېشىتخان زامانىسىدا ئىختىرا قىلىنغان قانۇن-تۈزۈمگە دائىر ئىشلارنىڭ كۆپىنچىسى يۈسۈپ قەدىرخانىنىڭ تەكلىپى بىلەن قىلىنغانىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئەلنى ئادالەتلىك قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنىڭ يەكەن سەئىدىيە خانلىقى ھۆكۈمرانلىرىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئالدى بىلەن سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ شېئىرىي ئىجادىيەتلىرىدىن ئاندىن، ئايازبەك قۇشچىنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىن شۇنداقلا مىرزامەھمۇد جوررا سىنىڭ قەلىمىدىن كۆرۈش مۇمكىن. مەلۇم بولۇشچە، سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ شېئىرلىرىدا ھەق، ئادالەتلىك، تەڭلىك، باراۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ، گەرچە پادىشاھ بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىنى پادىشاھ ئورنىدا ئەمەس، بەلكى بىر ئاددىي پۇقرا ئورنىدا قويىدۇ. ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى تەڭلىك-باراۋەرلىكنى، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەمنىڭ باراۋەر» بولۇشىنى

پۇقرالارنى بوزمك قىلىش ئەھۋاللىرىنى مەخسۇس ئىگىلەپ، ئۇلارنىڭ خەلقنى دەپسەندە قىلىشىغا ۋە چېكىدىن ئاشقان كەيپ - ساپا تۇرمۇش بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يول قويمايتتى. بۇ ھەقتە «تەۋارىخى مۇسقيۇن» (مۇزىكانتلار تارىخى) دېگەن كىتابتا، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدىكى ئەھۋال بايان قىلىنىپ: «سۇلتاننىڭ كېچىلىرى دېھقانچە ساددە كىيىملەرنى كىيىپ قونۇچى مۇساپىر سۈپىتىدە سەھرا ياقىلىرىدىكى ئۆيلەردە غېرىبانە قونىدىغان ۋە شۇ يول بىلەن ئەھمەدلارلارنىڭ رەئىيىلەرگە زۇلۇم-سەتەم قىلغانلىقىنى تەكشۈرىدىغان ئادىتى بار ئىدى» (62) دېيىلسە، «چىگگىزنامە» دېگەن كىتابتا سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئوغلى ئابدۇلكەرىمخان دەۋرىدىكى ئەھۋال بايان قىلىنىپ: «ئابدۇلكەرىمخان نۇرمەر قەدەھ بەسى ئادىل ئىدى. ھەر ھەپتىدە داد- خاھ سورار ئىدىلەر. ئازنا، دۇشەنبە قازى ۋە مۇفتى (نى) بىر يانلىرىدا، ھاكىم ۋەزىرنى بىر يانلىرىدا ئولتۇرغۇزۇپ، دادخاھ سورار ئىدىلەر. دادخاھ شەرئى بولسا قازى ۋە مۇفتىغا سالۇر ئىدىلەر، دادخاھ ئەگەر تۆرەلىك بولسا خاجە باشلىق ئۆمەرا فەيسەل بېرۇر ئىدىلەر، خان سامىت بولۇپ ئولتۇرۇر ئىدىلەر، سەرمۇي مۇكابىرە بولماس ئىدى» دېيىلدۇ (63).

بۇنىڭدىن شۇ نەرسە ناھايىتى ئايدىڭكى، يەكەن — سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىمۇ ئۇنىڭدىن 500 يىل بۇرۇنقى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئەدلىيە تۈزۈمىدە بەرپا قىلىنغان قوش سوت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، «مەھكىمە شەرئى» گە تەۋە دەۋالارنى قازى (سوتچى) ۋە مۇفتى (پەتىۋا چىقارغۇچى سوتچى) لار، «مەھكىمە مەزالىم» گە تەۋە دەۋالارنى يەنى «تۆرە» (Tora) گە ئالاقىدار دەۋالارنى خوجا باشلىق ھاكىملار سورىغانىدى. خان بولسا ناھايىتى ئادىللىق

تەخمىنەن XVII ئەسىردە جورراس قەبىلىسىدە تۇغۇلغان تارىخچى ۋە ئەدىب مىرزا مەھمۇد جورراسىنىڭ «تارىخىي رەشىدىيە» (زەيلى) دېگەن كىتابىدا ئۇچرايدىغان بەزى شەخسلىرىدا ئادالەت بىلەن ئەل سورىغان ھۆكۈمرانلار مەدھىيىلىنىدۇ. بەزى شەخسلىرىدا قانخور، ئادالەتسىز پادىشاھلار تەنقىدلىنىپ، ئۇلارنى ئادىل بولۇشقا، خەلقنى زۇلۇم سالماسلىققا دالالەت قىلىنىدۇ. ئۇ، ئۆزبېكنىڭ ئابدۇلكەرىمخانىنىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان «پىش ئەمەس» دېگەن شەخسىرىدا، يۇسۇپ خاس ھاجىپچە ئىش كۆرۈپ، خۇدالىق دەۋاسىنى قىلغۇچى زالىم پادىشاھ نەمرۇتنى تەمسىل قىلىش ئارقىلىق، دۇنيانىڭ ھېچكىمگە باقمىغان بولمايدىغانلىقىنى، مەيلى ياخشىلىقتا نام قالدۇرغان پادىشاھ بولسۇن، مەيلى خەلقنى زۇلۇم سېلىپ، خەلقنىڭ قارغىشىغا دۇچار بولغان پادىشاھ بولسۇن، ھەممىسىنىڭ ئاخىردا تەختنى تاشلاپ بۇ دۇنيادىن كېتىدىغانلىقىنى، شۇڭا ھۆكۈمرانلارنىڭ يۇرت سوراشتا خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىش، پۇقرالارغا زۇلۇم سالماسلىقى، پۇقرالارنى خۇددى قويچىنىڭ قوينى ئاسرىغىنىدەك ئاسراپ، ھەممە ۋاقىت خەلقنىڭ غېمىنى يېيىشىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇ، شەخسىرىدا مۇنداق دەيدۇ:

دۇنياغا بەرمە كۆڭۈل نامېھرىبانى پىش ئەمەس،
بىر راباتى كوھىندۇر بىزگە راۋانى پىش ئەمەس.
تەڭرىلىك دەۋاسى قىلدى نەمرۇد قەتىل ئەتكۈچى،
پىشەئى زارۇ زەئىپ ناتاۋانى پىش ئەمەس.
سەلتەنەت ئەھلىگە لازىم خاس ۋە ئام پىكرىن يېمەك،
بىر ئىغىل قويدۇر ئولۇس شەھلار شۇببانى پىش ئەمەس.

(مەزمۇنى: دۇنياغا كۆڭۈل بەرمە، دۇنيانىڭ ۋاپالىقى

تەرغب قىلىدۇ. ئۇ، دۇنيا، ھوقۇق، ئىمتىياز دېگەنلەرگە يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك قارايدۇ، پادىشاھلارنى، ھۆكۈمرانلارنى دۇنيانى مەڭگۈ ھېسابلاپ شەددات‌تەك زالىم بولماسلىققا، ئادىل ئىش كۆرۈشكە يېتەكلەيدۇ، ئۇنىڭچە بولغاندا، دۇنياغا ئادەم بالىلىرىنى كەلتۈرۈشتىن مەقسەت — خۇدانىڭ قۇللۇقىنى قىلامدۇ-يوق؟ سىناپ بېقىش ئۈچۈندۇر. شۇڭا سەلتەنەت تەختىدە غادىيىپ ئولتۇرغان پادىشاھلارمۇ، جان بېرىش ۋاقتىدا بىر ئاجىز تىلەمچىدىن ئارتۇق بولمايدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇ دۇنيا بىر كونا قونالغۇ، ئىنسانلار بولسا بىر كېچە قونۇپ ئۆتكۈچىدۇر. سۇلتان ئابدۇرېشتخانىنىڭ مۇشۇ ئىدىيىلىرىنى بۇاستە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دىن ئىلىنغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

مەنبەلەردىن قارىغاندا، سۇلتان سەئىدخان ۋە سۇلتان ئابدۇرېشتخانلارنىڭ ئوردىسىدا ۋەزىرلىك مەنسىپىدە تۇرغان ئايازبېك قوشچى (XV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يەكەننىڭ قوشچى يېزىسىدا تۇغۇلغان) سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇشتا ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەشتە ناھايىتى كۆپ كۈچ چىقارغان. ئۇنىڭ ئابدۇرېشتخانىنىڭ تەختكە چىقىنلىقىغا ئاتاپ يازغان «كەلدى» ناملىق شېئىرىدىن، سەئىدىيە خانلىقىدا بارلىققا كەلگەن تەرەققىياتلاردىن ھەم سۇلتان ئابدۇرېشتخانىنىڭ ئەلنى ئىدارە قىلىش يولىدا كۆرسەتكەن ئادالىتىدىن ئىنتايىن خۇرسەن بولغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئايازبېك قوشچى ھىجرىيىنىڭ 924-يىلى (مىلادىيە 1518-يىلى) يازغان «جاھانناما» ناملىق داستاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش يول تۇتۇپ، پادىشاھلارنى ئەدلو- ئادالەت بىلەن يۈرت سوراشقا، خەلقە زۇلۇم سالماسلىققا، قىسقا ئۆمرىنى كەيپ- ساپا، ئەيش- ئىشرەت سۈرۈپ بىھۇدە ئۆتكۈزمەي، ئەلگە بېغىشلاپ خەلقنى پاراۋان تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرۈشكە دالالەت قىلىدۇ.

قەلبىدە مەڭگۈ يادلىنىدىغان بىر ئادىل سۇلتان بولۇپ قالغانلىقى دەۋرىمىزگىچە بىر يازما ئابىدە شەكلىدە يېتىپ كەلگەن. بۇ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ۋۇجۇدىدىن 500 يىل كېيىن بارلىققا كېلىۋاتقان، ئىنسان روھىنى لەرزىگە سالىدىغان بىر مۆجىزىدۇر.

تۆتىنچى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىگە تارىخىي چىنلىققا ھۆرمەت قىلغان ھالدا، توغرا ۋە ئادىل باھا بېرىش لازىم

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ كۆپ خىللىققا ئىگە قانۇن ئىدىيىسىنى تەتقىق قىلىپ چۈشىنىشتە تونۇشىمىزنىڭ تېخى تېيىزلىكى تۈپەيلىدىن نۆۋەتتە تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل خاھىش ساقلانماقتا.

بىرىنچى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنى ھازىرقى زامان ئاتېئىزمچىلىرىغا ئوخشىتىشقا قىزىقىپ كېتىپ، ئۇنىڭ تىئولوگىيىلىك كۆز قاراشلىرىدىن قەستەنلىك بىلەن قېيىپ ئۆتۈپ كېتىش خاھىشى. بۇنىڭدىكى مەسىلە «قۇتادغۇبىلىك» تە ئىسلام كالامىلىرىدىن گەپ قىلىنمىغان، پەقەت ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەدەبىياتتىكى ئەنئەنگە ئايلىنىپ كەتكەن خۇدا، پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ تۆت چاھارياريغا ھەمدۇسانا ئېيتىش بىلەن چەكلەنگەن، دەپ ئۇنىڭدا دېيىلگەن خىلى نۇرغۇن ئىدىيىلەر-نىڭ ئىسلام تەرغىپ قىلغان ئىدىيىلەر بىلەن بىردەكلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى يوققا چىقىرىش ھەتتا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قانۇننى خۇدادىن ئۇستۇن ئورۇنغا قويغان» دېيىش ۋەھاكازالار.

بىز كىتابىمىزنىڭ ئۇچىنچى بابى ۋە مۇشۇ بابنىڭ ئالدىنقى بۆلەكلىرىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام جامائەت قانۇنى تەلىماتى بىلەن «شەرىئەت» نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتتۇق. دەرۋەقە، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنى

دائىم بولۇۋەرمەيدۇ. دۇنيا بىر ۋاقىتلىق يول يۈرگۈچىلەر قونۇپ ئۆتىدىغان دەك، ئۇ بىزگە داۋاملىق تەييار تۇرۇۋەرمەيدۇ. خەلقنى قىرىپ تۈگىتۈۋېتىمەن دېگۈچى نەمرۇد خۇدادىن خۇدالىق دەۋاسى قىلدى. شۇڭا ئۇ، جاجىسىنى يەپ زەئىپ ھالغا كەلمەي قالمايدۇ. سەلتەنەت ئەھلىگە ئومۇمىي خەلقنىك غېمىنى يېمەك لازىمدۇر. خەلق دېگەن بىر ئېغىل قويدۇر، قويچى ئۇنى خەۋەر ئالمىسا بولمايدۇ).

ئۇنىك خەلقپەرۋەر يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن بولغان ئۇرتاقلىقىنى يەنە ئۇنىك ئابدۇللاخان ئوغلى يولۋاسخانىنىك ئەھۋالىغا قارىتا يازغان بىر شېئىرىدا، خەلق بىلەن پادىشاھلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى يىلتىز بىلەن دەرەخ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە ئوخشاتقانلىقىدىن كۆرۈش مۇمكىن، ئۇ، شېئىردا مۇنداق دەيدۇ:

رەئىيەت بىخ ئېرۇ، سۇلتان شەجەرىكىم،
شەجەرىسىز ئىيسە ئۇنى ئىلتار ئۇنى باد.

(مەنىسى: پۇقرا يىلتىز، سۇلتانلار دەرەختۇر. دەرەخ يىلتىزسىز بولسا، شامال ئۇنى ئۇرۇۋېتىدۇ).

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان تەرجىمە قىلدۇرغان «قۇتادغۇبلىك» - نىك چاغاتاي تىلىدىكى نۇسخىسى تارىخىي قىممەتلەر تۇپەيلىدىن دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىك ئۇلۇغ قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنى ئۆزىگە ئەينەك قىلىپ، ئۇنىك «قۇتادغۇبلىك» تە ئوتتۇرىغا قويغان «ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش»، ھەممە ۋاقىت پۇقرانىك غېمىنى يېيىش توغرىسىدىكى تەلىماتلىرىنى ئۆز دەۋرىگە تەتبىق قىلىپ، تارىختا مەئۇدال پادىشاھلار ئىچىدىكى ئەبەدىلئەبەد نامى ئۆچمەيدىغان، كىشىلەر

ئىسلام قانۇنى تەتقىقاتىغا قارىغاندا، دۇنيا ئىسلام قانۇنشۇناسلىرى ئىسلام قانۇنىنى مۇھەممەد پەيغەمبەر دەۋرى قانۇنى (تۆت خەلىپە دەۋرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ھەم خەلىپىلەر ئىمپېرىيىسى (ئۇمەۋىيە، ئابباسىيە، پاتمىيە، ئەييۇبىيە خاندانلىقى)، سەلجۇقىي تۈركلىرى، ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى، يېقىنقى زامان ئىسلام دۆلەتلىرى قانۇنى دەپ ئىككى باسقۇچقا بۆلىدۇ. بۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇ ئىككى باسقۇچتىكى قانۇننىڭ شەكىل جەھەتتە ئورتاقلىقى، زىچ مۇناسىۋىتى روشەن ئەنئەنىۋى ۋارىسچانلىقى بار. لېكىن ئۇلار ئوخشاشمىغان تەرەققىيات باسقۇچىدا بارلىققا كەلگەن قانۇن ئۇقۇمى بولغاچقا ئۇمەۋىلەر خاندانلىقىدىن تارتىپ باشلانغان كېيىنكى بىرقانچە خاندانلىقنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرى مۇھەممەد پەيغەمبەر دەۋرىدىكى قانۇن - تۈزۈملەردىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ، كونكرېت مەزمۇنى ۋە قانۇن شەكلى جەھەتتە ئۆز ئالدىغا خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئىسلام تارىخىدىن مەلۇمكى، ئوتتۇرا ئەسىردىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە ئىسلام دىنىنىڭ داھىيلىرى، ئالىملىرى، سىياسىئونلىرى باشتىن ئاياغ ئىسلامنىڭ زاھىرى قىممىتىنى تەكىتلەپ «قۇرئان» ۋە «ھەدىس» تىن چەتنىگەن بارلىق ھەرىكەتلەر بىلەن كۈرەش قىلىپ كەلدى. ئىسلام قانۇنىنىڭ تەسىرچىلىرى مۇسۇلمان مۇنازىرىلىرى ئارقىلىق مۇھەممەد پەيغەمبەر دەۋرىدىكى قائىدە - قانۇنلار بويىچە ئىش قىلىشنى قاتتىق تەشەببۇس قىلىپ مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۇزاققىچە تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى قانۇن ئىدىيىسى تارىخىنىڭ تەرەققىيات جەريانىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. شۇڭلاشقا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن بولغان يېقىنلىق مۇناسىۋىتى جۇملىسىدە ئۇنى «شەرىئەت» نىڭ

ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام قانۇنى سىستېمىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا كىرگۈزۈپ تۇرۇپ كۆزىتىش ۋە ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزۈش ئۈنى دەۋرىدىن چەتنەپ كۆزەتكەن ۋە تەھلىل قىلغانغا قارىغاندا كۆپ ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. ئەگەر بىز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدىيىسىگە سۇئىستىك، دېداكتىك دېگەنگە ئوخشاش ماركىلارنىڭ چاپلىنىپ قېلىشىدىن يىراق تۇرىمىز دەپ، «قۇتادغۇبىلىك» ئىسلام دىنى تۇپرىقىمىزغا كىرگەندىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا مودىغا ئايلانغان ئەنئەنە بويىچە يېزىلىپ، خۇدا ۋە پەيغەمبەرلەرگە ھەمدۇ سانا ئېيتىشتىن باشلانغان، دېيىش بىلەنلا ئىشنى بولدى قىلمىز دېسەك، بۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ئۇسلۇبىغا قارىتا بېرىلگەن مۇۋاپىق باھا بولۇشى مۇمكىن. ئەمما قانۇن ئىلمىي تەتقىقاتى نۇقتىسىدىن مۇۋاپىق بولمايدۇ، ئۇ بىزنى زامان ۋە ماكاندىن ئايرىپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ھادىسىلىرىگە ئائىت ئىدىيىسىنى ئۆزى ياشىغان دەۋردە دۆلەت قانۇنى قىلىپ بەكتىلگەن ئىسلام دىنى ۋە ئۈنىڭ قانۇنى — «شەرىئەت» نىڭ يوللىرىدىن ئاجرىتىپ چىقىپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولغان بىر قانۇن ئۇقۇمى ياكى بولمىسا قانۇن پروگراممىسى دەپ بېكىتىشىمىزگە ئىلىپ بارىدۇ. بىلىشىمىز كېرەككى، ئىسلام دىنىنىڭ كونا ئەنئەنىلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكىتى ئۈنىڭ قانۇندىكى كونسېرۋاتىپلىقىنى بەلگىلىگەن. ئىسلام قانۇنىدا ھەرقانداق بىرەر يېڭىلاش ھەرىكىتى ئىلىپ بېرىلماقچى بولسا، مەيلى ئۇ ئىسلاھاتچىلارنىڭ قانچىلىك تەرەققىيپەرۋەر بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئىسلام ئەھكاملىرىنى قوغداش پرىنسىپى ئۈنىڭ ئەڭ ئالدىنقى چېقىش نۇقتىسى قىلىنىدۇ. ئىسلام مۇھىتىدا ياشىغان يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇننى ئىسلاھ قىلىش ئىدىيىسىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس، ئەلۋەتتە.

پەلسەپىنىڭ، قانۇنشۇناسلىق بىلەن ئىجتىمائىيەت ئىلمىنىڭ، قانۇنشۇناسلىق بىلەن ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ، قانۇنشۇناسلىق بىلەن سىياسىيشۇناسلىقنىڭ، قانۇن بىلەن ئېتىكانىڭ مۇناسىۋىتى «قۇتادغۇبىلىك» تىكى قانۇنشۇناسلىقنىڭ سىرتقى دائىرىسىگە تەۋە بولغان قىسمىدۇر.

قانۇنشۇناسلار قانۇن-قائىدىلەرنىڭ تەڭشەش شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، ئۇنى مەجبۇرىيەت خاراكتېرىدىكى قائىدە، مەنئى قىلىش خاراكتېرىدىكى قائىدە ۋە ھوقۇق بېرىش خاراكتېرىدىكى قائىدە دەپ بىرقانچە تۈرگە بۆلىدۇ. كىشىلەردىن بەلگىلىك ھەرىكەت قىلىشنى، بەلگىلىك ئىجتىمائىي نەتىجە چىقىرىدىغان مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئېلىشنى تەلەپ قىلىدىغان قانۇن-قائىدىلەر مەجبۇرىيەت خاراكتېرلىك قائىدە، كىشىلەرنىڭ بەلگىلىك ھەرىكەتلەرنى قىلىشنى چەكلەيدىغان، بەلگىلىك ھەرىكەتلەرنى كونترول قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغان قانۇن - قائىدىلەر مەنئى قىلىش خاراكتېرلىك قائىدە، مەلۇم ھەرىكەتنى قىلىشنىمۇ تەلەپ قىلمايدىغان، مەلۇم ھەرىكەتنىمۇ مەنئى قىلمايدىغان بەلكى كىشىلەرگە مەلۇم ھەرىكەتنى قىلىشقا بولىدىغان ياكى باشقىلاردىن مەلۇم ھەرىكەتلەرنى قىلىش ياكى قىلماسلىقنى تەلەپ قىلىدىغان قابىلىيەت بېرىدىغان قانۇن-قائىدىلەر ھوقۇق بېرىش خاراكتېرىدىكى قائىدە دېيىلىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» تە مۇشۇ ئۇچ خىل قانۇن - قائىدىنىڭ ھەممىسلا تېپىلىدۇ.

قانۇنشۇناسلىق تەتقىقاتىدا، بەزى ئادەملەر ھازىرقى زاماندا يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قانۇن-پەرمانلارنىڭ مۇكەممەللەشكەن ئەندىزىلىرى بويىچە بىز تەتقىق قىلىۋاتقان قەدىمكى زامانىنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىنىڭ «قانۇن»، «يوسۇن» ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكىگە باھا بېرىشكە ئۇرۇنىدۇ، شۇنداق بولغاچقا ئۇلار كۆپىنچە ھاللاردا قەدىمكى زامانىنىڭ «قانۇن»،

ئەڭ ئاۋۋالقى قائىدە - ئەنئەنىلىرىنى ئەينى بويىچە چۈشەندۈرۈش، ۋارىسلىق قىلىش ھەم ئۇنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردە بۇزۇلغان قىسمىنى تۈزىتىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدىكى جاپالىق ئەمگەك ۋە شۇ جاپالىق ئەمگەكنىڭ مېۋىسى دېيىشكە بولىدۇ.

ئىككىنچى، «قۇتادغۇبىلىك» تەكى قانۇن ھادىسىلىرىنى پەقەت تەك سىزىق بويىچىلا ئۆپىراتسىيە قىلىپ، توغرىسى بويىچە ئۆپىراتسىيە قىلىشقا سەل قاراش خاھىشى. بۇنىڭدىكى مۇنازىرىنىڭ تۈگۈنى — يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى قانۇننىڭ ئۆزىمۇ ياكى قانۇن ھادىسىسى بىلەن باغلانغان قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسىمۇ؟ دېگەندىن ئىبارەت. بۇنىڭغا بىزنىڭ بېرىدىغان جاۋابىمىز شۇكى، ئۇ ئالدى بىلەن قانۇننىڭ ئۆزى، ئاندىن كېيىن قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسىدۇر. بۇنى قانۇنشۇناسلىقنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى دائىرىسىدىن چىقىپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. قانۇننى توغرىسى بويىچە ئۆپىراتسىيە قىلغاندا ھەرخىل تېپتىكى تارماق قانۇننى پەرقلەندۈرۈش ئارقىلىق قانۇنشۇناسلىقنىڭ ئىچكى دائىرىسى كۆزىتىلىدۇ؛ قانۇننى تەك سىزىق بويىچە ئۆپىراتسىيە قىلغاندا، قانۇنشۇناسلىقنىڭ ئىچكى دائىرىسىگە قانۇننى تۈزۈشتىن تارتىپ قانۇننىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمدە ئەمەلگە ئاشقانلىقىغا قەدەر بولغان نۇقتىدىن قاراشقا بولىدۇ. كىتابىمىزنىڭ 2-بابىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، «قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان ئوردا ئىشلىرى، ھەربىي ئىشلار، جىنايى ئىشلار، خەلق دەۋا، ھەق تەلەپ ئىشلىرى شۇنىڭدەك نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق تەلىماتىدىكى تارماق قانۇن ئىلمىغا ياتىدىغان ھادىسىلەردۇر. تارماق قانۇن ئىلمى تارماق قانۇنلار بار مۇھىت ئاستىدا مەيدانغا كېلىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن قانۇنشۇناسلىق بىلەن

قانۇنلارنىڭ مەزمۇنلىرى بىلەن تەمىنلىيەلەيدىغانلىقى ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى قانۇننى تونۇشتۇرۇش ئەسەرلىرىدۇر» دەيدۇ (64). ھېنرىنىڭ يېكرى بويىچە ئېيتقاندا، كىتابىمىزنىڭ ئىككىنچى بابىدا بىزنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان قائىدە-يوسۇن، تەرتىپ، ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنى قانۇن دەپ تونۇغانلىقىمىز ھەرگىز خاتا ئەمەس بەلكى توغرىدۇر.

مەلۇمكى، ئىنسانلار قانۇن بىلەن مەدەنىيەتنى بىر-بىرىدىن ئايرىۋەتمەيدۇ. نۇرغۇن ئەسەرلەر قانۇننى شەرھلەپ قانۇنشۇناسلىقنى مۇھاكىمە قىلىدۇ. ئەمما مەدەنىيەت ساھەسىدىكىلەر تەرىپىدىن مەدەنىيەت بىلىملىرىگە ئائىت ئەسەر دەپ قارىلىدۇ. نۇرغۇن ئەسەرلەر ئۆزىدە ھەرخىل پەنلەرنى مۇجەسسەملەشتۇرىدۇ، مەدەنىيەت بىلىملىرى، مەنىۋى مەدەنىيەتكە مۇھىم ئورۇن بېرىدۇ، ئەمما ئۇنى قانۇنشۇناسلار قانۇنچىلىق دەستۇرى دەپ قارايدۇ. نۇرغۇن يازما قانۇنلار قەيت قىلىنغان ئەسەرلەر ئۆز نۆۋىتىدە يېزىقچىلىق نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىنىدۇ. نۇرغۇن ئەدەبىي ئەسەرلەر ئۆزىدە قانۇنشۇناسلىقنى مۇجەسسەملەشتۇرگەنلىكى ئۈچۈن قانۇنشۇناسلار تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىدۇ. مەسىلەن، «خەن فېيزى» — قانۇنشۇناسلىققا دائىر ئەسەر بولۇپ، قانۇنشۇناسلار خېلى بۇرۇنلا ئۇنى «قانۇنشۇناسلىق لۇغىتى» گە كىرگۈزگەنىدى، ئەمما مەدەنىيەت ساھەسىدىكىلەر ئۇنى «مەدەنىيەت بىلىملىرى لۇغىتى» گە كىرگۈزۈپ، مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئەسەر دەپ قارىدى. XVIII ئەسىردىكى فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ پروگراممىسى خاراكتېرلىك ھۆججىتى بولغان «كىشىلىك ھوقۇقنامىسى» ئەسلىدە مونتېسكيۇ، روسسۇلارنىڭ بۇرژۇئا سىياسىي تەلىماتلىرىنى ئۆزىگە قىبىلنامە قىلغان، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەننى ئوتتۇرىغا قويغان بىر قانۇنشۇناسلىق دەستۇرى بولۇپ، «قانۇنشۇناسلىق

« يوسۇنلىرى » ھەققىدە گەپ ئېچىلسىلا قانۇننىڭ ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللىشىپ بېرىش تارىخىدىن چەتلەپ، ھازىرقى زامانداىكى مەلۇم بىر قانۇن، پەرمانلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ. مەيلى قايسى دۆلەتنىڭ قانۇنى بولسۇن ياكى قايسى سىستېمىغا تەئەللۇق قانۇن-پەرمانلار بولسۇن ئۇنىڭدىكى يۈرگۈزۈلۈۋاتقان ھازىرقى قانۇن-پەرمانلار شۇ دۆلەتنىڭ ياكى شۇ سىستېمىغا تەئەللۇق بولغان قانۇن ئۇقۇمىنىڭ ئۈزى ئەمەس. ئۇ ناھايىتمۇ ئۇزاق تارىخىي جەريانلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ۋە شۇ دەۋرلەرنىڭ ئادەت قانۇنى ئاساسىدا ئۈزگىرىش ياساپ ھازىرقى ھالىتىگە كەلگەن. شۇنىسى ئېنىقكى، قانۇن دۇنياغا كېلىپ رەسمىي يۈرگۈزۈلۈشتىن بۇرۇنلا ئۇنىڭ يوشۇرۇن بىخلىنىش دەۋرى ياكى « ھامىلە دەۋرى » بولىدۇ. مانا بۇ چاغدىكى قانۇننىڭ تەتبىقلىنىش دائىرىسى بەكمۇ چەكسىز بولۇپ، بۇ بىر خىل يېزىقسىز ئادەت قانۇنى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ « قانۇن » دېگەن ئۇقۇمنى بارلىققا كەلتۈرۈۋاتقان پۈتكۈل مەنبەلەر ئىچىدە بىردىنبىر مۇھىم مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى زامان فرانسۇز قانۇنشۇناسى ھېنرى لېۋى بىروھىل « قانۇن » نىڭ « مەنبە » سى ھەققىدە توختىلىپ: « مەن بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنىسىنى ﴿ تارىخىي ماتېرىيال ﴾ لىق دېگەنگە تۇتۇنلىدىم. بۇ يەردە دېيىلۋاتقان ﴿ مەنبە ﴾ — بىزنى قانۇننى تونۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىۋاتقان بارلىق ھەرخىل خاراكتېرگە ئىگە ماتېرىياللارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ماتېرىياللار كۆپىنچە بەلگىلىك مەدەنىي سەۋىيىنىڭ باشلىنىشىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن يازما ماتېرىياللاردۇر... بۇ خىلدىكى ماتېرىياللار بەلكىم قەدىمكى كىتابلاردىكى ھۆججەتلەر، دىنىي قائىدە-مۇراسىملار، ئاغزاكى رىۋايەت قاتارلىقلار كەلگەن ئەنئەنىۋى ئادەتلەر بولۇشى مۇمكىن. يېغىنچاقلىغاندا، بىزنى ھازىرقى ياكى بۇرۇنقى

« ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش » قا ھەممىدىن بەك ئەھمىيەت بەرگەن ۋە ھەممىدىن كۆپرەك سەھىپە ئاجراتقان « قۇتادغۇبلىك » نىڭ قىممىتى، ئۇنىڭ ئەينى زامانىدىلا نۇرغۇن ئەللەرگە تاراپ، نۇرغۇن پەنلەرگە چېتىلىپ خەلقئارالىق تۈس ئالغانلىقى ھەم قانۇنشۇناسلىق ئىلمى دائىرىسىدىن خېلى نۇرۇنلا ھالقىپ كەتكەنلىكىدە بولۇپ، ئۇنىڭ مېغىزى ھاكىمىيەت ئۇستىدىكى ھۆكۈمرانلارغا نېمىنى قىلسا بولىدىغانلىقى، نېمىنى قىلسا بولمايدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ، ھاكىمىيەت تۈرگۈزۈش ئەھمىيىتىدە ئۆزىنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ تارىخىنى ئەينەك قىلىش توغرىسىدا تارىخ شەكىلدە ئەمەس، داستان شەكىلدە دانا يولىورۇق كۆرسەتكەنلىكىدىدۇر. شۇ نۇقتىدىن ئۇ، بىلمگە ھۆرمەت قىلىدىغان ھەرقانداق ھۆكۈمران ۋە خەلقلەرنى ئەينى زامانىنىڭ ئۆزىدىلا « بەخت-سائادەتكەن ئىرىشتۈرگۈچى بىلىم » بولۇپ قالماستىن بەلكى تەرەققىيات دەۋرىدە كېتىۋاتقان XXI ئەسىردىمۇ ئوخشاشلا « بەخت-سائادەتكە ئىرىشتۈرگۈچى بىلىم » دۇر.

---

(1) يۈسۈپ خاس ھاجىپ: « قۇتادغۇبلىك » ، 276-279-بېيىت.

(2) مەھمۇد قەشقەرى: « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، 1-توم 447- ، 608-بەت.

(3) ئابدۇرېھىم سابىت: « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى » ، (2-كىتاب 1-قىسىم) دا، پارس يازغۇچىسى ھۆسەيىن ۋائىز كاشىفىنىڭ « ئەخلاقۇل مۇھسىنىن » (ياخشىلارنىڭ ئەخلاقى) دېگەن كىتابىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(4) مەھمۇد قەشقەرى: « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، 1-توم 139-بەت.

(5) « قۇتادغۇبلىك » ، 1962 ، 1758 ، 1595 ، 2966 ، 3815 ،

لۇغىتى» گە كىرگۈزۈلگەنىدى. ئەمما ئۇنى مەدەنىيەت ساھەسىدىكىلەر «مەدەنىيەت بىلىملىرى لۇغىتى» گە كىرگۈزۈپ «مەدەنىيەتكە دائىر كلاسسىك ئەسەر» لەر تىپىغا ياتقۇزدى. شۇڭا ئېيتىمىزكى، «قۇتادغۇبىلىك» مۇ پەنلەر تېخىمۇ ئىنچىكە تۈرلىنىۋاتقان بۈگۈنكى زامانداۋى «قانۇنشۇناسلىق لۇغىتى» بىلەن «مەدەنىيەت بىلىملىرى لۇغىتى» گە كىرگۈزۈلۈشتىن تاشقىرى يەنە، نۇرغۇنلىغان لۇغەتلەرگە كىرگۈزۈلۈشى ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس.

تارىخچى مىرزا ھەيدەر كوراگانى 952 - ھىجرىيە (مىلادى 1545 - يىلى) دە، تۈرپان بىلەن چالىش (قاراشەھەر) قا پادىشاھ بولغان شاھجاھان (مەنسۇرخاننىڭ چوڭ ئوغلى) دەۋرىدىكى يامان قىلىق، بۇزۇق ئىشلار ھەققىدە توختىلىپ: «تارىخچىلارنىڭ ئادىتى تىلغا ئالغۇچىلىكى بارمۇ-يوق، دېگەنلەر ئۇستىدە ئويلىشىپ ئولتۇرماي، ھەرقانداق ۋەقەنى ئۆز چىنلىقى بىلەن بايان قىلىشتىن ئىبارەت. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى — خان، پادىشاھلارغا ھەمدۇسانا ئوقۇپ، يامان قىلىقلىرىنى يېپىش ئەمەس، بەلكى ھېچبىر تاللاپ ئولتۇرماستىنلا بولغان ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسىنى بايان قىلىپ تارىخ قىلىپ يېزىپ ئۇنى كېيىنكىلەرگە قالدۇرۇشتۇر. شۇنداق بولغاندىلا، تارىخ ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ مەيلى قانداق ئىسىل ياكى پەس كىشى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇلارنىڭ ئۇگۈت-نەسىھەتلىرىدىن مەنپەئەت ئېلىپ، گۈزەل ئەخلاق بىلەن يامان قىلىقنىڭ نېمىلىكىنى بايقىۋالالايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە، ھەرقايسى پادىشاھ، خان ئوردىلىرىنىڭ جاھانغا ئايان بولغان دۆلەت باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى ئۆزلىرىگە ئەينەك قىلىپ، ئۆزىنى ئىدارە قىلالايدۇ. يەنىنچاقىلغاندا، ئۇ ئىنسانلارنى ياخشى ئىش قىلىشقا ئۈندەپ، يامان قىلىقتىن تەزدۇرەلەيدۇ» دېگەنىدى (65).

87-بەت.

(18) شى كېكۆەن: «جۇڭگو ھەرەمئاغىلىرىنىڭ مەخپىي تارىخى»، خەنزۇچە، باۋۇنتاك كىتابخانىسى 1988-يىل 9-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى، 17-بەت.

(19) مۇرەن: «مىللەتنىڭ ئاساسىي روھ بولۇشى كېرەك»، خەنزۇچە، شىنجاڭ گېزىتى (خەنزۇچە) 1989-يىل 4-ئاينىڭ 4-كۈنىدىكى سانىغا قارالسۇن.

(20) لىن گەن: «تۈركلەرنىڭ تۈرۈپ-ئادىتى ۋە دىنىي ئېتىقادى» دەگەلتۈرۈلگەن نەقىل، «تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، خەنزۇچە، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى 1987-يىل 7-ئاي 1-نەشرى 1-قىسىم 311-بەت.

(21) «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989-يىل 11-ئاي 1-نەشرى، 99-، 100-بەت.

(22) موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمنىيە»، ئۇيغۇرچە، 56، 99، 100، 222-بەتلەر.

(23) يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبلىك»، 1412، 1413-بېيىت.

(24) شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇرلاردا كىلاسسىك ئەدەبىيات»، ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1988-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 290-بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(25) قەشقەر «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى»، ئۇيغۇرچە، 1984-يىل 2-سان 100-بەت.

(26) موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمنىيە» 76-، 77-بەتلەر.

(27) قەييۇم كەرىموۋ: «يۈسۈپ خاس ھاجىپ» قا قارالسۇن. «چەت ئەل ئالىملىرى — (قۇتادغۇبلىك) توغرىسىدا». (1989-يىل) ئۇيغۇرچە، 203-بەت.

(28) ئەزىزوپ قاسىم: «قاراخانىلار دەۋرىدە قوشۇن»،

5569، 3817، 3818، 3819، ۋە 3820-بېيتلارغا قارالسۇن.

(6) «كۆلتىگىن مەڭگۈ تېشى»، شەرق تەرەپ 5-، 6-ۋە 10-قۇرلار.

(7) «قۇتادغۇبىلىك». 250، 251، 252، 258، 259-بېيتلەر.

(8) «كۆلتىگىن مەڭگۈ تېشى»، شەرق تەرەپ 1-ۋە 3-قۇرلار.

(9) «كۆلتىگىن مەڭگۈ تېشى»، جەنۇب تەرەپ 10، 11، 12، 13-قۇرلار.

(10) ئى. كافەسس ئوغلى: «〈قۇتادغۇبىلىك〉 ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتى تارىخىمىزدىكى ئورنى» غا قارالسۇن. «چەت ئەل ئالىملىرى — 〈قۇتادغۇبىلىك〉 توغرىسىدا» (1989-يىل) 138-بەت.

(11) سەيى خۇڭشىن: «تۈرك قانۇنى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» تە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. تارىخ تەتقىقاتى ژۇرنىلى 1965-يىل 5-سان 96-بەت، خەنزۇچە.

(12) جۇ لىيەنكۆەن: «دىڭلىڭ (تۇرا) لارنىڭ ئىرقى، تىلى ۋە گوبىدا ياشايدىغان مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى» دە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. «تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، خەنزۇچە، 1-كىتاب 66-بەت.

(13) «قۇتادغۇبىلىك»، 449، 461، 3096-بېيىت.

(14) شەرىپىدىن ئەلى يەزدى: «ئەمىر تۆمۈر كوراگان ھەققىدە قىسسە». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986-يىل 9-ئاي 1-نەشرى 15-بەت.

(15) شاھ مەھمۇد جورراس: «سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، ئۇيغۇرچە، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988-يىل 9-ئاي 1-نەشرى، 194، 241-بەت.

(16) موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمنىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988-يىل 11-ئاي 1-نەشرى، 27-بەت.

(17) موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمنىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە، 1988-يىل 11-ئاي 1-نەشرى،

ئو رىسدا » ، ئۇيغۇرچە ، 247-بەت.

(41) مىرزا مەھمۇد ھەيدەر: « تارىخى رەشىدى » ، خەنزۇچە ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 6-ئاي 1-نەشرى، 1-توم 176-بەتتىكى ① ئىزاھاتقا قارالسۇن.

(42) ئىبنى بەتۇتە: « ئىبنى بەتۇتە سايا ھەت خاتىرلىرى » ، خەنزۇچە ، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى 1985-يىل-8-ئاي 1-نەشرى، 304-، 305-بەتلەر.

(43) ئەلائىددىن ئەتامۇلك جۇۋەينى: « تەۋارىخى جاھانكۇشاي » . (دۇنيانى ئىستىلا قىلغۇچىلار تەزكىرىسى) ، خەنزۇچە ، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1980-يىل 5-ئاي1-نەشرى، 27-، 28-بەتلەر، « چىڭگىزخاننىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى ۋە ئۇ رۇناق تاپقاندىن كېيىن ئېلان قىلىنغان قانۇنلىرى » غا قارالسۇن.

(44) « قۇتادغۇبلىك » نىڭ « B . مۇقەددىمە » سىنىڭ ئىچىدىكى 11 — 16 گىچە بېيىتلارغا قارالسۇن.

(45) « قۇتادغۇبلىك » داستانىنىڭ ۋېنا نۇسخىسى فاكسىملىدا بېرىلگەن قوشۇمچە ماتېرىياللار II : « يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە قۇتادغۇبىلىك » كە قارالسۇن. « چەت ئەل ئالىملىرى — قۇتادغۇبلىك توغرىسىدا » . ئۇيغۇرچە 247-بەت.

(46) يۇقىرىنقىغا ئوخشاش.

(47) دىلدار مەمتىمىن: « ئالتۇن يارۇقنىڭ بىرىنچى كىتابى » غا قارالسۇن. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرنىلى 1984-يىل 1-سان، 74-بەت، ئۇيغۇرچە.

(48) « چەت ئەل ئالىملىرى— قۇتادغۇبلىك توغرىسىدا » ، ئۇيغۇرچە ، 249-بەت.

(49) ئۇلۇغ قانۇنچى.

(50) قانۇن مەنسىدە.

(51) قانۇن دەستۇرى.

(52) « چەت ئەل ئالىملىرى — « قۇتادغۇبلىك » توغرىسىدا » ،

مه ملكه تلك تۇنجى قېتىملىق ﴿ قۇتادغۇبلىك ﴾ ئىلمىي مۇھاكىمه يىغىندا ئوقۇلغان ماقاله .

(29) هاجى نۇرهاجى: « قاراخانىلارنىڭ قىسقىچه تارىخى » ، ئۇيغۇرچه ، 98، 99- بەت.

(30) يۇسۇپ خاس هاجىپ: « قۇتادغۇبلىك » ، 3048، 3046، 2406، 3038، 3049- بېيىتلارغا قارالسۇن.

(31) ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: « قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى هەققىده » ، شىنجاڭ تارىخشۇناسلىق ژۇرنىلى 1981- يىل 1- سان 61- بەت، ئۇيغۇرچه .

(32) « جۇڭگو قانۇن- تۈزۈم تارىخى » ، خەنزۇچه ، ئاممىا نەشرىياتى 1982- يىل 7- ئاي بېيجىڭ 1- نەشرى 260- بەت.

(33) (34) يۇقىرىقى كىتابتا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(35) لىن گەن تۇزگەن: « تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى » ، خەنزۇچه ، 2- كىتاب 651- بەت.

(36) شەرىپىدىن ئۆمەر: « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار » . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981- يىل 9- ئاي 1- نەشرى، 26- ، 27- بەتلەر.

(37) گېك شىمىن: « قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان مۇھىم يادىكارلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى » دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(38) كارل بروككلمان (1868 — 1956) شەرقىي گېرمانىيە گاللى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسورى. سام ۋە تۈركىي تىللارنى ئۆگەنگەن. « سام تىللىرىنىڭ قىياسى گراماتىكىلىق ئوچېركى » ، (ئىككى توم، 1908 — 1913- يىللىرى نەشر قىلىنغان) ، « ئەرەب ئەدەبىياتى تارىخى » (5 توملۇق) ، « مۇسۇلمان خەلقلىرى ۋە شەھەرلىرى تارىخى » (1939- يىل) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ « دىۋان لۇغەتت تۈرك » دىكى كىتابىنى ئەرەبچىدىن نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

(39)، (40) « چەت ئەل ئالىملىرى — ﴿ قۇتادغۇبلىك ﴾

(63) مولا مەرسالە كاشقەرى: «چىڭگىزنامە»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 113-بەت.

(64) (HenriLery–Bruhl) (فرانسىيە): «قانۇن-سوتسىولوگىيە» (SOCIOLOGIEDUDROIT) فرانسىيە ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتىنىڭ 1981-يىل 6-نەشرىگە ئاساسەن شائېخەي خەلق نەشرىياتى 1987-يىل 8-ئاي تەرجىمە نەشرى، خەنزۇچە، 37-بەت.

(65) مىرزا مەھمۇد ھەيدەرگۇراگانى: «تارىخى رەشىدى». خەنزۇچە 1-توم 350-بەت. 66-بابى — «مەنسۇرخان ئوغلى شاھخان» غا قارالسۇن.

ئۇيغۇرچە 249، 250، 251-بەتلەرگە قارالسۇن.

(53) (55) ئابدۇكېرىم راخمان: «〈ئەتە بەتۇنھەقايىق〉 ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي پەلسەپۋى ئىدىيىسى» گە قارالسۇن. «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر». قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1981-يىل 9-ئاي 1-نەشرى، 325، 332، 333،- بەتلەر.

(54) (تۇركىيە) كاپىسوغلو: «قۇتادغۇبلىك ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتى تارىخىمىزدىكى ئورنى» غا قارالسۇن. «چەت ئەل ئالىملىرى — قۇتادغۇبلىك〉 توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە 147-بەت.

(56) ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، ئىككىنچى كىتاب 1-قىسىم 100-بەتكە قارالسۇن.

(57) مىرزا مەھمۇد ھەيدەرگوراگانى: «تارىخىي رەشىدى»، خەنزۇچە 2-توم 275-، 277-بەتلەر. 58-بابى — «مەنسۇرخاننىڭ سۇلتان سەئىدخان بىلەن ئۇچرىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئىمزالىغان تىنچلىق كېلىشىملىرى» گە قارالسۇن.

(58) مىرزا مەھمۇد ھەيدەرگوراگانى: «تارىخىي رەشىدى» خەنزۇچە، 1-توم 345-، 346-بەتلەر. 65-باب — «مەنسۇرخان» غا قارالسۇن.

(59) ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، ئىككىنچى كىتاب 1-قىسىم 14-، 16-بەتلەرگە قارالسۇن.

(60) مىرزا مەھمۇد ھەيدەرگوراگانى: «تارىخىي رەشىدى»، خەنزۇچە 2-توم 161-بەت. 30-بابى — «تاغام سەئىد مەھمۇد مىرزىنىڭ ئىش-ئىزلىرى» غا قارالسۇن.

(61) مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرگوراگانى: «تارىخىي رەشىدى»، خەنزۇچە 1-توم 362-بەت. 68-بابى — «سۇلتان سەئىدخاننىڭ پەزىلەتلىرى» گە قارالسۇن.

(62) مۇللا ئىسمەتۇللا بىننى مۇللا نېمەتۇللا مۇجىزى: «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» (مۇزىكانتلار تارىخى) مىللەتلەر نەشرىياتى 1982-يىل 6-ئاي 1-نەشرى 65-بەت. ئۇيغۇرچە.

يۇسۇپ خاس هاجىپ جاهالەت دەۋرىنىڭ چىراغ ياققۇچىسى ۋە نادانلىق ئەھلىنىڭ رەھىمسىز كۆشەندىسى. جاهالەت ئەھلى ئۇنىڭ نامىنى ئاڭلىسا، سۆزىنى ئاڭلاشقا ئۇلگۈرمەيلا قورقۇنچ ئىچىدە تىترەك باسىدۇ. ئۇ، يورۇقلۇقنىڭ كۈيچىسى، ئۆز دەۋرىنىڭ ئويغاق سىگنالچىسى.

«لاۋزى» نىڭ يىگىرمە يەتتىنچى بابىدا: «دانىشمەنلەر نادانلارغا ئۇستاز بولغاي، نادانلار دانىشمەنلەرنى ئۇستاز تۇتقاي» دېيىلگەن. پارس شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى: «دانالارنىڭ سۆزىنى ئەستە تۇتمساڭ، ئەڭ نادان سەندۇرسەن ئۇققىن ئۇقمساڭ» دېگەنىدى. يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ىدە بۇگۈن ئۇچۇن ئەستە تۇتۇشقا، بىلىۋېلىشقا ۋە ئەينەك قىلىشقا تېگىشلىك نۇرغۇن مەسىلىلەر بار. خۇلاسىلىگەندە، تۆۋەندىكىدەك ئالتە مەسىلىگە يىغىنچاقلىنىدۇ.

بىرىنچى، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش — قىممىتىنى مەڭگۈ يوقاتمايدىغان ھايات مىزاندۇر

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن شانلىق ئىدىيىسى ياۋروپالىقلار قاتتىق ئۇيقۇدا ئۇخلاۋاتقان ئوتتۇرا ئەسىردە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، پۈتكۈل جاهاننى زىلزىلىگە سالغانىدى. ئەمما ئۇ، كېيىنكى مەزگىلگە كەلگەندە ھەرخىل ئىجتىمائىي، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەنگلىيىلىك ئالىم فرانىس بىكون تەرىپىدىن 500 يىل كېيىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان «بىلىم-كۈچ» دېگەن ھۆكۈمچىلىك داغدۇغا پەيدا قىلالمىدى.

«قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەنلىك

يەتتىنچى باب

«قۇتادغۇبلىك» تە بۇگۈن ئۇچۇن ئەينەك قىلىشقا تېگىشلىك ئالتە مەسىلە

«قۇتادغۇبلىك» — سان-ساناقسىز تۇرلۈك رەڭدىكى قىممەتلىك جاۋاھىرات بىلەن تولغان بىر خەزىنىدۇركى،... ئۇنىچە-مارجان دۆۋىلىرى بىلەن تولغان بىر خەزىنە تاماشىچىسى بىر-بىرىدىن گۈزەل، بىر-بىرىدىن جۇلالىق قىممەت باھا گۆھەرلەر ئارىسىدا قانداق ھەيرەتتە قالىدىغان بولسا، «قۇتادغۇبلىك» خەزىنىسىنى كۆزدىن كەچۈرگەنلەرمۇ شۇنداق ھەيرانلىقتا قالىدۇ. ئالمىسا كۆڭلى ئۇنمايدىغان، ئالسا ئېلىپ تۆگىتەلمەيدىغان بىر ئەھۋالغا ئۇچرايدۇ.»(1)

«قۇتادغۇبلىك» — شۇنداق بىر «جاھانناما» كى، بۇ ئەينەكتە ئەڭ ئالىي ھۆكۈمراندىن تارتىپ ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىك كىشىگىچە بولغانلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىنى كۆرەلەيدۇ، ئىش-ئەمەللىرىنىڭ قانداق بولۇۋاتقانلىقىنى ئۆلچىيەلەيدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ — دۇنيادا ئاز تېپىلىدىغان دانىشمەن، ئۇنى بىزگە ئۇچراپ تۇرىدىغان دانىشمەنلەرنىڭ ھەرقاندىقى بىلەن خالىغانچە سېلىشتۇرۇپ بولمايدۇ. ئۇنىڭ «قۇتادغۇبلىك» - تە ئېيتقان ئىبرەتلىك سۆزلىرى ئەينى زامانىدىمۇ، ھازىرمۇ، ھۆكۈمرانلار ئۈچۈنمۇ، پۇقرالار ئۈچۈنمۇ ئورتاق ئەستە تۇتۇشقا تېگىشلىك ھەقىقەت ھەم نەسىھەتتۇر. ئۇنى ئوقۇغان ھەربىر كىشى ئەقىل تەسەۋۋۇرلىرىدىن خىيال شوتىسى ياساپ، ئىستىقبال داستىخىنىغا مېھمانەت گۈللىرىنى تىزىدۇ.

باراۋەر» دېگەن شوئار ئەمەلىيەتتە ئىقتسادىي جەھەتتىكى ۋە ئەمەلىيەتتىكى باراۋەرسىزلىككە يول قويىدى ۋە ئۇنى قانات ئاستىغا ئالدى. چۈنكى، بۇرژۇئازىيە چىك تۇرغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك تۈزۈمى — بارلىق باراۋەرسىزلىكلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى مەنبە بولۇپ، بۇرژۇئا قانۇنلىرىنىڭ يادروسى كاپىتالىستىك تۈزۈمدىكى خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى مۇقەددەسلەشتۈرۈپ، ھەرقانداق كۈچنىڭ ئۇنىڭغا تاجاۋۇز قىلماسلىقنى قانۇنىي جەھەتتىن قوغداش ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇرژۇئا قانۇنشۇناسلىرىدىن پەرقى، ئۇنىڭ لوك ۋە روسسۇلارغا ئوخشاش زوراۋانلىق كۈچ ئىشلىتىپ فېئودال پادىشاھلىقنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ئۇنىڭ ئورنىغا بۇرژۇئا ھاكىمىيىتىنى تىكلەش ۋە شۇ ھاكىمىيەتنىڭ رەھبەرلىكىدە ئاھالىلەرنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى خام خىيال قىلمىغانلىقىدا. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقان چاغدا، دەۋر ۋە سىنىپىي چەكلىمەر تۈپەيلىدىن ئاھالىلەرنى ئەزگۈچى ۋە ئېزىلگۈچىلەر دېگەن سىنىپىي ئايرىلىشلار بويىچە تۈركۈملىمەي، «ئىدارە قىلغۇچى» ۋە «ئىدارە قىلىنغۇچى» لار دېگەن ئايرىلىشلار بويىچە ئىككىگە بۆلگەنىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، قانۇن ئالدىدا ئىشقا ئاشىدىغان ھەممەيلەننىڭ باراۋەرلىكى خەلق ئاممىسىنىڭ قوزغىلىپ، ئۆزلىرىنى ئېزىۋاتقان كۈچلەرنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى ئارقىلىق ئىشقا ئاشمايدۇ، ستېخىيىلىك ھالدا تېخىمۇ مەيدانغا كەلمەيدۇ، بەلكى، كۈنتۈغدى ئېلىگگە ئوخشاش ئادىل پادىشاھلارنىڭ رەھبەرلىكىدە ئادىل قانۇنلارنى تۈزۈش ئارقىلىق مەلۇم زوراۋانلىق تۈسىنى ئالغان مەجبۇرلاش خاراكتېرىگە ئىگە ئەسلىھەلەرنىڭ زورلاش ۋاستىسى بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ. ئۇ بولسا ھۆكۈمرانلىقتۇر. ئادىل پادىشاھ ئەنە

ئادەتتە قانۇندا، كىشىلەرنىڭ بەھرىمەنلىنىدىغان ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلىرىنى باراۋەر ھالدا بەلگىلەش ۋە قوغداش، قانۇننىڭ باراۋەرلىكىگە ئەمەل قىلىش ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىش، ھەرقانداق ئادەمنىڭ قانۇننىڭ سىرتىدا ئىمتىيازغا ئىگە بولۇۋېلىشقا يول قويماسلىقنى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن شوئار يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ يەتتە ئەسىر كېيىن ياۋروپادا بۇرژۇئازىيە تەرىپىدىن قايتا ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

XVII — XVIII ئەسىرلەردە ئەنگلىيىلىك لوك (Tohn loke, 1632 — 1704) بىلەن فرانسىيىلىك روسسو (Jean Jacques Rousseau, 1712 — 1778) قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدىكى بۇرژۇئا مۇتەپەككۇرلىرى ھېئودال ئاقسۆڭەكلىك، روھانىيلارنىڭ ئىمتىيازى ۋە ئىلاھىي ھوقۇقىغا قارشى ھالدا سىستېمىلىق بولغان «تۇغما كىشىلىك ھوقۇقى نەزەريىسى» نى يارىتىقاندا، ئەنە شۇ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەننى ئاشۇ نەزەريىنىڭ ئاساسى قىلغانىدى. 1789-يىلى فرانسىيىنىڭ «كىشىلىك ھوقۇقى خىتابنامىسى» ئېلان قىلىنىپ «قانۇن بارلىق ئادەملەرگە، مەيلى قوغدىسۇن ياكى جازالىسۇن ئوخشاشتۇر. قانۇن ئالدىدا بارلىق گرۇپدانلار باراۋەردۇر» دېگەننى رەسمىي ئېتىراپ قىلدى. 1791-يىلى تۇزۇلگەن «فرانسىيىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» دا، يۇقىرىقى ماددا ئۇنىڭ «كىرىش سۆز» ى قىلىپ بېكىتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەنگلىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەردىمۇ شۇنىڭغا ئوخشايدىغان قانۇن ماددىلىرى تۇزۇلدى. بۇرژۇئازىيە بۇ شوئاردىن پايدىلىنىپ خەلق ئاممىسىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، فېئودالىق ئىمتىيازلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ تارىختا ئۇلغۇر رول ئوينىدى. لېكىن ئۇنىڭ سىنىپىي چەكلىمىلىكى تۇپەيلىدىن ئۇلار تەشەببۇس قىلغان «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم

قەتئىنەزەر، ئادىل پادىشاھ، ئادىل ھۆكۈمدار قانداق بارلىققا كېلىدۇ؟ دېگەن سوئالغا ئىلمىي سوتسىيالىزم جاۋاب بەرگەندەك، ئېزىلگۈچى ئاممىنىڭ قوزغىلىپ زالىم پادىشاھلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى ئارقىلىق، دەپ ئەمەس، بەلكى ھۆكۈمرانلاردا ئەقىل، بىلىم، پەزىلەت ۋە ئەخلاق شەرتلىرىنىڭ ھازىرلىنىشى بىلەن دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئۇنىڭچە بولغاندا، ئادىل پادىشاھلار مەيلى ئۇ، ئېسىل نەسەپتىن بولسۇن، مەيلى قۇل بولسۇن، ئەقىل، بىلىم، پەزىلەت ۋە ئەخلاقنىڭ يېتىلىشى بىلەن بارلىققا كېلىدۇ، ئەقىل، بىلىم، پەزىلەت ۋە ئەخلاقنىڭ يوقلۇقى بىلەن يوقلىدۇ. ئادىل قانۇننىڭ تۇزۇلۇشى ۋە يوقلىشىمۇ ئەنە شۇ تۆت خىسلەتكە باغلىق بولىدۇ. قايسى پادىشاھتا مۇشۇ تۆت خىسلەت بولۇپ، ئادىل قانۇن تۈزىيەلىسە ئادىل پادىشاھ دەپ نام ئالىدۇ. تۆت خىسلەتتىن مەھرۇم بولۇپ، خەلقىگە زۇلۇم قامچىسىنى تەڭلىسە زالىم پادىشاھ دەپ نام ئالىدۇ. ئۇنىڭ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى ئىدىيىسى يەنە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلارنىڭ پۇقرالار ئالدىدىكى ۋە پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمرانلار ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىگە ئۇچىتە ئۇچ نىسبەت بويىچە تەڭلىك بەلگىسى قويۇپ، مەجبۇرىيەتسىز ھوقۇق، ھوقۇقسىز مەجبۇرىيەت بولمايدۇ، دەپ قارىغان كۆز قارىشىغا ئوخشاشلا ئۇنىڭ تېئولوگىيىلىك دۇنيا قارىشىدىن روشەن ئاجراپ كېتەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

لېنىن: «بىر سىنىپنىڭ يەنە بىر سىنىپنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىنىڭ بارلىق مۇمكىنچىلىكى تامامەن يوقىتىلىشتىن بۇرۇن، ئەمەلىيەتتىكى باراۋەرلىك ھەرگىزمۇ ئىشقا ئاشمايدۇ» دېگەنىدى(5). ئۇ، يەنە «تەبىقىلىكنى يوقاتقاندىلا، بارلىق گراژدانلار قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولالايدۇ» دېگەنىدى(6).

شۇ ئۆزىنىڭ ئادىل ھۆكۈمى ئارقىلىق پادىشاھتىن تارتىپ پۇقرا غىچە بولغان ھەممە يەرنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈشىمىز كېرەك.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ قارىشىدا، بىر قارىماققا دۆلەتنى سىنىپتىن تاشقىرى دەپ قارايدىغان، سىنىپىي زىددىيەتلەرنى كېلىشتۇرمىچىلىك يولى بىلەن مۇرەسسە قىلىپ غايىۋى جەمئىيەتكە تىنچ يول بىلەن ئۆتۈشنى ئويلايدىغان، مەجبۇرىي ياللانما قۇللۇقنى كىشىلەرنىڭ ئۆز رازىمەنلىكىدىكى ياللانما قۇللۇققا ئايلاندۇرماقچى بولىدىغان «مۇنبەر سوتسىيالىزمى» (2) ئىدىيىسىنىڭ ئامىللىرى بارەك قىلىدۇ؛ بىر قارىماققا ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئاساسلىق ئۆزگىرىشىنى قانۇنشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي ئۆزگىرىشى دەپ قارايدىغان، ئىنسانلارنىڭ قانۇن كۈچ قارىشىنى تارىخنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى دەپ ھېسابلايدىغان، ھېچقانداق ئىنقىلابسىزلا، كىشىلەرنىڭ قانۇن ئېڭىغا تايىنىپ، غايىۋى بىر گۈزەل جەمئىيەتنى بارلىققا كەلتۈرۈشنى مۇمكىن دەيدىغان «قانۇنشۇناسلار سوتسىيالىزمى» (3) چىلىرىنىڭ تەلىماتىغا ئوخشاپ كېتىدۇ؛ يەنە بىر قارىماققا، «ئىسلام دىنى بىلەن سوتسىيالىزمنىڭ پرىنسىپلىرى بىر-بىرى بىلەن چىقىشالمايدىغان نەرسە ئەمەس»، «ئىسلام دىنى باراۋەرلىكنى تەشەببۇس قىلىدۇ، سوتسىيالىزم بولسا باراۋەرلىكنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ يېڭى بىر ئۇسۇلى»، «سوتسىيالىزمنىڭ پرىنسىپى — باراۋەرلىكنى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋە ئېكسپلاتاتسىينى چەكلەش، ئىسلام دىنىنىڭمۇ شۇنداق» دەپ ھېسابلايدىغان، ئەنئەنىۋى ئىسلام دىنىنى سوتسىيالىزمغا تەتبىق قىلىپ، بۇ ئىككىسىنى بىرلەشتۇرۇۋېتىدىغان «ئىسلام سوتسىيالىزمى» (4) چىلىرىنىڭ پروگراممىسى بىلەن بىردەكلىككە ئىگىدەك كۆرۈنىدۇ.

مەيلى ئۇ قايسىبىر سوتسىيال ئىدىيىۋى ئېقىمغا ياكى قايسىبىر سوتسىيولوگىنىڭ كۆز قاراشلىرىغا ئوخشاپ قېلىشتىن

قويۇلمايدۇ» دەيلىگەن. «خەلق سوت مەھكىملىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى» نىڭ 5-ماددىسىدا: «خەلق سوت مەھكىملىرى ئەنزىلەرنى سوت قىلىشتا، قانۇننى ھەممە پۇقراغا، ئۇنىڭ مىللىتىگە، ئىرقىغا، جىنسىغا، كەسپىگە، ئىجتىمائىي كېلىپ چىقىشىغا، دىنىي ئېتىقادىغا، بىلىم دەرىجىسىگە، مال-مۈلكىگە، ئولتۇراقلىشىش مۇددىتىگە قارىماي باپاراۋەر تەتبىق قىلىدۇ، ھەرقانداق ئىمتىيازنىڭ بولۇشىغا يول قويمايدۇ» دەيىلگەن. بۇ ئەيبكارنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ئورنى، ئىجتىمائىي تەركىبى، سىياسىي تارىخىدا قانداق ئوخشىماسلىق بولۇشى، جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ياكى ئۇنىڭ مەسلىسىنىڭ دوست-دۇشمەن زىددىيىتىگە ياتىدىغانلىقى قاتارلىقلاردىن قەتئىينەزەر قانۇننى تەتبىق قىلغاندا باراۋەر بولۇش ئۆلچەم قىلىنىدۇ، دېگەنلىك بولىدۇ.

ئىلمىزنىڭ قانۇنلىرى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئورتاق مەنپەئىتى ۋە ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. خەلقنىڭ قانۇنغا رىئايە قىلىشى بولسا، پرولېتارىياتنىڭ ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنغانلىقى، خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىغانلىقى ۋە كۆزدە تۇتقانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يولداش ماۋ زېدۇڭ 1957-يىلى: «بىزنىڭ قانۇنلىرىمىزنى ئەمگەكچى خەلقمىز ئۆزى تۈزگەن. ئۇ، ئىنقىلابىي تەرتىپنى ساقلايدۇ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي بازىسىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى قوغدايدۇ» دېگەنىدى(7). «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش — بۇگۈنكى كۈندە سوتسىيالىستىك قانۇن-تۈزۈمنىڭ ئاساسىي پرىنسىپى. ئۇ، سوتسىيالىستىك ئىقتىساد ۋە سىياسىيىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. دۆلىتىمىزدە ھەرقانداق ئادەمنىڭ قانۇنغا رىئايە قىلىش مەجبۇرىيىتىلا بارىكى، قانۇننىڭ سىرتىدا تۇرىدىغان ياكى قانۇننىڭ شىللىسىغا مىنۇئالىدىغان ئىمتىيازلىق شەخسنىڭ

مارکسزمنىڭ قارىشچە، ئىشلەپچىقىرىش خام ئەشيالىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك يوقىتىلىپ، ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمدىكى سوتسيالىستىك دۆلەت بەرپا قىلىنغاندىلا، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن گەپ ئاندىن ئىسمى-جىسمىغا لايىق ئىشقا ئاشىدۇ. شۇنىڭغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئىزدىنىشلەر-نىڭ ھەممىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان قانۇن ئالدىدىكى باراۋەرلىك، گەرچە ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن غايەت زور ئىلغارلىق بولسىمۇ، ئۇ ئىنسانىيەتكە ئېلىپ كېلىدىغان قانۇن جەھەتتىكى بەخت-سائادەتنى ئازادى مەڭگۈلەشتۈرەلمەيدۇ.

ئېلىمىزنىڭ 1954-يىلىدىكى ئاساسىي قانۇنىدا «قانۇن ئالدىدا پۇقرالار باپباراۋەر» دەپ بەلگىلەنگەن بولۇپ، يەنە خەلقنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن سىياسىي ھوقۇقى، كىشىلىك ھوقۇقى، ھەم باشقا دېموكراتىك ھوقۇقلىرى باشقا ھەرقايسى قانۇنلار ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرۇلۇپ، ھەرقانداق ئادەمنىڭ كەمستىلىشكە ئۇچرىتىلمايدىغانلىقى ئەدلىيە ۋە مەمۇرىي جەھەتلەردىن بەلگىلىك تەدبىر ئارقىلىق كاپالەتلەندۈرۈلگەن. 1979-يىلى ئېچىلغان جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ 5-نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ 2-سانلىق يىغىنى ماقۇللىغان «جىنايى ئىشلار قانۇنى»، «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى» ۋە تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن «خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى» ۋە تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن «خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى» لىرىدا، قانۇننىڭ ھەممە كىراڭدانلارغا باپباراۋەر تەتبىق قىلىنىدىغانلىقى، قانۇن ئالدىدا ھەرقانداق ئىمتىيازلارنىڭ بولۇشىغا يول قويۇلمايدىغانلىقى يەنە بىر قېتىم ئېنىق بەلگىلەندى. «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى» نىڭ 4-ماددىسىدا: «قانۇن ھەممە پۇقراغا باپباراۋەر تەتبىق قىلىنىدۇ، قانۇن ئالدىدا ھەرقانداق ئىمتىيازنىڭ بولۇشىغا يول

ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش — قانۇننى تەتبىق قىلىشقا قارىتىلغان بولۇپ، ھەرگىز قانۇن تۈزۈشكە قارىتىش بىلەن چەكلەنمەيدۇ. «قانۇننى تەتبىق قىلىش» بىلەن «قانۇن تۈزۈش» ھەرگىز بىر ئىش ئەمەس. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئىككىسىنى بىر ئىش دەپ قارىمىغان. قانۇن تۈزگەن چاغدا، ئوخشىمىغان سالاھىيەت، ئوخشىمىغان ئەھۋال، ئوخشىمىغان تەمىناتتىن بەھرىمەنلىنىدىغان ئادەملەرگە بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. لېكىن قانۇننى تەتبىق قىلغان چاغدا، بۇنداق ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ھەممىسى چەتتە قالدۇرۇلۇپ، پەقەت قانۇنىي بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن ھەممە كىشىگە باراۋەر مۇئامىلە قىلىنىدۇ.

مەيلى قانۇننى تۈزۈشتە بولسۇن، مەيلى تەتبىق قىلىشتا بولسۇن ئادىل بولغان مۇقىم ئۆلچەم بولماي، تۇراقسىزلىنىپ تۇرىدىغان بولسا، ئۇنداق قانۇننىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمى چوقۇم ياخشى بولمايدۇ. قانۇننى تەتبىق قىلغاندا، خەلق ئاممىسى كۆپرەك «نادانغا بىر توقماق، موللىغا ئون توقماق» ئۇرۇلۇشىنى ئارزۇ قىلىشىدۇ. بۇ ئومۇمىي ھال بولۇپ، قانۇننى بىلمەپ تۇرۇپ قانۇنغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى، قانۇننى بىلمەسلىكتىن خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا قارىغاندا ئېغىرلىتىپ جازالاشقا قارىتىلغان. شۇڭلاشقا، ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە، قانۇن بويىچە ھەم خەلق رايى بويىچە ئىش كۆرۈپ، «نادانغا بىر توقماق، موللىغا ئون توقماق» ئۇرۇش كېرەك. ئەگەر ئۇنداق بولماي «نادانغىمۇ بىر توقماق، موللىغىمۇ بىر توقماق» بولۇپ قالسا ياكى يۇزسەكسەن گرادۇس بۇرۇلۇپ «نادانغا ئون توقماق، موللىغا بىر توقماق» بولۇپ قالسا، خەلقنىڭ قانۇندىن كۆڭلى سوۋۇپ كېتىدۇ، ئۇ چاغدا سوتسىيالىستىك قانۇن-تۈزۈمنىڭ ھۆرمىتى ئاجىزلاپ دۆلەتنىڭ تەرتىپى قالايمىقانلىشىدۇ. شۇڭلاشقا

بولۇشىغا يول قويۇلمايدۇ.

«قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، دۆلىتىمىزدە ئالدى بىلەن پارتىيىنىڭ ئەدلىيە خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىپ، سوتسىيالىستىك قانۇن-تۈزۈمنى مۇكەممەللەشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. پارتىيىنىڭ ئەدلىيە خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكى سىياسىي جەھەتتىكى رەھبەرلىك بولۇپ، ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ قانۇنغا تايىنىپ ئىش كۆرۈش ۋە كادىرلارنى سەپلىشىگە نازارەتچىلىك قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ كونكرېتنى كەسىپىي ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىگىچە چات كىرىۋېلىپ، تەشكىلىي جەھەتتە بۇيرۇقۇازلىق قىلىشنى كۆزدە تۇتمايدۇ. ھۆكۈم چىقىرىش بىلەن تەپتىش قىلىش — سوت مەھكىمىلىرى ۋە تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ كونكرېت كەسىپىي ئىشى.

دۆلىتىمىزنىڭ قانۇنى خەلقنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىپ، دۆلەتنىڭ ھوقۇقلۇق ئورگىنى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن، ئۇ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ فاكىجېن، سىياسەتلىرىنىڭ قانۇنىي كۈچكە ئىگە قىلىنىپ قېلىپقا سېلىنىپ تۈزۈمىلەشتۈرۈلۈشىدۇر. قانۇن تۈزۈلگەنىكەن، ھەممە يەردىن رېئاىيە قىلىشى كېرەك. ھەر دەرىجىلىك پارتكوم ھەتتا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىمۇ رېئاىيە قىلىشى كېرەك. ئەگەر يۇرگۈزۈلۈۋاتقان قانۇنلاردا تۈزىتىلىدىغان جايلارنىڭ بارلىقى سېزىلسە، پارتىيە ئۆزىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان كونكرېتنى پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويسا، لايىھە تۈزۈپ چىقىپ دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى بولغان مەملىكەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىغا ۋە ئۇنىڭ دائىمىي كومىتېتىغا سۇنۇلا بولىدۇ. ئەمما، قانۇنلۇق تەرتىپلەردىن ئۆتكۈزمەي تۇرۇپ خىلاپلىق قىلىشقا ياكى چاتىقى بولماسلىققا بولمايدۇ.

سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈم چىڭ تۇرغان «قانۇن

سوتسیالستیك جەمئیيەتتە ئىمتیاز مەۋجۇت. ئەمما ئۇنىڭدىكى ئىمتیاز تۇزۇم تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن مۇقەررەرلىك بولماستىن، بەلكى كونا جەمئیيەتتىن سۆرىلىپ بىللە كەلگەن فېئودالىق ئىدىيىنىك قالدۇقىدىن ئىبارەت. سوتسیالستیك تۇزۇمنىك تەسىرچىلىرى تارىختىن قېپقالغان مۇنداق رېئال ئەھۋالنى سوتسیالستیك تۇزۇم دەرھال ئۆزگەرتمەيدۇ دەپ قارىمايدۇ، بەلكى، ئۇ، خەلقلەرنىڭ يېڭىچە تۇرمۇش بەرپا قىلىشىغا ياخشى ئىجتىمائىي شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. شۇڭا سىياسىتىمىز ۋە قانۇنىمىز ھەرقانداق ئىمتیازنى چەكلەيدۇ، ئۇنىڭ قانۇنغا ئاربلىشىۋېلىشىغا مۇتلەق يول قويمايدۇ.

يولداش دېڭ شیاۋپىڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتتىدۇ: «ھازىر بىز قارشى تۇرۇۋاتقان ئىمتیاز سىياسىي ۋە ئىقتسادىي جەھەتلەردە قانۇن ۋە تۇزۇمنىڭ سىرتىدا ئىگە بولۇۋالغان ھوقۇقنى كۆرسەتمەيدۇ. ئىمتیازچىلىق فېئودالىزمنىڭ قالدۇق تەسىرىنىڭ تېخى تازىلىنىپ بولمىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى. بىزدە كونا جۇڭگودىن قېپقالغان فېئودالىق - مۇستەبىتلىك ئەنئەنىسى كۆپرەك، دېموكراتىيە - قانۇنچىلىق ئەنئەنىسى بەك ئاز. بىز ئازادلىقتىن كېيىنمۇ خەلقنىڭ دېموكراتىيە ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان تۇزۇملەرنى ئاكتىق ۋە سىستېمىلىق ئورنىتىپ چىققىنىمىز يوق، قانۇن-تۇزۇملىرىمىز مۇكەممەل ئەمەس، ئۇنىڭغا ئانچە ئەھمىيەتمۇ بېرىلمىدى، ئىمتیازچىلىق گاھىدا چەكلەندى، تەنقىدلەندى ۋە زەربە يېدى، گاھىدا يەنە قايتىدىن باش كۆتۈردى. ئىمتیازچىلىقنى تۈگىتىش ئۈچۈن ئىدىيىۋى مەسلىنى ھەل قىلىش كېرەك، تۇزۇم مەسىلىسىنمۇ ھەل قىلىش كېرەك. پۈقرالار قانۇن ۋە تۇزۇم ئالدىدا باپباراۋەر بولۇشى، پارتىيە ئەزالىرى پارتىيە نىزامنامىسى ۋە پارتىيە ئىنتىزامى ئالدىدا باپباراۋەر بولۇشى كېرەك، ھەممە ئادەمنىڭ

« قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر » دېگەن بۇ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە قەدىمىي پرىنسىپنى قىلچە بوشاشماي ئىجرا قىلىش ــ سوتسىيالىستىك قانۇن-تۇزۇممىزنى مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ مۇھىم شەرتىدۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ « قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر » دېگەن شانلىق ئىدىيىسىگە تەنقىدىي ۋاربسلىق قىلىشتا، قانۇننىڭ ھەقىقىي نازارەتچىلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، « ئىمتىياز » دېگەن نېمىنىڭ خەتىرىنى ۋە ئۇنىڭ قانۇنغا سالىدىغان تەھدىتىنى ئېنىق كۆرمەي بولمايدۇ. ئالدىنقى بىرقانچە يىللاردا بەزىلەر بولۇپمۇ ياشلار سوتسىيالىستىك قانۇن-تۇزۇمگە گۇمان بىلەن قارىدى، بىزنىڭ قانۇنلىرىمىزنىڭ ھەقىقىي كۆچىنى نامايان قىلالايدىغانلىقىغا ئىشەنمىدى، قانۇنلىرىمىزنى « ئىمتىياز » ئىگىلىرىنىڭ كولدۇرلىتىپ ئويناىدىغان « ئويۇنچۇقى » ۋە تەكچىگە ئېلىپ قويۇلغان « زىننەت بۇيۇمى » كۆردى، ئۇلارنىڭ مۇنداق قىلىشى بىزنىڭ قانۇنلىرىمىزنى كۆزگە ئىلماسلىق ياكى ئۇنىڭغا دۇشمەنلىك پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ مۇئامىلە قىلىش بولماستىن بەلكى، سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمىزدە مەۋجۇت بولغان ئىنتايىن ئاز ساندىكى ئىمتىياز ئىگىلىرىنىڭ « قانۇن » نى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ئەسىرىگە ئايلاندۇرۇۋالغانلىقىغا بولغان نارازىلىقىنىڭ بىر خىل ئىنكاسى ئىدى. ئىمتىياز ــ فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ، شۇ جەمئىيەتتە قانۇنلۇق نەرسە دەپ قارىلىدۇ. « تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇن-نىزاملىرى » دا، « سەككىز كەڭچىلىك » دېگەن نەرسە بولۇپ، ئۇ، خان جەمەتلىرى، خانىنىڭ قەدىناسلىرى، دانىشمەن ۋەزىرلەر، ئىقتىدارلىق زاتلار، كاتتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەر، مەرتىۋىلىكلەر، تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلەر ۋە مېھمانلار قاتارلىق سەككىز تەبىقىنى ۋە شۇلار بەھرىمەنلىنىدىغان ئىمتىيازنى كۆرسىتەتتى.

بەزى رەھبىرلىي كادىرلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشتىكى، قانۇن ئەمەلىيەتتىكى ئىمتىيازى ئەدلىيە خىزمىتىگە ئىنتايىن ياماق تەسىر يېتىدۇ. بەزىلەر ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقى، دەسمايىسىنىڭ كۆپلۈكى، تۆھپىسىنىڭ چوڭلۇقى بىلەن ئۆزىنى ھەممىدىن يوغان تۇتىدۇ. قانۇندا بەلگىلەنگەن ھوقۇقتىنلا بەھرىمەن بولۇپ، قانۇندا بەلگىلەنگەن مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلمايدۇ، ئۆزىنى «ئالاھىدە پۇقرا» دەپ قارايدۇ. بەزىلىرى دۆلەتنىڭ قانۇنىغا بويسۇنمايدۇ، بەزىلىرى ئوغۇل-قىز، ئۇرۇق-تۇغقان، قول ئاستىدىكىلىرىنىڭ جىنايىتىنى يوشۇرۇپ قانات ئاستىغا ئالىدۇ، ئۇلارنىڭ جىنايى ئىشلىرىنى قوللايدۇ. بەزىلىرى ئەدلىيە ئورگانلىرىغا ئاشكارا ھالدا بېسىم ئىشلىتىپ، مۇددىئاسىنى تېگىپ ئۇلارنى قانۇن بويىچە ئىش قىلدۇرمايدۇ، بەزىلەر، قول ئاستىدىكىلىرىدىن قىلىشقا بولمايدۇ دەپ تەلەپ قىلغان ئىشلاردىن ئۆزىنىڭ قىلىپ قويغىنىنى ھېچقانچە ئىش ئەمەس دەپ قارايدۇ.

يۇقىرىدا كۆپ جايدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەت باشلىقلىرىنى، يەرلىك ئەمەلدارلارنى قانۇننى ئىجرا قىلغاندا ئاكتىق بولۇشقا، ئادىل بولۇشقا، ئىشلارنى ئادالەتلىك بىلەن ھەل قىلىشقا، ھېچكىمنى بەگ ۋە قۇل دەپ ئايرىماسلىققا، ئادالەتنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان قانۇن ئۆلچىمى دەپ قاراشقا ئۆندەيدۇ. ئۇنىڭ قانۇن ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىدىن قارىغاندا، ھوقۇقىدىنلا بەھرىمەن بولۇپ مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلمايدىغان، ئۆزىنى ئالاھىدە «پۇقرا» دەپ قارايدىغان ھۆكۈمراننىڭ بولۇشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. دۆلەتنىڭ قانۇنىغا بويسۇنمايدىغان، پەرزەنتلىرىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى قوللايدىغان، قانات ئاستىغا ئالىدىغان، ئەدلىيە ئورگانلىرىغا بېسىم ئىشلىتىپ، مۇددىئاسىنى تېگىپ ئۇلارنى قانۇن بويىچە ئىش قىلدۇرمايدىغان ئەمەلدارلارنى قاتتىق

قانۇندا بەلگىلەنگەن باراۋەرلىك ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى بار، ھېچكىمنىڭ ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىشغا، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىشغا يول قويۇلمايدۇ. مەيلى كىم بولسۇن، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىدىكەن، ئۇنداق ئادەمنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قانۇن بويىچە تەھقىقلىشى، ئەدلىيە ئورگانلىرى قانۇن بويىچە بىر ياقلىق قىلىشى كېرەك، ھەرقانداق كىشىنىڭ قانۇننىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا كاشىلا تۇغدۇرۇشىغا، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان ھەرقانداق ئادەمنىڭ قانۇننىڭ جازاسىغا تارتىلماي ئەركىن يۈرۈشىگە يول قويۇلمايدۇ.»(8)

جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 5-ئومۇمىي يىغىنىدا ماۋزىدۇڭنىڭ «پارتىيەنىڭ سىياسىي تۈرمۇشىغا دائىر بىرقانچە مىزان» دا: «بىزنىڭ دۆلىتىمىزدە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ئىش تەقسىماتىدىلا پەرق بارلىكى، ئېسىل-پەس، قەدىرلىك-قەدىرسىز دېگەن پەرقلەر يوق، ھېچكىم باشقىلاردىن تۆۋەن تۇرىدىغان ۋەزىل ياكى باشقىلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئاقسۆڭەك ئەمەس، ھوقۇقۇم ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ، دەيدىغان ئىدىيە ھېئىدىئالارنىڭ چىرىك ئىمتىيازلىق ئىدىيىسى، بۇنداق ئىدىيىنى تەنقىد قىلىش ۋە تۈزىتىش لازىم.... ھەقىقەت ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر، پارتىيە ئىنتىزامى ۋە دۆلەت قانۇنى ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر، دېگەن پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش لازىم. پارتىيە ئىچىدە پارتىيە ئىنتىزامى، دۆلەت قانۇننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان ياكى پارتىيە تەشكىلاتىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئالاھىدە پارتىيە ئەزاسىنىڭ بولۇشىغا ھەرگىز يول قويۇلمايدۇ»(9) دېيىلگەن.

ئىمتىيازغا قارشى تۇرۇشتا ئالدى بىلەن ھەر دەرىجىلىك كادىرلار، پارتىيە ئەزالىرى بولۇپمۇ پارتىيىلىك رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ئىمتىياز مەسىلىسىنى ئوبدان ھەل قىلىش كېرەك.

بىر خىل بولۇشنى لازىم» (11)، «تەپتىش مەھكىمىسى باشلىقىنىڭ بىردىنبىر ھوقۇقى ۋە جەزمەن قىلىشقا تېگىشلىك ئىشى ھەرقانداق جاينىڭ پەرقى بىلەن ھېسابلاشمىغان، ھەرقانداق جاينىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان ھالدا، پۈتكۈل رېپسۇبلىكىدىكى قانۇن-تۈزۈملەرنىڭ ھەقىقىي يۈسۈندا بىر خىللاشقان-بىرخىللاشمىغانلىقى ئۈستىدىن نازارەت قىلىش بولۇشى كېرەك... ئەگەر بىز پۈتكۈل فېدېراتىپتا بىر تۇتاش قانۇن-تۈزۈم بەرپا قىلىشتا كېرەك بولىدىغان مۇشۇنداق ئەڭ ئەقەللىي شەرتنىمۇ قەتئىي ئادا قىلالمساق، ئۇنداقتا، قانداقتۇر مەدەنىي تۈزۈمنى قوغداش ۋە مەدەنىي تۈزۈمنى بەرپا قىلىش دېگەنلەر ئۈستىدە زادى گەپ ئاچقىلى بولمايدۇ» دېگەنىدى (12).

قانۇن — مۇقەددەس، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش — قىممەتنىنى مەڭگۈ يوقاتمايدىغان ھايات مەزمۇندۇر. سوتسىيالىستىك قانۇن-تۈزۈمنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلاپ، قانۇننى مۇقەددەسلەشتۈرۈش ئۈچۈن، خەلق ئاممىسىنىڭ مۇستەھكەم قانۇن كۆز قارىشىنى تىكلەش، ھەر دەرىجىلىك ئىمتىياز ئىگىلىرى باشلامچىلىق بىلەن قانۇنغا رىئايە قىلىش، قانۇننى ئىجرا قىلىدىغان خادىملار «ئۆزىنى تۈزەش» بىلەن «باشقىلارنى تۈزەش» نىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر ياقلىق قىلىش لازىم. شۇ چاغدىلا سوتسىيالىستىك قانۇنغا بەلگىلەنگەن «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش دېگەن پرىنسىپ ھەقىقىي يوسۇندا ئىشقا ئاشىدۇ.

ئىككىنچى، دۆلەت بىلەن يارىشىش، ئۇنىڭغا بولۇشۇش، ئۇنىڭ بىلەن ئۆچە كەشمەسلىك — پۇقرالار-نىڭ دۆلەت ئالدىدىكى باش تارتىپ بولمايدىغان قاتتىق مەجبۇرىيىتىدۇر

قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، دۆلەت

جازاغا تارتىدۇ.

« يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ بۇ ئىدىيىسى بىزنىڭ قانۇننى ئىجرا قىلىش كۆز قارىشىمىزغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. بىز چوقۇم قانۇننى ئىجرا قىلىش داۋامىدا بۇنى ئەينەك قىلىشىمىز لازىم.»(10)

ئېلىمىزنىڭ قانۇنلىرىدا بەلگىلەنگەن « قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش دېگەن ئۆلچەم كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭمۇ قانۇننى ئىجرا قىلىشىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. پارتىيە ئەزالىرىغا داۋاملىق قاتتىق تەلەپ قويۇش — پارتىيەمىزنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى. « قاتتىق تەلەپ قويۇش» دېگەننى ئوخشاشمىغان ئوبيېكتلارغا تەقسىم قىلغاندا، ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇش، تۆۋەندىكىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇش ۋە يۇقىرىدىكىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇش دەپ ئۈچكە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاسان ئىشقا ئاشىدىغىنى — تۆۋەندىكىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇش. ئەڭ تەسىتە ئىشقا ئاشىدىغىنى — ئۆزىگە ۋە يۇقىرىدىكىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇشتۇر. تۇرمۇشتا ھەققەتەن بەزى ئادەملەر ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويىدۇ، تۆۋەندىكىلەرگىمۇ قاتتىق تەلەپ قويىدۇ. لېكىن يۇقىرىدىن كەلگەن توسالغۇلارغا قاتتىق تەلەپ قويالمايدۇ. بەزى ئادەملەر ھەتتا ئىنتىزام ۋە قانۇننى ئىجرا قىلىدىغان خادىملار تۇرۇقلۇق يۇقىرى رەھبەرلەرنىڭ سىياسەت، قانۇن، ئىنتىزاملارغا خىلاپلىق قىلۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپ توسمايدۇ. ئايرىم رەھبەرلەرنىڭ يولىورۇق ۋە مۇددىئالىرى تۈزۈم، سىياسەت، قانۇن، ئىنتىزاملار بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغان چاغدا پرىنسىپ بىلەن سودىلىشىدۇ ياكى چىرايىغا قاراپ ئىش كۆرۈپ، ھەق گەپتىن كېچىدۇ.

لېنىن: « قانۇن-تۈزۈم گرۇزىيە ئۆلكىسىدە بىر خىل، قازان ئۆلكىسىدە يەنە بىر خىل بولۇپ قالماسلىقى بەلكى پۈتۈن روسىيىدە، ھەتتا پۈتكۈل سوۋېت فېدېراتىپ رېسپۇبلىكىسىدا

بۇ دۆلەت ئۇچۇن چوڭ بىر ئاپەت ئىدى، شۇڭا يۈسۈپ خاس هاجىپ بۇ كەيپىياتنىڭ خانلىقتا قاتتىق يامراپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۇن ئىككى جەھەتتە جىددىي تەدبىر قوللىنىدۇ. بىرىنچىدىن، تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ توغرا ئەقىدە ئەمەسلىكىنى، هەممىلا ئادەم بۇنىڭغا بېرىلىپ كەتسە، تائەت-ئىبادەتنىڭ بۇزۇلىدىغانلىقىنى، خۇدا تائىتىنىڭ بولسا يېپىقلىق بولۇپ، بۇنچىۋالا داغدۇغا بىلەن ئاشكارا قىلماسلىقنى پەرمايىش سۆيتىدە ئەلگە جاكارلايدۇ. ئۇ: «ئەل كۆزى بىر يولى تائەتكە چۇشسە، بۇ تائەت بۇزۇلغاي، ئۇلى يىقىلغاي»، «خۇدا تائىتى يېپىقلىق كېرەكتۇر. بۇ بۇگۈنمۇ شۇ پېتى ئەلگە سىر بولسۇن»، «خۇدا سۆيۈملۈك قۇلنى يوشۇردى، بۇ قۇللار خەلق ئالدىدا تونۇلماس»، «ئۇ قۇلمۇ ئۆزىنىڭ خۇداغا يېقىن ياكى يېغىلىقنى ئۆزىمۇ بىلەلمەس» شۇڭا «خەلق ئۇنى بىلمىسۇن» دەيدۇ. ئىككىنچىدىن، زاهىدلارغا «مۇسۇلمانلارنىڭ پايدىسىنى دەپ» جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغان هەرقايسى گۇرۇھ، قاتلاملار بىلەن ئارىلىشىپ قويۇق مۇئامىلىدە بولۇشنى بۇيرۇيدۇ هەمدە «هالال مال تېپىپ ئۆزىنى تويۇندۇرۇش»، «ئاچ-يالىڭاچلارغا ئۇزۇق-تۇلۇك، كىيىم-كېچەك بېرىش»، «هۆكۈمدارنىڭ ئەمرىنى ۋاجىپ» بىلىپ، دەرهال «تاغدىن شەھەرگە قايتىپ كېلىپ خەلق بىلەن ئارىلىشىپ ياشاش»، «هۆكۈمدارنىڭ دۈشمىنىگە دۈشمەن، دوستىغا دوست بولۇش»، «دۆلەتكە بولۇشۇش، ئۇنىڭ بىلەن يارىشىش، ئۇنىڭ بىلەن ئۆچەكەشمەسلىك» لازىملىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ دۆلەت تەلىماتىدىكى يۇقىرىقى بايانلىرى ئەينى زامانىدىلا ئەهمىيەتلىك بولۇپ قالماستىن بەلكى بۇگۈنكى يېڭى دەۋردىمۇ ئوخشاشلا قىممەتلىك.

پارتىيىمىز قۇرۇلغان كۈندىن باشلاپلا جاهاندىكى بارلىق

بىلەن يارىشىش، ئۇنىڭغا بولۇشۇش، ئۇنىڭ بىلەن ئۆچە-كەشمەسلىك — پۇقرالارنىڭ دۆلەت ئالدىدىكى باش تارتىپ بولمايدىغان قاتتىق مەجبۇرىيىتىدۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» تە: «قەيەردە دۆلەت بەشى كۆتۈرۈلسە، ئۇنىڭغا بولۇشۇش، ئۇنىڭ بىلەن يارىشىش، ئۇنىڭ بىلەن ئۆچەكەشمەسلىك كېرەك. ئەگەر ياراشمىسا، دۆلەت ئېشىنى زەھەر قىلىدۇ» دېيىلگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپچە بولغاندا، ھەرقانداق ھۆكۈمدارنىڭ ئۆز پۇقرالىرىدىن ئورۇنداشنى تەلەپ قىلىدىغان ئىشى — ھۆكۈمدارنىڭ ئەمر-پەرمانلىرىغا ھۆرمەت قىلىپ ئۇنى ئەزىز بىلىش، پەرمان قانداق بولسا ئۇنى شۇ پېتى تېز ئىجرا قىلىش؛ خەزىنە ھەققىنى توسماي دەل ۋاقتىدا تاپشۇرۇش يەنى ئەسلىدە دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باجنى ۋاقتىدا تاپشۇرۇش؛ ھۆكۈمدارنىڭ ياكى دۆلەتنىڭ دۈشمىنىگە دۈشمەن، دوستىغا دوست بولۇش قاتارلىق ئۈچ تۈرلۈك بولىدۇ. شۇڭلاشقا «قۇتادغۇبىلىك» تە ئالاھىدە قىلىپ: «ئەل بېگى — خەلقىنىڭ ئۇلۇغىدۇر، ئۇنىڭغا پۈتۈن خەلق ھۆرمەت بىلدۈرگۈلۈك ۋە ئېھتىرام قىلغۇلۇقتۇر. بەگ يارلىقى پۇقرالارغا ۋاجىپتۇر، ئۇنى چوڭ-كىچىكلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ قەدىرلەپ تۇتمىقى لازىمدۇر» دېيىلگەن.

قانۇنشۇناس يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار جەمئىيىتىدىكى ھەدەپ ئۇلغىيىۋاتقان تەسەۋۋۇرچىلىقنىڭ ۋە ئۇنىڭ خانلىقىغا ئېلىپ كېلىۋاتقان زىيانلىرىنى ئەنە شۇ زاھىدنىڭ پائالىيىتى ئارقىلىق تولۇق كۆردى. دېمىسىمۇ، دۆلەتتىكى ھەممە كىشى ئۆزى قىلىۋاتقان ھەر خىل تىرىكچىلىك كەسىپلىرىنى تاشلاپ، يالغۇز ئىبادەت بىلەنلا بولۇپ كەتسە، ئەلنىڭ كۆزى بىر يوللا تائەتكە چۈشۈپ، ئىشلەپچىقىرىدىغان كىشى بولماي، دۆلەتنىڭ سېلىقى ئېغىرلاپ ماليە كۆچى ئاجىزلاپ، خەزىنىلەر قۇرۇقدىلىپ قالاتتى. بۇنىڭ بىلەن خەلق نامراتلىشىپ كېتەتتى،

چوڭقۇر ھېس قىلدى. قىسقىسى، بۇ 40 نەچچە يىل جەريانىدا پارتىيە، ھۆكۈمەت بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ مۇناسىۋىتى بېيلىق بىلەن سۇنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشاش ئۈزلۈكسىز قويۇقلىشىپ، بىر-بىرىدىن ئايرىلالمايدىغان ھالغا كەلدى.

بىز ھازىر چىڭ تۈرۈۋاتقان سوتسىيالىزم دېگەن ئاتالغۇنى دۇنيادا ئەڭ ئاۋۋال ئىتالىيە روھانىيلىرى ياۋروپادا قوللانغان. ئۇ چاغدا ئۇنى ئۇلار «تەڭرى ئىنسانىيەتكە ئورۇنلاشتۇرۇپ بەرگەن رىۋايەتتە رىۋايەت قىلىنغان تۈزۈم» دەپ ئاتىغانىدى. كېيىن بۇ تەبىر پرولېتارىياتنىڭ ئازادلىق كۈرىشى بىلەن زىچ بىرلىشىپ ئۆزىنىڭ ھەققىي سىياسىي مەنىسىنى تاپتى. 1944-يىلى ئەرەب مۇسۇلمان ئەللىرىدىن سۈرىيەدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى ئافراك بىلەن بىتارلار «ئەرەب مىللەتچىلىرىنىڭ كومۇنىزمغا تۈتقان پوزىتسىيىسى» دېگەن كىتابىدا، ئەرەب سوتسىيالىزمى دېگەن ئاتالغۇنى ئوتتۇرىغا قويدى. 50-يىللاردا ئەرەب سوتسىيالىزمى بىر قىسىم ئەرەب ئەللىرىنىڭ كۆرەش نىشانى بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن مىسىر، لىۋىيە، سۇدان، ئالجىرىيە، تونس، سۈرىيە، ئىراق قاتارلىق دۆلەتلەردە ئوخشاشمىغان ئەندىزىلەر بويىچە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلىپ، ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. 1944-يىلى دۇنيا مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئىتتىپاقىنىڭ نەزەريىچىسى گوھانزال «ئىسلام دىنى ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈم» دېگەن كىتابىدا، ئىسلام سوتسىيالىزمى دېگەن ئاتالغۇنى تۇنجى ئوتتۇرىغا قويدى. 1959-يىلى بۇ ئىتتىپاقنىڭ رەھبىرى سافايى «ئىسلام سوتسىيالىزمى» دېگەن كىتابىدا ئۇنىڭ بىر يۈرۈش نەزەريىسىنى بارلىققا كەلتۈردى.

دۇنيادا مەيلى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بولسۇن، مەيلى دىنىنىڭ ئىسكەنجىسىدە تۇرۇۋاتقان دۆلەتلەر بولسۇن، ئۇنىڭ خېلى كۆپىنچىلىرى ئەينى زاماندا سوتسىيالىزمدىن

ئېزىلگۈچى مېھنەتكەشلەرنى ئازاد قىلىپ، خەلق ئۈچۈن بەخت-سائادەت يارىتىشنى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس ۋەزىپىسى قىلغانىدى. ئىنقلاب غەلبە قىلغاندىن كېيىن، ئېلىمىز خەلقى سوتسىيالىزمنى بىردىنبىر ماگىدىغان يول، كومپارتىيىنى بىردىنبىر ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدىغان پارتىيە دەپ ھېسابلىدى. بۇ ئېلىمىزدىكى قايسىبىر مىللەتنىڭ ئۆز ئالدىغا يالغۇز تاللۇۋلىشى بولماستىن، بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئورتاق تاللۇۋلىشى ئىدى. 40 نەچچە يىللىق ئەمەلىيەت كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىشنىڭ توغرا ئېكەنلىكىنى، كومپارتىيە رەھبەرلىكى بولمىسا سوتسىيالىزمنىڭ بولمايدىغانلىقىنى، سوتسىيالىزم بولمىسا خەلقنىڭ بۈگۈنكى تۇرمۇشىنىڭ بولمايدىغانلىقىنى قايتا-قايتا ئىسپاتلىدى. خەلق ئاممىسى كومپارتىيىنىڭ سوتسىيالىزم ئىشلىرىدىكى رەھبەرلىك قىلغۇچى يادرو كۈچ ئېكەنلىكىنى، رەھبەرلىكنىڭ بولسا ھاكىمىيەت شەكلى ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇلىدىغانلىقىنى، ئەگەر پارتىيە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتىن ئايرىلىپ قالسا، رەھبەرلىك قىلىشتىن گەپ ئاچالمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشەندى. خەلق ئاممىسى ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىنى ئېنىق تونۇپ، ئۆز تەقدىرىنىڭ پارتىيە، دۆلەتنىڭ تەقدىرى بىلەن بىر ئېكەنلىكىنى، دۆلەتنىڭ قانۇن، ئەمر-پەرمانلىرىغا رىئايە قىلىشنىڭ ئۆزلىرىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچى ئېكەنلىكىنى ئېنىق تونۇدى. دۆلەت دۈشمەن كۆرگەننى دۈشمەن كۆرۈش، دۆلەت دوست ھېسابلىغاننى دوست دەپ تونۇشنىڭ ئەھمىيتى ۋە زۆرۈرىيىتىنى بىلگەن بولسا، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتمۇ ئۆزلىرىنىڭ خەلق ئاممىسى ئالدىدىكى مەسئۇلىيىتىنى ئېنىق تونۇپ، ھاكىمىيەت كۈچ قارىشىنى ئۇزلۇكسىز كۈچەيتىپ، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئىقتىدارىنى بارغانسېرى زامانغا لايىقلاشتۇرۇپ ئۆستۈرۈپ بارمىسا بولمايدىغانلىقىنى

بىزگە شۇنداق دىنىي ئۇلىمالار كېرەككى، ئۇلار ئالدى بىلەن «قۇرئان» ۋە «ھەدىس» لەردىكى «پادىشاھلارنىڭ ئەمرىنى تۇتماقلىق ۋاجىپ» دېگەن ئايەت، سۇرىلەرنىڭ مەنىسىنى ھەققىي يېشىپ بېرەلەيدىغان، زامانغا لايىق تەتبىق قىلالايدىغان، ھازىرقى «پادىشاھ» لىرىمىزنىڭ زالىم «پادىشاھ» لاردىن ئەمەس، بەلكى «ئادىل پادىشاھ» لار-دىن ئىكەنلىكىنى ھەققىي تۇردە تونۇپ يەرق ئېتەلەيدىغان ھەم ئۇنى مۇسۇلمانلار ئاممىسىغا ئىقرارتىلى، تەستىق دىلى بىلەن ئۇقتۇرۇپ چۈشەندۈرەلەيدىغان بولسۇن، ئۇلار كونسېرۋاتىپلىقتا مەھكەم ئېسىلۋالىدىغان مۇسۇلمان رادىكاللىرىدىن ئەمەس، بەلكى يۇسۇپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش ئۆزىنى داۋاملىق يېڭىلاپ تۇرىدىغان مۇسۇلمان تەرەققىيپەرۋەرلىرىدىن بولۇپ، «گۇناھ» بىلەن «ساۋاب» نىڭ ئۇقۇملىرىنى تار دائىرىدە رادىكال چۈشەنچە بىلەن ئەمەس بەلكى كەڭ دائىرىدە تەرەققىيات نۇقتىسىنەزەرى بىلەن شەرھلىيەلەيدىغان بولسۇن. بىزگە شۇنداق خەلق كېرەككى، ئۇلار ئاتا-بوۋىلىرىمىز-نىڭ «ئەۋزەلدۇر دىنسىزنىڭ ئادالىتى بىل. دىندار شاھ زالىمنىڭ قانلىق زۇلمىدىن» دېگەن نەسىھىتىنى دائىم ئېسىدە ساقلايدىغان، ئەركىن ئازادە ياشاپ باشقا مىللەتلەر بىلەن تەڭ قاتاردا ئورتاق گۈللىنىش پۇرسىتى يارىتىلغان بۇگۈنكىدەك ئالتۇن دەۋردە، ھۇرۇنلۇق، تىرىكتاپلىقنى تاشلاپ ھالال كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، قورسىقى تويغاندىن كېيىن قۇرۇق لاپ ئۇرۇپ، پىتنە-پاسات تېرىپ، غەيۋەت-شىكا-يەت قىلماي، بىلىم ۋە مەدەنىيەت ئۆگىنىپ ئۆزلىرى ۋە ئەۋلادلىرىنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالى ئۈچۈن باش قاتۇرىدىغان مەسئۇلىيەتچان زامانىۋى كىشىلىرىدىن بولسۇن. مۇشۇنداق قاراشنىڭ ئۆزىلا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت، پۇقرالار توغرىسىدىكى دانا ھۆكۈملىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان، زامانغا

ئىبارەت بۇ يولنى تاللىمسا بولمايدىغانلىقىنى چۈشەنگەن ھەم سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزمنىڭ ئىنسانىيەت دۇنياسىدا چوقۇم ئىشقا ئاشىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن. 1951-يىلى قۇرۇلغان سىرىلانكا ھۆرلۈك پارتىيىسىنىڭ رەھبىرى بەندارانايك بۇددىست بولغاچقا، بۇددا دىنىدىكى «جاندارلارنى ئۆلتۈرسە گۇناھ بولىدۇ» دېگەن ئەقىدىگە ئەمەل قىلىپ، ئىنقىلاب ۋاستىسى ئارقىلىق ھاكىمىيەتنى ئورنىتىشنى راۋا كۆرمىسىمۇ، «ئەگەر كوممۇنىزمغا كىمدە-كىم قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولىدىكەن، بۇدساتۋا بىر كۈنى غەزەپكە كېلىپ، ئالەمنى پارتلىتىپ كۈمپەيكۇم قىلىۋېتىدۇ... كاپىتالىزم دۇنياسى ھازىر سول تەرەپكە بۇرۇلماقتا، ئوتتۇرىدىكى يول ئېچىلىش ئالدىدا تۇرىدۇ، ئۇ بىر كۈنى ئەمەس بىر كۈنى ئىنسانغا زاھىر بولىدۇ» دەپ قارىغانىدى.

«قۇتادغۇبىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان «ئېكسپىلاتاتسىيە يوقالغان»، «قوي بىلەن بۆرە بىر يەرگە كېلىپ سۇ ئىچەلەيدىغان» جەمئىيەت قۇرۇش توغرىسىدىكى كۆز قاراشلارغا مۇئامىلە قىلىشتا، ئالدى بىلەن بىز مېڭىۋاتقان سوتسىيالىزم يولى بىلەن بىز چىڭ تۇرۇۋاتقان كومپارتىيە رەھبەرلىكىنىڭ بوۋىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئارزۇ قىلغان يول ۋە رەھبەرلىك ئىكەنلىكىنى زامان نۇقتىسىدىن شەرھلەپ، ئۇنى ئالدى بىلەن كەڭ خەلق ئاممىسىغا ۋە دىن ئەھلىگە بىلدۈرۈش لازىم.

دىنىي ئۆلىمالار «قۇرئان»، «ھەدىس» لەردىن مەلۇم خۇلاسە ياكى ئايرىم قائىدىلەرنى يادلىۋالسا، «سۈرە پاتىھە» دىن تارتىپ «سۈرەناس» قىچە ھەممىنى شارىلداپ ئوقۇپ بېرەلىسە، ئەمما ئۇنى سوتسىيالىستىك دۆلەتتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تۇرمۇشىغا توغرا نىيەتتە تۇرۇپ ئەترابلىق تەتبىق قىلىپ بېرەلمىسە، ئۇنداق كىشىنى دىنىي ئۆلىما دېگىلى بولامدۇ؟ بىزگە قانداق دىنىي ئۆلىمالار كېرەك؟

قايسسىنىڭ نىزامغا مۇخالىپ، قايسسىنىڭ قائىدىگە خىلاپلىقىنى بىلىش ئۈچۈن، ئۆز ئالدىغا ھەر خىل بەلگىلىمىلەر تۈزۈلىدۇ. مۇسابىقىلىشىۋاتقان ئىككى تەرەپنىڭ قائىدىگە ئەمەل قىلىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىپ، قائىدىگە خىلاپ قىلمىشنىڭ بار-يوقلۇقىغا ھۆكۈم قىلىش ئۈچۈن بىرنەچچە ئادىل تېرىنىر تەيىنلىنىدۇ.

تەنتەربىيە پائالىيىتى چەكلەش سىزىقى، قائىدە-نىزام ۋە ھۆكۈملەرگە موھتاج بولغاندەك، ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك، ئىشلەپچىقىرىش، خىزمەت، ئۆگىنىش، كۈندىلىك تۇرمۇش قاتارلىق پائالىيەتلىرىدە بەلگىلىك چەكلەش سىزىقى، قائىدە - نىزام ۋە ھۆكۈم قىلغۇچىغا موھتاج. بۇ چەكلەش سىزىقى — ئىنسانلار ھەرىكىتىنىڭ قانۇنغا ئۇيغۇن ياكى خىلاپ ئىكەنلىكىنى بەلگىلەيدىغان سىزىقتۇر. بۇ قائىدە-نىزام ھەرخىل، ھەر تۈردىكى قانۇن-نىزاملاردۇر. بۇ ھۆكۈم قىلغۇچى دۆلەتنىڭ قانۇن ئورگانلىرى (ئېلىمىزدە ئاساسلىقى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى، سوت، تەپتىش، ئەدلىيە، مەمۇرىي، خەلق ئىشلىرى، تاموژنا، باج، مۇپەتتىش، سودا-سانائەتنى باشقۇرۇش ئورگانلىرى قاتارلىقلار) دۇر. كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتى قانۇن تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن چەكلەش سىزىقىدىن چىقىپ كەتسە، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان بولىدۇ ۋە مۇناسىۋەتلىك قانۇننى ئىجرا قىلىدىغان ئورگان قانۇنىي بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىدۇ. خەلق تۈرمۇشىنى تەرتىپلىك ئۆتكۈزۈش، جەمئىيەت تەرتىپلىك ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن مۇشۇنداق بىر جەمئىيەت قائىدىسىگە ئەمەل قىلىش زۆرۈردۇر. بۇ جەمئىيەت قائىدىسى — قانۇندۇر. ئەكسىچە بولغاندا، جەمئىيەت قالايمىقانلىشىپ كېتىدۇ، ئىنسانلار خاتىرجەم بولالمايدۇ. شۇڭا ھەرقانداق ئادەمنىڭ قانۇن بىلەن ئالاقىسى بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس.

لايق، خەلقە زەرەرسىز، دۆلەتكە پايدىلىق، ئىستىقباللىق توغرا پىكىر ھېسابلىنىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەلىماتى بويىچە، دۆلەت ئۇزۇنگە بولۇشقانلارنى، ئۇزۇن بىلەن ئىناق ئۆتۈپ ياراشقانلارنى قارشى ئالىدۇ، ئۇنىڭغا نېمەتلەر بېرىدۇ. ئۇزۇن بىلەن ئۇچەكەشكەنلەرنى ۋە ئۇزۇنگە قارشى تۇرغانلارنى باستۇرىدۇ. ماركسزمچە دۆلەت تەلىماتىمۇ شۇنداق دەپ قارايدۇ. ئېلىمىزدە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» غا ئاساسلانغاندا، سوتسىيالىزمغا، ماركسزم-لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى بىلەن قوراللانغان كومپارتىيەگە، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا بولۇشقانلار، ئۇلار بىلەن ياراشقانلار بىزنىڭ دوستىمىز، ئۇنىڭ بىلەن ئۇچەكەشكەن، ئۇنىڭغا قارشى چىققانلار بىزنىڭ دۇشمىنىمىز ھېسابلىنىدۇ. پۇقرالار دىنغا ئىشەنسىمۇ بولىدۇ، ئىشەنمىسىمۇ بولىدۇ. دۆلەت پۇقرالارنىڭ نورمال دىنىي پائالىيەتلىرىنى قوغدايدۇ. دىنغا ئىشەنمىسە ئىشىنىشكە زورلىمايدۇ، ئىشەنسە كەمسىتمەيدۇ. دىندىن پايدىلىنىپ جەمئىيەت تەرتىپىنى بۇزسا، پۇقرالارنىڭ سالامەتلىكىگە زىيان يەتكۈزسە، دۆلەتنىڭ مائارىپ تۈزۈمىگە توسقۇنلۇق قىلسا، دىنىي تەشكىلاتلار چەت ئەل كۈچلىرىگە بېقىنسا ئۇنىڭغا يول قويمايدۇ.

كۆپچىلىككە مەلۇمكى، توپ مەيدانىنىڭ ئەتراپىغا بىر چەكلەش سىزىقى سىزىلغان بولۇپ، توپنى شۇ سىزىق ئىچىدىلا ئويناشقا بولىدۇ. ئەگەر توپ سىزىقنىڭ تېشىغا چىقىپ كەتسە، قائىدىگە خىلاپلىق قىلىنغانلىق بولۇپ، تېرىنېر دەرھال ھۆكۈم قىلىپ ئەڭ ئاخىرىدا توپ ئۇرۇۋاتقان تەرەپنىڭ توپقا بولغان تىزگىنلەش ھوقۇقىنى بىكار قىلىدۇ ۋە توپنى قارشى تەرەپكە بۇيرۇپ ئېلىپ بېرىدۇ. توپ ئويناش ھەرىكىتىدە قايسى ئەھۋالنىڭ ئۇنۇملۇك، قايسى ئەھۋالنىڭ ئۇنۇمسىز،

ۋە مەجبۇرىيەتتىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. 18 ياشقا يەتكەندە سايلاش ۋە سايلىنىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدۇ ھەم ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەيدۇ. بۇ چاغدا سايلام قانۇنى ۋە ھەربىي خىزمەت قانۇنى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ئوغۇللار 22، قىزلار 20 ياشقا كىرگەندە نىكاھلىنىش دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، نىكاھ قانۇنى بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئادەملەر ياشلىق، قىرانلىق ۋە قېرىلىق دەۋرلىرىدە كۆپرەك ھەق تەلەپ، جىنايى ئىشلار، ئىقتىسادىي، مۇھىت ئاسراش، ئەمگەك قانۇنى قاتارلىق قانۇنلار بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. دەم ئېلىش يېشىغا يەتكەندە دەم ئېلىشقا ئائىت قانۇن - نىزاملار بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ.

قىسقىسى، ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ پۈتكۈل پائالىيىتى مۇئەييەن قانۇن-نىزام دائىرىسىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. دۆلەت قانۇن بىلەن، قانۇن دۆلەت بىلەن ئۆزە تۇرىدۇ، قانۇن پۇقرالار ئارىسىدا، پۇقرالار قانۇن ئارىسىدا ياشايدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېلىمىزدە مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك ئاساسىدىكى بىرلىشىشى جۇغلانمىغان تارىخ شارائىتى سەۋەبىدىن مىللىي بۆلۈنۈش ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى باراۋەرلىك ئاساسىدا بىرلەشكەن، بىرلىككە كەلگەن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. نۆۋەتتە مۇشۇنداق بىر دۆلەتنى ئورتاق گۈللەندۈرۈش — ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ دۆلەت ئالدىدىكى باش تارتىپ بولمايدىغان تارىخىي بۇرچىغا ئايلاندى ۋە ئايلانماقتا.

ئەمما تۇرمۇش ھەيۋەتلىك چوڭ بىر سىمفونىيىگە ئادەم ئۇنىڭ ئوخشمايدىغان مۇقەددەس ۋەزىپىلىرىنى ئۇستىگە ئالغان سازچىسىغا ئوخشىغاچقا، سىمفونىيىنىڭ ھەيۋەتلىك ۋە

قانۇن بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىگە ماكرولۇق ۋە مىكرولۇق جەھەتتىن قارالسا بۇ مەسىلە تېخىمۇ ئوبدان ئايدىڭلىشىدۇ.

ماكرولۇق جەھەتتىن ئېيتقاندا، يازما قانۇن ئىنسانلانىڭ تۇنجى سىنىپىي جەمئىيىتى بولغان قۇللۇق تۈزۈمى دەۋرىدىن باشلاپ بارلىققا كەلگەن. تارىخنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ قۇللۇق تۈزۈمنىڭ قانۇنلىرى فېئودالىق تۈزۈمنىڭ قانۇنلىرىغا، فېئودالىق تۈزۈمنىڭ قانۇنلىرى كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ قانۇنلىرىغا تەرەققىي قىلغان. XX ئەسىردىن كېيىن سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ قانۇنلىرى بارلىققا كەلدى. قانۇننىڭ مەزمۇنلىرى بارغانسېرى بېيىدى، تېخىمۇ كونكرېتلاشتى. ئىنسانىيەتنىڭ سىنىپىي جەمئىيەت تارىخى ئەمەلىيەتتە قانۇن-تۈزۈم تەرەققىيات تارىخىدۇر.

ماكرولۇق، توغرا لىنىيىلىك، كەڭلىك جەھەتتىن ئېيتقاندا، پۈتۈن دۇنيادىكى بارلىق دۆلەتلەرنىڭ قانۇنى بار. پۈتۈن يەر شارىنىڭ قۇرۇقلۇق، دېڭىز ۋە ھاۋا بوشلۇقى ھەتتا پۈتكۈل ئالەم قانۇن بىلەن ئالاقىدار بولۇغلۇق. ھازىرقى زاماننىڭ قانۇنلىرى ئۆز ئەل قانۇنىدىن يات ئەل قانۇنغىچە، دېڭىز ئاستى بايلىق مەنبەسى قانۇنىدىن ئاۋىئاتسىيە قانۇنى، ئالەم بوشلۇقى قانۇنغىچە تەرەققىي قىلدى. قىسقىسى، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتىدىن تەبىئىي مۇھىت ھەتتا ئالەم مۇھىتىغىچە تەرەققىي قىلىپ، ئۇ تەتبىق قىلىنمايدىغان ھېچقانداق يەردە ھېچنېمە قالمىدى.

مىكرولۇق نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئىنسان تۇغۇلغاندىلا پۇقرالىق سالاھىيىتى بىلەن تۇغۇلۇپ، قانۇندا بەلگىلەنگەن ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلەردىن بەھرىمەن بولىدۇ. بۇۋاق چوڭ بولۇپ ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە مەجبۇرىي ماتارىپ قانۇنىغا ئاساسەن، مەكتەپ تەربىيىسى كۆرۈش ھوقۇقى

ئۇچىنچى، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەخلاقىي پەزىلىتىنىڭ بۇزۇلۇشى — بارلىق «بۇلغانۇق» لارنىڭ بىردىنبىر ئىچكى مەنبەسىدۇر

جەمئىيەت كەيپىياتىنىڭ بۇزۇلۇشى ئالدى بىلەن ئوردا ئەھلىنىڭ بۇلغىنىشىدا يەنى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ چىرىكلىشىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. چىرىكلىشىش بولسا خىيانەتچىلىك، پاراخورلۇق، قاقتى-سوقتى قىلىش، سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي ئاخباراتلارنى سېتىش قاتارلىقلاردا گەۋدىلىنىدۇ. چىرىكلىشىش ئەجەللىنەرلىك ئىش بولماستىن، بەلكى ھەرقانداق بىر سىنىپىي جەمئىيەتتە، ھەرقانداق بىر دۆلەتتە ياكى ھەرقانداق بىر مىللەتتە دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان مەۋجۇت ھادىسە. ئۇنىڭ پەرقى پەقەت چىرىكلىشىشنىڭ دائىرىسى، جىنايەت ئۆتكۈزۈش، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىش دەرىجىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا بولىدۇ.

ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئەڭ چىرىكلەشكەن ۋاقتى ئۇممۇۋىلەر خەلىپىلىكى ۋە ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ مەلۇم دەۋرلىرى بولغاندەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ نەزەرىدىكى چىرىكلىشىشنىڭ ئەڭ ئېغىر بولغان ۋاقتى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنى يولغا قويغان دەۋرلىرى بولدى. بۇ ۋاقىتتا ھۆكۈمەت دائىرىلىرىدە پاراخورلۇق، خىيانەتچىلىك، قاقتى-سوقتى قىلىش قاتارلىق ئەھۋاللار كۆپ يۈز بېرىپ، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى دىيانەتلىك ئەمەلدارلار بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ مەسخىرە قىلىدىغان ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قالدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ، بۇ دەۋردىكى چىرىكلىشىش ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى شۇ ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ شۇنداقلا قىممەت كۆز قارىشىنىڭ تېز ئۆزگىرىش ياسىشى بىلەن زىچ

مۇرەككەپ بولۇش سەۋەبىدىن دىرىژور دىرىژورلۇق تايىقىنى ھەرقانچە قىلىپ، دائالىق بىلەن ھەر ياققا شىلتىسىمۇ تارىدىن ھامان بەزىبىر غەلىتە ئاۋازلار چىقىپ تۇرىدۇ. ئىنتايىن ئاز ساندىكى ئادەملەرنىڭ راينا ھېچنېمە ياقمايدۇ. بۇ خىل ئادەملەر ئۆزىنىڭ قىيپاش-قىنغىر قاراشلىرىنى تۆزلۈك ۋە دورۇسلۇقنىڭ ئورنىغا دەسسىتىدۇ. مەلۇم جەھەتتە گەۋدىلىك كۆرۈلۈۋاتقان مەسىلىلەرگە ئېسىلۇۋېلىپ ھەممىنى بىر تاياقتا ھەيدەيدۇ. ئۇلار خۇددى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا گېرمانىيىدە مەيدانغا كەلگەن كانتسىزم تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىغا قويغان «ئېتكا سوتسىيالىزمى» (13) دېگىگە ئوخشاش ھەممىنى كۆڭۈلدىكىدەك بولۇشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. ئۇلار يۇزەكى مەسىلىلەرگە ئېسىلۇۋېلىپ ماھىيەتنى كۆرمەيدۇ، قىسمەنلىكنى ئومۇملۇققا ۋەكىل قىلىۋالىدۇ، تارماق ئېقىمنى كۆرۈپ ئاساسىي ئېقىمنى كۆرمەيدۇ، بۇرۇننىڭ ئۆچىنىلا كۆرۈپ يېراقنى كۆرمەيدۇ. كىرىزىسنى كۆرۈپ ھايا تاللىقنى كۆرمەيدۇ. قىسقىسى، ئۇلار ھەر دېگەندە زامانىنى ئەيىبلەيدۇ. ئەيىبلىنىدىغان نەرسىنىڭ زامان ئەمەس بەلكى زامانىمىزدا ياشاۋاتقان بەزى ئادەملەرنىڭ بەزى يامان قىلىقلىرى ئىكەنلىكىنى بولسا ئونتۇشىدۇ. ئۇلارنىڭ كاللىسىدا ئىدىئالىستىك ئىدىيە، مېتافىزىكىچە مەسىلىگە قاراش ناھايىتى ئېغىر ئورۇن ئالغان، ماددا قارىشى، دىئالېكتىكىلىق تەھلىل كەمچىل.

جەمئىيەتنىڭ قارامۇغۇلۇق تەرەپلىرى كۆپ. ئەمما ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان، ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدىغىنى يەنىلا يورۇقلۇق تەرەپ. بىلىش كېرەككى، بىزنىڭ قارامۇغۇلۇق تەرەپنى پاش قىلىشىمىز ئۇنىڭدىن ئىبرەت ئېلىش، كەشىلەرنى شۇ يامان ئىللەتتىن يىرگەندۈرۈپ، توغرا يولغا باشلاشنى مەقسەت قىلىدۇ — ئەلۋەتتە.

بولغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ بارلىقىنى پۇقرالارنىڭ غېمىنى يەپ، كېيىم-كېچەكى پۈتۈن، قورسىقىنى توق قىلىشقا سەرپ قىلىش؛ يەنە بىرى، پۇقرانىڭ شىللىسىغا مىنىپ قاقتى - سوقتى قىلىپ ئۆز يېنىنى چىڭداش. ئالدىنقىلار ئۆلگەندىن كېيىن ياخشى نام قالدۇرۇپ، پۇقرالارنىڭ ئۆزلىرىگە دۇئا قىلىشىنى تىلىسە، كېينكىلەر ئۆلگەندىن كېيىن نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ دۇنيادىلا راھەت - پاراغەت تۇرمۇش كەچۈرۈشنى كۆزلەيتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان ئۇ زامان بىلەن بىز ياشاۋاتقان بۇ زامانىنى فورماتسىيە جەھەتتىن سېلىشتۇرۇشقا ئىمكان بولمىسىمۇ، ئەمما ھوقۇقى بارلارنىڭ قولىدىكى ھوقۇقلىرىدىن خالىغانچە بەھرىمەنلىنىشتەك بۇ ھادىسە ھازىرمۇ ئۇخشاشلا مەۋجۇت.

ھازىرقى زامانىدىكى ناھايىتى ئاز سانلىق بەزى ئەمەلدارلارنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتىنىڭ بۈزۈلغانلىقىنى ئۇلارنىڭ ھەددىدىن ھېسابسىز ئاچكۆزلۈك بولۇپ كەتكەنلىكىدىن بولغان دېيىشكە بولىدۇ. ئاچكۆزلۈك — ھوقۇققا، نام-ئاتاققا، شان-شەرەپكە، مال-دۇنياغا ۋە جىنسىي تەلەپكە بولغان كۆزى ئاچلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ماھىيىتى تويماسلىقتۇر.

بۇ ئالدىدا بىلەن قولىدىكى ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ بەھرىمەنلىنىش، ھوقۇقىنى پۇلغا سېتىش، ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ يېيىش، ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئويناشتا، كونكرېتراق قىلىپ ئېيتقاندا، پارا قوبۇل قىلىش، سوۋغا-سالام ئېلىش ۋە قاقتى-سوقتى قىلىشتا ئىپادىلىنىدۇ.

قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «ئاچكۆز ئادەمنىڭ كۆزى ئېتىلمەس بىر تۆشۈكتۇر. كۆزى ئاچ كىشى تويماس كېلىدۇ، ئاچكۆزگە بۇ دۇنيانىڭ (بارلىق) ئاش-تامىقى يەتمەيدۇ. ئاچكۆزلۈك — داۋاسى يوق بىر كېسەلكى، ئۇنى بۇ دۇنيانىڭ تېۋىپلىرىمۇ ساقايتالمايدۇ. ئاچ كىشىلەر يەپ-ئىچسە

مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئىنسان تەبىئىتىدىكى بىر خىل ئاجىزلىقنىك ستېخىيىلىك ھالدا بالقىپ چىقىشى دەپ ھېسابلىغان. چۈنكى، ئۇنىڭچە بولغاندا ئىنسان تەبىئىتىنىك ئادىل، ئاق كۆڭۈللۈك تەرىپى ھەم ساختا، رەزىللىك، بىرەھىملىك تەرىپى بولىدۇ. ھۆكۈمەت خىزمىتىگە تەيىنلەنگەن، جامائەت ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىنىدىغان شەخسى كۆپىنچە ھاللاردا باشقىلارنىك خۇسۇسىي مەنپەئىتى بىلەن توقۇنۇشۇپ تۇرىدۇ، ھوقۇقنىك چېرىكلىشىدىغان بىلەن تاجاۋۇزچانلىقى ھۆكۈمەت خادىملىرىدا ئۆزىنىك خىزمىتى ياكى ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇ، كەسكىن قىلىپ ھۆكۈمرانلارنىك ئەخلاقىي پەزىلىتىنىك بۇزۇلۇشىنى دۆلەتتە يۈز بېرىدىغان ئىسيان، غەلۋە-غەلىيان ۋە توپىلاڭ (بۇلغانۇق) لارنىڭ بىردىنبىر ئىچكى مەنبەسى دەپ قارىغان ھەم چېرىكلىككە تاقابىل تۇرۇش ۋە ئۇنى چەكلەشنىك بىر يۇرۇش سىياسىتى ۋە تەدبىرى ئوستىدە ئەستايىدىل باش قاتۇرغان. بۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان مەزمۇن كىتابىمىزنىڭ 4-بابىدىكى قانۇن بىلەن ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى سەھىپىدە بايان قىلىنغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردە جىق توختالمايمىز. توختىلىدىغىنىمىز يۇسۇپ خاس ھاجىپ زامانىدىكى چېرىكلىك بىلەن گەرچە مەنبە جەھەتتە ئورتاقچىلىقى بولسىمۇ لېكىن مۇھىت، ۋاقىت ئورتاقچىلىقى بولمىغان زامانىمىزدىكى چېرىكلىك ھادىسىلىرى، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسى، ئۇنى تۇغدۇرۇش ۋە چەكلەشكە دائىر ھاكىمىيەت، ھوقۇق، مەنپەئەت، ئىمتىياز ۋە تەدبىر قاتارلىق تومۇرداش مەسىلىلەردۇر. بۇ مەسىلىلەر يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ۋە بىزنىڭ دەۋرىمىزدىكى بولغان مۇددىئايىمىزنىڭ بىردىنبىر جەۋھىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردە كىشىلەرنىڭ ھوقۇق تۇتۇشىغا بولغان قارىشى ئىككى خىل ئىدى. بىرى، ئەمەلدار

قالدۇرغۇزغان. ئۇ، تەپتىش بېگى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە، پۇقرالارنى بوزەك تېتىپ تاغقا قاچۇرۇۋەتكەن زالىم جاڭنەن غەربىي يول ترانسپورت بېگى ۋالاڭ كۇي ئۇستىدىن يەتتە قېتىم خانغا ئەرز سۇنۇپ ئۇنى مەنسىپىدىن ئالدۇرۇۋەتكەن، 10 مىڭ جىڭ تۇزنى ھاينىغا سېتىپ خەجلەپ كەتكەن خۇەينەن ترانسپورت تەپتىش بېگى جالاڭ كېجۇنى مەنسىپىدىن ئالدۇرۇپ، قانۇن بويىچە جازالاپ، يېراق يەرگە پالاتقۇزغان. شۇنىڭدىن كېيىن دۆلەتتە پاراخور ئەمەلدارلار چۆچۈپ ھەددىدىن ئاشالمايدىغان بولۇپ قالغان. ئۇ، پاراخور ئەمەلدارلار بىلەن يۇزمۇيۇز كۆرەش قىلىپلا قالماستىن ئۇزۇنگە قىلچىمۇ داغ تەگكۈزمىگەن. ئۇمرىنىڭ ئاخىرىدا ئائىلىسىدىكىلەرگە ۋەسىيەتنامە قالدۇرۇپ، ئۇزۇنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئەمەلدارلارنىڭ ئاق كۆڭۈل ۋە دىيانەتلىك بىلەن ئىش قىلىشىنى، قانۇننى بۇزماسلىقنى، ئەگەر ئۇنداق قىلمىسا يات ئائىلە ئادىمى دەپ ئۇيگە كىرگۈزۈلمەيدىغانلىقىنى، ئۇلسە بىر يەرگە دەپنە قىلىنمايدىغانلىقىنى، نامى باۋ ئائىلىسىنىڭ نەسەپنامىسگە پۈتۈلمەيدىغانلىقىنى تاپىلىغان (15).

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جاڭجۇ ئايمىقىغا قاراشلىق جاڭخۇ ناھىيىسىدە ۋۇيۇ ئىسىملىك بىر ئاتاقلىق يازغۇچى ئۇتكەن بولۇپ، ئۇ ھەر دائىم: «مېنىڭ ئازدۇر-كۆپتۇر ئىش قىلالىشىم، تامامەن ئانامنىڭ تەربىيىسىدىن كەلگەن» دەيدىكەن. ئۇنىڭ ئانىسى سەھرالىق ئايال بولۇپ، بىر يىلى ئوغلى ۋۇيۇ خۇەيئەن ناھىيىسىنىڭ ئامباللىقىغا تەينىلىنىپ ئانىسىنى بىللە ئەكەتمەكچى بولۇپتۇ. لېكىن ئانىسى ئۇنماي سەھرادا قېلىشنى ئۇزۇنگە راۋا كۆرۈپتۇ. ئەمما ئانا-بالا ئىككىيلەن ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بىر-بىرىنى قاتتىق سېغىنىشىپتۇ. شۇنداق قىلىپ ۋۇيۇ بىر كۈنى خىزمەتكارلىرىنى ئەۋەتىپ ئانىسىنى سەھرادىكى ئۆيىدىن ئۇزۇنىڭ يېنىغا ئالدۇرۇپ كەپتۇ ۋە

(ئاخر) تويىدۇ، كۆزى ئاچ كشى ئۆلگەندىلا ئاندىن تويىدۇ.» دېگەنىدى. غەربىي خەن دەۋرىدىكى ئاتاقلىق سىياسىئون ۋە مۇتەپپەككۇر جايى: «پارىخور ئەمەلدار مال-دۇنيانى دەپ ئۆلىدۇ، باھادىر نام-ئاتاقنى دەپ ئۆلىدۇ، ھوقۇق مەنسەتلىرى تاجنى دەپ ئۆلىدۇ، ھېچنېمنى دېمەيدىغانلار ئۆلمەي ھايات تۇرىدۇ» دېگەن (14). پارىخور ئەمەلدارلار ھوقۇقنى كېلىدىغان پايدا ۋە ئەيش - ئىشرەتنى، ئۆزئىنىڭ قانائەت بىلەن ياسالمايدىغان نەپسىنى قوغلىشىدۇ. ئۆلگەندىن كېيىن قانداق نام قالدۇرۇشنى ئويلىمايدۇ. ئەكسىچە يەنە بىر تۈركۈم ئەمەلدارلار بارىكى، ئۇلار مال-دۇنيا، نام-شۆھرەت قوغلاشمايدۇ. ئولتۇرسا-قوپسا خەلقنىڭ غېمىنى يەپ، ئۆلگەندىن كېيىن ياخشى نام قالدۇرۇشنى ئويلايدۇ. سۇئېڭ دەۋرىدىكى قانۇنشۇناس باۋچىڭ: «ئوغرى بەگلەرنى ئىشقا قويماسلىق ھەققىدە ئۆتۈنۈش» تە: «دىيانەتلىك ئەمەلدارلار پۇقرانىڭ ئۇلگىسى، پارىخور ئەمەلدارلار پۇقرانىڭ ئوغرىسى» دېگەنىدى. ئۇ، جاھاندا پارىخور ئەمەلدارلارنىڭ قۇرتتەك قىمىلداپ كەتكەنلىكىنى ئۇلارنى جازالاشنىڭ قاتتىق بولمىغانلىقىدىن دەپ قارىغان ھەمدە قانۇن قورالىدىن پايدىلىنىپ پارىخور ئەمەلدارلارنى قاتتىق باستۇرۇشنى، ئۆز ئىختىيارىغا ھەرگىز قويۇۋەتمەسلىكنى كۆچلۈك تەشەببۇس قىلغان. ئۇ، يەنە پارىخور ئەمەلدارلارنىڭ زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىشلىرىنى خەلق قوزغىلاڭلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىردىنبىر مەنبە دەپ قارىغان. ئۇ، پادىشاھلارغا شۇنداق نەسىھەت قىلىپلا قالماي، ھەرقانداق ئىمتىيازنى قايرىپ قويۇپ، قانۇننى ئىجرا قىلىشتا ھېچنېمىدىن قورقمىغان. ئۇ، شۇ چاغدىكى دۆلەت مالىيە ۋەزىرى جاڭ شياۋزۇنىڭ كۆز بويامچىلىق بىلەن مەنسەپكە چىقىۋالغانلىقىنى ئوقۇپ، خان سۇئېڭ رېنزوڭنىڭ ئۇنى ھەرقانچە قانات ئاستىغا ئېلىشىدىن قورقماي مەجبۇرىي ۋەزىپىسىدىن

كېيىن ۋۇيۇ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ بېرىپ مەخسۇس ۋاقىت چىقىرىپ مەھەللىمۇ مەھەللە ئارىلاپ يۇرۇپ ماتېرىيال توپلاپ، كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ كۆپ مېھنەت سەرپ قىلىپ، ئاخىر جاڭجۇنىڭ تەرجىمىسىنى يېزىپ چىقىپتۇ. جاڭجۇ ئايمىقى تاڭ سۇلالىسى زامانىدىلا ۋىلايەت بولۇپ تەسىس قىلىنغان بولۇپ، شۇ چاغقىچە ئۇنىڭ تەرجىمىسى يوق ئىكەن. ۋۇيۇ يېزىپ چىققان «جاڭجۇ مەھكىمىسىنىڭ جۇغرافىيىلىك تەپسىراتى» دېگەن كىتابى كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە كىشىلەر تەرىپىدىن جاڭجۇ تارىخىدىكى تۇنجى مۇپەسسەل يەرلىك تەرجىمە دەپ قارالغانىكەن (16). ھازىرقى ھۆكۈمدارلارنىڭ پاك - دىيانەتلىك بولۇشى ئۈچۈن تارىختىكى مانا مۇشۇنداقلارنى ئەينەك قىلىش كېرەك.

ئەمگەكچان، باتۇر خەلقى قەدىمكى زامانىدىكى ئەمەلدارلارنى دىيانەتلىك ئەمەلدارلار ۋە پارىخور ئەمەلدارلار دەپ، ۋەزىرلەرنى سادىق ۋەزىر ۋە مۇناپىق ۋەزىر دەپ ئىككىگە بۆلگەنىدى. دىيانەتلىك ئەمەلدارلار بىلەن پارىخور ئەمەلدارلار يەرلىك ھاكىمىيەتلەردىكى ئەمەل تۇتقان مەنسەپدارلارغا قارىتىلغان بولسا، سادىق ۋەزىر ھەم مۇناپىق ۋەزىر دېيىلگەنلەر پادىشاھ، خان ئوردىسىدىكى ھۆكۈمەت خادىملىرىغا قارىتىلغان.

تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر قانۇنشۇناس ۋە نەسرچى لیۇ زۇڭيۈەن شۇ ۋاقىتتىكى ئەمەلدارلارنى «فۇبەن» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قۇرتقا ئوخشاتقان، «فۇبەن» — ئېغىر نەرسىلەرنى كۆتۈرۈپ مېڭىشقا ماھىر بىر خىل كىچىك قۇرت بولۇپ، ئۇ چوڭ يولدا يېتىۋېلىپ نېمە ئۈچراتسا شۇنى ئېلىۋالىدىكەن، كۆتۈرگىنى ناھايىتى جىق بولۇپ، كۆتۈرۈپ ماڭالماي قالىدىكەن، شۇنداقتىمۇ ئۇنى تاشلىۋەتمەيدىكەن. ئەڭ ئاخىرىدا ماجالى قالمىغاندا يولدا ئۈچرىغان ئادەملەر

بىر مەزگىل ناھايىتى ياخشى كۆتۈپتۇ، ۋۇيۇ ئانسىنىڭ ياشانغان چېغىدا يېنىدا تۇرۇپ ئۆمرىنى سەيلە - تاماشا بىلەن ئۆتكۈزۈشى ئۇچۇن، ئانسىغا ئاتاپ مەخسۇس بىر پىشايۋانلىق ئۆي ۋە راۋاق ياسىتىپ ئەترايغا ھەر خىل گۈل ۋە مېۋىلىك دەرەخلەرنى يېراق يەردىن سېتىۋېلىپ ئەكەلدۈرۈپ تىكتۈرۈپ بەرمەكچى بوپتۇ. ئانسى بۇنى بىلىپ قېلىپ ئوغلى ۋۇيۇنى چاقىرىپ ئۇنىڭغا ئوردا ئىشلىرىدا بەگلىكتىكى چوڭ-چوڭ ئىشلارغا كۆپرەك كۆڭۈل بۆلۈش، پاك-دىيانەتلىك بولۇش، تۇرمۇشتا ئاددىي-ساددا بولۇش، ھەرەمخانا ئەترايغا قالايمىقان ئىمارەت سېلىپ ھەشەمەتچىلىك قىلماسلىق ھەققىدە نەسىھەت قىپتۇ. ئۇ ئوردىدا قوشنا ئولتۇرغان مەزگىلدە بىرەر قېتىممۇ تالا-تۈزگە چىقىپ سەيلىگاھلارنى تاماشا قىلماپتۇ. ئەكسىچە سەھرادىكى ئۆيىدىن بىرگە ئەكەلگەن ماتا توقۇيدىغان دەستگاھنى ئاچقىپ كۆنبويى دېگۈدەك ماتا توقۇش بىلەن بوپتۇ. ۋۇيۇ بۇنى كۆرۈپ: «ئانا، سىز نېمانچە ئۆزىڭىزگە ئۆزىڭىز جاپا سالىسىز؟ ئوغلىڭىزنىڭ مال-دۇنياسى سىزنىڭ ئارامخۇدا ئولتۇرۇپ يەپ-ئىچىشىڭىزگە كەڭتاشا يېتىدىغۇ؟» دەپتۇ. ئانسى بۇنى ئاڭلاپ بېشىنى چايقىغان ھالدا كۈلۈپ تۇرۇپ: «بالام، مەن كىچىكمىدىلا ئايالارنىڭ قول بىلەن قىلىدىغان ئىشلىرىنى قىلىشقا كۆپ ئادەتلىنىپ كەتكەنمەن، ھەرگىز ھارغىنلىق ھېس قىلمايمەن، سەنمۇ كۆنبويى يۇرتدارچىلىق ئىشلىرى بىلەن بولۇپ تۇرۇقلۇق يەنە كىتاب ئوقۇيسەنغۇ، سەنمۇ جاپالىق ھېس قىلامسەن؟» دەپتۇ.

ۋۇيۇ ئانسىنىڭ ئېيتقانلىرىدىن قاتتىق تەسىرلىنىپ قەتئىي ئىرادىگە كەپتۇ-دە، ئانسىنىڭ ئاددىي-ساددىلىق ئىستىلىنى ئۆزىگە ئادەت قىلىپ، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋە كىتاب ئوقۇش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بوپتۇ،

يول تويمدۇ. ئوخشاش سودا-سېتىق قىلمىز، باشقىلار سېنى كۆپرەك تاپاۋەت قىلمۇرۇپ پايدىغا ئىگە قىلمدۇ، چىرايىمىز ئوخشاش ئەمما باشقىلار ساڭا كۆپرەك خۇشامەت قىلمدۇ. مەن بولسام جۇلجۇل چاپان كىيىپ، زاغرا يەپ، قومۇش ئۆيدە ئولتۇرۇپ، پىيادە يول يۈرىمەن. سەن بولساڭ تاۋار-دۇردۇندىن تون كىيىپ، ئاق ئاش يەپ، ئېسىل ئىمارەتتە ئولتۇرىسەن، سىرتقا چىقساڭ پەيتۇندا ماڭىسەن، لەك-لەك ئادەم قارشى ئالىدۇ. ئائىلەڭدە سۇرلۇنۇپ، ئوردادىكى غادىيىپ يۈرىسەن، ئۆزۈڭنى مەن بىلەن تونۇشمايدىغان ئادەمدەك ھاكاۋۇر تۇتىسەن، كۆپ يىل بولدى بېرىش-كېلىشىمىز تۇگىدى. بىللە ساياھەتكە چىقمايدىغان بولدۇق، ئۆزۈڭچە ئەخلاقتا مېنىڭدىن ئېشىپ كەتتىم دەمسەن؟ دەپ سوراپتۇ. شىمىنزى: بۇنى مەن ساڭا چۈشەندۈرۈپ بولالمايمەن، سېنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرىڭ-نىڭ ھەممىسى كۆڭۈلگە ياقمايدىغان ئىشلار، مېنىڭكى بولسا كۆڭۈلگە ياقىدىغان ئىشلاردۇر. بۇ قېلىنلىق ۋە نېپىزلىقنىڭ سەۋەبىدىن بولۇۋاتامدۇ؟ سەن ئۆزۈڭنى ھەممە جەھەتتە مەن بىلەن ئوخشاش دەيدىڭ، سېنىڭ يۈزۈڭ نېمىدېگەن قېلىن، دەپتۇ. بېيگۇڭزى بۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرۇشقا ئامالسىز قېلىپ، نائىلاج ئۆيىگە قايتماقچى بولۇپ كېتىۋاتقىنىدا، ئوتتۇرا يولدا بۇ ئىككىيلەن دوڭگۇ ئەپەندىگە ئۇچراپ قاپتۇ. دوڭگۇ ئەپەندى بۇ ئىككىيلەننىڭ تالاش-تارتىشىنى ھەل قىلىپ: بېيگۇڭزىنىڭ ئەخلاق پەردىسى قېلىن، شۇڭا تەقدىرى ئانچە ئوبدان ئەمەس. شىمىنزىنىڭ تەقدىرى ياخشى، ئەمما ئەخلاق پەردىسى نېپىز. شىمىنزىنىڭ ئىشلىرىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولۇشى ھەرگىز ئۇنىڭ دانىشمەنلىكىدىن ئەمەس، بېيگۇڭزىنىڭ نامراتلىقى ئۇنىڭ ئەخمەقلىقىدىن ئەمەس. شىمىنزى ئەخلاقسىزلىقىنىڭ ناچارلىقى ئەمما تەقدىرىنىڭ ياخشىلىقىدىن ئۇياتسىزدۇر. بېيگۇڭزى بولسا، ئەخلاقلىقى ئەمما تەقدىرىنىڭ

ئۇنىڭغا ئىچىنى ئاغرىتىپ دۇمبىسىدىن ھېلىقى نەرسىلەرنى ئېلىپ قويىدىكەن. ئەمما ئۇ كېتىۋېتىپ يەنە نېمە ئۈچۈرسا شۇنى ئېلىۋالىدىكەن. ئۇ تېخى ئاشۇ نەرسىلەرنى كۆتۈرگەن پېتى بارغانسېرى يۇقىرىغا يامىشىقا ئامراقكەن، يامىشۇبرىپ ھالسىرىغاندا ياردىن يېقىلىپ چۈشۈپ ئۆلىدىكەن(17). لېيۇ زۇگېيۇەن بەزى ئەمەلدارلارنىڭ كۇنلۇكى يۇقىرىغا يامىشىش ئارزۇسىنىڭ خىيالىدىن كەتمەيدىغانلىقىنى، ئالدىنقىلارنىڭ مەغلۇبىيەتلىك ئاچچىق ساۋاقلىرىنى قوبۇل قىلماي، ئەكسىچە ئاخىرىدا بېرىپ ئۆزۈل-كېسىل تۈگەشمىگۈچە پۈخادىن چىقمايدىغانلىقىنى ئەنە شۇ «فۇبەن» نىڭ خاراكتېرىسىكسى ئارقىلىق سىمۋوللاشتۇرغان. ھازىرقى زامانىدىمۇ ئەنە شۇنداق «فۇبەن» لەرنى يوق دېگىلى بولمايدۇ.

پاك-دىيانەتلىك ئەمەلدارلار ھوقۇق بىلەن قانۇن ئالدىدا قانۇننى تونۇپ، ھوقۇقنى تونۇمايدۇ. قانۇن بىلەن ئادەمگەرچىلىك ئالدىدا قانۇننى تونۇپ، ئادەمگەرچىلىك دېگەننى تونۇمايدۇ. كىشىلەرگە قىلغان ياخشىلىقى ئۈچۈن ھەق تەلەپ قىلمايدۇ، قانۇن بىلەن پۇل ئالدىدا، قانۇننى تونۇپ پۇلنى تونۇمايدۇ، پارا ئالمايدۇ. ئەكسىچە ئۇنداق قىلىشنى بولسا قانۇنغا ۋە ئۆزىگە قىلىنغان ھاقارەت دەپ بىلىدۇ، دۆلەت قانۇننى پۇلغا ساتىدىغان، قولىدىكى ھوقۇقنى سودا قىلىشنىڭ قورالىغا ئايلاندۇرىدىغان قىلمىشلارنى نومۇسسىزلىق، قانۇننى دەپسەندە قىلغانلىق، ئادىتسىز بويىچە ئېيتقاندا، بىر خىل ھارامليق دەپ چۈشىنىدۇ.

«لى زى» نىڭ 6-بابى — «كۇچ ۋە تەقدىر» دە مۇنداق بىر پەلسەپۋى پىكىر ھېكايە قىلىنىدۇ. بىر كۈنى بېيگۈگزى شىمىنزىدىن: ھەر ئىككىلىمىز ئوخشاش تۇرۇپ، سەن ھوقۇق ۋە مەنپەئەتكە ئىگە بولدۇڭ، ئوخشاش يەر تېرىيمىز، ئەمما باشقىلار سېنىڭ جىقراق مول ھوسۇل ئېلىشىڭغا

ئاشتى.

«شۇنزى. پادىشاھلىق تۇزۇمى» دە: «خان كېمە، پۇقرا سۇدۇر. سۇ ھەم كېمىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ ھەم غەرق قىلىۋېتەلەيدۇ. خان بولغۇچىلار ئەلنى تىنچ ئۆتكۈزۈن دېسە، ھاكىمىيەتنى پاك-دىيانەتلىك بىلەن تۇتۇپ، پۇقرانى سۆيگەي» دېيىلگەن، ئۇلار «پۇقرا ئەلنىڭ ئاساسى، ئاساس مۇستەھكەم بولسا، ئەل تىنچ بولىدۇ» دېگەن ھەقىقەتنى چۈشەنگەن.

«يوسۇننامە. ئۇلۇغ ئىلىم» دە: «خەلق رايىنى ئۆزىگە قارىتالمىغانلار يۈرت سورىيالايدۇ، خەلق رايىدىن قالغانلار يۈرتنى قولدىن بېرىپ قويىدۇ.» دېيىلگەن، «گۈەنزى. چوپان» دا: «پۇقرالار رايىنىڭ مايىللىقى بىلەن ھاكىمىيەت گۈللەنگەي، پۇقرالار رايىنىڭ مايىلسىزلىقى بىلەن ھاكىمىيەت تۈگەشكەي» دېيىلگەن. قەدىمكى زاماندا ياشىغان دانىشمەن ھۆكۈمرانلار دۆلەتنى تۈزەش ئۈچۈن خەلق ئاممىسىنى قولغا كەلتۈرۈش لازىملىقىدەك بىر ھەقىقەتنى ئەنە شۇنداق چۈشەنگەن يەردە، بىز ئۇنى شۇنچىلىكمۇ چۈشەنمىسەك بولامدۇ؟

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبلىك» تە، ئەمەلدار بولغان كىشىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە شەرتلىرى ھەققىدە توختىلىپ، ئۇنى جاسارەتلىك، ئەقىللىك، بىلىملىك بولۇشتىن تاشقىرى ئەڭ مۇھىمى پەزىلەتلىك بولۇش، پاك-دىيانەتلىك بولۇش، ئۇياتچان بولۇش، ھايالىق بولۇش، كۆزى توق بولۇش قاتارلىقلارغا تۇگۈنلەيدۇ، ھۆكۈمرانلارنىڭ جەمئىيەتنىڭ كېسىلىنى داۋالايدىغان دوختۇر ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ھۆكۈمرانلارنىڭ تىلىنىڭ چىن-راست ۋە كۆڭۈلنىڭ تۈز بولۇشىمۇ ئۇنىڭدىكى مۇھىم ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى ئىدى. بىر ئەمەلدار ئۈچۈن كەچۈرگىلى بولمايدىغان ئەڭ چوڭ گۇناھ يالغانچىلىق، كۆز بويامچىلىق، ئىچى-تېشى

ياخشى ئەمەسلىكىدىن ئۇياتلىقتۇر، دەپتۇ (18). بۇگۈنكى كۈندىمۇ شىمىنزىغا ئوخشاش ھوقۇق سەمرىتكەن ئۇياتسىزلار، بېيگۇگزىغا ئوخشاش ھەقىرلىقتە ئۆتكەن ئۇياتلىقلار كۆپلەپ تېپىلىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىك پىكرى بويىچە، ھۆكۈمرانلارنىك ھەممىدىن بۇرۇن ئادا قىلىشقا تېگىشلىك شەرتلىرىنىڭ بىرى ئۇياتلىق بولۇشتۇر. ئۇنىڭ نەزەرىدە ئادەم ئۇياتلىق بولسا قىلغان ئىشلىرى ساخاۋەتلىك بولىدۇ. ئويۇن-تاماشىغا بېرىلمىسە، ئەلنىڭ ئىشلىرىنى قىلىشقا ئەقلى يېتىدۇ. ئەلنىڭ ئىشلىرىنى قىلىشقا ئەقلى يەتكەنلەر ئەلنىڭ بېشى بولىدۇ. ئەلگە باش بولغانلار ئۆزى ۋە ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي ئائىلىسى ئۈچۈن ياكى بىرقانچە شەخسنىڭ جەمەتلىرى ئۈچۈن باش بولمايدۇ. بەلكى، ئۇ مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ جانجان مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتىدىغان ۋە شۇنىڭ ئۈستىدە باش قاتۇرىدىغان ئادىل پۇقرا پەرۋەردۇر. بىزنىڭ نەزەرىمىزدە «قۇتادغۇبىلىك» — ھۆكۈمرانلارنىڭ چىرىك تۇرمۇشىنى تەنقىد قىلىپ، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى پاك-دىيانەتلىك بولۇشقا يېتەكلەيدىغان يېتەكچى كىتابتۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دەۋر چەكلىمىسى تۇپەيلىدىن ئۆز زامانىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەتلەرنى پرولېتارىياتنىڭ ئەڭگۈچى سىنىپلارغا قارشى ئېلىپ بارغان زوراۋانلىق كۈرىشى ئارقىلىق ھەل قىلىش باسقۇچىغا كۆتۈرۈپ ئوتتۇرىغا قويالمىغان بولسىمۇ، كېلىشتۇرمىچىلىك يولىنى تۇتۇپ ھۆكۈمرانلارغا «بىرىنى بىرى ئەزمەكنى ئەلدىن كۆتۈر»، نەپسىنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ، ئەيش-ئىشرەت، كەيپ-ساپاغا بېرىلمەي، خەلق بىلەن تەقدىرداش بولۇپ «يۇقىرى يۇرت تاپ» دەپ نەسىھەت قىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەينى زامانداا ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىيە ئارزۇلىرى ھازىرقى جەمئىيىتىمىزدە ئاللىقاچان ئىشقا

بولمايدىغان كىشىلدۇر» دېگەنىدى(19). XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياشىغان فرانسىيلىك خىيالىي كوممۇنىزمچى مۇللىر: «مەن دۇنيادا گۈزەل دەپ تونۇغان بىردىنبىر نەرسە ئاچكۆزلۈكتۇر. ئۇنىڭدىن باشقا بارلىق گۈزەللىكلەر ھەممىسى نېمە دەپ ئاتىلىشىدىن قەتئىينەزەر مۇشۇ بىر گۈزەللىكنىڭ ئوخشىمايدىغان شەكىلى، ئوخشىمايدىغان دەرىجىدە ئىپادىلىنىشىدۇر» دېگەنىدى.(20) يەنە يۇنانلىق ماتېرىيالىستنىڭ پەيلاسوپى ھېراكلىت، بەخت، ھۇزۇر-ھالاۋەتنىڭ لەززىتىنى تەنلىك راھىتى بىلەن ئۆلچەيدىغان كىشىلەرنى قاتتىق مەسخىرە قىلىپ: «بەخت تەنلىك خۇشاللىقى ئىچىدە بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا كالىلىك قورساق تويغۇزۇش ئۈچۈن بىر باغلام چۆپ تاپقان چېغىنى بەخت دېيىش كېرەك» دېگەنىدى(21). ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان تەرەققىپەرۋەر شائىرى ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى «تەرجىئ بەند» ناملىق شېئىرىدا، ئالەمنىڭ ۋاپاسىلىقىدىن، ئۆمرىنىڭ مەڭگۈ ئەمەسلىكىدىن، پادىشاھ، ئالىم، سوپى - زاھىد، ھاجى، بەگ، مىڭبېشى، كاتىپ، سودىگەر قاتارلىق سەككىز خىل تەبىقىنىڭ تەمەگۈي-ئاچكۆزلۈكىدىن كىنايە ۋە دەللىلەر كەلتۈرۈپ قاتتىق شىكايەت قىلغان(22). بۇگۈنكى كۈندە ياشاۋاتقان كىشىلەر مانا بۇلارنىڭ نەسىھەتلىرىدىن قانداق ئىشلارنى قىلسا بولىدىغانلىقى، قانداق ئىشلارنى قىلسا بولمايدىغانلىقىنى بىلۈۋېلىشى، قورساقنىڭ ئىختىيارىغا بېرىپ ئابرويىنى قوشۇپ يەۋەتمەسلىكى كېرەك.

دۆلىتىمىز سوتسىيالىستىك دۆلەت، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى شۇنىڭدەك ئۇنىڭدا خىزمەت قىلىدىغان خادىملار خەلقنىڭ چاكىرى تۇرۇقلۇق، يەنە نېمە ئۈچۈن چېرىكلىشىش كېلىپ چىقىدۇ؟

بىردەك بولالماسلىق. بىر جۈملە سۆز بىلەن ئىپتقاندا ئەگرىلىك بولۇپ، جاھاننىڭ ھەممە ئىشلىرى شۇنىڭلىق بىلەن بۇزۇلىدۇ.

شۇنى بىلىش كېرەككى، ھوقۇق قانچە چوڭ بولسۇن، ئارقا تىرەك قانچە چىڭ بولسۇن، بۇنداقلار ئەڭ ئاخىرىدا بەربىر جازاغا ئۇچرىماي قالمايدۇ، بۇزۇق، يامان ئىشلارنى قانچە كۆپ قىلسا، ئۇنىڭ جازاسى شۇنچە ئېغىر بولىدۇ. بۇنى ئىنسانلار جەمئىيتىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ چىرىكلىشىپ مۇنقەرز بولۇش تارىخى ئىسپاتلىغان. ئۇلار مەيلى ئىتتىنىڭ قارىغا كىرىۋالسۇن، مەيلى ھوقۇشنىڭ قانىتىغا مىنىۋالسۇن مەغلۇبىيەتتىن ئىبارەت قىسمەتنىڭ ئۆز بېشىغا كېلىشىدىن قۇتۇلۇشى مۇمكىن ئەمەس. گەرچە بۇنداقلار كۆپىنچە ھاللاردا دەسلىپىدە «مۇۋەپپەقىيەت» كە ئېرىشكەندەك قىلسىمۇ ئاخىر بېرىپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. خەنزۇلاردا «كىم ئەڭ ئاخىرىدا كۈلسە، شۇ ياخشى كۈلگەن بولىدۇ» دېگەن گەپ بار. بۇنداقلارنىڭ دائىم داخىل بولىدىغىنى ئالدىدا كۈلۈش، كېيىن يىغلاش، ئالدىدا لەززەتلىنىش، كېيىن قۇسۇش، شۇڭا ئۇلار مەغلۇبىيەتچىلەردۇر.

قەدىمكى يۇنانىنىڭ ئىستىلىستىكاشۇناسى راڭجاناس (مىلادى 213 ــ 273-يىللار): «بايلىققا بولغان ھېرىسمەنلىك (نۆۋەتتە كۆپچىلىك ھەممىدىن بەك مۇشۇ كېسەلگە مۇپتىلا بولۇۋاتىمىز)، راھەت-پاراغەتكە بولغان ھېرىسمەنلىك بىزنى ئۇنىڭ قۇلىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇۋاتىدۇ. ئۇ، پۈتكۈل جىسمىمىز ۋە روھىمىزنى ھالاكەت گىردابىغا ئىتتىرمەكتە. پايدىخورلۇق بىر خىل ساقايماس كونا كېسەلدۇر. ئۇ، ئادەمنى ئىپلاسلاشتۇرىدۇ ۋە رەزىللەشتۈرىدۇ. راھەت-پاراغەتكە بولغان ھېرىسمەنلىك بولسا تېخىمۇ شۇنداق. ئۇمۇ ئادەمنى ئوخشاشلا ئىنتايىن شەرمەندە قىلىدۇ. ئۇ ــ دورا بىلەن داۋالاپ ساقايتقىلى

3. ئەنئەنۋى مەدەنىيەت ئەندىزىسىنىڭ جاھىللىق بىلەن يىلتىز تارتىپ ئادەت كۈچىگە ئايلىنىپ كېتىشى. ئېلىمىز نەچچە مىڭ يىللىق فېئودال مۇستەبتىلىك مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولغان دۆلەت بولۇپ، ھازىرقى زامان ئىدىيىسى بىلەن تەربىيىلەنمىگەن، شۇڭا بەزىلەر «مۇناسىۋەت ئىلمى»، «ئارقا ئىشكىتە مېڭىش»، «ئەمەلدار سودىگەر»، «ئەمەل تار مەھكىمچىلىكى»، «ئومۇم بىلەن خۇسۇسىي بىر گەۋدە بولۇپ دۆلەت باشقۇرۇش كۆز قارىشى»، «چوڭ دۆلەت تار مەھكىمچىلىكى» قاتارلىقلارنى ئەنئەنۋى ئەڭگۈشتەر دەپ بىلىدۇ. نەتىجىدە مۇشۇنداق سىياسىي مەدەنىيەت ئەندىزىسى ئاستىدا ھوقۇقى بار كىشىلەر جەزمەن چىرىكلىشىدۇ. «دۆلەتمەن ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇش» ئۆتكۈزۈشنى «نومۇس» دەپ بىلمەيدۇ. ئەكسىچە «شەرەپ» دەپ ھېسابلايدۇ (23).

نۆۋەتتە «پاكلىق قۇرۇلۇشىدىكى قانۇن مەسىلىلىرى ئۇستىدە تەتقىقات» ئېلىپ بېرىش XX ئەسىرنىڭ 90-يىللىرىدا خەلقنى ۋە ئېلىمىزدە يۈز بەرگەن زور ئۆزگىرىش ۋە مالىمانچىلىقلاردىن كېيىن ئېلىمىزدىكى سىياسىيونلار ۋە قانۇنشۇناسلار چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن ھەم يېتىۋاتقان پەۋقۇلئاددە سىياسىي ئەھمىيەتكە ئىگە زور ئىشقا ئايلانماقتا.

رېئاللىقتىن ئېيتقاندا، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ بەزى كونكرېتنى تۈزۈملىرىدە ئاز بولمىغان ئىللەت ساقلانماقتا. ئۇنىڭ ئاساسىي ئىپادىلىرى: ھوقۇقنىڭ بەك مەركەزلىشىپ كېتىشى، بىرۇكراتلىقنىڭ ئېغىر بولۇشى، پارتىيە ئىچىدىكى دېموكراتىك تۇرمۇشنىڭ نورمالىق بولماسلىقى، فېئوداللىق ئىدىيە تەسىرىنىڭ تازىلىنىپ بولۇنمىغانلىقى، ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى، كادىرلارنىڭ رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىشىنىڭ

بۇ مەسىلە ھەققىدە ئىلمىزنىڭ ئاساسىي قانۇن ئىلمى بويىچە ماگىستىر چىڭ گويۇ بىلەن پروفېسسور كۆك شاگرۇينىڭ چىرىكلىشىش مەسىلىسى ئۈستىدە قىلىشقان سۆھبىتى جاۋاب بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە بۇنىڭ سەۋەبلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. فېئودالىق ئىدىيۇى كۆز قاراشنىڭ بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ كېتىشى. مەسىلەن، «ھوقۇق بولسا ھەممە بولىدۇ»، «ھوقۇق ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ»، «ھوقۇق ھەممىنى بەلگىلەپ بېدۇ»، «جازا مەنسەپدارلارغا راۋا ئەمەس»، «كۆگزى رىسالىسى بىلەن جاھانىنى ئوگشىغىلى بولىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش ئىدىيۇى ئېقىملارنىڭ يامراپ كېتىشى قولىدا ھوقۇقى بار كىشىلەرنى كۆزەگىلەپ خۇدىنى بىلمەيدىغان قىلىپ قويىدى. ئۇلار ماددىي ئەشيا بىلەن ھوقۇققا بولغان ئىشتىھا تەلەپلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ، بارچە ۋاستىلەرنى ئىشقا سېلىپ ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ پايدا ئالدى. شۇڭا بۇ كۆز قاراشلارنى بۇزۇۋەتمەي تۇرۇپ، تۇزۇلگەن ھەرقانچە دانا بولغان تەدبىرلەر (قانۇن تۇزۇش تەدبىرلىرىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نى نوقۇل ھالدا ھەرقانچە تەكتىلگەن بىلەنمۇ ھۆكۈمەت ئىشىدا پاك بولۇش تۇزۇمىنىڭ قۇرۇلۇشى ئوبدان ئۇنۇم بەرمەيدۇ.

2. تۇزۇمنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى. ئىلمىزدە پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، كان-كارخانىلاردىكى رەھبەرلىك ئورگانلىرىدا مۇكەممەل بولغان مەمۇرىي قائىدە - قانۇنلار ھەم قاتتىق بولغان شەخسلەرنىڭ مەسئۇلىيەت تۇزۇملىرى، بىر - بىرىنى نازارەت قىلىدىغان مېخانىزملار كەمچىل. ھۆكۈمەت خىزمىتىنى جان بېقىشنىڭ بىر خىل دەسمايىسى دەپ قارايدىغانلار كۆپ، خەلقپەرۋەرلىكنى دۆلەتكە سادىق بولۇشنىڭ ئىپادىسى دەپ قارايدىغانلار ئاز، خادىملارنىڭ كەسپىي ئەخلاقى ۋە قانۇن ئېڭى تۆۋەن.

ئېلىمىزدە چېرىكلىك ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى فېئودالىزمنىڭ مەۋجۇدلىرى، بۇرژۇئازىيە ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى، يېڭى - كونا تۈزۈلمىلەرنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشى ۋە قانۇن-تۈزۈملەر-نىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەرگە باغلاپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

ئەگەر پرولېتارىيات پارتىيىسى ئۆزى ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈپ بولغاندىن كېيىن ئۆزى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن قانۇن-نىزاملارغا ئەمەل قىلمىسا، ھاكىمۇتلەقلىك قىلسا، قولىدىكى ھوقۇقلىرىنى ھېچقانداق قانۇننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان چەكسىز نەرسىگە ئايلاندۇرۇۋالسا، ئۇ ھالدا بۇ سىياسىي ھوقۇقنىڭ تولمۇ مەركەزلىشىپ كېتىپ، سوتسىيالىستىك دۆلەتلەردە ھوقۇقنى چەكلەش مېخانىزمىنىڭ مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالماسلىقىنى ۋە تەرەققىي قىلالماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىردىنبىر ئىدىيىۋى مەنبە بولۇپ قالىدۇ.

ھازىر ئېلىمىزدىكى مەشھۇر قانۇنشۇناسلار «مۇتلەق چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان ھوقۇق مۇتلەق چېرىكلىشىدۇ» دەپ قارىشاقتا. ئەنگلىيىنىڭ XIX ئەسىردىكى داڭلىق تارىخشۇناسى ئاكتون «نازارەتنى قوبۇل قىلمايدىغان ھوقۇق مۇقەررەر ھالدا ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەرنىڭ چېرىكلىششىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ» دېگەنىدى(25)، فرانسىيىنىڭ XVIII ئەسىر ئۇيغىنىش دەۋرىدىكى مۇتەپپەككۇرى مونتېسكيۇ: «ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈۋالغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ھوقۇقنى ئاسانلا قالايمقان ئىشلىتىدۇ. بۇ — ئەبەدىلئەبەد قىل سىغمايدىغان بىر تەجرىبىدۇر. شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرىدىن ئالغاندا، ھوقۇقنى قالايمقان ئىشلىتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ھوقۇقنى چوقۇم ھوقۇق بىلەن چەكلەش كېرەك» دېگەنىدى(26). بۇ ھەقىقەتنى جۇڭگودىن تارتىپ چەت ئەللىگىچە، قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان سىياسىي تەرەققىيات تارىخىنىڭ ھەممىسى ئىسپاتلىغان.

باقتۇەندىلىكى، ھەرخىل ئىمتىيازلارنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشى قاتارلىقلار. بولۇپمۇ ھوقۇقنىڭ شەخسىيگە مەركەزلىشىپ كېتىشى بەك ئېغىر. پۈتۈن دۆلەتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى «ئادەم بىلەن تۇزەش» نىڭ تەسىرىگە قاتتىق ئۇچرىغان.

1945-يىلى خۇاڭ يەنبى ئەپەندى يەنئەندە ماۋجۇشىغا: تارىختا نۇرغۇنلىغان ھاكىمىيەتلەر دەسلىپىدە ناھايىتى تېز گۈللىنىپ كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا چېرىكلىشىپ مۇنقەرز بولغان ھەم بۇ تارىختا بىر دەۋرلىنىپ تۇرۇشنى پەيدا قىلغان. جۇڭگو كومموپنىستىك پارتىيىسى قانداق قىلىپ بىرەر يېڭى يول تېپىپ «توساتتىن گۈللىنىپ كېتىش» ۋە «توساتتىن يوقلىپ كېتىش» تىن ئىبارەت دەۋرلىنىپ تۇرۇشنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلالايدۇ؟ دېگەن كەسكىن مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ماۋجۇشى ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىپ، بىز ھازىر يېڭى يول تاپتۇق، بىز بۇنداق دەۋرىيلىكنىڭ ئىسكەنجىسىدىن چىقالايدىغان بولدۇق. بۇ يېڭى يول — دېموكراتىيەدۇر. ھۆكۈمەتنى خەلقە نازارەت قىلدۇرساقلا، ھۆكۈمەت ئاندىن بوشىشىپ كەتمەيدۇ. پەقەت ھەممە كىشى قوزغىلىپ مەسئۇلىيەتچان بولغاندىلا، ئاندىن ھۆكۈمىتىمىز مۇنقەرز بولمايدۇ، دېگەن (24). ئېلىمىزنىڭ ئەمەلىيىتى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، رەھبەر بولغان كىشىنىڭ ئىدىيىسى تەرەققىيەرۇھەر، دېموكراتىك ئىستىلى ياخشى بولغان چاغدا سىياسىي ۋەزىيەت جانلىق، جۇشقۇن بولىدۇ. ئىدىيە ۋە ئىستىلدا ئۆزگىرىش بولۇپ ھەتتا ئۆز ئالدىغا بېشىمچىلىق قىلغان چاغدا جانلىق، جۇشقۇن ۋەزىيەت يوقلىدۇ. بەزى ئومۇملۇققا تەسىر كۆرسىتىدىغان چوڭ-چوڭ سىياسەتلەر كۆپىنچە ھاللاردا رەھبەرلىك قىلغۇچىنىڭ ئىرادىسىنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشى بىلەن تەڭلا ئۆزگىرىپ كېتىشى مۇمكىن. شۇڭلاشقا «ئادەم بىلەن تۇزەش» نى ئاستا-ئاستا «قانۇن بىلەن تۇزەش» كە ئالماشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

قىلىش ھوقۇقى مۇستەقىل يۇرگۈزۈلۈشكە كاپالەتلىك قىلىنىشى كېرەك. تەپتىش قىلىش ھوقۇقى ھەرقانداق مەمۇرىي ئورگان، ئىجتىمائىي تەشكىلات ھەم شەخسلەرنىڭ ئارىلىشىۋېلىشىغا ئۇچرىماسلىقى كېرەك. ئىككىنچى، رىغبەتلەندۈرۈش ئامىللىرى بولۇشى كېرەك. بۇ — نازارەت قىلىش مېخانىزمىنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك، تېخىمۇ ئۇزۇل-كېسىل ھەرىكەتكە سالالايدۇ. چۈنكى، «نازارەت قىلىش» — ئەسلىدە بىر خىل «كۈچ چىقىرىپ تۇرۇپمۇ ياخشى ئاتاقغا ئېرىشكىلى بولمايدىغان»، پەقەتلا باشقىلارنىڭ ئەيب-نۇقسانلىرىنى ماراپلا يۈرىدىغان خىزمەت. نازارەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئورۇندايدىغان ئورگان ۋە خادىملاردا يۈكسەك ئابروي ۋە چوڭ ئىمتىيازلار ئالدىدىمۇ قورقمايدىغان ھىممەت بولمسا، ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي ئىشلىرى ۋە پايدا-مەنپەئىتىنىڭ غېمىنى يېيىش بىلەن بولۇپ كېتىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىپ، خىزمەتتە قەتئىي بولماسلىق، ئىش بېجىرگەندە ئالدى-ئارقىسىغا قاراپ ئىش كۆرۈش، ھەتتا پرىنسىپنى تاشلاپ سودا قىلىش كېلىپ چىقىدۇ، بۇنداق ئەھۋال نازارەت قىلىنۇاتقان ئوبيېكت چوڭ ھوقۇق ۋە زور ئابرويغا ئىگە بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ. شۇڭلاشقا نازارەت مېخانىزملىرى ئىچىگە مۇۋاپىق مىقداردا رىغبەتلەندۈرۈش ئامىللىرى ئارىلاشتۇرۇلۇشى كېرەك. بۇنداق قىلىشنىڭ ئۇنىڭ ئىناۋىتىنى كۆتۈرۈشتە رولى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. ئۇچىنچى، ئىمتىيازغا قارشى ئىمتىياز بولۇشى كېرەك. نازارەت قىلىش ئورگانلىرىنىڭ نازارەت قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۇنۇملۇك ئورۇندىشى ئۈچۈن يۇقىرىدىكى ئىككى تۈرلۈك ئاكتىپ ئامىلدىن باشقا يەنە نازارەت قىلىش ئورگانلىرى ۋە ئۇنىڭ خادىملىرى يامان بۇزۇقلارنىڭ ياكى قولىدا ھوقۇقى بار ئالاھىدە كىشىلەرنىڭ زەربە بېرىشى ياكى ئۆچ ئىلىشىغا ئۇچرىماسلىقى ئۈچۈن قانۇن تەرىپىدىن قوغدىلىشى كېرەك. ئەكسىچە بولغاندا، دۆلەتنىڭ

شۇڭلاشقا، مۇكەممەل بولغان نازارەت سىستېمىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، چېرىكلىك قىلمىشلىرىنى تەشكىلىي جەھەتتىن يوق قىلىپ، كېيىنكىلەرگە مەرەز قالدۇرماسلىق لازىم. سوتسىيالىستىك دۆلىتىمىز تېخى شۇنداق قىلىشى كېرەك.

ھاكىمىيەت تەشكىلىنى بىر ماشىنا دېسەك، بىزنىڭ بۇ ماشىنىمىز ناھايىتى يوغان، ئۇنىڭدا ئۇنىڭ ھەرىكىتىنى چەكلەش مېخانىزمى بولمسا، ئۇ ماشىنىنى ھەرقانچە تورمۇز قىلغان بىلەنمۇ توختىمايدۇ. شۇڭا چېرىكلىشىش ھادىسىلىرى بولۇپ تۇرىدۇ. چېرىكلىشىش ھادىسىلىرى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان ھوقۇقنىڭ سىرتقى شەكلىدىن ئىبارەت.

ھازىر مۇنداق بىر ئومۇمىي قاراش بار. يەنى ئۇ بولسىمۇ، كۆپچىلىك بىردەك، چېرىكلىشىشنى چەكلەشنىڭ مۇھىم بىر ھالقىسى ئېلىمىزنىڭ مەمۇرىي نازارەت قىلىش ۋە قانۇن-تۈزۈمنى تەپتىش قىلىش ئورگانلىرىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشتە دەپ قاراشماقتا. نۆۋەتتە رېئالىيە مىنىستىرلىكىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى، سودا ئورگانلىرىدا مەمۇرىي سوت كوللېگىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى، پارتىيىدە ئىنتىزام تەكشۈرۈش ئورگانلىرىنىڭ كۈچەيتىلىشى ئېلىمىزنىڭ قانۇن-تۈزۈم قۇرۇلۇشىدا كىشىنى خۇشال قىلىدىغان بىر قەدەم تاشلىدى. ئەمدى مەسىلىنىڭ تۈگۈنى — مۇشۇ ئورگانلار ئۆزىنىڭ فۇنكسىيىلىك رولىنى ھەقىقىي ھالدا جارى قىلدۇرۇشتا.

تەپتىش مېخانىزملىرىنىڭ رولىنى ياخشى جارى قىلدۇرۇش كۆپ تەرەپتىكى ئامىللارغا باغلىق. چەت ئەللەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك تەجرىبىلىرىگە قارىغاندا، مۇنداق ئۈچ جەھەتتىكى ئىش ئوبدان ئىشلىنىشى لازىم. بىرىنچى، نازارەت قىلىش، تەپتىش قىلىش ئورگانلىرى مۇستەقىل بولۇشى كېرەك. تۈزۈمدىن تارتىپ كونكرېتنى ئىش نورمىلىرىنىڭ ئورۇندىلىشىغىچە بولغان ھەممە ئۆتكەللەردە تەپتىش مېخانىزمىنىڭ تەپتىش

تېپك ئېپادىسى بولۇپ، بۇنداق كىشىلەر باشقىلارنىڭ ئۆزىدىن ئېشىپ كېتىشىدىن ۋە ھەتتا قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ئۆزىدىن قابىلىيەتلىك بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيدۇ، «ۋۇدالاگىنىڭ دۇكان ئېچىشى» (27) دىكىگە ئوخشاش، ئۆزىدىن «ئېگىز» بولغانلارنىڭ بىرىنىمۇ ئىشلەتمەيدۇ. ئۆزىنى «دانا» قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن ھەممىلا جايدا ئامال قىلىپ ئىختىساسلىق بىلىم ئەھلىلىرىنى باسىدۇ، ئۇلارغا زەربە بېرىدۇ. ھەتتا نادانلارنى ياكى كەسىپ ئەھلى بولمىغانلارنى قەستەن ئىشقا قويىدۇ. خىزمەت ۋە ئىشلارنىڭ يۈرۈشمەسلىكى ياكى ناھايىتى زور زىيانغا ئۇچرىشى بىلەنمۇ زادى كارى بولمايدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئاخىر بېرىپ ئاپپاراتلار بارغانسېرى كېلەڭسىزلىشىدۇ، خادىملار كۆندىن-كۈنگە ساپاسىزلىنىدۇ.

6. دەسمايىسىگە قاراپ سەپتە تۇرغۇزۇش. بۇنداقلارنىڭ كۆڭلىدە ئالاھىدە قائىدە-يوسۇن ۋە ھەزەر ئەيلەيدىغان نۇرغۇن ئەمىر-مەرۇپلار بولىدۇ. ئۇلار ياشلار ۋە قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ئۆزىدىن ئېشىپ كېتىۋاتقانلىقىغا ئىچى پۈشىدۇ، ياش، ئىقتىدارلىق كادىرلارنىڭ ئۆسۈپ - يېتىلىشىگە كاشىلا سالىدۇ. ئۇلارنىڭ كاللىسىغا «ئۆزۈن يىللىق كېلىن قېيىن ئانا بولالايدۇ» دېگەن ئىدىيە سىڭىپ كەتكەن. ئۇلار يېڭى بوغۇنلارنى «ئاتقا مىندۈرۈپ، چۈلۈۋۈرىنى تۇتقۇزۇپ، چېپىشقا قويۇۋېتىش» كە ئۇنىمايدۇ، بىر مەنزىلدىن يەنە بىر مەنزىلگىچە ئۇزىتىدۇ، «18 چاقىرىم يەرگە ئۇزىتىش» تىن كېيىنمۇ يەنە كەينىگە كىرىۋالىدۇ. «نايىپ پادىشاھ» بولۇۋېلىپ، «پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ ھاكىمىيەتنى باشقۇرۇش» - نى يولغا قويىدۇ.

7. خادىملارنىڭ مۇكەممەل بولۇشىنىلا قوغلىشىپ، غەرەزلىك قۇسۇر ئىزدەش. بۇنداقلار خادىملارنىڭ كەملىك ۋە يېتەرسىزلىكلىرىگە زادى يۇز - خاتىر قىلمايدۇ، نەتىجە

مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۆزىگە يېقىن ئىتائەتچان دوّت «قوّل» نى ئىشقا قويسا قويىدۇكى، ئۆزىگە يېراق دانا ئىختىساسلىقنى ھەرگىز ئوردىغا يېقىن كەلتۈرمەيدۇ.

3. ئۆز ئالدىغا تۈگ تىكلەپ مەزھەپ قوغلىشىش. بۇنداق كىشىلەر فېئودال ئۈرۈقداشلىق قارىشى ۋە مەزھەپچىلىك قارىشىدىن چىقىپ ئادەم تاللايدۇ. ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۈگ تىكلەيدۇ. ئۆز مەزھىپىدىكىلەرنى پرىنسىپسىز قانات ئاستىغا ئالىدۇ، ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىدۇ. باشقىلارنى پرىنسىپسىز چەتكە قاقىدۇ، زەربە بېرىدۇ. پارتىيۋىلىكنى، ئومۇملۇقنى بىر ياقتا قايرىپ قويۇپ، مەزھەپنىلا قوغلىشىدۇ. سىياسەت، بەلگىلىمىلەرگە پىسەنت قىلماي ئۆز سىستېمىسى، ئۆز ئۇرۇندىكى كادىرلار ئۈچۈن دەرىجە، تەمىنات تالىشىدۇ، ئۆزىگە قاراشلىق ئۇرۇنلارنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرىدۇ. قىسقىسى، ئۆز ئالدىغا تۈگ تىكلىمىگۈچە، ھەممە ساھەگە ئۆز ئادەملىرىنى سەپلەپ قويمىغۇچە كۆڭلى ئارام تاپمايدۇ.

4. ئىمتىياز ۋە كىلىدىغان پايدىسىغا قاراپ ئادەم ئىشلىتىش. ئۇلار ئۆزىگە پايدا يەتكۈزىدىغان-يەتكۈزەلمەيدىغانلىقىنى ئادەم ئىشلىتىشنىڭ ئۇلچىمى قىلىۋالىدۇ. بۇنداق كىشىلەر قولىدىكى كادىرلار ھوقۇقىنى ئالماشتۇرۇلىدىغان ماددىي بۇيۇم دەپ قارايدۇ. قارشى تەرەپنىڭ قانچىلىك «ئىمتىيازى» بار، ئۆزىگە «پايدىسى» تېگەمدۇ-يوق؟ دېگەنلەر ئۇستىدە ھېساب - كىتاب قىلىدۇ. مەلۇم ئادەم ياكى ئۇنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش، ئەمەل بېرىپ ئادەمگەرچىلىك قىلىش..... ئارقىلىق يۇقىرىدىكى «شوتا ئادەم» لىرىگە ياخشىچاق بولىدۇ ياكى شۇ «تۆھپىسى» بىلەن شۇلارنىڭ سايىسىدە ئۆزىنىڭ يۇقىرىغا يامىشىش غەرىزىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئۇرۇنىدۇ.

5. قابىلىيەتلىكلەرنى كۆرەلمەسلىك. بۇ — ھەسەتخورلۇقنىڭ

قول ئاستىدىكىلىرىنىڭ ئۆزىگە بويسۇنماي «بويۇنتاۋلىق» قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، بارلىق كۈچى بىلەن ئۇلارنىڭ قۇسۇرىنى ئىزدەپ كۆكۈلسىغا ئېسىلىدۇ، «ئاۋازسىز توقماقلاش» ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ئۆزىنىڭ ھەيۋىسىنى ئۆستۈرمەكچى بولىدۇ. ئۇلار ئادەم ئىشلىتىشتە «كۈمان قىلساڭ ئىشقا قويما، ئىشقا قويساڭ گۈمانلانما» دېگەن مىزانىنى زادى چۈشەنمەيدۇ.

10. «ئىشلىتىش» نىلا بىلىپ «بېقىش» نى بىلمەسلىك.

بۇنداق كىشىلەر «ئېتىم يۈگۈرسىكەن، بىراق بوغۇز يېمىسە-كەن» دەيدۇ. كادىرلارنىڭ تۇرمۇشى بىلەن زادى كارى بولمايدۇ. ئۇلار كادىرلارنى يىراقنى كۆزلەشكە يېتەكلىمەيدۇ، ئۆگىنىش پۇرسىتى يارىتىپ بەرمەيدۇ، مەخسۇس جايلارغا ئەۋەتىپ تەلىم-تەربىيە ئالدۇرمايدۇ. كادىرلارنىڭ «كونا دەسمايە» سىنى يەۋېرىپ، خۇددى ئۆزى يېنىپ ئۆزى ئۆچۈپ قالغان چىراغتەك بولۇپ قېلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. «سۈسىز كۆلدە بېلىق بېقىش» ھۇنىرىنى قوللىنىدۇ.

قىسقىسى، بۇ خىل ئادەملەر «پاڑىسىن قانۇنىيىتى» دىكىدەك ئىش كۆرۈشكە ئادەتلىنىپ كەتكەن. ئەنگلىيىلىك ئاتاقلىق سىياسىيۈن ۋە تارىخشۇناس نوسگورت پاڑىسىن 1958-يىلى «ئەمەلدارلار سورۇنى كېسىلى» دېگەن بىر كىتابنى يازغان. ئۇ ئەنگلىيىنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشىنى ئۇزۇن مۇددەت تەكشۈرگەندىن كېيىن ئادەم ئىش ئۈستىدە لەيلەپ يۈرىدىغان ئەھۋال نېمە ئۈچۈن يۈز بېرىدۇ، دېگەن مەسىلىدە مۇنداق كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، ۋەزىپىسىنىڭ ئەھمىيىتىدىن چىقالمىغان ئەمەلدارنىڭ ئالدىدا مۇنداق ئۈچ خىل تاللاش بولىدۇ. بىرى، خىزمەتتىن چېكىنىشكە ئىلتىماس قىلىپ ئورنىنى يارىملىق كىشىلەرگە بوشىتىپ بېرىش؛ ئىككىنچىسى، قابىلىيەتلىك ئادەملەردىن بىرنى تېپىپ خىزمىتىگە يارەملەشتۇرۇش؛ ئۈچىنچىسى

ۋە ئۇتۇقلىرىنى ئاسانلا يوقىتا چىقىرىدۇ، تىرناق تېگىدىن كىر ئىزدەپ، تۇخۇمدىن تۇك ئۇندۇرىدۇ. كەمچىلىك ۋە يېتەرسىزلىكلىرىنى دائىم پىشانىسىگە قويىدۇ. ئۇششاق-چۈششەك يېتەرسىزلىك ۋە سەۋەنلىكلەرنى ئاسان كۆرىدۇ، چوڭايتىدۇ؛ تۇتامغا چىققۇدەك نەتىجە، ئارتۇقچىلىق، قابىلىيەتلىرىنى بولسا كۆرمەسكە سالىدۇ، كىچىكلىتىدۇ. نەتىجىدە «ئادەمنىڭ مۇكەممەللىكى» دىن ئىبارەت مېتافىزىكىلىق قاراش بويىچە، خاتىرىلارنىڭ ھەممە جەھەتتە «قابىلىيەتلىك» بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

8. كىشىلەرنىڭ قابىلىيىتىنى كەم سۈندۇرۇپ ئىشلىتىش. بۇنداقلار ئۆز قىلمىشىنىڭ ئېگىلىك ئىشلىرىغا، كادىرلار قۇرۇلۇشىغا، ئومۇمغا ۋە شەخسكە زىيانلىق بولۇپ، ئېقتىدارلىقلارنى ئىشقا قويۇشتا ناھايىتى زور بىر ئىسراپچىلىق ئېكەنلىكىنى چۈشەنمەيدۇ. ئۇلار ئۆز قىلمىشلىرىغا «چېنىقتۇرۇش»، «سىناش»، «ئۆزگەرتىش» دېگەنگە ئوخشاش چىرايلىق ناملارنى بېرىدۇ، ئىختىساسلىق كىشىلەرنىڭ خالىغان ئورۇنغا بېرىپ ئىشلەش ئەركىنلىكى بارلىقىنى، ھەممە ئادەمنىڭ ئۆز ئېقتىدارىغا قاراپ ئىش تاللاش ھوقۇقىنىڭ بارلىقىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. بۇ خىلدىكى ئادەم ئىشلىتىش ئۇسۇلى ئەمەلىيەتتە ئېقتىدارلىق كىشىلەرنى تار يەردە قىستىغانلىق بولۇپ، ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنى بەزدۇرۇپ ئىخلاسىنى ياندۇرىدۇ.

9. مەنسەپكە قويۇش ئەمما ئىشەنمەسلىك. بۇنداق ئادەملەر قول ئاستىدىكىلەردىن تەر ئاققۇزۇپ جاپالىق ئىشلەشنىلا تەلەپ قىلىدۇ. ئەمما كۆڭلىدە گۇمان ساقلاپ مەنسەپكە لايىق ھوقۇق بەرمەيدۇ. ھەممىنى ئۆزى تىزگىنلەپ ئۆز ئالقىنىدا تۇتۇش تاكتىكىسىنى ئىشقا سېلىپ، قول ئاستىدىكىلەر ئارىسىدا قەستەن بۆلگۈنچىلىك ۋە زىددىيەت پەيدا قىلىدۇ ھەم شۇ ئارقىلىق بۆلۈپ باشقۇرماقچى بولىدۇ ياكى بولمىسا

هوقۇق تارتىۋېلىش سۇيىقەستى بولۇشى مۇمكىن، دەپ يۇقىرى رەھبەرلەرگە چاقىردۇ. ئۇچىنچى، «ئامما بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى» ئۇستىدە ۋەز ئېيتىدۇ. بۇ ئادەم ئامما بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە دىققەت قىلمايدۇ، ئاممىنى يارىتمايدۇ، ئاممىدىن ئايرىلىپ قالغان، دېگەندەك سىياسى گەپلەر بىلەن «جامائەت پىكرى» نى بىيارلايدۇ. تۆتىنچى، «ئىستىل مەسىلىسى» نى دەستەك قىلىدۇ. بۇ ئادەم ئەر-ئاياللىق مۇناسىۋەتتە بەكلا مۇرەككەپ، نورمالنى ئەمەس، دائىم دېگۈدەك ئىسسىق ئۆتۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ، باشقىلار ئۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك تەس دېگەندەك گەپلەرنى ئادەتتىكى ئاممىنى ئاڭلىسۇن دەپ قىلىدۇ.

ھەق گەپ قىلغاندا، ئىقتىدارلىقلارنىڭ كۆزى ئىقتىدارلىقلارنى كۆرىدۇ، دانىشمەنلەرنىڭ يۈرىكى دانىشمەنلەرنى تونۇيدۇ. ئۇزى ناتوغرا تۇرۇپ باشقىلارنى توغرا يولغا باشلىيالىغان ئادەم بولۇپ باقمىغان ۋە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئىقتىدارلىق ئادەمنىڭ ئىقتىدارسىز بىر ئادەمنى يارىملىق ئادەم دەپ مۇھىم ئىشقا قويۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئىقتىدارلىقلارنى چېلىقتۇرۇشقا ماھىر، ئۆستۈرۈشكە ۋە بېشىغا كۈن كەلسە قوغداشقا قادىر ئادەملەرنىڭ ئۆزى ئىقتىدارلىقتۇر.

خەنزۇلارنىڭ قانۇنچىلىق تارىخىدا «جىڭ بەنچاۋنىڭ ئەنزىگە ھۆكۈم چىقىرىشى» دېگەن بىر ھېكايە بار. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: جىڭ سۇلالىسى زامانىسىدا سەندۈگلۈق بىر بايۋەچچە بىر ئائىلە ئوقۇتقۇچىسىنى يالاپ ئۆيىگە تەكلىپ قىپتۇ. يىل بېشىدىلا بۇ ئىككىيلەن مەسلىھەت بىلەن كېڭىشىپ بىر يىل بالىسىنى ئوقۇتۇپ بەرسە سەككىز تىزىق يارماق بېرىدىغانلىغا پۇتۇشۇپتۇ. ئوقۇتقۇچى نۇرغۇن ئەجىر سىڭدۈرۈپ بايۋەچچىنىڭ ئوغلىغا بىر يىل ساۋاق بېرىپتۇ. يىل توشۇپ پۇلنى بېرىدىغان قارايى كەپقاپتۇ، لېكىن بايۋەچچە پۇلنى

سەۋبىسى ئۆزىدىن تۆۋەنرەك بولغان ئىككى ياردەمچىنى تېپىش. بۇنىڭدىن بىرىنچى خىلىنى تاللىمايدۇ، سەۋەبى ئۇ «تۆمۈر تاۋاق» تىن ئايرىلىپ قالىدۇ. ئىككىنچىسىنمۇ تاللىمايدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى ئۆزىدىن يۇقىرى ئورۇندا بوش ئورۇن پەيدا بولغاندا بۇ قابىلىيەتلىك كىشى ئۆزىنىڭ يۇقىرىغا ئۆرلىشىدە توسالغۇ بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. شۇڭا ئەڭ ياخشىسى ئۆچىنچى خىل ئۇسۇلنى تاللايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنىڭ خىزمىتىنى ئىككى ياردەمچىسىگە تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ-دە، ئۆزى يۇقىرىدا تۇرۇۋېلىپ ئومۇمىي دائىرىنى ئىگىلەيدۇ. بۇلار ئۆزئارا بىر-بىرىنى چەكلەپ ئۇنىڭ رىقابەتچىسىگە ئايلىنالمايدۇ. نەتىجىدە ئۇلارمۇ ئۆز باشلىقىغا ئوخشاش ئۇسۇلنى قوللىنىپ، ئۆزىگە يەنە ئىككى ياردەمچى تاپىدۇ. مۇشۇنداق قاتلاممۇقاتلام راۋاجلىنىش ئارقىلىق ئۆزئارا بىر-بىرىگە ئىتتىرىدىغان، خىزمەت ئونۇمى تۆۋەن بولغان بيۇروكراتلار سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ پاڑىسىن قانۇنىيىتى دەپ ئاتالغان. مۇشۇنداق ئەھۋاللارنى ھازىرقى دەۋرىمىزدىمۇ دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان ھالدا ئۇچرىتىش مۇمكىن.

ئىقتىدارلىقلار بىلەن ئىقتىدارسىزلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا دائىم ھەق-ناھەق كۈرىشى بولۇپ تۇرىدۇ. ئىقتىدارسىزلار ئىقتىدارلىقلارنى دائىم دېگۈدەك ئىقتىدارسىزلىقتا ئەيىبلەيدۇ. بۇنداق ئەھۋال تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە خىل ھالەتتە ئۇچرايدۇ. بىرىنچى، «سىياسەت» نى دەستەك قىلىدۇ. بۇ ئادەم «مەدەنىيەت ئىنقلابى» دا ياش ئىدى، بەلكىم «ئىسيانچى» بولۇشى مۇمكىن، سىياسىي جەھەتتە بەلكىم ئىشەنچلىك ئەمەستۇر، دېگەندەك گەپلەرنى پىشقەدەملەرنىڭ قۇلىقىغا ئەتەي ئاڭلىتىدۇ. ئىككىنچى، «تەربىيلىنىش» توغرىسىدا سۆزلەيدۇ. بۇ ئادەمنىڭ تونۇشى ساغلام ئەمەس، ھاكاۋۇر، ھارامزادە، رەھبەرلىكنى كۆزگە ئىلمايدۇ، بەلكىم

ئوقۇتتۇم بىر يىل ساۋاق، تاپماق ئۈچۈن سەككىز يارماق، سىگدۇردۇم تالاي ئەجىر، بەرمىدى بىر تال مايماق.
پەرۋانە بوپ شۇ مايماكنىك ئىشقىدا، ئوردىغا باستىم ئاياغ، ياكى تاپقايمەن ساۋاب يا ئىلتىپات، ياكى قاماق.

جىك بەنچاۋ ئوقۇتقۇچىنىك نەزمىسىنى ئاڭلاپ بولۇپ، ھەيران قېلىپ ئۇنىك ئەدەبىي تالانتىغا قايىل بوپتۇ ھەم بۇ ئوقۇتقۇچىنىك قانداقتۇر «قورسىقىدا ئۇمىچى يوق» لۇقمدىن بايۇەچچىنىك بالىسىنىك «ۋاقتىنى ئىسراپ قىلمۇەتكەن» بولماستىن بەلكى، بايۇەچچىنىك ئۆزىنىك نوچىلىقىغا ئىشىنىپ ئۇنى بوزەك قىلغانلىقىنى جەزملەشتۇرۇپتۇ-دە، دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ ئەيىبكارنى چاقىرىپ كەپتۇ ھەم ئوقۇتقۇچىغا بېرىشكە تېگىشلىك بولغان پۇلنىك ھەممىسىنى ئۆز ئەينى بويىچە قايتۇرۇشنى بايۇەچچىگە بۇيرۇپتۇ، جىك بەنچاۋ شۇنداق قىلىپ بۇ ئەنزىنى ئادىل ۋە چۈەرلىك بىلەن بىر ياقلىق قىپتۇ (28).

بۇ ھېكايە بىزگە قابىلىيەتلىك كىشىلەرنىك قابىلىيەتسىز، ناچار، كۆچتۇڭگۇرلەر تەرىپىدىن بوزەك قىلىشقا ئۇچرىغاندا ھۆكۈمەت تەرەپنىك ئادىللىقىنى ياقلاپ ساختىلىققا بەرھەم بېرىشنىك لازىملىقى ھەم قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى قوغداش كېرەكلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ.

تارىختىن بېرى قابىلىيەتلىكلەرنى كۆرسىتەلىگەنلەر قابىلىيەتلىك، دۆلەت ئۈچۈن ئىختىساسلىقلارنى كۆرسىتەلىگەنلەر ئەڭ دانالار ھېسابلانغانىدى. ئۇلارنىڭ دانالىقى كونكرېتنى قابىلىيەتتە بولماستىن، ئۇلارنىڭ باشقىلاردا كەم تېپىلىدىغان ئۆتكۈر كۆزلۈكلۈكى ۋە كۆڭلى - كۆكسىنىك كەڭرىلىكىدە ئىپادىلەنىدى. بۇنداق ئەھۋال ئۇلارنىڭ ئۆزىنىك قول ئاستىدىكىلىرىنى ۋە ھەتتا شەخسىي كۇشەندىلىرىنى

بهرىش ئۇياقتا تۇرسۇن ئەكسىچە ، ئۇنى قورسىقىدا ئۇمىچى يوق ، ئوغلۇمنىك بىر يىللىق ۋاقتىنى ئىسراپ قىلۇەتتى دېگەننى باھانە قىلىپ ، ئوقۇتقۇچىنى ئىشتىن بوشىتىپ ھەيدىۋېتىپتۇ . ئوقۇتقۇچى نائىلاج نەرسە - كېرەكلىرىنى يىغىشتۇرۇپ ئائىلىسىگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بوپتۇ . لېكىن ئۇ ئائىلىسىگە قايتىپ بېرىپ بۇنى ئويلىغانسېرى تازا ئاچچىقى كەپتۇ ۋە يامۇلغا بېرىپ بايۇەچچىنىك ئۇستىدىن ئەرز قىپتۇ .

ئۇققاندەك ، شۇ ۋاقىتتىكى شىەن يامۇلنىك باشلىقى دەل چىك سۇلالىسى دەۋرىدە ئاتىقى چىققان ئاتاقلىق رەسسام ، خەتتات ۋە شائىر جىك بەنچاۋ ئىكەن . ئۇنىك بىلىم دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ ، ئەدەبىي تالانتى بارلارنى بەكمۇ ئەتىۋارلايدىكەن ، ئىشتا ناھايىتى ئادىل ئىكەن . ئۇ ، ھېلىقى ئوقۇتقۇچىنىك ئەرزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن : « مەن سىزنى ھازىرلا سىناپ كۆرەي ، بىلمىگىز زادى قانچىلىك؟ » دەپتۇ . ئوقۇتقۇچى ئىمتىھان بېرىشكە ئۆزىنىك ھازىرلا تەييار ئىكەنلىكىنى ئېيتىپتۇ . جىك بەنچاۋ تورۇسقا قاراپ قولى بىلەن ساراينىك ئوتتۇرىسىدا ئېسىلىق تۇرغان پانۇسنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ : باشقىسىنى قويۇپ تۇرۇپ گەپنى مۇشۇ پانۇستىنلا باشلاي دەپتۇ - دە ، تۆۋەندىكىدەك بىر كۇپلېت نەزمە توقۇپتۇ :

ئوردا ئىچىدە يورۇق بېرىپ تۇرار ئەنە پانۇس چىراغ ،
تۆت تەرەپتىن نۇر چاقناتسا يورۇپ كېتەر يېقىن - يىراق .
بۇنىڭلىق نەغۇبار كۆڭلى بىنەۋا ئىشقى - پىراق ،
كى كۆرسە شول يورۇقنى بولۇپ شەيدا تۇرار ھەر ۋاق .

ئوقۇتقۇچى بۇنى ئاڭلاپ بىرئاز توختۇپلىپ ، تۆۋەندىكىدەك بىر كۇپلېت نەزمە قوشۇپتۇ :

شەخسىيەتسىزلىك قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئادەم تونۇيدىغان پاراسەتلىك كۆزلىرى ۋە شەخسىي ئارزۇ-ھەۋەسلەردىن خالىي كۆگىلى-كۆكسى ھازىرقى ئادەملەر ئۇچۇنمۇ ئەينەك قىلىشقا تېگىشلىك.

بىز يۇسۇپ خاس ھاجىپتەك قاراخانىلارنىڭ خانى ھەسەن بۇغراخانغا دۆلەت ئىشلىرىنى دەپ ياخشىلارنى ئىشقا قويۇش مەسلىھىتىنى بەرگەن، شەخسىي ئارزۇ - ھەۋەسلەردىن خالىي، كۆگىلى - كۆكسى كەڭ مەرد دۆلەت ئەربابىنى ئەسلىگىنىمىزدە، ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ قوش قەۋەت مەنىلىرىگە چوڭقۇر دىققەت قىلغۇمىز كېلىدۇ. ئۇنىڭ قۇرۇلمىلىرىغا قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭدىكى ۋەقەلىك بىزگە قاراخانىلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە ھاكىمىيەتنى باشقۇرىدىغانلارنىڭ ياخشىلارنى تاللاش پرىنسىپى ئارقىلىق ۋەزىپىگە قويۇلغانلىقى (ئايتولدىنىڭ نۇرغۇن سىناقلاردىن كېيىن ئاندىن خانىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ ۋەزىرلىككە قويۇلغانلىقى)، كېيىن ھاكىمىيەتنىڭ مىراس قېلىشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى (ئايتولدى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ۋەزىرلىكنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىشكە مىراس قالغانلىقى)، ئاخىرىدا ھاكىمىيەت باشقۇرۇشتىن ئىبارەت نازۇك ئىشنىڭ تەسەۋۋۇپ بىلەن بىرلىشىپ كەتكەنلىكى (دەرۋىش ئۆگدۈلمىشنىڭ ۋەزىپىگە قويۇلغانلىقى) قاتارلىق ئۇچ خىل جانلىق كۆرۈنۈشنى ئېنىق كارتىنا بىلەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ كىشىدە ئىختىيارسىز ھالدا قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا ياخشىلار تاللاپ ئىشقا قويۇلغاندا دۆلەت كۈندىن-كۈنگە رونىق تاپقان، ھاكىمىيەت خان جەمەتىنىڭ قولىدىن-قولغا ئۆتۈپ مىراس قالغاندا دۆلەتتە داۋالغۇش يۈز بېرىپ ھاكىمىيەتنىڭ ئۇلى تەۋرىگەن، تەسەۋۋۇپ بىلەن بىرلىشىپ كەتكەندە، دۆلەت مۇنقەرز بولۇشتىن ئىبارەت «ئاقۇەت» كە قالغان دېگەن

ئۆزىنىڭكىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلگە كۆرسىتىشتە تېخىمۇ تولۇقراق ئىپادىلىنىدۇ.

ئەمىنىيە دەۋرىدە بەش زومىگەرنىڭ ئاتامانى دەپ نام ئالغان گۈەن جۇڭ ۋەزىر بولۇش ئالدىدا باۋشۇيانى ۋەزىرلىككە كۆرسىتىدۇ، باۋشۇيا ۋەزىر بولۇشنى رەت قىلىپ گۈەن جۇڭنى كۆرسىتىدۇ. ئەسلىدە گۈەن جۇڭ باۋشۇيانىڭ سىياسىي رەقىبى بولۇپ قان قىسىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، گۈەن جۇڭ بىلەن باۋشۇيا بىرلىكتە سودىگەرچىلىك قىلغان بولۇپ، ھەر نۆۋەت پايدىنى بۆلۈشكەندە گۈەن جۇڭ باۋشۇيانى بوزەك قىلىپ ئۆزىگە جىقراق بۆلۈۋالغان. ئەمما باۋشۇيا گۈەن جۇڭنىڭ ئائىلىسىنىڭ نامرات بولۇپ، ئانىسىنى بېقىش لازىملىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى كۆڭلىدىن چىقىرىۋەتكەن، دۆلەتكە ۋەزىر تەيىنلەشتەك ئاچقۇچلۇق مەسىلىدە باۋشۇيا دۆلەت مەنپەئىتىنى مۇھىم بىلىپ، ئۆزىنىڭ ۋەتەن قۇرغۇچىلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى پەش قىلىپ ھوقۇقا قول ئۇزارتمىغان، گۈەن جۇڭنى دۇشمەندىن ئەسىر ئېلىنغان دەپ ھاقارەتلىمەستىن سەممىيلىك بىلەن چى بېگىگە: «ئەگەر پادىشاھ ئالىيلىرى چى بەگلىكىنى ياخشى باشقۇرۇشنىلا ئويلىسىلا، ئەتىمالىم مەن بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالارمەن. ئەگەر سىلى جاھانىنى بويسۇندۇرماقچى بولسىلا، گۈەن جۇڭسىز ئىشلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولماس» دېگەن. شۇنىڭ بىلەن چى بېگى ئۇنىڭ پىكرى بويىچە ئىش كۆرگەن، نەتىجىدە توققۇزى تەل بولۇپ جاھانىنى بويسۇندۇرۇشتىن ئىبارەت پىلانى ئىشقا ئاشقان (29).

قەدىمدىن تارتىپ شۇنداق بىر ھەقىقەت بارکى، پەقەت ئۆز سىنىپىغا، ئۆز مىللىتىگە ۋە ئۆزىنى بېغىشلىغان ئىشلارغا قارىتا كۆچلۈك مەسئۇلىيەتچانلىقى بار ئادەم ئىختىساس ئىگىلىرىنى كۆرسىتىشتە دائىم دېگۈدەك ئۆزىنى ئۇنتۇپ

مەخسۇس توختىلمىز.

بۇگۈنكى دۇنيا چوڭ ئۆزگىرىش دولقۇنى ئىچىدە تۇرماقتا. سان-ساناقسىز يېڭى بىلىملەر بالقىپ چىقىپ، كىشىلەرنىڭ بىلىم قاتلاملىرى كۆنسايىن يېڭىلانماقتا. نوقۇل ھالدىكى «ساپ» لىقنى قوغلىشىدىغان بىر تەرەپلىملىككە ئىگە كونا ئەنئەنىۋى قاراشلار ھازىرقى زامان ئىنسانلىرىنىڭ ئەقىل بۇلقىنى ئېچىشقا توسقۇنلۇق قىلىدىغان پۈتلىكاشاڭغا ئايلىنىپ قالدى. بىلىمنىڭ «ئارىلاشما» لىقى ۋە گىرەلىشىپ سىڭىشىپ كېتىشچانلىقى بۇ بىر يېڭى دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ، توسۇۋالغىلى بولمايدىغان ئېقىمغا ئايلانماقتا. بۇ ھازىرقى زامان ئەھلىدىن «يېڭى نەرسىلەرنىڭ ئالدىدا كونا نەرسىلەرنىڭ كىچىكى يوق، سەرخىل نەرسىلەرنىڭ ئالدىدا ناچار نەرسىلەرنىڭ كىچىكى يوق» لۇقمانى زامانغا لايىقلاشتۇرۇپ ئىجادىي شەرھلەپ، ئۆزىگە «داۋاملىق يېڭى-يېڭى نەرسىلەرنى تاللاپ قوبۇل قىلىپ تۇرۇش» نى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ بىرلا مەقسەت يەنى ئىنسانىنىڭ ئەڭ ئالىي ئېھتىياجى بولغان «راۋاج تېپىش» ئۇچۇندۇر.

ئادەملەرنىڭ ئېھتىياجىغا بولغان تەلىپى ناھايىتى كۆپ قاتلاملىق بولسىمۇ، مۇنداق ئۈچ خىلدىن ئېشىپ كېتەلمەيدۇ. بىرىنچى، دەسلەپكى ئېھتىياجى، بۇ — ياشاشتۇر. ئىككىنچى، ئاراخىل ئېھتىياجى، بۇ — بەھرىمەنلىنىش (ماددىي ۋە مەنئۇي جەھەتتە) دۇر. ئۈچىنچى، ئالىي ئېھتىياجى، بۇ بولسا راۋاج تېپىشتۇر. گەرچە بۇ ئۈچ خىل ئېھتىياج يالغۇز مەلۇم بىر ئادەمنىڭ تۇرمۇش ھاياتىدىن خۇلاسىلەنگەندەك قىلىنسىمۇ ئەمەلىيەتتە، بىرەر گۈرۇھ، بىرەر سىنىپ، بىرەر دۆلەت ياكى بىرەر مىللەتنىڭ ئەھۋالىنمۇ ئوخشاشلا ماس كېلىۋېرىدۇ. جاھاندا تۇغۇلدۇم دەپلا ياشاشنى بىلمەيدىغان، ياشىدىم دەپلا مەنپەئەتلىنىشنى ئويلىمايدىغان، مەنپەئەتلەندىم

خۇلاسىنى چىقارغۇزىدۇ. بۇ يەردىكى مەسىلىنىڭ ئەڭ ئەجەللىك يېرى، ھۆكۈمرانلارنىڭ ياخشىلارنى بايقاش-بايقىيالماسلىقى ۋە ئۇلارنى تاللاپ ئىشقا قويۇشقا ماھىر بولالماسلىقىدا.

دېمەك، سەممىي، ئادىل، ھەققانىيەتچى، قابىلىيەتلىك، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئون خىل ئىللەتتىن خالىي، يۇقىرى-تۆۋەن ئىشىنىدىغان ياخشى يولداشلار كادىرلار خىزمىتىنى ئىشلىگەندە، ئاندىن ئىشلىرىمىز روناق تېپىپ، كادىرلارنىڭ «تۆتتە زامانۋىلىشىش» نى ھەقىقىي ۋە سۈپەتلىك ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ؛ مۇشۇنداق ئادەملەردىن تەشكىللەنگەن كادىرلار تارماقلىرى بولغاندىلا ئاندىن ھەقىقىي رەۋىشتىكى قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى قەدىرلەيدىغان سەممىيلىك، قابىلىيەتلىك كىشىلەرگە تەلپۈنىدىغان ئارزۇ، قابىلىيەتلىكلەرنى تونۇشتا ئۆتكۈر كۆز، قابىلىيەتلىكلەرنى ئىشقا قويۇشتا جاسارەت، قابىلىيەتلىكلەرنى پاتقۇزىدىغان كەڭ قورساقلىق، قابىلىيەتلىكلەرنى قوغدايدىغان قورقماس ئىرادە بارلىققا كېلىدۇ.

بەشىنچى، يېڭى نەرسىلەر بىلەن ئۇزلۇكسىز ئۆزىنى تولۇقلاپ تۇرۇش — بىر ئىزىدا توختاپ قالماي تەرەققىي قىلىپ بارغانسېرى روناق تېپىشنىڭ چىقىش يولىدۇر

«داۋاملىق يېڭى-يېڭى نەرسىلەرنى تاللاپ قوبۇل قىلىپ تۇرۇش» نىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ناھايىتى مۇھىم بىر مەسىلە ئىكەنلىكى ھەققىدە كىتابىمىزنىڭ 2-بابىدا قىسقىچىلا توختالغانىدۇق. بۇ ماۋزۇدا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىپ بارغانسېرى تەرەققىي قىلىپ روناق تېپىش ئۈچۈن ئىنسانىيەتنىڭ يېڭى نەرسىلەر بىلەن ئۆزىنى ئۇزلۇكسىز تولۇقلاپ ئۆزىنى يېڭىلاپ تۇرۇش لازىملىقى ھەققىدە

فىلىمى — «مىم» غا ئۆسمۈرلەر بىلەن ئوقۇغۇچىلار هەممىدىن بەك ئامراق. «مىم» — هازىرقى زاماندا پەيدا بولغان نەرسە ئەمەس، ئۇ ئىنسان پەيدا بولغاندىن تارتىپلا بارلىققا كەلگەن، ئۇ ئادەملەردە دەۋر تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان هالدا تەرەققىي قىلىپ باردى. ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئادەتىلىقتىن مۇرەككەپلىككە، بىر تەرەپلىمىلىكتىن كۆپ تەرەپلىمىلىككە، تېيىزلىقتىن چوڭقۇرلۇققا قاراپ بولدى. يۇمۇر خاس هاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە «مىم» غا ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا هەممىدىن بەك كۆپ ئەهمىيەت بەرگەن. ئەمما هازىرقىدەك «مىم» ياكى «ئەقىل» دەپ ئەمەس، بەلكى ئەينى زاماننىڭ ئۆز تىلى بولغان «ئەردى»، «ئوقۇش» بىلەن ئاتىغان. ئۇ ئادەم بالىسىنىڭ قىممىتىنىڭ باشقا نەرسىدە ئەمەس دەل بىلىم بىلەن ئەقىلدىن بولىدىغانلىقىنى كىتابىنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى تەرىقىسىدە ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ، كىتابىدا كىشىلەرنى «بىلىمنى بۇيۇك، ئوقۇشنى ئۇلۇغ بىل، بۇ ئىككىسى قۇلنىمۇ تولۇق يۇكسەلدۇرىدۇ» دەپ ئاگاهلاندۇرىدۇ. ئىنسانىيەت تارىخىدا قوللۇقتىن چىقىپ بىلىملىك، ئەقىللىك بولغانلىقى ئۈچۈن ئەلنى باشقۇرغان قابىلىيەتلىك دانىشمەن هۆكۈمرانلار هەم خاندان ئائىلىسىدىن چىققان تۇرۇقلۇق بىلىمسىز، دۆت بولغانلىقى ئۈچۈن ئەلنى ۋەيران قىلغان ئىقتىدارسىز هۆكۈمرانلار ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ قەدىرلىك-قەدىرسىزلىكى، ئۇلۇغ ياكى ئۇلۇغ ئەمەسلىكى، خەلق ئالدىدا تۆهپىسى بار-يوقلۇقى، دۇنياغا لايىق، لايىق ئەمەسلىكى، ئۇلارنىڭ پۇقرانى قاقشىتىش بەدىلىگە كەلگەن مال-دۇنياسىنىڭ ئاز-كۆپلۈكى، هەشەمەتلىك-هەشەمەتسىزلىكى بىلەن ئەمەس ئەقىل ۋە پەم-پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ دۆلىتىنى ئىدارە قىلىشتا بىر قاتار ئادىل قانۇن-نىزام ئورناتقان-ئورناتمىغانلىقى، ئەلدىن

دەپلا راۋاج تېپىشنى كۆزلىمەيدىغان ئەخمەقلەر يوق. ئىنسانىيەت دۇنياسىدا مانا شۇ سەۋەبتىن جەڭگى-جېدەل، غەلۋە-غەلىيان، پىتنە-پاسات بولۇپ تۇرىدۇ. مانا بۇ — رىقابەتتۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، دۇنيا زىددىيەت ۋە رىقابەت ئىچىدە تەرەققىي قىلىدۇ. «قۇتادغۇبلىك» يېزىلغان دەۋر قاراخانىلارنىڭ ئىچكى-تاشقى زىددىيەت ۋە رىقابەتكە دۇچ كېلىۋاتقان دەۋرى بولۇپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ كىتابنى مانا مۇشۇ زىددىيەت ۋە رىقابەتلەرنى ئىچىپ بېرىپ، ئىنسانلارنىڭ بۇ دۇنياغا زىددىيەت ۋە رىقابەت ئىچىدە كەلگەنلىكىنى، رىقابەتنىڭ قۇربانى بولۇش ئۇچۇن ئەمەس قەھرىمانى بولۇش ئۇچۇن، مەغلۇپ بولۇپ تۇگىشىپ كېتىشى ئۇچۇن ئەمەس غالىب كېلىپ روناق تېپىشى ئۇچۇن تۇرەلگەنلىكىنى ئۇقتۇرۇپ قويۇش، ئىنسان بالىسىنى كۆرەشكە ئاتلاندۇرۇش مەقسىتىدە يازغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردىكى رىقابەتنىڭ تۇگۇنى ئادالەت بىلەن جاھالەت ئىدى. ئۇ بۇ رىقابەتتە ئادالەتنى دەپ جاھالەت ئۇستىدىن غالىب كەلگەن. ئۇ، «قۇتادغۇبلىك» تە، ئىنسانغا قانداق قىلىپ ئۆزىنىڭ رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش، رىقابەتچىسىنى قانداق قىلىپ يېڭىش مەسىلىسىنى يورۇتقان. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسىنى ئالدى بىلەن قانۇننى يېڭىلاشقا ئائىت ئىسلاھات كۆز قارىشىدا، كونا نەرسىلەرنىڭ لەززەتسىز بولىدىغانلىقى، يېڭى نەرسىلەرنى داۋاملىق قوبۇل قىلىپ تۇرۇش كېرەكلىكى توغرىسىدىكى بايانلىرىدا، ئاندىن ھەربىي قوماندان بىلەن ئەلچىلەرنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرىدە، خەزىنىدارلار بىلەن سودىگەرلەرنىڭ سودىدا ئۇتۇپ چىقىشى، زىيان تارتماسلىقى توغرىسىدىكى بايانلىرىدا كۆرۇش مۇمكىن.

1. «مىسرا» نى دوست تۇتۇش. ياپونىيە فانتازىيە

قويغان ئەقىل ۋە بىلىم توغرىسىدىكى بۇ قىممەتلىك پىكىرلىرى شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا ئىلغارلىق بولۇپ قالماستىن، بۈگۈنكى كۈندىمۇ يەنە ئومۇميۈزلۈك ئەينەكلىك ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچى شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلمەيدۇكى، ئۇ ئەگەر بۈگۈنكى ئادەملەرگە تەتبىق قىلىنسا، مسلىسز مەنىۋى ۋە ماددىي كۈچكە ئايلىنىدۇ. ھازىرقى ئۇيغۇرلار «قۇتادغۇبىلىك» - نىڭ ھەق مىراسخورلىرى تۇرۇقلۇق ئۇنىڭدا كۆرسىتىلگەن «ئەقىل» بىلەن تازا ئاقىللىشالمايۋاتىدۇ.

ئەپسۇسكى، ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى ئۇلارنىڭ ئەقىل بۇلىقىنى ھەقىقىي تۇردە زامانغا لايىق ئېچىشتىن خېلى يىراقتا، ئىگىلىگەن بىلىملىرى بولسا ناتۇرال ھالەتتە تۇرماقتا. بىز تېخى ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىشقا ھەقىقىي ھالدا يۈرۈش قىلغىنىمىز يوق. بۇنى «قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان «ئەقىل» ۋە «بىلىم» نىڭ كۈچى بىلەن ياكى مۇناقىچە ئېيتقاندا ئەنە شۇ «مىم» نىڭ كۈچى بىلەن ئېچىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا ھەربىر ئادەمنىڭ قېشىدا بىردىن «مىم» بولۇشى كېرەك. شۇ چاغدا بىلىم ناتۇراللىقتىن قۇتۇلۇپ چىقىدۇ.

2. غىدىقلاش ئېچىدە غىدىقلىنىش. فىزىئولوگىيە بىلەن پىسخولوگىيىدە، ئورگانىك جىسىملارغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ھەمدە ئىنكاس پەيدا قىلالايدىغان ئامىللار غىدىقلىغۇچى جىسىم دەپىلىدۇ. غىدىقلىغۇچى جىسىملارنىڭ ئورگانىك جىسىملارغا بولغان تەسىرى غىدىقلاش تەسىرى ياكى غىدىقلاش دەپ ئاتىلىدۇ. ئىنسان ئۆزىنىڭ ھاياتىدا تۇرمۇش، ئۆگىنىش، خىزمەت شۇنىڭدەك ھەرخىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردە ھەرخىل، ھەر رەڭدىكى غىدىقلاشلارغا دۇچ كېلىپ تۇرىدۇ. بۇنداق غىدىقلاش كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا تۇتىدىغان ھەرخىل پوزىتسىيىلىرىنى ئىپادىلەپ ئۇنى تۇرلۇك ئۇسۇل ۋە شەكىللەر بىلەن ئۆزلىرىگە ئىجىل قىلىۋالىدۇ.

زۇلۇمنى يوقاتقان - يوقاتمىغانلىقى بىلەن ئۆلچىنىپ كەلگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەقىل بىلەن بىلمىنى ئادەم ئۆچۈن ئەڭ قىممەتلىك نەرسە دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ، «جاھاندا بىلىمدىن قىممەتلىك نەرسە بولمايدۇ. ئەركىشى ئۆچۈن بىلىمسىز ئىكەن دېيىلسە بەكمۇ سەت بولىدۇ»، «بىلىمسىز كىشى قارىغۇغا ئوخشاش بولىدۇ»، «ئەقىل دېگەن قاراڭغۇ تۈندىكى چىراغقا ئوخشايدۇ، بىلىم يورۇقلۇق بولۇپ سېنى يورۇتىدۇ»، «بىلىم ئادەمنى گادايلاشتۇرمايدىغان، ئوغرى، قاراقچى ئالالمايدىغان بايلىقتۇر»، «بىلىمسىز كىشىنىڭ كۆڭلى قۇمغىلا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭغا دەريانىڭ سۇيى كىرسە تولمايدۇ، ئوتمۇ ئۆنمەيدۇ»، «ئەركىشى بىلىم بىلسە كۈنسايىن بەخت تاپىدۇ، كېچىك بولسىمۇ ئورنى كاتتا بولىدۇ»، «ئادەم ھايۋاندىن بىلىم ئارقىلىق پەرقلىنىدۇ. بىلىمدىن بۈيۈكرەك ھېچ نەرسە بولمايدۇ»، «ئادەم زېرەك بولسا مالدىن قىينالماس بولىدۇ. بىلىمى بولسا ئىشتا يېڭىلمەس بولىدۇ»، «ئىنسان ئىشلىرىنى بىلىم بىلەن باشلىسا، قانداق مەقسەتكە يەتمەكچى بولسا، مەقسىتىگە يېتىدۇ»، «بارلىق ھەيۋەتلىك ئىشلارنىڭ ھەممىسى بىلىمدىن كېلىدۇ، ئىشنىڭ قېيىن تۈگۈنلىرى بىلىم بىلەن يېشىلىدۇ»، «ئەقىل قەيەردە بولسا ئۇلۇغلۇق شۇ يەردە بولىدۇ، بىلىم كىمدە بولسا شۇ بۈيۈكلۈك تاپىدۇ»، «ئەقىلدىن باشقا نەرسىگە ھۆرمەت قىلىنمايدۇ. ئەقىلسىز ئادەم خۇددى بىر ئوچۇم لايغىلا ئوخشايدۇ»، «پۇتۇن ياخشىلىق بىلىمنىڭ پەزىلىتىدىن كېلىدۇ. ئىنسان بىلىمنىڭ كۈچى ئارقىلىق ئاسمانغا چىقالايدۇ»، شۇڭا «بىلىم بىلەن ئىش قىل، تىلىڭنى توغرا تۇت، بىلىم ئۆگەن، كۈنۈڭ بىكارغا ئۆتمىسۇن»، «بىلىم بىل، ئۆزۈڭ تۆردە ئولتۇرىدىغان بول، بىلىمنى ئۆزۈڭگە كۈچلۈك قەلئە قىل» دەيدۇ(30).

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئوتتۇرىغا

ئىستەك، مۇددىئالىرىنى ئوبيېكتىپ ئەھۋالغا مۇۋاپىقلاشتۇرمىسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەم زامانىنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ھەم ئارزۇ-مۇددىئالىرىغا يېتىدۇ.

غىدىقلاشقا پاسسىپ ماسلىشىدىغانلاردىمۇ ئوخشاشلا ئالتە خىل ئالامەت كۆرۈلىدۇ. بىرىنچى، ھۆجۇمغا ئۆتىدۇ. بۇنداق ئادەملەر ئازراق غىدىقلانسلا ئۆزىنىڭ غىدىقلىغۇچىسىغا پاسسىپ ھۇجۇم ياسايدۇ. يەنى گىگىللىرى بىرەر ئىشقا، بىرەر نەرسىگە باھانە قىلىپ «قىزىم ساڭا ئېيتاي، كېلىنىم سەن ئاڭلا» ئۇسۇلىنى قوللىنىپ دارىتىملاپ ئاچچىقىنى چىقىرىدۇ. ئوتتۇرا ھاللىرى يېقىن ئادەملىرى، ئورتاق پىكىرداشلىرىنى ئىشقا سېلىپ قارشى تەرەپكە كۈشكۈرتىدۇ. ئېغىرلىرى بوھتان، سۈيىقەست ۋە ھەرىكەت پىلانلايدۇ. ئىككىنچى، قورقۇپ تۇڭۇلۇۋالىدۇ. بۇنداق ئادەملەر بېشىغا ئازراق ئىش كەلسىلا قورققىنىدىن كىرپىدەك تۇڭۇلۇۋالىدۇ. ئۆزىنىڭ رىقابەتچىلىرى ياكى قارشى تەرەپتىكىلەرنى، ياكى شۇلار ياشايدىغان مۇھىتنى كۆرسە، ياكى كۆز ئالدىغا كەلتۈرسە ئىچى دەردكە توشىدۇ. ئىمكان قەدەر ئۇلار بىلەن ئۇچرىشىپ قالماسلىقنى ئويلايدۇ، ئۆزىنى چەتكە ئالىدۇ، بۇ — مەسىلىنى ھەل قىلمايلا قالماستىن بەلكى ئۇزاق داۋاملىشىۋەرسە غىدىقلىغۇچىنىڭ مەجەزىنى تۆپتىن ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. ئۇچىنچى، كۆزىنى يۇمۇۋېلىپ سۇكۇت قىلىدۇ. بۇخىل ئادەملەر ئوبيېكتىپ غىدىقلاشقا قارىتا پىسخىنت قىلماسلىق پوزىتسىيەسىنى تۇتىدۇ، ئەتراپىدا نېمىدەپ غۇلغۇلىلارنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنىڭغا قەتئىي قۇلاق سالماي بىغەم قىياپەتكە كىرىۋالىدۇ. بۇ — نېمە قىلىشنى بىلەلمەي ئارىسالدى بوپقالغانلارنىڭ ئىشى. ئۆتىنچى، ئىشلارنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كېتىدۇ. بۇنداق ئادەملەر بەزى ئۆزلىرى چىداپ تۇرالمايدىغان ياكى جەمئىيەتنىڭ تەلىپىگە ماسلەشالمايدىغان غىدىقلاشلارغا ئۇچرىسا ئۇنىڭغا چورتلا خىيالىدىن

ئىنسانلار غىدىقلاشقا دۇچ كەلسە ئۇنىڭدىن قېيىپ ئۆتۈپ كېتەلمەيدۇ. ئۇنىڭغا ئاكتىپ ماسلىشىدۇ ياكى پاسسىپ ماسلىشىدۇ. ئاكتىپ ماسلاشقانلاردا مۇنداق ئالتە خىل ئالامەت كۆرۈلىدۇ. بىرىنچى، ئۆزىگە ئۆزى ناھايىتى ئوبدان، مۇۋاپىق باھا بېرىدۇ. ئۆزىنى ئۆزى ئالدىمايدۇ. ئىككىنچى، ئۆزىنى ئۆزى رازىمەنلىك بىلەن قوبۇل قىلىدۇ، ئۆزىگە كۆڭۈل بۆلىدۇ، ئۆزىنىڭ كۆڭلىگە ئۆزى تەسەللى بېرىدۇ، ئۆزىنى ئاسرايدۇ، ئۆزىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى جارى قىلدۇرىدۇ، قېيىداپ ئۆزىنى تاشلۇۋەتمەيدۇ، ئۆزىنى تاشلۇۋېتىشنى بولسا ئۆزىنى ئۆزى يوقاتقانلىق دەپ بىلىدۇ. ئۈچىنچى، ئۈچقاندەك تەرەققىي قىلۋاتقان جەريانداً، تەرەققىياتقا ئاكتىپ، قوللاش پوزىتسىيەسىنى تۇتىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تېز ماسلىشىدۇ ھەم ئۆنى قوغلىشىدۇ، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنى داۋاملىق تاكامۇللاشتۇرۇپ بارىدۇ. تۆتىنچى، خىزمەتنى تاشلۇۋەتمەيدۇ. بۇنداق ئادەملەر ئۆز خىزمىتىنى ئۆز ھاياتىنىڭ قەدىر-قىممىتىنى ئۆلچەيدىغان مەنىۋى ئوزۇق دەپ ئويلايدۇ، بىر جايدا زەربىگە ياكى ئوگۈشسىزلىققا ئۇچرىسا، بۇ زىيانىنى خىزمەت ئورنىدىكى كۆڭۈللۈك مۇھىتتىن تولدۇرۇۋالغىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇلار ھەرقانچە غىدىقلانسىمۇ خىزمەتنى تاشلۇۋەتمەيدۇ. بەشىنچى، تۇرمۇشتىن لەززەتلىنىدۇ. بىرەر ئوگۈشسىزلىققا ئۇچرىسا، ئۆزىنىڭ تۇرمۇش تەرتىپىنى مۇۋاپىق تەگشەپ، مۇھىتنى يەگگۈشلەيدۇ. ئالتىنچى، ئوبيېكتىپ ئەھۋالغا تېز ئۇيغۇنلىشىدۇ. ئۆزىنىڭ پىلان، مەقسەت، مۇددىئالىرى دۆلەتنىڭ سىياسەت، قانۇن، پىلان، مەقسەت، مۇددىئالىرىغا ئۇيغۇنلىشالماي قالغاندا ياكى ئارىلىقتا مەلۇم پەرقلەر بولغاندا، بۇنداق ئادەملەر تىرىشچانلىقىنىڭ بۇ يېگى غىدىقلاشقا ماسلىشالماي بىر-بىرىنى يەۋېتىپ خورىتىش جېگى قىلىشنى خالىمايدۇ. شۇڭا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىشقا ئاشۇرماقچى بولغان ئارزۇ،

زىددىيەت بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشمەكتە ئىكەن. ماقالىنىڭ ئاخىرىدا، «ئەلۋەتتە، كارخانىلاردا قابىلىيەتلىگە يارىشا تەقسىمات قىلىش پرىنسىپىنى ئومۇميۈزلۈك ھالدا ھەقىقىي ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، مەلۇم ماكرولۇق شارائىت ھازىرلىنىشى كېرەك. ھازىر بۇ شارائىت تېخى تولۇق ھازىرلانغىنى يوق، ئەمما بىز شارائىت ھازىرلانغاندىن كېيىن ئىشلەيمىز دەپ كۈتۈپ ئولتۇرماسلىقىمىز كېرەك» دېيىلگەن. بۇ ماقالىنىڭ قوزغىتىشچانلىقى ناھايىتى كۈچلۈك.

ئىرادىسى ئاجىز ئادەملەر رىقابەتلىشىشكىمۇ ئاجىزلىق قىلىدۇ. بىر كىشى بىر زىيالىينىڭ مىللەتنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە باش قاتۇرۇۋېتىپ پارتىيەمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەت زىيالىيلىرىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە شارائىت يارىتىپ بېرىشتە سىياسىتىنىڭ پارلاق ھەم توغرىلىقى، ئەمما كونكرېت ئىجرا قىلىنىدىغان چاغدا ئۇنىڭ داۋاملىق توسالغۇغا ئۇچراپ تۇرىدىغانلىقى، شۇ سەۋەبتىن نۇرغۇنلىغان زىيالىيلاردا بىرخىل مەيۇسلىنىش، ئىخلاسى يېنىپ كېتىش كەيپىياتلىرىنىڭ ئۆسۈپ، ئۇلارنىڭ ئاكتىپچانلىقىغا تەسىر يېتىۋاتقانلىقى ئۈستىدىن دەرد تۆككىنىنى ئاڭلاپ ھەيران قاپتۇ. ئۇ ئۇنىڭدىن «زامان تۈزەلسە يامان تۈزىلەمدۇ ياكى يامان تۈزەلسە زامان تۈزىلەمدۇ؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇ كەسكىن قىلىپ: «زامان تۈزەلسە يامان تۈزىلىدۇ» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ئۇ ئۇنىڭ سەل كالتە پەم زىيالىيى ئىكەنلىكىنى ھېس قىپتۇ-دە، ئۇنىڭدىن: «ئۇنداقتا زامانىنى كىم تۈزەيدۇ؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇ، دەل ئۇنىڭ ئويلىغىنىدەك جاۋاب بېرەلمەي تۇرۇپلا قاپتۇ. ئۇ «زامانىنى تۈزەش» بىلەن «يامانىنى تۈزەش» نىڭ دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى تازا چۈشەنمەيدىكەن، يامانلارنى بەدەل تۆلەش ئارقىلىق تۈزىگەندىلا ئاندىن زامانىنىڭ تۈزىلىدىغانلىقى، زامان تۈزەلگەندىلا ئاندىن يامانلارغا بازار قالمايدىغانلىقىنى

چىقىرىۋېتىش پوزىتسىيەسىنى تۇتىدۇ ھەمدە ئېگىز ئۇنى زادىلا ئويلاشقا يەتمىگۈدەك دەرىجىدە ئۇنتۇپ، كۆڭلىنىڭ تولۇق ئارامىلىقى بىلەن پىنھان ئولتۇرۇپ ئۆگىنىش ۋە خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. بەشىنچى، ئىنكار قىلىدۇ. مەلۇم بىر غىدىق غىدىقلانغۇچىغا چىداپ تۇرغۇسىز دەرىجىدە ئازاب ئېلىپ كەلگەن ۋاقىتدا ئۇنىڭغا ئۇنى ئىنكار قىلىش پوزىتسىيەسىنى تۇتۇپ ئۆزىنى قوغدايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئازاب دەردىدە پۈچۈلىنىپ كېتىشىنىڭ بىر مەزگىل ئالدىنى ئالىدۇ. ئالتىنچى، ئۆز ئۆزىدىن تۆگىشىپ كېتىدۇ. بەزىلەر كۈچلۈك ۋە ھەيۋەتلىك غىدىق ئالدىدا ھودۇقۇپ كېتىدۇ، بىرنى كۆرۈپ كۆزى تورلىشىدۇ، ئاندىن كۆز ئالدىغا قاتار غىدىق ئۆچىرەتلىرى كېلىدۇ-دە، توپ ئاستا-ئاستا يەل قويۇۋەتكەندەك ئۆزلۈكىدىن لاسسىدە بولۇپ سولىشىپ قالىدۇ (31). بۇ رىقابەتلىشەلمەسلىكتۇر. بۇ پەسلىدە ئالاھىدە تەكىتلەشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ھەرقايسى تەرەپلەردىكى پايدىسىز ئامىللارنى ياخشى تىزگىنلەپ، كېلىپ چىقىش ئېھتىمالى بولغان يامان خاراكتېرلىك غىدىقلاشلارنىڭ ئالدىنى ئېلىشتۇر.

3. رىقابەتكە ئاكتىپ قاتنىشىش. ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى رىقابەت ناھايىتى مۇرەككەپ بولىدۇ. ئۇ — قانۇنلۇق، قانۇنسىز، مۇۋاپىق-نامۇۋاپىق، ئادىل-ئادالەتسىز، توغرا-ناتوغرا ھالدا داۋام قىلىدۇ. ھازىر كىشىلەر ئادىل بولۇشنى تەلەپ قىلىشماقتا. «خەلق گېزىتى» نىڭ 1989-يىل 5-ئاينىڭ 15-كۈنىدىكى سانىغا شىن يەننىڭ «ئادىل بولغاندىلا ئىچكى يىغىلىش كۈچى بولىدۇ» دېگەن بىر پارچە ماقالىسى بېسىلغان. ماقالىنىڭ قارىشىچە، «قابىلىيەتسىگە يارىشا تەقسىمات قىلىش — ھازىرقى باسقۇچتىكى ئەڭ ئادىل بولغان تەقسىمات پرىنسىپى» بولۇپ، نۆۋەتتە نۇرغۇن كارخانىلار بۇ پرىنسىپنى ئىزچىللاشتۇرماقتا. لېكىن، كارخانا باشقۇرغۇچىلىرى بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى

مۇنداق كىرىمنى زورمۇزور باراۋەرلەشتۈرۈش يەنە بىرخىل ئادىل بولماسلىققا زېمىن ھازىرلايدۇ. يەنى ئەمگەك، پۇل، مال-مۈلۈك، تەۋەككۇل قىلىش ۋە تېخنىكا قاتارلىق جەھەتلەردە كۆپ بەدەل تۆلىگۈچىلەرنىڭ كىرىمنى ئاز بەدەل تۆلىگۈچىلەرنىڭ كىرىمى بىلەن تەڭسىز ھالدا باراۋەرلەشتۈرۈشتەك ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە كىرىمنى باراۋەرلەشتۈرۈش دېگەننىڭ ئۆزىمۇ بىر نىسپىي نەرسە. چۈنكى، ھەرقايسى ئائىلىلەرنىڭ ئەھۋالى (نوپۇسى، ئىشقا ئورۇنلاشقان ئادەملىرىنىڭ سانى قاتارلىق) ئوخشىمايدۇ، شۇڭا ئائىلىلەرگە كىرىدىغان كىرىمنىڭ سانىمۇ ئوخشىمايدۇ. ئوخشاش تۇرمۇش سەۋىيىسىگە ئېرىشىش ئۈچۈن لازىم بولىدىغىنى ئوخشىمىغان ئائىلىلەرنىڭ كىرىم سەۋىيىسى بولىدۇ. قىسقىسى، كىرىمنىڭ باراۋەرلەشتۈرۈلۈشى ئوخشاش سەۋىيىدىكى پاراۋانلىق سەۋىيىسىنى بارلىققا كەلتۈرەلمەيدۇ، ئەكسىچە، تەڭ تەقسىماتچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ كىشىلەرنىڭ ئۆزىدە ئەسلىدە بار بولغان ئامىللارنى جارى قىلدۇرۇش ئاكتىپچانلىقىغا كاشىلا سالىدۇ.

ئادىللىقنى پۈرسەتنىڭ باراۋەرلەشتۈرۈلۈشى دېگۈچىلەر ھەربىر ئادەمنىڭ بازار رىقابىتى ۋە باشقا سورۇنلاردىكى بەھرىمەنلىنىشلەرگە قاتنىشىش پۈرسىتى، ئۇتۇپ چىقىش پۈرسىتى ياكى تاللۇبلىش پۈرسىتى ئوخشاش بولۇش كېرەك، دېگەننى تەكتلەيدۇ. جەمئىيەت ھەربىر ئادەمنىڭ تەرەققىي قىلىپ ئۆزىنى بېيىتىپ مۇكەممەللەشتۈرۈشى ئۈچۈن، باراۋەر رىقابەتلىشىشنىڭ تاشقى مۇھىتىنى يارىتىپ بېرىدۇ. ئەمما ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ شارائىتىدىكى پەرقلەر تۈپەيلىدىن كېلىپ چىقىدىغان باراۋەرسىزلىكلەرنى يوق قىلىۋېتەلمەيدۇ. كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان تۇغما قابىلىيەتلەرنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن كاپىتال ۋە مەبلەغقە بولغان ۋارىسلىق قىلىش، ئىگىلەپ تۇرۇش، ھەيدەكچىلىك قىلىش مۇناسىۋەتلىرىمۇ ئوخشاش

ئانچه بىلىپ كەتمەيدىكەن. بىلىش كېرەككى، تۇزۇلگەن سىياسەتنىڭ توغرا بولۇشى بىلەن ئىجرا قىلىنىشنىڭ توغرا بولماسلىقى، يامانلارنىڭ بازارنى ئىشغال قىلۋېلىشى بىلەن زامان ئەھلىنىڭ ئۇلاردىن بىزار بولۇپ ئۇلارغا يول قويماسلىقى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇزاق مۇددەت داۋام قىلىدىغان ئادالەت بىلەن جاھالەت، توغرىلىق بىلەن ئەگرىلىك ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دىئالېكتىكىنىڭ قارىشىچە، پەرق مۇتلەق، بىرلىك نىسپىي، ئادالەتسىز رىقابەت مۇتلەق، ئادىللىق نىسپىي بولىدۇ. ئىنسانلار دۇنياسى ئادالەتسىزلىك بىلەن تولغان بولۇپ «تەڭشەلمىگەن ئالەم»، جەمئىيەت مەيلى قانچە تەرەققىي قىلىپ كەتسۇن، ئۇنىڭدىكى رىقابەت تەڭلىك فورمۇلىسى بويىچە داۋام قىلمايدۇ.

سوتسىيالىستىك تۇزۇمىمىزدىكى ئادىللىقنى بەزىلەر كىرىمنىڭ باراۋەرلەشتۈرۈلۈشى دېسە، بەزىلەر پۇرسەتنىڭ باراۋەرلەشتۈرۈلۈشى دەيدۇ. يەنە بەزىلەر ئەمگەكنى قاراپ تەقسىم قىلىش دەيدۇ، بۇ ئۈچ خىل قاراشنىڭ ھەممىسىنىڭ داۋلىسى بارەڭ كۆرۈنسۇ، ئەمەلىيەتتە ھەممىسىنىڭ داۋلىسى مۇكەممەل ئەمەستۇر. ئۇنىڭ مۇكەممەل بولالماسلىقى، ئۇلارنىڭ پەقەت مەلۇم بىر نۇقتىدىن چىقىپ، ئادىللىقنى يەڭ قەۋەت مەنىسى بويىچە تەھلىل قىلغانلىقى ۋە چۈشەنگەنلىكىدە. شۇڭا قايسى خىل كۆز قاراش بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى بىرەڭ نەزەرىيە جەھەتتىكى نامراتلىق ۋە كونكرېتنى ئۇيۇشتۇرۇش جەھەتتىكى يېتىشسىزلىكتىن خالىي بولالمايدۇ.

ئادىللىقنى كىرىمنىڭ باراۋەرلەشتۈرۈلۈشى دېگۈچىلەر كىشىلەرنىڭ كىرىم سەۋىيىسىنى بىرخىللاشتۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق بىرخىل ئادىللىقنى شەكىللەندۈرمەكچى بولىدۇ. ھالبۇكى،

خاراكتېرلىك قىسمەن ئادىللىق خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ، تېخى پۈتكۈل جەمئىيەت دائىرىسىدىكى ئادىللىق بولۇپ ھېسابلىنالمايدۇ.

ئادىللىق ناھايىتى مۇرەككەپ بولغان بىر كاتېگورىيە بولۇپ، ئۇنى يۇزەكى ھالدا ئاددىي چۈشىنىشكە بولمايدۇ. ئۇ، ئىقتىسادىي ئادىللىق ۋە ئىجتىمائىي ئادىللىقتىن ئىبارەت قوش قەۋەت مەنىگە ئىگە. ئىقتىسادىي ئادىللىق ــ كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتلىرىنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان رىقابىتىنىڭ تاشقى شارائىتىنىڭ ئوخشاش بولۇشى ھەم كىشىلەرنىڭ سالغان ئامىللىرىنىڭ سان ۋە سۈپىتىگە ئاساسەن رېمنى تەقسىم قىلىشتىن ئىبارەت مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىجتىمائىي ئاددىيلىقمۇ كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ باراۋەر بولۇپ، باراۋەر ياشاش ۋە تەرەققىي قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشىنى، ھوقۇق بىلەن مەسئۇلىيەتنىڭ بىر-بىرىگە ماس كېلىشىنى ھەم كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كىرىم جەھەتتە بولىدىغان پەرقنىڭ جەمئىيەت پىسخىكىسىنىڭ چىدىملىق ئىقتىدارىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكىنى يەنى، كىرىم پەرقىنىڭ مۇۋاپىق بولۇپ، كىرىم تەقسىماتىنىڭ ھەربىر جەمئىيەت ئەزاسىنىڭ ئەقەللىي تۇرمۇش ھاجىتىنى قاندۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىقتىسادىي ئادىللىقنىڭ تەشەببۇس قىلىدىغىنى ئامىل سېلىش بىلەن كىرىمنىڭ ئوڭ تاناسىپ بولۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش بولسا، ئىجتىمائىي ئادىللىقنىڭ تەشەببۇس قىلىدىغىنى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كىرىم پەرقىنى مۇۋاپىق دائىرىگە تەڭشەپ، ھەممە جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئەڭ ئەقەللىي تۇرمۇش تەلىپىنى قاندۇرۇش بولىدۇ. ئىقتىسادىي ئادىللىققا قاراشنىڭ ئۆلچىمى ــ تاۋار ئىگىلىكىدىكى باھانى تەڭشەش پرىنسىپى بولۇپ، ئۇ، ئىقتىسادىي ۋە دەرىجىدىن

بولمايدۇ هەم مەلۇم بىر ئىشقا تۇتۇش قىلغان ۋاقتىمۇ ئوخشمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن رىقابەتكە قاتنىشىش پۇرسىتى، ئۇتۇپ چىقىش پۇرسىتى، تاللىنىش پۇرسىتىمۇ باراۋەر بولمايدۇ. مىسال ئۈچۈن ئالىساق، تۇغما قابىلىيىتى (تەبىئىي شارائىتى) ياخشى، ساپاسى يۇقىرى بولغان ئەمگەكچىلەر تۇغما قابىلىيىتى (تەبىئىي شارائىتى) ناچار، ساپاسى تۆۋەن ئەمگەكچىلەرگە قارىغاندا، كۆپرەك تاللىنىش پۇرسىتىگە ئىگە بولىدۇ، مەبلىغى كۆپرەك زاۋۇت باشقۇرغۇچىنىڭ قەرز پۇل ئېلىش-بېرىشى مەبلىغى ئازراق زاۋۇت باشقۇرغۇچىغا قارىغاندا كۆپرەك بولىدۇ. شۇڭلاشقا، ئەگەر نوقۇل هالدا مۇشۇنداق «پۇرسەت باراۋەرلىكى» نى ئۆزىگە ئۆلچەم قىلغان ئادىللىق بىلەن سىياسەتلەرنى تۈزسە ۋە شۇ بويىچە ئىش قىلىنسا، ئۇنىڭ نەتىجىسى جەمئىيەتتە ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئۇچىنچى خىلدىكى ئادىللىقنىڭ مەنىسى بىلەن ئەمگەكنى قاراپ تەقسىم قىلىشنىڭ ئوتتۇرىسىغا تەڭلىك بەلگىسى قويىدۇ. بۇنداق قىلغاندا، هازىرقى باسقۇچتىكى ئەمگەكنى قاراپ تەقسىم قىلىشتا سۈپەت جەهەتتىكى ئوخشاشلىق ۋە سان جەهەتتىكى پەرقىنىڭ بولىدىغانلىقىدەك ئالاهىدىلىكىنى يەنى نورمىلىق ئەمگەككە نورمىلىق هەق بېرىشنىڭ تېخى پۈتۈن جەمئىيەت دائىرىسىدە ئىشقا ئېشىشنىڭ مۇمكىنچىلىكىنىڭ تولۇق پىشىپ يېتىشمىگەنلىكىنى نەزەردە تۇتمىغان بولىدۇ. چۈنكى، ئوخشىمىغان كارخانىلارنىڭ تىجارەت شارائىتى هەم تىجارەت ئەهۋالى ئوخشاش بولمايدۇ. گەرچە هەرقايسى كارخانىلاردىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ سەرپ قىلغان ئەمگىكى ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمەلىي كىرىمى ئوخشاش بولالمايدۇ، هەتتا پەرقى ناهايىتى چوڭ بولىدۇ. شۇڭلاشقا، ئەمگەكنى قاراپ تەقسىم قىلىش ئارقىلىق قولغا كەلگەن ئادىللىق هازىرقى باسقۇچتا دائىرە

ئاتوم یاسایدىغانلار كوچىدا چاي ساتقانلارغا يەتمەيدۇ»
دېگەن قىزىق گەپ تارقالدى. مانا بۇ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتتىكى
ئادىلسىزلىق، يەنە مەسىلەن ئالايلۇق، قانۇننىڭ ئۆزىدىن
قىلىپ ئېيتقاندا، بىر دۆلەتتە بىرلا قانۇن بولۇشى ۋە ئوخشاش
تەتبىقلىنىشى لازىم، شۇنداق بولغاندىلا ئۇ ئادىل بولغان
بولىدۇ، ھالبۇكى، بەزى ھاللاردا ئىمتىيازلىق غالىب كەلگەن-
لىكىدىن ھەقىقەت يېپىلىپ، بىر دۆلەتتە بىرقانچە خىل قانۇن
پەيدا بولۇپ، ئوخشاش تەتبىق قىلىنمايدىغان ئەھۋاللارمۇ
بولۇپ قالىدۇ. مانا بۇ ئادىلسىزلىقتۇر. ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتتە
قانداق ئادىلسىزلىق بولغان بولسا، سۇبيېكتىپ سېزىمىدىمۇ
شۇنداق ئادىلسىزلىق بولىدۇ. مەسىلەن، كىچىك ۋاقتىدا بىر
سىنىپتا ئوقۇغان ساۋاقداشلاردىن بەزىلەر باشقارما باشلىقى،
بەزىلەر مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، بەزىلەر پروفېسسور، بەزىلەر
ئادەتتىكى ئوقۇتقۇچى، بەزىلەر مىليونېر، بەزىلەر بولسا بىر
جىنىنى باقالمايدىغان نامرات يوقسۇللاردىن بولىدۇ. ئەسلى
ئادىللىق ئۇقۇمىدىن ئېيتقاندا، ئۇلار بىر سىنىپتا ئوقۇغانكەن
ئوسسە تەڭ ئوسۇشى، ئالىم بولسا تەڭ بولۇشى، پۇل تاپسا
تەڭ تېپىشى لازىم ئىدى. شۇ چاغدىلا ئىش ئۆزىنىڭ ئادىل
ئولچىمىنى تاپقان بولاتتى. ئەمما ئوبيېكتىپ رېئاللىقتا ئۇنداق
ئادىل ئىش يوق. بۇ يەردىكى مەسىلە مەيلى قايسى
جەھەتتىن قارىمايلى، بىرلا ئىشنى يەنى جامائەت پىكرى
تەييار قىلىشنى كۆزدە تۇتقان. بۇنداق «ئادىلسىزلىق» نى
بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ بىرلا ئۇسۇلى بار، يەنى ئۇ بولسىمۇ،
ۋاقتىنى چەك سىزىقى قىلىش. ۋاقتىنى چەك سىزىقى قىلغاندا،
دەسمايىسىگە قاراپ سەپكە تۇرغۇزۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.
دەسمايىسىگە قاراپ سەپتە تۇرغۇزۇلمىسا بۇنى بىرلىككە
كەلتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. ئەمما دەسمايىسىگە قاراپ
سەپكە تۇرغۇزۇشنىڭ ئۆزى بىر بۆلۈك ھەقىقىي تالانتى

تاشقىرى ئىقتىسادىي مونوپولىيە بىلەن ئىمتىيازنى يوق قىلىپ مۇۋاپىق ھالدىكى رىقابەتنى قانات يايدۇرۇشنى ئۆزىنىڭ ۋاستىسى قىلىدۇ. ئىجتىمائىي ئادىللىققا قاراشنىڭ ئۆلچىمى ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكى شارائىتى ئاستىدىكى ئورتاق بېيىش پرىنسىپى بولۇپ، ئۇ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي، قانۇن ۋە مەمۇرىي ۋاستىلىرى يەنى ھۆكۈمەتنىڭ تەقسىمات مېخانىزمىنى ئىشقا سېلىپ، كىرىمنىڭ قايتا تەقسىملىنىشىنى تەڭشەش ھەمدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشى ئاساسىدا كىشىلەرنىڭ كىرىم سەۋىيىسىنى تەدرىجىي يۇقىرى كۆتۈرۈشنى ئۆزىنىڭ ۋاستىسى قىلىدۇ.

ئىقتىسادىي ئادىللىق بىلەن ئىجتىمائىي ئادىللىق ئوتتۇرىسىدا ھەم پەرقلەر بولىدۇ، ھەم بىر-بىرىگە مۇناسىۋەتلىك. ئۇلارنىڭ پەرقى، يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك ئىككىسىنىڭ تەبىرى، نەتىجىسى، ئۆلچىمى ۋە ئىشقا ئېشىش شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا بولسا، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى — ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكى شارائىتى ئاستىدا، ئىقتىسادىي ئادىللىقنىڭ ئىجتىمائىي ئادىللىققا قاراپ شوتىسمان تەرەققىي قىلىش تەلىپىنى ھەم رېئالنى مۇمكىنچىلىكىنى ھازىرلىغاندا ئىپادىلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن قىلىپ ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي ئادىللىق ئىقتىسادىي ئادىللىقنى ئۆزىگە ئالدىنقى شەرت قىلغان بولۇپ، ئۇ، كىرىم تەقسىماتىغا قارىتا تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەڭشەش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ.

ئادىل بولماسلىق — ئادىل بولۇشقا ئوخشاش بەكمۇ مۇرەككەپ بولغان بىرخىل ئەمەسلە. ئادىدىيراق قىلىپ تۇرلەندۈرگەندە، ئۇنى ئوبيېكتىپ جەھەتتىكى ئادىلسىزلىق ھەم سۇبيېكتىپ سەزىمدىكى ئادىلسىزلىق دەپ ئىككىگە بۆلۈشكە بولىدۇ. مەسىلەن، ئالدىنقى بىرقانچە يىلدا جەمئىيەتتە «ئوپېراتسىيە پېچقىنى تۇتقانلار ئۇستىرا تۇتقانلارغا يەتمەيدۇ،

بىر كىشى سېزىم جەھەتتىكى ئادىلسىزلىقنىڭ قانۇنىيەتلىرى ھەققىدە ناھايىتى كۆپ باش قاتۇرغان، ئاخىردا «ئادىللىق مۇناسىۋىتى تەڭلىمىسى» دېگەن تەڭلىمىنى تۈزۈپ چىققان، ئۇ تەڭلىمىنىڭ سول تەرىپىگە بىر ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىلىق ئېرىشكەن مۇكاپات ھەققىگە بولغان سېزىمى بىلەن ئۆزىنىڭ شۇ ئىشقا كەتكەن سېزىمىدىن ئىبارەت قوش سېزىمنىڭ نىسبەت قىممىتى قويۇلغان. تەڭلىمىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە بولسا، ئوخشاشلا يەنە شۇ كىشىنىڭ ئۆزىگە سېلىشتۇرماقچى بولغان ئادىمنىڭ يەنە شۇ ھېلىقى ئىككى تەرىپىگە بولغان نىسبەت قىممىتى قويۇلغان، ئەگەر تەڭلىمىنىڭ ئىككى تەرىپى ئۆزئارا تەڭ شەكىلدە ياكى پەرق چوڭ بولمىسا، ئۇنداقتا بۇ ئادەم ئادىل ياكى ئاساسەن ئادىل دەپ قارىلىدىكەن. ئەگەر تەڭلىمىنىڭ ئىككى تەرىپىدە پەرق بولسا ياكى پەرق ئالاھىدە چوڭ بولسا، ئۇنداقتا ئۇ ئادىل ئەمەس ياكى بەكمۇ ئادىل ئەمەس دەپ قارىلىدىكەن[32]. بۇ تەڭلىمە گەرچە ناھايىتى ئاددىي بولسىمۇ نۇرغۇن مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرەلەيدۇ. كىشىلەر ئوخشىمىغان نۇقتىلاردا تۇرۇپ تەڭلىمە تۈزۈپ چىقىپ، ھەر خىل ئادەملەرنىڭ ئوخشىمىغان تەرەپلىرىگە قارىتا مۇرەككەپرەك يوسۇندا سېلىشتۇرما قىلىپ باقسا بولىدۇ. بۇ يەردىكى دېيىلۈاتقىنى سېزىمدىكى سېلىشتۇرۇش. سېزىمۇ كۆز قاراشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ئەگەر كۆز قاراش توغرا بولمىسا، سېزىمۇ مۇۋاپىق بولمايدۇ. ئۇنداقتا ئۇنىڭ ئادىل دەپ ھېس قىلغىنىنىڭ ئادىل بولۇشى، ئادىل بولمىدى دېگىنىنىڭ ئادىل بولماسلىقى ناتايىن. مەسىلەن، ئېتىزدا ئىشلەيدىغان دېھقان بىلەن ئىشخانىدا ئىشلەيدىغان بىر كادىرنىڭ سەرپ قىلغان ئېنېرگىيىسى بىلەن ئىگە بولغان ئىش ھەققى ئوتتۇرىسىدىمۇ كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا سېزىمدىكى ئادىلسىزلىق مەۋجۇت. ئېتىزلىقتا كەتمەن بىلەن يەر تىلغاپ

بارلارنى كۆمۈپ قويىدۇ ــ ئەسلىدە تالانتى بارلار كۆپرەك ئىشلىشى، مۇھىمراق ئىشنى ئىشلىشى، چوڭراق ۋەزىپىلەرگە قويۇلۇشى كېرەك، شۇ چاغدا ئىش راۋاج تاپىدۇ. ئەلۋەتتە ئىشنى راۋاج تاپتۇرۇش ئۈچۈن شۇنداق قىلماي بولمايدۇ. ئەمما ئىشنىش كېرەككى، پۈتۈن يەر يۈزىدە ئەقىل يوقاپ كەتكەن تەقدىردىمۇ قابىلىيەتسىز، نادانلار ئۆزىنى ھەرگىز قابىلىيەتسىز ۋە نادان دېگۈسى كەلمەيدۇ، شۇڭا ياخشىلارنى ئۆزىنىڭ ئۆلچىمى بويىچە باھالاپ ھەر سەۋەب بىلەن ناچارلىقتا ئەيىبلەيدۇ، بۇ ئىنسانىيەت دۇنياسىدا مەڭگۈ داۋاملىشىدىغان قابىلىيەتلىكلەرنىڭ جاھان سورىشى بىلەن يارامسىزلارنىڭ ھوقۇقنى ئەخمەق ئېتىشى ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتتۇر.

ئەسلىدىكى ئادىللىق ئۆلچىمى بويىچە قارىغاندا، بىلىملىكلەر قەدىرلىنىشى، بىلىمسىزلەر قەدىرلەنمەسلىكى، توغرا يولدا ماڭىدىغانلار قەدىرلىنىشى، ئەگرى يولدا ماڭىدىغانلار قەدىرلەنمەسلىكى، ئىقتىدارلىقلار قەدىرلىنىشى، ئىقتىدارسىزلار قەدىرلەنمەسلىكى، ئۆزىنىڭ قىممىتىنى چۈشىنىپ ئىنسانىيەت ئۈچۈن مەنىۋى بايلىق يارىتقۇچىلار قەدىرلىنىشى، ئۆزىنىڭ غۇرۇرىنى دەپسەندە قىلىپ تەخسكەشلىك بىلەن جان باقىدىغانلار قەدىرلەنمەسلىكى كېرەك. ئەمما ئەمەلىي تۇرمۇشتا مۇشۇ ئۆلچەمنى ئىشقا ئاشۇرۇش تولىمۇ قىيىن بولغان مۇرەككەپ مەسىلە. قەدىرلەشكە تېگىشلىكلەر خورلىنىدىغان، خورلاشقا تېگىشلىكلەر قەدىرلىنىدىغان، جازالاشقا تېگىشلىكلەر مۇكاپاتلىنىدىغان، مۇكاپاتلاشقا تېگىشلىكلەر جازالىنىپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولۇپ تۇرىدۇ. قىسقىسى، جاھالەت ھەممە دەۋرده ئۆزىگە خاس مەزمۇنلار بىلەن بېيىپ ئادالەتكە كۈشەندە بولۇپ بارىدۇ،

مەلۇم بولۇشچە، 1965-يىلى ئامېرىكىلىق ئادامس دېگەن

بەزىلەر «زۇگتۇك سايلاش قانۇنى»، «دۆلەت باشلىقى توغرىسىدا» دېگەنگە ئوخشاش داڭلىق كىتابلارنى يازالىسمۇ زۇگتۇك بولۇپ سايلىنالمىسى ناتايىن، ئەكسىچە زۇگتۇك بولغان نۇرغۇن كىشىلەردىن ئاشۇنداق كىتابلارنى يازالمغىنى يوق. مانا مۇشۇنداق ئىشلار تۇپەيلىدىن بەزى قولىدا ھوقۇقى بار ئەمەلدارلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك تەجرىبە ۋە رەھبەرلىك سەنئىتىگە باي ۋە ماھىر ئىكەنلىكىدىن پەخىرلىنىپ ئىلىم ئەھلىلىرىنى كۆزگە ئىلمايدۇ. بەزى ئىلىم ئەھلىلىرى بولسا قورسىقىدا ئۇمىچى بارلىقى ۋە قابىلىيىتى بارلىقىدىن پەخىرلىنىپ ئەمەلدارلارنى مەنسىتمەيدۇ. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ چارىسى بار، ئۇ بولسىمۇ ئىشقا يارايدىغانلارنى سۆزگە يارايدىغان قىلىش، سۆزگە يارايدىغانلارنىمۇ ئىشقا يارايدىغان قىلىشتىن ئىبارەت.

ئادالەتسىز رىقابەت ئىچىدە غەلىبە قىلىشنىڭ يوللىرى كۆپ. ئەمما ئۇ كىتابقا پۈتۈلمىگەن، يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ ئېنىق كۆرسەتمە بەرمىگەن، پەقەت ئەقىلنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ھاۋالە قىلغان. بەزىلەر ئۇنى «كۆڭۈلدىلا بىلىپ ئېغىزدىن چىقارغىلى بولماس پەم» دەپ ئاتىشىدۇ. ئەمەلىي تۇرمۇشتا نۇرغۇنلىغان ئىشلار ئاشۇ «پەم» لەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە رېتى-رېتى بويىچە ئورۇندىلىپ كېتىدۇ. ھەرقانداق بىرەر كونكرېتنى ئۇسۇل مەلۇم بىر ئالاھىدە مۇھىتتا ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ، باشقا بىر مۇھىت ئاستىدا بولسا ئاقمايدۇ. شۇڭا ئادەم ئۆزىنىڭ رىقابەت ئىچىدىكى ئارزۇ، مۇددىئا، ئۇسۇل، تەدبىرلىرىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرىمەن دېسە چوقۇم دەۋر تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىش كېرەك.

«شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1991-يىل 5-ئاينىڭ 4-كۈنىدىكى ئۇيغۇرچە سانىغا شىنجاڭ گېزىتى ئوبزورچىسىنىڭ «ئىسلاھات ئېڭىنى كۈچەيتىپ، ئىسلاھات سالمىقىنى ئاشۇرايلى»

ئىشلەيدىغان دېھقان كۇنبويى ئىشخانىدا «يېكار» ئولتۇرىدىغان زىيالىينىڭ ماڭاش ئالغانلىقىنى، يەنە كېلىپ ئۆزى ئاقتۇرغان تەرنىڭ $\frac{1}{10}$ قىسمىنىمۇ ئاقتۇرماي تۇرۇپلا ئاي توشسلا نەچچە يۈز يۈەنلەپ كىرىمگە ئىگە بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، تازا ئىچى پۇشىدۇ. ئىچى پۇشقانسېرى بۇنىڭ بىر خىل «ئادىل-سىزلىق» ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ. بۇ خىل سەزگۈ بىلەن ئۆزىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى ئۇ «ئادىل»، «ئادىل-سىزلىق» نى باھالايدىغان ئادەملەر ئاز ئەمەس. بۇ-ئىلمىي رىقابەتلىشىشنىڭ ناھايىتى چوڭ دۇشمىنى. ئۇلار ئۆزلىرى تەرلەپ-پىشىپ ئىشلەۋاتقان ۋاقىتلىرىدا باشقىلارنىڭ قېتىرقىنىپ ئەقلىنى ئىشقا سېلىۋاتقانلىقىنى، شۇ نوقۇل تەر ئاققۇزۇپ، كالىدەك پۇشۇلداپ ئىشلەشتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ رىقابەتچىلىرىدەك بىلىم بىلەن ئەقلىگە تايىنىشىنى، بۇ «ئادىلسىزلىق» لارنى قارا كۈچ بىلەن ئەمەس، بەلكى بىلىمگە ۋە بىلىمنىڭ ۋۇجۇدىدىن ھاسىل بولغان زور ھاياتىي كۈچىگە تايىنىش ئارقىلىق تۈگەتكىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەنمەيدۇ.

ئادەم بەدىنىدىكى ھەربىر ئەزالارنىڭ ئۆتەيدىغان ۋەزىپىلىرىنى بىرى بىرىگە ۋەكالىتەن ئۆتەپ قويالمىغاندەك، ئەقلىي ئەمگەك قىلغۇچىلارنىڭ ۋەزىپىسىنى جىسمانىي ئەمگەك قىلغۇچىلار ئۆتەپ قويالمايدۇ. ھەر ئىككىلىسى ئوخشاش ئادەم بولغاندىكىن ئەسلىدە ئۆتەپ قويسا بولاتتى، شۇ چاغدا ئادىل بولغان بولاتتى. ئەمما ئەقلنىڭ، ئىدراكنىڭ يېتىلىشى، تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن بۇ يەردە تەبىئىي ھالدا بىر ئادىلسىزلىق كېلىپ چىقىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر» سۈن ۋۇنىڭ تەرجىمھالى» دا: «ئىشقا يارايدىغانلار سۆزگە يارىماس، سۆزگە يارايدىغانلار ئىشقا يارىماس» دېيىلگەن(33). ئەمەلىي تۇرمۇشتا ھەقىقەتەن شۇنداق ئىش مەۋجۇت. ئالايلۇق،

تېپىشقا پايدىلىق» بولۇپ، «مىللەتلەرنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى رىقابەتنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، ئۇ مىللىي ھۆرۈنلۈق كەيپىياتىنى تۇغدۇرۇپ، مىللەتنىڭ جاسارىتىنى بىلەن يوقسىلىشىگە، شۇ مىللەت خەلقىنىڭ ئويغىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا تورتكە بولالايدۇ».

يولداش جاڭ شۇيېڭنىڭ بۇ ماقالىسىدە ناھايىتى توغرا بىر ئىدىيە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئوقۇپ چىقىشقا ئەرزىيدۇ.

تەپپەككۇرىمىزچە، ئادەملەر يېڭىلىقلار ئالدىدا ھامان ئۆزىنى ئاشكارىلايدۇ. ئادەملەرنىڭ يېڭى شەيئىلەر بىلەن ئۇچراشقان ۋاقتىدىكى ئىپادىسىنى «ئويغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى» دىكى «مېڭىشى ئۆزگەرگەن بىلەن مېڭىسى ئۆزگەرمىگەن» دېگەنگە ئاساسەن شاخچىلاتقاندا، مۇنداق ئۈچ خىلغا ئايرىش مۇمكىن. بىرىنچى، مېڭىشى ئۆزگەرگەن، مېڭىسىمۇ ئۆزگەرگەنلەر. ئىككىنچى، مېڭىشى ئۆزگەرگەن ئەمما مېڭىسى ئۆزگەرمىگەنلەر. ئۈچىنچى، مېڭىشىمۇ ئۆزگەرمىگەن، مېڭىسىمۇ ئۆزگەرمىگەنلەر. بىرىنچى خىلدىكىلىرى غالىبلار بولۇپ، ئۇلار خۇددى پۈتبولچىلارغىلا ئوخشايدۇ، ئۇلار يېڭى شەيئى ئالدىدا ئىككىلىنىپ تۇرمايدۇ، ئوڭ-سول يېقى، ئالدى-كەينى تەرەپلىرىدىن كېلىدىغان ھەرقانداق خاراكتېردىكى ھۇجۇمنى قارشى ئالىدۇ، دەرھال ھۆكۈم قىلىدۇ ۋە شۇ ھۆكۈمى بويىچە ئىش كۆرىدۇ. ئىككىنچى خىلدىكىلەر، بىرەر يېڭى ئىدىيە، يېڭى پائالىيەت،... قاتارلىقلار ئوتتۇرىغا چىقسا، دەرھال ئۇنى قوللايدۇ، ئۇنىڭغا ئۈمىدۋارلىق بىلەن قارايدۇ، قىزغىن قارشى ئالىدۇ ھەتتا ئۆزى ئاكتىپلىق بىلەن قاتنىشىدۇ، ئەمما كاللىسى قۇرۇق بولغاچقا، ئۇلاردا «ئارمانغا چۈشلۇق دەرمان يوق»، شۇڭا كۆپىنچە ھاللاردا ئۇلارنىڭ «تۈتۈنى كۆپ، يالقۇنى ئاز». ئۈچىنچى خىلدىكىلەر يېڭى شەيئى مەيدانغا كېلىشى بىلەنلا ئۇنىڭغا ئۆچمەنلىك بىلەن قارايدۇ. ئامال ئىزدەپ ئۇنىڭ قۇسۇر-نۇقسانلىرىنى ئىزدەيدۇ.

سەرلەۋھلىك ماقالىسى بېسىلدى. ئۇنىڭدا: «كەلگۈسى ئون يىلدا شىنجاڭ بازار رىقابىتىدىن ئىبارەت ئەڭ ئېغىر مۇسابىقىگە دۇچ كېلىدۇ. بازار رىقابىتىدە ياخشىلىرى تاللىنىپ، ناچىرى شاللىۋېتىلىدۇ. بۇنىڭدا يۇز-خاتىر قىلىنمايدۇ» دېيىلگەن. 1988-يىل 10-ئاينىڭ 21-كۈنىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ ئۇيغۇرچە سانىغا يولداش جاڭ شۇيىڭنىڭ «رىقابەت مېخانىزمى كىرگۈزگەندە مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرامدۇ؟» ناملىق بىر پارچە ماقالىسى بېسىلغان. بۇ ماقالىدە، مىللىي رايونلاردا تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، رىقابەت مېخانىزمىنىڭ مىللىي رايونلارغا كىرىدىغانلىقى ۋە مىللىي ئىگىلىككە سىڭىدىغانلىقى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. بەزىلەرنىڭ رىقابەت مېخانىزمى كىرگۈزۈلسە، مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرارمۇ؟ دېگەنگە ئوخشاش ئەندىشىلىرىگە ئىلمىي ھالدا جاۋاب بېرىلگەن. يولداش جاڭ شۇيىڭنىڭ قارىشىچە، مۇنداق ئەندىشە قىلىشلارنىڭ ھەممىسى ئورۇنسىز ئاۋارىچىلىكلەر بولۇپ، ئۇنىڭ قىلچە ئىلمىي ئاساسى يوق، ئۇنىڭچە بولغاندا «مىللىي رايونلارغا رىقابەت مېخانىزمىنى كىرگۈزۈش ھەرگىز قايسىبىر مىللەتنى شاللىۋېتىشنى مەقسەت قىلمايدۇ»، ئۇ، «كاپىتالىزمغا خاس نەرسە بولماستىن، بىرنەچچە خىل ئىجتىمائىي فورماتسىيىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن»، ئۇ، «تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلاردىن ئىگىلىك باشقۇرۇش ھوقۇقى جەھەتتىكى باراۋەر پۇرسەتتىن، باراۋەر ئورۇندىن، باراۋەر ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ، ھەرقانداق ئىمتىيازنىڭ بولۇشىغا يول قويمايدۇ.»، «ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئىمتىياز ئىدىيىسى، ئۆزىنى ئۈستۈن چاغلاش ئىدىيىسى ۋە ھەرىكىتى تاۋار ئىگىلىكىدە ئاقمايدۇ.»، «رىقابەت مېخانىزمى مىللەتلەرنىڭ روناق تېپىشى ۋە قۇدرەت

تاپىنىپ ھەل قىلىپ كەتكىلى بولىدۇ. لېكىن بۇنداق پەرقلەرنى مەدەنىيەتنى نىسپىي ئارقىدا قالغا مىللەت بىلەن ئىقتىسادى نىسپىي ئارقىدا قالغان رايونىنىڭ ئۆز تىرىشچانلىقىغا، ساۋاتسىزلارنى ئۆزلۈكسىز تۈگىتىپ بېرىشىغا، پەننى ئۇمۇملاشتۇرۇپ، مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇپ، بىلىم قاتلاملىرىنى داۋاملىق يېگىلاپ تۇرۇشىغا، قىسقىسى بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئۆزىنىڭ ئىچكى ئاملىغا تايانماي تۇرۇپ ئۆزۈل-كېسىل ھەل قىلىشنى ئويلاش — ئۇ بىر تىرىكتاپلىق ھەم خام خىيالدۇر. بۇنىڭ ئۆزى رېقابەتتۇر. بۇ رېقابەتنى سىياسەتكە تاپىنىپ ھەل قىلغىلى بولمايدۇ، بەلكى ئاجىز ئورۇندا تۇرۇپ رېقابەتلىشىۋاتقان تەرەپنىڭ قاتتىق تىرىشچانلىقى ئارقىلىق ھەل قىلغىلى بولىدۇ. بۇ — كىتابتىن كۆرگىلى بولمايدىغان، كىتابقا يازغىلى بولمايدىغان، ئەمما ئەمەلىيەتتە راستلىقى كۆندە ئىسپاتلىنىپ تۇرۇۋاتقان ھەقىقەتتۇر.

«شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1986-يىل 7-ئاينىڭ 18-كۈنىدىكى ئۇيغۇرچە سانىغا يولداش شى سېنىڭ «ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە ئىختىساس ئىگىلىرىنى زور كۈچ بىلەن يېتىشتۇرۇش لازىم» دېگەن ماقالىسى بېسىلغان. ئۇنىڭدا: «بىر مىللەتنىڭ ھەممە ئىشتا، ھەممە يەردە باشقا مىللەتلەرنىڭ ياردىمىگە تايانغان ياكى ئۆز ئىشىنى باشقا مىللەتلەرگە قىلدۇرغان ئەھۋالدا دۆلەتنىڭ تۈرلۈك ئىشلىرىنى باشقا مىللەتلەر بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرۇپ باشقۇرۇشنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس» دېيىلگەن. بۇ ماقالىدە دېيىلگەن بۇ مەسىلىنى ماقالىنىڭ ماۋزۇسى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قارايدىغان بولساق، ئۇ ئەقىل ئىگىسىنى نەچچە كېچە ئويغا سالمايدۇ.

ئىلىمىزنىڭ مەشھۇر تارىخشۇناسى سەي شياڭسى ئەپەندى بىر قېتىم مۇخبىرلارنىڭ سورىغان سوئالىغا جاۋاب بېرىپ: بەزىلەر مېنىڭدىن دائىم، سىز قايسى مەكتەپنى پۈتتۈرگەن دەپ سورايدۇ. مەنغۇ مۇنداق جەدۋەللەردىن نۇرغۇنلىرىنى

ئالدى-كه ينىگه قاراپ بىر قارارغا كېلەلمەيدۇ، بۇنداق ئادەملەردىن مەغلۇپ بولمايدىغانلىرى يوق، ياخشى پۇرسەت ناھايىتى كۆپ تۇرسىمۇ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا دىلى تارتمايدۇ، بۇلار ئەندىشخور، كونسېرۋاتىپ ئادەملەر. ئۇلاردا باشقىلارنى مۇساپىقىگه چاقىرىدىغان جاسارەت يوق، ئۇلار ئىش ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۆتكەن كۈنىگه پۇشايمان قىلىپ ئۇھ تارتىدىغانلار ياكى بولمىسا ئۆسەك سۆزلەر بىلەن باشقىلارنى ھەجۈى قىلىدىغانلار، ياكى بولمىسا قۇرۇقتىن - قۇرۇق قاينىاپ قورساق كۆپۈكنى چىقىرىدىغانلار.

يۇقىرىدا توختالغىنىمىزدەك، جەمئىيەتتە ئادىل بولمىغان تەڭسىزلىكلەر داۋاملىق بولۇپ تۇرىدۇ، بۇ قانۇنىيەت. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن تەڭسىزلىكنىڭ بىر خىل رېئاللىققا ئىگه ھادىسه ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش لازىم، شۇنىڭ بىلەن بىللە قېيىداشتىن ئۆزىمىزنى ئازاد قىلىپ، كۆچلۈك رىقابەت كۆز قارىشىنى تىكلىشىمىز كېرەك. ئۇنى ھازىر بەزىلەر «قېيىداش پىسخىكىسى» دەپ ئاتىدى، بۇ ناھايىتى توغرا ئاتاشتۇر.

4. ۋاقىتنى تېجەپ پىچىگى بىلىم ئىگىلەش. بىر قىسىم ئادەملەر بارىكى، «ئۆگىنەيلى دېسەك ئۆگىنىش پۇرسىتى يوق» دەپ قېيىدىشىدۇ، ئەمما ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇنداق گەپلەرنى قىلىۋاتقان چاغلىرىدا پۇرسەتنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىلىشمەيدۇ. بىلىشى كېرەككى، «ئوجمە پىش ئاغزىمغا چۈش» دەپ قاراپ تۇرغان بىلەن چاچ ئاقىرىپ كېتىدۇ. مەدەنىيىتى ئالغا كەتكەن مىللەتلەر بىلەن مەدەنىيىتى نىسپىي ئارقىدا قېلىۋاتقان مىللەتلەر، ئىقتىسادى ئالغا كەتكەن بىر رايون بىلەن ئىقتىسادى نىسپىي ئارقىدا قالغان بىر رايوننىڭ ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان پەرقلەرنى مەلۇم جەھەتتىن سىياسەتكە، سىياسەتنىڭ ئادىل ۋە توغرىلىقىغا

دېگەن. ئۇ يەنە «ئىلىم تەھسىل قىلىشنىڭ مەقسىتى ھەرگىزمۇ ئۆزىنى ماختاپ كۆرەڭلەش بولماستىن، بەلكى ھەقىقەتنى تېپىش ئۈچۈندۇر»، «ئۆزىنى پەردازلاش ئۈچۈن تەھسىل قىلىنغان ئىلىم ئۆزىنى ۋە باشقىلارنى ئالدايدۇ» دېگەن.

بىلىم ئىگىلەشتە ۋاقىتنىڭ مۇھىملىقىنى چۈشىنىش كېرەك، ناپولېئون ئۆزىنىڭ ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرىنى تېز مەغلۇپ قىلالىشىدىكى بىر سەۋەبنى ئىزدەپ كېلىپ، ئۇنىڭ سەۋەبى ئاۋستىرالىيە قوشۇنلىرىنىڭ بەش مىنۇت ۋاقتىنىڭ قىممىتىنى بىلەلمىگەنلىكىدە، دېگەن. ماركس: «مەيلى شەخس بولسۇن، مەيلى جەمئىيەت بولسۇن، ئۇنىڭ راۋاج تېپىشى، تەلەپكە بولغان ئىنتىلىشى ھەم پائالىيىتىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈكى ۋاقتىنى تېجەش بىلەن بەلگىلىنىدۇ. بارلىق تېجەشلەر تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، ۋاقتىنى تېجەش ئۈچۈن بولىدۇ. ھەربىر ئادەم ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان ھەر تەرەپلەردىكى بىلىملەرگە ياكى ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىنى رازى قىلىدىغان ھەر خىل تەلەپلەرگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ۋاقتىنى مۇۋاپىق ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك» دېگەنىدى.

ۋاقتىنىڭ قىممىتىنى بىلىشتە لۇشۇن بىزنىڭ ياخشى ئۇلگىمىز. باشقىلار ئۇنىڭدىن، سىز شۇنچىۋالا كۆپ ئەسەرنى قايسى ۋاقتىڭىزدا يازىسىز؟ دەپ سورىغاندا، ئۇ، باشقىلار ساماۋارخانىلار-دا ھۇزۇر سۈرگەندە، باغچىلاردا سەيلە-ساياھەت قىلىشىپ يۈرگەن چاغلاردا يازىدىغانلىقىنى ئېيتقان. ھازىر بىزدە ھەر كۈنى ئالدىراشلىقتا ئۆتىدىغان، ئەمما نېمىگە ئالدىراۋاتقانلىقى نا ئېنىق «ۋاقىت مەستانىلىرى» جىق.

ئادەم ھەرقانچە دانا بولسىمۇ، تۇغۇلۇپلا بىلىملىك بولۇپ تۇغۇلمايدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «كىشى ئانىسىدىن بىلىملىك بولۇپ تۇغۇلامدۇ ياكى ئوقۇش بىشىغا يەتكەندە ئۆگىنەمدۇ؟

تولدۇرۇۋەتكەنمەن، ئەمەلىيەتتە مەگگۇ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ بولالمايدىغان بىر ئاسپىرانتمەن. بىلىم دېگىزىنىڭ چېكى يوق تۇرسا، قانداقمۇ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ بولدىغان كۈنۈم بولسۇن، دېگەن. مەلۇم كەسىپتىكى بىر مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، شاھادەتنامىنى قولغا ئالغاندا، ئۇنى ئۆگىنىشنىڭ يېڭى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىش كېرەك، بەزى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ 1983-يىلدىكى ستاتىستىكا قىلىشىغا قارىغاندا، 1984-يىلغا كەلگەندە 1976-يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئەينى ۋاقىتتا ئالغان بىلىمنىڭ 50% نى يېڭىلاشقا توغرا كەلگەن. دەۋر ئىلگىرىلىمەكتە. يېڭى بىلىملەر كۈنسايىن كۆپەيمەكتە. بىلىش كېرەككى، ھازىرقى زامان «بىلىم قابىلىيەتكە، دىپلوم سەۋىيىگە ۋەكىللىك قىلمايدۇ» دېگەن قاراشنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلماقتا.

ئەنگلىيىلىك پەيلاسوپ فرانسىس بىكون (مىلادى 1561 — 1626) ئىلىم-پەننى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن چوقۇم «كۆچنى بىلىم ئېھتىياجىنى كېڭەيتىشكە سەرپ قىلىش لازىم»، «چوقۇم ئالدىنقىلارنىڭ كۆز قارىشىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان غەيرەت» بولۇشى كېرەك، دەپ قارىغان. ئۇ، «ئادەملەرنىڭ تۇغما تەبىئىتىنى خۇددى ياۋا گۈلگە ئوخشاتساق، ئىزدىنىپ يۇرۇپ ئىلىم تەھسىل قىلىش خۇددى ئۇنى قىرقىپ، كۆچۈرۈپ تۇرغانغا ئوخشايدۇ، پراكتىكا قىلىپ سىناق قىلىش بولسا—بىلىمنىڭ ئەسلى قىممىيىتىنىڭ راست-يالغانلىقىنى ئۆلچەش ئۈچۈندۇر.»، «ئەمەلىي تەجرىبىگە ئىگە كىشى گەرچە مەلۇم ئىشلارنى بىجىرەلىسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي خاراكتېردىكى ئىشلارنى كۆزىتىش، پىلانلاشتا يەنىلا بىلمىگە تايىنىلىنىدۇ.»، «مەككار كىشىلەر بىلمىگە ئېتىبارسىز قارايدۇ، ھاماقەت كىشىلەر بىلمىگە ھەۋەس قىلىپ باقىدۇ. پەقەت ئەقىللىك كىشىلەرلا بىلمىنى ئىشلىتىدۇ»

كۆكته ئۇچۇپ، سۇدا ئۇزۇۋاتىدۇ، بىز بولساق مىنىشكە قوتۇر ئېشەك يوق، پىيادە قالدۇق» ، «ئاپتوموبىل گۈركىرەپ كەلسە، ئەقىلنى ئىشلەتمەي ۋاي خۇدايىم نېمە بۇ دەپ ھاڭ-تاڭ قېتىپ قالدۇق» ، شۇڭا «كۆزۈڭنى يوغان ئېچىپ ئەتراپقا باق، ئۆز ئىقبالىڭ ھەققىدە ئويلان» دېگەن.

ئېلىمىزنىڭ يالقۇنلۇق مۇتەپەككۇرى لۇشۈن 1919-يىلى يازغان «بىز ھازىر قانداق ئاتا بولۇۋاتىمىز» دېگەن ماقالىسىدە: «ئەقلى-ھوشى جايىدا بولغانلىكى كىشىنىڭ ھەرقانداقتىن ئوغۇل-قىزلىرىنىڭ ئۆزىدىنمۇ قاۋۇل، ساغلام، ئەقىللىك، ئېسىل-بەختىيار بولۇشىنى يەنى ئۆزىدىن، ئۆتمۈشتىكىلەردىن ئۆتۈپ كېتىشىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۆتۈپ كېتىش ئۈچۈن ئۆزگەرتمەك لازىم. دېمەك، ئەۋلادلار ئەجدادلىرىنىڭ ئىشلىرىنى ئۆزگەرتىشى كېرەك. (ئاتىسىنىڭ تەلىمىنى ئۇچ يىلغىچە ئۆزگەرتمىگەنلەر ۋاپادار ھېسابلىنىدۇ) دېگەن سۆز ناتوغرا، ئەلۋەتتە، بۇ-چېكىنىش كېسىلىنىڭ يىلتىزى. مۇبادا قەدىمكى بىر كىشلىكلىق ھايۋانلار مۇشۇ پەندە-نەسىھەتكە ئەمەل قىلغان بولسا ئىدى، ھەرگىز تۇرلىنىپ كۆپىيەلمىگەن بولاتتى، ئۇ ھالدا دۇنيادا ئىنسانلارمۇ بارلىققا كەلمىگەن بولاتتى» (34) دېگەنىدى.

«ئۆتۈپ كېتىش ئۇچۇن ئۆزگەرتمەك لازىم». ئۆزگەرتىش ئۇچۇن بىلىم كېرەك. بىلىم ئۇچۇن ئۇنى ئۆگىنىدىغان ۋاقىت بولۇش كېرەك. خۇدانىڭ ئادەم بالىسىغا بەرگەن ۋاقتى بىر سوتكا، مۇشۇ ۋاقىتنى قانداق تەقسىملەپ ئىشلىتىش مەسىلىسى ھەممىدىن مۇھىمدۇر، لۇشۈن ۋاقىتنى تېجەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ: «ئۆزىنىڭ ۋاقتىنى ئىسراپ قىلۇېتىش ئۆزىنى ئۆزى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشتۇر. باشقىلارنىڭ ۋاقتىنى ئىسراپ قىلۇېتىش بىراۋنىڭ مال-دۇنياسىنى دەپ ئادەم ئۆلتۈرگەنلىك بىلەن باراۋەردۇر.» دېگەنىدى. بۇگۈنكى

(ئەلۋەتتە) ئۇ، بىلىملىك بولۇپ تۇغۇلمايدۇ، كىشى ئۆگىنىش بىلەن ئالىم بولىدۇ، بىلىم بىلىسە ھەممە ئىشلار ئوڭۇشلىدۇ» دېگەن. ئىنسان بالىسى ئالغا باسسىمەن، باشقىلارنىڭ ئارقىسىدا قالمايمەن دېسە، ۋاقتىنى چىڭ تۇتۇپ ئۆگىنىشى، بارلىق يېڭى شەيئىلەرگە نىسبەتەن «كۆيۈپ قېلىش» پوزىتسىيىسىنى تۇتۇشى، باشقىلار تەرىپىدىن «يېڭىلىق» دەپ قارالغان نەرسىلەرنى ئۆزىدىمۇ بارلاشتۇرۇشى، ئۆزىدە يوق ئىلغار بىلىم، تېخنىكىلارنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىنىڭكىگە ئايلاندۇرۇشى لازىم. بولمىسا «قويچى كېچىك ئىزدىگۈچە تۆگىچى سۈدىن ئۆتۈپ بولىدۇ».

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئاتا-ئانىلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىنى تەربىيىلىشى، كىچىك ۋاقتىدىن تارتىپ بىلىم ئىگىلىتىش، جەمئىيەتكە يارامللىق ئادەم قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىش قاتارلىق مەسىلەر ئۈستىدە كەڭ توختالغان، لۇتپۇللا مۇتەللىپ (1922 — 1945) «ياشلىق، ئۆگەن» دېگەن شېئىرىدا: «ئىلىم - مۆجىزىلەرنىڭ سىرىنى ئاچقۇچى، بىر كۈن ياشاش ئۈچۈن ئون يىل ئوقۇ»، «ئىلىم-ھارماس، مەرد ئادەمنى ياقلايدۇ، نادانلىقنىڭ كۆزىدىن ھەر قاچان غايىب بولۇپ تۇرىدۇ»، «دەۋرگە يېڭىلىنىڭ يېڭىسى ئامراق بولىدۇ» شۇڭا «ئوبدان ئويلان، ئوبدان پىكىر قىل»، «ئەگەر ئادەم بولۇش دۇلدۇلىغا يۈگەن سالمىساڭ، بىر كۈنى قاراڭغۇ دىل چۆلىگە چۆكۈپ كېتىسەن» دېگەن. ئوت يۈرەك ۋەتەنپەرۋەر شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر (1901 — 1933) ئۆز زامانىسىدىكى ساۋاتسىزلىق، بىلىمسىزلىك تۈپەيلىدىن كېلىۋاتقان نادانلىق، ئەخمەقلىق ۋە بالايىئاپەتلەر ئۈستىدىن شىكايەتلەر قىلىپ ھەسرەتلەنگەن. ئۇ: «ئىلىمنىڭ ئىجتىھاتىغا كۆڭۈل قويمىدۇق. ئوقۇساقمۇ، ئوقۇتساقمۇ بەربىر سېغىز چاينىشتىن قۇتۇلالمىدۇق»، «ئىلىم-پەنگە يۈرۈش قىلغانلار

كشى بوينىغا تۇمار قىلىپ ئېسىۋېلىش لازىم بولۇپ قالدى. هازىرقى دۇنيا ئىنسانلارنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئوبدان تونۇۋالمىغان دۇنياسى. ئۆزىنى تونۇش — ئۆزىنى توغرا، ئەينەن كۆرۈش، ئۆزىنى ئۆزى ئالدىماسلىق ئەھۋالىنى داۋاملىق تەكشۈرۈپ تۇرۇش، بۇ ئارقىلىق ئۆزىگە ئۆزى نومۇر قويۇش دېمەكلىكتۇر. سېلىشتۇرۇش — ئۆزىنى تونۇشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى. بۇنىڭدا ئۆزى بىلەن شەيئىلەر تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدا سېزىلىۋاتقان پەرقلەرنى تېپىپ چىقىش ئىنتايىن مۇھىم. ئەتراپىدا نېمە ئىشلار يۈز بېرىۋاتىدۇ؟ ئۆزىگە قانداق تەلەپ قويۇش كېرەك؟ مۇشۇلارنى مۇھاكىمە قىلىش لازىم. ئىنسانىنىڭ يەر يۈزىدە بولۇۋاتقان ئۆزگىرىشلەرگە قاراپ: نېمە قىلىشىم كېرەك؟ دېگەن سوئالنى قويۇشنى بىلەلىگەن چېغى ئونىڭ مۇۋەپپەقىيەتكە قاراپ ماڭغانلىقىنىڭ تۇنجى قەدىمىدۇر.

قەدىمكى زاماندا باۋدىك ئاتلىق بىر ئاشپەز بولۇپ، ئۇ، مەخسۇس پادىشاھ لياڭخۇينىڭ ئاش-تامقىنى ئېتىدىكەن. ئۇ، دەسلىپىدە كالا سويۇشنى بىلمەيدىكەن. كېيىن كالا سويۇشقا شۇنداق ئۇستا بولۇپ كېتىپتۇ. بىر كۈنى پادىشاھ ئونىڭ كالىنى شۇنداق چەبدەسلىك بىلەن سويۇپ بولغانلىقىنى كۆرۈپ هەيران قالغان هالدا: «سىز بۇ هۈنەرنى قانداقچىسىغا ئىگىلىۋالدىڭىز؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇ: «مېنىڭ قىزىققىنىم كالا سويۇشنىڭ قانۇنىيىتى. دەسلەپتە كالا سويغان ۋاقتىمدا كۆز ئالدىمدا تۇرغىنى يوغان بىر پۈتۈن كالا بولۇپ، قەيسەرلىگە پېچاق سۇرۇشنى بىلمەيتتىم. ئۇچ يىل ئوتكەندىن كېيىنكى بۇگۈنكى كۈندە كۆز ئالدىمدا تۇرغىنى پۈتۈن بىر كالا ئەمەس، پارچىلانغان گۆش بولدى. هازىر مەن كالىنى كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ ئەمەس ئەقلىم بىلەن بايقاپ سويىدىغان بولدۇم. بەش ئەزايىمنىڭ رولى قالماي روهىي هالىتىم ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتتى. هازىر كالا سويۇش ماڭا يادا

كۈندىكى ياشلار ئىچىدە بولۇپمۇ، شەھەرلەشكەن ۋە يېرىم شەھەرلەشكەن ياشلار ئىچىدە ئۆزىنىڭ تەبىئىي قىممەت ئۆلچىمىنى يوقىتىپ، يۇقىرى ئىستېمال قوغلىشىپ دوراپچىلىق بىلەن ئاستا خاراكتېرلىك كېتىۋاتقان ئارزۇغا قانماسلىق ۋەسۋەسىسى ئىچىگە چۆكۈپ كېتىۋاتقانلار ئاز ئەمەس.

5. ئۆزىگە قاتتىق تەلەپچان بولۇش. ئىنسان ئۆزىگە بالا چاغلىرىدا قويغان تەلەپلىرىنى چوڭ بولغان چاغدىمۇ داۋاملىق قويۇپ تۇرۇش لازىم. بىر ئادەم ئۆزىنىڭ كۆزلىگەن ئىشلىرىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنى ئويلىسا ئالدى بىلەن ئۆزىنى ئۆزى ئوبدان چۈشىنىشى، ئۆزىنىڭ قانداق ۋە قانچىلىك ماتېرىيال ئىكەنلىكىنى بىلىشى، ئىشنى چوقۇم ئۆزىنىڭ ئىقتىدارى يەتكەن يەردىن باشلىشى كېرەك. مۇۋەپپەقىيەت قازانغۇچىلار كۆپىنچە ھاللاردا ئۆزى بىلەن باشقىلارنىڭ تونۇش مەسىلىسىدىكى پەرقلەرنى ئۆتكۈرلۈك بىلەن كۆزىتەلەيدۇ ھەمدە ئۆزىنى تونۇيالىشىدىكى سىرنىڭ نەدىلىكىنى سەزگۈرلۈك بىلەن سېزەلەيدۇ.

«لاۋزى» نىڭ 33-بابىدا: «ئۆزگىنى بىلگەنلەر ئەقىللىكلەردۇر، ئۆزىنى بىلگەنلەر دانىشمەنلەردۇر. ئۆزگىنى يەڭگەنلەر كۈچتۇنگۇرلەردۇر، ئۆزىنىڭ نۇقسان، ئەيىبلىرىنى يەڭگەنلەر قۇدرەتلىكلەردۇر» دەپبىلگەن(35). بۇنىڭدا ئۆزگىنىمۇ بىلىش، ئۆزىنىمۇ بىلىش مەسىلىسى سۆزلەنگەن، ھەممىدىن بەكرەك ئۆزىنىڭ نۇقسان-ئەيىبلىرىنى ۋاقتىدا بايقاپ ئۇنى تۈگىتىپ ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ قۇدرەتلىك بولۇشنىڭ يولى ھەم مۇھىملىقى كۆرسىتىلگەن. قەدىمكى يۇنانىدا بىر چېركاۋنىڭ ئالدىغا: «ئۆزىڭنى ئۆزىڭ ئوبدان تونۇۋالغىن» دېگەن سۆز يېزىپ قويۇلغان بولۇپ، پەيلاسوپ سوقرات باشقىلارنى داۋاملىق مۇشۇ سۆزنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق تەربىيىلىگەنىكەن. ھازىر بۇ ھېكمەتنى ھەربىر

كۆيۈنمەيدىغان كىشى يوق» دېگەنده. شۇڭلاشقا ئىنسان راستچىللىقتىن چەتنەپ ئۆزىنى گوللايدىغان ساختا ئىشلار بىلەن شۇغۇللانماسلىقى كېرەك. راستچىل ئادەمنىڭ كۆزى مەسىلەرنى ئۆز ئەينى بويىچە توغرا كۆرىدۇ، شەيئىلەرنى توغرا كۆزىتىدۇ، مۇبالىغە قىلمايدۇ. يىللار داۋامىدا ئېگىمزغا سىڭىپ كېتىپ ئادەتكە ئايلىنىپ قېلىۋاتقان نۇرغۇن ساختا نەرسىلەر بار. بىر مەزگىل راست گەپ قىلىشقا بولمىغاچقا، كىشىلەر كۆڭلىدە قىلماقچى بولغان گەپلىرىنى قىلالمىغانلىقتىن، گەپمۇ سۆيەت ئۆزگىرىشىدىن سان ئۆزگىرىشىگە قاراپ تەرەققىي قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئەگىتمە گەپ، ياسالما گەپ، چىرايلىق گەپ، ساختا گەپلەر پەيدا بولۇپ، يالغان گەپ قىلىدىغانلار ۋە يالغانىنى راست دەيدىغانلار ئاۋۇپ كەتتى. مەلۇم دائىرىدىن ئېيتقاندا، ھازىرقى بەزى گەپلەرنىڭ كۆپلۈكى، تېتىقسىزلىقى، مەزمۇنسىزلىقى، چىنسىزلىقى ئادەمنى تولىمۇ بىزار قىلىدۇ. بۇ گەپلەرنىڭ سۆڭىكى بىلەن گۆشى ئاللىقاچان بىر - بىرىدىن ئاجراپ كەتكەن، ئازراقمۇ يېپىشقاقلىقى يوق. ئىنسانىنىڭ ئەسلى تەبىئىتىدىن ئېيتقاندا، چىنلىق كىشىنىڭ كۆڭلىگە ياقىدۇ، ساختىلىق بەزىدۇربدۇ. ئەل رايى ساختىلىقنى ساۋايدۇ، چىنلىقنى خالايدۇ. شۇڭا خاتا ئىدىيۇى ئېقىمنىڭ تەسىرىدە ئاستىن-ئۈستۈن بولۇپ كەتكەن بۇ ھەقىقەتنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ساختىلىققا تەۋە نەرسىلەرنى ئۆز ئەينى بويىچە رەھىم قىلماي ئېچىۋېتىش كېرەك.

جاھاندىكى بارلىق غالىبلارنىڭ ھەممىسى ئىشنى ئالداش ۋە ئالدىنىشنى پەرق ئېتىشتىن، ئاندىن كېيىن رېئاللىقنى كۆزىتىش ئىقتىدارىنى يۇقىرىلىتىپ بېرىشتىن باشلىغان. ئىنسان ئۆزىنىڭ راستچىللىق بىلەن ئىشلەۋاتقانلىقىنى ياكى ئۆزىنى ئۆزى ئالداۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرۇشى كېرەك. پاكىتنى

بوپكه تتى، مەن كالا بەدىننىڭ تەبىئىي قۇرۇلمىلىرى بويىچە مۇسكۇللار ئارىسىدىكى چاكلارنى، ئۇگلەر ئارىسىدىكى بوشلۇقلارنى تېپىپ پىچاق سالىمەن، ھەممە ھەرىكىتىم كالىنىڭ ئەسلىدىكى بەدەن قۇرۇلۇشىنىڭ قانۇنىيەتلىرى بويىچە بولىدۇ» دەپتۇ (36).

جۇاڭزىنىڭ «باۋدىڭنىڭ كالا سويۇشى» دېگەن بۇ ھېكايىسى بىزگە بىرەر ئىشنى ئۆگەنمەكچى بولسا ئۇنى بىلمەسلىكتىن بىلىشكە بولىدىغانلىقى، بىلىش ئۇچۇن ئالدى بىلەن شەيئىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى ئىگىلەش كېرەكلىكى، ئىگىلەش ئۇچۇن ئۇزاققىچە جاپالىق ئۆگىنىش، ئويلاش، كاللا ئىشلىتىش ۋەمەشق قىلىش كېرەكلىكىدىن ئىبارەت بىر ھەقىقەتنى ئۇقتۇرىدۇ. بۇ سەھىپىمىزدە بىرەر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقماقچى بولغان ئەمما ئىرادىسىزلىك قىلغانلىقىدىن ئىشنىڭ ئۇنۇمى كۆرۈلمەيۋاتقان بۇرادەرلىرىمىزگە ئامېرىكىنىڭ پسىخولوگىيە پەنلىرى پروفېسسورى داننىس ۋېتلاسنىڭ مۇنۇ بىر ئېغىز سۆزىنى ئىنئام قىلىمىز. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «كۆچلۈك ئارزۇ ئادەمنى بەلكىم شۇ ئارزۇلىرىنى ئەمەلىيەت داۋامىدا سىناپ بېقىشقا ئالدىرىتىپ كۆرەڭگىلىتىپ قويۇشى ھەتتا ئايغا چىقىش ئارزۇسى ئۇنى ئارزۇلىرى ئىشقا ئېشىپ ئاي شارىغا چىقىۋاتقاندەك مەنزىرە ئىچىگە ئەكىرىپ كېتىشى مۇمكىن. لېكىن سىز ئەۋرىشىمگە ئوخشاش سوزۇلۇچان مەشقىنى داۋاملاشتۇرمايدىكەنسىز، ئۇ ھالدا ئاي شارىغا چىقىش ئۇياقتا تۇرسۇن ئاي شارى ئالەم كېمىسىنىڭ قويۇپ بېرىش سۇپىسىغىمۇ چىقالماسلىقىڭىز مۇمكىن» (37).

ئىنسان مۇۋەپپەقىيەت قازىنىمەن دەيدىكەن سەممىي ۋە راستچىل بولۇشى كېرەك. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تۇت ئېغىز سۆزى ئىچىدە ئۇچ ئېغىزى راستچىل بولۇشنى تەكىتلەيدۇ. ئۇنىڭ مېغىزى «ئادەم ئۇچۇن ئۆزىگە ئۆزىدىن ئارتۇق

توختايدۇ» ، «سەۋر قىلساڭ غوربدىن ھالۋا پۈتىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بار. ئادەم بارلىقىنى كۆڭلىگە پۈككەن ئىشنا تەقدىم قىلىپ بەرەر مەسىلە ئۇستىدە باش قاتۇرۇۋەرسە ئۇنىڭدىن چوقۇم نەتىجە ھاسىل قىلماي قالمايدۇ.

دىئالېكتىكىنىڭ قارىشىچە ، رىقابەتلەشكۈچىلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقىمۇ ، ئاجىزلىقىمۇ بولىدۇ. ئارتۇقچىلىق ۋە ئاجىزلىقلار مۇئەييەن شارائىت ئاستىدا بەلگىلىك ئۆزگىرىش ياسايدۇ ھەمدە ئاجىزلىقلىرى بارلار ئارتۇقچىلىقى بارلارغا ، ئارتۇقچىلىقى بارلار ئاجىزلىقى بارلارغا ئۆزگىرىپ قالىدۇ. بۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پىكرىچە «ئۆرلىگەن چۈشەر ، چۈشكەنلەر چىقار» دېگەنلىك. قۇش ئېگىز ئاسماندا پەرۋاز قىلىدۇ ، بېلىقلار كەڭ بىپايان دېڭىزدا ئۇزۇپ ئويناىدۇ. جاھاننىڭ ئېتىكى كەڭرى ، ئىقتىدارلىق بولۇشنىڭ يولى كۆپ. ئەگەر رىقابەتلىشۋاتقان بىر تەرەپ قاياق بازارنىڭ چوڭ رەستىسىنى ئىگىلىۋالغان بولسا ، يەنە بىر تەرەپ ئۇنىڭ بىلەن ئەتەي قېيىشىپ بازار تالاشماي قاياق بولسىغان ، كىچىكرەك بولغان كوچىلاردا سودا قىلسا ، كېيىنچە سەل-پەل ھاللىنىۋالغاندىن كېيىن ئاندىن چوڭ رەستىگە ئۆتسىمۇ بولىدۇ. بۇ ھەقىقەتەن گەرچە يالغۇز سودىغا قارىتىپ ئېيتىلغاندەك تۇرسىمۇ ، ئىقتىدارلىق بولۇشنىڭ باشقا يوللىرىغىمۇ باب كېلىدۇ ، بۇ «يوتقانغا بېقىپ پۇت سۇن» غانلىق دېيىلىدۇ. بۇنى بەزىلەر «تار يەردە ئاش يېگەن» لىك دەپ مەسخىرە قىلىپ «كەڭ يەردە مۇشت يېيىش» گە ئالدىرار. تارىختا مۇشۇنداق يوتقانغا بېقىپ پۇت سۇنۇپ ، تار يەردە ئاش يەپ يۇرۇپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغۇچىلار بىلەن يوتقانغا بېقىپ پۇت سۇنماي ، كەڭ يەردە مۇشت يېيىشكە ئالدىراپ ، تارىخ سەھنىسىدىن يوقالغانلار ئاز ئەمەس. بۇ ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىدىن چىقىرىلغان يەكۈن ، ئۇنى ئەينەك قىلماي بولمايدۇ. ئىشنىش كېرەككى ، يوتقان ئۇزۇن

بۇرمىلاشتىن ياكى ئۆزىنى ئالداشتىن قولغا كەلگەن مۇۋەپپەقىيەت ئاتالمىش يالغان مۇۋەپپەقىيەتتۇر. ئۇ تېگى-تەكتىدىن ئالغاندا تاسادىپىيلىقنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۆمرى قىسقا، ھەقىقىي مۇۋەپپەقىيەتنىڭ يولى راستچىللىقتىن ئۆزىنى قاچۇرمايدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەپەككۇرىچە، دۆلەت راستچىللىق، سەمىمىيلىك ۋە تۆزۈمۈك بىلەن ئۆرە تۇرىدۇ؛ يالغانچىلىق، ساختىلىق، ئەگرىلىك بىلەن قىغىنىدۇ. بارلىق غالىبلار مانا مۇشۇ ئالدىنقى ئۇچ شەرتنى، بارلىق مەغلۇبىيەتچىلەر كېيىنكى ئۇچ شەرتنى ئادا قىلغان. راستچىللىق بىلەن ساختىلىقنى پەرق ئېتىشكە قادىر كىشىلەر ئۆزى بىلەن باشقىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى تېپىپ چىقىشقا ماھىر كېلىدۇ. ئۇلار ئۆزىنىلا چۈشىنىپ قالماي باشقىلارنىمۇ چۈشىنىدۇ، ئىنسان ئۆزىگە تەلەپچان بولۇشتا ئەنە شۇنداق كىشىلەرنى ئەينەك قىلىش كېرەك.

مۇزى: «ئالىجانابلار سۇنى ئەينەك قىلمايدۇ، ئادەمنى ئەينەك قىلىدۇ. سۇنى ئەينەك قىلغاندا ئۆزىنىڭ قىياپىتىنى كۆرگىلى بولىدۇ، ئادەمنى ئەينەك قىلغاندا ئۆزىنىڭ خەيرلىك ياكى شۇم پېشانە ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ» دېگەن. تاكى تەيزۇك ۋېپي جىمك ۋاپات بولغان ۋاقىتدا ئۆزىنى توختىتىۋالالماي يىغلاپ تۇرۇپ: «ئادەم مىسنى ئەينەك قىلسا ئۇستىبېشىنى تۈزەشتۈرەلەيدۇ، تارىخنى ئەينەك قىلسا گۈللىنىش بىلەن مۇنەۋەرز بولۇشنى كۆرەلەيدۇ، ئادەمنى ئەينەك قىلسا پايدا بىلەن زىياننى بىلەلەيدۇ. ۋېپي جىمك ئۆلۈپ كېتىپ مەن بىر ئەينەكنى ئايرىلدىم» دېگەن(38) قەدىمكىلەرنىڭ بۇ ئىبرەتلىك ھېكايىسى مەنىلىك سۆزلىرى بۈگۈنكى ئادەملەرنى ئۇچۇنمۇ ئوخشاشلا قىممەتلىكتۇر.

6. يوتقانغا بېقىپ پۇت سۇنۇش. ئۇيغۇرلاردا «كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس»، «سەۋەب قىلساڭ سېۋەتتە سۇ

هەسەت بىلەن ھەسەتكە قارشى تۇرۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا داۋام قىلىدۇ. ھەسەتتىن خالىي جاي، ھەسەتتىن خالىي ئىنسان بولمايدۇ ۋە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. پەزىلەت ئىنگىسىدە ۋىجدان بولسا ھەسەتخورىدا شەيتان بولىدۇ. ھەسەتخورنىڭ شەيتانلىرىنى پەزىلەت ئىگىسىنىڭ ۋىجدانلىرى بىلەن يوق قىلغاندا ساختىلىقنىڭ پەردىلىرى كۆتۈرۈلۈپ ئادالەت يورۇيدۇ. ئادەم ئۆز نەپسىدىن كېچىپ ئەل نەپسىنى كۆزلىگەندە ھەقىقەتكە يېقىنلىشىدۇ ھەم دىلى نۇرلىنىپ ھەسەتسىز بولىدۇ؛ ئۆز نەپسىگە بېرىلىپ ئەل نەپسىنى ئۇنتۇغاندا ھەقىقەتتىن يىراقلىشىدۇ ھەم دىلى قارىداپ ھەسەتخور بولىدۇ. بۇ سەھىمزدە ئالاھىدە تەكتلىنىدىغىنى شۇكى، ھەربىر ئاق كۆڭۈل كىشى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئۆز نەپسىنى دېگەنلەر كۆيۈمچان ئەر ئەمەس، ئەل نەپسىنى دېگەنلەر كۆيۈمچان ۋە چىن كىشىدۇر» دېگەن ھېكمىتىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇمۇمنىڭ مەنپەئىتىنى دەپ شەخسىي مەنپەئەتتىن ۋاز كېچىش، شەخسىيەتچىلىكنىڭ ۋۇجۇدىدىن تۆرەلگەن «ھەسەت» دېگەن راكىنى يوقىتىپ، ئۇمۇمىيەتچىلىكنىڭ ۋۇجۇدىدىن تۆرەلگەن پەزىلەتنى تۇغ قىلىپ تىكلەش كېرەك. بىلىش كېرەككى، ئىنسان ئالدى بىلەن ئۆزى ھەسەتخور بولماسلىق، ھەسەتخورنى ئۆزىگە يېقىن تۇتماسلىق، ئۇنى كوچىدىن ئوتكەن چاشقاننى ئۇر-ئۇر قىلغاندەك قىلۋېتىش، لىن چۈك مەشقاۋۇلنىڭ تاغتۇرا سەركەردىسى ئاق يەكتەكلىك ۋاڭ لۇنىنى جازالىغىنىدەك جازالاش كېرەك.

8. ئۆزىگە ئۆزى ھەيكەل تىكلەش. ئادەمنىڭ باشقىلارغا بېرىدىغان تەسىرى ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ئوبرازىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ، كونكرېتنى مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ باشقىلارغا كۆرۈنۈش ئۈچۈن يارىتىلىدۇ. بىر ئادەمنىڭ ئوبرازىنىڭ قانداق بولۇشى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئۇنىڭغا بولغان باھاسىغا شۇنداقلا

بولسا پۈتنى ئۈزۈن سۇنۇش، قىسقا بولسا قىسقا سۇنۇش، كالته يوتقانغا ئۈزۈن پۈت سۇنۇپ پۈتنى توڭدۇرۇپ قويماسلىق، ئۆكۈز بىلەن تەڭ ئەمەس تۇرۇپ بوي تالاشقان پاقىغا ئوخشاش يېرىلىپ كەتمەسلىك كېرەك.

7. ھەسەتخورلۇق بىلەن ئېلىشىش. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھەسەتخورلۇقنى «تەپىزلىك» دەپ ئاتايدۇ. ئۇ، ھەسەتخورلۇق ئىللىتىنىك ساقايماس، داۋاسى يوق بىر كېسەل ئىكەنلىكىنى، ھەسەتچىلەرنىڭ ئۆزىنى ئۆزى يەپ سىزىپ كېتىدىغانلىقىنى، ھەسەتخورلارنىڭ خانلارنىڭ دەرگاھىدا كۆپەڭ بولىدىغانلىقىنى، ھەسەت قەيەردە بولسا ئۇرۇش قوزغىلىدىغانلىقىنى، شۇڭا ئىنسان ھەسەتتىن خالىي ياشاش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ھەسەتخورلۇق پەزىلەت بىلەن ھەدىيەتنىڭ دۈشمىنى، ناۋادا دىيانەت ئۆرلەيدىكەن، ئۇ كۆڭۈلنى يېغىر قىلىپ شۇملۇق قىلىدۇ. ئۇ — ھەدىيەتكە تۇزاق، كىمدە ھەسەت بولىدىكەن، ئۇ ئالىم بولسۇ پەزىلەت ۋە خىسلەت ئۇنىڭدا ئۈزۈن تۇرمايدۇ. ئەگەر ئادەمنىڭ ئىچى تار بولسا ئۆزىدىن ئەقىللىك، قابىلىيەتلىكلەرنى پاتقۇزماس بولىدۇ، ئۇنىڭغا ھەرقانداق ئالىي دورىمۇ، مۇڭەسسەمۇ كار قىلمايدۇ. بۇگۈنكى كۈندىكى ھەسەتخورلۇقنى ئالدى بىلەن ئەمەلدارلار جامائىتىنىڭ پائالىيەت سورۇنىدىن، ئالىم، يازغۇچى، شائىرلارنىڭ ئىجادىيەت مۇنبىرىدىن، سودىگەر تىجارەتچى، كەسپىي ئائىلىلەرنىڭ سودا بازارلىرىدىن، مەدەنىي مەشغۇلات، تەنتەربىيە مەيدانلىرىدىن، دىن ئەھلىنىڭ مەسچىت، خانىقا، مېھرابلىرىدىن، ئاۋامنىڭ توي-تۆكۈن، نەزر-چىراغ پائالىيەت سورۇنلىرىدىن ئۈچرىتىش مۇمكىن.

قىسقىسى، ھەسەتخورلۇق جەمئىيەتنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە ۋابا كېسىلىدەك تارقالغان. ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشى

تاشقى كۆچنىك زەربىسىگە ئۇچراش نەتىجىسىدە ئۇنىڭ يوقلىشىنىڭ تېزلەشكەنلىكىگىلا ئوخشايدۇ. ئەمما بۇ تاسادىپىي سەۋەب بولۇپ، بىردىنبىر سەۋەب يەنىلا شۇنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مېخانىزملارنىڭ كارىدىن چىقىپ كونىراپ كەتكەنلىكىدىن بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا كېسەل بولۇپ قالمىسۇ، تاشقى كۆچنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىمىسۇ ئوخشاشلا يوقلىپ كېتىۋېرىدۇ. بەزى مەدەنىيەت يەر شارىدىن مەڭگۈ يوقلىپ كېتىدۇ. بەزىلىرى گەرچە يوقالمىسۇ، ياشىنىپ قالغان ئادەمنىڭ ھالسىزلانغىنى، بېلىقنىڭ دورا يەۋالغىنى ۋە يۈك ماشىنىسىنىڭ داۋانغا ئېسىلىپ قالغىنىدەك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ، بەزى مەدەنىيەت بىر زېمىندا پەيدا بولسىمۇ، باشقا بىر زېمىندا چېچەكلەپ مېۋە بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن باشقا بىر يېڭى مەدەنىيەت بارلىققا كېلىدۇ.

بىر مەدەنىيەتنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى باشلامچىلىق رولى دېگەندە، جۇغراپىيىلىك مۇھىت، ئاھالىسى، ئىشلەپچىقىرىش شەكلى يەنى مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇنىڭ جەمئىيىتىنىڭ ھەۋجۇت-مەۋجۇت ئەمەسلىكى قاتارلىق بىرقانچە ئاساسلىق شەرتلەرنى ئادا قىلغان بولۇشى كېرەك. شۇڭلاشقا بىر مىللەت، بىر خەلق ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرىنى ئەستايىدىل يەكۈنلەپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆينىغان ئاكتىپ ۋە پاسسىپ رولىنى ھەققىي تونۇپ يېتىش ئاساسىدا زامانىۋى مىللەت ۋە خەلق بولۇپ يېتىلىش ئۆيغۇسىنىڭ رويابقا چىقىشى — خەلقنىڭ ئۆزىگە ئۆزى ھەيكەل تىكلىشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ.

ئەينى زامانلاردا ئۇيغۇرلار ئالەمگە مەشھۇر «يىپەك يولى» نىڭ مۇھىم تۈگۈنىدە تۇرۇپ، چىن كارۋانلىرىغا يول باشلىغۇچى بوپتىكەن. كېيىنكى ۋاقىتقا كەلگەندە ئۇلارنىڭ ھەيكىلىنى كىشىلەر ياساپ چىقتى. شىئەن شەھىرىدە بىر

ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى - بولماسلىقىغا بۇ ئاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

بىزنىڭ بۇ يەردە دېمەكچى بولغىنى «ھەيكەل تىكلەش» — قانداقتۇر ساكىيامونى زامانىدىكىگە ئوخشاش ھەيكەل تىكلەپ كۈجە كۆيدۈرۈپ سەجدە قىلىش ئەمەس بەلكى ئەكسىچە، ھازىرقى زامانداغى خەلقنىڭ مۇنەۋۋەر ئوبرازلىرىنى ھەرقايسى ساھەلەردە تىكلەش دېگەنلىك.

دۇنيا تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئۇزاق جەريانىدا، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيىتى ئۆزئارا بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەمما ھەرخىل ئوبيېكتىپ شارائىللارنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن مەلۇم بىر مىللەت مەلۇم بىر تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدا نىسبەتەن ئىلغار بولۇشى، باشقا مىللەتلەرگە كۆپرەك تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن، ھەتتا باشقىلارنىڭ نەرسىلىرىنى قوبۇل قىلغان بولۇشى مۇمكىن. تارىخ تەرەققىي قىلىپ بىر يېڭى باسقۇچقا بارغاندا، قالاق دەپ قارىلىۋاتقان مىللەت ئىلغار دەپ قارىلىۋاتقان مىللەتنىڭ ئورنىنى ئىگىلىشى، ئىلغار بولۇپ كېتىشى مۇمكىن. مانا مۇشۇ جەريانىدا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى بىلەن زاۋاللىققا يۈزلىنىشى ئوتتۇرىسىدا بىر تەڭپۇڭسىزلىق بارلىققا كېلىدۇ.

ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىياتى بىر خىل تەبىئەت تارىخىي جەريانى بولۇپ، ھەرقانداق بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققىي قىلىش ۋە يوقىلىش جەريانى بولىدۇ. ئۇ، تېخىمۇ ئىلغار بولغان مەدەنىيەتنى تەرىپىدىن يوقىتىلىدۇ. بۇنىڭغا گەپ كەتمەيدۇ. بۇنى ھەرقانداق بىر ئىزادىمۇ ئۆزگەرتىۋېتەلمەيدۇ. ئۇ بىرەر مەدەنىيەت، نەزەريە، تەلىمات ياكى شەخسلەرگە ئەك ئاخىرقى ئومۇمىي مەسئۇلىيەتنى ئۇستىگە ئالغۇزالمايدۇ. ئۇ خۇددى بىر ئورگانىنىڭ جىسمىنىڭ مەلۇم يىرىدە كېسەل پەيدا بولۇشى ياكى بىرەر

مۇقىملاشتۇرۇلۇپ، قەلەمگە ئېلىنغان يازما ئادەت ۋە يېزىق بىلەن مۇقىملاشتۇرۇلماي قەلەمگە ئېلىنمىغان يازمىسىز ئادەت دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئادەت قانۇنى — قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىلىق جەمئىيەت قانۇنچىلىقىنىڭ مۇھىم مەنبەسى، ئۇ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىلا شەكىللەنگەن. بىلىمزكى، يېزىق تېخى بارلىققا كەلمىگەن ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئادەت قانۇنى تۈزۈمى ئاستىدا ياشىغان بولىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئادەت قانۇننىڭ ساناپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ، خىللىرىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. لېكىن ئۇلاردا بىر ئورتاقلىق بولىدۇ. بۇ ئورتاقلىق تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. بىرىنچىدىن، قانۇن بىلەن دىننىڭ ئايرىۋېلىش ئاھايىتى تەس بولۇپ، ئادەت قانۇنىدا تەسەۋۋۇرنىڭ پۈراقلىرى تەبىئىي ھالدا قويۇق بولىدۇ. ھەر خىل پەرھەز قىلىنغان نەرسىلارغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا بېرىلىدىغان جازالارمۇ دىنىي خاراكتېرنى ئالغان بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، بۇنداق ئادەت قانۇنلىرىنىڭ ھاياتىي كۈچى ئىنتايىن قەيسەر، ئۆزگىرىشى ناھايىتى ئاستا بولىدۇ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىنسانلارنىڭ ھايات-ماماتلىق، ئېكولوگىيىلىك ۋە ئىقتىسادىي شارائىتلىرى ئىنسانلار مۇناسىۋىتىدىكى ھەرقانداق تەز سۈرئەتتە بولىدىغان ئۆزگىرىشلەرنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى چەتكە قاقاتتى. توپ-توپ بولۇپ ياشايدىغان ئادەملەر توپىنىڭ تەركىبى ناھايىتى چەكلىك، كۆز-قۇلاقلىرى ئېتىكلىك بولغاچقا، باشقا يەنە بىر ئادەملەر توپى بىلەن قويۇق ئالاقىسى بولمايتتى. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭدا قانۇن يېگىلاشتا ئالاھىدە بىرەر رولى بولىدىغان سىرتنىڭ سىڭىپ كىرگەن ئامىللىرى بولمايدۇ. ئۇچىنچىدىن، قانۇننىڭ دىنىي خاراكتېرى ئۇنىڭغا ئاخىرەت جازاسى ھەققىدىكى ۋەزىپىلەرنى يۈكلەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن كونا قائىدىلەرنى ساقلاپ قېلىشقا پايدىلىق بولغان ياكى ساقلاپ قالالايدىغان بىر شارائىت يېتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تۆگىچى بوۋاينىڭ كارۋانلارغا يول باشلاپ كېتىۋاتقان چوڭ بىر ھەيكەلتىراشلىرى تۇرغۇزۇپ چىققان. شىئەنگە بارغان جۇڭگولۇقلاردىن تارتىپ چەت ئەللىكلەرگىچە ئۇنىڭغا قاراپ ئۆتمەيدىغانلىرى يوق، بۇگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوبرازىنىڭ قانداق بولۇشى كەلگۈسىدىكى ھەيكەلتىراشلار ئۈچۈن قىممەتلىك دىتال بولۇپ قالىدۇ. شۇڭلاشقا ھەيكەل تۇرغۇزۇشمۇ، ھەيكەلتىراشلار ئۈچۈن سىما بولۇپ بېرىشمۇ ئوخشاشلا مۇھىم. بىر ئوبدان ھەيكەل ياخشى بىر گىگانت سىما بولغاندا پۈتۈپ چىقىدۇ ھەم كىشىلەر تەرىپىدىن مەڭگۈ ئۇلۇغلىنىدۇ. مەسىلىنىڭ تۈگۈنى ـ ئۆتمۈشنىڭ ھەيكىلىدىن كۆرە، بۇگۈننىڭ ھەيكىلىنى تىكلەشتە.

ئالتىنچى، ئۆتمۈش ھەققىدە گەپ قىلىش ـ قەدىمكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئەمەس بەلكى ئەجداد لىرىـ
مىزىنىڭ ئېسىل مىللىي ئەنئەنىلىرىگە تەنقىدىي
ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى
بۇگۈنكى رېئاللىققا خىزمەت
قىلدۇرۇش ئۈچۈندۇر.

كىتابىمىزنىڭ 2ـ ۋە 6ـ بابلىرىدا ئۇيغۇرلاردا «قانۇن» نىڭ پەيدا بولۇشى، «قانۇن» دېگەن ئۇقۇمنى بارلىققا كەلتۈرۈۋاتقان مەنبە شۇنداقلا، ئۇيغۇرلاردا قانۇننىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەۋرىگىچە يازمىسىز ئادەت شەكلىدە بولۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەۋرىگە كەلگەندىلا ئاندىن قەلەمگە ئېلىنغانلىقى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتتۇق.

ئادەت قانۇنى ـ ئۇ قەلەمگە ئېلىنمىغان قانۇننىڭ بىر خىلى بولۇپ، دۆلەت رۇخسەت قىلغان ھەمدە قانۇنىي ئۈنۈمگە ئىگە بولغان ئادەتلەرگە ئېيتىلىدۇ. ئادەت ـ يېزىق بىلەن

مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىمىز.

بۇ يەردە دېيىلۈاتقان قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگىلىكى ئاتاقتىكىلا ئىش بولۇپ، ئۇ، ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇنلاردا قوللىنىلغان «مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىپ، مىراسخورنىڭ ئۆلگۈچى ھايات‌لىقىدا ئۇنىڭغا قالدۇرۇپ كەتكەن مال-مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولىدىغانلىغا ئوخشاش ئۇ خىلدىكى قانۇن مۇناسىۋەتلىدىكى ۋارىسلىق قىلىشنى كۆرسەتمەيدۇ. يەنى بۇ، مال-مۈلۈككە بولغان ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ سۈبيېكتىسى ھەرقانچە ئۆزگەرسىمۇ، مال-مۈلۈكنىڭ سانى، تەۋەلىكى ۋە ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلار تەۋرىمەيدۇ، دېگەنلىك. بىزنىڭ «ۋارىسلىق قىلىش» دېگەن ئاتالغۇنى بۇ يەردە ئىشلىتىشىمىز پەقەت ئىلگىرى-كېيىنلىك ۋاقىت مۇناسىۋىتىگە ئىگە يېڭى قانۇنلارنىڭ كونا قانۇنلارنى ئىنكار قىلىشىنىڭ دىئالېكتىكىلىق ئىنكار قىلىش ئىكەنلىكىنى، قانۇنلار تەرەققىياتىنىڭ ئىزچىللىققا ئىگىلىكىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشنىلا مەقسەت قىلىدۇ.

دىئالېكتىكىلىق ئىنكار قىلىش — يېڭى شەيئىلەرنىڭ كونا شەيئىلەرگە قوللانغان «مېغىزىنى ئېلىۋېلىپ شاكىلىنى تاشلاش» سىياسىتى بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەم خاتىمە بېرىش، ھەم قوبۇل قىلىش مەۋجۇت. يېڭى شەيئىلەر كونا شەيئىلەرگە خاتىمە بەرگەندە، كونا شەيئىلەرنىڭ كونىلىق خاراكتېرىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىدۇ، بۇ يېڭى شەيئىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى ھەل قىلغۇچ ھالقا. يېڭى شەيئىلەر كونا شەيئىلەرنى تۈپتىن ئىنكار قىلىش شەرتى ئاستىدا ھامان كونا شەيئىلەردىكى يېڭى شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتىدا ئاكتىپ رولى بولىدىغان ئامىللارنى قوبۇل قىلغان بولىدۇ. بۇ شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ ئۆزۈلۈپ قالماي داۋاملىشىنى تولۇقلاپ بارىدۇ. بۇ تەبىئىي ئىزچىللىقتۇر. جاھاندىكى بارلىق شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات

مانا مۇشۇنداق ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ ئادەت قانۇنلىرى ناھايىتى مۇستەھكەم بولىنىپ بارىدۇ، ھەتتا ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەرگىچە يەنى بۈگۈنكى كۈنگىچە ئۆز پېتىچە ياكى ئۆزگەرگەن ياشقا شەكىللىرى بىلەن يېتىپ كېلىدۇ. تۆتىنچىدىن، تارىخىي شارائىتلار بىزگە مۇشۇ ئادەت قانۇنى تۈزۈمى ۋە شۇ قانۇنلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆزىدىن بىر دەرىجە ئۈستۈن تۇرىدىغان قانۇن-تۈزۈملەر بىلەن ئۇچراشقان چېغىدا مەيدانغا كېلىدىغان ۋە كەلگەن ئاقىۋەتنىڭ ئېغىرلىقىنى كۆرۈشىمىزگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

قەدىمكى زامانىنىڭ ئادەت قانۇنلىرىدا تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدىغان مۇھىم بىر نۇقتا بار. ئۇ بولسىمۇ شۇ قانۇنلارنىڭ ھازىرغا قەدەر تىرىك ياشاۋاتقان كىشىلەر تەرىپىدىن ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەتبىقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىدا، بىز ئۇنى ھەرقانچە توسۇپ چەكلىسەكمۇ، بەرىبىر ئۆزىنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە ھەرىكەت قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئۇنى ناھايىتى ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلىش لازىم.

ئەجدادلارنىڭ ئىسىل مىللىي ئەنئەنىلىرىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى بۈگۈنكى رېئاللىققا خىزمەت قىلدۇرۇش — ھەم نەزەرىيە مەسىلىسى، ھەم ئەمەلىيەت مەسىلىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا قەدىمكىگە ئەھمىيەت بېرىپ ھازىرقىغا سەل قاراشقىمۇ، ھازىرقىغا ئەھمىيەت بېرىپ قەدىمكىگە سەل قاراشقىمۇ بولمايدۇ.

ھەممىزگە مەلۇم، قانۇن سىنىپىيلىققا ئىگە، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەنە ۋارىسلىققىمۇ ئىگە. قانۇننىڭ سىنىپىيلىققا ئىگىلىكى نەزەرىيە جەھەتتىن ھەل قىلىنىپ بولغان مەسىلە، قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگىلىكى بولسا، ھەل قىلىنۇاتقان مەسىلە. شۇڭا بۇ يەردە نۇقتىلىق ھالدا قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگىلىكى

خۇددى يۇقىرىقىدەك «قىلچە پەرۋا قىلماسلىق پوزىتسىيىدە تۇرۇپ بىراقلا بىكار قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ»، پەقەت دىئالېكتىكىلىق قانۇنىيەتكە ئەمەل قىلغان ھالدا، تەنقىدىي ئۇسۇلنى قوللىنىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى مۇۋاپىق بولغان ئامىللارنى قوبۇل قىلغاندا، ئاندىن ئۇنىڭغا بولغان «ۋاردىسلىق قىلىش ياكى تاشلىۋېتىش» تىن گەپ ئاچقىلى بولىدۇ.

يېڭىنچا قىلغاندا، قانۇننىڭ ۋاردىسلىققا ئىگە ئىكەنلىكى كەينى-كەينىدىن ئۆزگىرىش ياساپ تولۇقلىنىۋاتقان قانۇن تەرەققىياتىنىڭ ئىزچىللىقىدۇر، يەنى بۇ — يېڭى قانۇنلارنىڭ كونا قانۇننىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى ئىنكار قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ھالدا، كونا قانۇنلاردىكى ئەقلگە مۇۋاپىق، ئىلمىي، ئاكتىپ بولغان ئامىللارنى تاللىۋېلىش، تەنقىدىي قوبۇل قىلىپ ھەم ئۇنى يېڭى قانۇن سىستېمىسىنىڭ ئورگانىك بىر تەركىبىي قىسمى قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. قانۇننىڭ ۋاردىسلىققا ئىگە ئىكەنلىكىگە بولغان بۇ چۈشەنچىمىزگە ئاساسلانغاندا، يېڭى قانۇن (سوتسىيالىستىك قانۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ كونا قانۇنغا بولغان ۋاردىسلىقى مەلۇم بىر تارىخىي تېپقا ياتىدىغان كونا قانۇننىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ قويغانلىقىمىزدىن دېرەك بەرمەيدۇ، ئۇنىڭ ئىلگىرىكى قانۇن ئۇنۇمىنى تىرىلدۈرگەنلىكىمىز بولۇپ ھېسابلانمايدۇ. قانۇننىڭ ۋاردىسلىققا ئىگىلىكى ھەققىدىكى بۇ ئۇقۇمنىڭ مەنىسى يېڭى قانۇننىڭ پەقەت كونا قانۇنلارنىڭ بەزى ئەقلگە مۇۋاپىق مەزمۇن ۋە شەكىللىرىنى تەنقىدىي قوبۇل قىلغانلىقىنىلا كۆرسىتىدۇ. بۇنداق قوبۇل قىلىش — يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇننىڭ ھەممە نەرسىنى قارا قويۇق قوبۇل قىلغانلىقى بولماستىن بەلكى ئۇنىڭ ئەسلىدىكى سىنىپىي ماھىيىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىپ، يېڭىچە بولغان سىنىپىي مەزمۇنلارنى ئۇنىڭغا كىرگۈزگەنلىكىدۇر.

ئۆزگىرىشى مانا مۇشۇ تەبىئىي ئىزچىللىق بىلەن غەيرىي ئىزچىللىقنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. ئۇ ھەم كونا شەيئىلەرنىڭ يېڭى شەيئىلەرگە تەرەققىي قىلىشىدىكى ئۆزگىرىش ھالقىسى، ھەم يېڭى-كونا شەيئىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى قىلىشنىڭ تۈگۈنى. ئۇ بارلىق شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتىدا ئۆزگىرىش بولغانغا ئوخشاش، كەينى-كەينىدىن ئۆزگىرىش قىلۋاتقان قانۇننىڭ تەرەققىياتىدىمۇ ئوخشاشلا شۇ غەيرىي ئىزچىللىق بىلەن تەبىئىي ئىزچىللىقنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتى ئىبارەت بولىدۇ. يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇننى ئىنكار قىلىشىمۇ تەبىئىي ھالدا ھەم خاتىمە بېرىش، ھەم قوبۇل قىلىش ئاساسىدىكى دىئالېكتىكىلىق ئىنكار قىلىشتۇر.

ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكىلىق ئىنكارنىڭ ئەكسىچە بولغان مېتافىزىكىنىڭ قارىشىچە، ئىنكار قىلىش — ئومۇمىيۈزلۈك تاشلۇۋېتىشتۇر، يىراقلا كېرەك قىلماسلىق، ھېچقانداق ئېھتىياجلىماسلىق ۋە ئازراقمۇ ۋارىسلىق قىلماسلىقتۇر. ئېنگېلس فېيېرباخنىڭ كېچىكىل پەلسەپىسىگە تۇتقان مېتافىزىكىچە ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ: «فېيېرباخ گېگىل سىستېمىسىنى بۈزۈپ تاشلىدى ھەمدە ئۇنى چورتلا تاشلۇۋەتتى. لېكىن ئۇنىڭ بىرلا خىل پەلسەپىنى جاكارلىشى خاتا بولدى. چۈنكى، ئۇ بۇ خىل پەلسەپىنى بويسۇندۇرالمىدى. مىللەتنىڭ مەنىۋى تەرەققىياتىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن گېگىلنىڭ مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان ئۇلۇغ ئىجادىيىتىنى قىلچە پەرۋا قىلماسلىق پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ بىراقلا بىكار قىلۋېتىشكە بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئەسلى مەنىسى جەھەتتىن ﴿ساقلاپ قېلىش ياكى تاشلۇۋېتىش﴾ كېرەك. بۇ ئۇنىڭ شەكلىنى تەنقىدىي ھالدا يوقىتىش، لېكىن مۇشۇ شەكىل ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن يېڭى مەزمۇننىي ساقلاپ قېلىش كېرەك دېگەنلىكتۇر» دېگەنىدى(39). ئېنگېلىسنىڭ قانۇنلىرىغا قارىتامۇ

«ئەينەك قىلىش» تىن ئىبارەت ئىككى ئۇقۇمنى ئەدەبىيات-سەنئەت مىراسلىرىغا توغرا پوزىتسىيە تۇتۇش مەسىلىسىنى كۆزدە تۇتۇپ ئوتتۇرىغا قويغان. بىزچە بولغاندا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا پرىنسىپلىق پەرق يوق ھەم بىر-بىرىنى ئىنكار‌مۇ قىلمايدۇ. مۇشۇ ئۇقۇم بىلەن كونا قانۇنلارغا تۇتىدىغان پوزىتسىيىمىزنى ئىپادىلىسەك ھەرگىز خاتا بولمايدۇ.

«ئەينەك قىلىش» دېگىنىمىز — باشقىلارنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى ئەينەك قىلىپ، ئۆزىمىزنىڭ پايدا-زىيىنىغا سېلىشتۇرۇپ بېقىش دېگەنلىك. بىزنىڭ سوتسىيالىستىك قانۇن كونا قانۇنلارنى ئۆزىگە «ئەينەك قىلىش» كېرەك دېگەنلىكىمىز‌مۇ كونا قانۇنلار بىلەن سوتسىيالىستىك قانۇنلارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ، سوتسىيالىستىك قانۇنىنىڭ «پايدا-زىيىنى» - نى تونۇش كېرەك دېگەنلىكتۇر. بۇنىڭ سېلىشتۇرما قانۇنشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى بىر تېما ئىكەنلىكىدە شەك يوق. بۇنىڭدىن قارىغاندا، بىزنىڭ كونا قانۇنلارنى ئەينەك قىلىشىمىزدىن مەقسەت: بىرىنچىدىن، سوتسىيالىستىك قانۇن بىلەن بارلىق كونا قانۇنلارنىڭ سىنىپىي ماھىيىتىدىكى تۈپلۈك قارىمۇ قارشىلىقىنى ئېچىپ بېرىپ، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ئەۋزەللىكىنى ۋە كونا قانۇننىڭ چىرىكلىكىنى تونۇۋېلىش بولسا، ئىككىنچىدىن، سوتسىيالىستىك قانۇن بىلەن كونا قانۇنلارنىڭ تارىخىي باغلىنىشلىقىنى ئېچىپ بېرىشتىن ئىبارەت.

قىسقىسى، ئەينەك قىلىش بولمىسا، يېڭى-كونا قانۇنلارنىڭ سېلىشتۇرما تەتقىقاتىمۇ بولمايدۇ. ئەكسىچە، يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇنلارغا بولغان ۋارىسلىقى رەت قىلىنسا، يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇنلارنى ئەينەك قىلىشىمۇ ناھايىتى مۇھىم بولغان بىر مەقسەتتىن ئايرىلىپ قالىدۇ. ئەلۋەتتە، بىزنىڭ «ئەينەك قىلىش» ۋە «ۋارىسلىق قىلىش» دېگىنىمىز بىردەكلىككە ئىگە. ئەمما بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق

قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگە بولىدىغانلىقى ئۇقۇم دائىرىسىدىن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ يالغۇز ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلگەن ياكى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلمەيدىغان ئۆزىنىڭ قانۇنىي ئۇنۇمدارلىقىنى يوقاتقان كونا قانۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن يەنە كىيىنكى قانۇن بىلەن سېلىشتۇرغاندا، كونا قورمىغا تەئەللۇق بولغان ھەرقايسى دۆلەتلەردە ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قانۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، سوتسىيالىستىك قانۇنغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەيلى بۇرۇنلا ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلگەن ياكى ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان ئېكسپىلاتاتورلارنىڭ قانۇنلىرىنى ئالايلى، ھەممىسى كونا قانۇن كاتېگورىيىسىگە ياتىدىغان مەسىلە بولۇپ، سوتسىيالىستىك قانۇن تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلسا بولىدىغان دائىرە ئىچىگە كىرىدۇ.

ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگە بولىدىغانلىقى بارلىق ئىلمىي ئۇقۇملارغا ئوخشاش كىشىلەرنىڭ سۇبېيېكتىپ ئىرادىسىگە بويسۇنمايدىغان ئوبېيېكتىپ ئوبېيېكتنى يەنى قانۇن تەرەققىياتىنىڭ ئىزچىللىقىنى ئىنكاس قىلىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئېتىراپ قىلىش-قىلماسلىقىدىن قەتئىينەزەر قانۇننىڭ تەرەققىي قىلىشىدىن ئىبارەت قانۇنىيەت تەبىئىي ھالدا مەۋجۇت، بەلكى قانۇننىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ پۈتۈن جەريانىغا باشتىن-ئاياغ سىڭگەن بولىدۇ. قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن قانۇننىڭ سىنىپىيلىقى بىر بىرى بىلەن چېتىشالمايدۇ ئەمەس بەلكى دىئالېكتىكىلىق بىرلىككە ئىگە، ئەلۋەتتە.

ماۋزېدۇڭ «قەدىمكىلەرنىڭ ۋە چەت ئەللىكلەرنىڭ نەرسىلىرى بولسۇن، مەيلى فېئودالىلار سىنىپىنىڭ ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ نەرسىلىرى بولسۇن، بىز ئۇلارغا ۋارىسلىق قىلىشنى ۋە ئۇلارنى ئەينەك قىلىشنى ھەرگىز رەت قىلمايمىز» دېگەنىدى (40). يولداش ماۋزېدۇڭ «ۋارىسلىق قىلىش» بىلەن

بىرىنچى، «ئۇيغۇر»، «ئۇيغۇر قانۇنى»، «ئىسلام دىنى»، «ئىسلام قانۇنى» دېيىلگەنلەر تىلغا ئېلىنسىلا ھەممىسى باشقىلارغا بېقىنىدىغان كونا فورمىغا تەئەللۇق قىلىۋېتىپ قارا - قويۇق ئىنكار قىلىش، ئۇيغۇرلاردا قاچان قانۇن بولغان، بولغاندىمۇ ئاخۇنۇمنىك پەتۋاسىدىن ئىبارەتقۇ؟ ئۇنىك ۋارىسلىق قىلغۇدەك نېمىسى بار؟ دەپ قارايدىغان خاھىش. بۇ ئۇقۇملار ھەممىسى تارىخنىك مەھسۇلى، تارىخ ئۇلارنى يارىتقان، ئۇلارمۇ تارىخنى يارىتقان. باشقا مىللەتلەرنىك قانۇنى بولغانغا ئوخشاش ئۇلارنىڭمۇ قانۇنى بولغان. باشقا مىللەتلەرنىك ۋارىسلىق قىلىدىغان قانۇن ۋەسىقلىرى بولغانغا ئوخشاش ئۇلارنىڭمۇ نۇرغۇنلىغان ئېسىل قانۇن ۋەسىقلىرى بولغان. ئەنئەنە ۋە مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىشتا جاھاندا بىر ئورتاقلىق بار. يەنى ئۇ بولسىمۇ بىرەر مىللەتنىك ئاۋۋال باشقىلارنىڭكىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئاندىن ئۆزىنىڭكىگە ۋارىسلىق قىلىشى مۇمكىن ئەمەس، ئۇلارنىك ئەڭ ئوبدان چۈشىنىدىغىنى ئاۋۋال ئۆزى ئاندىن باشقىلار بولىدۇ. شۇڭا ئۇلار ھامان ئۆزىنىك مىراسلىرىنى باشقىلارنىڭكىدىن يۇقىرىراق ئورۇنغا قويىدۇ، ھامان ئۆزىنىك ۋارىسلىق قىلىشقا تېگىشلىك مىراسلىرىدىكى ئارتۇقچىلىقلىرىنى باشقىلارنىڭكىدىن ئۈستۈن سانمايۋ تۇرالمايدۇ. مانا بۇ مىللىي غۇرۇردۇر. مىللىي غۇرۇر ھەرقانداق بىر مىللەتتە بولىدۇ. ئەگەر مىللىي غۇرۇر بولمسا ئۇنى مىللەتپەرۋەر ۋە ۋەتەنپەرۋەر دېگىلى بولمايدۇ.

كۆپچىلىككە مەلۇم بولغاندەك، دۇنيادا ئومۇميۈزلۈك ھادىسە دەپ قارالغان قانۇننىك پەيدا بولۇشىغا مەنبە بولغان ئۆرپ - ئادەت — ئاساسلىقى شۇ بىر مىللەتنىك ماددىي تۇرمۇش، مەنئۇى مەدەنىيەت ۋە ئائىلىۋى ئىنكاھ قاتارلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىك ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى ئەنئەنىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ — ھەرقايسى مىللەتلەرنىك

يوق، بىرىنىڭ ئورنىغا يەنە بىرىنى دەسستىشكە بولىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. يۇقىرىدىكى «ئەينەك قىلىش» ئۇقۇمى توغرىسىدىكى چۈشەنچىگە ئاساسلانغاندا، ئۇ پەقەت كىشىلەرنىڭ كونا-يېڭى قانۇنلارنى بىر-بىرىگە ئوخشاشلاشتۇرۇپ كۆرۈشىدىكى سۇبيېكتىپ تىرىشچانلىقىنىلا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ھەرگىز قانۇننىڭ تەرەققىيات جەريانىدا يېڭى-كونا قانۇنلار ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان ئوبيېكتىپ تارىخىي باغلىنىشنى ئەكس ئەتتۈرمەيدۇ. گەرچە يېڭى قانۇنلارنىڭ كونا قانۇننىڭ بەزى مۇۋاپىق بولغان ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىشى «ئەينەك قىلىش» نىڭ مەقسىتى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇقۇمنىڭ ئوخشاش بىر ئوبيېكتىپ جەريانىنى ئوخشىغان ئالغان بولمايدۇ. «ۋارىسلىق قىلىش» دېگەن ئۇقۇم بولسا ئوندا ئەمەس. ئۇ، كەينى-كەينىدىن يەتكۈشلىنىۋاتقان يېڭى-كونا قانۇنلار ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان مەلۇم مۇقەررەر تارىخىي باغلىنىشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇنلارغا بولغان تەنقىد قىلىش، ئۆزگەرتىش ۋە قوبۇل قىلىش جەريانىنى يەكۈنچاقلىغان بولىدۇ.

قىسقىسى، قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگە بولۇشى دېگىنىمىز — كەينى - كەينىدىن يەتكۈشلىنىۋاتقان قانۇن تەرەققىياتىنىڭ ئىزچىللىقىنى يەنى يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇننىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى ئىنكار قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلغان، تاللىۋالغان ۋە تەنقىد قىلغان ھالدا ئۇنىڭدىكى ئەقلگە مۇۋاپىق، ئىلمىي، ئاكتىپ بولغان ئامىللارنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى يېڭى قانۇن سىستېمىسىنىڭ مۇھىم بىر ئورگانىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېسىل مىللىي قانۇن مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشتا مۇنداق ئىككى خىل خاھىشتىن ساقلىنىش لازىم.

پروفېسسورى ئەھمەد ئەمىن (1954-يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ تۈزلىرىنى غەرب «شەرقشۇناس» لىرى دەپ ئاتىشىۋالغان گولدزىخىر (Goldziher) (41) بىلەن سەندىرانا قاتارلىقلارنىڭ «ئىسلام قانۇنى رىم قانۇنىنى كۆچۈرۈش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن» دېگەن كۆزگە ئىلماسلىق چوڭچىلىق سەپسەتىسىگە قىلغان مۇئامىلىسىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئىش، خالاس.

تۈركىيە ئالىمى كاپسوغلو «(قۇتادغۇبلىك) ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» دېگەن ئەسىرىدە ئا. بۇمباجىنىڭ «قۇتادغۇبلىك» تە قەدىمكى يۇنانلىقلار تەسىرى بار، دېگەن قاراشلىرىغا زىت ھالدا: «ئىنسانىيەت ئېڭى باشقا بىر مەللەتتىكى ئوخشاش تەسەۋۋۇرلارغا يېتىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە. ئەگەر ھەر تەسەۋۋۇرنى بىرلا مەنبەگە باغلاپ قويۇش زۆرۈرىيىتىگە ئاساسلىنىدىغان بولسا يەر يۈزىدە مەسلەن، ئوخشاش غايە ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان پۈتۈن ئېتىقاد ۋە چۈشەنچىلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشاپ كېتىشى، ئوخشاش مەقسەتتە ئىشلەنگەن نۇرغۇنلىغان قورالларنىڭ ئوخشاش شەكىل ئېلىشى، دۇنيانىڭ ھەرقايسى بۇرجىكىدە ياشاپ تۇرغان ئىلمى خادىملارنىڭ ئىجادىيەتلىرىنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشاپ كەتمەسلىكى تەلەپ قىلىناتتى» دەيدۇ (42).

ئېلىمىزدە يېقىندا جاك شى، ۋۇ جۈگمىن قاتارلىق ياش ئالىملار مەيدانغا چىقىپ، «جۇاڭزى» بىلەن ھازىرقى زامان مۇددىرىنىزمنىڭ، كۈگزى تەلىماتلىرى بىلەن كاتولىك دىنىي تەلىماتلىرىنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل مۇھىتتا تۇرۇۋېتىپمۇ مەسلىگە بولغان قاراشلىرىدا بىر-بىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىۋالغانەكلا بىرلىككە كېلىپ قالغانلىقلىرىنى ئېنىقلاپ چىققىنىنى(43). ئىشىنىش كېرەككى، ئوخشىمىغان تەۋەلىكتە ياشاۋاتقان ئىنسانلارنىڭ دانىشمەنلىرى بىر-بىرى بىلەن تونۇشمايمۇ، بىر-بىرىگە تايانمايمۇ، بىر-بىرىدىن تەقلىد

ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىيات جەريانىدا تەدرىجىي شەكىل-
لەنگەن. ئۆرپ - ئادەت بىر مىللەتنىڭ ئورتاق پسىخىك
ھېسسىياتىنى ئىنكاس قىلىدۇ. ئۇ كەڭ ئاممىۋىلىققا، چوڭقۇر
ئىجتىمائىيلىققا ۋە نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە. ئۇ ھەرقايسى
مىللەتلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشاتقان ئىجتىمائىي مۇھىتىنىڭ
ھەم تارىخىي شارائىتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ
بارىدۇ. ئۆرپ - ئادەتنىڭ مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە تەسىرى
ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. بىر مىللەت ئۆزلىرىنىڭ باشقا مىللەتلەر
بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۆز ئۆرپ-ئادەتلىرىنىڭ باشقىلار
تەرىپىدىن ھۆرمەتلەنگەن-ھۆرمەتلەنمىگەنلىكى، دەپسەندە
قىلىنغان-قىلىنمىغانلىقى بىلەن ئۆلچەيدۇ. ئۆرپ-ئادىتى باشقىلار
تەرىپىدىن ھۆرمەتلەنگەن بولسا، ئۇلار بىلەن ئىناق ئۆتىدۇ،
ھۆرمەتلەنمىگەن بولسا ئىناقلىق بۇزۇلىدۇ، سۈركىلىش پەيدا
بولىدۇ، ھەتتا نىزا ياكى ئۇرۇش پارتلايدۇ. بۇنداق
ئىناقسىزلىقنىڭ سەۋەبىنى خورلانغۇچى ياكى دەپسەندە
قىلىنغۇچىدىن ئىزدەش ياكى ئەخمىقانىلىق، خورلىغۇچى ياكى
دەپسەندە قىلغۇچىدىن ئىزدەش ئادىللىق ياكى دانالىق بولىدۇ.

بەزىلەر بولۇپمۇ بۈگۈنكى كۈندە پەن - مەدەنىيەتتە
نىسپىي ئالغا كەتكەنلەر باشقىلارنىڭ تارىخىدىمۇ ئۆزلىرىنىڭ
تارىخىدا مەيدانغا كەلگەن ئىلغار ئىدىيە، ئىلغار كەشپىيات
(ھازىرقىغا سېلىشتۇرغاندا) لار بىلەن باراۋەرلىشىپ قالغۇدەك
ئىدىيە ۋە مۆجىزىلەرنىڭ (قەدىمدە) بولغانلىقىنى بايقىسا،
دەرھاللا ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىن ئوغرىلاپ
كېتىلگەن يامبۇمىكىن دېيىشىدۇ. ھامان ئۆزىنى ئەقىللىق
سانىغاچقا ئۆزلىرى شۇنداق ئىدىيە، كەشپىيات، مۆجىزىلەرنى
يارىتىۋاتقان چېغىدا باشقىلارنىكىمۇ شۇنداق مۆجىزىلەرنى
يارىتىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ يېتىشىۋاتقانلىقىغا ئىشەنگۈسى
كەلمەيدۇ. بۇ، مەشھۇر قاھىرە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ

بارغان قانۇن مراسلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىنكار قىلىش ياكى ئۇنى پۈتۈنلەي كېرەك قىلماسلىق كېرەك دېگەن مەنە كېلىپ چىقمايدۇ.

لېنىن: «ماركسزمدىن ئىبارەت بۇ بىر ئىنقلابىي پروليتار ئىدىيە سىستېمىسىنىڭ ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئەھمىيەتكە مۇيەسسەر بولۇشى ئۈنىڭ بۇرژۇئازىيە دەۋرىدىكى ئەڭ قىممەتلىك نەتىجىلىرىنى تاشلۇۋەتمەستىن، ئەكسىچە، 2000 يىلدىن بۇيانقى ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى بارلىق قىممەتكە ئىگە نەرسىلەرنى قوبۇل قىلغانلىقى ۋە ئۆزگەرتكەنلىكىدىن بولدى» دېگەنىدى (46). ماركسزم شۇنداق دەپ قارايدۇكى، يېڭى شەيئىلەرنىڭ كونا شەيئىلەرنى ئىنكار قىلىشى كونا شەيئىلەرنىڭ ھەممە ئامىللىرىنى پۈتۈنلەي ئىشلەتمەي تاشلۇۋېتىش، يېڭى شەيئىلەر بىلەن كونا شەيئىلەر ئارىسىدىكى باغلىنىشنى ئىنكار قىلىش دېگەنلىك بولماستىن، بەلكى شەيئىلەرنى ماركسزملىق مەيدان، نۇقتىئىنەزەر ۋە ئۇسۇل ئارقىلىق تەھلىل، تەتقىق قىلىش، ئۇنى تەنقىدىي ئاساستا قوبۇل قىلىش، ئۆزگەرتىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ھەم ئۇنى سوتسىيالىزم ئۇچۇن ئاكتىپ خىزمەت قىلدۇرۇش دېگەنلىكتۇر.

ئىككىنچى، مىللىي قانۇن مراسلىرىمىزدا نېمە دېيىلگەن بولسا، شۇنى ئۆز ئەينى كۆچۈرۈپ كېلىپ، زامانغا ئۇلۇك تەتبىق قىلىش خاھىشى. بۇ «زامان بىلەن ماسلىشالمايدىغان خۇسۇسىي مەنپەئەتنى دەپ، پىشپ يېتىلگەن ئورتاق مەنپەئەتكە قارشى تۇرغانلىق» دۇر. ئىلمىزدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېراق ئۆتمۈشىنى قويۇپ تۇرۇپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان 1000 يىل مابەينىدىكى ئەھۋالغا قارايدىغان بولساق، بۇ مەسىلىنىڭ مۇھىملىقى ئۆز-ئۆزىدىن بىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغىنىغا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاندىن

قىلمايمۇ، بىر-بىرىدىن كەچۈرمەيمۇ، يەنە بىر-بىرىگە ئوخشاپ قالىدىغان قانۇن ئىدىيىسى ۋە قانۇنلارنى ئىختىرا قىلالايدۇ. فېرىدىرىخ ئېنگېلس: «دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، كۆپ يىللاردىن بېرى بىزنىڭ ئەڭ ياخشى ئەمگەك سايمىنمىز ۋە ئۆتكۈر قورالىمىز بولۇپ قالغان ماتېرىيالىزملىق دىئالېكتىكىنى يالغۇز بىزلا كەشپ قىلمىدۇق، بەلكى گېرمانىيە ئىشچىسى يۇسىف دېستىگىن بىزگە تايانمايمۇ كەشپ قىلدى»(44) «ماركس مۇندىن 40 يىل بۇرۇن ئۇچراتقان ماتېرىيالىستىك تارىخ قارىشىنى مورگان ئامېرىكىدا ئۆزىنىڭ ئۇسۇلى بىلەن قايتىدىن كەشپ قىلدى. ياۋايىلىق دەۋرى بىلەن مەدەنىيەت دەۋرىنى سېلىشتۇرۇشتا مۇھىم نۇقتىلارغا ماركس بىلەن ئوخشاش نەتىجىگە كەلدى»(45) دېگەنىدى. ئېنگېلسنىڭ بۇ تەلىماتلىرى بىزنىڭ مۇشۇ مەسىلىنى توغرا ھەل قىلىشىمىزنىڭ پرىنسىپى.

ئۇيغۇر خەلقى تارىخىدا قانۇن - يوسۇنلارنى ئىختىرا قىلغان. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى، قاراخانىلار خاندانلىقى ۋە سەئىدىيە خانلىقى قاتارلىق بىرقانچە خانلىقلار دەۋرىدە ئەل-يۇرت بىر مەزگىل ئادىل قانۇنلار بىلەن ئىدارە قىلىنغاچقا خەلق بايا شادلانغان. ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ قانۇنلىرىمۇ ئىجرا قىلغۇچىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئوخشىمىغان ئىجتىمائىي ئۇنۇملەرنى بەرگەن. مۇشۇلارنىڭ ھەممىسىدە ھەم ۋاراسلىق قىلىشقا تېگىشلىك، ھەم تاشلىۋېتىشكە تېگىشلىك نەرسىلەر بار. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، كونا قانۇن سىستېمىسىنى بىكار قىلىش، ئاساسلىقى كونا ئەكسىيەتچى قانۇننى تۈپتىن پاچاقلاشقا، ئۇنىڭ ئېكسپلاتاتورلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قانۇن - تۈزۈملىرىنى ئۆزۈل-كېسىل يوقىتىشقا قارىتىلغان. لېكىن بۇنىڭدىن مەيلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئاۋۋالقى تارىخىدا بولسۇن، مەيلى كېيىنكى تارىخىدا بولسۇن، ئۇزلۇكسىز مۇكەممەللىشىپ

ئەسرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ بېشىدىن تارتىپ ئاندىن ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى قانۇن ھادىسىلىرىنى سىنىپلار تەۋەلىكى بويىچە تەبىرلىگەن ماركسزمچە بولغان بىر قانۇنچىلىقنى يەنى سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىقنى ئاتا قىلدى. بۇ سىنىپىي خاراكتېر ئالغان ئىنقىلاب ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن بىر يېڭى يۇزلىنىش دېيىش مۇمكىن.

لېنىن: «ھازىرقى زامان روسىيە ئىجتىمائىي ھەرىكىتىنىڭ مۇھىم شەكلى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ بىۋاستە ئىنقىلابىي ھەرىكىتىدىن ئىبارەت. ئۇ، كونا قانۇننى پاچاقلاپ تاشلاپ، خەلقنى ئېزىدىغان ئورۇنلارنى گۈمران قىلىپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، يېڭى قانۇنچىلىقنى يارىتىدۇ.» (47) دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇ يولنىڭ تېپىلىشى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇپ كېلىۋاتقان «شەرئىي مەھكىمە» تۈزۈمىگە خاتىمە بەردى. بۇنىڭ بىلەن دىنىنىڭ قانۇنغا ئارىلىشىشى چەكلەندى. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ خۇسۇسىي تۇرمۇشىنىڭ قانۇنغا چېتىلىدىغان قىسمى ھۆكۈمەتنىڭ قانۇن ئورۇنلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىلىپ، تۇرمۇش ئۇرۇپ - ئادەتكە ياتىدىغان قىسمى ئۇرۇپ - ئادەتنى داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان شۇ خەلقنىڭ ئۆزىگە قالدۇرۇلدى. بۇ ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قانۇنچىلىق تارىخىدا دۇچ كەلگەن يەنە بىر قېتىملىق ئىسلاھات بولۇپ، 1000 يىلدىن ئاۋۋالقى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا كۆچكىنىگە ئوخشاش 1000 نى بىر دەۋر قىلغان ھالدىكى چوڭ كۆچۈش ھەرىكىتىدۇر. ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىدىن ئىسلام دىنىغا كۆچۈۋاتقان ۋاقتىدا، ئۆز دەۋرى ئۈچۈن يېڭىلىق بولۇپ قارىلىۋاتقان ئىسلام دىنى 300 ياشقا كىرگەنىدى. ئەمدىلىكتە بولسا، ئۇلار 300 ياشقا ئەمەس بەلكى 100 ياشقىمۇ كىرمىگەن باشقىچە بىر يېڭى شەيئىنى قوبۇل قىلدى. بۇ ماركسزمدۇر.

باشلاپ هېسابلىغاندا 1000 يىل بولدى. ئۇلار بۇ جەريانداا مەيلى ئۆز هاكىمىيەتلىرىنىڭ هۆكۈمرانلىقىدا ياشىسۇن، مەيلى بىرلىككە كەلگەن چوڭ ئائىلىدە ياشىسۇن، خەلقنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىبارەت ئەڭ ئاددىي ھوقۇقىنى ئۆزىنىڭ قىلىشى بولمىدى. قانۇنچىلىقتا بىرلا قانۇن سىستېمىسى يەنى ئىسلام قانۇن سىستېمىسى هۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇردى، بۇ ئون ئەسىرلىك ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئۇلارنىڭ قانۇنچىلىق تارىخىدا ئىسلام قانۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان باشقىچە بىرەر قانۇنچىلىق يولىنى ئېچىپ بېرەلمىدى. بۇنىڭ ئەسىرنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى شۇ نەرسە ئىسپاتلايدۇكى، هەتتا جاهاندا ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەر 100 يىلغا، ئۇنىڭ بىلەن ئادىل سېلىشتۇرۇپ بولمايدىغان XX ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدا دۇنيا كومۇنىزم هەرىكىتىنىڭ تەسىرىدە پارتلىغان «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ۋە ئۇنىڭ ۋاقتىلىق هۆكۈمىتىنىڭ ئەدلىيە تۈزۈمى ۋە قانۇنلىرىدىمۇ ئىسلام قانۇنىنىڭ بەزى ئامىللىرى ساقلاندى.

ئۇيغۇر خەلقنىڭ قانۇن ئىدىيە تارىخى بىزگە شۇنى ئۇقتۇردىكى، بۇ 1000 يىل داۋامىدا قانۇننى ئىجرا قىلىشتىكى ئادىللىق بىلەن ئادالەتسىزلىك، خەلقپەرۋەرلىك بىلەن زوراۋانلىق، چىنلىق بىلەن ساختىلىق، پەزىلەت بىلەن رەزىللىك ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش توختىماي داۋاملىشىپ تۇردى، ئاچكۆز فېئودال ئەمەلدارلار قانۇن قورالىدىن پايدىلىنىپ ئەمگەكچى خەلقلەرنى رەهىمسىز ئەزىسە، خەلق ئۇچۇن نىجاتلىق تىلەپ، قانۇن ئۇچۇن ئۆزىنى ئاتىغان پاك، دىيانەتلىك ئەمەلدار ۋە قازى (سوتچى) لار ئىسلام دىنىدىكى «ئادالەتسىز پادىشاهقا بىر ئېغىز ئادىل نەسىهەت قىلىش 100 يىللىق ئىبادەتتىن بېسىپ چۈشىدۇ» دېگەن ئەقىدە بويىچە، ئادالەتنى دەپ ئۆلۈمدىن قورقماي هۆكۈمرانلار سىنىپى بىلەن يۈزمۇ يۈز تۇرۇپ ئېلىشتى. تارىخ ئۇيغۇر خەلقىگە XX

باشقۇرۇشى لازىملىقى، ئۇلارنى سىرتقا چىققىلى قويماسلىق، ئەر - ئايال ھەمداستىخان بولماسلىق، ئەگەر ھەمداستىخان بولسا، نىزامنىڭ بۇزۇلىدىغانلىقىغا دائىر بەلگىلىمىلەر ئۇزۇلگەن ھەمدە نامازئوقۇمايدىغان پاسىق، كوچىدىن كىرمەيدىغان ھاراقكەشلەرنى باشقۇرۇش ئۇچۇن نازارەتچىلەرنى كۇچەيتىش لازىملىقى كۇرسىتىلگەن. بۇنىڭغا قاراپ، ئاياللارنى ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتناشتۇرۇش توسۇساق، يۇزىگە چۇمپەردە تارتماي كوچىغا چىقىپتۇ دەپ كۇرگەنلا يەردە تۇتۇپ، ئۇرساق، بىنامازبىلەن ھاراقكەشلەرنى دەررىلىسەك، روزا رامىزاندا ئاشخانا ئېچىپ تىجارەت قىلغانلارنى ئۇچۇقداپ، ئاشخانىلىرىنى، مەجبۇرىي تاقىتۇرتسەك بولامدۇ؟

«قۇتادغۇبلىك» تە، ئاشبەزلەر بىلەن ئىدىشچى بېشىدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسگە ساقاللىق بولۇش، ھەيۇەتلىك بولۇش تەلىپى قويۇلغان. بۇگۇنكى كۇندە بىرلىك سەپ خىزمىتىنىڭ ئېھتىياجى ئۇچۇن ۇەزىپىگە قويۇلغان ئايرىم ساندىكى ۇەتەنپەرۋەر دىنىي ۇە باشقا ساھەدىكى زاتلاردىن باشقىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ دېگۇدەك ساقال-بۇرۇتى يوق. ساقال قويۇش-قويماسلىق نىزام قىلىپ كۇرسىتىلمىگەن. ئەمما ئارمىيە ئىچىدە بولسا ئەھۋال يۇسۇپ خاس ھاجىپ دەۇرىدىكىنىڭ تامامەن ئەكسىچە بولۇپ، بىزدە ئالىي قوماندانلىق تارتىپ ئادەتتىكى كىچىك ئەسكەرگىچە بىردەك ساقال-بۇرۇت قويۇش ئادەت قىلىنمىغان. بۇنىڭغا قاراپ، ئۇلاردىن ساقال-بۇرۇت قويۇشنى تەلەپ قىلساق بولامدۇ؟

بىر جۇملە سۇز بىلەن ئېيتقاندا، بولمايدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان يۇقىرىقى مەسىلىلەر ئۇز دەۇرىنىڭ ئۇلچىمى بويىچە كۇزىتىلسە، ئۇنىڭ ھېچبىر ناتوغرا ئەمەسلىكى بىلىنىدۇ، ھازىرقى زامان روھى بويىچە كۇزىتىلسە، ئۇنىڭ بىر تارىخىي چەكلىمىلىككە ئىگە

بىز كىتابسىزلىك ئالدىنقى بىرقانچە يىلىردا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ قانۇنى بىلەن بولغان باغلىنىشلىق مۇناسىۋىتىنى ئوخشىمىغان نۇقتىدا تۇرۇپ بايان قىلدۇق. ئەمدى بىز ئۇنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنى بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىقىمىزغا تەتبىق قىلىپ تېخىمۇ ياخشى ئۇنۇم بەرگۈزىمىز دېگەندە، ئۇنىڭ دەۋرىمىزگە ماس كەلمەيدىغان كۆز قاراشلىرىنى تېپىپ چىقىپ، ماركسزملىق دۇنيا قاراشتا تۇرۇپ تەھلىل قىلىشقا ۋە ئۇنى ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنداق قىلىنمايدىكەن بۇ ھەقىقىي يوسۇندىكى ۋارىسلىق قىلىش ھېسابلانمايدۇ.

ئىسلام دىنى ئەينى ۋاقىتتا قاراخانىلارنىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلگەچكە، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئالدى بىلەن خان، بەگلەرنىڭ جۈملىدىن بارلىق ھۆكۈمرانلار-نىڭ تەقۋادار، ئىمانلىق بولۇشى لازىملىقى تەلەپ قىلىنغان. ئەپسۇسكى، ھازىرقى ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلمىگەن بىر سوتسىيالىستىك تۈزۈمدىكى دۆلەتتە ياشاۋاتقان بولغاچقا، دۆلەتنىڭ قانۇن-پەرمانلىرى ھازىرقى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىن ئۇنى تەلەپ قىلمايدۇ. بەلكى كومۇنىزمغا نىسبەتەن «ئىمان» لىق بولۇشنى، ماركسزمغا نىسبەتەن «تەقۋادار» بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. «ئېتىقاد»-قا بولغان ئۇقۇم بىلەن ئۇنىڭ مەزمۇنى ئۆزگەرگەچكە ئۇنىڭغا قويۇلىدىغان تەلەپمۇ ئۆزگەردى. بۇنىڭغا نىسبەتەن قىلچە پىسەنت قىلماسلىق نەزەرىدە تۇرۇپ، ھازىرقى ماركسزمچى ئەمەلدارلارنى ئەمەلدار بولۇش لاياقىتى يوق دەپ، ھەممىسىنى تەختتىن چۈشۈرۈپ ئۇنىڭ ئورنىغا ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان، خۇدانىڭ بىرلىكىگە پۈتىدىغان، «تەقۋادار» لارنى قويساق بولامدۇ؟

«قۇتادغۇبلىك» تە، ئەرلەرنىڭ خوتۇنلارنى قاتتىق

بەرىشكە تېگىشلىك بولغان ئەمەلىي مەسىلىلەردۇر.

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىدىن ئىسلام دىنىغا كۆچۈۋاتقان ۋاقىتتا، خوتەن بۇددىستلىرى تۇرپان ۋە تىبەتتەلەردىكى بۇددىست ئۇيغۇرلىرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ، ئىسلام دىنىغا 24 يىل قارشىلىق كۆرسەتكەن. تۇرپاندا بولسا، ئىسلام دىنى XV ئەسىرگە كەلگەندە ئاندىن رەسمىي پۈت دەسسەپ تۇرالىغان. بۇ ئارىلىقتا قوبۇل قىلدۇرۇش بىلەن قوبۇل قىلىشقا قارشىلىق كۆرسىتىش ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن قان تۆكۈلىدىغان جەڭلەر بولغان. ھازىرقى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى مارکسىزم بىلەن ئىسلامدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئېتىقادنىڭ ئارىلاشما ھالەتتە تۇرۇۋاتقان ئارىلىق دەۋرى دەپ ئېيتىش مۇمكىن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامدىن مارکسىزمغا كۆچۈشى تېخى ئۇنچىلىك ئۇزۇنغا سوزۇلغان قان تۆكۈلۈشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغىنى يوق. ئۇنىڭ مۇنداق بولۇشى يېگىدىن مەيدانغا كەلگەن مارکسىزم ئەقىدىسىنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە قورۇق ۋەز - نەسىھەتلەر بىلەن ئەمەس بەلكى كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ ئادىل ئىنقلابىي كۈرەش بورانلىرى ئارقىلىق يېتىپ كەلگەنلىكىنىڭ شۇنداقلا، ئەڭ كەڭ ئۇيغۇر مېھنەتكەش ئاممىسىنىڭ جانجان مەنپەئىتىنى ئالدىنقى ئىككى ئەقىدىگە قارىغاندا، غايىبانە ۋە ئابستراكتنى ئەمەس بەلكى، تېخمۇ رېئالنى، تېخمۇ كونكرېتنى ۋە تولۇق ھالدا ئەكىس ئەتتۈرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

مارکس «دېموكراتىزمچى رېئىن رايونلۇق كومىتېتنى سايلاش» دېگەن ماقالىسىدە: «كونا قانۇننى يېڭى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئاساسى قىلىشقىلارغا بولمايدۇ. بۇ خۇددى كونا قانۇنلار كونا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى بەرپا قىلالمىغىنىغا ئوخشاش بىر ئىش»، «كونا قانۇن مۇشۇ كونا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتىن تۇغۇلغان، ئۇ يەنە مۇقەررەر ھالدا

قاراش بولۇپ، ئەگەر ھازىرقى رېئاللىققا ئۆز پېتىچە تەتبىق قىلىنسا ئىنتايىن ياماق ئۇنۇم بېرىدىغانلىقى مۇئەييەنلىشىدۇ. چۈنكى، جىنايەت بىلەن جازا ئوخشىمىغان تۈزۈمدىكى دۆلەتلەر بىلەن ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشاش بولمىغان ئۇقۇم ۋە مەزمۇنلارغا ئىگە. ئەينى زاماندا جىنايەت دەپ قارالغان ئىشنىڭ ھازىرقى زامانداممۇ جىنايەت دەپ قارىلىشى، ئەينى زاماندا جىنايەت دەپ قارالمىغان ئىشنىڭ ھازىرقى زاماندا جىنايەت دەپ قارالماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. ھازىرقى دەۋر «قۇتادغۇبلىك» دەۋرى ئەمەس، ئۇنىڭدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەزى ئىدىيىلەر ئەمدى زامانغا لايىقلىشالمايدىغان بولۇپ قالدى، بۇ خۇددى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇرۇنقى بەزى ئىدىيىلەرنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ دەۋرىگە كەلگەندە زامانغا لايىقلىشالماي ئىستېمالدىن قالدۇرۇۋېتىلگىنىگە ئوخشاشلا ئىش. مۇشۇ كۆز قاراشنى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىمۇ چەتكە قاقمايدۇ. ئۇ چاغدىكى ئالىملار جۇملىدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنىمۇئۇز ئىچىگە ئالغان ھالدىكى ئالىملار پۈتىغا مەسە-كالاش كىيىپ، بېشىغا سەللا يۆگىسە، ھازىرقى ئالىملار پۈتىغا شىبلىت كىيىپ بېشىغا چاچ قويۇپ يۈرىدىغان بولدى. ئۇ زاماندا مەھمۇد قەشقەرى پۈتۈن تۈرك يۇرتلىرىغا ئاتلىق بېرىپ سەپەر قىلغان بولسا، ھازىر سەپەر ئايروپىلان، پاراخوت، پويىزلار بىلەن بولىدىغان بولدى. ھازىرقى زامان ئالىملىرىنىڭ پۈتىغا مەسە تارتماي بەتىنكە كىيگەن، بېشىغا سەللا يۆگىمەي، چاچ قويغان، ئۈستىبېشىغا تون كىيمەي، پەلتو-ياكى گالىستۇكلۇك كاستۇم كىيىپ يۈرگەنلىكىگە قاراپ، ئۇ ئالىم ئەمەسكەن، ئالىم دېگەن مەھمۇد قەشقەرى بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپتەكلا يۈرۈش لازىم ئىدى دەپ تۇرۇۋېلىش كېرەكمۇ؟ مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى نۆۋەتتە بىز بىر - بىرلەپ جاۋاب

ئەمەس بەلكى ئۇنىڭدىكى توغرا ئىدىيىلەر بىلەن خەلقنى بەخت - سائادەت يولىغا توغرا باشلاپ، جەمئىيتىمىزنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشنى، بىرلىككە كەلگەن چوڭ ئائىلىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتىشنى شۇنداقلا يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئارتۇقچىلىقى بىلەن سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىقىنىڭ كەم تەرەپلىرىنى تولۇقلاشنى مەقسەت قىلىدۇ. مانا مۇشۇنداق مەيداندا تۇرۇپ ۋاز-سىلىق قىلغاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھەقىقىي ئۇلۇغلۇقى، ئۇنىڭ تەلىماتلىرىنىڭ دانالىقى ئاندىن زاھىر بولىدۇ، ئەكسىچە بولغاندا، ئۇ، بىر داشقا يىناقا ئايلىنىپ، ئازراقمۇ ھاياتىي كۈچى بولمايدۇ.

---

(1) ئەھمەد زىيائى: «تارىخىي مىراس ‹قۇتادغۇبلىك› توغرىسىدا»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى 1983-يىل 4-سان 128-ۋە 150-بەتلەرگە قارالسۇن.

(2) بۇ «پروفېسسورلار سوتسىيالىزمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سوتسىيالىزم لۇغىتى جىلىن خەلق نەشرىياتى 1985-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 272-بەت «مۇنبەر سوتسىيالىزمى» غا قارالسۇن.

(3) يۇقىرىقى كىتاب 457-بەت «قانۇنشۇناسلار سوتسىيالىزمى» غا قارالسۇن.

(4) سوتسىيالىزم لۇغىتى، جىلىن خەلق نەشرىياتى 1985-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 253-بەتتىكى «ئىسلام سوتسىيالىزمى» ۋە 127-بەتتىكى «پاكىستان سوتسىيالىزمى» غا قارالسۇن.

(5) «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە، 3-توم 639-بەت.

(6) «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە، 2-توم 71-بەت.

(7) «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە، 5-توم، 359-بەت.

كونا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت بىلەن بىرگە يوقىلىدۇ. ئۇلار تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىشتىن خالىي بولالمايدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يېڭى ئېھتىياجىغا قارىماستىن، كونا قانۇننى ساقلاپ قېلىش، ماھىيەتتە باشقا نەرسە بولماستىن، پەقەت چىرايلىق گەپلەرنى چۈمپەردە قىلىپ، زامان بىلەن ماسلىشالمايدىغان خۇسۇسىي مەنپەئەتنى دەپ، پىشپ يېتىشكەن ئورتاق مەنپەئەتكە قارشى تۇرغانلىق» دېگەنىدى (48). بىز كونا ئەنئەنىۋى قانۇن مىراسلىرىمىزغا ۋارىسلىق قىلغاندا، ئۇنىڭدىكى مەگگۇلۇككە ئىگە ھەققەتلەردە چىڭ تۇرۇشىمىز، زامانغا ئۇيغۇن كەلمەيدىغان، بىر تەرەپ-لىمىلىككە ئىگە ئايرىم پرىنسىپلارنى قورقماي تاشلۇۋېتىشىمىز لازىم.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە، ئۆزىدىن بۇرۇنقى بەلكى ناھايىتى بۇرۇنقى دەۋرلەرنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرى ھەققىدە گەپ ئېچىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن ئەينەك قىلىشقا ۋە ۋارىسلىق قىلىشقا بولىدىغان مىراسلارنى تېپىپ چىقىپ ئۇنى ئۆز دەۋرىگە تەتبىق قىلغان. ئۆز دەۋرىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان، تەتبىقلىسا يامان ئۇنۇم بېرىدىغان خاتا ئىدىيە، كۆز قاراش ۋە ئەنئەنىلەرگە يېپىشۋالماي قاتتىق رەددىيە بەرگەن، قىلچىمۇ رەھىم قىلماي تاشلۇۋەتكەن. ئاندىن يۇقىرىقىلارنى يەكۈنلەپ ئۆز دەۋرى ئۈچۈن يېتەكچىلىك رولى بولغان يېڭى-يېڭى تەلىماتلارنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇلار بۈگۈنكى كۈندە بىز ئۈچۈن تەۋرۈك ئەگىشىتەردۇر. بىزنىڭ بۈگۈنكى كۈندە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىن ۋارىسلىق ۋە ئەينەك قىلىشقا بولىدۇ دېيىلىدىغان جەۋھەرلەرنى سۈزۈپ چىقىشىمىزمۇ ئەنە شۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەدىمكىنى ئۆز دەۋرىگە خىزمەت قىلدۇرغان روھى ئاساسىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ھەممە نەرسىنى قارا-قويۇق قوبۇل قىلىۋېرىش

خەنزۇچە .

(19) « سەنئەت نەزەرىيىسىدىن تەرجىمىلەر » مەجمۇئەسى (خەنزۇچە) نىڭ 1958-يىل 2-سانىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل. بۇ ھەقتە « مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ھىكمەتلىرى » (شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1981-يىل 5-ئاي 1-نەشرى، خەنزۇچە) نىڭ 46-بېتىگە قارالسۇن.

(20) « XVIII ئەسىردىكى فرانسىيە پەلسەپىسى » دېگەن كىتابنىڭ 785-بېتىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل، بۇ ھەقتە يۇقىرىقى كىتاب 46-بەتكە قارالسۇن.

(21) يۇقىرىقى كىتاب 45-بەت.

(22) « ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-يىل 11-ئاي 1-نەشرى 556-بەتتىن 573-بەتكىچە قارالسۇن.

(23) « كەڭ بۇلۇڭلۇق كۆز ئاستىدىكى ئىزدىنىش » (ئاساسىي قانۇن ئىلمىي ماگىستىرى چىڭ گويۇ بىلەن پېروفېسسور گۇڭ شياگرۇينىڭ چىرىكلىشىش مەسىلىسى ئۈستىدە قىلىشقان سۆزىنىڭ) گە قارالسۇن. جۇڭگو قانۇنچىلىق گېزىتى 1989-يىل 5-ئاينىڭ 15-كۈنىدىكى سان، 3-بەت، خەنزۇچە .

(24) خۇاڭ يەنبى: « يەنئەندىن قايتقاندا » ، خەنزۇچە 36-بەت.

(25) سۇن يىمىن: « سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى نازارەت قىلىش ئىلمىي ھەققىدە بايان » ، مەركىزى پارتىيە مەكتىپى نەشرىياتى، 1990-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 9-بەت، خەنزۇچە .

(26) مۇنتسكيۇ: « قانۇننىڭ روھى ھەققىدە » ، شاڭخەي كىتابخانىسى 1982-يىل نەشرى 154-بەت، خەنزۇچە .

(27) ۋودالاك — رومان « سۇ بويىدا » دىكى پېرسوناژ. ۋۇسۇڭنىڭ ئاكىسى. ئۇ پاكار بولغاچقا، ئىقتىدارلىق كۆرەلمەيدىغانلارنىڭ سىمۋولى قىلىنغان.

(8) دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما، (1975 — 1982)، ئۇيغۇرچە مىللەتلەر نەشرىياتى 1983-يىل 9-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى 504-505-بەتلەر.

(9) «پارتىيە ئىستىلى»، ئۇيغۇرچە، مىللەتلەر نەشرىياتى 1982-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 542-بەت.

(10) فىڭ داجىن «مەملىكەتلىك ئىككىنچى قېتىملىق 〈قۇتادغۇبلىك〉 ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا سۆزلەنگەن سۆز» گە قارالسۇن. «قەشقەر گېزىتى» 1989-يىل 18-ئۆكتەبر سانى 2-بەت.

(11) «لېنىن ئەسەرلىرى» خەنزۇچە، 33-توم 328-بەت.

(12) «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە، 33-توم 326-بەت.

(13) «سوتسىيالىزم لۇغىتى»، جىلىن خەلق نەشرىياتى 1985-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 254-بەت، «ئىنگلىز سوتسىيالىزمى» غا قارالسۇن.

(14) جىن تىيەن: «ئەڭ يېڭى رىقابەتلىشىش سەنئىتى — ئادالەتسىز رىقابەت»، يېزا ئۇقۇشلۇغى نەشرىياتى 1989-يىل 12-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى 5-بەت، خەنزۇچە.

(15) «جۇڭگو قانۇن ئىدىيە تارىخى»، قانۇن نەشرىياتى 1982-يىل 6-ئاي 1-نەشرى، خەنزۇچە، 295-، 296-، ۋە 299-بەتلەرگە قارالسۇن.

(16) شىنجاڭ قانۇنچىلىقى گېزىتى، ئۇيغۇرچە، 1984-يىل 8-ئاينىڭ 4-كۈنىدىكى سانى 4-بەت، «ۋۇمۇنىڭ ئۆز ئوغلىنى پاك-دىيانەتلىك قىلىپ تەربىيىلىشى» گە قارالسۇن.

(17) جىن تىيەن: «ئەڭ يېڭى رىقابەتلىشىش سەنئىتى — ئادالەتسىز رىقابەت»، يېزا ئۇقۇشلۇقى نەشرىياتى 1989-يىل 12-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى 61-بەت، خەنزۇچە.

(18) «لاۋزى. جۇاڭزى. لى زى»، يۈلۇ (ئېگىز تاغ ئېتىكى) كىتابچىلىق نەشرىياتى، 1990-يىل چاڭسا نەشرى، 324-325-بەتلەر،

تارىخمىزدىكى ئورنى» غا قارالسۇن. «چەت ئەل ئالىملىرى — «قۇتادغۇبىلىك» توغرىسىدا» (1989-يىل) 155-بەت.

(43) جالال شى: «<جۇالال زى> ۋە مۇددىرنىزم»، خەلق نەشرىياتى، 1989-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، خەنزۇچە. بۇ ھەقتە يەنە بەي خەيجىنىڭ «مەدەنىيەت روھى ۋە رومان كۆز قارىشى»، گاۋشۇدۇڭنىڭ «ھايات باغچىسى ۋە بىلىم باغچىسى»، ۋالال شىنچىنىڭ «تەگرى بىلەن ئىنسانىنىڭ بىر بولۇشى ھەم ئىلاھ بىلەن ئىنسانىنىڭ بىر بولۇشى»، ۋۇجۇڭمىنىڭ «كۆڭزى روھى ۋە قىددىس روھى» دېگەن ئەسەرلىرىگە قارالسۇن.

(44) ئېنگېلس: «لىۋدۋىگ فېيېرباخ ۋە گېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى 64-بەت.

(45) ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى، خەنزۇچە نەشرى، 4-توم 1-بەت.

(46) «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە، 4-توم.

(47) لېنىن ئەسەرلىرى خەنزۇچە، 16-توم.

(48) ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى توپلىمى خەنزۇچە، 6-توم.

(28) شىنجاڭ قانۇنچىلىق گېزىتى، 1984-يىل 12-ئاينىڭ 25-كۈنىدىكى سانى، 4-بەت، ئۇيغۇرچە.

(29) تەن بىك: «ئادەم ئىشلىتىشنىڭ يولى»، خۇاشيا نەشرىياتى 1986-يىل 12-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى 35-36-بەتلەر، خەنزۇچە.

(30) «قۇتادغۇبلىك»، 260، 271، 288، 213، 975، 1814، 1843، 2447، 4388، 5253، 3168، 154، 297، 208، 3169، 6605-بېيت.

(31) لى گۇيجى قاتارلىقلار: «غەربىلاشقا قانداق مۇئامىلە قىلىش كېرەك»، يېزا ئۇقۇشلۇقى نەشرىياتى، 1989-يىل 11-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى، خەنزۇچە، 5-بەتتىن 12-بەتكىچە قارالسۇن.

(32) جىن تيەن: «ئەڭ يېڭى رىقابەتلىشىش سەنئىتى — ئادالەتسىز رىقابەت»، يېزا ئۇقۇشلۇقى نەشرىياتى، 1989-يىل 12-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى 5-بەت، خەنزۇچە.

(33) يۇقىرىقى كىتاب، 64-بەتكە قارالسۇن.

(34) «لۇشۇن ئەسەرلىرى 1-توم 124-بەت.

(35) «لاۋزى. جۇاڭزى. لى زى»، يۆلۈ (ئېگىز تاغ ئېتىكى) كىتابچىلىق نەشرىياتى 1990-يىل چاڭسا نەشرى 16-بەت، خەنزۇچە.

(37) يۇقىرىقى كىتاب، 35-بەتكە قارالسۇن.

(38) يۇقىرىقى كىتاب، 41-بەتكە قارالسۇن.

(39) ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى، خەنزۇچە، 4-توم 219-بەت.

(40) ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى، خەنزۇچە نەشرى، 3-توم 817-بەت.

(41) ۋېنگرىيىلىك ئىسلامشۇناس، 1850-يىلى تۇغۇلۇپ 1921-يىلى ۋاپات بولغان ئۇنىڭ «ئىسلام دىنى تەتقىقاتى» (2-توملۇق) ۋە «ئىسلام دىنىدىن ئوچېرىكلار» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

(42) كاپسوغلو: «〈قۇتادغۇبلىك〉 ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتى

ئىپارەدەك قارا بېشىغا كافۇر پۈركۈپ، تۇمەن رەڭ — چېچەكلىك يورۇق يازەدەك جىسمىنى خازان قىلىپ، قېيىنىدەك تۇز بويىنىنى ئەگرى يادەك ئېگىپ، يالغۇز ئولتۇرۇپ مۇڭلىنىپ، غەمدە ئۆزىنى جۇدا تىپ ...» (2) خەلق ئۇچۇن نىجاتلىق تىلەپ، قانۇن ئۇچۇن ئۆزىنى ئاتاپ زامانىنىڭ ئالدىدا ماڭدى.

ئىلىمزىنىڭ بۇيۇك مۇتەپەككۇرى لۇشۇن قەدىمكى زامانىدا ياشىغان «خەلق ئۇچۇن نىجاتلىق تىلىگەن»، «قانۇن ئۇچۇن ئۆزىنى قۇربان قىلغان» كىشىلەر گەرچە خان، پادىشاھ، لەشكەر بېشى، ۋەزىرلەرنىڭ ئائىلە شەجەرىسى قىلىنغان «ھەقىقىي تارىخ» بىلەن باراۋەر بولسىمۇ، كۆپ ھاللاردا ئۇلارنىڭ شان - شەۋكىتى كۆمۈلۈپ قالمايدۇ، دېگەندەك (3). يۇسۇپ خاس ھاجىپ گەرچە فېئودال قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ قانۇنشۇناسى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ باشتىن ئاياغ خەلق مەيدانىدا تۇرۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ غېمىنى يېدى، ئۇلار ئۇچۇن چوقان كۆتۇردى ۋە شۇ ئىشى ئۇچۇن «سۆيۈنۈپ كۇلەي» (4) دېدى. ئۇنىڭ ئادىل قانۇن بەرپا قىلىش يولىدا كۆرسەتكەن زور ئىجتىھاتلىرى ھەرگىز كۆمۈلۈپ قالمايدۇ. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ XI ئەسىردىكى ئىلمىي ئابىدىلىرىدىن بولغان «قۇتادغۇبىلىك» ۋە ئۇنىڭ قۇرغۇچىسى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بولغانلىقى بىلەن پەخىرلىنىدۇ، ئۇنىڭ شانلىق سەمەرىلىرىگە ھەققانىي باھا بېرىدۇ، ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئۇنى ھەر ۋاقىت، ھەر جايدا ئۇلۇغلاپ، چوڭقۇر ئېھتىرام بىلەن قاتتىق ياد ئېتىدۇ.

«مەلۇمكى دۇنيادا ئۆتكەن نۇرغۇن مىللەت تەرىنىڭ ئۇلارنى تارىخ بېتىدە ئەسلىتىپ تۇرىدىغان ھەرخىل يادىكارلىقلىرى بولغان. ئۇلار شۇ يادىكارلىقلىرى بىلەن زامان ئۆزگىرىشلىرىنىڭ مەھۇ ئىنتىزارلىق تۇمانلىرى ئاستىدا كۆمۈلۈپ يوقلىپ كەتمەي، ئۆتمۇش ھاياتىنىڭ مەۋجۇدىيەت نىشانلىرىنى

خاتىمە

تارىخ بىزگە ئۇقتۇرىدىكى، زامانىنىڭ ئالدىدا ماڭىدىغانلار ھامان ئۆز بەدىلىگە كېيىنكىلەر ئۈچۈن يول ئاچىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پۈتكۈل تارىخىدىكى قانۇن ئىدىيىسىنىڭ تېپىك ۋەكىلى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز دەۋرىدە جاھانىنى كۆزىتىشتىكى ئاجايىپ ئۆتكۈرلۈكى، پىشپ يېتىشكەن سىياسىي، ئەقلى ۋە قەلەم قابىلىيىتى، ئۆزىنىڭ نەپسىنى كۆزلىمەي، ئەلنىڭ نەپسىنى كۆزلەشتەك ئالىيجاناب خىسلىتى، راست گەپ قىلىشتەك چىنلىقى بىلەن قاراڭغۇ جاھالەتكە چىراغ ياقتى.

قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ «... كىشىلىك (ئادەمگەرچىلىك) يوقىلىپ، پەقەت كىشىنىڭ ئېتىلا قالغان، يەنى كىشى قىسلىقى كۆرۈلۈپ، ئۇنى تاپقىلى بولمايدىغان...، جاھانغا جەبىر-زۇلۇم تولۇپ، ۋاپا قەھەتچىلىكى ھۆكۈم سۈرگەن...، قانۇن - نىزاملار تۈگەپ، كىشىلەر قەلبى بۇزۇلغان...، ئىشەنچ - ئەمىنلىك تۈگەپ، تىل بىلەن كۆڭۈل ئالا بولغان ...، ياخشىلار كېتىپ، رەزىللەر قالغان ...، يامانلار ياخشىلارنى چايناندەك چېقىپ، چۈنىدەك شوراپ، ئىنتەك قاۋايدىغان...» (۱) بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا جەمئىيەت ئەخلاقى قاتتىق بۇزۇلغان بىر دەۋردە ياشىدى. «ئەرغۇاندەك قىزىل مەڭگۈگە زەپەر ئۇرۇقىنى سۈرتۈپ،

责任编辑：魏力
封面设计：贾拉力丁
责任校对：阿达来提

《福乐智慧》与法律（维吾尔文）
玉素甫江·艾力·伊期拉米 著

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号 邮政编码：830001）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米 32开本 14.5印张
1993年2月第1版 1993年2月第1次印刷
印数：1——2,500

ISBN7—228—02388—9/D·231 定价：6.00元

تاریخ سەھىپىلىرىدە نامايان قىلىپ كۆرسىتىپ پەخىرلىنىپ كېلىشكەن» (5) ئىدى.

قېنى دوستلار، كېلىڭلار، بىزمۇ ئۆزىمىزنىڭ ئۇلۇغ قانۇنشۇناسسىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىنى يادلاپ، ئۇنىڭ قەبرىگاھىغا بىللە تاۋاپ قىلايلى!، قانۇن دەستۇرىمىز — «قۇتادغۇبلىك» نىڭ مەنىۋى لەززىتىدىن تەڭ ھۇزۇرلىنايلى! قانۇنشۇناسلىقىنى قىزغىن سۆيۈپ، قانۇننى چىڭ قۇچاقلايلى!

---

(1) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى، 6575، 6566، 6568، 6588، 6583، 6580، 6579، 6595، 6601-بېتىلار.

(2) «قۇتادغۇبلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى، 6529، 6530، 6531، 6532، 6587-بېتىلار.

(3) «لۇ شۈن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە 6-توم 92-بەت، جىڭ ۋېيجاڭ، لى شيا قاتارلىقلارنىڭ «قەدىمكى زامانىدا قانۇننى ئىجرا قىلىشقا دائىر ھېكايىلەر» دېگەن كىتابىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1982-يىلى 6-ئاي 1-نەشرى، «كىرىش سۆز» گە قارالسۇن.

(4) «قۇتادغۇبلىك»، 6587-بېيت.

(5) ئەھمەد زىيائى: «〈قۇتادغۇبلىك〉» نىڭ مەنسۇبىيتى ۋە تىلى ھەققىدە». قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى (پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1989-يىلى 5-سان، ئۇيغۇرچە، 1-بەت.